

עיונים

בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל

1

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מאסף זה יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן-גוריון
וקרן אקסל שפרינגר

המערכת:

המרכז למורשת בן-גוריון, ת"ד 39, קריית שדה בוקר, מיקוד 84993, טל' 862-565(057), פקס
847-565(057)

מאמרים יש להגיש בשני עותקים במעבד תמלילים, רצוי בתקליטון. את ההערות, מראי המקומות
והרישום הביבליוגרפי יש לרשום כפי שנהוג בכרך זה. למאמר יש לצרף תקציר (כמאה מלים, כולל
שם המאמר ושם המחבר) בשפה האנגלית.

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 1

המרכז למורשת בן-גוריון • אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר

תשנ"א – 1991

עורך:

פנחס גינוסר

מערכת:

מאיר אביזוהר, ישראל אופנהיים, פנחס גינוסר

מזכירת המערכת:

שולמית עמיר-זרמי

מועצת המערכת:

מאיר אביזוהר, המרכז למורשת בן-גוריון; איתמר אבן-זוהר,
אוניברסיטת תל-אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב; אלון גל, המרכז למורשת בן-גוריון; מתתיהו
מינץ, אוניברסיטת תל-אביב; בנימין פינקוס, המרכז למורשת
בן-גוריון; יונתן פרנקל, האוניברסיטה העברית; משה שמש,
המרכז למורשת בן-גוריון

הביא לבית הדפוס: שאול שרגאי

עריכה לשונית: חוה רימן

הקלדה וסדר צילום: נילי הירט ותמ"א

הגהה: גאולה גורני

עריכה אנגלית: שולמית עמיר-זרמי

איורים: רחל פורת, מני סלמה

עיצוב העטיפה: פיני

צילום השער: אריה בר-לב

תוכן המאמרים על אחריות המחברים

© 1991

כל הזכויות שמורות

למרכז למורשת בן-גוריון

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר תשנ"א

נדפס בישראל

בדפוס דף-נוי בירושלים

תוכן העניינים

1	עם הכרך הראשון
	הגות
	אליעזר שביד
3	ויהושע פורת: דו־שיח על הזהות היהודית-ישראלית
	מחקר
	ביטחון
15	מתתיהו מינץ 'השומר' ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני
28	נקדימון רוגל מה ידע בן-גוריון על תל-חי?
41	מאיר אביזוהר שלושת שעוני החול בהיערכות למלחמת העצמאות
61	יואב גלבר המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות
103	זאב צחור חיל האוויר במבצע 'חורב'
	גבריאלה היכל מבצע 'חורב' כהשלמת התהליך של הכפפת הפלמ"ח לצה"ל
127	זכי שלום מדיניות הביטחון השוטף 1948–1956: דילמות מרכזיות
141	יצחק גרינברג ביטחון לאומי ועוצמה צבאית – בין מדינאי למצביא
170	משה ליסק הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל
191	
	מדיניות חוץ
211	יצחק גל-נור חלוקה טריטוריאלית של ארץ-ישראל: ההכרעה ב־1937 ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות
	אילן פפה החוץ הישראלית
241	מיכאל אורן ישראל והטיסות האנגלו-אמריקניות מעל ישראל לירדן, 1958
262	מרדכי בר-און ברית-המועצות ומצרי טיראן, 1954–1967
276	
	עלייה וקליטה
308	טוביה פרילינג בן-גוריון בבולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפלטה
343	עירית קינן שארית הפלטה – עולים או מהגרים?
	דבורה הכהן התכנית ל'קליטה ישירה' של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה
359	
379	דפנה צמחוני מדוע עלו רוב יהודי עיראק לישראל במבצע עזרא ונחמיה?

צבי צמרת ועדת פרומקין – ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך
405 ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות

מחשבה ציונית
אלון גל מוטיב הרציפות ההיסטורית בציונות האמריקנית
440
ישי גבע ראשיתו של מושב העובדים
462
אילן טרואן יצירת מדעי חברה ציוניים: חישוב 'כושר הקליטה
481 הכלכלי' של ארץ-ישראל

ספרות ותחייה לאומית
חמוטל בר-יוסף תפיסתו של ברנר את מושג הדקאדנס על רקע רעיון
496 התחייה הלאומית
פנחס גינוסר אורי צבי גרינברג ועליית גראבסקי
523

מן הארכיון
הפרספקטיבות של המדע (דיון בישיבה הראשונה של האקדמיה
547 הלאומית למדעים)

ביקורת ספרים
שלמה אהרונסון על מצוקות באוטופיה מאת דן הורוביץ ומשה ליסק
552
555 על ממלאי הפקודות מאת יגאל עילם
מרדכי בר-און על הקיר וההר מאת אברהם ב' יהושע
557
562 על בטחון ודמוקרטיה מאת איסר הראל
זכי שלום על פליקס: פנחס רוזן וזמנו מאת רות בונדי
569
משה שמש על תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 1951,
574 ו, בעריכת ימימה רוזנטל

רשימת המשתתפים
580

תקצירים באנגלית
v

עם הכרך הראשון

הכרך שלפנינו הוא ראשון בסדרת שנתונים חדשה, עיונים בתקומת ישראל. הסדרה מיועדת להגיש למתעניין מחקרים ועיונים שעניינם התהליך המורכב ורוב הפנים שהביא לתקומת מדינת ישראל; בעיות הביטחון של המדינה והתמודדותה עמהן, בעיקר בשנותיה הראשונות; העלייה הראשונה וקליטתה; מדיניות החוץ והפנים של ישראל וחייה הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, והיחסים ההדדיים בין המדינה ליהודי התפוצות.

החידוד, שאין דבר כל-כך אקטואלי בחיינו כמו פרשיות מן העבר השנויות במחלוקת, מצביע עד כמה יש לציבור שלנו צורך לעסוק בעברו ועד כמה אורבת לעיסוק זה סכנת האקטואליזציה, כלומר סכנת האנכרוניזם, ראיית העבר במשקפי המחלוקות של היום. מכאן התביעה, שלמען האמת ולמען ההתבגרות של חברתנו, ייחקרו הדברים תוך בדיקה זהירה של המקורות ושיקול אחראי של המסקנות, כשהן משוחררות מצורכי הפולמוס העכשווי.

הפריחה של המחקר בתולדות העם והארץ, המתחוללת בעשור האחרון, היא היענות לביקוש וגם עשויה למלא מקצת הצורך הזה. שנתון זה הוא אחד הביטויים לאותה פריחה.

המוסד המוציא פרסום זה, 'המרכז למורשת בן-גוריון' שבקריית שדה בוקר, הוקם לשם מחקר ועיון בנושאים הנזכרים לעיל, בהיקפם הרחב. הוא שוקד על יצירתה של תשתית המשרתת מחקר זה, תשתית שבמרכזה עומד איסוף חומר תיעודי וספרותי הקשור בפועלו של דוד בן-גוריון, ובכלל זה יומניו והתכתובת הענפה שלו. עבודת כינוס זו היא עדיין בעיצומה.

פירות המחקר המתנהל במוסד זה התפרסמו קצתם בספרים שהופיעו בהוצאת המרכז ואוניברסיטת בן-גוריון וקצתם כמאמרים בכתבי-עת מדעיים בארץ ומחוצה לה. הניסיון שנרכש במרכז והתקדמות המחקרים הנעשים בו העמידו את המוסד לפני הצורך והיכולת להוציא את הפרסום העתי הראשון שלו עיונים בתקומת ישראל, שיש לו דיוקן משלו. כל המעיין בתוכן העניינים יעמוד על כך בנקל.

כמחצית מהפרסומים בכרך ראשון זה הם פרי עבודה שנעשתה בקריית שדה בוקר, והמחצית האחרת היא משל חוקרים מחוץ למרכז שגילו עניין בבמה זו.

פרסום עתי זה, בצד תרומתו הישירה למדע, בא להראות שלא רק רצוי, אלא גם אפשר לקיים ולפתח פעילות מדעית בנגב ולא רק בריכוזים המסורתיים של ישראל ובכך לשרת את הצורך של ישראל בפיזור האוכלוסייה וביישוב שממות הארץ.

פנחס גינוסר

קריית שדה בוקר
אביב תשנ"א (1991)

הגות

דו־שיח על הזהות היהודית-ישראלית

אליעזר שביד:

מי הם הישראלים? האם כבר נוצרה זהות ישראלית מגובשת? מה הם תכניה ומאפייניה, ובייחוד – מהו היחס שבינה לבין הזהות היהודית של קבוצת הרוב, שעל־ידה ובשבילה קמה מדינת ישראל? שאלות אלו עלו לאחרונה שוב לדיון, הפעם מתוך רצון מודגש של קבוצה גדולה באינטליגנציה החילונית הלוחמת להציג לרוב אתגר בוטה בדמותה של הגדרת זהות כוללת חלופית.

ודאי, על אתגר כזה מגיב כל יחיד חושב מתוך מכלול ניסיון חייו, תרבותו והשקפת עולמו, אך אם מבקשים אנו בסיס אובייקטיבי כלשהו כמצע לדיון בין בעלי־תריסין, עלינו להכיר קודם כל בעובדה שזהות אישית־קבוצתית היא תהליך ביוגרפי־היסטורי ולא מצב סטטי. יש לו לתהליך הזה נקודת מוצא נתונה בעברו של כל יחיד ובעברה של כל קבוצה, ואין היא ניתנת לבחירה, אך יש לו כיוון כלפי עתיד שהוא פתוח לבחירה וניתן להשגה בהדרגה. אלה הבוחרים להציג את עצמם כיום כישראלים, שישראליותם היא חלופה לזהות יהודית, הם יהודים מבחינת נתוני עברם. הם, כמובן, מודעים לכך בזיקתם לקבוצת הרוב, שעדיין לא פרשו ממנה. יתר על כן: כל קבוצות הזהות האחרות הסובבות אותם, והמגדירות אותם מנקודת הראות שלהן ביחסי גומלין של חיי יום־יום, רואות אותם כיהודים. לשתי העובדות הללו יש השפעה רבה על ההווה, במשמע שאלה הבוחרים להעדיף את המרכיב הישראלי בזהותם הם עדיין יהודים, ויהדותם היא מטען מורגש של זיקות שייכות, שותפות גורל, נשיאה באחריות ישירה ועקיפה לגורל העם היהודי, זיכרונות היסטוריים, לשון, ספרות ומרכיבי אתוס. במלים אחרות: גם האתגר של הגדרת זהות כוללת חלופית מוצג עדיין בתוך מסגרתה של קבוצת הזהות היהודית. המכנה המשותף המגדיר את כל הקבוצה המתווכחת הוא יהודי או יהודי־ישראלי.

אולם יחד עם הנתון האובייקטיבי הזה, הניתן לאישוש מדעי, יש לקחת בחשבון עוד שתי עובדות שנתגבשו עם הקמתה של מדינת ישראל. ראשית, מדינה מהווה בפועל תשתית לזהות כוללת חלופית של קבוצה, שתהיה לא רק אחרת מן הקבוצה שהזדהתה קודם כיהודית, אלא גם שונה במרכיבי היסוד של ההגדרה העצמית שלה (זהות לאומית־טריטוריאלית־פוליטית־לשונית במקום זהות אתנית־תרבותית־מסורתית או תרבותית־דתית). שנית, במסגרתה של מדינה יש גם קבוצות מיעוט גדולות המזדהות לפחות חלקית על בסיס המכנה המשותף הרחב ביותר של ישראליות עם קבוצת הרוב היהודית. שתי עובדות אלה שנתגבשו עם הקמת המדינה העמיקו

מאוד דיכוטומיות שימיהן כימי הציונות: הדיכוטומיה בין דתיים לחילוניים מזה, הדיכוטומיה בין יהודים-ישראלים ליהודי התפוצות מזה, והדיכוטומיה שבין יהודים-ישראלים ללא-יהודים ישראלים מזה. אין להקל ראש במשקלן ובהשלכותיהן של שתי העובדות הללו. הן מצביעות על כך שזהות כוללת חלופית לזו של קבוצת המוצא היהודית כבר קיימת כעמדה מתממשת המעצבת בפועל תת-תרבות במדינת ישראל; היא כבר איננה רק בבחינת רעיון 'כנעני' ערטילאי, המבטא שאיפה לעתיד שונה, אלא מציאות המעצבת את פני ההווה. אמנם עובדתית עדיין רוב הישראלים שהישראליות היא לגביהם בחירה חיובית חופשית, רואים את עצמם כיהודים ישראלים הקשורים לכל העם היהודי ונבדלים מן הלא-יהודים הישראלים במישור הלאומי והדתי, ואמנם עובדתית גם אלה הבוחרים בזהות ישראלית לא פרשו עדיין מקבוצת הרוב הרואה עצמה יהודית-ישראלית, אבל קבוצת זהות ישראלית נבדלת מסתמנת והולכת, וקו הנתק הוא מוחשי. משום כך חייב כל יחיד חושב להתייחס אליה ולבחון את השלכותיה על תודעת זהותו.

מכאן ואילך ענייננו בהצגת בחירה אישית. בחירתי שלי מסתכמת בקביעות, בהערכות ובתצפיות האלה: ראשית, על רקע עברי האישי והשתייכותי ההיסטורית אני רואה את עצמי כיהודי, כלומר כבן העם היהודי. זוהי לדידי זהות ראשונית, מקיפה ומלאה. שום זהות אחרת איננה מגבילה אותה או מפקיעה אותי ממנה; גם זהותי כאדם וגם התייחסותי לתרבות האירופית מתבטאות בשלמות דרך זהותי היהודית, ואילו הישראליות היא לדידי הממד המשלים, המעשי, של היותי יהודי. כאשר מציעים לי להיות ישראלי 'בלבד' מציעים לי, למעשה, לוותר על מרב ומיטב מטעני התרבותי ומקורות יצירתי, ויחד אתם גם על המניע שבגללו בחרתי להיות ישראלי מתוך שכנוע עמוק, ולא רק מתוך העובדה שנולדתי בארץ זו. במלים אחרות: לישראליות יש משמעות מזהה משום שאני יהודי.

שנית, ניתוח מרכיבי הזהות הישראלית, כשהיא מובחנת לעצמה בתור מכנה משותף רחב של כל אלה שהם אזרחי מדינת ישראל, מוליך אותי אל ההערכה שהיא זהות המכילה מטען תרבותי ומטען היסטורי דל מכדי לפרנס חיים יצירתיים, עשירי תוכן ומבע, הן מזווית הראייה של היחידים המזדהים והן מזווית הראייה של הקבוצה המזדהה. פירוש הדבר לדידי הוא שיחידים שיזדהו עם קבוצתם על תשתית כה דלה, אי-אפשר שיסתפקו בה. יהיה עליהם לבחור אחת מן השתיים: או שהם יגזרו על עצמם ועל צאצאיהם רדידות וריקות בלתי נסבלים, או שזהותם הישראלית תהיה להם סניף של זהות תרבותית אחר, שממנה בעיקר ישאבו ולתוכה בעיקר ייצרו. כך וכך הרי זו תסמונת של התבוללות מהירה שאחריתה התאפסות. על כן הערכתי היא כי אם רוב היהודים במדינת ישראל יבחרו בזהות כזאת – מדינת ישראל, שקמה כמדינת יהודים לשם העם היהודי ולשם תחיית תרבותו, לא תתקיים יותר משניים שלושה דורות. אלה הזקוקים לה והרוצים בקיומה ייעלמו.

שלישית, ניתוח מצב העם היהודי כולו מגלה לדעתי תהליכי התפרקות מוחשיים ביותר. נראה כי תוך דור או שני דורות יישארו בתפוצות הרבה פחות יהודים מכפי שיש כיום, ואלה שיישארו יהיו משני סוגים: או אנשים שהם בעצם אמריקנים, אנגלים, צרפתים, שיש להם גם זהות יהודית משנית, חלקית ושולית או יהודים

שזהותם היהודים ראשונית וכוללת אבל באופן כיתתי ומקוטע. שתי האפשרויות הללו אינן מקיימות עם בעל זהות תרבותית. לפי הערכתי התהליך הנמשך בכיוון זה כבר כמה דורות איננו הפיך ואי־אפשר לבלום אותו, ופירוש הדבר הוא שרק במדינת ישראל יש עוד סיכוי לקיומו של עם יהודי בעל זהות תרבותית ייחודית מלאה. כיוון שגם במדינת ישראל ניכר תהליך של התבוללות אינני יכול לקבוע שהסיכוי הוא ודאי. ייתכן שהעם היהודי במדינת ישראל יבחר לוותר על זהותו. אבל היא הנותנת: הדבר תלוי כולו בבחירתו של הרוב. ההחלטה היא עדיין בידי אלה המזדהים כיהודים. אמרתי לעיל שהזהות היהודית שלי היא בעיני ראשונית, מקפת ומלאה. כדי להבהיר את משמעות הקביעה הזאת מצד תכניה אסכם את יסוד השקפת עולמי כיהודי בארבעה ראשי פרקים שלהלן:

א. יהדות היא קודם כל זיקת השייכות לעם היהודי. בתור שכזאת אין להציג את המושג יהדות כחופף את מושגה של הדת היהודית. היהדות היא תרבות של עם. היא כוללת את מלוא ההיקף של זיכרונותיו ההיסטוריים ויצירתו בכל התחומים. יתר על כן: תרבות של עם כוללת בתוכה לא רק מה שמבטא את זהותו המיוחדת, אלא גם מה שקיבל כהשפעה מתרבויות אחרות ומה שמשותף לו עם עמים אחרים. במשך כל תולדותיו חי עם ישראל יחד עם כמה עמים אחרים על מצעיהן של כמה ציביליזציות משותפות, הושפע מהן ותרם להן. במשך רוב תולדותיו ועד היום הוא חי על מצע הציביליזציה המערבית. מה שקיבל ממנה והחזיר לה מהווה חלק בלתי נפרד מתרבותו. ובדרך כלל תהליך היצירה של תרבות מתפתח מתוך המתח המתמיד בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, ובין הפנים לחוץ. משום כך התרבות היהודית כוללת את כל תחומי הפעילות והיצירה של העם הן במרכיביה הייחודיים והן במרכיביה הדומים למרכיבי תרבותם של עמים אחרים או המשותפים לה עם עמים אחרים.

ב. הדת מהווה מרכיב מרכזי בכל תרבות היסטורית. יתר על כן, הדתות מהוות את המוקד המאחד של תרבויות העמים. הן המעצבות, באמצעות ערכים עליונים, נורמות וסמלים את ה'אופי' המיוחד תרבויות שונות. שוב: דבר זה אמור בכל העמים בלי יוצא מן הכלל, אולם לגבי עם ישראל הוא בולט ומודגש יותר, גם בגלל הקשר המיוחד שבין הדת והלאומיות היהודית וגם בגלל גורלו של עם ישראל כעם שהתקיים במשך רוב תולדותיו בגלות. משום כך אי־אפשר ליצור ולקיים קשר של הזדהות משמעותית עם היהדות ללא יחס חיובי אל תוכני המסורת והדת היהודית.

ג. יחס חיובי אל תכנים של מסורת ודת איננו מושתת בהכרח על דתיות במובנה האורתודוקסי, או על דתיות בכלל. אדם המגדיר את עצמו כחילוני, ובתור שכזה כבלתי מאמין, יכול ליצור יחס תרבותי חיובי כלפי תכנים דתיים. ראשית, משום שהתחומים החווייתיים והרעיוניים שהדת מייצגת, והשאלות הקיומיות שהדת משיבה עליהן, אינם זרים לו, והוא מסוגל להשתתף בהם גם מנקודת הראות ההומניסטית, ושנית משום שזיכרונות וחויות הקשורים בדת הם חלק מן המטען התרבותי, ולפעמים גם האיש־הביוגרפי, המפרנס את ההתפתחות וההתבגרות של כל אישיות שיש לה חיי רוח. אין אפוא שום סיבה שאדם הרואה את עצמו כחילוני יוותר על עשירות התכנים והחויות של שבתות, חגים ומועדים, על התנ"ך, הספרות התורנית, על ההלכה והאגדה שבה, השירה הדתית, התפילה, ההגות הדתית היהודית

העתיקה והחדשה. כל אלה הם מקורות חיים שבלעדיהם לא תתפתח שום תרבות הומניסטית בעלת ממדי עומק וגובה.

ד. אפשר לפתח פלורליזם יהודי על בסיס של סובלנות וכבוד הדדי בין תנועות וקהילות שונות בתוך העם היהודי. זוהי משימה לא קלה, בגלל מגמות קיטוב וקנאות שיש להן שורשים היסטוריים עמוקים, אבל אפשר יהיה לפתח בסיס לתרבות יהודית ייחודית ופתוחה, אם יגיעו רוב המזדהים כיהודים להבנת הסכנה המאיימת על עתיד העם היהודי. אין שום דרך אחרת להמשך קיומו כעם אחד.

אסיים במסקנות המעשיות המתחייבות, לדעתי, מהבנת הסכנה המאיימת על עתיד זהותו של העם היהודי:

א. יש להיאבק נגד התופעה של צמצום תפיסת הזהות היהודית כזהות דתית גרידא. יש פרדוקסליות מוזרה בעובדה שצמצום זה מהווה בסיס הסכמה בין דתיים אורתודוקסיים לחילוניים רדיקליים במדינת ישראל: אלה מעמידים את תפיסת היהדות שלהם כבלבדית, ואלה מסכימים לכך על מנת לוותר על זהותם היהודית מכול וכול. יש לחדש אפוא את המושג של זהות יהודית תרבותית השואפת להיקף כולל של יצירה לאומית בכל התחומים שעם חי מהם ומתבטא בהם. יהדותנו היא מכלול יצירתנו הלאומית, עכשיו ולאורך כל תולדותינו.

ב. יש להתמודד עם היחס המנוכר של הציבור החילוני לתכנים הדתיים ולהראות את הדרך שבה מקבלים תכנים אלה משמעות חיונית גם מנקודת ראות תרבותית-הומניסטית. במקביל יש להיאבק על הרחבת תודעת ההזדהות של הציבור הדתי לכיוון מושג רחב יותר של תרבות יהודית שלמה.

ג. יש ליצור תשתית של יחסים ותהליכי תקשורת בין זרמים ותנועות שונות בתוך העם היהודי. יש לפתח גישות פלורליסטיות במקום אחידנות, נכונות לקיום יחד מתוך כבוד הדדי והפרייה הדדית בין צורות הביטוי השונות המצויות כיום להזדהות יהודית חיובית בעמנו, במקום המאמץ המתמיד לנצח ולהכניע כיווני הזדהות שונים משלנו, ותרבות של שיח והבנה הדדית מעשירה במקום נצחנות פולמוסית שסופה נתק. אלו הן משימות שאפשר לחתור להגשמתן במשולב דרך מערכת החינוך ודרך כל תהליכי היצירה החברתית-התרבותית.

יהושע פורת:

באחד ממאמריו כתב חנוך בר־טוב כי עצם העיסוק בשאלת הזהות הישראלית מצוי על סף הנטייה לכנענות, ומובן שאין הדבר הזה מוצא חן בעיניו. לדעתו השאלה מיותרת. שאלת הזהות ברורה. אנחנו עומדים בתוך עולמה של היהדות ואנחנו יהודים. כל העיסוק בשאלת הזהות הישראלית מיותר. נדמה לי, שלפחות לגבי חלק מהציבור הישראלי אין הדברים פשוטים והתשובה שאנחנו סתם יהודים אין בה די. הציבור הזה איננו מוכן לראות במדינת ישראל עוד קהילה יהודית אחת מני רבות, שאין הבדל מהותי המייחד אותה משאר קהילות יהודיות אם בוילאמסבורג שבברוקלין או בכל מקום אחר.

אפשר כמובן להשיב ולומר שהשאלה פשוטה, לפחות מבחינה קונסטיטוציונית.

ישראלי הוא אזרח ישראלי. ויאמרו לנו שכך הוא המצב בכל ארצות התרבות הדמוקרטיות ההולכות לפי שיטתה או תפיסתה העקרונית לפחות של המהפכה הצרפתית, שביטלה את ההבחנה בין אזרחות ללאומיות ומשתמשת בדיוק באותו מונח 'נאסיונאליטה' גם לאזרחות וגם ללאומיות. כך גם הלשון האנגלית ולשונות אחרות. ויאמרו לנו שאם נאמץ את הגישה הזאת נפתור את כל הבעיות; תקום כאן מדינת לאום ישראלית, דמוקרטית, שכל תושביה יהיו להם מניות אמיתיות, לא פיקטיביות, בבעלות עליה, והם ישתתפו – באמצעות ההליך הדמוקרטי – בקביעת דפוסי שלטונה, הם יישאו כולם בנטל קיומה ובצורה כזאת תתגבש הלאומיות הישראלית המודרנית כחלק ממשפחת העמים הדמוקרטית בעולם, עם מידה כזו או אחרת של זיקה לעבר התרבותי-היהודי של רובנו.

אבל כבר ניסיונה של המהפכה הצרפתית מלמד שאין השאלה הזאת פשוטה; שכן אותה מהפכה עצמה לא הסתפקה בקביעה הקונסטיטוציונית הזאת, אלא פעלה באופן נמרץ ביותר, ולא חדלו יורשיה השונים עד מלחמת העולם השנייה לטפח את אחדותה התרבותית-הלשונית של צרפת ולכפות את הלשון הצרפתית [שביסודה היתה הדיאלקט של 'איל דה-פראנס'] על כל המחוזות של צרפת, על עדותיהם השונות, ובכך למחוק את השפה הפרובנסלית וודאי הברטונית שאיננה רומנית, ולהשליט במקומן את אחדות השפה הצרפתית. ללמדך שאין די באזרחות המשותפת, ואפילו לא בזיקה הטריטוריאלית, כדי ליצור תחושה של שותפות אמת במסגרת זהות לאומית. אם לדייך, יש אולי מקום אחד שבו התפיסה המקורית הזאת באה לידי הגשמה, ודאי באופן קונסטיטוציוני, אבל ייתכן שגם במציאות, וזוהי ארצות הברית, שמגדירה בעצם את זהותה הקולקטיבית באמצעות הזיקה לקונסטיטוציה, לחוקה שלה. האזרחות האמריקנית היא הביטוי היחיד, העיקרי לפחות, לאותה זהות לאומית אמריקנית חדישה; שהרי בארצות הברית אין לשון רשמית, ועכשיו מתנהלים במדינות מסוימות מאבקים בין אנגלית לספרדית, עד כדי כך שבחוקה של קליפורניה, בשונה משאר המדינות של ארצות הברית, נתקבל התיקון שקובע את האנגלית כלשונה הרשמית של המדינה כדי לבלום את אלה התובעים להנהיג את השפה הספרדית בבתי הספר הציבוריים האמריקניים.

כמובן, אצלנו המצב מסובך וקשה ואנחנו נתונים בעיצומו של תהליך שתחילתו ללא ספק בעבר היהודי. אבל מבחינת מורכבות המצב והתסבוכת שאנחנו נתונים בה, אני חושב שאנחנו מרחיקים לכת כלפי העבר היהודי יותר ממה שמתחייב, לפחות מהתפיסה המקובלת שעמדה ביסודה של התנועה הלאומית שלנו, של הציונות המקורית, המהפכנית, שוללת הגולה, החותרת להשיב את עם ישראל לארץ-ישראל, הרוצה להשתית את חייו התרבותיים על יסוד לשונו הלאומית המקורית.

היכן אנו עומדים? לפי האזרחות אנחנו ישראלים. מבחינת הזהות הלאומית אנחנו בראש ובראשונה יהודים, כך אני חושב סבורים רובנו. לשוננו היא עברית. תנועת התחייה שלנו היא ציונית. אלה ארבע קטגוריות שבעזרתן אנחנו מנסים להגדיר את זהותנו הכוללת. וכמספר הקטגוריות המתרבה, כך גדל גם הבלבול.

לפי דעתי, הליקוי הגדול הוא בכך שלא תפסנו את השינוי שהתרחש, בעיקר מאז מלחמת העולם השנייה, בהוויה היהודית הכללית כשינוי בעל פוטנציאל מהפכני

ואולי אפילו בעל ביטוי מהפכני במציאות; שהרי הקמת המדינה הפכה את הקהילה היהודית, את היישוב העברי בארץ-ישראל, לחי הנושא את עצמו, שאחראי לגורלו, המקיים מידה גדולה מאוד של סולידריות בתוכו (נודה בכך ולא צריך להתבייש בכך), הרבה מעבר למה שמקובל בקיבוצים אחרים, ודאי בקהילות יהודיות אחרות.

החוויה הגדולה של הקמת המדינה היתה כרוכה בחוויה המתמשכת של המאבק המתמיד למען קיומה של המדינה ובעובדה שאנחנו לבדנו נושאים בנטל הזה. האמירות היפות על אחדות הגורל היהודי הן בגדר אמירות בלבד. בשעת מבחן אנחנו העומדים לבדנו מול מה שנדרש, והדבר הזה לבדו יוצר תחושה חזקה מאוד של סולידריות ומייחד אותנו מקהילות יהודיות אחרות ברחבי העולם.

מובן שמעבר לדברים המייחדים את ישראל מתקיימים בנו כל סימני ההיכר המקובלים בכל חברה ריבונית, בכל מדינה: המאבק הפוליטי, המשחק המפלגתי, ההכרעות היום-יומיות, קבלת ההחלטות. מערכת החיים היום-יומית במדינה ריבונית איננה דומה בשום פנים ואופן למה שעושות קהילות יהודיות באופן קולקטיבי במקומות אחרים; ודאי שהיא שונה ממה שעושים יהודים כפרטים בארצות שהם בחרו לחיות בהן כאזרחים אחרי 1948, למעט אותם מקרים שהבחירה ניתנה להם רק בשלב יותר מאוחר. ועד היום בדרך כלל, כשהיתה הבחירה חופשית, לצערנו הרב לא היה הכיוון מדינת ישראל. אני חושב שלא עיכלנו את המגמה הזאת, אולי לא רצינו לעכל, כי תפסנו את פוטנציאל המשבר הטמון בה, המשבר מבחינת הזהות ההיסטורית, מה שנותר מהזהות ההיסטורית של העם היהודי.

יתר על כן, בעקבות תהליכים של תחיית הלשון העברית ושל גדיעת אותו חלק של העם היהודי שטיפח את הלשון העברית מחוץ למדינת ישראל הפכנו לקהילה היהודית היחידה בעולם שהעברית בה היא לשון חיה. יש יודעי עברית במקומות אחרים, יש כאלה שיודעים עברית היטב במקומות אחרים. הדואר, כתב העת העברי החשוב האחרון בארצות הברית, ממשיך לצאת לאור. להוציא אותו ועוד כמה מקומות שבהם ניתן חינוך עברי מלא, המקום היחיד בעולם שקיימת בו קהילה גדולה יחסית שחייה מתנהלים בעברית, לא רק חייה הספרותיים, לא רק הגותה, לא רק יצירתה הרוחנית, אלא שפתה, שפה אופפת-כול בהגדרה הבלשנית, היא עברית, המקום היחיד הוא מדינת ישראל. אי אפשר שלא להזכיר את העובדה הזאת בדיון על זהותנו, כי יש לה משמעות עצומה.

ככל שרבו המחקרים האמפיריים ולא התיאורטיים בשאלה של גיבוש הזהות הלאומית, גיבוש הזהות הקולקטיבית, בולטת חשיבותה של הלשון (לא רק כמכשיר קומוניקציה אלא כסמל זהות); אולי חשיבותה משתנה מארץ לארץ ומתרבות לתרבות, אבל היא גורם כבד משקל בכל מקום. לא נתנו לעצמנו דין וחשבון לגבי חשיבותה של שאלת הלשון ותוצאותיה, לא ניסינו להתמודד אתה בכיוון של טיפוח החינוך העברי כמכשיר שימנע אולי את הקרע ההולך ונוצר בין הקהילה העברית שלנו לבין הקהילות שאינן עבריות ברחבי העם היהודי.

המצב כיום הוא ששני גורמים חשובים מאוד, המעצבים בדרך כלל זהות קולקטיבית, פועלים להעמקת הפער בין יהודי מדינת ישראל כקיבוץ בעל זהות לאומית משלו לבין היהודים הבוחרים מרצונם החופשי שלא להיות ישראלים ולהיות

אזרחים, בדרך כלל בארצות דמוקרטיות, שם מצוי רוב העם היהודי, תוך זיקה כזאת או אחרת (לצערנו אולי נחלשת והולכת) למורשת ההיסטורית היהודית. איננו יודעים איך להתמודד עם העניין הזה. אנחנו מנסים להעמיד פנים: לפעמים גם העמדת הפנים פוגעת. למשל, חוק בעל משמעות כל כך חשובה מבחינה סמלית ואידיאולוגית, עם השלכות מעשיות לא מעטות, כמו חוק האזרחות, יוצר מצב אבסורדי שאין לו אח ורע, שאזרחים ישראלים מלידה, אם הם יהודים, כלומר היו זכאים לעלות למדינת ישראל אלמלא נמצאו בה בלאו הכי, הם אזרחים מכוח שבות ולא מכוח הדבר הטבעי ביותר של הלידה והחיים ממילא. החוק נוצר קודם כל כדי להראות שמדינת ישראל איננה בעצם מדינה טבעית של תושביה, אלא בראש ובראשונה היא מכשיר אידיאולוגי של איזו תנועה הנושאת על עצמה שליחות, שאיננה מתגשמת במציאות מדי יום. לצערנו גם אנו איננו אלא חלק קטן מהעם היהודי, אבל בפועל אנחנו מנסים ליחס לתנועה ולאידאולוגיה שלה חשיבות כל כך גדולה עד כדי כך שאנחנו הופכים גם את אזרחי ישראל מלידה – היהודים – לאזרחים ממדרגה מיוחדת, חגיגית, לאזרחים מכוח שבות.

דוגמה אחרת (יש גם דוגמאות נוספות) הוא חוק מאוחר יותר שנחקק ללא דיון ציבורי הולם. על פי אותו חוק מ-1985 נאסר על רשימה המטיפה לגזענות להתמודד בבחירות לכנסת. משום שהיה עניין להעבירו ללא התנגדות או תוך התנגדות מעטה, פסלו להתמודדות בבחירות גם רשימה שאיננה מכירה באופיה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי.

איזו משמעות יש לדבר הזה? בינתיים אין לכך משמעות מעשית, אני מפחד מהמשמעות המעשית. הכרחי לבדוק מה מתרחש כאן. מדינת ישראל נתפסת כמדינתם של אלה שחיים בארצות אחרות, שהם שם אזרחים ומשתתפים בחיים הפוליטיים ולפעמים גם ממלאים שם תפקידים נכבדים. היא גם מדינתם של אלה המוכיחים ברגליהם שהם מהגרים מארץ אחת שמשם הם נאלצים ללכת, או עוזבים מרצונם החופשי ועוברים לארץ אחרת ואינם באים למדינת ישראל. על פי ההגדרה הזאת מדינת ישראל היא גם מדינתם של יהודי אלג'יר, נאמר, שהעדיפו את צרפת או של יהודי ברית המועצות המעדיפים את ניו־יורק, אלא אם כן תעשה עמנו ארצות הברית איזה חסד ותסגור את שעריה. והיא גם מדינתם של יהודי קובה או דרום־אמריקה שהעדיפו את חופי מיאמי וכיוצא באלה דוגמאות רבות מאוד, למרבה הצער רבות יותר מהדוגמאות ההפוכות.

זה הרע במיעוטו. החשש האמיתי מתעורר כשנשמעים קולות שאומרים שכיוון שחוקקנו חוק כזה, אנו פטורים מלהתמודד עם כל מיני שאלות אחרות הכרוכות בשאלות מדיניות שאנחנו נתונים בהן; כי הרי זוהי מדינת העם היהודי ואת השאלה של היחס המספרי בין רוב למיעוט, בין יהודים לערבים, אפשר לפתור פשוט על ידי הענקת זכויות בחירה לאותם יהודים שיש להם כאן מניות בכורה אולי, לא רק מניות רגילות, כי הם בנים לעם היהודי.

לפי דעתי הגישה שאני מבטא – היא גוררת עמה אוטומטית את הטענה, שכך גורסים הכנענים וזוהי גישה בלתי־ציונית או חלילה אפילו אנטי ציונית – מגלמת את התפיסה הציונית המקורית. אם נחזור לכתבים של האבות המייסדים מאליעזר

בן־יהודה, דרך ברדיצ'בסקי ובראש ובראשונה לכתבי יעקב קלצקין וברנר, נמצא את הגישה הזאת שהעם היהודי כישות מסורתית־היסטורית חדל להתקיים; המסורת הגיעה לקצה והדרך היחידה להמשיך בקיום הקולקטיבי היהודי הוא בהפיכת העם היהודי לעם נורמלי בארצו, המחדש את תרבותו הלאומית. והצירוף הזה של מולדת ותרבות, מולדת ולשון הוא הבסיס היחיד להמשך קיומם של היהודים כישות קיבוצית בעולם שלאחר האמנסיפציה. ואת הקביעה 'או שנהיה אחרוני היהודים או שנהיה ראשוני העברים' לא כתב יונתן רטוש אלא מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בראשית המאה העשרים. ואת הקביעה המפורשת, שבין היישוב העברי החדש (כבר אז הוא ידע להגדיר כך) לבין היהודים שאינם בוחרים לבוא אליו הולכת ונפערת תהום, כתב יעקב קלצקין ב־1921, ולא היום.

אני חושב שההכרה בתהליך הזה והסקת המסקנות הנכונות ממנו רק יעזרו לנו למצוא את דרכנו בתוך אותו עולם מסובך שאנו נתונים בו. כמובן, מבחינה ציונית מצבנו טרגי, כי ההנחה שהניחה האבות המייסדים או תקוותם שאכן רוב היהודים יבחרו בתחייה לאומית בארץ־ישראל התבדתה. היום אנחנו יכולים להודות שהפתרון הציוני סיבך את שאלת הזהות היהודית המודרנית. לנו אולי הוא פתר את הבעיה, הוא עוזר לנו להפוך לעם נורמלי בארצו, ו'ככל הגויים בית ישראל' איננה רק מלת קללה של החרדים האנטי־ציונים בנוסח אגודת ישראל, אלא זו סיסמה ציונית. אבל הצרה היא שרק מיעוט בעם היהודי בחר ובחר בפתרון הזה, ועל כן במקום שהפתרון הציוני יהיה מכשיר לטרנספורמציה כוללת בדרכי קיומו של העם היהודי המסורתי, רק חלק קטן בחר בתהליך הזה. חלק זה הולך וניתק מאותם יהודים שממשיכים לחיות בתוך אותה מתכונת (שמצליחה להשתמר באי־אלו מקומות) של הקיום היהודי המסורתי הנגזר מתרי"ג מצוות וגם מאלה המעדיפים להתבולל בארצות מושבם בדרגות שונות של התבוללות.

נשאלת השאלה של מעמדם של ערביי ישראל בתוך התהליך הזה. אסיים ואומר כך: בניסיון להתחמק מהכרעה בעניין הזה, אולי זה המקרה היחיד שבו גם עולם המושגים שלנו וגם עולם המושגים של הלאומיות הערבית היו תמימי דעים לחלוטין. אנחנו אמרנו להם: 'אינכם חלק מה'בודי פוליטיק'', מהקהילה הפוליטית של מדינת ישראל, אתם לכל היותר מיעוט נסבל, ואנחנו ניתן לכם את הפריבילגיה הגדולה ולא נקרא אתכם לשאת בנטל האזרחות הישראלית המלאה, אם כי כנגד זה אנחנו פה ושם נפלה אתכם לרעה, זה לא כל־כך נורא, כי פטרנו אתכם מהחובה האזרחית העיקרית [השירות בצבא].' וכמובן, כל אלה הדוגלים בעולם המושגים של הלאומיות הערבית אמרו אותו דבר: 'אזרחות ישראלית אין לה שום משמעות. אתם ערבים בלשונכם ובתרבותכם, אולי גם בתודעת המוצא שלכם, ולכן המסגרת ההזדהותית המכרעת עבורכם צריכה להיות ערבית.'

(מתוך הניסיון אנחנו יודעים מה עוצמתה האמיתית של אותה תפיסה מיתולוגית של אחדות ערבית, כי הרי החזון הגדול של זהות ערבית הכובשת־כול והמחוללת את האומה הערבית הגדולה מהמפרץ הפרסי ועד האוקיינוס האטלנטי הרי עומדת להתממש לנגד עינינו ...). ויתרנו על כל העניין הזה, והיום, אחרי ארבעים שנה, כמובן אנחנו עומדים במצב קשה הרבה יותר, כך שאם נצליח להחזיק מעמד ולפתח

זהות יהודית-ישראלית

את זהותנו הלאומית הישראלית, אולי נצטרך להשלים עם המצב שזאת תהיה מדינה ישראלית, אבל דו־תרבותית מבחינת התרבויות הרווחות כאן.

(הדברים נאמרו בערב זיכרון לחגי אשד ז"ל)

מחקר

ביטחון

'השומר' ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני

מתתיהו מינץ

המאמר שלהלן תכליתו לטפל בהיבטים אחדים ומוגדרים של סוגיה שפרטיה נשתקעו בכתבי זיכרונות של אישים שנגעו לה ולא הושם לב אליה במחקר. ממילא לא נעשה ניסיון לראותה בפרספקטיבה ההיסטורית ולא נבדקו השלכותיה האידיאולוגיות. התבוננותי אני עלתה לפני תוך עיון במקורות הנוגעים להיערכותה של ההסתדרות הציונית אל מול הצדדים הלוחמים בעת מלחמת העולם הראשונה. בדיעבד קירבני הנושא לעיין באספקטים של האוריינטציה העות'מאנית במדיניות ההנהלה הציונית, שקדמו בזמן לאירועים הנ"ל או הקבילו להם, החל בקונגרס הציוני התשיעי (1909) וכלה ב־1917. בין היתר פניתי לנכור בחליפת המכתבים בין ד"ר אביגדור יעקובסון חבר הוועד הפועל הציוני המצומצם, בעת שליחותו בבירה הטורקית, לבין חבריו במוסד הנ"ל במושבם בברלין. יעקובסון הופקד עוד באוקטובר 1908 על האנגלו לבנטין בנקינג קומפני (The Anglo Levantine Banking Co.) בקושטא, ולאחר הקונגרס הציוני העשירי (אוגוסט 1911) היה גם אחראי פורמלית על העניינים המדיניים של התנועה הציונית שם.¹ הפרשה שעליה מוסבת התבוננותי קשורה בחיבוטי טקטיקה ובשיקולים בדבר פיתוח והידוק מערכת היחסים שבין ההסתדרות הציונית לבין ממשל הטורקים הצעירים בכל הנוגע לקידום האינטרסים של התנועה הציונית בארץ-ישראל. בהיבטים מסוימים של הנושא דנתי במאמר שנועד להבהיר את עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן-גוריון בעת מלחמת העולם ובטרם מתן הצהרת בלפור.² הסוגיה שאני חותר להתמקד בה להלן מפציעה כמרכיב מעניין במדיניות ששאפה לאשש בעיני חוגי השלטון בטורקיה את אמינותה של האוריינטציה העות'מאנית של ההסתדרות הציונית. יתרה מזו, מתברר שהיא היתה אפילו משמעותית עד דומיננטית בקונספציות המדיניות של התנועה הציונית, כל אותו פרק זמן, החל במהפכת הטורקים הצעירים וכלה במפלת גרמניה במלחמת העולם הראשונה.

שנים הרבה (למעשה עד שנות השישים) לא זכתה סוגיית האוריינטציה לטורקיה לסקרנות מדעית ולעיון מפליג בהיסטוריוגרפיה הציונית ובכלל ברטרנספקציה הפוליטית.³ אפשר שהנושא לא ריתק, על שום ששיקף כולו רצף של אשליות וכישלונות עמוסי טעם מבין. ואפשר שסייעה בכך גם מין מודעות לצורך לגמדו, שכן המשתמע ממנו עשוי היה לערער את יוקרתה של הצמרת הציונית שהנחתה את

התנועה בשנים אלה ולכרסם בה. זאת ועוד, עם המעבר לאוריינטציה הבריטית, בתום מלחמת העולם הראשונה, נגוזו קונספציות אידיאולוגיות אלה מאליהן ונזדלזלו. וכמו כן היה לדיון בבעיה מן ההכרח קשר לשאלת היערכותה של ההסתדרות הציונית בעת המלחמה, נושא קונטרברסלי כשלעצמו ולא נוח לאלה שהמשיכו להנחות את המדיניות הציונית. פוליטית ואידיאולוגית, ראוי אולי להצביע על עוד היבט, שכסס בעניין וסייע לקיימו ברצועה האפורה של התודעה ההיסטורית. כוונתי לפולמוס בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית שהסעיר את הציבור האידיאולוגי בין שתי המלחמות. בעימות דאגו אבות התנועה להטעים שראשוני תנועת העבודה, אנשי 'השומר', לרבות מפלגת פועלי-ציון הורתם, הפגינו ללא ליאות נייטרליזם בין הצדדים הלוחמים במלחמת העולם הראשונה והתנגדו נחרצות לרעיונות הרפתקניים (נל"י) ולשיקולים בדבר הישגים מדיניים לציונות תמורת גיוס חטיבות לוחמות. 'אנטיגדודיזם' אידיאולוגי זה, במודע או בהיסח הדעת, גם בקביעת סדר עדיפויותיה ובניתובה הקונספטואלי של ההיסטוריוגרפיה של תולדות מלחמת העולם הראשונה ושל מערכת היחסים בקרב ההסתדרות הציונית.

והוא הדין בפועלי-ציון. סערת ההתרוצצות בהסתדרות הציונית בין תומכי בעלות הברית בעת המלחמה לבין תומכי מדינות המרכז גרפה עמה בזמנו גם את לשכת הברית של מפלגות פועלי ציון. האחרונה, אף שהטיפה פורמלית (ואני מדגיש פורמלית) לנייטרליזם והעלתה אותו על נס בוויכוח עם אלה שתמכו ברעיונות פנחס רוטנברג, היתה למעשה נעולה על מדיניות פרו-גרמנית. היא קיימה קשר הדוק עם הקומיטי פור דן אוסטן (Komitee Für den Osten), שלא היה אלא זרוע במדיניות הגרמנית בחזית המזרח. ועל כן אין תימה שקינן רצון שלא לחשוף עניינים אלה יתר על המידה ולא להידרש להם. הפרשה שאני עומד לדון בה יש לה אפוא זיקה ישירה לשאלת האנטיגדודיזם ולגישתם של פועלי-ציון בארץ בנידון.

נחזור אחורה. החל במהפכת הטורקים הצעירים (יולי 1908) גברו בהסתדרות הציונית העולמית הגיונות ותרחישים, בצד נטיות מעשיות, לאמץ אוריינטציה טורקית ולנסותה.⁴ הקו נחלש וצבר עוצמה חליפות. עם הזמן הוא נתקבע כלגיטימי והחולקים עליו לא נמצא בהם הכוח לערערו. כזה היה המצב עד מלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ פעולות האיבה נקלעה התנועה הציונית למצוקה, מה שדחף אותה להרהורי רויזיה. גם אז טרדה הבעיה בעיקר את מנוחתם של הציונים שישבו במדינות הנייטרליות או בארצות של בעלות הברית, וביקשו בכל לב להיות לויאליים להן. ציוני גרמניה ואוסטריה לעומתם לא נקלעו למצוקה. נהפוך הוא, הם מצאו לעצמם, דווקא לעת זאת, תימוכין איתנים להטיל יהבם על גרמניה ובדיעבד על טורקיה והגבירו את לחצם הדיפלומטי למען הישגים ממשניים לציונות ולשאיפות הלאומיות היהודיות במסגרת הקונסטלציה הנתונה. מה גם, שבכפוף לתודעת הרציפות במדיניות הציונית, או דפוסיה הלגיטימיים, כביכול, נתפסו דווקא בעלי האוריינטציה הטורקית כמי שדבקים במסלול המוסכם והמחייב, ואילו המתנגדים נצטיירו כמסיגי גבול ופורקי עול.⁵

מפלגת פועלי-ציון בארץ, ועמה גם לשכת הברית של מפלגות פועלי-ציון בעולם, לא זו בלבד שהזדהתה עם המגמה, היא אף חידדה את המודעות לתמורות שהתחוללו

במדינה העות'מאנית, ראתה אותן כמהפכניות ממש והיתה חלוצה בקביעתן של נוסחאות פוליטיות חדשות.⁶ ממילא היתה נכונה להשתלב בפראקסיס הדיפלומטי שנקטו המשלחות הציוניות, הסמויות והגלויות, בבירה הטורקית בעידן שלאחר מהפכת הטורקים הצעירים. בשלב זה עלתה מנהיגותו של יצחק בן-צבי במפלגה לשיאה. הוא הקציע את הנדבכים העיוניים לתפיסת הסיטואציה החדשה והיה הרוח המפעמת במהלכים הרלוונטיים. המפלגה ניסחה בהתאם קונספציות עיוניות ומעשיות, שנועדו להצדיק את פתרון שאלת יישוב היהודים בארץ בקונטקסט הגיאופוליטי העות'מאני. כך למשל ניזום רעיון העיתון והפרסומים של האחדות, אשר יותר משנועד לבטא את הצורך לאשש התאגדות פועלית בארץ, הוא בא לענות על סיסמת האחדות שהוצרכה לפעם את הציבוריות היהודית הדמוקרטית באימפריה העות'מאנית כולה, כמשען מתאים לפוליטיקה יהודית לאומית וציונית בארץ-ישראל. בהתאם לזה נוסחו גם עיקרי הפרוגרמה של המפלגה בארץ והותוו קווי מדיניות והסברה שנועדו להעטות על חוק ה'מילט' העות'מאני את תבניות האוטונומיה הפרסונלית, על הדפוסים המשפטיים שפותחו בחשיבה הפוליטית באוסטרו-הונגריה וברוסיה.⁷

דוד בן-גוריון יחזור לפתח ביתר שאת את הרעיונות במאמרים שפרסם בעת שהותו בארצות-הברית.⁸ גם החלטתו והחלטתם של יצחק בן-צבי ושל ישראל שוחט, לפנות ללימודי משפטים בטורקיה, היתה מנווטת פרגמטית לצורך לגבש הנהגה פוליטית שתהיה מעורה בנוף המשפטי העות'מאני ותוכל להתמודד בהצלחה בזירה הפרלמנטרית הטורקית.⁹

וכמוהם גם בר ברוכב. הוא תלה בתמורות שהתחוללו בטורקיה את הצורך בניסוח קורקטיבה לפרוגנוזה שגובשה בפרוגרמה הפולטבית של פועלי-ציון הסוציאל-דמוקרטים. אם קודם לכן דיבר על הכורח הבלתי נמנע להידרדר לעימות מזוין עם המשטר הפיאודלי בטורקיה – עימות שהוא גם תנאי כל יעבור למימוש תהליך ההתרכזות המואץ של ההון והעבודה היהודית בארץ-ישראל וגם משימה מידית, מהפכנית, ששומה על הפרולטריון היהודי בארץ ומפלגתו פועלי-ציון ליטול על עצמם בשל חולשתה ובוגדנותה של הבורגנות היהודית – הרי עתה הטעים את החובה לפעול במסגרת הקונסנזוס הטורקי הדמוקרטי ובהתאם לקצב היאחזותה הריאלי של הבורגנות היהודית בארץ-ישראל, ועל פי האינטרסים שלה בלבד. כלומר: לא האצה, מהפכנית באופיה, של תפקודים משחררים, פוליטיים של הפרולטריון היהודי, אלא שיבה אל התהליך המודרג האבולוציוני של הטריטוריאליזציה הכלכלית, כשלב בעל טווחי זמן ארוכים. בלשון אחרת, תהליך היסטורי. הוא גם קיבל בהתלהבות את רעיון השתלבותו האישית במערכת האחרות ואת הצורך בלימוד הלשון הטורקית, כתנאי למפעל מדעי רחב ממדים על הגיאופוליטיקה הטורקית, וכרך את תכניות עלייתו בצורך להתמסר למחקר המזרח התיכון.¹⁰

רעיון ההשתלבות של התנועה הציונית במערך הפנים-עות'מאני גרר עמו למעשה עוד היבט שכדאי לתת עליו את הדעת: ברגע שההסתדרות הציונית העולמית והמפלגות השונות המסונפות לה שקלו את פתרון בעיית ההיאחזות היהודית

בארץ־ישראל כמרכיב של תהליך אימננטי פנימי של הדמוקרטיזציה והפדרליזציה של טורקיה, הן לא היו חופשיות יותר להשליך יהבן על גורמים בינלאומיים ולצפות לתמורות גיאופוליטיות בסיועם. יתרה מזו, כמעט בו ברגע חדלה ההסתדרות הציונית להיות התארגנות בינלאומית בלתי תלויה, המנהלת מדיניות בהתאם לתובנות שלה בלבד, אלא הפכה להיות עוד ארגון פוליטי טורקי, החייב בלויאליות לטורקיה מעל לכול. זו גם הסיבה שאישים כה רבים בהסתדרות הציונית, ובעיקר מהאסכולה של הציונות המדינית, היססו לקיים זיקה בלבדית, הדוקה לטורקיה, בעוד שאנשי הציונות המעשית לא נרתעו מפני חומרתה של הסוגיה והמשיכו לרקום טקטיקות מטקטיקות שונות כדי לשכנע את הגורם הטורקי בתועלתה של הציונות לאימפריה.¹¹

עם פרוץ המלחמה, התייצבה מפלגת פועלי־ציון בארץ לימין מדינות המרכז, שלא לדבר על כך שלא ראתה במלחמה עימות אימפריאליסטי, וממילא לא הטיפה לעמדות אינטרנציונליסטיות. גם הפעם ביטאו זאת במפגיע בן־צבי, בן־גוריון וישראל שוחט. סיסמת ההתעתמנות נועדה בין היתר לדרבן גיוס למיליציה במסגרת הצבא הטורקי כמפגן רלוונטי ביותר להוכחת ההתערות היהודית הפוליטית הממוסדת בתוככי מרחב האינטרסים העות'מאני.¹² ושוב, קו זה לא היה אופייני לפועלי־ציון שבארץ בלבד. אימצו אותו שלמה קפלנסקי וליאון חזנוביץ' שניהלו את לשכת הברית בהאג. וכאמור, הוא עלה בקנה אחד עם המדיניות של הוועד הפועל הציוני בברלין, אשר יזם שורה של צעדים לזיהוי התנועה הציונית עם האינטרסים של מדינות המרכז. הללו נתקבלו כמובנים מאליהם על דעת נציגיו בארץ ובקושטא: ד"ר ריכארד ליכטהיים, ד"ר ארתור רופין וד"ר אביגדור יעקובסון.¹³ אלה ניהלו למעשה מדיניות של הזדהות עם מדינות המרכז וראו את סיכויי הפתרון הפוליטי של בעיית ארץ־ישראל היהודית כתקפים רק במסגרת הסטטוס־קוו הטורקי. אמרתי למעשה, שהרי פורמלית הושם דווקא דגש על נוסחאות נייטרליות. ולא ייפלא, שהרי רק בחסותן יכלה ההסתדרות הציונית לקיים מראית עין פורמלית של גוף בינלאומי חסר פניות.¹⁴ גם אחר כך, משגורשו בן־צבי ובן־גוריון מן הארץ ופנו לארצות־הברית, הם לא הסתלקו מן העמדה הפוליטית שדבקו בה. ולא זו בלבד שסירבו לתת יד למפעל הגיוס של גדוד נהגי הפרדות, הם גם דחו באורח בוטה את הצעתו של רוטנברג להיפגש עמו בברנדנזי כדי לדון בשילוב רגימנטים יהודיים לצד בעלות הברית תמורת התחייבות פוליטית של האחרונות לגבי ארץ־ישראל כרפובליקה יהודית.¹⁵ בעת היותם בארצות־הברית לא חדלו השניים מגישתם העקבית שחתרה לקטום את עיקרה של הפרוגרמה שרוטנברג הביאה לארצות־הברית ולהעמידה על ארגונו של העם היהודי בהיקף פוליטי ובינלאומי בלבד. יתרה מזו, בן־גוריון ובן־צבי חיפשו כל הזמן דרכים לחזור לארץ בעודה תחת השלטון הטורקי וכביטוי להזדהות עמו. אותה עת היתה דעתם איתנה שאין לקדם אינטרסים יהודיים לאומיים בארץ־ישראל אלא במסגרת הקונסנזוס הטורקי.¹⁶

יש להודות שהמצב בחזיתות המלחמה בקיץ 1916, לרבות הכישלונות הנחרצים של רוסיה, עשויים היו לשכנעם שהקלף הריאלי היחידי להמשך אפקטיבי של העשייה הציונית הוא התרפקות על אינטרסים גרמניים והודאה בתקפות

ה’סטטוס-קוו’ הטורקי. בהקשר זה נמצא המכתב אשר הפנו לשלטונות הטורקיים בארץ ב־31 באוגוסט 1916, ובו בקשה להתיר את שובם לארץ. הנימוק נכלל בניסיון ללבן מחדש את נסיבות גירושם מן הארץ. במסגרת זאת הם חזרו לצטט מנוסח מחאתם לפי כתובתו של ג’מאל פחה מן ה־5 במארס 1915. ללמדך שמבחינתם לא נשתנה דבר והם מוכנים להיצמד למישור היחסים בנקודה שהופסקו אז. לענייננו קולעים המשפטים שלהלן, שיש בהם גילויי דעת מסכמים לגבי העבר:

מיד עם שובנו לפלסטינה [מטורקיה – מ’מ], שבעה חודשים לאחר בחינותינו, כאשר פרצה מלחמת העולם, והיה צורך להגדיל את הצבא, התייצבנו בירושלים אצל מפקד הצבא, כמתנדבים לצבא, על מנת להגן על אדמתנו ולהתחבר למען הגנת הארץ עם אחינו הטורקים ועמיתינו האזרחים.

ועוד:

מעט שבטלו הקפיטולציות, לא זו בלבד שהיינו הראשונים לבקש אזרחות עות’מאנית, אלא היינו פעילים ביותר בעידודם של יהודים אחרים להפוך לאזרחים עות’מאנים.¹⁷

המובאה לעיל מלמדת שהדין־ודברים נסב על התגייסות לצבא הטורקי בלי שהניסוח יחשוף במוצהר כוונה פוליטית ארוכת טווח. אגב, הצהרה כזו גם לא נדרשה, שהרי לפי גישתם לא נועדה ההתגייסות להיות חלק מעסקת תן וקח, אלא מפגן הזדהות וולונטרי עם האינטרסים של ה’מולדת’ העות’מאנית הנלחמת על נפשה. מובן שבסוף המסלול ריחפה הציפייה לגמול טורקי בצורת אישור למפעל ההיאחזות ההמונית של היהודים בארץ. גם הטורקים הבינו את הכוונה הכמוסה. הבנתם מפציעה במישרין ובמפורש ברפליקה, המצוטטת במכתב, מפיו של מושל ירושלים ג’מאל פחה, שהושמעה במעמד ההתנצחות בינו לבין בן־גוריון ובן־צבי, מסביב לצו הגירוש במארס 1915. הצהרת המושל איננה נדרשת לבעיית אמינותם של האחרונים כאזרחים עות’מאנים, אלא מפליגה היישר לעניין הפוליטי וחושפת את הקלפים המוצפנים, וכל כך, על מנת לעקור מן השורש ספקולציה פוליטית. ההצהרה מכחישה כל זכות יהודית בארץ־ישראל, שתבוא בדיעבד, וממילא דוחה שירותים יהודיים פטריוטיים. והנה כך מצוטט הפחה: ‘אנו נותנים לכם את מסופוטמיה ואנטוליה ולמרות הכול אתם רוצים בפלסטינה. זה היה לא יהיה.’¹⁸

הנה כי כן, הטורקים הבינו את השירות היהודי בצבא ואת מפעל ההתנדבות כחלק מהמאמץ היהודי להבטיח אחיזה פוליטית בארץ־ישראל כיחידה טריטוריאלית באימפריה העות’מאנית, ולסיכול מגמה זו דווקא נתכוונה מדיניותם.

יש לגרוס אפוא, שעם הצטרף טורקיה למדינות הלוחמות, שקלו פועלי־ציון התגייסות לצבא הטורקי כחלק ממדיניות השכנוע של טורקיה לגבי אמינותה ותקפותה של סמיכות האינטרסים בין מטרות יהודיות מרחיקות לכת לבין יעדי הפוליטיקה הטורקית. לשון אחרת: הם היו מוכנים לראות לנגד עיניהם, ואפילו שלא במפורש, עסקת תן וקח תמורת הישג פוליטי בטווח רחוק כחזון היסטורי. קרוב לוודאי, שבעת הגשת הבקשה ללואי ברנדייס בדבר התערבות מצדו אצל שגריר ארצות־הברית בקושטא, אברהם אלקוס, בעניינם, לא ראו בן־גוריון ובן־צבי צורך

לטפל בעניין גיוסם האפשרי לצבא הטורקי כסוגיה שיש להתדיין עליה בעת גישושים על קבלת היתר לשיבה לארץ. ואפשר מאוד שהשגריר האמריקני היה רואה בהשתדלות כזאת מצדו התנהגות הנוגדת את הנייטרליזם שלו.

ועוד, בפובליציסטיקה הפוליטית בשנות המלחמה בארצות-הברית הבליט בן-גוריון את הגישה שקרא לה 'היסטורית'. מתכונתה היתה דחיית כל קונספציה בדבר קפיצת דרך פוליטית למען השגת זכויות ריבוניות בלבדיות ליהודים בארץ-ישראל. במקום זאת הטעים את ההיאחזות היהודית בארץ כפועל יוצא של תהליך היסטורי ממושך של התערות, שייעשה, על פי הערכתו, במסגרת הקונסנזוס הפוליטי הטורקי ובמסגרת המדינה העות'מאנית רבת הלאומים.¹⁹ מעשית היה זה המשך הפוליטיקה הציונית והיישובית כפי שנוסחה בידי פועלי-ציון בארץ מאז מהפכת הטורקים הצעירים (ונזכור שגם ברוכב נקט עמדה זאת וביססה בקונפרנציה השלישית של המפלגה הרוסית). ההתגייסות, אם וכאשר נשקלה, ועל כך עוד להלן, הוצרכה להוכיח את דבקותה של התנועה הציונית בשלמות האימפריאלית הטורקית ואת נכונותה להגן עליה בשדה הקרב. העסקה שהסתתרה מאחורי הצעת ההתעתמנות לא ציפתה לריבונות יהודית כפיצוי, אלא להסכמה טורקית פורמלית לעשייה ציונית-יישובית בארץ-ישראל. טיעוני יתברר יותר, אם נפנה למקורות המוסכים על פרק זמן שקדם מעט למלחמת העולם. כוונתי למידע השייך לעידן מלחמת הבלקנים (ולמלחמת טריפולי) המשוקע בהתכתבות של יעקובסון עם חבריו לוועד הפועל הציוני בברלין.

נפנה תחילה לזיכרונותיו של ישראל שוחט שראו אור בספר השומר: דברי חברים בשנת תשי"ז. שוחט משיח שם ביחסיו עם ד"ר יעקובסון. הוא מגלה בין היתר שהאחרון הכניסו בסוד פעולתו הפוליטית והמעשית בטורקיה. כיצד טרחו יחד בעסקי קניית קרקעות וכיצד הוצג בהקשר זה לפני טאלעת פחה. ולהלן שוזר שוחט סיפור זה:

לפני מלחמת תורכיה-הבלקן, החילותי פועל בתחום נוסף. ביקשתי אז להשיג – בעזרת אישים יהודיים ומדינאים עות'מניים – את הסכמתו של אנבר פחה, שר הבטחון, לייסוד חטיבת-צבא יהודית, כחלק מהצבא התורכי, לשם הגנה על ארץ-ישראל בשעת חירום. לשם כך הגשתי לו תזכירים רבים בהם ביקשתי להוכיח באותות ובמופתים את כדאיות הענין ... גם בן-צבי ידע על פעולתי בענין זה ותמך בה. ... ב-1912 פרצה המלחמה הבלקנית. בן-צבי, בן-גוריון ואני סבורים היינו, שהמלחמה עשויה לתת תוקף ניכר להצעה על אירגון חטיבת-צבא יהודית; סבורים היינו, שדווקא בזמן המלחמה נוכל להוכיח לעם התורכי ולממשלתו את נאמנותו של הישוב היהודי בארץ-ישראל. לשם כך החילנו לארגן קבוצת מתנדבים משלנו – תלמידי ארץ-ישראל, יהודים ילידי קושטא ומתלמידים מחוץ לארץ – שתשתתף במלחמה כחטיבה יהודית עצמאית. אני, בשם צעירי ארץ-ישראל, הצעתי לשר המלחמה אנבר פחה ולמושל הצבאי של קושטא ג'מל פחה, להקים פלוגה של חמישים רוכבים יהודים עות'מניים, שיבואו מארץ-ישראל להשתתף במלחמה נוסף על קבוצת-המתנדבים, שכבר החלה בשירותה. ... התקשרתי עם ועד 'השומר' בארץ-ישראל, גוללתי את כל פרשת הדבר ודרשתי ממנו

לארגן קבוצת רוכבים בת 50 איש, הן מחברינו והן מתנדבים מצעירי המושבות והערים. ...

ועד ‘השומר’ וישראל גלעדי בראשו ניגשו לפעולה, אלא שבה בעת הושגה שביתת נשק והטיפול בנושא התבטל.²⁰

אף שהזרוע המבצעת היא ‘השומר’, מלמד הסיפור שהשיקולים נתמקדו בהנהגה של פועלי-ציון, ששהתה אז בצוותא חדא בבירת טורקיה והציגה תמימות דעים בכל הנוגע לעניין ההתנדבות למלחמה לימין הממלכה כחלק ממדיניות השכנוע של קושטא והנכונות לתרום לביצועה. לעניין זה נדרש במישרין גם בן-צבי, אף כי סיפורו איננו מפורט כל כך:

ישראל [שוחט] שקד גם על הקשר עם אישים ידועים מהממשלה העותמנית, ובמקרה מסוים ניסה לקבל את הסכמתו של אנור-פשא ליסוד חטיבה יהודית-צבאית בתוך חיל עמי עותמניה לשם הגנה על ארץ-ישראל בשעת חירום. מובן מאליו, שדבר זה אין להשיג על נקלה וחכינו לעת מצוא. בימי מלחמת הבלקנים (ב-1912) עשינו ניסיון להרכיב קבוצת מתנדבים מתלמידי ארץ-ישראל וילידי קושטא ותלמידים יהודים מחוץ-לארץ – לשם השתתפות במלחמה כחטיבה יהודית. התורכים התיחסו לצעד זה בחיוב וקיבלו אותנו. אכן היה לזה בעיקר ערך דמונסטראטיבי. תוצאות של ממש לא היו לזה, מפני שבקרוב באה שביתת הנשק, והחיילים המתנדבים שוחררו מהצבא.²¹

עד כאן הזיכרונות. המקורות הארכיוניים אינם מביאים תעודה משל שוחט המשיחה בנושא במישרין. אבל אנו לומדים על הפרשה בעקיפין מפיו של ד"ר אביגדור יעקובסון המשגר איגרת בנידון לחברי הוועד הפועל הציוני המצומצם בברלין. המכתב שיצא מקושטא ב-29 בינואר 1913 מפרש את הצעתו של ישראל שוחט להקים יחידת מתנדבים מקרב אנשי ‘השומר’, שתילחם לצד הטורקים במלחמת הבלקן השנייה הצפויה. היחידה, כשישים מתנדבים, תוצב בחזית צ'טלדז'ה (Catalca).²² הנה נוסח המכתב:

קונסטנטינופול 29.1.13

הוועד הפועל המצומצם
ברלין

עמיתי הנכבדים,

האדון שוחט מפלסטינה, מנהיגם של השומרים שם, השווה כעת פה ולומד בפקולטה למשפטים, הופיע אצלי אתמול והגיש לי תכנית כדלקמן.
הוא יארגן קבוצת מתנדבים של בערך 50–60 צעירים מפלסטינה, שיציעו שירותם לממשלה הטורקית עם ראשית פעולות האיבה ליד צ'טלדז'ה. האדון שוחט סבור שעובדת התייצבותם לשירות של יהודים פלסטינים כאזרחים נאמנים, הנכונים להביא חייהם קרבן למולדתם החדשה, תעשה רושם גדול ויוצא מן הכלל על הטורקים, ותוכית להם באופן כזה, שהיהודים לא רק מדברים על אהבתם לטורקיה, אלא מוכנים להראות זאת במעשים.

המשלוח יעלה כ־5000–6000 פראנקים, לפי תחשיב של 100 פראנק לאדם. האדון שוחט מבקש אפוא מאתנו להעמיד לרשותו את הסכום, תוך שהצהיר שישתדל לפחות חלק מההוצאה להשיג ממקורות אחרים ויפצה אותנו מאוחר יותר.

להערכתו, אין מקום להכחיש שפלוגה כזאת תעשה רושם על טורקיה ותספק לנו ראייה פעילה ואפקטיבית לגבי זיקתנו לטורקיה ובכל הנוגע לנאמנות ולנכונות לקרבן של היהודים הפלסטינים. יימצאו סקפטיקאים שיזהירו אותנו בפני הערכת יתר באשר לחשיבותו של בטליון שכזה. הם יצדקו אל נכון. ואולם באותה מידה נחוץ להזהיר בפני זלזול ברושם. מבקש אני להזכירכם את התקוות שתלינו ברושם שעשוי לעורר משלוח של פלוגה סניטרית. 'פלוגת מתנדבים' זו תוכל ללא ספק להשפיע הרבה יותר, ומחירה, בעת ובעונה אחת, יהיה יותר נמוך.

נחוץ עם זאת שלא להבליע את הצדדים השליליים של ההצעה. ראשית, אפשר שזה כבר מאוחר מדי. עד שהמתנדבים יגיעו לכאן, יחלפו לפחות 3–4 שבועות. ועוד יידרשו 2–3 שבועות עד שהם יאומנו כדי להציבם במערכות הקרב. ועד אז תגיע המלחמה ככל הנראה לקצה. ואם יגיעו המתנדבים עם תום הקרבות, או שיצטרכו ללכת לבתיהם, בלי שהשתתפו במלחמה, שכרנו יצא בהפסדו. שנית, חבל להרחיק מפלסטינה 50–60 איש מבין החזקים והאמיצים ביותר. ועוד קיים ריזיקו שחלק מן הצעירים יחלו, או ימותו או ייפגעו. מטעמים אחרונים אלה אפשר שלא הייתי מציע ליטול עלינו יוזמה כזאת. ברם, העניין עומד אחרת. האנשים רוצים לעשות זאת מיוזמתם, ולנו אין שום יסוד להפריע להם במפעלם.

אני תומך אפוא בסיוע שיש לתת להם לביצוע הפרוייקט, למרות נימוקי הנגד שהבאתם לעיל. אולי נוכל על ידי כך ליצור רושם של מדיניות גבוהה, כפי שמייעצים נורדאו, מרמורק וגרינברג. אני מבקשכם לבחון את הפרוייקט ולמסור לי תשובתכם טלגרפית במלה אחת, נדחה או אושר, ולבסוף הסכום הנדרש.

נאמנכם

יעקובסון

האדון שוחט יצר כבר, גם לפי עצתי, קשר עם אנוור־ביי. חילופי דברים אלה אינם מחייבים בינתיים לכלום.

מה מלמד מכתבו של יעקובסון?

א. לפנינו יוזמה שמקורה ב'השומר'. אך אין הקורא יכול להשתחרר מן הרושם שד"ר יעקובסון הוא צד מעוניין ושיקוליו הספקניים, כביכול, נועדו רק לסבר את האוזן. שכן אף שההצעה הוצגה זה עתה לצורך הכרעה עקרונית בפני המוסדות העליונים של ההסתדרות הציונית העולמית, היא כבר נדונה עם אנוור ביי במגע שיעקובסון מבקש להציגו כבלתי פורמלי, אף שאירע בהמלצתו. לא ברור רק, אם המגעים עם אנוור ביי אירעו לאחר ה־23 בינואר או עוד קודם לכן. ועל כך להלן.

ב. שוחט מוצג, כמי שהתנהגותו איננה כפופה למרותה של ההסתדרות הציונית ולכן אם תיכשל הצעתו או לא יהיה לה האפקט המצופה, לא תועמד התנועה הציונית באור מגוחך ולא תיתקל בקשיים אצל דעת הקהל הטורקית. מכאן שקיומם של פועלי־ציון

כפדרציה נפרדת, אפילו היא חוסה בד’ אמותיה של ההסתדרות הציונית, מציב אותם כפועלים שלא במסגרת הקונסנזוס הציוני הרשמי, ופותרת את זו האחרונה מאחריות למעשיהם.

ג. אישיותו של אנוור ביי היא גורם מפתח כאן. ההצעה לא הובאה לפני הגורמים הטורקיים עם פרוץ המלחמה הבלקנית באוקטובר 1912, כלומר לפני ממשלתו של כמאל פחה, אלא לקראת השלב השני של המלחמה, עם תפיסת השלטון בידי הטורקים הצעירים בהנהגתו של אנוור פחה ב־23 בינואר 1913. לזה ככל הנראה מכוונת לשונו של בן־צבי על המתנה להזדמנות נוחה. מכתב יעקובסון נשלח מקושטא ב־29 בינואר. מכאן שהאירועים הכרוכים במציאת עיתוי נוח להצעה התרחשו בשבוע שלאחר ה־23 בחודש.²³

ד. טיעונו של יעקובסון מרמזים לניסיון דומה שנעשה בעת מלחמה קודמת. הכוונה למלחמת טריפולי. ואכן בדיקת מכתב נוסף, שנשתמר בארכיון, משכנעת שמערכת הנמקותיו במכתב מ־1913, מוסבת, ככל הנראה, על שיקולי הספק שעלו עוד ב־1911.²⁴

לסיכום, האוריינטציה העות’מאנית של ההסתדרות הציונית העולמית היתה כרוכה בהכרח בטיפוח פטריוטיזם טורקי והביאה בחשבון אפשרות של התנדבות יהודית מאורגנת לצבא הטורקי כחלק ממאמצים שיובילו להשגת הסדרים מדיניים נוחים לציונות בארץ־ישראל. גם מפלגת פועלי־ציון בארץ לא הסתייגה ממגמה זו והשתמשה ב’השומר’ כדי לקדם את המשימה. אף תכנית ההתעתמנות היתה מכוונת לדרבון התגייסותם של היהודים לצד טורקיה במלחמה ושוב מתוך שיקולים של הישגים פוליטיים לציונות. ומכאן שההתנגדות לתכניות של רוטנברג או של ז’בוטינסקי לא נבעה מהנחות יסוד רעיוניות, נייטרליסטיות או פציפיסטיות, אלא מתוך נאמנות לטורקיה בצד הערכת מצב פרגמטית לגבי סיכויי ההצלחה של הצדדים הלוחמים ושל האוריינטציה היהודית הרצויה בהתאם.

הערות

1. A. Böhm, *Die Zionistische Bewegung*, 2 B., Berlin 1921, s. 96, 258; I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977, p. 140 ff. [להלן: פרידמן]; מחקר חשוב אחר: E. Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im ersten Weltkrieg*, Goettingen 1969 [להלן: צחלין]; השווה גם את מאמרו של R. Olson, ‘The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision’, *Turcica*, 18 (1986), p. 219.
2. מ’ מינץ, ‘הקונצפציה ההיסטורית: לבירור עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן־גוריון בעת מלחמת העולם הראשונה – לפני מתן הצהרת בלפור’, *הציונות*, יג (1988), עמ’ 69–87 [להלן: מינץ].
3. מאוחר יחסית הרחיבה עניין זה עבודת הדוקטור של פ”א אלסברג, מדיניות ההנהלה הציונית ממותו של הרצל ועד מלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1957. פרקים ממנה

- פורסמו בשנתון שיבת ציון, ד (1957). הפרק הנזקק לענייננו ראה אור תחת הכותרת 'האוריינטציה של מדיניות ההנהלה הציונית ערב מלחמת העולם הראשונה, 1911–1914', ציון, תשכ"ח, עמ' 149–170 [להלן: אלסברג]; טיפל מעט בנושא נ"מ גלבר, הצהרת בלפור ותולדותיה, ירושלים 1939. וכמובן ספריהם של פרידמן וצחלין. לאחרונה טיפל בנושא ד' ויטל בחלק השלישי של חיבורו הגדול: D. Vital, *Zionism: The Crucial Phase*, Oxford 1987; כן ראה אור מחקרה של חנה ויינר, 'המדיניות הציונית בטורקיה עד 1914', בתוך: תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1990, עמ' 257–349.
4. פרידמן, עמ' 140–150; בספרו פועלי ציון בעליה השניה, תל אביב 1950, עמ' 73 [להלן: בן-צבי], קובע יצחק בן-צבי בטעות שכ"ד בתמוז הוא ה'5 באוגוסט. ולא היא. אפשר שהטעות באה לו מן ההנחה שתאריך יולי היה תאריך יוליאני.
5. הנושא נדון בספרי: זמנים חדשים – זמירות חדשות, בר ברוכוב 1914–1917, תל אביב 1988.
6. המכתב לחברים מאוגוסט 1908, ארכיון יד בן-צבי, 1/4/8/34, ועוד מכתב, שם, 1/4/4/6; בן-צבי, חוזר מס' 7, אלול תרס"ח, עמ' 213 ואילך.
7. עיין בן-צבי, עמ' 73 ואילך, וגם הנספחים: חוזר מס' 7, עמ' 213 ואילך, וכן החלטות הוועידה השישית, עמ' 219 ואילך. ההתרגשות והרוח החדשה מורגשות היטב גם בסיכום הישיבה מן ה'–י"ב באב תרס"ח, ששלח בן-צבי לקלמן מרמור, יו"א, ניו-יורק, עיזבון מרמור, מס' 8476. השווה עם: ש' טבת, קנאת דוד, א, תל אביב 1976, עמ' 172 [להלן: טבת].
8. ד' בן-גוריון, 'זכויותינו הלאומיות בטורקיה ובארץ-ישראל', התורן, 2, 9, 26 באוקטובר 1916. וגם תרומתו לקובץ אין קאמפף פאר אידישע רעכט (בעריכתו של בר ברוכוב), ניו יארק 1916, פרק 7: 'די רעכטליכע לאגע פון די אידן אין דער טערקיי', עמ' 63–72.
9. הנושא כולו נידון בהרחבה אצל טבת, עמ' 201 ואילך.
10. על הערכותיו לגבי טורקיה בעידן הפרוגרמה הפולטבית ראה מאמרו, 'תפקיד מעמד הפועלים בהגשמת הטריטוריאליזם', כתבים, א, תל אביב 1955, עמ' 311–337. התמורה בהשקפותיו נידונה כבר ברוכוב: אגרות, תל אביב 1989, עמ' 59 ואילך. וגם האיגרות 1908.6, 1909.34, 1910.5; בנושא בכללו דנתי בהרצאתי על 'בר ברוכוב ולקחי מהפכת 1905 ברוסיה', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים 1972, עמ' 239–255; ראה גם הפרק על 'הקונפרנציה של פועלי ציון הרוסיים בווינה', מ' מינץ, חבר ויריב: יצחק טבנקין במפלגת פועלי ציון 1905–1912, תל אביב 1986, עמ' 104–123.
11. חיבורה של חנה ויינר, שהוא ללא ספק הישג מרשים בהיסטוריוגרפיה של הנושא, נוגע ולא נוגע בהיבט הנדון. היא מתקרבת אליו ממש, כאשר היא מצביעה על ניגודי הדעות בין אלה שנקראו הציונים 'המדיניים' לבין הציונים 'המעשיים'. אך אין היא שוקלת כך את המשמעות של העשייה הציונית במסגרת הקונסנזוס הממלכתי הטורקי ואת הכבלים שהוא קושר בהם את המדיניות הציונית בכלל. ראה סיכום חיבורה על המדיניות הציונית בטורקיה עד 1914, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה: התקופה העות'מאנית, א, ירושלים 1990, עמ' 343 ואילך.

12. טבת, הפרק ‘בעד טורקיה’, עמ’ 256 ואילך. ב-29 באוקטובר 1914 הציע המהנדס יוסף לוי, שעלה מגרמניה ועבד במחלקה הטכנית של המשרד הארץ-ישראלי בהנהלתו של א’ רופין, לחייל יחידות יהודיות להגנה על הארץ. הוא קרא להן ‘ז’נדרמריה’ והתבסס בהתלהבות על אנשי ‘השומר’: Wir verfügen vor allem in den ‘Haschomer’ der oben angeführten jüdischen Wächtervereinigung, ueber einem ganz vorzüglichen Stamm (ב’השומר’, ארגון ההגנה אשר הוצג לעיל, אנו מוצאים גזע מיוחד במינו). ההצעה נתמכה במכתבו של אוטו ורבורג בשם הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית אל משרד החוץ הגרמני ב-30 באוקטובר 1914. ראה התיק על טורקיה בארכיון משרד החוץ הגרמני בבון, R 14128, תעודה A 28769. אין מקום להניח שההצעה הובאה שלא בידיעתם של אנשי ‘השומר’ והנהגתם.
13. ר’ ליכטהיים, שאר ישוב: זיכרונות ציוני מגרמניה, תל אביב 1954, עמ’ 288 ואילך. וגם פרק הזיכרונות של הנרייטה חנה בודנהיימר, ‘זמותו וחיי’, שפורסם בספר מסילת ראשונים (העורך: נ’ אגמון [ביסטרצקי]), ירושלים 1951, עמ’ 52 ואילך. הנושא נידון אצל פרידמן.
14. ליכטהיים, שם.
15. מינץ, לעיל הערה 5, הפרק ‘עם בואו של רוטנברג לארצות הברית’, עמ’ 126 ואילך. ראה גם טבת, עמ’ 297. מעניינים שם במיוחד הפרטים על השיחה עם טרומפלדור.
16. ד’ בן-גוריון, ‘וועד וועט אונז דאס לאנד געבן?’, די קעמפפער שטימע, 27 (ספטמבר 1915), הגיליון פורסם לפני ועידת קליבלנד התשיעית של מפלגת פועלי-ציון האמריקנית. עיין גם טבת, עמ’ 256 ואילך.
17. מתוך תזכירם של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי לג’מאל פחה ב-5 במארס 1915 (תורגם מטורקית), ונספח למכתבם אל ברנדייס, אצ”מ Z 3/22/4, Z 3/73/5. הלשון ‘עמיתינו האזרחים’ מוסבת על היהודים שיתגייסו לצבא, בעקבות ההתעת’מנות. אגב עוד בראשית נובמבר 1916 ביקשו ורבורג ויעקובסון לסעוד את בקשתם של בן-צבי ובן-גוריון במכתב מיוחד ששיגרו למשרד החוץ הגרמני ובו חזרו על הטענות שלעיל: ‘שני האדונים’, כתבו, ‘היו שנים רבות סטודנטים באוניברסיטה של קושטא, התנדבו עם פרוץ המלחמה לשירות הצבא ופעלו, כידוע לנו, במרץ רב ביותר להביא את הנוער היהודי של פלסטינה, ובעיקר את הפועלים היהודים להתעת’מנות’.
18. מכתב בן-גוריון ובן-צבי ללואי ברנדייס מן ה-31 באוגוסט 1916, אצ”מ Z 3/73/5. אין לי הסבר למה טרחו כותבי המכתב להביא את הרפליקה של המושל הטורקי. העניין להערכתו לא היה נחוץ כדי לבסס את בקשתם.
19. ד’ בן-גוריון, ‘א היסטארישע אויפפאסונג, צו דער רעזאלוציע וועגן “ארץ ישראל און דער איצטיקער מאמענט” אויף דער קאנווענשאן פון די פועלי ציון’, דער אידישער קאנגרעס, 8 באוקטובר 1915. דיון רחב ביותר בנושא במאמרי: מ’ מינץ, ‘הקונספציה ההיסטורית: לבירור עמדתו הפוליטית והציונית של דוד בן-גוריון בעת מלחמת העולם הראשונה – לפני מתן הצהרת בלפור’, הציונות, יג (1988), עמ’ 69–87.
20. י’ שוחט, ‘שליחות ודרך’, ספר השומר: דברי חברים, תל אביב 1957, עמ’ 36 ואילך. יהודה סלוצקי אינו מזכיר בספר על תולדות ההגנה את הפרשה, והוא הדין במחקרו של יגאל עילם. גם קובץ “השומר” בהוצאת ארכיון העבודה משנת תרצ”ח איננו מזכיר את הנושא.

- קיים קושי באשר לעיתוי מעורבותו האפשרית של בן-גוריון בפרשת גיוסה של פלוגת 'השומר'. האחרון שהה בקושטא עד לפרוץ המלחמה הבלקנית. במחצית נובמבר 1912 נמצא בן-גוריון בארץ וחזר לקושטא רק אחרי סיום המלחמה. מכאן שבינואר 1913 (חשיבות התאריך תידון להלן) לא יכול היה שוחט להתייעץ עמו בעניין תכניתו. בן-גוריון גם איננו מזכיר את הפרשה בזיכרונותיו, שלא כבן-צבי. ועל כך להלן. עותיו של בן-גוריון מתבררות על פי תארוך איגרותיו, אנרות דוד בן-גוריון, א, תל אביב 1971, איגרות 124-133, עמ' 247-261. כמובן, אין עובדה זו מכחישה את סיפורו של שוחט, המעיד כי המגמה הבסיסית גובשה בשלב מוקדם.
21. בן-צבי, עמ' 145. העניין נרמז גם בהערה אצל אלסברג, עמ' 157. מיקום המידע מלמד, שאין אלסברג מייחס לו חשיבות וממילא איננו מבקש ללמוד ממנו דבר.
22. אצ"מ, חטיבה Z 3, תיק 45.
23. ב' 23 בינואר היתה הפיכה בקושטא. אנוור פחה היה בין הקושרים שכבשו את השלטון. כאמל פחה סולק מן השלטון. נאזים פחה נרצח בעת האירועים. T. Wituch, *Tureckie przemiany, Dzieje Turcji 1878-1923*, W-wa 1980, p. 190
24. מכתב יעקובסון על תכניות להתגייסות היהודית לעזרת טורקיה במלחמת טריפולי. אצ"מ Z 3, תיק 43. ראה הנספח.

נספח

קושטא, 11 באוקטובר 1911

אל הוועד הפועל המצומצם
ברלין

עמיתי הנכבדים,

אני מצטער באמת שלא נמסרה לי בזמן הנכון הידיעה על מועד ישיבת הוועד הפועל המצומצם עם חברים מוזמנים של הוועד הפועל, שהרי יכולתי לבוא לישיבה זאת ולבלות אתכם מספר ימים ולחזור אחר כך הנה לתפקידי. אני מאמין, שלהימצא אתכם שם בזמן הזה עשוי היה להיות עבורי עניין של חשיבות עליונה.

בעניין הפרוייקטים שהצגתם לפני, יכול אני למסור לכם בינתיים כדלקמן:

1. פלוגת המתנדבים – קשה לממשה. על פי ידיעתי את הנסיבות במקום קשה מאוד להניח שיחידה גדולה של יהודים מקומיים תתנדב לצבא. לא רצינו, כמובן, לייסד את התשובה לשאלה על ידיעתנו את המצב, ועל כן קיימנו מגעים עם אגודת ההתעמלות מכבי כדי לדון בנושא. יושב ראש האגודה, האדון אברמוביץ', אישר לנו שאפילו אגודת מכבי איננה עומדת לרשותנו. אמרתי אפילו, שכן אנשים צעירים אלה (רק בקושטא יש עתה 100 חברים למכבי) שייכים לאלמנטים שהם מעט פטריוטיים והם גם בעלי הרגשה יהודית לאומית בקרב היהדות כאן, ומסוגלים לתפוס את גודל המשימה. מלבד זאת אין כמעט תקווה שנורשה ליסד לגיון יהודי מיוחד. על פי הודעת משרד המלחמה, צריכים כל המתנדבים לפנות לשלטונות, המשלחים את האנשים ליחידות הצבא בפלכים שבהם מתגוררים המתנדבים. על פי החוק לא יכולים אזרחי חוץ להתקבל לתוך הצבא הטורקי.

2. אין טעם ביחידה סניטרית לחזית טריפולי. וגם לצורכי המלחמה בבלקנים! המלחמה גם טרם פרצה. מכל מקום אין זה דבר שניתן להכינו ביום אחד. מאידך אין לפתוח בצעדים לעבר הממשלה, כל עוד לא יהיה לנו הביטחון, שניתן לבצע את המפעל, אם וכאשר הממשלה תיעתר לעניין. הנני מאמין אפוא שיהא זה נכון, שתטרחו בעניין האנשים המתאימים לעבודות העזר ובעניין הכספים. אנחנו נגשש פה... (אני מרשה לעצמי להמליץ לפניכם על מר צבי אברסון מז'נבה היכול לבוא בחשבון).

3. ובכל הנוגע למפגנים, הרי שאופיים הציוני יכול לבוא לידי ביטוי, אם וכאשר העניין יבוא מפלסטינה, ובמיוחד מן המושבות שם. ועל כן הייתי ממליץ לברר את הנושא עם ד"ר רופין. לאחר שההודעות תינתנה בפלסטינה ייקל יותר לביימן גם בשם כל היהדות העות'מאנית. מגביות הכסף יכולות כאן להתחיל רק כדלקמן: קבוצה ציונית מכאן תחתום על התחייבות של 200–400 לירות טורקיות (שאותן תנדב), תפרע את הסכום לוזיראט הגדול ותפרסם את העניין בעיתונים.

בכבוד רב

יעקובסון

ביומיים האחרונים הייתי חולה ורתוק למיטה.

מה ידע בן-גוריון על תל-חי?

נקדימון רוגל

א. גזרה שווה

פעמים רבות ובנסיבות שונות נשא דוד בן-גוריון את שם תל-חי, לפרקים בזיקה לסכנה גדולה ולמאבקים שהיו צפויים ליישוב ולעם, לפרקים לצורך הפולמוס המתמשך עם הרביזיוניזם ועם זאב ז'בוטינסקי; ויש שכרך את השניים יחד. די בכמה דוגמאות: באפריל 1940 אמר בן-גוריון: 'הציונות היא "ההרפתקה" הגדולה ביותר בתולדות העם היהודי לאחר החורבן ... אף הגנת תל-חי היתה הרפתקה – ו"ריאליסט צבאי" כז'בוטינסקי התנגד לה.¹ במארס 1944, בזיקה אל המלחמה בהיטלר, אמר בן-גוריון:

אינני מקבל גזירות מראש; אנחנו נאבקים ואנחנו ניאבק גם כשנדע בהחלט שניפול. כך עשינו גם בימי תל-חי. אז היה ויכוח אופייני מאוד בינינו ובין ז'בוטינסקי ... אנחנו אמרנו להגן על תל-חי; הוא אמר: לא. בתור מומחה, בתור איש צבא עשה ז'בוטינסקי את החשבון שלא נצליח בהגנה, ולכן מוטב לעזוב את המקום מראש. אנחנו אמרנו: לא לעזוב, גם אילו ידענו שלא נצליח. עצם העמידה, עצם המלחמה, עצם ההגנה הוא חשוב. יש ערך לעובדה שיהודים מגינים על נקודה שנוצרה על ידם ואין עוזבים אותה בלי התגוננות. אני חושב שלא שגינו. מה שהוא [ז'בוטינסקי] ראה בתור מומחה – היה אולי נכון: כמה חברים נפלו; השאר הוכרח ללכת. המקום נשרף. אבל איש לא יאמר עכשיו שהגנת תל-חי היתה לשוא. אפילו ז'בוטינסקי ניסה לנצל אחר כך את שם תל-חי, שהפך להיות שם כבוד וגאון בנוער העברי, וקרא על שם טרומפלדור את הנוער הרביזיוניסטי אשר אירגן.²

בן-גוריון מצא מכנה משותף למורדי גטו וארשה, לאנשי תל-חי ולשומרי סג'רה: 'אבל הם למדו את תורת המיתה החדשה אשר מגיני תל-חי וסג'רה ציוו עלינו – מות גבורה.³ כך גם לימד גזרה שווה על הגנת תל-חי ועל מבצע העלייה לאחת-עשרה הנקודות בנגב, במוצאי יום כיפור תש"ז (ליל 5–6 באוקטובר 1946): 'היישוב ילחם מלחמת תל-חי ולא ירשה לגזול ממנו מה שיצר, אף אם יצטרך לשלם בחיים יקרים.⁴ מותו של השייח הקנאי עז אל-דין אל-קסאם בהתנגשות בין כנופייתו לכוחות הביטחון הבריטיים ליד יעבד, ב-20 בנובמבר 1935, עורר את בן-גוריון להקביל את פרשת השייח הצמא לדם יהודים להגנת תל-חי: 'זאת היא הפעם הראשונה שיש לערבים מעין תל-חי ... נתגלה קנאי המוכן למסור נפשו על "קידוש השם".⁵ ברל כצנלסון דחה מכול וכול את ההקבלה הזאת.⁶

לעתים זרק בן-גוריון לחלל האוויר את שם תל-חי, בבחינת מושכל ראשון, כאילו

הכול יודעים בדיוק מה אירע שם – כולל הנסיגה ונסיבותיה – והדברים מובנים מאליהם ואינם צריכים פירוט: 'ידענו להגן על עצמנו כשהיינו מועטים ... אולי שמעתם שם תל-חי – אין אנו פוחדים.'⁷

לא היה שום הכרח אובייקטיבי להעלות את תל-חי באש בידי מגיניה ולפנותה במוצאי יום י"א באדר תר"ף (1 במארס 1920). כפר-גלעדי והמאחז במטולה⁸ פונו כעבור יומיים, בלי קרב ובלי התגוננות. איש לא הכריח את המגינים ללכת, כלומר לסגת, כשם שאיש לא אילץ אותם, או פקד עליהם, להישאר בנקודות במשך מאה ועשרה ימים של מתיחות, מצוקה וניתוק. מגיני תל-חי גם שילמו בחיים יקרים וגם השחיתו ונטשו את מה שיצרו. איש לא אמר להם מראש שייעודם הוא להיות קרבנות.⁹ והמניע לנסיגה הסופית ביום י"ג באדר (3 במארס 1920) היה הפחד – הפחד מפני נקמת דם – שכן ב"א באדר נהרגו בתל-חי גם ערבים, והפחד מפני התערבות צבא ערבי סדיר, מצויד בתותחים, שלא היו ולא נבראו.¹⁰ אברהם הרצפלד היה שם. בערוב ימיו הוא אמר: 'הבטחון לא היה מלא שעשינו טוב שיצאנו.'¹¹

בן-גוריון נדרש לפרשת ההגנה על הגליל העליון בחורף תר"ף בכמה וכמה נאומים ומאמרים. המעורבות האישית שלו בפרשה עצמה הצטמצמה לדברים שאמר באספה העשירית של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל, שהתקיימה סמוך מאוד ליום י"א באדר.¹² האספה היתה אמורה להתכנס ב-16 בפברואר 1920, אך נדחתה ל-23 בפברואר, בגלל השלגים הכבדים שמנעו מן הנציגים הירושלמים לרדת ליפו. שאלת הגליל העליון – הסעיף הלפני אחרון בסדר היום – נדונה רק ב-24 בחודש, וההחלטות נתקבלו רק אחרי חצות, כלומר אור ל-25 בפברואר. כמובן, בן-גוריון צידד בעמידה בכל מחיר. עם זאת, הוא הכיר בכך שדרושים שם מאות מגינים וכדי להעביר לגליל העליון אנשים כה רבים ולהחזיקם, יש צורך בהתערבות של האנגלים: 'בשביל לרכז שם 500 איש נחוץ לדרוש איפוא עזרה פוליטית.'¹³ בלי עזרה פוליטית המצב יהיה קשה. מנחם אוסישקין, יושב-ראש ועד הצירים, ידע היטב כי האנגלים מסרבים להתערב בנעשה באזור הצרפתי, מצפון לקו התיחום הצבאי בחולה.¹⁴ לסיכום הדיון אמר אוסישקין: '... עוד טרם שמעתי את דעתכם החלטתי שלא לעזוב את הנקודות האלה. אינני יודע איך לעשות את זה ...'¹⁵ הוחלט לשלוח לגליל העליון ועדה משותפת שתבחן את המצב.

ב. כרונולוגיה וגיאוגרפיה שגויות

בן-גוריון הרבה לציין ולרשום תאריכים, אך דומה שלא טרח לאמת אותם, והכרונולוגיה שלו שגויה. כך, למשל, בנאום שנשא בעצרת נוער שנערכה על קברות חללי תל-חי ביום י"א באדר ב' תש"ג, אמר בן-גוריון, בין שאר הדברים: '... ואני רוצה לזכור [להזכיר] את האימרה של הראשון מאלה שנפלו על האדמה הזאת: אהרן שר.'¹⁶ אהרן שר נפל ב-6 בפברואר 1920, ולא היה ראשון הנופלים. קדם לו שניאור שפטשניק.¹⁷ הוא נפל ב-12 בדצמבר 1919. באותה עצרת נוער הוסיף בן-גוריון ואמר: 'שתי מלחמות, שתיהן קשות ואכזריות, צפויות לנו – לדור הזה החי אתנו, לחבריהם של שר, טרומפלדור ושרה צ'יזיק.' הוא שכח לא רק את שפטשניק, אלא גם את דבורה דרכלר, את בנימין מונטר ואת שני החיילים המשוחררים שרף וטוקר,

שבהם ידובר להלן. בדברים שנשא בן-גוריון במועצת ההסתדרות הס"ג, מנה בן-גוריון את מחניים עם היישובים באזור הצרפתי, לצד מטולה, כפר-גלעדי ותל-חי. תל-חי תוארה שם לא רק כ'נקודת ההגנה העיקרית', אלא גם כ'נקודה הצפונית ביותר'.¹⁸ מתברר כי גם ידיעתו בגיאוגרפיה של הגליל העליון היתה לקויה: איך ייתכן שמחניים היתה באזור הצרפתי ואילו איילת-השחר ויסוד המעלה, מצפון למחניים, לא נכללו בו? על חמארה כתב בן-גוריון כי 'הושמדה למרות התנגדותה ההירואית',¹⁹ כאשר חמארה פונתה סופית ב-1 בינואר 1920 בלא לחץ, וממילא בלי התנגדות כלשהי. אפשר שניסוח כזה יפה לתעמולה כלפי חוץ, אולם גם הפרק בזיכרונותיו של בן-גוריון, המוקדש לתל-חי והאמור להיות 'היסטוריה', גם הוא רצוף שיבושים ושיגאות.²⁰ נראה שבכתיבת זיכרונותיו על פרשה זו, הסתייע בן-גוריון בעיקר בגיליונות קונטרס והשלים את החסר מזיכרונות העמוד למדי. את נתוני הפתיחה הפוליטיים תיאר כך: '... על פי הסכם חדש בין אנגליה וצרפת נסוג הצבא הצרפתי מהגליל העליון והצבא האנגלי טרם תפס את מקומו בצפון הארץ...'²¹ ונהפוך הוא: בגליל העליון נשתררה אנארכיה אחרי שהצבא האנגלי עזב את האזור ואזורים אחרים בסוריה ובלבנון והכוחות הדלילים והמדולדלים של הצבא הצרפתי לא יכלו להשתלט על המרחב הגדול, שנמסר לשליטתם הבלבדית, בעקבות הסדר התיחום הצבאי החדש מספטמבר 1919.²² השטח הוחזר לשליטה אנגלית, הלכה למעשה, רק באפריל 1924. בזיכרונותיו אמנם החזיר בן-גוריון את שפטשניק לראש רשימת הנופלים, אך הסתבך מאוד בעניין אהרון שר. לפי בן-גוריון, עלה אהרון שר לתל-חי אחרי פרסום קריאתו 'למשמר' בקונטרס: 'וא. שר מכנרת לא הסתפק בקריאה לעזרה ב"קונטרס", אלא עלה בעצמו לתל-חי'.²³ לאמיתו של דבר, שר בא לתל-חי מקבוצת כנרת כבר ב-19 בדצמבר 1919.²⁴ את הרשימה הניח על שולחן עורך קונטרס, ברל כצנלסון, בעת 'חופשת סידורים' שנטל. הוא חזר לתל-חי ביום ו', 30 בינואר 1920,²⁵ ונהרג כעבור שבוע, ב-6 בפברואר. הרשימה בקונטרס הופיעה ב-9 בינואר 1920. את הרשימה 'אהרון שר איננו', שנדפסה בקונטרס כ"ה, ייחס בן-גוריון, סתמית, ל"י.ט., איש תל-חי".²⁶ נעלם ממנו שאותו י"ט אינו אלא יוסף טרומפלדור. אילו עיין בן-גוריון ב'יומן תל-חי' של טרומפלדור,²⁷ היה מוצא בו את מכתבו לוועד ההגנה באיילת-השחר ובטבריה, מיום 7 בפברואר, הוא המכתב שהועתק בקונטרס כ"ה, ואשר ממנו ציטט בן-גוריון בזיכרונותיו.

ד. ובכן, מתי עלה טרומפלדור לגליל העליון?

בן-גוריון פגש את טרומפלדור בקושטא, ב-1913, ואחר-כך נפגשו השניים באלכסנדריה, במאוס 1915, אחרי שבן-גוריון גורש מן הארץ וטרומפלדור גלה ממנה מרצונו.²⁸ בביקורו האחרון של טרומפלדור בארץ, לא נפגשו השניים. לדברי בן-גוריון, בזיכרונותיו, היה טרומפלדור בין הנענים לקריאת האספה לזכרו של שר, שהתכנסה ביפו ב-14 בפברואר 1920, לעלות לגליל העליון: 'לדרישה זו נשמעו רק הפועלים, ובתוכם יוסף טרומפלדור'.²⁹ במקום אחר כתב בן-גוריון: 'בסוף טבת (20 בינואר 1920) עלה הח' טרומפלדור עם קבוצה של עשרה חברים'.³⁰ שבתי טבת לא העלה, כנראה, בדעתו שבן-גוריון טעה בעניין זה וכתב גם הוא בעקבותיו: 'לקריאת

האספה נענה יוסף טרומפלדור, עלה לתל-חי וקיבל פיקוד על הגנת הגליל העליון.³¹ כל התאריכים וציוני הזמן הללו שגויים. טרומפלדור עלה לגליל העליון ב-18 או ב-19 בדצמבר 1919 והגיע לתל-חי ב-29 בדצמבר,³² הרבה לפני מות שר, וממילא גם הרבה לפני האספה לזכרו, החלטותיה וקריאותיה. ובזיכרונותיו חזר בן-גוריון והוסיף שגיאה על שגיאה: '... כשרק שמע [טרומפלדור] על הנעשה בגליל העליון ועל רצח שפושניק [12 בדצמבר 1919] ושר [6 בפברואר 1920], עלה עם קבוצת פועלים לכפר-גלעדי.³³ מיום שבא לגליל העליון, ישב טרומפלדור בתל-חי ולא בכפר-גלעדי. הוא ביקר שם מפקידה לפקידה, כשם שנהג לבקר גם במטולה. באותו פרק זיכרונות שילב בן-גוריון מובאות ארוכות מן 'הפרוטוקול הרשמי' של האספה העשירית של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל.³⁴ בן-גוריון השתתף באספה כחבר מן המניין בוועד הזמני, ואף על פי כן, הוא נוקש בשגיאה בפרוטוקול וייחס דברים לאליעזר שוחט, שכלל לא השתתף באותה אספה. בפרוטוקול המקורי נרשם פעם אחת, בטעות, 'אליעזר שוחט' במקום 'ישראל שוחט', והדברים הועתקו כמות שהם אל הנוסח המשופץ,³⁵ שניתן בדבר מיום י' באדר ב' תרפ"ט (22 במארס 1929). שוב יוחסו הדברים לאליעזר שוחט בכרוז מטעם 'רשימה א', 'המתעטפים באיצטלא שאינה שלהם', שנדפס בעמוד הראשון של דבר, ב-5 בינואר 1931. הפעם נזדרז אליעזר שוחט להעמיד דברים על דיוקם, במכתב למערכת.³⁶ אלא שבן-גוריון לא ראה או שמא ראה ולא טרח לתקן.

גם את תיאור יום י"א באדר ואירועי היוםיים שבאו אחריו חפן בן-גוריון בשתי ידיים ובלא בדיקה מן הרשימות שנדפסו בקונטרס. מן הרשימה 'מפי הרופא החבר ד"ר גרי'³⁷ קלט בן-גוריון גם שגיאה בתאריך. ד"ר גרי סיפר: 'ביום השבת ח' אדר הגענו קבוצה של תשעה אנשים לכפר-גלעדי.' אלא שאותו יום השבת היה ט' באדר ולא ח' באדר.³⁸ ועוד שגיאת דפוס מגוחכת העתיק בן-גוריון מתיאור הנסיגה מכפר-גלעדי, שניתן באותה רשימה: '... אי אפשר היה לקחת שום דבר משם. כל אחד יצא בנשקו. את 20 [כך!] כדורים הנשארים השחתנו במו ידינו ...'³⁹ במקור נשמטו, כנראה, שני אפסים, אך בן-גוריון לא עמד על האבסורד במספר הזעום של הכדורים שהיה צורך להשחית לפני הנסיגה, משום שהיו כבדים מנשוא.

ד. בלהט הפולמוס

בספרו תנועת הפועלים והרוויזיוניזם ייחד בן-גוריון פרקים שלמים לתל-חי.⁴⁰ בחלקת הקולמוס ובלהט הפולמוס הוסיף שיבושים ודברים נטולי יסוד. כמו כן קבע שם בן-גוריון כי גם יצחק טבנקין הלך לנקודות הצפון: 'החבר שר לא סמך ידו על דישאנל'⁴¹ והלך להגן בעצמו על נקודות הצפון. אתו הלכו עוד חברים מכנרת. אחד מהם – י. טבנקין.⁴² כל משך מאורעות הגליל העליון לא הצפין טבנקין מעבר למגדל. נראה שהנעימה הבלתי-אמצעית של רשימותיו, שמצא בן-גוריון בקונטרס, השיאה אותו להאמין כי אכן היה טבנקין עם המגינים.⁴³ עוד כתב בן-גוריון כי 'הוועד הפועל של "אחדות העבודה" הוציא מיד [ההדגשה שלי, נ"ר] קריאה לעזרת הגליל.'⁴⁴ קריאה זו – 'הננו קוראים עכשיו את חברינו לעזרת הגליל' – נתפרסמה בקונטרס רק

ב־19 בפברואר 1920,⁴⁵ ואילו מאורעות הגליל העליון החלו ב־15 בנובמבר 1919.⁴⁶ מפרסום קריאת הוועד הפועל של אחדות־העבודה לעזרת הגליל ועד י"א באדר חלפו כעשרה ימים בלבד.

כיום, שבעים שנה לאחר מעשה, אין טעם לפסוק מי צדק בוויכוח על המשך העמידה בפינת הצפון, בן־גוריון וחבריו באחדות־העבודה, או ז'בוטינסקי, ומה גם שהכול שגו, ברב או במעט. אפילו ביוגרף אוהד, כיוסף ב' שכטמן, הודה במקצת: 'אולם נראה הדבר שז'בוטינסקי אכן שגה בהערכת גורם אחד – ערכו הפוליטי, השפעתו המדינית של מות קדושים בימינו אלה.'⁴⁷ אולם יש טעם בבדיקת האמינות של העובדות וההנמקות שבן־גוריון נזקק להן באותו ויכוח, ולו רק כדי להסיר מכשול מלפני הקורא בן־זמננו. בן־גוריון תיאר את כל נופלי י"א באדר כ'חברי קבוצות, נאמני סוציאליזם, אשר מיזגו את ציונותם החלוצית, את מסירותם לגאולת העם והארץ, את עיקרי האמונה במשטר העבודה, במהפכה סוציאלית, בשוויון אנוש, בשלום עמים.'⁴⁸ התארים האלו יפים אולי לבנימין מונטר, חבר נאמן בהפועל־הצעיר, איש קבוצה מסור, צמחוני ופציפיסט מושבע, אך לא לשניים מן החללים האחרים – ג'ייק (יעקב) טוקר ווויליאם (זאב) שרף – שני חיילים משוחררים מגדוד 39, 'האמריקאי'. הראשון, חרט עץ במקצועו, התגייס בדטרויט, והשני מסיק קטרים, התגייס במונטריאול שבקנדה. שניהם השתחררו מן השירות הצבאי ב־16 בפברואר 1920. אברהם הרצפלד הבטיח להם ולחבריהם איכרות בגליל העליון. הם עלו, ומצאו שם מלחמה. עד 1934, לא פורסמו שמותיהם הפרטיים.⁴⁹

בפרק ט"ו, 'תעתועי רמיה',⁵⁰ כתב בן־גוריון כי שרה צ'יז'יק הגיעה לגליל העליון 'בין הששי לאחד־עשר [באדר]',⁵¹ וכל כך כדי להזים את דברי ז'בוטינסקי, ולפיהם לא שלחו המוסדות אף לא איש אחד לעזרת הנקודות המנותקות בין סיום האספה העשירית ליום י"א באדר הגורלי.⁵² אמנם שרה צ'יז'יק הגיעה בחבורתו של הרצפלד בט' באדר, אלא שאותה קבוצת תגבורת, שעלייתה, ציודה, חימושה ואחזקתה מומנו בידי ועד הצירים ויק"א, באה לטבריה כבר ב־18 בפברואר. משם יצאה לראש־פינה ולאילת־השחר, ולנקודות הגיעה רק ב־28 בחודש. לא היה שום קשר בין עלייתה של חבורה זו לגליל העליון ובין ההחלטות שקיבלה האספה העשירית, אור ליום ו' באדר תר"ף. גם 'הרופא החבר ד'ר ג. גרי' לא נשלח לגליל העליון בידי אחדות־העבודה אלא בידי קעמצי"א – קבוצת העזרה המדיצינית של ציוני אמריקה – במקום ד'ר נחום סטרנין, שהיה באזור מערב פרוץ המאורעות ועזב ב־10 בפברואר.⁵³ שנים ארוכות ניגחו דוברי תנועת העבודה את ז'בוטינסקי על דבריו באותה אספה ועל פנייתו לנציגיהם בדברים האלו:

כל הנמצאים באזור הצרפתי צריכים לשוב לארץ ... אני מבקש אתכם, כחברים לדיעה, להגיד לצעירים־המגינים את האמת המרה ואולי נציל כזה את המצב ... אתם צריכים לאמר לחברים: שובו משם ובנו פה את הקיים.⁵⁴

מן הראוי להזכיר כאן איך הגיב בן־גוריון על דברי ז'בוטינסקי באותו מעמד: 'אנחנו באנו הנה לא לשם איסור או הכשר, אנחנו רצינו למצוא פה הד לשאיפתנו ומצאנו אותו אצל ז'בוטינסקי שהתנגד לנו. לדאכוננו, לא מצאנו אותו אצל המסכימים

אתנו.⁵⁵ דברים אלה תמצת שבתי טבת ופירש כך: 'למשמע דבריו [של ז'בוטינסקי] חש בן-גוריון אכזבה. מז'בוטינסקי ציפתה אחדות העבודה לתמיכה, "למצוא הד (...) לשאיפותינו".⁵⁶ ברשימה על האספה בקונטרס כתב דוד רמז:

במשא ומתן [בדיון] שנפתח אחרי כן בשאלה זו יש לציין מלבד דברי-החיוב של חברינו ושל חברי הפועל הצעיר, את דברי השלילה המוחלטים של ז'בוטינסקי, אשר רעדה בהם נימה חמה שבלב ... בכל יתר המשא ומתן חסרה, פשוט, השייכות הנפשית לכל ענין הגליל העליון.⁵⁷

ובלשון דומה כתב הפועל הצעיר:

בעקר נתגלו שתי דעות עקרוניות: דעת ב"כ [באי כוח] מפלגות הפועלים, שעמדו בכל תוקף על הצורך בחיזוק הנקודות ובהגנתן, ודעת מר ז'בוטינסקי, שהוא שלל את הערך המעשי של ההגנה, והראה על חוסר האפשרות של קומץ אנשים קטן לעומת מחנות השודדים שבסביבה. יתר הנאספים הביעו הן ולא ורפיה בידם.⁵⁸

ה. גירסת אליהו גולומב

גם אליהו גולומב התפלמס עם ז'בוטינסקי על עניין תל-חי. ביוני 1931 נדפס בדבר, בחתימתו, מאמר עוין ותוקפני, 'מתעתועי זכרוננו של ז'בוטינסקי', מאמר שהיה מכוון להיות תשובה על מאמרו של ז'בוטינסקי, שהופיע בהעם, ארבעה ימים קודם לכן.⁵⁹ בארכיונו של גולומב מצאתי כתב-יד, חתום בשמו, של מאמר ביידיש, 'וואס ווייס זשאבאטינסקי וועגן תל-חי?' (מה יודע ז'בוטינסקי על תל-חי?). להוציא הכותרת, הוא זהה לגמרי למאמר בדבר. נראה שהנוסח ביידיש נועד להיות תשובת מחץ על מאמרו של ז'בוטינסקי בהיינט.⁶⁰ גולומב היטיב להכיר את המצב האמיתי בצפון, יותר מז'בוטינסקי, יותר מברל כצנלסון ומבן-גוריון. הוא היטיב 'מכולם' להגדיר את הבעיה: 'מספר המגינים הגיע לעשרות רבות בכל אחת משתי הנקודות. לגבי צרכי ההגנה היה, אמנם, מספר זה מועט, אך לגבי היכולת להחזיק את האנשים, לציידם ולכלכלם, היה המספר הזה רב מדי'.⁶¹ אותם ימים היה גולומב עדיין סמל בגדוד הארץ-ישראלי. הוא הגיע לצפון עם הוועדה שמינה אוסישקין אחרי האספה העשירית וניסה לארגן תגבורת רצינית וחמושה כהלכה לעזרת כפר-גלעד. הוא איחר את המועד.⁶² ב-1931 תקף גולומב את ז'בוטינסקי בחמת זעם. דבריו נכתבו על רקע מערכת הבחירות המרה, לקראת הקונגרס הציוני הי"ז, אולם ב-1925, ביום השנה החמישי למאורעות הגליל העליון, פרסם גולומב רשימה, ובה עשה חשבון צדק עם כל משתתפי הפרשה.⁶³ ראויים הדברים שיובאו באריכות, ולו גם בגלל ההבדל הרב בין דברי גולומב לבין דבריו של בן-גוריון, גם מצד ההתייחסות לעובדות וגם מצד הנעימה השקולה וההוגנת שבה הוצגו הפרשה, הוויכוח שניטש סביבה ותולדותיה:

... לא הועילו הקרבנות ומסירות הנפש. המעטים הוכרחו לסגת מפני הרבים. המוני המתקוממים הערבים, אשר הבריחו אז מהגליל גדודים שלמים של צבא צרפתי מסודר והחריבו המון כפרים נוצרים בסביבה, אלצו סו'ס [סוף-סוף]

גם את עשרות הפועלים היהודים לעזוב את העמדות, אשר החזיקו בהן במשך כמה שבועות והגנו עליהן בחרוף נפש וקרבות חיים. הקרבנות לא הועילו. הגליל העליון נעזב. צדקו, לכאורה, אלה אשר הזהירו על קרבנות שוא. צדקו המוסדות השונים אשר עכבו או צמצמו את עזרתם ולא נתנו את האפשרות למאות השואפים ומתכוננים לצלות לגליל העליון לבא לעזרת חבריהם.⁶⁴ צדק ז'בוטינסקי אשר בתוקף ובגלוי, דרש מלכתחילה שלא להתעקש על עמדות שאין להן תקוה ולא לבזבז כחות וכספים במלחמת מיואשת,⁶⁵ אולם למרות שהמעשה הצדיק כביכול את הזהירים והמזהירים הנה אין אף אחד מהם אשר יעלה ברצון על זכרוננו את עמדתו הצודקת.⁶⁶ ההסתוריה הצדיקה בכל זאת את המתעקשים ללא חשבון. מעשם הוא שנעשה למניע בתנועת תחיתנו ולמעורר כחות נרדמים בתוכנו ... ואמנם לא הלך המפעל לריק. ההגנה על תל-חי השיגה במדה ידועה לאחר זמן גם את מטרתה הישרה – שמירת נקודות הצפון ליהודים.⁶⁷ אולם ערכם העקרי של מאורעות תל-חי הוא לא בזה. תל-חי פרצה את שערי ארץ-ישראל והעירה את התנועה החלוצית בכל תפוצות ישראל ... אולם לא רק את הדרך לארץ פרצה תל-חי. היא פרצה גם את הדרך לעם. זכר מאורעות תל-חי מעורר שאיפה לארץ ולחיי כבוד לאומי בלבבות אלפים ורבבות מבני הנוער היהודי. השם טרומפלדור מצית אש של גאון ואמונה בהגנה עצמית. בכל תפוצות ישראל.⁶⁸ ימים אלה משמשים בגולה כימי מפקד לכחותינו – לכל הכחות אשר ארץ-ישראל והעבודה נעשים להם למשאת נפש. תל-חי מחנכת, מעוררת ומגיסת לנו כחות עבודה נאמנים וחלוצים בנוער העברי ...

לימים התייחס גולומב גם אל הצד השלילי של הדרך שבה נסתיימה העמידה, והוא מתאר את השפעתה על הערבים: 'תל-חי שימשה מקור של התעוררות חלוצית בעם העברי, אולם ההזנחות בסביבה זו מצד השלטונות האנגלים והצרפתים ומצד הישוב העברי עצמו שימשו מקור של עידוד גם לאלמנטים הערבים, אשר זממו לכלות את הישוב העברי בארץ'.⁶⁹

אי אפשר להכחיש את ערכה החינוכי, המעורר, המגייס של תמצית פרשת תל-חי, כשהיא קלופה וחפה מן העובדות לאשורן. בן-גוריון הבין היטב את השימוש שאפשר לעשות בפרשת תל-חי לטיפוח נורמה של התנהגות לאומית, אף שלא ידע את פרטיה. אך האם הצדיקה ההיסטוריה את 'המתעקשים ללא חשבון'? דומה שעד פרשת גוש-עציון, לא היה בתולדות היישוב אח ורע לפרשת תל-חי.⁷⁰ יש גם דמיון כה רב בין קריאותיהם לעזרה, בעוד מועד, של מגיני פינת הצפון בתר"ף לבין תחושתם של מגיני גוש-עציון בתש"ח:

... עלינו לטפל בצורה נמרצת ויסודית בהבאת דרישותינו בפני המוסדות. ברצוננו להעמיד את הבעיה בצורה החריפה ביותר: או – או! באם מחליטים להחזיק במקום – צריך תכף ומיד להוסיף אנשים וציוד במידה ניכרת. באין אפשרות לכך, צריך תכף להסתלק! איננו מניחים אף לרגע שיקבלו את ההנחה השניה. אולם צריך להבהיר שאם מחליטים להחזיק במקום – צריך לעשות מה שנחוץ, תוך הימים הקרובים ביותר.⁷¹

היו, ובעיקר אחרי כישלון שיירת נבי-דניאל (27 במארכ 1948), כאלה שדרשו

לפנות את הגוש, כל זמן שהדבר ניתן, בעזרת האנגלים.⁷² לאלה השיב משה שרתוק (שרת), אותם ימים ראש המחלקה המדינית של הסוכנות: 'אינכם מעריכים את הרתיעה עמוקת השורשים של הישוב מלעזוב איזו עמדה שהיא עד הרגע האחרון'.⁷³ מתל-חי, מכפר-גלעדי וממטולה נסוגו המגינים בשלום. מגוש-עציון לא היה אפשר להיסוג 'ברגע האחרון'.

הערות

1. בישיבת הוועד הפועל הציוני, ירושלים 18 באפריל 1940, ד' בן-גוריון, כמערכה (ליקט וערך: יהודה רוניצ'נקו-ארז), ב, תל-אביב תש"ז, עמ' 211–212 [להלן: דב"ג, כמערכה].
2. ד' בן-גוריון, 'המדיניות הציונית ופועלי ארץ-ישראל', מתוך דברים במועצת ההסתדרות נ"א, 21–24 במארס 1944, כמערכה, ד, תל-אביב תש"י, עמ' 152–153. וראה: י' גולדשטיין וי' שביט, 'יוסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על "שייכותו המפלגתית"', כיוונים, 12 (1981), עמ' 9–21.
3. דב"ג, כמערכה, ג, תל-אביב תש"ח, עמ' 121.
4. 'לנו אין ברירה אחרת', דברים באספה פומבית בפאריס, 10 באוקטובר 1946, דב"ג, כמערכה, ה, תל-אביב תשט"ו, עמ' 110.
5. נאום במרכז מפא"י, 2 בדצמבר 1935, ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1972, עמ' 531 [להלן: דב"ג, זכרונות].
6. ב' כצנלסון, כתבים, ח, תל-אביב תש"ח, עמ' 195. הדברים נאמרו באספת מפא"י ב-13 ביוני 1936. וראה בעניין זה: ש' טבת, קנאת דוד, ב, תל-אביב-ירושלים 1987, עמ' 129, 156–157 [להלן: טבת, קנאת דוד].
7. דב"ג, כמערכה, ה, עמ' 65.
8. טרומפלדור תפס את מטולה, שנתרוקנה מתושבים ומגייסות צרפתים, בלילה שבין ה-25 ל-26 בפברואר 1920. ב-28 בפברואר, אחרי שהגיעה התגבורת הגדולה, עם א' הרצפלד, תגבר את מטולה ב-40 איש. ראה: נ' רוגל, תל-חי – חזית כלי עורף, תל-אביב 1979, עמ' 132–134 [להלן: רוגל, תל-חי].
9. בישיבת הוועד המרכזי של הפועל-הצעיר, כ"ה שבט תר"ף (14 בפברואר 1920), אמר יצחק בן-יעקב: 'יחס הערבים השתנה לרעה אל היהודים והנשארים בגליל הם קרבנות בטוחים ... אין כאן שאלה פוליטית – הקרבנות הם לחינם'. הפרוטוקול, ארכיון תנועת העבודה [להלן: אה"ע], IV-402, תיק 6, עמ' 228–229. ניתן במלואו אצל רוגל, תל-חי, נספח י"ג, עמ' 279.
10. רוגל, תל-חי, עמ' 200–203; הנ"ל, 'יוסף טרומפלדור והגנת מטולה בחורף תר"ף', יהדות זמננו, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 312 [להלן: רוגל, 'טרומפלדור והגנת מטולה']. ישעיהו דרז'נר כתב כי הנסיגה היתה מעין 'קיום צוואה' של טרומפלדור: 'ככה מלאנו את פקודתו של טרומפלדור, אשר צווה עלינו ליסוג רק בפני כחות-תותחים', קונטרס, כט, כ"ב באדר תר"ף. בכתב היד המקורי (ברוסית) כתוב: '... רק כאשר יהיה כוח מאורגן עם תותחים.' (אני מודה לשולמית לסקוב, שפענחה את כתב-היד של דרז'נר ותרגמה אותו, לבקשתי,

- נ"ר). על הפחד מפני נקמת דם ראה: רוגל, תל"חי, עמ' 199.
11. בריאיון עם שולמית לסקוב, מעריב, 14 בספטמבר 1973. והשווה: ש' אביגור, עם דור ההגנה, (מהדורה שלישית, מורחבת), תל-אביב 1962, עמ' 123.
 12. הפרוטוקול, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], J 15/8785 [להלן: הפרוטוקול]. נוסח מוער ומבוא, אצל שולמית לסקוב, 'הוועד הזמני והגנת הגליל העליון בשנת תר"ף', הציונות, ח, תל-אביב תשמ"ג [להלן: לסקוב, 'הוועד הזמני'], עמ' 355–390. עוד התבטאות ציבורית של בן-גוריון, אף כי במסגרת מפלגתית, היתה דבריו באספת האזכרה שנערכה ביפו בכ"ה בשבט תר"ף (14 בפברואר 1920). שם השתלח בן-גוריון במ' אוסישקין והכריז: 'תמימים היינו, כפי הנראה, בחשבנו, כי להיות ציונים ז.א. לחיות בארץ וגם למות בה. חברינו נואשו כבר מלחכות לעזרת זולתנו. מה שיש לעשות – עלינו לעשות בעצמנו', קונטרס, כו, ל' בשבט תר"ף.
 13. הפרוטוקול. לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 371. על הצעותיו של שוחט לסידור מיליציה, בעזרת האנגלים, או 'שחלק מהגדוד יישלח שמה ויעמוד תחת דגל לבן', שם, עמ' 370.
 14. ראה רוגל, תל"חי, עמ' 150 ומראי מקום, עמ' 157.
 15. הפרוטוקול. לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 389.
 16. 'צו תל"חי', קונטרס, שפא, י"ד בסיוון תש"ג, עמ' 3. דב"ג, במערכה, ג, עמ' 120–121.
 17. כך נהג לכתוב את שמו, ולא 'שפושניק'. ראה: נ' רוגל, 'ראשון לנופלים בתל"חי', עת-ימול, כרך יג, גיליון 1 (75), אוקטובר 1987.
 18. ברחובות, י"ב בסיוון תש"א (7 במאי 1941), 'התגייסותנו למלחמה', דב"ג, במערכה, ג, עמ' 103–104. הדברים נרשמו בסוף דצמבר 1941.
 19. במברק בשם אחדות-העבודה, אחרי פינוי הנקודות, למפלגת הלייבור הבריטית (באמצעות משרד הברית העולמית של פועלי-ציון בלונדון), אצ"מ A 18/40/1; אצ"מ Z 4/1281/I. וראה גם תרגום לגרמנית ומכתב אל שלמה קפלנסקי בברלין, יפו, י"ז באדר תר"ף (7 במארס 1920), ארכיון המכון למורשת בן-גוריון. על נטישת חמארה ראה: רוגל, 'טרומפלדור והגנת מטולה', עמ' 292–294.
 20. דב"ג, זכרונות, א, פרק ט"ז, עמ' 126–137.
 21. שם, עמ' 126. לעומת זאת, בהרצאתו 'צבא יהודי', שנכתבה בדצמבר 1941 (במערכה, ג, עמ' 103), דייק יותר.
 22. הוא הסכם המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית, בטעות גמורה, 'הסכם דוביל'. היפוך היוצרות בנתוני הפתיחה נתגלגל גם לספר היסטוריה מכובד: 'לאחר שפינה הצבא הצרפתי את הגליל העליון ב-1919 ולפני שהצבא הבריטי נכנס לתוכו היתה סכנה חמורה צפויה לשלוש קבוצות הפועלים שהיו באזור זה ...', ש' אטינגר, תולדות ישראל בעת החדשה, בתוך: תולדות עם ישראל (בעריכת ח"ה בן-ששון), ג, תל-אביב 1969, עמ' 276 [להלן: אטינגר]. משום מה התעלם ש' אטינגר מקיומה של מטולה על כמאתיים תושביה.
 23. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 126–127. קטע גדול מקריאתו של שר נדפס שנית, אחרי מותו, בקונטרס, כה, כ"ד בשבט תר"ף, עמ' 2. ברישא נאמר במפורש: 'קול דבריו [של שר] אשר רשם אחר שובו בפעם הראשונה [ההדגשה שלי, נ"ר] מן הגליל העליון, שואגים אלינו ...'

24. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 51–52. קריאתו של שר (א"ש 'למשמר'), נדפסה בקונטרס, כ, י"ח בטבת תר"ף, עמ' 10.
25. מכתב מאת י' טבנקין אל ב"צ ישראלי ואברהם הרצפלד, 'גם לברל!', טבריה כ"א בשבט תר"ף (10 בפברואר 1920), אה"ע IV-104, תיק י' טבנקין. אותה חופשה התארכה מאוד. שר הגיע בה לכנרת, ליפו, לירושלים, לבן-שמן ושוב לכנרת. ראה בעיקר: ש' בן-צבי, 'מחיי אהרן שר', הארמה, שנה א, 6 (אדר תר"ף), עמ' 747.
26. קונטרס, כה (כ"ד בשבט תר"ף), עמ' 2. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 127.
27. מחיי יוסף טרומפלדור (ערך: מ' פוזנסקי), יפו תרפ"ב, עמ' 229.
28. באותה פגישה התווכחו ד' בן-גוריון וי' בן-צבי לילה שלם עם טרומפלדור על עניין גדוד יהודי שיילחם בטורקים: 'שנינו הבענו התנגדות לצעד זה. בארץ יש רבבות יהודים, ודבר זה עלול להביא לידי חורבן הישוב. טרומפלדור לא קיבל דעתנו.' דב"ג, זכרונות, א, עמ' 75.
29. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 128.
30. ד' בן-גוריון, תנועת הפועלים והרוויזיוניזם, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 119 [להלן: דב"ג, תנועת הפועלים]. טעות זו נמצאת גם במאמרו של א' גולומב, דבר, 1837 (כ"ז בסיוון תרצ"א/12 ביוני 1931), עמ' 2.
31. טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 61.
32. ראה: נ' רוגל, 'לגליל לכמה ימים', עת-מול, כרך ט"ו, גיליון 5 (91), יוני 1990.
33. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 129. גם שיבוש זה מצא דרכו לספר היסטוריה: 'יוסף טרומפלדור יצא לכפר-גלעדי לארגן את הגנת המקום ומשם יצאו הוא וחבריו לעזרת הקבוצה הסמוכה תל-חי.' אטינגר, עמ' 276.
34. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 129–132.
35. ראה: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 361.
36. דבר, 1715 (כ"ט בטבת תרצ"א/18 בינואר 1931), עמ' 3.
37. 'מן הימים האחרונים', קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף/12 במארס 1920), עמ' 5–8.
38. בספרו תנועת הפועלים והרוויזיוניזם (לעיל הערה 30), עמ' 120, כתב בן-גוריון כי ד"ר גרי הגיע לנקודות ביום השבת ח' באדר, ובעמ' 121 הוא הביא ממכתבה של שרה צ'יז'יק: '... ביום הששי (ח' אדר) יצאנו מאילת ...'.
39. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 136. והשווה: קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף), עמ' 8. כך העתיקו גם עורכי ילקוט תל-חי, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 86.
40. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 98–121.
41. דשנל (Paul Deschanel), נשיא צרפת במשך כשבעה חודשים (28 בפברואר–22 בספטמבר 1920), מילא תפקיד נכבד בפולמוס נגד ז'בוטינסקי. קדם לבן-גוריון בעניין זה ב' כצנלסון, 'עמדה', קונטרס, כז (ז' באדר תר"ף). הוא תקף מרות את ז'בוטינסקי על מאמרו 'מתולה ודשנל' (הארץ, 22 בינואר 1920), מאמר שבו בירך ז'בוטינסקי על בחירת דשנל תחת קלמנסו, והביע תקווה כי, בהנהגת דשנל, תנקוט צרפת מדיניות תקיפה נגד סוריה שלפייצל. ספק אם ידעו קוראי קונטרס, דשנל מיהו. אליהו גולומב (חביון עוז, ב, תל-אביב 1953, עמ' 431), כינה אותו 'המצביא הצרפתי בסוריה'. כך גם בדבר (עורכו: ברל כצלנסון), י' באדר ב' תרפ"ט: 'דשנל – הנציב בסוריה'. וכך גם במורשת תל-חי (הביא

- לדפוס: ג' ריבלין, תל-אביב תש"ח), עמ' 69, בהערה: 'הנציב העליון הצרפתי בסוריה'. הנציב העליון ומפקד כוחות הצבא של צרפת בלבאנט היה הגנרל אנרי גורו (Henri Gouraud). מחליפו של דשנל, אלכסנדר מילראן (Millerand), גרם להבסת פייצל ביולי 1920 ולגירושו מדמשק. הפעולה הצבאית נגד פייצל, שנתאחרה, הביאה רגיעה מידית במצב הביטחון בצפון ארץ-ישראל ואפשרה את שיבת כפר-גלעד, תל-חי ומטולה באוקטובר 1920. עד 1 באפריל 1924 נחשבו מטולה ו'החוות' שטח לבנוני-צרפתי לכל דבר ועניין.
42. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 99; וראה: נ' רוגל: 'יצחק טבנקין והגנת הגליל העליון בחורף תר"ף', יהדות זמננו, 6 (תש"ן), עמ' 67–87.
43. ראה, למשל: הרשימה בחתימת י.ב.מ. [יצחק בן משה טבנקין], קונטרס, כג (י' בשבט תר"ף).
44. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 100.
45. קונטרס, כו (ל' בשבט תר"ף). קריאה מטעם מערכת קונטרס נדפסה קודם לכן בתוספת מיוחדת לגיליון יט (ח' בטבת תר"ף/30 בדצמבר 1919).
46. הידיעה הראשונה על המתרחש בגליל העליון נדפסה בקונטרס, יז (ר"ח כסלו תר"ף), עמ' 42. עניינה שוד הנשק, בהמות העבודה והכסף בכפר-גלעד, ב-15 בנובמבר 1919. אורכה ארבע שורות.
47. י"ב שכטמן, זאב ז'בוטינסקי, פרשת חייו (תרגום: ד' סיון), ספר ראשון, תל-אביב תשט"ז, עמ' 330 [להלן: שכטמן]. על עובדות שנעלמו מעיניו של ז'בוטינסקי ועל ההגזמה והסכמטיות של הערכותיו הלוגיסטיות ראה: רוגל, תל-חי, עמ' 205–207.
48. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 117–118.
49. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 226–227. ב'זכור' של ב' כצנלסון, בשער קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף), ניתנו רק שמות המשפחה של ה'אמריקאים'. יצחק בן-צבי הוסיף בטופס שהיה ברשותו, בכתב ידו, בצד השם שרף, את השמות הפרטיים 'וועלוויל לייב-זאב אריה'. ספריית יד יצחק בן-צבי.
50. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 117–121. דומה שבן-גוריון שאב את רוב הטיעונים המובאים בפרק זה, וגם חלק משם הפרק, ממאמרו של א' גולומב, 'מתעתועי זכרוננו של ז'בוטינסקי', שנדפס ברבר, שנתיים לפני צאת ספרו של בן-גוריון. ראה להלן, הערה 59.
51. שם, עמ' 120–121. מאמרו של ז'בוטינסקי, 'בין הששי לאחד-עשר', נכתב אחת-עשרה שנה לאחר מעשה. הוא נתפרסם תחילה בהיינט הוורשאי (וו' זשאבאטינסקי, 'ווער איז שולדיג אין טויט פון טרומפלדאר מיט זיינע חברים'), מיום 29 במאי 1931, עמ' 5–6, ובעמוד א' של העם, מיום ה-8 ביוני 1931. נכלל בכתבים: כסער, ירושלים תשי"ט, עמ' 265–271 [להלן: כתבים: כסער]. וראה בעניין זה: רוגל, תל-חי, עמ' 205–206; שכטמן, ספר ראשון, עמ' 327.
52. במאמרו כתב ז'בוטינסקי בין שאר דברים: 'בחמשת הימים שבין ו' וי"א באדר היתה חובת האנשים – והיה להם גם הזמן הדרוש לכך – לעשות אחת משתי אלה: או לשלוח כוחות עזר, או לצוות את תרומפלדור וחבריו לפנות את השטח הנצור. אם הם לא עשו אחת משתי אלה, אלא השאירו קומץ צעירים וצעירות לבדם, בחווה קטנטונת, המוקפת אלפים אחדים של בדווים מזוינים היטב, הרי שבוודאי מי שהוא האשם בקלות-דעת נוראה זו. מי האשם? ...

- לעולם אסור להעמיד אנשים במצב, העתיד להסתיים בהכרח בטרגדיה, או להשאיר אותם במצב כזה. כתבים: כסער, עמ' 265–268. והשווה דברי חיים שטורמן במכתב לישראל שוחט, מנהיג 'השומר', אחרי שביקר בנקודות ועמד על מצבן ועל סיכויי עמידתן: 'עכשיו עומדת אצלי השאלה בכל תוקפה – האם יש לנו הרשות להבטיח להאנשים שיושבים שם עזרה ובזה להחזיק אותם בסכנה, בזמן שאין לנו בטוחים שאת העזרה הזאת נוכל להגיש להם ברגע הדרוש', ה' בשבט תר"ף (25 בינואר 1920), ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], 2491, תיק 51/1. נוסח משופץ של המכתב נדפס בקונטרס, כד (י"ז בשבט תר"ף), עמ' 23–24, בחתימת 'חיים'. וראה גם לעיל הערה 9.
53. AZMU. וראה: נ' רוגל, 'הרופא הנשכח של תל-חי', עת-מול, כרך ז, גיליון 4 (42), מארס 1982, וכן: נ' רוגל, 'מי במגיני תל-חי', כיוונים, סדרה חדשה 1 (38), אדר תש"ן, עמ' 131–132, 151–150 [להלן: רוגל, 'מי במגיני תל-חי'].
54. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 380.
55. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 384.
56. טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 61.
57. קונטרס, כח (י"ד באדר תר"ף).
58. שנה י"ג, גיליון 21–22, 12 במארס 1920, עמ' 24.
59. דבר, 1837 (כ"ז בסיוון תרצ"א/12 ביוני 1931). וראה גם: א.ג. [אליהו גולומב], 'גניבת דעת', דבר, 1704 (5 בינואר 1931: גולומב, חביון עוז, ב, עמ' 431–432).
60. את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4. וראה לעיל הערה 51. המאמר של גולומב שוכפל בסטנסיל, והדעת נותנת שהכוונה היתה לפרסמו בכמה עיתונים ביידיש. לא ידוע לי אם נדפס, והיכן.
61. גולומב, חביון עוז, ב, עמ' 431.
62. ראה: נ' רוגל, 'השיבה לפינת הצפון', קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 138–141.
63. א.ג. [אליהו גולומב], 'תל-חי', קונטרס, רח (י' באדר תר"ף).
64. רוגל, 'מי במגיני תל-חי', עמ' 148–149.
65. נראה שגולומב התכוון בעיקר למאמרו של ז'בוטינסקי 'בגליל העליון' (הארץ, 20 בפברואר 1920) ולדבריו באספה העשירית של הוועד הזמני. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 379–380.
66. נוסף על מאמרו 'בין הששי לאחד-עשר' (לעיל הערה 51) חזר ז'בוטינסקי על טענותיו נגד מנהיגי מפלגות הפועלים, בחריפות יתרה, במכתבו לאריה ליאונה קארפי מיום 29 בפברואר 1931: 'וגם אוסיף שאני סבור, שהרוצחים האמיתיים של תרומפלדור וחבריו הם אותם אנשים חסרי האחריות שדחו את הצעת, הבטיחו "עזרה" ולא עשו דבר'. המקור (באיטלקית) במכון ז'בוטינסקי, א1–21/2. תרגום עברי בספר הזכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 32–33.
67. אין ראייה לכך שהיתה זיקה כלשהי בין העמידה והדם שנשפך בתל-חי לבין הכללת נקודות הצפון, עד מטולה, בגבול המנדט הבריטי. אולם בנקודות עצמן רווחה ההכרה שהעמידה אכן תסייע למאמץ הדיפלומטי. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 227–228, 253. גם באספה העשירית אמרו י' שוחט וד' בן-גוריון דברים ברוח זו. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 370–371.

68. בשנת תש"ג הוציא המרכז לחינוך של ההסתדרות ספרון עזר לגננות, ללמדן איך 'להעביר את נושא תל-חי' לפעוטות. ספר על טרומפלדור יצא אפילו בפרסית.
69. 'פרעות בירושלים', גולומב, חביון עוז, א, עמ' 372.
70. ראה האנלוגיה בין שתי הפרשות, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק שני, עמ' 1429.
71. הדברים נכתבו בכ"ד בשבט תש"ח (4 בפברואר 1948). ד' קנוהל (עורך), גוש עציון במלחמתו, ירושלים תשי"ז, עמ' 186.
72. ראה מברק אל מ' שרתוק, חתום בידי ח' ברמן (רדי), וו' איתן, א' ששון, ח"ו הרצוג, מיום ה-30 במארס 1948, אצ"מ S 25/1558. י' לוי, תשעה קבין, תל-אביב 1986, עמ' 104.
73. ראה: תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947–מאי 1948, ירושלים תש"ם, תעודה מס' 339, עמ' 553–554.

שלושת שיעוני החול בהיערכות למלחמת העצמאות

מאיר אביזוהר

שלוש נקודות זמן מסמנות את תחילתם של שלושה שלבים במעורבותו של בן-גוריון בהיערכותה של 'ההגנה' למלחמת העצמאות: (א) גמר מלחמת העולם השנייה; (ב) חילוף המשמרות ליד ההגנה המדינית של הציונות, שבא בעקבות הסתלקותו של וייצמן בשלהי 1946, מכהונת הנשיאות; (ג) שבוע הימים 30 בספטמבר – 6 באוקטובר 1947, בהם שיגר בן-גוריון לחו"ל הוראות לרכש נשק בהיקף וברמה שלא היה להם תקדים בהיסטוריה היהודית, ובמקביל הורה להכין תכנית להדיפת פלישה של צבאות ערביים לארץ. נושאו של מאמר זה הוא הרציונל של לוח הזמנים, המתמצה בשלוש נקודות אלה.

נקודת זמן א': התחלה חשאית בניו-יורק

ב-8 במאי 1945, כאשר הסתיימה המלחמה באירופה, סיכם בן-גוריון את משמעותו של התאריך לגבי העם היהודי שלאחר השואה כמשפט אחד ביומנו: יום הניצחון – עצוב, עצוב מאד.¹ מבחינות רבות הוא נערך לקראת יום זה כמשך שנות המלחמה, תוך הדגשות חוזרות ונשנות, שכאשר יבוא הניצחון לא תסתיים בכך מלחמתו של העם היהודי. אכן, הוא נערך לקראת שלב חדש במאבק לעצמאות, שבו שוב לא יימצא העם היהודי במחנה אחד עם בריטניה, אלא יעמוד כנגדה, בעוד היא ממשיכה להחזיק במדיניות עוינת לציונות.²

סיום המלחמה מצא את בן-גוריון בלונדון, אולם בירת בריטניה לא היתה אז לגביו אלא תחנת ביניים בדרך לארצות-הברית. יציאתו לניו-יורק נתעכבה קמעא מחמת עניינים טפלים לנושאו של מאמר זה.³ הוא יצא לאמריקה באמצע יוני 1945. למחרת הגיעו לארצות-הברית, הרצה במוסד הציוני העליון שם, 'מועצת החירום', על 'אפשרות של התנגדות [resistance באנגלית, ומרי מחתרתי במושג הימים ההם], אם בעזרת אמריקה לא נמריץ את לונדון [הממשלה הבריטית] לשנות קו המדיניות הנקוט [על-ידה]'.⁴

אמירה זו מעידה על כך, ש'הציונות הלוחמת', שבה החל בשלהי תקופת בין המלחמות, ואשר הושעתה בתקופת מלחמת העולם השנייה, חזרה לסדר יומו. נקודת הזמן שאליה חותר דיוננו היא ה-1 ביולי 1945. במועד זה התכנסו בדירתו

של איש העסקים היהודי-אמריקני, רודולף סונבורן, שמונה-עשר מאילי הכספים של יהדות ארצות-הברית. בפגישה השתתפו גם אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות וגזברה, מאיר וייסגל, עוזרו של נשיא ההסתדרות הציונית, ראובן זסלני (שילוח), שליח המחלקה המדינית של הסוכנות, והנרי מונטור, נציג הסוכנות במגבית המאוחדת. השמונה-עשר לא השתייכו לממסד הציוני, וסביר להניח כי זימונם לא נעשה בן-יום. בן-גוריון ציין ביומנו, כי כל המוזמנים הגיעו וכי היתה זו הפגישה הציונית הטובה ביותר שלו בארצות-הברית.⁵

אין בידינו פרוטוקול של הפגישה ההיא, וספק אם נערך אז רישום כלשהו מהשיחה המרתונית שהתנהלה שם. על תוכנה אנו למדים מחיבורו של הסופר היהודי-אמריקני ליאונרד סולטר, שליקט עליה עדויות בעל-פה,⁶ ומזיכרונותיו של בן-גוריון עצמו, שאותם העלה בקיצור על הכתב כעשרים שנה אחרי-כן,⁷ והם חופפים בעיקרם את שהעלה סולטר בחיבורו. וכך כתב בן-גוריון: 'אמרתי לנוכחים, שאנו עתידים לעמוד בקרוב בפני כל צבאות ערב, לאחר שהאנגלים יעזבו את הארץ, לפי שברור שבמוקדם או במאוחר יהיו מוכרחים לעזוב, כאשר גם היהודים וגם הערבים לא מסכימים למדיניותם.' בדברו על המלחמה הצפויה עם הערבים אמר בן-גוריון לנאספים, ש'אם כי אנו מעטים – נוכל לעמוד נגדם אם יהיה בידינו הנשק הדרוש' [ההדגשה במקור]. הוא פנה אל הנאספים וביקש אותם לסייע לרכש הנשק. בתום בירור שהתמשך כמעט שמונה שעות, בלי שאיש עזב את החדר, 'כל הנאספים הבטיחו ברצון ובהתלהבות עזרתם המלאה'.

אותה יוזמה לא נשארה מוגבלת למישור הפיננסי. בן-גוריון הודיע לנאספים, לפי עדותו המאוחרת, כי 'טלגרף למהנדס חיים סלבין, מנהל תעשיית הנשק המחתרתית של "ההגנה", לבוא לארצות-הברית, ולעסוק ברכישה'.⁸ לפי מכלול הידיעות שבידינו הגיע סלבין לארצות-הברית באוקטובר 1945, בעקבות ההזמנה ההיא. וכך החל רכש המכונות המחתרתיות למפעל הגדול הראשון של התעשייה הצבאית.⁹ יש לציין במיוחד את רמת החשאינות, שהיתה הכרחית להצלחתה של ההיערכות ההיא. ככל שידוע לנו היא נשמרה בקפדנות רבה. החשאינות היתה לא רק לגבי רשויות השלטון האמריקניות והממשלה הבריטית, אלא גם לגבי הממסד הציוני, שלא שותף במפעל. החשאינות נשמרה במישור הארגון הפיננסי, אבל בעיקר ברכש המכונות, שהיוזמה לביצועו בארצות-הברית נבעה דווקא משיקולים אחרים. ארצות-הברית היתה בית היוצר הגדול לנשק של בעלות הברית במלחמת העולם השנייה, וכשהסתיימה המלחמה פורקו מפעלים רבים וציודם נמכר במחירי גרוטאות. מסחר הגרוטאות היה מסגרת נוחה לא רק מבחינה כספית, אלא גם מבחינת הסוואת יעדי הקניות.

מרשים במיוחד היה הישגו של חיים סלבין, כשהצליח לייבא את המכונות ארצה, לצורכי תעשייה כביכול, ולאחסנן במשך חודשים אחדים, עד שנוצרו תנאים להתחלת הקמתם של מפעלי התע"ש החדשים. דומה שלא תהיה זו אמירה ספרותית גרידא, אם נכתוב כאן, כי לא קל היה בימים ההם להסתיר אקדח של ארגון מחתרתי בחזייתה של אשה, וקשה פי כמה וכמה היה בשנים 1946-1947 להגניב ארצה אלפיים מכונות תעשייתיות, שש-מאות טון בסך הכול, אשר הכבדה שבהן משקלה היה

שלושה-עשר טון. מבצע כזה דרש בהכרח את שיתופה של חבורה שלמה של אנשים, מסורים בכל לבם ומאודם למפעל ואמונים על פעולה במחתרת.¹⁰

ברור כי מפעל סלבין היה – מבחינת אופיו, יעדיו ונושאו – מעשה מובהק של רכש בשביל ארגון 'ההגנה', אולם היה שוני בינו לבין כל מעללי הרכש שקדמו לו, לא רק במשקל הפיסי, אלא גם בהיקף הפיננסי. היו עוד שני הבדלים איכותיים בינו לבין כל מה שידעה 'ההגנה' לפני כן: (א) מתברר כי רכש התע"ש הגדול בארצות-הברית הופעל לא בידי המפקדה הארצית והמטה הכללי של 'ההגנה'; (ב) המימון בא מחוץ למגביות הארצישראליות והאמריקניות, שנעשו במסגרת מוסדות התנועה הציונית או בשיתופם.

איש צמרת 'ההגנה' שטיפל במפעל זה, יעקב דורי, לא נשלח מטעם מוסדות 'ההגנה' לארצות-הברית לשם כך. הוא הגיע לאמריקה במסגרת חופשה שקיבל, אחרי שביקש להשתחרר מתפקידו כרמטכ"ל, לרגל חילוקי דעות עם ראש המפקדה הארצית, משה סנה. עד מהרה הועמד בראש הפעולה של ארגון, שעתיד היה להיקרא 'ידידי ההגנה בארצות-הברית'.¹¹ מכל העדויות עולה, שבן-גוריון היה הסמכות הקובעת לגבי דורי באמריקה, וכך גם לגבי סלבין שלא הגיע לארצות-הברית כמנהל התע"ש, שכן הוא התפטר מתפקיד זה לפני כן.¹² הוא הדין לגבי הארגון האמריקני, שהוקם במשרדו של סונבורן בניו-יורק ב-1 ביולי 1945.

את יחסי הגומלין בין פעולת 'ההגנה' בארץ לבין מאמץ הרכש שיזם בן-גוריון בקיץ 1945 בארצות-הברית, ניתן לתאר כיחס שבין שתי היערכויות מקבילות, אשר נתכוונו למטרות שונות. במרכזה של האחת עמדה הקמת תנועת המרי העברי. האחרת היתה הנחת תשתית לתעשייה צבאית גדולה ולרכש של נשק כבד.

האויב שניצב לנגד עיני העומדים בראש ההיערכות הראשונה היו מגשימי הספר הלבן. הלוחמה שתכננו נגדו היתה זעירה. הכוחות הלוחמים היו הקומנדו של 'ההגנה', כלומר הפלמ"ח, והארגונים הפורשים שאתם ניהל משה סנה משא ומתן על הקמת מסגרת פעולה משותפת. מסגרת זו קיבלה את הלגיטימציה שלה מהמערכת הציבורית של היישוב המאורגן, אם כי לא בדפוס פומבי, גם לא בהחלטה אחת, אלא בשלבים, שלא כאן המקום לפרטם. בן-גוריון עמד בראש תהליך הלגיטימציה ההוא. הוא תפס מקום מרכזי לא רק בתהליך קבלת ההחלטות שבו הוקמה תנועת המרי בזמנו, אלא היה לפני כן הדמות הקובעת בעיצוב קו המאבק בעת פרסום הספר הלבן ב-1939,¹³ וכך היה גם בעת חידושו בסתיו 1945. הוא הוכר בידי מצדדי הקו ההוא כבעל הסמכות הגבוהה ביותר במחנה שלהם. כך יש להבין את המשמעות שייחסו משה סנה וחבריו בארץ להנחיות ששלח בן-גוריון מלונדון, ב-7 באוקטובר 1945, בנוגע להקמת המסגרת המשותפת עם אצ"ל ולח"י.¹⁴ אולם לדידו של בן-גוריון היתה זו רק אחת משתי היערכויות בוזמניות, שלכל אחת מהן ייחס תפקיד מכריע, כל היערכות – למטרה שונה: האחת למאבק נגד בריטניה, האחרת לעמידה מול צבאות ערביים, האחת להתמודדות שעמדה לפרוץ מיד, האחרת שצפויה היתה להתרחש אחרי שנים אחדות.¹⁵

שתי ההיערכויות התנהלו במקביל, כאשר לכל אחת שעון חול משלה. זו שהחלה במשרד סונבורן בניו-יורק ב-1 ביולי 1945 נועדה במחשבה תחילה לשעת מבחן,

שבן-גוריון לא העז להתנבא מתי בדיוק תקרה. אולם מהותה הוגדרה מראש: שעה בה יעבור המאבק על ארץ-ישראל ממרכז כובד אחד למשנהו – מהטרדת הכוחות הבריטיים, שנועדה להפגין התנגדות למדיניות הבריטית בארץ-ישראל, להגנה על המדינה היהודית המתוכננת מול פלישה של צבאות ערביים. הוזה אומר: ההיערכות האחת היתה כלפי מצב נתון, ואילו האחרת נועדה להתמודדות עם מצב חזוי.

דומה שקשה למצוא דוגמה טובה יותר להפעלת שני דפוסים מקבילים שבראשם עמדה אישיות מנהיגה אחת. לתנועת המרי נדרש דפוס הסמכות הפורמלית-הדמוקרטית, שכן מדובר היה בהפעלת ארגון 'ההגנה', שהיה כפוף עקרונית ל'מרות לאומית', מאפיין שהבדיל אותו משני הארגונים הפורשים. ההסכם עם לא בא לפרוץ עיקרון זה, אלא לחזקו ולהרחיבו, שכן לפי ההסכם המכונן של תנועת המרי קיבלו על עצמם האצ"ל והלח"י שלא להתקיף יעדים וכוחות של השלטון הבריטי, אלא בהסכמת 'ההגנה', ואילו 'ההגנה' קיבלה על עצמה להביא כל פעולה יזומה של אנשיה או של אנשי הארגונים האחרים, לאחר שסמכה עליה את ידיה, לאישור ועדה מיוחדת מטעם המוסדות הלאומיים.

במקום אחר אני מתכוון להראות, כי עצם הקמתה של תנועת המרי, וכך גם קו המאבק, היו פרי של החלטות 'פרלמנטריות', היינו של מוסדות נבחרים של התנועה הציונית, ולא, כפי שסברו בטעות אחדים מהחוקרים, פרי החלטה סמכותית של בן-גוריון, במברקו הנזכר לעיל אל משה סנה (בחתומת 'אבי-עמוס').¹⁶ לאמיתו של דבר לא יכול היה להיות אחרת: קו המאבק עורר מחלוקת קשה, ומצדדיו היו מכניסים עצמם למצב פנימי קשה ללא נשוא, אלמלא ידעו המנהיגים הראשיים של כל הכוחות הציבוריים המפלגתיים הגדולים, כי הקו התקבל בהליך דמוקרטי. עובדה היא: בכל שלבי הפולמוס הקשה סביב פעולות המרי, לא הושמעה הטענה, ככל שחקרנו, כי הן נכפו על 'ההגנה' בידי מנהיג סמכותי ללא אישורם של המוסדות הלאומיים הנבחרים.

שונה בתכלית היה המצב לגבי הפעולה שהחלה בארצות-הברית בקיץ 1945. אפשר לומר עליה כמעט היפוכו של דבר שאמרנו על תנועת המרי: בלתי אפשרי היה שיוחלט על הפעולה של חיים סלבין ועל פעולות אחרות מסוגה במוסדות הנבחרים של התנועה הציונית והיישוב, ושפעולות אלה יתבססו על התקציבים של מוסדות אלה, הרגילים או המיוחדים. במחצית השנייה של 1945 עדיין רחוקה היתה דעת הקהל הציונית מלעכל פעולה רבתי על סמך תחזית של פינוי הארץ ופלישת צבאות ערביים: לא הציבור הרחב, לא צמרת 'ההגנה' וגם לא מנהיגי המפלגות. האפשרות הזו נמצאה הרחק מעבר לטווח שבו נעו דיוניהם. אפילו כעבור שנה, אחרי 'השבת השחורה', כאשר החרף האנטגוניזם היהודי-בריטי והתביעה לסילוקו של 'השלטון הזר' נשמעה ברמה, יפול היה פליקס רונזנבליט (לימים פנחס רוזן), מנהיגה של 'עלייה חדשה', לטעון, כי דברי בן-גוריון, שהישוב יוכל להחזיק מעמד נוכח התקפה ערבית מבחוץ, 'הם בלוף גמור, אפילו נגד ערביי ארץ-ישראל לבדם לא נוכל לעמוד'.¹⁷ כך נראו הדברים גם מבחוץ: שר החוץ הבריטי, למשל, סבור היה כי מנהיגי היהודים מעמידים פנים, כאשר הם מכריזים, כי אין הם נרתעים מפני יציאת הבריטים. בוויין קיווה כי האיום ביציאה כזו יעמיד את יהודי ארץ-ישראל נוכח

האפשרות שיישארו חשופים להתקפה ערבית, ולכשייווכחו היהודים, כי הבריטים רציניים בכוונתם לפנות את הארץ, 'דעתם תתישב עליהם', והם יחזרו בהם מהתנגדותם לפתרונות שמציעה להם ממשלת בריטניה.¹⁸

מתברר כי בן-גוריון לא יכול היה לבסס את תחילת ההיערכות לקראת מלחמת העצמאות בשלב ההוא של קיץ 1945, אלא על יסוד סמכותו האישית. אולם בכל זאת הוא עשה את הדבר בדרך שהבטיחה תיאום מרבי עם מוסדות התנועה הציונית. לפגישה במשרדו של סונבורן הזמין כאמור את אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, ואת עוזרו הקרוב של נשיא ההסתדרות הציונית, מאיר וייסגל, וגם את אחד האישים המרכזיים במגבית היהודית המאוחדת, הנרי מונטור.¹⁹

שיתופו של מאיר וייסגל, נאמנו ואיש סודו של וייצמן, מעיד הרבה על כוונותיו של בן-גוריון. וייסגל סיפר באוטוביוגרפיה שלו, כי כאשר ביקשו בן-גוריון לסייע בארגון הפגישה, השיב כי נדרשות לו 24 שעות כדי להגיב. 'אני משער שאתה רוצה לדון על כך עם הבוס שלך', אמר ב"ג ונענה, כי כך הדבר.

בפעולתו ההיא הפעיל אפוא בן-גוריון לא רק כושר חיזוי מדיני, אלא גם מיומנות פוליטית. על סמך צירוף כישורים זה פעל אז להבטחת היישוב מפני סכנת השמדה בידי הצבאות של המדינות הערביות, בלי שיכול היה עדיין לבקש לכך מימון ב'צינורות המקובלים' – היינו במסגרתן של ועדות התקציב והמגביות למיניהן, שכן לא היה סביר להניח אז, כי הן אכן תחלטנה להקציב סכומי עתק, לפני שתחושת הסכנה תחדור לתודעה הציבורית. לכן הוא יצר אפיק חדש לגיוס האמצעים הנדרשים לקראת ההתמודדות שחזה, שנמצא מחוץ למערכת המפלגתית הממוסדת,²⁰ ובו בזמן דאג לכך שהממונים על המוסדות הכספיים של התנועה הציונית 'יהיו בתמונה'.

נקודת זמן ב': פתיחת 'הסמינר'

הכותרת 'הסמינר' הודבקה לפרק הראשון של כניסתו המעשית של בן-גוריון לתפקיד ראש מחלקת הביטחון בשבוע האחרון של מארס 1947, כשלושה חודשים לאחר שנטל את התפקיד בהנהלת הסוכנות החדשה. זו נבחרה בשלהי 1946, בסיום הקונגרס הציוני הכ"ב. קבלת תפקיד זה וכך גם המשך כהונתו כיו"ר הנהלה כרוכים ואחוזים בחילופי המשמרות ליד ההגה המדיני של הציונות: הסתלקותו של וייצמן והעברת מלוא הסמכות לידי בן-גוריון.²¹

הכינוי 'סמינר' הודבק לפרק מרתק זה, משום שבו שקד בן-גוריון שעות ארוכות על רישום נתונים במחברתו, הציג שאלות על מצבה של 'ההגנה' ורשם תשובות מפי מפקדיה. אולם לאמיתו של דבר יותר משהיה תלמידם החרוץ, הוא פעל כמדריך המדיני, המשתדל להקנות לארגון תפיסת תפקיד חדשה, המחייבת היערכות חדשה. במסגרתו של 'הסמינר' דרבן בן-גוריון את צמרת 'ההגנה' לקלוט בקצב מואץ את משוחררי הצבא הבריטי, כדי לנצל את הניסיון המבצעי והלוגיסטי שרכשו בני היישוב בעת מלחמת העולם השנייה. במרכז הרפורמה עמד הצורך לעבור לדפוסי פעולה במסגרות גדולות ולרכוש יכולת להתמודד עם צבא פולש, לא בלוחמת פגע

וברת, אלא בלוחמה שבה אין 'מתקפלים' בגמר המבצע, לא נסוגים ומסתתרים במחתרת, אלא בולמים ומחזיקים בשטח, הודפים וכובשים.²²

'הסמינר', במובן של לימוד מצב ודיונים על ההיערכות הדרושה, הסתיים בסוף מאי. בראשית יוני הקים בן-גוריון צוות פיקוד עליון של שלושה: הוא, כראש מחלקת הביטחון בסוכנות; ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית, שמונה בידו; יעקב דורי, שאותו החזיר לתפקיד הרמטכ"ל.²³

השאלה הראשונה המתבקשת בהקשר של גורם העיתוי היא מדוע עברו כמעט שלושה חודשים תמימים מאז קיבל בן-גוריון לידייו את תיק הביטחון ועד לתחילת 'הסמינר'. הרי ברור היה לו, כפי שברור לנו לאחר מעשה ביתר שאת, כי דחייה בהיערכותה של 'ההגנה' למלחמת העצמאות היתה עלולה להיות גורלית.

את רובו של הזמן היקר ההוא הקדיש בן-גוריון לשיחות 'בלתי פורמליות' שהתנהלו בלונדון עם הממשלה הבריטית על עתידה המדיני של הארץ. אותן שיחות היו עקרות, וקשה להאמין שבן-גוריון קיווה להשיג בהן הסכם עם בריטניה. כל העדויות אומרות את ההפך: ככל שנשא ונתן אז עם השרים הבריטים, חזר ונוכח בפער העמדות, שלא ניתן היה לגשר עליו.

הוא הציע אז לשר החוץ הבריטי בוויין בשיחה עמו שלצבא הבריטי יימסרו בסיסים בנגב, כחלק ממדינה יהודית ריבונית.²⁴ לשר המשפטים הבריטי הציע הסכם להמשך המנדט על ארץ-ישראל בתנאי של עלייה מוגדלת וביטול ההגבלות על מכירת קרקעות. כל הצעותיו נדחו וסביר להניח, כי העריך מראש שיידחו. כיצד אפוא ניתן להבין את צעדיו אלה? מה היה פשר הנכונות שהפגין להמשך השלטון הבריטי בתנאים מסוימים? הרי את חיסולו תבע במפגיע בתקופה שקדמה לשיחות ההן? אין לדעתי הסבר אחר מאשר הרצון להרוויח זמן ואף לדחות את הפינוי הבריטי הממשמש ובא, שככל שהיה רצוי, עלול היה לגרום אסון, אילו לא היה מותר לרשות היישוב את מינימום הזמן הדרוש להיערכות לקראת הפלישה.

ייאמר בבירור: תיאוריית ההשהיה היא השערה שאין לה סימוכין חותכים, אלא הוכחות נסיבתיות בלבד. היסטוריון בר-סמכא שהשקיע לא מעט מאמצים במחקר על חבלי המעבר מ'הגנה' לצה"ל קרא טיוטה של מאמר זה, וכתב בשולי הדברים: 'בסיסה של התיאוריה [כי בן-גוריון ביקש להשהות לתקופת-מה את יציאתם של הבריטים] הוא רעוע. כולם חשבו אז עדיין במושגים של תקופת מעבר. לא היתה תחושת דחיפות כמתואר כאן, ולכן גם לא תחושת הצורך להרוויח זמן'. כאמור, אין הוכחות חותכות לכאן או לכאן. נכון גם כי כל התכניות שהועלו מאז דו"ח ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית באפריל 1946 ועד לתכנית בוויין בפברואר 1947 דיברו על תקופת מעבר כזו או אחרת, שתונהג אחרי סיום המנדט, עד להענקת עצמאות לארץ-ישראל. אף על פי כן כותב מאמר זה משוכנע, כי בן-גוריון שלל במשך כל תקופת הדיונים ההם את הרעיון של תקופת מעבר ואת ההסתמכות עליו. כך למשל בדיוני הנהלת הסוכנות בפאריס באוגוסט 1946, ובעיקר בוויכוח שלו עם קפלן וחבריו לדעה, אשר סברו, כי באין ברירה אחרת, יש להיכנס למשא ומתן עם ממשלת בריטניה גם על יסוד תכניותיה. הם האמינו, כי ניתן יהיה להתמקח על הכנסת תיקונים לתכניות אלה ולהתייחס אליהן כאל תקופת מעבר לקראת הריבוניות

היהודית. בן-גוריון שלל גישה זו.²⁵ ברור לא פחות, כי התייחס אז בשלילה להמשך שלטונם של הבריטים, שבו שוב לא יהיו קשורים מבחינה משפטית בהתחייבויות שנטלו על עצמם במסגרת כתב המנדט כלפי הבית הלאומי. ברור, כמו כן, כי הנית, שבכל משטר מעבר תהיה לבריטים דעה מכרעת. ולכן אין זה מקרה שבמשך שש השיחות הבלתי פורמליות שקיימה משלחת הסוכנות עם שרי החוץ והמושבות הבריטיים בינואר-פברואר 1947 לא התייחס כלל בן-גוריון למשטר ביניים בין מנדט בריטי למדינה יהודית.²⁶ כאמור, בוויין העריך, כי בן-גוריון מעמיד פנים, כאשר הוא לא נרתע מפינוי בריטי שישאיר את היישוב חשוף להתקפה ערבית כוללת, אולם בידענו את ההתפתחויות שחלו לאחר העברת הנושא הארץ-ישראלי לדיוני האו"ם, יש מקום לקבוע כי בוויין טעה.

עדות חד-משמעית, כשלושה חודשים אחרי השיחות בלונדון, היא דבריו של בן-גוריון בישיבה של הנהלת הסוכנות בניו-יורק ב-13 במאי 1947, למחרת הופעתו במושב המיוחד של עצרת האו"ם.²⁷ בישיבה ההיא אמר, כי אינו מאמין שהבריטים ימשיכו במנדט כפי שהיה לפני 1937, כאשר העלייה הוגבלה לראשונה בהנמקות מדיניות ולא כלכליות. אולם דבריו העיקריים בסוגיה הנוגעת לענייננו היו בוויכוח עם א"ה סילבר ויד ימינו ע' ניומן, שגרסו תקופת מעבר של 'נאמנות'. הם ראו בהסדר כזה סיכוי למנוע את חלוקת הארץ. בן-גוריון אמר: 'לדעתו של ד"ר ניומן לא תהיה לנו מדינה בשנה הקרובה, גם לא תוך שנתיים. לדעתי זו [השלמה עם] הקפאה גמורה [של המפעל הציוני]. לא נוכל לחיות עוד תחת ממשלה זרה. ... בכלל, אבדה לי האמונה בהבטחות שעל גבי הנייר. ... לא אוכל להעלות על הדעת כי עלינו לבקש נאמנות. ... הדבר האחד שאני רוצה בו כציוני הוא להיפטר מהבריטים. ... עליהם פשוט לצאת [ואז] או שנשב עם הערבים לשולחן, או שהדבר יוכרע במלחמה.' אם כך דיבר בן-גוריון כשהבעיה היתה מונחת על שולחן האו"ם, קל וחומר שלושה חודשים לפני כן, כאשר הנושא היה מונח עדיין על שולחן הממשלה הבריטית. הוא לא רצה במשטר מעבר שייקבע על ידה. גרסתו היתה זו: הגשימו את המנדט המקורי (תביעה שידע כי אין לה סיכוי שתתקבל) או צאו.²⁸ תקופת מעבר אינה בגדר חלופה א' (שלא האמין בה), גם לא בגדר חלופה ב' (שרצה בה, אך לפי התיאוריה שלנו הוא העדיף שתשתהה, בלי שהיהודים יסכימו שיונהג בארץ משטר ביניים).

בן-גוריון חש ארצה בתוך שיחות לונדון, אלא שימים מעטים אחרי שובו רותק למיטת חוליו בבית החולים 'הדסה' בירושלים. אחרי התאוששות יחסית חזר לנהל את המדיניות הציונית כשהוא יושב על כיסא גלגלים בבית החולים.²⁹ אין לנו עדות מדויקת מתי בדיוק התחיל את 'הסמינר', שבו בחן את מצבה של 'ההגנה'. מכל מקום, רק ב-26 במארס ואילך אנו מוצאים ביומנו רישום על כך.

'הסמינר' נמשך כעשרה שבועות,³⁰ ושלושה חודשים אחרי סיומו החל השלב השלישי, שעיתויו קשור קשר הדוק עם קביעת לוח הזמנים ליציאת הבריטים מהארץ.

נקודת זמן ג': הבריטים מודיעים על פינוי

השאלה מתי בדיוק גמרו הבריטים אומר לוותר על ארץ-ישראל מנסרת זמן רב בחלל המחקר של תולדות הארץ. דומה כי שוב אין ויכוח על תשובה אחת: אין תאריך מדויק שאפשר להצביע עליו. אי אפשר לבודד אירוע אחד ולומר עליו: זוהי נקודת הזמן שנפלה בה ההכרעה על יציאת הבריטים את הארץ. המנדט הבריטי בא אל קצו בעקבות שרשרת של התרחשויות והחלטות, שהאחת הובילה לאחרת ואשר אף אחת מהן לא היתה סופית, למעט האחרונה, שקבעה כי ה־15 במאי יהיה מועד סיום המנדט; גם מועד זה הוקדם ברגע האחרון ב־28 שעות.

בבחינת שרשרת אירועים זו יש להבחין בין כוונות להכרזות. ראוי במיוחד להתעכב על ההחלטה שנפלה בקבינט הבריטי ב־20 בספטמבר 1947, להודיע [ההדגשה שלי – מ"א] שאם דיוני האו"ם לא יסתיימו בפתרון שיסכימו לו היהודים והערבים כאחד, תפנה בריטניה את ארץ-ישראל.³¹ משמעותה של אותה החלטה היתה הסתלקות מכל נשיאה באחריות או אפילו רק בחלק מהאחריות לביצוע תכנית החלוקה של הארץ לשתי מדינות, כהמלצות הרוב של ועדת האו"ם.

ההכרזה הבריטית ההיא, שפורסמה מעל בימת האו"ם ב־26 בספטמבר, היתה תוצאה של צירוף של עמדות שונות. חלק מהשרים הבריטיים ראו בה מהלך טכסיסי שנועד להרתיע את חברות האו"ם מפתרון של חלוקה, ובמיוחד את אלו מהן שהיו בתחום ההשפעה הבריטי. והיו שרים אחרים, אשר באמת ובתמים סברו שבריטניה חייבת למשוך ידה מארץ-ישראל, ויפה שעה אחת קודם.

בשבועות הבאים גברה בקבינט הבריטי הנטייה לממש את ההכרזה על סיום המנדט והתגבשה הסכמה כמעט־כללית כי יש לצאת את הארץ, יהיו אשר יהיו תוצאות הדיונים באו"ם. ב־7 בנובמבר קבעה ועדת השרים לענייני ארץ-ישראל, בפגישה משותפת עם ראשי המטות, שהפינוי יושלם לכל המאוחר ב־1 באוגוסט 1948.³² בשלב זה הצטרפו גם השרים שהתייחסו בעבר אל הודעת הפינוי כאל מהלך טקטי גרידא למבקשים באמת להסתלק מארץ-ישראל. ראשי המטות, שקודם לכן התנגדו בעקביות לפינוי, הכירו אף הם בכך שאין דרך חזרה מהמהלך שהחל בהפניית הבעיה לאו"ם.³³ למרות זאת הביאו המדינאים הציוניים בחשבון כי התהליך המוביל ליציאה ייעצר ואף יתהפך. רבים ביישוב לא רק הביאו זאת בחשבון, אלא אף היו בטוחים, כי לאמיתו של דבר אין הבריטים מתכוונים כלל לצאת וכי 'אלביון הנוכלת' מוליכה שולל את דעת הקהל העולמית: האנגלים לא יוותרו על עמדת מפתח אסטרטגית זו.³⁴

היחס כלפי הבריטים היה אפוא בבחינת חשדהו ולא תמיד כבדהו, ובעניין יציאת הארץ היה יסוד לחשד. שר החוץ הבריטי בוויין אכן הותיר פתח לקיום שלטון בריטי שיהיה 'אחראי לחוק ולסדר בארץ-ישראל', גם אם לא יימצא פתרון מוסכם לסכסוך בין שני העמים. אמנם הוא התנה זאת ביצירת תנאים שיבטיחו, כי לא יהיו מהומות בארץ. יחד עם זאת הוא קבע, כי הבריטים יוכלו להישאר אך ורק על יסוד החוקים הקיימים, והתנאי לכך יהיה הפסקה מוחלטת של הניסיונות לעלייה בלתי־לגלית.³⁵ בפני ממשלת בריטניה עמדו אפוא שתי חלופות: פינוי ארץ-ישראל או הכנעתם

של היהודים למשטר הספר הלבן. האם היתה ההנהגה היהודית חסינה מפני כניעה? לא חסינה באופן מוחלט, כנראה. בדיונים הפנימיים של מפא"י והמוסדות הלאומיים אפשר היה להבחין בין שתי מגמות: מצד אחד עמד הרצון הנחרץ, שבן-גוריון ייצגו וגיבשו, להתקדם הישר לעצמאות, ללא תחנות ביניים; מצד אחר עמדו אלה שהטיפו לזהירות, להדרגתיות, וחששו מפינוי בריטי שיעמיד את יהודי ארץ-ישראל פנים אל פנים מול העולם הערבי המאיים.³⁶

בקשת החסות הבינלאומית היתה עמדה שבן-גוריון חשש מאוד מפניה, שכן הטלת חסות כאילו-זמנית, כביכול לתקופת מעבר בלבד, עלולה היתה להרחיק את העם היהודי מעצמאותו ולהוביל אותו להשלמה עם מעמד של מיעוט מוגן בארץ-ישראל. הגיונו היה עמו: בקשת החסות בגלל הפחד מהאיום הערבי פירושה היה למסור בסופו של דבר את גורל הארץ לידי הערבים. שכן אם דוחים פעם את הקמת המדינה היהודית מפני האיום הערבי, ולו לזמן מה, מדוע יפסיקו הערבים לאיים, וכיצד ייווצר מחדש רקע נוח להקמת המדינה היהודית? כך יש להסביר את התנגדותו של בן-גוריון למצבי ביניים שיווצרו בארץ, במסווה של 'תקופת מעבר' לקראת עצמאותה כביכול.

בדילמה זו בין שני פתחים, הפחד מהיחשפות לעומת הפחד מחסות, אפשר למצות את הוויכוח המדיני העיקרי שהתקיים אז ביישוב. לכן הציג בן-גוריון בשלב ההוא את התביעה ליציאת הבריטים באופן בלתי-מסויג. הוא הבהיר כי זו חייבת להיות מכוונת לפינוי הצבא ולא רק למוסדות הממשל האזרחי: יציאה ממנדט וכניסה למדינה יהודית בעת ובעונה אחת, כפי שאכן אירע ב־14 במאי 1948.

מסיבה זו מיהר בן-גוריון להגיב על ההודעה הבריטית באו"ם מה־26 בספטמבר 1947 בדבר פינוי ארץ-ישראל. בהגיע הידיעה על ההודעה, הוא הציע לזמן את אספת הנבחרים כדי להגיב עליה בפומבי, ואמר כי התגובה חייבת לכלול שני יסודות: (א) הכרזה על כוונה להקים מדינה יהודית; (ב) הבעת נכונות לחוזה יהודי-ערבי 'על בסיס של שוויון ממלכתי', שייחתם בין מדינה יהודית ריבונית לבין המדינות הערביות.³⁷

חשובה מאוד היתה בעיניו מידיות התגובה. הנהלת הסוכנות נענתה לו וייפתה את כוחו לפרסם את התגובה ללא דיחוי, עוד לפני כינוס אספת הנבחרים. וכך עשה: הוא ניסח בו ביום הודעה קצרה ואמר בה, כי 'אם הממשלה הבריטית מתכוונת באמת לבצע את החלטתה המוצהרת', יקבלו זאת היהודים בברכה.³⁸ הודעת בן-גוריון דיברה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, וקבעה כי העם היהודי לא ישעה לשום פתרון שאין עמו הקמה מידית של מדינה יהודית ריבונית. הוא סיכם: 'הממשלה הבריטית הכריזה למעשה ... שהיא לא תבצע שום החלטה של האו"ם, אשר איננה מושתתת על מדיניותה הנוכחית. אין ספק שהעם היהודי, בייחוד היישוב, ירצו גם יוכלו לבצע בעצמם הסידור.'

בן-גוריון לא הסתפק בהצהרה פומבית, אלא תרגם את הדברים לשפת התדרוך המדיני. הוא הבריק לשרתוק ששהה אז בניו-יורק, כי לדעתו הכרחי 'לדרוש הקמת ממשלה יהודית מיד עם קבלת תכנית הרוב של ועדת אונסקו"פ, בין אם תתקבל כמות שהיא ובין אם יוכנסו בה תיקונים'.³⁹ המברק הודיע לשרתוק, כי כעבור ימים

מעטים תתכנס אספת הנבחרים, ועמדה זו תוצע בה 'ובוודאי תתקבל'. הובהר בהנחיות ההן לשרתוק, כי יש להסכים לפיקוח או"ם על העברת השלטון לידיים יהודיות, אולם בשום פנים לא לשלטון או"ם, גם לא לתקופת ביניים.

אספת הנבחרים התכנסה ב־2 באוקטובר על הר הצופים בירושלים. במרכז המעמד ההוא עמדה קריאתו של בן־גוריון: 'נבצע בעצמנו!' היא הזהדה אל מעבר לאמפיתיאטרון שנאמרו בו הדברים ונשארה חקוקה זמן רב באוזני שומעיה.⁴⁰ נאמר בה בלשון ברורה: 'עלינו להודיע לעולם, שאנו נהיה המבצעים, אנו בעצמנו. אנו רוצים, מוכנים ומוכשרים לפעול כממשלה מיד, מראשית תקופת המעבר, במקום הממשלה הבריטית המסתלקת מהארץ'. ובהמשך דבריו חזר והדגיש: 'אנחנו מוכרחים, אנחנו נכונים לקחת על עצמנו את האחריות לעצמאות ממלכתית מיד, להקים מיד ממשלה'.

הנאום ההוא לא הותיר ללא־מענה גם את שאלת הביטחון, שניקרה ודאי במוחות רבים. בן־גוריון אמר: '... יש לנו היכולת לעמוד בפני כל תוקפנות אפשרית העלולה לבוא מתוך ארץ זו, או גם מהארצות השכנות.' יחד עם זאת קבע, כי יכולת עמידה זו קיימת 'יותר בכוח מאשר בפועל'. לכן קרא למאמץ התגייסות כולל של היישוב והתנועה הציונית ולהטלת משטר ביטחון בארץ.

בנקודת זמן זו החלה הספירה קדימה לקראת יציאת הבריטים ומניעת היווצרות חלל ריק כוחני־צבאי עם יציאתם. זהו ההסבר המוצע כאן לנקודת הזמן השלישית, להיערכות מבעוד מועד למלחמת העצמאות. נקודת הזמן הראשונה היתה כאמור ב־1 ביולי 1945, היום שבו הציג בן־גוריון לראשונה, ככל הידוע לנו, את תחזיתו על ההתפתחות שהיתה אמורה להסתיים בפינוי בריטי. ראינו כי הוא יצר אז כלי פיננסי בלתי פורמלי, שמילא תפקיד חיוני במשך כל ההיערכות ההיא. כאן אנו מביאים את הדיון עד לראשית אוקטובר, כאשר נתן בן־גוריון את האות להצטיידות בנשק כבד (על ההוראה ראה להלן).

יש הקושרים את ראשית ההיערכות להתרחשויות חודש אוקטובר בצפון, כאשר הסורים הזיזו דרומה גדודי חי"ר אחדים, ואחת מיחידותיהם אף חדרה לארץ באזור הבניאס. אולם התרחשויות אלו, לרבות כינוס שבטי בדואים בגולן ובחורן, שנועדו לפי השמועה שנפוצה אז, לאיים על אצבע הגליל, כולן באו אחרי מתן האות להצטיידות בנשק כבד.⁴¹ אמנם כבר ב־28 בספטמבר הגיעה ידיעה, כי הוועד הערבי העליון מתכנן התחלה של מרד פלסטיני ב־3 באוקטובר, וב'הגנה' הוכרז 'מצב הכן' החל ב־1 באוקטובר, אולם המרד לא פרץ. הידיעות אמרו כי המופתי עצמו טלפן מביירות והורה להמתין ולא לחולל את המהומות המתוכננות.⁴² תהיה זו הגזמה ושגיאה גם יחד להצביע על קשר סיבתי בין תסיסה שעדיין לא החלה בקרב ערביי ארץ־ישראל לבין היערכות שנועדה לקדם פני פלישה של צבאות ערביים מהמדינות השכנות. יחד עם זאת, מתברר כי האירועים ההם יצרו אווירה שהקלה על בן־גוריון להחיש את ביצוע השינויים המבניים בארגון 'ההגנה', והקלו עליו לדרבן את ההיערכות למלחמה. החשת תגבורת של מאות אחדות של אנשי פלמ"ח לצפון הארץ חשפה את החסרונות הלוגיסטיים והמבצעיים החמורים ש'ההגנה' לקתה בהם.

התחלת ההיערכות הגלויה למחצה

למחרת היום שבו הכריז בן-גוריון מעל הבמה של אספת הנבחרים, כי יש ליישוב היכולת לעמוד בפני תוקפנות העלולה לבוא מהארצות השכנות, וכי 'יכולת זו קיימת יותר בכוח מאשר בפועל', שלח הוראה לארצות-הברית: 'לרכוש אווירונים, לגייס טייסים על-מנת שאחדים לכל הפחות יבואו ארצה מיד'.⁴³ היה זה ב-3 באוקטובר 1947. מהמשך היומן אנו למדים, שהוא קיבל אז דיווח על קצב הייצור של תחמושת ושל תת-מקלעים, ורשם בסיפוק: 'לפי זה אין צורך לקנות תת-מקלעים] וכדורים לתת-מקלעים'.⁴⁴ כעבור יומיים ישב ראש בוועדה שהקימו הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי, כדי לתכנן את ההקמה של מערכות המינהל והשירותים עם צאתם של הבריטים ('ועדת המצב'). הוועדה דנה בראש ובראשונה בבעיית האספקה, בעיקר באספקת דלק, ובארגון הגיוס. בן-גוריון אמר באותה ישיבה, שיש להביא בחשבון כי 'חלקים מהארץ יהיו מנותקים במשך שבועות', וכי 'לזה יש רק אמצעי אחד – אווירונים. ... השאלה, אם נשיג מקסימום של אווירונים'.⁴⁵

אותו יום נערך דיון במסגרת מצומצמת על המימון של פעולות הרכש והתעשייה הצבאית.⁴⁶ בעקבותיו בישר בן-גוריון לישראל גילי שהכסף הנדרש עומד לרשותו, כדי שיזמין 'כל מה שנחוצ' לו'.⁴⁷ הוא הסביר: 'בישיבה עם גרנובסקי [גרנות] וא"ק [אליעזר קפלן] סידרתי סוף-סוף את שני המיליונים'. מדובר היה ברכישת נשק באירופה.⁴⁸

זה ארבעה חודשים מאז סיים את 'הסמינר' טיפל בן-גוריון בהפרדת פעילותה של 'ההגנה' בענייני הביטחון השוטף – לרבות היערכות היישובים לקראת אפשרות של התקפות מצד כנופיות פלסטיניות – מההכנות לקראת פלישת צבאות ערביים סדירים, עם יציאתם הצפויה של הבריטים. לשם כך קיים דיונים אחדים עם עמיתיו בצמרת הפיקוד העליון על הקמת מחלקה לתכנון במטה הכללי. אולם דיונים אלה נתקלו בקשיים פרסונליים ואחרים, והקמת המחלקה נשתהתה.⁴⁹

בנקודת הזמן שבה עוסק חלק זה של המאמר חדל בן-גוריון להמתין בעניין זה לסיום הדיונים בצוות הפיקוד העליון, ופנה ישירות לאפרים בן-ארצי, הבכיר מבחינת ההשכלה הצבאית הבריטית שקיבלו מפקדי 'ההגנה' בעת שירותם בבריגדה, וביקשו להכין תכנית למקרה של פלישה. בפנייתו ניסח את השאלות שיש לענות עליהן בתכנית: בין השאר: מה הם המוסדות הנדרשים לגיוס מלוא הפוטנציאל הצבאי של היישוב, כיצד להקים ולאמן את הכוחות הצבאיים שיתמודדו עם התקפה ערבית כוללת וכיצד להבטיח להם אספקה. בן-גוריון ביקש מבן-ארצי להביא בחשבון התקפה של מדינה ערבית אחת או יותר, 'ואולי אף כולן'. הוא הניח כי מטרת ההתקפה תהיה לדכא ולהכניע את היישוב 'או אפילו להשמידו'.⁵⁰

חלקה השני של הפנייה לבן-ארצי הגדיר את משימות 'ההגנה' נוכח הפלישה. נראה כי כל מלה במסמך זה נמדדה ונשקלה היטב. הוגדרו שתי משימות: הגנה וכיבוש. לגבי המשימה הראשונה הודגש כי המאמץ הצבאי חייב להיעשות 'מתוך שמירה מקסימלית על המשק ועל חייו התקינים של היישוב, עד כמה שאפשר'. משימת הכיבוש נוסחה כדלקמן: 'לכבוש הארץ – כולה או חלקה הגדול, ולקיים הכיבוש עד סידור פוליטי מוסמך'.

הפנייה לבן-ארצי, שנעשתה ב־6 באוקטובר, נשארה בגדר פרשה מאלפת, אולם לא נשאה פירות מעשיים: הוא הציע תכנית שעיקרה היה הקמת שתי אוגדות במתכונת בריטית, אולם רק בינואר 1948, כאשר הוקם אגף המבצעים במטכ"ל, גובשה התכנית הראשונה להקמת הצבא. היא היתה בנויה בעיקרה על הגדלת מספרם של גדודי החי"ש והפלמ"ח. מאוחר יותר התוו קווים לתוספת חילות מסייעים ומקצועיים ומסגרות הדרכה ושירותים.⁵¹

את אירועי אותו שבוע (30 בספטמבר – 6 באוקטובר) אפשר לסכם בכך שההכנות לקידום פלישה של צבאות ערביים נכנסו למהלך של ביצוע. המלים 'סוף-סוף' מסגירות להבנתנו את העובדה, כי הדברים היו תלויים ועומדים זמן-מה. אין מזמינים מטוסים במברק ואין מבצעים רכישה בשני מיליון לירות שטרלינג – סכום אגדי לפי מושגיה של 'ההגנה' בימים ההם – אלא אם כן הוכנה הפעולה מבעוד מועד ונדרש רק אור ירוק כדי שתתבצע.

מהו פשר העיתוי של ראשית אוקטובר 1947? ברור כי ההוראה הכפולה – לרכוש מטוסים בארצות-הברית ולהזמין מאירופה את 'כל מה שנחוצ' – מסמנת את תחילתה של הספירה קדימה לקראת 'יום השין' הביטחוני; אין ספק שהיא נועדה לקידום פני רעה אשר 'ההגנה' לא היתה מסוגלת להתמודד עמה בנשק שהיה בידיה. דומה כי ככל שבוחנים את העיתוי, יש להגיע למסקנה, כי הוא קשור להודעה שהזכרנו, שהודיע שר המושבות הבריטי באו"ם ב־26 בספטמבר, שמשמעותה היתה, כי בריטניה לא תשתתף בביצוע החלטה שהערבים יתנגדו לה, ובמקרה שתקבל החלטה כזו, היא תפנה את הארץ.⁵²

ימים אחדים אחרי ההודעה ההיא באו"ם היתה לבן-גוריון הזדמנות לחזור ולהעריך את הכוונות הבריטיות, בפגישה שכבר הוזכרה לעיל עם הנציב העליון. היה זה ב־2 באוקטובר, כאשר הנציב זימן בזה אחר זה את בא-כוח הוועד הערבי העליון, ד"ר חאלידי, ואת יו"ר הנהלת הסוכנות, בן-גוריון, ואמר להם כי מוטב שיתייחסו להודעת שר המושבות קריץ-ג'ונס כפשוטה, וייערכו לקראת יציאת הבריטים. קאנינגהם רמז לבן-גוריון, כי אילו היה במקומו, היה נערך להתגוננות מפני התקפה ערבית צפויה, והבהיר שאין הבריטים מתכוונים להגן על היישוב מפני התקפה כזו.⁵³

פרוטוקול השיחה, כפי שערך אותו הנציב, והתייחסויות מאוחרות קצת יותר של בן-גוריון לאותה פגישה נותנים מקום להשערה, כי בן-גוריון הסיק ממנה שהנציב מגלה הבנה לצורכי ההתגוננות של היישוב. הוא גם קיבל חיזוק לרושם הקודם שעשה עליו גנרל קאנינגהם, שנראה לו אדם שניתן לקיים אתו דיון ענייני, ולא היה הכרחי בעיניו, כי מאחורי דברי הנציב מסתתרת מזימה כנגד היישוב.⁵⁴ בתוך פסיפס העמדות של אישי הממשל הבריטי בלונדון ובארץ בלט הנציב ברצונו לצמצם את שטח ההתחככות ולהקטין ככל האפשר את חבלי הפינוי. על אותה פגישה ב־2 באוקטובר אמר בן-גוריון בהנהלת הסוכנות: 'כל הזמן הוא היה ידידותי'.⁵⁵ בן-גוריון הביע באוזני הנציב משאלה ששלטון בריטניה בארץ-ישראל יסתיים בצורה מכובדת.

כמובן, מעבר לדברי הנועם היו כוונות מעשיות ביותר: בן-גוריון תבע את הוצאת הלגיון הערבי וחיל-הספר מהארץ ודן עם הנציב בהעברת האחריות לביטחון הפנימי באזורים היהודיים לידי 'משמר-העם'. הוא ביקש להגדיל את מספר הנוטרים ותבע את קיום השירותים הממלכתיים עד ליציאה. הנציב מצדו ביקש להגיע להבנה שתקשה על הארגונים הפורשים לשבש את היציאה ולגרום לבריטים עוד אבדות בנפש.⁵⁶

התפתחות העניינים אחרי אותה פגישה והמגעים שבאו אחריה, עם הנציב ועם עוזריו הבכירים, אכן אישרה כי האנגלים נערכים ליציאה, וכי למרות משקעי השנאה שהותירה תקופת הטרור ולמרות קני האנטישמית והדעות הקדומות נגד היישוב שהשתרשו בפקידות הבריטית ניתן להגיע עמם להסדרים מסוימים. עיקרם היה, מצדו של הנציב העליון, כדלקמן: כל עוד אינכם מפריעים לפינוי בריטי מסודר, אנחנו לא נתנכל להיערכות הגנתית שלכם. גנרל קאנינגהם לא הותיר מקום לספק כי הבריטים אכן יוצאים את ארץ-ישראל. הוא אמר לבן-גוריון, כי אפילו תרצה ממשלתו לחזור בה, העם הבריטי לא יאפשר את ההישארות בארץ-ישראל.⁵⁷ רקע כזה, שלא היה לפני כן, הוא שאפשר לבן-גוריון, להערכתו של כותב דברים אלה, לתת את האור הירוק להיערכות ביטחונית שלא היה אפשר לעשותה קודם לכן, במשטר החיפושים שהיישוב ידע בעקבות פעולות הטרור.

בשבוע השני של אוקטובר נוספו לפעולות הקדחתניות בתחומי הרכש והתע"ש הכנות אחרות לקראת המלחמה, ובראש ובראשונה הגדלה משמעותית במספר ימי האימונים שהועמדו לרשות גדודי החי"ש. הדבר נתאפשר לא רק על ידי הגדלת התקציב שיועד למטרה זו, אלא גם על יסוד נכונותם של אלפי פועלים ומקומות עבודה רבים להקצות חלק מזמן האימונים בהתנדבות וחלק על חשבון המפעלים.⁵⁸ אופיינית לדרכי הפעלתו של ציבור ההסתדרות היתה מועצה שלא מן המניין של מפא"י, שהתכנסה ב-11 באוקטובר. בן-גוריון, שפתח את הדיון, קרא לצמרת מפלגתו לפעול בעניינים הנוגעים לביטחון 'בקצב שאין אנו רגילים בו'. הוא אמר: 'אם יצאו הבריטים (באופן חלקי או בכלל) עלינו להתכונן לרע ביותר ובזמן לא רחוק'.⁵⁹

במאמר מוסגר: היתה זו אחת ההזדמנויות הראשונות להחלפת דעות בהנהגת היישוב על הקמת שירותי הממשל שהיו אמורים למלא את החלל הריק שיותירו הבריטים. דוד רמז, יו"ר הוועד הלאומי, היה אז בדעה שאין להקים מן היסוד מערכת שלטונית חדשה, אלא לפתחה בהדרגה מתוך המערכת הדואלית של הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות. 'אנו בונים 50 שנה דמוקרטיה ציונית', אמר, בהציעו שלא להשליך למחסן הגרוטאות של ההיסטוריה את 'המוסדות הלאומיים'. בן-גוריון לעומתו סבר כי מקומם של מוסדות אלה שמור להם לתפקידים אחרים, ואילו את שירותי המדינה הנולדת יש להפקיד בידי ממשלה. 'ממשלה זו לא סוכנות ולא ועד לאומי, וגם לא שניהם ביחד'. הוא הסביר, כי דרוש גוף 'שיטיל מסים, יסדר שירותים ויבוא בדברים עם ממשלות אחרות'. מועצת מפא"י העבירה את הנושא לוועדה מצומצמת. ואילו בענייננו, כלומר בתחום הביטחון, קראה המועצה 'להחליט על גיוס כל כוח האדם ביישוב לאלתר', וקבעה כי 'יש להקים מחלקת גיוס

בהסתדרות'. בכך נענתה לדברי הפתיחה של בן-גוריון שאמר, כי משטר הביטחון שניתן יהיה להנהיג ביישוב תלוי במידה רבה ביכולתה של ההסתדרות להנהיג משטר ביטחון בציבור הפועלים.

תחום ריבוני ראשון

יש מקום לשער כי בן-גוריון העריך, שיקשה לבצע את ההיערכות הביטחונית והמינהלית המתרחבת והולכת בתנאים המחתרתיים שבהם פעלה 'ההגנה' עד אז. וייתכן כי זה ההסבר להכרזתו שאין העם היהודי חש איבה כלפי העם הבריטי ולקריאתו 'לסיים בכבוד' את תקופת השלטון המנדטורי בארץ.

סמוך לכך כינס המזכיר הראשי את ראשי המחלקות בממשלת המנדט, כדי לדון במצבים הצפויים לקראת הפינוי. דברים אחדים שנאמרו בפגישה היא דלפו החוצה ויצרו בהנהגת היישוב רושם, כי הממשלה עומדת לשבש באופן זדוני את מהלך החיים בארץ עם צאתה.⁶⁰ מעיון בתיעוד הבריטי אפשר ללמוד, כי ראשי השלטון המנדטורי לא התכוונו לחבל במזיד ולהשאיר אחריהם במתכוון תוהו ובוהו.⁶¹ גם בן-גוריון התרשם, כי הנציב העליון חרד למה שעלול להתרחש בארץ, ובגבולות הנתונים של עוינות הממשלה בלונדון הוא עשוי לגלות בכל זאת הבנה לגבי הסידורים הקשורים בפינוי.⁶² הוא לא יכול היה לצפות להעברה מסודרת של השלטון לרשות היהודים. דבר כזה היה עומד בניגוד למדיניות הבריטית המוצהרת. אולם הוא חתר בכל זאת ליצירת תחום יהודי אוטונומי מבחינת הביטחון הפנימי. ב־20 בנובמבר הובאה להנהלת הסוכנות הצעה מוסכמת על משטרת המנדט להקים בגוש דן משמר-עם שהבריטים הכירו בו דה-פקטו. בן-גוריון, שהעמיד את ההצעה לדיון, הציג אותה כצעד ראשון בשלטון עצמאי. הוא סיפר, כי בשיחה שקיים עם הנציב יום לפני כן חזר והבהיר, כי אין היישוב מוכן לשתף פעולה עם הבריטים כנגד הארגונים הפורשים, אבל הוא יהיה אחראי לשמירת הסדר בשטחים שיימסרו לפיקוחו של משמר-העם המוצע, וזאת בתנאי שהצבא הבריטי והמשטרה לא יפריעו, לא יאסרו את אנשי המשמר ולא יפרקו את נשקם.⁶³

בן-גוריון לא הסתיר מהנציב, כי 'ההגנה' תעמוד מאחורי כוח זה, וגנרל קאנינגהם אישר, כי תיאר לעצמו כי כך יהיה. בו ביום הודיע המפקד הבריטי של משטרת המנדט על הסכמתו למסור לידי מוסדות היישוב את השמירה על הביטחון בגוש דן. הוא הבהיר, כי עם הקמת המשמר ייצאו השוטרים הבריטים מהשטח. בה בעת הציעו השלטונות גם לערבים, כי יקימו משמר-עם משלהם.

בדיונים הפנימיים הציע בן-גוריון להתייחס בזהירות רבה לצעדי השלטונות. למרות הדברים ששמע מהנציב הוא היה בדעה, שיש חשש שנשק של 'ההגנה' יוחרם ולכן עוד לא הגיע הזמן שהיא תצא כליל מהמחתרת. בן-גוריון אמר בהקשר זה עוד, כי גם אילו הציעה הממשלה לגליזציה לנשק 'ההגנה', אין לקבל את ההצעה, כי הדבר ישאיר בידי הבריטים אפשרות לבטל את הלגליזציה ולהחרים את הנשק כאשר יראה להם הדבר. זאת ועוד: הוא התנגד להעסקת 'ההגנה' בענייני הביטחון הפנימי. הוא אמר: 'אנחנו לא נשלח [לתפקיד זה] את 'ההגנה', ... הדרושה לדבר

אחר. ברור כי התכוון לכך, שעליה לשמור על נשקה לקראת התקפה ערבית.⁶⁴ בן-גוריון ייחס כאמור חשיבות רבה ודחיפות לסידורי הביטחון הפנימיים שיש להנהיג לקראת ה'חלל הריק', העלול להיווצר תוך זמן קצר. הוא אף קבע, כי 'חלל ריק פסיכולוגי כבר קיים'. הדברים, שנאמרו בוועד הביטחון ב-20 בנובמבר, התבססו על מידע בדבר תכנית בריטית שלא לפנות את כל הארץ בבת אחת, אלא חלקים חלקים, כך שבשלב מסוים 'לא מן הנמנע, שנעמוד ... בלי ממשלה [מנדטורית]'. הוא הזהיר מפני מצב של 'כל איש הישר בעיניו יעשה'. במיוחד חשש מהתהוות מצב, שבו יטילו הארגונים הפורשים אימה על היישוב: 'מדוע הם לא יאמרו בעיריית תל-אביב שהם דורשים ממנה להסתלק והם מושיבים שם קומיסר?'⁶⁵ בשבוע האחרון שלפני פרוץ המלחמה אושרה ברוב דעות בהנהלות הסוכנות והוועד הלאומי ההצעה להקים משמר-עם. הוחלט כי הוא יוקם על בסיס התנדבות רחבה של הגברים בגילאים מ-30 או 35 עד 50 או 55, ויהיה כוח ארצי שיפעיל סיורים רגליים וממונעים. האומדן לגבי היקף הכוח בתל-אביב היה 12-15 אלף איש.⁶⁶

הקמת משמר-העם עוררה את השאלה הקובעת בדבר מהותה של הריבונות היהודית המתהווה. מה יהיה בה מקור הסמכות לשימוש בכוח? מבחינת הארגונים הפורשים מקור הסמכות היה מצוי בארגונים עצמם: המפקדה הראשית של אצ"ל או 'מרכז' לח"י, שמנה שלושה חברים. לגבי 'ההגנה' התשובה היתה מורכבת יותר. ברור היה כי מבחינת ארגון 'ההגנה' מקור הסמכות העליונה נמצא במוקד שמחוץ לארגון; מפקדיו הכירו בכפיפות להנהגה 'אזרחית', נבחרת. מהי בדיוק? לכך ניתנו תשובות שונות.⁶⁷

לא נעסוק כאן בסוגיה זו, גם לא בשאלה מה בדיוק התפתח מרעיון משמר-העם. די אם תצוין כאן עובדה שרבים פסחו עליה, כי החל בשלהי נובמבר 1947 עברה במידה רבה לידי המוסדות הלאומיים, הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי, ולידי הכוחות הסרים למרותם השליטה באזורים העירוניים היהודיים הטהורים.

לאור תוצאה זו יש להעריך את המשאלה לסיים בכבוד את פרשת השלטון הבריטי:⁶⁸ היתה מוצנעת בה להערכתנו כוונה שחרגה מעבר להערכת הקשר ההיסטורי בין בריטניה לעם היהודי. בפרשה זו באה לידי ביטוי לא רק התנגדות לרצידיבים של מאבק, שהגיונו בטל עם החלטת הממשלה הבריטית לפנות את כוחותיה ולסיים את שלטונה בארץ. ברור לגמרי כי האינרציה של האנטגוניזם לשלטון זה, אשר באה לידי ביטוי בפעולות המאסף של הארגונים הפורשים נגד הבריטים, לא היתה נחלתו של בן-גוריון. הוא התנתק ממנה לא רק מתוך שלילת הטרור, אלא גם מתוך שיקולים של היערכות לקראת העתיד החזוי, שעל חלק מהם עמדנו במהלך הדיון כאן.

שיקוליו כללו צורך ביצירת בסיס טריטוריאלי יהודי, שיהיה מוגן ככל שניתן מפני התערבות בריטית, ואשר היערכותה של 'ההגנה' בו שוב לא תהיה בלתי לגלית לפחות דה-פקטו. הלגליזציה למעשה של השליטה היהודית האוטונומית במרכז הארץ נועדה להבטיח עורף הגנתי, שבו ניתן יהיה להקים תעשייה צבאית ומתקנים עורפיים חיוניים אחרים.⁶⁹

באותו הקשר יש להעריך את הנחייתו של בן-גוריון לשרתוק, במברק מירושלים לניו-יורק ב-17 בנובמבר 1947: 'לעניין שלבי הפיננסי: חיוני שתל-אביב ורצועת החוף היהודית עד קיסריה, ולפחות עד נתניה – יפוננו תחילה.⁷⁰ אין ספק כי תחום הריבונות הראשון שעליו ניהל משא ומתן עם הנציב העליון בסתיו האחרון לשלטון בריטניה בארץ-ישראל נועד בין השאר להוות ראש גשר להבאת ציוד דרך הים. וכך היה. כבר בדצמבר 1947 הגיעה לנמל תל-אביב אנייה חכורה בידי צים ופרקה מאות רובים ותת-מקלעים וחצי מיליון כדורים. בין ה-1 באפריל ל-3 בו פרקה האנייה 'נורה' משלוח של 4500 רובים, 200 מקלעים ו-5 מיליון כדורים. הכול בתחום שבו שלטה באין מפריע רשות יהודית.⁷¹

הנה כי כן יש לראות את ההיערכות לקידום פני פלישה ערבית כאילו אנו מביטים בלוח שטבועים בו שלושה שעונים: האחד ארוך הטווח (קרוב לשלוש שנים: מקיץ 1945 עד אביב 1948) – גיוס משאבים להנחת יסודות לתעשייה צבאית גדולה ולרכש גדול של נשק; השני לטווח בינוני (שנים-עשר החודשים מיוני 1947 עד מאי 1948) – תכנונו של צבא המסוגל להילחם בשטח פתוח ולהחזיק לאורך זמן בקווי חזית מול כוחות סדירים גדולים יחסית ולהדוף אותם אל מעבר לגבול; השלישי לטווח קצר יותר (שמונת החודשים מאוקטובר 1947 עד מאי 1948) – הגדלת הכוח המגויס, הבאת הנשק המסייע וייצור נשק בהיקף נרחב. אלה הגדילו בשיעור ניכר מאוד את היקף הכוחות הלוחמים ואת איכותם. רק בשלושת החודשים מארס, אפריל ומאי בוצע גיוס כללי והוגברו האימונים. רק אז הפכו 'ההגנה' ויחידות האצ"ל והלח"י שעברו לפיקודה לפי הסכם – לצבא. ביוני 1947 עדיין קיווה בן-גוריון שלכל אפיקי ההיערכות יעמדו לרשות 'ההגנה' עוד שנתיים בקירוב.⁷² אולם שר ההיסטוריה לא העניק את החסד הזה להקמת המדינה, והיא נולדה לפני שהושלמה ההיערכות להדיפת פלישתם של צבאות ערב. ואילו נתאחרו נקודות הזמן שבהן היא התחילה, ספק אילו היתה המדינה הצעירה יכולה להחזיק מעמד.

הערות

ראשי תיבות: אב"ג – ארכיון בן-גוריון (קריית שדה בוקר); אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה (בית ברל); אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי (ירושלים); הנה"ס – הנהלת הסוכנות; יב"ג – יומן בן-גוריון; סת"ה – ספר תולדות ההגנה; PRO – הגנזך הבריטי (Public Record Office), לונדון.

1. יב"ג, 8 במאי 1945.
2. זו קביעה חוזרת ונשנית אצלו במשך מלחמת העולם. למשל, ב-25 בינואר 1940: 'ניצחון אנגליה עדיין איננו ניצחון העם היהודי' (במערכה, ג, עמ' 32); או באוקטובר 1941: 'פריצת המלחמה העמידה בצל את ההיאבקות [נגד מדיניות הספר הלבן] אולם המלחמה רק דחתה את ההכרעה וכתום המלחמה תצוף בכל חריפותה שאלת עתידה המדיני של ארץ-ישראל' (במערכה, ד, עמ' 13); או ב-4 באוקטובר 1943: 'כל עוד נמשכת המלחמה, העיקר הוא הניצחון, אם כי אנחנו יודעים שהניצחון הזה הוא לא נצחוננו' (במערכה, ג, עמ' 172).

3. בן-גוריון המתין בלונדון לאשרת כניסה לארצות-הברית בשביל פולה רעייתו. ייתכן שהחלטתו לא לנסוע בגפו קשורה במתח קודם שנתגלע ביניהם בעקבות שהיותיו הממושכות בארצות-הברית בשנים 1940–1942. ראה בעניין זה שבתי טבת, קנאת דוד, ג, תל-אביב 1987, עמ' 426–428.
4. יב"ג, 19 ביוני 1945.
5. בן-גוריון העתיק את רשימת המשתתפים, שערך ב-1 ביולי, לרישום היומן מה-23 בחודש ההוא.
6. L. Salter, *The Pledge*, New York 1970, Ch.I
7. ד' בן-גוריון, 'הקמת התעשייה הצבאית', דבר, 24 באפריל 1964, מאמר 37 בסדרה 'בדרך לצבא ולמדינת ישראל'.
8. שם.
9. ראיון חיים סלבין, על ידי יגאל דוניץ וגרשון ריבלין; החיבור הנזכר בהערה 6, פרקים 2–8. וכן י' עברון, התעשייה הביטחונית בישראל, תל-אביב 1980.
10. סת"ה, ג(2), עמ' 1234–1238. לסיכום תמציתי ומעודכן של הפרשה ראה ד' אלמוג, הרכש בארצות-הברית, תל-אביב 1987.
11. שם, פרק ב.
12. סת"ה, ב(1), עמ' 276–286.
13. לדיון על גיבושו של הקו ראה מ' אביזוהר, הציונות הלוחמת, קריית שדה בוקר 1985.
14. אב"ג, התכתבות. כתב היד לא נשמר ובהדפסה נפלה טעות בציון התאריך. לדיון על ההקשר ראה פרק ד בכרך שבות ומרי, בסדרה החדשה של זכרונות בן-גוריון (מן העזבון). עומד לצאת לאור בקרוב בהוצאת עם-עובד והמרכז למורשת בן-גוריון.
15. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 514, קושר את מפעל סונבורן-סלבין עם שדר שקיבל בן-גוריון, בהיותו בלונדון, ממשנה סנה, שהיה אז ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה'. בשדר, הנזכר ביומן ב"ג ב-21 במאי 1945, המריץ סנה, בתמיכתו של שרתוק (שרת) את בן-גוריון לצאת לארצות-הברית כדי להקים שם בעזרת גזבר הסוכנות, א' קפלן, קרן ביטחון למקרה של התקפה על היישוב. אולם מסתבר מההקשר, כי סנה ושרתוק חשבו על פגיעה בריטית ביישוב, בתגובה על פעולות מרי.
16. במבוא לכרך הנזכר בהערה 14 לעיל.
17. אב"ג, פרוטוקולים, הנה"ס פאריס, 18 באוגוסט 1946 (אנגלית).
18. הוא אמר זאת בעת שהציע לקבינט להעביר את שאלת ארץ-ישראל לדיון האו"ם. בלשונו: This might bring them to a more reasonable frame of mind. PRO, PREM 8, 627/6
19. מ' וייסגל, עד כאן: אוטוביוגרפיה, תל-אביב 1972, עמ' 180. הוא מספר שם, כי בן-גוריון ביקש ממנו רשימה של אנשי כספים שיהיו מוכנים ללכת אחריו בעיניים עיוורות.
20. י' גורני, שותפות ומאבק, תל-אביב תשל"ו, פרק ו. לדיון מפורט במהלכיו של בן-גוריון בפרשה ההיא, ראה 'חילוף משמרות', מבוא לכרך הקין למנרט, בסדרה החדשה של זכרונות בן-גוריון. עומד לצאת לאור בקרוב.
21. לניתוח מהלכיו של בן-גוריון בתקופת 'הסמינר' ומשמעויותיהם, ראה י' גלבר, למה פרקו את הפלמ"ח, ירושלים – תל-אביב 1986, עמ' 34–52.

22. יב"ג, 4 ו-13 ביוני 1947.
23. אב"ג, פגישות, 12 בפברואר 1947.
24. ראה במיוחד דיון ההנהלה ב-4 באוגוסט, אב"ג, הנה"ס, פאריס.
25. הפגישות התקיימו ב-29 בינואר, וב-3, 6, 10, 13 ו-19 בפברואר, אב"ג, תיק נושא 5/ח/7.
26. אב"ג, פרוטוקולים הנה"ס, ניו-יורק.
27. עמדה זו נקט לאורך כל התקופה, מערב פרסום הספר הלבן עד ההחלטה הבריטית להעביר את הבעיה לדיון האו"ם. לראשית התקופה ראה הפרסום הנ"ל בהערה 13 לעיל, עמ' 27, 32. לסופה – פגישה עם שר המשפטים הבריטי, 13 בפברואר 1947, אב"ג, פרוטוקולים, פגישות.
28. אב"ג, פרוטוקולים, הנה"ס, ישיבה של מליאת הסוכנות ב-14 במאס 1947.
29. מ-23 במרס עד השבוע הראשון של יוני 1947.
30. PRO, Cab 128(47), 76, minute 6.
31. ראה דיון מפורט על כך במאמרו של ג' כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות', בקובץ: י' ואלך (עורך), היינו כחולמים, תל-אביב 1985, עמ' 13–77.
32. מ-28 באוקטובר עד 7 בנובמבר 1947 פעלה ועדה בין משרדית שהכינה את תכנית הפינוי. ראה המאמר הנזכר בהערה קודמת.
33. שם, עמ' 155.
34. אופייני היה החשש, כי יציאתם של הבריטים מהאזורים היהודיים, שהחלה בנובמבר 1947, היא מזימה ליצור עימות צבאי עם הערבים ולהראות, כי אין היהודים מסוגלים לשלוט במצב אפילו באזורים המיושבים על ידם. ראה בעניין זה דברי ריפטין, ספיר, רפטור ואלישר בוועד הביטחון ב-27 בנובמבר, ודברי מ' שפירא בהנהלת הסוכנות ב-23 בנובמבר. ראה גם ג' כהן, לעיל הערה 31.
35. ג' כהן, שם, עמ' 160. התנאים נכללו במברקו של בוין לראש המשלחת הבריטית באו"ם, סיר אלכסנדר קאדוגן.
36. דילמה זו הלכה ונתחדדה במשך החודשים הבאים. ראה למשל דיווחו של ד' הורוביץ במזכירות מפא"י ב-6 בינואר 1948, אמ"ע.
37. ראה דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות, 28 בספטמבר 1947. אב"ג, פרוטוקולים, הנה"ס.
38. ההודעה נמסרה לעיתונות ערב סוכות ב-28 באוקטובר, והופיעה ב-30 בו. לנוסח האנגלי – ראה אב"ג, תכ"כ.
39. ראה רישום שיחה טלפונית בן-גוריון-שרתוק, 30 בספטמבר, וכן מברק בן-גוריון לשרתוק מהתאריך הנ"ל.
40. על כך שהקריאה נחקקה בזיכרון, ראה למשל דברי מ' גרבובסקי (ארגוב) במועצת מפא"י ב-7 בפברואר 1948: 'בשבועות אלה מלווה אותי אותו הצליל אשר בן-גוריון הכריז באספת הנבחרים על הר-הצופים, "נבצע בעצמנו"'. אמ"ע.
41. הסורים החזירו את היחידה אל מעבר לגבול, לאחר דרישה בריטית תקיפה שייסוגו מיד. הנציג הבריטי בדמשק, דנדס, הזהיר את ממשלת סוריה, כי כל פעולה נגד נתינים או שטחים של ארץ-ישראל תיחשב כפעולה נגד ממשלת המנדט. ב-13 באוקטובר פורסמה הודעה רשמית ברוח זו מטעם הצירות הבריטית בדמשק. PRO, FO 371, File 61882, E 9517, E 9568; File 6188e, E 9921. על הפעילות בקרב שבטי הבדווים, ראה יב"ג, 14

באוקטובר 1948.

על המניעים להזזת הכוחות הסוריים: א' סלע, שאלת ארץ-ישראל במערכה הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל, 1945–1946, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 362–363. כמו כן מאמרו של י' גלבר בכרך זה.

42. על סידורי הכוננות ('מצב הכן') שנעשו בארגון 'ההגנה', ראה בדיווחו של בן-גוריון להנהלת הסוכנות ב-12 באוקטובר. הסידורים נעשו בעקבות ידיעה שהגיעה ב-28 בספטמבר, כי ב-3 באוקטובר תיערכנה התקפות על נקודות ספר ויינתן אות למרד ערבי-פלסטיני. לסקירה תמציתית על ההתרחשויות בגבול הצפון ראה י' גלבר, לעיל הערה 21, עמ' 61–63, ומאמרו בכרך זה.

43. יב"ג בתאריך זה.

44. שם, שם.

45. בישיבת ועדת המצב, 5 באוקטובר 1947. אב"ג, תיק נושא: ועד הביטחון.

46. יב"ג, 5 באוקטובר 1947.

47. שם, 6 באוקטובר 1947.

48. אנו למדים זאת מכך שההוראה היתה להעביר את הכסף לפזנר, ששימש גזבר 'ההגנה' באירופה, וכן מהוראה שהעביר בן-גוריון למ' מרדור, ב-30 בספטמבר, 'לכל החברים באירופה'. אב"ג, התכתבות.

49. במסגרת סיכומיו את 'הסמינר' (יומן, 27 במאי) רשם ב"ג: 'התכנון לקוי'. ב-30 במאי קיבל מחיים לסקוב ופריץ איזנשטט (עשת) תכנית לגיוס כוח הצבא ואימונו, וציין כי היא 'מתקבלת על הדעת בקוויה הכלליים'. באותו יום דן עם י' דורי, בטרם מונה לרמטכ"ל, על מינוי פריץ איזנשטט (עשת) כאחראי לתכנון. ב-20 ביוני חזר ודן על הצעה זו במסגרת צוות הפיקוד העליון. לפני כן ב-4 ביוני אמר לחבריו בצוות, כי יעקוב בעצמו, 'אם הקווים להקמת כוח ביטחון בהווה וכוח ביטחון לעתיד, על יסוד צבאי, מוצאים לפועל במשך שנתיים'. ב-27 ביוני הציע, כי אחד משני סגנים שימונו ליד הרמטכ"ל ירכז את התכנון. כעבור חמישה שבועות רשם: 'אין סידור המטה מתקדם', אך הוסיף, כי י' רוכל (אביר) מתחיל לארגן לשכת תכנון. אולם מרישום ב-16 באוקטובר במסגרת 'סיכומים' (כנראה של האירועים בגבול הצפון) עולה כי 'התכנון כלפי פלישה' הוא עדיין בגדר הצעה, וכי גילי הסכים עמו שיש צורך באגף מיוחד לשם כך (ראה יב"ג בתאריכים הנ"ל). בעקבות הסכמה זו הוריד בן-גוריון ב-21 באוקטובר הוראה בכתב לרמטכ"ל להקים בתוך המטה אגף שיעבד תכנית והצעות 'כיצד למנוע פלישה' (אב"ג, התכתבות). אולם נדרשו יותר משלושה חודשים נוספים, עד שצמרת 'ההגנה' הצליחה להתגבר על הקשיים הפרסונליים שהיו כרוכים בהקמת לשכת תכנון, שתתמקד בהכנות לפלישה (סת"ה, ג(2), עמ' 1423–1428). ראה עוד מ' פעיל, מן ה'הגנה' לצבא הגנה, תל-אביב 1979, עמ' 101–102, 351–355.

50. הפנייה לבן-ארצי היתה ב-6 באוקטובר (אב"ג, תכ"כ).

51. סת"ה, ג(2) עמ' 1473–1478, 1510–1516.

52. על נסיבות ומניעים להכרזה ראה ג' כהן, לעיל הערה 31.

53. הנציב מצדו, ברישום שערך על הפגישה, חלק לבן-גוריון ציון חיובי, על הופעתו שהיתה

- 'הגיונית', יחסית לב"כ הוועד הערבי העליון חאלידי, עמו נפגש באותו יום. קנינגהם הגדיר את חאלידי כבלתי יציב, כמעט מטורף. תיק 1 במיכל H בעזבון התיעודי של קנינגהם, המצוי במכון המזרח תיכוני של סנט אנטוניס קולג', אוקספורד. בן-גוריון דיווח על הפגישה להנהלת הסוכנות ב-12 באוקטובר.
54. זה הרושם העולה מדברים שרשם בן-גוריון על הפגישה שהיתה לו עם הנציב ב-23 באפריל 1947. ראה יומנו מתאריך זה.
55. ראה דברי בן-גוריון בהנהלת הסוכנות ב-12 באוקטובר 1947.
56. בן-גוריון ביקש מהנציב בפגישתם ב-13 באוקטובר להגדיל את חיל הנוטרים מ-1700 ל-3500, היינו למספרם בתקופת מלחמת העולם. אב"ג, פרוטוקולים פגישות.
57. ראה המקור הנזכר בהערה 52 לעיל.
58. ראה למשל פגישה עם גלוברמן, יב"ג, 19 בספטמבר, ועם אישים מצמרת ההסתדרות, יב"ג, 10, 18 באוקטובר 1947.
59. הפרוטוקול נשמר באצ"מ, ומצוי באב"ג, פרוטוקולים, מפא"י, מועצות.
60. ראה למשל דברי זלמן אהרונוביץ (ארן) במזכירות מפא"י, באוקטובר 1947, אמ"ע.
61. ראה בעניין זה מסקנותיו של ג' כהן, לעיל הערה 31 ובמיוחד בעמ' 148, לפיו – הפרשנות שניתנה בזמנו לדברי הנציב העליון במסיבת העיתונאים ב-9 באוקטובר היתה שגויה.
62. על שיחתו עם הנציב ב-2 באוקטובר דיווח בן-גוריון: 'בפעם הראשונה שמעתי איזה טון שהיה בשיחות עם ווקופ'. פרוטוקול הנה"ס, 12 באוקטובר 1947.
63. בישיבת ועד הביטחון, ב-20 בנובמבר 1947. אב"ג, תיק נושא: ועד הביטחון.
64. שם, שם.
65. שם, שם.
66. בישיבת הנהלת הסוכנות, ב-23 בנובמבר. בן-גוריון מסר על כך לוועד הביטחון ב-20 בנובמבר.
67. ראה למשל דיון בהנהלת הסוכנות ב-23 בנובמבר.
68. בן-גוריון סיפר בהנהלת הסוכנות ב-12 באוקטובר, כי אמר לנציב בפגישתם עשרה ימים לפני כן: 'היינו רוצים שתהיה יציאה בכבוד'.
69. שם, וכן בישיבת ועד הביטחון ב-27 בנובמבר.
70. אב"ג, התכתבות.
71. סת"ה, ג(2), עמ' 1520, 1527.
72. פרק זמן של שנתיים צוין בפגישה הראשונה של צוות הפיקוד העליון ב-4 ביוני. כך גם בהוראותיו למפקדת 'ההגנה' ב-18 ביוני (ראה הערה 16 לציל), אולם נמחק לאחר זמן, כאשר המסמך הערוך פורסם בקובץ כהילחם ישראל, תל-אביב תש"י, עמ' 13–18. ד"ר אלחנן אורן הוא שהפנה תשומת לבי למחיקה.

המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות

יואב גלבר

ציפייה להתנגשות יהודית-ערבית בארץ-ישראל ליוותה את היישוב למן סיומו של המרד הערבי ופרוץ מלחמת העולם השנייה. במחצית הראשונה של מלחמת העולם נקשר העימות הצפוי במהלכי המלחמה: בנסיגה בריטית אפשרית ובפלישת צבאות הציר. לאחר מכן נראה היה שהוא יתחולל בעקבות הכרעה מדינית על גורלה של הארץ. צמרת 'ההגנה' ראתה תסריט אפשרי אחד בלבד של התנגשות זו: חזרה, אמנם מוגברת, על המרד הערבי של השנים 1936-1939. אף שאיש כמעט לא הטיל ספק בוודאותו של העימות, החלה מלחמת העצמאות, בעקבות החלטת החלוקה של עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, במידה רבה בנסיבות של הפתעה מבחינתו של היישוב: בעיתוי, באופי הלחימה, בשיטות הפעולה של הצד הערבי ובקצב המהיר של ההידרדרות. היישוב כמעט לא הספיק להתכונן למלחמה, אלא התארגן במהלכה ושילם על כך מחיר יקר. לפיכך יש חשיבות לבחון את המידע שהיה ביישוב על ההכנות הערביות למלחמה ואת הפרשנות שניתנה לו. המידע נאסף ברובו בידי שני גורמים: המחלקה הערבית של הש"י (שירות ידיעות) שפעלה במגזר הערבי-פלסטיני, והמחלקה המדינית של הסוכנות שהיתה אחראית לאיסוף ידיעות מעבר לגבולות ארץ-ישראל, וגם הנחתה את פעולות הש"י בארץ. בשתי המערכות לא התקיימה עדיין הפרדה בין איסוף הידיעות לבין העיבוד, המחקר וההערכה שלהן. ההערכה נעשתה אפוא בתוך המערכות האלו וכן בידי הממונים עליהן בהנהגת היישוב.

'המדינות הערביות לא תוכלנה למנוע את התנדבות עמיהן לעזרת פלסטינה'

פרסום הדין וחשבון של ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ב-1 במאי 1946 שימש אות להגברת הפעילות הערבית נגד היישוב בתחום הדיפלומטי, התעמולתי והכלכלי. מסע ההסתה הערבי התעצם, ובהזדמנויות שונות קרא ראש הוועד הערבי העליון, ג'מאל אל-חוסייני, לנוער הערבי להתארגן לקראת מלחמת הקודש.¹ הסערה הקיפה גם את ארצות ערב. בסוף מאי התכנסו המלכים והנשיאים של מדינות ערב בארמון אינשאס בקהיר כדי לדון בסיוע לפלסטינים ובבעיות הבין-ערביות, ובראשן הסכסוך בין עבדאללה לאבן-סעוד.² ערב ועידתם נפוצו שמועות, כי היא

תעסוק בשאלת התיאום בין הצבאות הערבים לנוכח ההתפתחויות האפשריות בארץ-ישראל. אליהו ששון, ראש האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות, דחה סברה זו וטען, כי כל מדינה ערבית שואפת לשפר ולהגדיל את צבאה שלה, ושאיפות אלו תגברנה על מגמת האחדות הצבאית.³

ועידת אינשאס ציינה תמורה באופי המעורבות של מדינות ערב במאבק על ארץ-ישראל. עד כה היה לחצן של המדינות הערביות מכוון כלפי בריטניה, ואילו הפעם רמזו החלטות הוועידה על נכונות לסייע לערביי ארץ-ישראל במישרין במאבקם נגד היהודים.⁴ למרות רמזים אלה ראו אנשי האגף הערבי בוועידה בעיקר צעד הפגנתי, שנועד להדגיש את האחדות הערבית ולהרשים את בריטניה וארצות-הברית. הסימנים שהעידו על נכונותן של מדינות ערב לפעול נגד היישוב לא הובנו, ותפקידן במאבק על גורל ארץ-ישראל נתפס עדיין כמושגים של לחצים על בריטניה, כפי שהיה מאז שלהי שנות השלושים. לכן היתה מסקנתו של ששון 'שעלינו להגביר את חזיתנו במערב'.⁵

עשרה ימים לאחר ועידת אינשאס התכנס בבלודאן שבסוריה מושב מיוחד של מועצת הליגה הערבית לדיון בשאלת ארץ-ישראל. הדיונים נמשכו כשבוע ימים, ועוד כמה לכם נפוצו שמועות על ההחלטות שנתקבלו בהם. למעשה קיבלה ועידת בלודאן שני סוגים של החלטות: גלויות וסודיות. בגלויות נכללו החלטות על צעדים דיפלומטיים וארגוניים שיש לנקוט בעקבות דו"ח הוועדה האנגלו-אמריקנית; ההחלטות הסודיות היו שתיים: האחת קבעה את הסנקציות שתנקוטנה ארצות ערב נגד בריטניה וארצות-הברית אם תאשרנה אלו את הדו"ח, והאחרת התייחסה להתערבות צבאית פעילה בארץ-ישראל באמצעות מתנדבים:

המצב בפלסטינה מתפתח לקראת התנגשות חריפה ... דבר זה מחייב את ערביי פלסטינה לנקוט אמצעים ... להגנה על עצמם; ועקב כך תיווצר התכתשות, שתעמיד את המדינות הערביות במצב עדין ביותר, מכיוון שהן לא תוכלנה למנוע את התנדבות עמיהן לעזרת אחיהם בפלסטינה בכל האמצעים – בכסף, בנשק ובכוח אדם.⁶

ההחלטות הסודיות אכן נשמרו בסוד. בסתיו 1947 עוד התלבטה מועצת הליגה בכינוסיה בצופר ובעליי אם לפרסמן על מנת להרתיע את בריטניה ואת ארצות-הברית. לעומת זאת זכו לפרסום ולפרשנות בעיתונות ההחלטות הגלויות, שהוצגו כ'סודיות'. החלטות אלו נכללו גם בפרוטוקול מצולם של הדיונים שהגיע לידי המחלקה המדינית, אף כי לא ברור מתי.⁷

לאחר בלודאן קיבלה המחלקה המדינית ממודיעיה ידיעות על הברחת נשק לארץ-ישראל, על אימון מתנדבים בארצות השכנות ועל פעילותם של 'האחים המוסלמים' במצרים ובסוריה למען הפלסטינים.⁸ המודיעים דיווחו על פעולותיהן של 'ועדות להגנת ארץ-ישראל' שקמו בסוריה ובלבנון, אך המחלקה הטילה ספק באמיתות הידיעות ולא הצליחה לאשרן ממקורות בלתי-תלויים.⁹ ההערכה המקובלת עליה היתה, כי האיומים מצד מדינות ערב נועדו להשפיע על בריטניה. הם לא הובנו כאיום ישיר על היישוב כאשר יוותר לבדו מול הערבים, וההתחייחסות לפעילות

למען הפלסטינים בארצות ערב היתה כמעט אדישה:

בינתיים נמשכת בארצות ערב מערכת הלחץ והאיומים. עיתונים ועסקנים מרבים לנופף בהחלטות החשאיות בבלודאן ובאו"ם. חוגים קיצוניים, כ'אחים המוסלמים' במצרים, חוזרים ושונים על כוננות צבאית ועל ארגון מלחמה עממית בלתי־רשמית נגד הציונות ... ההסתה האנטי־יהודית מתנהלת בכל שאתה ואף בארץ דובר – במפקד הארצי של הנג'אדה ביפו – שבעיית ארץ־ישראל לא תוכרע אלא על ידי הכוח והנשק.¹⁰

אדישותם של הש"י הערבי ושל המחלקה המדינית לנוכח הידיעות על ההתארגנויות של הפלסטינים ולמענם בארצות ערב ניזונה במידה מסויימת מן הידיעות הרבות שהגיעו בעת ההיא על היחסים המתוחים בין המדינות הערביות לבין עצמן, על הקשיים הפנימיים בארצות האלו, על המתחים בין הדרוזים לממשלה בסוריה ובין הנוצרים לבין המוסלמים בלבנון, על 'המצב בסוריה ההולך מדחי אל דחי' ועל החתרנות הקומוניסטית בעיראק.¹¹ גם מאבקי הכוח המתמשכים בין אישים פלסטינים נראו כסימן לחולשה, ולנוכח כל אלה התגמדה חשיבותה של ההסתה הפלסטינית בארצות ערב.¹² מימושן של החלטות בלודאן אכן התנהל בעצלתיים, והעיכובים טשטשו את חומרת הסכנה. תגובות לגילויי המאבק האנטי־בריטי של היישוב והידיעות על חוסר היציבות במדינות ערב סיפקו למודיעי המחלקה והש"י ולמפעיליהם חומר למכביר, שהכביד על בידוד הידיעות שעסקו ביישום החלטות בלודאן. ידיעות אלו כמעט ולא מסרו על פעילות של הממשלות הערביות ושל הגורמים הכפופים להן, כגון הצבאות, אלא בעיקר על פעולות 'הוועדות למען ארץ־ישראל' שהוקמו בציפייה ליישומן של מסקנות הוועדה האנגלו־אמריקנית. דיווחי המודיעים ייחסו לפונדמנטליזם האיסלאמי תפקיד חשוב בהקצנה שחלה במדינות ערב בשאלת ארץ־ישראל.¹³ שליחים של 'האחים המוסלמים' סבבו מתחילת 1947 בארצות ערב והטיפו ל'ג'יהאד' בארץ־ישראל ולהכרזת חרם על בריטניה ועל ארצות־הברית. שליחים אחרים הגיעו ממצרים לארץ ולעבר־הירדן לארגן תאים מקומיים של 'האחים'.¹⁴

גם ממקורות רשמיים החלו להישמע איומים. המובילה היתה עיראק, ובאפריל 1947 דיווח ולטר איתן על הצהרת שר החוץ העיראקי, פאדל אל־ג'מאלי, שאיים לראשונה 'לגרש את הציונים ולהשליכם לים'.¹⁵ ואולם הרמזים על אפשרות של מלחמה ממש עם הצבאות הערביים הסדירים נדחו בידי המחלקה המדינית על הסף. האויב הצפוי בעיניה לא היה מדינות ערב כי אם המופתי, וכדי לברר את מעמדו לאחר ועידת בלודאן, את השמועות על קשריו עם הסובייטים ואת תכניותיו לעתיד, הגיע לקהיר בתחילת 1947 ראובן זסלני (לימים שילוח), איש המודיעין המובהק של המחלקה המדינית מאז ימי המרד הערבי. רשת המודיעים שפרסה המחלקה המדינית במצרים לא הצליחה עד אז להתקרב אל המופתי, והידיעות הממשיות היחידות על פעולותיו נתקבלו מן 'העוזר', קצין בריטי ששירת במשטרת מצרים ופעל בשירות המחלקה:

ידיעות ברורות על פעולותיו ותכניותיו [של המופתי] לא השגנו לעת עתה ...

דרשתי מ'העוזר' ומחברינו בקהיר להתחיל בעיקוב יותר שיטתי ... דרשתי שימציאו לנו בקביעות רשימות המבקרים מהארץ, מסוריה וכו', ושיעשו מאמץ יותר רציני לברר את תכניותיו האמיתיות.

השמועות שנפוצו במצרים אמרו כי בכוונת המופתי לצאת לסעודיה ולהכריז משם על 'ג'יהאד', אך זסלני חשד, ובצדק, כי הן מופצות כדי להסוות את כוונתו האמיתית לעבור לסוריה או ללבנון, שכן ממשלת מצרים אינה מתירה ולא תאפשר לו גם בעתיד חופש פעולה.¹⁶ ואולם ביולי 1947 עדיין היה המופתי בקהיר, וממודיעיה בסוריה נודע למחלקה המדינית, כי הוא מצפה להזמנה רשמית לבוא ללבנון או לסוריה, וכי 'כל הפעולה להבאת המופתי עטופה סודיות רבה מחשש שיתנכלו לו בדרכו'. למעשה הגיע המופתי ללבנון רק באוקטובר 1947, בעת התכנסותה של מועצת הליגה הערבית בעליי (וראה להלן).¹⁷

דמות שנייה מן העבר שמיקדה אליה את תשומת הלב היתה דמותו של פאוזי אל-קאוקג'י, מפקד הכנופיות בקיץ 1936, שיצא מן המחתרת באזור הכיבוש הסובייטי בגרמניה והגיע בתחילת 1947 לפאריס. עם הופעתו שם נפוצו בסוריה שמועות 'כי ארצות ערב תראינה בקרוב מרד ערבי בהנהגתו שכמוהו עוד לא היה'.¹⁸ בין המקבלים את פניו בשדה התעופה של ביירות ב־5 במארס 1947 היה גם סוכנה בדמשק של המחלקה המדינית, עבד־אללה עבוד, שדיווח על התלהבות ההמון ועל הקריאות שהופנו אל קאוקג'י ליטול על עצמו את הנהגת המאבק למען ארץ־ישראל. המודיע ליווהו בכל צעדיו בימיו הראשונים בסוריה ובלבנון. הוא נכח במהומות שפרצו בטריפולי בעת בואו של קאוקג'י לשם ובפגישותיו עם משלחות מסוריה במשכנו שליד ביירות, ודיווח על מהלכן.¹⁹

מודיעי המחלקה בסוריה נצמדו גם לאחר מכן אל קאוקג'י ועקבו אחר תנועותיו – ביקורו בדמשק, פגישותיו שם וסיורו הראשון בגבול סוריה – ארץ־ישראל. לא חלף זמן רב והחלו להתקבל מהם ידיעות על תכניות לגיוסן של כנופיות סוריות בהשראתו של קאוקג'י ועל דיבורים גלויים אודות 'המרד הקרוב בארץ־ישראל'.²⁰ ידיעות אחרות סיפרו על מעורבותו במערכת הבחירות לפרלמנט הסורי למען עצמו ולמען ידידיו ועל השימוש שהוא עושה בשאלת ארץ־ישראל בתעמולה שהוא מנהל. שאיפותיו הפוליטיות של קאוקג'י לא נתממשו, והוא שב להתרכז בענייני המרד בארץ־ישראל, ואולי חשב לבסס באמצעותם את מעמדו בסוריה או בלבנון.²¹

באוגוסט 1947 סיפרו המודיעים בסוריה כאילו מקיים המופתי קשרים עם קאוקג'י ומאיץ בו לפתוח במרד. יחד עם זה, דיווחו, בודק קאוקג'י את השטח ומגלה בו מכשולים. אחד ממקורביו סיפר, כי קאוקג'י שלח שליח לבחון את המצב בארץ־ישראל, והלה שב ודיווח שהיהודים חזקים הרבה יותר מכפי שהיו בשנת 1936, ואילו 'במקרה קרבות עם האנגלים יש לצפות לאותן התוצאות כפי שהיו במרד הקודם'. המקור סיפר עוד, כי דברי השליח עוררו מבוכה רבה וציננו את ההתלהבות בקרב הסורים לבוא לעזרת אחיהם הפלסטינים. ידיעות אחרות מסוריה סיפרו על כוונתו של שר ההגנה, אחמד אל-שאראבאתי, לשלוח לארץ־ישראל קצינים וחיילים סורים סדירים לבושי אזורחית, שיילחמו לצד המורדים, וכי 'רבים

מצעירי ארביד וא־סאלט יבואו בקרוב לסוריה כדי להתגייס לפלוגות שתפעלנה נגד המלך [עבדאללה] והציונים'.²²

נשאלת השאלה מתי היה על היישוב לראות בצבאות ערב אויב אפשרי ולהכין את עצמו להתמודדות עמם. דיבורים על אפשרות של פעולה צבאית מצד מדינות ערב בארץ־ישראל ליוו את המאבק המדיני על עתיד הארץ מאז ביקרה כאן הוועדה האנגלו־אמריקנית ונמשכו בתקופת עבודתה של אונסקו"פ (UNSCOP-United Nations Special Committee on Palestine). ואולם אנשי האגף הערבי עדיין לא התייחסו ברצינות לאפשרות זו. ערב ועידות אינשאס ובלודאן ראה ששון בדיבורים אלה לחץ יזום של מתנגדי הציונות בממשל הארץ־ישראלי ושל דיפלומטים בריטים בארצות השכנות, שמטרתו להביא לגניזת הדין וחשבון של הוועדה הראשונה ולהשפיע על החלטת עצרת האו"ם בעקבות הדין וחשבון של הוועדה השנייה.²³ את האיומים בדבר התערבות צבאית אפשרית של מדינות ערב הוא דחה ב־20 במאי 1946 על הסף כבלתי־רציניים:

אינני מאמין, שאיזו מדינה ערבית שהיא תהיה מוכנה להרשות לצבא שלה לעלות על ארץ־ישראל, הנמצאת תחת המנדט הבריטי והחסות האמריקנית ... ושנית, אין צבא ערבי מרוכז, מאומן ומצויד בנשק חדיש שיכול לעלות על ארץ־ישראל ולהיכנס בקרב עם הצבא הבריטי. ...²⁴

ששון ועמיתיו לא האמינו בנכונותן של הממשלות וביכולתם של הצבאות להתערב בארץ־ישראל, משום שהניחו כמובן מאליו שהתערבות זו תיבלם בידי המעצמות. אופייניים לגישה זו הם דבריו של איש האגף, אשר לוצקי, בשיחתו עם שליח 'האחים המוסלמים' ממצרים, שאותו ראיין כ'עיתונאי' בתחילת 1947:

לדעתו יפלו הצבאות הערביים הרשמיים כדי לעזור לערביי ארץ־ישראל, גם אם הדבר יביא לתגובה בינלאומית ולהתערבות המעצמות הגדולות. כאשר אמרתי לו, כי אין הדבר הגיוני, וכי דבריו אינם מעידים אלא על רגשות ומשאלות אולם אינם מביעים אפשרויות ריאליות, ענה, כי 'גם על הנביא מוחמד אמרו בשעתו שהוא משוגע, אולם דבר זה לא מנע מן הנביא את המשך העבודה ואת ניצחונו', והוא ביקש לפרסם משפט זה כלשונו.²⁵

המחלקה המדינית לא הביאה בשלב זה בחשבון את אפשרות יציאתם של הבריטים מן הארץ ואת הנסיבות שתיווצרנה בעקבותיה.

גם 'ההגנה' לא צפתה עדיין את הפינוי הבריטי ואת העימות שייווצר לאחר מכן עם צבאות ערב. היא התבססה על 'תכנית מאי 1946', שהניחה כי ההתנגשות הבאה בין יהודים לערבים בארץ־ישראל תתנהל במתכונת של מלחמת אזרחים בנוכחותו של השלטון הבריטי, בדומה למאורעות 1936-1939. החידושים בתכנית היו ההערכה כי בניגוד לשנות השלושים תהיה עמדת השלטונות נייטרלית או אף אוהדת לערבים והתפיסה שיש לפעול נגד מטרות בעומק השטח הערבי כדי לפגוע ברצון הלחימה של הערבים ולאתר את ההידרדרות. עם גבור המתיחות לאורך גבולות הארץ באוקטובר 1947 (וראה להלן) נדרשה 'ההגנה' לראשונה להעריך את האיום

הנשקף מן הצבאות הסדירים. במטכ"ל הוכנה סקירה שהועברה בידי הרמ"א, גלילי, לבן-גוריון וכותרתה 'ניתוח כללי של תפקידנו הצבאי'. מחברה ראה בצבאות הסדירים איום שני במעלה לאיום הנשקף מערביי ארץ-ישראל. כוחם של ערביי הארץ הוערך, בהגזמה רבה, ב־50,000 איש מאומנים ותופסי נשק. הנתונים על צבאות ערב נשענו על פרסום רשמי של 'חבר הלאומים' משנת 1939 ועודכנו על סמך המידע שהגיע מאז למחלקה המדינית. בין דרכי הפעולה האפשריות למדינות ערב תפסה התערבות הצבאות הסדירים מקום שלישי ואחרון:

עלינו יהיה לקחת בחשבון ... 130,000 איש כוחות ערבים לערך [כולל הפלשתינים]. להפעלתם באות בחשבון שלוש אפשרויות:

- (1) ניהול הקרב יבוצע אך ורק על ידי ערביי ארץ-ישראל, והמדינות הערביות מסייעות לקרב זה על ידי קצינים, נשק ותחמושת.
- (2) הארצות הערביות תשלחנה כוחות צבאיים אל שטח המדינה הערבית בארץ-ישראל, המנהלים את הקרב כפי שמנהלים אותו ערביי ארץ-ישראל, כלומר לא ככוחות צבאיים מאורגנים, על מנת להופיע כלפי חוץ-לארץ כמתקיפים. ... במקרה זה תרד מהפרק הפעלת אמצעי קרב מודרניים מכריעים.
- (3) הארצות הערביות תתערבנה, בהתאם לארגון והטקטיקה שלהן, בכוחות צבאיים מסודרים עם כל אמצעי העזר שלרשותן.
- (4) כל שלוש האפשרויות יכולות להופיע בצירוף של סיוע של כוחות זרים.

מחבר הסקירה הצביע על תלותן של מדינות ערב באספקת נשק ותחמושת מבחוץ ועל יכולתן המוגבלת לפעול בתנאי אמברגו, והערכתו המסמכת היתה זו:

התערבות כוחות צבאיים של המדינות הערביות לא תיעשה כנראה באופן רשמי ... יוצא מהכלל הוא אולי הגליל העליון ... אסור לכן לקחת כבסיס לתכנון שלנו את הכוח הכללי של הערבים, אלא מוכרחים להתאים את המספרים למציאות.²⁶

היישוב כולו, ובכלל זה גם מערך המודיעין שלו, ארגונו הצבאי ורוב מנהיגיו, למעט בן-גוריון, לא ראה באיום החיצוני על הארץ עניין שהוא באחריותו, אלא בעייה שפתרונה מוטל על מישורו אחר – בריטניה. הנחת יסוד זו הופרכה כאשר הכריז קריץ-ג'ונס, שר המושבות הבריטי, ב־26 בספטמבר 1947 על כוונתה של בריטניה להסתלק מארץ-ישראל, תהיה אשר תהיה החלטת עצרת האו"ם.

'כרגע אין בכוחו של "שם" לבצע פעולה צבאית רצינית'

קצב האירועים הוחש עוד קודם לכן, לקראת הופעתה בארץ של אונסקו"פ. ההתרעה הראשונה על כוונת הערבים לפתוח במהומות בארץ בסמוך לדיון באו"ם על שאלת ארץ-ישראל לא נתקבלה ממקורות הש"י, אלא בזכות קשריה של המחלקה המדינית עם גורמי מודיעין זרים. בסוף 1947 קיבל גלילי את הידיעה הזו:

'שילוח' מבקש להודיע ... כי לפי ידיעות האמריקאים עובד המופתי

בקדחתנות בארגון התקוממות מזוינת בארץ מיד לאחר מושב ספטמבר של האו"ם. ... תכניתו של המופתי לארגן התקפות פתע על יישובי הצפון ושורה של התנקשויות אישיות במנהיגים פוליטיים יהודים. ... בשיחה שהיתה באותו יום עם 'בן-גילי' [ג'יילס, ראש ה־CID] אישר האחרון כי מתנהלת הברחת נשק בקנה מידה רציני מסוריה והלבנון.²⁷

בעקבות התרעה זו החל מטה 'ההגנה' להתכונן להתפרצות מאורעות. ואולם ההתכוננות לא היתה למלחמה, ואף לא למשהו הדומה למרד הערבי בשנות השלושים. לשכת התכנון במטה העריכה כי

כרגע אין בכוחו של 'שם' [הערבים] לבצע פעולה צבאית רצינית, אבל בהתחשב בכך שבתקופת שלום לא קיימת אצלנו הגנה או הבטחה, יש לו כל הסיכויים לפגוע בנו.

המטה הציע אפוא לבצע גיוס חלקי של 'ההגנה' ולהגביר את הערנות המודיעינית על ידי הגדלת מספר המסתערבים והמרצת פעילות הש"י במגזר הערבי באמצעות תוספת תקציב וכוח אדם. כדי להגיב במהירות במקרה של התפרצות ולנקוט פעולות יזומות, צריך היה לקדם את תכנית הסיורים של מטרות תכנית מאי 1946, שהתנהלה עד אז בעצלתיים.²⁸ ההתרעה נתנה גם דחיפה לארגונה של מחלקה מיוחדת במטה לטיפול בבעיות הביטחון השוטף, בראשותו של משה דיין, מחלקה שהיתה צריכה להבטיח את הכוננות ביישובים, לטפל באירועים מקומיים, להשתדל למנוע את הסלמתם ולשחרר את שאר המטה לעסוק בהקמת הצבא ובהתכוננות למלחמה.²⁹

'עם כל זאת נראה, שהמתיחות והדריכות הנפשית למהומות שככה כרגע'

בסוף יולי, לאחר שאונסקו"פ סיימה את ביקורה במזרח התיכון והסתגרה בז'נבה לגבש את מסקנותיה, נראה היה שהרוחות בארץ נרגעו והמתיחות פגה. המזרחנים במחלקה המדינית של הסוכנות היו מודעים לאיומים הנמשכים, אך לא ייחסו להם חשיבות רבה.

מהומות? – נמשכות ההצהרות הפאן-מוסלמיות האימתניות הקנאיות, היוצאות בעיקר מקהיר; נמשכים האיומים הידועים: ... נמשכת ההסתה מצד גדולים וקטנים ... חוזרות השמועות על תכונה בארץ ומחוצה לה ועל תנועת נשק וארגון צבאי. עם כל זאת נראה שהמתיחות והדריכות הנפשית למהומות שככה כרגע. סיבות ההפוגה שתיים: (א) במידה שהפגנת המתיחות שימשה תמרון לעיני ועדת החקירה, הרי אין לה מקום ברגע שהוועדה עזבה את הארץ. (ב) לחודש הצום ברמדאן יש השפעה מרגיעה על הפעלתנים הערבים.

המחלקה הערבית של הש"י העריכה שהארגונים הפארא-צבאיים של ערביי ארץ-ישראל, ה'נג'אדה' וה'פתווה', לא השלימו עדיין את תהליך איחודם ולפיכך אינם מוכנים לפעולה.³⁰ ואולם, לאחר התקפת כנופיה על קפה 'גן הוואי' שלשפת הירקון בתחילת אוגוסט 1947 והתקריות שאירעו בעקבותיה בין יהודים לערבים

בגבולות יפו-תל-אביב, דיווחה המחלקה המדינית של הש"י [מכאן ולהבא תיקרא כאן לפי הקוד המקובל מחלקה מ'] שעסקה במעקב אחר גורמי השלטון הבריטי בארץ, כי פני הערבים למהומות, וכי המדינות השכנות ודיפלומטים בריטים מעודדים אותם לכך:

נודע, כי ההתנגשויות האחרונות בין ערבים ויהודים נגרמו על ידי סוכני הוועד הערבי העליון בקהיר, שמאחוריו עומדים מזרחנים בריטים. כוונת ההתנגשויות... היא להכשיר את הקרקע לקראת פרוץ מאורעות בהיקף ארצי בזמן או לאחר מושב האו"ם. ... הערבים מעוניינים להוכיח ... שה'אינצידנטים' הינם התפרצות רגשות הערבים המקומיים, ולא חלק מהמרד הערבי ה'מאורגן'. ... מזה גם מתבקשת מעצמה המסקנה על ממדי ה'מרד' שיבוא במקרה של דין וחשבון פרו-ציוני. ...³¹

לעומת זאת טענו סוכניה של המחלקה המדינית במצרים, כי ההתקפה על 'גן הוואי' לא נעשתה ביוזמת הוועד הערבי העליון ולהפך, הוועד שואף להרגיע את המצב ולמנוע התפרצות בארץ כל עוד מתנהל הדיון באו"ם. אם היתה דאגה מפני התפרצות מאורעות, היא הופנתה בעיקר ליישובי הגליל. ראשי 'ההגנה' יצאו לצפון לבחון את סידורי הכוננות שם, והמלצתם הראשונה היתה להגביר את פעולות הש"י באזור, בייחוד בצפת ובבית-שאן, ולכלול בהן את יחידות הלגיון הערבי וחיל הספר המוצבות בצפון הארץ.³²

כאשר האונסקו"פ גיבשה בז'נבה את המלצותיה כינס בן-גוריון את צוות האגף הערבי לדון בהשלכות האפשריות של הכרעה פרו-ציונית באו"ם על המצב בארץ בטווח הארוך יותר. הוא הציג לפניו את עיקרי הערכתו:

אם בפעם זו יהיו מאורעות אלו שהובטחו מעל במות בינלאומיות, לא יהיו אלה מאורעות אשתקד, אלא מלחמה יהודית-ערבית מלאה שכוונתה לחיסול הבית הלאומי על ידי כל ערביי הארץ והמדינות השכנות. ... וזה מחייב כוחות אחרים, תקציב אחר, אובייקטים אחרים והכנות למלחמה יהודית-ערבית.

בן-גוריון העריך, כי בריטניה לא תמנע את ההתפרצות, שכן 'בווין התחייב על הפרת הביטחון במזרח וזה הארגומנט העיקרי של בווין'. לעומת זאת סבר שאם הפתרון שיתקבל באו"ם לא יספק הן את היהודים והן את הערבים, לא תפרוצנה מהומות.

ששן חשש שחברי הוועדה נבהלו מן האיומים שהשמיעו מדינות ערב להתערב בארץ-ישראל, אך זסלני דחה את חששותיו: 'אני סבור כי אנשי הוועדה ... אינם מחשיבים התערבות המדינות'. לעומת זה העלה אפשרות אחרת: המלצת הוועדה לא תספק את היהודים אך תתפרש אצל הערבים כפתרון פרו-ציוני: 'ואז יהיה להם חשבון להפעיל טרור של הטרדה, חיסול יישוב אחד וכיו"ב, ואז יש ערך מכריע להכנותינו עוד בטרם מתחילה מלחמה יהודית-ערבית כוללת'.

דנין התייחס בעיקר לעמדתן של מדינות ערב, שכן 'ערביי ארץ-ישראל לבדם לא יוכלו לחולל המלחמה', אך התקשה לראות כיצד תתגשם הערכתו של בן-גוריון: 'אני

כשלעצמי איני יכול לתאר את ערביי הארצות השכנות נלחמים בנו, ועלינו לחשוב היטב על דרכי הגבתנו בארצותיהם'. על הפלסטינים אמר דנין כי יש להם אמנם נשק למכביר, אך הם לא הצליחו עדיין להקים כוח צבאי מגובש ויכולתם מוגבלת להטרדה בלבד.³³

'המופתי חושש שהאו"ם ימליץ על חלוקה'

מרכז העצבים של הפעילות הפלסטינית בקיץ 1947 היה בקהיר, מקום מושבו של המופתי. המחלקה המדינית הפעילה מזה שנים מודיעים במצרים, יהודים מקומיים, בריטים ומצרים, ואף שלחה מודיעים פלסטינים להתחקות אחר פעילותם של המופתי ואנשיו. ואולם לסוכניה במצרים לא היתה גישה אל החוג המקורב למופתי. דיווחיהם על המופתי היו רבים ומגוונים אך כמותם אינה מלמדת על איכותם ואמינותם. רובם באו מכלי שני ושלישי, היו כלליים ועסקו במשאלות לבו ובתכניותיו של האיש, ופחות מזה במעשיו.³⁴ 'הפרשן' דיווח על מסעותיהם של שליחי המופתי לצורכי תעמולה וגיוס כספים.³⁵ ידיעות אחרות עסקו ברכילות על יחסי המופתי עם מנהיגי מצרים ועם אישים אחרים בעולם הערבי ובשמועות על שבויים גרמנים נמלטים המסייעים להתארגנות הצבאית הפלסטינית.³⁶ מידע קונקרטי יותר, שצוינו בו גם שמות וכתובות, עסק בפעילות רכש של סוחרי גרוטאות מצרים ופלסטינים במצבורים של עודפי הצבא הבריטי ובתכניות להברחת הנשק לארץ-ישראל.³⁷

'הפרשן' הוסיף ודיווח על תכניותיו של המופתי, על שליחיו שיצאו לרכוש נשק בסעודיה ועל מגעיו עם נכבדים פלסטינים שביקרוהו במצרים. הוא טען, כי בשיחות עמם בודק המופתי את מידת כוונותם ומוכנותם של נאמניו, וכי בכוונתו להרחיב את גבולות 'המרד', לכשיפרוץ, אל עבר-הירדן 'במגמה לערער את מעמדו של המלך עבדאללה', ולגרור אליו את מדינות ערב העוינות את המלך. בירושלים לא התרשמו מדיווחים אלה ושמעוני רשם בשוליהם: 'ברור, כי כל הדברים האלה עלולים להיות חלק ממלחמת העצבים: נאמרו בשיחות המופתי מבלי שהם חלק מתוכנית מעשית ומחושבת'.³⁸

לאור הידיעות מארצות ערב ניסה עזרא דנין, מייסד הש"י הערבי ומדריכו הראשי, לבחון בשיחות עם מתנגדי המופתי בארץ אם המצב באמת עומד על סף התפרצות. בשיחה עם חאפז חמדאללה ('הנוטר'), מראשי האופוזיציה בשומרון ואחד ממקורותיו החשובים של הש"י מאז סוף שנות השלושים, ביקש דנין ללמוד על הלכי הרוח בקרב ערביי ארץ-ישראל ולהעריך את משקלם של אירועים שונים כסימנים המעידים על התפרצות קרובה. חמדאללה לא היה מקור מהימן לנעשה בחוגי המופתי. הוא הדגיש את המריבות הפנימיות בקרב הפלסטינים, המעיט בהערכתו את יכולתם ודבריו הרגיעו את דנין.³⁹

יומיים לאחר מכן נפגש דנין עם נימר אל-הווארי, ראש הנג'אדה, לאחר שנפוצו ידיעות, כאילו 'אריה' [נימר] סטה מדרכו, מאחר שהגיע לידי הסכם עם 'צפניה' [בעל המצנפת, כינויו של המופתי], נכנע לו מבלי הסתייגויות והוא מסית בנו בכל הזדמנות'. משיחתו עם הווארי הסיק דנין, שאנשי המופתי עסוקים בחיסול יריביהם

הפנימיים – בימים ההם נרצחו כמה ערבים – ואילו מתנגדיהם, תומכי מוסה עלמי שקרנו ירדה בעת ההיא, הם עירונים משכילים שלא יצאו ראשונים בפעולות אלימות.⁴⁰

‘ערביי ארץ-ישראל לבדם לא יוכלו לעמוד נגד היהודים’

כינוס הוועדה המדינית של מועצת הליגה הערבית בצופר שבלבנון, שנמשך מן ה־16 עד ה־19 בספטמבר 1947, לא הרשים במיוחד את המחלקה המדינית ואת הש״י הערבי. הוועידה התכנסה ביוזמת עיראק, וראש ממשלתה, צאלח ג'אבר, נתן בה את הטון. כינוס זה, הראשון שעסק בשאלת ארץ-ישראל מאז ועידת בלודאן, ציין פתיחת שלב חדש בתהליך היגררותה של הליגה למעורבות צבאית בארץ-ישראל, ונתקבלו בו החלטות לנקוט את כל האמצעים כדי למנוע את הגשמתן של המלצות אונסקו״פ ולמנות ׳ועדה טכנית׳ שתמליץ על הדרכים לכך.⁴¹ גורמי המודיעין ביישוב לא עמדו על חשיבותה של ועידה זו:

‘הפרסום הרב שניתן לאיומים מוועידת צופר איננו מלווה עדיין בכל סימנים לתכונה ממשית בארץ עצמה’.⁴² גם הסיכומים היומיים של הש״י לאחר הוועידה מלמדים, כי אנשיו המעיטו בהערכתם את איומי הפלסטינים ב’מרד’ ואת משקלה של התמיכה בהם מצד מדינות ערב. ידיעה שנמסרה בשם ‘מקור מוסמך ומקורב למופתי’ אמרה:

בוועד הערבי העליון במצרים דנים על פתיחה במאורעות. ... דעת אנשי הוועד היא שערביי ארץ-ישראל לבדם לא יוכלו לעמוד נגד היהודים. אחרי התייעצות עם ממשלות עיראק וסוריה הוחלט, שהאווייריה העיראקית תפציץ את תל-אביב, ואחרי זה יתקוף הצבא הסורי את הארץ. גם יחידות של הצבא העיראקי שיגיעו לסוריה ישתתפו בהתקפה. רק אז יוכרז על מרד כללי בארץ. ...

וזו היתה הערכת הש״י לידיעה זו:

אם כי מוסר הידיעה הוא אחד מנאמניו של המופתי, הרי בכל זאת אין לקבל את הדברים כפשוטם, כפי שנמסרו לנו. יש לראות את הדברים כמחשבה המהלכת בקרב עסקני ה’מרד’ שלעתיד לבוא.⁴³

מזרחני האגף הערבי היו, כמובן, מודעים לתסיסה במדינות ערב על רקע הדיונים באו״ם, אך הם שאבו עידוד מן הדיווחים שקיבלו על היחסים העכורים שבין הפלסטינים לבין עצמם, על חילוקי הדעות שנתגלו בצופר בין שליחי המופתי לנציגי עיראק ועל קרע שנפער בין המופתי לקאוקג׳י. דין וחשבון פנימי ראשון על ועידת צופר נתקבל בסוף ספטמבר באמצעות סוכני המחלקה המדינית במצרים. נמסרה בו תמצית עמדות נציגי המדינות השונות וההחלטות שנתקבלו ובראשן איום על בריטניה ועל ארצות-הברית ב’ביצוע החלטות בלודאן’; החלטה על הכרזת חרם על המדינות שתתמוכנה בחלוקה ועידוד ההתגייסות בגוף ובממון ל’צבא ההכנה’ (כנראה צ״ל: צבא ההצלה).⁴⁴

סימן לבאות ניתן היה לראות בגידול מספרם של מודיעים ערבים, שפנו מיוזמתם אל אנשי קשר יהודיים והציעו את שירותם. תופעה זו חזרה על עצמה בעבר בעתות מתיחות בארץ, כגון בקיץ 1929 ובאביב 1936, ושוב בשלהי ספטמבר ובתחילת אוקטובר 1947. יחד עם זה הכחיש האגף הערבי ב־30 בספטמבר 1947 שיש תכונה לקראת מהומות בקרב ערביי הארץ והדגיש, כי 'בארץ שורר שקט מוחלט'.⁴⁵ רוח אחרת נשבה מארצות־הברית, שם שהתה משלחת של המחלקה המדינית לרגל המאבק המדיני באו"ם. בתחילת אוקטובר 1947 הבריק שרתוק (לימים שרת) לירושלים על ידיעות שנתקבלו מעומאר דג'אני, מודיע של המחלקה המדינית ואיש קשר שלה עם המלך עבדאללה, ומאחד הנציגים הערבים באו"ם, כנראה נציג סוריה פארס אל־חורי, ולפיהן 'אם תתקבל החלוקה תפרוצנה מיד מהומות נרחבות בארץ־ישראל. המדינות לא תשלחנה צבא, אך תושטנה תמיכה מירבית באנשים, בכסף ובנשק'.⁴⁶

'המונח Packing Up נעשה פופולרי מאוד בין הפקידים'

השאננות שגילו גורמי המודיעין ביישוב לנוכח הידיעות המצטברות על התגובה הערבית הצפויה לדו"ח אונסקו"פ תובן רק אם נזכור, כי האויב הערבי החיצוני לא נכלל, על פי תפיסתם, בין יריביה של 'ההגנה'. ניסיון של אחת או יותר מן המדינות הערביות לסכל את הפתרון המדיני שייקבע בדרך של התערבות צבאית נתפס כאיום שלא על היישוב להתמודד איתו, אלא על המעצמה המנדטורית. ואולם כבר על רקע ביקורה של אונסקו"פ בארץ הגיעו לש"י רמזים ראשונים שמהם ניתן היה ללמוד, כי ייתכן שעומד לחול שינוי במדיניות ובהיערכות הבריטית בארץ. פקיד יהודי מסר, כי הוטל עליו להכין הצעות לממשלת מעבר, למקרה שהאו"ם יחליט על שינוי מעמדה של ארץ־ישראל. ידיעה אחרת אמרה שהצבא מתכנן לפנות את מחנותיו ממרכז הארץ לצפונה ולדרומה, אך בלי 'להשקיע השקעות רציניות, היות וכל זה זמני'.⁴⁷ באוגוסט התקבלו ידיעות על צמצום סדר הכוחות של הצבא הבריטי בארץ, ואילו ביקורו של טראפורד־סמית, פקיד בכיר ממשרד המושבות, נקשר בדיעבד עם הכנת תכניות ל'ממשלת מעבר'.⁴⁸ רוב הידיעות האלו היו עדיין בגדר שמועות ורכילות:

נושא השיחות בין הפקידות הבריטית במזכירות הראשית הוא כעת עזיבת הארץ על ידי הבריטים. המונח Packing Up נעשה פופולרי מאוד בין הפקידים. ... יש להדגיש כי עניין העברת הפקידים מן הארץ טרם הגיע לצמרת [שכן זו תישאר זמן נוסף בארץ לשם ייעוץ לממשלת תקופת המעבר].⁴⁹

יעקב הרצוג ('הרנו'), איש הקשר עם הפקידות הבריטית הבכירה יותר, דיווח מפי אחד ממנהלי המחלקות במזכירות הראשית, כי 'אין הוא מטיל שום ספק ביציאת בריטים את הארץ אחרי סיום הדיונים על ארץ־ישראל באו"ם ... השאלה המטרידה

את הממשלה היא כיצד להבטיח את הביטחון והסדר בארץ לתקופת המעבר ...'. קצין מחוז יהודי דיווח מפי עמית בריטי כי 'הבריטים עלולים לעזוב את הארץ במועד הרבה יותר מוקדם ממה שרוב הציבור חושב'.⁵⁰ מודיעים שכיסו את הצבא הבריטי דיווחו על העברת יחידות צבאיות לקניה ועל תכניות לריכוז הצבא הנמצא בארץ בבסיס גדול בנגב.⁵¹ ואולם הערכת הש"י עדיין היתה מסויגת: 'דיבורים אלה חוזרים ונשנים מכל מיני צדדים, אולם בינתיים אין עוד סימנים מציאותיים לכך'. אנשיו נטו יותר להסכים עם הערכת הקונסוליה האמריקנית בירושלים שטענה כי 'הידיעות על עזיבת הבריטים את ארץ-ישראל הן מוגזמות למדי. אין לדבר על עזיבת הארץ בידי הכוחות הבריטיים המזוינים, בלי קשר עם החלטת האו"ם'.⁵²

ידיעות על פינוי קרוב של יחידות צבא בריטי מן הארץ, ואף של יחידות הלגיון הערבי, וכן על הפסקת עבודות בינוי וסימנים אחרים שיכלו להעיד על כוונת הבריטים לצאת, הוסיפו לזרום אל מחלקה מ'.⁵³ ידיעות אלו לא קושרו עם הידיעות על כוונת הערבים לחולל מהומות. להפך, מודיעי הש"י דיווחו על כוונות ותכניות של הצבא הבריטי לדכא את ההתפרצות הערבית אם אמנם תתחולל. רוי אלסטון – עיתונאי בריטי ששימש כסגן עורך ה'פלסטיין פוסט' וכמודיע של הש"י – מסר, כי 'בחוגי הממשלה סבורים כי לרשות הממשלה עומדים כוחות מספיקים כדי להתגבר על תגובת הערבים [לדו"ח ועדת האו"ם]', ומקור אחר סיפר, כי 'תכנית הצבא להדברת הערבים במקרה זה עומדת בשלבי הכנה אחרונים'.⁵⁴

יש לערוך הפגנות סוערות בערים ביום השישי'

בעוד הדיונים באו"ם על עתידה של ארץ-ישראל נמצאים בעיצומם, נראה היה לראשונה שאיומיו של המופתי להתנגד בכוח הזרוע לכל החלטה שלא תהיה לרוחם של הפלסטינים הולכים ומתממשים. ההתרעה על התפרצות מהומות בראשית אוקטובר 1947, שנתגלתה בדיעבד כהתרעת שווא, יחד עם כינוסה של מועצת הליגה הערבית בעליי שבלבנון וקידום של כוחות צבאיים סדירים של מדינות ערב לעבר גבולות ארץ-ישראל, נשתכחו והודחקו בלחץ המאורעות שהחלו לאחר החלטת עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות כמעט ולא נזכרה פרשה זו, אף כי בלי לנתחה אין להבין נכונה רבים מן הצעדים שנקטו הנהגת היישוב ופיקוד 'ההגנה' ערב המלחמה. בין השאר חשוב בירורה של פרשת הכוננות באוקטובר 1947 גם להבנת דרכי פעולתם והערכותיהם של גורמי המודיעין ביישוב והיחסים בינם לבין עצמם ובינם לבין ראשי היישוב ו'ההגנה'.

תיאור מפורט של האירועים בימי אוקטובר הראשונים נמסר בידי דנין במכתב שכתב ב-9 באוקטובר אל ששון, ששהה אז עם משלחת המחלקה המדינית בניו-יורק.⁵⁵ ראשית הפרשה בערב חג הסוכות, ה-27 בספטמבר 1947, למחרת הכרזתו של קריין-ג'ונס באו"ם (ראה לעיל). המחלקה המדינית קיבלה התרעה באמצעות גד מכנס ממקור שכינורו 'ד"ר שלם' (כמאל חסיין מחלסה). האחרון סיפר, כי ימים אחדים קודם לכן יצאו הוא עצמו ואחמד אל-אימאם מחיפה (אף הוא מודיע ותיק של הש"י, שכינורו 'החזן') ללבנון כדי להשתתף בתכנון המהומות הצפויות,

בשיתוף עם עסקנים לבנונים-מוסלמים וב'ברכת' הבריטים:

בבואם לביירות נפגשו באספה רבתי בה ישבו ארצישראלים שונים ... האספה היתה סוערת. כמאל נקרא לדיון עם ריאד [אל-סולח, ראש-ממשלת לבנון], ובא גם אחמד בק אל-אסעד [נכבד שיעי מדרום לבנון]. חיכו גם לאמיר פעור אל-פעור [מנהיג הבדווים בעמק החולה]. ... הוטל על שלושת אלה לארגן התקפות שוד על יישובי גבול הלבנון. התוקפים יהיו מופקרים וגנבים מקצועיים, אשר יתאמצו לפשוט ולשדוד כמיטב יכולתם ובהזדמנות זאת להרוג מקסימום יהודים ככל אשר יעלה בידם. ... שלם ממשיך ומספר, שבא-כוח השגריר הבריטי הבטיח את עזרת ממשלתו באופן אקטיבי, ובעיקר על ידי מניעת גישת תגבורת צבאית יהודית וחיפושי נשק. ... כדי לתת עילה לפעולות פשיטה אלה יש לערוך הפגנות סוערות בערים ביום השישי [3 באוקטובר] ולהשתדל לגרור את הציבור לידי תגרות עם היהודים. ... התקווה היא שהיהודים יגיבו מיד, ירחיבו את הסכסוכים לתוך האזור הכפרי, ואחר כך יגררו את עזרת הלבנון וייתכן גם סוריה.

מכנס הודיע על ההתרעה לדנין, וזה מיהר לעדכן טלפונית את ששון טרם צאתו של האחרון לארצות-הברית 'מתוך תקווה שתודיע על המזימה בבואך לניו-יורק'. דנין גם ניסה להעריך את משמעות ההתרעה ומהימנותה יחד עם כמה מעמיתיו. המודיע עמד על דעתו והפציר לנקוט פעולה:

'שלם' ביקש בכל לשון של בקשה שלא נבזזו את השבוע שניתן לנו בהיסח הדעת ונתכונן לקראתו. הוא ביקש שלטובתנו ולטובת כל שוחרי הטוב במזרח והשואפים לחיי שלום עמנו ניתן מכת מוות לאלה שינסו לפגוע בנו. ככל אשר תחזק מכתנו, כן ימעטו סיכוייהם של ריאד וחבריו בניסיונות של אלימות ושימוש בכוח. הוא מצדו ישתדל לעשות כמיטב יכולתו ללכוד את המתנכלים בפח. כמובן שהתנה תנאי שלא נחשוף אותו.

'הרבה יותר קל לדבר על תכנית כזאת מאשר לבצע אותה'

העיתונות הערבית אמנם הודיעה על הפגנות שנועדו ליום שישי, ה-3 באוקטובר, אך דנין היה בכל זאת ספקן:

אני לא התלהבתי מן התוכנית הזו. לא חשתי באמצעי הביצוע של יוזמיה. הארץ אדישה, והרבה יותר קל לדבר על תוכנית כזאת מאשר לבצע אותה.

ספקנותו של דנין נבעה מהשקפתו הבסיסית, כי מוטב לה, להתנגשות כזאת, שתתחולל ותפסיק את גל השמועות וההתרעות שהחל ביוני 1947, מה גם שהאמין כי בכוחו של היישוב להביס את הקמים עליו. הוא דחה את חששותיהם של כמה מעמיתיו, שהטילו ספק בכך וחרדו מפני הבאות:

אני אינני רואה דרך שנחסל אחת ולתמיד את האיומים בשימוש באלימות נגדנו אלא בהתנגשות דמים אשר בה נצליח להכות את יריבינו. דומני שהשעה עתה יותר נוחה לנו מאשר לאחר זמן. היישוב חייב לעמוד מוכן

למלחמה ולהיאבקות, ולא לחיות בחרדה מפני פוגרומים. זוהי הסיבה מדוע אני כל כך מתקומם בכל פעם כשחברנו 'רז' [ראובן זסלני] מגלה את חרדותיו וחששותיו, אשר לא בצדק יש להן אותו צליל כצלילים הארורים של שנות 1936-1939. [ההדגשות במקור].

דנין נמנע מלהעביר מיד את ההתרעה לצמרת היישוב. הוא לא ראה את העניין כדחוף, והחליט להסתפק לפי שעה בבירורים נוספים במגמה לאמת את הידיעה בארץ – באמצעות מסתערבי הפלמ"ח – ובלבנון באמצעות שליחים ערבים פלסטינים.

הפיקוד העליון של 'ההגנה' קיבל את ההתרעה בצינור אחר: 'איש הצפון' [נחום הורביץ מכפר-גלעדי] אשר נודעה לו השיחה עם 'ד"ר שלם' אץ לתל-אביב והודיע את תוכנה. הרמטכ"ל, יעקב דוסטובסקי (לימים דורי), כינס בבוקר חג הסוכות להתייעצות דחופה את מפקדי הגלילות ומפקד הפלמ"ח, כדי לסכם צעדי כוננות ולתת הנחיות לתגובה במקרה של התפרצות. דנין הוזעק אף הוא לפגישה, והחבורה כולה הלכה בסיומה לביתו של בן-גוריון, שם הציג דנין את ספקותיו:

סיפרתי לו את הפרשה והוא קיבל אותה בהסתייגות רבה. לא ראה כיצד תבוצע תוכנית כזו. ... היגדתי שאני מוסר את אשר הגיע לידינו עם חשש רב שמא נתבדה, כי אני חושד שמא עצם ההצעה היא תחבולת ד"ר שלם מתוך אלף חשבונות, ואיני חפץ בזה שבסופו של דבר נהיה כאותו רועה שכה הרבה להזעיק לחינם, עד שכשבאו הזאבים איש לא נזעק לעזרתו.

דנין נשאל על ידי בן-גוריון ודורי מה צריכה להיות התגובה אם יפרצו מאורעות, והשיב:

(1) לא לעבור את הגבולות. (2) לא לפגוע בפלחים ובכפריהם אלא אך ורק אם תהיה בידנו ידיעה ברורה שהכפר (ולא בודד או בודדים מתוכו) לקח חלק בהתקפה. עונש מסוג זה בשלב ראשון רק ידחוף את הכפריים לזרועות הקיצוניים. ... (3) יש להעניש קשות את אלה שהביאו את העניינים לשלב זה לפי הרשימה שאושרה ונמסרה. (4) יש להסביר לעיתונאים מהו המצב, ועליהם להשתלט על כתבנותם ההיסטרית. [ההדגשה במקור].⁵⁶

'כל ארץ-ישראל העברית היתה מגויסת'

למרות ספקותיהם של בן-גוריון ודנין הוחלט בישיבה לפעול, ואם הידיעה תתגלה כהתרעת שווא, תוצג הפעולה כתרגיל כוננות. בעקבות ההתייעצויות בבוקר החג הוציא מטה 'ההגנה' הוראות על שורה של צעדי גיוס וכוננות בגלילות השונים, ובייחוד בתל-אביב ובגליל העליון. הפלמ"ח נמצא באותם ימים בשלב מעבר של שחרור ותיקים וקליטת טירונים ומחציתו היתה בחופשת חג. אף על פי כן הפעיל מייד 500 מגויסים ו-200 מאנשי ה'רזרבה'. המסתערבים הופעלו בכל הערים המעורבות. בגלילות הכפריים של 'ההגנה' ננקטו פעולות לאבטחת התחבורה בדרכים צדדיות והעובדים בשטחים המרוחקים מן היישובים באמצעות הנוטרים

וגיוס אנשי חי"ש. בירושלים נערך גיוס חלקי ונשלחו תגבורות לגוש עציון ולצפון ים המלח. בתל-אביב נערך גיוס כללי של חברי 'ההגנה' אשר הוצבו בעמדות ובמקומות ריכוז. הנגב תוגבר בפלוגת פלמ"ח. הגליל העליון, מוקד ההתרעה, תוגבר בגדוד פלמ"ח, היישובים הוכנסו לכוננות והוחל בהתבצרות.⁵⁷

בד בבד עם נקיטת צעדי הכוננות הוחלט לנקוט פעולה מדינית, מכיוון שההתרעה הצביעה על מעורבות בריטית במזימה. דנין ביקר בחג בביתה של מנהלת המחלקה המדינית, גולדה מאירסון (מאיר): 'שוחחנו על מה שיש לדעתנו להזהיר את השלטונות, היות ותוכניותיהם שקופות וכבר הודענו על כך לניו-יורק. אם נגזר להיפרד – שניפרד כאנשים נקיים, ולא בזהמה.'

דנין המשיך לאמת את הידיעה המתריעה, ובמוצאי חג הסוכות הוא נפגש עם מפעיליו של חוסיין. מכנס בטח בכנותו של המודיע, אך הודה כי 'לא שמע על התעוררות לפעולה בארץ', מלבד מקור אחד, שביקר בירושלים ושמע שם 'על תכונה רבה להתנפל מיד לאחר הפגנות יום השישי על יישובים בסביבת כפר-עציון ולנסות לכלותם'. למחרת נפגש דנין עם יעקב ברזני מכפר-יונה, איש שטח ותיק של הש"י הערבי ובעל קשרים בשומרון, 'שהגיד לי שבסביבתו אין מרגישים בשום דבר'. מקור אחר, אחמד מנימי מחיפה ('העיתונאי'), 'הגיד אותם הדברים'. טוביה לישנסקי, קצין הש"י הערבי בגליל הצפון, מסר 'שאנשי בית-שאן וג'נין לא יודעים דבר על תכונה'. המחלקה המדינית ניסתה לברר מה יודעים הבריטים על התכונה למאורעות, והודיעה לדנין 'מחוגי המשטרה ... שבאם תהיינה הפגנות יש רצון להרחיבן, אולם לא דיברו על תוכנית הצפון'. בהסתמכו על כל אלה דיווח דנין ביום רביעי, ה'1 באוקטובר 1947, 'שאין מרגישים בארץ תכונה'. יחד עם זה מסר על התרעתו של מכנס בדבר התקפה אפשרית על גוש עציון, ונראה שידיעה זו היתה הסיבה לתגבורו של הגוש במסגרת צעדי הכוננות של 'ההגנה'.⁵⁸

האגף הערבי הסתייג אמנם מן המהומה שקמה סביב ההתרעה, אך לא יכול היה להתעלם ממנה:

בדקנו ומצאנו, כי אכן ביקר 'שלם' בלוויית 'החזן' [אחמד אל-אימאם] בלבנון. ... נאלצנו להסיק כי אכן חל שינוי ביחסיו עם אנשי 'המוצנף' [המופתי]. ... התחלנו מיד בבדיקת המצב על ידי כל הצינורות העומדים לרשותנו. ... 'אריה' [הווארי] וחברים אחרים לא אישרו את התוכנית, אולם ליתר ביטחון סובבו בפינות שונות בארץ ואף הפיצו כרוזים הקוראים להשתתפות בשביתה ולהימנעות ממעשי פרובוקציה. ... מהמקורות הנאמנים ביותר אנו למדים כי ימים אחדים לפני השביתה חל שינוי בתוכניות ו'המוצנף' נתן הוראות מפורטות להימנע מהפגנות ולהסתפק בשביתה בלבד.⁵⁹

ואכן, ביום רביעי, ה'1 אוקטובר, הודיעה העיתונות הערבית על ביטול ההפגנות שנועדו ליום שישי ועל קיום שביתה שקטה בלבד. אף על פי כן המשיך הש"י לברר מה מסתתר מאחורי ההתרעה מלבנון והשמועות השונות שמקורן בארץ. לחמדאללה, שהכחיש כל תכונה להתקפה, ואף 'הביע את הסתייגותו והתרחקותו מד"ר שלם', הובטח 'פרס גדול וממשי מאוד כתגמול להודעה מתאימה למפרע ובזמן

נכון למקרה של ניסיון לפשיטה. אמנון ינאי, מן הבולטים באנשי השטח של הש"י הערבי בצפון הארץ, 'נשלח אל בני בריתו מן הסיאד. ... שמועות על סיפורו של ד"ר שלם הגיעו גם אליהם. לא נקבע תאריך להתחלה, ויש להבין שהבק [אסעד] יימצא במצב קשה ועדין מאוד, ולבל נתפלא אם הוא ילחץ את הזקנים ויאלצם לשלוח את נעריהם לפעולה'. דנין הסיק מן הדברים כי 'הודעת שלם, אם כי אינה מדויקת, יש בה מן המציאות'. אימות נוסף קיבל דנין מן 'העיתונאי', שנשלח לבדוק את הדברים בביירות ועם שובו לארץ דיווח:

שאמנם אותה אספה שסיפר עליה שלם התקיימה. ... בא־כוח השגריר הבריטי מסר באספה את נוסח התזכיר של איגנאציוס מובאראכ [המוטראן של ביירות] לוועדה [אונסקו"פ]. ריאד, שמצב ממשלתו מעורער עקב כישלונותיו בשטח הפנימי, נתפס בעניין זה ורצה להסתייע בו כדי להקים את סוכתו הכושלת. נכון הדבר, שלחץ על כמאל חסיין ועל אחמד בק אל־אסעד, אולם הלחץ הזה יש לו תהליכים ארוכים, ולאו דווקא קצרים.

ביום שישי ה־3 באוקטובר 1947 לא אירע כל דבר חריג, ודנין יכול היה לסכם את הפרשה:

אלו, בערך, היו פני הדברים ביום השישי בבוקר. כל ארץ־ישראל העברית היתה מגויסת. בעמדות עמדו כנשק. בכל יישוב היו מרוכזים כוחות מחץ. תיקנו את כל גדרות הביטחון. בשטח הכפרי קשה היה להשיג את השירות הקל ביותר. ... לא ברור לי אם היה זה תמרון או אי־הבנה. דומני שלא היה מקום לאי־הבנה. הכול העריכו את הגיוס הזה, אם כי לא ידעו את רוב הפרטים שנרשמו בדפים אלה. ידעו רק זה, שישנה מזימה, יש צורך להדפה, ולכן יש צורך להיות מוכנים.⁶⁰

הסיכום היומי של הש"י באותו יום קבע בפשטות: 'בדיקת הידיעות המדאיגות, שהגיעו בראשית השבוע, העלתה מפנה בכיוון של ארגעה'.⁶¹

'הריכוז הגדול של הצבא לא היה אלא הצגה לצורך השעה'

ואולם הרגיעה היתה קצרה, ולא נמשכה יותר מימים אחדים. ב־7 באוקטובר 1947 התכנסה בעליי שבלבנון מועצת הליגה הערבית, לגבש את תגובתה להכרזת בריטניה כי בכוונתה לפנות את ארץ־ישראל. הערבים, לא פחות מן היישוב, הוכו בתדהמה מן הצעד הבריטי, ומנהיגיהם מיהרו להתכנס כדי לחשב את צעדיהם הבאים וליישב את האינטרסים המנוגדים והגישות השונות של המדינות החברות בליגה. הם שמעו דין וחשבון עגום מפי הגנרל העיראקי צפוות, חבר הוועדה הטכנית שמונתה בוועידת צופר, על יחסי הכוחות בין היהודים לערבים בארץ־ישראל, וקיבלו מן הוועדה תכנית להקמת צבא מתנדבים ממדינות ערב שיגויס, יצויד ויאומן בידי הליגה במגמה לסייע לפלסטינים.⁶²

ב־9 באוקטובר החליטה ועדת משנה של מועצת הליגה, כי על המדינות־החברות לקדם את צבאותיהן הסדירים אל גבולותיהן עם ארץ־ישראל. מזכיר הליגה, עזאם

פחה, וראש ממשלת עיראק, צאלח ג'אבר, יצאו לעמאן בניסיון לשכנע את המלך עבדאללה להתיר את פריסת הצבא העיראקי לאורך הירדן. באותה שעה הזדרזו הסורים לפעול, שכן חרדו מפני השתלטותו של עבדאללה על החלק הערבי של ארץ-ישראל וראו בפריסת חיל הספר בגליל עדות לכוונתם של הבריטים להעביר את השליטה באזור למלך. הם הניעו את צבאם הקטן לרמת-הגולן, לכאורה לשם 'תמרונים'.⁶³

המהלך הסורי העמיד את גורמי המודיעין ביישוב לפני ניסיונות חדשים: לראשונה היה עליהם להתמודד עם איסוף ידיעות, לא על התארגנותן של כנופיות, אלא על תנועותיו של צבא סדיר ומשמעותן. אם הצעד הסורי הוא איום ממשי, יהיה עליהם, לראשונה, לספק ידיעות 'בזמן אמיתי'. התפרסות הצבא הסורי והחשש מפני התקפות של כנופיות, ואולי גם פעולות של הלגיון הערבי בתוך הארץ, חייבו לא רק הפעלת מודיעים, אלא גם פריסת מערך מודיעין-שדה של תצפיות וסיורים. ולבסוף, נדרשה אינטגרציה של כל אלה לצורך גיבוש הערכת מצב וקביעת דרכי התגובה. פריסת הצבא הסורי ברמת-הגולן אותרה באיחור של שלושה ימים. ב-12 באוקטובר בבוקר נתקבלה במרכז הש"י בתל-אביב ידיעה ראשונה 'ממקור ערבי מהימן', כי הצבא הסורי התפרס בקוניטרה ובבניאס, ויחידותיו מתקרבות לגשר בנות-יעקב. הידיעה הוסיפה, כי 'קצין משטרת צפת ועוד כמה אנגלים התקבלו אתמול אצל מושל המחוז בקוניטרה. על המדובר לא ידוע. חושבים שמסרו שהצבא הבריטי לא יפריע לפעולות הסורים'.⁶⁴ לאחר הכוננות הכללית בתחילת החודש, נקט עתה מטה 'ההגנה' שורה של צעדים נוספים להגברת הכוננות בצפון. נפת תל-חי הועמדה תחת פיקוד מפקד הגדוד השלישי של הפלמ"ח; מפקדת גליל הצפון קודמה, ומן המטה בתל-אביב נשלח לאזור יהושע גלוברמן, מבכירי מפקדיה של 'ההגנה', לפקח על ההיערכות לנוכח האיום החדש.⁶⁵

במסגרת ההיערכות נעשו פעולות לאיסוף מידע על הצבא הסורי, הלגיון וחיל הספר, וכן על הערבים תושבי האזור. נפרסו תצפיות, נערכו סיורים על-ידי מטוס חברת 'אוורון', נשלחו מודיעים אל מעבר לגבול ונשקלה האפשרות לשלוח סיורים לעבר קוניטרה. כעבור ימים אחדים דיווח גלוברמן:

המצב ממשיך להיות בדרך כלל שקט. ... מעבר לגבול אין ידיעות נוספות. כנראה שבקוניטרה קיים הריכוז הגדול ביותר. ... כל הידיעות על ריכוזי צבא בלבנון טרם אושרו עד כה. ממטולה רואים רק תנועת מכוניות בסביבות מרג'עיון. קשה לדעת אם היא רגילה או לא, מפני שעד עתה לא היתה תצפית מיוחדת אל מעבר לגבול. ... לעומת זה יש לחשוש להתחלת פעולות של כנופיות. תעמולה בכיוון זה מתנהלת בין שבטי וכפרי הסביבה שמעבר לגבולות. ... קיבלתי הודעתך (על ידי סשה [יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח]) בדבר התחלת סיורים אל מעבר לגבול בעומק של 20 קילומטרים. אני כשלעצמי חושב שבשלב זה מוקדם לעשות זאת, כי תגרת גבול על ידי בחורינו אפשרית, וזה עלול לסבך את המצב. עד עתה לא קיבלנו כאן שום ידיעה מהתצפית האווירית. תמוה הדבר בעיני.⁶⁶

בניגוד לתגובה הנמרצת של 'ההגנה', העריך האגף הערבי כי 'הריכוז הגדול של

הצבא [הסורי] לא היה אלא הצגה לצורך השעה ... על מנת לעשות רושם על המשלחות הערביות למועצת הליגה בעליי, שבאו באותו היום לביקור אצל נשיא סוריה בדמשק'. אנשיו טענו, כי הסיבה העיקרית למהלך הסורי נעוצה בחששותיה של סוריה מפני עבדאללה, בשל תכניותיו להשתלט על ארץ-ישראל הערבית כצעד ראשון בדרך להגשמת תכניתו ל'סוריה רבתי'. שמועות על תפיסת גשר בנות-יעקב בידי הלגיון ועל הכנסת חיל הספר למחנות הצבא הבריטי באזור הן, לדעתם, שדחפו את הסורים לפרוס את צבאם לאורך הגבול עם ארץ-ישראל.⁶⁷

הצבא הסורי נשאר ברמת-הגולן עוד שבועות אחדים ונוכחותו שם עוררה דאגה. בנובמבר 1947 נשלחו מסתערים פעמים אחדות לבניאס ולקוניטרה כדי לאסוף ידיעות על ההיערכות ועל הפעילות הצבאית הסורית.⁶⁸ מודיעים צ'רקסים הונחו לאתר את היערכות משמר הגבול הסורי, הצ'רקסי ברובו, בתחנות לאורך הגבול ולדווח על הלכי הרוח בקרב חייליו.⁶⁹

שמועות על החלטות עליי ועל התנועות של הצבאות הערבים לעבר גבולות ארץ-ישראל הגיעו לש"י מפי 'העיתונאי'. המודיע ששהה בלבנון בעת הוועידה שב אחריה לארץ ודיווח על פעילותו של המופתי מאחורי הקלעים שלה. הוא סיפר, כי שהה שלושה ימים בסביבתו של חאג' אמין, העריך שהאחרון יישאר בלבנון עד שיתבהר המצב ודיווח, כי לפי שעה הוא דווקא מרגיע את חברי הוועד הערבי העליון התובעים להתחיל בפעולות בארץ-ישראל.⁷⁰ ממצרים דיווחו סוכני המחלקה המדינית, כי 'מגמת נסיעת המופתי בלבנון היא לעמוד מקרוב על תנועת הגיוס בסוריה, ובעיקר להטיל את משקלו במועצת הליגה לשם השגת עזרה מקסימלית מהמדינות'.⁷¹ 'העוזר' אישר שהמופתי יישאר בלבנון, והוסיף כי הרוסים מספקים נשק לו ולסורים. הוא הזהיר מפני פוגרומים בארצות ערב, והסביר שהתערבות המדינות בארץ-ישראל תלבש צורה של 'לגיון זרים' דוגמת אלה שנלחמו במלחמת האזרחים בספרד.⁷² מקור אחר במצרים, שנפגש, לדבריו, עם המופתי לפני נסיעתו, טען, כי 'כבר בנובמבר זה יפתחו הערבים בפעולות. ... התחלתן של הפעולות אינה תלויה בהחלטות האו"ם, הואיל והמופתי משוכנע שאין לצפות להחלטה פרו-ערבית'.⁷³ המחלקה קיבלה מידע על הוועידה גם מן המשלחת שלה בארצות-הברית. למשלחת היו מקורות בעלי נגישות למחלקת המדינה, שסיפקו לה חומר שנתקבל מדיפלומטים אמריקנים במזרח התיכון. פינקרטון, קונסול ארצות-הברית בביירות, מסר על החששות המקננים בקרב המדינות חברות הליגה מפני תכניותיו של עבדאללה ועל התארגנותן לבוא לעזרת ז'פלסטינים לאחר הפינוי הבריטי. המהלכים הצבאיים היו, לדבריו, צעדי זהירות בלבד, ומדינות ערב לא תנקוטנה פעולה כלשהי כל עוד נמצאים הבריטים בארץ.⁷⁴ פינקרטון דיווח גם על תנועת צבא לבנוני דרומה לעבר גבול ארץ-ישראל, אולם לדעתו היה זה צעד סמלי בלבד.⁷⁵ באותו זמן בערך נודע על קידום יחידה צבאית מצרית לאל-עריש, המשמשת חלוץ לכוח גדול יותר העתיד להגיע לקרבת הגבול.⁷⁶ מודיעי המחלקה המדינית במצרים סיפרו על התארגנות של אגודות העוסקות בגיוס מתנדבים לעזרת ערביי ארץ-ישראל, ועם זה הכחישו את הידיעות על תנועת הצבא המצרי לעבר הגבול. המצרים לא הסתירו את התנועות, אף כי לא עשו אותן בהפגנתיות כמו הסורים,

והעיתונות המצרית דיווחה עליהן למן ה-15 באוקטובר.⁷⁷ ששון, ששהה אז עם המשלחת בניו-יורק, דיווח בהסתמך על מקורות ערביים שהמהלכים הערביים מתואמים עם הבריטים [!]. לדעתו, הם לא היו אלא יוזמה של הרולד ביילי, ראש ה'דסק' המזרח-תיכוני במשרד החוץ הבריטי, שמטרתה להפחיד את המשלחות בעצרת, לסכל את אישורה של המלצת הרוב באונסקו⁷⁸ פ להחליט על חלוקת ארץ-ישראל ולהביא בסופו של דבר לפתרון בנוסח תכנית מוריסון-גריידי משנת 1946. מניו-יורק ביקשו אפוא את שרף לדאוג לחשיפתה של 'המזימה' על ידי פרסום ידיעה מאת כתב אמריקני שיסתמך על 'מקור ערבי רם דרג בארץ-ישראל'.⁷⁸ לנוכח הידיעות וההערכות הסותרות ביקש ששון לברר מה באמת נאמר והוחלט בוועידת עליי. הוא עשה זאת באמצעות פארס אל-חורי, נציג סוריה באו"ם, שמאז בואו לניו-יורק בתחילת 1947 היה קשור עם נציג המחלקה המדינית בארצות-הברית, אליהו אפשטיין. על פי הנחייתו של ששון הבריק חורי לראש ממשלתו, ג'אמיל מרדאם, הערכה האומרת ש'הסיכויים למנוע הכרעה פרו-ציונית [באו"ם] הם חלשים ועל המדינות הערביות לכוון את דיוניהן והחלטותיהן במועצת הליגה בהתאם לכך'. הפיתיון נבלע. תשובתו של מרדאם מ-13 באוקטובר – שהגיעה מיד לידיעת ששון – נועדה לסתור את ההערכה הזאת והסתמכה על הדיווחים שהושמעו בוועידת עליי. במברקו ניתן תיאור אותנטי ומהימן של גישות המדינות השונות והמופתיות של השיקולים שעמדו לפני מועצת הליגה, של הערכתה את עוצמת הצד היהודי ושל החלטותיה. את עיקרי הדיווח מסר ששון לחברי המשלחת בניו-יורק בו ביום ולירושלים ב-21 באוקטובר.⁷⁹

מברקו של מרדאם התעלם כמעט לחלוטין מעיראק ומעבר-הירדן, ועסק בעיקר בעמדותיהן של סוריה ושל מצרים. שרתוק הבין ממנו שהליגה רואה הכרח בהשתתפות הלגיון בתכנית הצבאית בארץ-ישראל ולפיכך היא מפעילה לחצים על עבדאללה לסגת מתכנית 'סוריה רבתי' שלו, להשתתף בפלישה ולהתחייב לפנות את הארץ לאחר שתוקם בה מדינה ערבית. הדברים עלו בקנה אחד עם הידיעות על ביקורם של עזאם פחה וצלאח ג'אבר בעמאן. לפיכך הורה שרתוק לשלוח מיד את דנין אל עבדאללה ולהזהירו.⁸⁰ מירושלים מיהרו להרגיעו, שנתקבל כבר שדר שני מן המלך שבו הוא מבטיח לא להיכנע ללחצי הליגה הערבית, ושכל הידיעות בעיתונות על דבר תכנית צבאית מוסכמת של הליגה הן 'בלוף'. לפיכך, הודיע שמעוני, לא יישלח דנין אל המלך עד שובו של ששון מניו-יורק ארצה.⁸¹

'המדובר הוא על האמצעים הישנים ועל אותם אנשי הכנופיות ושיטותיהם'

לא פחות מן היהודים חרדו מפני התקפה צבאית של הליגה, שהמופתית ניצב מאחוריה, יריביו הערבים של חאג' אמין בארץ. במקום עם עבדאללה נפגש אפוא דנין עם חמדאללה, ושמע ממנו דין וחשבון של שליח שחזר מן המופתית:

הוא מאשר שכל הבועה של השבוע שעבר נעוצה בהתחרות שבין המופתית למלך. ... ברור, שלא תבוצע כל תוכנית שהיא כל זמן שהבריטים נמצאים בארץ ... [יחד עם זה] אין המופתית חושב לשבת באפס מעשה באם הארצות

הערביות לא תנקוטנה באמצעים. ... הוא ינסה להפעיל את מפקדיו בארץ. ... התוכנית אינה מסובכת באווירונים או בנשק חדיש. המדובר הוא על האמצעים הישנים של רובים ואקדחים, ועל אותם אנשי הכנופיות ושיטותיהם.

חמדאללה סיפר לדנין כי תכניתו של המלך לכבוש את חלקה הערבי של הארץ בלבד מקובלת על 'מפלגת 'ההגנה' המתנגדת למופת. זו מאמינה, כי התכנית קיבלה את ברכת הבריטים, ואולי היא זוכה גם לתמיכת היהודים. הוא טען, כי אין המופתי נהנה מתמיכה רבה בארץ, ותושביה, שאינם מודעים לחילוקי הדעות בין מדינות הליגה הערבית, יקדמו בברכה את עבדאללה.⁸² בעקבות השיחה מיהרה המחלקה המדינית להרגיע את שרתוק: "'הנוטר' מאשר שהחזית הערבית אינה מאוחדת וההכנות הצבאיות הן 'בלוף'. עמדת המופתי נחלשה, והמניע העיקרי לפעילותו הנוכחית הוא הפחד מפני עבדאללה. המופתי מתכנן רק כנופיות בנוסח 1936.⁸³

מתנגד אחר של המופתי שהיה קשור מזה שנים אחדות עם היהודים, פאריד רשייד מג'נין, ביקש באמצעות אליעזר באואר (לימים בארי) להיפגש עם נציג יהודי מוסמך. הפגישה התקיימה בהזורע, קיבוצו של באואר. המחלקה המדינית יוצגה בידי שמעוני, ורשייד ביקש תמיכה כספית גדולה שתאפשר לו ולחבריו – אנשי 'כנופיות השלום' בשלהי המרד הערבי – לתפוס את השלטון בחלק הערבי של הארץ, או להילחם על חייהם אם השליטה בו תיפול לידי יריביהם החוסיינים. רשייד הציע לסוכנות להתקשר עם שורה של נכבדים שירכשו נשק במרוכז ויארגנו את תומכי האופוזיציה במחוזותיהם. מדובר היה בסכומים נכבדים – 10-15 אלף לא"י לכל אחד מהם – ורשייד הציע שקרקעותיהם של המקבלים יינתנו כביטחונות תמורתם. הוא טען, ששוחח עם רוב הנוגעים בדבר והם נתנו לו את ברכתם, ובייחוד סוליימאן טוקאן, שנחשב למנהיגם. שמעוני ראה את ההצעה כ'טובה מאוד ומתקבלת על הדעת', אך בתנאי שההסכם ייעשה עם טוקאן ולא עם רשייד. דנין, לאחר שדווח לו על ההצעה, היה ספקן:

נפגשתי כמה פעמים עם ס[וליימאן] ט[וקאן] ואף פעם לא הזכיר לי זאת. יתר על כן, מפי נוט[ר] נודע לי, שמעולם לא העיז פאריד להציע זאת. ... ידוע לי, שס"ט ורוב האנשים ... מזלזלים בפאריד ומעריכים אותו כפטפטן המדבר גבוהות וכקצר יד ומעש. אני מכיר אותו בתור בלופר מעט, ולא הייתי נותן כספים מרובים מבלי ביטחונות טובים. ... ייתכן, שכדאי שנשוחח עם ס"ט על התוכנית.⁸⁴

ואולם מתברר, שטוקאן חיפש בימים ההם בריתות אחרות. בסוף אוקטובר נודע, כי הוא, אחמד אל-שכעה וחכמת אל-מצרי, שלושתם מנכבדי שכם, ביקרו אצל המופתי ואצל קאוקג'י בלבנון וביקשו מהם לשלוח נשק לשומרון. מטרתם היתה להבטיח שבאזור השומרון יפעל בבוא השעה קאוקג'י, ולא עבד אל-קאדר אל-חוסייני. המודיע סיפר, כי ראה גם את רשייד אצל קאוקג'י. לדעתו, 'ס"ט יישמר עתה מלהתקשר עם יהודים', ולעומת זה ינסה לחזק את קשריו עם עבדאללה.⁸⁵

בנובמבר 1947 עלו רוב ראשי האופוזיציה לרגל אל המופתי בלבנון. 'הנוטר' בעצמו הצטרף אל משלחת של אנשי טול־כרם, ובשובו דיווח על השיחות שקיימו עם חאג' אמין ועם צובחי אל חדרה עוזר:

השיחה היתה על התוכניות בעתיד הקרוב, מיד לאחר החלטת האו"ם. ההנחה היא שההחלטה תהיה לרעת הערבים ואז יפרוץ מיד מרד, שצורתו תהיה שונה מן הנוהג בעבר. המתקיפים יהיו פלוגות הדומות לקומנדו. עליהם יהיה לפגוע ולסגת.

המופתי דרש מבני שיחתו לגייס צעירים ולשלחם להתאמן בסוריה חודש ימים, ולאסוף כספים לצורך רכישת נשק.⁸⁶ ידיעות על הכנותיו נתקבלו כעבור ימים אחדים מהווארי, ששב אף הוא מביקור בלבנון. חאג' אמין הציע לו הצעות שונות, ובהן גם לנהל את בסיס האימונים שנפתח בקטנה שלייד דמשק. התרשמותו של המודיע מן הנעשה במיתקן היתה גרועה, ועל מגמותיו של המופתי במסגרת התככים הפנים־ערביים אמר:

החאג' לא אמר נואש, והוא מתכנן תוכניות פרטיות משלו. הוא רוצה להקדים את תוכניות החבר הערבי וליצור עובדות. תכניתו היא לעורר מהומות בין יהודים וערבים, ועל ידי כך להעמיד את אנשיו בראש הציבוריות הערבית בארץ־ישראל, ואז יוכל לטעון בשם ערביי ארץ־ישראל נגד פאוזי ונגד תוכניות אחרות של החבר שאינן נראות לו.

ואולם לוח הזמנים שהציג הווארי היה מרווח מאוד:

בפעולות אין החאג' אומר לפתוח כיום, אלא לאחר חמישה חודשים בערך. ... דחיית הפינוי האנגלי ל־12 חודש בערך נותנת לו שהות של חמישה חודשים ולהספיק להקדים את פעולות החבר הערבי, החושב לפעול רק לאחר גמר הפינוי.⁸⁷

'את דמיונם של הפלאחים מלהיבים בסיפורים על הכוח הערבי מטעם הליגה'

הידיעות השונות נראו סותרות ומבולבלות, ותאמו את ההשתייכות המפלגתית של המודיעים. ואולם שבועיים לאחר ההתכנסות בעליי נראה היה לש"י כי נודעה לו התכנית הערבית שהתגבשה בדיונים שם. המקור הפעם היה 'היוגב' (יוסף חנא), עורך העיתון 'פלסטין' וממקורביו של עבדאללה:

ואלה הדברים שנודעו מפיו על פרשת התכניות לכיבוש הארץ: הפעולה לא תתחיל לפני יציאת הצבא הבריטי, אלא אם כן יותקפו ערביי הארץ בידי היהודים. לפי התכנית של הליגה יכבוש הצבא הסורי והלבנוני (4,000 איש), בסיוע מתנדבים ארצי־ישראלים את הצפון עד לקו עכו־צפת לערך. ... שאר הארץ ייכבש בידי הליגיון (20,000 איש) וצבא עיראק (10,000). הצבא המצרי (7,000) יחנה על הגבול ולא ייכנס ארצה. למלך (עבדאללה) תכנית מוסכמת עם הבריטים ולפיה יפנו הבריטים את החלק הערבי של הארץ. ...

וישתהו 'לחיסול עניינים' בחלק היהודי ... וכך תינתן שהות למשא ומתן ערבי-יהודי-בריטי במגמה של פדרליזציה או תכנית חלוקה מתוקנת. ... לדעת אותו מקור, ייתכן שהמופתי ינסה ליצור עובדה של התנגשות, שתניע את התכנית הצבאית של הליגה, ויתקיף לשם כך את יישובי הגליל.⁸⁸

סיכום הש"י הדגיש, כי 'אלו התכניות, ואשר לביצוען מנה 'היוגב' מספר מכשולים העלולים להקשות מאוד על ביצוען'.⁸⁹ תשומת הלב המיידית הופנתה אפוא לאיום האחרון, שעה שסכנת פלישתם של הצבאות הסדירים נראתה עדיין מרוחקת, שכן קשה היה לתפוס את משמעות הימים שלאחר הפינוי הבריטי.

האיום מצד המופתי לא נראה עדיין כעומד על סף מימוש: 'יש סימנים לירידת מה במתח ההתלהבות למעשים בכפרי הגבול הצפוני, אך ההסתה נמשכת במרץ'. הידיעות הראשונות על גיוס מתנדבים בארצות השכנות לעזרת ערביי ארץ-ישראל נתקבלו בזהירות: 'את דמיונם של הפלאחים מלהיבים בסיפורים על הכוח הערבי מטעם הליגה. בכמה מערי סוריה והלבנון קיימים משרדי הרשמה למתנדבים. מתנדבים מתייצבים במאות. אין לדעת, לפי שעה, את מידת נכונותם למעשים'. את התארגנותם של ערביי חיפה הנוצרים פירשו כמכוונת נגד המוסלמים.⁹⁰ שררה הערכה כי ההתכוננות הערבית נועדה למטרות הגנה, ולא לשם התנפלות על היישוב.⁹¹ לאחדים מאנשי הש"י היתה נטייה להאשים את הבריטים בליבוי אווירת המתיחות בארץ, כדי להחליש את רוח היישוב ולרומם את מוראל הערבים.⁹² לקראת סוף אוקטובר סיכם הש"י, כי 'הידיעות המגיעות מכל חלקי הארץ מעידות על הירגעות הרוחות בקרב הערבים. רק באזור הצפון ניכרת דריכות קלה. ... המופתי דורש להתכונן, אך אין הכוונה להתפרצות מיידית. ... גם לדעת הבולשת לא נראית בקרב הערבים תכונה מעשית להתפרצויות מאורגנות'.⁹³

'במקרה שתתגלה חולשת ערביי הארץ תבואנה לעזרתם מדינות ערב'

על אף ההערכות הרגועות הוסיפו לזרום ממקורות בארץ ומחוצה לה ידיעות מדאיגות על פעילותו ועל כוונותיו של המופתי. מקור במצרים הביע סברה, ש'המופתי יהיה מעוניין להקדים במעשים את החלטת האו"ם על מנת לסתור את הטענה, כי איומי הערבים הם איומי סרק, ולמנוע מהיהודים את השהות להתחזק'. לדעת אותו המקור 'מביא המופתי בחשבון תגובה חזקה של היהודים, אולם הוא בטוח שבמקרה שתתגלה חולשת ערביי הארץ תבואנה לעזרתם מדינות ערב. ... לעומת זה נתקבלה הודעה ממקור שהוגדר כ'מקורב למופתי', ולפיה הוא 'מביא בחשבון גם אפשרות של פשרה עם היהודים'.⁹⁴ אף כי לא נראו לכך סימנים בשטח, חשש הש"י מהתפרצות ב-2 בנובמבר, יום הצהרת בלפור. בסופו של דבר התקיימה באותו יום שביתה כללית שקטה, שעברה בלא אירועים מיוחדים, והורגשה בעיקר בחיפה וסביבתה.⁹⁵

דיווחי הש"י הביאו גם הערכות בריטיות על אופי ההתנגשות הצפויה בין הערבים ליהודים בארץ-ישראל בעקבות פינוי הצבא הבריטי ותוצאותיה האפשריות. היו אלה הערכות טנטטיביות בלבד, שכן הבריטים עצמם גיששו עדיין באפלה בכל הנוגע לתגובות הצפויות בארץ, קל וחומר בארצות ערב.⁹⁶ יעקב הרצוג המציא

אמנם לש"י בתחילת אוקטובר 1947 הערכה כתובה של אחד מאנשי המזכירות הראשית שהעריך, כי היהודים יוכלו להדוף כל מתקפה ערבית; אך יחד עם זה התקשה האיש להעריך עד היכן ירחיקו הערבים לכת בתגובתם וכיצד תתפתח זו בשלביה המאוחרים יותר.⁹⁷ אנשי מחלקה מ' של הש"י דיווחו על התבטאויות רבות ובלתי מחייבות, ולעתים אולי גם מגמתיות, של פקידים וקצינים שניסו להטיל מורך ואימה בלב שומעיהם או הגורמים הניצבים מאחוריהם.⁹⁸ בשלב זה לא היתה לגורמי המודיעין ביישוב כל גישה להערכות המוסמכות, שעל פיהן פעלה הדיפלומטיה הבריטית במזרח התיכון ובאו"ם.

ידעות הש"י באוקטובר 1947 שיקפו בצורה נאמנה את המגמות הסותרות ואת הניגודים הפנימיים בקרב הערבים, ולכולם היה הד בסיכומים היומיים: למחשבות שהועלו בוועידת עליי ובעקבותיה על דרכי התארגנותה של הליגה הערבית לסייע לערביי ארץ-ישראל; למאמציו של המופתי לשמור על חופש פעולתו; למהלכיהן של המדינות השונות ולפעילות הערבית בתוך גבולות הארץ. ואולם חסרונה של שיטת מיון והערכה מנע את יצירתה של תמונת מצב כוללת והקשה על ההבחנה בין המגמות השונות. עדיין לא היה מקובל להעריך על פי סולם אחיד את נגישותם של המודיעים ואת מהימנותן של ידיעות, או להבדיל בין התבטאויות שונות על פי הנסיבות שהושמעו שבהן וקהל היעד שלהן. בהעדר קנה מידה להערכתן יוחס לכולן משקל פחות או יותר שווה. אמנם באותו חודש הוחלט להוסיף לסיכומים היומיים של שלוש המחלקות בש"י סיכום ידיעות כללי, שעסק בענייני ערבים, שלטונות ופורשים, אך לא נעשה בו ניסיון לשלב את ידיעות הש"י הערבי ומחלקה מ' לכלל תמונה מגובשת ולעמתן אלו עם אלו. עקב ליקויים אלה לא הגיעו אנשי הש"י והמחלקה המדינית להערכות שהתבקשו מן המידע שעמד לרשותם. היתה להם נטייה ברורה להבליט את חילוקי הדעות במחנה הערבי לגווניו השונים, ובעקיפין השתמעה מכך המעטה במשקלם של האיומים ובערכן של ההכנות לממשם. אחד מראשי הש"י הערבי שסייר ברחבי הארץ הגיע למסקנה, כי –

ההמונים הערבים שרויים במבוכה. בפנים הארץ אין הכנות למהומות. העיתונות מקימה רעש, אך ההמונים אינם יודעים בדיוק מה עליהם לעשות. אין רצון להסתבך עם היהודים. בעלי היכולת מתעתדים לעזוב את הארץ. שורר פחד מהבאות.

בהסתמך על דבריו של מודיע ערבי שנשלח ללבנון קבע הש"י:

לקאוקג'י יש כמה מאות איש בבעל-בק. האנשים נחותי דרגה, מהם עבריינים. הנשק דל. כסף אין. סכנת פלישה מידית לא נראית.⁹⁹

כעבור ימים אחדים נודע על הכוונה לפתוח באימונם של צעירים פלסטינים במחנה קטנה שבסוריה. הש"י הודיע כי –

מתרבות הידיעות על חוסר אמון הדדי בין המופתי לבין קאוקג'י. ... לטנא נודע מפי שליח ערבי שחזר מלבנון, כי קיימת תכנית לאמן במחנה צבאי בקירבת דמשק 200 צעירים מארץ-ישראל לתפקידי פיקוד. ... ואמנם קיבל

טנא ידיעות מהארץ על הזמנות שנשלחו לפעילים חוסיינים לבוא לאימונים בסוריה ובלבנון, אולם ... רבות מהן בוטלו בימים האחרונים.¹⁰⁰

הערכות המחלקה המדינית והש"י הסתמכו לא רק על מודיעיהם הערבים, אלא גם על דיווחיהם של כתבים זרים לעיתוניהם בחוץ לארץ, ואף על מי שנחשבו בעיניהם בני סמכא בעניינים צבאיים, כגון הנספח הצבאי האמריקני בלבנון, שטען בעת ביקור בירושלים כי 'אין כוחות הצבא של ארצות ערב מוכנים לפעולה מחוץ לגבולות ארצותיהם, אך ייתכן מאוד כי כנופיות מזוינות תחדורנה לארץ-ישראל ותתחלנה בפעולות פרטיזניות'.¹⁰¹ מתוך סקירת מודיעין של מפקדת המזרח התיכון בקהיר שנפלה לידי ציטט הש"י הערכה, כאילו קיים שוויון בין הכוחות הערבים והיהודים בארץ-ישראל, עם יתרון ליהודים באימון ולערבים בציוד. אמנם הערבים סומכים על סיוען של ארצות ערב, אך 'רק חלק מצבאות הערבים יכול להתפנות להתקפה על היהודים. הוא יוכל לקיים את החזית עד שיגייס ויאמן את הרזרבות בכוח אדם לשם הכרעה'.¹⁰²

'מסתננות ידיעות על תכנית פינוי באדמיניסטרציה הבריטית'

מטרתה הראשונה במעלה של הדיפלומטיה הבריטית בתקופה שבין הכרזת קריץ-ג'ונס להחלטה על חלוקת הארץ היתה להבהיר לכל הנוגעים בדבר את נחישותה של בריטניה להסתלק מארץ-ישראל, בתקווה ששני הצדדים, היהודים והערבים, יבקשו ממנה להישאר בארץ לתקופה מוגבלת, עד שיושג ביניהם הסדר מוסכם. יחד עם זה הכירו קובעי המדיניות הבריטית בלונדון בכך שזוהי תקווה קלושה בלבד, ולא לפיה הם כיוונו את מדיניותם והחלטותיהם. משרד החוץ הבריטי לא התייחס בחומרה לאיומים שהושמעו בוועידת עליי על פעולה שתנקוטנה מדינות ערב. הם נמשלו בעיניו לשריקת אדם בחשכה כדי להתגבר על פחדיו ולעודד את עצמו. ואולם העיקר בעיניו היה למנוע כל צעד ערבי בשעה שהבריטים נמצאים בארץ ומוחזקים אחראיים למתרחש בה. בלונדון השתכנעו עד מהרה כי צעד כזה אינו סביר, ועל כן דחו את תביעותיו של הנציב העליון לשגר אזהרה רשמית לממשלות הערביות מפני התערבות, שמא תובן כאילו אין הבריטים מתכוונים בכנות לפנות את הארץ.¹⁰³

בלונדון, שהיתה בעבר מרכז הפעולה המדינית הציונית, לא היתה אותה שעה שום אישיות בעלת שיעור קומה מן הארץ, ולא כוון אליה שום מאמץ מדיני או מודיעיני. אנשי המשרד הציוני במקום הזעיקו אמנם את טדי קולק ואת גולדה מאירסון לבוא ללונדון ולקבל על עצמם את ריכוז עבודת המודיעין והפעילות המדינית, אך לא נענו.¹⁰⁴

מבוכה גדולה שררה בכל הנוגע לכוונות הבריטים ולתכניות הפינוי שלהם. על רקע משקעי תקופת המאבק שררה בחוגים רבים ביישוב תחושה של אי-אמון בבריטים, וגם גורמי המודיעין היו נגועים בה. זמן קצר לאחר הכרזתו של שר המושבות נפוצה סברה, שהסתמכה על ציר הפרלמנט ריצ'ארד קרוסמן, כאילו אין לפי שעה בכוונתם של הבריטים לפנות את הארץ כולה, אלא להתרכז בחלק היהודי

בלבד כדי למנוע עלייה והתארגנות של 'ההגנה'. סברה זו הוכחשה עד מהרה באוזני יעקב הרצוג בידי פקיד בכיר בממשלה.¹⁰⁵ מצד אחר ידעו מקורות במשטרה לספר כבר באמצע אוקטובר 1947, כי 'תאריך הפינוי נקבע לתקופה שבין אפריל למאי 1948'.¹⁰⁶

מאז הועלתה תכנית החלוקה של ועדת פיל בשנת 1937 חשבה ההנהגה הציונית על סיומו של המנדט הבריטי והחלפתו במשטר אחר בארץ במונחים של תקופת מעבר, שתימשך כשנתיים. איש לא ראה בחזונו את הבריטים יוצאים ולמחרת שורר בארץ משטר אחר. גם עתה, בתחילת אוקטובר 1947, דיווח המשרד הציוני בלונדון על דיונים שהתקיימו שם על הסדר שישראל בתקופת המעבר. לא היה ברור אם במונח 'תקופת מעבר' מתכוונים הבריטים לפרק הזמן שיידרש להגשמת החלטת האו"ם או לזה שיידרש להם לפינוי צבאם, אך הדיווח ציין שלושה עקרונות: (א) התאמת ממדי העלייה ליחס המספרי הקיים בין יהודים לערבים בארץ; (ב) ביטול הסוכנות והקמת נציגויות נבחרות, יהודית וערבית; (ג) מתן גישה למדינות ערב לנמלי ארץ-ישראל. הדיווח מלונדון הוסיף:

ידידינו כאן אומרים שההודעה לעזוב אינה תכסיסית בלבד, ולכן עלינו לעמוד על המשמר על דבר הסדר וצורת היציאה.¹⁰⁷

כל הידיעות האלו היו בגדר שמועות וניחושים בלבד. למעשה, לא היתה עדיין לבריטים בתקופה זו תכנית פינוי, ודאי שלא לוח זמנים לביצועה. אמנם אטלי ובווין כבר חשבו על פינוי שיימשך שישה חודשים, אולם מספר שותפי הסוד היה מצומצם ביותר, ולא כלל אפילו את הנציב העליון, הגנרל קנינגהאם ואת מפקד הצבא בארץ-ישראל, הגנרל מקמילן.¹⁰⁸ בתחילת אוקטובר עדיין לא היה ברור לנציב העליון אם ממשלתו מתכוונת לפינוי מסודר, תוך העברת השלטון ליורשי המנדט, או לפינוי חפוז שישאיר אחריו חלל ריק. בעקבות שאלתו הובהר לו, כי כנראה תועדף האפשרות השנייה.¹⁰⁹ קנינגהאם היה משוכנע גם לאחר מכן, שכוח צבאי בריטי יישאר בירושלים כדי לשמור על המקומות הקדושים עד למציאת הסדר.¹¹⁰ משהו מן המדובר במשרדי הממשלה בירושלים על רקע חליפת המברקים עם לונדון בענייני הפינוי הגיע לידיעת הש"י. אחת הידיעות החשובות עסקה בתוכנה של ישיבת ראשי מחלקות הממשלה בראשותו של המזכיר הראשי, שבה נדון עניין הפינוי הצפוי:

מסתננות ידיעות על תכנית פינוי באדמיניסטרציה הבריטית. התכניות בשלב של דיונים ובירורים. ... קיימת ההנחה שההנהגה [צ"ל: 'ההגנה'] תוכל להשתלט על השטח היהודי בתפקיד משטרת, אך נכונותם של הערבים להרחיק לכת במהומות לוטה בערפל. מביאים בחשבון גם, שלא תהיה להם ברירה אלא להשאיר אנדרלמוסיה בארץ.¹¹¹

הדיונים על תכנית הפינוי נמצאו בשלב מוקדם מאוד, אך דווקא בשל כך נסובו סביבם שמועות משמועות שונות, שנפוצו בין הפקידות במשרדי הממשלה, וממנה הגיעו אל עיתונאים שונים ואל מודיעי המחלקה המדינית של הש"י. הציתות לשיחות טלפון של פקידים ושל קציני משטרה בריטיים, ששוחחו ביניהם על

אפשרות הפינוי, תנאיו ולוח הזמנים שלו, הוסיף ידיעות והשערות בעניין זה.¹¹² ואולם העובדה הברורה היחידה באותו שלב היתה הכרזתו של שר המושבות, כי בריטניה נחושה בדעתה לפנות את ארץ-ישראל. מלבדה היו רק הערכות אישיות לא-מחייבות של פקידים וקצינים, שלא השתייכו למקבלי ההחלטות או למשפיעים עליהן, והתבטאויות סותרות ושמועות שרווחו בחוגי הפקידים הבריטים והיהודים שהסתופפו בחברתם.¹¹³ הרכילות והשמועות נופחו בידי עיתונאים זרים, אשר כבר בתחילת אוקטובר ידעו לספר, 'שמפקדי צבא בארץ קיבלו מעטפות חתומות המכילות כאילו הוראות על הסידורים ליציאה מן הארץ'.¹¹⁴ באמצע אוקטובר 1947 סוכמו הידיעות על התכונה לפינוי כדלקמן:

במפקדת הדיוויזיה השישית נערכו התייעצויות על בעיית הביטחון ועל החלטת הפינוי. ... במזכירות הראשית נתקבלו הוראות לסידור 'האדמיניסטרציה לתקופת ביניים'. מנהל מחלקת העבודות הציבוריות הודיע לפקידי מחלקתו (בהסתמכו על המזכיר הראשי) שיש להכין תכניות למקרה של יציאה תוך חודש והשארית תוהו ובוהו. ... בחוגי המפקח הכללי של המשטרה יודעים לנקוב בתאריך אפריל – מאי 1948 כתאריך הפינוי. מאידך: את התקציב של הצבא לשנה הבאה מחשבים לפי תקן של 45,000 איש. ... נתקבלה הוראה דחופה ממשרד המושבות להפסיק את ההכנות למבצע הפינוי המבוהל, עד להודעה חדשה.¹¹⁵

ראשי מחלקה מ', בוריס גוריאל ויגאל קמחי, ניסו על סמך הידיעות והמסמכים שהצטברו במחלקה בתחילת אוקטובר להעריך את מגמתם של הבריטים. לדעתם היה גל השמועות הסותרות מכוון, והיתה זו מלחמת עצבים יזומה שניהלה בריטניה נגד היישוב. הם העריכו כי הממשלה בלונדון עדיין לא קבעה את מועד הפינוי ולא הכינה תכנית לחיסול המינהל בארץ, אך מנוי וגמור עמה לחסל את משטר המנדט על כל התחייבויותיו. בהסתמכם על דברי קרוסמן טענו, שהפחתת חיל המצב בארץ ופריסתו מחדש נעשו מתוך שיקולים קיסריים ואינם קשורים במדיניות החדשה בארץ-ישראל, שטרם נקבעה. היתה להם השקפה ברורה לאן חותרת ממשלת בריטניה:

את ההכרזות מטעם הממשלה כי תשאיר את ארץ-ישראל בלי כל פתרון, במצב של תוהו ובוהו, יש לקבל כלחץ פוליטי וכאיום גרידא. כוונת הלחץ היא להכניע את היישוב לקבל תכנית בריטית מקורית, אשר מצאה את ביטוייה בהצעת מוריסון-גריידי 1946.

לדעתם, הטון במינהל המקומי נקבע בידי 'חוג שונאי ציון מובהקים' (חוג המזכיר הראשי גרני) שהוא בלי ספק קשור עם אנשי הבריגדיר קלייטון. על חוג זה הוטל תפקיד להשיג, בכל האמצעים, את 'המינכן הציוני'. שאר הממשלה, והנציב העליון קנינגהאם בראשה, 'עומדת נבוכה וחסרת-אונים במערכה זו'.¹¹⁶ קונספציה זו של מחלקה מ, שנתמכה בידי דיווחיו של ששון מניו-יורק, השתרשה והתקבלה על דעתם של ראשי המחלקה המדינית והש"י, והיתה לה השפעה רבה על הערכות המצב וקבלת ההחלטות ערב מלחמת העצמאות ובחודשים הראשונים שלה.

המחלקה הצביעה על ידיעות רבות שכאילו תמכו בה, אך למעשה, הן לימדו יותר על מגבלות נגישותה והבנתה את הבריטים.

משרדי ממשלת בריטניה הנוגעים בדבר עדיין התווכחו ביניהם על שיטת הפינוי ולוח הזמנים שלו.¹¹⁷ כדי ליישב את המחלוקות ולגבש תכנית מוסכמת שתביא בחשבון את צורכי כולם הוקמה ב־30 באוקטובר 1947 'ועדת ארץ-ישראל' של הקבינט. היתה זו ועדה של פקידים וקצינים שבחנה את ההיבטים השונים של הפינוי הכללי, בירושלים, וביחסי בריטניה עם מדינות ערב.¹¹⁸ בו בזמן עסקו המטות הכלליים של שלוש הזרועות בהכנת תכניות הפינוי המפורטות שלהן.¹¹⁹ מלונדון דיווח המשרד הציוני כי פקיד בכיר יצא לבחון את התכניות שהוכנו בארץ-ישראל, אך עדיין לא נתקבלה החלטה על תכנית כלשהי.¹²⁰

ב־7 בנובמבר דנה ועדת 'ההגנה' של הממשלה בהמלצותיה של ועדת הפקידים והחליטה כי פינוי הממשל והכוחות הבריטיים יושלם עד ל־1 באוגוסט 1948, וכי לא יושארו כוחות להגן על המקומות הקדושים בירושלים. ראשי המטות ושר המושבות הונחו להתאים את תכנוניהם לקביעות אלו, והוחלט כי יש להתחיל מיד בהעברת מחסנים ומלאים מן הארץ.¹²¹ בשבועיים שלאחר מכן עסקו ראשי המטות והנציב העליון בתרגום העקרונות האלה לתכנית פינוי, ולצורך זה נקרא ללונדון מפקד הצבא הבריטי בארץ, גנרל מקמילן.¹²² התכנית שגובשה הועברה אל ועדת הפקידים לענייני ארץ-ישראל, וב־25 בנובמבר הוגשה לאישור ועדת השרים לענייני הגנה. לפי התכנית היה הפינוי צריך להתבצע מדרום לצפון בארבעה שלבים: מחוז עזה יפונה עד סוף פברואר; ירושלים, מחוז לוד וחלק מן השומרון יפוננו עד סוף מאי; שאר השומרון והגליל יפוננו עד סוף יוני; ומובלעת חיפה תפונה עד סוף יולי 1948. כעבור יומיים אושרה התכנית בידי השרים.¹²³

לש"י לא היה מידע על התכניות שגובשו בלונדון, ואת מסקנותיו על תכנית הפינוי, עיתויו ומהלכו הוא גיבש מתוך ידיעות של מודיעים על שיחות חיילים בריטיים, על הוראות שהופצו ביחידות בעניינים שגרתיים, כגון ביטול חופשות המולדת החל ב־1 בדצמבר 1947, שינויים בזכויות הפטור ממכס של חיילים, נוקשות יתרה בטיפול בעניינים כספיים של הצבא וצמצום בפעילות בינוי ואחזקה.¹²⁴ ערב החלטת עצרת האו"ם נודעו לש"י לראשונה, ככל הנראה ממסמך ממשלתי, פרטים רבים ומהימנים על הסידורים שעושה המינהל לקראת הפינוי.¹²⁵

גורלם של הלגיון הערבי וחיל הספר העבר-ירדני

במסגרת ההתעניינות בתכנית הפינוי הבריטית גילה הש"י עניין מיוחד בגורלם של הלגיון וחיל הספר. שני הכוחות העסיקו את הש"י רבות בשנים 1944-1945, כאשר צורפו אל חיל המצב הבריטי ונפרסו בארץ. ואולם מאז השתנו סדרי העדיפויות של הש"י, העניין בהם פחת, המידע שנאסף בשעתו התיישן, הכיסוי השוטף הצטמצם מאוד ולא הדביק את פערי המידע. הידיעות על חיל הספר היו כלליות מאוד, ונגעו לפרטים בסיסיים של מיקום מחנותיו, מבנהו וסוגי כלי הנשק שצויד בהם. העניין בחיל הספר התחדש בקיץ 1947, אולם סקירה שהוכנה עליו כמעט ולא הוסיפה

נתונים על אלה שנאספו בשנת 1945.¹²⁶ מספר היהודים בחיל, שעמד בתקופת מלחמת העולם על 130, ירד בשנת 1947 לשבעה בלבד, ונראה שרוב המידע נשאב מהם.¹²⁷ עוד פחות מזה היה ידוע על הלגיון, שבו לא שירתו יהודים, החומר שברשות הש"י והמחלקה המדינית נאסף ברובו עוד בשנת 1945 ולא היה מעודכן. מדינות ערב ראו בהכרזה על הפינוי הבריטי עדות למזימה להשאיר את ארץ-ישראל הערבית בידי הלגיון ועבדאללה.¹²⁸ מנקודת מבטה של 'ההגנה' נמנו שני הכוחות האלה עם חיל המצב הבריטי בארץ-ישראל ועמדו תחת פיקודה של המפקדה הבריטית בארץ. ואולם היה חשש שכאשר הבריטים יפנו את הארץ, יישארו חיילי כוחות אלה ויצטרפו לכוח הערבי שיילחם נגד היישוב. אמנם בתחילת אוקטובר ציפה הש"י, על סמך ידיעות שהגיעו אליו, ליציאתן הקרובה של יחידות הלגיון מן הארץ.¹²⁹ ואולם באמצע אותו חודש כבר נראתה בעיקר הסכנה שבהצטרפות הלגיון למקומיים שיפעלו נגד היהודים, ונפוצו שמועות כאילו דנים הבריטים בשחרור הקצינים הבריטים המושאלים ללגיון מן הצבא הבריטי, כדי שיוכלו להישאר בתפקידיהם במקרה של מלחמה.¹³⁰ בימי המתיחות בצפון (ראה לעיל) נחשבה נוכחות הלגיון כאיום מיידי אם תפרוצנה מהומות בארץ, והש"י שינה את מקומו של המאמץ האינסופי בסולם העדיפויות. סיכון מיוחד היוותה הקרבתן של שתי פלוגות הלגיון, שחנו במחנה תל-ליטווינסקי (לימים תל-השומר), לריכוזי היישוב היהודי בגוש דן ובתל-אביב.¹³¹

הבריטים עצמם טרם החליטו מה ייעשה בלגיון ובחיל הספר לאחר הפינוי והיו נתונים בעניין זה ללחצים מנוגדים. על פי ידיעה מלינטון בלונדון ביקש משרד המושבות לפרק את חיל הספר, ואילו משרד המלחמה העדיף לפנותו מארץ-ישראל ולהשתמש בו במקום אחר במזרח התיכון.¹³² הנציב העליון תבע מאז סוף 1946 להחליף את הלגיון בכוחות אחרים, אך נסוג מעמדתו לנוכח לחצי הצבא.

להחלטה על גורל הלגיון היו השלכות על היערכותם הצבאית של הבריטים במזרח התיכון לאחר הפינוי, כמו גם על יחסיהם עם מדינות ערב, עם ארצות-הברית ועם האו"ם, וכמובן עם הסוכנות.¹³³ עבדאללה קיווה, שנוכחות הלגיון בארץ תבטיח את שליטתו בחלקה הערבי ולפיכך ביקש להשאירו בה. מכיוון שהיה לו הסכם עם הסוכנות, ראה במופתי את המכשול העיקרי בדרך להגשמת שאיפותיו.¹³⁴ לעומת זה הזהירו הדיפלומטים הבריטים במדינות ערב האחרות, כי אלו לא תשלמנה עם השתלטות עבדאללה על ארץ-ישראל הערבית, ואילו הגנרל קנינגהאם עמד על פינויו של הלגיון בהדרגה, במקביל לפינוי הצבא כולו.¹³⁵ על פי המלצת 'ועדת ארץ-ישראל' החליטה ועדת השרים לענייני הגנה כי חיל הספר יפורק ממשקו ויפוזר לפני פינויו של הממשל האזרחי מן הארץ, ואילו הלגיון יוחזר עד מועד זה לעבר-הירדן המזרחי. נוסף על כך יוזהר עבדאללה, כי מעורבות של הלגיון במעשי איבה בארץ-ישראל תביא להפסקת התמיכה הכספית הבריטית בהחזקתו ולהרחקתם של הקצינים הבריטיים ממנו.¹³⁶

'אפשר לאמור בביטחון, כי הבריטים ינסו למנוע ביצוע החלטות או"ם'

התלבטויות והחלטות אלו של ממשלת בריטניה לא היו ידועות לגורמי המודיעין ביישוב. בהעדר מידע ממשי על הכוונות וההחלטות הבריטיות הנוגעות לפינוי הושפעו הערכות המודיעין שהוגשו להנהגה מהלוך הרוחות האנטי-בריטי הכללי. הערכות אלו התבססו על הנחת יסוד כי אין בכוונתה של בריטניה למלא את ההחלטות שתתקבלנה באו"ם, וכי מטרתם האמיתית היא להכשיל את הגשמתן ולכפות פתרון בנוסח תכנית מוריסון, שגרסה חלוקה של ארץ-ישראל לקנטונים אוטונומיים ושמירת הממשל המרכזי בידי בריטניה. כך אמר זסלני לג'יילס כדי להבהיר לו ש'המזימה' הבריטית ידועה ליהודים ולא תצלח.¹³⁷ זסלני פירש את ידיעות מחלקה מ' על ההכנות לפינוי כאישור למזימה:

מכל מה שידוע לנו ברור, כי יעשו הכול להכשיל ניסיונותינו ומאמצינו להקמת אדמיניסטרציה בארץ, וייצרו עובדות מוגמרות ... כדי להעמיד את האדמיניסטרציה שנקים במצב של חוסר אונים. הידיעות המגיעות בימים האחרונים ... מוכיחות כי תכנית החיסול השרירותי, שנסתמנה בשיחתו המפורסמת של גרני עם ראשי המחלקות, בעינה עומדת.

בעקבות שיחתו עם ג'יילס, שסיפר לו על תמיכת הבריטים במוסה אל-עלמי כדי להוריד את קרנו של המופתי, סיכם זסלני את המצב באמצע נובמבר 1947:

אפשר לאמר בביטחון שהבריטים ינסו בכל הדרכים למנוע ביצוע החלטות או"ם ... [הם] עומדים על דעתם, כי הפתרון היחיד לבעיה היא תכנית נורי-מוריסון. כל מה שהתרחש בימים האחרונים מאשר, כי הבריטים מתכוונים להטיל על הארץ את תכניתם ... ותהיה החלטת או"ם אשר תהיה. כדי לבצע את זממם יחליפו את המופתי. ... המועמד למנהיגות הוא מוסה אל-עלמי. ... התכנית למעשה היא, שברגע המתאים יכבשו צבאות עבר-הירדן בעזרת כוחות קטנים מעיראק וסוריה את כל ארץ-ישראל מחוץ לאזורים המאוכלסים רוב יהודי. ... ההנחה הבריטית היא, כי כוחה של 'ההגנה' אינו מספיק כדי למנוע כיבוש ערבי של האזורים הערביים. ... לאחר שיתבצרו הערבים ברובה של הארץ לא יהיה ליהודים כוח מספיק להדפם מעמדותיהם; יתר על כן, הם סבורים, כי לאחר מעשה יימצאו גם יהודים 'נכבדים' אשר יסכימו להתפשר עם העובדה המוגמרת, ואז תימצא אולי דרך גם לאנגלים לחזור לארץ כגורם מפשר בין היהודים והערבים.

זסלני הושפע מהיכרותו הממושכת עם קלייטון ומעמדותיו של האחרון. קלייטון היה מתנגד חריף של חלוקה, ולו גם בהסכם יהודי-ירדני. ואולם באותה תקופה כבר ירדה קרנו בעיני מעצבי המדיניות הבריטית בלונדון, ובמקומו החל לדרוך כוכבו של קירקברייד וגברה התמיכה בקו שהטיף לו: טיפוחו של עבדאללה וסיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לממלכתו. זסלני קבע בהמשך תזכירו, כי המלך עצמו אינו מעורב במזימה, וכי הבריטים פועלים מאחורי גבו באמצעות ראש ממשלתו, סמיר אל-ריפאעי.¹³⁸

הערכתו של זסלני היתה מופרכת, כפי שמלמדות התעודות הבריטיות. ואולם גם בלי לחשוך בכוונותיהם של הבריטים העריך הש"י, כי אין ביכולתם של אלה לעמוד

בלוח הזמנים של הפינוי כפי שצוין בשמועות השונות. הסיבה העיקרית לכך היתה התלות הקיימת, להערכת הש"י, בין יציאת הצבא הבריטי מהודו לנסיגה מארץ-ישראל.¹³⁹ כל ההערכות האלו היו ספקולטיביות, ואילו במה שנוגע למידע ממשי על הכוונות ותכניות הבריטיות ועל הערכתם של הבריטים את התגובות הצפויות לפינוי מן הצד הערבי והיהודי גם יחד לא היו בידי המודיעים המהימנים ביותר של מחלקה מ' יותר מסברות שהושמעו בשיחות סאלון.¹⁴⁰ גם ידיעות שהסתמכו לכאורה על ישיבות של פורומים צבאיים בכירים התגלו כמוטעות. כך, למשל, בעצם הימים שבהם נדונה ואושרה תכנית הפינוי בלונדון הסתמך הש"י על התייעצויות שנתקיימו בדרג בכיר במפקדת המזרח התיכון בקהיר, כשקבע כי הדיוויזיה המוטסת השישית תעזוב את הארץ בדצמבר, ואילו עזה תהיה אחרונה לפינוי.¹⁴¹

'הוא היה הראשון להתעורר בחדרה ולבוא בריצה אלינו'

בהעדר תמונה ברורה על הנעשה בצד הבריטי ועל מידת הממשות שבפעולות המופתי והליגה הערבית, הוחלט לפנות לגורם הערבי היחיד שעמו היו לסוכנות קשרים ישירים ואינטרסים משותפים, ולנסות לברר את המצב באמצעותו. הקשרים עם עבדאללה הוקפאו מאז פגישתו של דנין עמו ב-21 באוגוסט 1947 והתחדשו רק לאחר ועידת צופר וערב ועידת עליי. עבדאללה, לא פחות מן היהודים, היה נתון בערפל בכל הנוגע לכוונותיהם האמיתיות של 'בני בריתו' הבריטים והערבים. הוא דאג שמא תגרום החלטת האו"ם ליהודים להסתלק מן ההסכם עמו, ובעיקר חשש לגורל שאיפותיו בסוריה. ב-7 באוקטובר 1947 הוא שלח אפוא את רופא ד"ר סתי לפגישה עם שמעוני ובידו איגרת אל ראשי הסוכנות שביטאה את חששותיו וחשדותיו וביקשה להיפגש עם מנהיג יהודי בעל סמכות:

אז נוכל לקשור את המדיניות האנגלו-סאקסית לתועלת שני הצדדים... ולקידום תכנית סוריה הגדולה בכוח רב, וכן להדיפת המדיניות הסעודית. אין שני הכיוונים האלה מקובלים על הבריטים באופן עקרוני. אחרי שנגיע לידי הסכם בנקודה הזאת, זאת אומרת אחרי שחרור חיג'אז וסוריה, נהיה מוכנים לתת לכם את ההקלות המרחיקות ביותר, היינו הסכם וייצמן-פייצאל.

שמעוני ביטל את חששותיו של עבדאללה מפני השפעה בריטית אפשרית על המדיניות הציונית כ'דמיוניים'. הוא הבטיח להעביר את הפנייה לממונים עליו, אך הציע לדחות את הפגישה – עם בן-גוריון עצמו או עם גולדה מאירסון – עד לאחר שובו של ששון מניו-יורק לארץ (ראה לעיל). שמעוני ביקש להיודע בעיקר על ההתפתחויות האחרונות במחנה הערבי: החלטות ועידת צופר ומה צפוי בוועידת עליי. בעניינים כאלה שימש סתי כדוור בלבד, והתשובות היו צפויות להתקבל כעבור זמן מה מעבדאללה עצמו. הסברו של שמעוני למצב רוחו הקודר של המלך היה פשוט, וכך גם פתרונו:

החשש והחשד כלפינו הכלולים באיגרתו – יש לי רושם שיש להבינם גם

המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות

מתוך העובדה שבמשך חודשיים לא מסרנו לו את [התשלום] 'המגיע לו'.
עניין זה תוקן בפגישה האחרונה.¹⁴²

ממקורות המידע של המחלקה המדינית בניו-יורק, שהיו בעלי אוריינטציה סורית, הצטיירה תמונה שונה. ששון הבריק משם כאילו התחייב עבדאללה כלפי הליגה הערבית להסתלק מתביעותיו ל'סוריה רבתי' למשך דיוני עצרת האו"ם. הוא ביקש אפוא לברר את הדבר, להשיג מן המלך הצהרה הפוכה ולפרסמה בהרחבה באמצעות עיתונאים אמריקניים.¹⁴³

יומיים לאחר מכן הופיע סתי שוב בירושלים ובפיו הצעה של עבדאללה לתווך בין היהודים לבין הערבים. הימים היו ימי הדאגה מפני ההחלטות שתתקבלנה בוועידת עליי (ראה לעיל). הסוכנות הציגה שאלות נוקבות, ועבדאללה ניסה להרגיע:

היום יגיעו לבירתי ה"ה צלאח ג'אבר, ראש ממשלת עיראק, עזאם וסאמיר רפאעי. מן השיחה אתם נדע מה שלא ידוע לנו עד כה. ... ואילו כמה שנוגע לשאלות ששאלתם אותי, הרי אין להן כל יסוד, ואני מקבל על עצמי להמציא לכם ידיעות ממה שאשמע עוד בטרם תשאלוני.

בעקבות השיחה עם סתי הוסיף שמעוני, כי –

הוא [סתי] מרגיע שמאיר [עבדאללה] יודע היטב שהמופתי הוא אויבו המסוכן ביותר. ... ולו היה ממש בשמועות, הרי הוא היה הראשון להתעורר בחרדה ולבוא בריצה אלינו.

שמעוני ראה בכך אישור – אם אין זו הטעיה מכוונת מצדו של המלך – כי בהחלטות ועידת עליי אין כל ממש וההכנות למלחמה הן על הנייר בלבד. את התשובה להצעות המדיניות בדבר תיווך השאיר שמעוני לפגישה בין המנהיגים עצמם.¹⁴⁴ לאחר שובו של ששון מניו-יורק הוחלט לקיים דו-שיח בדרג בכיר עם עבדאללה. לקראת הפגישה הכין ששון סיכום של תמונת המצב בצד הערבי. הפעילות הערבית התפתחה על פי הקווים שהותוו בוועידות צופר ועליי. המשלחות באו"ם המשיכו במאמצייהן לסכל את תכנית החלוקה. עזאם פחה המשיך במאמציו להתגבר על חילוקי הדעות הבין-ערביים ולגבש קואליציה מלוכדת, לפי שעה בלי הצלחה. הוועד הערבי העליון המשיך בהכנות ליום שלאחר החלטת האו"ם: הקמת ממשלה פלסטינית גולה; מניעת התערבות ירדן ועיראק במהלך הפינוי הבריטי; ארגון כנופיות, צבירת נשק, הכשרת מפקדים, איסוף כספים והכנת תשתית של ועדות לאומיות שתנהלנה את המאבק; הכנות לפלישה של כוחותיו יחד עם מתנדבים שיבואו לעזרתם; ייזום פרובוקציות כדי לגרור את מדינות ערב להתערבות.

לעומת זה הצביע ששון על עיכובים בהפעלתן של הוועדות שעל הקמתן הוחלט בכינוסי הליגה הערבית בספטמבר-אוקטובר 1947. הממשלות הערביות עדיין לא מינו את נציגיהן, ולא תרמו כספים, נשק ואנשים, אך קאוקג'י פעל באופן עצמאי, שלא על דעת המופתי. ששון לא ידע להצביע על קשר בין פעולותיו של קאוקג'י להחלטותיה של הליגה.

ששון לא ראה בנסיעותיהם של אנשי האופוזיציה ללבנון סימן לכך שהם נרתמים

למרכבתו של המופתי, אלא עדות לרצונם לשמור כלפי חוץ על חזית פלסטינית אחידה וניסיון להגיע להסדר מוסכם על שטחי השפעה שיבטיח את שלטונם במרכזיהם המסורתיים: שכם, חברון, עזה ויפו. בה בעת פנו יריבי המופתי גם אל שליטי מדינות ערב, ובייחוד עבר־הירדן ועיראק, וביקשום לקבל על עצמם את הטיפול בשאלת ארץ־ישראל ולהרחיק ממנו את המופתי.¹⁴⁵

ב־17 בנובמבר 1947 נפגשו גולדה מאירסון, ששון ודנין עם עבדאללה בנהריים. הנושא המרכזי בשיחה היתה ההחלטה הצפויה על חלוקת הארץ ועמדתם של היהודים אם ינסה עבדאללה להשתלט על החלק הערבי. המלך הכריז, כי הוא מסכים 'לחלוקה אשר לא תבייש אותי בפני העולם הערבי, עת אופיע כדי להגן עליה'. היהודים הציעו לו לארגן משאל עם 'מוזמן' והמלך דחה את הרעיון. תוך כדי השיחה סיפר המלך פרטים על ההיערכות בעולם הערבי, על ביקורה של משלחת הליגה אצלו ועל החלטתו שלא להתיר לצבאות הערבים, ובכלל זה לצבא עיראק, מעבר דרך ארצו לארץ־ישראל. עבדאללה התייחס בביטול מופגן לדיבורים על התערבות צבאית של מדינות ערב ולתכניות ההתקוממות של המופתי. הפגישה הסתיימה בהחלטה לשוב ולהיפגש לבירור נוסף לאחר החלטת האו"ם.¹⁴⁶

'עזאם דרש מהמלך שצבאו ישתתף בכיבוש הארץ'

דברי המלך מצאו תימוכין בידיעה שנרשמה בסיכום היומי של הש"י ביום שלפני הפגישה, ודיווחה על תמורה בעמדת מזכיר הליגה:

עזאם דרש מהמלך שצבאו ישתתף בכיבוש הארץ, בתנאי שגם צבא סוריה והלבנון יפעל בה. המלך נתבע להימנע מלספח ... את האזורים הנכבשים בלי הסכמתה של הליגה. לעומת זאת תישא הליגה בחלק מהוצאות הכיבוש. המלך הסכים לתנאי הראשון, אך התנגד בתוקף להקמת ממשלה ערבית עצמאית ולשיתוף פעולה עם המופתי. ... עזאם שוכנע בצדקת עמדתו של המלך והודיע, שהליגה מסכימה להרחיק את המופתי מהתערבות, אם כי אין ביכולתה למנוע אותו מלארגן כנופיות כל זמן שאין היא נדרשת לשאת בהוצאותיהן.¹⁴⁷

למרות דבריו המרגיעים של עבדאללה נמשכה זרימת הידיעות על ההכנות הערביות למלחמה. אחד ממודיעיה של המחלקה המדינית במצרים דיווח בנובמבר 1947 על פעילות רכש גוברת של מצרים ושל מדינות ערביות אחרות, רכש שמקצתו לפחות היה מיועד, לדבריו, להברחה לארץ־ישראל. המקור התרכז בעיקר בידיעות על פעילותם של קצינים מצריים בארץ־ישראל או בעניינים הנוגעים לה. הוא סיפר גם על שליחים של המופתי הקונים נשק קל במצרים ומבריחים אותו ארצה, אך שמעוני הטיל ספק באמינות דיווחיו.¹⁴⁸ מקור אחר במצרים דיווח על הקמת הוועדה הצבאית של הליגה ונקב בשמות אחדים מחבריה, בצינו בטעות שהמופתי מיוצג בה על ידי קאוקג'י.¹⁴⁹

סוכן המחלקה המדינית בעיראק הצליח לחדור לקבלת פנים שנערכה בבגדאד לכבודו של עזאם פחה, מזכיר הליגה הערבית, ואף שלח תמונות מן המסיבה

כהוכחה, אך משתתפי המסיבה נזהרו בלשונם ומלבד הכרזות כלליות על נכונות לשלוח צבא עיראקי לעזרת הפלסטינים לא עלה בידו לגלות פרטים של ממש על תכניותיה של ממשלת עיראק.¹⁵⁰ הידיעות מסוריה, לעומת זה, סיפרו על כך שההכנות שם כמעט הסתיימו:

המתנדבים מסוריה יתקפו, לפי התכנית, את המושבות היהודיות סמוך לגבול, וכבר נקבעו הכפרים שמהם תבוצענה הפעולות. המתנדבים מתאמנים במלחמת גרילה בהרי קוניטרה ובחוראן ומפקדם הוא מחמוד אל-הינדי. לכל אדם נמסר נשק ו-150 לירות סוריות, ואילו הלבוש יישאר ערבי – כופייה ועקאל. ... כוחות פרשים ישמשו כתגבורת לאנשי מחמוד אל-הינדי. מדברים גם על כך שלרשותם תועמדנה כמה מכוניות משוריינות בהתאם להתפתחות המצב.

המודיע ציין את נוכחותם של מוסלמים יוגוסלבים מבוסניה בדמשק, מאלה ששירתו בלגיון המוסלמו שהקים המופתי במסגרת הצבא הגרמני במלחמת העולם, וקיסר עובדה זו עם ארגון של הכנופיות. עד-מהרה פרח דמיונם של המודיעים והם החלו לדווח גם על 'מומחים גרמניים' המגיעים לדמשק כדי לייעץ ולסייע. הידיעות התייחסו לארגונו של 'צבא ההצלה' בידי קאוקג'י ביוזמת הליגה הערבית ולארגון של כנופיות מתנדבים ביוזמת המופתי, אך לא הבחינו בין אלו לאלו. אף על פי כן אישרו המודיעים את קיומם של חילוקי דעות בין המופתי לליגה. לדבריהם, רצה המופתי להכריז על המרד מיד עם פרסום ההודעה על הפינוי בלי להמתין להשלמתו. הליגה התנגדה, והמופתי האשים אותה, כי היא 'משתעבדת לעבדאללה'.¹⁵¹

בארץ-ישראל לא ניכרה עדיין כל תכונה ממשית לקראת המאורעות, אך אחדים מן המודיעים הערבים של הש"י בארץ עמדו על דעתם שלמרות העדר סימנים מובהרים בשטח, נחושה דעתו של המופתי לפתוח במאורעות. הם סיפרו על משלוחי נשק קל שהוברח לארץ, על צעירים היוצאים להתאמן בקטנה שבסוריה, ועל חלוקת נשק בידי עסקנים שונים. כמו כן סיפרו על התעניינותם של קאוקג'י מחד גיסא ושל מפקד צבא לבנון מאידך גיסא ביישובים היהודיים בארץ.¹⁵² יחד עם זה, לא היה לש"י מושג על מידת דחיפותו של האיום המסתמן. חמישה ימים לפני ההחלטה על החלוקה בעצרת או"ם ושבוע לפני פרוץ המאורעות, נראה היה עדיין שמדובר באיום לטווח של חודשים אחדים לכל היותר:

תיאור נאמן על תכניותיו של המופתי מסר לטנא מקור ערבי מוסמך [המאשר] ידיעות קודמות שהגיעו ממקורות שונים: המופתי לא אמר נואש ובדעתו להקדים את תכניו החבר הערבי וליצור עובדה של התנגשות מזוינת בין ערבים ויהודים שתעמיד אותו שוב בראש הציבור הערבי בארץ. נעשית פעולת הכנה להתקפות על יישובי הנגב ועל יישובים קיצוניים בגליל. ... בפעולות יפתחו בעוד חמישה חודשים לערך, בהתחשב עם עונת הזריעה והקטיף. מכל מקום יספיק המופתי להקדים את החבר הערבי, אשר לא יתחיל בפעולות לפני גמר הפינוי הבריטי, שיימשך עד הסתיו הבא. עד היום חילק המופתי כמויות אפסיות של נשק למקורביו, על מנת ליצור רושם שהוא מחלק ציוד ושעת הפעולה קרבה. את הנשק המיועד למאורעות אין המופתי מחלק. ...¹⁵³

ממסמך בריטי – סקירה שבועית של ה-FSS – למד הש"י על ידיעות שהגיעו לבריטים ולפיהן –

במקרה שהחלוקה תאושר על-ידי האו"ם, יתקיף הצבא הסורי את הנקודות היהודיות שעל הגבול. הצבא הסורי יעזור באנשי הכנופיות מהארץ. אחרי קרב קצר יחזרו הכוחות הסוריים לאדמת סוריה ושם יקבלו תגבורת וציוד חדש. באמצע חודש דצמבר תתחיל התקפה פתאומית משולבת – מצפון בידי הצבא הסורי, מדרום בידי הצבא המצרי, ובארץ בידי הכוח הערבי הארצישראלי. לפי התכנית תיכבש הארץ במשך כשבוע ימים, וביום 22 בדצמבר 1947 – לאחר שתושלם הפעולה – יכריזו על הקמת מדינה ערבית עצמאית ועל הרכבת ממשלה ערבית.¹⁵⁴

ידיעות אלו שיקפו משאלות לב ושמועות שרווחו בקרב ערביי הארץ, ולא זכו להתייחסות רצינית, לא אצל הבריטים ולא אצל הש"י וקברניטיו.

'הערבים מצפים למאורעות בארץ בסוף מארס'

ערב החלטת האו"ם הסתמך הש"י על מקור צבאי שקבע, כי 'הערבים מצפים למאורעות בארץ בסוף מארס [1948], באשר עד תאריך זה יעזוב את הארץ הגוף העיקרי של הצבא הבריטי'.¹⁵⁵ אין פלא אפוא, שקברניטי היישוב, שהתכנסו באותו יום לישיבת ועד הביטחון היישובי, דנו בעניינים שגרתיים, לא היו מודעים לסכנה המתקרבת, ורק רשמו לפנייהם את הודעת מטה 'ההגנה', שלקראת החלטת האו"ם יוכרז על 'מצב א', שהיה מצב הכוננות הנמוך ביותר בארגון.¹⁵⁶

באותו יום, ה-27 בנובמבר 1947, הגיש צפואת דין-וחשבון שני לליגה הערבית ובו קבע שלא יהיה אפשר להתגבר על הציונים בכוחות בלתי-סדירים. צבאות ערב, הוסיף, אינם ערוכים למלחמה ממושכת ומלחמה כזו תהיה לטובת האויב. הוא המליץ אפוא לרכז כוחות עדיפים ולפעול במהירות. בינתיים, הדגיש, יש לתת עדיפות ראשונה במעלה לאימונם, חימושם וארגונם של הפלסטינים עצמם 'כדי שיוכלו להגן על עצמם'.¹⁵⁷

המחלקה המדינית והש"י גם יחד, ובעקבותיהם פיקוד 'ההגנה' והנהגת היישוב שניזונו מידיעותיהם והערכותיהם, לא עמדו על הזיקה שבין הצטברות הידיעות על התגובה הערבית הצפויה על החלטת האו"ם ובין הידיעות המתרבות על הפינוי הבריטי הצפוי. שני התהליכים נתפסו אצלם בנפרד והם התקשו לעכל את משמעויותיהם העיקריות: שההתנגשות הצפויה עם הערבים תפתח למלחמה נגד צבאות סדירים, ולא רק נגד כנופיות בלתי-סדירות כמו בימי המרד הערבי; שהפינוי הבריטי יהיה מוחלט ומהיר, בלא תקופת מעבר של מסירת השלטון בצורה מסודרת, ובלי להגן בכוח צבאי בריטי או בינלאומי על הגשמת הפתרון המדיני מפני התערבות חיצונית. יוצא יחיד מכלל זה היה באותה תקופה בן-גוריון. מאז סיומו של 'הסמינר' באביב 1947 הוא לחץ על מוסדות היישוב והתנועה הציונית, ובייחוד על צמרת

‘ההגנה’, להיערך לקראת מצב שבו יהיה על היישוב לקבל על עצמו את האחריות לביטחוננו הכולל ולביטחון הארץ כולה – אחריות שעד אז נתפסה כמוטלת על המעצמה המנדטורית – ולשנות בהתאם לכך את עולם מושגיו ואת סדר העדיפויות הלאומי שלו.

הערות

1. סקירת האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות Arab Political News מ־15 במאי 1946, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], תיק S 25/9229.
2. ידיעות מפי ‘החזן’ (אחמד אל-אימאם) מ־21 במאי 1946, ארכיון לתולדות ‘ההגנה’ [להלן: את"ה], תיק ב/8/8.
3. מכתב ששון אל אפשטיין מ־28 במאי 1946, אצ"מ, תיק S 25/451.
4. נוסח מתורגם לעברית של החלטות ועידת אינשאס בתוך: ש' שגב (מתרגם), מאחורי הפרגוד, תל-אביב 1954, עמ' 38–39.
5. מכתב ששון אל אפשטיין מ־1 ביוני 1946, אצ"מ, תיק S 25/451.
6. נוסח מתורגם לעברית של החלטות ועידת בלודאן בתוך: שגב (לעיל, הערה 4), עמ' 40–42.
7. צילום המקור ותרגום לעברית של פרוטוקול הישיבה הראשונה של ועידת בלודאן ב־8 ביוני 1946, אצ"מ, תיק S 25/3782. בתיקיו של אליהו ששון בחטיבת המחלקה המדינית בארכיון הציוני נשמרו פוטוסטאטים של הפרוטוקולים של מושבי מועצת הליגה הערבית וכן של מברקים ומכתבים מתיקי מזכירות הליגה בכמות גדולה ובסדר שיטתי. מכאן אפשר להניח שהיה כמנגנון הליגה מקור שדאג לצלם ולהעבירם באורח שוטף לסוכני המחלקה המדינית במצרים, ולא חלף זמן רב עד שהגיעו לידי ששון.
8. ראה, למשל, ידיעות מע' ע' (עבדאללה עבוד) מ־16 ביוני 1946, אצ"מ, תיק S 25/9023.
9. סקירת ידיעות של המע"ר מ־17 ביולי 1946, את"ה, תיק א/8/8, וידיעות מסוריה מ־22 ביולי 1946, אצ"מ, תיק S 25/9024.
10. סקירת ידיעות של המע"ר מ־30 ביולי 1946, את"ה, תיק 8/81.
11. סקירת ידיעות של המע"ר מ־19 באוגוסט 1946, את"ה, תיק א/8/8, דין-וחשבון של ‘העיתונאי’ מ־12 בספטמבר 1946, שם, שם, וידיעות מסוריה מ־10 באוקטובר 1946 על האופוזיציה הסורית ומ־14 בנובמבר על התנגדותו של סולטאן אל-אטראש לממשלה, אצ"מ, תיק S 25/9024.
12. ידיעות מסוריה מ־21 בספטמבר 1946, שם, שם, וסקירה לא חתומה מ־16 בדצמבר 1946 על ‘עניינים ערביים שוטפים’, אצ"מ, תיק S 25/3301.
13. סקירה מ־22 במאי 1947 ובה דין וחשבון על פעילות ‘האחים המוסלמים’ במצרים מ־1 במארס עד 15 באפריל 1947, אצ"מ, תיק S 25/9033.
14. סקירת ידיעות מסוריה מ־15 בפברואר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9025, דין וחשבון של לוצקי מ־17 בפברואר 1947 על שליח ‘האחים המוסלמים’ שהגיע לירושלים, אצ"מ, תיק S 25/9033, וידיעות מעבר-הירדן מ־25 ומ־28 במאי 1947, אצ"מ, תיק S 25/9037.
15. מכתב איתן אל אפשטיין, טוביה ארזי ולוונברג מ־30 באפריל 1947, אצ"מ, תיק S 25/9028.

16. דין-וחשבון של זסלני למאירסון מ-4 בפברואר 1947 על המופתי ופעולותיו, אצ"מ, תיק S 25/3482.
17. ידיעות מסוריה מ-19-20 ביולי 1947, אצ"מ, תיק S 25/9026.
18. סקירת ידיעות מסוריה מ-15 בפברואר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9025.
19. סקירת ידיעות מסוריה מ-13 ומ-17-18 במארס 1947 שם, שם.
20. ידיעות מסוריה מ-25 ומ-28 במארס, מ-15 ומ-30 במאי ומ-31 במאי 1947 (במקור בטעות: 31/4), שם, שם.
21. ידיעות מסוריה מ-17 ביוני 1947, שם, שם, ומ-19-20 ביולי 1947 אצ"מ, תיק S 25/9026.
22. ידיעות מסוריה מ-27-28 באוגוסט 1947, אצ"מ, תיק S 25/227.
23. מכתב ששון אל אפשטיין מ-17 במאי 1946, אצ"מ, תיק S 25/451.
24. מכתב ששון אל אפשטיין מ-20 במאי 1946, שם, שם.
25. דין וחשבון של לוצקי על שיחה עם סעיד רמדאן ב-2 בינואר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9033.
26. 'ניתוח כללי של תפקידנו הצבאי' המצורף למכתב 'הלל' (גלילי) אל 'אמיתי' (בן-גוריון) מ-20 באוקטובר 1947, ארכיון בן-גוריון [להלן: אב"ג], תיק התכתבות 1947.
27. ידיעה מ'דלפי' (ע) [כינוי למחלקה הערבית של הש"י] ל'הלל' מ-26 ביוני 1947, את"ה, תיק 73/21. כן ראה דין-וחשבון של ראובן זסלני (לימים שילוח) לגולדה מאירסון מ-30 ביולי 1947 על שיחתו עם ראש ה-CID, ג'יילס, אצ"מ, תיק S 25/468.
28. תזכיר של 'בועז' (צבי לשצ'ינר [לימים איילון]) מ-5 ביולי 1947 שכותרתו 'הצעה להכנות לאפשרות של פעולת "שם" נגדנו', את"ה, תיק 73/95.
29. חוזר מ-20 באוגוסט 1947 של דורי ל'סגל א', שכלל את מפקדי הגלילות, את"ה, תיק 73/80.
30. הסקירה 'במחנה הערבי' מ-30 ביולי 1947, אצ"מ, תיק S 25/3300.
31. הסקירה 'ידיעות טנא (מ)' מ-19 באוגוסט 1947, ארכיון צה"ל [להלן: א"צ], תיק 900/52/58.
32. רישום מ-18 באוגוסט 1947 ביומן בן-גוריון.
33. רשימות ללא תאריך מהתייעצות של בן-גוריון עם צוות המחלקה המדינית, אב"ג, תיק יומן, מכתבים ומברקים 1946. ניתוח הדברים מלמד שהם נאמרו לאחר יציאת אונסקו"פ מן הארץ וקודם הגשת הדין-וחשבון שלה, ולפיכך באוגוסט 1947.
34. ראה, למשל, מכתב 'הארצישראלי' ממצרים מ-28 ביולי 1947 המצוטט בסקירת האגף הערבי מ-24 באוגוסט 1947, אצ"מ, תיק S 25/3960.
35. ידיעה מ'הפרשן' מ-19 באוגוסט 1947, שם, שם.
36. מכתב 'נביא' מ-3 באוגוסט 1947 המצוטט בסקירת האגף הערבי מ-3 בספטמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/8004.
37. 'מכתב ממצרים' מ-8 בספטמבר 1947, שם, שם. לא ברור מן הידיעה אם היא התייחסה לפעילות של אנשי המופתי או של 'האחים המוסלמים'.
38. ידיעות 'הפרשן' ממצרים מ-6 ומ-16 בספטמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9034.
39. דין-וחשבון לא חתום, מן הסתם של דנין, מ-14 בספטמבר 1947 על שיחה עם 'הנוטר', אצ"מ, תיק S 25/3300.
40. דין-וחשבון לא חתום, מן הסתם של דנין, מ-16 בספטמבר 1947 על שיחה עם 'אריה', שם.

41. נוסח מתורגם לעברית של החלטות ועידת צופר ראה: ש' שגב (לעיל, הערה 4), עמ' 51-52. על מהלך הדיונים ועמדות המדינות השונות ראה: W. Khalidi, 'The Arab Perspective', in: R. Louis and T. Stookey (eds.), *The End of the Palestine Mandate*, London 1986, pp. 811-611.
42. תקציר ידיעות טנא מ-22 בספטמבר 1947, את"ה, תיק 73/26.
43. סיכום יומי של ידיעות טנא (ע) מ-22 בספטמבר 1947, את"ה, תיק גלילי 13.
44. מכתב מ'עמרם' ממצרים מ-26 בספטמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9020. הידיעה לא היתה מדויקת לגמרי והשווה: ח'לידי (לעיל, הערה 41), עמ' 117-118.
45. סקירה שבועית מ-3 באוקטובר 1947 על הנעשה באגף הערבי, אצ"מ, תיק S 25/3300.
46. מברק שרתוק אל מאירסון מ-2 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.
47. סיכומים יומיים של ידיעות דלפי (מ) מ-10 ומ-15 ביולי 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
48. ידיעות טנא (מ) מ-19-20 באוגוסט 1947, שם, שם.
49. ידיעה מ'מעפילה' בסקירה 'ידיעות טנא (מ)' מ-21 באוגוסט 1947, שם, שם.
50. סיכום ידיעות של טנא לימים 22-24 באוגוסט 1947, שם, שם.
51. סיכום ידיעות יומי של טנא מ-24, 26 ו-27 באוגוסט 1947, שם, שם.
52. סיכום ידיעות יומי של טנא מ-28 באוגוסט 1947, שם, שם.
53. ידיעות טנא (מ) מ-8 ומ-18 בספטמבר ומ-1 באוקטובר 1947, שם, שם.
54. ידיעות טנא (מ) מ-1 ומ-11 בספטמבר 1947, שם, שם.
55. מכתב דנין מ-9 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/7710. תיאורו של דנין את הפרשה בזיכרונותיו משובש, ומערבב שני עניינים שונים: ההתרעה על מהומות בארץ ועל התקפות מעבר לגבול הלבנוני, שעליה הוא מספר במכתבו זה, ופריסת הצבא הסורי ברמת-הגולן, שאירעה כעבור שבועיים ובהקשר שונה לגמרי. ראה: ע' דנין, ציוני בכל תנאי, א, ירושלים 1987, עמ' 204-205.
56. מכתב דנין הנזכר בהערה הקודמת.
57. 'תקציר דו"ח על ביצוע ההוראות' מ-9 באוקטובר 1947, שהעתקו נמצא ברשותי.
58. עדותו של עמוס חורב, את"ה.
59. מכתב גדעון רופר (לימים רפאל) אל ששון מ-8 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 24/500.
60. מכתבו הנזכר (לעיל, הערה 55) של דנין.
61. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-3 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/26.
62. על ועידת עליי ראה: א' סלע, שאלת ארץ-ישראל במערכת הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל, 1945-1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982, עמ' 356-366. כן ראה: ח'לידי (לעיל, הערה 41), עמ' 118-120.
63. מברק קירקבריד, ציר בריטניה בעמאן, אל משרד-החוץ בלונדון מ-11 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89, ומברק מיופה-הכוח הבריטי בדמשק אל משרד-החוץ בלונדון מאותו תאריך, שם, שם. כן ראה סקירת-מודיעין של הדיוויזיה המוטסת ה-6 מ-11 באוקטובר 1947, PRO, WO 275/60.
64. הודעה מיונה (רסין?) אל יוסף מ-12 באוקטובר 1947 שעה 1035, את"ה, תיק 73/21.
65. מכתב 'יו"ר הכנסת' (הרמ"א) אל 'לבנוני' (גליל הצפון) מ-13 באוקטובר 1947, שכותרתו: 'הוראות פיקוד ומינהלה בקשר למיבצע ת.ח. (תל-חי)', את"ה, תיק 73/50, ומכתב 'דן' מ-13 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/50.

- (דורי) אל 'לבנוני' מאותו תאריך שכותרתו: 'הוראות מדיניות-טאקטיות בקשר למיבצע ת.ח.', את"ה, תיק 73/1.
66. דין-וחשבון של 'גבי' (גלברמן) לדורי מ-16 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/50.
67. דין-וחשבון של האגף הערבי מ-17 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/8996.
68. דינים-וחשבונות על סיורי מסתערים לבניאס ב-5 בנובמבר ולקונייטרה ב-15 וב-25 בנובמבר 1947, אב"ג, תיק תכ"כ 1947.
69. דין-וחשבון של מודיע צ'רקסי מ-23 בנובמבר 1947 על משמר הגבול הצ'רקסי לאורך הגבול עם סוריה, שם, שם.
70. דין-וחשבון של 'העיתונאי' על ביקורו בלבנון, שהופץ על-ידי המחלקה המדינית ב-20 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9026.
71. ידיעה מ'עמרם' מ-9 באוקטובר בסקירת המחלקה המדינית מ-23 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9034.
72. ידיעות מ'העוזר' מ-11 באוקטובר 1947 שנרשם בתיקי המחלקה המדינית ב-23 באוקטובר 1947, שם, שם.
73. מכתב מ'הפרשן' מ-9 באוקטובר 1947 שנרשם בתיקי המחלקה המדינית ב-23 באוקטובר 1947, שם, שם.
74. ידיעות מפינקרטון מ-20 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/4002. הידיעות נמסרו ב-11 וב-13 באוקטובר וכנראה הגיעו לירושלים דרך ארצות-הברית.
75. סקירת המודיעין של הדיוויזיה המוטסת ה-6 לשבוע שהסתיים ב-23 באוקטובר 1947, PRO, WO 275/60, הביאה אף היא ידיעה על תנועתו של גדוד לבנוני דרומה, לעבר מרג'עיון, אך ציינה, כי הידיעה עדיין לא אומתה.
76. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-20 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק 900/52/58. סקירת המודיעין של הדיוויזיה המוטסת ה-6, PRO, WO 275/60, מסרה גם היא על הכוונה המצרית להעביר כוח של 7,000 איש לאל-עריש, אך העריכה כי יחלפו עוד שבועות אחדים עד שכוח זה יוכל לנוע, שכן הצבא המצרי היה עסוק באכיפת הסגר מחמת מגיפת החולירע שפקדה אז את מצרים. נראה כי ידיעת הש"י היא הנכונה, שכן ראש המשלחת הצבאית הבריטית במצרים, גנרל ארכוטנאט, דיווח שהתנועה לגבול תבוצע ב-19 באוקטובר. ראה מברק השגרירות הבריטית בקאהיר אל משרד-החוץ מ-16 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89.
77. מכתב מ'החלפן' מ-16 באוקטובר שנרשם בתיקי המחלקה המדינית ב-23 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/8004. כן ראה: סלע (לעיל, הערה 62), עמ' 364.
78. מברק איתן אל שרף מ-11 באוקטובר 1947, אב"ג, תיק התכתבות 1947. הידיעה הועברה ב-13 באוקטובר, שם, שם.
79. מברק ג'אמיל (מרדאם) אל פארס (אל-חורי). העותק המתורגם השמור באצ"מ S 25/9020 אינו נושא תאריך. כן ראה דין-וחשבון מ-13 באוקטובר 1947 על הדיונים בוועידת עליי, שם, שם, שבראשו נרשם כי הוא נכתב על-ידי ערבי שנטל חלק פעיל בדיון, ודין-וחשבון של ששון מ-21 באוקטובר 1947, שם, שם.
80. מברק שרתוק אל מאירסון מ-14 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.
81. מברק שמעוני אל שרתוק מ-18 באוקטובר 1947, שם, שם.
82. דין-וחשבון של דנין מ-18 באוקטובר 1947 על שיחה עם 'הנוטר', אצ"מ, תיק S 25/9068.

83. מברק שמעוני אל שרתוק מ-19 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.
84. דין-וחשבון לא חתום, מן-הסתם של שמעוני, על הפגישה בהזרע ב-22 באוקטובר 1947 והערתו המצורפת של דנין, אצ"מ, תיק S 25/3300.
85. דין-וחשבון של לוצקי מפי נ.ז. מ-31 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9068.
86. דין-וחשבון מ-13 בנובמבר 1947 על שיחה עם 'הנוטר', שם, שם.
87. דין-וחשבון מ-17 בנובמבר 1947 על שיחה עם 'אריה', שם, שם.
88. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-21 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
89. ראשי-פרקים משיחה עם 'היוגב', אצ"מ, תיק S 25/7032. כן ראה דיווח על השיחות בעמאן בין עבדאללה לבין משלחת הליגה במברק קירקברייט אל משרד-החוץ מ-11 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89.
90. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-22 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
91. תקצירים יומיים של ידיעות טנא מ-19, 23 ו-27 באוקטובר 1947, שם, שם.
92. סקירה של 'פרעים' מ-29 באוקטובר 1947 על הלכי-הרוח בקרב הערבים בצפון הארץ, אצ"מ, תיק S 25/3300.
93. תקצירים יומיים של ידיעות טנא מ-26-27 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
94. תקצירים יומיים של ידיעות טנא מ-27 ומ-29 באוקטובר 1947, שם, שם.
95. סקירת מודיעין דו-שבועית של הדיוויזיה המוטסת ה-6 מ-5 בנובמבר 1947, PRO, WO 275/60.
96. מכתב המזכירות הראשית בירושלים אל הנציגות הבריטית בעמאן מ-4 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89, ותשובתו של פירי-גורדון מ-11 באוקטובר 1947, שם, שם.
97. ידיעות טנא (מ) מ-7 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
98. ראה, למשל, ידיעה של 'יואב' בידיעות טנא (מ) מ-8 באוקטובר 1947, שם, שם.
99. תקציר יומי של ידיעות טנא (ע) מ-16 באוקטובר 1947, שם, שם.
100. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-2 בנובמבר 1947, שם, שם.
101. ידיעה מ'הרופאה' בידיעות טנא (מ) מ-12 באוקטובר 1947, שם, שם, וכתבה מ-16 באוקטובר 1947 של קליפטון דניאלס, כתב הניו-יורק טיימס בירושלים, על ריאיון עם נימר אל-הווארי, אצ"מ, תיק S 25/7032.
102. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-16 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
103. חוזר משרד-החוץ אל הנציגים הבריטיים בבירות המדינות הערביות מ-16 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89, ומברק שר-החוץ אל הנציב העליון מ-23 באוקטובר 1947, שם, שם.
104. מברק M.R. אל קולק מ-2 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.
105. ידיעה מ'הרנו' (יעקב הרצוג) בידיעות טנא (מ) מ-12 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
106. ידיעה מ'אדוארד' (מיכאל קומיי) בידיעות טנא (מ) מ-15 באוקטובר 1947, שם, שם.
107. הודעה מן המשרד הציוני בלונדון מ-8 באוקטובר 1947, אכ"ג, תיק התכתבות 1947.
108. מברק משרד-החוץ אל שר-המושבות (בניו-יורק) מ-3 באוקטובר 1947, PRO, PREM 8/859/I.
109. מברק קנינגהאם אל קריץ-ג'ונס מ-4 באוקטובר 1947, PRO, FO 371/61960, E 9573, ומברק משרד-המושבות אל הנציב העליון מ-5 באוקטובר 1947, שם, שם.

110. מברק קנינגהאם אל קריץ' ג'ונס מ-8 באוקטובר 1947, PRO, PREM 8/859/I.
111. תקציר יומי של הש"י מ-9 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/26. ראה גם מברק מאירסון אל שרתוק מ-8 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.
112. ראה, למשל, תעתיק של שיחת טלפון ב-14 בנובמבר 1947 בין ארתור ג'ילס לדיק ג'ילס בקהיר, את"ה, תיק 8/80.
113. ראה, למשל, ידיעות טנא (מ) מ-9 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58, וסקירת ידיעות של הש"י מ-15 באוקטובר 1947 'בעניין הפינוי הבריטי', את"ה, תיק 8/76.
114. תקציר יומי של הש"י מ-3 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/26.
115. תקציר ידיעות של הש"י מ-16 באוקטובר 1947, שם, שם.
116. הערכה של טנא (מ) מ-10 באוקטובר 1947, אב"ג, תיק תכ"כ 1947. כן ראה דין-וחשבון של זסלני למאירסון מ-12 באוקטובר 1947, שם, שם.
117. מברק משרד-המושבות אל קנינגהאם מ-4 בנובמבר 1947, PRO, FO 371/61960, E, 10635.
118. שלושה תזכירים מ-5 בנובמבר 1947, PRO, PREM 8/859/I.
119. ראה, למשל, תכנית-מסגרת מ-5 בנובמבר 1947 לפינוי חיל-האוויר המלכותי מארץ-ישראל, PRO, AIR 23/8342.
120. מברק ראוסון (Rawson, לימים שבתאי רוזן) אל מאירסון מ-5 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1699.
121. פרוטוקול של ישיבת ועדת ההגנה של הקאבינט ב-7 בנובמבר 1947, PRO, CAB 131/5.
122. על הפרשנות שנתן הש"י ליציאתו של מקמילן ללונדון ראה ידיעה מ'עבד' לטנא (מ) מ-20 בנובמבר 1947, את"ה, תיק גלילי 13.
123. תזכיר של ועדת ארץ-ישראל מ-25 בנובמבר 1947 שכותרתו 'תכנית הנסיגה מארץ-ישראל', PRO, PREM 8/859/I ופרוטוקול של ישיבת ועדת-השרים לענייני הגנה ב-27 בנובמבר 1947, PRO, CAB 131/5.
124. דינים-וחשבונות של ש"י תל-אביב למחלקה מ' מ-18 בנובמבר 1947 על הנעשה בקרב הצבא הבריטי ועל הכנות לפינוי הציוד הצבאי מן הארץ, אב"ג, תיק תכ"כ 1947.
125. דין-וחשבון של הש"י מ-28 בנובמבר 1947, שם, שם.
126. סקירה מ-23 ביוני 1947 על חיל-הספר, שם, שם.
127. סקירה בריטית על חיל-הספר מ-30 באוקטובר 1947 שהגיעה לידי הש"י, ארכיון צה"ל, תיק 900/52/26, ודין-וחשבון של 'קלמן' ל'טנא' (ע) מ-4 בנובמבר 1947 על חיל-הספר, תולדותיו, מהותו, שיטות פעולתו, המשמעת הנהוגה בו והרוח הקרבית שלו, שם, שם. על שתי סקירות אלו התבססה סקירת מחלקת המודיעין במטכ"ל/אג"ם על חיל-הספר, הנספחת למכתבו של ידן אל יוחנן (רטנר) מ-10 בנובמבר 1947, את"ה, תיק א/8/20.
128. מברק קירקבריד אל משרד-החוץ מ-10 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89.
129. תקציר יומי של הש"י מ-3 באוקטובר 1947, את"ה, תיק 73/26.
130. ידיעה מ'אסף' בידיעות טנא (מ) מ-14 באוקטובר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
131. דין-וחשבון של 'ליטאי' מ-12 באוקטובר 1947 על הלגיון בתל-ליטווינסקי, את"ה, תיק א/8/20.
132. מברק לינטון אל מאירסון מ-14 באוקטובר 1947, אצ"מ, תיק S 25/1698.

133. תזכיר של מטה התכנון המשותף של שלוש הזרועות מ-24 באוקטובר 1947 על חשיבותה האסטרטגית של עבר-הירדן לאור השלכות הנסיגה הבריטית מארץ-ישראל, PRO, AIR 20/2462.
134. מברק קירקברייז אל משרד-החוץ מ-29 באוקטובר 1947, PRO, FO 816/89.
135. מברק קנינגהאם אל שר-המושבות מ-27 בנובמבר 1947, שם, שם.
136. תזכיר של ועדת ארץ-ישראל מ-5 בנובמבר 1947 שכותרתו: Withdrawal from Palestine: Relations with the Arab Governments (PRO, PREM 8/859/I) ופרוטוקול של ישיבת ועדת השרים להגנה ב-7 בנובמבר 1947, PRO, CAB 131/5.
137. דין-וחשבון של זסלני למאירסון ולשרף מ-10 בנובמבר 1947 על שיחתו עם ג'יילס, אצ"מ, תיק S 25/2968.
138. מכתב זסלני אל מאירסון מ-16 בנובמבר 1947, אב"ג, תיק א"צ 361.
139. ידיעה מ'עבד' לטנא (מ) מ-20 בנובמבר 1947, את"ה, תיק גלילי 13. הד לידיעה זו ניתן גם בתקציר היומי של ידיעות טנא מ-23 בנובמבר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
140. דין-וחשבון של 'הרנו' לטנא (מ) מ-25 בנובמבר 1947 על שיחה עם שרינגהם, פקיד בכיר בממשלת המנדט, את"ה, תיק גלילי 13.
141. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-26 בנובמבר 1974, א"צ, תיק 900/52/58.
142. דין-וחשבון של שמעוני למאירסון מ-7 באוקטובר 1947 על 'שיחה עם הדוקטור (שליחו של המאיר)', אב"ג, תיק תכ"כ 1947.
143. מברק ששון אל הסוכנות מ-8 באוקטובר 1947, אב"ג, התכתבות 1947.
144. דין-וחשבון של שמעוני למאירסון מ-12 באוקטובר 1947, אב"ג, תיק תכ"כ 1947.
145. דין-וחשבון של ששון למאירסון מ-9 בנובמבר 1947, שם, שם.
146. דין-וחשבון של דנין מ-17 בנובמבר 1947 על הפגישה עם עבדאללה, אצ"מ, תיק S 25/4004. הנוסח שהביא דנין בזכרונותיו (לעיל, הערה 34), עמ' 185-186, אינו מלא ואינו מדויק.
147. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-16 בנובמבר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
48. מכתב של 'סאהיב' ממצרים מ-10 בנובמבר שנרשם בתיקי המחלקה המדינית ב-19 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/8004, ומכתבים ממנו מ-28 ומ-31 באוקטובר ומ-6 בנובמבר שנרשמו בתיקי המחלקה ב-21 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9034. ראה גם דין-וחשבון של גרינבלאט מ-21 בנובמבר 1947 על הידיעות בעיתונות המצרית בנוגע למשא-ומתן על עיסקת רכש מצרית בארצות-הברית, אצ"מ, תיק Z 4/20619.
149. 'מכתב ממצרים' מ-11 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9034.
150. 'מכתב מבגדאד' מ-24 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9028.
151. סקירה של שמעוני מ-17 בנובמבר 1947 על ידיעות מ'זרח' מ-2-11 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9026, וסקירה שלו מ-5 בדצמבר על ידיעות 'זרח' מ-22 ומ-28 בנובמבר 1947, שם, שם.
152. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-18 ומ-23 בנובמבר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
153. תקציר יומי של ידיעות טנא מ-24 בנובמבר 1947, שם, שם.
154. תרגום מ-1 בדצמבר 1947 של קטעים מן הדין-וחשבון השבועי של ה-FSS, את"ה, תיק א/8/78.

155. תקציר יומי של ידיעות טנא מ־27 בנובמבר 1947, א"צ, תיק 900/52/58.
156. פרוטוקול של ישיבת ועד הביטחון ב־27 בנובמבר 1947, אצ"מ, תיק S 25/9343.
157. ראה: ח'לידי (לעיל, הערה 41), עמ' 121–122.

חיל האוויר במבצע 'חורב'

זאב צחור

מבוא

בדצמבר 1948 מלאה שנה למלחמת העצמאות. במהלך השנה נבנה צה"ל והתעצם. במקביל להתחזקות צה"ל נחשפו סימני חולשה בצבאות הערביים שניצבו מולו. מהלכי התקיפה של צה"ל בחודשים אוקטובר-נובמבר, בעיקר מבצע 'חירס' בצפון ומבצע 'יואב' בדרום, הסתיימו בניצחונות והרחיקו את הערבים ממאחזי עומק רגילים בלב המדינה הצעירה. למרות זאת צבאות ערב היו עדיין רחוקים מתבוסה. ירושלים היתה נתונה לסכנת חידוש המצור, במרכז הארץ ובגליל נותרו מאחזים ערביים שיכלו להוות ראש גשר לפריצה מחודשת. בעייתי במיוחד היה המצב בדרום, שם המשיכו המצרים להחזיק כוח גדול בשטח של ישראל באזור שבין עזה למרכז הר הנגב. כוח זה עלול היה לחבור לכוח המצרי המנותק ב'כיס פלוג'ה ולשוב ולהוות איום על לבה של ישראל.¹

תמונת מצב זו שבה צבאות ערב ערוכים עדיין במאחזים חשובים המאיימים על ישראל, ואילו צה"ל נמצא בשיא כוחו ובתנופת ניצחון, אמורה היתה להכתיב שאיפה ישראלית לניצול ההצלחה ולהמשך התנופה עד השמדת צבא האויב והכניעתו הסופית. והנה דווקא ברגע שלפני ההכרעה הסופית החליט בן-גוריון למהר ולסיים את המלחמה ואפילו על חשבון הישגי הניצחון האפשריים שניתן היה לקטוף בשלב זה.

בן-גוריון העיד על עצמו שהיה 'איש של מלאכה אחת'.² לאורך מנהיגותו, מאז ראשית המאה, הוא איתר בכל תקופה סוגיה שנראתה לו מרכזית ובה מיקד את פעילותו. במהלך השנה מאז פרצה מלחמת העצמאות הוא היה נתון כל כולו בתוכה. יומנו מעיד על סדר יום גדוש שעיקרו מוקדש לבניית הצבא ולהיערכות לקרב. והנה, למן דצמבר 1948, ניכר שמרכז הכובד של פעילותו מועתק לנושא מרכזי חדש – קליטת עלייה. ב-19 בדצמבר 1948 מציין בן-גוריון ביומנו, שאמנם גם בשנים הבאות שאלת הביטחון תהיה 'השאלה המרכזית' של המדינה, אלא שהתשובה הצבאית לה אינה מספקת. 'הגענו עכשיו לשיא המאמץ שלנו. לא נוכל לגייס יותר ממאה אלף. ביטחון רק על ידי עלייה והתיישבות רבתי. נוסף על הזדיינות משוכללת. אלה מחייבות הפסקת המלחמה'.³ הנה כי כן, בעיצומה של המלחמה מפנה בן-גוריון את עיקר המאמץ לסיומה.

* המאמר נכתב במסגרת פרויקט מחקר בנושא חיל האוויר במלחמת העצמאות הנערך בענף תולדות חיל האוויר. תודתי לסא"ל זאב לכיש על האישור לפרסום המאמר.

למרות אבדותיהם הכבדות לא מיהרו שני הצדדים לסיים את המלחמה. הערבים סירבו להודות במפלתם וטיפחו תקווה להתאוששות שתאפשר להם לממש את היתרון הפוטנציאלי שלהם בכוח אדם ומשאבים, ואילו מפקדי צה"ל ביקשו לנצל את ההצלחה, להשמיד את האויב ולהרחיב את גבולות המדינה. מנקודת המבט הישראלית המצב המדיני היה גורם מכביד. בעקבות מבצע 'יואב' וכיבוש באר-שבע יזמה מועצת הביטחון של האו"ם הפסקת אש בנגב. החלטות אחרות של מועצת הביטחון תבעו נסיגת צה"ל צפונה לקו שנמתח מפלוג'ה לעזה.⁴ פירוש הדבר מבחינת ישראל היה ויתור על הנגב.

הגורם שעמד מאחורי החלטת האו"ם לתבוע ויתור מפליג כל כך מישראל היה ממשלת בריטניה. התפקיד שמילאה בריטניה באזור למן המגעים לסיום המנדט ועד לפינוי הארץ ומעורבותה במלחמת העצמאות מורכב ביותר.⁵ בשלהי 1948 התמקד המאמץ הבריטי בניסיון לשמור על החוזה שנכרת בין בריטניה למצרים ב-1936, שהקנה לה מעמד מיוחד באזור תעלת סואץ. מצרים ראתה בתביעת בריטניה לשמור על מעמדה ועל נוכחות צבאית מסיבית של חיילים בריטיים בתעלה פגיעה בריבונותה, וביקשה לבטל את החוזה. פעולות צה"ל בנגב הקנו לבריטים הזדמנות ללחוץ על המצרים לחזור ולאשר את החוזה המאפשר להם לבקש סיוע צבאי בריטי בעת סכנה. ההנחה הבריטית היתה שבעקבות המכות שספג הצבא המצרי באוקטובר 1948 ובשל החשש מעוד מכה ישראלית מוחצת תמהר מצרים לפנות לבריטניה ותבקש להפעיל את החוזה.⁶ מכאן פעילותה של בריטניה במועצת הביטחון למען נסיגת צה"ל מהשטחים שכבש במבצע 'יואב'. מגמות אלה של בריטניה תבואנה לידי ביטוי גם במבצע 'חורב'.

ההכנות למבצע

מבצע 'חורב' נועד מלכתחילה להיות מבצע תקיפה רב היקף שיאלץ את מצרים לפתוח במשא ומתן לשביתת נשק ואולי לשלום, ובכך יאפשר את סיום המלחמה. מכאן גם מטרותיו: להנחית על הצבא המצרי מכה מכרעת, לסלק את המצרים אל מחוץ לגבול הבינלאומי וליצור קו גבול יציב עם מצרים או כהגדרת בן-גוריון 'מיגור כוח המצרים וגירושם מהארץ'.⁷

היה ברור שלמבצע מגבלות זמן ומרחב. מגבלת הזמן נבעה מההנחה שמועצת הביטחון והמעצמות יתבעו נחרצות את הפסקת הקרבות, במיוחד במקרה של ניצחון ישראלי מוחץ. מגבלת המרחב נבעה מההנחה שחציית הגבול הבינלאומי בידי ישראל עלולה לגרום להתערבות צבאית ישירה של בריטניה. כדי לנטרל מגבלות אלו תוכנן מבצע משולב בשיתוף מרב הכוח שעמד אז לרשות צה"ל, כולל חילות רגלים, שריון, ים ואוויר. תכנית המבצע לא כללה כיבוש שטחים מצריים מעבר לגבול. חציית הגבול תוכננה לצרכים טקטיים זמניים: פשיטות בזק על מסילת הברזל ושדות התעופה בגזרת אל-עריש. הכוחות המצריים בנגב היו ערוכים לאורך שני צירים מרכזיים: האחד באזור החוף, לאורך ציר עזה-רפית, והשני ברמת הנגב המזרחית, מביר-עסלוג' לעוג'ה אל חפיר. בכל אחד מצירים אלו ריכזו המצרים

כשתי חטיבות חי"ר: חטיבה מצרית אחרת היתה מכותרת בידי צה"ל ב'כיס פלוג'ה'. לרשות המצרים עמדו חמישה גדודי חי"ר וארבעה גדודי שריון ופשיטה שרוכזו בחמש חטיבות. בחינת יחסי הכוחות מלמדת על נחיתות מספרית של צה"ל, ואולם היה לו יתרון באשר לשריון ולניידות הכוח.⁸ מתכנני המבצע ביקשו לשלב את יתרון הניידות, כוח האש והיכולת האווירית העדיפה שהשיג צה"ל במבצע 'יואב'. הוחלט על התקפה בשני שלבים: בשלב הראשון התקפה משוריינת על הכוחות המצריים בכביש עסלוג'–עוג'ה, בעומק השטח המוחזק בידי המצרים. במקביל היתה אמורה להתבצע התקפת הטעיה בכיוון עזה, כדי לרתק כוחות מצריים לציר השני ולהקל על הכוח התוקף בציר עסלוג'–עוג'ה.

בשלב השני אמורה היתה התקפת ההטעיה להתפתח לכיבוש רצועת עזה, כאשר הכוחות שסיימו את שלב א' יהיו כוח אוגף שיפנה מעוג'ה צפונה לכיוון רפיח, יחסום את הדרך הראשית ממצרים לארץ-ישראל וימנע תגבורת ממצרים לרצועה וקשר פיסי ביניהן. במקביל תוכנן מבצע משני לחיסול 'כיס פלוג'ה' שבו סגר צה"ל על חטיבה מצרית, אולם לא הצליח עד אז להכניעה.

בתכנון המורכב של המבצע נועד לחיל האוויר תפקיד חשוב. הצבא המצרי היה תלוי בשני צירי תנועה ארוכים מאוד שחצו את סיני ממערב מזרחה, ודרכם זרמו האספקה והתגבור. הציר האחד היה מסילת הברזל מקנטרה לרפיח שבצמוד לו היתה דרך עפר למעבר כלי רכב, והציר השני היה הכביש מאיסמעיליה לאבו-עגילה ומשם לאל-עריש. אל-עריש היתה צומת רבת חשיבות של הצבא המצרי. בסביבתה היו בסיסי אוויר ששירתו את מטוסי קו החזית המצריים. בסיס חשוב אחר היה באבו-עגילה. חשיבותם המיוחדת של שני מוקדים אלו בעורף המצרי הכתיבו תפקיד מפתח לחיל האוויר.

תפקידי חיל האוויר במבצע 'חורב' כללו סיור וצילום לצורכי מודיעין, פעולות הסחה והטעיה אוויריות, שיבוש דרכי התחבורה, סיוע ישיר לכוחות היבשה, הפצצת מטרות טקטיות, הגנה מפני תקיפה אווירית והשמדת המטוסים המצריים על הקרקע.⁹ תפקיד חדשני באופיו שהוטל לראשונה על חיל האוויר היה הצנחת כוחות לצורך פשיטה על שדה התעופה באל-עריש.

המאמץ המיוחד שהוטל על חיל האוויר לקראת המבצע כמו גם המאמץ שהוטל על הצבא כולו נבע מהמגמה שיהיה זה מבצע תקיפה אחרון ומכריע. אלא שמבחינת חיל-האוויר היה זה כמו לדלג על מדרגה. עד כה נדרש החיל לעמוד לרשות חילות היבשה לצורך סיוע ישיר, והוטלו עליו משימות יירוט והפצצה לפי דרישות מפקדי השדה. בתכנון מבצע 'חורב' התבקש חיל האוויר להיות גורם יוזם המפעיל באופן מרכזי מערך מבצעי מורכב.

המשימות החדשות שהוטלו על חיל האוויר היו פרי הצלחתו היחסית במבצע 'יואב', שבו התגלתה לראשונה עליונותו בשדה המערכה. סיבה חשובה נוספת היתה ההנחה שלקראת המבצע עתיד החיל להתעצם. בפועל עמדו לרשות חיל האוויר שמונה טייסות ובהן 111 מטוסים שונים, מהם 69 כשירים.¹⁰ רוב המטוסים היו אוסף מגוון ומקרי של מטוסי סיור ותובלה. מטוס התקיפה של הקו הראשון שבו ביקש חיל האוויר להצטייד לקראת המבצע היה הספיטפייר. טייסת הקרב הראשונה של צה"ל,

טייסת 101, אמורה היתה לכלול עם פתיחת המבצע 16 מטוסי ספיטפייר.¹¹ מטוסים אלו נחשבו מעולים והיה בהם כדי לשנות את יחסי הכוחות האוויריים בזירה. אולם הנחת המתכננים בדבר מספר המטוסים היתה שרירותית. לקראת פרוץ המבצע עמדו לרשות חיל האוויר ארבעה מטוסי ספיטפייר בלבד. סמוך למבצע 'חורב' התנהל מבצע 'ולווטה 2' שבמסגרתו נשלחו לארץ 12 מטוסים, חלקם בטיסה ישירה מצ'כוסלובקיה וחלקם ארוזים בארגזים. ביום שבו החל המבצע, ב־22 בדצמבר 1948, הגיעו אמנם לארץ עשרה מטוסים, אולם תהליך קליטתם מנע את שילובם המידי בקרבות.¹² המטוסים האחרים שהועמדו לרשות המבצע כללו את טייסת הנגב, שעיקרה מטוסי סיור קלים וכן טייסת התובלה ומטוסי הפצצה. בשבוע שלפני המבצע קודמו שתי טייסות לאזור: טייסת הנגב הועברה מדורות לבאר־שבע והוצבה סמוך למטה חזית הדרום, וטייסת הקרב הועברה מהרצליה לחצור.¹³

מבצע 'ולווטה 2' הקנה לחיל האוויר תחושה של התעצמות שלווה במוראל גבוה בעקבות הצלחותיו במבצע 'יואב', ויצרה מצב שבו קיבל על עצמו החיל את המשימות שהוטלו עליו, אף שמפקדיו היו מודעים לנקודות תורפה משמעותיות במצב הכוננות שלו לקראת מבצע הכרעה צבאי. מלבד העובדה שתהליך קליטת המטוסים לא הסתיים קודם למבצע וכי חלק מהחיל היה טרוד בעצם הקליטה, בלטה חולשת חיל האוויר בכל הקשור במערך הסיוע האווירי. אמצעי הקשר היו מוגבלים, הדיווחים המטאורולוגיים היו לקויים וכן מערך ההתראה והראדאר, המודיעין והצילום האווירי.¹⁴

לרשות המצרים היה כוח אווירי שכלל 107 מטוסים¹⁵ ברשת מקיפה של שדות תעופה במצרים עצמה ובקדמת סיני. היא יכלה להסתייע בחילות האוויר של ירדן, סוריה, לבנון ועיראק. בהתאם לחוזה האנגלי-מצרי מ־1936 היה באפשרותה, בתנאים מסוימים, להסתייע בשדות התעופה המפותחים של חיל־האוויר המלכותי הבריטי שהיו על אדמת מצרים, אולם בעקבות מבצע 'יואב' נפגע מוראל חיל האוויר המצרי. שדות התעופה הסמוכים לישראל התגלו כחשופים לפגיעות חיל האוויר הישראלי וחייבו שיקום.

הסיוע האווירי שסיפקו חילות האוויר של צבאות ערב האחרים היה דל: עיראק העמידה לרשות מצרים שלושה מטוסי פיורי, סוריה ולבנון לא סייעו כלל ואילו סיועה של ירדן הסתכם בהכנת משטחי נחיתה לצורכי אספקה.¹⁶ אפשרות הניצול של היתרונות שהציע החוזה האנגלי-מצרי היתה מוגבלת. לממשלת בריטניה היה אמנם חשבון נוקב עם המדינה היהודית הצעירה, אבל היא הקפידה לקיים את האמברגו שהטילה מועצת הביטחון על משלוחי נשק למדינות העימות, וכך, למרות מחאות המצרים, השעתה בריטניה את העברת המטוסים שקנתה מצרים בינואר 1948, התעלמה מפניותיהם, מתוך מגמה ללחוץ עליהם בנושא החוזה מ־1936.¹⁷

למרות המשאבים הרבים שהקצה צה"ל לחיל האוויר והמגמה להקנות לו תפקיד מרכזי, לא ידע הפיקוד העליון של הצבא כיצד לשלב אותו ברמה האופרטיבית. עובדה היא שמאז ראשית הדיונים באגף המבצעים לקראת המבצע היתה קיימת הסכמה בדבר שילוב חיל האוויר, אבל לא שיתפו את מפקדי החיל בהכנות לקראתו אלא בקטעים הקשורים ישירות לחלקו במבצע.¹⁸

בתכנון שנעשה בידי מפקדת חזית הדרום ואשר הוליד פקודת התראה למבצע ב־15 בדצמבר 1948¹⁹ נקבע, שלרשות חיל האוויר יעמוד מספר מטוסי קרב כפול מזה שהיה במבצע 'יואב', וזאת מתוך חוסר מודעות באשר לצורכי קליטת מטוסי הספיטפייר שעמדו להגיע מצ'כוסלובקיה. גם ביחס לתנאי מזג האוויר והשפעתו על הפעלת המטוסים ניכרה אי הבנה.²⁰

בפקודת ההתראה למבצע נאמר שהמשימה העיקרית של חיל האוויר היא לפגוע בשדות התעופה ובבסיסי העורף המצריים.²¹ נראה שאנשי חיל האוויר הביאו לתשומת לב המתכננים את הפיגור במתקני ההתראה והראדאר ובמערך התותחים האנטי־האוויריים. על כן הוטל על חיל האוויר למנוע הפצצות של המצרים על כוחות צה"ל באמצעות פטרולים באוויר. הכוונה היתה שמטוסי חיל האוויר 'יפגשו' תוך כדי סיור אווירי את המטוסים המצריים ויירטו אותם.²²

נושא מיוחד במינו שנידון כבר בשלבי התכנון הראשונים היה פשיטה מוצנחת על שדה התעופה של אל־עריש. רעיון הפשיטה היה חדש ונועז ביותר. עשרים צנחנים אמורים היו לצנוח בחשכה סמוך לשדה התעופה באל־עריש, לפגוע במטוסים החונים, לסגת לשפת הים ולהתפנות בידי חיל הים.²³ מאמץ רב הוקצה לנושא זה כולל אימון הצנחנים, הקצאת מטוסים ובדיקת השטח, ואולם גם כאן התברר שהתכנית עצמה היתה מעורפלת, ומטרות הפשיטה לא הובהרו כדבעי. אפילו שיטת הפשיטה לא סוכמה סופית. לא היה ברור אם הפשיטה תבוצע על ידי צניחה או שתיערך נחיתה בשדה מאולתר ליד אל־עריש. מכל מקום המידע המודיעיני לקראת הפשיטה היה חלקי ביותר, הציוד לא היה מתאים, האימון היה לקוי (אחד הצנחנים נהרג באימון בגלל רשלנות) ואפילו המצנחים שנרכשו מהבריטים ביפו היו קרועים. ככל הנראה בוטלה תכנית הצניחה עוד לפני תחילת המבצע,²⁴ אולם הצנחנים המשיכו להתאמן באמצעות טיסות אימונים וצניחות ממטוסי דקוטה וקומנדו. להם עצמם הודיעו על הדחייה רק בערב שלפני הצניחה המתוכננת. הנימוק שהועלה בפניהם היה סערה בים העלולה למנוע את פינוי הצנחנים בידי חיל הים. נראה שהסיבה האמיתית היתה שהתכנית לא היתה בשלה לביצוע וכי הסערה בים התקבלה באנחת רווחה. במלחמת העצמאות צה"ל עוד לא היה מוכן לפשיטה מוצנחת.

מטה 'ינשוף'

רמת התיאום בין חיל האוויר לזרועות צה"ל עוררה ביקורת מהימים הראשונים של המלחמה.²⁵ מפקדי חיל האוויר קבלו על כך שהמטה הכללי אינו מודע לצרכיו הייחודיים של החיל.²⁶ הם ערערו על דרך שילוב המטוסים בשדה המערכה ועל הקונספציה הבסיסית של תפקיד חיל האוויר. גם בתחומי הפעילות היומיומית ניכר חוסר התיאום. דו"חות המודיעין שהופצו בידי המטה הכללי הגיעו לטייסים באיחור, התגלו כחלקיים ובלתי יעילים. הדיווח לטייסות על תנועת כוחות צה"ל, כוונותיו ומיקומן של היחידות הועבר באקראי וללא מודעות לתכונותיו של חיל האוויר, ליתרונותיו ולמגבלותיו.²⁷

לקראת מבצע 'חורב' החליט המטה הכללי לנסות ולהתגבר על חוסר התיאום.

לצורך זה הוקם 'מטה מתאם לפעולות חיל האוויר וחיל הים'.²⁸ פקודת ההקמה לא הגדירה בבירור את תפקיד המטה. הוא הוקם כמערך זמני לצורך המבצע בלבד. בסיסו היה במפקדת חיל האוויר בתל-אביב וישבו בו גם נציגי חיל הים. הכינוי שניתן למטה היה 'ינשוף'. מטה 'ינשוף' החל לפעול ב-20 בדצמבר 1948, למעשה יום לאחר המועד שבו היה אמור להתחיל המבצע לפי התכנון המקורי. המעקב אחר יומן המבצעים של 'ינשוף' מלמד, שאכן המטה פעל כגורם מנקז שדרכו עברו כל הכתובות, המברקים ופקודות המבצע. ואולם בכך, למעשה, הסתכם תפקידו. תכנון המבצע קדם להקמת המטה, הדיונים ופקודות במהלך המבצע נערכו הרחק מתל-אביב, בחזית פיקוד הדרום, וממילא ללא שיתופו, ובכך הפך המטה המתאם לגורם נוסף בשרשרת של מכותבים ומתואמים כשתפקידו לא הורגש כלל בשדה המערכה.

בדיעבד התברר שגורם מתאם נמוך יותר – קצין הקישור של חיל האוויר במפקדת חזית הדרום – היה הכתובת המידית של חיל האוויר בכל הקשור בתכנון, ארגון, סיוע ופקודות. קצין הקישור נמצא בצומת המרכזי של הקרבות כאשר זמינותו ליד מפקדי המבצע הפכה אותו לגורם שאליו פנו בכל הקשור לצורכי תצפית, תובלה, פינוי ולחימה. ואילו מטה 'ינשוף', שבו אמורים להיות הגורמים הבכירים, נמצא מחוץ לשדה המערכה ללא תפקיד של ממש.²⁹ זו הסיבה שעוד במהלך המבצע נוטרל מטה 'ינשוף' עד כי הפך למיותר. בפקודת המבצע לשלב השני של 'חורב', מטה 'ינשוף' אינו נזכר כלל ואינו מופיע כצד מכותב.³⁰

הפקודות שניתנו לחיל האוויר לקראת המבצע דיברו בהכללה על סיוע אווירי לכוחות היבשה ופגיעה בבסיסי המצרים באמצעות הפצצה.³¹ גם התכנית המעשית שהגיעה לטייסות היתה כוללנית ומעורפלת. למעשה נקבעה תכנית קרב ליומיים בלבד, כשהמטרות העיקריות ביומיים אלו היו מטרות הטעיה שנועדו לבלבל את המצרים ולמנוע מהם לאתר את המאמץ העיקרי של צה"ל.³² כך יוצא שההכנות התמקדו בתפקיד השולי, ואילו ביחס לתפקידים העיקריים של חיל האוויר לא היה תכנון מפורט.³³

מועד התחלת המבצע נקבע בניגוד לדעת מפקדי החיל, שביקשו לעכבו עד סוף החודש. הם הסבירו למטה הכללי שרק במועד זה ייכנסו הספיטפיירים החדשים, שהגיעו במבצע 'ולווטה 2', לשימוש מבצעי, ובינתיים חלק מכוחו של החיל עסוק בהרכבת המטוסים שהגיעו בארגזים ובקליטתם. נוסף לכך הזכיר חיל האוויר למטה הכללי שמצב צילומי האוויר אינו מספק ושיש לבצע גיחות צילום נוספות. נראה שגם רמת התחזוקה של המטוסים היתה ירודה.³⁴ היו אלו נימוקים כבדי משקל, במיוחד לנוכח הבטחת חיל האוויר שדחייה בעשרה ימים תאפשר לו להשתתף במערכה כשהוא חזק הרבה יותר. אולם המטה הכללי דחה את הבקשה. בשלב הזה של התפתחות צה"ל ידעו מפקדי חיל האוויר שמעמדם בצבא וכוחו של החיל עדיין אין בהם כדי להיות גורם שדעתו קובעת בשיקולי המטה הכללי.

הסיכומים שלאחר המבצע שנערכו בחיל האוויר עתידים לבקר בחריפות את יחס המטה הכללי לחיל האוויר ואת התיאום הן ברמת המטה הכללי והן ברמת מפקדת החזית.³⁵ עם זאת מהלך הקרבות והחלק שנטל בהם חיל האוויר מלמדים, שלמרות

החשש המוקדם והקשיים שאכן התגלו במהלך הקרבות עלה בידי חיל האוויר לעמוד בהצלחה במשימות שהוטלו עליו.

פעילות חיל האוויר במבצע 'חורב'

שני גורמים סותרים הכתיבו את תאריך פתיחת מבצע 'חורב': האחד החשש מפני לחץ מדיני שיביא להפסקת אש בגבולות בלתי נוחים והשני מזג האוויר. החשש ששעון החול המדיני אוזל ושהאו"ם עומד לכפות שביתת נשק בקווי הגבול המפותלים שלאחר מבצע 'יואב' היה דחף חשוב לתביעת הדרג המחליט להקדים ככל האפשר את המבצע.³⁶ הלחץ השני היה החורף הגשום. תחילה נקבע המבצע ל-18 בדצמבר, ואולם גשם עז שהחל לרדת בנגב ב-12 בחודש שיבש את התכנית. דרכי העפר בנגב היו במצב שלא אפשר את מעבר כלי הרכב והכוחות, וצריך היה להמתין כמה ימים עד שיתייבשו.

המערכה נפתחה ב-22 בדצמבר בשעה 16:00 בהפצצת חיל האוויר על אזור ההטעיה, הגזרה המערבית באזור עזה, וכן הפצצת שדה התעופה באל-עריש וריכוזי הצבא המצרי ברפיח, חן-יונס ופלוג'ה. בן-גוריון שקיבל דו"חות רצופים כתב ביומנו: 'האוויריה עשתה את שלה'.³⁷ לעת ערב החלה חטיבת גולני בפעולת הסחה באזור עזה שנועדה להטעות את הכוח המצרי, לפצלו, לרתקו לגזרה המערבית ובתוך כך לתפוס מאחזים משופרים לקראת השלב השני של המבצע. בפעולות אלו התגלו המצרים כלוחמים עיקשים, ולכוחות צה"ל נגרמו אבדות כבדות. הצלחת הפעולה היתה חלקית.³⁸ ובתוך כך שוב השתבש מזג האוויר. בצפון הארץ החל לרדת גשם שהתפשט דרומה. הסערה היתה, כזכור, העילה לביטול הפשיטה המוצנחת על אל-עריש. היא גרמה גם לביטול פעולות אחרות של חיל האוויר. הגשם שנמשך כיממה דחה את הפעולות בגזרת המאמץ העיקרית – המערך המצרי באזור עסלוג'–עוג'ה. בינתיים חלו שינויים בהיערכות הכוחות המצריים בחזית. על חיל האוויר הוטל לבצע, בתנאים קשים, עדכון מודיעיני באמצעות סיור אווירי וגיחות צילום.³⁹ המערכה בגזרת המאמץ העיקרי ביר-עסלוג'–עוג'ה החלה ב-25 בדצמבר, שבוע לאחר התאריך שנקבע בתכנון המקורי. למחרת נכבשה עוג'ה שהיתה נקודת הגבול המוסכמת בין ישראל למצרים ובכך הגיע צה"ל לקו הגבול הבינלאומי. ב-27 בדצמבר נתן יגאל אלון, מפקד חזית הדרום, פקודה לכיבוש אבו-עגילה, שבה היה ריכוז של מחנות צבא מצריים. אבו-עגילה היתה כמה קילומטרים ממערב לגבול הבינלאומי. ההחלטה על חציית הגבול וכיבוש אבו-עגילה התגלגלה לפרשה מדינית. בעקבות כיבוש עבו-עגילה החליט יגאל אלון לנצל את ההצלחה ולבצע איגוף עמוק לכיוון אל-עריש. החלטה זו לא היתה על דעת ממשלת ישראל. המידע על חציית הגבול הגיע למטה הכללי באמצעות פענוח צילומי האוויר של חיל האוויר.⁴⁰ מבחינת דיוננו חשיבות הנושא היא התארכות קווי הפריסה של צה"ל לסדר גודל חורג מכל מה שהיה עד כה, קשיי קשר, פיזור הכוחות וחשש מאפשרות תקיעת טריזים מצריים בין הכוחות של צה"ל. כדי למנוע סכנות אלו נועד לחיל האוויר תפקיד חיוני ביותר.

מצב כוחות צה"ל בשטח ותלותו בצירי תנועה ארוכים, קלים לזיהוי וכולטים למרחוק איים להפוך אותם למטרה קלה למטוסי האויב, ואכן באחד הדיווחים נמסר על שש התקפות אוויר על כוחותינו באזור אבו-עגילה.⁴¹ אמנם הנזק שנגרם היה מועט, ובתקיפות אלו לא היו אבדות, אבל החשיפה לסכנת תקיפה מהאוויר היוותה איום פוטנציאלי שהשאיר את רישומו במסקנות המבצע.⁴²

חדירת צה"ל לעומק סיני החלה ב-28 בדצמבר בהסתערות על אבו-עגילה. ב-29 בדצמבר נכבש שדה התעופה של ביר-לחפן ונערכה פשיטה לכיוון שדה התעופה של ביר-חמה. בשלב זה נעו כוחות צה"ל כאשר הם נעזרים ברכב שלל מצרי שלא הוסרו ממנו סימני הזיהוי המקוריים. מטוסינו תקפו את השיירה הצה"לית הנושאת סימני זיהוי מצריים וגרמו להרוג אחד וכמה פצועים.⁴³ הטייס שהוביל את התקיפה, עזר וייצמן, התריע על אי קביעת סימני זיהוי. אירוע זה חל תוך כדי עימות בין יגאל אלון, מפקד החזית, ליגאל ידן והפיקוד העליון של צה"ל בשל עצם החריגה מגבולות המבצע המתוכנן. אלון התעלם מדרישות ידן להימנע מהתקדמות בתוך השטח המצרי והמשיך לנוע לעבר אל-עריש. האיום שהציב צה"ל בעומק סיני הוליד איום בריטי משולב באזהרה אמריקנית שהועברו לבן-גוריון.

בן-גוריון פקד על יגאל אלון לסגת מיד וזאת כאשר יחידות החוד של הכוח כבר הגיעו לשערי אל-עריש. הפקודה לסגת ניתנה ב-31 בדצמבר והנסיגה נמשכה עד ה-2 בינואר 1949.

לכל אורך המהלך הצבאי הזה פעל חיל האוויר באינטנסיביות שעיקרה הפצצת שדות התעופה המצריים, בעיקר באזור אל-עריש, יירוט מטוסי אויב ואיתור מצבורי ציוד ושיירות. הניסיון להפעיל סיוע טקטי ישיר לחילות היבשה לא עלה יפה. קשיי קשר ובעיות תיאום, וכן עניין פשוט כמו אי סימון כלי רכב ישראלים ובמיוחד רכב שלל, גרמו למקרים נוספים של פגיעת מטוסי צה"ל בכוחותינו.⁴⁴ במהלך שלב זה נערך ב-28 בדצמבר קרב אוויר מעל אבו-עגילה; שני ספיטפיירים ישראלים נתקלו בשני מטוסי פיאט מצריים. אחד הפיאטים הופל, והשני נפגע ונמלט. שלושה ימים אחר כך תקפו שלושה ספיטפיירים את שדה התעופה בביר-חמה ויירטו באוויר פיאט מצרי נוסף.⁴⁵

לעת הזאת היה חיל האוויר הגורם היוזם והתוקפני. עד תום השלב הראשון למבצע דווח על 10 מטוסים מצריים שנפגעו: אחד מהם דקוטה, יורט על הקרקע, ותשעה אחרים, מטוסים מדגם פיאט וספיטפייר, נראו מתרסקים או בוערים באוויר או שנפגעו על הקרקע. ואולם למרות הפגיעות הרבות, הפעילות האווירית המצרית לא פסקה. להפך, בשלב מסוים נראה היה שבגזרת אבו-עגילה יש למצרים עדיפות אווירית, כאשר מטוסייהם צלפו לעבר כוחות הקרקע של צה"ל ששאו שמונה פעמים ביום. חיל האוויר המצרי גילה גמישות בכך ש'פעל מכמה בסיסים והעביר את מטוסי הקרב שלו מבסיס אחד לשני. חיל האוויר הישראלי היה חסר ידיעות מודיעיניות מספקות והפצצות האוויר שלו היו לעתים קרובות חסרות תכלית.⁴⁶ מידע מודיעיני שהגיע מכוחות הקרקע בנושא שדות התעופה של מצרים לא הועבר לחיל האוויר, והפצצות האוויר לא הצליחו לשתק את האויב.⁴⁷

ההצלחה היחסית של המצרים לשמור על חופש פעולה אווירית לא גרמה

לכוחותינו של ממש מבחינת האבדות והפגיעות בציווד, ואולם היתה לכך השפעה שלילית על המוראל. יגאל אלון מתפרץ כלפי חיל האוויר 'ותובע בכל תוקף לתת פקודה ברורה למטוסי הקרב לעסוק רק בהגנת יחידותינו ממטוסי האויב ולהקצות לתפקיד זה את מקסימום האווירונים'.⁴⁸ אמנם העילה היתה פגיעות מטוסי חיל האוויר שלנו בכוחותינו, ואולם הפנייה לשמור על שמים נקיים נבעה מהתסכול העמוק לנוכח התקיפות החוזרות ונשנות של מטוסי האויב. המתח שהתגלה כאן בין מפקד המבצע לבין חיל האוויר העיד על קשיי התיאום והעברת האינפורמציה, אבל יותר מכך הוא מלמד על חוסר הידע של מפקדי הצבא הצעיר בכל הקשור לתפעול ודרכי התפקוד של חיל האוויר.

חיל האוויר היה מערך צבאי שונה לחלוטין מזה שמפקדי צה"ל הכירו מניסיונם האישי. הקשר שלהם עם התעופה במהלך פעילותם הביטחונית היה מצומצם ביותר או שלא היה קיים כלל. לא היה להם ידע מעשי או תיאורטי, שלא לדבר על תורת לחימה אווירית.

יש מקום להתייחס גם למידה של הסתייגות סמויה שהיתה למפקדי הצבא מהדימוי של חיל האוויר. דימוי זה מקורו במערכת הערכים האידאולוגיים והחברתיים שקנו אחיזה חזקה בצה"ל, ושורשיהם נעוצים הרחק בתקופת הבראשית של הקמת התעופה הביטחונית ביישוב.⁴⁹ במערכת ערכים זו, שהועברה לצה"ל מאוהלי הפלמ"ח, נועד תפקיד מיוחד לאתוסים קולקטיביים. כך, לדוגמה, טופחו בקרב לוחמי השדה רעיונות של אחוות לוחמים בעלת משמעות רעיונית ואפילו פוליטית. נכללה בהם שאיפה לשוויון בין החיילים ואפילו בין הטוראים למפקדים. הצבא היה אמור להיות גורם חברתי מחנך. באוהלי יחידות השדה בחזית הדרום התגבשה שותפות רעיונית וקמו גרעיני התיישבות קיבוצית.⁵⁰ בהוויה זו נחשב חיל האוויר כאנטי-תזה לערכי השיתוף והשוויון. הוא נחשב לחיל המבוסס על אינדיבידואליות, על כישוריו האישיים של הטייס הבודד, שעות הטיסה שצבר, מיומנותו המקצועית וטיב מטוסו.

על פי אמות מידה אלו טייס שכיר חרב יכול להיות לוחם קרבי יעיל יותר מהטייס הישראלי שלא הספיק לרכוש הכשרה מקצועית. ניתן לשער שאפשרות זו עוררה אי נוחות ואולי אף חשדנות ביחס לחיל האוויר, מה גם שאפילו עתה, בשלהי מלחמת העצמאות, רוב הטייסים היו אנשי המ"ח, חלקם לא היו יהודים, ללא כל עניין ברעיון הציוני. עובדה היא שהשפה שבה ניתנו פקודות הקרב בחיל האוויר היתה אנגלית, משכורות הטייסים ניתנו על פי חוזים אישיים, היה פער גדול בין משכורת למשכורת בתוך החיל ופער גדול הרבה יותר בין שכרם של כלל הטייסים לכל יתר לוחמי צה"ל. היה גם שוני במדים, בסימני הדרגה ועל הכול בתרבות הבילויים ובאורח החיים.⁵¹

רוב מפקדי השדה בצבא ובאופן מיוחד הפיקוד הבכיר של חזית הדרום במבצע 'חורב' היו בפלמ"ח או הושפעו עמוקות מהמסורות שגובשו בו. יגאל אלון, מפקד החזית, היה מפקד הפלמ"ח וממעצבי ייחודו. כמעט כל אנשי מטהו ומפקדי החטיבות והגדודים היו קשורים להתיישבות העובדת. הם ראו את עצמם חקלאים שהתגייסו למלחמה קיומית כהוראת שעה ולא כחיילים מקצועיים. אין ספק שהשוני הערכי

והמנטלי היה גורם שתרם לקשיי השיתוף בין מפקדת החזית לחיל האוויר.

ההפצצות

הפער בין היוזמה והתוקפנות של חיל האוויר הישראלי לבין התוצאות בא לידי ביטוי בנושא הפצצות חיל האוויר. במבצע 'חורב' ערך חיל האוויר 243 טיסות מבצעיות שבהן הוטלו 226 פצצות על שתיים-עשרה מטרות. המטרות העיקריות היו ערי רצועת עזה, עזה, חאן-יונס ורפיח, ושדות התעופה בקידמת סיני ובעיקר באל-עריש. על כל אחת ממטרות אלו נערכו 24-28 גיחות קרב, ועל כולן הוטלו 120 טון פצצות. על כיס פלוג'ה לבדה נערכו באותו זמן טיסות והפצצות השוות כמעט במספרן למספר הטיסות ולכמות הפצצות שהוטלו על ארבע המטרות גם יחד.⁵² המאמץ שהשקיע חיל האוויר בהפצצת האויב היה בלתי מאוזן. בגזרת המאמץ העיקרי של שלב א', בציר עסלוג'-עוג'ה ובאבו-עגילה נערך מספר קטן של הפצצות, בסך הכול שתיים-עשרה, שהתרכזו ביום אחד, ה-26 בדצמבר 1948.⁵³ בגזרת המאמץ העיקרי של השלב השני, גזרת רצועת עזה ואל-עריש, היתה פעילות אינטנסיבית יותר, אבל בהשוואה למאמץ הפעילות בכיס פלוג'ה היה רצף ההפצצות מוגבל. ייתכן שהסטת המאמץ לכיס פלוג'ה, יעד שהיה גורם משני במבצע, נבעה מהחלטתו הפתאומית של בן-גוריון להטיל על המטכ"ל, באמצע מבצע 'חורב', לחסל את כיס פלוג'ה.⁵⁴ מכל מקום הדגש על הפצצת מטרה שאיננה קשורה ישירות למבצע גרמה לפיזור הכוח ולצמצום יעילותן של ההפצצות.

הטייסים שחזרו ממשימות ההפצצה דיווחו, בדרך כלל, על פגיעות טובות במטרה.⁵⁵ ואולם פענוח תשדורות המצרים מהמקומות המופצצים מלמד על נזקים שוליים בלבד.⁵⁶ דו"ח סיכום של מודיעין חיל האוויר על יעילות ההפצצה במבצע 'חורב' משתמש בניסוחים בוטים. בין השאר נאמר בהם: 'מסתבר שהפליטים ומטרות בלתי צבאיות נשאו את החותם העיקרי של הפצצותינו. נראה כי לא נגרם כל נזק ניכר לכוחות האויב, מיכליו ומתקניו'.⁵⁷ דיווחי הטייסים היו אמינים. הם אכן פגעו במטרות, אבל גם סיכום המודיעין היה נכון – הנזק היה מועט.

התוצאות הדלות נבעו משלוש סיבות עיקריות:

א. בהפצצות השתתפו מטוסים מדגם ב-17, קומנדו, הרוורד, דקוטה, בופייטר, ספיטפייר ואפילו פיפר. מלבד הב-17 לא היו אלו מטוסי הפצצה. שיטת ההפצצה באמצעות מטוסים אלו היא הפצצת שטח ואין הם יעילים להפצצת נקודה.
ב. מודיעין: מספר גיחות הצילום לפני המבצע היה מוגבל. בעת המבצע הופסקו גיחות אלו לחלוטין. הכנת תיקי המטרות היתה חלקית. עיקר המודיעין נסמך על ידיעות שנתקבלו ממודיעים ערבים בשכר ועל תחקירי שבויים. מקורות אלו הסתברו כבלתי מספיקים ובמקרים אחדים מטעים.⁵⁸ חיל האוויר לא ידע במדויק את מיקום כוחותינו והמצב בשטח.

ג. תיאום: הקצב האיטי של העברת הידיעות מהשדה לחיל האוויר ובעיות של ארגון לקוי גרמו לנתקים בזרימת ידיעות ובהנחיות התכנון. דוגמה לכך היא פניית אג"ם להפצצת רפיח. הפניות 'היו מציינות את רפיח מבלי לציין איזה שטח מסוים של רפיח'.⁵⁹

דוגמה נוספת של חוסר תיאום היא שלכוחות היבשה היתה אינפורמציה על קיום שדה התעופה המצרי בביר-חמה. ידיעה זו הגיעה לחיל האוויר באיחור רב, כאשר כבר לא היה בה עניין.⁶⁰

משמעות פעולת חיל האוויר

הפועל היוצא של ליקויים אלה נשמע כביקורת חריפה על יעילות חיל האוויר במבצע 'חורב', שהרי מהדו"חות השונים ניתן להסיק כי חלק גדול מההפצצות היו מיותרות, היה בזבוז זמן ואמצעים, פרופורציות לא נכונות של יעדי הפצצה, קשר מודיעין לקוי, פגיעת מטוסינו בכוחותינו. אף על פי כן הסיכום הכולל של הפעילות הוא חיובי.

סוגי המטוסים, רמת המודיעין ובעיות התיאום היו האילוצים שבמסגרתם הוטל על חיל האוויר לפעול. לאילוצים אלו נוספו בעיות מזג אוויר, השינויים הרבים שחלו בתכנית ובביצוע תוך כדי לחימה וכושר העמידה היחסי שגילו טייסי חיל האוויר המצרי. למרות התנאים הקשים הללו פעל החיל האוויר הישראלי באינטנסיביות רבה. עלה בידו להסב עצמו במהירות לצרכים המשתנים, לעמוד בלוח זמנים עמוס שכלל הפצצות יום והפצצות לילה, סיור ויירוט מטוסי אויב. בקרבות האוויר בלט, לראשונה, יתרונם המוחלט של הטייסים הישראליים. במהלך המבצע איבד חיל האוויר המצרי 17-18 מטוסים, לעומת מטוס ישראלי אחד שהופל בשובו מסיור.⁶¹

הפצצות האוויר היו מוצלחות פחות. מידת הנזק שהן הסבו ליעדים הטקטיים היתה מוגבלת. עם זאת, הן גרמו לפגיעה קשה במוראל הלוחמים המצריים.⁶²

טיסות הסיור הבריטיות

היום האחרון למבצע 'חורב' ולמעשה היום שבו הסתיימו בפועל הקרבות בין מצרים לישראל היה ה-7 בינואר 1949. ביום זה התרחשה פרשה דרמטית שהיתה עלולה לשנות לחלוטין את המצב ולהפוך את יום סיום המלחמה לפתיחת מערכה מלחמתית חדשה והפעם נגד מעצמה עולמית – בריטניה. באותו יום התרחשו שתי התנגשויות אוויריות בין חיל האוויר הישראלי הצעיר לבין חיל האוויר המלכותי הבריטי. במהלך הקרבות הפילו הישראלים חמישה מטוסי קרב בריטיים. בריטניה היתה קשורה עדיין לאינטרסים אסטרטגיים במזרח התיכון, למן הנפט בעיראק ועד השליטה בתעלת סואץ. המלחמה בין ישראל לערבים, שהתרחשה סמוך למוקדי עניין אלו, עלולה היתה לפגוע במערך היחסים הבעייתי והרופף בינה לבין מדינות ערב.

ממשלת בריטניה הכריזה על מדיניות של אי התערבות במלחמה במזרח התיכון. אף שהיו חריגות ממדיניות זו, בעיקר בשלבי הפינוי הבריטי בארץ-ישראל, נשמרו עקרונותיה.⁶³ עם זאת, ראתה בריטניה את עצמה כגורם בעל השפעה באזור שנכוננו לו תפקידים מדיניים וצבאיים בהמשך. כדי לשמור על מעמדה, ניסתה ממשלת

בריטניה לקבל אינפורמציה שוטפת על אירועי המלחמה.

משימת המודיעין העיקרית הוטלה על הרא"ף, חיל האוויר המלכותי הבריטי, שלרשותו עמדה באזור התעלה טייסת 13, שעסקה בסיור וצילום באמצעות מטוסי מוסקיטו. טייסת זו הסתייעה במטוסי קרב משלוש טייסות אחרות שפעלו באזור התעלה, ובעיקר מטיסת 208, שחנתה בפאיד, ממערב לתעלת סואץ. לרשות טייסות הקרב הבריטיות עמדו מטוסי ספיטפייר משופרים ומטוסי הוקר טמפסט. זמן הטיסה של מטוסי הקרב הבריטיים משדה התעופה פאיד שבתעלה עד קו החזית הישראלי היה כ-15 דקות.⁶⁴

משימות הצילום הוטלו על טייסת 13 עוד במבצע 'יואב'. ב-20 בנובמבר 1948 הופל מטוס מוסקיטו בריטי שהיה בטיסת צילום מעל ישראל.⁶⁵ הגילוי שממשלת בריטניה מעורבת בפעילות המלחמתית בארץ עורר סערה בפרלמנט הבריטי. שר החוץ ארנסט בוין הודה במכתב לראש ממשלתו, קלמנט אטלי, בכך שבריטניה עלולה להיות נאשמת בביצוע פעולות בעלות אופי מלחמתי; 'עם זאת, לדעתי, אין להניח לסיכון המדיני הכרוך בכך לגבור על היתרון המבצעי שיושג מכך שטיסות אלו יימשכו'.⁶⁶

הניסיון הבריטי להסביר את הטיסות בפנייה של משקיפי האו"ם לאינפורמציה היתה אחד מסדרה של נימוקים שאפילו וינסטון צ'רצ'יל, שהיה עתה מנהיג האופוזיציה, התייחס אליהם בספקנות.⁶⁷ וכך נמשכו גיחות צילום אלו שנערכו על ידי מטוסי מוסקיטו בלתי חמושים, שלוו במטוסי קרב בריטיים מאזור התעלה.⁶⁸ נלווה אליהם איום בריטי סמוי כנגד פעולה צבאית ישראלית העלולה לפגוע באינטרסים הבריטיים. פלישה ישראלית לירדן או למצרים היתה נחשבת לפגיעה כזו.⁶⁹

מבצע 'חורב' ובעיקר חציית הגבול הבינלאומי בידי כוחות צה"ל גרמו לדריכות מיוחדת במפקדה הבריטית במצרים. ב-29 בדצמבר, לאחר כיבוש אבו-עגילה ובעקבות הפריצה לעבר אל-עריש, דווח למפקדת הרא"ף כי שדות התעופה המצריים באל-עריש והשדות החלופיים שלהם בביר-לחפן וביר-חמה נפגעו. מטוס מצרי שהיה באוויר בעת הפצצת השדות נמלט לכיוון התעלה ונחת שם בשדה תעופה בריטי, כשמכלי הדלק שלו ריקים.⁷⁰ אירוע זה הדליק אצל הבריטים נורת אזהרה; האם צה"ל פרץ במבצע כיבוש מהיר של סיני? האם הצבא המצרי הובס כליל? ושאל צה"ל מתעתד עתה להפנות את כל כוחו נגד ירדן ולכבוש את מדינת החסות הבריטית הזאת?⁷¹

על רקע זה פנה קמפבל, שגריר בריטניה במצרים, והציע ב-29 בדצמבר למשרד החוץ שלו לתת 'ליהודים' (המסמכים הבריטיים מאותה תקופה מעדיפים הגדרה זו על ההגדרה 'ישראלים') אולטימטום קצר טווח לסגת בחזרה לגבול הבינלאומי ומיד אחר כך להתערב בכוח. ואכן משרד החוץ הבריטי דיווח באותו יום למחלקת המדינה האמריקנית על כוונותיו לאמור: 'אם הכוחות היהודיים מתקיפים טריטוריה מצרית, המחויבות הבריטית על פי החוזה האנגלי-מצרי תופעל'.⁷² מחלקת המדינה האמריקנית הטילה על ציר ארצות הברית בישראל, מקדונאלד, להביא לידיעת

ממשלת ישראל את האיום הבריטי בצירוף אזהרת נשיא ארצות הברית, שלפיה אם ישראל לא תיסוג תנקוט ארצות הברית פעולה נמרצת נגד ישראל. הודעת מקדונלד הגיעה לבן-גוריון ב־31 בדצמבר, ובן-גוריון הורה ליגאל אלון לסגת מיד ולחזור לגבול הבינלאומי.⁷³

בתוך כך דיווח מטה חיל האוויר המלכותי למשרד האווירייה בלונדון על היסטריה מצרית בעקבות המפללות בחזית.⁷⁴

המלך פארוק ביקש עזרה במטוסים בריטיים, כולל טייסים, שיטוסו תחת סימונים מצריים ויסייעו למצרים במצבה החמור. קמפבל, המדווח על כך, אינו מסתיר את תמיכתו בבקשת המצרים.⁷⁵ ואכן סגן מפקד חיל האוויר הבריטי נתן אישור למפקד חיל האוויר שלו במזרח התיכון לשיתוף פעולה עם המצרים בנושא תדלוק ושימוש בשדות התעופה ודרש ממנו לספק לגורמים המדיניים אינפורמציה שוטפת על המצב באמצעות צילום שדה המערכה.

ב־30 בדצמבר המריאו שישה ספיטפיירים בריטיים מטייסת 208 יחד עם עוד שלושה ספיטפיירים מצריים לסיור בצד המצרי של קו החזית. הסיור גילה טור שריון ישראלי הנע מערבה מרפיח לכיון אל-עריש.⁷⁶ אגב, על הסיור האווירי נורתה אש מן הקרקע בידי הכוחות המצריים.⁷⁷ מסיבות הנובעות מחשש מצרי משיתוף פעולה ישיר עם בריטניה, שמשמעותו אישור מצרי להפעלת החוזה האנגלו-מצרי, החליטה ממשלת מצרים בתום יומיים של שיתוף פעולה להפסיק את הסיורים המשותפים. הפיקוד העליון הבריטי במזרח התיכון לא הצטער על כך. בדיווח ללונדון נאמר שהטייסים המצריים גילו רמה מקצועית נמוכה, ובטיסות הסיור המשותפות היו מקרים של סף התנגשות באוויר שסיכנו את הטייסים הבריטיים.⁷⁸ למרות הפסקת הטיסות המשותפות המשיכו הבריטים בגיחות צילום יומיות. האינפורמציה שנאספה או חלק ממנה הועברה למצרים.⁷⁹ בכל אחד מימי ינואר, עד ה־7 בחודש בוצעו גיחות שצילומיהן הגיעו לידי המפקדות הבריטיות העיקריות וחלקם הועברו למצרים. רוב גיחות הצילום בוצעו בידי מטוסי מוסקיטו מטייסת 13 שלוו בידי מטוסי ספיטפייר או טמפסט מטייסות הקרב. הנתיב הרגיל היה מתעלת סואץ לעוג'ה אל-חפיר, משם פנו המטוסים צפונה לאורך כביש אל-עריש עד רפיח וחזרה. המבנה המלווה טס כשזוג אחד קדימה בגובה נמוך (כ־500 רגל) וזוג אחד גבוה (כ־2000 רגל).⁸⁰ המטוסים הקפידו שלא לחצות את הגבול הבינלאומי. בדיווח מה־6 בינואר נמסר על גיחות צילום מאותו יום שנמשכו 32 שעות ו־55 דקות. סך הכול בששת הימים הראשונים של ינואר בוצעו 104 שעות ו־40 דקות של גיחות צילום, כמות שיא באזור.⁸¹

בתוך כך השתררה בארץ אווירת חירום: כותרות העיתונים של השבוע הראשון של ינואר דיווחו על כוונה בריטית לבטל את האמברגו על משלוח נשק למדינות ערב, על הפעלת מועצת הביטחון נגד ישראל וכן על התערבות בריטית ישירה בקרבות.⁸² הדינמיקה של המתיחות זרמה אל מחוץ לאזור.

ב־7 בינואר, זמן קצר לפני שנודע על ההתנגשות האווירית, דיווח משרד החוץ הבריטי לשגרירותו בווינגטון, כי פענוח צילומי האוויר מה־6 בחודש מגלה שהישראלים מכינים התקפה נוספת.⁸³ דיווח זה, שהתקבל אף שגיחות הצילום

הקודמות אישרו שהישראלים פינו את מאחזיהם שמעבר לגבול הבינלאומי,⁸⁴ מבטא את רמת אי האמון שהגו הבריטים לכוונות הישראליות לסיים את המלחמה, אי אמון זה עתיד להוליד את התקרית הגדולה.

הכוחות הישראליים היו ערים לקיומן של גיחות בריטיות מעליהם. הדיווחים הועברו למפקדת החזית.⁸⁵ לא נמצאו מסמכים המעידים על דיונים ברמת המטה הכללי בנושא הטיסות הבריטיות ולא ניתנו הנחיות ברורות לחיל האוויר ולכוחות הקרקע באשר לתגובה לטיסות סיור אלו. תשומת הלב היתה נתונה למערכה העיקרית נגד המצרים שנכנסה עתה לשלב השני של מבצע 'חורב'. ב־6 בינואר הגיע שלב זה לשיאו. צה"ל תקף את המצרים בקו עזה-רפיח, במאמץ לסלקם מעמדותיהם ולהשתלט על רצועת עזה. כוח של צה"ל, שהיה ערוך במבואות רפיח, על קו הגבול הבינלאומי ובמרחק קצר מעבר לו בתוך גבולה של מצרים, נועד לחסום את המצרים בעורפם ולאפשר לחץ חזיתי נגדם. מסיבות שונות של קשיי מזג אוויר וכן בשל תקלות מקומיות, המגמה לחסל את המצרים במכת מחץ אחת נכשלה. מפקדת חזית הדרום היתה זקוקה עוד לפרק זמן נוסף, קצר מאוד, כדי להכריע את המצרים, אולם שעון החול המדיני כבר אזל. בן-גוריון פקד נחרצות לחזור אל הגבול הבינלאומי. הפסקת האש אמורה היתה להיכנס לתוקפה ב־7 בינואר 1949 בשעה 14:00.

ניסיון הפסקות האש הקודמות לימד שהצדדים נהגו להפר אותן כדי לשפר עמדות ולזכות ביתרונות מקומיים. הפרות אלו גרמו להצתת הגזרה ולהתמוטטות הפסקת האש. לעתים היוזמה להפרות היתה של מפקדים בשטח, בניגוד למדיניות. בתנאים אלו לא היה זה מוזר שבן-גוריון דרש מיגאל ידן לשלוח מפקד מטעם המטה הכללי להשגיח שיגאל אלון, מפקד חזית הדרום, ימלא את הפקודה ביחס לנסיגת ישראל והפסקת האש.⁸⁶ אם בן-גוריון גילה מידה של חשדנות ביחס למפקדיו שלו, אין פלא שגם הבריטים גילו חשדנות רבה, שגרמה לכך שלקראת כניסת הפסקת האש לתוקפה הם הגבירו את הסיורים האוויריים. ברקע החשדנות הבריטית ביחס לכוונות האמיתיות של ישראל ניצבה מסכת היחסים העכורה בין בריטניה לישראל. ההנחה שרווחה בארץ היא שבריטניה תומכת במישרין ובעקיפין בצד הערבי.⁸⁷ הבריטים מצדם היו משוכנעים שהיהודים נוהגים בעורמה, מפרים סיכומים וכי אין לבטוח בהם.⁸⁸ מכאן החשיבות שייחסו גורמים בכירים בבריטניה לקיומן של הטיסות.⁸⁹

השילוב שבין המשקע של היחסים העכורים, החשדנות ההדדית ומידת שיתוף הפעולה שאכן היתה בין חיל האוויר הבריטי למצרים הוביל למתיחות גוברת. במסגרת טיסות הסיור ב־6 בינואר הגיעה אחת מטיסות הסיור הבריטיות עד עקבה.⁹⁰ ביום זה נוצר, לראשונה, מגע אש. הטייסים הבריטיים ששבו מסיור מעל כביש עוג'ה אל-חפיר – רפיח, דיווחו על אש נגד מטוסים שנורתה עליהם מכוחות צה"ל.⁹¹ הבריטים פענחו את מסקנות הסיורים מיום זה כאילו צה"ל לא נערך כלל להפסקת אש.⁹²

הפלת המטוסים הבריטיים

המסמכים שבידינו אינם מאפשרים לקבוע נחרצות אם ההחלטה הבריטית להגביר את הסיורים ב־7 בינואר נועדה רק לצורך אינפורמציה. נראה שיש מקום להנחה, שהסיורים נועדו גם להוות רמז ואיום לממשלת ישראל בדבר מידת העניין של ממשלת בריטניה שהפסקת האש תיכנס לתוקפה במועד ותישמר בהקפדה.

קרבות האוויר שהתחוללו באותו יום בין חיל־האוויר הישראלי לחיל האוויר הבריטי הפכו למחלוקת מדינית מרה בין ישראל לבריטניה. הגירסה הבריטית, שבאה לידי ביטוי בהודעות הרשמיות ובתחקירים הפנימיים, היתה שהטיסות היו חוקיות, שהטייסים תודרכו בהקפדה ושנאמר להם בבהירות לא לחצות את קו החזית, לא להתקיף שום מטרה קרקעית ולא להגיב באש אפילו אם ייתקלו באש מן הקרקע. ביחס למטוסים 'היהודיים' ההוראה היתה לא לתקוף אותם אלא לצורך הגנה עצמית. בדו"ח ועדת החקירה של משרד המלחמה הבריטי, שנתבקשה לבדוק את השתלשלות האירועים, נאמר שכל הטייסים הבינו היטב את הפקודה.⁹³

המטוסים הבריטיים היו מצוידים במקלעי 20 מ"מ, אולם לא נשאו פצצות אלא מכלי דלק נתיקים.⁹⁴ טיסת הבוקר שיצאה משדה התעופה בפאיד סמוך לשעת הצהריים כללה מטוס צילום מדגם מוסקיטו מטייסת 13 שלווה בארבעה מטוסי ספיטפייר מטייסת 208. המסלול שנקבע לסיור היה מעל כביש איסמעיליה – באר־שבע עד נקודה ממזרח לאבו־עגילה, משם צפונה מעל כביש עוג'ה אל־חפיר עד נקודה שהיא כחמישה מייל מדרום מערב לרפיח וחזרה לפאיד. דו"ח החקירה הבריטי קובע נחרצות שמזג האוויר היה בהיר.⁹⁵ הטייסים זיהו את הכביש בוודאות ולא חצו אותו. ומכאן שהמטוסים הבריטים לא חצו את הגבול.⁹⁶

בתחקיר שנערך בידי ועדת חקירה של משרד המלחמה הבריטי נקבע, שלאחר שמטוס הצילום סיים את משימתו וחזר, פנו ארבעת הספיטפיירים בזווית של 180 מעלות לציר הצפוני של מסלולם ואז נורתה עליהם אש מהקרקע באזור שבין אבו־עגילה לרפיח. אחד המטוסים נפגע ונראה צולל. שלושת המטוסים האחרים ניסו לבדוק מה קרה לו, ובזמן שעסקו בחיפושים אחריו הם הותקפו במפתיע בידי 'מטוסים יהודיים', ולפני שהבינו מה מתרחש הופלו כל שלושת המטוסים.⁹⁷ הטייס שהופל באש מן הקרקע צנח בשלום בשטח המצרי, מבין שלושת הטייסים האחרים אחד נהרג כשמטוסו צלל לקרקע סמוך לקו הגבול, שני מטוסים נוספים התרסקו במרחק של כעשרה מייל מהגבול בשטח המצרי, טייסיהם שנפגעו קלות נלקחו בשבי בידי כוחות צה"ל שהיו עדיין באזור.⁹⁸ הספיטפיירים הבריטיים הותקפו בידי שני מטוסי ספיטפייר ישראליים מדגם מיושן יותר. לנוכח השאלה כיצד זה קרה שכל המטוסים הבריטים הופלו בקלות רבה כל כך, הועלתה הטענה, שהישראלים צבעו את מטוסייהם בצבעי הסוואה בעלי סימני זיהוי שהועתקו מטייסת 208, ועל כן הטייסים הבריטים טעו לחשוב שמדובר במטוסים ידידותיים.⁹⁹

כאשר התלהט הוויכוח על האירוע הפכה טענה זו לנשק פוליטי. הטיעון היה ש'היהודים' נקטו תכסיסים בלתי כשרים שבאמצעותם הם הערימו על הבריטים. אלא שהעדויות האחרות, כולל עדותו של אחד הטייסים השבויים וכן עדויות משקיפי

האו"ם הפריכו טענה זו בהוכיחם שכל המטוסים של חיל האוויר נשאו סימני מגן דוד בולטים.¹⁰⁰

הדיווח על האירוע בצד הישראלי לוקה באי בהירות. בסיכום יומי של פעולות טייסת 101 מיום האירוע נזכרת טיסת סיור של שני מטוסי מוסטנג ישראליים מעל כוחות צה"ל בכביש רפיח-עוג'ה. בשעה 11:00 לערך אותרו מטוסים מצריים שתקפו את כוחותינו. בעקבות קריאה לעזרה מכוחות הקרקע נכנס הסיור האווירי הישראלי לקרב נגד מטוסי ספיטפייר מצריים ופגע במטוס אחד. בסיום פעולה זו יצאו שני מטוסי ספיטפייר ישראליים לסיור נוסף. למרבה האירוניה הטייסים מאנשי המח"ל, האחד קנדי והשני אמריקני, לא היו יהודים. סמוך לשעה 12:00 הם גילו באזור הסמוך לרפיח מטוסי ספיטפייר שנראה היה להם שהם תוקפים את הכוח הישראלי. הם תקפו את הספיטפיירים הבריטיים והפילו אותם.¹⁰¹

מהידיעות שבידינו אין זה ברור לחלוטין אם הטייסים ידעו מלכתחילה שמדובר במטוסים בריטיים. על פי גירסה אחת אחד משני הטייסים התוקפים זיהה בבירור שמדובר במטוסים בריטיים וחברו סבר שמדובר במצריים, על פי גירסה אחרת השניים אכן הניחו שאלו מטוסים בריטיים, אולם הם סברו שהבריטים תקפו באש את הישראלים. הנחה זו נבעה גם מהעובדה שסמוך להתנגשות האווירית שמטו המטוסים הבריטיים את מכלי הדלק הנתיקים כדי להקל על מנוסתם והטייסים הישראליים חשבו בטעות שמדובר בפצצות.¹⁰²

כשנחתו שני הטייסים הישראליים בבסיסם בחצור כבר היה ברור שהופלו מטוסים בריטיים. נקל לשער את מידת המתח וההתרגשות.¹⁰³ לא היה ספק שלאירוע של הצהריים צפוי המשך. ניתן לשער שטייסי הקרב הישראליים היו מתוחים, עם זאת אין בידינו עדויות על הנחיות מיוחדות מהדרג המדיני לחיל האוויר. אף שחלפו שלוש וחצי שעות מאז הופלו ארבעה מטוסי ספיטפייר בריטיים ועד גיחת הסיור השניה, נמשכה הפעילות השגרתית כאילו לא אירע דבר.

בשעה 15:30 יצא מחצור סיור של ארבעה מטוסי ספיטפייר בפיקודו של עזר וייצמן.¹⁰⁴ סמוך לגבול הבינלאומי, באזור רפיח, הם נתקלו במטס של 19 מטוסים בריטיים. על פי המקורות הבריטיים החליט מפקד חיל האוויר הבריטי במצרים לבדוק מה עלה בגורלם של ארבעת המטוסים שיצאו לפני הצהריים לסיור ואף אחד מהם לא חזר. לצורך זה הוא שלח בשעה 15:00 ארבעה ספיטפיירים מטיסת 208 מלווי 15 מטוסי טמפסט מטיסת 213. ההוראות, לדבריו, היו לא לחצות את קו הגבול הבינלאומי.¹⁰⁵ המטוסים היו מצוידים במקלעי 20 מ"מ וחמושים, אך מלבד מטוסו של הטייס המוביל, שמקלעיו היו דרוכים, מקלעי האחרים לא היו דרוכים, על כן לא היו מסוגלים לפתוח באש ואף לא להתגונן.¹⁰⁶

בדו"ח ועדת החקירה הבריטית הודגש, שהמטרה העיקרית של הסיור היתה בדיקת גורל המטוסים הבריטיים הנעדרים וכי המטרה המשנית היתה לבדוק אם הפסקת האש, שאמורה היתה להיכנס לתוקף בשעה 14:00, אכן נשמרת. לטענת הטייסים הישראליים טסו הבריטים מעל אזור קרבות, במערך תקיפה, במטוסים חמושים שמתחת לכנפיהם פצצות.¹⁰⁷ בדיקת שתי הגרסאות המנוגדות מובילה למסקנה שטענות שני הצדדים נכונות בחלקן. המטוסים הבריטיים אכן טסו מעל

לאזור הקרבות כשמתחת לכנפיהם מכלי דלק נתיקים שניתן היה לחשוב שהם פצצות. גם אם מקלעי מטוסי הטמפסט לא היו דרוכים, הטייס המוביל שמקלעו נדרך מראש ירה ואף פגע בפרופלור של מטוסו של עזר וייצמן.¹⁰⁸ העובדה שנערך סיור כזה מעל קו החזית סמוך להפסקת האש יכלה להיחשב מעשה תוקפני, ואכן מפקד חיל האוויר הבריטי במזרח התיכון נדרש אחר-כך בידי מיניסטריון האוויריה הבריטי להסביר את המעשה.¹⁰⁹

הקרב עצמו התחולל באזור רפיח, לטענת הבריטים שני מייל מזרח מערב לגבול, בשטח מצרים.¹¹⁰ לטענת ישראל חדרו המטוסים הבריטיים לשטחה, והקרב התנהל בצד הישראלי של הגבול.¹¹¹ ישראל יכלה להוכיח את טענתה בעובדה שבתום הקרב האווירי הקצר הופל מטוס טמפסט בריטי ארבעה מייל בתוך שטח ישראל.¹¹² 18 המטוסים הבריטיים האחרים ניתקו מגע וחזרו לבסיס.¹¹³

סיכום הפעילות שביצעה טייסת הקרב של חיל האוויר באותו יום אחרון לקרבות מלמד על פעולה שבמהלכה הופל מטוס מצרי אחד ומטוס מצרי שני נפגע. בשתי פעולות נוספות הופלו חמישה מטוסים בריטיים (אחד מהם מאש מן הקרקע).¹¹⁴ היה זה אפילו מזהיר לחיל האוויר שנולד תוך כדי קרבות. אבל זה עלול היה להיות פרולוג לפרק חדש, מסוכן עד מאוד. כצפוי התפתח עתה משבר מדיני חריף, שבו התעורר חשש של ממש שבריטניה מבקשת לגמול לישראל במכה קשה, כולל הפצצה אווירית ונחיתה מן הים לעבר מרכז הארץ.¹¹⁵

ואולם במקביל למשבר המאיים שהתפתח בין ישראל לבריטניה התחולל תהליך אחר, חיובי. נסיגת ישראל מאל-עריש והחזרת כוחותיה לגבול הבינלאומי אפשרו הפסקת אש. בעצם ימי הנסיגה החל משא ומתן מדיני ראשון בתיווך משקיפי או"ם, שהוליד תוך זמן קצר מפגש בין המדינות ברודוס. אמנם היו קולות בבריטניה שדרשו לגמול לישראל על הפלת המטוסים וללמדה לקח מר.¹¹⁶ נשיא ארצות הברית לחץ על בריטניה שלא לסכן את הסיכוי שנפתח לסיים את המלחמה במזרח התיכון. וכך, לאחר פרץ נרגש של צחצוח חרבות מילולי,¹¹⁷ החליטו כל הצדדים המעורבים להוריד פרופיל ולהצניע את פרשת הפלת המטוסים הבריטיים. הקרבות שניהל חיל האוויר במבצע 'חורב' ואקורד הסיום שלו – הפלת חמשת המטוסים הבריטיים – הם מבחינת החיל סיום קרבות האוויר של צה"ל במלחמת העצמאות.

סיכום

במבצע 'חורב' הסתיים, למעשה, שלב הלחימה במלחמת העצמאות. המטרה המדינית הישירה של המבצע הושגה במלואה: המכה שהונחתה על הצבא המצרי אילצה את ממשלת מצרים להסכים לפתוח במשא ומתן עם ישראל שהביא להסכם שביתת הנשק. המטרה הצבאית של המבצע, לסלק את המצרים מגבולות הארץ, הושגה רק בחלקה: כיס פלוג'ה חוסל, הכוחות המצריים באזור שמדרום לרפיח הורחקו אל מעבר לגבול הבינלאומי, אולם רצועת עזה נשארה בידיהם. ברור היה שהמלחמה שהסתיימה עתה היתה רק תחילת העימות הצבאי מול מדינות ערב וכי על צה"ל להיערך לקראת השלב הבא.

מבצע 'חורב' מסמן סיומה של תקופה בחיל האוויר. בראשית 1949, עם תום הקרבות, החלו אנשי המח"ל, שהיו מרכיב מרכזי בקרב טייסי חיל האוויר בראשיתו, לחזור לארצותיהם. במקביל הוקמה חברת התעופה האזרחית 'אל-על', ששאבה את אנשיה מקרב אנשי החיל. חיל האוויר נערך לקראת תקופה חדשה.

ללקחי המבצע נועד תפקיד בהיערכות החדשה.¹¹⁸ מבצע 'חורב' הוכיח את מידת החיוניות של חיל האוויר במלחמה, במיוחד לנוכח פריסת הקווים הארוכה של הצדדים הלוחמים וחשיפתם לאורך צירים מוגדרים. המטוסים שפעלו במקביל נגד מטרות מסוגים שונים, באזור מדברי ובאזור מיושב, הוכיחו שקיים בהם פוטנציאל של הכרעה במלחמה אולם הוא מותנה בהפעלה נכונה.

במבצע זה קיבל על עצמו חיל האוויר משימות מקיפות של מודיעין, סיור אווירי, קשר, שיבוש מערך האספקה של האויב, הסחה, סיוע צמוד לכוחות הקרקע, הפצצות עומק, תובלה אווירית, הכנת הצנחה והגנה על שמי המדינה. החיל עמד במשימות שהוטלו עליו תוך שהוא מגלה עליונות אווירית ברורה. הניסיון שנרכש בהדרגה לאורך המלחמה יושם במבצע 'חורב'. אין זה מקרה שמספר מטוסי האויב אשר הופלו במבצע 'חורב' בקרבות אוויר-אוויר (כולל המטוסים הבריטיים) היה כמספר כל מטוסי האויב שהופלו לכל אורך המלחמה.

והנה למרות הישג זה שימשו לקחי המבצע הוכחה נחרצת לתביעתם של מפקדי חיל האוויר לשנות לחלוטין את מעמד החיל בתוך צה"ל. התופעה הבולטת ביותר בהפעלת המטוסים במהלך המבצע היתה המגמה להכפיף אותם לצרכים המידיים של כוחות היבשה. החיל נתפס כגורם מסייע העומד לרשות מפקד החזית. היה לכך ביטוי לכל אורך המבצע, למן התכנון, שבו שותפו מפקדי החיל רק בנוגע לחלקם הישיר, ועד לניסיון הסרק לבנות מטה מתאם – 'ינשוף' – אשר לא זכה להתייחסות מפקדי השדה.

מפקדי השדה במבצע 'חורב', רובם ככולם אנשי פלמ"ח, שהיו אמונים על ערכי לחימה, כמו אומץ לב, כושר אלתור, תושייה, דבקות במטרה ואחוות לוחמים, לא היו ערים לייחודו של חיל האוויר, לדקדקנות המקצועית הנדרשת להפעלתו ולתלותו בגורמים שמעבר לאומץ הלב, כושר האלתור, התושייה והחברות. בצה"ל של שלהי מלחמת העצמאות הדגש היה על ערכי לחימה אלו שטופחו בפלמ"ח. לעומת זאת בחיל האוויר, שהפקודות בו ניתנו עדיין בשפה האנגלית, הדגש היה על הטייס הבודד. המפגש בין חיל האוויר, שחלק גדול מטייסיו היו מתנדבים, רבים מהם לא יהודים, העומדים לשוב לבתיהם בחו"ל, לבין מפקדי החזית הפלמחניקים גרם לתחושת זרות הדדית, למידה מוגבלת של אמון ולקשיי שיתוף פעולה.

התפקיד הגדול יחסית שהוקצה במבצע זה לחיל האוויר הבליט את המתח שהיה קיים מלכתחילה בינו לבין פיקוד צה"ל. למרות חשיבות המשימות שהוטלו עליו לא שותפו מפקדיו בהכנות המוקדמות למבצע. המטכ"ל התעלם מפניית החיל לדחות בימים מספר את תחילתו כדי לקלוט את מטוסי הקרב שהיו בדרכם ארצה. הוא לא שילב את מפקדיו בתכנון, לא הקצה להם משימות ברורות, לא התייחס לבעיות הלוגיסטיות ולקשיי מזג האוויר ולא עדכן אותם במהלך המערכה. התמונה העולה מהיחס לחיל האוויר מלמדת על מיקומו בשולי כוחות היבשה. ייתכן שיש בכך גם

הסבר חלקי לפרשת קרבות האוויר נגד מטוסי בריטניה. קרבות אלו נבעו משרשרת של טעויות. איש לא רצה בניצחון הסוחף והמסוכן הזה של הטייסים הישראליים נגד טייסי חיל האוויר המלכותי הבריטי. אולם בהמשך לרמת התיאום הלקויה ולמיקומו של חיל האוויר בשוליים, לא היה גורם, מדיני או צבאי, שידאג לתדרך את הטייסים. אופייני הדבר שאף שהיה ידוע על טיסות הסיור הבריטיות לא ניתנו לחיל הנחיות ברורות ביחס אליהן. כך קרה שבשעות שלאחר קרב האוויר הראשון לא היה מי שיתדרך את הטייסים באשר להמשך פעילותם, ולקראת קרב האוויר השני יצאו הטייסים על דעת עצמם והעזו לתקוף מבנה אדיר בן 19 מטוסים בריטיים.

מבצע 'חורב' חשף ליקויים מהותיים בתיאום בין המטכ"ל ומפקדי השדה לבין חיל האוויר. במקביל הוא הוכיח את חיוניות החיל, את רמתם המקצועית הגבוהה של טייסיו ואת המשמעות המכרעת של רכישת עליונות אווירית. מיד לאחר הפלת המטוסים הבריטיים, כאשר המבצע הסתיים ועמו פסקה הלחימה, נערך צה"ל, בתנאים של רגיעה יחסית, לארגון מחדש. עתה עתיד חיל האוויר לעבור שינויים מהותיים. לאחר ויכוח ממושך בתוך הצבא, כאשר מפקדי חיל האוויר מסתייעים בלקחי המבצע, הוחלט לתת לחיל עדיפות. זו התבטאה בכוח אדם ובעיקר ברכש מטוסים ופיתוח אמצעים. ממעמד של כפיפות לכוחות השדה הוא הפך לחיל עצמאי הפועל במסגרת המטה הכללי. לאחר מלחמת העצמאות, כאשר צה"ל נבנה בעיקרו מיחידות מילואים, הוחלט להשאיר את חיל האוויר ככוח סדיר-מקצועי. במערכות שעוד נכוננו לצה"ל נועד לחיל האוויר תפקיד מכריע.

הערות

1. פקודת יום למבצע 'חורב' מאת מפקד חזית דרום (יגאל אלון), 22 בדצמבר 1948, ארכיון הענף לתולדות חיל האוויר, צה"ל, תיק 52 [המסמכים מתוך תיק זה יצינו להלן: תח"א 52].
2. וראה מ' אביזוהר, הציונות הלוחמת, קריית שדה בוקר 1985, עמ' 61.
3. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, תל-אביב 1983 [להלן: יומן המלחמה], עמ' 886.
4. Security Council Official Records, 3rd year, no. 122, pp. 7-9.
5. ג' כהן, 'מדיניות בריטניה ערב מלחמת העצמאות', בתוך: י' ואלך (עורך) היינו כחולמים, גבעתיים 1985, עמ' 13 ואילך וכן: R. Louis, 'British Imperialism and the End of the Palestine Mandate', in: R. Louis & R. Stookey (eds.), *The End of the Palestine Mandate*, London 1986, pp. 1-27.
6. ג'ון ודוד קמחי, משני עברי הגבעה, תל-אביב 1973, עמ' 108-112, 251.
7. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 23 בדצמבר 1948, עמ' 897. מטרות המבצע על פי 'תעודה למבצע עין' מיום 10 בדצמבר 1948, תח"א 52. במסמכים הראשונים נקרא המבצע 'עין' משום שחלק מהיעדים לתקיפה נקראו בשמות המתחילים באות עין: עסלוג, עוג'ה אל-חפיר, (אל)-עריש, (אבו)-עגילה.

8. על כך מחקרו של א' אורן, מבצע חורב והמעורבות של מעצמות המערב, הוצאת מה"ד היסטוריה, נובמבר 1982 [להלן: אורן].
9. פקודת התראה למבצע 'חורב' מיום 15 בדצמבר 1948, תח"א 52.
10. אין זה מפתיע שבדיווחים השונים על מספר המטוסים ורמת שמישותם בעת מבצע 'חורב' מופיעים מספרים שונים. אחת הסיבות לכך היא שיש דיווחים מימים שונים: מספר המטוסים השתנה מיום ליום בגלל רכש מצד אחד ובגלל יציאה (זמנית) משמישות מצד אחר. סיבה חשובה נוספת היא דיווחים לא מדויקים (טענות על דיווחים לא מדויקים אצל א' וילנצ'יק [בר-עתידי], קצין הקישור של חיל-האוויר במפקדת חזית הדרום, דו"ח מיום 10 בפברואר 1949, תח"א תיק 101). נראה שחלק מהדיווחים כוללים מטוסים שהיו בארגזים והמתינו להרכבה. המספרים שנזכרו, הנראים כקרובים ביותר למציאות, הם מתוך דו"ח סד"כ מטוסים מיום 31 בדצמבר 1948, תח"א, תיק 104. דו"ח אחר ביומן בן-גוריון מיום 4 בינואר 1949, יומן המלחמה, עמ' 926.
11. על מבצע 'ולווטה 2' שבו הגיעו מטוסי הספיטפייר לארץ תזכיר מיום 22 בדצמבר 1948, תח"א, תיק הרכש.
12. מבצע 'ולווטה' חייב הפרשת כוח אווירי לארגון העברת המטוסים לארץ. שם.
13. א' שתקאי, חיל האוויר במלחמת העצמאות, פרסומי הדרכה ח"א, 1966 [להלן: שתקאי], עמ' 89.
14. ביקורת על גורמי הסיוע בסיכום מודיעין חיל האוויר על מבצע 'חורב' (ללא תאריך), תח"א 52.
15. גם לגבי מספר המטוסים שעמדו לרשות מדינות ערב קיימים דיווחים שונים המציינים, ביחס לאותו פרק זמן, מספרים שונים. מספר זה מתבסס על דו"ח כוחות האוויר של מדינות ערב, מטכ"ל-אמ"ן, מד-56-586 (העתק הדו"ח בתח"א 52).
16. שם, וכן דו"ח מודיעין מ-20 בדצמבר 1948, תח"א 62.
17. וראה: י' שמעוני, מדינות ערב, תל-אביב 1977, עמ' 392-394.
18. ביקורת חריפה במיוחד על יחס המטה הכללי לחיל האוויר בדו"ח שנכתב בידי מנהל המבצעים של חיל האוויר, דוד יהודה. הדו"ח 'Operation 'Ayin' נכתב במאי 1949, תח"א, ינואר 1949 [להלן: יהודה, מבצע 'עין'], וכן מפקדת חיל האוויר, מלחמת העצמאות, פקודות ותחקירים, כרך 7, תח"א, תיק תחקירים.
19. על כך ביומן המלחמה של בן-גוריון, רישומיו מיום 18 בדצמבר 1948, 19 בדצמבר 1948, עמ' 884 ואילך.
20. יהודה, מבצע 'עין'.
21. ר' הערה 10.
22. סיכום מודיעין מבצע 'חורב' (ללא תאריך, ללא חתימה), תח"א 52 [להלן: סיכום מודיעין].
23. פרשה זו ראויה למחקר נפרד. בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 895; ראיונות שניהל אורי מילשטיין עם קלמן אופיר וחיים גורי, תח"א; מלחמת העצמאות, פקודות ותחקירים, כרך 2, עמ' 4; יהודה, מבצע 'עין'.
24. שם, וכן שתקאי, עמ' 89.
25. ז' צחור, 'התפתחות התעופה הביטחונית בתקופת המנדט', תח"א, תיק שורשי חיל האוויר.
26. שם.

27. סיכום מודיעין.
28. יומן מטה 'ינשוף', תח"א, תיק דצמבר 1948.
29. דו"ח וילנצ'וק-בר-עתיד, קצין קישור חיל האוויר במפקדת חזית הדרום מיום 10.2.1949, תח"א; תיק 101.
30. פקודת שלב ב' ל'חורב' מיום 30 בדצמבר 1948, תח"א, תיק 52.
31. יהודה, מבצע 'עין'.
32. שם.
33. שם, וכן שתקאי, עמ' 40, סיכום מודיעין מבצע 'חורב'.
34. יהודה, מבצע 'עין'; דו"ח מודיעין מיום 22 בדצמבר 1948, תח"א 52.
35. שם, חילופי מכתבים בין יגאל ידין, יגאל אלון ואהרון רמז בימים 5 בינואר 1949–7 בינואר 1949, תח"א, תיק ינואר 49.
36. בן-גוריון; יומן המלחמה, עמ' 884 ואילך.
37. שם, רישום מיום 23 בדצמבר 1948.
38. אורן, עמ' 32.
39. סיכום מודיעין.
40. אורן, עמ' 40 ואילך. על צילומי האוויר כמקור המידע של המטכ"ל על תנועת הכוחות לאל-עריש ראה מברק מידין לאלון מיום 9 בדצמבר 1948.
41. דו"ח חטיבה 12 (ללא תאריך וללא חתימה), תח"א, תיק 6.
42. שם, וכן סיכום מודיעין.
43. מכתב אג"ם חיל האוויר לקצין הקישור של חיל האוויר בחזית ד', 28 בדצמבר 1948, תח"א 52. הפרשה התגלגלה להאשמות הדדיות חמורות בין מפקד החזית, יגאל אלון, ראש אג"ם יגאל ידין ומפקד חיל האוויר דוד רמז. התכתבות בימים 5 בינואר 1949–7 בינואר 1949, תח"א, תיק ינואר 49.
44. שם.
45. סיכום מודיעין.
46. שם, וכן יהודה, מבצע 'עין'.
47. א' שחן, כנפי הניצחון, תל אביב 1966, עמ' 269.
48. התכתבות יגאל אלון, יגאל ידין, אהרון רמז, ראה הערה 43.
49. דיון נרחב בנושא זה במאמרי, ראה הערה 25.
50. על פי אחד המקורות 70% ויותר מלוחמי הפלמ"ח במלחמת העצמאות ייעדו את עצמם להתיישבות קולקטיבית, וראה: א' ציזלינג, 'מהפלמ"ח להתיישבות', ספר הפלמ"ח, ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 732.
51. נושא המשכורות המיוחדות לטייסים עורר מחלוקת חריפה בין חיל האוויר למטכ"ל, חלק מהטייסים הזרים התגוררו בבתי מלון בתל אביב. למטה החיל הגיעו תלונות על דרכי בילוי לא מקובלות. על כך במאמרי 'אוויר לחיל האוויר', פרסום פנימי, ענף תולדות חיל האוויר, תיק שורשי חיל האוויר.
52. סיכום מודיעין.
53. הערכת תוצאות הפצצות חיל האוויר במבצע 'עין' (ללא תאריך, ללא חתימה), תח"א 52.
54. אורן, לעיל הערה 8, עמ' 32 ואילך.

55. לדוגמה, דו"ח פעילות יומי מספר 57 מיום 7 בינואר 1949, תח"א 52.
56. תשדורות אויב מפוענחות, תיק מטה 'ינשוף', תח"א.
57. דו"ח על יעילות ההפצצות במבצע עין, דו"ח מודיעין חיל האוויר, תח"א 52.
58. דוגמאות לדיווחים מטעים בסיכום מודיעין.
59. שם.
60. שם.
61. סיכום מפורט על פעולות חיל האוויר אצל שחן, כנפי הניצחון, עמ' 267 ואילך.
62. סיכום מודיעין.
63. ג' כהן, לעיל הערה 5.
64. וראה ג' לווית, גוי של שבת, תל אביב 1989 [להלן: לווית], עמ' 211. אף שספר זה הוא אוטוביוגרפיה, החלק הדן בתקופת שירותו של המחבר בחיל האוויר הישראלי אינו נסמך על הזיכרון אלא על מסמכים מהימנים.
65. גיחות הצילום הבריטיות לא נשמרו בסוד, ראה לדוגמא דבר, 21 בנובמבר 1948.
66. לווית, עמ' 216.
67. תזכיר משרד המלחמה הבריטי מיום 10 בינואר 1949, PRO, FO 371/75402 (מסמכי הארכיון הבריטי המצוטטים להלן נמצאים בארכיון תח"א. הם יצוינו על פי הסימונים FO – משרד החוץ, או AIR – משרד האוויריה).
68. מכתב שר המלחמה הבריטי לראש הממשלה מיום 1 בינואר 1949, FO 371/75399.
69. דיווחו של שר החוץ הישראלי, משה שרת, לממשלה מיום 4 בנובמבר 1948. וראה: ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, תל אביב 1969, עמ' 315, וכן ד' בן-גוריון, בהילחם ישראל, תל אביב 1950, עמ' 331.
70. מקהיר למשרד המלחמה בלונדון, 30 בדצמבר 1948, FO 371/69287.
71. שם וכן מברק ממפקדת חיל האוויר המלכותי למשרד האוויריה בלונדון, 30 בדצמבר 1948, FO 371/75380.
72. משרד החוץ הבריטי למחלקת המדינה של ארצות הברית, 29 בדצמבר 1948, FO 371/69289.
73. בן-גוריון יומן המלחמה, עמ' 914-918.
74. מחיל האוויר המלכותי למשרד האוויריה בלונדון מיום 29 בדצמבר 1948, FO 371/75380.
75. מברק מסר ר' קמפבל למשרד החוץ 29 בדצמבר 1948, FO 371/69289.
76. משרד החוץ בלונדון לנציגות בקהיר 30 בדצמבר 1948, FO 371/69289.
77. דו"ח מיום 30 בדצמבר 1948, FO 371/75380.
78. מברק מהפיקוד העליון הבריטי במזרח התיכון למשרד האוויריה לונדון, 1 בינואר 1949, FO 371/75380.
79. מברק מיום 4 בינואר 1949, שם.
80. יומן טייסת 208, דיווח מהשבוע הראשון של 1949, AIR 28/1030.
81. ספר הטייסות, שדה התעופה דוור סויר, AIR 27/2769.
82. לדוגמה: דבר מיום 2 בינואר 1949.
83. משרד החוץ בלונדון לנציגות בריטניה בווינגטון, 7 בינואר 1949 שעה 13:30, FO 371/75380.

84. ממפקדת חיל האוויר הבריטי למשרד האוויריה בלונדון, 2 בינואר 1949, שם.
85. על פי עדות מאוחרת של מאיר פעיל, אז קצין אג"ם של חטיבת הנגב, המבנה הבריטי ערך 'בז' מעל כוחותינו בלי לפתוח באש. כוחותינו לא הגיבו. לדברי פעיל לא היתה בעיית זיהוי והיה ברור שמדובר במטוסים בריטיים. ריאיון 12 בדצמבר 1985. על הסיורים האוויריים הבריטיים דיווח גלוי בעיתונות. ראה הארץ, 2 בינואר 1949.
86. בן-גוריון, יומן המלחמה מיום 7 בינואר 1949, עמ' 935 וכן 'כהן, לאור היום ובמחשך, תל-אביב 1969, עמ' 236 ואילך.
87. על כך ד' יוסף, קריה נאמנה, תל-אביב 1964, פרק ה.
88. לעת הזאת היה עדיין שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, הגורם הדומיננטי בכל הקשור למזרח התיכון. עמדותיו של בוויין בנושא זה ידועות. וראה: ז' בתל, המשולש הארץ ישראלי, ירושלים 1979, עמ' 173 ואילך. עמדה שונה מציג הביוגרף של בוויין א' בולוק, וראה: A. Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary 1945-1951*, London 1983, p. 652.
89. ההתכתבות בין בוויין לצ'רצ'יל בתאריכים 10 בדצמבר 1948 ו-28 בדצמבר 1948 מצוטטת אצל לוויט, גוי של שבת, עמ' 216.
90. יומן טייסת 208, דיווח מיום 6 בינואר 1949, AIR 28/1030.
91. שם.
92. מברק משרד החוץ בלונדון לשגרירות בריטניה בווינגטון, 7 בינואר 1949, שעה 13:30, FO 371/75380.
93. דו"ח ועדת החקירה של משרד המלחמה הבריטי מיום 7 במרץ 1949, FO 371/75247.
94. שם.
95. המקורות הישראליים מציינים יום קודר ומעונן, וראה: לוויט, עמ' 212; ע' וייצמן, לך השמים לך הארץ, תל-אביב 1975 [להלן: וייצמן], עמ' 69. יצחק רבין, שאסף את הטייסים הבריטיים שנטשו את מטוסיהם, מציין שהיתה סופת חול. פנקס שירות, עמ' 73.
96. דו"ח ועדת החקירה.
97. שם.
98. שם.
99. שם, וכן שאילתה בפרלמנט הבריטי בעניין סימנים מטעים ותשובת בוויין. סיכומי שאילתות בפרלמנט משרד החוץ בנושאי צבא וביטחון מיום 9 במאי 1949, FO 371/75247. בעקבות הטענות בעניין סימני הזיהוי שונו למחרת הקרב סימני הזיהוי של טייסת 208. ספר טייסת AIR 127/2464, 208.
100. גם בדו"ח מפקדת חיל האוויר הבריטי במזרח התיכון למשרד האוויריה בלונדון מיום 8 בינואר 1949 נאמר שמטוסי חיל האוויר הישראלי סומנו במגן דוד, FO 371/75399.
101. טייסת 101, דו"ח פעילות יומי מספר 57 מיום 7 בינואר 1949, תח"א תיק ינואר 49, וכן לוויט, עמ' 212. תיאור המבוסס על הזיכרון אצל וייצמן, עמ' 69 ואילך.
102. לוויט, שם, דו"ח ועדת החקירה, וכן מברק מסר א' פראנקס, שגריר בריטניה בארצות הברית, למשרד החוץ בלונדון על הודעת בן-גוריון ושרת מיום 7 בינואר 1949, FO 371/75399.
103. לוויט, עמ' 212; וייצמן, עמ' 70.
104. טייסת 101, דו"ח פעילות יומית מספר 57, 7 בינואר 1949.

105. ממפקדת חיל האוויר הבריטי למשרד האוויריה בלונדון, 7 בינואר 1949, FO 371/75399
במקום אחר נאמר שנשלחו 17 מטוסים; ספר הטייסת, שדה התעופה דוור סויר, 7 בינואר
1949, AIR 127/2769
106. ספר הטייסת, שם.
107. עדויות, חקירה והודעות ישראל, 8 בינואר – 11 בינואר 1949, מסמכים, תח"א, תיק 101.
108. וייצמן, עמ' 72.
109. ממפקד חיל האוויר הבריטי באזור למשרד האוויריה בלונדון, 24 בינואר 1949,
FO 371/75402
110. ממפקדת חיל האוויר הבריטי למשרד האוויריה בלונדון, 7 בינואר 1949, FO 371/75399
111. דו"ח מבצעי אוויר מיום 10 בינואר 1949, תח"א, תיק 102.
112. דו"ח ועדת החקירה. הדו"ח הבריטי מניח שהמטוס נפגע מחוץ לגבול הישראלי, וטייסו
המשיך לטוס לאחר שנפגע לתוך השטח הישראלי.
113. ספר הטייסת, שדה תעופה דוור סויר, 7 בינואר 1949, AIR 127/2769
114. טייסת 101, דו"ח פעילות יומי, 9 בינואר 1949, תח"א, תיק ינואר 49.
115. כדי להתמודד מול אפשרות של פלישה בריטית נערך תרגיל הגנה מקיף בחוף גבעת אולגה.
על כך בפקודת 'יונה' מיום 18 בינואר 1949, תח"א שם.
116. דו"ח משגרירות ארצות הברית בבריטניה למזכיר מחלקת המדינה בושינגטון, 11 בינואר
1949, National Archives, Washington, 867N, 01/1-349.
117. שם.
118. על כך בדברי אהרן רמז בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 20 במרץ 1950, תח"א.

מבצע 'חורב' כהשלמת התהליך של הכפפת הפלמ"ח לצה"ל

גבריאלה היכל

אחת האבחנות שיש לערוך בנושא הפיקוח האזרחי על צה"ל נוגעת להתפתחות הכרונולוגית וההיסטורית של יחסי הגומלין בין המערכת המדינית לצה"ל. אבחנה מעין זו אינה יכולה להיות חדה ומוציאה (אקסקלוסיבית), משום שיש חפיפה מסוימת הבאה לידי ביטוי בתחומי המדיניות, הביטחון הלאומי והתקציב. בדיון בנושא הפיקוח האזרחי יש להבחין בארבעה שלבים:

(1) תקופת מהפכה

(2) תקופת מעבר

(3) מצב שגרתי וממוסד

(4) מערכות (כלומר מלחמות) שבהן גדלים הלחצים להתנהגות החורגת ממסגרת ההסדרים הקיימים במצבי שגרה ועמהם הנכונות לשינויים ולו זמניים.

מהפכה, לפי ההגדרה המקובלת בספרות, נערכת בידי העם, כאשר סכנה מאיימת על חייהם, על חירותם ועל קניינם של האזרחים. שורשיה של קביעה זו בתורת הזכויות הטבעיות. מרי אזרחי עשוי להיות מופנה כנגד גורם פנימי המשתלט על האוכלוסייה, נגד גורמים מבחוץ המשתלטים על המדינה או בין האזרחים לבין עצמם. תקופת מעבר היא תקופת ההתארגנות שלאחר המהפכה.

ולענייננו, מכיוון שבמלחמת העצמאות התנהלה מערכה נגד גורמים פנימיים (ערבים) וחיצוניים (בריטים) ומכיוון שהיה איום על שלוש הזכויות הטבעיות, מתאפיינת מלחמה זו כתקופת מהפכה. תקופת המעבר נמשכה מתום המלחמה ב-1949 ועד 1953. הדמות הדומיננטית במדינת ישראל בשנים ההן היא דוד בן-גוריון. בשנים אלה היו עימותים חריפים וחריפים יותר בין אנשי סיעה ב' ובעיקר יוצאי הפלמ"ח לבין בן-גוריון. מבצע 'חורב' משמש דוגמה לדרך שבה השליט בן-גוריון את מרותו על חלק מהמתנגדים לה. אין להסיק מכך שכל העימותים הנוגעים להקמתו של צבא א-פוליטי התנהלו באופן זהה. מבצע 'חורב' המייצג את תקופת המהפכה נבחר כדי להדגים, כיצד נקבעה אחדות הפיקוד והתקבלה מרותו המוסדית של בן-גוריון כמייצגה של הרשות האזרחית בתוקף תפקידיו השונים.

מכיוון שאחת הדרכים להפיק לקחים היא למידה מן המקובל בארצות אחרות, יושווה מבצע 'חורב' לאירוע מההיסטוריה האמריקנית. מלחמת השחרור האמריקנית שונה מבחינות רבות ממלחמת השחרור של מדינת ישראל, משום כך העדפתי להתמקד בתקופת מלחמת האזרחים, שבה היה איום ממשי על ארצות-הברית כמדינה ועל אזרחיה כפרטים.

בתקופה זו שררה אי בהירות בנוגע לסמכותו של השלטון כלפי המדינות

המרכיבות אותו ובנוגע ליחסי הגומלין הרצויים ביניהם. מסיבה זו ניתן להשוות את האירוע שבו אדון לאירוע בתקופת מלחמת השחרור.

בתקופת מלחמת האזרחים הצהיר גנרל ידוע בשם ג'וזף פרמונט (Joseph Frémont) הצהרה מדינית הנוגעת לשחרור העבדים. אירוע זה הוא אחד מהמקרים המועטים שבהם העז גנרל אמריקני לחלוק על מדיניות נשיאו, להצהיר על כך בפומבי ולבצע מדיניות נוגדת לזו אשר נקבעה בידי מפקדו העליון. אין אירוע זה דומה למחלוקת טרומן-מק-ארתור, שם הייתה מחלוקת על דרכי ביצוע מדיניות כאשר הנהלים שגורים וממוסדים, ואין האירוע הישראלי דומה לחריגה מפקודתו של דיין ערב מלחמת ששת הימים כי אין להגיע לתעלה – פקודה אשר לא הופרה מתוך שאיפה לחרוג ממדיניות, אלא תוך כדי מרדף אחרי האויב.

מכיוון שבן-גוריון היה מנהיג בעל שיעור קומה, מאפשר אירוע זה להשוות את דרך פעולתו לזו של לינקולן ולהיווכח כי שניהם פעלו באופן דומה.

רקע

מלחמת האזרחים פרצה עקב מחלוקת על קיום הברית (Union) בין מדינות הצפון למדינות הדרום, ושורש המחלוקת היה איומן של מדינות הדרום לפרוש מהברית. גנרל פרמונט נטל חלק במלחמה כנגד מקסיקו. ב־1856 היה מועמדה הראשון של המפלגה הרפובליקנית לנשיאות. בעקבות השפעת משפחתו של פרנק בלייר (Frank Blair) מונה למפקד האגף המערבי של הצבא. צבא היוניון הצפוני נחלק אז למזרחי ולמערבי, כאשר המערבי הוא החשוב מביניהם. מפקדו היה כפוף למפקד הכללי של הצבא, ומעל המפקד הכללי שני אנשי צבא הקשורים ישירות למערכת הפוליטית שלא התערבו בשיקוליו בזירת הקרבות.

ביום מינויו שאל את הנשיא לינקולן אם יש לו הוראות עבורו. 'לא', ענה הנשיא, 'נתתי לך כרטיס פתוח, עליך להשתמש בשיקול דעתך ולעשות כמיטב יכולתך'.¹ הקשיים שעמדו לפני ג'וזף פרמונט היו קשיי גיוס כוח אדם, ציוד ואספקה. קשיים אלו היו משותפים לכלל הגנרלים אשר נלחמו לצד הברית (הכוחות הלוחמים ערב הקמת מדינת ישראל² עמדו לפני קשיים דומים). על מנת להתגבר על קשיים אלו ולהגביר את התמיכה בכוחותיו הצהיר הגנרל ב־30 באוגוסט 1861, בלי להתייעץ עם מפקד הכוחות המזוינים, הנשיא אברהם לינקולן, עם המזכיר לענייני מלחמה קמרון (Cameron) או לפחות עם בעל הדרגה הגבוהה ביותר בצבא, גנרל סקוט (Scott), הצהרה המתחילה במלים אלה: 'לפי שיקול דעתי דורש המצב שהוא מצב חירום, שמפקד האגף המערבי ייטול לעצמו את הסמכות לגבי הכוחות האדמיניסטרטיביים של המדינה'.³ הצהרה זו לא התכוונה להיות הכרזת מרד, אלא התייחסה למצב הדברים במדינת מיסורי בלבד. גנרל פרמונט עצמו הבהיר עובדה זו מאוחר יותר, כאשר הסביר שנקט אמצעי זה תוך כדי מלחמה לצורך 'מתן ביטחון והגנה לתושבים ולרכושם של אזרחים נאמנים'.⁴ משמעותה הפוליטית של ההצהרה וממדיה האמיתיים מתבררים כאשר קוראים את המשכה: 'עבדיהם של אנשים אשר נלחמו כנגד הברית מוכרזים בזאת כבני אדם חופשיים'.⁵ כמו כן ציין פרמונט כי

רכושם של המורדים [כלומר גם העבדים] יוחרם. המסרב לקיים פקודה זו יירה'. אין זו החלטה צבאית שמפקד רשאי לקבל על דעת עצמו תוך כדי מלחמה. אין המדובר בתנועה טקטית או בתכנית מבצעית, אלא בהחלטה מדינית אשר אינה מצויה בגדר סמכותם של אנשי צבא. יתר על כן, הצהרה זו, אילו מומשה, היתה מהווה שינוי במטרת המלחמה: ממלחמה על קיום הברית היתה המלחמה הופכת למלחמה על עקרון שחרור העבדים – כלומר שוויון בני אדם באשר הם. מלחמה מסוג זה היתה שונה לחלוטין, מכיוון שהיתה מחייבת להקים קואליציה שונה מן המלחמה על הברית, ומשום כך איימה הצהרה זו איום של ממש על קיום השלטון המרכזי.

עמדות פרמונט ולינקולן

מדוע לא התייעץ הגנרל עם הנשיא קודם שיצא בהצהרתו? שאלה זו נדונה להישאר ללא תשובה, אם מסתמכים על כתבי פרמונט. לינקולן השהה את תגובתו שלושה ימים. ב־2 בספטמבר 1861 ענה לינקולן לפרמונט. פסקת הפתיחה במכתבו של לינקולן קבעה כי הריגת חייל הקונפדרציה עלולה לגרור בעקבותיה פעולות תגמול. 'משום כך אני מצווה כי איש לא יירה מתוקף ההצהרה, אלא לאחר מתן אישורי או הסכמתי'.⁶ הערתו של לינקולן נבעה משיקולים פוליטיים: שחרור עבדים עלול היה לגרום לשינוי ביחסי הכוחות בין הקונפדרציה לבין הברית, שכן חלק מתומכי הברית היו עלולים לנטוש אותה, לדוגמה בקנטאקי. משום כך אפשר הנשיא לגנרל חופש תמרון: 'אתה מצדך תשנה סעיף זה כך שיתאים לסעיף הראשון והרביעי של חוק הקונגרס – חוק להחרמת רכוש המנוצל לצורכי מרידה'.⁷ ההבדל בין הצהרתו של פרמונט לחוק היה שהחוק הוחל רק על עבדים המנוצלים לצורכי המאמץ המלחמתי. מכאן שדרישת לינקולן היתה מבוססת על שתי מערכות שיקול נפרדות: א. יש לקיים את חוקי הקונגרס, ולגנרל לא ניתנה הרשות לשנותם.

ב. אם השינוי יוסבר יתקבל ביתר הבנה אצל תומכי הברית, דבר שעשוי היה למנוע את פרישתם.

מלות הסיום של לינקולן מדהימות במתינותן: 'מכתב זה נכתב ברוח של זהירות ולא ברוח של ביקורת'.⁸

קשה לקבוע אם הגנרל פרמונט ידע על קיום החוק כל עיקר, כאשר הצהיר את הצהרתו, שכן החוק נחקק ימים ספורים לפני הצהרתו. לעומת זאת נקל להבין כי דרך הפעולה ההגיונית מבחינתו היתה לציית מידית למפקדו העליון, לשנות את הסעיף ולהבהיר כי הדבר נעשה בפקודת הממונים עליו. לא כך נהג הגנרל פרמונט. תחת זאת בחר לשלוח את אשתו ג'סיקה בנטון פרמונט ומכתב בידה לנשיא. בדרך הצטלבו הרכבת שנסעה בה והרכבת שבה שלח הנשיא את מונטגומרי בלייר, קרוב משפחתה, מערבה כדי לבדוק את המתרחש באגף המערבי. ג'סיקה פרמונט הגיעה לווינינגטון בליל ה־10 בספטמבר 1861 והוזמנה לפגישה מידית עם הנשיא, שכן היה מעוניין לדעת מדוע חייב המצב המלחמתי הצהרה מסוג זה. כפי הנראה לא הבהירה הגברת פרמונט את המניעים לסירובו של בעלה לשנות את הצהרתו ולדרישתו שההוראה תינתן מסיבות פוליטיות על ידי הנשיא. במקום לעשות זאת, דנה בענייני

מדיניות: 'בעלי מבין את גישת האנגלים לנושא שחרור העבדים ואנו חושבים כי הצהרתו תזכה לתמיכה בחו"ל'. לינקולן הגיב בלגלוג: 'את אישה פוליטיקאית'. לדברי ההיסטוריון הידוע אוטס (Oats) הוסיף לינקולן ואמר ש'גנרל פרמונט לא היה צריך לערב את השחורים בעניין'. על כך ענתה לו ג'סיקה פרמונט: 'בעלי ידאג לעצמו'.⁹ משיחה זו מתברר, כי במקום לפייס את הנשיא הוסיפה אשת הגנרל דאגה על דאגתו: לא רק שבעלה סירב לשנות את הצהרתו אלא אם כן יקבל פקודה ישירה לעשות זאת, הוא אף העביר מסר שהיה בו איום כי פעולה מוטעית מצד הנשיא עלולה לגרום נזק ליחסי ארצות-הברית-בריטניה וכי אין הוא תלוי בנשיא ויכול לדאוג לעצמו.

במכתב ששלח הגנרל פרמונט הוא כתב הסבר להצהרתו: 'זוהי תנועה במלחמה שכמוה כקרב, ומשום כך אנהג בהתאם לשיקול דעתי בדבר המרחב שבו אני מצוי, כפי שעשיתי בהצהרה זו. פעלתי מתוך שיקול דעת מלא ומתוך הכרה ברורה כי צעד זה (שחרור העבדים) הוא אמצעי נכון וחיוני וכך אני חושב גם כיום'.¹⁰

אם לא היה די בסירובו של פרמונט לשנות את הסעיף בהצהרה, הרי שהוא חלק על הנחייתו של לינקולן כי איש לא יירה ללא אישורו של מפקדו העליון. בנוסף לתיאור חילוקי הדעות נותן מכתב פרמונט ביטוי לסירובו לציית. במקום להדיח את הגנרל המתערב בפוליטיקה ענה לו הנשיא: 'כתבתי לך וביטאתי את רצוני כי סעיף זה ישונה ... תשובתך ... מבטאת את העדפתך כי אצווה בגלוי על השינוי. דבר זה אני עושה בעונג. משום כך אני מצווה על השינוי'.¹¹ ופרסם את צו מס' 18 לשינוי ההצהרה.

מאוחר יותר, בכותבו את תולדות שירותו תחת לינקולן, מסביר מזכירו ניקולי פיי (Nicolay Fay) כי הצהרת פרמונט הפכה לסיסמת המתנגדים לעבדות. הוא כותב: 'כצפוי, הצהרת פרמונט על שחרור העבדים והצו של לינקולן אשר ביטל אותה יצרו מחלוקת עזה בדבר שאלת העבדות'.¹²

כל עוד המתין לינקולן לדיווח מפי מונטגומרי בלייר לא נקט צעד כלשהו נגד פרמונט. אולם הגנרל יצר עימות נוסף עם מפקדו העליון: ב-18 בספטמבר 1861 עצר את מונטגומרי בלייר, קרובה של אשתו, חבר המשפחה אשר המליצה על מינויו. בנוסף לכך הודיע למזכיר משרד המלחמה כי יעמיד את בלייר למשפט על אי ציות.¹³ יש לראות צעדים אלה על רקע העובדה שהנשיא הבהיר מפורשות לגברת פרמונט כי בלייר נשלח כיועצו. למען האמת מידות אי הציות והעקשנות שהיו מעורבות באירוע זה מעוררות את השאלה בדבר תבונתו הפוליטית של הגנרל. המחשה לכך ניתן למצוא במברק ששלח פרנק בלייר לפרמונט ובו דרש ממנו לשחרר את בנו והוסיף הערה: 'זמן זה מתאים למחלוקות עם אויבי המדינה בלבד'.¹⁴ נימוק זה היה בו די על מנת לשחרר את נציגו של הנשיא ולבטל את ההאשמות נגדו.¹⁵

משמעות האירוע לדעת לינקולן

א. 'הצהרתו של גנרל פרמונט באשר להחרמת רכוש ושחרור העבדים הינה פוליטית ואינה מצויה בתחום החוק הצבאי או בגדר ההכרח'.¹⁶ משקבע לינקולן נקודה זו טען למעשה כי לפחות לגבי חלק מן ההצהרה פעל פרמונט מחוץ לגדר סמכותו.

ב. לדברי לינקולן משמעותו של סעיף ההצהרה הדין ביחס לעבדים היא הרס השלטון: בממשל המבוסס על חוקה וחוקים לא ייתכן להחליט על ידי הצהרה בנושא שיש לקבוע בחוק. מכאן, שאחרי שקבע לינקולן כי לגנרל לא היתה סמכות לנקוט בצעד פוליטי המשיך להסביר כי צעד זה היה בלתי חוקי. יתר על כן, העובדה שעל פי ההצהרה ניתן לתפוס עבדים ולהשתמש בהם לצורכי הצבא אין משמעותה שלגנרל יש סמכות לשחררם. צעד מעין זה יכול להינקט אך ורק בידי המחוקקים.

ג. 'שחרור העבדים בדרך כזו הינו פשוט דיקטטורה. משמעותו שהגנרל יכול לעשות ככל העולה על דעתו. אין אני יכול לקבל עמדה בלתי אחראית זו ובוודאי לא להיות אחראי, ולו בעקיפין, לעמדה זו.'

ד. 'הזכות לחוקק שמורה לקונגרס.'¹⁷ לינקולן ממשיך ומסביר כי באופן אישי הוא עשוי להצביע בעד שחרור העבדים, אבל הוא מדגיש: 'מה שאני מתנגד לו הוא שאני כנשיא אתפוס במפורש או מכללא את תפקיד החקיקה בממשל.' לאחר שציין כי כל הנקודות האלה הן עקרוניות, ממשיך לינקולן לדון בבעיות מדיניות וקובע כי הצהרת פרמונט זכתה לתמיכה מרובה, אבל היתה עלולה לגרום לאבדן קנטאקי, עובדה שמשמעותה היתה פרישתן של מדינות שונות, הפסד המלחמה וכניעת הבירה.

מדהים שלאחר סדרה ארוכה זו של האשמות לינקולן מסכם את הסברו בהערה זו: 'לא היתה כל מחשבה על הדחת גנרל פרמונט מכל סיבה הקשורה להצהרתו.'¹⁸

מבצע 'חורב'

הכפפת הפלמ"ח על מפקדיו למרות צה"ל היתה תהליך, ובמסגרת תהליך זה יש להבין את ההתפתחויות המדיניות והמנהליות הנוגעות למבצע 'חורב'. העובדה המדינית הבולטת ביותר בנושא זה קשורה לאיום בריטי להתערב במלחמת העצמאות על סמך הסכם הגנה בין מצרים לבריטניה מ-1936. עובדה זו היתה גורם רב משקל בשיקוליו של בן-גוריון. עוד עובדה שהשפיעה על מבצע 'חורב' היתה שהמבצע נערך בזמן שבו שררו חשד ואי אמון בין שר הביטחון לראשי הפלמ"ח לשעבר. המבצע התקיים מספר חודשים לאחר פירוק מטה הפלמ"ח, וברור שפקודת הפירוק השאירה משקעי אי-אמון וחשד בין שר הביטחון למפקד הפלמ"ח לשעבר. לדוגמה יובא כאן עניין מינויו של זרובבל גלעד לקצין חינוך כדי שיובהר הרקע לחילופי המברקים והפקודות השונים בין המטה למפקד החזית:

שרות התרבות (ראש השרות אישי) מטה חזית ד' המפקד מח/83/11
רמטכ"ל
29.11.48

בשעתו הסכמת שיש להמתין עד להכרעה בגורל מטה הפלמ"ח מתוך מגמה שבאם ייגזר הפרק יעבור זרובבל למטה חזית ד'. בשיחה זו השתתף גם זרובבל עצמו ובהסכמתך נדחתה ההכרעה. לא מובנת לי לכן התעלמותך מאותה שיחה ומהסכמתך שזרובבל הנו המועמד הראשון לפני האחרים.

ראש המטה הכללי העתק מטה חזית ד' מח/102/12,
ראש שרות תרבות 6 בדצמבר 1948

[א]. מאשר קבלת מכתבך 384/0/1/1 מיום 7 בדצמבר 1948.
ב. במכתבך הנ"ל הנך מאשימני שמנוי זרובבל שנעשה על ידי הוא 'בלתי חוקי ומחוץ לסמכותי'. הנני רוצה להעמידך על טעות מצערת: לא אני מיניתי את זרובבל כק"ח חזיתי כי אם ראש המטה עצמו (לאחר המלצתי). בתוקף זה נכנס לעבודתו כק"ח חזיתי ב-10.11.48 ולאחר שבועיים לערך הודח לפתע מתפקידו מבלי ששאלתי על כך הסברה שהיא מראש השרות או מבעל סמכות אחר. י.א. [יגאל אלון]¹⁹

דוגמה זו ממחישה עד כמה יחסי העבודה על רקע נושא פירוק הפלמ"ח היו משובשים ועד כמה עמוק היה אי האמון בין המטכ"ל למפקד החזית. מבצע 'חורב' נותן דוגמה מפורטת יותר לדרך שבה השליט בן גוריון את מרותו, כאשר שיקולים בינלאומיים ותוך מדיניים מטרידים אותו. מפקד החזית במבצע 'חורב' היה יגאל אלון. מטרת המבצע הוגדרה כמיגור הכוחות המצריים וגירושם מן הרצועה. למבצע קדמה הכרזה כי ישראל רואה עצמה חופשית לפעול כנגד המצרים מחמת סירובם לפתוח בשיחות על שביתת הנשק. בשיחת בן-גוריון-ידין נקבע כי 'אם כעבור שלושה-ארבעה ימים לא יבואו שיחות על תנאי שלום נגרש המצרים מן הארץ'.²⁰ הנושא הובא לדיון בישיבת מנהלת העם, ודוד רמז פקפק אם כדאי לצאת למבצע כל עיקר. אולם בן-גוריון קבע: 'סיכמתי: עושים הפעולה בנגב'.²¹ מבצע 'חורב' נקרא מלכתחילה מבצע 'עין' על שם מטרותיו: עוג'ה, עזה, אל-עריש. אולם לדבריו של ירוחם כהן שינה יגאל אלון את שמו של המבצע ל'חורב', מכיוון שהתכוון מלכתחילה להרחיב את תחום המבצע.²² אם אמנם נכונים דבריו, ואין כל סיבה לפקפק במהימנותם, הרי שכבר בשלב תכנון המבצע ניסה יגאל אלון לקבוע מדיניות על-ידי תכנון פעולה אסטרטגית נרחבת מן המתוכנן ובכך חרג מתפקידו כמפקד חזית. אולם בפקודת היום של המבצע מן ה-24 בדצמבר 1948 מוגדרת מטרת המבצע בהתאם להגדרת מטרותו המדינית: 'הקווים המצריים מהרי חברון במזרח ועד הים, מאשדוד בצפון ועד למבואות עזה התפוררו ... האויב אוזר את שארית כוחותיו ובכוונתו להנחיל לנו מכה על מנת להציל את כבודו אשר הושפל ... נטיל את גייסותיו אל מעבר לגבולות מדינת ישראל ונשחרר את שארית שטחי הנגב הנתונים עדיין בציפורניו'.²³ ואכן, כבר ב-27 בדצמבר 1948 באים רעיונותיו העצמאיים של יגאל אלון לידי ביטוי: וכך מספר יצחק רבין, הקמב"ץ, בספרו פנקס שירות:

ב-27.12 החלטנו לפרוץ לתוך מצרים, לכבוש את אבו-עגילה ולנסות להגיע לאל-עריש. כיוון שהיתה בכך חריגה מן התכנית המקורית, נסעתי לפגישה עם יגאל ידין בתל-אביב, לקבל את הסכמתו. ידין, שהיה חולה, שמע ואישר. לא פירטתי את התכנית במלואה. הסתפקתי בזה שדיברתי רק על פשיטה לאבו-עגילה. היה לי יסוד להניח, שאם אציג את התכנית כולה, להגיע לאל-עריש, יחשדו בנו במטה הכללי כי דעתנו השתבשה עלינו.²⁴

אין רבין מספר, ואולי שכח, כי למחרת הגיע מברק מידין לאלון המבקש 'שתבואו אלי להתייעצות בשעה 18:00'.²⁵

בדרך פעולה זו מבטא יצחק רבין את השגרה שהיתה מקובלת, ולא נורמה חריגה. מציגים לפני המטכ"ל אותו חלק של התכנית אשר יאושר ומניחים כי באשר לשאר – 'נקבע עובדה בשטח ונסתדר'. זוהי תקופת המעבר מהרגלי הפעולה של הפלמ"ח לדפוסי הצבא הסדיר, וכל עוד לא היה לצבא משך הזמן הנדרש לצורך גיבוש נהלים וסדרי עבודה אשר יקבלו לגיטימציה במרוצת הזמן, המשיכו לפעול על פי הנהלים הקודמים. דרך פעולה זו של חברותא, ולא דווקא קבלת מרות לשמה, באה לידי ביטוי גם בתגובותיו של יגאל אלון לפקודותיו של יגאל ידין.

ב-28.12 מודיע ידין לאלון: 'אין לתקוף אל-עריש. יש להפסיק כל תנועה של כוחותיך ללא אשורי המוקדם'. מברק זה יש להבין כתגובה על הודעת אלון משעה 20:25 באותו יום: 'היום חצו כוחותינו את הגבול'. כלומר: היתה זו תגובה לתכנית אשר לא סוכמה על דעת המטה. ואכן, יגאל אלון משיב למברק בפשטות: 'את התנועה לאבו-עגילה אי אפשר לעצור. לאחר שנכבוש את המקום נהיה חפשיים לעזוב באם תחליטו על כך. לדעתי הכרחי להחזיק במקום מכמה טעמים'.²⁶ יגאל אלון אינו חורג בתשובה זו מן הסמכות הנתונה למפקד חזית להמליץ על המהלכים מנקודת הראות של המפקד המצוי בשטח, תוך שהוא מקבל את סמכות הרשות שמעליו. אבל ב-29 בדצמבר 09:00 נכבשה אבו-עגילה בידי חטיבה 12 וזוהי הפרה ברורה של פקודתו של ידין.²⁷ עם בוקר, וכפי שקובע יצחק רבין 'ללא תיאום עם המטה הכללי, החלטנו להמשיך לאל-עריש'.²⁸ ב-29 בדצמבר הבריק ידין אל מפקד החזית: 'נודע לי מש.מ. [שרות מודיעין] ומתצפיות חיל האויר כי יחידות שלנו זזו בכיוון אל-עריש. אתה נדרש בזה להפסיק כל תנועה של יחידותיך ללא אשורי המוקדם'.²⁹ כאן כבר מתעוררת השאלה כיצד ייתכן שראש אג"ם ייאלץ להסתמך על שירות מודיעין ותצפיות חיל אוויר לשם ידיעת תזוזות כוחותיו הוא בשטח? מדוע אין הוא מעודכן בידי מפקד החזית? (אלון הפנה לראש אג"ם תכנית סיוע אווירי וימי עבור ה-28 2000 [שעה 20.00 ב-28 בחודש שנדחה ל-29] שכללה הפגזת עזה מן הים ו'כיסוי אווירי מוחלט', הפצצת חאן-יוניס, דיר-באלאח, אל-עריש ורפיח. פנייה זו משמעותה עירוב כוחות אוויר וים, ומשום כך יש להניח כי הדבר נודע מתצפיות חיל האוויר).

ב-28 2100 מודיע ידין כי יש להימנע מלהתקדם, לבצע פשיטה בלבד ולחזור. אלון מגיב ב-1715 29 כי הכוחות נעים 'לשם פשיטה לכיוון אל-עריש', מעביר הנחיות לנחום שריג לצורך המשך המבצע, ומשמתקבל מברק נוסף ובו נאמר 'אני אוסר עליך כל פעילות צפונית מאל-עריש ללא אישורי', הוא טס לתל-אביב. יגאל אלון אכן הצליח לשכנע את יגאל ידין בצורך לכבוש את אל-עריש. משום כך פנו השניים אל משה שרת מתוך הנחה כי אם ישכנעו אותו יקל לשכנע את בן-גוריון להמשיך ולפעול בכיוון זה. שרת השיב כי קיימת התחייבות ישראלית לסגת מסיני נוכח לחץ ממשלות בריטניה וארצות-הברית. מאמצי שרת לשכנע את בן-גוריון נכשלו ופקודת הנסיגה נשארה בתוקפה (לשם השוואה: שלמה שמיר, שחלק על בן-גוריון בדיון על עריכת קרב לטרון, נהג בצורה שונה לחלוטין וקיבל על עצמו מראש למלא את ההוראות).

מדהים שידין מוכן לקבל את גישת אלון ולפנות לשרת במאמץ לנסות ולשכנע את בן-גוריון. כאן בולט עירוב רשויות בין הצבא לשר הביטחון ולשר החוץ. ניתן להבין עירוב זה על רקע ההתפתחויות המדיניות³⁰ ועל רקע פעולתם המשותפת ורבת השנים של בן-גוריון ושרת במסגרות של טרום מדינה ומפלגה. לפנינו מצב שבו מפקד החזית מנסה לגרור עמו את מי שממלא בפועל את תפקידו של הרמטכ"ל, וייתכן שאילולא האילוצים המדיניים ואווירת החשדנות ששררה בין בן-גוריון לפלמ"ח היה הדבר עולה בידיו.

כדי לראות את הדברים באורם הנכון יש לזכור כי ניתן להתייחס לתקופה זו כתקופת מהפכה שבה עדיין לא גובשו שיטות העבודה, חלוקת הסמכויות ודרך הפעולה המקובלת. אשר לביצוע הנחיות הדרג האזרחי, הרי שטיסתו של אלון נועדה ליצור מרווח זמן שניתן יהיה לנצלו בשטח. ירוחם כהן כותב כי יגאל אלון קיווה בלבו כי בינתיים החלה תנועת הכוחות להתקפה על אל-עריש. אבל הוכחה משכנעת יותר לכך שהנחיותיו של אלון אכן היו להמשיך ולתקוף נובעת מן ההתנצלות כי רק במקרה לא התקדמו הכוחות: 'שני הטנקים היחידים שהמשיכו לפעול חרף המאמץ הממושך נתקעו בדרכם אל מקום ההיערכות. מפקד חטיבת "הנגב" חשש לפתוח בהתקפה על עיר מבוצרת ללא אש טנקים שתפצח את האויב בשערי העיר.'³¹ משהגיעה ב-30 בדצמבר פקודת ראש אג"ם בדבר נסיגה שתבוצע עד ה-1 בינואר 1949 בשעה 12.00 ענה לו יגאל אלון כלהלן:

אל ראש אג"ם

שר הבטחון – רמטכ"ל.

א. פקדתי להכין בצוע פקודותיך לסגת מסביבת אל-עריש ואבו-עגילה אל עוג'ה. אני רואה לחובתי להעיר את הדברים הבאים:

ב. בטול איומנו על אל-עריש יפסיק את הסחת כוחות האויב מהמערב ויכביד מאד על כיבוש עזה בכוחותינו הקימים.

ג. מחמת הנסיגה נפסיד דרך טובה ובטוחה העוברת מעוג'ה לאל-עריש בתחומי סיני.

ד. שמא אפשר לדחות הנסיגה עד לאחר כיבוש עזה?

ה. גם לאחר הנסיגה איאלץ להחזיק במספר משלטים כחמישה קילומטר מעבר לגבול המדיני.

ו. האם הנך מאשר את החזקת קוצ'יימה להבטחת עוג'ה מדרום?

ז. אין הצדקה צבאית לנסיגה.³²

גם אם ניתן לראות את סעיפים א'-ו' כמוצדקים ולגיטימיים, כאשר מפקד חזית פונה אל ראש אג"ם, הרי סעיף ז' חריג, שכן אין זה מתפקידו וסמכותו של מפקד החזית להביע את דעתו בשיקולים אסטרטגיים הנובעים מגורמים פוליטיים ובפרט לאחר שהללו הובאו לידיעתו. גישתו זו של יגאל אלון באה לידי ביטוי שוב, כאשר הוא עונה על מברקו של יגאל ידן ב-9 בינואר 1949: 'זו פעם שניה במבצע זה שבמו ידינו אנו משמיטים אפשרות ודאית להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי.'³³ על כך ענה לו בן-גוריון אשר שיגר לו דרך הרמטכ"ל מכתב חריף שנועד להעמידו במקומו, עוד טרם בואו לראיון עם יעקב דורי באותו תאריך עצמו.

וזו נוסח מברקו של הרמטכ"ל:

4/10/ז

11 ינואר 1949

מפקד חזית ד'

שר הבטחון

ראש מטכ"ל/אג"ם

הנני מצטט

מברקך מיום 9.1.49 לראש מטכ"ל/אג"ם והעתקו נשלח אל שר הבטחון ואליו וזו לשונו: 'אני נדהם על עצם הפקודה באשר אנו מאבדים בעטיה אחד מיתרונותינו הטקטיים הגדולים לגבי האויב. זו הפעם השניה במבצע זה שבמו ידינו אנו משמיטים אפשרויות ודאיות להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי'.

היות וזו הפעם השלישית או הרביעית שנמסרות על ידך בתשובה לפקודות שאתה מקבל מהמטה הזה הכרזות מעין אלו, הנני להודיעך כי אין זה מסמכותך ובודאי לא מזכותך בתור מפקד חזית [תזכורת לכך שכיום אינו יותר מפקד הפלמ"ח – ג"ה] לבקר את המדיניות של הנהלת המלחמה הנקבעת ע"י הרשות המוסמכת לקבוע אותה, ואינה נזקקת לאשורך או להסכמתך.

מבלי לעמוד על הנימוקים שמניעים אותך מדי פעם למסור הודעות שבתוכנן ובלשונו הן יפות אולי ליחסים מפלגתיים במסגרת אזרחית, הנני להטעים כי אין להם מקום במסגרת צבאית. כמו כן עלי לציין, כי למטה הזה ידוע לאמיתו המצב בחזית ד' שעליו הופקדת בשליחותי, והשיקולים האלמנטריים שעליהם הנך מסתמך לא נעלמו מנגד עיניו.³⁴

הנקודות העקרוניות המופיעות במברקו של אלון ברורות והן ענייניות מנקודת ראות צבאית, אלא שהשיקולים שעמדו בפני בן-גוריון היו שיקולים מדיניים, שנגעו ליחסיו עם בריטניה, אשר איימה בהתערבות, כפי שהובהר לו בידי השגריר האמריקני. מנקודת ראותו של בן-גוריון –

א) מפקד חזית אינו בעל זכות או סמכות ביקורת על מדיניות הנהלת המלחמה. אם לא ברור כי מדיניות זו נקבעת בידי הממשלה ובעיקרו של דבר בידי שר הביטחון – באישורה – מבהיר דורי באמצעות רשימת הממוענים למכתב זה, כי המדיניות נקבעת בידי הרשות המוסמכת לכך, וזו אינה נזקקת להסכמתו או לאישורו של מפקד חזית: צבא על פי הגדרה הוא ארגון היררכי בלתי דמוקרטי.

בניגוד לדרך פעולתו של גנרל פרמונט חזר יגאל אלון לכל אורך ההתכתבות והצהיר כי ימלא את הפקודות משתינתנה, אבל כפי שעולה מערעוריו לפני שביצע את הפקודות, הרי שלמעשה פעל בדרך שבתקופה מסוימת מאוחרת יותר יכנו אותה 'קולקטיביות רעיונית' (שמשמעותה שכל פרט יכול להביע את דעתו עד לקבלת ההחלטה). דרך זו היתה מקובלת בפלמ"ח, אך לא בצבאות העולם שנהגו לפי עקרון אחדות הפיקוד.

ב) אוירת חשדנות ואי אמון שררה באופן טבעי בין מי שנתן פקודה לפרק את מטה הפלמ"ח לבין מי שקבע בעבר הלא רחוק, כי הוראות שלא תועברנה דרך המטה לא

תבוצענה.³⁵ קביעה זו מעצם מהותה היתה חלק ממאבק על עמדת השפעה. יש להניח כי כאשר ניסח יעקב דורי את הפיסקה הדנה בנושא המפלגתיות פעל ברוח תביעותיו של בן-גוריון, שכן הנוסח קרוב למה שהיה מקובל על בן-גוריון, והוא אף ביטא זאת כמה פעמים: אין מקום במסגרת צבאית להודעות המתאימות אולי ליחסים מפלגתיים. ניסוח זה קרוב ביותר לגישת הממלכתיות אשר באה לידי ביטוי מספר רב של פעמים בדברי בן-גוריון בתקופה זו ואף קודם לכן.

ג) מבחינה עניינית, באשר לאבדן יתרון טקטי אשר עלול היה לגרום להשמטת אפשרות ודאית להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי מסתפק הכותב בקביעה כי אלו שיקולים אלמנטריים. אם נקבעה באותה עת עדיפות לחשיבות השיקולים המדיניים הבינלאומיים, הרי שהתשתית הבסיסית של יחסי הכוחות בין ישראל למצרים בחזית זו אכן היתה שיקול אלמנטרי.

הערכת המצב של יצחק רבין 'אילו נמשכה הפעולה יתכן ומלחמת העצמאות היתה מסתיימת אחרת'³⁶ זהה להערכתו של יגאל אלון אשר נאמרה כאשר סיכם במאוס 1949 את מבצעי 'הנגב' וקבע: 'אף על פי שמבצע זה הופסק מסיבות מדיניות ערב מיגורו הסופי של האויב, פקח את עיניהם של שליטי מצרים ואילצם לבוא במגע ומשא ישיר עם ישראל על אף התרברבותם בימים עברו.'³⁷ אולם מבצע 'חורב', ומכתב חריף זה שהתקבל, היו נקודת המפנה ביחסי בן-גוריון ואלון. מעתה ואילך אין הוא או יצחק רבין מוחים יותר כנגד הרשות האזרחית, אלא מקבלים את הוראותיה כלשונו. מרות הרשות האזרחית הופעלה על מפקדי הפלמ"ח מתאריך זה ואילך ללא עוררין.

לסיכום מבצע זה השייך לתקופת ה'מהפכה' – כלומר לפני שהחל המעבר לסדרי שלטון ממוסדים קבועים וברורים – ניתן לקבוע כי בן-גוריון הצליח להשליט על הפלמ"ח את תפיסתו בדבר הצורך באחדות ואחידות הצבא. עם זאת יש לציין שתי הסתייגויות מדרך פעולתו:

א. לא ברור מדוע חשב כי חובה עליו לפרק את מטה הפלמ"ח תוך כדי הקרבות; כלומר: שאלת העיתוי נשארת בחזקת מוקשה.

ב. בן-גוריון טען בעקביות, במהלך הדיונים שערך עם מפקדי הפלמ"ח ובדיון בוועד הפועל של ההסתדרות, שאם יש לפלמ"ח ערכים מיוחדים יש להקנותם לכל צה"ל. אם אמנם שאף להחדיר את ערכי פלמ"ח לכלל צה"ל הרי שהחטיא את המטרה. פיזור מפקדי החטיבות השונות בצה"ל מנע אפשרות של הנחלת ערכים אלו לכלל הצבא. לעומת זאת אין ספק שבן-גוריון הצליח להגשים מטרה אחרת ובעלת דרגת קדימות גבוהה יותר, כפי שהשתמע מעקרונותיו: הצבא כפי שהתגבש היה אפוליטי ולא היה צבא מעמדי-מפלגתי.³⁸

ניתוח משמעות האירועים בנושאי סמכות וכפיפות

א. הצהרת פרמונט אירעה לאחר שנחקקה החוקה האמריקנית והוקמו מוסדות הממשל אשר פעלו כבר מספר עשורים. אי לכך ניתן להסיק כי האיזונים והבלמים לא

היה בהם כדי למנוע את ניסיון ההתערבות של מפקד צבאי בתחומים מדיניים שאינם קשורים ישירות בהגדרת תפקידו.

ב. מפקד האגף המערבי של הצבא פעל ללא התייעצות עם הממונים עליו ובכך חרג מהגדרת התפקיד המקובלת לגבי כל קצין בכל צבא. העובדה שדרך פעולה זו לא גרמה להעמדה לדין או להרחקה אומרת דרשני. שתי אפשרויות להסבר התופעה הזוהי לדרך פעולתו של בן-גוריון:

1. דרך פעולה זו היתה נפוצה באותה תקופה ולא חרגה מנורמות ההתנהגות המקובלות באותה עת. חולשתו של טיעון זה בכך שאירועים שבהם חלק גנרל בתקופה זו באופן פומבי על הוראות מפקדו היו נדירים.

2. המצב המלחמתי היה כה חמור, וחולשת הצבא כנגד יריבו כה בולטת, עד שמחיר פוליטי של הדחה נתפס כגדול יותר ממחירה של ענישה במונחי עוצמה צבאית מידית. האנלוגיה לישראל ברורה וכולטת למדי:

מחלוקות והצהרות פוליטיות של מנהיגים אקטיביסטים ורביזיוניסטים היו חריפות; לדוגמה דרך הפעולה שנקטה מפלגת הפועלים-המאוחדת (שכללה אז את מה שנקראו מאוחר יותר מפלגות מפ"ם ואחדות-העבודה) בנושא פיטורי הרמ"א, דרך אשר באה לידי ביטוי במוסדות שונים. מבצע 'חורב' נוהל תוך כדי מלחמת העצמאות בעיקר בידי מפקדי פלמ"ח לאחר פירוקו. מכאן שהיה צורך לנסות ולהקטין את המתח ששרר בין ראש הממשלה ושר הביטחון לבין מפקדי הפלמ"ח בעבר, תוך הבהרה כי לא תותר חריגה מתחומי הכפיפות והתפקיד.

אם כי רוב הנקודות אשר הועלו במכתבו של יעקב דורי אל יגאל אלון מופיעות גם במכתבו של לינקולן אל גנרל פרמונט מצויים שני הבדלים מהותיים בתגובותיהם: א. בן-גוריון סתם ולא פירט מהי הרשות המוסמכת. לא משתמע ממכתב זה כי התכוון בדבריו לממשלה.

ב. אין בן-גוריון משתמש במונח אי רצונו להיות אחראי, מתוקף תפקידו ולו בעקיפין, לצעדים אשר יגאל אלון ממליץ עליהם. הסיבה לשוני מהותי זה יכולה להיות שעל פי תפיסתו של לינקולן הפר גנרל פרמונט חוק, ואילו על פי תפיסת בן-גוריון יגאל אלון מרד בסמכות. הבדל נוסף טמון בעובדה שיגאל אלון חלק בפני הפורום הפנימי המוסמך על הוראת הרמטכ"ל ועל הוראת שר הביטחון, ואילו גנרל פרמונט נקט צעדים פומביים.

הבדל נוסף בין שני האירועים טמון בעובדה שהאיום שיצר פרמונט על הממשל היה ממשי, שכן עלול היה לגרום לתבוסה במלחמה. שאיפתו של יגאל אלון לעומת זאת היתה לפתור בעיה העתידה להטריד את ישראל במועד מאוחר יותר ולסייע למאמץ המלחמתי. שאיפה זו תאמה את קווי המדיניות המוצהרים (להביס את האויב המצרי). משום כך די היה במכתבו של יעקב דורי ובראיונו של יגאל אלון עם בן-גוריון, כדי שיגאל אלון יפעל בהתאם למסורת המקובלת בפלמ"ח ובהגנה – מסורת הציות לפקודה.

יש לציין כי מבצע 'חורב' הוא ניסיון חריגה יחיד של מפקד בצה"ל ממסגרת פקודותיו של בן-גוריון בכל מלחמת השחרור ובכך ייחודו. מכאן ואילך לא היו יותר עימותים לאחר מתן פקודה – בשם שיקולים מדיניים-ביטחוניים – בין מי שהיה מפקד

הפלמ"ח ובין הממונים עליו במהלך המלחמה אשר התקרבה לסיומה. כמסקנת ביניים נוספת אפשר להסיק כי תהליך קביעת האיזונים והבלמים אינו נוצר מעצמו. יש צורך בבעל סמכות חזקה אשר יוכל לכפות קיום של הסדרי סמכות וכפיפות, להנהיג את הנוהל ולמסד אותו.

הערות

• הן החומר האמריקני והן החומר הישראלי המופיע בניתוח מסתמך על תעודות מקוריות. מסיבות של נוחיות העדפתי להסתמך על מקורות שכבר פורסמו ובדרך-כלל לא על התעודות המקוריות, כאשר המקורות שפורסמו הוכחו כמהימנים. בזאת ברצוני להודות לארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר ולארכיון צה"ל על הסיוע שהגישו לי במהלך המחקר.

1. T. H. Williams, *Lincoln and his Generals*, New York 1952, p. 35
2. A. Nevin, *Frémont*, II, New York 1961, pp. 530-531
3. 'The War of the Rebellion, Official Records of the Union and Confederate Armies', ser. I, vol. 3, Washington 1881, p. 466
4. B. Catton, *Terrible Swift Sword*, New York 1963, p. 32
5. שם, עמ' 467.
6. N. Fay, *Abraham Lincoln - A History*, New York 1890, p. 418
7. שם, שם.
8. עבדים נחשבו לרכוש אדוניהם באותו זמן. כאשר מדבר פרמונט על החרמת רכוש וירי בכל מי שיתמוך במורדים כוונתו לעבדים ועל כך נסוב חלק מרכזי של המחלוקת בינו לבין לינקולן.
9. השיחה בין לינקולן לג'סיקה פרמונט נמצאה בגנזי משפחת פרמונט ומובאת ב-, S. B. Oats, *With Malice Towards None*, New York 1977, p. 260
10. United States War Department, 'The War of the Rebellion: A Compilation of the Official Records of the Union and Confederate Armies 1880-1881', ser. I, vol. 17, Washington D.C. 1881, pp. 485-486
11. שם, עמ' 470.
12. Fay, p. 420
13. A. Nevin, *The War and the Union*, I, New York 1959, p. 338; נווין כותב כי האישום כנגד בלייר היה ש'היועץ [בלייר] הניח מכתבים פרטיים ללא עדות מסייעת לפני הנשיא'.
14. שם, עמ' 339.
15. לינקולן אכן הדיח בסופו של דבר את גנרל פרמונט. ההדחה נקבעה בגלל עובדות אחרות: בזבוז כספי המדינה ושחיתות של מקורבי פרמונט.
16. Fay, p. 421
17. שם, עמ' 421-422.

18. שם, שם.
19. ארכיון צה"ל [להלן: א"צ] 922/75.
20. ד' בן-גוריון, מן היומן (ג' ריבלין וא' אורן – עורכים), תל אביב 1986, עמ' 386.
21. שם, עמ' 384 (19 בדצמבר 1948).
22. ר' כהן, לאור היום ובמחשך, תל אביב 1969, עמ' 225 [להלן: כהן]. זיכרונות ירוחם כהן הושוו עם התעודות המקוריות מאותה תקופה ונמצאו מדויקים.
23. ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, ב, תל אביב 1955, עמ' 665.
24. י' רבין, פנקס שירות, א, תל אביב 1970, עמ' 72 [להלן: רבין]. דומה שרבין טועה, שכן אל-עריש היתה כלולה בפקודת המבצע המקורית.
25. א"צ 922/75.
26. כהן, עמ' 232 (הנוסח דומה אך לא זהה בדיוק לנוסח המופיע כאן כפי שאומת בא"צ 995).
27. כהן, עמ' 231.
28. רבין, עמ' 72.
29. כהן, עמ' 232; רבין, עמ' 72.
30. על ההתפתחויות המדיניות הנוגעות לפרשת מבצע 'חורב' ראה: ג' לורך, כצבת המעצמות, תל אביב 1989.
31. כהן, עמ' 250.
32. שם, עמ' 245.
33. שם, עמ' 252.
34. המכתב מופיע בנוסחו המלא שם, עמ' 250, וכן באב"ג, תיק תכתובת.
35. י' גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 239.
36. רבין, עמ' 73.
37. ראה: י' אלון, 'סיכום מבצעי הנגב (דבר מטה חזית הדרום)', מערכות פלמ"ח: מגמות ומעש, תל אביב 1965, עמ' 313–314. דומני כי המרירות עדיין בוקעת מבין השיטין.
38. לדוגמה: ב-2 במאי 1948 אמר בן-גוריון לישראל גלילי: 'אני דוחה להלכה ולמעשה תורת בן-אהרון על צבא מפלגתי או פועלי. איני מקבל את ההנחה שלו מבחינה פרינציפיונית. עכשיו בשעת מלחמה הנחה זו היא בבחינת אסון'. יומן בן-גוריון, אב"ג.

מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות

זכי שלום

מבוא

מדיניות הביטחון השוטף כלפי מדינות ערב, בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה, הותוותה ועוצבה כתגובה לפעילות העוינת שבוצעה נגד מדינת ישראל מתוך שטח מדינות ערב. פעילות זו כללה, בין השאר, חדירות של מסתננים לפיגועים בתחומי מדינת ישראל, מיקושים, מארבים, ירי מעבר לגבול וכיו"ב. אין ספק, כי בין כלל מרכיבים אלה תפסה תופעת ההסתננות ותגובות ישראל כלפיה מקום מרכזי במסגרת מערכת הגורמים, אשר הטביעו חותמם על עיצוב מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם מדינות ערב בתקופת השנים שלאחר מלחמת העצמאות.

על רקע זה אין פלא אפוא, כי סוגיות שונות, אשר היו כרוכות בתופעת ההסתננות ובתגובות מדינת ישראל כלפיה, שימשו במהלך התקופה הנידונה מוקד להתייחסויות מרובות מצד אישים שונים בהנהגת המדינה, ובן-גוריון בראשם. בהתייחסויות אלה נחשפו, לעתים קרובות, לצד נקודות הסכמה מרובות, גם מחלוקות ונקודות מבט שונות.

עבודה זו נועדה לבחון סוגיות מרכזיות שנתעוררו בעקבות תופעת ההסתננות ומדיניות התגמול שאימצה מדינת ישראל בתגובה לה. הדגש יושם, מטבע הדברים, על נקודות המחלוקת שנתגלעו בהנהגת המדינה סביב תופעה זו ומשמעויותיה לגבי מדינת ישראל, וכן סביב הערכת יעילותה של מדיניות התגמול והסיכונים שהיא העמידה בפני מדינת ישראל.

מאפייני ההסתננות

אף שבמשך שנים לא מעטות היתה תופעת ההסתננות מוקד מרכזי לדיונים ולהתייחסויות בהנהגת המדינה, הרי במשך כל אותה תקופה, וגם בשנים שלאחריה, לא הובהרה באורח חד-משמעי הגדרתו של מושג זה. תחת קורת הגג הרחבה למדי של המונח 'הסתננות' הסתופפו להן פעולות שונות ומגוונות שנעשו נגד מדינת ישראל – מתקניה, חייליה ואזרחיה – ברמות אינטנסיביות שונות של אלימות. המשותף לכל הפעולות האלה היתה העובדה שהן נעשו בידי ערבים תושבי הארצות הערביות השכנות, תוך חציית קווי שביתת הנשק לתחומי מדינת ישראל.

ברמתה הצנועה ביותר באה תופעת ההסתננות לידי ביטוי בחדירות שנעשו בשוגג לתוך תחום מדינת ישראל. כך למשל נתקלו כוחות הביטחון, לעתים מזומנות, ברועים ערביים שחצו עם צאנם את קווי הגבול בחיפוש אחר מרעה. חוסר הבהירות

אשר אפיין את סימונם של קווי שביתת הנשק בגזרות השונות יצר מטבע הדברים מסכת של נסיבות אובייקטיביות, אשר אפשרו את התפתחותה של תופעה זו, לפחות בשלבים הראשונים שלאחר תום מלחמת העצמאות.¹

אף שחדירות אלה נעשו שלא מתוך מגמה לבצע פעולות בעלות אופי עוין בשטח מדינת ישראל, נתפסה עצם התמשכותן כתופעה הטומנת בחובה סיכונים בלתי מבוטלים עבור המדינה. בהעדר תגובה נחרצת מצד ישראל המיועדת לשרש תופעה זו, עלולות היו מדינות ערב לבוא לידי מסקנה שישראל תהיה מוכנה להשלים למעשה, אם לא להלכה, עם התופעה של 'גבולות פרוצים' לאורך קווי שביתת הנשק, ובלבד שלא להגיע לעימות צבאי עם מדינות ערב. למסקנה זו עלולות היו להיות השלכות מרחיקות לכת לגבי הערכתן של מדינות ערב והקהילייה הבינלאומית את מידת נחרצותה של מדינת ישראל להגן על אחיזתה בגבולות שביתת הנשק.

מעבר לאופייה ה'תמים למראה' (חדירות שלא למטרות עוינות לשטח מדינת ישראל) באה תופעת ההסתננות לידי ביטוי גם במיגוון רחב של פעולות בעלות אופי אלים לאורך קווי שביתת הנשק ובתחומי מדינת ישראל. בהיבטיה הפחות חמורים התאפיינה תופעת ההסתננות בחדירות לצורכי הברחה, גנבת רכוש, חבלה במתקנים ואיסוף נתוני מודיעין עבור הממסד הביטחוני בארצות השכנות. בהיבטיה החמורים יותר באה תופעת ההסתננות לידי ביטוי בחדירות לצורך רצח מתוכנן של חיילים ואזרחים ישראלים.

אחריות מדינות ערב להסתננות

בכל תקופת השנים הנידונה הפגינה מדינת ישראל עמדה רשמית אחידה בקשר לקביעת האחריות לתופעת ההסתננות. על פי עמדה זו המדינות הערביות, אשר מתוך תחומיהן יוצאים המסתננים לפעולותיהם בשטח מדינת ישראל, נושאות באחריות המלאה לתופעה זו ולתוצאותיה. מדינת ישראל, על פי עמדה זו, אינה רואה עצמה חייבת, ואף אין זה מתפקידה, לחקור ולדרוש לאחר כל אירוע של הסתננות, אם ובאיזו מידה נסתייעו המסתננים בגורמים ממסדיים בארצות השכנות לצורך ביצוע פעולותיהם בשטח מדינת ישראל. די לה למדינת ישראל בהוכחה כי המסתננים חצו את קווי שביתת הנשק מתוך תחומה של אותה ארץ ערבית כדי להטיל עליה את מלוא האשמה לפעולה ולתוצאותיה.

עמדה רשמית זו שימשה טיעון מרכזי במסגרת מאמצייה של מדינת ישראל לבסס את זכותה המשפטית והמוסרית להתווייתה והוצאתה אל הפועל של מדיניות התגמול. בהעדר יכולת מצדה להציג ראיות משכנעות לביסוס אשמתה הישירה של מדינה ערבית זו או אחרת לכל אחת מפעולות ההסתננות שבוצעו נגדה, יכול היה טיעון זה לבדו לבסס את 'זכותה' של מדינת ישראל להגיב באורח צבאי נגד מדינות ערב בגין ההסתננות.

אין ספק, כי מעבר לצורך למצוא צידוק למדיניות התגמול שיקפה עמדה זו גם הכרה פנימית עמוקה של הנהגת המדינה, כי מדינות ערב, אשר מתוך תחומן יוצאים המסתננים לפעולותיהם בשטח מדינת ישראל, אכן נושאות באחריות המלאה לכך.

ואולם, עמדה רשמית זו לא נתנה ביטוי למלוא מורכבותן של הסוגיות שנגעו להערכת מידת אחריותן, הלכה למעשה, של מדינות ערב ככלל (ושל כל אחת מהן לחוד) לתופעת ההסתננות. שאלות ותהיות רבות לא יכלו למצוא להן מענה במסגרת עמדה 'קשיחה' זו.

אין תימה אפוא, כי מעבר לעמדה רשמית זו עדים אנו, במהלך התקופה הנידונה, להתלבטויות תכופות למדי של אישים בהנהגת המדינה סביב שאלת אחריותן ה'אמיתית' של מדינות ערב לתופעת ההסתננות, וחלקם, במסיבות סגורות בדרך כלל, אף נותנים ביטוי לעמדות שאינן עולות, לחלוטין, בקנה אחד עם עמדת רשמית זו.

מקורם של הלבטים באשר להערכת אחריותן ה'מעשית' של מדינות ערב לתופעות ההסתננות התמקד בראש וראשונה בניסיונות להגדיר את מידת 'עצמאותה' של תופעה זו בתוך המערכת הכוללת של הסכסוך הישראלי-ערבי. במהלך השנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות ניתן ביטוי מודגש, במסגרת זו, לתפיסה אשר ביקשה לראות בהסתננות תופעה בעלת 'ישות' משל עצמה שאינה קשורה, באורח בלתי-ניתן להפרדה, עם המסגרת הכוללת של יחסי ישראל והעולם הערבי: 'הגורם שבלי ספק יגרום לפורענויות, קלות או חמורות', אומר בן-גוריון באחד ממפגשיו עם סגל הפיקוד הגבוה של צה"ל (יוני 1951), 'זה גורם הפליטים. כאן יש למעלה משש-מאות אלף אנשים מיואשים, מאוכזבים, שהפסידו הכול ולא קיבלו כלום; שרומם על ידי מנהיגים ו"משחררים", ועכשיו נעזבו לנפשם, לעוניים, לסבלם. אבל חרונם ומרירותם מופנים לא כלפי אלה שגרמו לאסונם – אנשי המופתי ושליטי ארצות ערב – אלא נגד היהודים. ... הם מסוגלים לכל מעשה נואש ומטורף.²

כשנה מאוחר יותר חוזר בן-גוריון ונותן ביטוי, אף בצורה נחרצת יותר, לקשר הבלתי-נמנע הקיים, לדעתו, בין בעיית הפליטים, שנתהוותה בעקבות מלחמת העצמאות, לבין תופעת ההסתננות. במסגרת זו מרחיק בן-גוריון לכת, לעתים, ובדבריו הוא נותן למעשה תימוכין לטענתן של אחדות ממדינות ערב באשר לחוסר יכולתן, למרות רצונן, לבלום את תופעת ההסתננות. באחד מנאומיו במסגרת מפלגתית מצומצמת (יולי 1952) אומר בן-גוריון:

אין אנו נמצאים במצב של שלום אלא של מלחמה. כל שבוע נהרג חייל כאן וחייל שם על ידי מסתננים. אין להניח שדבר זה ייפסק [וזאת] מטעם פשוט. ישנם כשש-מאות עד שמונה-מאות אלף פליטים על הגבולות. ... אנשים אלה מנושלים – שדותיהם, בתיהם, כפריהם לעיניהם נגזלו. הם רעבים, מרי נפש. ... בכל אופן אין אפשרות שהדבר [ההסתננות] ייפסק, גם אם יהיה רצון טוב אצל שכנינו; והיו מקרים שהם גילו, מתוך הכרת, רצון טוב. אין הם יכולים להשתלט על העניין.³

ככל שנקפו השנים, הלכה והתחזקה ההערכה שלפיה מאפיינים אלה של תופעות ההסתננות ילכו וישתנו במשך הזמן, וכי התהדקותה של מערכת היחסים בין המסתננים לבין מדינות ערב היא התפתחות בלתי-נמנעת בשלב כלשהו. שאיפתן הבלתי-נלאית של מדינות ערב לפגוע במדינת ישראל מצד אחד, וחששן הכבד מפני הסתבכות במלחמה כוללת נגדה מצד אחר, לא יכולים היו שלא להביאן לראיית

ההסתננות כדרך פעולה הנוחה ביותר עבורן בתקופת הזמן הנוכחית. ביטוי להערכת מצב זו נותן ראובן שילוח. בהתייעצות שגרירים המתקיימת באוגוסט 1953 הוא אומר:

אף על פי שאני מייחס חלק ניכר של התקריות לעובדות אובייקטיביות, היינו יושבים פליטים על הגבול, הגבול ארוך, יש חוסר עבודה וקל לחדור ולשדוד, לא אתפלא אם ביום מן הימים – ולדעתי לא רחוק היום הזה – תתחלנה מדינות ערב לראות בזה נשק מצוין נגדנו ולארגן הסתננויות. ... מבחינה ערבית, נשק ההסתננויות – קל מאוד להשתמש בו, אין הוא תובע מאמצים, אינו תובע אירגון. אם אנחנו מגיבים בחריפות, הרי זה מעמיד אותנו במצב לא נוח.⁴

יחד עם זאת, עד לתקופת זמן מאוחרת יחסית (קיץ 1954) אנו עדים להתבטאויות והערכות מפי גורמים בעלי נגישות, המגלות הבנה לקשיים האובייקטיביים שבהם נתקלות מדינות ערב בניסיונותיהן להצר את פעילות המסתננים.⁵ מעבר לכך מבקשות הערכות אלה, למעשה, 'לנקות' את מדינות ערב, ובעיקר את ירדן, מהאשמה של מדיניות יזומה ושיטתית של הפעלת מסתננים משטחן לעבר מדינת ישראל: 'ממשלת ירדן והלגיון', קובע מנהל מחלקת החקר במשרד החוץ (מאי 1953), 'נלחמו כל הזמן, לפי דרכם, בהסתננות. בכל אופן, הם לא עודדו הסתננות בשום פנים, לא ארגנוה ולא כיוונוה'.⁶ מחרה מחזיק אחריו ראובן שילוח, אשר קובע נחרצות, זמן קצר לאחר מכן: 'אשר להסתננויות, אינני מוכן לקבל את ההנחה, שממשלת ירדן יש בה משרד או מחלקה המתכננת הסתננויות באזור זה או אחר'.⁷ הערכה זהירה וספקנית יותר של עמדת ממשלת ירדן בסוגיית ההסתננויות משטחה לעבר מדינת ישראל מציג אחד מחברי הכנסת של מפא"י, במסגרת דיון בסוגיה זו בפורום מפלגתי מצומצם: 'ברור לנו', הוא קובע (אפריל 1954), 'שאין מדיניות מוצהרת של המדינות השכנות על הסתננות. זו אינה פעולה מתוכננת באותה מידה שהם שולחים צבאות; זה מעשה כנופיות, קבוצות מאורגנות ומאורגנות-למחצה; ויש בתוך הממשלות של הארצות האלה ויכוחים באיזו מידה יש להילחם בהסתננות – ויש ממעיטים, ויש מוסיפים'.⁸

בשלב כלשהו, ככל הנראה לקראת סוף 1954 – תחילת 1955, הולך ומסתמן שינוי בולט בהערכת מצב זו בקרב גורמי הערכה מוסמכים במדינת ישראל. ככל שגוברת ההעזה בפעילות המסתננים (מספר גדל והולך של פעולות בקרבת ריכוזי אוכלוסין במרכז הארץ), היקף פעולותיה הולך ומתרחב, ותוצאותיה הקטלניות בנפש וברכוש מגיעות לממדים חסרי תקדים, כך הולכת ומתחזקת ההערכה במדינת ישראל ולפיה פעילות המסתננים מתואמת עם הממסדים הביטחוניים בארצות השכנות, בצורה זו או אחרת: 'בעוד שפעולות הטרור הראשונות', כותב מ' עמית, 'נעשו ביוזמתם של פליטים ערביים, שברחו מאדמותיהם במהלך מלחמת העצמאות, הרי פעולות החבלה בשנים 1954-1955 אורגנו על ידי המצרים. בעזרת נשק הטרור קיוו המצרים להחליש את ישראל, מבלי להסתבך במלחמה כוללת'.⁹

אחד הביטויים הגלויים יותר לשינוי זה בהערכת המצב לגבי אחריותן ה'מעשית' של מדינות ערב לתופעות ההסתננות הן התבטאויות חוזרות ונשנות של אישים

בהנהגת המדינה, לרבות דוד בן-גוריון, המייחסות קשר ברור בין פעולות המסתננים נגד מדינת ישראל לבין נכונותה של מדינת ישראל למלא אחר מחויבויותיה במסגרת הסכמי שביתת הנשק. המסר אשר ביקשו התבטאויות אלה להעביר לארצות השכנות היה חד־משמעי: מדינת ישראל רואה בהמשך פעולות המסתננים נגדה לא רק פגיעה קשה במעמדה הביטחוני, אלא אף הפרה בוטה של הסכמי שביתת הנשק מצד מדינות ערב עצמן.

הפרה זו של הסכמי שביתת הנשק, כך הובהר, לא זו בלבד שהיא מעניקה למדינת ישראל את הזכות המשפטית והמוסרית לפעול בדרך של מדיניות תגמול, אלא שהיא אף מעמידה בסימן שאלה את מכלול מחויבויותיה של מדינת ישראל במסגרת הסכמי שביתת הנשק: 'ההתחייבויות הנובעות מחוזה זה' [הסכם שביתת הנשק], אומר בן-גוריון באחד מנאומיו (יולי 1955), 'מותנות בשמירת ההתחייבויות על ידי הצד השני. אין חוזה זה מחייב רק צד אחד. ... הצד הראשון לא שומע, גם הצד השני לא שומע. כל חוזה הוא דבר הדדי. בטלה ההדדיות, בטל הדבר'.¹⁰

יחד עם זאת, טיבו והיקפו של שיתוף פעולה זה בין המסתננים לבין הממסדים הביטחוניים בארצות ערב השכנות לא תמיד היה ברור למקבלי החלטות במדינת ישראל. המקילים נטו לתחום שיתוף פעולה זה במסגרת של סיוע פסיבי בלבד, אשר בא לידי ביטוי בעיקר ב'עצימת עיניים' מצד השלטונות, בחיפוי שקט על המסתננים, בהימנעות מהצרת צעדיהם וכיו"ב. המחמירים, לעומת זאת, נטו לראות במסתננים זרוע צבאית לכל דבר, המופעלת מטעם הממסדים הביטחוניים בארצות השכנות.

ביטוי מודגש לתפיסה ה'מחמירה' בהצגת מערכת הקשרים בין המסתננים לבין גורמים ביטחוניים במדינות ערב ניתן לראות בדברים שאומר שר החוץ, משה שרת, לשגריר ארצות-הברית בישראל בעקבות פעולת עזה ולפיהם – 'עקבות פעולות החבלה, הריגול והרצח מובילות באופן ברור למרכז המודיעין המצרי בעזה'.¹¹ מחרה מחזיק אחריו גם יוסף תקוע, הממונה על ועדות שביתת הנשק במשרד החוץ. בדבריו לשגריר ארצות-הברית הוא טורח להבהיר כי פעולת עזה בוצעה על רקע של – 'עדות חותכת שפעולות [המסתננים], שבוצעו מגבול מצרים, אורגנו על-ידי מוסד מרכזי של ממשלת מצרים'.¹²

יעילות מדיניות התגמול

הערכת האיום

מעבר לשאלת אחריותן הכוללת של מדינות ערב לתופעת ההסתננות, עמדה הנהגת המדינה בפני לבטים גם בקשר לדרכי הפעולה המתבקשות מצד ישראל נוכח התמשכותה של תופעה זו. עצם ההערכה, כי שורשיה של תופעת ההסתננות היו נעוצים בראש וראשונה בתחושת העוול הקשה שנגרם לערביי ארץ ישראל במהלך מלחמת העצמאות, חייבה את הנהגת המדינה להסכין עם המחשבה שלפיה תימשך תופעה זו עוד תקופת זמן ארוכה למדי: 'את אירועי הביטחון השוטף', אומר משה דיין, 'חייבים היינו לראות לא כאפיזודות חולפות, אלא כמצב המשתרר לזמן ארוך – עשר שנים, עשרים שנה? מי יכול היה לומר כמה זמן נצטרך לחיות בנתוני הביטחון הקיימים'.¹³

אין עוררין על כך שתופעת ההסתננות עוררה בציבור היהודי במדינת ישראל – בעיקר ביישובים שלאורך קו שביתת הנשק, אך גם בריכוזים עירוניים – תחושות חרדה עמוקות ביותר. במישור הלאומי העמידה תופעה זו בספק את עצם יכולתה של מדינת ישראל להמשיך ולהתקיים כמדינה המסוגלת להעניק לאזרחיה מידה סבירה של ביטחון אישי. אישים שונים במערכת הפוליטית הרחיקו לכת מעבר לכך, והגדירו את ההסתננות כתופעה ה'מסכנת את עצם קיומנו הפיסי'.¹⁴

כדי להמחיש את חומרתה של תופעת ההסתננות הוצגו לעתים מזומנות נתונים סטטיסטיים של תוצאותיה החמורות מבחינת אבדות בנפש, פציעות ופגיעות ברכוש.¹⁵ ואולם נתונים אלה, למרות היקפם, אינם משקפים, להערכתנו, את מלוא חומרתה של החרדה שנשתררה ביישוב היהודי בתקופת הזמן הנדונה עקב מכת ההסתננות. ההעזה הרבה שגילו המסתננים באחדות מפעולותיהם, החדירות התכופות למדי לריכוזי אוכלוסין במרכז הארץ, ההתעצמות המאיימת של כלל מדינות ערב, אופייה ה'שברירי' של החברה הישראלית בתקופת זמן זו, עמדתם הבלתי אוהדת של המעצמות והאו"ם, המצב הכלכלי הקשה במדינה, ומעל לכל התחושה הבלתי מעורערת כי מאחורי פעולות המסתננים עומדות מדינות ערב, וכי מטרתן הברורה היא השמדתה הפיסית של מדינת ישראל – כל אלה תרמו תרומה מכרעת להתבססותה של תחושת החרדה הכבדה ששלטה בציבור בתקופת זמן זו על רקע פעילות המסתננים.

אין ספק, כי גם הנהגת המדינה היתה שותפה מלאה לראיית חומרתה של תופעת ההסתננות, אם כי קשה לנו להעריך אם גם בה אחזה תחושת החרדה ששררה בציבור ובאיזו מידה. באחת מהתבטאויותיו בהקשר זה, חודשים ספורים לפני שהחלו התכנונים המעשיים לקראת מבצע 'קדש', נותן בן-גוריון ביטוי לגישה המבקשת להציג בצורה 'מצומצמת' יחסית את חומרתה של תופעת ההסתננות מבחינתה של מדינת ישראל: 'אי אפשר לקרוא מלחמה להתקפות של חבורות שודדים, או מרצחים או פידאין, או אפילו של יחידות צבאיות שעוברות את הגבולות ומפגיזות יישובים ויורים במשמרות שלנו; וגם לא לחציית גבול של איזה גדוד מצרי בניצנה והטווחת תותחים של הסורים לכנרת. אלה הן תגרות שכנים, ולא מלחמה'.¹⁶

ביטוי אחר לראייה 'מצומצמת' זו של חומרת תופעת ההסתננות ניתן אולי לראות בדברים שאומר משה דיין בהקשר זה שנים ספורות לאחר תום מבצע 'קדש': 'מאז קום המדינה, כך הוא טוען, 'הערבים לא ניסו אף פעם לצאת נגדנו למלחמה יסודית, שמטרתה היא להשמיד את מדינת ישראל. אני מעריך מאוד [חומרתן של] פעולות הפידאין, אבל לא היה [בהן] ניסיון רציני לכבוש את ישראל'.¹⁷

מכל מקום, אין ספק כי ככל שגדלות החרדות מפני התערערות מאזן הכוחות הצבאי הכולל בין ישראל למדינות ערב – על רקע עסקות הנשק הגדולות של מדינות ערביות עם מדינות הגוש המזרחי – וסכנת ה'סיבוב השני' הולכת ונעשית מוחשית יותר, כך הולך ומאבד הביטחון השוטף, ובכלל זה תופעת ההסתננות, את 'מעמדו' כאיום ראשון במעלה על מדינת ישראל, ואת מקומו תופסת הסכנה של מלחמה כוללת: 'כיום', אומר אחר מחברי הכנסת של מפא"י, 'חדלה הבעיה של הסתננות להיות הבעיה המרכזית של חיינו. כיום היא החווירה לעומת הסכנה הגדולה'.¹⁸

יעדי מדיניות התגמול

ברור ומוסכם היה על כלל המערכת הפוליטית במדינת ישראל, כי תופעת ההסתננות אינה יכולה להימשך ללא מענה כלשהו מצד ישראל, וכי תגובה כלשהי, במישור הצבאי, מחויבת המציאות. איש לא העלה בדעתו – גם בין מבקריה של מדיניות התגמול – כי מדינת ישראל תוכל להישאר לאורך זמן בעמדה פסיבית, נוכח הפגיעה המתמשכת בעצמאותה המדינית ובריבונותה הטריטוריאלית. שאלות המחלוקת העיקריות נגעו לאופיין של התגובות המתבקשות מצד מדינת ישראל, היקפן ורמת תכיפותן.

שיטת התגובה הדומיננטית אשר נבחרה לשמש מענה למכת ההסתננות היתה מדיניות התגמול. מאפייניה העיקריים של שיטת תגובה זו היו חדירה של כוח צבאי ישראלי לתחום מדינה ערבית שכנה, אשר ממנה יצאו המסתננים לפעולתם בשטח מדינת ישראל, ופגיעה במתקנים צבאיים או אזרחיים שלה. פעולות התגמול, רובן ככולן, נעשו בצמידות זמן לפעולה קודמת של מסתננים, אשר נסתיימה בפגיעה בנפש של חיילים או אזרחים בתחומי מדינת ישראל.

מדיניות התגמול זכתה במשך השנים להתייחסויות מרובות מצד גורמים שונים, וביניהם אנשי צבא, מדינאים וחוקרים. היבטיה המגוונים של מדיניות זו נבחנו ונותחו בהרחבה, ככל שגדל מאגר הידע שנחשף אודותיה. רובן המכריע של ההתייחסויות בהקשר זה מדגישות את המגמה של הצגת מדיניות התגמול כשיטת פעולה אשר ננקטה על בסיס שיקול דעת רציונלי, כלומר לצורך השגת יעדים צבאיים-מדיניים מוגדרים. ואכן, אין ספק כי למדיניות התגמול היו יעדים מוגדרים במסגרת מדיניות הביטחון הכוללת של מדינת ישראל.

יחד עם זאת, קשה להתעלם מן התחושה כי מדיניות זו נתנה גם ביטוי לצורך אנושי-טבעי של נקמה. בהעדר יכולת לפגוע במסתננים עצמם בגין פעולותיהם, כוונה הענישה מטבע הדברים אל 'מקורביהם'. מן הראוי לזכור, כי תופעת ההסתננות מתרחשת כאשר זכר השואה ומוראותיה 'טרי' עדיין בזיכרון הקיבוצי של מדינת ישראל. פגיעה ביהודים חסרי מגן, אך ורק בשל יהדותם, מלווה אפוא בהכרח בהיבטים רגשיים רבי-עוצמה – הרבה מעבר לנתונים המספריים הנגלים לעינינו מעיון 'קר' במספרי הנפגעים מפעולות המסתננים. על רקע זה, התביעה לתגובות נקם נפלה ללא ספק על אוזניים קשובות.

אחד הנימוקים המרכזיים אשר הועלו לתמיכה בתפיסה של מדיניות התגמול התבסס על ההנחה כי מדיניות זו תחייב את מדינות ערב, אשר מתוך תחומיהן יוצאים המסתננים לפעולותיהם בשטח מדינת ישראל, לנקוט צעדים תקיפים למניעת הישנותן של פעולות מעין אלה. למדינת ישראל, כך נטען, יש אינטרס עליון להביא את גורמי הביטחון בארצות הערביות השכנות למצב שבו הם עצמם יתגייסו לפעולה נגד המסתננים ושולחיהם. יכולתם של ממסדים אלה לנקוט דרכי פעולה יעילות, שיהיה בהן כדי להביא לדיכוי תופעת ההסתננות, גדולה בהרבה מזו של מדינת ישראל; זאת בשל הגורמים העיקריים האלה:

א. קרבתם הגיאוגרפית לריכוזי הפליטים שמהם יוצאים רוב המסתננים;

ב. היכרותם ה'אינטימית' עם ה'נפשות הפועלות', והמידע המפורט שביכולתם לדלות אודותיהן;

ג. העובדה שהם, בניגוד למדינת ישראל, נעדרים עכבות מוסריות בפעילותם נגד המסתננים.

מצדדיה של מדיניות התגמול, ובראשם משה דיין, לא שגו באשליה כי משימה זו תהיה קלה להשגה. הערכתם היתה כי בעולם הערבי קיימת אהדה בסיסית, טבעית ומובנת כשלעצמה, כלפי המסתננים, ותמיכה עקבית, בלתי מסויגת, בפעולותיהם נגד מדינת ישראל. מנקודת ראותו של העולם הערבי, כך נטען, מהוות פעולות המסתננים ביטוי, אחד מני רבים, לשאיפתם של כל עמי ערב להביא לחיסולה של ה'ישות הציונית' בכל דרך אפשרית. נכונותם של המשטרים במדינות ערב לפעול לדיכוי תופעת ההסתננות, בניגוד ל'צו מצפונם', תהיה מותנית אפוא בהערכתם כי ה'עלות' הכוללת הכרוכה בתמיכתם, הגלויה והסמויה, בפעולות המסתננים, עולה בהרבה על ה'רווח' הצפוי להם ממנה.

מדיניות התגמול נועדה אפוא, בראש ובראשונה, לשכנע את מדינות ערב, כי מנקודת־ראותן־הן יש להן אינטרס לפעול לבלימת ההסתננות לעבר מדינת ישראל: 'לכוחותינו', אומר משה דיין באחד מניסיונותיו להסביר את ה'היגיון' העומד מאחורי מדיניות התגמול, 'לא היתה אפשרות לרדוף אחרי המסתננים אל מעבר לגבול לחקור ולהתחקות בארצותיהם, לתפסם ולהענישם. רק כוחות ארצם־הם, צבאותיהם ומשטרים, מסוגלים היו, בעזרת האינפורמציה שבידיהם, לפני המעשה ואחריו, לעקוב אחר המסתננים ולתפסם. ורק כאשר עשו זאת, וכאשר הענישו את המסתננים, אפשרי היה כי הגנבה, השוד והרצח לא ישתלמו למבצעיהם. אין זה קל לממשלה ערבית ולכוחותיה להילחם בהסתננות. רוב הערבים אינם רואים את הגנבה מהזור כחטא בכלל. ואשר לישראל, מתווספים, בעקבות מלחמת השחרור, רצון נקמה ורגשות איבה. ... הגורם למלחמה במסתננים ולהענשתם חייב להיות מונח בתחום טובת הארץ הערבית, ולא בזה של טובת ישראל. הצבא הערבי יוכל להילחם בהסתננות ולהסביר זאת לעמו, רק אם ידע להוכיח כי גנבת פרה ברמת הכובש פוגעת בקלקיליה, ורצח יהודי ברוחמה מסכן את תושבי עזה.'¹⁹

טיעון זה לביסוס צידוקה של מדיניות התגמול קנה לו, מטבע הדברים, מהלכים נרחבים בהנהגה הביטחונית־המדינית של מדינת ישראל בתקופת הזמן הנדונה. במידה רבה ניתן לראות בטיעון זה ביטוי של ניסיון לשלב עקרונות מקובלים בתורת ההרתעה במסגרת מאפייניה הייחודיים של תופעת ההסתננות בהקשר הישראלי־הערבי. אכן, גם אלה שהביעו הסתייגויות לא־מעטות מן ה'אידיאולוגיה' אשר היתה מקופלת ביסודה של מדיניות התגמול התקשו לעמוד מול ההיגיון הפנימי שהיה מונח בטיעון זה. כך למשל משה שרת, אשר לא חשך שבט לשונו בנוגע להיבטים רבים של מדיניות התגמול, נאלץ להודות כי 'ישנו נימוק בעל משקל [בעד מדיניות התגמול], והוא כי מעשי התגובה מעוררים את השלטון מתרדמתו. ... זהו שיקול רציני.'²⁰

יחד עם זאת, ולמרות התרשמותו מרצינותו של טיעון זה, מעלה שרת במקביל תהיות וספקות באשר למידת תקפותו הכוללת ביחס להשגת היעד המרכזי, אשר מדיניות התגמול אמורה לממש דהיינו – בלימתה, או לפחות צמצומה הדרסטי, של

תופעת ההסתננות. שרת, כך ניתן להתרשם, לא היה מוכן לקבל כמובן מאליו את הטיעון שלפיו מהווה מדיניות התגמול מרכיב הרתעתי רב־חשיבות בשיקוליהן של מדינות ערב לגבי המשך תמיכתן בהסתננות, וכי היא תגרום בהכרח לצמצום ממדיה של תופעת ההסתננות למדינת ישראל: 'ברור שיש טעמים בעד' [מדיניות התגמול], אומר שרת באחד הדיונים בסוגיה זו, ... 'טעם אחד לא מוכח לי – שזה מונע מעשי תגמול נוספים. ... ולכן אני אומר עוד פעם – באיזו מידה מעשה התגובה באמת מונע [פעולות הסתננות נוספות]; לפי דעתי זו שאלה פתוחה.²¹

בנוסף להטלת ספקות באשר למידת תקפותו של המרכיב ההרתעתי הגלום במדיניות התגמול, טוען שרת כי טיעון זה לבדו אינו יכול למצות את מלוא מורכבותן של הסוגיות הכרוכות בהערכת יעילותה של מדיניות זו. לצורך השלמת התמונה, מחויבים אנו, לדעתו, לבחון ולהעריך את מדיניות התגמול במסגרת רחבה יותר מזו המשתקפת מנקודת ראות צבאית צרה. כאשר נבחן את מדיניות התגמול בהקשרה הרחב יותר ניתקל, לדעתו, בהיבטים אחרים, פחות חיוביים, המתלווים אליה בהכרח:

א. מדיניות התגמול תורמת לליכוד השורות בתוך העולם הערבי. מדינות ערב חשות, במידה רבה של צדק, כי עומד מולן אויב משותף (מדינת ישראל) הנהנה מעמדה של עדיפות צבאית כוללת בתקופת זמן זו. אויב זה פוגע שוב ושוב בשלמותן הטריטוריאלית, ובכך הוא חושף את חוסר האונים שלהן לפני בני עמם ולפני העולם כולו. על רקע זה עלולה לגבור במדינות ערב הנטייה להצניע ולמתן את המחלוקות הפנימיות בעולם הערבי כדי ללכד את השורות כנגד האויב המשותף המאיים על כולן. התפתחות מעין זו ודאי שאינה עולה בקנה אחד עם האינטרס הלאומי של מדינת ישראל.

ב. מדיניות התגמול תורמת להגברת איבתם של עמי ערב כלפי מדינת ישראל ואזרחיה. אמנם איבה זו קיימת גם ללא קשר למדיניות התגמול. ואולם מדיניות זו מחזקת אותה עוד יותר, ובכך מאיצה את המגמה לתת לאיבה זו ביטוי מעשי – בין השאר על־ידי תמיכה גוברת בהסתננות: 'התגמול', כך טוען שרת, 'מלכד את הצד שכנגד. במידה שיש אש שנאה, זה מלבה אותה עוד יותר ... ואש השנאה היא המפרנסת – אולי לא תמיד מיד – מעשי התפרעות נוספים.²²

ג. בניגוד לציפיות שאנו מטפחים ביננו לבין עצמנו, שלפיהן תראינה מדינות ערב במדיניות התגמול תגובה להסתננות משטחן למדינת ישראל, הן עלולות להגיע למסקנות שונות באשר למניעיה ה'אמיתיים' של מדיניות התגמול; כלומר: הן עלולות לראותה כביטוי של מדיניות ישראלית יזומה, בעלת מטרות אסטרטגיות מרחיקות לכת הרבה מעבר להצרת פעילותם של המסתננים נגדה. אם אכן זו תהיה הערכת המצב של מדינות ערב, אזי, כך יש להניח, הן לא תראינה עוד טעם לפעול בלימתה של ההסתננות. בהתייחסו לפעולות המנע שנוקטת ירדן נגד המסתננים, אומר שרת:

זה [מדיניות התגמול] יוצר אווירה כזאת שבה היא [ירדן] רואה עצמה פטורה מלהיזקק לאמצעי מנע, כי היא יכולה לומר כי פה יש עניין של תוקפנות יהודית ולא יותר, כך שגם פה עלול החשבון להשתבש.²³

אחת ההוכחות ה'חותכות' לצידוק עמדתם של המסתייגים ממדיניות התגמול כאמצעי לצמצום או בלימה של תופעת ההסתננות היתה תגובת מצרים בעקבות פעולות התגמול נגדה, ובעיקר פעולת עזה. בסדרת מאמרים אשר עסקה, בין השאר, במדיניות התגמול, ואשר נתפרסמה זמן קצר לאחר הדחתו של שרת מכהונתו כשר חוץ בממשלתו של בן-גוריון, וככל הנראה תחת השראת עמדותיו של שרת בסוגיה זו, ניתן ביטוי מודגש להערכת מצב זו: 'השאלה אם אמנם התגמול כתגמול עשוי לא רק להעניש את הפושע, אלא גם להרתיע פושעים בכוח, עדיין אין לה תשובה', כותב בעל המאמר. 'חוגים מסוימים מצביעים על העובדה שהגבול הירדני נשאר שקט זמן ממושך אחרי [פעולות] קיביה, נחאל'ין ולאקיה; אך אותם חוגים נבצר מהם להצביע על הגבול המצרי כעל הוכחה נוספת לצדקת עמדתם. עוצמתן הכוללת של פעולות התגמול שבוצעו ברצועת עזה עולה על זו של כל הפעולות שבוצעו נגד ירדן; אך המצרים הגיבו על הפגזת עזה במבצעי פידאין.²⁴

תפיסה זו גררה בעקבותיה, באורח טבעי, תגובות נגד קשות מצד אותם חברים בהנהגה המדינית-הביטחונית, אשר צידדו בהפעלת מדיניות ביטחון 'אקטיביסטית' כלפי מדינות ערב, לרבות כמובן מדיניות תגמול. לאלה נראה היה, כי האיבה הערבית כלפי מדינת ישראל היא נתון 'קבוע', וכי שאיפתן הבסיסית של מדינות ערב להביא לחיסולה של ה'ישות הציונית' כלל אינה מושפעת מן המדיניות שאנו נוקטים כלפיהם. מדיניותה הביטחונית של מדינת ישראל על פי תפיסה זו יכולה להשפיע, והיא אכן משפיעה, לא על מהות כוונותיהן ושאיפותיהן של מדינות ערב כלפי מדינת ישראל, אלא רק על מידת נכונותן להוציא אותן מן הכוח אל הפועל. ביטוי נחרץ של תפיסה זו מציג שר הביטחון, לבון. במסגרת פולמוס חריף למדי שהוא מקיים עם שרת בפורום מפלגתי מצומצם אומר לבון:

אינני מקבל את התיאור לפיו מעשי התגובה מלבים את הצד שכנגד, ומגבירים את השנאה כלפינו. ... מה התרוממטר שעל פיו אנו מודדים זאת? ... [האם] יש למישהו מאתנו תקווה שמרצונם-הם הם יהיו נכונים לשבת אתנו, ורק מעשי תגובה שלנו מפריעים להתפתחות לקראת שלום? ... אני מרשה לעצמי להגיד, שהתגובות שלנו מרתיעות, ומרתיעות מאוד. הן לא מולידות תגובות שכנגד.²⁵

במקביל טענו מצדדיה של מדיניות התגמול, כי העדר תגובה צבאית מצד ישראל נוכח מכת ההסתננות יוביל, בהכרח, לחיזוק מעמדם של אותם חוגים קיצוניים בעולם הערבי התומכים בהמשך ההסתננות לישראל, ואף בהרחבתה. הימנעות מתגובה מצד מדינת ישראל תשמש בידם טיעון להוכחת צדקת דרכם כנגד אותם חוגים בעולם הערבי החוששים מהשלכותיה של תופעת ההסתננות: 'לנו צריך להיות ברור', אומר אחד מחברי הכנסת של מפא"י, בניסיון לבטא את הלך הרוח ב'רחוב' הערבי, 'כי כל מעשה תוקפנות שמצליח מחזק את מעמדם של התוקפנים וה"אקטיביסטים" שנמצאים בארצות הללו. ... מעשה תוקפנות שאין לו תגובה מחזק את מעמדם ברחוב הערבי, בכפר הערבי. ... המסתננים ששולטים בטרור בגבולות שולטים בטרור גם בכפר הערבי וברחוב הערבי. הם תובעים לעצמם זכויות יתר, ולכל מעשה מוצלח שאין לו תגובה, האהדה גוברת.²⁶ התוצאה הבלתי נמנעת של מצב זה תהיה הרחבתה של תופעת ההסתננות.

פעולת עזה

המחלוקת סביב יעילותה של מדיניות התגמול כאמצעי הרתעתי התמקדה, כאמור, סביב פעולת עזה. פעולה זו נערכה ב־28 בפברואר 1955 – ימים ספורים לאחר שהחל בן־גוריון לכהן כשר ביטחון בממשלתו של משה שרת. עוצמתה הרבה של פעולה זו, מספר האבדות הגדול שהנחילה לצד המצרי (כארבעים הרוגים) ותגובותיה של מצרים בעקבותיה הפכו אותה, באורח טבעי, לנקודת המבחן הבולטת ביותר, בעיני מבקריה של מדיניות התגמול, באשר להערכת יעילותה של מדיניות זו כאמצעי הרתעתי.

מבקריה של מדיניות התגמול, ובראשם משה שרת, נטו להציג את ההידרדרות הצבאית החמורה שחלה ביחסי ישראל־מצרים בעקבות פעולת עזה כטיעון מרכזי להוכחת מגבלותיה של מדיניות התגמול כאמצעי הרתעתי. בחודשים שחלפו לאחר פעולת עזה אכן גברה המתיחות הצבאית בגבול ישראל־מצרים ועמה פעילות המסתננים משטח מצרים. בתחילת אפריל 1955 מופגז קיבוץ נחל־עוז השוכן בקרבת רצועת עזה – הפגזה ראשונה על ישוב ישראלי מאז חתימת הסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים. במקביל נמשכות פעולות נרחבות של ירי ומיקוש נגד כוחות צה"ל לאורך הגבול הישראלי־מצרי ופעולות של מסתננים בעומק מדינת ישראל. בתגובה ראשונית תולה שרת הידרדרות זו בפעולת עזה: 'הבעתי דעתי האישית', כותב הוא ביומנו (11 באפריל 1955), 'כי ההתפרעויות החריפות לאורך הקו, אשר קצרו, ועודן קוצרות, יכול דמים, ובייחוד המיקושים והיריות במשמרות, הם תוצאה ישירה של מבצע עזה. אלה הם או מעשי נקם מחושבים, או תוצאה בלתי נמנעת של העצבנות שהשתררה.'²⁷

בהביעו דעה זו, ביטא שרת, למעשה, תמיכה בטיעון שחזר ונשנה אצל אישים מצריים, ובראשם נאצר, ולפיו פעולת עזה היוותה מרכיב הסלמתי רב־משמעות ביחסי ישראל־מצרים בתקופת זמן זו²⁸ והיתה אחד הגורמים המרכזיים, אשר דחפו את מצרים לביצוע עסקת הנשק הגדולה עם צ'כיה. מנקודת מבט זו שימשה אפוא פעולת עזה גורם מרכזי בהידרדרות הצבאית, אשר הובילה לבסוף לפרוץ מבצע סיני. באחד מניסיונותיו להציג את השלכותיה של פעולת עזה מנקודת ראותו של נאצר אומר שרת:

נאצר, עד לגאות המסחררת שלו ... הוא הוכה כמה מכות אנושות. ... גם אנו נתנו לו מכות אחדות. ... אם צה"ל מנחית מהלומה כבדה, זה מזעזע מאוד את מצרים. והוא חיפש אפשרות של חיזוק צבאי ניכר מאוד כדי לתת סיפוק לגאוה הפצועה של הצבא המצרי, ועל ידי כך גם לחזק את מעמדה של הכנופיה השלטת, ולחזק גם את עצמו בתוכה. ... ישראל [כך טען] תוקפנית, ישראל זוממת כל הזמן מלחמת כיבוש, והראיה – המבצעים שלה. וכאן בייחוד עניין עזה. ... מפנה חמור בשבילו היה 28 בפברואר [1955] – ליל ההתקפה של עזה. עד אז הוא נתפתה להאמין להבטחותיהן של אמריקה ואנגליה ... כי ישראל זו מדינה שוחרת שלום, ואדיר חפצה לבוא לידי שלום עם ארצות ערב. ... אבל בא ליל 28 פברואר. זה היה בשבילו זעזוע חריף מאוד, זה פקח את עיניו. זה הרס אמונו באנגליה ואמריקה. הוא נוכח לדעת שהן חיפו על כוונות הזדון של ישראל.²⁹

בן-גוריון דחה, כמובן, מכול וכול מסכת טענות זו. מנקודת ראותו ההתפתחויות שבאו בעקבות פעולת עזה לא נבעו כלל מפעולה זו, אלא היו ביטוי של מגמות תוקפניות 'אינהרטייות' המאפיינות את משטרו של נאצר. מבחינה זו ההידרדרות הצבאית, אשר הובילה למלחמת סיני, היתה, לדעתו, התפתחות בלתי נמנעת. בהתייחסו לדברי ביקורת של אבא אבן בקשר לפעולה זו (בתקופת זמן מאוחרת יותר) אומר בן-גוריון:

אני חושב שהוא [אבא אבן] אינו מכיר היטב את נאצר, אם כי הוא יודע ערבית יותר [טוב] ממני. דבר ההתפתחות הזאת שהיתה במצרים הוא פרי המשטר הזה – המשטר של דיקטטורה צבאית, שיש לה אמביציות של השתלטות. גם אילו היינו מתנהגים ככבשים, היה נאצר הולך בדרך זו. ... זו נאיביות אם אדם חושב שנאצר מתחיל לרכוש נשק רק בגלל עזה. איננו יודעים מי זה נאצר.³⁰

במקום אחר חוזר בן-גוריון על הערכה זו אף ביתר תוקף ונחרצות. בהתייחסו לטענות שלפיהן הובילה פעולת עזה להסלמה בפעילות המסתננים נגד מדינת ישראל משטח מצרים אומר בן-גוריון:

מה שאמר נאצר על פעולה זו אינו השקר היחיד שמנהיג זה בדה מלבו. יחידות הפידאין פעלו לפני תגמול עזה, ולא [רק] לאחריו.³¹

דומה כי המחלוקת סביב הערכת יעילותה של מדיניות התגמול כאמצעי הרתעתי כלפי מדינות ערב היא מסוג המחלוקות שמעולם לא הוכרעו, וככל הנראה לעולם לא יוכרעו לטובת מי מן הצדדים. לכל אחד מן הטיעונים המוצגים בידי הצדדים החלוקים יש 'נקודות זכות' משלו, ו'ביסוסים' נחרצים מ'השטח'. אך אלה אין בהם, לדעתנו, כדי לבסס ללא עוררין עמדה זו או אחרת. כמו בנושאים רבים אחרים הנתונים במחלוקת, קיים קושי רב באשר ליכולתנו לבודד מרכיב זה או אחר – במקרה הנדון מדיניות התגמול – ולהעריך במדויק את השפעתו על מידת נכונותו של הצד האחר, כלומר מדינות ערב, לפעול לצמצומה או לבלימתה של תופעת ההסתננות, כדעת מצדדי המדיניות, או להביא להסלמתה, כדעת מבקריה.

אנו רשאים, כמובן, להציג נתונים של 'לפני' ו'אחרי', והדבר אכן נעשה בפועל. ואולם נבצר מאתנו לקבוע באורח חד-משמעי, כי המצב ששרר לאחר פעולת תגמול, זו או אחרת, הוא תוצר בלבדי של פעולה זו. דומה כי בסוגיה זו, כמו בסוגיות רבות אחרות, עשויה ה'אמת' להימצא אי שם בתווך בין העמדות המנוגדות. מעניין לציין כי היה זה לא אחר מאשר משה דיין, אשר באחת מהתייחסויותיו לסוגיית מדיניות התגמול, שנים רבות מאוחר יותר, נטה להציג תמונת מצב שקולה ומאוזנת באשר להערכתו את מידת היעילות הגלומה בה: 'הפעולות לא היו פתרון', מודה משה דיין, 'אבל לולא עשינו אותן היינו מגיעים למצב בלתי אפשרי. ... הפעולות היו בבחינת בלם, הקטינו את הטרור, אך לא סגרו הרמטית את הגבול'.³²

סיכוני מדיניות התגמול

כאמור, נתפסה ההסתננות כתופעה בעלת 'זכות קיום' משל עצמה בתוך מכלול מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי. יחד עם זאת, לא יכולה היתה הנהגת המדינה להתעלם מן השאלה המרכזית שטמנה בחובה תופעת ההסתננות ומדיניות התגובה של ישראל כלפיה: מה יהיו השלכותיה על התפתחות מערכת יחסיה של ישראל עם העולם הערבי, לרבות הסיכון של הידרדרות למלחמה ישראלית-ערבית כוללת?

מצדדיה של מדיניות התגמול, ובראשם משה דיין, הבליטו את חשיבותה בקביעת 'כללי משחק' ברורים ומוגדרים במערכת יחסיה של מדינת ישראל עם מדינות ערב. במרכזם של כללי משחק אלה עמדה יכולתה של מדינת ישראל לשכנע את מדינות ערב כי היא נחושה בדעתה שלא להשלים עם פגיעה באזרחיה ובמתקניה בידי מסתננים הבאים ממדינות ערב, וכי פגיעה כזו לא תיוותר ללא מענה מצדה. עמידתה הנחרצת של מדינת ישראל על יישומם של כללי משחק אלה נתפסה, במידה רבה של צדק, כבעלת משמעות מרחיקת לכת לא רק בהקשר של מאבקה של ישראל בתופעת ההסתננות, אלא גם בהקשר הכולל של התפתחות מערכת יחסיה עם העולם הערבי. על רקע ההערכה המוצקה, כי תופעת ההסתננות תימשך עוד שנים רבות, אומר משה דיין:

חייבים היינו לקבוע כללי מותר ואסור ביחסי הארצות הערביות ותושביהן אלינו, ולהיזהר מלוותר ולהסכים לפגיעות בנו, גם אם הן קטנות ערך, כשהיה בדינו למונען. גם לפני כן היו מצד שכנינו התנכלויות ליישוב היהודי, ומעולם לא הצדקנו 'השלמה עם המצב' – השלמה עם עליית עדרי הערבים על שדות שלף, תבואה ומרעה, או עם תשלומי מס, מנחה ושוחד למוכתרים ושיחיים תקיפים ... חייבים היינו לראות במלוא חומרתה את האפשרות כי משטר זה ישתרר בקביעות בגבולותינו, וזה יהיה הביטוי ליחסן של הארצות הערביות אלינו.³³

מעבר לחשיבותה במסגרת מאבקה של מדינת ישראל בתופעת ההסתננות, נתפסה עמידתה העיקשת של ישראל על יישומם של 'כללי משחק' ברורים בינה לבין מדינות ערב (כפי שהיא באה לידי ביטוי במסגרת מדיניות התגמול) גם כאמצעי העשוי, אולי, למנוע הסלמה והידרדרות לכיוון של מלחמה ישראלית-ערבית כוללת.

א. בהעדר מסרים חד-משמעיים מצד מדינת ישראל בעניין עמדותיה כלפי תופעת ההסתננות, עלולה להיווצר אצל הצד האחר אי-בהירות לגבי מידת חופש הפעולה ה'מותרת' לו כלפי מדינת ישראל. בהעדר הגדרה ברורה מצד ישראל לגבי אופיין של התופעות אשר היא תסרב להשלים עמן, מקרינה היא, למעשה, דימוי של חולשה כלפי חוץ. דימוי זה 'מזמין', באורח טבעי, הסלמה של פעילות המסתננים נגדה. התפתחות זו תחייב אותה, מן הסתם, לתגובות-נגד בעלות עוצמה גדלה והולכת כלפי מדינות ערב. מכאן ועד למלחמה כוללת אין הדרך ארוכה כלל. ייתכן כי לכך נתכוון אחד מחברי הכנסת של מפא"י, אשר במהלך ההתפלמסות עם שרת אומר:

אינני מקבל את ההגדרה של שרת ביחס לתגובות [פעולות התגמול], שהצמצום יאה להן מההרחבה. אינני תולה תקוות בכך שנצליח על ידי זה להיראות 'ילדים טובים' ונוחים, ועל-ידי כך נזכה באהדה. ... חוסר תגובה שלנו יתפרש כחולשה מוחלטת, ואין דבר מסוכן יותר מזה שיהיה פירוש כזה – הן מצד מדינות המערב והן מצד השכנים שלנו.³⁴

ב. מדיניות התגמול נותנת ביטוי מוחשי, חוזר ונשנה, לנחיתותן היחסית של מדינות ערב ביחס למדינת ישראל בתחום יחסי הכוחות הצבאיים. העובדה שמדינות ערב נמנעות מתגובה מלחמתית נגד ישראל, בעקבות פעולות התגמול שהיא מבצעת נגדן, מהווה הוכחה ברורה למודעותם לעליונותה הצבאית של מדינת ישראל עליהם בתקופת הזמן הנדונה. מודעות זו עשויה לקפל בתוכה התפתחות רצויה מנקודת ראותה של מדינת ישראל, דהיינו ריסון דחפים הרפתקניים ותוקפניים של חלק משליטי ערב כלפי מדינת ישראל: 'בעקיפין', אומר משה דיין, 'משמשות פעולות התגמול הפגנה ליחסי הכוחות ישראל-ערב, כפי שהם נראים בעיני הממשלות הערביות. כאשר מצרים, בעקבות פעולה עזה, והירדנים, בעקבות [פעולת] נחאלין, אינם מכריזים מלחמה על ישראל, הרי פירוש הדבר – בארצותיהם, ובארצות הערביות (וגם בעולם החיצוני) – כי אין בכוחן לנצח את ישראל.'³⁵

מעבר להשלכותיה האפשריות באשר לריסון כוונותיהן התוקפניות של מדינות ערב כלפי מדינת ישראל, בטווח המידי, נודעה למדיניות התגמול, לדעת מצדדיה, גם השפעה חיובית מצטברת על האצת התהליך ההדרגתי של השלמת העולם הערבי עם עצם קיומה של מדינת ישראל ועל מידת נכונותן להגיע בטווח הארוך להסדר שלום-אמת עמה על בסיס השלמה זו. חוסר יכולתן המופגנת של מדינות ערב למנוע ממדינת ישראל להוציא אל הפועל מדיניות תגמול הפוגעת בהן בצורה כה חמורה, תתפרש, קרוב לוודאי, אצל עמי ערב כביטוי להירתעות ממשלותיהם מן העוצמה הרבה שבידי מדינת ישראל ומהערכתם את נחישותה לעשות שימוש בעוצמה זו בעת הצורך.

באורח מצטבר, ככל שחולף הזמן, עשויות להיות לתמונת מצב זו, על-פי תפיסה זו, גם השלכות מרחיקות לכת על האצת תהליכים של התפכחות העולם הערבי מן האשליה, שבה הוא שרוי עתה, כי יש, או יהיה ביכולתו, להביא להשמדתה של מדינת ישראל בעתיד הנראה לעין. התפכחות זו נתפסה, במידה רבה של צדק, כתנאי הכרחי להתפתחותם של יחסי שלום אמיתיים בין מדינת ישראל לעולם הערבי. וכך, נמצאנו למדים, מדיניות התגמול, לא זו בלבד שאינה מקרבת בהכרח עימות מלחמתי ישראל-ערבי בטווח הקרוב, אלא אף עשויה להגביר את סיכויי השלום באזור בעתיד היותר רחוק. את הרצף ההגיוני של תפיסה זו שרטט בצורה משכנעת למדי אדריכל מדיניות התגמול, משה דיין:

לו היתה ארץ ערבית מסוגלת לכך, היתה מצווה על כוחותיה לעבור את הגבול ולפגוע בישראל [בעקבות פעולות תגמול]. בשעה שהארץ הערבית מבליגה, ואינה עושה זאת, פירוש הדבר כלפי ערבייה – חולשה ואי-יכולת להתמודד עם ישראל. הפגנה מדינית זו של חולשה כלפי ישראל קשה

לממשלות הערביות לא פחות מאשר פעולת התגמול עצמה; ויש בה משום הפגנה מפכחת לציבור הערבי בשאלה העיקרית שביחסי ישראל-ערב – שאלת סיכויי הערבים להשמיד את מדינת ישראל. פעולות התגמול מחייבות את הערבים לשאול מדי פעם את עצמם: 'האומנם השמדת ישראל זו תכנית ריאלית או שיש להתייאש ממנה?'³⁶

מבקריה של מדיניות התגמול נטו, כמובן, לדחות הערכה זו מכול וכול. להם נראה היה ברור ומוכן מאליו, כי מדיניות התגמול – בהיקף, בעוצמה ובתכיפות שבה היא מופעלת – תגרום להסלמה צבאית אשר תביא עימה בסופו של דבר למלחמה ישראלית-ערבית כוללת. זאת כאשר העולם הערבי, למרות הרטוריקה המאיימת שהוא מפנה כלפי מדינת ישראל ואזרחיה, חדשות לבקרים, ובניגוד לדעת בעלי הקו האקטיביסטי, אינו מעוניין להגיע לעימות כזה, הלכה למעשה, בעתיד הנראה לעין: 'אני בטוח ומשוכנע', אומר שרת באחד מנאומיו (אפריל 1954), 'שמדינות ערב אינן רוצות במלחמה. ... כולן מלאות אש חמס ותאוות נקם, אבל תאוות הנקם אינה מתבטאת ברצון מחושב להביא לידי מלחמה כיום.'³⁷

לדעת מבקריה של מדיניות התגמול, ההידרדרות של מדינת ישראל למלחמה עם מדינות ערב, תהיה אפוא תוצאה ישירה, ואולי הכרחית, של מאפייניה של מדיניות זו, כפי שהם באים לידי ביטוי בפעולות התגמול. מהערכה זו השתמע כי הסיכון של הסתבכות במלחמה קיים, לדעת מבקרי מדיניות התגמול, גם אם נצא מתוך הנחה, בלתי-יודאית כשלעצמה, שמדינת ישראל (או ליתר דיוק אישים בכירים בהנהגה הביטחונית שלה) אינה מעוניינת להוביל למלחמה כזו באורח יזום: 'אני מקבל זאת בהנחה ברורה מראש', אומר שרת באחד מנאומיו בפורום מפלגתי מצומצם (אפריל 1954). 'ואיני עושה זאת באופן תיאורטי, כי אם סבור אני כי כך הדבר למעשה – שאין אנו רוצים במלחמה. זו שאלה רצינית. אנו צריכים לשאול את עצמנו: "האם אנו רוצים במלחמה?" אני מקבל בוודאות גמורה שאיננו רוצים במלחמה. ... אבל העובדה, כשלעצמה, אינה פותרת את הבעיה: מפני שזה שאיננו רוצים במלחמה, איננו אומר כי איננו עלולים להסתבך במלחמה, איננו עלולים לגלוש לתוך מלחמה.'³⁸

מאליו מובן, כי על בסיס עמדה זו לא יכולים היו מבקרי מדיניות התגמול לקבל את הטיעון שלפיו מדיניות זו עשויה לקרב, בסופו של דבר, את הסיכוי להסדר שלום ישראל-ערבי. התפתחות כזו נראתה להם מנוגדת לחלוטין למציאות הקשה שהלכה והתבססה ב'שטח' בין מדינת ישראל לשכנותיה על רקע מדיניות התגמול. תוך שהוא מתפלמס עם מצדדי מדיניות התגמול, אומר שרת בהקשר זה:

עמדתי על תוצאה אחת של התגובות – שזה מלבה את אש השנאה. אמרו חברים בצדק: 'ובלי זה, הם יושבים אתך, ומוכנים לנהל משא ומתן של שלום?' אבל להתעלם מזה אינני יכול. ואני חושב שאיננו צריכים להתעלם מהשיקול הזה; כי בכל זאת השאלה היא – מהו החזון שלנו פה? החזון שלנו פה הוא שלום או לא שלום. ... יש ערך, יש משקל, לזרע שנזרע בינתיים בלבבות או לא? ... הגישה הזאת – הרי בין כה וכה אין שלום, חבל כמה שתחבל, אין זה משנה. זה כן משנה. ... יש חומה בינינו ובינם, ויש התפתחות

טראגית על ידי החומה הזאת ההולכת וגבוהה. אבל בכל זאת, אם אפשר למנוע בעד הגבהה, מצווה לעשות זאת אם רק אפשר.³⁹

שיקולים מדיניים-הסברתיים

מאפייני המחלוקת

אחת מנקודות המחלוקת הבולטות ביותר סביב מדיניות התגמול נגעה להערכת מקומם ומשקלם של שיקולים מדיניים והסברתיים בתהליך קבלת ההחלטות. על פני השטח נראה, כי חילוקי הדעות בהנהגה המדינית – ובעיקר בין בן-גוריון לשרת – בנוגע לסוגיה זו מייצגים תפיסות קוטביות שאינן ניתנות לגישור: למעשה, מבטאים חילוקי הדעות, בהקשר זה, בעיקרו של דבר, תפיסות שונות באשר להדגשים שיש להעניק לשיקולים מדיניים והסברתיים בתהליך קבלת ההחלטות סביב מדיניות התגמול, לעומת שיקולים אחרים – בעלי אופי צבאי מובהק. איש מחברי ההנהגה לא הציע, כמובן, להתעלם לחלוטין משיקול זה או אחר; מה גם שבנסיבות הייחודיות שבהן נמצאת מדינת ישראל, שזורים שיקולים מדיניים וביטחוניים זה בזה אופן המקשה עד מאוד הפרדה ביניהם.

על פי תפיסת עולמו של דוד בן-גוריון מלחמתה של מדינת ישראל ומאבקה הלאומיים נגד אויביה מתנהלים בשני מישורים מקבילים זה לזה. כל אחד מן המישורים כולל בתוכו שני מעגלים: במישור הראשון קיים המעגל המדיני והמעגל הצבאי, ואילו במישור השני קיים המעגל הקטן – מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי המקיף אותה, והמעגל הגדול – מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם הקהילה הבינלאומית, לרבות המעצמות והאו"ם. בין שני מישורים אלה קיימת מערכת של השפעה הדדית ותלות הדדית.

מנקודת מבט ישראלית משתמעת מתמונת מצב זו מסקנה חד-משמעית: אין ישראל יכולה להשיג הכרעה משמעותית כלשהי ביחסיה עם מדינות ערב בהתבססה על אחד המישורים האלה בלבד. באחד מנאומיו לפני פורום מפלגתי, שבו הוא מפרט את עקרונות היסוד אשר לפיהם עוצבה מדיניות החוץ והביטחון של מדינת ישראל בתקופת הזמן הנידונה, אומר בן-גוריון בין השאר:

הנחה ראשונה היתה שלפנינו יש מערכה משולבת – גם צבאית, וגם מדינית. יש תלות הדדית בין שתי המערכות, ואין להניח שרק גורם אחד מאלה – הגורם המדיני או הגורם הצבאי בלבד – יכריע את הכף. הנחה שנייה היתה שעלינו לראות, שאנו נמצאים בתוך שני מעגלים: המעגל הקטן – אנו ועמי ערב, המעגל הגדול – העולם. בשני מעגלים אלה יש התרוצצות: במעגל הקטן – התרוצצות בינינו ובין הערבים; במעגל הגדול – התרוצצות בין הכוחות העולמיים הגדולים, שהם משפיעים גם על המצב במעגל הקטן.⁴⁰

בבואה לעצב את מדיניות החוץ והביטחון שלה, מחויבת אפוא מדינת ישראל, לדעת בן-גוריון, להביא בחשבון הן את מערכת השיקולים המדינית והן את מערכת השיקולים הביטחונית. יחד עם זאת, חוזר בן-גוריון ומדגיש, כי בנסיבות המיוחדות שבהן נמצאת מדינת ישראל בתקופת הזמן הנוכחית מן הדין הוא להעניק עדיפות

לשיקולים בעלי אופי ביטחוני-צבאי על פני שיקולים בעלי אופי מדיני-הסברתי. משימתה הראשונה במעלה של מדינת ישראל, כך קובע בן-גוריון, היא להבטיח את עצם קיומה הפיסי כמדינה עצמאית וריבונית. ישראל תוכל להבטיח השגת מטרה זו, רק אם יעלה בידה לשמור על עליונותה הצבאית על אויבותיה. מכאן חשיבותו של השיקול הביטחוני בתהליך קבלת ההחלטות בתקופת הזמן הנוכחית.

באורח מעשי משתמעת מתפיסה זו מסקנה חד-משמעית בעלת חשיבות מכרעת בעיצוב מדיניות החוץ והביטחון: אם וכאשר מתעוררים סתירות וניגודי אינטרסים בין השיקולים המדיניים-הסברתיים לבין השיקולים הביטחוניים-הצבאיים, אין לבן-גוריון ספק כי יש להעניק עדיפות לאחרונים. ביטוי אחד מני רבים לתפיסה זו נותן בן-גוריון בדיון בסוגיית מדיניות התגמול. כאשר מוצגים לפניו הסיכונים הטמונים במדיניות זו מבחינת מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם ארצות הברית, למשל סיכול הסיכוי לחתימת חוזה הגנה בין ישראל לארצות הברית, אומר בן-גוריון: 'אמנם חוזה [הגנה] עם ארצות הברית חשוב, אך ענייני ביטחון שוטף חשובים לא פחות: ואם יש סתירה [בין שניהם] – אין מנוס ממנה.'⁴¹

במקום אחר, כאשר הוא נדרש לקשיי ההסברה שמעוררת מדיניות התגמול במסגרת המאבק על אהדתה של דעת הקהל העולמית, חוזר בן-גוריון ונותן ביטוי לעמדותיו בהקשר זה. על רקע של ביקורת חריפה – פנימית וחיצונית – בעקבות פעולת התגמול נגד הכוחות הסוריים (פעולת כנרת, 11 בדצמבר 1955), אומר בן-גוריון:

אין לזלזל בקשיי ההסברה של דעת הקהל. אבל אם נירתע על ידי קושי זה, מסופקני אם נוכל לקיים המדינה, ליישב הדרום, לשמור על הגבולות, ולהבטיח חיי אזרחינו.⁴²

בן-גוריון, כך נראה, נטה לקבל התפיסה, ולפיה דעת קהל עוינת למדינת ישראל, על רקע פעולות התגמול, היא תופעה מחויבת המציאות, אשר למדינת ישראל אין כמעט שליטה עליה. דעת קהל זו, כך ניתן להתרשם, נותנת, לדעתו, בסופו של דבר, ביטוי לעמדתה הבסיסית העוינת של הקהילה הבינלאומית כלפי מדינת ישראל. עמדה זו של הקהילה הבינלאומית אינה נובעת, לדעת בן-גוריון, מראייה כנה ובלתי משוחדת של המציאות השלטת באזורנו, ואף לא מהרצון לקדם הסדר שלום בין מדינת ישראל לעולם הערבי. ביסודו של דבר נותנות עמדות אלה, לדעת בן-גוריון, ביטוי לרגשות של עוינות היסטורית כלפי העם היהודי וכל מה שהוא מסמל בעיניהם: 'לא רק העולם הערבי לא השלים עמנו', קובע בן גוריון באחד מנאומיו (ינואר 1952). 'מפני הייחוד ההיסטורי של העם היהודי, שהיה בין שלושת העמים שהטביעו חותמם על חלק גדול של האנושות ... ובשל העמדה שארץ זו מילאה בתרבות ובהיסטוריה של העולם הזה, יש כוחות בעולם, מחוץ לעולם הערבי, שאינם יכולים בנקל להשלים עם קיומנו.'⁴³

יחד עם זאת, מוכן היה בן-גוריון, ככל הנראה, 'להודות' כי אופיין הייחודי של פעולות התגמול – ובמיוחד היקפן ותוצאותיהן – תורם אף הוא תרומה בלתי מבוטלת להתגבשותה של דעת קהל עוינת כלפינו. במכתב אל שגריר ישראל באו"ם, אבא אבן, בעקבות פעולת כנרת, כותב בן-גוריון:

ברור שמבחינת דעת הקהל, מצבם של אויבינו טוב מזה שלנו. פגיעה באיש בודד או באחד הבניינים אינה מהווה 'חדשות' ואינה מופיעה בעיתונות העולמית. וכאשר עשרים, ארבעים וגם מאה יהודים נרצחים אחד אחד במשך תקופה ארוכה, אין הדבר נהפך לסנסציה ואינו מעורר את דעת הקהל.⁴⁴

סוגיית היחס שבין שיקולים מדיניים והסברתיים לבין שיקולים ביטחוניים צבאיים עומדת במוקד המחלוקת בין משה שרת לדוד בן-גוריון בקשר למדיניות התגמול. שרת נדרש לה בהקשרים שונים ובהרחבה רבה. ביחס אליה הוא מציג, בין השאר, את הטיעונים העיקריים הבאים:

א. מדינת ישראל חייבת להציב בראש סדר העדיפויות שלה שיקולים בעלי אופי מדיני ארוך טווח, ולא שיקולים צבאיים קצרי טווח. במרכז שיקוליה חייבת לעמוד שאיפתנו להגיע להסדר שלום בין מדינת ישראל לבין העולם הערבי. לכן בבואה להכריע לגבי ביצוע פעולות צבאיות נגד מדינות ערביות, מן הראוי לה למדינת ישראל לבחון את שאלת 'כדאיותן' בראש ובראשונה על בסיס מידת התאמתן או אי-התאמתן לאינטרסים המדיניים של מדינת ישראל: 'המכשיר הצבאי', כך טוען שרת, 'חייב לכופף באופן עקרוני את שיקוליו למגמת המדיניות. חזון השלום הסופי לא צריך להיעדר משיקולינו אפילו שעה שאנו נאלצים לתכנן פעולות צבאיות'.⁴⁵

ב. את המערכה הכוללת נגד מדינות ערב בכלל ונגד תופעת ההסתננות בפרט חייבת מדינת ישראל לנהל בתחכום רב, ותוך שימוש במיגוון האמצעים העומדים לרשותה. אל לה למדינת ישראל להידחק לתוך מסגרת של דרך פעולה אחת ויחידה. שאם כן תיפגם, ללא ספק, יעילותה של המערכה הכוללת שמדינת ישראל חייבת לנהל בהקשר זה: 'אנו יכולים לומר', קובע שרת, 'לא איכפת, העיקר הוא היעל [התועלת הביטחונית], ולא ההשפעה בציבור'. זה לא כל כך פשוט. כי איננו גורסים שאת המערכה הזאת אנו ננהל רק באמצעים של פעולה ישירה. אנו אומרים: "גם במדיניות, גם בפירסום, וגם בהסברה ... צריך שיהיה ברור, כי עם כל חשיבות הכוח והנשק במערכה זו ... אי אפשר לנהל את המערכה אך ורק באמצעי זה, אלא מוכרחה המערכה להתנהל גם באמצעים מדיניים".⁴⁶

ג. האילוצים המדיניים, אשר מכבידים כל כך על חופש הפעולה של מדינת ישראל, הם תוצאה של העניין המיוחד שיש לקהילייה הבינלאומית בנו ובנעשה באזורנו. אף שמעורבותה המאסיבית של הקהילייה הבינלאומית באזורנו אינה נוחה לנו, ואינה משרתת תמיד את האינטרסים הלאומיים שלנו, אנו מחויבים להשלים עם מעורבות זו ולראות בה עובדה קיימת שאיננו יכולים לשנותה: 'העניין הזה [מדיניות התגמול]', אומר שרת, 'איננו נתון רק בינינו ובין המדינות הערביות. ... הוא נוגע גם ליחסינו עם גורמים עולמיים מכריעים ... מפני שכל התלקחות באזורנו מיד גוררת מתיחות בינלאומית בזירה הרחבה ביותר. כזה עכשיו המצב, שישנה רגישות יתרה, חולנית, עצבנית לכל גץ. ... אם לעשות חשבון כולל – צריך לראות סוף דבר בתחילתו'.⁴⁷

ד. דעת-קהל עוינת לנו, כפי שהיא מופגנת כלפינו בעקבות פעולות תגמול שאנו מבצעים, אינה 'גזרה משמים' ואף לא תוצאה הכרחית של מדיניות תגמול כשלעצמה. זוהי, בראש ובראשונה, תוצאה של מדיניות התגמול כפי שהיא מוצאת עתה אל הפועל. לכן מחויבת מדינת ישראל לשקול בכובד ראש הכנסת שינויים

במאפייניה של מדיניות התגמול, אשר יוכלו, אולי, להבטיח מידה לא־פחותה של תועלת ביטחונית מזו הקיימת עתה, ובמקביל יצמצמו את הסיכון של התגבשות דעת קהל עוינת לנו.

ה. בשל העדר חשיבה מעמיקה לגבי השלכותיה המדיניות וההסברתיות של מדיניות התגמול, קודם לביצוע פעולות תגמול, אנו תורמים כמו ידינו לכישלוננו במישור ההסברתי. בדרך כלל אין תופסים את פעולותינו כפעולות תגמול לפעילות קודמת בעלת אופי עוין של מסתננים, אלא כפעולות יזומות שלנו. עקב כך, מקנן בלב רבים החשד שמא מבקשת ישראל להשיג באמצעות מדיניות התגמול מטרות אחרות מאלה שהיא מצהירה עליהן. יתר על כן, פעולות התגובה שלנו נערכות, לעתים קרובות, ללא תיאום הולם עם אלה המופקדים על ההיבטים המדיניים־ההסברתיים של מדינת ישראל. בשל כך לא נותנים את הדעת, די הצורך, להכנה מוקדמת של דעת הקהל לפני ביצוע הפעולות,⁴⁸ ויוזמת הפרסום הראשוני, שהוא לעתים החשוב מכול, ניתנת ב'מתנה' לצד השני.⁴⁹

ו. הדגשת חשיבותו של ההיבט המדיני־ההסברתי בתהליך קבלת החלטות אינה מבטאת רצון לשמו למצוא חן בעיני דעת הקהל בעולם, כפי שטוענים תומכי הקו האקטיביסטי בהנהגה. המטרה שלנו היא, בסופו של דבר, חיזוק מעמדה המדיני־הביטחוני של מדינת ישראל. מדיניות התגמול, כפי שהיא מיושמת עתה, פוגעת ביכולתנו להבטיח מימושה של מטרה זו: 'אני סבור שיש לחנך את הציבור שלנו לרגישות בינלאומית', אומר שרת באחד מנאומיו, 'לא ייתכן שבציבור שלנו תתפתח איזו קהות [חושם], קשיחות גמורה לשיקולים בינלאומיים; לא מפני שאני רוצה למצוא חן בעיני מישהו ... אלא מפני שזו המציאות, והתעלמות מסיבוכים בינלאומיים עלולה להיות בעוכרינו באופן ממשי ביותר.'⁵⁰ למדיניות התגמול נלווים, בהקשר זה, שני היבטים עיקריים:

1. הדימוי של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית כמדינה שוחרת שלום, המפעילה את צבאה למטרות של הגנה עצמית בלבד, מעניק לה עמדת יתרון מדינית בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה במאבקה על מעמדה הבינלאומי. מדיניות התגמול באופייה הנוכחי מכרסמת בהדרגה בדימוי זה, ובכך היא פוגעת, למעשה, בעוצמתה הכוללת של מדינת ישראל: 'תמונת מדינת ישראל כמדינה העלולה ליפול בכל רגע קרבן לתוקפנות ערבית', כך נטען, 'היא נכס מדיני, ובטווח הארוך – אפילו נכס ביטחוני. פעולות תגמול בקנה־מידה גדול עלולות להחריב תמונה זו והנזק המדיני־הביטחוני בטווח הארוך עלול לעלות על היתרון החולף בתחום הביטחון השוטף. אם קורה הדבר הזה פעם או פעמיים, ייתכן שהדבר יישכח. אך אם מתרגל העולם לקבל ידיעות כאלה לעתים תכופות, ומתקבל הרושם שהתכנון הצבאי חתר לקראת הרג רב, מתחילות הבריות לשאול עצמן אם לא טעו בהערכת מגמותיה הטהורות של מדינת ישראל.'⁵¹

2. התגובות הבינלאומיות הקשות למדיניות התגמול של ישראל עלולות להביא את הערבים למסקנה, כי ניתן להם למעשה גיבוי של הקהילייה הבינלאומית להמשיך במעשי התוקפנות שלהם נגד מדינת ישראל. אם אכן זו תהיה מסקנתם, אזי לא זו בלבד שהדבר לא ירתיע אותם מהמשך מעשי ההסתננות, אלא אף יעודד

אותם להמשיך בפעולות אלה: 'כאשר זה הרושם שהדבר [מדיניות התגמול] עושה, 'אומר שרת, 'וכאשר הרושם מתבטא גם במהלך הדיון [בעצרת האו"ם] ובהחלטות מועצת הביטחון ובהודעות המעצמות לה ... אזי זה מעודד את הצד שכנגד למעשים נוספים – זה לא מרתיע, זה מעודד. זאת אומרת, במידה שמעשה התגובה צריך להרתיע – מבחינת ההד הבינלאומי, זה פועל פעולה הפוכה.⁵²

ז. אם כל מערכת השיקולים שהוצגו לעיל אינה מצליחה לשכנע את הדרג המדיני-הביטחוני בכורח לשנות באורח יסודי את מאפייניה של מדיניות התגמול, אזי המינימום הנדרש ממנו הוא הכללתו המלאה של הדרג המדיני (אנשי משרד החוץ) ב'סוד העניינים'. שיתוף מלא של הדרג המדיני בתהליך ההתייעצויות וקבלת ההחלטות לפני ביצוע פעולות תגמול יבטיח לפחות כי ייעשה מאמץ ל'הכנה' הולמת של דעת הקהל העולמית לפני הפעולה, וכי עיתוי הפעולה לא יגרום מבוכה מיותרת. כך, למשל, נטען בקשר לפעולת כנרת:

יש כאן בעיה של קביעת זמן. אם ממתין שר החוץ לתשובת ארצות הברית לבקשה למתן נשק ... אין הכרח לבחור דווקא ברגע זה, כדי להעניש את הסורים על הפרעות הדיג בכנרת, אחרי שהנחנו להפרעות אלה להימשך שנים רבות.⁵³

ח. מדיניות התגמול באופייה הנוכחי פוגעת במערך יחסיה של מדינת ישראל עם יהדות הגולה, ומקשה עלינו לגייסה למאבק המדיני לצדנו: 'אנו עדים למזימה לתקוע טריז בינינו ובין יהודי הגולה, 'אומר שרת, 'זה דבר חמור מאוד ... איננו יכולים, אם אנו עומדים על הידוק זיקתם של יהודי הגולה אלינו ועל נטיעת אומץ בלבם, לעמוד על הזיקה הזאת. ... איננו יכולים להתעלם ... מתגובותיהם הבלתי-אמצעיות, פנימיות-נפשיות, למעשינו. אנו מוכרחים את זאת להביא בחשבון ... איננו יכולים, בעת ובעונה אחת, לתבוע גילויי סולידריות מהיהודים, ולהישען על עזרתם, ויחד עם זאת לנהוג כאילו אינם קיימים.⁵⁴

פעולת כנרת

בפעולת התגמול שביצע צה"ל נגד עמדות הצבא הסורי שלאורך הכנרת (מבצע 'עלי זית' – 11 בדצמבר 1955) באו לידי ביטוי מרבית חילוקי הדעות בהנהגת המדינה באשר למקומם של שיקולים מדיניים-הסברתיים בהכרעות הקשורות בפעולות התגמול. ברקע הפעולה עמדו מספר מרכיבים משמעותיים הראויים לציון:

- א. כשלושה חודשים קודם לכן מתפרסמות הידיעות הראשונות על עסקת הנשק הצ'כית-מצרית. הידיעות מכות בתדהמה את הנהגת המדינה ויוצרות תחושות חרדה כבדות בשל התערערות מאזן הכוחות הצבאי באזור לרעת מדינת ישראל.
- ב. ב-17 באוקטובר 1955 חותמות סוריה ומצרים על ברית צבאית ביניהן, ולפיה תראינה שתי המדינות תוקפנות כלפי אחת מהן כמכוונת נגד שתיהן. כמו כן הוסכם על הקמת מפקדה משותפת לשתי המדינות.
- ג. הפעולה נעשתה אמנם על רקע של התנכלויות חוזרות ונשנות מצד הסורים לדיג ישראלי בכנרת, אולם בתקופת הזמן המידית שקדמה לה שררה רגיעה יחסית לאורך חופי הכנרת.

ד. הפעולה נעשתה כששר החוץ משה שרת נמצא בווינגטון, בציפייה מתוחה להחלטת ממשל ארצות הברית בנוגע לבקשת ישראל לנשק.

ה. בשל נסיבות שונות לבשה הפעולה ממדים נרחבים למדי: נהרגו בה שישה חיילי צה"ל ונפצעו שנים־עשר. בצד הסורי נהרגו כחמישים חיילים, ונשבו שלושים חיילים.

כצפוי עוררה פעולה זו ביקורת קשה ונוקבת אצל שרת ומקורביו. אלה ראו בה ביטוי להתעלמותם של בן־גוריון ותומכיו משיקולים מדיניים־הסברתיים בעלי חשיבות ראשונה במעלה. במקרה ספציפי זה נתווספה ל'חטאיו' של בן־גוריון גם התעלמות משיקול בעל אופי ביטחוני מובהק: הסיכוי להיענותה של ארצות הברית לבקשות הנשק של ישראל. שרת היה משוכנע, כי ההכרעה האמריקנית בשאלת אספקת הנשק לישראל היתה מותנית במידה מכרעת במדיניות הביטחונית של ישראל, ובעיקר בנכונותה להיענות לבקשת ארצות הברית לנהוג במידה רבה של איפוק במדיניות התגמול שלה: 'אם נכונה המסקנה, שסיכוינו להשיג נשק תלויים בהתנהגותנו', אומר שרת באחד מנאומיו, ... 'מזה מתחייבת מסקנה ... והיא הדברת שיקולי הביטחון שלנו לשיקולי הביטחון הכולל והמכריע. ... מוכרח להתחייב מזה קו של התאפקות לגבי מעשי תגובה.'⁵⁵

מעבר לביקורת הבסיסית שהיתה לשרת על מאפיינים שונים של מדיניות התגמול, אשר באו לידי ביטוי במסגרת פעולה זו, הוא הזדעזע עד עמקי נשמתו מן העיתוי שנבחר לביצוע הפעולה. בדבריו לפני חבריו למפלגה, אין שרת מתעלם מהשיקולים העקרוניים שעמדו בבסיס הפעולה, אך טוען כי שיקולים אלה לא היו בבחינת 'דבר חדש' ולא חייבו תגובה מצדנו דווקא ברגע זה:

לגבי [מבצע] כנרת הכריע שיקול כן לעשות – שיקול שאני חולק עליו. מדוע? האם לי לא חשובה כנרת? האם לי לא חשוב הדיג? האם לא חשובה לי עצם השליטה בשטח? אבל סבור הייתי, זו רעה חולה; הדבר הזה נמשך כבר חמש שנים, בצורה זו או אחרת, יש מעלות ומורדות ... אבל זוהי רעה חולה, הנמשכת זה הקיץ או החורף החמישי; ואפשר לומר, כיוון שאנו עושים עכשיו מאמץ נמרץ להשיג נשק, ופעולה ידועה יכולה להזיק למאמץ זה, או לפחות לתת פתחון פה להתחמק מתביעתנו [לנשק] – תעבור עוד עונה אחת בכנרת בקושי.⁵⁶

אל דברי ביקורת אלה של שרת הצטרפו עוד אישים רבים במערכת הפוליטית בישראל, כולל אישים אשר ב'ימים כתיקונם' נהגו לתמוך חד־משמעית במדיניות התגמול, ולעתים מזומנות אף תבעו את החרפתה. בולטת במיוחד באופייה החרגי ביקורתו של מנהיג תנועת החירות, מנחם בגין. בישיבת ועדת החוץ והביטחון, לאחר הפעולה, הוא תובע במפגיע את התפטרותו של בן־גוריון מן הממשלה.⁵⁷ מעל דוכן הכנסת הוא מוסיף ואומר:

בוודאי, כולנו מרכינים ראש בפני הגבורה העילאית, אשר נתגלתה גם בלילה ההוא על פני תכלת הכנרת. ... אולם יש לשאול את הממשלה: 'אי היו שיקולך?' ... ידוע היה כי הפעולה לא יכלה לשנות את מצבנו האסטרטגי, הסורים חזרו. מתי יפתחו באש? איש אינו יודע; אך אפשר לומר בביטחון

גמור, כי האש תיפתח מחדש גם משם. היתה זו פעולה בעלת ערך תכסיסי, מקומי, רגעי וחולף. אם בגלל מבצע 'כנרת' לא נקבל אותה כמות נשק, אשר אולי הובטחה לנו, אם הובטחה, או נקבל אותה באיחור זמן – מה היה, בסופו של דבר, שיקולה של הממשלה?⁵⁸

ביקורת דומה, אם כי גלויה פחות, העלו גם חברי אחדות-העבודה, אף הם ממצדדי הקו האקטיביסטי בהנהגה. עמדתם בקשר לפעולת כנרת הובילה את בן-גוריון להביע לפני ישראל גלילי, מראשי אחדות-העבודה, 'פליאה על יחס חבריכם (בממשלה) לפעולת כנרת'.⁵⁹ בתגובה מבהיר גלילי לבן-גוריון כי הביקורת של שרי אחדות-העבודה לא נגעה לעצם הפעולה, אלא לעיתוי שנבחר לה: 'בר-יהודה [אחד משרי אחדות-העבודה]', כותב גלילי לבן-גוריון, 'השיח לפני פליאה והיא שבישיבת הממשלה צירפת אותו ואת משה כרמל אל השוללים את המבצע מעיקרו. בר-יהודה וכן אני איננו מבינים טעמו של דבר, שהרי אין הדבר מתאים לעובדות. לדברי בר-יהודה חיוו חברינו דעה חיובית, ברורה ביותר בעד פעולה כלפי הסורים ... אלא הטילו ספק בבחירת המועד – מבחינת התיאום עם שר החוץ במקרה זה'.⁶⁰

אכן, אין ספק שפעולת כנרת, יותר מכל פעולת תגמול אחרת, הצליחה ללכד סביבה אישים שונים מקצוות מנוגדים של הקשת הפוליטית לביקורת נוקבת כלפיה. בתוך המסכת הכוללת של התבטאויות ביקורתיות כלפי הפעולה, לא תמיד ניתן היה להבחין, באורח חד משמעי, בין אלה שהביעו התנגדות כללית לאופייה של הפעולה לבין אלה שמיקדו את ביקורתם סביב העיתוי הבלתי מוצלח שנקבע לה.

בן-גוריון, כדרכו, לא נשאר 'חייב' להאשמות הכבדות שהוטחו נגדו ונגד הרמטכ"ל, דיין, סביב פעולת כנרת. בתגובותיו נגד מבקרי הפעולה הדגיש בן-גוריון את הנקודות העיקריות האלה:

א. פעולת כנרת נערכה על רקע של התנכלויות חוזרות ונשנות מצד הסורים לדיג הישראלי בכנרת. הפעילות הסורית פוגעת בשלמות הטריטוריאלית של מדינת ישראל, ובאורח עקרוני אין הבדל בינה לבין פלישת צבא של מדינת אויב לתחומי המדינה: 'בפועל', אומר בן-גוריון, 'אין הבדל אם צבא זר תופס חלק מהטריטוריה שלנו, או צבא זר מטווח מקלעיו ותותחיו נגד כל אזור המופיע בקטע הימי בתוך גבולנו, שהסורים נתנו בו עיניהם. תותח של צבא זר – מטווח לטריטוריה שלנו – דינו כדין צבא זר. זוהי פלישה – לא של חיילים, אלא של פגזים; וכאשר או"ם חסר-אונים לסלקם, ואין אנו מוכנים לוותר על חלקה של כנרת (ואסור לוותר), עלינו לסלק התותחים'.⁶¹

ב. מדינת ישראל אינה יכולה לפעול באופן ובהיקף שבו פועלים נגדה כוחות האויב; כלומר: פעולות זעירות בהיקף קטן. מדינת ישראל צריכה לפעול לאחר שנצטברו מספר מסוים של פעולות נגדה. מעבר לכך, מדינת ישראל 'מנועה' מלפעול נגד יעדים אזרחיים כפי שעושים המסתננים. היא חייבת לכוון את פעולותיה ליעדים צבאיים או משטרתיים בשטח ארץ אויב. לכן פעולותיה לובשות בהכרח ממדים גדולים יותר מן הפעולות המתבצעות נגדה: 'פעולתנו, כשהיא הכרחית לצרכי ביטחון', מסביר בן-גוריון, 'לא תוכל להיעשות במתכונת שכנינו. הם שולחים חבורות לפגוע בכל מי שייקרה בדרכם. אנו לא יכולים ולא רשאים לפגוע בציווילים,

הנמצאים מעבר לגבול. פגיעתנו תיתכן אך ורק בכוח הצבאי או המשטרתי שלהם. ... עלינו לפעול לעתים רחוקות, לאחר שנצטברו כמה וכמה מעשי חבלה ופגיעה.⁶² ג. דרך פעולה זו מערימה מטבעה קשיים על יכולת ההסברה של מדינת ישראל; אבל אל לה למדינת ישראל להירתע מפני קושי זה כאשר היא עצמה משוכנעת בצדקת דרכה. אף מדינה בעולם אינה נתקלת בבעיות ביטחון מהסוג שבו נתקלת מדינת ישראל. לכן קל להן להשיא לנו עצותיהם לנהוג במתינות: 'מדינת ישראל', אומר בן-גוריון, 'היא יחידה במינה [בהרבה תחומים] אבל אני מדבר כרגע מבחינת הביטחון הפנימי: אני לא מכיר שום מדינה בעולם שנתונה במצור מכל הצדדים, שכל שכנותיה אמנם כרתו אתה חוזה שביתת נשק, אבל מפירים אותם; אשר או"ם אמנם מגנה את זה אבל איננו עושה כלום. ... אינני יודע שום מדינה בעולם שמכל עבריה שולחים אליה חבורות של מרצחים מזמן לזמן – אם לא בכל יום בכל שבוע. ... אין דבר כזה בעולם. ומכיוון שאין דבר כזה בעולם, ולאחרים אין שום ניסיון ולא עמדו בזה ... אז הם אומרים שצריך להתאפק, עצה טובה ... הורגים אנשים ... באגם שלנו – צריך להתאפק ... אינני מקבל את זה. אנחנו בדיוק כמו כל הגויים. יש לנו זכות לחיות ... [ואם] או"ם חסר-אונים או חסר רצון – אנחנו צריכים לדאוג לכך'.⁶³ ד. צה"ל לא חרג בפעולה זו מן ההנחיות שניתנו לו מידי הדרג האזרחי. אבל כאשר מבצעים פעולה אין אפשרות לחזות מראש את היקפה בפועל. מקורן של הטענות בהקשר זה נעוץ בשיקולים פוליטיים, כלומר במאבק הכולל שמנהלים אישים שונים ומפלגות נגד הרמטכ"ל דיין. בדבריו מעל דוכן הכנסת אומר בן-גוריון בהקשר זה:

נשמעו בפומבי דברי מוסר והטפה כלפי הקצונה של צה"ל: שאין צה"ל רשאי לפעול על דעת עצמו, כי אין הצבא אלא זרוע הביצוע של המדינה, והוא כפוף להוראות הממשלה, ורק בסמכות הממשלה להפעילו במקרים מסוימים. הדברים האלה כשלעצמם נכונים, אבל צה"ל ומפקדיו אינם זקוקים להטפה זו. והטפה זו, בעל-פה ובכתב, מצד אנשים שאינם בקיאים במצב הדברים, עלולה לשפוך אור כוזב ומתעה על צה"ל.⁶⁴

ה. מדינת ישראל חייבת להתייחס בחומרה רבה לפגיעה באזרחיה בכל מקום ברחבי המדינה. בן-גוריון היה חדור הכרה כי גורלה של מדינת ישראל כולה תלוי במידה רבה ביכולת עמידתם של מתיישבי הספר.⁶⁵ על רקע זה הוא מוצא לנכון למתוח ביקורת אישית חריפה על אלה מבין מבקריה של פעולת כנרת החיים במרכז הארץ ואשר, לדעתו, אינם מגלים רגישות מספקת לעול הביטחון הכבד הרובץ על מתיישבי הספר. בכווננו את דבריו לג' שוקן, עורך הארץ, אומר בן-גוריון:

אני יודע שיש הבדל בין בעלי עיתון חשוב וסופריו ובין דייגים בכנרת. בעל העיתון הוא בן-טובים, איש משכיל ועסקן חשוב, ודייגי הכנרת הם אנשי עבודה פשוטים, המתפרנסים מעבודתם הקשה על גלי הכנרת. אבל ממשלת ישראל חייבת להגן גם על חיי דייג פשוט, העושה מלאכתו באמונה, וגם להבטיח זכויותיה הריבוניות על ים כנרת לא פחות מאשר בתל-אביב. ... כמה מן המתיימרים להדריך את דעת הקהל ממעונותיהם השאננים בתל-אביב אינם מבינים האמת האלמנטרית, ואולי הטראגית, שבלי הגנה יעילה על גבולות ישראל, אין גם ביטחון לתושבי תל-אביב. ... כולנו, כל תושבי הארץ, ממטולה ועד אילת, יושבים בסירה אחת, וגורל אחד לכולנו.⁶⁶

ו. העיתוי לפעולה נקבע לאור העובדה שעתה זו עונת הדיג בכנרת, ונוכח העובדה שהדייגים הותקפו בידי הכוחות הסוריים הנמצאים מזרחית לכנרת. אשר להיבט המדיני שהיה לבחירת עיתוי זה, מציג בן-גוריון שני טיעונים מרכזיים:

1. אין ליחס לעיתוי הפעולה משמעות כה גורלית עבור מדינת ישראל; זאת מן הסיבה הפשוטה שארצות הברית ממילא לא התכוונה לספק לישראל נשק: 'אמריקה', כך טען בן-גוריון מספר שנים מאוחר יותר, 'לא נתנה לנו נשק כל הזמן. אמריקה סירבה לתת לנו נשק משך שנים – כאשר לא היה מבצע כנרת, ולא היה שום דבר. ... אני לא חושב שארצות הברית היתה נותנת לנו נשק אילולא עשינו מה שעשינו בכנרת.'⁶⁷ כאשר נטען בפניו כי שגריר ישראל בארצות הברית באותה תקופה, אבא אבן, הציג הערכת מצב שונה לגבי עמדת הממשל בסוגיה זו, השיב בן-גוריון: 'אם הוא חושב כך, לדעתי הוא טעה. זו לא הפעם היחידה שטעה.'⁶⁸

2. עיתוי הפעולה לא נקבע בהיסח הדעת. אילו בוצעה הפעולה לאחר שהממשל האמריקני היה מקבל החלטה חיובית לגבי אספקת נשק למדינת ישראל, תגובותיה של ארצות הברית נגד הפעולה היו קשות עוד יותר; זאת משום שהממשל היה רואה בכך ניסיון להוליך אותו שולל; כלומר: קודם להבטיח החלטה חיובית בעניין אספקת הנשק, ולאחר מכן לבצע הפעולה. מכיוון שבכל מקרה אמור לחלוף זמן לא מועט מרגע קבלת ההחלטה, ועד לאספקה בפועל, הרי החלטה זו ניתנת לשינוי: 'ידעתי', אומר בן-גוריון, 'שבאותו יום צריך דאלס לתת תשובה לשר החוץ שלנו בעניין הנשק, ועשיתי זאת דווקא באותו יום. ... אילו היה הדבר נעשה לאחר שניתנה התשובה, מלבד הרוגז שהוא [דאלס] היה יכול לרגוז על עצם הדבר, הוא היה יכול לרגוז [גם] על מעשה הרמאות: הוציאו ממנו תשובה [חיובית], ולמחרת באים ועושים מעשה כזה. היות ודאלס לא נושא בכיסו מטוסים וטנקים – זו רק תשובה.'⁶⁹

יחד עם זאת מתברר, כי למרות עמדתו הנחרצת כלפי חוץ, גם בן-גוריון עצמו לא היה שלם לחלוטין עם העיתוי שנבחר לפעולה. בהופעתו לפני פורום מפלגתי מצומצם, זמן קצר לאחר הפעולה, מסרב בן-גוריון להתייחס באורח ישיר לסוגיה זו: 'אני יודע', הוא אומר, 'אפשר לשאול שאלה, ואינני רוצה להיכנס כרגע לזה: יש לשקול מתי, איפה, באילו נסיבות [לבצע הפעולות]. נכון. אני מודה בזה, אבל אינני רוצה יותר מדי להרחיב את הדיבור בעניין זה.'⁷⁰ במכתב שהוא משגר לאבא אבן בעקבות הפעולה נותן בן-גוריון ביטוי מפורש יותר לספקות שקיננו בו בהקשר זה:

הסברת ענייננו אינה קלה, ודרוש מאמץ רב וממושך. אין להירתע מתגובה ראשונה עוינת, אם רק בעצם הדבר הצדק, התבונה וההכרה הם לצדנו. כך היה הדבר במבצע כנרת. אפשר אולי לערער על בחירת הזמן (timing). לצערי הרב נקבע הדבר על ידי עונת הדיג. בתקופה זו דייגי הכנרת זקוקים לגדה המזרחית, ובתקופה זו הם הותקפו על ידי האויב.⁷¹

במגעיו עם גורמי חוץ, לעומת זאת, היה בן-גוריון, ככל הנראה, הרבה יותר גלוי בהתבטאויותיו בסוגיה זו. בעקבות שיחותיו עם בן-גוריון, העריך שגריר ארצות

הברית בארץ, כי בן־גוריון חש רגשות חרטה סביב מאפיינים שונים של הפעולה, וכי הוא מודע היטב לכורח להביא בחשבון ביתר שאת שיקולים בעלי אופי מדיני נרחב בהכרעות על פעולות תגמול:

נראה שבן־גוריון מכיר בחומרת השגיאה שעשה ביחס לפשיטת טבריה [הכוונה למבצע כנרת], וההשפעה המזיקה שיש לכך על בקשת הנשק של ישראל. חשתי כי הוא שואף להנחיל לי הרגשת ביטחון כי בעתיד יימנע מלנקוט בפעולות כל כך לא מחושבות וכל כך מוטעות מבחינת עיתויין. על אף שנמנע מהתייחסות לאירוע עצמו, הרי לפחות בשלוש הזדמנויות שונות, ציין את הצורך של ישראל להתחשב ב'מרכיבים פוליטיים רחבים יותר' של הבעיה הערבית־ישראלית, ולצורך של ישראל 'שלא להיות אדישה לצרכים הרחבים יותר של האנושות, ולא להביא בחשבון רק את מערכת יחסיה עם שכנותיה בלבד'. לאחר מכן העיר: 'ייתכן ועשינו שגיאות, אך כולנו בני אנוש. ... הרגשתי שהיתה זו מצדו מעין בקשה דרמאטית להבנה – במידה מסוימת אף תוך הבעת חרטה – על האופי החפוז והעיתוי האומלל של פשיטת טבריה [מבצע כנרת], תוך מתן הבהרה ממנה השתמע כי בעתיד הוא יהיה זהיר יותר ומתחשב יותר בהשפעות [פעולותיה הצבאיות של ישראל] על מדיניות ארצות הברית – הן בהקשר הבינלאומי, והן בהקשר האזורי.⁷²

קשה לנו להעריך באיזו מידה, אם בכלל, אכן השפיעה פעולת כנרת והביקורת הסוחפת שהתלוותה אליה על תפיסותיו של בן־גוריון בקשר למדיניות התגמול בכלל ולשאלת 'מיקומם' של שיקולים מדיניים במסגרת זו בפרט. מעניין לציין כי בהתייחסות מאוחרת שלו לפעולת כנרת נטה בן־גוריון להמעיט מאופייה של המחלוקת שנתגלעה סביבה. מחלוקת זו, כך טען, נבעה ישירות מן הרקע האישי השונה של הדמויות העיקריות שהיו שותפות לה (משום מה בחר בן־גוריון למקד את המחלוקת סביב משה דיין ואבא אבן, ולא בינו לבין משה שרת). בהתייחסותו למחלוקת זו אומר בן גוריון:

משה דיין היה כל הזמן ב'הגנה' ובצבא. אבן עשה כל הזמן ביחסי חוץ. ... וטבעי הדבר שאדם ששקוע באיזה עניין רואה את הדבר הזה במרכז. טבעי הדבר שאבן רואה קודם כל היחסים עם עמים אחרים, וטבעי הדבר שחייל רואה מקודם עניין יחסי הכוח. אינני בטוח שאם תעמוד שאלה קונקרטיים – אזי שניהם יחלקו בה. ... אני יודע למשל, שאבן – לבולא היה שלם עם מבצע כנרת; ולא רק אבן, גם נציגים בממשלה. ... אבל אני שמעתי את ההגנה של אבן בעצרת או"ם על מבצע כנרת והוא שכנע אותי.⁷³

הערות

1. כותב בהקשר זה ירוחם כהן, אשר שימש קצין קישור לזימון הפגישות עם המצרים במסגרת ועדת שביתת־הנשק המשותפת: 'רבות היו הסיבות לחדירת המסתננים מרצועת עזה לשטחנו. אך אחת מהן, והחשובה ביותר עבור ישראל, היתה העדר סימון ברור של קו

- הגבול בין ישראל למצרים באזור רצועת-עזה. י' כהן, 'התווית הגבול בין ישראל למצרים: התקדים של 1949', מערכות, 294-295 (יולי 1984), עמ' 11.
2. תיק נאומים, 17 ביוני 1951, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר [להלן: אב"ג].
3. ועדה מדינית, 24 ביולי 1952, ארכיון מפא"י, בית ברל. במקום אחר, באותה תקופת זמן, אומר בן-גוריון: 'לרוב באים המסתננים על פי יוזמתם הם – אם לשם התנחלות בכפרים הנטושים על ידם, אם לשם גניבה ושוד, ואם לשם הברחת סחורות, כספים, סם ועוד. ... יש גם מסתננים הנכנסים לישראל רק לשם מעבר מרצועת עזה לאזור חברון או לעבר הירדן או מן המשולש ללבנון.' תיק נאומים, 28 באוגוסט 1952, אב"ג. על פי דו"ח בריטי סודי עצרה ירדן בתקופה שבין ינואר 1952 ועד אוקטובר 1953 כ-3524 איש באשמת הסתננות או ניסיונות להסתננות. Note on Jordan-Israel Border Relations, June 1952-October 1953, FO 371/104791, December 1953.
4. התייעצות שגרירים, 25 באוגוסט 1953, תיק 2446/7/7, גנזך המדינה.
5. דגש מיוחד ניתן למאפייניו הייחודיים של הגבול הישראלי-ירדני, המקשים עד מאוד את חסימתו למעבר המסתננים. ראה דברי הרמטכ"ל, מקלף, בהתייעצות מדינית ב-1 אוקטובר 1952, תיק 2446/7, גנזך המדינה.
6. מכתב של מנהל מחלקת החקר במשרד החוץ לאליהו ששון, 22 במאי 1953, תיק 2408/13. גנזך המדינה.
7. התייעצות שגרירים, 25 באוגוסט 1953, תיק 2446/7/7, גנזך המדינה.
8. שלמה הלל, הוועדה המדינית, 29 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
9. מ' עמית, 'מערכת סיני – מבחנו הראשון של צה"ל כצבא סדיר', מערכות, 306-307 (ינואר 1987), עמ' 2.
10. תיק נאומים, 5 ביולי 1955, אב"ג.
11. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, XIV, March 4, 1955, p. 84.
12. *Ibid.*, March 1, 1955, p. 76.
13. משה דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 125 מ, סדרה 9, מיכל 14. נוסח שונה במקצת של הדברים מופיע גם במערכות, קי"ח-קי"ט (ניסן תשי"ט), עמ' 54-61. הערכה דומה מציג גם דוד בן-גוריון: 'כל זמן שהפליטים לא ייושבו בארצות ערב, ולא ייכרת שלום ביננו ובין שכנינו, יהיו הפליטים גורם מטריד, מרגיז, ופטר לסכסוכים'. תיק נאומים, 17 ביוני 1951, אב"ג. במקום אחר הוא אומר: 'כל זמן שלא יושג שלום, והפליטים לא ייושבו בארצות ערב ... ההסתננות תהיה מכת מדינה חמורה.' תיק נאומים, 28 באוגוסט 1952, אב"ג.
14. יצחק בן-אהרון, מועצת הקיבוץ המאוחד ביגור, ארכיון הקיבוץ המאוחד, 9 באפריל 1954, חטיבה 5, תיק 3, מיכל 15.
15. על-פי אחד המחקרים המתבסס, לדבריו, על נתונים של דובר צה"ל, בתקופה שמתום מלחמת העצמאות ועד מבצע 'קדש' נהרגו בשל פעולות עוינות 222 אנשי צבא ו-580 נפצעו. כמו כן נהרגו 264 אזרחים, ו-477 נפצעו. C. Perry, *Geography, Demography, and Casualty Expectations: Determinants of Israel's Political-Military Strategy*, Ph.D. Thesis, Fletcher School of Law and Diplomacy, Medford, Mass. 1977, p. 229.

16. ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 5 בינואר 1956, ארכיון ההסתדרות, בית לבון.
17. תיק פרוטוקולים, 4 ביולי 1962, אב"ג.
18. שלמה הלל, ועדה מדינית, 27 בדצמבר 1955.
19. דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', לעיל הערה 13.
20. ועדה מדינית, 15 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
21. שם, שם. ביומנו (9 באפריל 1954) כותב שרת: 'השאלה אם מעשי תגובה מונעים התפרעויות חדשות לא הוכרעה לאור הניסיון'. 'מ' שרת, יומן אישי, תל-אביב, 1978, עמ' 446.
22. שם, שם.
23. שם, שם.
24. י' פולס, 'תקופת שרת במדיניות החוץ – יחסינו עם ארצות ערב', הארץ, 19 ביולי 1956.
25. ועדה מדינית, 15 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
26. שלמה הלל, ועדה מדינית, 29 באפריל 1954.
27. שרת, יומן אישי, 11 באפריל 1955, עמ' 923.
28. בשיחה עם שגריר ארצות הברית במצרים מגדיר שר החוץ המצרי מחמוד פאוזי את פעולת עזה כ'פעולה החמורה ביותר מאז חתימת הסכמי שביתת הנשק'. לדעתו, פעולה זו עולה בהרבה בחומרתה על פעולת קיביה. בשיחה גם מבהיר פאוזי כי למרות רצונו במתינות הוא חושש עד מאוד שהאירועים יתפתחו באורח שונה. מברק משגרירות ארצות הברית בקהיר אל מחלקת המדינה, 1 במארס 1955, *FRUS*, XIV, op. cit., p.80.
29. ועדה מדינית, 16 באוקטובר 1955. ד"ר מרדכי בר-און, ששימש ראש לשכת רמטכ"ל בתקופה זו, מציג הערכת מצב קרובה למדי: 'למרות הרושם הברור, שהמצרים ניצלו לצרכים תעמולתיים את הזעזוע שגרמה להם פעולת עזה, והפריזו בהצגת אירוע זה כתפנית מהפכנית ביחסיהם הבינלאומיים, וכגורם מסובב ראשי בקורותיה של מלחמת סיני, ואף שקשה לעמוד בצורה מוסמכת על סדר האירועים ולוח הזמנים, קשה שלא להתרשם מהעדויות, שאמנם גרמה פשיטת צה"ל זעזוע ניכר בקהיר, ודחפה את נאצר ואת חבריו לשנות סדרי העדיפות שלהם, לשקול מחדש את בעיות יחסיהם עם ישראל, ואולי אף האיצה בהם להקדים ככל האפשר את חימוש צבאם'. 'מ' בר-און, 'העיסקה הצ'כית-מצרית – שאלה של תארוך', מערכות, 306-307 (ינואר 1987), עמ' 19.
30. תיק פרוטוקולים, 27 בספטמבר 1959, אב"ג.
31. תיק התכתבויות, 12 בדצמבר 1970, אב"ג.
32. א' כפיר וי' ארז, שיחות עם משה דיין, רמת גן 1981, עמ' 30.
33. דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', לעיל הערה 13.
34. עמי אסף, ועדה מדינית, 29 באפריל 1954.
35. דיין, 'פעולות צבאיות', לעיל הערה 13.
36. שם, שם.
37. ועדה מדינית, 15 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
38. שם, שם.
39. ועדה מדינית, 12 במאי 1954. בהתייחסותו להשלכות מדיניות התגמול על סיכויי השלום כותב י' פולס: 'צריך להתחשב בעובדה, שפעולות התגמול, שמספר הקרבנות שהן תובעות

- בקרב האוכלוסייה הערבית הבלתי־לוחמת הופך אותן לטבח, משלהבת מחדש את שנאת הערבים לישראל, ומרחיקה את המועד בו תהא ממשלה ערבית, זו או אחרת, נכונה לחשוב על שלום בר־קיימא. פולס, 'תקופת שרת במדיניות החוץ', לעיל הערה 24.
40. מרכז מפא"י, 11 בספטמבר 1958, ארכיון מפא"י, בית ברל.
41. שרת, יומן אישי, 25 במאי 1955, עמ' 1018.
42. תיק התכתבויות, 19 בדצמבר 1955, אב"ג.
43. תיק נאומים, 19 בינואר 1952, אב"ג.
44. תיק התכתבויות, 19 בדצמבר 1955, אב"ג.
45. פולס, 'תקופת שרת', לעיל הערה 24.
46. ועדה מדינית, 15 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
47. התייעצות מדינית, 1 באוקטובר 1952, תיק 2446/7, גנוז המדינה.
48. זאת, כמובן, בניגוד לדעת שרת שלפיה 'כל מבצע רציני מצדנו מחייב הכנה יסודית של דעת הקהל'. שרת, יומן אישי, 5 באוקטובר 1955, עמ' 1192.
49. אומר בהקשר זה מ' שרת: 'כאשר אנו עושים איזה מעשה, לא אנו מפרסמים אותו ... יוזמת הפירסום היא לצד שכנגד, ואז הוא מפרסם זאת כפי שהוא רוצה ... זה מיד מסלף את התמונה'. ועדה מדינית, 15 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
50. ועדה מדינית, 12 במאי 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
51. פולס, 'תקופת שרת', לעיל הערה 24.
52. ועדה מדינית, 15 אפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
53. פולס, 'תקופת שרת', לעיל הערה 24.
54. ועדה מדינית, 27 באפריל 1954, ארכיון מפא"י, בית ברל.
55. ועדה מדינית, 27 בדצמבר 1955, ארכיון מפא"י, בית ברל.
56. שם, שם. בהמשך דבריו אומר שרת: 'חשבתי את ההחלטה לעשות את מבצע כנרת משגה חמור... כאשר מבצע זה הוצא אל הפועל כליל אותו יום שבו עמדתי לקבל תשובה בעניין הנשק. ראיתי בהחלטה זו ליקוי מאורות. ... בפעם הראשונה בחיי עמדתי בסכנת התמוטטות גמורה'. שם, שם. ביומנו כותב שרת: 'טלפן אהוד: בוצעה פעולת תגמול בסוריה. ... חשך עולמי. ... שוב רושם של שאיפת דם רב והתגרות למלחמה. לא קדם למבצע שום הרג, לא היתה שום הכנת דעת קהל ולא נמסרה שום הודעה מוקדמת'. שרת, יומן אישי, 11 בדצמבר 1955, עמ' 1307.
57. בישיבת הוועדה המדינית אומר בן־גוריון: 'בוועדת החוץ והביטחון שלשום ... הושבתי על ספסל הנאשמים. המאשים העיקרי היה מנחם בגין, והוא ביקש ממני להחזיר את התיק. ... הוא נגד שאהיה בממשלה'. ועדה מדינית, 28 בדצמבר 1955, ארכיון מפא"י, בית־ברל.
58. דברי הכנסת, ישיבה 50, כנסת III, 21 בינואר 1956, עמ' 681–682.
59. ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 15, גלילי, יד טבנקין.
60. שם, שם.
61. תיק התכתבויות, 19 בדצמבר 1955, אב"ג.
62. שם, שם.
63. ועדה מדינית, 28 בדצמבר 1955, ארכיון מפא"י, בית־ברל.
64. דברי הכנסת, ישיבה נ', י"ח בטבת תשט"ז (2 בינואר 1956) עמ' 674. במקום אחר מוסיף

בן-גוריון: 'בוועדת חוץ וביטחון הושבתי על ספסל הנאשמים. ... טענה אחת היתה של חזן [מראשי מפ"ם] שלו יש אינפורמציה שהצבא קיבל ידיעה [פקודה] לעשות פעולה מצומצמת, אבל מישו הרחיב את הפעולה. זו קמפניה [מערכה] שמתנהלת במפלגות אחרות, ושלצערי ולתמהוני חדרה גם למפלגה [מפא"י] נגד הרמטכ"ל. אני הודעתי לו, שהפעולה נעשתה בדיוק לפי הוראות שניתנו על-ידי. ועדה מדינית, 28 בדצמבר 1955. ארכיון מפא"י, בית-ברל.

65. באחד מנאומיו אומר בן-גוריון בהקשר זה: 'גורל יישובים אלה [יישובי הספר] זה גורל כל היישוב. לאסוננו הם רחוקים. יושבים ארבע מאות אלף איש בתל-אביב. כל אחד מהם יודע בביטחון מוחלט, כי המסתנן לא יבוא לשם. אבל הם אינם יודעים, שאם חלילה כפריים אלה יברחו – נסתם הגולל גם עליהם.' תיק נאומים, 4 בדצמבר 1954, אב"ג.

66. דברי הכנסת, ישיבה נ', י"ח בטבת תשט"ז (2 בינואר 1956) עמ' 675.

67. תיק פרוטוקולים, 27 בספטמבר 1959, אב"ג.

68. שם, שם.

69. ועדה מדינית, 28 בדצמבר 1955, ארכיון מפא"י, בית ברל.

70. שם, שם.

71. תיק התכתבויות, 19 בדצמבר 1955, אב"ג.

72. מברק משגרירות ארצות הברית בתל-אביב למחלקת המדינה, 10 בינואר 1956, *FRUS*, XV, Arab-Israeli Dispute, January 1-July 26, 1956, p. 19. קודם לכן דיווח השגריר כי ב-16 בדצמבר 1955 כינס בן-גוריון את פורום המטכ"ל, ובישיבה זו הודיע להם בן-גוריון כי בחודשים הקרובים (על פי גירסה אחת 'חודשיים – שלושה', על פי גירסה אחרת – 'שלושה-ארבעה חודשים') צה"ל יהיה חייב לגלות איפוק חמור לאורך הגבול, למרות קשיים והתגרריות. חודשים אלה, כך הסביר בן-גוריון לשומעיו, לדברי הדיווח, יהיו מכריעים לגבי משלוחי הנשק לישראל ועתידה של ישראל בכלל, *FRUS*, XIV, December 23, 1955, p. 883. הערכה דומה, אך מרחיקת לכת יותר לגבי עמדותיו של בן-גוריון בעקבות פעולת כנרת, מציג שגריר בריטניה בישראל: 'ההתקפה הפרועה והבלתי-נחוצה על הכוחות הסוריים בסוף השנה שעברה עוררה ביקורת נרחבת ודאגה בישראל. לכן, היה סביר להניח כי בן-גוריון עצמו היה מוכן להרהר שנית לגבי תבונתה של מדיניות המבוססת על פעולות תגמול'.

73. תיק פרוטוקולים, 27 בספטמבר 1959, אב"ג.

ביטחון לאומי ועוצמה צבאית – בין מדינאי למצביא

יצחק גרינברג

מאז הקמת המדינה נטוש ויכוח על ממדיו האופטימליים של תקציב הביטחון. לצד הדעה שמחייבת בעיקרו של דבר את חישולה של העוצמה הצבאית והגדלתה ככל האפשר כמרכיב ראשי בביטחון הלאומי, ובהתאם לכך את הקצאת המקורות התקציביים, קיימת השקפה שמקנה משקל רב יותר למרכיבים נוספים בביטחוננו הלאומי, כגון משק גדל ויציב, קליטת עלייה וחינוך.

בשנת 1952 התפטר רב־אלוף יגאל ידין מתפקיד הרמטכ"ל על רקע חילוקי דעות עם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון בנושא תקציב וכוח־אדם. הוויכוח ניטש על היקפו של תקציב הביטחון, סדר הקדימויות בהוצאות ותפיסת בניין העוצמה הצבאית. מטרת המחקר להתחקות אחר השיקולים שהנחו את בן־גוריון ואת ידין ולעמוד על תפיסת הביטחון הלאומי של בן־גוריון.

תקציב הביטחון הוא סעיף חשוב ומרכזי בתקציב המדינה והוא משקף את החשיבות הניתנת לקיום עוצמתה הצבאית. גודלו של תקציב הביטחון מצוי בזיקה לתהליכים כלכליים וחברתיים – רמת הפעילות הכלכלית של המשק, מבנה המשק ויציבותו, רמת המחירים, מאזן התשלומים, חינוך והשכלה, מיומנות כוח האדם וקידום טכנולוגי; הוא משפיע עליהם וגם מושפע מהם.¹ פגיעה ביציבות הכלכלית ויצירת אינפלציה מואצת, אשר מקורן בהוצאות ביטחוניות גדולות שאינן מתחשבות בצרכים המשקיים ובתנאים הכלכליים, יזעזעו את שוקי ההון והעבודה ובהמשך את המערכת הכלכלית־חברתית כולה; גירעון בלתי מבוקר במאזן התשלומים יערער את מעמדה של הכלכלה הלאומית בשוקי ההון הבינלאומיים ועלול להציב סכר לפני האפשרות ליטול הלוואות נוספות. בהתפתחויות הללו טמונה פגיעה קשה בדימוי של חוסן כלכלי ושל יציבות כלכלית וממילא גם פגיעה בכוח ההרתעה. לגודלו של תקציב הביטחון בטווח הקצר השפעה על הקצאת המקורות לביטחון בטווח הארוך, שכן קיימת תחלופה בין ביטחון בהווה לבין השקעות בהווה. במלים אחרות, הגדלת ההשקעות בהווה תבטיח צמיחה והתפתחות כלכלית ותאפשר הפניית משאבים רבים יותר למימון הביטחון ולביסוס הכוח הצבאי בעתיד. בהגדלת המשאבים לביטחון על חשבון השקעות וצריכה אזרחית גלומה גם פגיעה אפשרית בקליטת העלייה, ביציבות החברתית ובחינוך.

בגודלן של הוצאות הביטחון ובשיעורן בתוצר הלאומי הגולמי (תל"ג) כרוכה שאלה נוספת: האם ניתן להעמיס לאורך ימים נטל כבד של הוצאות ביטחון על האזרחים, תוך פגיעה בצריכה הפרטית וברמת החיים, ובד בבד לקיים אורח חיים דמוקרטי? האם ניתן בחברה דמוקרטית להנהיג משטר חירום כלכלי לאורך זמן כמגמה להעצים את הצבא ולקיימו?

התפתחות העוצמה הצבאית מותנית גם בהרכבו של תקציב הביטחון. הצריכה הביטחונית כוללת הוצאות על כוח אדם, תחזוקה, ציוד ואמצעי לחימה, מחקר ופיתוח. להקצאת המשאבים בין היעדים השונים – בין אחזקה להתעצמות, בין כוח אדם לציוד – נודעת חשיבות לבניית הכוח. הקצאה בלתי יעילה של התקציבים בין כוח אדם לבין ציוד עלולה להותיר את הצבא עם אמצעי לחימה בלתי מתוחכמים ולא איכותיים ועם ציוד מיושן שאינו עונה על הצרכים; מצד אחר השקעה גדולה בציוד ובהצטיידות על חשבון כוח אדם מיומן ומאומן, משמעותה צבירת אמצעי לחימה וציוד מנוצלים רק בחלקם ולפעמים אף לא מנוצלים כלל.

המשק הישראלי בשנים 1949-1952²

אחרי הקמת המדינה החל גל עלייה עצום, ועד סוף שנת 1951 הגיעו לארץ כ-690 אלף עולים. העלייה ההמונית חייבה הקצאת משאבים והשקעות בהיקף גדול לקליטתה – לשיכון, ליצירת מקורות תעסוקה, להכשרה מקצועית, לחינוך ובריאות. פיתרון בעיית המגורים של העולים חייב להקצות משאבים רבים לבנייה חדשה. הגידול באוכלוסייה היהודית העצים את הביקוש למצרכי מזון, ועל אף גידול של ממש בייצור התהווה מחסור בסוגי המזון השונים. קליטת העלייה חייבה גם את שילובם של העולים במערכת הייצור כדי להבטיח להם הכנסה מפעילות כלכלית. לעולים שלא נקלטו בעבודה, בין אם בסקטור הציבורי ובין אם במיגזר הפרטי, סופקו עבודות יזומות.

בתקופה זו הוגשמה מדיניות התיישבותית מרחיבה והוקמו יישובים חקלאיים רבים. מדיניות זו נועדה לתת מענה לבעיות של שיכון ותעסוקה, להגביר את כושר הייצור החקלאי וכן להבטיח את גבולות המדינה. מדיניות ההתיישבות חייבה השקעות גדולות בתשתית – הכשרת הקרקע, מערכות חשמל ומים – בבנייה, בציוד, בבעלי חיים וכיוצא באלה.

בשנים 1950-1951 התאפיין המשק בקצבי צמיחה מרשימים של התל"ג. בשנת 1950 בלט הגידול בסקטור החקלאי ובייצור התעשייתי, ואילו בשנת 1951 ניכרה בענפים הללו דריכה במקום ולעומתם צמחו אז השירותים הציבוריים והבנייה. למרות הצמיחה הכלכלית והגידול בתעסוקה שררה במשק אבטלה, שהגיעה בשנת 1951 לכדי שישה אחוזים מכוח העבודה.

בשנים הראשונות למדינה נקטה הממשלה מדיניות פסקלית מרחיבה, תולדת נטל הביטחון וקליטת העלייה ההמונית. הביקוש הציבורי לא קוּוּז על ידי ירידה מקבילה בביקוש של המיגזר הפרטי והמסים לא מימנו אלא רק חלק מהוצאות הממשלה; כלומר: נוצר גירעון גדול בתקציב הממשלתי. מימון הגירעון היה אינפלציוני, שכן נעשה בדרך של הדפסת כסף. בידי הציבור – משקי הבית והמגזר העסקי – הצטברו נכסים נזילים, אשר השפיעו על הגדלת הביקושים.

המאמץ שהיה כרוך בקליטת העלייה, כמו גם המשאבים שהופנו למאמץ המלחמתי בשנה הראשונה למדינה, הכתיבו מדיניות של פיקוח על המחירים ושל קיצוב במצרכים. בשנת 1949 הופעלה מדיניות הקיצוב על מצרכי מזון; בשנת 1950 הורחבה מערכת הקיצוב והופעלה על מוצרי הלבשה והנעלה. מדיניות זו – הצנע –

השפיעה על ייצוב המחירים בשנת 1949, ובשנת 1950 אף נרשמה ירידה של כשבעה אחוזים במדד המחירים לצרכן.

הצלחתה של מדיניות הקיצוב חייבה שיתוף פעולה מצד הציבור, שנשמר אמנם בשנת 1949, ואולם לא לאורך זמן. ההתרחקות מימי המלחמה והתבססות משטר שביתת הנשק כרסמו בתחושת החירום, והפופולריות של מדיניות הצנע דעכה והלכה. בד בבד גידול בהכנסות הציבור והמדיניות הפיסקלית המרחיבה יצרו לחצי ביקוש שהחלו לשחוק את הפיקוח ואת הקיצוב, והתפתח שוק שחור אשר ממדיו גדלו והלכו. מציאות זו הקשתה על הממשלה להמשיך ולהחזיק במדיניותה. אמנם היא לא שונתה במוצהר, אולם למעשה חלה הרפיה בפיקוח. גם לחצים חיצוניים הקשו על הממשלה להפעיל מדיניות של הקפאת מחירים. עליות מחירים בשיעורים גבוהים, לאחר פרוץ מלחמת קוריאה, גרמו להתייקרות היבוא של מוצרי מזון ושל חומרי גלם והשפיעו על ייקורם של המוצרים בקיצוב. כבר בשלהי 1950 ניכרה עלייה במחירים הרשמיים, שגברה והלכה במרוצת שנת 1951, עד כדי שיעור אינפלציה שנתי של כ-14 אחוזים.

עוד בעיה חמורה שהעיקה על המשק היתה מאזן התשלומים. המשאבים ששימשו לצריכה פרטית וציבורית ולהשקעה עלו על התוצר של המשק. הפער התאפשר על-ידי עודף יבוא, אשר חייב מקורות מימון במטבע חוץ. הביקוש הגדול למטבע חוץ נבע גם מהערכת יתר של הלירה הישראלית בשער החליפין הרשמי והימנעות מעידכון ערכה – פיחות – למרות התהליך האינפלציוני. מחירי היבוא חושבו על פי שער נמוך ועקב כך נגרם בזבוז במטבע חוץ. עודף היבוא גדל מ-220 מיליון דולר ב-1949 ל-362 מיליון דולר בשנת 1951, והוא מומן באמצעות המגבית, מלווה העצמאות, העברות של פרטים ושל עולים, יתרות שטרלינג שנצברו בבריטניה במהלך שנות הארבעים וקבלת אשראי בעיקר לזמן קצר. במרוצת שנת 1951 חוסלו יתרות השטרלינג, כמו גם ניירות ערך זרים בבעלות ישראלים. נוסף על כך, משיקולים מסחריים סירבו בנקים זרים וחברות הדלק להגדיל את האשראי לישראל. הלחץ על החשבון השוטף של מאזן התשלומים גדל והלך, התגלו משברים בביצוע תשלומי חוץ, ובסוף שנה זו אזלו למעשה יתרות מטבע החוץ של ישראל.

התמוטטות מערכת הפיקוח והקיצוב והתגברות התופעה של שווקים שחורים מחד גיסא והמשבר במאזן התשלומים מאידך גיסא חייבו לנקוט מדיניות כלכלית חדשה. ואכן בחודש פברואר 1952 ננקטה מדיניות כלכלית חדשה אשר נועדה לתת מענה לבעיית הלחצים האינפלציוניים ולשאלת המחסור במטבע חוץ. במישור הפיסקלי נקטה הממשלה מדיניות של ריסון תקציבי והתחייבה להימנע ממימון התקציב הרגיל באמצעות הדפסת כסף, ולהסתמך על הכנסותיה השוטפות ממסים ומהיטלים; בתחום המוניטרי התחייבה הממשלה לחדול מהנפקת שטרי אוצר ושטרי מקרקעין, שנשאה בחובה השפעה אינפלציונית וכן לנקוט צעדים לריסון האשראי הבנקאי; במישור מטבע החוץ נעשה פיחות גדול של הלירה – שינוי שער החליפין הרשמי היחיד, שעמד על 0.357 ל"י ל-1 דולר, לשלושה שערי חליפין: שער א' – 0.357 ל"י ל-1 דולר; שער ב' – 0.714 ל"י ל-1 דולר; שער ג' – 1 ל"י ל-1 דולר. למעשה הסתלקה הממשלה מהמדיניות של אינפלציה כבושה ונטשה את הפיקוח והקיצוב המקיפים.

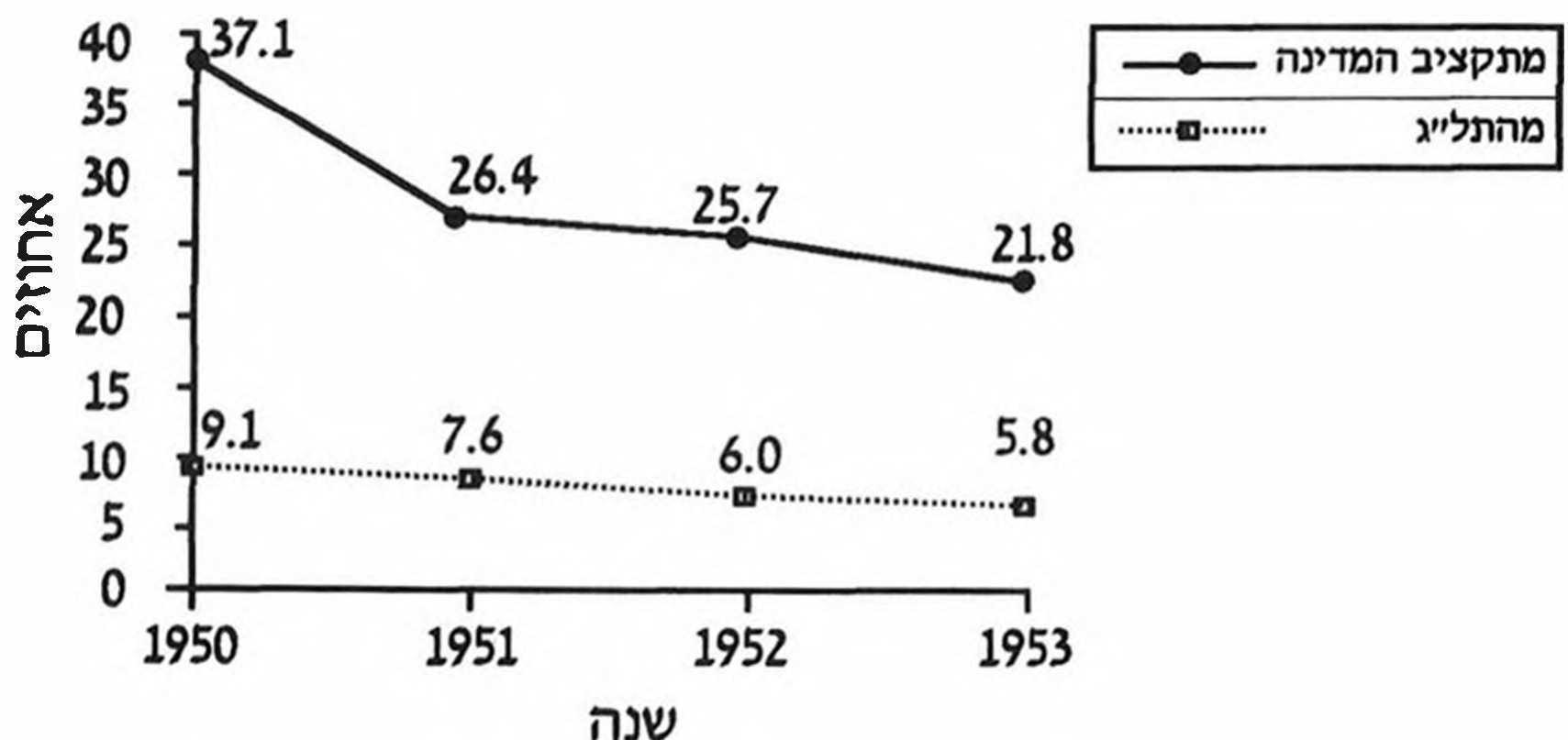
ראוי לציין שחלק מהצעדים שנכללו במסגרת התכנית הכלכלית החדשה – ריסון בהוצאה הציבורית והפסקת הנפקתם של שטרי אוצר ושטרי מקרקעין – החלו עוד במחצית השנייה של שנת 1951.

הנהגת המדיניות הכלכלית החדשה לוותה בתהליך אינפלציוני מואץ. כאמור, בהשפעת גורמים חיצוניים כבר בשנת 1951 הורגשה עליית מחירים, אולם היא היתה מתונה לעומת האינפלציה שהתפתחה ב-1952. עודף אמצעי התשלום הנזילים שהיו ברשות הציבור והתייקרות מוצרי היבוא בעקבות הפיחות בלירה הישראלית הקפיצו את המחירים בשנה זו בשיעור של 58 אחוזים.

מגמות בתקציב הביטחון בשנים 1950-1952

בחינת תקציב הביטחון בשנים 1950-1952 מצביעה על ירידה בחלקו בתקציב המדינה ועל כרסום בשיעורן של הוצאות הביטחון מהתל"ג. שיעורן הוצאות הביטחון מהתל"ג ירד מ-9.1 אחוזים ב-1950 ל-6.0 אחוזים בשנת 1952; חלקו של תקציב הביטחון בתקציב המדינה מעודכן פחת מ-37.1 אחוזים ל-25.7 אחוזים בהתאמה.

ציור 1: (א) שיעור הוצאות הביטחון בתוך התל"ג
(ב) שיעור תקציב הביטחון בתקציב המדינה (מעודכן)

- מקור: 1. הוצאות הביטחון בתוך התל"ג על-פי: איתן ברגלס, 'נטל הבטחון והמשק הישראלי', המשק הישראלי חבלי צמיחה (עורך: יורם בן-פורת), תל אביב 1989, עמ' 224.
2. תקציב המדינה על-פי: נדב הלוי, רות קלינוב-מלול, ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ירושלים 1968, עמ' 148.
3. נתוני התקציב – ארכיון צה"ל, תיק א.צ.ג.

הוצאות ביטחון גדולות בתקופה שמיד אחרי מלחמה והתמתנותו לאחר מכן, כפי שקרה לאחר מלחמת העצמאות, אפיינו גם את המלחמות הבאות.³ מקורן בהזדמנות ובצורך למלא את החסר שנוצר בעקבות המלחמה, בהפקת לקחים ובגיבוש קונספציות חדשות.

בשנים 1950-1952 אמנם ניכרה ירידה בחלקה של הצריכה הביטחונית מהתל"ג ובשיעור תקציב הביטחון בתקציב המדינה; יתרה מזאת, לעומת השנים הבאות היה הנטל הביטחוני אפילו נמוך יחסית. אולם נוכח המשימות האדירות שעמדו אז לפני המדינה – קליטת עלייה, שיכון, התיישבות ופיתוח – והקשיים במאזן התשלומים, הטילו הוצאות הביטחון עול כבד ביותר על המשק.

בתקופה הנידונה חלה תמורה בהרכבו של תקציב הביטחון. לעומת גידול רצוף בחלקו של הוצאות האחזקה ניכרה ירידה של ממש בשיעור התקציבים שהופנו להקמת מבנים ומתקנים חדשים ולחימוש.

לוח 1. הרכב תקציב הביטחון (מקורי) בשנים 1950–1953 (אלפי ל"י)

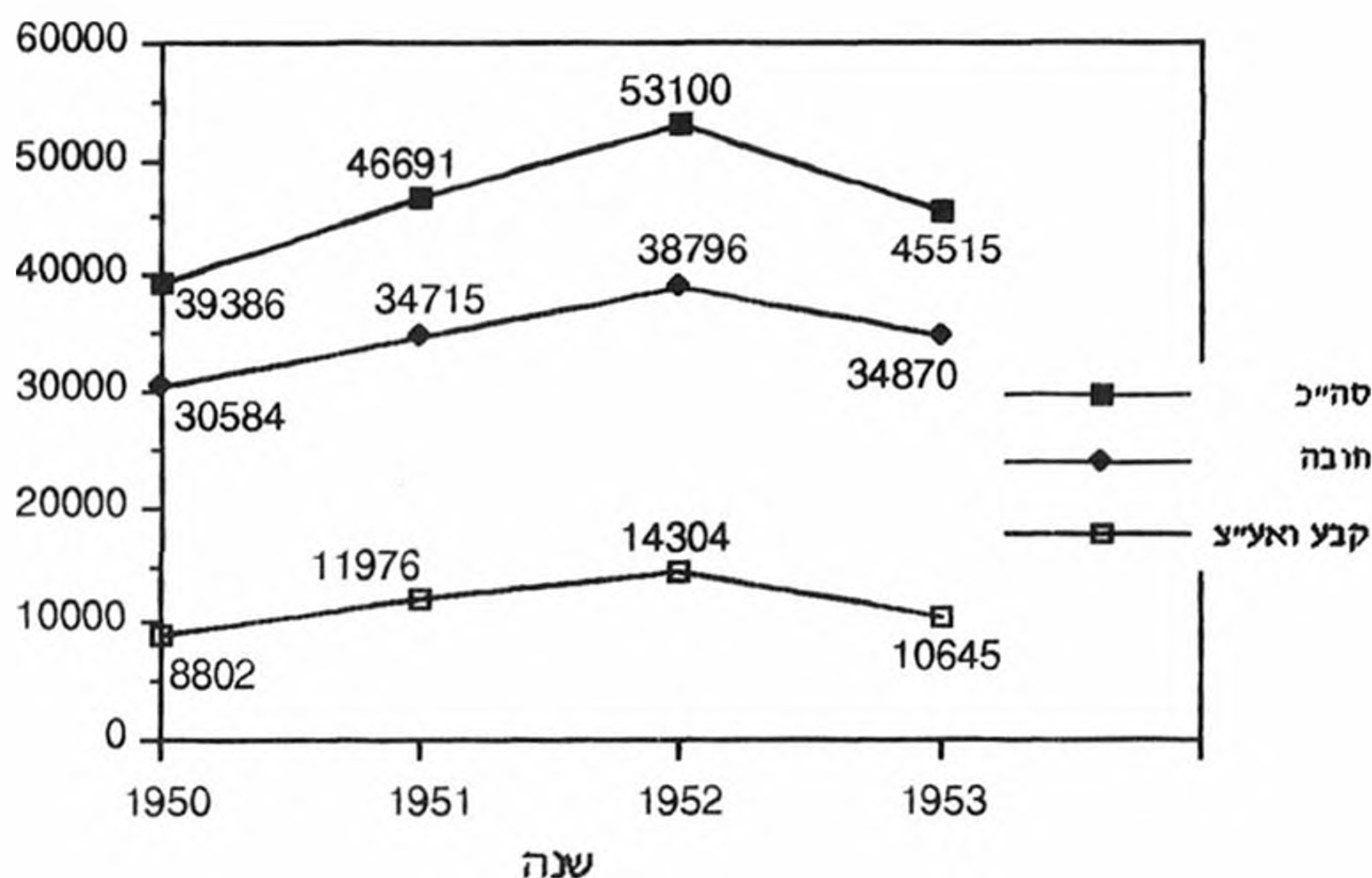
הנושא	1950		1951		1952		1953	
	סכום	אחוז	סכום	אחוז	סכום	אחוז	סכום	אחוז
סה"כ	47,582	100.0	50,000	100.0	58,000	100.0	85,000	100.0
החזקה	29,469	61.9	37,292	74.6	46,949	81.0	64,181	75.5
ציוד קבוע	1,947	4.1	4,103	8.2	1,839	3.2	3,099	3.6
מבנים ומתקנים חדשים	4,563	9.6	3,705	7.4	3,041	5.2	4,320	5.1
חימוש*	11,603	24.4	4,900	9.8	6,171	10.6	13,400	15.8

* כולל רכש בחוץ לארץ, ייצור בארץ ומחקר.
מקור: תקציב הביטחון בשנים 1950/51–1953/54, ארכיון צה"ל, תיק א.צ.ג.

השינוי בתקציב הביטחון נבע בראש ובראשונה מגידול בשיאי כוח אדם – בעיקר אנשי קבע ואזרחים עובדי צה"ל. לאחר הקמת המדינה לא היתה המערכת המשקית האזרחית ערוכה למלא את הביקוש הצבאי לשירותי אחזקה – כגון כביסה, מוסכים וכיוצא באלה – והצבא נטל על עצמו פונקציות שלהלכה לא היה צריך לעסוק בהן;⁴ ההכרה בצה"ל, בראש ובראשונה אצל הרמטכ"ל ידן, בחשיבותו של צבא סדיר גדול, ובתוך כך אנשי קבע ואזרחים;⁵ גיוס בלתי מבוקר, במידה מסוימת, של אנשי קבע ואזרחים (לדוגמה, בין האזרחים נמנו 1,000 נהגים ו-1,000 פקידים ומספר בלתי ידוע של חסרי מקצוע כסבלים, עוזרים ואחרים)⁶ – גורמים אלה השפיעו על הגידול בשיאי כוח אדם של חיילים בקבע ואזרחים. ייתכן שגם מערכת הדיווח ביחס

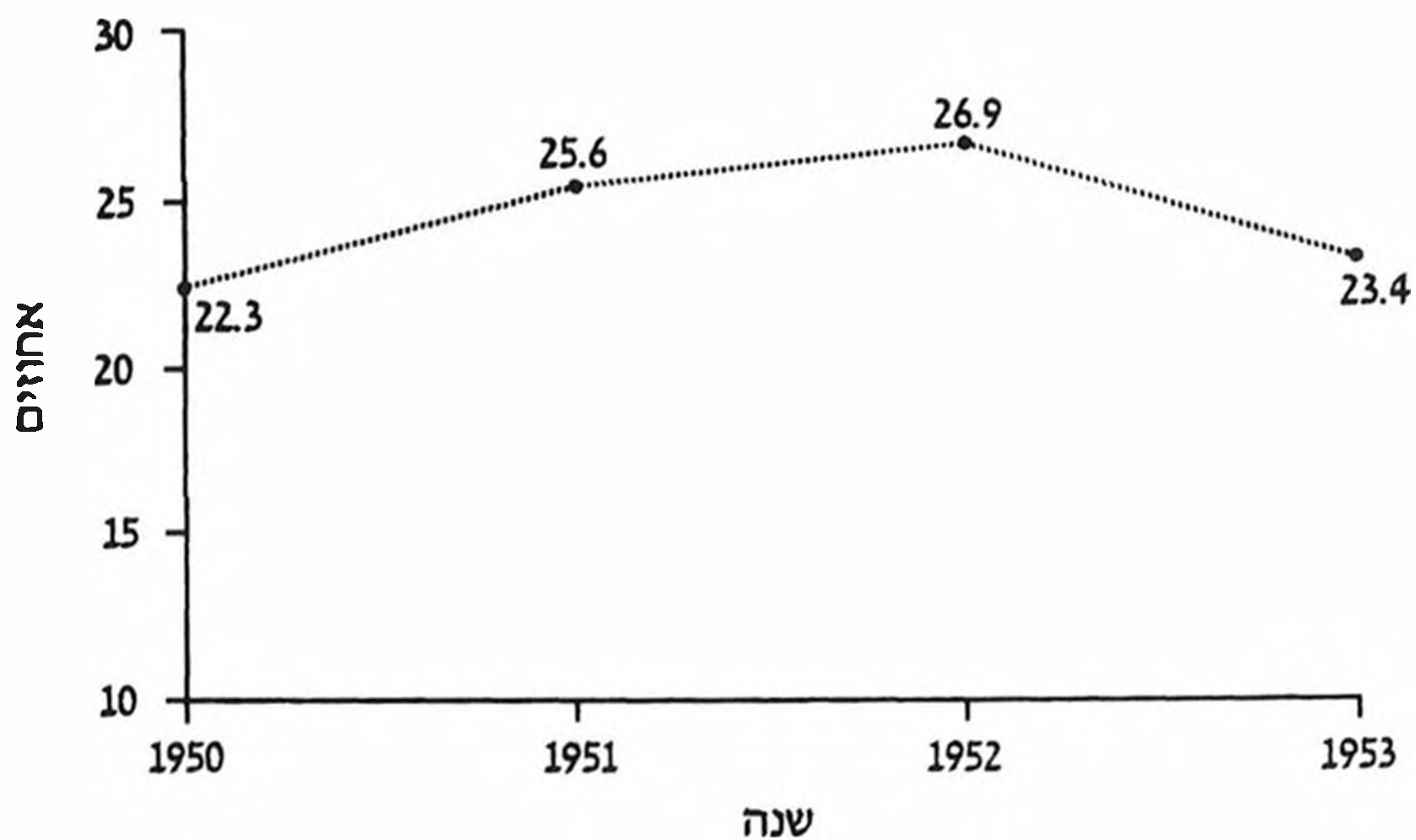
לאזרחים היתה לקויה והנתונים שהוצגו לא היו מעודכנים.⁷ בשנת 1950 עמד שיא כוח האדם – כולל חיילים בשירות חובה, קבע ואזרחים – על 39,386, מתוכם 8,802 חיילים בקבע ואזרחים; בשנת 1952 גדל השיא ל-53,100, מהם 14,304 אנשי קבע ואזרחים (ראה ציור 2). בשנים הללו גדל שיא האזרחים עובדי צה"ל מ-4,179 ל-7,084, והם היו 53 אחוזים מכלל הגידול של חיילי צבא הקבע והאזרחים. חשוב לציין, כי לעומת חיילי צבא הקבע שעיקר תרומתם בבניית הכוח הלוחם, בדרך כלל תרומתם של אזרחים עובדי צה"ל היא בתחום השירותים. בשנת 1950 היו חיילי הקבע והאזרחים 22.3 אחוזים משיא כוח האדם בצבא ואילו בשנת 1952 – 26.9 אחוזים. כלומר, בתחום כוח האדם חלו שתי התפתחויות אשר היתה להן השפעה מרחיקת לכת על תקציב האחזקה: גידול בשיא כוח האדם בכלל וגידול מואץ בשיא קבע ואזרחים בפרט, אשר עלותם גבוהה לעומת חיילים בשירות חובה. כתוצאה כך גדלו הוצאות השכר בתקציב הביטחון מ-42 אחוזים בשנת 1950 עד ל-60 אחוזים בתקציב 1952 מקורי. ניתן להסיק מכך שחל כרסום בעתירות ציוד הלחימה והציוד הרגיל.

ציור 2: התפתחות כוח האדם בצה"ל

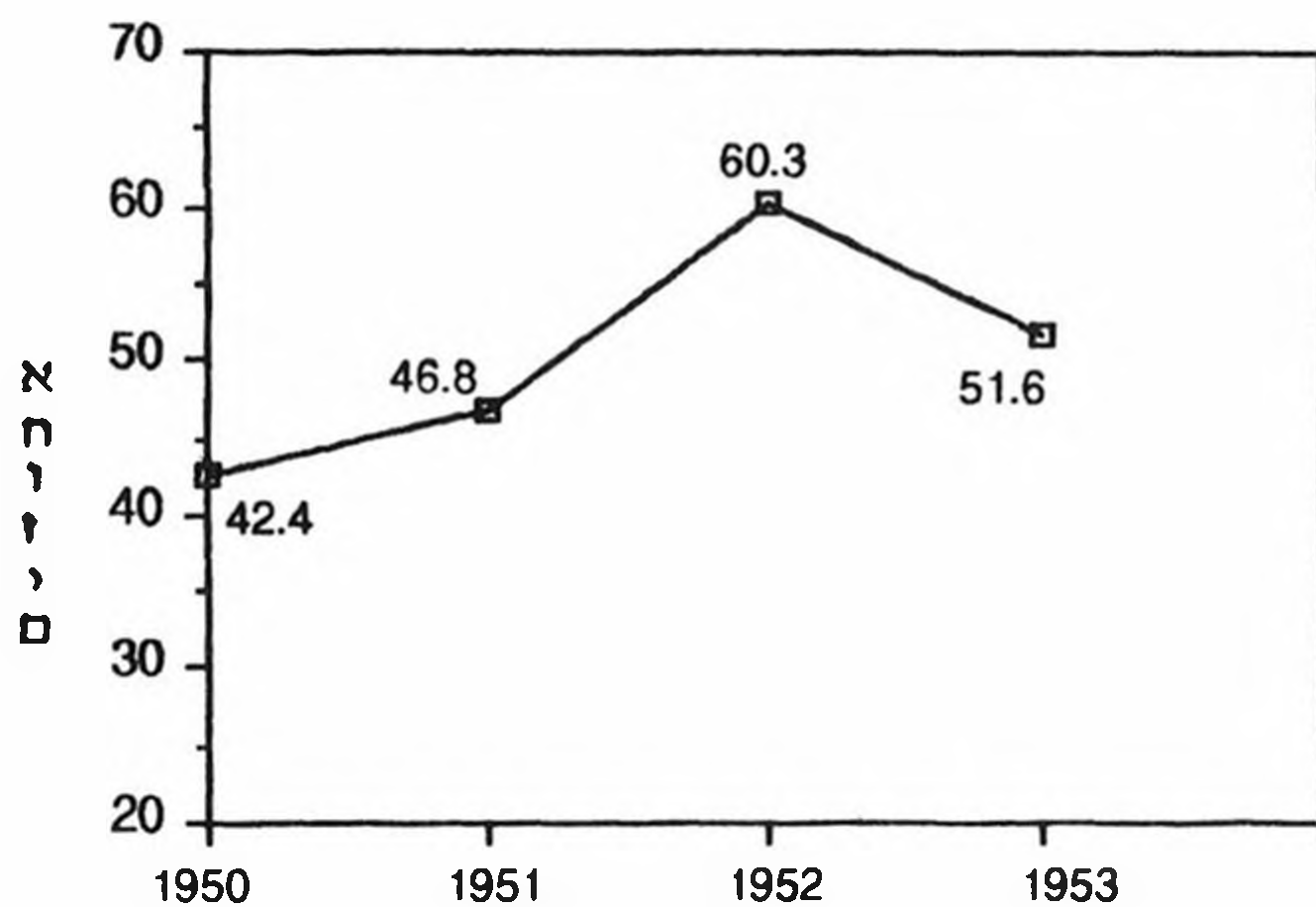

מקור: כוח אדם בצה"ל לפי תקציב בשנים 1950-51-1953/54, ארכיון צה"ל, תיק א.צ.ג.

ציור 3: התפתחות אנשי קבע ואזרחים מסך כל כוח האדם בצה"ל

ציור 4: הוצאות השכר כאחוז מתקציב הביטחון (מקורי)

מקור: הרכב תקציב הביטחון בשנים 1950/51–1954/55, ארכיון צה"ל, תיק א.צ.ג.

לקראת שנת התקציב 1952 עובדה הצעת תקציב בסך 70.5 מיליון ל"י, כדלקמן: 48 מיליון ל"י הוצאות מקומיות; 10 מיליון ל"י במטבע חוץ לרכש בחוץ לארץ; 3.5 מיליון ל"י תוספת על חשבון התייקרויות בשנת 1951; 9 מיליון ל"י במטבע חוץ לרכש בחוץ לארץ, אשר הותנו בשילומים מגרמניה. תקציב זה, לדעת הרמטכ"ל, לא נתן מענה לצורכי צה"ל. 'התקציב בסך 70.5 מיליון ל"י מכסה רק 60% מצרכי צה"ל. כפי שהוגשו על ידי החילות השונים. הקצוצים בתקציב יביאו להפסקת הפעולות לפיתוח כוחו של צה"ל ויגרמו לכך, שרמת הכוננות האפסנאית הירודה בלאו הכי, בגלל המחסור במלאים, תרד עוד יותר עם סיום שנת תקציב זו, ציין ידיו במכתב לבן גוריון.⁸ ביתר פירוט דחה תקציב זה ביצוע של תכניות לבינוי מתקני הדרכה, חימוש ועוד, לא אפשר את השלמתם של ביצורים באזורי גבול שונים, גרם לעיכובים בהקמת מערכות קשר, מנע את השלמתו של מלאי הכרחי בצידוד הנדסי – חומרי ביצורים, ציוד גישור והסוואה, דחה את חידוש צי הרכב ולא יכול להבטיח מלאי חלפים מתאים עבורו. למעשה אושרה מסגרת תקציבית קטנה יותר, בסכום של 58 מיליון ל"י, אשר לא כללה את התוספת בגין ההתייקרויות בשנת 1951, ואת נתח התקציב שהותנה בשילומים. התקציב עצמו נערך על פי מחירי ינואר 1952, קודם להנהגתה של התכנית הכלכלית החדשה.

ההתפתחות האינפלציונית בשנת 1952 הכבידה עוד יותר על ביצוע תכנית העבודה ועיוותה את ההקצאה הפנימית בתקציב בין היעדים השונים. על פי הסכמי השכר היה הצבא מחויב בתשלום תוספת היוקר. ממילא הצטמצמו המשאבים אשר ניתן היה להקצותם ליעדים אחרים בתקציב. 'הסכום שהננו מקבלים כיום מהאוצר מגיע עד 4 מיליון ל"י ומכסה בקשי את שכר העבודה בלבד. הננו מפגרים כיום בתשלומים בסך 2 מיליון ל"י לחדש ואנו עומדים בפני סכנה ממשית של הפסקת הספקה ושרותים לצבא, התריע מנהל מחלקת תקציבים במשרד הביטחון לפני מנהל המשרד.⁹ השינוי בשער החליפין והאינפלציה הדוהרת גרמו גם להתייקרותם של ציוד, דלק, מצרכי מזון ושירותים שונים.

התכנית הכלכלית החדשה כללה, כאמור, ריסון פיסקלי מחד גיסא, ומאידך גיסא התחייבו כיסוי של ההתייקרויות והגדלת תקציב הביטחון בהתאם, או שינוי בתכנית העבודה של צה"ל והתאמתה לסייגים התקציביים, או שילוב של שניהם. בן-גוריון תבע קיצוץ של 10 מיליון ל"י מהתקציב, וגם הכתיב איפה לקצץ – במרכזו הוא העמיד קיצוץ לאלתר של 2,000 חיילי קבע ועוד 4,000 אזרחים. הרמטכ"ל ידיו, שהיה מוכן לקיצוצים בתקציב ובכוח אדם, ואף עובדה תכנית שנדחתה בידי בן-גוריון, התקשה למלא את ההנחיה והתפטר. 'במכתבך הקצר... בו הנך מתעלם מכל ההצעות ופוקד על פטורי 2,000 אנשי צבא קבע ו-3,000 אזרחים מיד [ההדגשה במקור] (וכן הוראות נוספות) חרצת בהכרה את גזר דיני ואת הצעד הבלתי נמנע מצדי, כתב ידיו לבן-גוריון.¹⁰

בן-גוריון: ביטחון לאומי ועוצמה צבאית

בן גוריון היה מודע לזיקה בין ביטחון לכלכלה. עוד בעת מלחמת העצמאות הוא ייחס חשיבות לשיקולים משקיים בקביעת הוצאות הביטחון וגודל הצבא. 'אם המלחמה

תיגמר מחר ויבוא שלום ונוכל לפרק הצבא – הכל אתי שפיר. זוהי אפשרות רחוקה. יש להניח שעוד יהיו מלחמות, ואם גם ננצח – לא יבוא שלום, ונצטרך להחזיק צבא. ואם לא נמצא דרך לקצץ קיצוצים ניכרים – אנו עלולים לנצח בקרב ולנחול תבוסה ניצחת, [כי] 1. לא נוכל לשאת בעומס הכספי הנוכחי; 2. המשק הקיים הולך ונהרס: אין פועלים לקטיף, למשק החקלאי, לבניין, לחרושת ציבילית. ... אין לקצץ הכוח הקרבי – הוא לא מספיק גם עכשיו, אבל יש לקצץ – קיצוץ רב ואכזרי – בשירותים, וארגון היחידות הלוחמות יש לעשות ככה, שיצטרכו לפחות שירותים, ציין בישיבת המטה הכללי בתחילת חודש נובמבר 1948.¹¹ בן-גוריון הבין שהמשק אינו יכול לשאת את נטל הביטחון ובד בבד לפתח את החקלאות והתעשייה, להרחיב את הבנייה ולקלוט עלייה – יעדים אשר חייבו הקצאתם של משאבים אדירים. מסקנתו היתה אפוא כי נחוץ לערוך סדר עדיפויות חדש ולהגדיל את ההשקעות במישור האזרחי על חשבון קיצוץ בביטחון, הן בתקציב הן בכוח אדם. את השינוי בעדיפויות התנה ברגיעה במצב הביטחוני: 'אם יש מלחמה, אפשר לומר: "ייהרס המשק, אבל אנו מוכרחים להילחם!" אולם אנו איננו במצב של מלחמה, אסור לתת למשק שייהרס'.¹²

לאחר המלחמה, בשנת 1949, נדרש בן-גוריון לשאלת מהות הביטחון הלאומי ומרכיביו השונים. 'הביטחון שלנו לא יקום רק על ידי הצבא; הביטחון שלנו תלוי גם בפיתוח חרושת באזורים מסוימים, הוא תלוי בהתישבות במקומות מסוימים, הוא תלוי בעיקר בהגדלת האוכלוסייה היהודית בארץ', קבע בישיבת המטה הכללי באפריל 1949.¹³ חודש לאחר מכן רשם ביומנו בתמציתיות: 'ביטחון אינו רק צבא, גורמי הביטחון הם רבים: (1) עלייה; (2) התישבות; (3) עצמה משקית; (4) מדיניות חוץ נבונה'.¹⁴ על פי גישה זו הצבא הוא גורם בעל חשיבות בביטחון הלאומי ובשעת מלחמה גורם מכריע, אולם לא הגורם היחיד. התמקדות בביטחון – הגדלת הצבא, כוונות תמידית למלחמה והקצאת המקורות בהתאם לכך – אמנם מחזקת את העוצמה הצבאית בהווה, אבל עלולה לכרסם בחוסנה של המדינה בעתיד ולזעזע את יכולתה לעמוד במערכה כשתפרוץ. כלומר: הביטחון הלאומי, שכולל גם את ביסוס המשק, חינוך וקליטת עלייה, מקנה עוצמה לטווח הארוך, בעוד אשר יתרונה של הדגשת ההתעצמות הצבאית בלבד הוא בטווח הקצר. בן-גוריון המשיך לדבוק בהשקפה הרחבה של הביטחון הלאומי גם בשנים הבאות. במכתב אל רב-אלוף מקלף, עם כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל בשלהי 1952, הוא ציין: 'ביטחון ישראל נשען על יכלתו הכוללת של עם ישראל, היכולת הצבאית, המשקית הכספית והמוסרית. הצבא הוא כמובן אחד הגורמים המכריעים, אבל בשום אופן לא הגורם היחיד'.¹⁵

בן-גוריון העריך את העלייה ההמונית של יהודים לארץ-ישראל כמרכיב חיוני בביטחון הלאומי, בהיותה אמצעי להגדלת האוכלוסייה היהודית במדינה. נראה היה לו כי העדיפות המספרית של הערבים עלולה להיות לרועץ במערכה צבאית בעתיד. עליית היהודים לארץ-ישראל מבססת את מעמדה של המדינה באזור ומחזקת את ביטחונה. ממילא 'קליטת העליה אולי איננה פחות חשובה מאשר הצבא גם מבחינת הביטחון'.¹⁶ קליטת עלייה אינה מתמצה רק בהבאת היהודים לארץ: היא כוללת גם יצירת מקורות תעסוקה, הכשרה, חינוך ושיכון, אשר מחייבים הקצאת משאבים רבים.

בהתיישבות ראה בן-גוריון מכשיר למילוי החלל הטריטוריאלי וליצירת מאחז באזורי ספר. לדעתו, ההתיישבות באזורים בלתי מיושבים – הגליל, הנגב ופרוזדור ירושלים – ולאורך הגבולות היא יסוד שאין לוותר עליו בביטחונה של מדינה ישראל. מהטעם הזה, בין השאר, החשיב ביותר את הנח"ל. 'לדעתי, יש להגדיל את הנח"ל. ... הביטחון שלנו אינו רק צבא; אנו עומדים בפני שתי בעיות: אחת – אין בכלל מספיק יהודים בשביל המדינה, והשניה – מהיכן לקחת יהודים להתיישבות. ... היכן נמצא את האנשים כדי להקים את עשרות ומאות הישובים שאפשר להקים שם [בנגב – י"ג]. לא כל איש נח"ל מוכרח ללכת אחר כך להתיישבות, אך יש לו יותר שאנסים [הזדמנויות] לכך מאשר אדם שאינו נמצא בהכשרה חקלאית. דבר נוסף שיש להגדילו הוא בכיוון הניסיון אשר עשינו השנה. לאחר ההכשרה בנח"ל, בשנת השירות השניה, שלחנו חיילים להקמת נקודות חקלאיות בשלושה מקומות. ... על ידי כך אנו פותחים דרך להקמת ישובים במקומות התורפה.'¹⁷

את פיתוח המשק והביסוס הכלכלי ראה בן-גוריון כאבני בניין בביטחון הלאומי מכמה היבטים: (א) תשתית כלכלית – תקשורת, תחבורה, מקורות מים ועוד – ופיתוח תעשייתי מאפשרים פריסה גיאוגרפית ובניין חברה מתקדמת המושתתת על יסודות איתנים ומבוססים. (ב) הפיתוח המשקי והצמיחה הכלכלית יגדילו את הפוטנציאל הלאומי ויאפשרו בעתיד להקצות משאבים רבים יותר לביטחון. (ג) עצמאות כלכלית – הגברת יכולתה של המדינה לעמוד בלחצים חיצוניים, דימויה כמערכת חברתית וכלכלית יציבה וממילא חיזוק כושר ההרתעה שלה. (ד) משק יציב אשר אינו נתון בתהליך אינפלציוני – העדר יציבות ואי-ודאות במשק פירושו פגיעה בהשקעות, בצמיחת המשק ובהתפתחותו וכרסום במערכת החברתית-כלכלית כולה מצב אחד, ומצד שני האינפלציה מכבידה על ביצוע תכנית העבודה וכן יוצרת עיוות פנימי בתקציב, בהקצאה בין היעדים השונים. 'ידעתי שהצבא סובל מתוצאות ההתיקרות, אבל הוא גם משמש גורם להתיקרות, ובלי הקטנת השיא לא נמלט מגל חדש של אינפלציה (כי יהיה צורך להדפיס כסף) אשר שוב יכה הצבא,' כתב בן-גוריון לידיון, בשנת 1952, כשהמשק הישראלי היה שרוי באינפלציה גבוהה.¹⁸ (ה) ביטחון כלכלי ורווחה לפרט. 'המגמה היסודית של פעולתנו המשקית, הכספית וההתיישבותית בארבע השנים הקרובות צריכה להיות מכוונת לתת ביטחון כלכלי למדינה ולתושבי המדינה [ההדגשה במקור], לכלל ולפרט, לכל יחיד – לפועל, לפקיד, לעובד הרוח, לבעל התעשייה, לסוחר; שכל אחד מהם ירגיש שהוא עומד איתן על קרקע כלכלית מוצק ובטוח.'¹⁹ בנוסף על כך חייב בן-גוריון את שיפורם של השירותים הציבוריים – חינוך, בריאות. הקניית ביטחון כלכלי לפרטים וקידום רווחתם חשובים לביטחון הלאומי, שכן הם מגבירים את היציבות החברתית ומחזקים את המוטיבציה.

במדיניות חוץ מושכלת, כמרכיב בביטחון הלאומי, התכוון בן-גוריון בראש ובראשונה לשלום עם מדינות ערב השכנות ולביצור מעמדה של ישראל בעולם. כן הוא סבר, כי לחברותה של ישראל באו"ם יש ערך מבחינה ביטחונית.²⁰ בן-גוריון הבחין בין מדינאי לבין אנשי צבא בתפיסת הביטחון הלאומי. הללו מופקדים רק על קטע חיוני אחד בביטחון הלאומי – העוצמה הצבאית. ממילא סביר

וגם רצוי, לדעתו, שיעמידו את צורכי הצבא ואת התעצמותו בראש סולם העדיפויות, כלומר יתבעו נתח תקציב גדול יותר. 'אך טבעי הוא הדבר – וגם לדעתי רצוי – שתראה תחילה ובאמצע ובסוף וכל הזמן צרכי הצבא והביטחון במידה שהדבר תלוי בצבא', כתב לידין בעת הדיונים על התקציב לשנת 1952. לעומת המצביא ראייתו של המדינאי רחבה יותר ועליו להקיף את התמונה בשלמותה – את המשק, את קליטת העלייה ואת השירותים הציבוריים – ולא את צורכי הצבא בלבד. 'אני מוכרח לקחת בחשבון הכול', הוסיף בן-גוריון במכתבו לרמטכ"ל.²¹

בתום מלחמת העצמאות נערכו דיונים במטה הכללי ביחס למבנה הצבא ולגודלו. כבר בבירורים הראשונים התייחס בן-גוריון לתחלופה בין כוח אדם להצטיידות ועמד על עתירות הציווד. לאור הלקח של אמצעי לחימה דלים שהיו ברשות ההגנה בפרוץ מלחמת העצמאות, הצורך בטכנולוגיה מתקדמת ובאמצעי לחימה איכותיים כדי להשיג יתרון על אויב בעל עדיפות מספרית והאפשרות להתבסס על כוחות מילואים, הוא העדיף צבא קטן יותר אך מצויד מבחינה כמותית ואיכותית ברמה גבוהה יותר. 'אם תעמוד לפנינו השאלה – והשאלה תעמוד – בצורה כזאת שיש סכום נתון של איקס מיליון לירות לצרכי ביטחון ואנחנו יכולים להוציא שני שלישים מזה להחזקת הצבא, אם יהיה לנו צבא יותר גדול, ושליש לציווד; או שאנחנו יכולים להוציא מחצית האיקס הזה לצבא שיהיה יותר קטן ומחצית האיקס לציווד, באופן שנשכלל את ציוודנו – אני חושב שהשקעה יותר גדולה בציווד הנה ביטוח יותר טוב מאשר החזקת צבא יותר גדול', ציין בדיון מטכ"ל²² כמו כן סבר שהפעלת מודיעין יעיל תצמצם את ההוצאות לאחזקת הצבא, שכן היא תאפשר לקחת סיכון ולהחזיק פחות כוחות מגויסים. בחודש יוני 1949 נטל בן-גוריון פסק זמן ופרש מעבודה שוטפת ל'סמינר' ללימוד צורכי הצבא וארגונו. 'החלטתי בלבי להסתלק מאחרי הצהרים מכל עבודה עד שאברר לעצמי מה הכרחי ומה אפשרי ואגיש הצעה לממשלה', רשם ביומנו ב-19 ביוני 1949.²³ בעת 'הסמינר' נפגש בן-גוריון עם ראשי אגפים במטה הכללי ועם מפקדי חילות, למד את צורכי כוח האדם, את סדר הכוחות של מטוסים, של טנקים ושל מערכות נשק אחרות, בירר את התקנים הנחוצים להשלמה ובחן רעיונות והצעות לבניין סדר הכוחות. במרוצת 'הסמינר' הוא הגיע למסקנה, כי אפשר 'להעמיד כל הצבא על עשרים אלף בערך, בתנאי שנשיג מיד כל הציווד: רכב חדש, מספיק, חימוש (רובים, מכונות כבדות, תותחים, אווירוני קרב, תותחי ים וחוף, צוללות וסירות, רדר, קשר משוכלל), שנארגן שירות המודיעין בנדיבות ובשכלול טכני, שנאמץ המחקר המדעי הצבאי ונצייד התעשייה במכונות, חומר גלם, וכוח אדם מדעי וטכני, ניתן אימון מאומץ [ההדגשה במקור] לצבא העומד להשתחרר'.²⁴

בסיכום, בן-גוריון גרס צבא סדיר קטן בעל כושר ניידות גבוה, חמוש כראוי באמצעי לחימה מתקדמים, המעניקים יתרון טכנולוגי על האויב, כוחות מילואים מאומנים ומודיעין יעיל אשר יוכל להתריע בעוד מועד על איום אקטואלי מתהווה. תפקידי הצבא הסדיר 'המינימאלי' הם אלה:

א. כוח מחץ דרוך להדוף האויב עד שיתגייסו העתודות.

ב. מסגרת אימונים וקליטה צבאית לנוער המתבגר.

ג. גרעין פיקודי לעתודות.

ד. סגל מדריכים ומפקדים לישובים.

ה. משמר המתקנים הצבאיים והציוד הצבאי.²⁵

בפועל היתה מגמת ההתפתחות בכיוון שונה, ושיא כוח האדם היה גדול מדי לטעמו של בן-גוריון. 'לדעתי יש להקטין כוח אדם, 35 אלף זהו יותר מדי, ואם רק אוכל להיפנות ימים אחדים אנסה לבחון אפשרויות ההקטנה', רשם ביומנו בחודש אפריל 1950.²⁶ בראשית שנת 1951 לא נראתה לו כוונת המטה הכללי להגדיל את שיא כוח האדם: 'המטה סבור שיש להעמיד בשנה הבאה השיא על 40,700 איש, זאת אומרת הגדלה ב-4,500 (לא יתכן!)'.²⁷ נאמן להשקפתו הציע בן גוריון לידיו, כעבור זמן, 'קיצוץ כוח אדם במידה ניכרת (עד 5,000 איש) ובעזרת הקימוץ הזה להגדיל מהירות התנועה של הצבא (כלי רכב וחלקי חילוף), הגדלת התעש והרכש והרחבת נח"ל וביחוד גדנ"ע'.²⁸ ידין סבר לעומתו שאין להקטין את השיא.

בראשית שנת 1952 הונהגה התכנית הכלכלית החדשה אשר כללה, כאמור, ריסון פיסקלי. בן-גוריון תבע קיצוץ בתקציב הביטחון שנועד בראש ובראשונה לרסן את הוצאות הביטחון בשנת התקציב 1952 וכן לגרום לשינוי בסדר העדיפויות בתוך התקציב בשנים הבאות, כלומר לאפשר הפניית שיעור גדול יותר של משאבים להצטיידות. 'ארגון הצבא יש לכוון לקראת קיום ביטחון שוטף, הגברת הפוטנציאל בשנים הבאות', [יש לקצץ שיא האזרחים, משרתי קבע וימי אימונים של מלואים, הנחה בן-גוריון את הרמטכ"ל ואלופים אחדים שכינס כדי להסביר את הקשיים הכלכליים שחייבו קיצוץ בתקציב הביטחון].²⁹ אולם גם הפעם ידין לא השתכנע. המסגרת התקציבית הועמדה אמנם על 58 מיליון ל"י, אבל ההנחיה לקיצוץ שיאי כוח האדם לא מולאה.

בן-גוריון היה מודע לעיוות הפנימי בתקציב הביטחון – ליחס הגבוה בין אחזקה ושכר לבין הצטיידות – שהחריף עוד יותר מחמת האינפלציה במרוצת שנת 1952; הוא היה ער למשמעויות השליליות שהיו גלומות בו לגבי ההצטיידות באמצעי לחימה ובציוד והשמירה על רמת מל"א – פגיעה בהתעצמות צה"ל. על-פי תפיסתו של בן-גוריון את בניין הכוח הצבאי היה הרכב התקציב לא יעיל. על כן כשהחליט על קיצוץ בתקציב הביטחון, הוא לא הסתפק בעצם הקיצוץ, ובניגוד לפעמים קודמות עמד בתוקף על ירידה בשיאי צבא קבע ואזרחים. מטעמי יעילות הוא גרס גם את העברתם של חלק גדול מהשירותים הפונקציונליים, כגון דפוס, למשק האזרחי. בקיצוץ במספר חיילי הקבע ביקש בן-גוריון גם להעלות את רמתו של צבא הקבע ואת איכותו. בן-גוריון סבר כי השירות בצבא הקבע – ודאי ההשתייכות לשדרת המפקדים – מחייב סגולות ייחודיות. 'לא כל אחד ראוי לדבר זה, ולכך נחוצות עוד שתי סגולות: מוסריות ואינטלקטואליות. למען שאדם יקדיש את כל חייו לענין הצבא הוא צריך להיות ראשית טיפוס חלוצי. שנית, הוא צריך להיות מבין הנוער האינטלקטואלי ביותר, כדי שיוכל להעלות את הצבא לשיא'. גידול ניכר ובלתי מבוקר בצבא הקבע טומן בחובו משמעויות שליליות לצבא בפרט ולביטחון המדינה בכלל. 'אינפלציה של צבא קבע לא רק יעלה לנו ביוקר, לא יהיה רק הרס במובן כלכלי וכספי, אלא יהיה לדעתי גם הרס הצבא. אינפלציה כזו פירושה שנקח לצבא

הקבע כל אדם אשר ימשך לשם אם יבטיחו לו שיכון, מעמד, או זכויות אחרות. אנשים אלה יהיו סכנה לביטחון ולמדינה.³⁰ הקטנת צבא הקבע אמורה היתה אפוא לאפשר ניפוי בקרב חיילי הקבע ובחירה מדוקדקת שלהם, כדי לשפר את איכותו של צה"ל.

תביעתו הנחרצת של בן-גוריון לקיצוץ בתקציב הביטחון ובכוח אדם בשנת 1952 הונעה בראש ובראשונה בידי תפיסת הביטחון הלאומי שלו וההכרה בצורך לנקוט צעדים להבראת המשק, וכן בידי השקפתו ביחס לבניין העוצמה הצבאית. אולם היו עוד טעמים אשר השפיעו עליו, בעיקר על נחרצותו ועל העמדה החד-משמעית שגילה לעומת פעמים קודמות. ראשית, הופעל על בן-גוריון לחץ כבד של שר האוצר לוי אשכול. 'בדאגה רבה הריני לציין כי בצוע הקמוצים המובטחים במערכת מבנה צ.ה.ל מפגר ביותר. קמוצים אלה היו צריכים לתת אותותיהם ולהשפיע על תקציב הביטחון. ... אבקשך לאחוז בכל האמצעים, ולזרז בצוע הקמוצים', פנה אשכול לבן-גוריון באוקטובר 1952.³¹ מאז סיום מלחמת העצמאות תבע האוצר קיצוצים בתקציב הביטחון ואף נקט צעדים שונים, כגון עיכוב בהעברת כספים. ברם כניסתו של אשכול לתפקיד שר האוצר בשנת 1952 חיזקה ככל הנראה את מעמדו של משרד האוצר בכלל ואת יכולתו להתמודד בנושא תקציב הביטחון בפרט.

במישור הפוליטי הוכיחו תוצאות הבחירות המוניציפליות בשנת 1950 והבחירות לכנסת בשנת 1951 – שבהן התחזק מעמדה של מפלגת הציונים הכלליים, אשר תבעה את ביטול מדיניות הפיקוח – כי נשחק הגיבוי הפוליטי למדיניות הקיצוב והפיקוח.³² מפא"י היתה מוטרדת מהסתלקות אפשרית של המעמד הבינוני – בעלי מקצועות חופשיים, בעלי מלאכה, סוחרים – מתמיכה במפלגה, והתחזקה בה הדעה שצידדה בצעדים שיבלמו תהליך זה ויקרבו את 'חוגי הביניים' אליה. במפא"י היו מודעים לקושי לקיים משטר חירום כלכלי לאורך זמן ובד בבד להמשיך ולהחזיק בשלטון במדינה דמוקרטית. 'האנשים אינם בכיסנו ואנו לא רוצים להנהיג דיקטטורה', אמר בן-גוריון בוועדה המדינית של מפא"י, בדיון על הבעיות הכלכליות במדינה.³³ הגשמתה של התכנית הכלכלית החדשה, כולל הצעדים בתחום הפיסקלי, לא היתה מנותקת אפוא לחלוטין משיקול פוליטי. כלומר: ניתן לייחס להיבט הפוליטי השפעה עקיפה על ההחלטה לקצץ בתקציב הביטחון.

ראוי לציין, כי לאחר שידין התפטר ומרדכי מקלף מונה לרמטכ"ל, הגמיש בן-גוריון את עמדתו ביחס לקיצוץ בכוח אדם. 'עלינו להרגיע את הרוחות בענין צבא קבע. ההוראה שאני קבלתי אינה דומה להוראה שקבל הרמטכ"ל שהיה לפני. ההוראה הזאת אינה קיימת לגבי, כפי שהיתה קיימת לגבי הרמטכ"ל הקודם – הפקודה היא אינה קיימת כרגע. עתה קיימת הוראה להקטין מספר אנשי צבא הקבע, ובהדרגה, תוך שינוי מבנה ארגוני', אמר רב-אלוף מקלף בישיבת המטה הכללי בסמוך לכניסתו לתפקיד.³⁴ קודם שהתמנה כרמטכ"ל הבהיר מקלף לבן-גוריון כי לא יוכל להגשים את תכניתו במלואה, וייתכן שהסבר לתמורה בעמדתו של בן-גוריון נעוץ בקושי שלו לכפות את דעתו על מקלף לאחר שהרמטכ"ל הקודם כבר התפטר על רקע הקיצוצים.³⁵ אולם השערה זו לוקה בחסר. בן-גוריון היה אמור לדעת שידין לא ימשיך לכהן בתפקיד הרמטכ"ל, אם יעמוד על תביעתו לקיצוצים

בכוח אדם. 'כמובן, שבאם הנך חושב למרות הסברי, שהצעותיך ניתנות לבצוע והנך רואה בי רמטכ"ל שאינו מסוגל לבצע את הנחיותיך ... אל תהסס אפילו רקע קט לבקשני שאשתחרר מתפקידי. אקבל זאת מתוך הבנה מלאה', הבהיר ידן לבן-גוריון בראשית חודש ספטמבר 1952, חודשיים וחצי לפני שהגיש את התפטרותו.³⁶ מתעוררת אפוא השאלה: כלום לא ניתן לראות גם במערכת היחסים הבין-אישית של לבן-גוריון וידן גורם אשר הפריד ביניהם? הדעות בשאלה זו חלוקות.³⁷ או שמא ביקש לבן-גוריון להעמיק את השפעת האסכולה הבריטית בצה"ל על ידי החלפת ידן בקצין יוצא הצבא הבריטי?³⁸ המחקר אינו דן באספקטים הללו והם טעונים ליבון ובחינה נוספים.

ייתכן גם שנחרצותו של לבן-גוריון נועדה להוכיח את עליונות הדרג האזרחי הנבחר על הצבא.³⁹ לבן-גוריון עמד בתוקף על עליונות הממשלה כלפי הצבא. 'אין הצבא קובע המדיניות, המשטר, החוקים וסדרי הממשל במדינה. אין הצבא קובע על דעת עצמו אפילו את מבנהו, סדריו וקוי-פעולתו, ואין הוא כמובן מחליט על שלום ומלחמה. הצבא אינו אלא זרוע הביצוע, זרוע ההגנה והביטחון, של ממשלת ישראל. ... הממשלה נושאת במלוא האחריות על הצבא בפני נבחר העם בכנסת; הצבא כפוף בכול לממשלה, ואינו אלא מבצע הקו המדיני וההוראות שהוא מקבל מהמוסד המחקק והמבצע במדינה: הכנסת והממשלה', הבהיר לבן-גוריון לידין בסמוך להתמנותו לרמטכ"ל.⁴⁰ אפשר שבן-גוריון חשש מהתרופפות מוסרות השליטה והפיקוח על הצבא, ולפיכך ביקש לנצל הזדמנות שנקרתה לפניו – המחלוקת בנושא התקציב – כדי לחשל את חישוקי המרות של הגורם האזרחי-המדיני על הדרג הצבאי.

הקיצוץ בתקציב הביטחון הוערך בידי לבן-גוריון כסיכון מחושב. 'אי אפשר וגם מזיק לפעול בלי סכון ושקול מחושב', כתב לידין בעת הדיונים על הקיצוצים בתקציב הביטחון ב-1952.⁴¹ הערכת המודיעין גרסה שבטוח הקצר לא צפויה מלחמה כוללת עם הערבים.⁴² גם התיקון לחוק שירות הביטחון, מה-31 באוגוסט 1952, אשר האריך את שירות החובה של בנים מ-24 חודשים ל-30 חודשים, הוסיף לביטחוננו כי אפשר להפחית בשיאים של צבא הקבע ושל האזרחים. נראה היה אפוא לבן גוריון כי 'שיא כוח האדם המגויס הכולל צבא החובה, צבא הקבע והאזרחים העובדים בצבא – עולה כרגע על מידת יכולתה המשקית והכספית של המדינה ועל הצורך האמתי של הצבא הסדיר'.⁴³ לשון אחר, לבן-גוריון סבר שהצבא יכול להמשיך ולמלא את תפקידיו ומשימותיו גם לאחר הקיצוץ בכוח אדם.

תפקידי הצבא וממדיו: הגישה המרחיבה של ידן

יגאל ידן החזיק בדעה שצורכי הביטחון של המדינה והסכנות הנשקפות לה – השמירה על גבולות המדינה ועל מרחביה הלא מיושבים וההגנה מפני הסתננות המונית – מחייבים את קיומו של צבא סדיר גדול, הנמצא בכוננות מידית.⁴⁴ נראה היה לו שמערכת הגנה יעילה מצריכה את פיתוחם ואת ריכוזם של שירותים שונים, כגון רפואה, במסגרת הצבא. החלת האחריות להספקת השירותים הללו על הצבא תגביר את מוכנותו ואת כוננותו מצד אחד ותבטיח את הספקתם בעת חירום ותחשל

את כושר העמידה של האזרחים מצד אחר. לגישה זו מצא ידין תימוכין בכושר העמידה הרעוע של הערבים ובמנוסתם בעת מלחמת העצמאות, שכן הללו סבלו, לדעתו, מארגון לקוי ומהעדר מנהיגות מוסכמת הנושאת באחריות למיצוי המשאבים ולניהול המלחמה. העובדה שבמהלך מלחמת העצמאות ואחריה המשק לא היה ערוך לתת מענה לביקוש הצבאי לשירותי אחזקה חיזקה את דעתו שהצבא צריך לקיים בעצמו שירותים אלה.

כדי לאפשר את קיומו של צבא סדיר גדול, שעלות אחזקתו גבוהה, הציע ידין להעסיקו במשימות אזרחיות. 'היות ואני רואה שלא מוצאים את התקציב גם להחזקת צבא של 40 אלף איש וגם לצבא של 30 אלף איש אני אומר: נטיל על הצבא את כל הבעיה של הקונסטרוקציה בתקופה הקרובה. ... ואני אומר בלי שום היסוס, שאם ישאירו את הצבא על 80 אלף איש או על 70 אלף או 60 אלף איש, אבל יטילו עליו את כל הדברים האחרים אשר רוצים לעשות, הצבא ימלא גם את התפקיד הזה ואנחנו לא נאבד את הצבא. ... אני מודיע שהשירות הרפואי עם חיל ההנדסה ושירות האכסון, כאשר נגיד להם שהברירה בידם או להפסיק להיות שירותים או, יחד עם המשרדים הממשלתיים, למלא את התפקיד הזה והתפקידים הדומים, הם יעשו את הדבר הזה, בתכנון יחד עם השירותים האזרחיים, טוב יותר מכל כוח אחר,' הביע ידין את דעתו בעת הדיונים על גודל הצבא בשנת 1949, קודם שהתמנה לרמטכ"ל.⁴⁵ לשון אחר, לרשות הצבא יעמדו חילות מקצועיים – רפואה, הנדסה – מפותחים ומספר גדול של חיילים, אשר יעסקו בסלילת כבישים, בפינוי הריסות ובבניין בתים, בראש ובראשונה באזורים מרוחקים – בנגב ובגליל, בקליטת עלייה, בהספקת שירותי רפואה, בהובלה ימית על ידי חיל הים ועוד. לצד הפעילות האזרחית יקיימו החיילים מפעם לפעם סדרות אימונים, לשמירת כושרם הצבאי ולהעלאתו. גישה זו אכן ננקטה בתקופת כהונתו של ידין כרמטכ"ל: סופקו שירותי רפואה לכלל האוכלוסייה, צה"ל פעל במעברות וסייע בקליטת העלייה וכיוצא באלה, וכן פיתח מערכות עצמיות להספקת שירותים שונים. זאת ועוד, בדיונים על הקיצוצים בשנת 1952 הגיש ידין תכנית לחיסכון אשר כללה, בין השאר, 'הטלת תפקידי עבודות פתוח [ההדגשה במקור] (בנגב בעיקר וכן בחקלאות) על יחידות הצבא בכלל ועל ידי כך להקטין את מחירו של כל חייל'.⁴⁶

ידין החשיב ביותר את צבא הקבע. בתקופת כהונתו כרמטכ"ל הוקדשו מאמצים רבים לגיוס חיילים לשירות קבע, לפעמים גם באורח לא מבוקר, במגמה ליצור שלד פיקודי ומקצועי לצבא. הוא סבר שההחלטה על הקיצוץ בצבא הקבע 'תהרוס מחד את שלד הפיקוד של הצבא, צבא הקבע שהוקם בעמל כה רב, ומאידך את השלד הטכני והמקצועי של הצבא ללא כל יכולת של בצוע המשימות האופרטיביות'.⁴⁷ יתר על כן, הוא חשש פן קיצוץ בצבא הקבע ובאזרחים עובדי צה"ל עלול לעורר גל של התפטרות מהצבא, שכן 'כל היתר יעזבו בראותם שאין קביעות בעבודתם'.⁴⁸ ממילא לא השתכנע ידין מנימוקיו של בן-גוריון לקצץ בשיא כוח האדם בכלל ובצבא הקבע בפרט.

ידין העריך שקיצוץ בתקציב ובכוח האדם לא יאפשר לצה"ל לשאת באחריות לביצוע המשימות שהוטלו עליו. הוא פנה אל בן-גוריון 'להכיר בעובדה שכל עוד

משימות הצבא הינן כפי שהינן אין אפשרות [ההדגשה במקור] לקצץ בתקציב החזקתו. ...'. לחילופין הציע 'להוריד ובאופן הברור מהמשימות המוטלות על הצבא [כגון שירות הביטחון, חיל מדע, תעש, ממשל צבאי – י"ג] ולהעבירו לתקציב אחר או לשלבן באחריות גופים אחרים.⁴⁹ ידין לא כפר בסמכותו של הדרג המדיני – כלומר שר הביטחון והממשלה – להכריע בשאלות של מבנה הצבא ושל גודלו, אולם גרס שבמקביל עליו לקבל גם את האחריות לקיצוץ במשימות ולהתאימן לשינויים שהותקנו. על הגורם המדיני להגדיר אפוא את רמת הביטחון הנדרשת ולהקצות את המשאבים הנחוצים לשם השגתה. את הערכתו של בן-גוריון, שהצבא יוכל להמשיך ולמלא את משימותיו גם לאחר הקיצוצים בכוח אדם ובתקציב, ראה כחוסר הבנה מצד אחד וביטוי לכרסום באמון ביכולתו להמשיך ולהוביל את צה"ל מצד אחר. 'העובדה שבמשך כל התקופה הזאת היתה לי הרגשה מוחלטת שיש לך אמון מלא בי – היא שהוותה את מקור כוחי הגדול ביותר והיא גם שגרמה לי סיפוק אישי רב ביותר. תאמין לי שבין הסיבות הבלתי כתובות במכתבי הקודמים שהביאוני להחלטתי [להתפטר] היתה גם סבה נוספת והיא אי-הרצון להמצא במצב הבלתי נמנע במסבות הנוכחיות – שאמון זה ילך ויתמוטט – דבר שלא רק שהיה מונע בעדי מלבצע את תפקידי אלא היה הורס את אחת החוויות החשובות שבחיי, כתב ידין לבן-גוריון והוסיף נימה אישית למכתבי ההתפטרות הרשמיים.⁵⁰

לביסוס עמדתו נגד הקיצוצים טען ידין לקיפוחו של הביטחון, שכן שיעורו בתקציב המדינה פחת והלך, אף שתפקידי הצבא, לדבריו, לא צומצמו אלא אף התרחבו. טענתו של ידין היתה נכונה כשלעצמה, אולם היא היתה מנותקת מהמציאות במשק הישראלי, מבעיותיו ומהצרכים הכלכליים. זאת ועוד, היא גם התעלמה מהבעיה של העיוות הפנימי בתקציב הביטחון ומההקצאה הלא-יעילה בתוכו בין היעדים השונים.

בדומה לבן-גוריון הבחין גם ידין בין מדינאי למצביא. 'אם כי אנו דואגים גם לכלכלה ולצרכי המדינה השונים וחייבים לקחתם בחשבון, אבל האחריות הישירה המוטלת עלינו היא – לביטחון המדינה', קבע ידין עוד בשנת 1949.⁵¹ משמע, על הצבא להקפיד בראש ובראשונה על הגדלת עוצמתו, ועל מפקדיו לפעול במגמה זו ולהתמקד בה, כדי שיוכל למלא כראוי את משימותיו בהגנת המדינה. השאלות הכלכליות והחברתיות הכרוכות בהשגת המשאבים ובהקצאתם, על פי גישה זו, הן מענייניו של הדרג המדיני – הממשלה. השקפתו של ידין – המצביא – היתה מזווית ראייה צרה, ושונה מהראייה הכוללת והרחבה של הביטחון הלאומי, כפי שביטא אותה בן-גוריון – המדינאי.

בהתנגדותו לקיצוץ בתקציב הנחה את ידין גם שיקול טקטי: החשש שהסכמה לקיצוץ תוביל לתביעות נוספות לקיצוצים ובסופו של דבר לכרסום מרחיק לכת בו. ההתנגדות נועדה אפוא גם להשיג פשרה נוחה יותר לצבא.

כאמור לעיל, ידין היה מוכן לפשרה בנושא הקיצוץ בתקציב ובכוח אדם, ואף עובדה תכנית שכללה את ביטול הפיקוד השמיני כמפקדה עצמאית ומסגרות של בסיסי חטיבות;⁵² הקטנת שיא כוח אדם בצבא, במאוזן ביחידות, ב-2,500 איש; ביצוע עבודות פיתוח על ידי יחידות צבאיות; ביטול המסגרת הפיקודית של הנח"ל

והסתפקות במפקדה מצומצמת שתעסוק בחינוך, תנהל משא ומתן עם גורמי ההתיישבות וכיוצא באלה; החלפת חיילי חובה בעלי משפחות גדולות; החלפת 2,000 אזרחים בחיילים; ריכוז המטכ"ל והחילות בקריה וכן שילוב בפעולות משרד הביטחון והמטה הכללי.⁵³ בן-גוריון דחה, כאמור, את התכנית ונותר נחרץ בדעתו לקצץ 2,000 חיילי צבא קבע ו-4,000 אזרחים עובדי צה"ל. אשר על כן, התפטר ידן מכהונת הרמטכ"ל.

סיכום

מקורו של הוויכוח בין בן-גוריון לידן בשאלת הקיצוץ בתקציב הביטחון נעוץ בפער שהיה קיים ביניהם בתפיסת מהות ביטחונה של ישראל. בן-גוריון המדינאי השתית את הביטחון הלאומי על יכודות אחדים: עוצמה צבאית, משק יציב ומפותח, קליטת עלייה, התיישבות רחבה ומערכת חינוך. לעומתו התמקד ידן המצביא בחישולה של העוצמה הצבאית. לכך נוספה מחלוקת על דרך בניין הכוח במסגרת המגבלות הכלכליות והתקציביות הנתונות: צבא סדיר קטן, אך משוכלל ומתקדם בצידו ובטכנולוגיות שלו, עם מערכות מודיעין והתרעה מפותחות, כגירסת בן-גוריון, לעומת צבא סדיר גדול יותר, גם במחיר השקעות בהצטיידות, על פי ידן. גישתו של ידן ביחס לבניין הכוח הצבאי לא היתה יוצאת דופן והיא אפיינה גם רמטכ"לים אחרים.

ככל הנראה לא היו הפערים בין בן-גוריון לידן בלתי ניתנים לגישור. דומה כי שיקולים נוספים השפיעו על נחרצותו הבלתי-מתפשרת של בן-גוריון בוויכוח – הלחץ של האוצר, הרצון להוכיח את עליונות הדרג המדיני על הצבא ואפשר שגם טעמים אישיים.

לקיצוץ בתקציב הביטחון ובכוח אדם בצבא – גם אם לא בהיקף ובקצב שתבע בן-גוריון – היתה חשיבות מבחינת המשק הלאומי ומבחינת בניין העוצמה הצבאית. ביחס למשק הלאומי צמצם הקיצוץ את נטל הביטחון על המשק: הקטין את היחס בין הוצאות הביטחון לתל"ג וכן את היחס בין תקציב הביטחון לתקציב המדינה (ראה ציור 1 לעיל). אשר לבניין העוצמה הצבאית, הרי בקיצוץ היה משום שינוי בסדר העדיפויות בבניין הכוח – הרפיית הכוננות המידית כדי להגביר את הכוננות המלחמתית. לשון אחר, הקיצוץ בכוח אדם סכר גידול נוסף בחלקן של הוצאות השכר והוצאות האחזקה בתקציב על חשבון ההשקעות בחימוש, בבינוי ועוד (ראה לוח 1 וציור 4 לעיל); ואפשר להקצות בעתיד משאבים להצטיידות באמצעי לחימה באיכות גבוהה יותר ובכמות גדולה יותר, ועל ידי כך להגביר את עוצמתו של הצבא.

הערות

- * תודתי נתונה לפרופ' איתן ברגלס, לפרופ' חיים ברקאי, לד"ר מאיר פעיל ואל"מ (מיל') אורי אלגום על הערותיהם המועילות; כן נתונה תודתי לאגף התקציבים במשרד הביטחון על הסיוע שהגיש בהכנת השרטוטים.

- ★ ★ סא"ל (מיל') ד"ר יצחק גרינברג חוקר ביחידה לתיעוד ולמחקר היסטורי במשרד הביטחון ובמכון לחקר המדבר בקרית שדה בוקר.
1. (א) א' שפר, 'המירוץ הביטחוני בין ארצות העימות לבין ישראל', עיונים בכלכלה, ירושלים 1981.
 - (ב) ח' ברקאי, 'עלות הבטחון במבט רטרוספקטיבי', ירושלים 1980.
 - (ג) ע' סדן, 'בטחון לאומי וכלכלה לאומית', בתוך: צ' לניר (עורך), בטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985.
 - (ד) א' ברגלס, 'נטל הביטחון והמשק הישראלי', בתוך: י' בן-פורת (עורך), המשק הישראלי חבלי צמיחה, תל אביב 1989.
 2. פרק זה מבוסס על מחקרו של ח' ברקאי, ימי הבראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990.
 3. א' ברגלס, 'נטל הבטחון והמשק הישראלי', לעיל, הערה 1.
 4. ראיון עם אלוף (מיל') צבי איילון, 22 ביולי 1990; ראיון עם אלוף (מיל') יוסף אבידר, 4 בספטמבר 1990.
 5. גישתו של רב-אלוף יגאל ידן תידון בהרחבה בהמשך המאמר.
 6. 'הערכה ראשונה לתקציב הבטחון 1953-54', ארכיון צה"ל, תיק א.צ.ג/ג [להלן: ארכיון צה"ל].
 7. נראה שהיה קיים פער גדול בין נתוני כוח אדם של אזרחים שנמסרו לקראת שנת התקציב 1952 לבין מספרם בפועל.
 8. מכתב מרב-אלוף יגאל ידן אל שר הביטחון מתאריך 24 באפריל 1952, ארכיון צה"ל.
 9. 'תקציב הבטחון לשנת 1952/53', מכתב מאת ב' גלילי, מנהל מחלקת תקציבים, אל ז' שינד, מנכ"ל משרד הביטחון, מתאריך 22 במאי 1952, ארכיון צה"ל.
 10. (א) למעשה מדובר היה בקיצוץ של 4,000 אזרחים, שכן זמן קצר קודם לכן ניתנה כבר הנחיה לקצץ 1,000 אזרחים; ההוראה של בן-גוריון להפחית 3,000 אזרחים משיא כוח אדם היתה בנוסף להם.
 - (ב) מכתב מהרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן אל שר הביטחון, מתאריך 23 בנובמבר 1952, מכתב מס' 2, ארכיון צה"ל.
 11. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, תל אביב 1982, 3 בנובמבר 1948.
 12. ד' בן-גוריון, ישיבת המטה הכללי, 10 בינואר 1949, ארכיון צה"ל.
 13. ד' בן-גוריון, ישיבת המטה הכללי, 16 באפריל 1949, ארכיון צה"ל.
 14. יומן ד' בן-גוריון [להלן: יב"ג], 12 במאי 1949, ארכיון צה"ל.
 15. מכתב משר הביטחון אל ראש המטה הכללי רב-אלוף מרדכי מקלף, מ-8 בדצמבר 1952, ארכיון צה"ל.
 16. ד' בן-גוריון, ישיבת המטה הכללי, 6 ביולי 1949, ארכיון צה"ל.
 17. ד' בן-גוריון, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 24 ביולי 1952, ארכיון מפלגת העבודה בבית ברל 2/26/52.
 18. מכתב משר הביטחון אל ראש המטה הכללי, מ-20 בנובמבר 1952, ארכיון צה"ל.
 19. ד' בן-גוריון, המועצה הארצית של מפלגת פועלי ארץ ישראל, 29 באפריל 1951, ארכיון צה"ל.

20. יב"ג, 12 במאי 1949, ארכיון צה"ל; הדברים נרשמו בסמוך להחלטה על קבלת ישראל לאו"ם.
21. מכתב מבן-גוריון ליגאל [ידין], מ'29 בפברואר 1952, ארכיון צה"ל.
22. ד' בן-גוריון, ישיבת המטה הכללי, 16 במארס 1949, ארכיון צה"ל.
23. יב"ג, 19 ביוני 1949, ארכיון צה"ל.
24. יב"ג, 21 ביוני 1949, ארכיון צה"ל.
25. 'על מבנה הצבא ודרכו' (הוראות לראש המטה הכללי) [מכתב מבן-גוריון אל ידין לקראת כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל], 27 באוקטובר 1949. ארכיון צה"ל.
26. יב"ג, 30 באפריל 1950, ארכיון צה"ל.
27. יב"ג, 20 בינואר 1951, ארכיון צה"ל.
28. יב"ג, 14 בדצמבר 1951, ארכיון צה"ל.
29. יב"ג, 23 בפברואר 1952, ארכיון צה"ל.
30. ד' בן-גוריון, ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 24 ביולי 1952, ארכיון מפלגת העבודה בבית-ברל 2/26/52.
31. מכתב משר האוצר אל שר הביטחון, מתאריך 31 באוקטובר 1952, ארכיון צה"ל.
32. (א) בבחירות לכנסת בשנת 1951 עלו הציונים הכלליים משבעה חברי כנסת לעשרים. ראה: א' אריאן, פוליטיקה ומשטר בישראל, תל אביב 1985.
- (ב) יונתן שפירא וחיים ברקאי עומדים במחקריהם על הקשר בין התהליך הפוליטי לבין הנהגתה של מדיניות כלכלית חדשה. ראה: י' שפירא, עילית ללא ממשיכים, תל אביב 1984, עמ' 130-131; ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990, עמ' 40.
33. ד' בן-גוריון, ישיבת הוועדה המדינית [הפוליטית] של מפא"י, 27 בינואר 1952, ארכיון מפלגת העבודה בבית-ברל 2/26/52.
34. רב-אלוף מ' מקלף, ישיבת המטה הכללי, 9 בדצמבר 1952, ארכיון צה"ל.
35. (א) מכתב מסגן הרמטכ"ל אלוף מ' מקלף אל שר הביטחון, מתאריך 30 בנובמבר 1952; מכתב מד' בן-גוריון לראש המטה הכללי רב-אלוף מ' מקלף, מתאריך 8 בדצמבר 1952, ארכיון צה"ל.
- (ב) על פי שמעון פרס הופתע בן-גוריון מעמדתו של מקלף נגד הקיצוצים, לאחר שהתמנה כרמטכ"ל, שכן מקלף תמך בהם, לדבריו, וגם נתן את הצידוק הצבאי לכך בעת שידין כיהן כרמטכ"ל. ראיון עם שמעון פרס, 5 באוגוסט 1990.
36. מכתב מהרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידין אל דוד בן-גוריון שר הביטחון, מתאריך 3 בספטמבר 1952, ארכיון צה"ל.
37. (א) בראיונות עם יעקב ינאי [3.6.1990] ואלוף (מיל') מרדכי לימון [25.7.1990] הועלתה האפשרות שבן-גוריון התכוון להביא להתפטרות ידין.
- (ב) בראיון עמו שלל שמעון פרס גישה זו וגרס כי בן-גוריון הופתע מעמדתו התקיפה של ידין בסוגיה [5.8.1990]; בראיון עמו הבהיר אלוף (מיל') יוסף אבידר, כי לא ידוע לו על כוונה של בן-גוריון להיפטר מידין [4.9.1990].
38. ראיון עם אלוף (מיל') צבי איילון, 22 ביולי 1990.
39. ראיון עם שמעון פרס, 5 באוגוסט 1990.

ביטחון לאומי ועוצמה צבאית

40. 'על מבנה הצבא ודרכו' (הוראות לראש המטה הכללי) [מכתב מבן-גוריון אל ידן לקראת כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל], 27 באוקטובר 1949, ארכיון צה"ל.
41. מכתב מבן-גוריון אל יגאל [ידן], מתאריך 4 בספטמבר 1952, ארכיון צה"ל.
42. הערכת מודיעין שנתית שנים 1952–1953, יוני 1952, גנזך אמ"ן.
43. מכתב משר הביטחון אל ראש המטה הכללי רב-אלוף מרדכי מקלף, מתאריך 8 בדצמבר 1952, ארכיון צה"ל.
44. י' נאמן, 'תכנון מערכת בטחון לאומי לאומה בהתהוות', בתוך: צ' לניר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985.
45. אלוף יגאל ידן, ישיבת המטה הכללי, 16 באפריל 1949, ארכיון צה"ל.
46. מכתב מהרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן אל שר הביטחון, מתאריך 23 בנובמבר 1952, מכתב מס' 2, ארכיון צה"ל.
47. שם, שם.
48. מכתב מהרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן אל דוד בן-גוריון שר הביטחון, מתאריך 3 בספטמבר 1952, ארכיון צה"ל.
49. שם, שם.
50. מכתב מיגאל ידן אל דוד בן-גוריון, מתאריך 23 בנובמבר 1952, ארכיון צה"ל.
51. אלוף יגאל ידן, ישיבת המטה הכללי, 16 במארס 1949, ארכיון צה"ל.
52. הפיקוד השמיני חפף את מרחב תל-אביב.
53. (א) מכתב מהרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן אל שר הביטחון, מתאריך 23 בנובמבר 1952, מכתב מס' 2, ארכיון צה"ל.
- (ב) רב-אלוף יגאל ידן, ישיבת המטה הכללי, 23 בנובמבר 1952. ארכיון צה"ל.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

ארכיון צה"ל – פרוטוקולים משיבות המטה הכללי; תכתובת; דינים וחשבונות; יומן בן-גוריון
גנזך אמ"ן – הערכות מודיעין
ארכיון מפלגת העבודה בבית-ברל – פרוטוקולים משיבות הוועדה הפוליטית של מפא"י

ראיונות

אלוף (מיל') יוסף אבידר
אלוף (מיל') צבי איילון
יעקב ינאי (יאן)
אלוף (מיל') מרדכי לימון
אל"מ (מיל') איסר פן
שמעון פרס

ספרים ומאמרים

1. בן-גוריון ד', מדינת ישראל המחודשת, א, תל אביב 1975.
2. ברגלס א', 'נטל הבטחון והמשק הישראלי', בתוך: י. בן-פורת (עורך), המשק הישראלי: חבלי צמיחה, תל אביב 1989.
3. בר-זוהר מ', בן-גוריון, ב, תל אביב 1978.
4. ברקאי ח', עלות הבטחון במבט רטרופקטיבי, ירושלים 1980.
5. ברקאי ח', ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990.
6. גרינברג י', 'מימון מלחמת העצמאות', הציונות, י"ג (1988).
7. הורוביץ ד', כלכלת ישראל, רמת גן תשי"ד.
8. הלוי נ' וקלינוב-מלול ר', ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ירושלים 1968.
9. נאמן י', 'תיכנון מערכת בטחון לאומי לאומה בהתהוות', בתוך: צ' לניר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985.
10. סדן ע', 'בטחון לאומי וכלכלה לאומית', בתוך: צ' לניר (עורך), בטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985.
11. פטנקין ד', המשק הישראלי בעשור הראשון, ירושלים 1960.
12. שפירא י', עילית ללא ממשיכים, תל אביב 1984.
13. שפר א', 'המירוץ הביטחוני בין ארצות העימות לבין ישראל', עיונים בכלכלה, 1981.
14. שפר א', 'הנטל הכלכלי של מירוץ החימוש במזרח-התיכון', רבעון לכלכלה 131 (פברואר 1987).
15. שפר א', 'הנטל הכלכלי של מירוץ-החימוש בין מדינות-העימות ובין ישראל', בתוך: צ' לניר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985.
16. Berglas, E., *Defense and the Economy: The Israeli Experience*, Jerusalem 1983.
17. Safran, N., *From War to War: The Arab Israeli Confrontation 1948-1967*, New York 1969.

הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל

משה ליסק

למאמר זה מטרה כפולה:

- א. להציע מסגרת מושגית ראשונית לדיון במהותם של הרכיבים האזרחיים של תורות ביטחון והשלכותיהם על דפוסי יסוד של יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה.
- ב. לבחון בחינה ניסיונית את הרלוונטיות של המסגרת המושגית ל'מקרה הישראלי' באמצעות התייחסות למספר רכיבים אזרחיים של תורת הביטחון הישראלית.

תורות ביטחון כתובות ובלתי כתובות

אף על פי שאין חילוקי דעות בדבר החשיבות והחיוניות של קיומה של תורת ביטחון לאומי למדינות רבות, קשה למצוא תורות 'רשמיות' רבות שהן בבחינת תורת ביטחון כוללנית על מרכיביה הצבאיים והאזרחיים. תורות כאלה הן מיעוט זניח ביותר ברבע האחרון של המאה העשרים. עם זאת, ניתן לחשוף תורות חלקיות, או ליתר דיוק תורות ביטחון לאומי שהרכיב הצבאי שלהן מוגדר ומנוסח, אם כי במונחים כלליים מאוד, ואילו הרכיבים האזרחיים מוגדרים בדרך כלל בצורה עמומה אם בכלל.

השאלה הנשאלת היא מה הסיבה לכך, או במלים אחרות: מה הם התנאים המעודדים גיבוש תורה שיטתית ומה הם התנאים או הגורמים אשר מכשילים או מפריעים לכך? נראה שיש כמה סיבות להפרעות ולהכשלות. אפשר אחד של סיבות ניתן להגדירן כאינהרנטיות לדיסציפלינה של ניתוח אסטרטגי. הכוונה לאי־הוודאות המרובה המלווה את הנתונים שעל כל אליטה צבאית ופוליטית להתמודד עמם בעת הגיבוש של תורת ביטחון לאומי. אי־הוודאות משתקפת בשתי צורות עיקריות:¹

- א. מנסחי תורת הביטחון הלאומי פועלים במערכות קונפליקטואליות מובהקות. הם מצויים ללא הפסק בחיפוש אחר כוונות האויב (האמיתי או המדומה). זו מערכת של סיכול הדדי, של חיפוש מתמיד של פתרונות לאתגרים האסטרטגיים של האויב. זו מערכת של חשיבה שחייבת להתבסס על ההנחה שאין למעשה אסטרטגיה שאין לה תשובה.

- ב. שער החליפין בין ההשקעות לבין התוצאות הוא בדרך כלל עמום ביותר בגלל הפעולה בתנאים של אי־וודאות. זאת גם בהנחה שהתרגום של תורת הביטחון לטקטיקה הוא נכון וטוב.

סוג אחר של גורמים קשור באופי המשטר או התרבות הפוליטית, במידת תחושת האיום על החברה והמדינה ובדרגת הביטחון שניתן להשיג בנסיבות היסטוריות קיימות. באשר לתרבות הפוליטית הכוונה בעיקר לעובדה שמשטרים דמוקרטיים-

ליברליים נוטים פחות ממשטרים טוטליטריים, למעט בעתות מלחמה, לגבש תורת ביטחון לאומי כוללנית, שיש בה יותר משמץ של הכוונה לוויסות הכלכלה ולגיוס כוח אדם. הדבר נכון במיוחד בחברות דמוקרטיות מפולגות ומפוצלות לעומק בענייני חוץ וביטחון.² מצב כזה מחייב איזון עדין בין יריבים פוליטיים אם במסגרת קואליציונית ואם מחוצה לה.

משטרים טוטליטריים לעומת זאת נרתעים פחות מניסוחים ברורים למדי של תורת ביטחון לאומי כוללנית על רכיביהם הצבאיים והאזרחיים. אפילו משטרים דמוקרטים המתאפיינים בשלטון מפלגה דומיננטית אחת יהיו נוטים לעשות זאת, אם יחושו בסכנת איום רצינית וירצו להשיג דרגת ביטחון לאומי גבוהה יותר. תמריץ חשוב לגיבושה של תורת ביטחון לאומי הוא אפוא גם מצב הביטחון או תחושת הביטחון שבו מצויות מדינות. אין דומה מדינה החוששת לקיומה הפיסי ומבקשת להגיע לעליונות יחסית על אויביה הפוטנציאליים, או לכל היותר למצב של הרתעה ומאזן אימה, למדינה שאינה חוששת מאיום מוחשי. מדינה הנעדרת אויב פוטנציאלי היא המשתייכת, כלשונו של אלוף (מיל') ישראל טל, לאותן מדינות המוותרות 'על חירותן ביחסי חוץ ולעתים גם בענייני פנים וכן על חלק משאיפותיהן ומטרותיהן הלאומיות ומקבלות תכתיבים של אחרים כדי לשמור על קיומן הלאומי'.³

לאיום הנשקף למדינה בתפיסתם של התושבים יש אפוא משקל רב בהתפתחות תנאים מעודדים לגיבוש תורת ביטחון לאומי. יש מקום להבחין גם בין תפיסת האיום בקרב האליטה הפוליטית והצבאית מזה לבין תפיסת האיום בקרב האוכלוסייה מזה. לגורם האחרון יש ודאי משקל נכבד בחברות דמוקרטיות שבהן ניתן לנתב דעות אלה במסגרות פוליטיות ומינהליות ולהשפיע במידה זו או אחרת על תהליך קבלת ההחלטות.

גם מן הדברים הקצרים הללו עולה, שרק בדיקת יחסי הגומלין בין התרבות הפוליטית והמבנה החברתי לבין תפיסת האיום של האליטה והלא־אליטה כאחד יכולה ללמד על דרגת הביטחון הלאומי שמבקשים להשיג בתנאים היסטוריים מסוימים. יתר על כן, בתנאי אי־הוודאות הפנימיים הטמונים בעצם המתודיקה של גיבוש תורת ביטחון לאומי ניתן להבין אף יותר את הסיבות של גיבוש תורת ביטחון בהירה בחברה אחת, עמומה בחברה אחרת וקיומה במצב עוברי בלבד בחברות אחרות.

תורות ביטחון ויחסי צבא-חברה

לכל תורת ביטחון, ובוודאי לתורת ביטחון כוללנית, יש השלכות על יחסי צבא-חברה ככלל ועל היחסים בין האליטה הצבאית לאליטות הפוליטיות בפרט. הדבר נכון פי כמה, כאשר ההנהגה הצבאית עצמה היא היוזמת והמנסחת המרכזית של תורת הביטחון. שאלה זו שונה אם כי לא מנותקת משאלת מחקר הפוכה – השפעת יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה על גיבוש תורות ביטחון. אין שאלה זו נידונה כאן אלא במרומו בלבד. יחסי צבא-חברה ויחסי צבא-מדינה זכו למידה רבה של 'תיאוריזציה' ומישוג. מן הראוי לציין שברוב המקרים לא נעשתה מלאכה זו דווקא בהקשר של תורת ביטחון לאומי. על אחת כמה וכמה שה'תיאוריזציה' לא פותחה

בהקשר של דיון ברכיבים האזרחיים של תורת הביטחון והשלכותיה על יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה בחברה הנידונה. מסיבה זו אנו מבקשים להוסיף כמה רעיונות ומחשבות בסוגיה זו.

יעדה העיקרי אם לא הבלבדי של תורת ביטחון כוללנית הוא להבטיח גיוס אופטימלי של משאבים אנושיים וחומריים בתנאים של איום פוטנציאלי על ביטחון המדינה, על אחת כמה וכמה בתנאי מלחמה מסוג זה או אחר (טרור, מלחמת התשה, מתקפה חזיתית וכו'). כדי לממש יעדים אלה חייבת כל תורת ביטחון להתבסס על הנחות מסוימות נתונות מראש. בין ההנחות החשובות ביותר ניתן לציין את קביעת מקור הסמכות העליונה בענייני ביטחון לאומי, כלומר המקור האחראי לקביעת סדרי העדיפות הלאומית והמשתמע מכך לגבי חלוקת המשאבים לצורי ביטחון בכל הנוגע לכוח אדם, תקציבים ולגבי חלוקת תפקידים וסמכויות בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי. חברות רבות נתקלו בבעיות פוליטיות, נורמטיביות, אידיאולוגיות וקונסטיטוציוניות־משפטיות כאשר ביקשו לתת תשובות מדויקות ובהירות לכל אחת מהסוגיות הללו בנפרד או כמכלול.

נדגים את הפרובלמטיות הזאת בדיון בנושא חלוקת סמכויות ותחומי פעולה בין המגזר הצבאי לבין המגזר האזרחי. לכאורה עניין חלוקת התפקידים ותחומי הפעולה בין שני המגזרים הוא סוגיה פשוטה. המודל הקונסטיטוציוני הקלאסי, לפחות בחברות דמוקרטיות, קובע שקיימת חלוקת עבודה ברורה וקשוחה. הצבא (וסוכנויות ביטחון אחרות) עוסק בענייני ביטחון במשמעותם הצרה והספציפית; כלומר: הכשרת כוח אדם וצידודו, רכישה ופיתוח של אמצעי לוחמה וגיבוש דוקטרינה צבאית ההולמת את התנאים והנסיבות שבהן עשוי הצבא לפעול. המערכות האזרחיות עוסקות ב'כל השאר', החל בענייני רווחה, חינוך, איכות הסביבה, הכנת תשתית כלכלית וכלה במדיניות חוץ. התמונה במציאות הרבה יותר מורכבת כמובן. ראשית כול, אנו מוצאים תמונה שונה לחלוטין במדינות שבהן שולט הצבא. גם במדינות הגוש הסובייטי לא התקיים המודל הקלאסי (לפחות עד התקופה האחרונה). אולם גם בחברות דמוקרטיות למופת אין חלוקת תפקידים קשיחה מתקיימת במלואה. כפי שנראה להלן קביעה זו נכונה, ואולי ביתר שאת, לגבי ישראל.

כמה דברים אמורים? בצורה הסכמטית ביותר ניתן להגדיר את התופעה המאפיינת כיום צבאות רבים, גם בחברות דמוקרטיות, כ'התפשטות תפקידית', כלומר גלישה או חדירה של הצבא לתחומי פעילות החורגים מעבר לתפקידים המקצועיים ההיסטוריים של הקצונה המקצוענית – לימוד אומנות המלחמה ויישומה במישור האסטרטגי והטקטי. מדובר למשל בפעילויות כגון חינוך, הכשרה מקצועית אזרחית, ארגון טקסים ממלכתיים, ניהול מפעלים תעשייתיים, וקבלת אחריות בתחום התכנון של הביטחון הלאומי.⁴ הווריאציות של ההתפשטות התפקידית הן רבות מאוד.

אחת התוצאות של תופעה זו היא תהליך שניתן לכנותו תהליך של התדמות בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי. במלים אחרות, שני המגזרים האלה אשר בעבר הלא רחוק היו שונים זה מזה במידה זו או אחרת מבחינה מבנית־ארגונית, בדרך התפעול

ובנורמות החברתיות החלו להתקרב במידת מה זה לזה על ידי אימוץ אטריבוטים דומים או זהים לאלה המצויים במגזר האחר.⁵

תופעה זו מעוררת כמה שאלות עקרוניות: מה הם התנאים שבהם מתפתחת מגמת ההתדמות או לחלופין ההתנתקות? שכן גם זה קורה לפעמים.

האם מגמת ההתדמות או אי־הדמיון וההתנתקות משפיעה בו־זמנית ובאותה אינטנסיביות על כל האטריבוטים של שתי המערכות החברתיות ובכל תת־מערכות שמהן הן מורכבות?

לא נוכל להיכנס כאן לדיון בנושא זה.⁶ עם זאת כדאי להזכיר שתהליכים אלה כבר הביאו במידה רבה לשינויים בזהותה של הפרופסיה הצבאית עד כדי העלאת ספקות ביחס לאחדותה הפנימית. יש אפילו כאלה שמבקשים לערער על עצם ההגדרה של הפרופסיה הצבאית כפרופסיה לכל דבר.⁷ עניין השינוי בזהות הפרופסיונלית אינו דבר של מה בכך. הוא מתקשר עם התפיסות החדשות לגבי מהות הביטחון הלאומי ובמיוחד בניסיון לשלב בצורה אינטגרלית ואופרציונלית גם רכיבים אזרחיים.⁸ תופעות ההתפשטות התפקידית, ההתדמות והשינויים בזהות הפרופסיונלית מתקשרים ישירות עם שתי סוגיות מרכזיות שהן בעצם שני פנים למטבע אחד:

1. שאלת הגבולות בין שתי המערכות – הצבאית והאזרחית;
 2. שאלת מצבי המפגש, ברמות שונות, בין שני המגזרים.
- על פי לאקהם ניתן להבחין בין שלושה סוגי גבולות – 'אינטגרליים', 'חדירים' ו'פרגמנטריים'⁹ – וזאת על פי שתי אמות מידה:¹⁰

א. מידת הבקרה שיש לממסד הצבאי על יחסי הגומלין בין חברי הסגל הצבאי לבין דרגים שונים של הסביבה הבלתי צבאית;

ב. מידת החפיפה במטרות ומידת המיזוג הארגוני בין הצבא לבין מגזרים אזרחיים.

על פי אמות מידה אלה ממסד צבאי בעל גבולות אינטגרליים הוא ממסד ש'יש בו בקרה מרבית על יחסי הגומלין בין האנשים הממלאים תפקידים ברמות שונות של ההיררכיה הצבאית לבין הסביבה האזרחית. בקרה זו היא מצד האחראים על קביעת המטרות האופרטיביות של הכוחות המזוינים – כלומר הפיקוד העליון.¹¹

ממסד צבאי בעל גבולות 'חדירים' הוא ממסד ש'יש בו התמזגות מלאה הן מבחינת המטרות והן מבחינה ארגונית בין בעלי החזקה על אמצעי האלימות לבין קבוצות חבריות אחרות.¹²

ממסד צבאי בעל גבולות 'פרגמנטריים', אף שהוא מובחן ממגזרים אחרים במטרותיו ובארגונו, אין הוא מפקח ביעילות על יחסי הגומלין בין אנשי הסגל שלו לממלאי תפקידים אזרחיים. בכך הוא פוגם ב'אפשרותם של ממלאי התפקידים הצבאיים לקיים יחסי גומלין עם הסביבה הפוליטית והחברתית כישות אחת ובאופן עקבי.¹³

כמו כל טיפולוגיה, תהיה בהירה ככל האפשר, גם טיפולוגיה זו מעוררת מספר שאלות המחייבות הבהרה נוספת של הסוגיה הנדונה. החולשה המרכזית של טיפולוגיה זו היא בהתעלמותה מקיומם של מצבי מפגש מוסדיים, תרבותיים, נורמטיביים ואינפורמטיביים המקשרים בין המגזר הצבאי למגזרים אזרחיים שונים. אם נתעלם בשלב זה ממצבי המפגש הנורמטיביים והתרבותיים־סימבוליים ניתן לומר שקיומם של מצבי מפגש כרוך, כעיקרון, במפגשים בין אנשים השייכים למגזרים שונים. רוב

המפגשים שבהם מעורבים גם אנשי צבא נושאים אופי ממוסד כלשהו, כך שבאופן עקרוני הפיקוח של הרשויות הצבאיות הוא לא רק על הגבולות אלא גם, ואולי אף יותר, על מצבי המפגש בין אנשי צבא לאזרחים.

ניתן לבדוק את התועלת של המושגים הללו במספר תחומים: בתחום הפוליטי, הן במישור הקבינטי המצומצם והן במישור המפלגתי הרחב; בתחום הכלכלי, במיוחד בכל הנוגע לקומפלקס הצבאי התעשייתי; בתחום החינוך והתרבות, במיוחד לגבי המרקם הצבאי-החינוכי שהצבא פעיל בו בשיתוף או באי-שיתוף פעולה עם המערכות החינוכיות האזרחיות; בתחום הפעילות הפרופסיונלית, כלומר מידת שיתוף הפעולה של הממסד הביטחוני עם מומחים אזרחיים בתחום הביטחון הלאומי או הטכנולוגיה הצבאית ופיתוח אמצעי לוחמה; בתחום הקומוניקציה והאינטפורמציה, במיוחד בנוגע למידת שיתוף הפעולה בין מערכות קומוניקציה ואינדוקטרינציה של הצבא לאלה של המגזרים האזרחיים השונים; בתחום התרבות וטיפוח סימבולים לאומיים: הכוונה בעיקר למידת ההשתלבות של הכוחות המזוינים בחיזוק, בטיפוח ואף בפרשנות של מערכות סמלים, אתוסים ומיתוסים לאומיים בשיתוף או באי-שיתוף האליטות התרבותיות האזרחיות.

המפגשים בכל אחד מהתחומים הללו בין אנשי צבא לאזרחים הם בדרך כלל מפגשים ממוסדים במידה זו או אחרת ולכן בעלי אופי פורמלי או בירוקרטי יותר. אולם בצדם של מפגשים אלה עשויים להתקיים גם מפגשים בעלי אופי בלתי פורמלי כדוגמת רשתות חברתיות בעלות אופי אינטימי יותר המורכבות מאנשי צבא ואזרחים.

כיצד מתקשרות סוגיות הגבולות ומצבי המפגש עם שאלת תורת הביטחון הלאומי? בשלב זה קשה לתת תשובה מספקת, שכן קשר כזה לא נבדק כלל עד כה. ניתן רק להעלות כמה השערות ולאחר מכן לנסות ולבדוק אותן, לפחות בדיקה ראשונית, על ידי הצגת המקרה הישראלי.

ההשערות הן כדלקמן:

1. מימושה האפקטיבי של תורת ביטחון כוללנית מחייב פיתוח ומיסוד מפגשים רב-תחומיים בין המערכת הצבאית לבין מגזרים אזרחיים, תוך שאיפה לתיאום בסיסי ביניהם.
2. תוכן הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון ומידת הבולטות היחסית שלהם משפיעים על החשיבות היחסית של מצבי המפגש. כך למשל תגדל חשיבותו של המפגש בתחום החינוך האזרחי, אם תורת הביטחון תחתור לאינדוקטרינציה אחידה וריכוזית של ערכים ונורמות.
3. גם לרכיבים הצבאיים-הפרופסיונליים תהיה השפעה על חשיבותם ועל אופיים של מצבי המפגש בחברות שהארגון הצבאי שלהן הוא תלת ממדי – צבא סדיר, צבא קבע וצבא מילואים גדול ופעיל – יותר מאשר בחברות המתבססות על צבא מתנדבים בלבד. גם לנושאים יותר ספציפיים, כגון מדיניות הפרישה של הקצונה הבכירה, יש השפעה על רשתות חברתיות של קצינים ואזרחים.
4. מידת הסינכרוניזציה בין הרכיבים האזרחיים לבין הרכיבים הצבאיים משפיעה על אופי הגבולות בין שני המגזרים ועל חשיבות היחסים של מצבי המפגש. ככל שרבה הסינכרוניזציה גם יהיו הגבולות חדירים יותר.

5. מידת הסינכרוניזציה עשויה להשפיע, באמצעות מצבי המפגש, על ההיקף האפשרי של מוביליזציה של כוח אדם ומשאבים. מן הראוי לציין, שגם אם משתמע מתוך השערות אלה שהקשר בין תורת ביטחון לאומי לאופי הגבולות הוא חד־סטרי אין זה כנראה נכון. ההנחה היא שיש הזנה הדדית.

האם קיימת תורת ביטחון ישראלית כוללנית?

השאלה הראשונה שחייבת להישאל בהקשר זה היא באיזו תורת ביטחון ישראלית מדובר? שכן ניתן לקבוע שמעולם לא היתה תורת ביטחון כוללנית רשמית, מכל מקום היא לא זכתה לפרסום פומבי. אישים מרכזיים בפוליטיקה הישראלית (כבן־גוריון, יגאל אלון ומשה דיין) אמנם הציגו בתקופות שונות רכיבים של תורת ביטחון. אולם אף שלדבריהם היתה השפעה רבה הלכה למעשה על החשיבה הצבאית, מעולם לא פורסמו אלה לפחות במלואם כמסמך רשמי. עם זאת, ניתן לצרף רכיבים אלה ולבנות מהם פסיפס, חלקי לפחות, של תורת ביטחון ישראלית.

השאלה השנייה המתבקשת בהקשר זה היא מדוע לא נוסחה מעולם בישראל אסטרטגיה טוטלית או כוללנית. לכך כמה תשובות המשלימות זו את זו. יש התולים את האשמה שלא ניתן לגבש ולנסח תורת ביטחון לאומי בכך, שהחברה הישראלית התקשתה מאז ומתמיד להגיע לקונסנזוס לגבי היעדים הבסיסיים של תורת הביטחון, ובמיוחד בכל הנוגע לגבולות ההגשמה הציונית.¹⁴ במלים אחרות, שאלות רבות בתורת הביטחון מחייבות למעשה תשובות שהן אידיאולוגיות ביסודן. מצב זה מונע מלנסח תורת ביטחון כוללנית מקובלת על מרביתו של הציבור. יתר על כן, יש לשער שבעצם ההימנעות מניסוח תורה כזו ניתן לעקוף מחלוקות אידיאולוגיות חריפות ולווסת את הקונפליקט האידיאולוגי, לרככו ולמתנו. אם השערה זו נכונה, הרי מתגלה כאן קשר ברור לתכונה בסיסית של התרבות הפוליטית הישראלית, שנוטה לווסת קונפליקטים יותר מאשר לפתור אותם תוך כדי הכרעה חד־משמעית וחד־צדדית. היעדרה של תורת ביטחון לאומי הכוללת גם רכיבים אזוריים נובע בין השאר מכך שבמהלך השנים קיבל צה"ל את המונופול על ניסוח ההיבטים הצבאיים של תורת הביטחון, משמע דוקטרינה צבאית,¹⁵ מבלי שהשותף האזרחי למלאכה זו – האליטה הפוליטית – ימלא את חלקו בהגדרה מחייבת של הרכיבים האזוריים והבטחת הסינכרוניזציה ביניהם.

עוד סיבות המוזכרות בהקשר זה הן אלה: הסודיות הרבה המלווה כביכול את נושאי הביטחון לפחות בישראל; שיבוש חריף בתהליכי קבלת החלטות ברמה הממלכתית; ביטחון עצמי של האליטה הפוליטית והצבאית בכושר האלתור, תכונה שהפכה כמעט לתכונת אופי לאומית.¹⁶

היעדרה של תורת ביטחון כוללנית רשמית אין פירושו שסוגיה זו לא העסיקה את קברניטי המדינה, את הקצונה הבכירה, פרשנים צבאיים או אנשי אקדמיה. העיון בדבריהם מאפשר איפוא להצביע על הפרמטרים הצבאיים העיקריים ובמידה פחותה בהרבה על הפרמטרים האזוריים. מן הראוי לציין שבין המרבים להתייחס לרכיבים האזוריים של התורה הבלתי כתובה מצויים, בנוסף למדינאים ואנשי הגות למיניהם,

דווקא כמה קצינים בכירים, אם כי גם הרוב ביניהם לא נטו לטפל כלל בסוגיה זו. דווקא אנשי האקדמיה המעיטו לטפל בנושא זה מבחינה מחקרית, אם כי לא המעיטו בחשיבותו מבחינה עקרונית. עם זאת, המכנה המשותף בין כל העוסקים הוא המודעות שתורת הביטחון הלאומי חייבת לתת פתרון, ולו חלקי, לאיום האסטרטגי הבסיסי שמרחף על החברה הישראלית.

האיום על הביטחון הבסיסי של ישראל מתגלם בשלוש נקודות תורפה אסטרטגיות, שתורת הביטחון הישראלית מתקשה למצוא להן תקנה:

- ★ יחסי כוחות דמוגרפיים בלתי מאוזנים;
- ★ גבולות פגיעים בשל העדר עומק אסטרטגי;
- ★ הצורך בעמידה בקונפליקט אלים ממושך הכרוך בהקצאה גבוהה של משאבים לצורכי ביטחון לאומי.

המענה לאתגר שמקורו בנקודת התורפה הראשונה היה שיטת הגיוס שהתבססה על ניצולת גבוהה של כוח האדם הזמין. שיטה זו מתבססת על תפיסה של 'עם חמוש', ולפיה מנוצל בעת המלחמה מלוא הפוטנציאל של כוח האדם במסגרת שירות צבאי לשעת חירום. סדר הכוחות של הצבא מתבסס על שלושה רכיבים: שלד מקצועי של משרתי קבע; כוח סדיר של חיילים בשירות חובה הנמשך שלוש שנים; מערך מילואים זמין לגיוס מידי שבו משרת הגבר הישראלי עד הגיעו לגיל 55.

לשיטת גיוס זו השלכות אסטרטגיות וחברתיות מרחיקות לכת; למשל: ישראל אינה יכולה לצאת למלחמה כוללת בלי להקדים לכך גיוס מילואים. לפיכך היא מתקשה בהשגת הפתעה אסטרטגית. גם מלחמת התשה או כל צורה אחרת של מלחמה ממושכת הכרוכה בגיוס מילואים מקשה על ישראל, הנזקקת במקרה זה להסלמה כדי להביא את ההתמודדות לסיום שיאפשר את שחרור אנשי המילואים שגיוסם פוגע בפעילות הכלכלית. מאותה סיבה עצמה אין אפשרות לעמוד בגיוס מילואים ממושך – ישראל אינה מסוגלת להישאר מגויסת זמן ממושך בלי לצאת למלחמה. בשל ההסתמכות על אנשי מילואים מתקשה ישראל גם להחזיק בשטחים צפופי אוכלוסייה שנכבשו בידה, למשל בלבנון. ולבסוף, מבחינה חברתית קשה לישראל לצאת למלחמה שאין עליה הסכמה לאומית.

באשר למענה לאתגר שמקורו בחוסר עומק אסטרטגי, הרי שעד למלחמת 1967 התייחסה ישראל לגבולותיה הפגיעים כאל גורם נתון שאין לה שליטה עליו ועליה להביאו בחשבון בשיקוליה. לפיכך אימצה דוקטרינה של 'התקפת נגד מקדימה'.¹⁷ דוקטרינה זו עוררה את השאלה, מתי מגיעה ישראל למסקנה כי כוח ההרתעה שלה התערער ועליה לקדם התקפת אויב צפויה על ידי יוזמה צבאית משלה. תשובה חלקית לשאלה זו ניתנת על ידי קביעת שורה של אינטרסים חיוניים לישראל שהפגיעה בהם מהווה עילה למלחמה. לאחר מלחמת ששת הימים הומרה תפיסה זו בתפיסה של 'גבולות בני הגנה' שנועדו להקנות לישראל גם יכולת ספיגה ללא מכה מקדימה.¹⁸ שינוי תפיסה זה גרם לכך שהוויכוח האסטרטגי הפך לחלק מהוויכוח האידיאולוגי בנושא שלמות הארץ, ובעלי תפיסות אידיאולוגיות שונות הציעו מפות חלופיות של גבולות בני הגנה.¹⁹

האתגר השלישי שמולו עומדת ישראל מבחינת ביטחונה הלאומי הוא ייצוב של דפוס

יחסי צבא-מדינה כך שתתאפשר היערכות לקונפליקט אלים ממושך. לבעיה יש שתי פנים: פן אחד הוא הבטחת גיוס אופטימלי של משאבי כוח אדם ומשאבים חומריים לצורכי ביטחון לאומי בתנאים של משטר דמוקרטי; ופן אחר – יצירת מערכת בקרה התואמת את התנאים של מצב חירום מתמשך המאופיין בפעולות אלימות מוגבלות בתקופות של מלחמה רדומה והידרדרות חוזרת ונשנית מדי מספר שנים למלחמה פעילה, המתנהלת במסגרת אילוצים פוליטיים בינלאומיים. שתי הפנים של היערכות הביטחון הלאומי משתזרות זו בזו. המאפיינים הייחודיים של יחסי צבא-מדינה קבעו במידה רבה הן את מידת הקונסנזוס הלאומי לגבי הקצאת משאבים לצורכי ביטחון והן את דפוסי הבקרה האזרחית על מערכת הביטחון. מאפיינים אלה – השתתפות נרחבת של אזרחים במשימות הביטחון הלאומי, גבולות עמומים בין שתי המערכות, רשתות חברתיות וערוצי תקשורת בין האליטות הצבאיות לאזרחיות – הם שהביאו להתפתחות יחסי גומלין מגוונים בין המגזרים האזרחיים למגזר הצבאי.

הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הישראלית

הבולט והחשוב בין מנסחיה של תורת הביטחון הלאומי של ישראל על רכיביה הצבאיים והאזרחיים הוא דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון של ישראל. הוא הרבה להתבטא בסוגיות אלה ואף פעל בצורה נמרצת לישם את רעיונותיו. בן-גוריון קבע עוד בשלהי מלחמת העצמאות שיש 'לעקור מתוכנו טעות נפסדת, אם היא קיימת, שבצבא בלבד נקיים את ביטחון המדינה'. הצבא, לדעתו של דוד בן-גוריון, 'אינו ממצה צרכי הבטחון, ובעיית הבטחון היא מקיפה ומעמיקה יותר מבעיית הצבא'.²⁰ בנאום בכנסת שבו הוא מציג את חוק שירות הביטחון תש"ט (1949) הוא מונה את גורמי הביטחון העיקריים:

1. עלייה וקליטה: 'גורם ראשון ועליון לביטחוננו היא עלייה רבתי בממדים גדולים ובקצב מהיר. אין שום מאמץ מלחמתי וביטחוני שידמה מבחינה זו להגברת העלייה'.²¹
 2. התיישבות וחלוקה מאוזנת של האוכלוסין בשטחי המדינה השונים: על המדינה, קובע בן-גוריון, 'להגיש מלוא עזרתה להתיישבות בכוח החוק, בכוח אמצעים הכספיים ובכוח התכנון'.²²
 3. אי תלות ככל האפשר בתחום ייצור המזון הבסיסי, בתעשייה במכשירי התגוננות (אמצעי לוחמה) ובקשרי אוויר וים עם חו"ל.
 4. מדיניות חוץ של שלום.
 5. הצבא חייב ליהפך ל'בית יוצר של נוער חלוצי לוחם, בריא בגופו ובנפשו, יוזם, עזרוך וכשר פעולה, קל תנועה וחרוץ עבודה שלא יירתע מכל קושי ומכל סכנה'. יתר על כן, הצבא 'יכול וצריך לשמש גורם מלכד בעיצוב דמותו החדשה של העם והיקלטותו הנאמנה בתרבות ובחברה החדשה הנוצרת במדינת ישראל'.²³
- על מנת לטפח בחיילים תכונות אלה מבקש בן-גוריון מהכנסת לאמץ את התקנה שאחרי אימון צבאי ראשוני של כמה שבועות יישלחו החיילים 'להכשרה חקלאית מלווה בפעילות תרבותית מאומצת, מכוונת להקנות את הלשון העברית לנוער שלא

ביקר בבית הספר, או שהוצא ממנו מחמת עוניו ודחקו, ולטפח בכל הדור הצעיר חושים לשירות, לעבודה משותפת, לעזרת גומלין, לאחריות, לסדר ולמשמעת, להכרת הארץ, לחיי טבע, לשירות לוחם ויוצר.²⁴

מדינאי בכיר אחר אשר עסק רבות בסוגיית הביטחון הלאומי ובמיוחד ברכיבים האזרחיים היה יגאל אלון.²⁵ על הרכיבים האזרחיים שבן-גוריון הרבה לדבר עליהם (כגון עלייה, קליטה והתיישבות) מוסיף אלון את הרכיבים האלה:

1. שיעורי ילודה גבוהים יותר: לשם כך נדרשים שירותי רווחה אשר יאפשרו לכל משפחה בישראל להביא ילדים לעולם ולגדלם בתנאים תרבותיים מבחינת המגורים, התזונה, ההלבשה וההיגיינה הגופנית והרוחנית.²⁶

2. סדרי חברה שיפחיתו במידה רבה את הפערים החברתיים בין עולים לוותיקים, בין אשכנזים למזרחיים: אלון, כנציג של האגף השמאלי של תנועת הפועלים, מדגיש את הקשר בין אופיו של המשטר המדיני והחברתי לבין ביטחון המדינה. כך למשל הוא טוען ש'הפלת מחיצות חברתיות טעון טיפול מעשי דחוף, שאם לא כן צפויה העמקת האנטגוניזם הבין-עדתי והרחבת הקרע הפסיכולוגי בעם, שהנו חמור בלאו הכי, והוא עלול למצוא את ביטויו גם בצה"ל. שהרי הצבא אינו אלא בן-דמותו של העם ומושגיו'.²⁷ למרות החשיבות שמייחס אלון לסוגיות חברתיות, הרי הוא מטיף למתינות מבחינת אמצעי הפעולה בכל הנוגע לטיפול במתחים חברתיים. כך למשל קובע אלון שמתח בין-מעמדי הוא גורם מחליש ורק על ידי 'העמקת ההכרה בשותפות הגורל הלאומית ניתן להקהות במידה רבה את תכיפות הניגודים הפנימיים לפחות במידה שהדבר נוגע לביטחון המדינה'.²⁸

3. התנדבות למילוי משימות קולקטיביות: אלון מייחס חשיבות רבה ביותר להתנדבות זו. הוא סומך הרבה פחות מבן-גוריון על מסגרות ממלכתיות וסבור ש'גם בעתיד, לא פחות מאשר בעבר, אין לסמוך על התחיקה ועל היוזמה הממלכתית בלבד כאמצעים ראשיים להניע את היחיד ואת הציבור בארץ כי ימלא את חובותיו הלאומיות'.²⁹

אל התפיסה הבסיסית ביחס לחשיבותם של רכיבים אזרחיים בתורת הביטחון הלאומי של שני אישים בולטים אלה מצטרפים גם כמה קצינים בכירים שפרשו בינתיים מצה"ל. אחד הבולטים ביניהם הוא אלוף (מיל') ישראל טל.³⁰ בהקשר זה יש להזכיר גם את תת-אלוף (מיל') אברהם איילון שפיתח בפרסומים רבים את 'משוואת הביטחון הלאומי'. איילון רואה בגורמי הביטחון מקבילית של כוחות המורכבים מארבע תת-מערכות: משטר, כלכלה, חברה וצבא.³¹ איש צבא בכיר אחר שעסק, גם אם באופן בלתי שיטתי, ברכיבים האזרחיים הוא אלוף (מיל') אברהם טמיר.³² מכל מקום, כולם כאחד כוללים ברכיבי הביטחון מושגים כ'איכות חברה' ו'איכות כלכלה'. מצויים בין אנשי הצבא גם כאלה המוסיפים או המדגישים במיוחד את הממד האידיאולוגי כרכיב חשוב ואוטונומי בעוצמה הלאומית. הממד האידיאולוגי בהקשר זה הוא הרעיון הציוני, ויש באפשרותו, על פי גירסה זו, לספק תשובות מעשיות והולמות לבעיות האסטרטגיות והקיומיות של ישראל כיום.³³

הסוגיה של הרכיבים האזרחיים בתורת הביטחון הלאומית הועלתה מדי פעם גם בידי

חוקרים באוניברסיטאות או במכוני מחקר אחרים. עם זאת נטו מרביתם לטפל בתורת הביטחון מזווית הראייה האסטרטגית-הפוליטית, הכלכלית או של היחסים הבינלאומיים.³⁴ אף על פי כן ניתן למצוא גם כאן כמה תובנות חשובות בנושא הנדון. כך למשל קובע יחזקאל דרור שבתכנון תורת הביטחון הלאומי צריך להתייחס גם ליעדים 'פנימיים', כולל העם היהודי, לאמור: הגברת הסולידריות הלאומית, הגברת ההסכמה הלאומית ביחס לאפשרויות הסדר שונות במישור של הקונפליקט הישראלי-ערבי, הגברת העלייה וגיבוש העם היהודי.³⁵

חוקר אחר, אלוף הר-אבן, מדבר על כוח פנימי כאחד ממרכיבי הכוח הלאומי. כוונתו לקיומה של מדינה דמוקרטית, לעליונות המשפט, לשוויון אזרחי ולמערכת יחסים תקינה בין יהודים לערבים ובין יהודים חילוניים לדתיים.³⁶ יתר על כן, הוא מבקש לשנות, ולו בצורה חלקית, את היחס בין ההשקעות בביטחון לבין ההשקעות בחינוך. במלים אחרות, הוא ממליץ על צמצום מסוים של שולי הביטחון, שבעת כתיבת הדברים היו רחבים למדי לדעתו, תמורת השקעה במערכת החינוך על כל דרגותיה ובמיוחד בהשכלה גבוהה. הר-אבן גם טוען שממשלות ישראל לא דנו מעולם באומדן הסיכונים: ביטחון לעומת חינוך.³⁷ הר-אבן גם ממליץ לראות את בעיית ערביי-ישראל והעם היהודי כבעיות אסטרטגיות. באשר למדיניות כלפי המיעוט הערבי, הרי יש לכך השלכות מדיניות אסטרטגיות בשני מובנים: ראשית 'בכל הנוגע לזהותה של ישראל כמדינה דמוקרטית ויהודית ויחסי הפנים בתוכה' ושנית 'בכל הנוגע ליחסיה עם מדינות ערב ובפרט עם הפלסטינים'.³⁸ באשר לעם היהודי, יקבע טיב יחסי הגומלין באיזו מידה תשמש התפוצה היהודית כעומק אסטרטגי לישראל. לשם כך הא קובע שיחסי הגומלין בין ישראל לתפוצה לא צריכים להיות מושתתים על כסף, ואפילו לא על עלייה, 'אלא על הנכונות להשתתף בפתרון הבעיון שאתן ישראל מתמודדת ובכך להקל מהעומס שבו היא נתונה'.³⁹

מכל הנאמר לעיל אנו למדים שהיתה מודעות כלשהי לנושא הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומית אבל, כאמור, לא התקבלה מעולם תורת ביטחון רשמית. עם זאת, אין פירושו של דבר שבשגרה היומיומית, ובוודאי במצבי חירום, לא התמסדו במשך השנים נורמות התנהגות ואף תקנות וחוקים שהנחילו לנו דה-פקטו תורת ביטחון. ההפך הוא הנכון. כל זאת אכן קרה אם כי תוך סתירות ופרדוקסים לא מעטים. לכך היו כמובן השלכות על יחסי הגומלין בין מערכת הביטחון על שלוחותיה לבין מגזרים אזרחיים שונים. ניתן לחלק את הרכיבים האזרחיים המגוונים שהוזכרו לעיל לכמה קטגוריות מרכזיות, הנבדלות זו מזו, אם כי לא בצורה בלבדית מבחינת טיב העיקרון הנורמטיבי-האידיאולוגי 'התומך' ברכיבים אלה.

1. הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי הניזונים בראש ובראשונה (אם לא בצורה בלבדית) מהאידיאולוגיה הציונית בעלת הגוון הסוציאליסטי: העלייה והקליטה; הגברת הילודה; התיישבות ופיזור האוכלוסייה; אי-תלות בתחומי ייצור בסיסיים ויחסי גומלין ותמיכה הדדיים בין ישראל לתפוצה היהודית.

2. הרכיבים האזרחיים של תורת ביטחון הניזונים בעיקר מתכונות דמוקרטיות של תרבות פוליטית: מדובר בדגש המושם על סדרי ממשל דמוקרטי, כולל כפיפות חד-משמעית של הצבא להנהגה הפוליטית האזרחית. תחושת הכורח בוויסות

קונפליקטים פנימיים על מנת לרככם ולמתנם באמצעות פשרות. לעומת זאת נטייה פחותה יותר לפתור קונפליקטים על ידי אכיפה חד־צדדית של נוסחה פוליטית או אידיאולוגית חד משמעית. לקטגוריה זו שייך גם הדגש על חינוך לפטריוטיזם, התנדבות ומחויבות כלפי הקולקטיב.

3. הרכיבים האזרחיים הניזונים בעיקר מתפיסות של זיקה לעקרונות אזרחיים אוניברסליים: מדובר בהתייחסות לשוויון וצדק חברתי, כולל עמדות של סובלנות ושוויון כלפי מיעוטים אתנו־לאומיים.

עקרונות אלה העומדים ברקע הרכיבים האזרחיים הנ"ל גובשו בראשית תקופת המדינה וברובם אף קודם להם.⁴⁰ רכיבים אלה ביקשו לחזק את הרכיבים הצבאיים ועל ידי כך להתמודד ביתר הצלחה עם נקודות התורפה האסטרטגיות של ישראל: המאזן הדמוגרפי השלילי, העדר עומק אסטרטגי והצורך לשמור על רמת מגויסות גבוהה של כוח אדם ומשאבים כלכליים. כך למשל עלייה, קליטה, הגברת הילודה, באות לתת תשובות לבעיית המאזן הדמוגרפי השלילי. התיישבות ויחסי גומלין קרובים וחמים עם התפוצה היהודית קשורים בעיקר בעובדת העדר עומק אסטרטגי וכן בעובדת קיומם של סדרי ממשל ותרבות דמוקרטיים. עקרונות אוניברסליים של צדק ושוויון קשורים בשמירת רמת גיוס גבוהה של כוח אדם איכותי ומשאבים כלכליים.

מגמות שינוי בתפיסת הרכיבים האזרחיים

ההדגמות הללו של הקשר בין נקודות תורפה אסטרטגיות ורכיבים אזרחיים של תורת הביטחון אינן מעידות שתמיד היתה בהכרח סינכרוניזציה בין הרכיבים הצבאיים לרכיבים האזרחיים, או בכל קטגוריה בתוך עצמה. כמו כן, לא תמיד היה ברור אופי יחסי החליפין ביניהם. טיב חוסר הסינכרוניזציה, עוצמתה ועקרונות יחסי החליפין שפעלו בנושאים אלה מחייבים עדיין מחקר מקיף ורציני. עם זאת, ניתן לרמוז לפחות על כמה שינויים, או מגמה לשינויים, שהתרחשו במהלך השנים. קביעה זו נכונה, אגב, לא רק לרכיבים האזרחיים אלא גם לרכיבים הצבאיים של תורת הביטחון, שספגו ביקורת חריפה במיוחד מאז מלחמת יום הכיפורים.⁴¹ השינויים חלו בכל אחת משלוש הקטגוריות המרכזיות. מדובר בכרסום בקונסנזוס ואפילו בהתהוות שברים עמוקים בתוכו. כך, למשל, העיקרון הבסיסי של הציונות הקלאסית – התיישבות בכל רחבי ארץ־ישראל – או במלים אחרות הפיכת הנוכחות של יישובים לאחד האמצעים המובהקים של הגברת הריבונות הפוליטית – שנוי במחלוקת עמוקה. גם יחסי הגומלין בין ישראל לתפוצה נמצאים בתהליך של שינויים מהותיים למדי. עקרון התמיכה הבלתי מסויגת של התפוצה בישראל בכל הנוגע למדיניות החוץ והביטחון הפך לשנוי במחלוקת בתפוצה עצמה. יתר על כן, יש בישראל עצמה פחות הסתייגות מפני מעורבות יהודי התפוצה במאבקים האידיאולוגיים והפוליטיים הפנימיים בישראל.⁴²

גם בעקרונות שאפיינו את התרבות הפוליטית הישראלית ועיצבו את אופיים של הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון ניתן להבחין בשינויים משמעותיים. ניתן להגדירם כהתעצמות אי־הליגליזם במעשה ובאידיאולוגיה בחברה הישראלית.⁴³

חודה של תופעה זו מופנה בעיקר כלפי התרבות הפוליטית הדמוקרטית. אחד הביטויים לכך הוא התפשטות של עבריינות אידיאולוגית. תופעות אלה אופייניות בעיקר לימין הרדיקלי (תנועת 'כך' למשל) ולאגף הדתי-הלאומני (חוגים מסוימים ב'גוש אמונים'). אבל גם באגף הנגדי יש גילויים רבים של אי-קבלת מרות. יתר על כן, אי קבלת המרות באגף זה מתייחסת לתחום רגיש ביותר – סרבנות לשירות צבאי. אמנם סרבנות זו היא מאוד סלקטיבית ו'על תנאי', שכן מדובר בסירוב שירות שהתייחס בשעתו ללבנון בלבד ובסרבנות לשרת ב'שטחים' כיום. פגיעה חמורה למדי היתה גם במערכת היחסים בין מערכת הביטחון לבין מגזרים מסוימים בחברה הישראלית (חוגי המתנחלים). התפתחות זו הואצה במיוחד מאז פרוץ האינתיפדה. הגוונים השונים של תורת הביטחון הלאומי הבלתי כתובה של ישראל אינם מספקים תשובה ברורה לאתגרים שעומדים כיום לפני צה"ל בשטחים המוחזקים. שכן, יותר מכל מצב בעבר, הפתרונות השונים המוצעים לדיכוי האינתיפדה אינם יכולים להיות מנותקים משיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים. יתר על כן, עצם ההנחה הזאת וההזדהות הפומבית עמה מצד קצינים בכירים מעוררת חשדות וחששות באגפים שונים של הציבור הישראלי. על רקע זה היו כבר מספר עימותים חסרי תקדים בין אישים פוליטיים מרכזיים, כולל שרים וראש הממשלה, לבין קצינים בכירים⁴⁴ ובמידה חריפה אף יותר בין מתנחלים לבין קצינים⁴⁵. אחת התוצאות של תהליך זה היא סכנה מוחשית לפוליטיזציה חמורה של המערכת הצבאית. המערכת הצה"לית לא היתה נקייה גם בעבר משיקולים פוליטיים בעת תהליכי קבלת החלטות.⁴⁶ גם בעבר לא חסרו עימותים בין רמטכ"לים, שרי ביטחון וראש ממשלה.⁴⁷ אולם במקרה זה מדובר באיכות אחרת או באופי אחר של פוליטיזציה – תיוג שלילי פומבי של קצינים בכירים ושיוכם למחנות פוליטיים יריבים ועוינים למתייגים. ניתן אפוא לומר שהאינתיפדה הגבירה או עשויה להגביר את הכרסום בבסיסי התמיכה הציבורית בפיקוד העליון של צה"ל מצד חוגים פוליטיים שונים הן בימין והן בשמאל.

הכרסום הגדול ביותר בתפיסת הסדר החברתי הרצוי, סדר חברתי שהוערך בעבר כתומך וכתורם לביטחון הלאומי, הוא בתחום העקרונות שעיצבו את מדינת ישראל כמדינה המבוססת על עקרונות של שוויון האזרח לפני החוק ללא אפליה על בסיס גזעי ואתנו-לאומי. מן הראוי לציין שהשינויים שהתחוללו במקרה זה הם יותר בתפיסתם של חוגים שונים מאשר בביצוע וביישום למעשה. שכן בתחום זה עדיין רוב האליטות, ובמיוחד המערכת המשפטית, נאבקות בהצלחה גדולה למדי על שימור הדפוס הקודם.⁴⁸

תקפותם של הרכיבים האזרחיים, וכאמור גם הרכיבים הצבאיים, בדעת הקהל אינה סטטית כמובן ואינה יכולה להיות כזו. אולם בין התקופה שבה החל תהליך עיצובם בידי 'האבות המייסדים' של תורת הביטחון הישראלית הבלתי כתובה לבין התקופה שבה החלו להתגלות סימפטומים של כפירה חלקית או מלאה לפחות ברכיבים האזרחיים פעלו האליטת הצבאיות והאזרחיות למען אופרציונליזציה ויישומם של הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי, לפחות חלק מהם. נושא זה של יישום ואופרציונליזציה הוא נושא רחב ומגוון, שפיתוחו לא יתאפשר במסגרת מאמר זה. נסתפק אפוא בכמה דוגמאות ובמסקנות כלליות.

מצבי מפגש מוסדיים וביטחון לאומי

כאמור, יעדה העיקרי של תורת הביטחון הלאומי הוא להבטיח גיוס אופטימלי של משאבים אנושיים וחומריים. גיוס מעין זה כרוך בחלוקה ובהגדרה של סמכויות ותחומי פעולה בין שני המגזרים. אין חלוקת סמכויות זו בעלת אופי דיכוטומי, שכן בחברות מודרניות יש מידה לא קטנה של התפשטות תפקידית הן מצד הצבא והן מצד המגזרים האזרחיים. יש חדירה הדדית של זה לתחומו של זה. חלים גם תהליכי התדמות מכאן והתנתקות מכאן. על מנת למנוע מתחים מיותרים ומאבק חריף על טיב הגבולות בין שתי המערכות יש צורך בתיאום. תפקיד זה ממלאים מצבי המפגש בין שני המגזרים. תיאום בהקשר זה פירושו בין השאר:

- א. סינכרוניזציה בין הרכיבים הצבאיים לרכיבים האזרחיים;
 - ב. קביעת סדרי עדיפות בין שתי הקטגוריות של הרכיבים;
 - ג. הבטחת היישום הלכה למעשה של הרכיבים האזרחיים שזכו לעדיפות.
- בחברה הישראלית מצויים כמה עשרות מצבי מפגש הממלאים פונקציות כאלה. החשובים ביניהם:

1. מצבי המפגש בין הצמרת הצבאית להנהגה הפוליטית שבמשותף מהווים את 'המרקם הפוליטי-צבאי';⁴⁹
 2. מצבי המפגש בין הצמרת הצבאית-הביטחונית לבין תעשיינים ויזמים כלכליים המהווים את ההנהגה של 'המרקם הצבאי-התעשייתי' של ישראל;⁵⁰
 3. מצבי המפגש בין מערכת החינוך הצבאית לבין מערכת החינוך האזרחית;⁵¹
 4. מצבי המפגש בין מערכת התקשורת האזרחית לזו של הצבא.⁵²
- מן הראוי לציין שמצבי המפגש הנ"ל וגם רבים אחרים משתייכים למצבי המפגש הפורמליים והממוסדים במידה זו או אחרת. לצדם יש מצבי מפגש רבים בלתי-פורמליים באמצעות רשתות חברתיות המורכבות מאזרחים וקצינים שהכירו זה את זה בעת השירות הצבאי הסדיר או בעת השירות במילואים. שירות במילואים ממלא מבחינה זו תפקיד חשוב ביותר בגישור בין אנשי הצבא לאזרחים. מסגרת זו קובעת את אופי הגבולות בין שני המגזרים ברמת הפרט.⁵³ באשר למצבי המפגש הפורמליים יותר רובם ככולם עוסקים גם ברכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי, אבל תוך התמחות באחד או שניים מהם (כגון כלכלה, התיישבות, חינוך, תקשורת המונים).
- בחרנו להציג כאן בקיצור שני מצבי מפגש בתחום החינוך והתקשורת, שכן הם עוסקים, או אמורים לעסוק, במיגוון של רכיבים אזרחיים הנגזרים מהאידיאולוגיה הציונית, מהתרבות הפוליטית ומהתפיסה של סדרי חברה נאותים.

הפעילות החינוכית של צה"ל ומצבי המפגש בתחום החינוכי-התרבותי

הפעילות החינוכית-התרבותית של הממסד הביטחוני בכלל ושל צה"ל בפרט ניתנת למיון לשתי קבוצות עיקריות ומובחנות זו מזו:⁵⁴ הקבוצה הראשונה כוללת את התכניות החינוכיות הרוטיניות והספציפיות, למשל חינוך לאזרחות, השכלה כללית, חינוך מקצועי ושירותי בידור הניתנים לכל החיילים בשירות סדיר וקבע או

לקבוצות ייחודיות בקרב קטיגוריות אלה. היעד במקרה זה הוא לשפר את הרמה התרבותית ולפתח כישורים מקצועיים של החיילים בשירות צבאי פעיל או במסגרת שירות במילואים. העוסקים בפעילות זו הם אנשי סגל של מערכת החינוך של צה"ל וכן מומחים אזרחיים. הקבוצה השנייה של הפעילויות החינוכיות כוללת את הנוער בתקופה של טרום-גיוס לצה"ל. דוגמאות אופייניות הן הגדנ"ע והסדנאות הצבאיות לנוער בגילאים 16-18. שני סוגי פעילות אלה מחייבים מידה גבוהה של מיסוד מצבי המפגש בין חיל החינוך של צה"ל לנציגי מערכת החינוך האזרחית. כך הן, למשל, הוועדות המשותפות למשרד החינוך או למשרד העבודה והרווחה ולנציגי צה"ל. להשלמת התמונה של מצבי המפגש בעלי האופי החינוכי והתרבותי מן הראוי להתייחס לממד נוסף של תופעה זו – התחום שניתן לכנותו כתחום הסימבולי. בהרבה מצבי מפגש ניתן למצוא, במיוחד בתחום החינוכי-התרבותי וכן בתחום הפוליטי, התייחסות ישירה ועקיפה לסמלים לאומיים – יהודיים וישראליים. לדוגמה, יש התייחסות מרובה למושגים כגון תחייה לאומית, זהות לאומית, פטריוטיזם ישראלי ומושגים אחרים מאוצרה של הציונות. כלומר: לכמה מצבי מפגש בין הממסד הביטחוני לבין האזרחים יש משמעות סמלית ברורה וגלויה. הסמליות שבמצב המפגש מחזקת את ההזדהות עם ערכיה הבסיסיים של החברה. מצבי מפגש אלה הם, למשל, חגיגות יום העצמאות, ימי זיכרון ואבל לאומיים. תפקיד דומה ממלאים, אם כי ברמה ובהיקף צנועים יותר, טקסי אימוץ של יחידות או אפילו השתתפות הורים בטקסי סיום קורסים בצה"ל (כקורס מפקדי כיתות וקצינים).

הפעילות ומצבי המפגש בתחום התקשורת

מצבי המפגש בתחום זה מפגישים נציגים של צה"ל ואנשי תקשורת. השותפים האזרחיים הם במקרה זה כתבים צבאיים של העיתונות, הרדיו והטלוויזיה וכן עיתונאים המתמחים ביחסים בינלאומיים ובנושאי ביטחון. יש להזכיר בהקשר זה גוף חשוב בעולם התקשורת בישראל – ועדת העורכים של העיתונות היומית. חברי גוף זה נפגשים לעתים מזומנות עם נציגים בכירים של מערכת הביטחון (בדרך כלל שר הביטחון או הרמטכ"ל). המטרה המוצהרת היא לדווח ולהעביר מסרים של מערכת הביטחון לגבי מדיניות הפרסום בסוגיות ביטחון עדינות.⁵⁵

מדובר כאן באפיק מרכזי של תקשורת אשר דרכו זורם המידע הן בתחום הצבאי-המקצועי המשוחרר בידי הצנזור והן בתחום הפעילות הציבורית – חינוך, תרבות, התיישבות, הממשל האזרחי בשטחים, המערכת המשפטית וכו'. אין זה אפיק חד-סטרי בלבד, שכן העיתונות הכתובה והאלקטרונית הפכו בשנים האחרונות במה מרכזית לסקירות, לעתים ביקורתיות מאוד, הן של הפעילות המבצעית-הצבאית והן של הפעולות 'האזרחיות' של מערכות הביטחון.

סיכום

מטרת מאמר זה היתה כפולה: ראשית, להציע מסגרת מושגית לדיון ברכיבים

האזרחיים של תורת הביטחון הישראלית והשלכותיהם על יחסי צבא-חברה; שנית, לבחון מסגרת זאת על המקרה הישראלי.

מטרות אלה חייבו אותנו להתייחס, ראשית, למושג תורת ביטחון ובמיוחד תורת ביטחון כוללנית, על רכיביה הצבאיים והאזרחיים. בהקשר זה עלתה הסוגיה של תורות ביטחון כתובות ובלתי כתובות והתנאים הפוליטיים והחברתיים המעודדים או המפריעים גיבוש תורות ביטחון וניסוחן. בצורה סכמטית הוצע לנתח זאת גם מבחינת הקשר בין תרבות פוליטית (דמוקרטית ובלתי דמוקרטית) לבין תפיסת איום (גבוהה או נמוכה) מצד קברניטי המדינה מזה והציבור מזה.

הסוגיה המרכזית שעמדה לדיון היא המסגרת המושגית שבאה לסייע בהבנת ההשלכות של תכנים אזרחיים של תורות ביטחון על עיצוב יחסי צבא-חברה. יחסי צבא-חברה או צבא-מדינה נבדקו באמצעות אינדיקטורים מרכזיים שעומדים ביסוד המסגרת המושגית המוצעת כאן: מידת ההתפשטות התפקידית של הצבא; מידת ההתנתקות או ההתדמות בין המערכות האזרחיות והמערכת הצבאית ברמות שונות – ארגונית-מוסדית ותרבותית-ערכית; אופי הגבולות ומצבי המפגש בין שתי המערכות. אין אלה פרמטרים בלבדיים להבנת יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה, אבל הם בוודאי פרמטרים מרכזיים וככאלה יש לבחון באמצעותם את השפעת הרכיבים האזרחיים. מכל מקום, התעלמות מפרמטרים אלה ודאי תפגום בטיפול בסוגיה הנידונה.

בהמשך הדברים ביקשנו להדגים את מידת ישימותה של המסגרת המושגית הזו במקרה הישראלי. אמנם, קברניטי ישראל לא סיפקו מעולם תורת ביטחון לאומי רשמית. אולם גם מתוך התורה הבלתי-כתובה או התורה שבעל-פה ניתן לעמוד לא רק על הרכיבים הצבאיים אלא גם על הרכיבים האזרחיים של תורה זו.

בהקשר זה נבחנו גם כמה מהשינויים שחלו בהנחות היסוד או, במלים אחרות, נבחן באיזו מידה חל כרסום בכמה מהמקורות שהזינו ועיצבו את הרכיבים האזרחיים: האידאולוגיה הציונית, התרבות הפוליטית-הדמוקרטית והזיקה לערכים אזרחיים אוניברסליים. בסיום המאמר בדקנו גם מספר מצבי מפגש בתחום החינוך, התרבות והתקשורת אשר אמורים היו לישים הלכה למעשה את הממד האזרחי של תורת הביטחון הישראלית.

הערות

1. 'הרכבי', 'אופקיה של מדיניות בטחון: עיונים באתמול ובמחר' קונטרס בעניני צבא ובטחון, תל אביב תשכ"ז.
2. על חברות מפולגות לעומק ראה: D. Horowitz, 'Diasporas and Communal Conflicts in Divided Societies: The Case of Palestine under the British Mandate', in: G. Sheffer (ed.), *Modern Diasporas in International Politics*, London 1985, pp. 294-314.
3. 'טל', 'ביטחון לאומי וביטחון קיבוצי', מערכות, 314 (ינואר-פברואר, 1989), עמ' 2-6.

4. על התפשטות תפקידית של מערכות צבאיות ראה למשל: M. Lissak, *Military Roles in Modernization: Civil-Military Relations in Thailand and Burma*, Beverly Hills and London 1976, pp. 13-46
5. על המושג ההתדמות (Convergence) ראה למשל: C.C. Moskos Jr., 'Armed Forces and American Society: Convergence or Divergence?' in: C.C. Moskos Jr. (ed.), *Public Opinion and Military Establishment*, Beverly Hills 1971, pp. 271-272; D.R. Segal et al., 'Convergence Isomorphism and Interdependence at the Civil-Military Interface', *Journal of Political and Military Sociology*, 2, no. 2 (Fall 1974), p. 159
6. ראה ניתוח יותר מפורט אצל מ' ליסק, 'תחומי מגע וחפיפה בין הסקטור האזרחי למימסד הצבאי: צבא מתנדבים וצבא חובה', מדינה מימשל ויחסים בינלאומיים, 12 (קיץ 1978), עמ' 27-45.
7. על נושא זה ראה למשל: C.C. Moskos Jr. 'From Institution to Occupation: Trends in Military Organization', *Armed Forces and Society*, 4, no. 1 (Fall 1977), pp. 41-50; C. Downes, 'To Be or not to Be a Profession: The Military Case', *Defense Analysis*, 1, no. 3 (1985), pp. 147-171
8. S.C. Sarkesian, 'Military Professionalism and Civil Military Relations in the West', *International Political Science Review*, 2, no. 3 (1981), pp. 283-298
9. A.R. Luckham, 'A Comparative Typology of Civil-Military Relations', *Government and Opposition*, 6 (Winter 1977), pp. 11, 17-18
10. שם.
11. שם, עמ' 18.
12. שם.
13. שם.
14. י' בן-מאיר, קבלת החלטות בסוגיות הכטחון הלאומי: היבט ישראלי, תל אביב 1987, עמ' 119-115. ראה גם: א' קובר, 'תאוריה, תורות ותכנון בבנין הכוח הצבאי', בתוך: צ' עופר וא' קובר (עורכים), איכות וכמות: דילמות בבנין הכוח הצבאי, תל אביב 1985, עמ' 79-95.
15. י' טל, 'ביטחון לאומי וביטחון קיבוצי', לעיל הערה 3.
16. י' בן-מאיר, קבלת החלטות בסוגיות ביטחון, לעיל הערה 14, עמ' 12, 85-90.
17. י' אלון, מסך של חול, תל אביב 1988, עמ' 67-69.
18. D. Horowitz, *Israel's Concept of Defensible Borders*, Jerusalem 1975, pp. 13-41
19. Y. Allon, 'Israel: The Case for Defensible Borders', *Foreign Affairs*, 55, no. 1 (October 1976), pp. 38-53. לעיל הערה 18.
20. ד' בן-גוריון, צבא וביטחון, תל אביב 1957, עמ' 257.
21. שם, עמ' 122.
22. שם, עמ' 103, 258.
23. שם, עמ' 105, 140.
24. שם, עמ' 107.

25. על תפיסת יגאל אלון לגבי הרכיבים הצבאיים ראה: ע' בר-אור, "התקפת נגד מקדימה" ושלבי התפתחותה בחשיבתו הבטחונית של יגאל אלון, מדינה מימשל ויחסים בינלאומיים, 30 (חורף 1989), עמ' 61–80.
26. אלון, מסך של חול, עמ' 44.
27. שם, עמ' 225.
28. שם, עמ' 229.
29. שם, עמ' 232.
30. י' טל, 'תורת הביטחון – רקע ודינמיקה', מערכות, 253 (דצמבר 1976), עמ' 3.
31. א' איילון, 'ביטחון לאומי', סקירה חודשית (מארס-אפריל 1980), עמ' 6–22; 'בטחונה הלאומי של ישראל ב-35 שנותיה', סקירה חודשית (פברואר-מארס 1983), עמ' 18–22.
32. א' טמיר, 'שיקולים עיקריים בתכנון צורכי הבטחון הלאומי', צ' עופר וא' קובר (עורכים), איכות וכמות, תל-אביב 1985, עמ' 342.
33. א' לברן, 'הרעיון הציוני כמרכיב האידיאולוגי בעוצמה הלאומית', מערכות, 285 (דצמבר 1982), עמ' 7–8. קצינים שעסקו בסוגית הבטחון הלאומי התעלמו בדרך כלל מנושא הרכיבים האזרחיים. ראה למשל: י' נאמן, 'תכנון מערכת בטחון לאומי לאומה בהתהוות', בתוך: צ' לגיר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985, עמ' 153–161; מ' בר-כוכבא, 'תמורות ומגמות במבנה צה"ל', סקירה חודשית (אפריל 1988), עמ' 12–32.
34. D. Horowitz, 'Strategic Limitations of a "Nation in Arms"', *Armed Forces and Society*, 13, no. 2 (Winter 1987), pp. 227-294; M. Handel, *Israel's Political Military Doctrine*, Cambridge 1973; א' לויטה, הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה, תל אביב 1988.
35. י' דרור, אסטרטגיה רבתי לישראל, ירושלים 1989, פרק 5.
36. א' הראבן, 'קדימויות של כוח בישראל', בתוך: צ' עופר וא' קובר (עורכים), מחיר העוצמה, תל אביב 1984, עמ' 135–152.
37. שם, עמ' 151.
38. שם, עמ' 89.
39. שם, עמ' 107; לויטה, הדוקטרינה הצבאית של ישראל, לעיל הערה 34, עמ' 63–64.
40. אלון, מסך של חול, עמ' 239–263; י' גלילי, 'על המאבק ומשמעותו', צבא המדינה בדרך: פרקים כתולדות כוח המגן העברי, תל אביב 1989, עמ' 10–20.
41. א' וולד, קללת הכלים השבורים, ירושלים ותל אביב 1987, פרק 3.
42. B. Kimmerling, 'A Paradigm for Analysis of the Relationship Between the State of Israel and American Jewry', *Contemporary Jewry: A Research Annual*, 9 (1987), pp. 3-6.
43. א' שפרינצק, איש הישר בעיניו: איילנליזם בחברה הישראלית, תל אביב 1986.
44. ז' שיף, 'הימין כנגד צה"ל', הארץ, 4 במארס 1988; דבר, 'הליכוד נגד צה"ל' (מאמר מערכת), 28 ביוני 1988; הארץ, 'שרי הליכוד מאשימים את צה"ל' (מאמר מערכת), 28 ביוני 1988.
45. ראה, למשל, דיווחים על תקריות בין מתנחלים לבין כוחות הביטחון: ז' שיף, 'מתנחלים נגד

- צה"ל, הארץ, 17 ביוני 1987; ז' שיף, 'מיליציות עצמאיות', הארץ, 18 ביוני 1987.
46. Y. Peri, *Between Battles and Ballots: Israel Military in Politics*, Cambridge 1983, pp. 38-100
47. שם, שם.
48. Horowitz and Lissak, *Trouble in Utopia, The Overburdened Polity of Israel*, Albany, NY 1989, pp. 159-162
49. Peri, *Between Battles and Ballots*, Cambridge 1983, pp. 70-155
50. A. Mintz, 'The Military Industrial Complex', M. Lissak (ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment*, London 1984, pp. 103-127; A. Mintz, 'Military-Industrial Linkage in Israel', *Armed Forces and Society*, 12, no. 1 (Fall 1985), pp. 9-28
51. M. Lissak, 'The Israeli Defense Forces as an Agent of Socialization and Education: A Research in Role Expansion in a Democratic Society', M.R. Van Gils (ed.), *The Perceived Role of the Military*, Rotterdam 1972, pp. 325-340; V. Azarya, 'Israeli Armed Forces', M. Janowitz and S.D. Westbrook (eds.), *Civic Education in the Military*, Beverly Hills and London 1983, pp. 99-128
52. M. Lissak, 'The Israeli Defense Forces and the Mass Media: Structural Linkages and Conflicts' in: R. Zoll (ed.), 'Public Opinion on Security Policy and Armed Forces', *Forum International*, 1 (1982), pp. 81-108
53. Horowitz and Lissak, *Trouble in Utopia*, pp. 195-230
54. יש לציין עוד שתי קבוצות של פעילות: (א) אימון צבאי לחיילים בצבא הסדיר ובמילואים; (ב) פעילות לנערים ונערות טרם הגיוס, פעילות המשלבת אימון צבאי וחינוך.
55. M. Lissak, 'The Israeli Defense Forces and the Mass Media', op. cit., n. 52, pp. 93-94

ביבליוגרפיה

- איילון א', 'בטחון לאומי', סקירה חודשית (מארס-אפריל 1980), עמ' 6-22.
- 'בטחונה הלאומי של ישראל ב-35 שנותיה', סקירה חודשית, (פברואר-מארס 1983), עמ' 18-35.
- אלון י', מסך של חול, תל אביב 1968.
- בן-גוריון ד', צבא וביטחון, תל אביב 1957.
- בן-מאיר י', קבלת החלטות בסוגיות הבטחון הלאומי: היבט ישראלי, תל אביב 1987.
- בר-אור ע', "'התקפת נגד מקדימה" ושלבי התפתחותה בחשיבתו הבטחונית של יגאל אלון', מדינה, מימשל ויחסים בינלאומיים, (חורף 1989), עמ' 61-80.
- גילי י', 'על המאבק ומשמעותו', צבא המדינה בדרך: פרקים בתולדות כח המגן העברי, תל-אביב 1989, עמ' 10-20.

- דבר (מאמר המערכת), 'הליכוד נגד צה"ל', 22 ביוני 1988.
- דרור י', אסטרטגיה-רבתי לישראל, ירושלים 1989, עמ' 71-88.
- הארץ (מאמר המערכת), 'שרי הליכוד מאשימים את צה"ל', 28 ביוני 1988.
- הראבן א', 'קדימות של כוח בישראל', בתוך: צ' עופר וא' קובר (עורכים), מחיר העוצמה, תל אביב 1984, עמ' 135-152.
- הרכבי י', 'אופקיה של מדיניות בטחון: עיונים באתמול ובמחר', קונטרס בעניני צבא ובטחון, תל אביב, תשכ"ז.
- טל י', 'ביטחון לאומי וביטחון קיבוצי', מערכות, 314 (ינואר-פברואר 1989), עמ' 2-6.
- 'תורת הביטחון – רקע ודינמיקה', מערכות, 253 (דצמבר 1976), עמ' 2-9.
- טמיר א', 'שיקולים עיקריים בתכנון צורכי הביטחון הלאומי', בתוך: צ' עופר וא' קובר (עורכים), איכות וכמות, תל אביב 1985, עמ' 341-347.
- לברן א', 'הרעיון הציוני כמרכיב האידאולוגי בעוצמה הלאומית', מערכות, 285 (דצמבר 1982), עמ' 7-11.
- לויטה א', הדוקטרינה הצבאית של ישראל, תל אביב 1988.
- ליסק מ', 'תחומי מגע וחפיפה בין הסקטור האזרחי למימסד הצבא: צבא מתנדבים וצבא חובה', מדינה, מימשל ויחסים בינלאומיים, 12 (קיץ 1978), עמ' 27-45.
- נאמן י', 'תיכנון מערכת בטחון לאומי לאומה בהתהוות', בתוך: צ' לניר (עורך), ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים, תל אביב 1985, עמ' 153-161.
- קובר א', 'תאוריה, תורות ותכנון בבנין הכוח הצבאי', בתוך: צ' עופר וא' קובר (עורכים), איכות וכמות: דילמות בבנין הכוח הצבאי, תל אביב 1985, עמ' 79-95.
- שיף ז', 'הימין נגד צה"ל', הארץ, 4 במארס 1988.
- 'מתנחלים נגד צה"ל', הארץ, 17 ביוני 1987.
- 'מיליציות עצמאיות', הארץ, 18 ביוני 1987.
- שפרינצק א', איש הישר בעיניו: איילגליזם בחברה הישראלית, תל אביב 1986.
- Allon, Y., 'Israel: The Case for Defensible Borders', *Foreign Affairs*, vol. 55, no. 1 (October 1976), pp. 38-53.
- Azarya, V., 'Israeli Armed Forces', M. Janowitz & S. D. Westbrook (eds.), *Civic Education in the Military*, Beverly Hills and London 1983, pp. 99-128.
- Downes, C., 'To Be or Not To Be a Profession: The Military Case', *Defense Analysis*, vol. 1, no. 3 (1985), pp. 147-171.
- Handel, M., *Israel's Political Military Doctrine*, Cambridge 1973.
- Horowitz, D., 'Diasporas and Communal Conflicts in Divided Societies: The Case of Palestine under the British Mandate', G. Sheffer (ed.), *Modern Diasporas in International Politics*, London 1985, pp. 294-314.
- Horowitz, D., *Israel's Concept of Defensible Borders*, Jerusalem 1975, pp. 13-41.

- Horowitz, D., 'Strategic Limitations of a "Nation in Arms" ', *Armed Forces and Society*, vol. 13, no. 2 (Winter 1987), pp. 277-294.
- Horowitz, D. & Lissak, M., *Trouble in Utopia, The Overburdened Polity of Israel*, Albany, NY 1989.
- Kimmerling, B., 'A Paradigm for Analysis of the Relationship Between the State of Israel and American Jewry', *Contemporary Jewry: A Research Annual*, 4 (1987), pp. 3-26.
- Lissak, M., *Military Roles in Modernization: Civil-Military Relations in Thailand and Burma*, Beverly Hills and London 1976.
- Lissak, M., 'The Israeli Defense Forces as an Agent of Socialization and Education: A Research in Role Expansion in a Democratic Society', M. R. Van Gils (ed.), *The Percived Role of the Military*, Rotterdam 1972, pp. 325-340.
- Lissak, M., 'The Israeli Defense Forces and the Mass Media: Structural Linkages and Conflicts', R. Zoll (ed.), *Public Opinion on Security Policy and Armed Forces*, Forum International, 1, 1982, pp. 81-108.
- Luckham, A. R., 'A Comparative Typology of Civil-Military Relations', *Government and Opposition*, 6 (Winter 1977), pp. 5-35.
- Mintz, A., 'The Military Industrial Complex', M. Lissak (ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment*, London 1984, pp. 103-127.
- Mintz, A., 'Military-Industrial Linkage in Israel', *Armed Forces and Society*, vol. 12, no. 1 (Fall 1985), pp. 9-28.
- Moskos, C. C. Jr., 'Armed Forces and American Society: Convergence or Divergence', C. C. Moskos Jr., (ed.), *Public Opinion and Military Establishment*, Beverly Hills 1971.
- Moskos, C. C. Jr., 'From Institution to Occupation: Trends in Military Organization', *Armed Forces and Society*, vol. 4, no. 1 (Fall 1977), pp. 41-50.
- Peri, Y., *Between Battles and Ballots: Israel Military in Politics*, Cambridge 1983.
- Sarkesian, S. C., 'Military Professionalism and Civil-Military Relations in the West', *International Political Science Review*, vol. 2, no. 3 (1981), pp. 283-298.
- Segal, D. R. et al., 'Convergence Isomorphism and Interdependence at the Civil-Military Interface', *Journal of Political and Military Sociology*, vol. 2, no. 2 (Fall 1974), pp. 157-172.

מדיניות חוץ

חלוקה טריטוריאלית של ארץ-ישראל: ההכרעה ב-1937*

יצחק גל-נור

'ארץ ישראל היא הארץ המובטחת
יותר מדי פעמים'
(וייצמן, עדות לפני הוועדה המלכותית, 1937)

מבוא

'הגיאוגרפיה אינה מתווכחת, היא פשוט קיימת', כתב ספייקמן (Spykman, 1938:236), כדי להוכיח שאין מדינה יכולה להתעלם מן הגיאוגרפיה שלה. אבל גם אם נניח שקיים 'דטרמיניזם גיאוגרפי' המכתיב את גישותיהן של מדינות ואומות כלפי טריטוריה וגבולות, עדיין יש צורך לבדוק את יחסי הגומלין בין טריטוריה לבין משתנים אחרים. לדוגמה: האם הקשר לכברת אדמה מסוימת הוא הסיבה לתהליכים פוליטיים או התוצאה שלהם? לדעתו של הפילוסוף הגרמני פיקטה אין הרים ונהרות מעצבים עם. להפך, 'אנשים גרים ביחד ... משום שהיו כבר לעם על פי חוק הטבע, שהוא הנעלה יותר' (כדורי [Kedourie], 1961:70). גישה דומה קיימת גם אצל אלה הטוענים שגבולות מדיניים צריכים לחפוף מפות לשוניות. עבורם לשון משותפת, ולא טריטוריה, היא המשתנה הבלתי תלוי. לכל אלה השייכים לאסכולה זו משותף חיפוש אחר כללים אובייקטיביים (או 'טבעיים') שנועדו להסביר את הזיקה שבין עם לטריטוריה. גישתם היא אקספרסיבית ולא אינסטרומנטלית.

'אינסטרומנטליזם' בהקשר הזה מצביע על גישה פונקציונלית, כלומר על חיפוש אחר עדות ממשית שתסביר את הצרכים הטריטוריאליים של עמים ואומות. גוטמן (Gottmann, 1973:18), למשל, מדגיש את השפעת המרקנטיליזם ומציין שהפונקציות העיקריות של המדינה הטריטוריאלית המודרנית מקורן בחתירתו של

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף יותר של המחבר על 'מדינה, טריטוריה וגבולות'. המחקר מומן על ידי מענקים מטעם האגודה הישראלית לקרנות מחקר ופיתוח (1986–1989), והקרן למחקר בסיסי של האקדמיה הישראלית למדעים. עבודת המחקר החלה בשנת שבתון שעשיתי כעמית-מחקר במרכז למורשת בן-גוריון, בשדה בוקר, ב-1986–1987. ברצוני להודות לאנשי המרכז והארכיון על עזרתם החשובה ותרומתם הרבה. תודה מיוחדת לעמיתי הפרופסורים סטנלי ווטרמן, ישעיהו (צ'רלס) ליבמן וברוך קימרלינג שהעירו הערות מועילות מאוד לנוסח הראשון של מאמר זה.

האדם לביטחון, להזדמנויות ולאפשר. כמוהו גם פאדיסון (Paddison, 1983: 15–16), שקושר את ערך הטריטוריאליזם לאופן שבו היא עונה על צרכים של זהות, ביטחון וגירוי. לעומתו סוג'ה (Soja, 1971: 8) מדגיש יותר את הטענה שטריטוריאליזם משקפת רעיונות מערביים בדבר החשיבות של רכוש וקניין.

על מנת להשתמש במונחים קיימים (כהן [Cohen E.], 1976: קימרלינג [Kimmerling], 1983: 21–22) נתייחס לשתי הגישות הקיימות להסברת הטיעונים הטריטוריאליים לפי ההגדרות האלה: טיעונים אקספרסיביים לחזקה או להשתלטות על טריטוריה מסוימת הם דטרמיניסטיים. הם מגייסים לעזרתם עקרונות של אידיאולוגיה, אמונה, היסטוריה, טבע, גזע, שפה, חברה או תרבות כדי להוכיח ששטח מסוים 'שייך'. לדוגמה, המונח 'זכויות היסטוריות' משמש כדי להצביע על כך ש'זכות ראשונים או נוכחות ממושכת' מקנות לעם מסוים או למדינה מסוימת זכות על טריטוריה מסוימת (בורגהארדט [Burghardt], 1973: 230–233). בטיעונים אינסטרומנטליים טריטוריה וגבולות הם משתנים תלויים. הם משתמשים בנימוקים פונקציונליים ומוצגים כמכשיר להשגת ערכים או אינטרסים אחרים. הם מגייסים לעזרתם 'צרכים' כגון אסטרטגיה, הגנה, קיום כלכלי, התפתחות חברתית, תחבורה ותקשורת, כדי להוכיח שיש צורך בטריטוריה. ערך הטריטוריה נקבע כאמצעי למטרות קולקטיביות אחרות.

ההבחנה המדויקת בין 'אקספרסיבי' ל'אינסטרומנטלי' היא לעתים קרובות שרירותית. בסכסוכים בין מדינות, כמו גם במחלוקות פוליטיות, שני סוגי הטיעונים משמשים לחילופין, ובדרך כלל כדי לתמוך בדרישות להתרחבות טריטוריאליזם. קשה מאוד להביא דוגמה של מדינה שהשתמשה בטיעונים אקספרסיביים, כמו 'קדושת האדמה', כדי לוותר על טריטוריה. באותו אופן טיעונים אינסטרומנטליים, כמו הצורך ב'גבולות אסטרטגיים', משמשים כדי להשתלט על הגבעה הקרובה, ולא כדי לסגת ממנה.

עם כל זאת, ההבחנה תקפה, שכן במאמר זה נעסוק לא רק בטיעונים אלא גם בהחלטות. בקבלת החלטות יש לתרגם אמונות אקספרסיביות לעמדות, ויש צורך גם להצדיק את הרתיעה מפני העמדת הטריטוריה כדבר שהוא בר-חליפין לערכים או לאינטרסים אחרים. מהצד השני, טיעונים אינסטרומנטליים אינם יכולים להישאר לנצח על המישור הטקטי בלבד. אם הם מובילים לעמדות שתומכות בווייתורים טריטוריאליים, הם חייבים להתייחס לתמורה הצפויה בערכים ובאינטרסים אחרים. בהקשר כזה ההבחנה בין 'אקספרסיבי' ל'אינסטרומנטלי' ברורה בקצוות. לדוגמה, אלה שהתעניינו רק ביכולת הקליטה של הארץ היו רחוקים מאוד מאלה שייחסו ערכים של 'גאולה' לאדמת ארץ-ישראל. בין שני הקטבים האלה קיימות עמדות מורכבות יותר וקשות יותר לסיווג. למשל: יש הטוענים ש'יכולת הקיום של מדינה' תלויה בגודל מסוים ובצורה מסוימת של הטריטוריה; האם זה טיעון אקספרסיבי, שנוגע להשקפה מסוימת בדבר גורלה של מדינת הלאום, או שמא טיעון אינסטרומנטלי, שנוגע לכוחה האובייקטיבי של המדינה? בהתאם לכך, ומתוך רגישות לנימות הדקות האלה, השאלה הנידונה במאמר זה היא מוגבלת יותר: כאשר עמדה לפניך בחירה קונקרטית, האם היתה התנועה הציונית נכונה לוותר על טריטוריה למען ערכים אחרים?

הרקע

בעשור החמישי לקיומה, אין למדינת ישראל טריטוריה מוסכמת. לבד מן הגבול בין ישראל למצרים, המוכר בידי שתי המדינות הגובלות בו, עדיין אין ידועים שאר גבולותיה ועקב כך שטחה של המדינה. אין בדעתנו לדון כאן בסוגיה הרחבה של הסכסוך הישראלי-ערבי המתמשך, בדרישות הטריטוריאליות המנוגדות, וגם לא בשאלה אם אמנם הסכסוך הוא בכלל טריטוריאלי (הרכבי, 1970). מוקד הדיון כאן שונה: ההחלטות הפנימיות בתוך התנועה הציונית בדבר גודל הטריטוריה וגבולותיה העתידיים.

סדרה של החלטות פנימיות מכריעות בנושאים אלה נתקבלה בתנועה הציונית לפני הקמת מדינת ישראל ב-1948. ההחלטה הנבחנת כאן נפלה בקונגרס הציוני ה'כ' באוגוסט 1937 בעקבות ההצעה של הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת פיל) לחלק את פלסטינה (א"י) בין יהודים לערבים.²

במבט לאחור החלטת 1937 היתה מעין צומת דרכים: מצב עניינים גורלי, שבו מקבלי ההחלטות מגיעים למסקנה שעליהם לנקוט עמדה ולבחור בין האפשרויות השונות. הם גם מניחים שעמדה זו תשפיע על התוצאות. מבחינה זו צומת 1937 הוא טיפוסי למדי בהשוואה להחלטות טריטוריאליות חשובות אחרות בתקופה שלפני הקמת המדינה וגם בתקופת המדינה. גם הפרמטרים של הברירות שעמדו לפני מקבלי ההחלטה ב-1937 היו טיפוסיים וניתן לנתחם ביחד עם ההחלטות הטריטוריאליות מאז הצהרת בלפור ועד שנות התשעים.³

הגבולות לפני 1937

המפה הראשונה שהתוותה את השאיפות הטריטוריאליות וההתיישבותיות של 'הבית הלאומי' היהודי הוצגה בידי ההסתדרות הציונית לפני ועידת השלום בפאריס ב-1919. השטח המיועד הקיף כ-50,000 קמ"ר וכלל את כל ארץ-ישראל, דרום לבנון של היום עד מעבר לנהר הליטאני וכן חלקים ממה שיהיה בעתיד עבר הירדן, עד מסילת הברזל החיג'אזית (ביגר, 1983: 21-22).

המשא ומתן הממושך בין שתי המעצמות הקולוניאליות במזרח התיכון, בריטניה וצרפת, נחתם בהסכם סן-רמו (1920). בעקבות ההסכם מסר חבר הלאומים את המנדט על סוריה ולבנון לצרפת, ואת המנדט על עיראק וארץ-ישראל לבריטניה (כהן [Cohen S.], 1986: 34-35). קו הגבול בין תחומי המנדט הצרפתי למנדט הבריטי הוא הקו המפריד היום בין ישראל ללבנון. קביעת הגבול הצפוני על פי האינטרסים הקולוניאליים נחשבה בעיני התנועה הציונית נסיגה מן ההבטחות הבריטיות שנכללו בהצהרת בלפור מ-1917. בספטמבר 1922 אישר חבר הלאומים את הסטטוס הנפרד של עבר-הירדן במסגרת המנדט הבריטי (קליימן [Kleiman], 1970). בעקבות זאת הוקם שם ממשל נפרד, וב-1923 התמנה האמיר עבדאללה לשליט, במסגרת תחום האחריות הרשמי של הנציב העליון הבריטי לפלסטינה. למעשה הופרדה עבר-הירדן מן הבית הלאומי היהודי, והסטטוס הנפרד לא השתנה מאז ועד היום. רבים בתנועה הציונית ראו בצעד זה את החלוקה הראשונה של ארץ-ישראל, בעיקר בשל ההשלכות לגבי ההתיישבות היהודית. התנועה הציונית לא קיבלה רשמית את עמדתה של

בריטניה, שהסעיפים בכתב המנדט הנוגעים להקמת בית לאומי יהודי אינם מתייחסים לעבר-הירדן. בפועל התרכזה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל המערבית, למרות הניסיונות השונים להתיישב, לרכוש או לחכור אדמות בעבר-הירדן (סטיין [Stein], 1984:192-199; שאלתיאל, 1990:ב' 395-418).

הוועדה המלכותית

מבחינתה של ממשלת בריטניה הקיפה ארץ-ישראל שטח של 28,000 קמ"ר ממערב לנהר הירדן. לגביה הבעיה הפלסטינאית ב-1937 היתה, שבשטח הזה היו כ-1.3 מיליון בני אדם, יחס של 7 ל-3 בין ערבים ליהודים, ולכל צד היו תביעות מנוגדות על השטח כולו. המרד הערבי ('מאורעות תרצ"ו-תרפ"ט' בפינו ו'התפרעויות' בפי הבריטים) החל באפריל 1936, ומהווה נקודת ציון בתהליך שהסתיים בחלוקת ארץ-ישראל ובהקמת מדינת ישראל ב-1948. באוגוסט 1936 מינתה ממשלת בריטניה את 'הוועדה המלכותית לפלסטינה', ועדה בעלת יוקרה רבה מאוד שתפקידה היה 'לברר מה הן הסיבות שבבסיס ההתפרעויות ... לבחון היטב כיצד מתבצע המנדט על פלסטינה ... [והאם] יש צדק כלשהו בטענותיהם של הערבים או היהודים' (Palestine Royal Commission, VI, 7391: [להלן: הוועדה המלכותית])

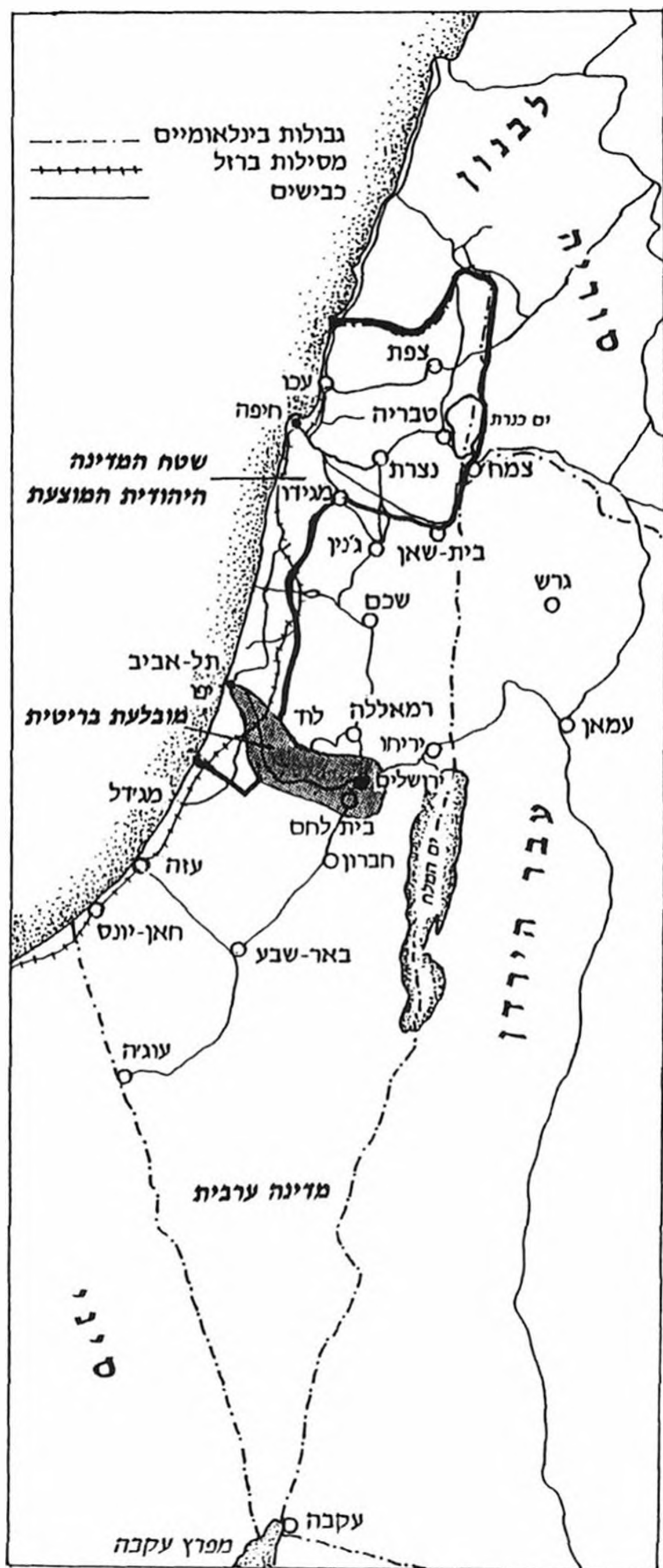
הוועדה פרסמה את הדו"ח שלה ביולי 1937. היא הגיעה למסקנה שפלסטינה נתונה במבוי סתום לחלוטין, שהמנדט הבריטי לא יוכל להבטיח הסדר קבע בין יהודים לערבים, והציעה שהשטח יחולק כדלהלן (הוועדה המלכותית, 1937:389):

(1) תוקם מדינה יהודית, עצמאית וריבונית במישור החוף, בעמקים הצפוניים ובגליל, בשטח של כ-5000 קמ"ר, כלומר פחות מעשרים אחוז משטח ארץ-ישראל המערבית.
(2) שאר שטחי פלסטינה יסופחו לעבר-הירדן וייעשו חלק ממדינה ערבית עצמאית וריבונית.

(3) המנדט הבריטי על פלסטינה יסתיים, ואת מקומו יתפסו חוזים דו-צדדיים בין בריטניה לבין שתי המדינות. מנדט חדש יינתן לבריטניה על מובלעת בצורת פרוזדור, שתשתרע מיפו ועד ירושלים, כולל ירושלים.

(4) תיעשה העברה של קרקעות ועד כמה שאפשר גם חילופי אוכלוסין (טרנספר) בין שתי המדינות המוצעות [ראה ציור 1].

ממשלת בריטניה אימצה את הצעת הוועדה ב-7 ביולי 1937. אולם בבית הנבחרים לא היתה התלהבות רבה מן התכנית, והדיון שהתנהל ב-21 באוגוסט לא הגיע לכלל הכרעה. נציגי הערבים בארץ, ולאחר מכן שליטי מדינות ערב, דחו את ההצעה מכול וכול. בסוף 1937 כבר היו לממשלת בריטניה ספקות לגבי התכנית שהוועדה הציעה. משרד המושבות המשיך לתמוך בה, אולם התנגדות משרד החוץ קיבלה משקל רב יותר בגלל התמורות במצב הבינלאומי באירופה. עקב כך גברה החשיבות האסטרטגית של ארץ-ישראל עבור בריטניה. בינואר 1938 הודיעה הממשלה, בראשות צ'מברליין, על מינויה של עוד ועדה לחלוקת פלסטינה 'Palestine Partition Commission' (להלן: ועדת וודהד). ועדה זו נתבקשה לבדוק את הצעת החלוקה לפרטיה, ואף קיבלה חירות מלאה להציע בה שינויים. בדיעבד ידוע לנו שהוועדה קיבלה גם הוראות סודיות, ולפיהן מותר לה להגיע למסקנה שהחלוקה אינה אפשרית.⁴ ואמנם בדו"ח שלה קבעה ועדת וודהד כך: 'לא עלה בידנו להמליץ על

ציור 1: המפה שצורפה לדו"ח הוועדה המלכותית

גבולות שיעניקו סיכוי סביר להקמתן ולקיומן של מדינה ערבית ומדינה יהודית שיעמדו ברשות עצמן במשך הזמן' (ועדת וודהד, 14:1938). בעקבות זאת הודיעה ממשלת בריטניה ש'חלוקה אינה פתרון מעשי'. במאי 1939 פורסם הספר הלבן המגביל עלייה יהודית ורכישת קרקעות בארץ-ישראל. בכך הוסרה שאלת החלוקה מסדר היום עד תום מלחמת העולם השנייה.

התפתחויות בתוך התנועה הציונית

הוועד הערבי העליון, שייצג את הערבים הפלסטינים, דחה את המלצות הוועדה המלכותית ודרש במקום זאת: (א) לחדול מן הניסוי הקרוי 'הבית הלאומי היהודי'; (ב) לסיים את המנדט הבריטי ולהקים בפלסטינה מדינה ערבית ריבונית (ועדת וודהד, 17:1938). את התנועה הציונית, לעומת זאת, העמידה ההצעה של הוועדה המלכותית במצב חדש ודרמטי, והציבה לפניה ברירה קשה ביותר: חלוקה תמורת הקמתה של מדינה יהודית ריבונית.

בין השנים 1931–1936 הוכפלה האוכלוסייה היהודית בארץ והגיעה ל-400,000 נפש לעומת 900,000 ערבים. בשנים אלה הפכה ארץ-ישראל בפעם הראשונה למקום המקלט העיקרי של הפליטים היהודים מאירופה – כ-65,000 בשנת 1935. היו אלה גם שנים של התפתחות כלכלית ביישוב היהודי, ובכלל זה הרחבת רכישת הקרקעות וההתיישבות (סטיין, 220–215:1984). בפעם הראשונה מאז ראשית הציונות היתה תחושה שהבית הלאומי היהודי יכול להתגשם בקרוב. אבל זו גם היתה הסיבה העיקרית למרד הערבי ב-1936–1939. האירועים באירופה ומצבם המחמיר והולך של יהודי גרמניה ומזרח-אירופה הגבירו את תחושת הדחיפות בתנועה הציונית וחיזקו את הדרישה לקחת את מוסרות השלטון לידיים, בעיקר כדי לבטל את ההגבלות על העלייה, רכישת הקרקעות וההתיישבות. האפשרות לחלוקה טריטוריאלית בין יהודים לערבים קיבלה חיזוק בשנות השלושים בגלל עוד שני גורמים: ההתיישבות היהודית בארץ כבר יצרה אז רצף ברור של ריכוז גיאוגרפי (גוטמן, 1937): בתקופת 'המאורעות' הוכיח היישוב היהודי את יכולתו לשלטון עצמי.

המטרה הסופית של הציונות היתה מדינה יהודית עצמאית. אולם למרות התנודות והאכזבות ביחסים עם ממשלת בריטניה עדיין הניחו או האמינו רוב המנהיגים הציונים באותה תקופה, ובכללם ז'בוטינסקי, שהאפוטרופסות הבריטית תימשך (הלר, 1989, I: 41–43). עד מתי? ייתכן שעד שהיהודים ייעשו לרוב, עד שרוב הקרקע תירכש, או עד שהערבים יסכימו לנוכחות היהודית בפלסטינה. הסיכוי שהמנדט עלול להסתיים בקרוב – אפשרות שהומלצה באופן בוטה כל כך בדו"ח של הוועדה המלכותית – גרם הלאה לרבים. ההמלצה יצרה אי ודאות: האם האימפריה הבריטית תיטוש את התנועה הלאומית היהודית באמצע הדרך? היא כפתה לפתע גם לוח זמנים להגשמת המטרות הציוניות, כי משמעות סיום המנדט יכלה גם להיות הקמתה של מדינה יהודית ריבונית, 'הגשמת חלום בן אלפיים שנה', כפי שאהבו הציונים לחזור ולומר. באפריל 1937 החלו להתפרסם בעיתונות דיווחים על הצעותיה של הוועדה המלכותית. כך החל 'הפולמוס הגדול' בתוך התנועה הציונית: האם צריכים היהודים לאמץ את ההצעה להקים מדינה יהודית על חמישית משטחה של ארץ-ישראל המערבית?

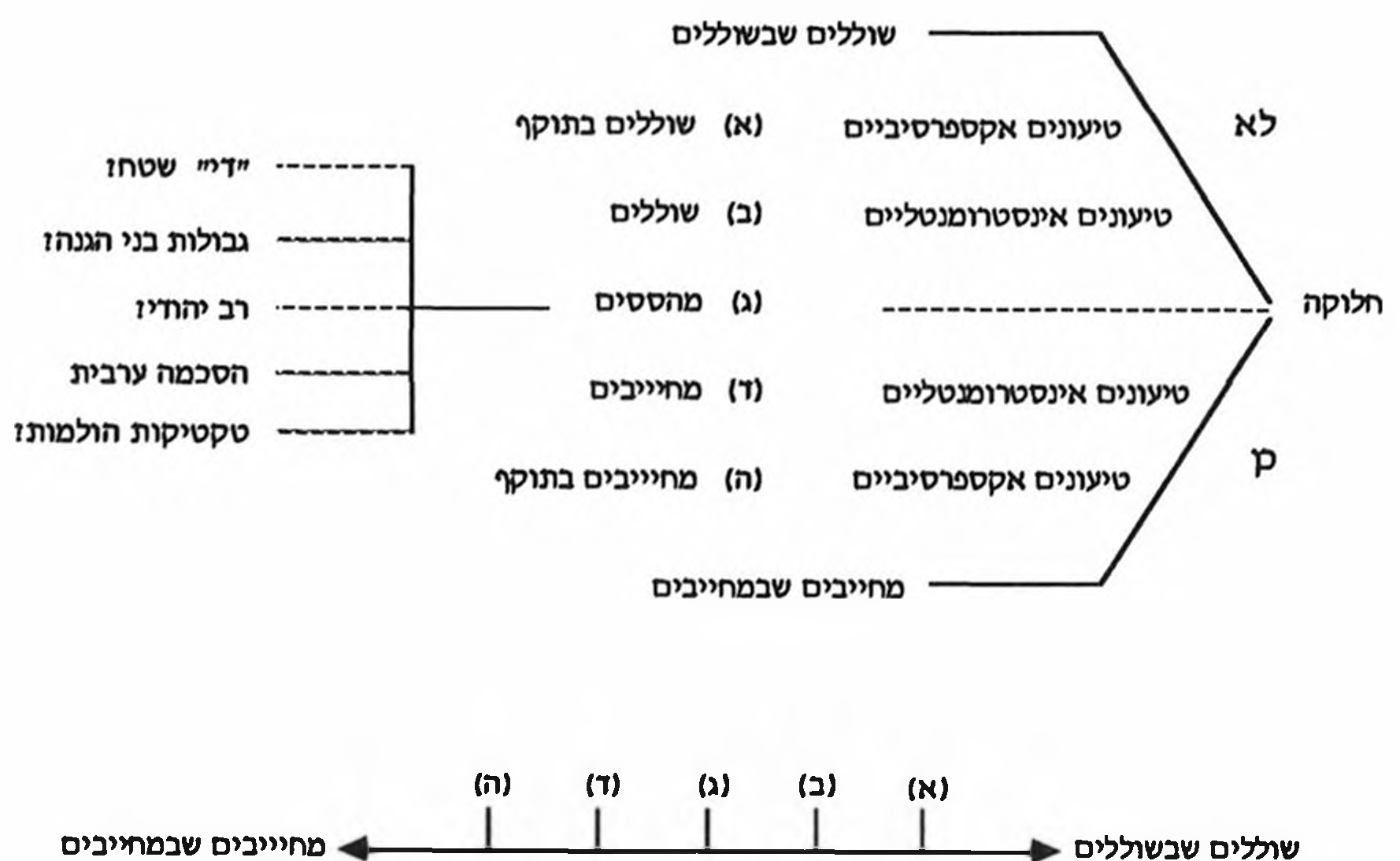
חלוקה טריטוריאלית של ארץ־ישראל

התשובה הרשמית לשאלה זו ניתנה בקונגרס הציוני הכ' שנערך בציריך באוגוסט 1937. חשיבות רבה היתה גם להחלטת המיעוט, שנדחתה בידי הקונגרס. במצורף יש לראות בהחלטות הללו צומת דרכים: הסכמה יהודית לעיקרון של חלוקת ארץ־ישראל המערבית בתמורה להקמת מדינה ריבונית. בטווח הקצר לא הניבו הצעת הוועדה המלכותית והחלטת הקונגרס תוצאות כלשהן, אבל הפולמוס הפנימי הסתיים בהחלטה שאושרה שוב עשר שנים לאחר מכן, כאשר התנועה הציונית הסכימה לקבל את תכנית החלוקה של האו"ם.

ברירות והתפלגות העמדות

הברירות מוצגות כתשובות של 'כן' ו'לא' למשפטים מסוימים, ומשובצות לאחר מכן ברצף של 1 עד 5. שני הקטבים הקיצוניים הם אלה שמתנגדים באופן מוחלט למדינה יהודית בכל צורה שהיא; ואלה שתומכים באופן מוחלט בכל צורה של אוטונומיה או ממשל עצמי יהודי. הרצף מבוסס על עמדות כלפי החלוקה והמחיר שבעל העמדה מוכן לשלם כדי להשיג מדינה ריבונית [ראה ציור 2].

ציור 2: חלוקה סכמטית של נימוקים ועמדות לפי המענה למשפט הבא: האם יש לתמוך בחלוקה טריטוריאלית של ארץ־ישראל תמורת מדינה יהודית ריבונית?

שתי העמדות בקטבים הקיצוניים שהוזכרו לעיל הושמטו מן הניתוח, משום שאין הן כוללות מרכיב טריטוריאלי מוחשי שהוא בר־חליפין כנגד ערכים אחרים. בהתאם לכך, בציר 2 משמש המשפט הבא להבחנה בין העמדות השונות: האם יש לתמוך בחלוקה טריטוריאלית של ארץ־ישראל תמורת מדינה יהודית ריבונית?

אם התשובה לשאלה הנ"ל היא 'לא', אנו עוברים למבחן הבא: האם ההתנגדות לחלוקה היא אינסטרומנטלית (המדינה המוצעת אינה בת־קיום וכו') או אקספרסיבית (ההתנגדות לחלוקה היא עקרונית וכו')? אם התשובה לשאלה הראשית היא 'כן', אנו שוב בוחנים אם הטיעון הוא אינסטרומטלי (אין אפשרות טובה ממנה וכו') או אקספרסיבי (המדינה כערך עליון לעצמו וכו'). בין השוללים לבין המחייבים היו כאלה שבתשובתם לשאלה הראשית העמידו תנאים מסוימים. הם מסווגים כפוסחים על שתי הסעיפים. בהתאם לתשובות לשאלה העיקרית ולתוספות המוצגות בציר 2 זוהו חמש העמדות האלה:

- (א) שוללים תקיפים: מתנגדים באופן עקרוני לכל חלוקה טריטוריאלית של ארץ־ישראל, אפילו בתמורה להקמת מדינה יהודית לאלתר;
- (ב) שוללים: מתנגדים לחלוקה משום שאי אפשר להקים מדינה יהודית בעלת סיכויי קיום בטריטוריה מוקטנת;
- (ג) פוסחים על שתי הסעיפים: מתנגדים לחלוקה או תומכים בה, על סמך התשובות שיינתנו לאחד או יותר מן התנאים האלה:

- יהיה 'די' שטח
 - תווי הגבולות יתרום לביטחון
 - המדינה תתבסס על רוב יהודי
 - תהיה הסכמה ערבית לחלוקה
 - יש לתמוך בחלוקה טריטוריאלית מסיבות טקטיות;
 - (ד) מחייבים: תומכים בחלוקה משום שזו האפשרות העדיפה;
 - (ה) מחייבים תקיפים: תומכים בעיקרון של חלוקה טריטוריאלית של ארץ־ישראל, ואם אין ברירה גם בתכנית הספציפית של הוועדה המלכותית.
- חמש עמדות אלה מבוססות על הערכים האינסטרומנטליים והאקספרסיביים שיוחסו לעסקת החליפין בין מדינה לטריטוריה. אלה שנקטו עמדה א' התנגדו נמרצות לחלוקה, משום שהיו זקוקים לזמן נוסף כדי להגשים את חזון 'ארץ־ישראל בשלמותה'. אלה שנקטו עמדה ה' תמכו נמרצות בחלוקה, משום שלגביהם הקמת המדינה העצמאית הריבונית הכריעה את כל שאר השיקולים. בפועל, רוב העמדות שייכות לקטגוריות שבין ב' ל־ד', והמאבק הפנימי העיקרי התמקד בניסיון להבטיח את תמיכתה של קבוצה ג' – אלה שטרם החליטו.

התנגדות לחלוקה

בקוטב הקיצוני של הרצף המוצג בציר 2 היו אלה שהתנגדו באופן מוחלט להקמת המדינה היהודית, משום שדחו את הפתרון הטריטוריאלי לבעיה היהודית. יהודים לא־ציונים אלה היו, למרות זאת, בעד בית לאומי בארץ־ישראל, בתור מקלט ליהודים שנאלצו להגיע לשם. 'אל תשתכרו מהרעיון של מדינה יהודית', הזהיר מוריס קרפ,

חלוקה טריטוריאלית של ארץ-ישראל

נציג אמריקני למועצת הסוכנות היהודית (Karpf, 1938: 7–8). כך ביטא את השקפתם של לא-ציונים רבים, לפיה היהודים אינם זקוקים למדינה ועליהם אף להימנע מן המלכודת המסוכנת של השוביניזם הלאומי. גם בבריטניה היו יהודים לא-ציונים שהתנגדו להצעתה של הוועדה המלכותית, ובמיוחד להנחה שערבים ויהודים אינם יכולים לחיות ביחד בפלסטינה. לדעתם מוטלת חובה על ממשלת בריטניה להמשיך במנדט (הסוכנות היהודית, 1937: 55–56).

קרובים אליהם בעמדתם היו אלה שהתנגדו להקמתה של מדינה שתהיה יהודית בלבד, ותמכו בפתרון דו-לאומי בפלסטינה. לדעתם לא חלוקה טריטוריאלית נחוצה בין יהודים לערבים, אלא חלוקה פוליטית המושתתת על התחלקות בסמכויות השלטוניות (דותן, 1980: 140–153; הטר, 1985: 23). הקבוצה היהודית הבלתי-טריטוריאלית ביותר היתה 'ברית שלום'. עמדתה היתה שיש להקים 'חבר עמים פלסטיני חופשי' (Free Palestinian Commonwealth) המבוסס על שוויון זכויות מלא ליהודים ולערבים (האטיס [Hattis], 1970: 51). בתקופת הפולמוס ב-1937 הביע עמדות אלה מאגנס וכן אגודת 'קדמה מזרחה' שהוסיפה נופך מקומי לרעיונות אלה – שילוב תרבותי של הציונות במזרח ושילוב מדיני במסגרת פדרציה ערבית (בן-אברם, 1978: 204). הגוף החשוב ביותר שתמך בהקמת מדינה דו-לאומית ב'ישראל בלתי מחולקת' היה השומר-הצעיר. הקמת מדינה יהודית נפרדת, בלי קשר לגודל הטריטוריה, נתפסה כסטייה מבחינה סוציאליסטית, ציונית ויהודית. עם זאת לא שללה הפרשנות המרקסיסטית של המהפכה הלאומית היהודית אפשרות לצמיחתה של מדינה יהודית עצמאית בעתיד (דותן, 1980: 106; הקונגרס הציוני הכ', 1937: 210,86). יתרה מזאת, 'ברית שלום' שאפה להקים מרכז רוחני יהודי, ואילו השומר-הצעיר תמך הן בצורך ליצור רוב יהודי בארץ-ישראל והן בצורך שהלאומיות היהודית תקבל ביטוי מדיני. לכן הם משתייכים לקטגוריה א' בציר 2.

שוללים בתוקף

השוללים התקיפים הרבו להציג טיעונים אקספרסיביים נגד החלוקה, ליתר דיוק בעד שלמותה ואחדותה הטריטוריאלית של ארץ-ישראל. הדטרמיניזם הטריטוריאלי שלהם צף ועולה בטענה שאין תמורה של ממש לשליטה בארץ כולה, משום שבסופו של דבר אין ערך אחר שהוא בר-חליפין לאדמת המולדת. עקב כך הוכחות פונקציונליות כגון שיש די שטח להתיישבות, שהגבולות יהיו בני-הגנה, או אפילו שהערבים יסכימו לחלוקה, לא יכולות לשנות את העמדה הזאת. היא גורסת סימטריה הכרחית בין אומה לבין הטריטוריה שלה, בין המדינה (או הממלכה) היהודית לבין ארץ-ישראל כולה. עם זאת, משאות הנפש הטריטוריאליות של בעלי עמדה זאת היו שונות מאוד אלה מאלה. הדתיים האמינו בגבולות המקראיים, אך נמנעו מהגדרות גיאוגרפיות ברורות של הארץ המובטחת, משום שממלכות העבר היו שונות בגודלן ובגבולותיהן. לעומתם, המרחיבים שבין החילוניים כללו בארץ-ישראל את שטח המנדט הבריטי בראשיתו, כלומר פלסטינה ועבר-הירדן; ואילו לגבי אחרים היא השתרעה רק עד הגבולות של הדרישות הציוניות מ-1919, או של ארץ-ישראל המערבית בלבד. המכנה המשותף לכל העמדות בקטגוריה א' היה התנגדות עזה

לחלוקה כלשהי של ארץ־ישראל ואמונה בקשר הבל־יינתק בין העם לארץ, בין התחייה היהודית לבין ארץ־ישראל ההיסטורית. עמדות מורכבות אלה מקובצות להלן לשלושה אשכולות של טיעונים: דתיים, היסטוריים וחברתיים.

דת: יהודים חרדיים, כמו אלה שהשתייכו לאגודת־ישראל, בארץ ומחוצה לה, היו אמביוולנטיים לגבי החלוקה. אגודת־ישראל חייבה, כמובן, את מצוות יישוב הארץ, אולם לא כפתרון לבעיות קיומו של העם היהודי (אליאש, 1971). ארץ־ישראל כולה, הארץ הקדושה, היתה יקרה ללבם, אבל למשטר הפוליטי הנוהג בה בהווה היתה חשיבות משנית. הגבולות המדויקים היו גם כן פתוחים למדי, משום שהם ייקבעו אך ורק על פי הבטחותיו של אלוהים לעמו בעבר והתגשמות הגאולה בעתיד. היא התנגדה לחלוקה משום שארץ הקודש היא דבר שלם שאינו ניתן לחלוקה ולא יכול 'להינתן' ללא־יהודים. בה בשעה היא שללה את הציונות ואת הרעיון של הקמת מדינה יהודית, שפירושו התערבות בטרם־עת בתכניתו של אלוהים לעמו. בסופו של דבר אגודת־ישראל חייבה את רעיון הבית הלאומי במובן של אוטונומיה יהודית דתית, ומכחינה זו עמדתה היתה לא־טריטוריאלית.

לעומת זאת נבעה התנגדותה החריפה של הציונות הדתית לחלוקה מצירוף של טיעונים דתיים ומדיניים. בעיני אנשי 'המזרחי' ארץ־ישראל בשלמותה היא תנאי מוקדם לגאולה, ולהנהגה פוליטית אין רשות להפקיע את זכותו של עם ישראל על מולדתו ולוותר על הארץ המובטחת. רבנים שהיו מזוהים עם התנועה אף פרסמו פסקי הלכה המגנים ויתורים טריטוריאליים וקובעים שתמיכה בחלוקה היא עברה לכל דבר מבחינת חוק הדת היהודית (דותן, 1980: 176–184). עם זאת, בהיותם ציונים ובעלי אוריינטציה פוליטית מובהקת, דרשו אנשי 'המזרחי' הקמת מדינה יהודית רק על כל השטח של המנדט הבריטי המקורי.

היסטוריה: קרובים בעמדתם אל הציונים הדתיים היו ציונים חילוניים, כמו מנחם אוסישקין, שטיעוניהם העיקריים היו בחלקם מסורתיים ודתיים ובחלקם היסטוריים. הם הרבו להזכיר את העבר כדי להוכיח את הזכויות ההיסטוריות של העם היהודי על הארץ, אבל גם כדי לאשש את טענותיהם בדבר צורכי הקיום העתידיים של המדינה היהודית. אוסישקין היה פונדמנטליסט בכל הקשור לתפקיד הקרקע בחיים של עמים ואומות. לגבי הציונות הוא היה גם דטרמיניסט גיאוגרפי, משום שהקרקע היתה המהות – גם הרוחנית וגם החומרית – של המהפכה הלאומית היהודית. בטיעונים ההיסטוריים של אוסישקין היו משולבים נימוקים אינסטרומנטליים, אולם היה בדבריו הד לאסכולה הגיאוגרפית של המאה התשע־עשרה: שילוב של גישה 'אורגנית' לתהליך צמיחת המדינה עם גישה המדגישה טיעונים של פוליטיקה באמצעות כוח (ג'ורג'י [Gyorgy], 1944: 163–170; פטרסון [Paterson], 1987). אוסישקין (1937) טען, כי אין עם רשאי לוותר על מורשתו ההיסטורית, כי חלוקה פירושה בגידה בציונות, ובה בשעה כי מדינה־זוטא לא תהיה בעלת יכולת קיום כלכלית ולא תהיה מסוגלת להגן על עצמה.

שילוב זה של אמונה עמוקה בציוויים טריטוריאליים עם טיעונים מעשיים נמצא גם במפלגה הרוויזיוניסטית, שאנשיה התנגדו על פי רוב לחלוקה מסיבות אקספרסיביות. אף על פי כן מנהיגם, זאב ז'בוטינסקי, הציג בעיקר טיעונים

חלוקה טריטוריאלית של ארץ-ישראל

אינסטרומנטליים נגד החלוקה, ולכן הוא נכלל בקטגוריה ב' של השוללים המתונים יותר.

חברה: קרובים לאוסישקין בהתנגדותם הנמרצת לחלוקה היו ציונים סוציאליסטים, כמו יצחק טבנקין מהקיבוץ-המאוחד. התנגדותם היתה מבוססת על סדרה של טיעונים אידיאולוגיים (קידר, 1983):

- הציונות היא בראש ובראשונה מהפכה חברתית;
 - המהפכה תוכל להתגשם אך ורק על ידי התיישבות על הקרקע;
 - היקפה ואחיזתה של ההתיישבות הם שיקבעו את ממדי הטריטוריה;
 - טריטוריה משמעה ישות גיאוגרפית אחידה;
 - כאשר ישות זו תהיה 'מוכנה', רק אז יכולה וצריכה המדינה לקום.
- טבנקין, שלא כמו עמיתיו הסוציאליסטים בשומר-הצעיר, תמך מצד אחד בהקמת מדינה יהודית, ולא במדינה דו-לאומית. מצד אחר הוא הפך את סדר הטיעונים של בן-גוריון בכך שהתנגד בתקיפות רבה להגדרת הדילמה במונחים של 'חלוקה תמורת ריבונות'. הוא לא הסכים לתחושת הדחיפות של אלה שאמרו 'מדינה עכשיו', בגלל מצב היהודים בעולם או הסכנה לביטול המנדט בארץ. לדעתו אין קפיצות דרך, ולכן חייבים להתרכז בבנייה הדרגתית וטריטוריאלית של חברת עובדים, ורק אחר כך בהקמת מדינה. טבנקין לא השתמש מעולם במונחים דתיים בפולמוס על ארץ-ישראל, אך עמדו בדבר הארץ כישות גיאוגרפית אחידה התקרבה מאוד לאוצר המלים ההיסטורי והמיסטי של אוסישקין. שניהם האמינו גם ב'גבולות של התיישבות' שנקבעים על ידי העובדות בשטח ולא ליד שולחן המשא ומתן המדיני.⁵
- לסיכום, השוללים התקיפים של החלוקה טענו ש'כל ארץ-ישראל' (לגבי הגדרת הגבולות היו חילוקי דעות) היא ערך לעצמו, ולכן אין לנהל עליה משא ומתן. באשר למהותו של הערך היו חילוקי דעות גם כן.

שוללים מתונים

להתנגד לחלוקה בגלל סיבות מוחשיות פירושו להתייחס לטריטוריה כאל ערך בר-חליפין. במציאות מחלוקות פוליטיות אינן מתחלקות בצורה נוחה כל כך בין שוללים אקספרסיביים לאינסטרומנטליים. ואף על פי כן לשוללים המתונים היה מאפיין מיוחד: הם לא יכלו לטעון בפשטות שארץ-ישראל היא קדושה; היה עליהם להסביר מדוע יש צורך בטריטוריה כולה. טיעוניהם התבססו על סיבות כלכליות, ביטחוניות ופוליטיות שונות זו מזו, אך המכנה המשותף היה זה: נשמת אפה של הציונות היא להקים מדינה לכל היהודים. מדינה זו, כך הם טענו, אינה רק מקלט או מרכז רוחני, אלא המקום היחיד שבו אפשרי שתתרחש גם התחייה הלאומית היהודית. לכן הם שאלו: האם 5000 הקמ"ר שהציעה הוועדה המלכותית 'יספיקו' למשימה זו? עלייה והתיישבות: לגבי האינסטרומנטליסטים 'מספיק' פירוש, קודם כל, שטח נרחב דיו ליישב בו מיליוני יהודים. ז'בוטינסקי, המתנגד העקבי ביותר למנהיגי ההסתדרות הציונית, לא נהג להשתמש בטיעונים מיסטיים או רגשיים. באוטוביוגרפיה שלו (כתבים: סיפור ימי, 1947:49) כתב: 'שום אהבה רומנטית לארץ-ישראל לא היתה בי אז, אינני בטוח אם ישנה גם עתה.' הוא דיבר על הזכויות

ההיסטוריות של העם היהודי על ארץ-ישראל, אבל בעיקר כדי להצביע על כך שכתב המנדט הכיר בקשר הזה ולכן נתן לו תוקף חוקי. בעדותו לפני הוועדה המלכותית (1937:8-9) ערך ז'בוטינסקי חישובים מפורטים של השטח הנחוץ כדי ליישב עשרה מיליון יהודים, שיבואו, בסופו של דבר, למדינה היהודית. הוא סיכם את דבריו בהגדירו את המטרה הראשונית של התנועה הרוויזיוניסטית: 'רוב יהודי בארץ-ישראל שתתפרס על שתי גדות הירדן' (1953:283). יחד עם זאת, השיקולים המעשיים האלה של ז'בוטינסקי הוצגו לעתים קרובות כאשר הם מעורבים בציוויים אידיאולוגיים בדבר אחדות הטריטוריה (שביט, 1983; בילסקי, 1988:165).

כוח קיום כלכלי: בהמשך עקבי וישיר לעמדה הקודמת נמצאים הטיעונים שמדינה זקוקה לשטח מינימלי מסוים כדי לקיים את עצמה ואת אוכלוסייתה. מנהיגים ציוניים חשובים בארצות-הברית תמכו בדחיית ההחלטה על הקמתה של המדינה היהודית, משום שחלוקה עבורם פירושה היה מדינה קטנה שלעולם לא תעמוד על רגליה (הקונגרס הציוני הכ', 1937:93). טיעון זה פותח עוד בידי אחרים בברית-הציונים-הכלליים, שהזהירו ששטח קטן פירושו לא רק כושר קליטה מוגבל, אלא גם בסיס כלכלי רעוע שלא ימשוך עלייה ויגזור את דינם של היהודים להישאר מיעוט בארץ-ישראל. לטענות אלה צורפו נתונים מפורטים ביחס לתנאי החקלאות, מקורות המים, התעשייה, האנרגיה והתחבורה בארץ-ישראל, כדי להוכיח שיש צורך בשטח נרחב נוסף כדי לחזק את הבסיס החומרי של החברה והמדינה.

ביטחון: מה שיהפוך בעתיד למרכיב מרכזי בסכסוך הישראלי-ערבי זכה לתשומת-לב מועטה יחסית בפולמוס ב-1937. שיקולים ביטחוניים קונקרטיים היו רחוקים מתודעתם של המנהיגים הציונים באותו זמן. הם הניחו שהצבא הבריטי יישאר באזור ויבטיח את ביצוע תכנית החלוקה, כמו גם את הגבולות העתידיים של המדינות. מעטים, בעיקר כאלה שהיו קשורים ל'הגנה' ולנושאי הביטחון ביישוב, התנגדו לחלוקה משיקולים ביטחוניים. הבדלי הגישות בין אליהו גולומב, שהיה מחייב מתון, לבין שאול מאירוב (אביגור), שהיה שולל ביטחוני, ממצים את המחלוקת בעניין זה. גישתו של גולומב היתה פוליטית ולא צבאית. לדעתו הקמת מדינה יהודית תהיה תרומה כל כך חשובה ל'יצירת כוח ביטחון', שיש להתעלם מן החסרונות. החלוקה הטריטוריאלית כשלעצמה לא תקבע את גורל ביטחון המדינה, אלא הנסיבות הפוליטיות והסיכוי שהתכנית תתקבל בידי מדינות ערב. מאירוב, לעומתו, היה ביטחוניסט טריטוריאלי שלא האמין בהחלטות מדיניות אלא בעשייה בשטח. לדעתו 'עובדות קטנות קבעו את מפת ארץ-ישראל. מטולה ותל-חי קבעו את המפה הפוליטית של צפון ארץ-ישראל' (פרוטוקול מרכז מפא"י, 10 באפריל 1937:41). בגישתו זו היה קרוב למנהיגי הקיבוץ-המאוחד, ובעיקר לאידלסון שחזר וטען ש'על גבולות כה מפותלים וארוכים לא ניתן להגן' (פרוטוקול מועצת מפא"י, 9 ביולי 1937:52). מאירוב ושותפיו לדעה הציעו לתבוע 'גבולות טבעיים' כדרך הטובה ביותר להגנת המדינה היהודית בטענה שארץ-ישראל היא מבחינה אסטרטגית יחידה גיאופוליטית אחת, וכל גריעה מאחדותה משמעה סיכון ביטחוני ופגיעה במעמדה כצומת תחבורה אזורי (מלקולם [Malcolm], 1938).

לסיכום, ההתנגדות לחלוקה של השוללים האלה היתה מתונה בשל גישתה האינסטרומנטלית, אך תקיפה בהצגת הטיעונים המעשיים. היא שיקפה היטב גם את

חששותיהם של אלה שתמכו בחלוקה מתוך תחושה של חוסר ברירה ושל אלה שטרם החליטו. עם זאת, שוללים אלה הביעו נכונות לבחון זה מול זה טריטוריה תמורת ערכים אחרים, וכך השאירו את הדלת פתוחה לקבלת פיצויים לא-טריטוריאליים (כלכליים או ביטחוניים, למשל) תמורת נכונותם העקרונית לדון בחלוקה.

הפוסחים על שתי הסעיפים

המשותף למהססים, אלה שהתנודדו בין טקטיקות אינסטרומנטליות לרגשות אקספרסיביים, היה שאם יתקיימו תנאים מסוימים, הם יסכימו לחלוקת ארץ-ישראל. הם השתייכו למחנות פוליטיים שונים, ועל פי הטיעונים שלהם היה אפשר לדעת לאיזה צד הם קרובים יותר (ראה ציור 2). אלה שהדגישו את התנאים 'די שטח' או ביטחון היו קרובים יותר לקטגוריה ב' של השוללים. ואילו אלה שהדגישו את הצורך בהסכמה ערבית ואת השיקולים הטקטיים היו קרובים יותר לקטגוריה ד' של המחייבים.

'מהסס' אופייני הוא אדם שעמדו תלויה בדרישה טריטוריאלית ספציפית. למשל: זליג ברודצקי, שהיה חבר ההנהלה הציונית, הצהיר שיתמוך בחלוקה, אם המדינה היהודית תכלול לפחות את חצי השטח של ארץ-ישראל המערבית (הקונגרס הציוני הכ', 1937:152). אולם הפוסח החשוב ביותר על שתי הסעיפים היה ברל כצנלסון. ברל, אף שלא התנגד לחלוקה באופן עקרוני, הציג את האופוזיציה הפנימית החרפה ביותר למנהיגים הציונים שתמכו בה, ובראשם בן-גוריון ווייצמן. טיעונו היו מגוונים, והם נעים כמעט לכל אורך הרצף, מא' עד ד', משום שברל נקרע בין הקשר הרגשי שחש כלפי ארץ-ישראל כולה לבין הריאליזם הפוליטי שלו, שהכתיב את הצורך לנסות ולנצל כל הזדמנות שעלולה להיות חד-פעמית (שפירא, 1980:555). התנאים העיקריים שנוסחו בפירוט רב בידי כצנלסון ורבים אחרים ניתנים לסיכום סכמטי בחמש הנקודות שלהלן (ראה פרוטוקול מרכז מפא"י, 10 באפריל 1937).

התנועה הציונית תסכים לחלוקת ארץ-ישראל המערבית בתנאים האלה:

(1) גודל השטח יאפשר למדינה היהודית עצמאות כלכלית; כלומר: יהיו 'די' קרקע, מים ומשאבים טבעיים לשם קיום העלייה, ההתיישבות וההתפתחות הכלכלית.⁶
(2) הגבולות יהיו בטוחים; כלומר: המדינה היהודית תכלול לפחות חלק מרכס ההרים כדי להתגבר על נחיתותה האסטרטגית במישור החוף ובעמקים. צריך שיהיו לה גם גבולות משותפים עם לבנון ומצרים, כדי שהמדינה הערבית בפלסטינה ובעבר-הירדן לא תקיף את המדינה היהודית משלושה עברים.

(3) המדינה תתבסס על רוב יהודי ותכלול מספר קטן ככל האפשר של ערבים. כלומר: הצעתה של הוועדה המלכותית לשקול העברה (טרנספר) של ערבים משטח המדינה היהודית תהיה תנאי מוקדם לתמיכה בחלוקה.⁷ רבים חששו שיחס של 3:4 בין יהודים לערבים במדינה היהודית יהפוך אותה ל'אירלנד שנייה'. לשאלה מהו רוב יהודי 'הולם' לא ניתנה תשובה ברורה. היו שתמכו בחלוקה, התנגדו להעברת ערבים בכפייה או מרצון, והאמינו שהעלייה היהודית תיצור רוב של 70% בתוך חמש שנים (על דרכי מדיניותנו, 1938:162–163).

4) ההסכמה להקמת מדינה יהודית בתמורה לחלוקה מותנית בהסכמה ערבית. תנאי זה יוגדר שנים רבות אחר כך בתור 'שטחים תמורת שלום', אך זכות היוצרים על הרעיון שייכת לוועדה המלכותית:

אין ערך מוסרי רב בשמירת אחדותה המדינית של פלסטינה (א"י) תוך משטמה, ריב ושפך דם לעולמי עד ... [ו]אין נזק מוסרי רב במתיחת קו מדיני דרך כל פלסטינה (א"י), אם על ידי כך נוכל להביא במרוצת הימים לידי שלום ויחסי ידידות בין שני העמים משני עברי הקו ... נראה לנו שהחלוקה פותחת לפחות פתח לשלום האחרון. ואין אנו רואים כל פתח כזה בשום תכנית אחרת (עמ' 274).

תומכים על-תנאי רבים של תכנית החלוקה דרשו הוכחה ממשית, לאמור הסכמה ערבית לרעיון שהפרדה טריטוריאלית אכן תעניק הזדמנות לשלום. ברל כצנלסון אמר זאת בגלוי: תמורת שלום עם הערבים שבתוכנו ומחוצה לנו היה ראוי לשלם מחיר גבוה, אפילו בצמצום השטח (על דרכי מדיניותנו, 1938: 174–175). הוויכוח היה בשאלה אם הסכמה יהודית-ערבית צריכה לבוא קודם לעצמאות יהודית או להפך (קולת, 1984: 50).

5) מבחינה טקטית אסור שהצעת החלוקה תבוא מצדם של היהודים. עמדתה הרשמית של התנועה הציונית צריכה להיות דרישה להמשך המנדט, ואסור לה להשמיע הצהרה כלשהי בעד חלוקה. בה בשעה יש לעשות מאמצים לשיפור תכנית החלוקה של הוועדה המלכותית. הדילמה הטקטית היתה תוצאה של אי-הוודאות העצומה שהיתה כרוכה בהסכמה או בדחייה של ההצעה הבריטית. 'הציונות', אמר אליהו גולומב, 'יסודה בניצול כל הזדמנות לפעולה ובניצול כל אפשרות להגברת הכוח' (פרוטוקול מועצת מפא"י, 1937, 9–11 ביולי, עמ' 64). אבל לא היה ברור לאיש אם אכן קיימת הזדמנות ממשית להקמת מדינה יהודית, והמחיר של הסכמה לחלוקה נראה לפיכך גבוה ובלתי הפיך. מכאן ההתעקשות של רבים מן המהססים לנקוט 'תכסיס' של דחייה ואמירת הן ולא בעת ובעונה אחת. הם לא היו בטוחים אם הזמן פועל לטובת הגשמת המטרות הציוניות או נגדן. כפי שנראה, חלקים מרכזיים בהחלטת הקונגרס הציוני הכ' משקפים את השיקולים הטקטיים הללו.

תמיכה בחלוקה

אלה השייכים לקטגוריה זו ענו 'כן' לשאלה אם יש לתמוך בעקרון החלוקה בתמורה להקמת מדינה יהודית ריבונית. בצד זה של הרצף נמצאים שני המנהיגים הציוניים הבולטים: חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, ודוד בן-גוריון, יושב ראש הסוכנות היהודית ומנהיג מפא"י, שנעשתה המפלגה הגדולה ביותר באמצע שנות השלושים. תשובתם החיובית הושפעה מאוד מתחושה של דחיפות וחרדה לגורלם של יהודי אירופה ושל היישוב בארץ, ושניהם היו שותפים גם לחששות של המתלבטים ולחלק מן התנאים שהציבו.

מחייבים מתונים

הטיעונים של המחייבים המתונים היו אינסטרומנטליים בעיקרם. הם היו משוכנעים שהתשובות לכל השאלות החשובות שהעלו המהססים חייבות לחכות, משום שיש להקים מדינה יהודית עכשיו, אפילו אם המחיר, למרבה הצער, הוא חלוקה טריטוריאלית של הארץ. הם טענו שהתשובה המידית להצעה הבריטית להקים מדינה צריכה להיות חיובית באופן עקרוני, ואת כל המאמצים יש להפנות לשיפור ההיבט הטריטוריאלי ופרטים נוספים של ההצעה הזאת. עמדתם הטקטית התבססה על ההנחה שפרטי הצעת הוועדה המלכותית יכולים וצריכים להשתנות. באמצעות הטיעון הזה הצליחו וייצמן, בן-גוריון ומשה שרתוק (שרת) לשכנע רוב גדול בקונגרס הציוני, וביניהם שוללים מתונים רבים, לומר 'כן' מותנה לעקרון החלוקה.

אבל בפולמוס הפנימי, ובעיקר בטיעוני המחייבים המתונים, עלה עוד גורם חשוב: האם ההחלטה הציונית לחלוקת ארץ-ישראל היא בלתי הפיכה? האם יהיה אפשר לשנות את הגבולות בעתיד? וכך התעורר ויכוח על תפקיד הזמן: מה יכולה וצריכה התנועה הציונית להשיג עכשיו ומה יש להשאיר לדורות הבאים? השוללים טענו שמדינה על שטח זעיר פירושה סוף הציונות כפתרון ממשי לבעיה היהודית. לדידם, הגבולות שנקבעו למדינה היהודית יהיו סופיים. הם גם דחו את האנלוגיות ההיסטוריות עם מדינות שעיצוב הטריטוריה שלהן נמשך זמן רב. ז'בוטינסקי, למשל, סבר שהדוגמה של איחוד איטליה מחדש אינה תופסת, בגלל מצבו השונה של העם היהודי המפוזר בכל העולם (כתבים, 1947:279). המחייבים, לעומתם, ראו במדינה הריבונית עצמה גורם שיאיץ ויגביר את התהליך של הגשמת מטרות הציונות. בן-גוריון היה הדובר הבולט ביותר בנקודה זו: גבולות אינם נצחיים, במצב המדיני המשתנה איש אינו יכול לחזות מה יקרה בעוד חמש-עשרה שנים, כאשר המדינה היהודית תהיה מאוכלסת בצפיפות (זכרונות, ד, 1976:268). קשה לדעת אם היה זה בן-גוריון התכסיסן שרצה להשיג תמיכה בתוך מפלגתו, או שהאמין בדברים האלה שאמר:

כשם שאינני רואה את המדינה היהודית המוצעת כפתרון הסופי של שאלות עם ישראל, כך איני רואה את החלוקה כפתרון הסופי של שאלת ארץ-ישראל. צדקו אלה משוללי החלוקה הטוענים שארץ זו לא ניתנת לחלוקה – מפני שהיא מהווה יחידה אחת, לא רק מבחינה היסטורית אלא גם מבחינה טבעית ומשקית [על דרכי מדיניותנו, 1938:76–77].

מאוחר יותר הסביר בן-גוריון שאת ארץ-ישראל, למרות היותה יחידה גיאוגרפית אחת, אפשר לחלק חלוקה מדינית. ראוי להזכיר גם, שאת ההבחנה הזו בין ארץ-ישראל כיחידה אחת מבחינה היסטורית לבין היותה ניתנת לחלוקה מבחינה מדינית קבע בן-גוריון עוד ב-1917 בספרו המשותף עם בן-צבי. הוא הבחין שם בין 'שלמות' גיאוגרפית לבין 'שלמות' פוליטית, והדגיש שבמרבית התקופות לא היתה ארץ-ישראל יחידה פוליטית אחת (בן-גוריון ובן-צבי, 1980:44–46). מכל מקום, הנקודה המרכזית היא שהוא צידד בקבלת החלטה שתתייחס ל'תחנה הבאה' בלבד (הקונגרס הציוני הכ', 1937:100).

בעוד שבן-גוריון השתמש בטקטיקות הפנימיות האלה כדי לגייס את תמיכת המהססים והשוללים המתונים, נשא וייצמן בעול העיקרי של הנטל החיצוני. עמדתו הפומבית היתה שהוא איננו מחייב עצמו לתכנית חלוקה ספציפית כלשהי (אגרות, כרך 18, 1979:9-118). אך במכתב אישי לשר המושבות הבריטי אורמסבי-גור מנה וייצמן את הדרישות לשינויים טריטוריאליים בהצעת הוועדה המלכותית, ובסיכום כתב שאם שינויים אלה יוכנסו, הוא באופן אישי יתמוך בקבלת תכנית החלוקה (שם, 180) מחייבי החלוקה המתונים היו, בראש ובראשונה, פרגמטיסטים. הם חפצו בארץ-ישראל כולה, אם אפשר, אבל הגיעו למסקנה שהתנועה הציונית תצטרך להסתפק בפחות, כלומר לקבל את עקרון החלוקה, לפחות בשלב הראשון. הם סברו שהשער לעצמאות יהודית נפתח כדי סדק, וחייבם לעשות הכול כדי שלא ישוב וייסגר.

מחייבים בתוקף

כיצד נגדיר את עמדותיהם של אלה, שדבקו בחלוקה מבחינה אידיאולוגית, והיו מוכנים, אם אין אפשרות אחרת, לקבל אפילו את ההצעה הטריטוריאלית של הוועדה המלכותית? האנשים בקטגוריה זו היו מיעוט קטן וניתן לחלקם לשתי קבוצות: האחת שהדגישה יותר את האינטרסים היהודיים, והאחרת – את הדו-קיום היהודי-ערבי. הקבוצה הראשונה אימצה את ההנחה המרכזית של הוועדה המלכותית, ולפיה גדר טובה תורמת לשכנות טובה. מכאן ההמלצה לניתוח טריטוריאלי ('חיתוך חד ונקי', בלשון הוועדה) ואפילו לחילופי אוכלוסין. כאמור, מעטים ראו טעם לתמוך בהצעה הזו כפי שהוגשה, בייחוד כאשר הפרלמנט הבריטי הסתייג ממנה, חבר הלאומים טרם אישר אותה והערבים דחו אותה כבלתי קבילה. עקב כך לא נמצאו מנהיגים יהודים בולטים שאימצו בפומבי את ההמלצה. אולם ניתן לשאול באופן היפותטי: האם וייצמן, בן-גוריון או שרתוק היו תומכים בהצעת החלוקה של הוועדה המלכותית, בלי תיקונים, אם היה מתברר, ללא ספק, שזו הדרך היחידה להשיג עצמאות יהודית? איננו יודעים את התשובה לכך, אבל וייצמן (אגרות, כרך 18, 1979:339, 387) ובן-גוריון (זכרונות, ד, 1976:278, 331) לא היו רחוקים מנקיטת עמדה כזו בכתביהם האישיים. שרתוק לא היסס להיכנס לעובי הקורה של השאלה ההיפותטית הזו כאשר אמר בפומבי: 'אם היה עלי לבחור בין משטר המנדט כמו שהוא לבין תכנית של חלוקה כמו שהיא כאן בספר הזה [דו"ח הוועדה], אני בוחר בדבר השני' [פרוטוקול מועצת מפא"י, יולי 1937:131].

המחייבים התקיפים האלה האמינו שכל מעוז טריטוריאלי עצמאי איננו רק הזדמנות, אלא גם צעד חיוני לקידום ההגדרה העצמית היהודית. הצו האידיאולוגי והאקספרסיבי בעמדה זו היה שהעדר טריטוריה ריבונית מוכרת מעניק למאבק הלאומי היהודי הן את הייחוד והן את חוסר הנורמליות שלו. כל זמן שמצב זה נמשך, יש ספקות חמורים באשר לסיכויי ההצלחה של הציונות. בגלל ההתדרדרות במצב הבינלאומי והאזורי דרושה מידה כלשהי של שלטון עצמי יהודי, או אוטונומיה, כדי ליצור את התנאים הראשוניים לקיבוץ היהודים במולדתם. הם גם האמינו שאפילו אי קטן של עצמאות יהודית יעודד את היהודים לעלות ארצה ואת המדינות האירופיות

לאפשר להם ללכת. יתר על כן, טריטוריה בשליטה יהודית תיצור את התנאים החיוניים להתפתחות חברתית, כלכלית ותרבותית. היו שטענו שהמצב הבינלאומי עשוי רק להשתנות לרעה בכל הנוגע להגשמת השאיפות היהודיות, ואילו אחרים תיארו בפירוט כיצד ישפיע שלטון עצמי יהודי על עלייה, רכישת קרקעות, מיסוי והגנה, כלומר על גורל הציונות (על דרכי מדיניותנו, 1938:125, 198).

אחרים האמינו שהפרדה טריטוריאלית בין ערבים ליהודים תתחיל תהליך הדרגתי של הסתגלות הדדית ודו-קיום. היתה זו גישה של ניהול קונפליקט, שהוועדה המלכותית קראה לה בגאווה רבה 'הדרך הבריטית ליישוב תביעות לאומיות מנוגדות (הוועדה המלכותית, 1937:287; קליימן [Kleiman], 1980:295):

... לאחר מחשבה יבואו שני הצדדים לכלל הבנה, כי היתרונות שבחלוקה מכריעים את חסרונותיה. שכן אם אינה נותנת לשום צד את כל אשר יחפוץ, הרי נותנת היא לכל צד את אשר הוא רוצה בו ביותר, והוא חירות וביטחון.

כאמור, היו בין היהודים רבים שהתנו את תמיכתם בחלוקה בהסכמה ערבית. אחדים הפכו את סדר הדברים וטענו, שאם היהודים יצמצמו את שאיפותיהם הטריטוריאליות, הם ישכנעו את הערבים, ובמיוחד את הפלסטינים המקומיים, שפניה של הציונות לשלום. וייצמן עצמו דיבר על כך בקונגרס אבל במונחים של ויתורים הדדיים: 'יהיה בידנו להציע להם משהו בתמורה, זהו היסוד הראשון למשא-ומתן ידידותי בין עמים' (הקונגרס הציוני הכ', 1937:72).

בין המחייבים התקיפים היו גם משה סמילנסקי ומשה קליינבוים (סנה), שתמכו בווייצמן לאורך כל הדרך, ושניים שהשתייכו להנהגת היישוב: יצחק גרינבוים, חבר ההנהלה הציונית ואיש התאחדות הציונים הכלליים, ופנחס רוטנברג, הזקן מנהריים, שהיה בלתי מפלגתי ועתיד להיבחר לנשיא הוועד הלאומי בספטמבר 1939. גרינבוים, ממנהיגיה המרכזיים של יהדות פולין, חש שהגיעה שעת ההכרעה. לטענות השוללים והמתלבטים שיש לעמוד על המשך המנדט השיב, שאי אפשר להכריח את בריטניה להגשים את המנדט. הברירה לדעתו היתה מדינה יהודית בחלק של ארץ-ישראל לעומת מיעוט יהודי במדינה ערבית אשר תכלול את כל ארץ-ישראל. הבחירה שלו היתה חדה: 'זקוקים אנו לכוח במדינה, לשלטון! מדינה פירושה לא רק שטח אדמה, אלא כוח, שלטון, אפשרות לסדר את החיים לפי דרישותינו ולפי דרכנו אנו' (הקונגרס הכ', 1937:128-130).

עמדתו של רוטנברג אופיינית לזו של המחייבים, שהגיעו לתמיכה ברעיון החלוקה כמעט בעל כורחם. במאי 1936, מיד לאחר התחלת המאורעות, הוא השתייך ל'חמישה' (האחרים היו מאגנס, נובומייסקי, פרומקין וסמילנסקי) שניסו להגיע להסכם יהודי-ערבי, גם במחיר הגבלת ממדי העלייה היהודית לתקופה מוסכמת (שאלתיאל, כרך ב, 1990:449-458). אולם מרגע שדו"ח הוועדה נעשה לעובדה, נרתם רוטנברג לשיפורו במגמה לקבל הצעה בריטית טובה יותר מבחינת הגבולות והתנאים המוצעים למדינה היהודית. אף שכל ימיו בז לפוליטיקה המאלצת את העוסקים בה לומר כן ולא בנשימה אחת, הוא תמך בהחלטה המעורפלת של הקונגרס בציריך. הוא בירך על הנכונות של הרוב לומר 'כן' מסויג לעקרון החלוקה וביקר

בחריפות את ברל והאחרים שפסחו על שתי הסעיפים עד הרגע האחרון (שם: 487). בין אנשי ההסתדרות הציונית היה נחום גולדמן היחיד שאמר בגלוי שאין לדחות אפילו את תכנית החלוקה של הוועדה המלכותית (הקונגרס הציוני ה'ב' 1937:179 – 180). באוטוביוגרפיה שלו אף הרחיק לכת וטען, שאילו קיבלה התנועה הציונית את תכנית החלוקה ללא דיחוי ב־1937, ייתכן שהתכנית היתה מתבצעת ומיליוני יהודים אירופים היו ניצלים (גולדמן [Goldmann], 1969:180).

לסיכום, שתי הקבוצות של המחייבים התקיפים האמינו, שחלוקה טוביל להקמת תשתית פוליטית מוחשית שעליה יהיה אפשר להקים את המדינה היהודית, או להסכמה ערבית, ובמקרה הטוב – לשני הדברים גם יחד. אחדים התקרבו לאימוץ גישה לא־טריטוריאלית, ולפיה כל צורה של שלטון עצמי יהודי, בלי כל קשר לבסיס הטריטוריאלי שלה, היא הדבר הנכון לעשותו ב־1937. עמדה זו חורגת מן הניתוח שלנו של העמדות בקטגוריה ה', ונזכיר אותה רק בקיצור. המצדדים בשלטון עצמי התעניינו בעיקר בפיתוח קהילתי במסגרת המנדט הבריטי. בדומה לאלה ששללו את החלוקה מכול וכול בקצה האחר של הרצף הם ייחסו חשיבות לאוטונומיה יהודית כאמצעי לקידום ההתפתחות החברתית, הכלכלית או הדתית. לקטגוריה זו השתייכו כאמור גם יהודים חרדיים, שכן הם לא התעניינו בטריטוריה כנכס פוליטי אלא בשיבה לארץ־ישראל כמצווה דתית ובחופש לנהל את ענייניהם הדתיים כרצונם. היו גם חילונים בקבוצה זו שדגלו בהקמת מרכז רוחני יהודי בארץ־ישראל.

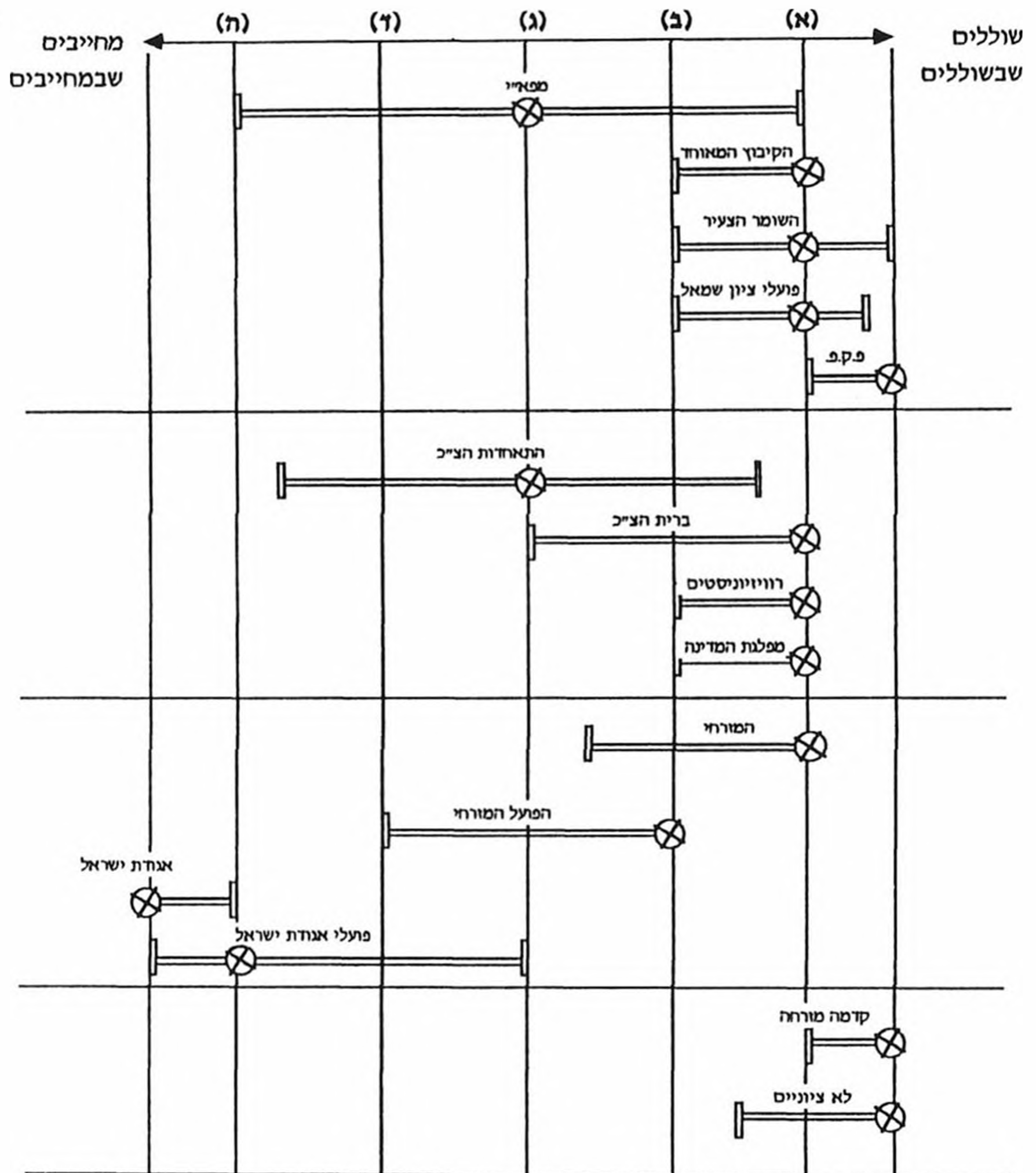
ההחלטה

התפלגות העמדות מא' עד ה' פילגה את התנועה הציונית ואת היישוב, וחצתה את הקווים המפלגתיים, אך ניתן לקבצן לאשכולות ולהציבן על רצף, כמודגם בציור 3. המחלוקות הפנימיות העיקריות היו בתוך מפא"י, בשתי הסיעות של הציונים־הכלליים ובמידה מסוימת גם באגודת־ישראל.

תפקידם החשוב ביותר של מנהיגי מפא"י, ובראשם בן־גוריון ושרתוק, היה להקים קואליציה בתוך מפלגתם שתתמוך בעקרון החלוקה, או לפחות לא תדחה אותו על הסף. תפקידו של וייצמן היה להתגבר על ההתנגדות החזקה בתוך ההסתדרות הציונית העולמית ובקרב ה'לא־ציונים' בסוכנות היהודית המורחבת.

כבר בפברואר 1937, לאחר ששמע מווייצמן על עדותו לפני הוועדה המלכותית, החל בן־גוריון בתהליך הדרגתי של גיוס תמיכה לרעיון המדינה והחלוקה בתוך מפלגתו. בפגישה סגורה של מרכז מפא"י הוא הציג 'תכנית חלוקה' משלו, שלא זכתה לתמיכה מצד חבריו. השלב הבא היה במועצה הארצית של המפלגה שהתכנסה ביולי 1937, ללא בן־גוריון, ששהה בלונדון, כאשר על מלאכת השכנוע מופקד בעיקר שרתוק. לאחר יומיים ארוכים של דיונים נחלקו הדוברים – רוב זעום למחייבים, אבל לשוללים היו נציגים תקיפים בדמותם של ברל, טבנקין, ציזלינג, אידלסון ומאירוב. לבסוף נתקבלה הצעת החלטה מסורבלת, שבמונחים של ציור 2 פוסחת על שתי הסעיפים: יש בה התנגדות לחלוקה, אבל היא מותנית בתשובות מעשיות שיינתנו לתנאים מסוימים.⁸ היה זה צעד חשוב לקראת הפשרה שתתקבל במפלגה לאחר מכן. השלב המכריע היה הכנס של המועצה העולמית של איחוד־פועלי־ציון שהתקיים

ציור 3: התפלגות עמדות המפלגות וגופים נוספים בשאלת החלוקה עם פרסום דו"ח הוועדה המלכותית

מפתח:

העמדה הרשמית לאחר פרסום הדו"ח.
התפלגות עמדות נוספות במפלגה או בתנועה

ימים אחדים לפני הקונגרס כדי לנסח את עמדת תנועת הפועלים כלפי הצעת הוועדה המלכותית. הדיון היה ארוך וסוער, אבל ב־5 באוגוסט 1937 אישרה תנועת הפועלים והמפלגה הגדולה ביותר בתוך התנועה הציונית את העיקרון של רעיון החלוקה, ובכך נסללה הדרך להחלטת הקונגרס הציוני שישה ימים לאחר מכן.

החלטת מועצת פועלי־ציון היתה מכרעת. ראשית, היא כללה מעין 'נוסחה כפולה', פרי רוחו של בן־גוריון: דרישה להגשמת המנדט הבריטי ובה בשעה מתן ייפוי כוח להנהלה הציונית לשאת ולתת עם הממשלה הבריטית על תכנית חלוקה משופרת.⁹ שנית, נוסח סותר זה אפשר לתומכי החלוקה לזכות בהסכמתם של המהססים ושל חלק מן השוללים המתונים. שלישית, ההחלטה שנוסחה באופן טקטי ולא אידיאולוגי הצביעה על מוצא אפשרי מן הדילמה. רביעית, תנועת הפועלים, בלי השומר־הצעיר, שלטה על כ־42 אחוזים מצירי הקונגרס.

הקואליציה שנוצרה בתוך תנועת הפועלים יצרה לפיכך את הבסיס לקואליציה רחבה יותר בתוך התנועה הציונית והסוכנות היהודית. קואליציה זו היא שהעבירה את ההחלטה בקונגרס הציוני ברוב של קרוב לשני שלישים (299 לעומת 160). החלטת הפשרה מנוסחת בלשון זהירה מאוד כמודגם בנקודות האלה:

- מודגש הקשר ההיסטורי שבין עם ישראל לארץ־ישראל וזכותו על מולדתו.
- נדחית בתוקף ההנחה של הוועדה המלכותית שהמנדט לא ניתן להגשמה וממשלת בריטניה נדרשת לקיימו.
- נדחית גם המסקנה של הוועדה, שלא ניתן ליישב את הניגודים בין השאיפות הלאומיות של יהודים וערבים בארץ־ישראל ומובעת נכונות מצד העם היהודי להגיע להסכם שלום עם היישוב הערבי בארץ־ישראל על יסוד הכרה הדדית בזכויותיהם של שני העמים.
- הקונגרס מצהיר שתכנית החלוקה שהוצעה בידי הוועדה המלכותית אין לקבלה.
- הקונגרס מייפה את כוחה של ההנהלה הציונית לנהל משא ומתן לשם בירור התוכן המסוים של הצעת הממשלה הבריטית לייסוד מדינה יהודית בארץ־ישראל.
- אם כתוצאה ממשא ומתן זה תסתכם תכנית מסוימת לייסוד מדינה יהודית, תובא הצעת התכנית לקונגרס נבחר חדש לשם דיון והחלטה [ראה טבלה 1].

טבלה 1: חלוקת הקולות בהצבעה בקונגרס הציוני הכ' לפי סיעות

	מפא"י	ציונים כלליים התאחדות	ציונים כלליים ברית	המזרחי והפועל המזרחי	השומר הצעיר	מפלגת המדינה	אחרים	סח"כ	לא ברור	מנין הקולות
הצעת הרוב	181	79	10	-	-	-	18	288	11	299
הצעת המיעוט	-	20	28	66	23	9	6	152	8	160
נמנעים	1	4	1	-	-	-	-	6	-	6
סה"כ	182	103	39	66	23	9	24	446	19	465

טבלה 1 מראה את התפלגות ההצבעה של המפלגות בקונגרס הציוני ומצביעה על השינוי לעומת התפלגות העמדות לפני הקונגרס שהוצגה בציור 3. אילו הצטרפו כשישים הנציגים המהססים לשוללי החלוקה, שהצביעו בעד החלטת המיעוט, ספק רב אם החלטת הרוב היתה מתקבלת. יתרה מזו, ניצחון ברוב זעיר להצעת ההחלטה של וייצמן ובן-גוריון היה מערער את מנהיגותם. הוא היה מנתץ גם את כל הקו המדיני, הטקטי והפרגמטי שנקטה ההנהלה הציונית ביחס להצעת הוועדה. ניסוח החלטת הרוב אפשר לנציגים רבים, בעיקר בתוך מפא"י, להתחמק מן הדילמה של אמירת 'כן' או 'לא' חד-משמעית. הוא אפשר גם למהססים ולחלק מן השוללים לטעון אחרי הקונגרס שהם לא הצביעו בעד חלוקה, שהרי ההכרעה הסופית נדחתה לקונגרס הבא. זאת ועוד, בנוסח ההחלטה נאמר, שלהנהלה ניתנה סמכות לברר את ההצעה הבריטית להקים מדינה, כלומר רק את ההיבט של הריבונות ולא של החלוקה. בטיעונים אלה היתה נקודת חולשה שדווקא השוללים התקיפים מיהרו להצביע עליה: משמעותה של החלטת הקונגרס היתה הסכמה לעקרון החלוקה. הרוויזיוניסטים, לדוגמה, תקפו את ההחלטה, משום שהיא מקפלת בתוכה נכונות של ההסתדרות הציונית העולמית לקרוע, בתנאים מסוימים, אברים מארץ-ישראל. החלטת הקונגרס מצריכה לפיכך מספר הבהרות: ראשית, היא התבססה בעיקר על קואליציה של האינסטרומנטליסטים. היו בה מעט הצהרות אקספרסיביות כמו בפתיחה בדבר 'הקשר ההיסטורי בין עם ישראל לארץ-ישראל', אבל עיקר ההחלטה היה פרגמטי. שנית, על מה בדיוק קיבלה ההנהלה הציונית ייפוי כוח לשאת ולתת עם הממשלה הבריטית? לכאורה, על ההצעה להקים מדינה יהודית, ולא על החלוקה, אולם בהתחשב בעובדה שההצעה הרלוונטית היחידה להקמת מדינה יהודית התבססה על חלוקה, היה ברור לממשלת בריטניה שהתנועה הציונית מוכנה לדון על כך. מכאן שהקונגרס אימץ, למעשה, את עקרון החלוקה, אף שהדבר נעשה בעקיפין ובהתניה מסוימת ולמרות הנוסחים הכפולים הכלולים בהחלטה הארוכה והמסורבלת. באותה מידה חשובה העובדה שנדחתה הצעת המיעוט שכן נאמר בה במפורש בסעיף 3 שהקונגרס דוחה בהחלטיות את ההצעה לחלוקת ארץ-ישראל (הקונגרס הציוני הכ', 215:1937). מטרת הצעת המיעוט היתה לקשור את ידיה של התנועה הציונית ולחייבה להתנגד לחלוטין לחלוקה בכל צורה שהיא. ההצעה כללה גם איום, שכן היא קבעה שאפילו אם תחתום ההנהגה על מסמך חלוקה, הוא יהיה בטל, 'היות והזכויות הבלתי מעורערות של העם היהודי למולדתו ההיסטורית אינן עלולות להתבטל על ידי חתימה איזושהי' (שם, סעיף 4).

לעומת זאת, התנאים הכלולים בהצעת ההחלטה של הרוב היו שמשא ומתן (על חלוקה) יתנהל בתמורה להקמת מדינה יהודית ריבונית, ושתכנית כזאת תחייב החלטה נוספת של קונגרס נבחר וחדש. הוויכוח על משמעות החלטת הקונגרס נמשך זמן רב, עד שוועדת החלוקה החדשה (ועדת וודהד) סתמה את הגולל על רעיון החלוקה מבחינה בריטית באוקטובר 1938.

התהליך שהחל בעדותו של וייצמן לפני הוועדה המלכותית (כאשר דחה את האפשרות לקנטוניזציה של ארץ-ישראל ולא סגר את הדלת בפני חלוקה טריטוריאלית) הגיע לשיאו בהחלטת הקונגרס הציוני ומועצת הסוכנות, שהסמיכו

את ההנהלה הציונית לנסות ולשפר את הצעת החלוקה הבריטית. ב־1937 היו רוב הציונים מוכנים ליטול את האחריות למדינה עצמאית, גם במחיר של ויתורים טריטוריאליים.

מדינה וטריטוריה: אמצעים ומטרות

הטרגדיה [היהודית] מקורה ביחס ההפוך שבין צרת היהודים לבין ארץ־ישראל. ככל אשר תגדל הצרה, כן הולכת הארץ וקטנה [לשצ'ינסקי, ציר לא־ציוני מפולין, מועצת הסוכנות, 1937:מד].

פולמוס החלוקה חרג כמובן מד' האמות של כמות הקרקע הנחוצה למהפכה הציונית ונגע בשאלות היסוד. א' קצנלסון, שהיה שולל, העמידן זו מול זו: 'בלי ירושלים וחיפה אין זו ציונות אלא טריטוריאליזם' (פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 10 באפריל 1937:21). על כך ענה לו רמז: 'טריטוריאליזם הוא יסוד הציונות' (שם). ולוביאניקר (לבון) אף הרחיק לכת ממנו: 'הגשמת החזון משמע תחימת גבולות, הגבלתו בשטח ובזמן, בקיצור לעשות אותו לטריטוריאלי' (שם:13).

האינסטרומנטליסטים ייחסו להקמתה של מדינה לאלתר חשיבות רבה יותר מאשר לכל מטרה אחרת. לדעתם היה צורך בשליטה מידית בטריטוריה כדי להשיג מידת־מה של ריבונות פוליטית, דבר שיאפשר שליטה בעלייה, ברכישת קרקעות, בהתפתחות כלכלית, וגם, אם יהיה צורך, ישמש בסיס להתרחבות טריטוריאליה בעתיד. הטיעונים שלהם היו במונחים של הזדמנות: הבה ניקח מה שאפשר עכשיו ואת השאר נשאיר לדורות הבאים. היה זה פרגמטי וגם מאוד אופייני לתהליך קביעת המדיניות בתנועה הציונית, שהיה לו תמיד ממד אופרטיבי בנוסף לזה האידיאולוגי (הורוביץ וליסק, 1977:219). הנחת היסוד היתה שהאילוצים החיצוניים הם החזקים יותר, ושהבריטים יחליטו, בסופו של דבר, על פי האינטרסים שלהם. לפיכך, מה שהתנועה הציונית יכולה לעשות הוא לנסות לשנות כמה מן האילוצים האלה ואולי גם לעצב מחדש את הסביבה המידית שמשפיעה על קבלת ההחלטות. מכאן המאמץ הגדול לקבל בזמן מידע מדויק ומעודכן על תהליך קבלת ההחלטות בממשלת בריטניה והחיוניות הרבה של מגעים הדוקים ותמידיים עם מקבלי ההחלטות. בה בשעה נעשו גם מאמצים רבים לזכות באהדת דעת הקהל בבריטניה ובמקומות אחרים. אולם בסיכומו של דבר האמינו האינסטרומנטליסטים שמטרות הציונות יוגשמו צעד־צעד תוך ניצול כל הזדמנות. לגביהם טריטוריה היתה אמצעי להגשמת המטרה הציונית: מדינה יהודית. הם התייחסו בביטול לטיעונים הרטוריים שלהם עצמם בדבר זכויות היסטוריות, משום שסברו שאינם מעלים ואינם מורידים. הם אמרו 'כן' עקרוני לחלוקה, משום שטריטוריה וגבולות היו נכסים מוחשיים ופונקציונליים ומשום שהעדיפו לא להתווכח על גיאוגרפיה לפני שהמדינה היהודית תיעשה לעובדה מוגמרת. לדידם עוצמה פוליטית הנקבעת בתהליכים פוליטיים של קבלת החלטות היא שמעצבת מציאות, ולכן 'דטרמיניזם גיאוגרפי' היה חסר כל משמעות. הם העדיפו באופן עקבי את הטקטיקה של 'תקיעת רגל בדלת', שפירושה לא להניח להזדמנות פוליטית לחלוף, בלי להכיר בה ברגע הנכון ובלי להרחיב אותה במידת האפשר.

הגישה האקספרסיבית, לעומת זאת, התבססה על טיעונים עקרוניים כדי להוכיח

את חשיבות הטריטוריה והגבולות. היא הציעה חזון, אידיאולוגיה ואמונה נוסף על הנאמנות למטרות הציוניות, כמשקל-נגד לאופורטוניזם האינסטרומנטלי. ברל כצנלסון, שולל אידיאולוגי אך מהסס פרגמטי, כתב לבן-גוריון במארס 1938:

סוף סוף מותר לו לאדם להיות לא שולל ולא מחייב אלא ציוני סתם, שאיננו יכול להפקיר על נקלה מה שיש לו בדמיונו הציוני, והפוגש בזהירות מרובה, ואפילו בחשדנות, רמזי הבטחות שאין מעשה מעורר אמון בצדם [זכרונות, ה, 148:1976].

לכמוהו ולרבים אחרים חלוקת ארץ-ישראל משמעה היה נטישת חלום הציונות, וזאת בתמורה להבטחות של הבריטים שעלולות לא להתגשם. העוצמה של עמדתם נבעה לא רק מנאמנות חסרת פשרות למטרה הגדולה, אלא גם מהיפוך סדר הטיעונים של ההיגיון האינסטרומנטלי. בעיניהם האילוצים החיצוניים, הן הבריטיים והן הערביים, היו כה נוקשים ובלתי ניתנים לשינוי, שהם העדיפו לדבוק בדרישות המקסימליות של הציונות. הם היו, בלי ספק, קנאים אידיאולוגיים, אך הם טענו בכושר שכנוע רב שכל ויתור ציוני ייהפך מיד לדרישת מינימום של הצד שכנגד ובסיס ללחצים לויתורים נוספים.

לדיוננו כאן חשוב עוד יותר להציג את גישתם השונה לתהליך ההיסטורי של בניין אומה. הם סברו שאופורטוניזם מדיני רק מחליש את כוח הרצון הלאומי ובעקבותיו גם את היכולת לקדם את המטרות של הציונות. כלל זה נכון במיוחד לגבי ארץ-ישראל, שאיננה רק סמל אלא מטרה חיונית כשלעצמה לקיבוץ היהודים והפיכתם לעם. מה שנוותר עליו עכשיו לא נוכל להשיב לעולם, הם טענו, וטריטוריה מצומצמת תחבל בסיכוי להקים מדינה לעם היהודי כולו. גם הסיסמה של הוועדה המלכותית, 'טובה מחצית הכיכר מאפס לחם' (הוועדה המלכותית, 1937:287), נראתה להם מגוחכת, משום שחצי כיכר היא לא כלום בהתחשב בשאיפות ובצרכים הטריטוריאליים של העם היהודי, מה גם שמחייבי החלוקה מוכנים להתפשר לא על חצי, אלא על חמישית מאדמת המולדת.

שוללים רבים הגדירו את הפרדת עבר-הירדן ב-1922 כ'חלוקה של ארץ-ישראל',¹⁰ וטענו שהתנועה הציונית כבר עשתה מספיק ויתורים טריטוריאליים, כאשר ויתרה על ארץ-ישראל המזרחית. רבים מהם התנגדו גם להצעת הטרנספר, אלא אם כן פירושה העברת ערביי פלסטינה אל מחוץ לגבולות ארץ-ישראל, כולל עבר-הירדן, כלומר לסוריה או לעיראק. אל מול עמדתו של בן-גוריון ש'אנחנו יכולים להחליט רק לגבי התחנה הבאה' הם טענו, שהרכבת נוסעת על המסלול הלא נכון לעבר המטרה הלא נכונה. מה היה חלקם של האידיאולוגיסטים האקספרסיביים בהתמוטטות מדיניות החלוקה של ממשלת בריטניה לפני מלחמת העולם השנייה? גם המחייבים וגם השוללים ראו בהסתלקות הבריטים מתכנית הוועדה המלכותית הוכחה לעמדותיהם השונות. המחייבים טענו שההחלטה הציונית מ-1937 סללה את הדרך למדינה יהודית. השוללים אמרו, שבדחיית הצעת הוועדה הם מנעו הקמתה של מדינה-זוטא ופתחו בכך את האפשרות להקמת מדינת ישראל גדולה יותר בעתיד.

ב-1937 ניצח ההיגיון האינסטרומנטלי של וייצמן ובן-גוריון. החלטת הקונגרס הכ' ציינה השלמה עם העובדה שבנסיבות של אז נראו כל האפשרויות האחרות נחותות

יותר. במבט לאחור ברור שהבריטים גנזו את הצעת החלוקה בגלל האינטרסים האסטרטגיים העולמיים שלהם, ולא בשל העמדות היהודיות השונות. ההנחה שניתן יהיה לשנות את האילוצים החיצוניים התבררה כמוטעית לנוכח הסערה הממשמשת ובאה של מלחמת העולם השנייה.

השאלה שהוצגה במאמר זה היתה אם התנועה הציונית היתה מוכנה ב-1937 לוותר על שאיפות טריטוריאליות תמורת ערכים אחרים. התשובה היא שאחרי פולמוס קשה שאיים לפלג את התנועה ומוסדותיה ההחלטה היתה חיובית: להסכים לעקרון החלוקה בתמורה להקמת מדינה יהודית עצמאית. זה היה השיקול המכריע אף שמשמעותו היתה הקמת מדינה על שטח זעיר של 5000–6000 קמ"ר.¹¹

ב-1937 היו סיבות טובות ואמתלות פוליטיות רבות לדחיית ההחלטה, אם בגלל האילוצים החיצוניים ואם משום שההכרעה איימה לגרום לקרע פנימי. ובכל זאת התנגדו המנהיגים המובילים לאפשרות (או לפיתוי) של 'להחליט שלא להחליט'. ההחלטה שנתקבלה היתה, כאמור, מעורפלת מבחינה מילולית, אבל משמעותה המדינית היתה ברורה: הסכמה של התנועה הציונית לחלוקה. אנו גם יודעים שההחלטה הפנימית הבאה על הצעת החלוקה של האו"ם ב-1947 וההסכמה לחלוקה דה-פקטו ב-1948–1949 הושפעו מן הפולמוס של 1937 ונתקבלו בהסכמה רחבה מאוד ובהתנגדות עקרונית מועטה. מובן שהכול היה שונה אחרי מלחמת העולם השנייה והשוואה באירופה, אבל 'ההחלטה האינסטרומנטלית' של 1937 אכן הציבה תקדים שממנו לא ניתן היה להתעלם עשור שנים אחר כך. אנו יודעים גם שהחלוקה הפוליטית של ארץ-ישראל נמשכה פחות משני עשורים, והפולמוס נפתח מחדש בעקבות המלחמה ב-1967. לדעתנו, הפרמטרים של הברירות שעמדו לפני מקבלי ההחלטות ב-1937 דומים, בהתאמות הנדרשות, לאלה הממשיכים להעסיק את הישראלים והפלסטינים גם היום.

מסקנות כלליות

מקיאבלי תיאר את הדחף להשגת נכסים טריטוריאליים בתור 'תשוקה אנושית טבעית ורגילה מאוד' (הנסיך, הוצאת 1983:42). הגיאופוליטיקאי הגרמני ראצל (Ratzel, 1903) הגדיר טריטוריה בתור 'הבסיס הגיאוגרפי לעוצמה פוליטית'. הגיאופוליטיקה כתחום מחקרי התפתחה באירופה באמצע המאה התשע-עשרה וזכתה לאחר מכן למוניטין מפוקפקים מאוד בשל דבקותה ב'גישה האורגנית' כלפי תהליך צמיחתן של מדינות והתפשטותן הטריטוריאלית. שמה הוכתם לדיראון עולם כאשר נעשתה חלק מן האידיאולוגיה הנאצית (הסקה [Heske], 1987). באומן קבע בצדק שהגיאופוליטיקה הזו אינה אלא 'תירוץ לגזילת שטחים' (באומן [Bowman], 1942:658).

בעקבות התפתחות פסאודו-מדעית זו של מה שנקרא 'גיאוגרפיה יישומית' נבלם חקר יחסי הגומלין בין הפוליטיקה לגיאוגרפיה למשך תקופה ארוכה. עד כדי כך שבֶּרִי (Berry, 1969:450) התייחס לכל התחום של גיאוגרפיה פוליטית כאל 'מים עומדים שזמנם עבר', וקרא לשינויים גדולים בתוכן ובמתודולוגיה. מאוחר יותר החלה

הגיאוגרפיה הפוליטית להתפתח בכיוונים חדשים וניסחה לנתח, בין השאר, את הגורמים הגיאוגרפיים המשפיעים על החלטות מדיניות (מק'קול [McColl], 1983:284). הנושאים המרכזיים במחקר זה – היחסים בין מדינה לטריטוריה, ובמיוחד ההיבטים הטריטוריאליים של הלאומיות – החלו לעורר תשומת לב מחודשת רק לאחרונה (גוטמן, 1973; מיור [Muir], 1975; נייט [Knight], 1982; פאדיסון 1983; קליוט ווטרמן [Kliot & Waterman], 1983; טיילור [Taylor], 1985; מקלאפלין [MacLaughlin], 1986; ווטרמן [Waterman], 1987). אולם עבודות אלה אינן משולבות עדיין במחקרים קודמים שעסקו במדינה ולאומיות כמו מאק'אייבר (1926), (MacIver, קוהן (Kohn, 1946), דויטש (Deutsch, 1953), בולדינג (Boulding, 1961), גלנר (Gellner, 1983) ורבים אחרים. למשל: ההיבטים הטריטוריאליים של שפות (לאפונס [Laponce], 1980) ושל אמונות דתיות (וינסנט [Vincent], 1987) טרם הועמדו על סדר היום המחקרי בגיאוגרפיה הפוליטית (ראה מאמר מערכת של הרבעון לגיאוגרפיה פוליטית *PGQ*, 1982).

מה ניתן ללמוד מהחלטת 1937 לגבי חקר הפוליטיקה והגיאוגרפיה? אין אירוע אחד יכול לשמש בסיס להכללות מקיפות, מה גם שבמהלך השנים, לאורך הדרך לעצמאות ישראל ב-1948, נפלו בתנועה הציונית עוד הכרעות טריטוריאליות. עם זאת, ניתן להציג השערה כללית אחת, המבוססת על החלטת 1937, וזאת אף שאי אפשר להוכיחה רק על סמך החומר המוצג במאמר זה.

העובדה שהשאלה הטריטוריאלית של ארץ-ישראל נותרה פתוחה חמישים שנה ויותר משמשת לא פעם כטענה ניצחת לאלה שעדיין סבורים שאי אפשר להתווכח עם גיאוגרפיה. שטח של כ-28,000 קמ"ר, כך הם טוענים, קטן מלהכיל את התביעות המנוגדות של שתי אומות. הסיבות שמובאות לחיזוק עמדה זו, ועל פי רוב גם המונחים הלשוניים, זהים לטיעונים האקספרסיביים שהציגו שולליה הנמרצים של החלוקה ב-1937. האמונה בשלמות או אחדות טריטוריאלית מכתיב במקרה זה את העמדה הפוליטית ואת השאיפה ליצור את הסימטריה הדרושה בין הלאום לבין המולדת. כושר הקיום וההישרדות של מדינה נמדד לפיכך בקיומה של יחידה גיאופוליטית ברורה בעלת גבולות מסומנים היטב. כמו ב-1937, מגויסים טיעונים היסטוריים, דתיים וחברתיים להצדקת עמדה או אמונה זו.

אולם אם עולה מסקנה כללית כלשהי מחקר החלטת 1937, הרי שהיא מצביעה בכיוון ההפוך לזה של דטרמיניזם גיאוגרפי. בהחלטה הפנימית שנתקבלה בתנועה הציונית, הטיעונים שגברו היו האינסטרומנטליים, כלומר קודם כול פוליטיים במהותם ולא גיאוגרפיים. הקואליציה שתמכה בעקרון החלוקה כללה לא רק את המתלבטים אלא גם את השוללים האינסטרומנטליים, והיא קמה על בסיס אינטרסים לאומיים מצד אחד וטקטיקות פוליטיות פרגמטיות מצד אחר. הכרעת הרוב בקונגרס הציוני מ-1937 מנוגדת למעשה לתפיסה, שטריטוריה וגבולות מייצגים ערכים עליונים העומדים ברשות עצמם (כמו גאולה, למשל), ולכן אין הם בני השוואה עם ערכים חשובים אחרים. ההחלטה התמקדה במאמץ להקים מדינה יהודית נפרדת לאלתר, ובכך הכירה בעובדה שלא ניתן לגשר בין התביעות המנוגדות של היהודים והערבים בטריטוריה משותפת. אך הלוגיקה של הסיבות לכך לא היתה מבוססת על

ציוויים טריטוריאליים, אלא על ההכרה שהעימות בין השאיפות הלאומיות הסותרות האלה לא ייעלם אפילו אם הטריטוריה הנתונה במחלוקת תהיה גדולה פי שניים. ניתן לטעון שתכנית החלוקה לא התבצעה ב-1937, משום שהבריטים חזרו בהם מתכניתם. אולם ספק גדול אם הבריטים היו נוהגים כך לו הסכימו היהודים והערבים ביניהם לחלוקה או לכל פתרון אחר של העימות. מכאן שהסיבות לכך שהחלוקה לא נעשתה ב-1937 ושהשאלה נותרה פתוחה בעיקרה עד ימינו אלה קשורות במהותן לתהליכים של בניית אומה, המכילים, בין משתנים אחרים, גם מרכיב טריטוריאלי מוחשי.

הערות

1. ההגדרות מתבססות בעיקר על קימרלינג (Kimmerling, 1983: 21-22), המחלק אוריינטציות ל'אינסטרומנטליות' ו'אקספרסיביות': 'הקרקע חייבת להיות חלק מן המפה הקוגניטיבית של אנשי הקולקטיב הקשורים אליה, בתור יעד להגירה, כמקום לשוב אליו, לשם כיבוש, לבניית "עיר האלוהים", או לפחות לשם שימוש במשאבים שיימצאו שם.'
2. השמות הבריטיים הרשמיים בתקופת שלטון המנדט היו פלשתינה (א"י) לארץ-ישראל המערבית, ועבר-הירדן לחלק שממזרח לנהר הירדן.
3. לשם השוואה, על פי החלטת החלוקה של האו"ם מ-1947 כללה המדינה היהודית למעלה מ-50% משטח ארץ-ישראל המערבית; ואילו הסכמי שביתת הנשק של 1949 העבירו לשליטתה של ישראל למעלה מ-75% משטח הארץ.
4. מכתב של שר המושבות אורמסבי-גור ליו"ר הוועדה וודהד, 22 במארס 1938. מסמך PRO FO 371/21862/1653
5. על ההבחנה בין 'גבולות התיישבות' ל'גבולות מדיניים', ראה פרסקוט (Prescott, 1987: 36-51).
6. השאלה בדבר 'יכולת הקליטה הכלכלית' של הארץ העסיקה רבות את הציונות. בלגיה הוזכרה לא פעם כדוגמה, משום שגודלה זהה לזה של ארץ-ישראל המערבית (כ-30,000 קמ"ר) וצפיפות האוכלוסין בה רבה. בלגיה שימשה הוכחה הן לכך שטריטוריה מוגבלת מסוגלת לקיים אוכלוסייה גדולה והן לטענה ההפוכה שאין היא מסוגלת, משום שמה שקובע הוא ששם כמות הקרקע הניתנת לעיבוד ולהשקיה היא גדולה, ולא כך בארץ-ישראל (דו"ח הוועדה המלכותית, 1937: 168).
7. הצעת הוועדה המלכותית היתה יוצרת מדינה יהודית עם מיעוט ערבי של כ-225,000 (קרוב ל-40%). לכן הציעה הוועדה לבדוק אפשרות של העברת שטחים ואוכלוסין. היא חישה שבקצב עלייה של 30,000 יהודים בשנה יהפכו 400,000 היהודים (נכון ל-1937) לרוב בארץ ב-1970. ואילו אם קצב העלייה יהיה 60,000 בשנה, היהודים יהיו לרוב ב-1950 (הוועדה המלכותית, 1937: 202-203).
8. גילוי הדעת של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, דבר, 13 ביולי 1937.
9. שבתי טבת מנסח כך את 'הנוסחה הכפולה' של בן-גוריון ב-1937: 'נילחם על המשך המנדט

חלוקה טריטוריאלית של ארץ-ישראל

כאילו איננו מסכימים למדינה בחלק מארץ-ישראל; ונביא את הבריטים לכך שיכפו עלינו מדינה, וננצל זאת להרחבת הגבולות שהציעה ועדת פיל, כאילו ויתרנו על המנדט. 'יסוד הנוסחה הכפולה במחשבתו המדינית של בן-גוריון', הרצאה בכנס של מכון ל' דייויס, האוניברסיטה העברית, 10 ביוני 1987.

10. היו גם שהבחינו בין החלוקה הראשונה של ארץ-ישראל שנעשתה בוועידת סן-רמו ב-1920, כאשר דרום-לבנון הופרדה משטח המנדט הבריטי על פלסטינה ונמסרה לשטח המנדט הצרפתי בלבנון, לבין החלוקה השנייה – הפרדת עבר-הירדן בידי הבריטים ב-1922.
11. הצעת הסוכנות היהודית, שהוגשה לוועדת וודהד ב-1938, כללה דרישות רבות לשינויים טריטוריאליים בהצעת הוועדה המלכותית. למרות זאת, כל השינויים שנדרשו מסתכמים בתוספת של כ-20 אחוזים: מדינה יהודית על טריטוריה של כ-6000 קמ"ר (ראה דו"ח ועדת

ביבליוגרפיה

- אוישקין, מ' (1937). 'השאלה על חלוקת ארץ-ישראל', הארץ, 4 ביוני 1937.
- אליאש, ש' (1971). הפולמוס ביישוב היהודי בארץ-ישראל על תכנית החלוקה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- ביגר, ג' (1983). מושבת כתר או בית לאומי?, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בילסקי-בן-חור, ר' (1988). כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב: דביר.
- כמערכה (10 בספטמבר 1937). תל-אביב: הוצאת המפלגה הרוויזיוניסטית (עתון חד פעמי).
- בן אברם, ב' (1978). מפלגות וזרמים פוליטיים בתקופת הבית הלאומי, ירושלים: מרכז שזר.
- בן-גוריון, ד' (1931). אנחנו ושכנינו, תל-אביב: דבר.
- בן-גוריון, ד' (1971–1982). זכרונות, א-ו, תל-אביב: עם עובד.
- בן-גוריון, ד', ובן-צבי, י' (1980). ארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- דותן, ש' (1980). פולמוס החלוקה בתקופת המנדט, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- הורוביץ, ד' וליסק מ' (1977). מישוב למדינה, תל-אביב: עם עובד.
- הלר, י' (1985). במאבק למדינה, ירושלים: מרכז שזר.
- הלר, י' (1989). לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940–1949, א-ב, ירושלים: כתר.
- הסוכנות היהודית (1937). דין וחשבון סמינורפי: המושב החמישי של הסוכנות היהודית, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.
- הקונגרס הציוני הכ' (ציריך, 3–16 באוגוסט 1937). דין וחשבון סמינורפי, ירושלים 1938: ההסתדרות הציונית העולמית.

- מפא"י, פרוטוקול ישיבות המרכז והמועצה (1937–1938), ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר.
- הרכבי, י (1970). עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, תל-אביב: דביר.
- ז'בוטינסקי, ז'. כתבים, 1947–1959, א-י"ח, תל-אביב: ע' ז'בוטינסקי.
- על דרכי מדיניותנו (1938). דין וחשבון של המועצה העולמית של אחד-פועלי-ציון (צ.ס.)-התאחדות, תל-אביב.
- קולת, י' (1984). 'פולמוס החלוקה בתנועת העבודה', עיונים בתכניות החלוקה 1937–1947, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, עמ' 40–54.
- קידר, א' (1983). התפתחותו הפוליטית והרעיונית של הקבוץ המאוחד 1933–42, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- שאלתיאל, א' (1990). פנחס רוטנברג, א-ב, תל-אביב: עם עובד.
- שביט, י' (1983). מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית, תל-אביב: דומינו.
- שפירא, א' (1980). ברל, א-ב, תל-אביב: עם עובד.
- Berry, B. J. L. (1969). 'Geographical Reviews', *Geographical Review*, vol. 59, pp. 449-459.
- Boulding, K. E. (1959). 'National Images and International Systems', *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 3, pp. 120-137.
- Bowman, I. (1942). 'Geography vs. Geopolitics', *Geographical Review*, vol. 32, pp. 652-671.
- Burghardt, A. F. (1973). 'The Bases of Territorial Claims', *Geographical Review*, vol. 63, pp. 225-245.
- Cohen, E. (1976). 'Environmental Orientations: A Multidimensional Approach to Social Ecology', *Current Anthropology*, vol. 17, pp. 49-70.
- Cohen, S. (1986). *The Geopolitics of Israel's Border Question*, Tel Aviv: The Jaffee Center.
- Deutsch, K. W. (1953). *Nationalism and Social Communication*, Boston: MIT Press.
- Editorial Essay (1982). 'Political Geography - Research Agendas for the Nineteen Eighties', *Political Geography Quarterly*, vol. 1, pp. 1-17.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*, Oxford: B. Blackwell.
- Goldmann, N. (1969). *Memories (Autobiography)*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gottmann, J. (1937). 'The Pioneer Fringe in Palestine: Settlements Possibilities South and East of the Holy Land', *Geographical Review*, vol. 27, pp. 550-565.
- Gottmann, J. (1973). *The Significance of Territory*, Charlottesville: The University Press of Virginia.

- Gyorgy, A. (1944). *Geopolitics: The New German Science*, Berkeley: University of California Press.
- Hattis, S. L. (1970). *The Bi-National Idea in Palestine During Mandatory Times*, Shikmona Publishing Co.
- Heske, H. (1987). 'Karl Hanshofer: His Role in German Geopolitics and Nazi Politics', *Political Geography Quarterly*, vol. 6, 2, pp. 135-144.
- Jabotinsky, Z. (1937). *Evidence Before the Royal Commission*, London: The New Zionist Federation.
- Karpf, M. (1938). *Partition of Palestine and its Consequences*, New York: American Jewish Committee. Source: New York Zionist Archives 956.5 K.
- Kedourie, E. (1961). *Nationalism*, London: Hutchinson University Library.
- Kimmerling, B. (1983). *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley: University of California Press.
- Kleimann, A. S. (1970). *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Kleimann, A. S. (1980). 'The Resolution of Conflicts Through Territorial Partition: The Palestine Experience', *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22, pp. 281-300.
- Kliot, N. and Waterman, S. (eds.) (1983). *Pluralism and Political Geography: People, Territory and State*, London: Croom Helm.
- Knight, D. B. (1982). 'Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 72, no. 4, pp. 514-531.
- Kohn, H. (1946). *The Idea of Nationalism*, New York: Vintage.
- Laponce, J. A. (1980). 'The City Centre as Conflictual Space in a Bilingual City: The Case of Montreal', in: *Centre and Periphery* (J. Gottmann ed.), Beverly Hills: Sage, pp. 149-162.
- Machiavelli, N. (1983). *The Prince*, Harmandworth: Penguin.
- MacIver, R. M. (1926). *The Modern State*, London: Oxford University Press.
- MacLaughlin, J. (1986). 'The Political Geography of Nation Building', *Political Geography Quarterly*, vol.5, no. 4, pp. 299-329.
- Malcolm, J. A. (1938). *Partition of Palestine: Suggested Alterations and Proposed Frontiers*, London: Apolo Press.
- McColl, R. W. (1983). 'A Geopolitical Model for International Behaviour', *Pluralism and Political Geography* (N. Kliot and S. Waterman, eds.), London: Croom Helm, pp. 284-294.

- Muir, R.D. (1975). *Modern Political Geography*, London: The Macmillan Press.
- Paddison, R. (1983). *The Fragmented State: The Political Geography of Power*, Oxford: Basil Blackwell.
- Palestine Royal Commission (July 1937). *Notes of Evidence*, Sede Boqer Campus: Ben-Gurion Archives.
- Palestine Royal Commission (July 1937). *Report*, London: H. M. Stationary Office, Cmd. 5479.
- Palestine Partition Commission (October 1938). *Report*, H. M. Stationary Office, Cmd. 5854.
- Paterson, J. H. (1987). 'German Geopolitics Reassessed', *Political Geography Quarterly*, vol. 6, no. 2, pp. 107-114.
- Prescott, J. R. V. (1987). *Political Frontiers and Boundaries*, London: Allen and Unwin.
- PRO (Public Record Office), London.
- Ratzel, F. (1903). *Politische Geography*, Berlin: R. Oldenbourg, 2nd Ed.
- Rose, N. (1971). 'The Debate on Partition 1937-1938: The Withdrawal', *Middle Eastern Studies*, vol. 7, pp. 3-24.
- Soja, E. J. (1971). 'The Political Organization of Space', *Commission on College Geography*, Research Paper no. 8, Washington Association of American Geographers, pp. 1-54.
- Spykman, N. J. (1938). 'Geography and Foreign Policy', *American Political Science Review*, vol. 32, no. 2, pp. 213-236.
- Stein, K. (1984). *The Land Question in Palestine 1917-1939*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Taylor, P. J. (1985). *Political Geography*, London: Longman.
- Vincent, A. (1987). *Theories of the State*, Oxford: Basil Blackwell.
- Waterman, S. (1987). 'Partitioned States', *Political Geography Quarterly*, vol. 6, pp. 151-170.
- Weizmann, Ch. (1979-1985). *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Jerusalem: Universities Press, 20 vols.
- Williams, C. H. (1979). 'Ethnic Resurgence in the Periphery', *Area*, no. 11, pp. 279-283.

ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית

אילן פפה

כשלושה חודשים לאחר מותו של הרוזן ברנדוט, מתווך האו"ם, בספטמבר 1948, הוטלה מלאכת הפיוס בסכסוך על ועדה מפשרת. חברי הוועדה היו אמריקני, צרפתי וטורקי. הם הוסמכו ב־11 בדצמבר 1948, בהחלטה של העצרת הכללית, לפתוח במגעים אשר מטרתם להשכין שלום בסכסוך הארץ-ישראלי. חברי הוועדה, בלויית כמה מפקידי האו"ם, ביקרו באזור בינואר 1949 ודילגו מתל-אביב וירושלים לבירות הערביות. אחרי חודשיים מאומצים הושגה הסכמה בין ישראל למרבית חברות הליגה הערבית לכנס ועידת שלום בעיר לוזאן אשר בשווייץ.

בימיו האחרונים של חודש אפריל 1949 הגיעו אפוא משלחות ישראל, מצרים, עבר-הירדן ולבנון ללוזאן. הסורים יצטרפו מאוחר יותר, עם חתימת הסכם שביתת הנשק בינם לבין ישראל. בוועידה נוכח גם נציג הוועד הערבי העליון כנציגם של הפלסטינים. נציגים פלסטינים רבים אחרים יצטרפו בהמשך. היה זה מפגש של משלחות רמות דרג. בראש המשלחת הישראלית עמד המנהל הכללי של משרד החוץ, ולטר איתן. בראש המשלחות הערביות עמדו פקידים מדרג ומעמד דומים.¹

ועידת לוזאן היתה המשך טבעי של שיחות שביתת הנשק אשר נוהלו ברודוס. לדעתנו היתה זו הזדמנות נדירה לפתור את הסכסוך הערבי-ישראלי, הזדמנות שלא נוצלה ועל כן לא ניתן לומר אם הוחמצה או לא. במקומות אחרים עמדנו על הסיבות לכישלון המהלך הדיפלומטי הזה.² גם בסופו של מאמר זה נחזור לדיון קצר בגורמי הכישלון של ועידת לוזאן. אך מטרתנו הפעם היא לבחון את ועידת לוזאן כאירוע שבו ניתן להבחין לראשונה בניצני המחלוקת בין שני האישים המרכזיים שקבעו את מדיניות החוץ הישראלית בשנים הראשונות לקום המדינה: דוד בן-גוריון ומשה שרת. יהיו אלה גוונים חיוורים של מחלוקת לעומת הצבעים העזים שיעטרו את הוויכוח של שנות החמישים. אך היו אלה מחלוקות שחושפות ניגודים עקרוניים בין שתי השקפות עולם אשר תשרודנה ותשפענה על ממשיכי דרכם של שני האישים. עיקרה של המחלוקת נסב על החשיבות של העמדה הבינלאומית, ובמידה לא פחותה האזורית, לגורלה של המדינה היהודית. היא הובילה להבדלים מהותיים ביחס שני האישים לתהליך השלום באזור ולמדיניות כלפי העולם הערבי.

עמדתו של משה שרת נוסחה ביתר בהירות אך לא נשמעה ברמה משום אופיו של האיש וחולשתו היחסית במנגנון קבלת ההחלטות. מכאן שנשמע רבות על עמדתו של שרת ופחות על מעשים שנגזרו מעמדה זו. בן-גוריון, לעומת זאת, הרבה לעסוק בהתוויית תכניות קונקרטיות שנבעו מהשקפת עולם מסוימת אשר לא תמיד טרח לנסחה. על כן נרבה לדבר על מעשיו ופחות על הגיגיו.

מקורות המחלוקת

בימים שקדמו להקמת המדינה גבר שיתוף הפעולה על המחלוקת בין שני האישים.

ועם זאת, דרך חייהם, עיסוקם ומסלול הקידום של כל אחד מהם היו שונים בתכלית השינוי מזה של חברו, ובעתיד אף ישפיעו על השקפותיהם של אלה שיקבעו יותר מכל אישיות אחרת את מדיניות ישראל בשנים הראשונות לקיומה. משה שרת בילה את ילדותו בכפר ערבי, שהה תקופה ארוכה במרכז האקדמי החשוב 'דה לונדון סקול אוף אקונומיקס', שב לארץ ולאחר עריכת דבר באנגלית מצא את מקומו ליד חיים ארלוזורוב במחלקה המדינית של הסוכנות. קורות חייו הובילו אותו להתמקדות ולעניין, הן במרחב והן בזירה הבינלאומית, ולא בכדי הפך לדיפלומט המוביל של היישוב היהודי. על פי עדותו של חיים ארלוזורוב עצמו הקדיש שרת את עיקר מרצו וזמנו לדיון ולמחשבה בטיבם ובעתידם של היחסים בין היהודים לערבים בארץ-ישראל.³ דוד בן-גוריון, פרט לתקופה של שנתיים (1934–1936), לא ראה בעמדת הערבים או בעמדת הקהילייה הבינלאומית מרכיב מכריע בהבטחת קיום היישוב. כפי שמסביר זאת שבתי טבת, מ-1936 והלאה ראה בן-גוריון ב'נוסחת הכוח' הציונית את הדרך היחידה שתבטיח את קיומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. משמעות נוסחה זו היתה הגברת זרם העלייה, בניית הצבא ושמירה על שלמות הארץ. לאחר כישלון שיחותיו עם מנהיגים ערבים, הוא חזה מלחמה כוללת של מדינות ערב נגד יהודי ארץ-ישראל שעלולה להימשך אולי מאות בשנים.⁴

אך, כאמור, לפני המלחמה צצו ההבדלים הללו על פני השטח רק לעתים נדירות ולמתכונן מבחון דומה היה כי אין מחלוקת בין שני האישים. היטיבו דווקא הבריטים, בשנים האחרונות של המנדט, לשייך לאותו מחנה את בן-גוריון ושרת – מחנה הקיצוניים (שרת) והטרוריסטים (בן-גוריון). אמנם בן-גוריון זכה אצלם לקטגוריה חריפה יותר, אך לא עלה בדעתם לשייך איש מהשניים למחנה המתונים.⁵ שני האישים גם יחד ראו במאבק הדיפלומטי לפני המלחמה חלק חשוב ובלתי נפרד מהמעשה הציוני. בן-גוריון בהכרעותיו ושרת בביצועיו הפכו את הזירה הדיפלומטית, במיוחד בחודשים פברואר–ספטמבר 1947 ואפריל–מאי 1948, לזירה מוצלחת מבחינתה של הציונות. הישג זה הושג בעיקר בעטיין של נסיבות אובייקטיביות ברורות – קונסטלציה בין-מעצמתית נוחה, חידלון עצום בכושר ההסברה הערבי, הפקעת הייצוג הפלסטיני בידי הליגה הערבית והדיה של השואה. אך גם אם טועים אלו (כמו עמיצור אילן) הרואים בהישג הציוני סנסציה היסטורית, הרי ההישג הדיפלומטי הוא יוצא דופן ורבה תרומתו להקמתה של המדינה היהודית מזה ולהיווצרות הטרגדיה הפלסטינית מזה.⁶

המסמכים של התקופה מגלים לצדם של ההסכמה ושיתוף הפעולה את שורשיו של ויכוח העתיד לבוא. לצד טיעוניו הפרטניים, והמעייפים משהו, של שרת בדבר הצורך בזהירות יהודית כלפי מעצמות העולם, הערבים והפלסטינים, בוטים דבריו הנוקשים וההיררים משהו של בן-גוריון על תקפותה של תכנית בלטימור ועל הקמת 'קהילה יהודית' לא רק בעבר-הירדן אלא גם בבשן ובחורן.⁷ אך דבריו אלה של בן-גוריון לא הזיקו למעשה הדיפלומטי משום שנותרו בחלל הלשכה או המועצה של המפלגה, ולא זכו להגיע לאוזני שועי העולם. היתה זו דווקא 'ההצגה השרתיסטית', של גילוי טפח וכיסוי טפחיים, אשר הוצגה מעל במות האו"ם ולפני משרדי החוץ השונים. כך, היה זה שרת אשר כיוון את הסוכנות להסכים לאי-הכללתה של יפו הערבית במדינה

היהודית, והיה זה שרת אשר יחד עם בן-גוריון גרס, כי ראוי להפחית את זרם ההעפלה למען מעמדו הבינלאומי של היישוב.⁸

רצונו של שרת להציג עמדה יהודית מתונה היה זה שאפשר התמודדות נכונה עם החלטת החלוקה של אונסקו"פ. בעוד בן-גוריון חשד כי מדובר במזימה כנגד היישוב, השכיל שרת להבין כי דו"ח אונסקו"פ מיטיב עם הציונות ופוגע ללא תקדים בשאיפות הפלסטינים.⁹

אך במרבית המקרים הלך היישוב בדרכו האקטיביסטית של בן-גוריון: יצירת עובדות בשטח ללא אישור מוקדם של הקהילייה הבינלאומית. במקרים שכאלה זכה אמנם שרת להציג פן גמיש יותר כלפי חוץ, אך בתנאי שהצגה זו לא תפגע בבניית המדינה שבדרך, או כפי שכינה זאת בן-גוריון ב'עשיית המדינה', אשר היתה הזירה החשובה ביותר מבחינתו. גם שרת לא סבר כי יש להפסיק את צעדי בניית המדינה, אך היה מוכן להשהותם עד אשר תושג הלגיטימציה הבינלאומית.¹⁰

דווקא לקראת פרוץ המלחמה עם צבאות ערב מצאו עצמם האישים קרובים זה לזה יותר מתמיד. לא נעלמה מבן-גוריון זכותו של שרת במאבק מול השינוי הדרמטי שחל בעמדתה של ארצות-הברית במארכס 1948. אין ספק כי עבור בן-גוריון התשובה ההולמת לתכנית הנאמנות האמריקנית היתה תכנית 'דלת'; כלומר: יצירת עובדות בשטח נתנה את המענה הנכון לניסיון האמריקני להסתלק מתכניות החלוקה. עם זאת לא חסך בן-גוריון בדברי שבח על פועלו של שרת בעניין זה.¹¹

שיתוף פעולה זה, ערב סיום המנדט, בולט בכול הקשור להחלטה על הכרזת המדינה. שרת כבן-גוריון החליט כי יש לסרב להצעה האמריקנית לכינון שביתת נשק ולדחיית ההכרזה על המדינה היהודית אך זאת לאחר שתחילה סבר שיש לשעות להזהרתו של ג'ורג' מרשאל, מזכיר המדינה האמריקני, שהושמעה לו ב-11 במאי 1948. מרשאל סבר שסיכויי היהודים לצאת מן המערכה הצבאית וידם על העליונה קלושים ביותר והזהיר שאל להם לצפות לעזרתה של ארצות-הברית אם יובסו. על פי גולדה מאיר ביקש בן-גוריון משרת, שאם יכלול את האזהרה החמורה של מרשאל בדיווחו למרכז מפא"י או למנהלת העם יימנע מלציין שהוא (שרת) מסכים לניתוחו של מרשאל.¹² נאמו של שרת בפני מרכז מפא"י ב-12 במאי 'לפי כל העדויות, היה הנאום שסיכל כל אפשרות שתתחיל במרכז מפא"י נסיגה מהכוונה להכריז על ריבונות בעוד יומיים'.¹³ שרת הושפע בעיקר מדחיית ההצעה האמריקנית בידי הערבים ואילו בן-גוריון העריך נכונה את היכולת הערבית ומידת מחויבותה, או יותר נכון חוסר מחויבותה, של ארצות-הברית לפתרון הסכסוך שלא בדרך החלוקה.

גיבושה של אסטרטגיה שונה

דווקא ברגעיו הגדולים נשאר שרת נאמן לדרכו המדינית. לדעתו ניתן היה להצהיר על הקמת מדינה, בלי לדרוש ריבונות מלאה, ובכך להפחית את הנזק שבעימות ישיר עם ארצות-הברית.¹⁴ בן-גוריון התעקש ושרת ויתר, משום שבעת מלחמה נכנע, בסופו של דבר, למדיניות של 'עובדות בשטח'. כשבן-גוריון יתמיד במדינות זו גם עם שוך הקרבות, יתגלע הפער האמיתי בין שני האישים. הוא לא יבוא לידי ביטוי בעימות חזיתי כולל כמו זה שיתרחש בשנות החמישים, ויתבטא בעיקר במשבר אישי

קשה של שרת. שרת יעמוד לבדו מול דילמה כמעט בלתי אפשרית: כשר החוץ הראשון של המדינה היהודית הוא יהיה שותף למדיניות שלא יהיה שלם עמה אך יהיה אחראי לביצועה. הוא יתפקד כמעין civil servant בכיר, אשר חש, כפי שיחוש בשנות החמישים, כי הזירה המדינית אשר זכתה ליוקרה כה רבה ערב המלחמה הפכה למשנית, ואף יותר מכך – לטרדנית, בעיניו של שותפו ומקבל ההחלטות הראשי בישראל: דוד בן-גוריון.

רק לעתים רחוקות יצוצו מבוכה ותסכול אלו ויתפרצו בישיבות ממשלה או מפלגה. באותם מקרים שבהם בחר שרת לעמוד בפומבי על דעתו בולטת נחישותו להציג 'אלטרנטיבה' לדרך שננקטה. שרת יציע קו דיפלומטי-טקטי שונה מזה שאומץ – קו אשר ייגזר מתוך חשיבה אסטרטגית-פוליטית ייחודית, השונה מזו של בן-גוריון. האסטרטגיה הזו תזכה אצל ההיסטוריון לגיבוש ונהירות רבים יותר מכפי שזכתה להם אצל שרת. שכן דרכם של היסטוריונים שניתוח המדיניות מגובש אצלם יותר מאשר אצל עושי המדיניות עצמם. בלי לחטוא לאמת, דומה כי ניתן לומר שהאסטרטגיה הזו נשענת על שתי הנחות יסוד:

(א) קיומה של המדינה היהודית הובטח, במידה רבה, בזכות הלגיטימציה הבינלאומית. איבודה של לגיטימציה זו על ידי פעולות לא אחראיות של 'עובדות בשטח' הוא גורם מסוכן למדינה לא פחות מן האיבה הערבית.¹⁵

(ב) עם תום מלחמת השחרור נוצרה שעת כושר היסטורית למיתון (אם כי לא לפתרון) הסכסוך. וזאת משום שכל מרכיבי מחנה היריב (מדינות ערב והפלסטינים) והקהילייה הבינלאומית על ארגוניה ומעצמותיה מוכנים לגשת למשא ומתן רב-צדדי ודו-צדדי למציאת הסדר חלופי או דומה להסדר של ה-29 בנובמבר 1947.

מתוך שתי הנחות יסוד אלה נגזרה עמדה קונקרטית, תחילה בקול ענות חלושה בדיון על תכנית ברנדוט, לאחר מכן ביתר שאת בזמן ועידת לוזאן.

הדיון בתכנית ברנדוט

בשתי תכניות נפרדות הציע הרוזן פולקה ברנדוט, מתווך האו"ם, פתרון משלו לשאלת ארץ-ישראל. בתכניתו השנייה והסופית קיבל המתווך את רעיון חלוקתה של ארץ-ישראל המנדטורית לשתי ישויות, כפי שגם אימץ את עקרון בינאומה של ירושלים. על פי הצעתו אמורה היתה המדינה היהודית לכלול את הגליל והשפלה, ואילו זו הערבית את הדרום והמרכז. מפה זו היתה היפוך גמור של המפה אשר הציעה עצרת האו"ם בנובמבר 1947. ברנדוט גם המליץ על סיפוחה של הישות הערבית לממלכת עבר-הירדן.¹⁶

הדיון בממשלת ישראל הזמנית בדבר התגובה הרצויה להצעות ברנדוט היה הראשון שבו ניסה שרת, אם כי בזהירות רבה, להציע כיוון מדיני שונה מזה אשר התווה בן-גוריון. הפתרון אשר הצטייר בשני דו"חותיו של ברנדוט צרם באוזניו של שרת באותה מידה שלא נעם לאוזני בן-גוריון. אך כמה מן העקרונות אשר הנחו את המתווך נתפסו אצל שרת כעקרונות אפשריים להסדר. ראשית, שרת קיבל את המשך תקפותה של החלטת החלוקה; כלומר: הוא הסכין עם האפשרות שהערבים יחזרו בהם מהתנגדותם לחלוקה. שנית, וכמשתמע מן העיקרון הראשון, שרת הסכים לדון

בויתור טריטוריאלי כלשהו. שרת הבהיר לישיבת הממשלה כי יש לדון בכובד ראש בעקרון החילופין של שטחים כדי להישאר נאמן להחלטת החלוקה ולעמוד מול לחץ בינלאומי. על כן היה מוכן לשאת ולתת על עתידו של הנגב הדרומי: 'אני מבחין בין הנגב הצפוני והנגב הדרומי'; הצפוני פורה וחיוני יותר, ולכן 'אני בטוח שאם יתברר כי ישנה אפשרות לזכות בגליל המערבי תמורת ויתור על הנגב הדרומי – זאת תהיה שאלה רצינית'. ולבסוף, שרת לא גילה התנגדות עקרונית לבינאומה של ירושלים: 'יכול להיות ששיקול הדעת בסוף יאמר שמותר לנו להסכים לירושלים בין-לאומית, משום שהבעיה היא לא מעמדה של העיר, אלא הסכנה שיחצוץ בינה לבין המדינה היהודית שטח ערבי. מעניין לציין, כי לא נמצא אצל שרת או אצל ברנדוט עיקרון רביעי הזן בכינון יחסים דיפלומטיים מלאים בין שני הצדדים או בהכרה ערבית ישירה בישראל. שרת לא דרש הסכם שכזה כתנאי בל יעבור, משום שמטרתו היתה להקהות את האיבה הערבית ולא לחסלה.¹⁷

וכך הן מבחינה טקטית-דיפלומטית והן מבחינה מהותית-פוליטית ביקש שרת מן הממשלה הזמנית לא לדחות על הסף את הדיון בהצעת ברנדוט. מולו עמד בן-גוריון שלדידו החלטת החלוקה שבקה חיים ומכאן ממילא מת הסיכוי לויתור טריטוריאלי כלשהו. באשר לירושלים טען בן-גוריון, כי עיר זו לא תחולק, ואם תחולק אזי רק בין עבר-הירדן לישראל. בעיני בן-גוריון היו כעת האו"ם ומתווכיו 'סוכנים בריטים' עוינים. ככלל ירד השלום בעיני בן-גוריון בסולם העדיפויות לנוכח משימות קליטת העלייה, הגשמת ההשתלטות על ארץ-ישראל המערבית (למעט השטח אשר הובטח לעבדאללה) והישגי ישראל בכריתת הסכמי שביתת הנשק אשר הבטיחו שקט יחסי בגבולות לאורך זמן.¹⁸

רצח ברנדוט פטר את הממשלה מדיון ממושך בתכניתו.¹⁹ לאחר מותו של המתווך נסוגו האמריקנים, שושבינו הראשיים, יחד עם הבריטים מן התמיכה ברעיונותיו והטילו יהבם כעת על ועדה מפשרת, ועדת הפיוס לעניין ארץ-ישראל. אותה ועדה אשר כינסה באפריל 1949 את הצדדים בלוזאן.

ועידת לוזאן והמחלוקת על מדיניות החוץ

הדיונים בלוזאן התנהלו בשתי רמות: רשמית ובלתי רשמית. הכפילות הזו נבעה מסירובן של המשלחות הערביות לשבת באולם אחד עם המשלחת הישראלית. ברמה הרשמית העבירו חברי ועדת הפיוס נושאים לדיון מצד אחד לאחר, ומטרתם הראשונית היתה לקבוע בסיס משותף למשא ומתן על שלום כולל באזור. ברמה הבלתי רשמית התקיימו מגעים דו-צדדיים בין כמה אישים ישראלים ובין חברי משלחות ערבים. לסיכומי מגעים אלה לא היה תוקף, אלא רק כאשר הוחלט להביאם לדיון רשמי של המשלחות. בדיון רב-צדדי שכזה היה זה הקונסנזוס הערבי הכללי שהכתיב את העמדות הערביות ולא האינטרסים הייחודיים. אך כדאי לזכור כי בלוזאן עמדו לדיון שלושה נושאים אשר העסיקו את העולם הערבי כולו ולא רק מדינה זו או אחרת. הנושא החשוב ביותר מבחינת הערבים היה בעיית הפליטים, שמספרם אז הגיע ל-750,000 בקירוב. אף מדינה ערבית לא היתה מעזה להגיע להסכם דו-צדדי עם ישראל בנושא רגיש זה. הנושא השני היה גורלה של ירושלים והאחרון היה עתידם

של השטחים אשר הוענקו לערביי ארץ־ישראל בהחלטת החלוקה. לעולם הערבי היתה עמדה מאוחדת בשני נושאים אלו: בינאומה של ירושלים והקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית. אך ירדן, שלכאורה נהתה אחרי הקו הכללי, הבהירה לישראל ולעולם הערבי כי הפתרון המועדף בעיניה הוא חלוקתה של ירושלים וסיפוחה של ארץ־ישראל הערבית לירדן. בעת ועידת לוזאן כבר היתה ירושלים מחולקת והגדה המערבית מסופחת למעשה לירדן, סיפוח אשר זכה לברכתה של ישראל בהסכם שביתת הנשק אשר נחתם בין שתי המדינות בתחילת חודש אפריל 1949.

ישראל – בהשראתו של בן־גוריון – בחרה לבסוף בפתרון הירדני לשתי השאלות האחרונות שהצגנו: ירושלים וארץ־ישראל הערבית. לגבי בעיית הפליטים, דומה כי מקבלי ההחלטות הישראלים הסכימו עם קיומה של בעיה זו כחלק מן המציאות ששררה באזור, באותה מידה שהיו נכונים להשלים, בהעדר ברירה לדעתם, עם המשך מצב המלחמה עם ארצות ערב.

בשיחותיו הלא רשמיות המשיך אליהו ששון ואחריו ראובן שילוח לבסס את ההבנה עם הממלכה ההאשמית, כך שוועידת לוזאן לא פגעה לבסוף במאמץ הישראלי־ירדני להשגת שלום דו־צדדי, אשר התנהל על ידי שיחות ישירות בארמון החורף של המלך עבדאללה בשונה ובמקומות אחרים. המאמץ נכשל, אך הושגו הישגים לא מבוטלים. אם לשפוט על פי דיווחי אליהו ששון, הרי המגעים הלא רשמיים עם שאר הנציגים הערבים אף הם חשפו פן ערבי מתון. דומה כי במצרים, סוריה ולבנון היו כאלה שהיו מוכנים להשלים עם קיומה של מדינה יהודית בתמורה לויתורים טריטוריאליים. אך כפי שנראה לא יכלו תמיד אישים אלה לחזור בפומבי על אשר הצהירו בשיחות פרטיות עם ששון. יחד עם זאת, הן באופן פרטי והן באופן פומבי, הסכימו ליישומה מחדש של החלטת החלוקה. ששון אף יטפח קשרים עם נציגים פלסטינים מן הגדה המערבית ורצועת עזה. על סמך קשרים אלו יראה שרת בכינונה של מדינה פלסטינית בגדה המערבית את הפתרון העדיף בעיניו לשאלת ארץ־ישראל, פתרון שאליו כיוונו האמריקנים, נותני הטון העיקריים בוועידה. ועל כן נמצא כי בניגוד למגמה הרווחת אצל מקבלי ההחלטות הישראלים, אשר לה היה שותף בן־גוריון ואשר דגלה בפתרון ההאשמי כרצוי והטוב ביותר לסכסוך, התקדמו שרת, המדינות הערביות (למעט ירדן, כמובן) וועדת הפיוס בכיוון שונה.²⁰ הכיוון הזה לא מוצה ועל כן לא נוכל לעולם לדעת את תוצאותיו האפשריות. אך נוכל להצביע על כמה ציוני דרך בראשיתו של מהלך חריג זה.

היחס לוועידה

באחד במאי 1949 דיווח גרשון אבנר, מנהל מחלקת מערב־אירופה במשרד החוץ וחבר משלחת ישראל לוועידת לוזאן, למשה שרת על פגישתו של אליהו ששון עם אסקארטה, מזכיר ועדת הפיוס. אסקארטה סקר בפגישה זו את הפסימיות של ראש המשלחת האמריקנית ללוזאן, מרק את'רידג', כלפי עמדת ישראל. השקפה אמריקנית זו נבעה משיחות שקיים את'רידג' עם בן־גוריון בתל־אביב ובטבריה באפריל 1949. בן־גוריון גילה יחס עוין כלפי הוועידה וסירב לקבל את הגישה האמריקנית שמחווה ישראלית בנושא הפליטים מיד עם פתיחת הוועידה תקל על השגת הסדר שלום.²¹ אך

לעומת זאת שמעה ועדת הפיוס באותו ביקור בארץ דברים מעודדים משר החוץ ופקידיו. 'שמח [את'רידג'] ונסע לראש הממשלה לשיחה שנייה [האחרונה לפני לוזאן] כדי להיווכח אם אמנם יש יחס טוב יותר לוועדה ולעניינים. והנה – בשיחה היה ראש הממשלה קשה עוד יותר, פסקני עוד יותר, קטגורי עוד יותר. בלוזאן פגש את'רידג' את ששון שייצג עמדה ישראלית נוחה יותר ומתפשרת אך טען בפני אסקארטה: 'כך מדברים ששון והירש [אבנר גרשון – א'פ], אך זה לא ד[וד] ב[ן] ג[וריון], והוא הקובע, ויחסו שלילי לכל משא ומתן רציני ולכל ויתור. תפקיד המשלחת בלוזאן יהיה אפוא, כך אבנר, 'למחוק את הרושם הזה ולתת רושם שקו המשלחת הוא קו הממשלה, כולל ראש הממשלה – גישה קונסטרוקטיבית למשא ומתן, רצון לחתור לשלום, נכונות לויתורים פה ושם'. שרת הסכים, בן-גוריון לא סטה מעמדתו הראשונית.²² אך למרות עוינותו הרבה של ראש הממשלה הסכימה ישראל לחתום על פרוטוקול מאי – צעד של ויתור עקרוני שלא יחזור במהלך כל הוועידה ואשר תאם את עמדתו של שרת עד כה ונגד את יחסו של בן-גוריון.

פרוטוקול מאי 1949

הכינוס בלוזאן נפתח באופן רשמי ב-27 באפריל 1949. כבר ב-12 במאי קטפה ועדת הפיוס את פריה הראשון. באותו יום ניאותו שני הצדדים לחתום על פרוטוקול משותף שיהיה בסיס לשלום כולל בסכסוך. שני הצדדים הכירו בהחלטת האו"ם מנובמבר 1947 ומדצמבר 1948 כבסיס למשא ומתן ולהסדר. מן הראוי לדון בקצרה במשמעות החתימה על הפרוטוקול. היתה זו הפעם הראשונה לאחר קבלת תכנית החלוקה שארצות ערב הסכימו לדון בה על כל המשתמע מכך. והמשמעות החשובה ביותר היתה הכרה בזכות קיומה של מדינה יהודית. היתה זו גם הפעם הראשונה שישראל הסכימה לעקרון זכות השיבה של כל פליט שיחפוץ בכך ולעקרון בינאומה של ירושלים, שני עקרונות הגלומים בהחלטת האו"ם מדצמבר 1948.²³ קשה לדעת מי עמד מאחורי העמדה הישראלית. אבי שליים טוען כי איתן חתם על הפרוטוקול, בלי שקיבל אישור לכך מתל-אביב ובן-גוריון הועמד לפני עובדה מוגמרת.²⁴ כשנודע לו ולממשלה על חתימת איתן הגיב בן-גוריון בזעם, ותגובתו הביאה לניסיונות איתן למנוע המשך הדיון בפרוטוקול. העמדה הישראלית, אם ביוזמתו של איתן או על דעת משרד החוץ, תאמה את השקפת עולמו של שרת ואת אמונתו בצורך בדיפלומטיה זהירה. בן-גוריון, לעומתו, התקשה לבלוע את הגלולה המרה. אך ידיו היו כבולות משום שהאמריקנים כיוונו את חתימת הפרוטוקול ליום לאחר ההצבעה באו"ם על קבלתה של ישראל כחברה מן המניין. יש לזכור כי לוזאן, כמו גם שאר פעילויות ועדת הפיוס, הפכה להיות 'הצגה אמריקנית'. סדר היום, הרעיונות ובעיקר הכיוון של המהלך הדיפלומטי הזה נקבעו רובם ככולם במחלקת המדינה. הנשיא טרומן הודיע אמנם כי התמיכה האמריקנית בקבלת ישראל כחברה מן המניין תינתן ללא תנאי, אך מחלקת המדינה מיהרה לרמוז כי קו אחר, אוהד פחות, אפשרי גם הוא.²⁵

כדאי לציין כי גם הערבים התקשו בתחילה לחתום על מסמך אשר מהווה התכחשות גמורה לעמדתם המקורית לאורך כל תקופת המנדט. כפי שציין זאת ההיסטוריון

המצרי צלאח אל־עקאד: 'בלוזאן אירעה התרחשות שלא תחזור על עצמה בתולדות הסכסוך הערבי־ישראלי. היתה זו הסכמה ערבית לדון עם ישראל בנושאים פוליטיים. בדיונים אלו הסכימו הערבים בפעם הראשונה לדון בעקרון החלוקה: הסכמה שהיתה נסיגה מרחיקת לכת מעמדותיהם הקודמות.²⁶

אין בידינו הפרוטוקולים של ישיבות הממשלות הערביות, כך שיקשה עלינו לצייר תמונה ברורה של המניעים להחלטה דרמטית זו. אך בידי ההיסטוריון מצויים דו"חות של נציגויות בריטניה וארצות־הברית בבירות העולם הערבי מתקופה שבה עדיין היו לנציגים אלו מהלכים אצל מקבלי ההחלטות בעולם הערבי והשפעה עליהם. ניתן גם לעמת ולאמת מידע זה עם החומר המודיעיני שזרם למחלקת החקר של משרד החוץ הישראלי ולנסות ולשרטט את העמדות הערביות. מתוך חומר זה עולה כי מרגע מתן הסכמתן להשתתפות בוועידת לוזאן לא באו ממשלות ערב על מנת להכשיל את הוועידה וכי מטרתן היתה לממש רטרואקטיבית את החלטת החלוקה, לא תמורת שלום מלא, אך תמורת הכרה במדינה היהודית שנובעת מהסכמה לרעיון החלוקה. הקושי העיקרי בהערכת מניעי המדיניות הערבית נובע מכך שהוועידה הסתיימה בטרם מוצה תהליך השלום. נותר לנו רק להסיק כי ארצות ערב לא הסתפקו בהסכמי שביתת הנשק וקיוו לפתוח מחדש את הדיון בשאלת ארץ־ישראל, למרות היותה של 'פלסטיין' ברובה תחת שלטון ישראלי.

בכל מקרה נשארו המשלחות הערביות נאמנות לחתימתן בעוד ישראל חשה כי הרחיקה לכת בחתימה על המסמך. ייתכן שגם בין הערבים היו כאלה שהתחרטו, אך קשה לנו להעריך את אשר התרחש בישיבות המשלחות הערביות או במגעים ביניהן לבין ממשלותיהן. כמה ימים לאחר החתימה על הפרוטוקול התכחשה ישראל למחויבויותיה העקרוניות אשר היו גלומות במסמך זה. המשלחות הערביות סיפקו עילה נוחה לישראלים, כאשר התעקשו על דיון בבעיית הפליטים על פי הפרוטוקול. כזכור, הפרוטוקול כלל הכרה בעקרון זכות השיבה.²⁷ איתן דיווח כבר ב־14 במאי כי הקשיח את העמדה הישראלית ומנע המשך דיון בפרוטוקול, אף שהודה כי הערבים התמידו לדבוק בתמיכתם בפרוטוקול.²⁸

לענייננו חשוב לציין כי לא התגלעו ויכוח או מחלוקת בנושא הפרוטוקול בין שרת לבן־גוריון, אלא שבעקבות פרשת הפרוטוקול כיוונו הערבים והאמריקנים את ועידת לוזאן לדיון בלבדי בנושא הפליטים, מגמה אשר חייבה תגובה ישראלית מתאימה. על תגובה זו נחלקו הדעות.

הצעת עזה של של מרק את'רידג'

מיד לאחר קבלת הפרוטוקול ניסתה משלחת ישראל למנוע את המשך המשא ומתן על בסיס החלטת החלוקה או על בסיס עקרון הרפטריאציה כפי שהתחייב מהחלטת האו"ם מדצמבר 1948. אך דא עקא, האמריקנים וחברי ועדת הפיוס התמידו בתמיכתם בעקרונות הפרוטוקול. במיוחד נחושים היו פקידי מחלקת המדינה למצות את הדיון בשאלת הפליטים אשר מצוקתם הלכה והחריפה.²⁹

העמדה הישראלית הרשמית אשר הוצגה בלוזאן היתה כי רק הכרה ערבית ישירה במדינה היהודית תפתח את הדרך למשא ומתן משמעותי בשאלת הפליטים. אך

למעשה במאי-יוני 1949, כפי שהראה בני מוריס בספרו, הגיעה לשיאה, ולאמיתו של דבר הסתיימה, הפעילות הישראלית אשר נועדה לחסום את שיבתם של הפליטים. כפריהם הפכו לאדמה חקלאית ובתיהם בערים נתפסו בחלקם בידי זרם הפליטים היהודים אשר בא מארצות ערב.³⁰

העמדה הישראלית בנושא הפליטים התבססה על שתי הנחות יסוד. האחת היא כי אין ישראל נושאת באחריות ליצירת הבעיה, אך למרות זאת נכונה לתרום ולסייע בפתרונה מתוך שיקולים אנושיים. ההנחה השנייה היתה כי כל פתרון הכולל את שיבתם של הפליטים מסכן את קיומה של מדינת ישראל.

משה שרת, כבן-גוריון, התנגד לשיבה מסיבית והמונית של הפליטים. בפתיחת ועידת לוזאן הודיעו גם בן-גוריון וגם שרת כי ישראל לא תיסוג בה מעמדתה זו.³¹ אך כפי שיתברר במשך הוועידה, ואחריה בשנות החמישים, שרת יפתח קו מחשבה שונה מזה של בן-גוריון בנושא, שידגול בפיצוי כספי לחלק מהפליטים ובמתן אפשרות השיבה למספר לא מבוטל של אחרים. שרת יראה במחווה ישראליות כאלה תנאי בל יעבור להצלחתו של משא ומתן לשלום.³²

עמדתו של בן-גוריון היתה מבוססת לא רק על שיקולים עקרוניים כי אם גם על הנחות מעשיות. ישראל היתה זקוקה הן לרכוש והן לאדמות הפליטים כדי ליישב את הפליטים היהודים אשר באו מאירופה ומארצות ערב. שיבתם האפשרית של מאות אלפי פליטים ערבים תעמיד בספק, לדעתו של בן-גוריון, את יכולתה של ישראל להתמודד מבחינה כלכלית עם זרם העולים החדשים.

הרחבנו בהצגת העמדה הישראלית בימיה הראשונים של הוועידה כדי להמחיש את משמעות השינוי שיחול בעמדה זו לקראת סופה.

העמדה הרשמית הישראלית היתה לצנינים בעיקר בעיניו של ראש המשלחת האמריקנית בלוזאן, מרק את'רידג'. את'רידג' היה ידידו האישי של הנשיא טרומן, עיתונאי לשעבר שזכה ליוקרה רבה בארצות-הברית. את'רידג' היה נחוש בדעתו לקדם את המשא ומתן בנושא הפליטים ודיווח לווינגטון כי עמדתו של בן-גוריון היא המכשול העיקרי להתקדמות בנושא.³³

עוד בטרם נחתם הפרוטוקול הגה את'רידג' את הצעד אשר לדעתו היה בו כדי לקדם את התהליך למרות עמדתה של ישראל. הצעד היה תכנית לסיפוח רצועת עזה על תושביה ופליטיה לישראל (בסך הכול כ-400,000 נפש). ב-3 במאי הגיש את'רידג' את הצעתו לצדדים.³⁴ כמה ימים לאחר מכן ישבה ממשלת ישראל לדון בהצעה. יש כנראה בסיס לטענתו של מרדכי גזית כי הרעיון עלה לראשונה באמצע אפריל מפי בן-גוריון בשיחתו עם את'רידג'. כך או כך הרעיון קסם לראש הממשלה הישראלי.³⁵

שרת הציע לדחות את ההצעה משום שלדעתו לא היה באפשרות ישראל לשלב בתוכה מספר כה רב של ערבים. אך לא כך חשב בן-גוריון אשר היה מוכן לסטות מההתנגדות הישראלית העקרונית לשיבה בתמורה לסיפוח שטחים נוספים למדינה. בן-גוריון גם הדגיש את תקוותו שההסכמה להצעת עזה תפחית את הלחץ הבינלאומי על ישראל. הממשלה קיבלה את דעתו של בן-גוריון והוחלט כי אם ההצעה תוגש רשמית לישראל היא תתקבל.³⁶

על ידי קבלת הצעת עזה הודה, למעשה, בן-גוריון כי ישראל מוכנה לקבל בחזרה

מספר רב של פליטים בתמורה לסיפוח שטחים. כפי שנראה בהמשך, תנצל ארצות-הברית הודאה זו כדי לנסות ולשכנע את ישראל לקלוט מספר רב של פליטים בלי לספח שטחים. שרת, לעומת בן-גוריון, יסכים בסופו של דבר, כחודש לאחר מכן, לקבל בחזרה כ-100,000 פליטים. כאשר הועלתה הצעת עזה, שרת הציע ביוזמתו לוולטר איתן להבהיר לוועדת הפיוס כי ישראל תוותר על תביעות טריטוריאליות, אם תוקם בשכנותה מדינה ערבית עצמאית, אך ייתכן שלא תנהג בדרך זו, אם יסופחו שטחי ארץ-ישראל המערבית לירדן.³⁷ כלומר: מבחינת שרת אין ישראל זקוקה לעוד שטחים אם תיושם החלטת החלוקה.

בכל מקרה גרמו חילוקי דעות בין ממשלת מצרים לארמון המלוכה בקאהיר לדחיית ההצעה בידי מצרים. המלך פארוק סירב לוותר על ההישג היחיד שנפל בידי צבאו במלחמה הכושלת. ההבדל בתגובות שני הצדדים שיפר במקצת את דימויה של ישראל בעיני את'רידג'.

הסירוב המצרי החזיר את קאהיר לקו הערבי הכללי והמשלחות הערביות בלוזאן שוב הציגו את דרישתן לדון בעיקרון הרפטריאציה לפני כל נושא אחר. הקו הזה היה מקובל עדיין על מרבית פקידי משרד החוץ האמריקני. ביוזמת פקידים אלו החל בחודשים יוני-יולי 1949 לחץ אמריקני כבד על ישראל לעשות מחווה כלפי מדינות ערב. התגובה הישראלית ללחץ אף היא חשפה את ההבדלים המהותיים בין שני האישים.

הלחץ האמריקני והתגובה לו

למרות התגובה הישראלית האוהדת להצעת את'רידג' המשיכו רבים בווישינגטון לראות בישראל את מי שמכשילה את תהליך השלום. עדות לכך ניתן לראות באיגרתו החריפה של הנשיא טרומן לדוד בן-גוריון מן ה-29 במאי 1949. באיגרת האשים הנשיא האמריקני את ראש הממשלה שהוא זה שגרם לקיפאון בלוזאן. הנשיא אף איים על ישראל בהטלת סנקציות ובעיון מחדש ביחסה של ארצות-הברית למדינה היהודית. וכך כתב טרומן:

ממשלת ארצות הברית מוטרדת קשות מיחסה של ישראל לשאלת ההסדר הטריטוריאלי ושאלת הפליטים ... הממשלה מודאגת במיוחד מכך שההצהרות האחרונות של איתן (מנכ"ל משרד החוץ) מלמדות כי אין ישראל מתייחסת כלל להצעות האמריקניות בנושאי ההסדר הטריטוריאלי ושאלת הפליטים.³⁸

יש לזכור כי ועידת לוזאן היתה בעיקרה מאמץ אמריקני. לדעתם של האמריקנים, ובמידה רבה של צדק, לא התייחסה המשלחת הישראלית בכובד ראש למהלך הדיפלומטי הרב-צדדי. לדעת מחלקת המדינה האמריקנית ישראל אף הרחיקה לכת מזאת – היא עשתה כל שבאפשרותה להכשיל את הוועידה. אנו נוסיף כי לדעתו של בן-גוריון הוועידה היתה תרגיל מיותר בדיפלומטיה וכי עדיף היה לו לא התקיימה כלל ועיקר.

הלחץ האמריקני גבר לאחר כישלון הצעת עזה. ביטוי לכך היה שינוי ההרכב הפרסונלי של המשלחת האמריקנית ללוזאן. בין המינויים החדשים בלט ג'ורג' מקגי

אשר היה בין מומחי מחלקת המדינה לענייני פליטים וידיד אישי וקרוב של מזכיר המדינה החדש דין אצ'יסון. מקגי יהיה גיבור היום לאחר סיום הוועידה, כאשר יוביל את ארצות-הברית להשקיע את מרצה וזמנה ב'תכנית מרשאל' למזרח התיכון שתכלול את פתרון בעיית הפליטים. לעת עתה הוא הסתפק בשכנוע מחלקת המדינה כי יש לכפות על ישראל את קליטתם של כ-250,000 פליטים וליישב את השאר במדינות ערב. המימון לתכנית זו יהיה אמריקני. ביוני 1949 התמנה מקגי לעוזר הבכיר לענייני המזרח התיכון של מזכיר המדינה והשפעתו בתפקיד זה היתה רבה.³⁹ בכל הקשור לפתרון הטריטוריאלי של הסכסוך לא חל שינוי בעמדה האמריקנית בעקבות חילופי גברי אלה. מקגי אימץ את העיקרון אשר קבע בזמנו דיפלומט אמריקני אחר, פיליפ ג'וזף, ולפיו ישראל יכולה להחזיק או בגליל או בנגב, אך לא בשני החבלים האלה, משום שאחד מהם חייב להיכלל בשטח הערבי. אם כן, תחת השפעתו התקרבו העמדות הערבית והאמריקנית עוד יותר. מה שהחל כאיגרת תקיפה לראש הממשלה הישראלית מהנשיא טרומן ב-29 למאי 1949 הגיע לשיאו ב-13 ביוני 1949, כאשר הממשל האמריקני איים להשעות מלווה של מאה מיליון דולר למדינת ישראל.⁴⁰ וושינגטון באותה תקופה אף לא שבעה נחת מהתנהגות ישראל בנושא ירושלים וזעמה על התעלמות הממשלה בתל-אביב מהחלטות האו"ם בנושא זה. האמריקנים גם לא ראו בעין יפה את מהלכיו של אליהו ששון בלוזאן. ששון ניהל מגעים בילאטרליים מחוץ לוועידה עם כל המשלחות כולל משלחות הפלסטינים שהגיעו בקיץ 1949 מי ביוזמתם הפרטית, מי ביוזמת המופתי ומי ביוזמת מצרים. המגעים האלה נתפסו כמנוגדים לחלוטין לרעיון ההסדר הכולל אשר לדעת ארצות-הברית חייב היה לערב את כל ארצות הערב והפלסטינים.⁴¹ במיוחד זעמו האמריקנים על מגעי ששון עם פאוזי אל-מולכי, ראש המשלחת הירדנית, מגעים שהשלימו את המאמץ הדיפלומטי העיקרי מנקודת מבטה של ישראל – השגת הסדר קבע עם הממלכה ההאשמית.

למרות דיווחיו הנלהבים של ששון דומה כי מגעים אלו לא הניבו כל פרי. אם כי מנקודת מבט היסטוריוגרפית יש לומר, כי הם מלמדים כי במצרים סוריה ולבנון היו כאלה שהיו מוכנים לדון בהכרה בישראל וביישוב הפליטים. המשלחות הערביות לא היו מוכנות להצהיר על נכונות אלו בפומבי ואילו ישראל לא היתה מוכנה לויתור טריטוריאלי כלשהו בתמורה לפשרה שכזו.⁴²

המגעים של ששון עם המשלחות הפלסטיניות עניינו את שרת באופן מיוחד והגיגיו בנושא מגלים את קו מחשבתו המיוחד והשונה באותה תקופה. כפי שצוין קודם לכן, עודדה ועדת הפיוס נציגים פלסטינים להופיע בוועידה. כך הגיעו כמה נציגים אשר מונו בידי המופתי לשעבר. לצדם, או יותר נכון מולם, הופיעו כמה נציגים של פליטי הגדה המערבית אשר הבולטים שבהם היה מוחמד נמר אל-הווארי, מפקד ה'נג'דה' לשעבר, ועוזרו עורך הדין עזיז שחאדה מרמאללה. ועדת הפיוס, כמו גם ששון, העדיפה נציגים אלו על פני אנשי המופתי. הווארי מיד עם בואו הציע כי בגדה המערבית תקום מדינה פלסטינית, שתהיה קשורה בקשר אמיץ למדינת ישראל. שרת הגיב בסיפוק ובחיוב על הצעה זו.⁴³ הווארי הציע כי הפליטים ינהלו בעצמם את המשא ומתן עם ישראל. לצורך כך הציע הווארי לבוא בראש משלחת פלסטינית

לארץ.⁴⁴

היה הבדל מהותי בין התייחסות שרת וששון להצעת הווארי. ששון קיווה כי בעקבות הצעה שכזו תניח ועדת הפיוס לישראל ולנציגים מן הפליטים לדון בפתרון לבעיה מחוץ לוועידת לוזאן. ששון ניסה לשכנע גם משלחת פליטים מעזה בראשות סעיד בידאס לתמוך בגישה זו ולפנות יחדיו לוועדת הפיוס בבקשה להוציא את נושא הפליטים מסדר יומה של הוועידה.⁴⁵ שרת בשומעו על טקטיקה חדשה זו של ששון הזהיר את האחרון כי זוהי הצעה ל'ספסרות מסוכנת', לא רק מן הבחינה העקרונית אלא גם מן הבחינה הטקטית, משום שכל משקיף חיצוני שיבקר בישראל ויראה את הרכוש הפלסטיני הנטוש ואת השטחים הנרחבים הלא מיושבים ידרוש ביתר שאת זכות שיבה לכל הפליטים בתגובה להצעתו של ששון.⁴⁶ שרת ימשיך לדגול ברעיון המדינה הפלסטינית העצמאית כאופציה אפשרית לפתרון הסכסוך. שר המיעוטים אז, בכור שטרית, יתמוך ברעיונות אלו, אך שרת מעולם לא יביא את המהלך לאישור הממשלה. רק פרוטוקולי משרד החוץ והתכתבויותיו עם אליהו ששון ושטרית יעידו על קו מחשבה שונה וחריג. הגיגיו של בן-גוריון מאותה תקופה אינם עוסקים בסכסוך ופתרונו אלא משקפים ייאוש מאפשרות השלום, ייאוש שיגדל לאחר רצח המלך עבדאללה.⁴⁷

מגעיו של ששון וסירובה של ישראל להיענות לדרישה האמריקנית למחווה כלפי הפליטים שכנעו את מחלקת המדינה לבקש פגרה. עוד בטרם יצאו הצדדים להפסקה ינסו האמריקנים ללא הצלחה להחיות את הצעת עזה. במשך הפגרה עלתה לדיון הצעתו המקורית והנועזת של שליטה החדש של סוריה, חוסני זעים, לקלוט מספר רב של פליטים ולהיכנס למשא ומתן ישיר עם ישראל.

הצעת זעים

ב־18 ביולי 1949 שבו המשלחות לאחר פגרה של למעלה משבועיים. בשוכן כבר למדו על הצעה סורית חדשה לפתרון הסכסוך מטעמו של חוסני זעים. קולונל חוסני זעים תפס את השלטון בסוף אפריל 1949 בהפיכה וללא שפיכות דמים. מיד לאחר עלייתו לשלטון פתח זעים במגעים עם ישראל על חתימת הסכם שביתת נשק. על מנת לפשט את התהליך ומתוך רצון להגיע להסדר שלום עם ישראל הציע זעים לבן-גוריון פגישה ישירה עמו. זעים הבהיר לראש משקיפי האו"ם, גנרל ריילי, כי בדעתו לבקש את מחצית הכנרת ואת יישובם של כ־300,000 פליטים בחבל אל-ג'זירה בצפון-מזרח סוריה. בן-גוריון סירב ודרש כי סוריה תפנה את כוחותיה מהרצועה הצרה שאליה נכנסו בזמן המלחמה ואשר על פי מפת האו"ם היתה בתוך המדינה היהודית. בן-גוריון איים לנקוט אמצעים צבאיים נגד סוריה אם דמשק לא תסיג את כוחותיה לאחור.⁴⁸ האמריקנים המופתעים החלו מיד להפעיל לחץ על ראש הממשלה הישראלי באמצעות ד"ר רלף באנץ', המתווך בפועל. השגריר האמריקני בדמשק, ג'יימס קיל, שכנע את מחלקת המדינה כי זעים נאמן לדבריו, וגם אם אינו מונע בידי רצון כן לשלום, הוא, זעים, מעוניין בהסכם עם ישראל משום שברצונו לשלב את סוריה בתוך תחום ההשפעה האמריקני באזור.⁴⁹ מזכיר המדינה בעצמו נטל את שרביט הניצוח במערכת הלחץ על ראש הממשלה הישראלי. אך בן-גוריון עמד במריו.⁵⁰ אפילו אבא אבן, אשר בדרך כלל הבין את מדיניותו של בן-גוריון והסכים עמה, תמה על עמדת ראש

הממשלה. אכן, השגריר הישראלי באו"ם, הדגיש בדיווחיו את המשמעות המהפכנית של נכונות פומבית ערבית ליישוב מחדש של הפליטים,⁵¹ אך ללא הועיל.

זעים הודח שלושה שבועות לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם ישראל ולאחר שצירף את נציגו לשיחות לוזאן, נציג אשר התמיד בהצגת עמדה סורית מתונה. קשה היום במבט לאחור להעריך אם סירובו העקשני של בן-גוריון הביא להחמצת הזדמנות היסטורית לחתום על הסדר שלום עם סוריה. לדידנו במאמר זה חשובה יותר העובדה כי שרת חלק על בן-גוריון בסוגיה זו, הן מבחינה טקטית והן מבחינה עקרונית. משה שרת היה נכון לפגוש את זעים בעצמו ולעמוד מקרוב על כנות כוונותיו של השליט הסורי. שרת הבהיר למקורביו כי הצעתו של זעים ליישב פליטים היא מדהימה ויש ליחס לה 'חשיבות מרובה' ביותר.⁵²

שרת בתקופה זו, כמו ארצות ערב ומחלקת המדינה האמריקנית, זיהה את בעיית הפליטים כשורש הסכסוך. על כן כל התקדמות בנושא זה היתה מהותית לפתרון הסכסוך כולו. תפיסה זו בולטת בדברים שאמר שרת לראשי מחלקות במשרדו בדיון שהתנהל בעקבות הצעת זעים. לראשונה, בפומבי, התייחס שרת להבדל בינו לבין בן-גוריון, אם כי לא בהתייחסות ישירה. שרת דיבר על אסכולה אחת בארץ שלא רואה בשלום פורמלי עם הערבים יעד בעל עדיפות עליונה. האסכולה האחרת שאלה הוא עצמו משתייך דוגלת בהאצת התהליך המדיני ובמציאת הסדר לבעיית הפליטים, הסדר שבלעדיו לא תוכל ישראל לקבוע את מדיניותה כלפי הרכוש הנטוש של ערביי ארץ-ישראל. שרת פירט בהמשך את ההיבטים השליליים של העדר התקדמות במשא ומתן לשלום. בין השאר הבליט את הלחץ הבינלאומי והשעיית מלוות חוץ. שרת התרשם כי זעים הונע בידי שיקולים כספיים. כך אגב גם סברו הדיפלומטים האמריקנים בדמשק. אך לא מניעיו חשובים, הטעים שרת, כי אם המשמעות של הצעתו: זעים היה מוכן ליישב מספר הגדול פי שלושה ממספר הפליטים החיים בסוריה ובלבנון. יהיה זה תקדים מבורך שישבור את החזית הערבית המאוחדת בעניין זה. בעתיד הלא רחוק יבין שרת כי במקרה כזה תידרש מישראל מחווה של רפטריאציה ופיצויים, אך מרבית הפליטים ימצאו את מקומם בעולם הערבי. מכל הטעמים הלו סבר שרת כי יש להיענות בחיוב ומיד להצעת השליט הסורי לפתוח בשיחות עמו, כאשר הטעם העיקרי, כאמור, הוא מחוותו של זעים בנושא הפליטים.⁵³ שרת הודיע לרלף באנץ' על נכונותו להיפגש עם זעים או עם שר החוץ עאדל ארסלאן. אך זעים התעקש על מפגש ישיר עם בן-גוריון.⁵⁴ שרת לא קיבל קו טיעון זה, וכאשר התברר לו כי עמו הסורים היו מוכנים לדון רק במסגרת שיחות שביתת הנשק, איבד את סבלנותו וביקש להפסיק את המגע.⁵⁵ זעים מצדו ניסה להמשיך את מדיניותו. ב-25 ביוני הוא התמנה לנשיא הרפובליקה ופיטר את עאדל ארסלאן, אשר התנגד למדיניות המתונה של השליט הסורי, ומינה תחתיו את מוחסין בארזי. זעים המשיך לדבוק ברצונו למשא ומתן אישי וישיר עם ראש הממשלה הישראלי; בן-גוריון, לעומתו, כפי שהסביר לעיתונאי האמריקני קנת בילבי, לא התרגש מהעדר שלום עם סוריה ולא היה מוכן לדון עם המנהיג הסורי באופן אישי ואף הוסיף תנאי למגע כלשהו – נסיגה סורית משטח ההפקר. שרת המשיך לחרוק שיניים וכמו עוזרו אליהו ששון חש כי יש כאן שעת כושר נדירה. יש לציין כי גם עוזריו הקרובים של

בן-גוריון, כמו יהושוע פלמון ועזרא דנין, וכן ראש המשלחת הישראלית ללואן, ולטר איתן, סברו כך.⁵⁶

זעים הודח לא בשל מגעיו עם הישראלים אלא משום שאיש צבא אחר חמד את מקומו וכך נגזזה הזדמנות למגע רציני עם מדינה ערבית נוספת, פרט לירדן. שרת לדידנו בפרשה זו מתבלט כמי שהשלום בראש מעייניו וכמי שרואה בבעיית הפליטים את שורש הבעיה. דוד בן-גוריון מופיע כמי שהשלום נראה לו כיעד משני וכמי שבעיית הפליטים כלל וכלל אינה חשובה בעיניו. הבדלים אלה יבלטו שוב כאשר תעלה לדיון בלואן, לאחר שוב המשלחות מן הפגרה, הצעת ישראל ליישוב 100,000 פליטים.

הצעת ישראל ליישוב פליטים – הצעת ה-100,000

המשלחות הערביות שבו ללואן בהצהרה על דבקותן בפרוטוקול מאי 1949, הצהרה שנעמה לאוזני ועדת הפיוס ופקידי מחלקת המדינה. האמריקנים היו נחושים הפעם יותר מתמיד לקדם את נושא הפליטים. על כן הם ניסו תחילה להחיות את רעיון סיפוחה של רצועת עזה לישראל.⁵⁷ הפעם הציעה וושינגטון את עצמה כמתווכת בין ישראל לשכנתה הגדולה מדרום. ראובן שילוח בתל-אביב ואבא אבן בניו-יורק הציעו להיענות בחיוב להצעה האמריקנית. ולטר איתן טען, לעומתם, כי הפעם האמריקנים עלולים להסכים לרעיון מצרי ישן כי הסדר כזה אפשרי, רק אם תוותר ישראל על חלק מן הנגב הדרומי. כך שכניסה למשא ומתן עלולה להוביל ללחץ אמריקני אדיר על ישראל לעשות ויתורים טריטוריאליים.⁵⁸ כזכור התנגד שרת לרעיון זה מלכתחילה, ודומה שהפעם נטה בן-גוריון להסכים עמו. וכך דחתה ממשלת ישראל את אותה הצעה שלה הסכימה במאי 1949. על וושינגטון היה כעת לבחון גישה שונה לבעיית הפליטים הפלסטינים. בהשפעת מחלקת המדינה החליט הממשל לדרוש ביתר שאת מישראל להכריז על נכונותה לקלוט מספר לא מבוטל של פליטים.

הכיוון החדש לווה בשינוי פרסונלי נוסף במשלחת האמריקנית. מרק את'רידג' הנמרץ הוחלף בפול פורטר באמצע יולי 1949. פורטר היה עורך-דין אמריקני שגויס לממשלה בווינגטון לעזור לה במימוש 'תכנית מרשאל'. הוא יהיה בין האישים החשובים שיובילו לבסוף את ארצות-הברית לדגול בפתרון כלכלי טהור לבעיית הפליטים. אך לעת עתה היה כפוף פורטר למומחי מחלקת המדינה אשר איבדו את סבלנותם עקב מדיניות ישראל. חוסר שביעות רצון זה בא לידי ביטוי ביולי בעיתונות האמריקנית ששיקפה דעת קהל עוינת, אשר התגברה בעקבות הסירוב הישראלי לדון מחדש בהצעת עזה.⁵⁹

שרת, שלא כדרכו, החליט ליטול את היוזמה. כבר בסוף יוני 1949 ניסה לשכנע, ללא הצלחה, את בן-גוריון כי על ישראל להודיע על נכונותה לקבל בחזרה 75,000 פליטים במסגרת איחוד משפחות. בן-גוריון טען כי מחווה זו תעודד הסתננויות, ואילו שרת סבר כי מדובר בצעד שישכך את חמת האמריקנים. היה זה אבא אבן שקבע כי כל מספר מתחת למאה אלף רק יוסיף לכעסם של האמריקנים ולא ישכך אותם.⁶⁰ ב-5 ביולי 1949 הציע לממשלת ישראל לעשות מחווה בנושא הפליטים כדי למתן את הלחץ האמריקני. שרת יעץ להודיע על נכונות לקבל בחזרה 100,000 פליטים.

למעשה דובר באישור לשיבתם של 75,000 פליטים, משום ששרת כלל במספר זה את 25,000 הפליטים שחזרו במסגרת מבצע לאיחוד משפחות.⁶¹

פרט לבן-גוריון ושר נוסף לא היה בממשלה אחד שהעלה בדעתו להתנגד להצעת שרת. בן-גוריון הזהיר, ובדיעבד דומה כי הפעם צדק, כי המספר לא יתקבל על דעת האמריקנים. בן-גוריון המשיך להתנגד באופן עקרוני לרעיון הרפטריאציה. הוא הצליח לשבש את תכניתו של שרת לצאת בהצהרה ברורה בנושא, על ידי כך ששכנע את הממשלה לברר באופן לא רשמי אם ההצעה תתקבל בווינגטון.⁶² כך נמנעה משרת האפשרות להודיע קבל עם ועדה על שינוי עקרוני ודרמטי בעמדת ישראל. האמריקנים בשומעם על ההצעה החדשה טענו, כי מדיניות ישראל מלאה סתירות שאין להבינן, משום שבמאי 1949 היתה ישראל מוכנה לקלוט את פליטי עזה שמספרם הגיע ל-250,000 בקירוב. אמנם הנכונות הישראלית אז נבעה מן הפיצוי הטריטוריאלי שהובטח לה בהצעת את'רידג', אך לדידה של ווינגטון בכך הוכיחה ישראל כי אין מבחינתה מניעה כלכלית או פוליטית לשלב מספר רב של ערבים במדינה היהודית.⁶³

גם המשלחות הערביות לא הסתפקו במספר שהוצע. ועדת הפיוס, כמו גם הפקידים האמריקנים, סברו כי מספר מתאים יותר הוא כרבע מיליון פליטים ויישוב השאר בארצות ערב.⁶⁴ לוועדת הפיוס נודע ממשלחות ירדן וסוריה כי ממשלותיהן תהיינה מוכנות לדון ביישוב מחדש, אם ישראל תקבל בחזרה 250,000 פליטים.⁶⁵ אך עמדת ישראל לא השתנתה גם לא כאשר הודיעה ועדת הפיוס, סמוך לסוף יולי 1949, כי על פי הבנתה חל שינוי מהותי בעמדת ישראל, משום שהיא קיבלה את עקרון השיבה. הישראלים דחו מכול וכול פרשנות זו לעמדתם. על כן התחזק הדימוי הבינלאומי של ישראל כסרבנית שלום. מעטים בישראל פרט לשרת חששו מהתפתחות זו. שר החוץ הישראלי עדיין ניסה להציל, עד כמה שאפשר, את המהלך של ועידת לוזאן. פחדו העיקרי היה כי כישלון הוועידה יוביל את ועדת הפיוס בחזרה לעצרת האומות המאוחדות, עצרת אשר מאז נובמבר 1947 קיבלה החלטות עוינות לישראל.⁶⁶ על כן ביקש שרת מן המשלחת הישראלית בלוזאן להצהיר ביתר בהירות על נכונות ישראל לתת עדיפות לנושא הפליטים. הוא גם הבהיר למשלחת בפעם הראשונה את תמיכתו ברעיון אוטונומיה לפלסטינים בגדה המערבית כפתרון עדיף על חלוקת הארץ עם ההאשמים. שרת קיווה כי ועדת הפיוס תקבל תכנית זו וכך לא תשקול פתרון טריטוריאלי לבעיית הפליטים הפלסטינים על אדמת ישראל.⁶⁷ בן-גוריון התנגד לכל המהלכים הללו של שרת והציע כי משלחת ישראל לא תחזור יותר על הצעת ה-100,000. לא רק בן-גוריון אלא גם העיתונות הישראלית לא קיבלה בהבנה את ההצעה הזו. בינתיים התמנה ראש חדש למשלחת הישראלית בלוזאן – ראובן שילוח, איש אמונו של בן-גוריון ותומך נלהב בהסכם עם ירדן. שילוח ינסה ויצליח להביא לסיומה המהיר של ועידת לוזאן.

שילוח ראה את עיקר תפקידו בלוזאן בהדיפת הלחץ האמריקני ובשכנוע המשלחת האמריקנית בקיצוניות הצד הערבי שמונעת כל סיכוי להסדר.⁶⁸ שרת, לעומתו, עדיין ראה בלוזאן, בעת הגעתו של שילוח באמצע יולי 1949, מפגש רב-צדדי שנועד לפתור את הסכסוך. יום לאחר שנחתם הסכם שביתת הנשק האחרון עם סוריה, ב-25 ביולי,

כתב שרת את הדברים האלה למשלחת הישראלית בלוזאן: 'לכאורה משחרר אותנו משטר זה [משטר הסכמי שביתת הנשק – א"פ] מזיקה מוחלטת לשלום מדיני כתוב וחתום בינינו לבין המדינות השכנות, כי מבחינת החסינות הטריטוריאלית אין בין הסכמי שביתת הנשק הקיימים לבין בריתות שלום כמעט ולא כלום.' אך כל זאת רק לכאורה משום ש' ... נכחש לעניינינו היסודיים אם נדמה בנפשנו כי משטר שביתת הנשק יענה את הכול וכי יכולים אנו בלב שקט להסיר את עניין כריתת השלום מעל סדר יומנו כמושג שהתרוקן מתוכנו וכדבר מה שאין לנו כל צורך חיוני בו'. שלום בר־קיימא חשוב מבחינה טריטוריאלית, אך בעיקר הוא חיוני משום שאנו 'שרויים היום בבדידות גמורה ומוחלטת עם סביבתנו היבשתית הקרובה', בדידות שתלך ותגדל ותגדיל את הרגשת המחנק בקרב ישראלים, הרגשה של חוסר ביטחון למרות העוצמה הצבאית. לכן אסור למחוק את סיסמת השלום הן לגופו של עניין והן כתכסיס. ועל כן 'נמצא כי לו גם מן הבחינה הטכסיסית בלבד עלינו להופיע בשלב השני של שיחות לוזאן כמעוניינים בכל הכנות במהלך התיווך של ועדת הפיוס וכשותפים פעילים למאמציה. כל שכן גם מבחינה עניינית פותחת לפנינו מסגרת השיחות בלוזאן את מיטב הסיכויים הנשקפים לנו כיום לבוא במגע ישיר עם המדינות הערביות.' שרת נזף בהמשך בששון על כך שהמגעים הישירים שעסק בהם נראו כמתחרים בפעולת התיווך. יש לידע את הוועדה ולשתפה במאמץ, גרס שרת. בהמשך מפרט שרת את הצורך להתרכז בבעיית הפליטים.

הנסיון להשיב את ועידת לוזאן לתחייה מחויב גם מהצורך הדחוף להפיג את המתרחשות שנוצרה ביננו לבין ארצות־הברית. מתיחות זו נתגלתה ביחוד לגבי בעיית הפליטים אשר אי־פתרונה משמש אבן־נגף על דרך המשא־ומתן כולו. הוזה אומר שהזזת הבעיה הזאת לקראת סכוי של פתרון על ידי יזמה מצדנו עשויה לקלוע בבת־אחת לשתי מטרות: שיפור היחסים עם ארצות הברית והשגת התקדמות מעשית בשיחות לוזאן.

שרת היה סבור עדיין כי עמדה תקיפה בנושא ה־100,000 היתה ה'טכסיס' הנכון. גם אם יציעו את עזה יש לדרוש את יישוב חלק מפליטי הרצועה בארצות ערב, אך עדיף לא להעלות את עניין עזה. יש לשקול ברצינות אוטונומיה לערבים בגדה המערבית ולחפש שלום דו־צדדי עם כל מי שירצה בכך, אך ראשית כול חייבים לדון בבעיית הפליטים, סיכם שרת.⁶⁹

פעילותו של שילוח בוועדה כמעט ולא נגזרה מתדריכו זה של שרת. מיד עם בואו ניסה לשכנע את חברי הוועדה כי אבד הכלח על פרוטוקול מאי 1949.⁷⁰ שילוח פעל על פי התדריך רק במקרה אחד. הוא הצליח לשכנע את ראש המשלחת האמריקנית החדש, פול פורטר, כי מגעיו הדו־צדדיים אינם עומדים בסתירה למאמצי התיווך.⁷¹ רק במקרה אחד שבו שוב נתגלעו חילוקי דעות בין שרת לבן־גוריון תוך שילוח בשר החוץ – היה זה בעת הדיון על העברת מרכז השלטון, לרבות הכנסת, מתל־אביב לירושלים. שרת התנגד נמרצות 'לצעד נמהר ערב העצרת [שעמדה להתכנס בספטמבר 1949 – א"פ] שיתפרש כהפגנת מרי כלפי או"ם, יקומם גם ידידים, יטיל צלו על פני כל הזירה'. הצעד הישראלי 'ישמש לא תריס כי אם דרבן לתכניות "בין הלאמה"'. כך אכן קרה בסופו של דבר. אליעזר קפלן, גולדה מאיר וזלמן שזר תמכו

בשרת. בן-גוריון, לפי דיווחו של שרת, 'הצטרף בכוח אל דוחקי הקץ'.⁷² שילוח כתב לשרת כי מבחינת לוזאן לא ניתן היה לבחור רגע פחות מתאים.⁷³ הוויכוח בין שרת לבן-גוריון יימשך עד לסופה של שנת 1949. גם אחרי שתתפזר ועידת לוזאן יהיה על ישראל לשקול את כדאיות ההתעלמות מהחלטות האו"ם בנושא ירושלים. ב-7 בדצמבר 1949 קיבל האו"ם החלטה התומכת בבינאומה של העיר. כמה ימים לפני ההצבעה באו"ם הציע שרת כי ישראל תסכים למידה מסוימת של פיקוח האו"ם על המקומות הקדושים. שרת נענה בכך לפניית ממשלת שוודיה שהסכימה להעלות הצעה בנוסח כזה בעצרת במקום ההצעה, אשר בסופו של דבר התקבלה, של בינאום מלא של העיר. בן-גוריון התנגד משני טעמים. ראשית היתה בכך סתירה להבטחות ישראל למלך עבדאללה ליצור חזית משותפת באו"ם נגד בינאום העיר. שנית, כבר ביוני אותה שנה גרס כי על ישראל להגיב במעשים נוכח החלטות האו"ם. בן-גוריון, כדרכו, לא חיכה ל-7 בדצמבר, ובטרם נפלה החלטה באו"ם קרא עליה תיגר. שרת התנגד להכרזתו של בן-גוריון כי ישראל תבכר לצאת מן האו"ם מאשר להסכים לשלטון זר בירושלים.⁷⁴ בן-גוריון הסכים בסופו של דבר להשמיט מהצהרת הממשלה את האיום לנטוש את האו"ם, אך הצהרתו התפרשה כהתנגדות ישראלית להחלטת האו"ם עוד בטרם זו נפלה. זה ההסבר למשל לשינוי בעמדת ממשלת צרפת וחברות אחרות באו"ם.⁷⁵ בהיעדרו של שרת, גם לאחר קבלת ההחלטה, המשיכה ישראל בניגוד לדעת שר החוץ בביסוס אחיזתה בירושלים, ואילו שרת דרש כי הממשלה תקפיא פעילות ותאפשר לאו"ם להיווכח בעצמו בחוסר המעשיות של החלטת הבינאום.⁷⁶ שרת כתב לבן-גוריון כי פעולות הממשלה הן ראוותניות ומסבכות שלא לצורך את יחסיה של ישראל עם ארצות-הברית.⁷⁷ בן-גוריון לעומתו סבר כי 'לעמוד בפני הסכנות אפשר רק מהתחלה, בשאלת ירושלים. אם נכשיל החלטת האו"ם פה – חוסלה שאלת הגבולות ולא ידרשו מאתנו פליטים. הצלחתנו בשאלת ירושלים פותרת כל בעיות בינלאומיות סביב מדינת ישראל'. ועוד: 'מלחמתנו זו [באו"ם – א"פ] תרים קרננו בעולם גם בקרב מתנגדינו ותרכו סביבנו כל עם ישראל'.⁷⁸ הממשלה נהגה על פי רעיונותיו של בן-גוריון בנושא ירושלים; היא אפילו לא דנה בקו המחשבה והפעולה שהציע שר החוץ.⁷⁹ שרת המאוכזב הגיש את התפטרותו ב-14 בדצמבר 1949. במכתב שהופנה לשלושת מקורבי ראש הממשלה כתב שרת: 'ראו נא שתשמרו על כבוד ראש הממשלה מפני עצמו ... הדיבורים על מלחמה לנו בעולם כולו חסרי שחר ומזיקים בתכלית לאחר הצבעות ארצות-הברית בעצרת ובמועצת הנאמנות'. מוטב לו לבן-גוריון שיתאפק, כתב שרת. 'כל השיטה הזו של יצירת עובדות במדיניות חוץ על ידי הצהרות ישירות של ראש הממשלה בניגוד גמור לסגנוני עושה מצבי לבלתי נשוא ואבקש עזרתכם'.⁸⁰ בן-גוריון ביקש משרת לחזור בו מהתפטרותו ואכן כך היה.

האמריקנים התייאשו למעשה מן הוועידה באמצע אוגוסט 1949. היה זה לאחר שוועדת הפיוס ניסתה לחזור על הפרוטוקול של מאי 1949 במסמך חדש. אך הפעם הערבים לא הסכימו לשינוי נוסח הפרוטוקול של מאי וישראל לא הסכימה לחזור על הסכמתה כפי שבאה לידי ביטוי בחתימתה על הפרוטוקול. פול פורטר הנואש נסע להתייעצויות בווינגטון. במחלקת המדינה הוסבר לו כי העמדה הערבית היא

הגיונית ויש לנסות ולשכנע את ישראל לחזור על הסכמתה לפרוטוקול מאי 1949 כבסיס למשא ומתן. אך כפי שמתברר מהתרשמויותיו של השגריר הישראלי שם, אליהו אילת, הנכונות לקבל 100,000 פליטים בכל זאת שינתה את עמדתו של הבית הלבן. במשכנו של הנשיא הטילו המומחים את יהבם על תכניתו של ג'ורג' מקגי שהוזכרה לעיל. כזכור, לפי תכנית זו אמור היה נטל יישוב הפליטים להיות מחולק על פי היכולת הכלכלית של כל אחת מן המדינות אשר היו מעורבות במלחמת 1948.⁸¹ לאחר שתיקבע יכולת זו תתבקש כל אחת מן המדינות לתרום את חלקה כאשר הפיתוי הגדול להשתתף במאמץ שכזה יהיה סיוע כלכלי וכספי אמריקני. מקגי סבר כי עזרה אמריקנית כזו תעודד את ארצות ערב וישראל לשכוח את עכבותיהן האידיאולוגיות והפוליטיות. בשובו הציע פורטר לצדדים כי ועדת הפיוס תשלח לאזור צוות חקר כלכלי, או כפי שכונה, משלחת סקר כלכלית, כדי לבדוק את הפוטנציאל הגלום בכל מדינה ומדינה.

גישה תמימה זו של מקגי הוכחה כמוטעית, כאשר כל אשר עלה בידי משלחת החקר להביא לעולם היה סוכנות הסעד והתעסוקה, סוכנות שלא תרמה כהוא זה לפתרון בעיית הפליטים, אלא להפך החמירה אותה.⁸²

ההחלטה האמריקנית הביאה קץ על הניסיון הדיפלומטי המיוחד הזה של ועידת לוזאן. דומה כי כולם פרט לאמריקנים הבינו כי ארצות הברית מושכת ידה מן הלחץ על ישראל לשנות את עמדתה בנושא הפליטים. המשלחות הערביות, כמו גם ישראל, סירבו אפוא לחתום על הצהרה משותפת עם סיום הוועידה, ולוזאן נמחקה מן הזיכרון הקולקטיבי של כל המעורבים בסכסוך, מיד לאחר ששבו המשלחות הביתה ב-14 בספטמבר 1949.

סיכום

שרת ימשיך בשנים שאחרי כן לגלות שניות בעמדתו כלפי הסכסוך, לפחות עד אשר יתמנה לראש ממשלה. למעשה עד שנת 1954 לא יתגלו אותן השקפות שאפיינו את תפיסתו בחודשים הראשונים לאחר תום הקרבות. לפני משלחת הסקר הוא כבר ייסוג מהסכמתו לחזרתם של 100,000 הפליטים. אך לעומת זאת יציע כי חלק מן הפיצויים מגרמניה שהובטחו למדינה היהודית ישמשו את הפליטים.

כך או כך בלט שרת במקורות מחשבתו. יש הרואים בו שרלטן פוליטי שלא התכוון בכנות להצעותיו בנושא הפליטים או בנוגע למתן עצמאות לפלסטינים. אך אפילו אלה אינם כופרים בהגדרתו כ'מתון', כאשר הם באים לדון ביחסו של שרת לברנדוט או להצעתו של חוסני זעים.⁸³ יש אצל שרת משנות השלושים ועד שנות החמישים קו אחיד והוא חיפוש אחר שילוב ישראל במרחב, ואילו אצל בן-גוריון, למעט שיחות אינטנסיביות עם מנהיגים ערבים בשנות השלושים, ואולי בגלל שיחות אלו, יש פסימיות מוחלטת כלפי אפשרות השלום ובולטת תקווה גדולה לשילוב ישראל בעולם המערבי. רק טפח מהבדלים אלו נחשף בתקופה שבה עסקנו, אך די בטפח זה כדי להבין מדוע בצומת החשוב הבא של 1956 פרצה המחלוקת הגדולה.

הערות

1. על פתיחת הוועידה ראה גנוז המדינה, תיק 2442.3 (אפריל 1949).

2. ראה: א' פפה, 'משה שרת, דוד בן-גוריון ו"האופציה הפלסטינית", 1948-1956, הציונות, י"א (1986), עמ' 361-380; I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-51*, Oxford 1988, pp. 115-120
3. ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון', הציונות והשאלה הערבית (עורך: ש' אטינגר), ירושלים 1979, עמ' 138.
4. ש' טבת, בן-גוריון וערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1985, עמ' 302-303.
5. הערת העורכים בתוך: מ' אביזוהר וא' בראלי, עכשיו או לעולם לא, בית ברל 1989, עמ' 141 [להלן: אביזוהר ובראלי].
6. ע' אילן, 'נבואת המדינה היהודית והתגשמותה: 1941-1949', הציונות, י (1985), עמ' 279-299.
7. ראה דבריו בישיבת מפא"י, 9 באוגוסט 1947, כפי שמובאים באביזוהר ובראלי, עמ' 80.
8. אביזוהר ובראלי, עמ' 86-87, 434-445.
9. אביזוהר ובראלי, עמ' 90 לעמדתו של בן-גוריון ועמ' 248-250 לעמדתו של שרת.
10. מ' בר-זוהר, דוד בן-גוריון, ב, תל-אביב 1977, עמ' 732-735.
11. דברי בן-גוריון במזכירות מפא"י ב-30 בדצמבר 1947, ר' אביזוהר ובראלי, עמ' 246-248.
12. עדות גולדה מאיר, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, מדור תיעוד בעל-פה [להלן: אב"ג].
13. אביזוהר ובראלי, עמ' 484.
14. דברי שרת ב-12 במאי 1948 במנהלת העם, פרוטוקולים, עמ' 57.
15. עמדת בן-גוריון בישיבת ממשלה מה-16 ביוני 1948 כפי שמובאת אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 156-167. עמדת שרת במועצת המדינה הזמנית מה-17 ביוני 1948 שם, עמ' 170. נאומו במועצת המדינה הזמנית ב-27 בספטמבר 1948 שם, עמ' 291.
16. התכניות ודיון הממשלה בגנוז המדינה, 4 ביולי 1948, 2424.40; התכנית השנייה ב-F. Bernadotte, *To Jerusalem*, London 1951, pp. 297-313
17. שרת בישיבת ממשלה מה-16 ביוני 1948 כפי שמובאת אצל בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 164. אגב, ביוני 1949 רמז בן-גוריון על נכונותו לתת חלק מן הנגב המערבי בתמורה לרצועת עזה. ראה: יומן בן-גוריון, 6 ביוני 1949.
18. על עמדת בן-גוריון בנוגע לברנדוט ראה אצל ג' ריבלין וא' אורן (עורכים), יומן המלחמה, 29 ביוני 1948, ב, תל-אביב 1982, עמ' 565; וד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 213-221.
19. למעשה דווקא לאחר הרצח גברה ההתעניינות הבינלאומית בתכנית המתווך. הבריטים קיוו להפכה לחלופה לתכנית החלוקה. האמריקנים, אשר תמכו תחילה ביוזמה הבריטית, החליטו לסגת בסוף 1948 מן השותפות למהלך הזה באו"ם. הסתלקותם זו קברה את תכניתו של ברנדוט. ראה: Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict*, pp. 40-48
20. ראה אצל פפה, 'משה שרת', לעיל הערה 2.
21. *Foreign Relations of the United States*, 6 (1949), Tel-Aviv to SD, 11 April 1949, pp. 925-927; 18 April 1949, pp. 1152-1153. [להלן: FRUS 49].

22. מדינת ישראל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, מאי-דצמבר 1949 (עורכת: י' רוזנטל), ד, ירושלים 1986, מסמך מס' 1, ג' אבנר אל מ' שרת, 1 במאי 1949 [להלן: תעודות].
23. תעודות, מסמך מס' 13, ו' איתן אל מ' שרת, 5 במאי 1949.
24. ראה: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, Oxford 1988, p. 270 [להלן: שליים].
25. תעודות, מסמך 17, א' אילת אל מ' שרת, 10 במאי 1949.
26. צלאח אל-עקאד, אל-מע'רב אל-ערבי, קאהיר 1962, עמ' 512.
27. תעודות, הערת עורך, עמ' 50.
28. תעודות, מסמך 26, ו' איתן אל משה שרת, 14 במאי 1949.
29. ראה על מצבם של הפליטים ב- I. Pappe, 'Britain and the Palestinian Refugees, 1948-50', *Middle East Focus*, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 19-25.
30. B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge 1988, pp. 163-192.
31. דברי שרת בכנסת, ראה: מ' שרת, בשער האומות, תל-אביב 1958, עמ' 370-371.
32. שפר, לעיל הערה 3, עמ' 147, מסתמך על יומן שרת.
33. *FRUS* 49, Ethridge to SOS, 8 June 1949, p. 1096.
34. תעודות, הערת עורך, עמ' 10.
35. מ' גזית, 'גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה על כל אוכלוסייתה בתחומי מדינת ישראל', הציונות, י"ב (1987), עמ' 315-332, וראה: *FRUS* 49, 11 April 1949, pp. 925-927.
36. שם, שם.
37. גנוז המדינה, שרת אל איתן, 10 במאי 1949, 2442/7.
38. תעודות, מסמך 42, ג' מקדונלד אל ד' בן-גוריון, 29 במאי 1949.
39. תעודות, מסמך 13, שם.
40. *FRUS* 49, McGhee to SOS, 19 July 1949, p. 1237.
41. תעודות, מסמך 62, א' ששון אל מ' שרת, 8 ביוני 1949.
42. שליים, לעיל הערה 24, עמ' 485-488.
43. גנוז המדינה, א' ששון אל מ' שרת, 4 במאי 1949, 2442/5.
44. תעודות, מסמך 52, א' ששון אל מ' שרת, 2 ביוני 1949.
45. תעודות, מסמך 56, א' ששון אל מ' שרת, 5 ביוני 1949.
46. גנוז המדינה, מ' שרת אל א' ששון, 10 במאי 1949, 2451/13.
47. א' פפה, 'משה שרת'.
48. אב"ג, יומן בן-גוריון [להלן: יב"ג], 30 באפריל 1949.
49. *FRUS* 49, pp. 965-966.
50. A. Shlaim, 'Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria', *Middle East Focus*, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 26-31 [להלן: שליים, חוסני זעים].
51. מדינת ישראל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948-יולי 1949 (עורכת: י' רוזנטל), ג, ירושלים 1983, מסמך 313, א' אבן לש' רוזן, 20 במאי 1949 [להלן: תעודות, שביתת-הנשק].

52. שם, מסמך 317, מ' שרת לא' אבן, 25 במאי 1949.
53. גנזך המדינה, שיחת שרת עם ראשי מחלקות, 25 במאי 1949, 2447/3.
54. תעודות, שביתת-הנשק, מסמך 321, ר' שילוח למ' שרת, 31 במאי 1949.
55. תעודות, שביתת-הנשק, מסמך 328, מ' שרת אל א' אבן, 8 ביוני 1949.
56. אב"ג, יב"ג, 9 ביולי, 14 ביולי, 18 ביולי 1949 וראה ראיונות אבי שליים עם פלמון ודנין בשליים, חוסני זעים, לעיל הערה 50.
57. תעודות, מסמך 107, א' ששון אל מ' שרת, 26 ביוני 1949.
58. שם, מסמך 111, ו' איתן אל מ' שרת, 30 ביוני 1949.
59. שם, מסמך 115, א' הד אל א' הרליץ, 1 ביולי 1949.
60. שם, מסמך 106, מ' שרת אל א' אבן, 25 ביוני 1949, וראה עמדת אבן בגנזך המדינה, אבן אל שרת, 25 ביוני 1949, 2181/3.
61. שם, הערת עורך, עמ' 206.
62. שם, שם.
63. שם, מסמך 160, א' אילת אל מ' שרת, 28 ביולי 1949.
64. מארכיון האו"ם: UNA, OR, GA, PCC Progress Report, 9.6-15.9.49, A3922.
65. *FRUS 49*, Memo by Dean Rusk, 28 July 1949, p. 1262.
66. תעודות, מסמך 146, מ' שרת: קווי הדרכה לנציגויות, 25 ביולי 1949.
67. שם, שם.
68. שם, מסמך 162, ר' שילוח אל מ' שרת, 29 ביולי 1949.
69. שם, מסמך 146, שם.
70. שם, מסמך 162, ר' שילוח אל מ' שרת, 29 ביולי 1949.
71. שם, מסמך 171, ר' שילוח אל מ' שרת, 2 באוגוסט 1949.
72. שם, מסמך 192, מ' שרת אל ר' שילוח וא' ששון, 9 באוגוסט 1949.
73. גנזך המדינה, שילוח אל שרת, 10 באוגוסט 1949, 2442/6.
74. תעודות, מסמך 452, מ' שרת אל ו' איתן, 3 בדצמבר 1949 ומסמך 453, ד' בן-גוריון אל מ' שרת, 4 בדצמבר 1949. ראה גם תיקים 2329/14 ו-2202/5.
75. שם, מסמך 464, מ' שרת אל מ' פישר, 7 בדצמבר 1949.
76. גנזך המדינה, שרת אל איתן, 12 בדצמבר 1949, 2328/7.
77. תעודות, מסמך 476, מ' שרת אל ו' איתן, 12 בדצמבר 1949.
78. אב"ג, יב"ג, 14 בדצמבר 1949.
79. תעודות, הערת עורך, עמ' 709.
80. שם, מסמך 494, מ' שרת אל ו' איתן, 15 בדצמבר 1949.
81. שם, מסמך 287, א' אילת אל ו' איתן, 14 בספטמבר 1949.
82. על גורלה של משלחת החקר ראה ב- Pappe, 'Britain and the Palestinian Refugees', op. cit. n. 29.
83. ראה: שליים, לעיל הערה 24, עמ' 513-549; V. Shiffer, 'The 1949 Israeli Offer to Repatriate 100,000 Palestinian Refugees', *Middle East Focus*, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 13-18.

ישראל ושאלת הטיסות האנגלו-אמריקניות מעל ישראל לירדן, יולי-אוקטובר 1958

מיכאל אורן

התקופה שבין יולי 1957 ליולי 1958 היתה ללא ספק השקטה ביותר בעשר שנות קיומה של ישראל. בעקבות משבר סואץ, אשר הסתיים שנה קודם לכן, זכתה המדינה לכמה וכמה הטבות. בנוסף לברית אסטרטגית חזקה למראית עין עם צרפת נהנתה ישראל מיחסים משופרים עם בריטניה וארצות-הברית, ועקב כך להפחתת הלחץ עליה להסכים לפשרות טריטוריאליות עם מדינות ערב. בגבולות שררה יציבות יחסית, ואניות עמוסות נפט שיעדן ישראל עברו באופן חופשי במצרי טיראן שקודם לכן היו חסומים. כלכלת ישראל אמנם לא גאתה אך הראתה סימני צמיחה, דבר שאפשר למדינה להתרכז בקליטתם המתמשכת של העולים החדשים. מתח מסוים התעורר בעקבות ההחלטה לקיים את חגיגות שנת העשור של המדינה בירושלים. החלטה זו עוררה את רוגזם של הירדנים והכעיסה את ארצות-הברית ובריטניה. אך חילוקי דעות שכאלה, בהשוואה לתקופות קודמות, היו שוליים בלבד.

במזרח התיכון היתה שנת 1958 שנה של זעזועים רציניים. גם נשיא מצרים, גמאל עבדול נאצר, יצא ממשבר סואץ ומעמדו מחוזק עד למידה שאפשרה לו להנהיג את העולם הערבי. מחומשת בידי ברית-המועצות ומחודש פברואר מתוגברת בברית עם סוריה – קהילייה ערבית מאוחדת (קע"ם) – המשיכה מצרים לאיים על מדינות ערב האחרות: סודאן, לוב, ערב הסעודית, לבנון, עיראק וירדן. זו האחרונה היתה במיוחד בסכנה של חדירה מצרית. מכיוון שירדן ביטלה את בריתה עם הבריטים כתגובה למבצע סואץ, היא איבדה את פטרונותה של מעצמת העל – חלל שהתמלא על ידי ארצות-הברית רק באופן חלקי, ובו בזמן מצאה האידיאולוגיה הפאן-ערבית של נאצר אוזן קשבת אצל חלק גדול מהירדנים ובמיוחד אצל הפליטים הפלסטינים. לאחר שהתגבר על ניסיון הפיכה באפריל 1957, חיפש המלך חוסיין הגנה באיחוד ערבי עם עיראק, אך צעדים אלה הבטיחו אך בקושי רב את ממלכתו מהתעוררות לאומנית מבפנים. אף לא אחד מהמנהיגים הישראלים, הבריטים או האמריקנים לא האמין בקיומה של ירדן לאורך זמן.¹

ישראל עקבה אחר מצב זה בדאגה גוברת. נפילת ירדן רק תגרום להתפרצות המחודשת של התקפות הפדאיון או אפילו להתפרסות כוחות מצריים לאורך גבולה הארוך ביותר של ישראל. גם אם הנזק יוקטן על ידי כיבוש הגדה המערבית בידי ישראל, ניצחונות של נאצר בלבנון, עיראק והמפרץ ישפיעו על בידודה המוחלט של ישראל במזרח התיכון. לא רק שלמצרים תהיה גישה לכמות בלתי מוגבלת של נשק סובייטי, הם גם ישלטו במאגרי נפט עצומים. לצבאות ערב המאוחדים היה גם יתרון כמותי של שלושה לאחד במספר מטוסי הקרב ובנשק מתקדם, והיה חשש שצה"ל לא

יוכל להתגונן כנגד התקפה ערבית משולבת אשר היו שניבאו אותה כבר ב־1959.² התשובה היחידה, עתה כלפני סואץ, היתה תלויה במעצמות המערב. בנוסף לנשק ביקשה ישראל מספר סוגי ביטחונות מהמערב. אלה היו אמורים להיות הסכמים שבשתיקה לבוא לעזרתה במקרה של התקפה ערבית. ברית יותר רשמית רק תעורר את ברית־המועצות, תסכן את יהדות מזרח אירופה ותרגיז את המפלגות הישראליות – מפ"ם ואחדות־העבודה – אשר התעקשו על מדיניות חוץ נייטרלית. בפברואר 1951, כאשר ביקר בארץ הגנרל בריאן רוברטסון, מפקד הכוחות הבריטיים במזרח הקרוב, ביקשה ישראל הבנה שכזו מבריטניה. ובמאי 1957, בשיחות שהתקיימו עם ג'יימס פ' ריצ'ארדס, השליח האמריקני המיוחד לאזור, גם מארצות־הברית. בשני המקרים דרשו הישראלים נשק בנוסף לערבויות הגנה אך ללא התחייבות בכתב.³

אך המעצמות לא היו מוכנות לספק לישראל ערבויות כלשהן או נשק תקיפה. מתוך חשש ליחסיהן עם העולם הערבי והמוסלמי ובחששן מהתפשטות ציונית דחו ארצות־הברית ובריטניה את פניותיה החוזרות ונשנות של ישראל. במקום זה המליצו הבריטים שהישראלים יבטחו בהצהרה המשולשת של מאי 1950 אשר חייבה את המעצמות לשמר את שביתת הנשק בגבולות מפני תוקפנות, והאמריקנים ציטטו את דוקטרינת אייזנהואר מינואר 1957 שבה התחייבה ארצות־הברית להגן על 'שלמות ועצמאות המדינות במזרח התיכון כנגד תוקפנות של כל מדינה הנשלטת בידי הקומוניזם הבינלאומי'.⁴

נוסחאות כלליות אלה הביאו לישראל רק מעט ניחומים. במשך שנות החמישים ובאינטנסיביות גוברת לאחר משבר סואץ פעלו נציגי ישראל במערב לשווא להשיג התחייבויות יותר מוגדרות בנוסף לנשק. החל ב־1957 ניסתה ישראל להשיג הסכמים עם מדינות כביכול בפריפריה – איראן, טורקיה, סודאן ואתיופיה – בנוסף להתחברות עם נאט"ו, אך ללא הצלחה. תסכולים דומים ליוו את מאמצי ישראל להשיג הבהרות לגבי דוקטרינת אייזנהואר. בעוד ארצות־הברית הבטיחה לישראל שדוקטרינה זו כיסתה את ביטחונה היא לא ראתה בקע"ם 'מדינה אשר נשלטת בידי קומוניזם בינלאומי' ולא היתה מוכנה להתחייב בפומבי להגן על ישראל במקרה של התקפה ערבית.⁵

אולם ב־1958, עם ההתערערות המהירה של האזור, נעשה מצבה של ישראל יותר ויותר מסוכן. יחסי ישראל-צרפת שמעולם לא היו ממש איתנים נחלשו עם עליית הנשיא דה-גול אשר לא היה שותף להערצת הממשלה הקודמת לירושלים. בו בזמן הידקה בריטניה את קשריה עם האיחוד הערבי, וגם ארצות־הברית נטתה להתקרב לנאצר. יותר ויותר החלו קובעי המדיניות הישראלים לחשוש שבניסיון למנוע את החדירה הסובייטית למזרח התיכון, שוב ינסו מעצמות המערב להפעיל לחץ על ישראל לעשות פשרות טריטוריאליים לפי מה שנקרא תכנית גילדהול. בעיני הישראלים, כתב פב"א ראנדאל (Randall), שגריר בריטניה בתל-אביב, 'התוקפנות הסובייטית מוגברת על ידי טיפשות אמריקנית ובגידה בריטית'.⁶

כזה היה המצב שעמו חייב היה דוד בן-גוריון להתמודד ביולי 1958. בהיותו ראש ממשלה במשך רוב העשור, הבין בן-גוריון שארצות־הברית ובריטניה לעולם לא

ייענו באופן חופשי לבקשות ישראל לנשק וערבויות. הוא גם הכיר בעובדה שממשלתו המינורית, אשר כללה את מפ"ם ואחדות העבודה, לא תוכל לשרוד במאבק על ברית עם המערב, וכן שכישלון בהבטחת הגנתה של ישראל רק יחזק את מפלגות האופוזיציה הימניות אשר הונהגו בידי תנועת-החירות. עם שהכיר בצורך לשמר את הסטטוס־קוו עם העולם הערבי לא היו לבן־גוריון האמצעים או היכולת הפוליטית לעשות זאת. ייתכן שישראל היתה, כפי שראנדאל כתב, 'אי של שקט יחסי בים מקיף של צרות ערביות', אך לא ניתן היה לעצור את הגיאות לזמן בלתי מוגדר.

אי־הבנה אנגלית־ישראלית

המהפכה העיראקית ב־14 ביולי שילחה גלי זעזוע בכל המזרח התיכון. בלבנון הממשלה של כאמיל שמעון, המעורערת בידי כוחות לאומניים מאז חודש מאי, היתה קרובה לנפילה, ואילו בירדן התכוננו גורמי אופוזיציה שנתמכו בידי מצרים להדיח את המלך. ההתפתחויות שמהן חששה ישראל ביותר נראו הולכות ומתגשמות, ועוד לא ניכר שום סימן של התערבות מהמערב.

משבר זה תפס את בן־גוריון ברגע מביך. בנוסף למחלתה הקשה של רעייתו פולה הוא היה טרוד בפולמוס עם המפלגות הדתיות סביב ההגדרה 'מיהו יהודי?'. כששמע על ההפיכה העיראקית ברדיו זימן ראש הממשלה את הקבינט מיד והורה שכל יתר העניינים יוסטו הצדה. הוא עמד על כל חומרת מצבה של ישראל, בייחוד בהעדר כל פעולה של המערב להשיב את הממשלה העיראקית על כנה, והבין שעל ישראל להסתמך על משאביה שלה. אי לכך נשלחו בקשות דחופות לנשק לפאריס, ללונדון ולווינגטון. ארצות־הברית גם התבקשה לתמוך בהתערבות איראנית או טורקית בעיראק.⁷

בניגוד להנחתו של בן־גוריון היו אמנם לבריטניה ולארצות־הברית כל הכוונות לפעול. בעקבות המצב שהשתרר בלבנון במשך האביב החליטו המעצמות להתערב בפעולה צבאית על מנת להציל את שמעון. ואכן, תוך שעות ספורות לאחר ההפיכה העיראקית שלחה ארצות־הברית כוח של נחתי המארינס לביירות. בו בזמן התכוננו לשלוח צנחנים לכווית, למפרץ הפרסי ולירדן. מבצע זה נודע בשם 'אומץ'.

אך מבצע 'אומץ' עוכב בשל מספר מכשולים. ראשית, חוסיין היסס לבקש סיוע בריטי; צעד זה היה משחק ישר לידי האופוזיציה שלו. וושינגטון היתה שותפה לחשש זה ובין כה וכה לא נתנה אמון רב באריכות שלטונו של חוסיין. בהיזכרם בניסיון המר של סואץ לא היו הבריטים מוכנים להתערב ללא תמיכה ברורה של בעל בריתם הערבי, ויותר חשוב ללא זו של ארצות־הברית. בנוסף לבעיות הפוליטיות הללו עמדה המשלחת לפני בעיה לוגיסטית בסיסית. בהפעילו את השפעתו על סוריה וערב הסעודית ניתק נאצר את כל הדרכים, הן באוויר והן ביבשה, אל תוך ירדן. מלבד הגישה דרך עקבה, אשר הצריכה מסע ארוך דרך תעלת סואץ, נותרה רק דרך אחת להעביר כוחות במהירות לירדן – באמצעות מטוסים מעל ישראל.⁸

הבריטים לא ראו בעיה בהשגת רשות מישראל לטוס בשמיה. לישראל היה אינטרס לשמר את הסטטוס־קוו בירדן אפילו יותר מאשר למעצמות המערב, וכך, במה שווייטהול ראה כמחווה למען הסדר, פנתה ברברה סאלט, הממונה על השגרירות

הבריטית בתל-אביב, לבן-גוריון בבוקר ה-15 ביולי. הפגישה היתה קצרה אך לבבית. סאלט מסרה לראש הממשלה שלאחר היסוס מה פנה חוסיין בבקשה לסיוע בריטי. התכנית הצריכה העברת שתי יחידות מוטסות ויחידת חיל רגלים אחת, כ-1200 איש, מקפריסין לירדן דרך ישראל. הטיסות, היא הבטיחה לו, 'יהיו נושא לדיווח סודי בכל מקרה'. בן-גוריון הגיב בהאשמה שהמשבר הנוכחי נוצר בשל 'עיוורונם של מעצמות מערב מסוימות ושל מזכיר האו"ם [דאג המרשלד] בנותנם אמון בנאצר. יחד עם זאת הוא הזכיר את האינטרס של ישראל למנוע מירדן ליפול לידי מצרים והבטיח להיוועץ בקבינט שלו מיד בנושא הטיסות.⁹

סאלט יצאה מהפגישה בהרגשה שבן-גוריון הסכים לטיסות אך נזקק רק לאישור ממשלתו לכך. רושם דומה הושג בשיחה שהתקיימה בלונדון בין השגריר הישראלי אליהו אילת למיכאל האדאו (Hadow). פקיד בכיר במשרד החוץ. אילת היה נלהב בדבר הסיכויים להסכמת ישראל ודיבר על תקופה חדשה בשיתוף הפעולה האסטרטגי האנגלי-ישראלי. האדאו מצדו חידש את ההבטחה להודיע לישראל על כל טיסה בנפרד.¹⁰ בדיעבד התברר ששתי ההצהרות לא היו מדויקות.

לבן-גוריון היו חששות כבדים לגבי בקשת לונדון. 'מציאות הצבא האנגלי בירדן איננה לטובתנו' רשם ביומנו. מעורבות במבצע שכזה עלולה להזיק לדימויה של ישראל בעיני ארצות באסיה ובאפריקה אשר 'יראו במעשינו הוכחה שאנו משמשים כסיס לאימפריאליזם' וגם תערער את מעמדה של ישראל אצל האופוזיציה של מפלגת העבודה בבריטניה. יותר חמור, הטיסות היו עלולות לעורר את חמת הסובייטים, ולא היו כל ערבויות מערביות להגנת ישראל. ולבסוף, היו שיקולים פוליטיים מבית. מפ"ם התנגדה לתכנית בתקיפות, ואחדות-העבודה בעלת האידיאולוגיה השמאלנית-אקטיביסטית טענה שתכנית זו תפחית מיכולתה של ישראל לכבוש את הגדה המערבית. בעוד תנועת-החירות מאשימה את הממשלה בחולשה והמפלגות הדתיות מביעות אי שביעות רצון, ביקש בן-גוריון למנוע משבר אשר יגרום להפלת הממשלה ויטיל אותו לתוך מערכת בחירות קשה וסבוכה.¹¹

לאור היסוסים אלה זימן אליו בן-גוריון את לאוסון ובודרוב, שגרירי ארצות-הברית וברית-המועצות. מטרתו היתה לברר באיזו מידה תתמוך ארצות-הברית בטיסות – גיבוי אמריקני חזק, הוא האמין, ישכנע את מפ"ם וכן יבטיח את ביטחון ישראל אם יאשר את הטיסות. כמו כן הוא ביקש להרגיע את מוסקבה, שישראל ממשיכה לשמור על נייטרליות והטיסות הן רק ניסיון לשמר את הסטטוס-קוו בירדן.¹²

פגישותיו של בן-גוריון עם לאוסון ובודרוב הותירו אותו בערפל. הראשון נמנע מלהביע תמיכה מלאה ב'אומץ' בעוד השני לא הביע התנגדות מפורשת למבצע. ההחלטה נותרה תלויה באויר עד אשר בבוקר ה-17 ביולי קיבל ראש הממשלה שדר מווינגטון שהנשיא איתן בתמיכתו במבצע ואפילו ישתתף במשלוחי נפט לירדן. התפתחות זו, שבאה עקב פנייה אישית של שר החוץ הבריטי, סלווין לויד, אל עמיתו האמריקני, ג'ון פוסטר דאלס, שכנעה את בן-גוריון. הוא הורה לצה"ל לפתוח בשיחות עם הנספחים הצבאיים של ארצות-הברית בתל-אביב והתיר למטוסי קרב אמריקניים לטוס מעל ישראל לצורך מפגן אווירי מעל עמאן. יחד עם זאת נמנע ראש

הממשלה מלתת אישור סופי לתכנית. לנגד עיניו עמד ה־quid pro quo – 'עד כמה יוכל לפתוח את פיו' כדברי ראנדאל – ואיזו תמורה יוכל להשיג מן המעצמות.¹³ באותו יום אחר הצהריים כינס בן־גוריון את הקבינט. הוא דיווח על ההתקדמות במגעיו עם ארצות־הברית אך גילה להפתעתו שללא קשר לתמיכה האמריקנית התנגדו מפ"ם ואחדות־העבודה לטיסות. הדיון בנושא סוכל מראש, שכן בן־גוריון קיבל הודעה מסאלט ובה נאמר שבריטניה התרשמה, במידה מסוימת על סמך מידע של המודיעין הישראלי, שהמצב בירדן התדרדר במהירות והחליטה לפעול ללא תשובתה הפורמלית של ישראל. שלושה מטוסי תובלה מסוג 'בוורלי' ובהם חיילים בריטיים כבר טסו מעל ישראל ונחתו בעמאן. בן־גוריון רתח מזעם. הוא אמר לראנדאל מאוחר יותר: 'הפנייה אלינו בעניין המעבר היה בה מן הזלזול ... ברור שבריטניה פנתה לאמריקנים במקום לפנות ישר אלינו'.¹⁴

פעולת בריטניה היתה פחות בוגדנית מאשר בן־גוריון חשד. ראש הממשלה הרולד מקמילן האמין שישראל בדאגתה ליחסיה עם ירדן ועם ארצות־הברית לא תתנגד לטיסות. הוא גם קיבל דיווחים מעודדים משגרירות ארצות־הברית בתל־אביב. על פי הנספח האווירי האמריקני דיווח צה"ל ב־17 ביולי ש'קיבלתם אור ירוק, נמסור פרטים מאוחר יותר'. הישראלים, טען הנספח, 'נתנו ברצון ללא כל היסוס תמיכה מלאה'.¹⁵

בהיותו מותנה על ידי שנים של מאבק נגד בריטניה ראה בן־גוריון בטיסות האלה עוד דוגמה של סרבנות בריטניה לקבל כעובדה את קיומה של ישראל. 'אף על פי שאנו מסכימים אתכם לחלוטין על הצורך לשמר את עצמאותה של ירדן', הוא כתב למקמילן, 'איננו יכולים להשלים עם פגיעה בריבונותה של ארצנו'. ראש הממשלה של בריטניה פעל בזריזות כדי לתקן את הנזק בהציגו את המקרה כאי־הבנה בלבד:

עלי להביע את צערי שהגל הראשון [של המטוסים] טס מעל טריטוריה ישראלית בטרם היתה שהות בידינו להשיג את הסכמתכם מראש. ברגע שנודע לי שתשובתך לפנייתנו היתה עלולה להתעכב מספר שעות נתתי הוראות לדחות את המבצע. לרוע המזל עוד לפני שהוראות אלה הגיעו לרשויות במקום כבר החלו כמה מטוסים במשימתם ולא ניתן היה להחזירם. אני בטוח שאתה מבין שלא היה בזה כל צעד מכוון להתעלם מריבונות ישראלית ונעשה רק בגלל דאגתנו להגיב במהירות מרבית לפנייה הדחופה אשר קיבלנו ממלך ירדן. אני יכול להבטיח לך שלא היתה כל כוונה לפגוע.¹⁶

הסברו של מקמילן, שבין כה וכה אינו ניתן לאימות, היה פחות חשוב משורותיו הפותחות והמסיימות. הראשונה ציינה: 'מודה על הסכמתך לטיסות־העל של כוחותינו'. והשנייה: 'כמובן שלא נרשה לכוחותינו להיות מעורבים בכל דרך שהיא באירועים בגבול ישראל־ירדן'. ברור שראש ממשלת בריטניה האמין שבן־גוריון בכל זאת יאשר את המבצע, ואם ירדן תיפול, ישראל תכבוש את הגדה המערבית. למעשה תבעו חוגים בהנהגה הישראלית תגובה צבאית למצב, במיוחד בהעדר ערבויות לנשק וביטחון. בו בזמן גבר הלחץ להתיר את טיסות־העל ולא רק מצד בריטניה. הפסקת טיסות־העל הותירה את הקבוצה הראשונה של החיילים הבריטיים בירדן מבודדים. מתוך חרדה לחיי האנשים הללו פנה לויז שנית לדאלס. התוצאה

היתה מסר מנוסח בחריפות ממזכיר המדינה אל בן-גוריון:

מבקש בדחיפות רשות להטיס דלק לכוחות בירדן. המבצע יהיה קצר ויסתיים ברגע שיקבעו את הדרך בים וביבשה דרך עקבה. התמוטטות העמדה הצבאית בירדן בגלל אי היכולת של ארצות-הברית והממלכה המאוחדת לספק באופן אפקטיבי סיוע לוגיסטי תזיק לישראל, ולדעתנו ראש הממשלה ודאי יסכים עמנו. חיוני שתושג תשובה אוהדת מידית לטיסות מעל ישראל.¹⁷

בן-גוריון נטה לדחות את פנייתו של דאלס. הודעות בדבר טיסות-העל הגיעו לתקשורת הישראלית, והתוצאה היתה שב-20 ליולי הוגשה בכנסת הצעת אי-אמון [בממשלה]. בהצבעה מפ"ם נמנעה. יתר על כן, בעקבות הנחיתה האמריקנית בביירות, מיהר נאצר למוסקבה ושם הצהיר שהוא מתחייב לתת סיוע צבאי לבעלי בריתו הלאומניים במזרח התיכון. אבל יועציו של ראש הממשלה ובראשם אבא אבן, השגריר בווינגטון, שכנעו אותו לדחות את סירובו. תשובה שכזו, יעץ אבן, תזיק ליחסי ישראל עם ארצות-הברית ובריטניה וייתכן שאף תגרום להחמצת ההזדמנות להבטיח נשק וערבויות שאותם ישראל מבקשת זה זמן רב.¹⁸

טיעונו של אבן שכנעו. בן-גוריון הסכים לבחון מחדש את המצב עם לאוסון וראנדאל. הפגישות הללו, במיוחד אלה עם השגריר הבריטי, היו מתוחות. המנהיג הישראלי האשים את בריטניה שהיא מעמידה אותו באור 'מגוחך' והיא חושפת את המדינה היהודית לסכנת חיסול סובייטי. הוא דרש נשק – מאה מטוסי סילון, מאתיים טנקים כבדים, שתי צוללות – וחידוש שליחותו של רוברטסון. לאוסון גם קיבל בקשות לנשק וערבויות כולל אזהרה פומבית מהממשל למוסקבה בדבר מחויבותה של אמריקה להגן על ישראל מפני תוקפנות.

על אף חילוקי הדעות הניבו השיחות מה שראנדאל כינה 'הסכמה בסיסית אופרטיבית'. באופן טיפוסי, זה היה יותר בשתיקה מאשר בביטוי. טיסות-העל הופחתו באופן משמעותי – מ-21 טיסות ביום לשתי טיסות בלילה – ונעשו בעיקר בידי מטוסי ארצות-הברית. אלה היו אמורות להימשך על בסיס חירום 'בידיעת ראש הממשלה אך ללא אישורו הרשמי', עד שתובטח הדרך מעקבה. בתמורה הבטיחו ארצות-הברית ובריטניה לשקול בקפדנות את הבקשות לביטחונה של ישראל.¹⁹ וכך ב-22 ביולי קיבל בן-גוריון מכתב נוסף ממקמילן:

למרות חומרת המצב הנוכחי, אני מקווה שזוהי התחלה של שלב שקט ופורה ביחסינו. התעניינתי מאוד בהצעות שהעלית לפני ראנדאל בדבר הנתיבים שבהם יוכלו להתפתח היחסים בין שתי ארצותינו בעתיד ואני מקווה לדון בהם ביתר הרחבה בקרוב.

תשובת בן-גוריון מתועדת ביומנו: 'למרות מלים יפות אלה איני שם הרבה תקוות לשינוי מדיניות משרד החוץ הבריטי'.²⁰

איומים מצועפים, הבטחות מעורפלות

הרכבת האווירית האנגלו-אמריקנית הגיעה לשיאה בשבוע האחרון של יולי. באותו

זמן כבר היו 4000 חיילים בריטים בירדן והאמריקנים סיפקו לה את רוב תצרוכת הדלק הנחוצה לה. במקביל למבצע היתה עלייה רצינית בתעמולה האנטי־ישראלית ממוסקבה. התפתחות זו הדאיגה את הישראלים אשר הוטרדו גם בשל הקריאות הן מברית־המועצות והן ממעצמות המערב לערוך ועידה בינלאומית בעניין המזרח התיכון. בן־גוריון חשש שעקב הדיונים יהיה לחץ לווייתורים טריטוריאליים ללא כל תקווה להשיג נשק וערבויות. 'מפגישה זו' הוא העיר 'לא תצמח כל טובה לישראל, גם במקרה הטוב ביותר, וייתכן שתצמח רעה וצרה'.²¹

על מנת לסכל את הוועידה הבינלאומית ולנצל את 'מבצע אומץ' בשיאו, הגבירה ישראל את מאמציה בושינגטון ובלונדון. הוראותיו של בן־גוריון לאבן ואילת היו נוקבות:

על ארצות הברית ועל אנגליה לדעת כי אנו חייבים קודם כל להבטיח קיומנו אנו ואנו בטוחים שיש ביכולתנו בעזרת המדינות שנמנו בשדר לנשיא לעשות שרות מכריע למערב כולו. [אבל] לא נוכל לקבל התשובה היחידה שנרשה airlift [המקור באנגלית] לזמן בלתי קבוע, המעמיד אותנו בסכנה חמורה מצד נאצר ומצד ברית־המועצות. בייחוד שלמרות כל הפצרותינו סירבה ארצות־הברית לערוב לקיומנו ... אין ארצות־הברית צריכה ורשאית לדרוש מאתנו סיכון קיומנו למען משטר חוסיין ... שארצות־הברית בעצמה אינה רואה שהוא בן קיימא.²²

על השגרירים היה לדרוש שיותר לישראל להשתתף בכל ועידה בינלאומית על המזרח התיכון וכן שהמעצמות יכירו בחופש הפעולה של ישראל לגבי הגדה המערבית אם ירדן תיפול.

שיחתו של אבן עם דאלס וזו של אילת עם לויז היו נעימות ולמראית עין מועילות. הישראלים הציגו את עמדת ראש ממשלתם ביחד עם בקשות סיוע לנשק ו'שותפות פעילה' לפי המודל של הברית הישראלית־הצרפתית. שר החוץ הבריטי חזר על נכונותה של ממשלתו לשקול את האפשרות של שיתוף פעולה אסטרטגי עם ישראל ורמז לתגובה אוהדת לבקשת הנשק, במיוחד בנוגע לצוללות. דאלס נותר בלתי מתחייב בשאלת הנשק אך נראה נכון יותר בנושא הביטחון. בנוסף לטיפול הקשרים הצבאיים של ישראל עם טורקיה ואיראן, הבטיח דאלס גם להשיג אישור בכתב מאייזנהואר לבן־גוריון. שדר זה, מתאריך ה־25 ביולי, חזר על הבטחת הנשיא לשמר את 'עצמאותו ושלמותו' של המזרח התיכון: 'מכיוון שהמזרח התיכון כולל את ישראל אתה יכול להיות בטוח בדבר העניין שיש לארצות־הברית בשלמותה ועצמאותה של ישראל'.²³

אילת ואבן ראו בהתפתחויות הללו פריצת דרך ביחסי ישראל והמעצמות, אך בן־גוריון נותר ספקן. מלבד רצון טוב לא נתנו ארצות־הברית ובריטניה לישראל שום דבר ממשי במונחים של נשק וערבויות. למרות זאת הוא המשיך להתיר את טיסות־העל ואפילו אישר רכבת אווירית אינטנסיבית של חמישה ימים מה־27 ביולי.²⁴

הרכבת האווירית נמשכה ונערכו עד עשרים טיסות ביום, עד אשר ב־2 באוגוסט הורה בן־גוריון לפתע על עצירתן המידית. יום קודם לכן קיבל השגריר הישראלי

במוסקבה מזכר ובו נאמר שברית-המועצות רואה בטיסות-העל פעולה תוקפנית ותפעל בהתאם. אמנם לא היו בידיו הכלים להעריך את רצינות הסובייטים, אך בן-גוריון ידע שמסר זה החליש עוד יותר את התמיכה למבצע בתוך הקבינט שלו. בהעדר ערבויות לביטחונה של ישראל הוא אמר ללאוסון וראנדאל שהוא לא יוכל יותר לחשוף את עמו לסיכונים מיותרים.²⁵

החלטתו של בן-גוריון התקבלה באי-שביעות רצון בולטת בלונדון ובוושינגטון. שתי הממשלות היו שותפות לדעה שענייניה המדיניים הפנימיים של ישראל ולא האיום מבחוץ הם שהיו מאחורי צעד זה. אמנם הדחיפות שבצורך ברכבת האווירית כבר חלפה, אך בכל זאת הן התרעמו על מה שנראה בעיניהן ככניעה לאיום הסובייטי. הכעים אותן גם שישראל פעלה על דעת עצמה ללא כל התייעצות מראש עם המעצמות.

למחרת היום, ב־3 באוגוסט, העביר דאלס מסר חמור לאבן:

האמנו שישראל היתה שותפה מלאה לארצות-הברית ולממלכה-המאוחדת במטרתן בלבנון ובירדן להראות לסובייטים ולנאצר שיש נקודה שמעבר לה לא יוכלו להתקדם ... היו השלכות פוליטיות נרחבות במתן תחושת כוח לברית-המועצות במזרח התיכון על ידי פעולות נכזפות כאלה כפי שנראה שישראל נקטה. ... להנחיות בעתיד אנו מבקשים לדעת אם ישראל הרגישה כל־כך מאוימת מצד ברית-המועצות שהיא היתה מוכנה לעשות כל צעד שברית-המועצות דרשה.

דאלס הביע אכזבה מן הפתאומיות שבמעשה בן-גוריון במיוחד לאחר שארצות-הברית הבטיחה הגנה לישראל תחת דוקטרינת אייזנהואר. אבן השיב שעם חלוף המשבר הירדני טיסות-העל הן 'מטרד מיותר' ומותירות את ישראל ב'מצב רגיש'. הוא חזר והעלה את תביעות ישראל לנשק וערבויות.²⁶

שיחה דומה התקיימה בין פקידים ישראלים לבריטים. האחרונים ניסו להפחית במשמעות הסכנה הסובייטית. 'כמה שהרוסים יאיימו יותר', אמר מקמילן לאילת, 'כך הם יהיו יותר זהירים; אופיים לא השתנה מאז ימיו של פלמרסטון'. ראנדאל הדגיש בינתיים את הנזק הפוליטי האפשרי שהחלטת בן-גוריון הסבה לו: 'העובדה שהיא [ברית-המועצות] עצרה אותנו מלפעול היתה לכשעצמה כניעה וניצחון מהולל לנאצר ולברית-המועצות'. לכל הפחות יכלה ישראל להשהות את תשובתה לברית-המועצות וכך לאפשר ל[מבצע] 'אומץ' לדעוך באופן טבעי.²⁷

בתשובה המשיך בן-גוריון להדגיש את העובדה שישראל סיכנה עצמה למען המעצמות ולא קיבלה דבר בתמורה. הן גם ניצלוה בטענה שדרכה ניתן להגיע לירדן בקלות, כאשר יש דרכים אחרות אפשריות. ואכן אניות בריטיות החלו להגיע לעקבה, אך בווייטהול חששו שמצרים תסגור את הנמל על ידי הטלת מצור על מצרי טיראן. נשאר הצורך להמשך טיסות-העל ולו רק כדי לספק חלקי חילוף ולפנות חיילים חולים. לכן פנה לויז שוב לדאלס למען יתערב אצל הישראלים.²⁸

בקשת דאלס, שנמסרה על ידי תת-המזכיר לענייני המדינה, רוברט מרפי, קיבלה אישור מסויג מבן-גוריון. ישראל תתיר רק שתי טיסות-על לשבוע, אך רק של מטוסים אזרחיים הנושאים ציוד חיוני. בתמורה דרשה ישראל שיחות בדרג גבוהה

בעניין צרכיה הביטחוניים. הממשל האמריקני עיכב את תשובתו, ואילו הממשלה הבריטית הסכימה. שרת החוץ הישראלית, גולדה מאיר, הוזמנה ללונדון לשיחות ישירות עם לוי ומקמילן.²⁹

בן-גוריון חיכה עד ל-13 באוגוסט כדי להשיב לאיגרת הסובייטית. הוא טען שהמתחים במזרח התיכון נובעים מ'פעולות חתרניות של המדינות התוקפניות' וכן מ'חולשת האומות המאוחדות'. המסר כלל הסבר לתפקידה של ישראל בטיסות-העל. אך האיגרת לא הרתיעה את הסובייטים כפי שמתבטא בתשובתם:

לו שאפה ממשלת ישראל לשלום היא לא היתה משתפת פעולה עם התוקפנות האנגלו-אמריקנית נגד ארצות ערב ולא היתה מעמידה את המרחב האווירי שלה לשימושן של בריטניה ואמריקה להעברת חיילים ונשק לירדן ופקידיה לא היו מאיימים לתפוס את הגדה המערבית. הממשלה הסובייטית ממשיכה להחזיק בטענתה שלממשלת ישראל חלק לא קטן באחריות למצב המתוח השורר במזרח התיכון.³⁰

על אף הטיעונים הללו ולמרות הודעת בן-גוריון שהמבצע הסתיים נמשכו למעשה טיסות-העל כל הקיץ ועד לסתיו. היו אלה טיסות לא סדירות אשר נעשו בידי מטוסים אזרחיים. ב-10 באוגוסט טסה משלחת ירדנית לאו"ם מעל ישראל וכך עשתה זאין המלכה האם [הירדנית] ב-9 בספטמבר. דבר הטיסות הללו הגיע לעיתונות וגרם מבוכה הן לישראל והן לבריטניה. יותר רצינית היתה העובדה שמטוסי סילון ישראלי ואמריקני כמעט התנגשו תוך כדי טיסה ב-28 באוגוסט, כאשר המטוס האמריקני טס מעל חיפה ללא היתר מראש. אך בדרך כלל עברו הטיסות ללא תקלות. כאשר בראשית אוקטובר החלה בריטניה לתכנן את פינוי חייליה מירדן, היא פנתה וקיבלה את אישורה של ישראל לטיסות-העל.³¹

ישראל והגדה המערבית: אחרית דבר

ב-12 באוגוסט התכנסה העצרת הכללית של האומות המאוחדות כדי לדון במשבר המזרח התיכון. צעד מדיני זה בא בעקבות חודש של דיונים דיפלומטיים קדחתניים, שבהם ביקשו המעצמות להבטיח הן את ריבונות לבנון והן את זו של ירדן מפני כרסום מצרי, בעוד הסובייטים ביקשו לגנות את מעצמות המערב בשל התערבותן. למעשה פעלו כל הארצות המערביות בדיונים, כולל המדינות הערביות, להפרדת הנושא מהבעיה המסובכת של פלסטין, לכן לא השתתפה ישראל בדיון ובדרך כלל שמרה על פרופיל נמוך.

לאחר עשרה ימים של מבוי סתום אישרה העצרת הכללית החלטה שנוסחה בידי חברות הליגה הערבית, אשר הנחתה את המדינות הערביות לכבד אחת את ריבונות האחרת והורתה למזכיר הכללי להמליץ על צעדים למען יציבות במזרח התיכון.³² ההתפתחות אשר היתה ניצחון מסויג לירדן וללבנון העמידה סכנות חדשות לפני ישראל, ביטאה הכרה חסרת תקדים בליגה הערבית והעניקה סמכויות יוצאות מהכלל להאמרשלד אשר בו חשד בן-גוריון שהוא פרו-מצרי. אך יותר הטרידה האפשרות שלאחר פינוי הכוחות הבריטיים והאמריקניים מהאזור, שוב תהיה ישראל מבודדת

ויהיה עליה להתמודד לבדה עם איום הסובייטים. במצב שכזה החליט בן-גוריון שעל ישראל יהיה להבטיח את הגנתה על ידי כיבוש הגדה המערבית.

בן-גוריון לא התאמץ במיוחד להסתיר את מחשבותיו בנושא זה. הסכנות שבגינן בינלאומי וצירוף בעיית הפליטים לא היו שקולות כנגד הסכנות שבהתפרסות כוחותיו של נאצר על גבולות ישראל. 'דרוש, ... מסירת הגדה המערבית לנו', הוא אמר לראובן שילוח, איש משרד החוץ, ב־25 ביולי, 'היישוב הערבי יהיה אוטונומי ויהיה לו קשר כלכלי אתנו וצבאנו יעמוד על הירדן. אנו נסכים לבינאום ירושלים העתיקה.' כוונות דומות הביעה גולדה מאיר בשיחותיה עם לויד בלונדון ב־11 באוגוסט: 'אנו מתפללים למען חוסיין מאחר שהוא הפחות מבין הרעות ... לנפילת ירדן תהיינה משמעויות רציניות עבורנו. איננו רוצים כל טריטוריה ערבית או עוד ערבים בישראל, אך עלינו לקבל ערבויות'...³³

המעצמות מצדן היו ערות לאפשרות של התערבות ישראלית בגדה המערבית. כמו במשבר הירדני ב־1957 נטו ארצות-הברית ובריטניה להתנגד לצעד זה בחששן שהוא יגביר רגשות אנטי-מערביים במזרח התיכון ואולי אף יצית עוד מלחמה בין הערבים לישראל. יחד עם זאת הבינו מנהיגים בריטים ואמריקנים את מניעיו של בן-גוריון ואף הבחינו במספר יתרונות במניעת הגדה המערבית מנאצר.³⁴ ואולם מכיוון שלא היו מוכנות להסכים לדרישות הביטחון של ישראל, לא היתה למעצמות ברירה אלא להשלים עם כיבוש הגדה המערבית; וכך אמר ראנדאל:

ללא נשק כבד, ללא ערבות מלבד הצהרה מעורפלת אשר רק תובן כאן כהחלשה של ההצהרה המשולשת ודוקטרינת אייזנהואר ומה שכאן מכנים כטיוח חסר השפעה לחלוטין של המשבר הנוכחי על ידי העצרת הכללית, ישראל תעדיף ללא היסוס להיות עתה חסרת הגנה מבחינה מוסרית מאשר להיות מחוסרת הגנה מבחינה צבאית יותר מאוחר.³⁵

מנקודת מבטה של ישראל הנסיבות ליוזמה שכזו נראו אוהדות. מחוזק בתמיכה צרפתית ואדישות אנגלו-אמריקנית היה בן-גוריון מלא ביטחון לגבי יכולתה של התכנית להתממש, שכן העולם הערבי שרוי במבוכה והאיום הסובייטי נחלש. מבית, גבולות רחבים יותר לישראל יהיו פופולריים בדעת הקהל.³⁶

האמרשלד הצליח להציב נציג או"ם רק בעמאן. אי לכך הציע בן-גוריון שגם בגדה המערבית יוקם חיל שלום של האו"ם, כדוגמת זה שהוקם בסיני, וכן שיפורז האזור.³⁷ המעצמות הבחינו ברעיון זה תנאי של ישראל לנסיגתה מהגדה המערבית לאחר כיבושה בידי צה"ל, ולכן סירבו לתמוך בו. אך התנאי המוקדם לקיום המבצע בגדה המערבית – מפלתו של חוסיין – לא התרחש. השלטון ההאשמי החזיק מעמד גם בפינוי הכוחות הבריטיים ב־20 באוקטובר והמשיך לחזק את עמדותיו בכל המדינה. בעיית הגדה המערבית נשארה תלויה ועומדת עוד כעשור עד למלחמת ששת הימים.

סיכום

ב־12 בנובמבר כתבה שרת החוץ מאיר לסלווין לויד:

בעקבות ההחלטה המקורית לאשר את טיסות-העל שמחנו להיות לכם לעזר

להתגבר על קשיים פרקטיים אשר התעוררו עקב שהות כוחותיכם בירדן. נראה שבירדן יש עתה יציבות יחסית יותר מאשר כשכוחותיכם נכנסו לשם. אך כפי שאומרים קשה לחזות את העתיד. אנו מצדנו נעשה כמובן כל שביכולתנו לסייע שירדן תישאר כפי שהיא. אך אנו מוטרדים ממה שעשוי לקרות אם הסטטוס־קוו ישתנה בצורה קיצונית.³⁸

האיגרת סימנה את סיום טיסות־העל, אפיזודה אשר הבטיחה לשנות את יחסי ישראל עם המעצמות אם לא עם המדינות הערביות הסובבות אותה. אך שינויים כאלה עוד טרם נראו. בשיחותיה עם המנהיגים הבריטים שמעה מאיר הבטחות שתכנית גילדהול לויתורים ישראליים בוטלה ושבעתיד תיוועץ בריטניה בישראל בנושאים הקשורים במזרח התיכון. התקדמות מה נרשמה בתחום רכישת הנשק – צה"ל רכש שתי צוללות בריטיות וכן 55 טנקי צנטוריון – אך לא הושגו כל ערביות ביטחוניות אחרות. שיחותיו של אבן עם דאלס הניבו תוצאות דומות: הבטחות לשיתוף פעולה וקצת נשק הגנתי, מאה תול"רים (תותחים ללא רתע), אך שום התחייבויות ביטחוניות ממשיות. אפילו מכירות הנשק, מנקודת מבטן של לונדון וושינגטון, היו פעולות חד־פעמיות ולא הצביעו על שינוי המדיניות הקודמת הבריטית והאמריקנית.³⁹

בשבועות שלאחר מכן היו פקידים במשרד החוץ הישראלי עסוקים בדיון פנימי בדרך טיפולו של בן־גוריון במשבר. היו שטענו שבבטלו באופן פתאומי את טיסות־העל ובהשתמשו באיום הסובייטי כדי לקבל ערביות מהמעצמות, החטיא ראש הממשלה הזדמנות היסטורית להשיג ברית רשמית עם המערב. אחרים, אשר דחו טיעון זה, טענו שעוד בטרם הגיעה האיגרת הסובייטית לא הציעה אף אחת מן המעצמות יותר מאשר הבטחות כלליות שלא היו שונות במאום כמעט ממה שנאמר בהצהרה המשולשת ובדוקטרינת אייזנהואר.⁴⁰

תעודות דיפלומטיות מהתקופה – בריטיות, אמריקניות וישראליות – לא סיפקו כל עדות לכוונות של אייזנהואר או של מקמילן למלא אחר בקשות ישראל לנשק וערביות. כמו כן אין בהן עדות לנטירה מתמשכת בגלל החלטות בן־גוריון אודות טיסות־העל. בעיני מנהיגים אלה נותרה ישראל עניין שולי, בעלת ברית שימושית, אך לא כזו ששווה לעורר בעבורה את רוגזם של חלקים גדולים במזרח התיכון. עמדת ישראל נותרה כפי שהיתה טרם משבר ירדן, יחסיה עם המעצמות משופרים במידת מה אך רחוקים מלהיות מבוססים. 1958 אכן פתחה תקופת שלווה ושגשוג לישראל, אך השקט המשיך להיות על פני השטח בלבד.

הערות

1. דוגמאות לספקות של ישראל באשר לעתיד קיומה של ירדן ראה ביומני בן־גוריון שבארכיון המכון למורשת בן־גוריון [להלן: אב"ג]; גנזך המדינה, תיקי משרד החוץ [להלן: גה"מ]; לספקות של הבריטים ראה ב־ Public Record Office [PRO], FO371/ 121492/47 רבת־עמון למשרד החוץ, 3 במאי 1956; לביטויים של ספקנות אמריקנית

- ראה: *Foreign Relations of the United States [FRUS], vol. XIII: Near East - Jordan-Yemen, 1955-1957*, pp. 67, 84-85, 94-95, 123-126
2. אב"ג, יומן ב"ג, 1 באפריל 1958; גה"מ 4327, שילוח לאיתן, 20 באוקטובר 1957; על המחשבה של ישראל לכבוש את הגדה המערבית ראה, למשל: *FRUS*, XVIII, pp. 90-97, 103-108
3. על ביקורו של רוברטסון ראה: PRO, FO371/91731/3. צ'דוויק לכוין, 24 בפברואר 1951; גה"מ 2457/5, שיחה של ידן עם רוברטסון, 20 בפברואר 1951; אב"ג, יומן ב"ג, 28 במארס, 30 באפריל 1951.
4. *United States National Archives [USNA], RG 59 Files, 680.84A/11-752*. שיחה של ביירוד עם אבן; PRO, CAB 128/26, 10 August 1953; PRO FO371/115866. מקמילן לשוקבורג, 24 במארס 1955; גה"מ 1403/18, אילת לשרת, 14 בנובמבר 1953. אבן לשרת, 5 באפריל 1953; מובאה של דוקטרינת איזונהואר בתוך: *US Policy in the Middle East: Sept. 1955 to June 1957*, New York 1957, pp. 44-45
5. גה"מ 3089/I, המזרח התיכון – מארס 1957–יולי 1958 (אבן). גה"מ 2437/26, שילוח לאבן, 2 באוקטובר 1957; PRO, FO371/134279/2, שיחה בין דאלס לאבן, 7 במארס 1958; *FRUS*, XIII, pp. 118-122
6. PRO, FO371/134284/5, שיחה בין מוכיר המדינה לשגריר ישראל, 2 במאי 1958; ציטוט ראנדאל: PRO, FO371/134267/1, אירועים בישראל, 8 בינואר 1958; גה"מ 3089/91, אליאב לווינגטון, 9 במאי 1958. גה"מ 334/1, שק למשרד החוץ, 10 ביוני 1958; התכנית האנגלית-אמריקנית שנקראה על פי הנאום שנשא ראש ממשלת בריטניה אנתוני אידן בגילדהול בנובמבר 1955, ובו הוא קרא לישראל לבצע ויתורים טריטוריאליים נרחבים בעיקר בנגב. ראה, למשל: PRO, FO371/115880/331: Arthur Minute, Nov. 4, 1955
7. אב"ג, יומן ב"ג, 14 ביולי 1958.
8. PRO, CAB 128/32, 6.6.1958, 15.7.1958. נוסף על הנתיב האווירי מעל סוריה, היו סגורות גם דרכי הגישה היבשתית והימית מסעודיה לירדן. הסעודים לא רצו לפעול נגד נאצר. ראה: U. Dann, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan 1955-1967*, New York 1989, p. 92
9. אב"ג, יומן ב"ג, 15 ביולי 1958; PRO, CAB 128/32, 15.7. 1958. גה"מ 3098/4, פרוטוקול על שיחה בין ב' סאלט וראש הממשלה, 15 ביולי 1958.
10. PRO, FO371/1343447/48, Hadow Minute, 7.7.1958. CAB 128/32, 16.7.1958
11. אב"ג, יומן ב"ג, 16 ביולי, 19 ביולי 1958.
12. שם, 16 ביולי, 17 ביולי 1958.
13. שם, 17 ביולי 1958. FO371/13445/6, Tel Aviv to Foreign Office, 17.7.1958 (Quote)
14. אב"ג, יומן ב"ג, 19 ביולי 1958; PRO, CAB 128/32, 17.7.1958; לגירסת הירדנים למאורעות אלה ראה: H.M. King Hussein of Jordan, *Uneasy Lies the Head*, London 1962, pp. 162-178. מעניין, חוסיין אינו מנסה להסוות את התפקיד שמילאה ישראל בטיסות-העל. עם זאת הוא מרמז שנוכחות הכוחות הבריטיים היתה נחוצה עקב

- האיום הישראלי על הגדה המערבית.
15. USNA, 784.5411/7-1858, תל אביב למזכיר המדינה.
 16. מכתבו של בן-גוריון למקמילן ותשובתו של מקמילן ב-PRO, FO37/134345, 7 משרד החוץ לתל אביב, 17 ביולי 1958.
 17. USNA, 785.5411/7-1858, מזכיר המדינה לתל אביב; אב"ג, יומן ב"ג, 19 ביולי 1958; על מצבם החמור של הכוחות הבריטיים בירדן ראה: Ch. Johnston, *On the Brink of Jordan*, London 1972, pp. 102-104
 18. אב"ג, יומן ב"ג, 19 ביולי 1958; PRO, FO371/134269/27, ראנדאל לרוז, 22 ביולי 1958.
 19. PRO, FO371/134346/23, תל אביב למשרד החוץ, 21 ביולי 1958. CAB 128/32, 21 ביולי 1958; USNA 784.5411/7-1958, תל אביב למחלקת המדינה. USNA 784.5411/7-2058, מחלקת המדינה לתל אביב. 784.5411/7-2158, תל אביב למחלקת המדינה; אב"ג, יומן ב"ג, 19 ביולי, 20 ביולי 1958; ראנדאל לרוז, 22 ביולי 1958.
 20. PRO, FO371/134345/14, משרד החוץ לתל אביב, 22 ביולי 1958; אב"ג, יומן ב"ג, 22 ביולי 1958.
 21. אב"ג, יומן ב"ג, 25 ביולי 1958; PRO, FO371/142291/1, אירועים בישראל, 8 בינואר 1959.
 22. אב"ג, יומן ב"ג, 24 ביולי 1958.
 23. PRO, FO371/134279/8, וושינגטון למשרד החוץ, 25 ביולי 1958 (איגרת איזנהואר-בן-גוריון). FO371/134286/37, יחסים עם ישראל, 26 ביולי 1958. FO371/14284/13, שיחה בין מזכיר המדינה והשגריר הישראלי, 21 ביולי 1958. CAB 128/32, 24 ביולי 1958; אב"ג, יומן ב"ג, 25 ביולי 1958.
 24. PRO, FO371/134347/7, תל אביב למשרד החוץ, 26 ביולי 1958. FO371/134347/49, תל אביב למשרד החוץ, 26 ביולי 1958; ח' אשד, מוסד של איש אחד: ראובן שילוח – אבי המודיעין הישראלי, תל אביב 1988, עמ' 266-273.
 25. אב"ג, יומן ב"ג, 1 באוגוסט 1958; USNA, 784A.5411/8-258, תל אביב למזכיר המדינה; PRO, FO371/134347/55, תל אביב למשרד החוץ, 2 באוגוסט 1958.
 26. USNA, 784A.5411/3-858, שיחה בין מזכיר המדינה והשגריר אבן; PRO, FO371/134347/56, וושינגטון למשרד החוץ, 3 באוגוסט 1958; גה"מ 3089/9II, אבן למיניסטריין החוץ, 7 באוגוסט 1958; אב"ג, יומן ב"ג, 4 באוגוסט 1958.
 27. PRO, FO371/134347/60, תל אביב למשרד החוץ, 4 באוגוסט 1958. FO371/134285/5, משרד החוץ לתל אביב, 8 באוגוסט 1958; אב"ג, יומן ב"ג, 3 באוגוסט 1958.
 28. PRO, FO371/134347/52, משרד החוץ לווינגטון, 3 באוגוסט 1958. FO371/134347/60, תל אביב למשרד החוץ, 5 באוגוסט 1958; Johnston, *op. cit.*, p. 206
 29. USNA, 784A.5411/9-858, מחלקת המדינה לתל אביב; גה"מ 3088/6II, וושינגטון למיניסטריין החוץ, 10 באוגוסט 1958; PRO, 1344285/1, רישום של שיחה בין ראש הממשלה לשגריר הישראלי, 6 באוגוסט 1958; R. Murphy, *Diplomat Among Warriors*, New York 1964, pp. 414-415

30. PRO, FO371/134278/8, 13 באוגוסט 1958. FO371/134348/82, מוסקבה למשרד החוץ, 8 בספטמבר 1958; ראה גם: USNA 784A.5411/9-1058, תל אביב למחלקת המדינה.
31. גה"מ 3098/4, לונדון למיניסטריון החוץ, 2 בספטמבר 1958. 3098/5, קריאת טלפון מסר פרנסיס ראנדאל, 7 באוקטובר 1958; FO371/134348/83, תל אביב למיניסטריון החוץ, 27 באוגוסט 1958. FO371/134348/66, ראנדאל למשרד החוץ, 2 בספטמבר 1958. CAB 128/32, 20 באוקטובר 1958; USNA, 784A.5411/9-2458, תל אביב למזכיר המדינה. 784A.5411/9-2658, תל אביב למזכיר המדינה: אב"ג, יומן ב"ג, 26 באוגוסט 1958.
32. על מאמצי המעצמות להרחיק את ישראל מהוויכוח בעצרת הכללית ראה: PRO, FO371/133824/8, ניו יורק למשרד החוץ, 27 ביולי 1958.
33. ציטוט בן-גוריון, אב"ג, יומן ב"ג, 25 ביולי 1958; ציטוט מאיר, גה"מ 3098/5, פרוטוקול של שיחת מאיר-לויז, 11 באוגוסט 1958; PRO, FO371/134285/7, שיחה בין מזכיר המדינה לגב' מאיר, 11 באוגוסט 1958; ראה גם: Murphy, *op. cit.*, p. 415.
34. PRO, FO371/133824/8, ניו יורק למשרד החוץ, 27 ביולי 1958. FO371/131241/6, רבת עמון למשרד החוץ, 28 ביולי 1958. FO371/1313413/8, ראנדאל למשרד החוץ, 29 באוגוסט 1958; גה"מ 3098/4, אילת למיניסטריון החוץ, 2 בנובמבר 1958.
35. PRO, FO371/134279/144, תל אביב למשרד החוץ, 28 באוגוסט 1958.
36. גה"מ 3105/7, פרוטוקול מיניסטריון החוץ, 31 באוקטובר 1958; PRO, FO371/134347/7, תל אביב למשרד החוץ, 28 ביולי 1958. FO371/134347/626, תל אביב למשרד החוץ, 8 באוגוסט 1958.
37. גה"מ 3098/4, אילת למיניסטריון החוץ, 2 בנובמבר 1958; USNA, 784A.5411/1-2858, תל אביב למחלקת המדינה.
38. גה"מ 3098/5, מאיר ללויז, 12 בנובמבר 1958.
39. גה"מ 3088/6II, אבן לדאלס, 1 בדצמבר 1958. 3098/5, אילת למיניסטריון החוץ, 28 באוגוסט 1958; PRO, FO371/1344313/12, ראנדאל לרוז, 21 בספטמבר 1958.
40. גה"מ 3088/6II, הרצוג לאבנר, 21 באוגוסט 1958. אבנר להרצוג, 12 באוגוסט 1958.

ברית-המועצות ומצרי טיראן 1954–1967

מרדכי בר-און

מבוא*

ב־22 במאי 1967 מביא נשיא מצרים גמאל עבדול נאצר את המתיחות בסיני לשיאה על ידי חסימת מצרי טיראן לפני שיט ישראלי. למחרת מפרסמת מוסקבה את הצהרתה הרשמית בנוגע למשבר שנוצר במזרח התיכון מאז מחצית החודש. הצהרה סובייטית זו מפרטת באריכות רבה את השתלשלות המאורעות במהלך המשבר אך עוברת בשתיקה גמורה על חסימת המצרים. שתיקה זו עומדת בסתירה בולטת לגיבוי התקיף שמוסקבה נתנה לשני המהלכים האחרים שחוללו את המשבר: החדירה המסיבית של הצבא המצרי לסיני וסילוקו של כוח האו"ם מגבול ישראל. מוסקבה מסבירה שהיערכותו של הצבא המצרי בחצי האי סיני נובעת מן הצורך 'לכבד את מחויבותה של מצרים לברית ההגנה שלה עם סוריה', ובכל הנוגע לסילוקו של כוח האו"ם אומרת לשון ההודעה ש'לאור המצב שהתפתח עלולה נוכחות כוח האו"ם באזור עזה ובחצי האי סיני לתת לישראל יתרון, אם זו תרצה לפתוח בפרובוקציות צבאיות נגד ארצות ערב'.¹ ההודעה הסובייטית מתעלמת לחלוטין מן העובדה שכוח האו"ם נדרש להסתלק גם מעמדותיו בשרם אל-שיח', למרות החשיבות האסטרטגית והמדינית המיוחדת שנודעה לאחיזתו של האו"ם בנקודה רגישה זו, וחרף ההתחייבויות שאומות שונות נתנו לישראל בקשר לחופש השיט במצרי טיראן ערב נסיגתו הסופית של צה"ל מן האזור בשנת 1957.² גם עיתונאים סובייטים נרתמו למאמץ להרגיע את הרוחות והשתדלו להמעיט מחשיבות המצור שהוטל.³

קשה להניח שמנהיגי הקרמלין שכחו את חשיבות העניין מתוך היסח הדעת ופרשנים אחדים שמו לב לדבר מיד. התעורר הרושם שבעוד יתר מהלכיו של נאצר תואמו עם מוסקבה, לא היתה חסימת המצרים חלק מן התכנית המוסכמת. נראה שנאצר נסחף לצעד זה על גלי ההתלהבות שצעדיו הראשונים עוררו במצרים ובעולם הערבי, או שהוא ראה את עצמו נאלץ לנקוט אותו לאור הביטויים הפרובוקטיביים שהושמעו בעניין זה ממקורות שונים בעולם הערבי. ניתן היה לשער שהרוסים לא היו מאושרים מן הצעד הזה וראו בו הפרזה מסוכנת העלולה לגרור הן את הישראלים והן את ארצות-הברית ומדינות אחרות במערב לתגובות חריפות.⁴ מיכאל בר־זוהר אשר חקר את הפרשה טוען אפילו שגרומיקו, שר החוץ הסובייטי, זעם על פוז'דאיב, שגרירו בקאהיר, על שלא ידע מראש על החלטת המצרים לחסום את המצרים, ושבעקבות מחדל זה אף הורחק מתפקידו.⁵ פרשן ערבי תיאר את המשבר שנוצר

* המחבר מבקש להודות לפרופ' רות לפידות מהאוניברסיטה העברית ולפרופ' בנימין פינקוס מן המרכז למורשת בן-גוריון על עזרתם האדיבה ועל עצותיהם המועילות.

במלים אלו: 'שרם אל-שיח' ... היתה במלחמת יוני 1967 מה שסראייבו היתה במלחמת העולם הראשונה: נקודה שאין ממנה חזרה'.⁶ שיקולים מדיניים אלו ביחד עם ההכרה שאין בידה אמצעים צבאיים שיאפשרו לה למנוע התערבות ימית של מעצמות המערב בים סוף היו, קרוב לוודאי, הסיבות העיקריות לזהירות שנקטה מוסקבה בעניין זה,⁷ אך ייתכן שברית-המועצות לא ראתה עין בעין עם קאהיר גם בשאלה העקרונית של משטר השיט שיש לקיים במצרי טיראן. ייתכן שברית-המועצות לא הרגישה בנוח כאשר נאלצה להגן על תביעות לגליסטיות של מצרים שבהן לא האמינה ושעשויות היו להביך אותה בקשר למחלוקות דומות באזורים אחרים בעולם. ביום שבו התפרסמה ההכרזה הרוסית פרסם גם הנשיא לינדון ג'ונסון הכרזה פומבית, ובה נאמר בין השאר: 'לדעת ארצות-הברית מהווה מפרץ עקבה נתיב מים בינלאומי, והמצור נגד ספנות ישראלית באזור אינו חוקי ומהווה סכנה לשלום. זכות 'המעבר החופשי בתום לב' (Free and Innocent Passage) בנתיבי מים בינלאומיים מהווה אינטרס חיוני של הקהילה הבינלאומית.⁸ כפי שנראה להלן היתה 'זכות המעבר החופשי בתום לב בנתיבי מים בינלאומיים' לא רק אינטרס חיוני לקהילה הבינלאומית בכללותה אלא גם ואולי במיוחד לברית-המועצות. הסובייטים גילו זה שנים רבות רגישות יתרה לבעיות הקשורות בדיני הים (Law of the Seas) בכלל וכלפי החוקים המבטיחים מעבר בלתי מופרע בנתיבי ים בפרט. האם ייתכן שבנוסף לשיקולים של 'ריאל-פוליטיק' הנחו את הסובייטים במקרה הזה גם שיקולים של חוק ומשפט, ושאי הנחת שלהם מצעדו של נאצר נבעה גם משאיפתם לשמור על מידה של אמינות כמעצמה המקפידה על נורמות המקובלות במשפט הבינלאומי?

ספק אם נוכל להשיב על שאלה זו תשובה בדוקה, שהרי כל עוד אין התייעוד הסובייטי פתוח לפני החוקר, לא נוכל לדעת בוודאות מה היו שיקולי הקרמלין בעניין זה. אף על פי כן, נראה שעיון מפורט בפרשה זו עשוי לשפוך אור נוסף על התנהגות ברית-המועצות במשבר. קלישאות מקובלות מתארות את הדרך שבה ניהלה ברית-המועצות את יחסיה הבינלאומיים באותם ימים כמסכת צינית ומקיאבליסטית שהיתה נטולה כל שיקול אחר לבד מן האינטרס הלאומי הצר, והיתה מנוערת מכל התחשבות בנורמות התנהגות ובסטנדרטים מקובלים של המשפט הבינלאומי. אין ספק ששיקולים של 'ריאל-פוליטיק' ואינטרס עצמי מילאו תפקיד מרכזי במסכת התנהגותה הבינלאומית של ברית-המועצות, אך אלה היו גם המניעים שהניעו שחקנים אחרים על הבמה.⁹ אכן, כאשר אינטרסים חיוניים עומדים למבחן, שיקולים של משפט וצדק מופיעים על פי רוב כטיעונים המשמשים את מערכת ההסברה והתעמולה ולא כגורמים הקובעים את ההכרעות עצמן. אף על פי כן, יוצא חיבור זה מן ההנחה שבמקרים שבהם לא מעורבים אינטרסים מרכזיים, ובמיוחד במקרים שבהם המשפט הבינלאומי תופס מקום חשוב בעצם מהלך האירוע, נוטה גם ברית-המועצות לדאוג לשמה הטוב כחברה שומרת חוק בקהיליית העמים. במקרים כאלה תפסו שיקולים של המשפט הבינלאומי מקום יותר מרכזי גם במסכת השקלא וטריא של הקרמלין.

חיבור זה ינסה לבחון כיצד השפיע רצונה של ברית-המועצות לקיים תדמית 'מהוגנת' על גישתה והתייחסותה הפומבית למחלוקת סביב חופש השיט במצרי

טיראן. רוב הטיעונים יתבססו על עדויות נסיבתיות ועקיפות וודאי שיהיה צורך במחקר נוסף בעתיד. אף על פי כן, יש לקוות שפרישת הרקע הכללי בכל הנוגע ליחסה הפומבי של ברית-המועצות למשפט הבינלאומי בכללו ולדיני הים בפרט וניתוח התבטאויות נציגיה בפרשת המחלוקת על מצרי טיראן יתרמו להאיר, ולו באופן חלקי, את הדרך שבה כלכלה ברית-המועצות את ענייניה במזרח התיכון ויוסיפו ממד חדש להבנתנו את פרטי השתלשלותם של הסכסוכים באזור.

יחסה המוצהר של ברית-המועצות למשפט הבינלאומי

המשפט הבינלאומי הוא מעין בסיס מוסכם שעליו יכולות מדינות לקיים ביניהן יחסים חיוביים. לכן מניחה הכרה בתקפותו של המשפט הבינלאומי גם הכרה בלגיטימיות העקרונית של המדינות האחרות, בלי להתחשב במשטריהן ובסגנון הממשל השורר בהן. יחסה הפומבי והמוצהר של ברית-המועצות למשפט הבינלאומי ישקף אפוא את הדרך שבה ניסו הסובייטים ליישב, למראית עין לפחות, בין התורה המרקסיסטית לניניסטית לבין הצורך לנקוט גישה מעשית לבעיות הנובעות מיחסיהם הבינלאומיים.¹⁰ מאז שלנן הבין כי רוסיה עתידה להישאר עוד שנים רבות המדינה הקומוניסטית היחידה בעולם ויהיה עליה להתאים את עצמה לצורות התקשורת המקובלות בין המדינות הקפיטליסטיות, הפך המושג 'קיום יחד בשלום' לכלי בסיסי בטיעונים המדיניים הסובייטיים. השגת הלגיטימציה אצל הקהילייה הבינלאומית הפכה לצורך דחוף ולמשימה דיפלומטית ראשונה במעלה במדיניות החוץ של ברית-המועצות. רוסיה החדשה ניצבה לפני הצורך לתמרן בין החיוב המרקסיסטי לתמוך במהפכות ובמפלגות מהפכניות הפעילות במדינות אחרות לבין הנוהג הבינלאומי האוסר על מדינות להתערב בענייניהן הפנימיים של מדינות ריבוניות אחרות. המשימה הראשונה הוטלה על הקומינטרן ואילו שמירת היחסים התקינים של ברית-המועצות עם מדינות אחרות הופקדה בידי משרד החוץ, אלא שלעתים קרובות היה צורך ללכת על חבל דק.¹¹ אין מצפים ממהפכות שיתנו דעתן על סעיפי החוק, אך ברית-המועצות כמדינה מצאה עצמה נאלצת לשחק לפי כללי המשחק הנהוגים. כדי להתקבל כחברה מכובדת בקהילייה הבינלאומית ולזכות באמון של מדינות אחרות, היא נאלצה לקבל על עצמה את כללי המשפט הבינלאומי.

ההיסטוריון אדם אולם מעיר בהקשר לבעיה זו ש'חזון אחרית הימים של הקומוניזם לא בוטל. הוא רק "מודר" (Compartmentalized). המשפט הבינלאומי שייך היה ל'מדור' של יחסי החוץ המנוהלים בדרך של שגרה. בעוד ברית-המועצות מרשה לעצמה לנהל באמצעות הקומינטרן והמפלגות הקומוניסטיות פעילות הנמצאת מחוץ למסגרת הלגלית המקובלת, היא מגלה עניין גובר בדרכים שבהם מתנהגות מדינות מתוקנות ובאופן שבו הן מקיימות ביניהן יחסים תקינים. בד בבד גובר העניין שמגלה רוסיה ברזי המשפט הבינלאומי. אם לשפוט על פי היקף היוריספרודנציה הסובייטית העוסקת במשפט הבינלאומי ניתן לומר, שמאז שהמהפכה התבססה ומלחמת האזרחים גוועה,¹² ובמיוחד לאחר שהתפיסה שדגלה בביסוסו של 'הסוציאליזם בארץ אחת' גברה וברית-המועצות הצליחה לכוון יחסים דיפלומטיים תקינים עם מדינות רבות, וביתר תוקף מאז כניסתה לחבר הלאומים, השתתפה ברית-המועצות באופן פעיל

בכריתת אמנות בינלאומיות ובעבודתם של מומחי המשפט הבינלאומי המתפתח ולא חסכה מאמצים לטפח את אמינותה כמדינה שומרת חוק. לאחר מלחמת העולם השנייה ועם הקמת האו"ם החלה ברית-המועצות אף לתפוס עמדה של מנהיגות עולמית, וכאשר אחרי מותו של סטלין החלו יורשיו מפתחים תפיסה חדשה בכל הנוגע ליחסיהם של הקומוניסטים עם העולם השלישי, והחלו מגלים פעילות מוגברת בקרב מדינות שונות באסיה ובאפריקה גם במישור הדיפלומטי הגלוי,¹³ הלכה גם וגברה הזדקקותם של הסובייטים למונחים ולטיעונים של החוק הבינלאומי ואף פעילותם בחקיקה בינלאומית במסגרת מוסדות האו"ם וועדותיו הלכה והתחזקה.

הפרסומים התיאורטיים של מומחי משפט סובייטיים בלשונות המערב משקפים התפתחות זו היטב. בראשית שנות ה-20 עדיין היה יבגני קורובין נותן הטון. הוא העדיף להבליט את ההבדל המהותי בין ברית-המועצות לשאר העולם בטענו שהמשפט הבינלאומי המקובל במערב אינו אלא השתקפות של הניצול הקפיטליסטי. אך בשנות ה-30 'הודח' קורובין והוחלף בידי יבגני פשוקאניס שהמשיך לשלם מס שפתיים לז'רגון המרקסיסטי אך ריכך במידה רבה את נוסחאותיו. הוא היה מוכן להכיר בכך שב'תקופת המעבר' חייבת הפרקטיקה הסובייטית להתאים עצמה לנורמות המקובלות במשפט הבינלאומי המוכר, אפילו אם ה'תוכן', הכוונה היתה למטרות האידיאולוגיות, שונה. פשוקאניס ניסה על פי דרכו להתייבב על בסיס משותף שיאפשר לברית-המועצות לקיים יחסים קונסטרוקטיביים עם שאר מדינות העולם.¹⁴

עם תום מלחמת העולם השנייה, לרגל הופעתן של מדינות קומוניסטיות נוספות על הבמה הבינלאומית ובעיקר עם הפיכתה של סין למדינה קומוניסטית ועם התחזקות מעמדה של ברית-המועצות כמעצמה עולמית, איבד הצורך בהכרה בינלאומית את דחיפותו. את מקומו תפסה תחושה גוברת של ביטחון עצמי. יורשיו של סטלין נטשו את מדיניותו שהיתה דפנסיבית ביסודה. המנהיג הוותיק ביקש לבסס את הישגי הקומוניזם לאחר המלחמה ואילו יורשיו פיתחו מדיניות שנועדה להרחיב את מעגל השפעתה של ברית-המועצות בקרב המדינות החדשות שקמו על משואות האימפריאליזם האירופי. על רקע זה שינתה ברית-המועצות בשנות ה-60 וה-70 את עמדתה מתומכת נלהבת במשפט הקיים, שצמח והתפתח במסגרת המערכת הבינלאומית האירופא-צנטרית, למנהיגת הדחף ליצירת משפט בינלאומי חדש, שיתאים יותר לעולם החדש שהלך והתפתח ושבו תפסו מדינות העולם השלישי מקום יותר ויותר מרכזי. בנאום הפתיחה של כנס 'ועדת האו"ם לענייני המשפט הבינלאומי', באביב 1956, עדיין מוצא לנכון קרילוב, החבר הרוסי בבית הדין הבינלאומי, להצהיר ש'חובתנו כאנשי חוק ומשפט להדגיש את תפקידו החיוני של המשפט הבינלאומי לספק אמצעים נאותים ליישוב הבעיות הקשות הניצבות בפני הקהילה הבינלאומית'.¹⁵ אך חמש שנים אחרי כן כותב משפטן סובייטי בכיר אחר: 'שום הנחיה או כלל של המשפט הבינלאומי אינם יכולים להיחשב כמחייבים ומוכרים אם הם נדחים בידי חלק הארי של האנושות (הכוונה כמובן למדינות הקומוניסטיות והניטרליות).'¹⁶

כל עוד היתה ברית-המועצות מבודדת, היא נאלצה להגן על עצמה מפני ניצולו של

המשפט הבינלאומי לקביעת מסמרות ולפסיקת פסקי דין שהיו מנוגדים לאינטרסים שלה. מכאן נובעת תמיכתה התקיפה ב'בריתות' כמקור העיקרי של המשפט המחייב. 'הדוקטרינה של ההסכמה' התולה את תקפותו של הדין בקבלת עולו מרצון בידי המדינות, שאותה ניסח המשפטן הסובייטי ולדימיר טונקין, שימשה קו הטיעון הסובייטי העיקרי עוד בשנות ה־50. מאותה סיבה נבע סירובם לכל פרשנות 'פוזיטיביסטית' של מקורות המשפט הבינלאומי וביקשו להשאיר בידיהם את המלה האחרונה בכל הנוגע למה שעתיד לחייב אותם. גישתם היתה באותה תקופה הגנתית ומצמצמת בעיקרה. לעומת זאת, משנות ה־60 ואילך, משעה שהחלו מרגישים עצמם מוקפים בבעלות ברית נאמנות, החלו נוקטים גישה תוקפנית ופעילה יותר. השימוש המרובה בזכותם להטיל וטו על החלטות מועצת הביטחון והתנגדותם הנחרצת להקנות סמכויות מחייבות לעצרת הכללית מדגימים היטב את רגישותם של הסובייטים בעשור הראשון לקיומו של ארגון האומות המאוחדות. אך משקנו יותר ביטחון עצמי ומשהשתנו האיזונים הבינלאומיים, היו הסובייטים מוכנים יותר ויותר להכיר גם באופי המחייב של סעיפי המשפט הבינלאומי, לפחות של אלו שלא סתרו את האינטרסים שלהם.

בסוף שנות ה־50 אנו שומעים את אותו קרילוב נוטש את הדוקטרינות הישנות בדבר ה'בריתות' כמקור המשפט המחייב והתניית תקפות המשפט ב'הסכמה', והוא מוכן להצהיר ש'החלטות בית הדין הבינלאומי חייבות להפוך למקורות מחייבים של המשפט הבינלאומי'.¹⁷ ואילו טונקין מזהיר בשנת 1958: 'בכל התנגשות הנוצרת בין כללי המשפט הבינלאומי לבין מדיניות החוץ של מדינה מסוימת חייב הדין להכריע, שהרי כל מדינה חייבת לציית ולפעול על פי מחויבותה למשפט הבינלאומי'.¹⁸ ניכר שעתה היה להם די ביטחון בכך שהמשפט הבינלאומי בעתיד יעוצב מתוך התחשבות גדולה יותר באינטרסים שלהם. קורא מערבי לא יוכל שלא לחוש ריח רע של צביעות בהכרזה זו שהוכרזה זמן כה קצר לאחר הדיכוי האכזרי של המרד ההונגרי, אף על פי כן יש גם מידה של כנות בתפיסה הזאת לכל הפחות בכל הנוגע לעניינים שמידת חיוניותם לאינטרס הרוסי אינה כה גבוהה כמו במקרה ההונגרי.

הדרך שבה ניסו הסובייטים בראשית שנות ה־60 לשמור בדיוניהם בשאלות המשפט הבינלאומי על האמונה המרקסיסטית בעתיד המהפכה ויחד עם זה להגן על תפיסתם בדבר החיוב שמדינות חייבות לציית לנורמות המקובלות במסגרת ה־ius inter gentes באה לידי ביטוי מובהק בספר הלימוד שפורסם בשנת 1961 בידי האקדמיה הסובייטית למדעים.¹⁹ אותו קורובין מציע את ההגדרה הזאת: 'המשפט הבינלאומי הוא מצבור הכללים המעצבים את יחסיהן של מדינות במהלך העימותים ושיתוף הפעולה המתקיימים ביניהן. מטרתו להבטיח דו־קיום בדרכי שלום והוא מבטא את רצונם של המעמדות השולטים במדינות הללו ומגדיר בשעת הצורך את אמצעי הכפייה שבהם משתמשות המדינות כל אחת לחוד או ביחד'. קורובין משבח בסגנון מרקסיסטי אופייני את השינויים שמהפכות בורגניות קודמות הכניסו במשפט הבינלאומי: 'ריבונות העמים הוכרזה במקום ריבונות המלכים. העקרונות של שוויון בין העמים, של אי־התערבות, של חופש הימים ושל עקרונות אחרים כיוצא באלו התקבלו'. להלן הוא מסביר שמהפכת אוקטובר חוללה תמורות עמוקות במשפט

הבינלאומי, אך בבואו לפרט את אותם שינויים מפליגים הוא חוזר ומצטט את העקרונות שאותם תיאר בפסקה הקודמת כתרומתן של מהפכות בורגניות 'פרוגרסיביות': 'שוויון הריבונות בין העמים, זכות העמים להגדרה עצמית, איסור התערבות בענייניהן הפנימיים של מדינות ריבוניות, השלמות הטריטוריאלית, דו־קיום בשלום, שיתוף פעולה בין מדינות ללא קשר לשיטות החברתיות הנקוטות בהן והציות המודע לכללים המחייבים – כל אלו הפכו לעקרונות שהנחו את המדינה הסוציאליסטית הראשונה בעולם ביחסיה הבינלאומיים.²⁰ גישה זו עולה בקנה אחד עם התפיסה הלניניסטית שטענה, כי במהלך המאה ה-19 בגדה הבורגנות בערכי מהפכותיה היא ואילו הפרולטריון ישיב ליושנם את אותם ערכים ויבנה על גבי מסד זה את 'עולם המחר'.

חרף התפתלויות ניסוח אלה, חשוב להדגיש שבסופו של דבר מטרתם לא היתה אלא להדגיש את נכונותה של ברית-המועצות להכיר בתקפותו של המשפט הבינלאומי הנוהג בעולם. את הטפותיהם החוזרות ונשנות של משפטנים ומנהיגים סובייטים למען 'דו־קיום בשלום' יש לפרש כביטוי הצהרתי למחויבותה של רוסיה לעקרונות המשפט הבינלאומי. באפריל 1961 כותב מנהיג ברית-המועצות ניקיטה כרושצ'וב לנשיא קנדי: 'דו־קיום בשלום אפשרי רק אם מדינות בעלות משטרים חברתיים שונים יצייתו למשפט הבינלאומי.²¹ קשה להטיל ספק בכך שלשיקולים של אינטרס ושל אילוצים הנובעים מ'ריאל-פוליטיק' יש תמיד עדיפות על פני שיקולים של המשפט הבינלאומי, אך ברור שלפחות בכל הנוגע למראית העין ולתדמיתה כלפי חוץ, ואולי אף כאשר נשקלים עניינים בעלי עדיפות שנייה במעלה, כלומר עניינים שאינם בנפשה של ברית-המועצות – ממלאים שיקולי המשפט הבינלאומי תפקיד לא מבוטל גם במוסקבה. אכן, יש להניח שתפקידם המרכזי של מומחי המשפט הבינלאומי בברית-המועצות היה 'להלביש' את הכרעותיו של הדרג המדיני של הממשל ושל המפלגה בלבוש משפטי נאות, אך יחד עם זאת, עצם ההזדקקות לשירותיהם מאפשרת להם לייעץ לראשי הממשל בכל הנוגע למגבלות שהמשפט הבינלאומי עלול להטיל על חופש הפעולה שלהם.

אוליבר ליסיצין, בחיבורו על יחסיה של ברית-המועצות למשפט הבינלאומי, אף שהוא מדגיש את האופי הפרגמטי ואולי אף המניפולטיבי של הסובייטים, מציין כדוגמה את נאמנותם העקבית לדינים העוסקים בשאלות של חסינות דיפלומטית ולדיני הים: 'שיקולים של הדדיות שכנעו את הסובייטים לקרב את התנהגותם לנורמות המקובלות על שאר מדינות העולם.' יתר על כן, הוא מספר שבין השנים 1956–1964 (שנות שלטונו של כרושצ'וב – מב"א) התפרסמו בברית-המועצות יותר חיבורים ומחקרים על המשפט הבינלאומי מאשר בכל שנותיה מאז המהפכה: 'דוברים סובייטים בארגון האומות המאוחדות מרבים להשתמש בכללי המשפט הבינלאומי כדי לאשש את טענותיהם וקוראים השכם והערב להקפיד על הציות להם.' ליסיצין אף מצטט את דבריו של ניקיטה כרושצ'וב לפני קהל רוסי ערב צאתו למסעו ההיסטורי בארצות-הברית: 'אנחנו מודעים היטב שללא ציות לנורמות המשפט הבינלאומי, ללא הגשמה של ההתחייבויות שאומות נטלו על עצמן במסגרת יחסיהן הממוסדים, לא יוכל להיווצר האמון הדרוש לשם קיום בצוותא בדרכי שלום.²²

גישתו של ליסיצין אל ברית־המועצות היא חשדנית. ההבדל בין גישת ארצות המערב למשפט הבינלאומי לבין גישת הסובייטים, לפי תפיסתו, אינו נעוץ במידת הציות לחוק שהרי מעצמות המערב הפרו הסכמים ושברו נורמות באותה מידה כמו הרוסים. ההבדל טמון בפילוסופיה המדינית שלהם ובנטיית לבם הבסיסית. המערב תומך בדרך כלל בשמירת הסטטוס־קוו המדיני, החברתי והכלכלי, ולכן תהיה גישתו על פי רוב שמרנית ותישען על המשפט המסורתי. ברית־המועצות לעומת זאת רואה במשפט הבינלאומי עוד מכשיר שניתן להשתמש בו כדי להשיג 'שינוי'. לכן, אומר ליסיצין, 'מגלים המנהיגים הסובייטים הרבה פחות מעצורים ומרגישים את עצמם יותר חופשיים לפרש מחדש את המשפט הבינלאומי לשם גיבוי האינטרסים שלהם'. אף על פי כן מציין ליסיצין ש'נורמה של דין, כמוה כמו גומייה, אי אפשר למתוח אותה ללא גבול בלי שתפקע בסופו של דבר. יש נקודה שמעבר לה שוב אין ליישב את הנורמה עם התנהגות מדינית רק על ידי פרשנות מרחיקת לכת'.²³

ההיסטוריון הבריטי א"ה קאר הודה שבזמננו 'כללי המשפט הבינלאומי אינם יכולים להכתיב ציות של מדינה, אם הציות הזה עלול לגרום למותם של אזרחיה, להביא עליה מפלה בעת מלחמה או לגרום לה הפסדים כלכליים חמורים בעת שלום'.²⁴ ניתן להניח שסוף הסיכונים האלה נמוך יותר אצל הסובייטים, אך צריך להכיר בכך שבמקרים רבים שבהם לא מעורב סיכון כה דרמטי גם הסובייטים נוטים להיות רגישים לכללי המשפט הבינלאומי. בין אם מטעמים של יחסי ציבור, מטעמים של מניפולציה דיפלומטית או מטעמים של הגינות הם עשויים לקחת בחשבון את הנורמות הבינלאומיות לפחות כאחת התשומות החשובות במכלול שיקוליהם. מכיוון שהסובייטים, כפי שראינו, נוהגים לעתים קרובות לדבר על 'קדושת המשפט הבינלאומי', יש להניח שהם ינסו למנוע לכל הפחות פגיעה בוטה באותם דינים בכל אותם מקרים שבהם הדבר אינו בלתי נמנע לחלוטין. לא כל שכן כאשר מדובר בשבירת כללים שהסובייטים עצמם השתדלו רבות למען קביעתם בדין. כפי שנראה להלן, עמדה חסימת מצרי טיראן בסתירה גמורה עם כללים בינלאומיים שברית־המועצות נאבקה תמיד על קיומם. יתר על כן, צעדם של המצרים עמד בניגוד בולט לאינטרסים הסובייטיים במקומות רבים אחרים. ייתכן שהרוסים לא נקטו צעדים דרסטיים כדי למנוע את נאצר מלנקוט צעד נחפז זה, אך יש מקום להניח שהרוסים לא ראו נחת מפזיזותו. בטרם נבחן את התנהגותם של הסובייטים במקרה ספציפי זה, עלינו לסקור בקצרה את עמדתה של ברית־המועצות בכל הנוגע לאותם סעיפים במשפט הבינלאומי שבהם נגעה חסימת המצרים.

ברית־המועצות ודיני הים

יהיה יחסם של הסובייטים למשפט הבינלאומי אמביוולנטי ככל שיהיה, נראה שביחסם לדיני הים (The Law of the Seas) הם הוכיחו במשך השנים התעניינות כנה ומעמיקה בתהליכי הקודיפיקציה, ואף שלעתים היתה פרשנותם צרה ומצמצמת, הם גילו מידה רבה של רגישות חיובית. אישור לרושם זה ניתן לקבל מהשתתפותם המפורטת, הקפדנית והעקבית של הנציגים הסובייטים בעבודת הוועדה המכינה של

ארגון האומות המאוחדות לענייני משפט הים ובשלוש הוועידות שהאו"ם קיים בנושא דיני הימים.²⁵

מבט חפוז על המפה יספיק כדי להבין את הרגישות המיוחדת שמגלה ברית-המועצות לנושא. רוסיה היא מעצמה יבשתית מובהקת ומגמות התפשטותה, מימיו של פטר הגדול והקיסרית יקטרינה, כוונת תמיד לעבר טריטוריות שהיה להן גבול משותף עם בסיס המדינה. עד לשנים האחרונות התערבה רוסיה רק לעתים רחוקות בהרפתקאות 'מעבר לים' ובאותם מקרים שבהם ניסתה את כוחה בהרפתקאות כאלה יצאה מהם וידיה על ראשה. האדמות הנרחבות המקיפות את רוסיה כמעט מכל צדדיה הספיקו הן לצורכי התפשטותה המדינית והכלכלית והן לצורכי הגנתה. בעקבות תהליך מתמשך זה רכשה רוסיה קווי חוף ארוכים שהיה צריך לפתחם ולדאוג להגנתם. חופים אלה נחלקים לארבע זירות נפרדות שאין ביניהן כל חיבור ממשי. יתר על כן, רובו של החוף הרוסי מאופיין בכך שהוא נעול בידי קרחוני החורף או בידי מצרי ים צרים הנשלטים בידי מדינות זרות שלא תמיד היו ידידותיות. ככל שהדבר נוגע לכושר תמרוננו על הצי הרוסי הופכים המצרים הטורקיים והסקנדינביים את הים הבלטי ואת הים השחור לאגמים סגורים הלכה למעשה. ים הקוטב, בעונה ובמקום שבהם הוא חופשי מקרח, פתוח יותר מבחינה גיאוגרפית, אולם מצרי ברינג והים הצר בין גרינלנד לאיים הבריטיים מגבילים גם שם את גישתם של הציים הרוסיים אל הים הפתוח ואילו ים אוchoצק והים היפני ניתנים לחסימה בקלות יחסית בידי כוח ימי עוין בנקודות המוצא שלהם.

בראשית שנות ה-60 ובמיוחד מאז 1967 החלו הסובייטים לפתח צי 'מאוזן'. ואם כי טרם הגיעו לעוצמה המאפשרת להם 'שליטה בים' (במונחים השאובים מתורתו של מהאן: Command of the Sea) הם נמצאים בעיצומו של פיתוח דוקטרינה וחימוש ימי שיאפשרו להם לכל הפחות את 'שלילתו של הים', כלומר שלילת השלטון המוחלט מן היריב (Denial of the Sea).²⁶ לאור התפתחות זו רכשו הסובייטים בשנות ה-70 וה-80 מידה של ביטחון עצמי שאפשר להם לנטוש את גישתם המצמצמת בכל הנוגע לדיני הים. בוועידת האו"ם השלישית על דיני הים הם הצטרפו אל המעצמות הימיות המערביות בדרישתם המסורתית לקיים 'חופש שיט' מרחיק לכת. אך בתקופה שבה עוסק חיבור זה עדיין היתה היכולת הימית של ברית-המועצות מוגבלת למדי והיתה לה אסטרטגיה שהיתה הגנתית בעיקרה.²⁷ לכן גם נטו המשפטנים הסובייטים בשנות ה-50 וה-60 לנקוט גישה 'דפנסיבית' בנעימתה ובתוכנה.

בימיו האחרונים קיווה סטלין בעזרתו של האדמירל ניקולאי קוזנצוב, איש ים מן ה'אסכולה' הישנה, לפתח כושר של 'שליטה בים' ופקד לפתוח במאמץ אדיר של בניית אניות מלחמה שונות, כולל ספינות מן הדרג העליון. אולם מלנקוב וכרושצ'וב יורשיו נסוגו מן ההרפתקה הזו ותמכו במשך עשר שנים בגישתם של מפקדים מן ה'אסכולה' הצעירה' שהסתמכו בעיקר על פיתוח מסיבי של צוללות.²⁸ בשל כך לא היתה לסובייטים יכולת של התערבות ימית באזור מצרי טיראן, לא בשנת 1956 ואף לא בשנת 1967. באותן שנים לא היתה לצי הסובייטי היכולת אפילו 'להפגין את הדגל' (Showing the Flag) בימים שמדרום לתעלת סואץ, יכולת שרכשו רק בשנות ה-70.²⁹

דאגתם העיקרית של המשפטנים הסובייטים באותן שנים של נחיתות ימית היתה להבטיח ככל הניתן את הגנת גבולותיה הימיים של ברית-המועצות ולשמור על מעבר בלתי מופרע של הציים שלה במעברי הים הצרים שהוליו אל נתיבי הים הבינלאומיים. תשומת לב מיוחדת ניתנה באותה תקופה לנושאים כגון 'מים טריטוריאליים', 'נתיבי ים היסטוריים', 'מפרצים אזוריים' וכמובן גם ל'זכות המעבר במצרים בינלאומיים'. בשנת 1949 כותב המשפטן הסובייטי וישנפולסקי: 'חופש השיט הוא עיקרון חיוני לכל האומות. יש לאפשר גישה חופשית לימים ולאוקיינוסים לכל המדינות בתנאים שווים, בלי להקנות לאף מדינה או קבוצת מדינות יתרון כלשהו'.³⁰ לברית-המועצות היה עניין חיוני בהבטחת שיט בלתי מופרע לצייה בים הפתוח ובגישות אליו. עם זאת חייבה הגנת החופים שלה גישה המרחיבה את סמכויותיה של המדינה החופית ומצמצמת את חירויותיהן של ספינות השייכות למדינות זרות בכל הנוגע לבעיות המים הטריטוריאליים. כך למשל היתה ברית-המועצות אחת המדינות הראשונות אשר הכריזה באופן חד צדדי על הרחבת המים הטריטוריאליים שלה משלושה מילין ימיים לשנים-עשר,³¹ הדגישה תמיד את ריבונותה של המדינה החופית ונטתה לעמוד על מרב זכויותיהן של המדינות החופיות ולצמצם את תחולתו של 'מעבר בתום לב' (Innocent Passage).³²

המשפטנים הרוסים ידעו היטב שרוב המעצמות הימיות נוטות להרחיב עד כמה שאפשר את תחולת 'חופש השיט' ותבעו מעבר חופשי של ספינות 'בתום לב' גם בתוך מים טריטוריאליים. לכן התאמצו הסובייטים בשנות ה-50 להגביל לכל הפחות את מעברן של ספינות מלחמה ולכפוף אותן לסמכותה של המדינה שדרך מימיה הטריטוריאליים מבקשת הספינה לעבור. בעקבות הטבעתן של שתי ספינות מלחמה בריטיות בידי מוקש ימי במצרי קורפו פסק בית הדין הבינלאומי בהאג שגם לספינות מלחמה יש זכות מעבר 'בתום לב' במצרים בינלאומיים.³³ השופט הסובייטי קרילוב הגיש דעת מיעוט ובה קבע שאין משטר אחיד ומחייב לכל המצרים. המשטר המחייב בכל הנוגע למצרים רבים נקבע על ידי הסכמים ספציפיים. הוא טען ש'אם המשטר הנוהג במצרי ים מסוימים לא נקבע על ידי הסכמים מפורשים, זכותה של המדינה החופית לקבוע את ההסדרים שיונהגו'.³⁴ אך לאור מצבה הגיאוגרפי של ברית-המועצות לא ייתכן שהרוסים היו מקבלים את זכותה של מדינה כלשהי לקבוע הסדרים במצרים המוליכים לחופיה או לחופים של מדינה אחרת מבנות חסותה. המשפטן ויליאם בטלר מסכם את דעתה הנחרצת של ברית-המועצות בעניין זה כדלקמן: 'אם למדינה כלשהי יש שליטה על חלק מחופיו של מפרץ, למדינה אחרת אשר לה שליטה על הכניסה לאותו מפרץ לא יכולה להיות שליטה בלעדית עליו'.³⁵ בים הבלטי ובים השחור היו לברית-המועצות אינטרסים סותרים במידת מה.³⁶ היא היתה מעוניינת להשאיר את המצרים המוליכים לימים האלה פתוחים לרווחה הן לשיט המסחרי והן לשיט הצבאי שלה, אך ביקשה להגביל את השיט הצבאי של כל המדינות שאין להן חלק בחופי הימים האלה. בשנת 1907 ניסה סרגי גוריאנוב, מעובדי הארכיון הקיסרי של רוסיה, לזייף את ההסכמים הרוסיים-טורקיים מן השנים 1805 ו-1833. בימי המשבר של שנת 1946 ניסו סטלין ומולוטוב להשתמש בזיופיו של גוריאנוב כדי לתבוע נוכחות של צי רוסי במצרי הים השחור. הזיוף הזה נועד לקבוע את העיקרון בדבר חופש מוחלט של השיט הצבאי של מדינות השוכנות לחופי הים

השחור בלבד. חשוב לזכור שאפילו במקרה קיצוני זה לא דרשו הרוסים להגביל את השיט האזרחי של כל יתר המדינות או להגביל את השיט הצבאי של כל אחת מן המדינות החופיות של הים הסגור.³⁷ יש להניח שלאחר מאתיים שנה של מאבק על זכויות בכורה במצרים הטורקיים פיתחה רוסיה רגישות קיצונית בכל הנוגע לזכותן של מדינות השוכנות לחופיו של מפרץ רב-לאומי למעבר בלתי מופרע במצרים המוליכים מן הים הסגור אל הים הפתוח.³⁸ בוועידת ילטה ביטא סטלין את הרגישות היתרה הזו בסגנונו המחוספס באומרו שלא ייתכן שברית-המועצות תסכים למצב שבו יכולה טורקיה להניח את ידה על גרונה של רוסיה.³⁹

מקרה אופייני שבו מנעו הסובייטים מעבר של ספינות מלחמה במצרים המחברים שני ימים פתוחים אירע שבועות מועטים אחרי מלחמת ששת הימים. שתי שוכרות קרח של משמר החופים האמריקני ביקשו לעבור במצרי וילקיצקי המחברים את ים קארה עם ים לפטב שבאוקיינוס הקרח הצפוני. הסובייטים מנעו את המעבר בנימוק שהספינות הן כלים צבאיים.⁴⁰ מה שחשוב לענייננו הוא שהמניעה נומקה בכך שהספינות היו כלי שיט צבאיים של מדינה לא חופית. בכך הכירה ברית-המועצות מכללא בזכותן של ספינות סוחר למעבר בתום לב אפילו באותם אזורים מרוחקים הנמצאים כליל תחת שלטונה והשימוש בהם נדיר ביותר. יתר על כן, הסובייטים יכלו לעצור את הספינות ללא הסברים מיותרים. העובדה שהם מצאו לנחוץ לנמק את צעדם בהסתמך על המשפט הבינלאומי הצביעה בעליל על רגישותה היתרה של ברית-המועצות לעניינים הקשורים לדיני הים.

אכן, בוועידה אודות דיני הים שכינס האו"ם בשנת 1958 בז'נבה, נקבעו כללים אלה במפורש. סעיף 16, פסקה 4 של ההסכם על הים הטריטוריאלי והאזור הסמוך קובע: 'לא יושעה המעבר בתום לב של אניות זרות דרך מצרים המשמשים לשיט בינלאומי ומחברים בין שני חלקים של הים הפתוח (High Sea), או בין הים הפתוח והים הטריטוריאלי של מדינה אחרת.' סעיף 4, פסקה 5 קובע: 'מדינה אינה רשאית ליישם את שיטת "קווי הבסיס הישרים" (Straight Baseline) באופן שיגרום לכך שהים הטריטוריאלי של מדינה אחרת ינותק מן הים הפתוח.'⁴¹ במהלך הדיונים בשאלות הים הטריטוריאלי תמכו הרוסים בחופש המעבר הבלתי מופרע של אניות אזרחיות, אך ניסו לכלול בהסכם סעיף הדורש מאניות מלחמה של מדינה בלתי חופית להודיע מראש ולקבל את אישורה של המדינה השולטת על הים הטריטוריאלי,⁴² אך הם לא העלו תביעה דומה בכל הנוגע למצרים. בין כה וכה דחתה הוועידה את ההצעה ברוב קולות מכריע והנוסח שאינו מבחין בין אניות מלחמה לאניות סוחר גם בקשר לים הטריטוריאלי הפך לדין הקובע. הנציג הסובייטי אף הודיע בצורה בולטת ומפורשת שכל הגבלה של שיט שאינו צבאי אינה באה בחשבון.⁴³ על רקע התדיינות ארוכה זו אין להניח שברית-המועצות יכלה לתמוך בתביעת המצרים לחסימת מצרי טיראן שמבחינת מעמדם תואמים למקרה שנדון בז'נבה במפורש – מצרים המחברים את הים הפתוח עם מים טריטוריאליים של מדינה אחרת.⁴⁴

מחלוקת אחרת שהתעוררה בדיוני האו"ם היתה שאלת 'הימים הסגורים' ו'הימים האזוריים' (Closed Seas & Regional Seas). מקובל בנוהג הבינלאומי שגוף של מים שכל חופיו נתונים לשליטתה של מדינה אחת ומוצאו לים הפתוח עובר דרך מצר שגם

חופיו נמצאים בשליטת אותה מדינה ייחשבו כ'מים פנימיים', כלומר כחלק מן הטריטוריה הריבונית של אותה מדינה. אולם באותם מקרים שבהם חופי הים וחופי המצרים שייכים למדינות שונות (כגון בים השחור) יהיו המים, פרט לרצועה של ים לאורך החופים של כל מדינה ומדינה, חלק מן הים הפתוח. משפטנים סובייטים טענו לעתים קרובות שגם במקרה כזה יש לראות את הים כ'סגור', ותבעו שההסדרים לגביו ייקבעו בהסכם שייערך ישירות בין המדינות השוכנות לחופיו וליד מצריו. תביעה זו נועדה למנוע גישה חופשית של ציי המערב לים השחור ולאזורים אחרים בעלי רגישות אסטרטגית גבוהה עבור ברית-המועצות, אך שאפה להתאים את המשפט הבינלאומי לצרכיה הצבאיים של רוסיה תוך התחשבות בכלליו ולא תוך התעלמות מהם.⁴⁵

מעמד המשפטי של מצרי טיראן

בטרם ניגש לבחון ביתר פירוט את הבעיות הלגליות הקשורות במעבר הימי במצרי טיראן, כדאי להקדיש מספר מלים להבדל העקרוני בין הבעיה הזו לבין שאלת השיט בתעלת סואץ. מאז הטילו את הווטו הראשון במועצת הביטחון להגנת העמדה המצרית בנוגע לתעלת סואץ בחודש מארס 1954,⁴⁶ תמכו הרוסים בעמדה זו בעקביות והדגישו בלהט את ריבונותה המוחלטת של מצרים על התעלה. מבחינת המשפט הבינלאומי לא התקשו הסובייטים לאשש את תמיכתם החד-צדדית במצרים גם בטיעונים משפטיים.⁴⁷ שלא כמו בבעיית המעבר במצרי ים, קיים קונסנזוס רחב למדי בקהילייה הבינלאומית שאת השיט בתעלות בינלאומיות יש להסדיר באמצעות הסכמים מיוחדים או באמצעות קונצסיות מיוחדות הניתנות מידי המדינה הריבונית שבשטחה עוברת התעלה.⁴⁸ גם המשפטנית הישראלית רות לפידות מציינת 'שלא כמו במצרים בינלאומיים הכפופים לכללים אוניברסליים של המשפט הבינלאומי, טרם זכה המעבר בתעלות למשטר המוכר בידי הכול ומיושם באורח כוללני'.⁴⁹ הזכויות של מדינות השוכנות לחופיו של מצר ים מוגבלות הרבה יותר בהשוואה לאלו המסדירות את המעבר בתעלות בינלאומיות. המשפטן אובייטה כותב: 'תעלות בינלאומיות תופסות מעמד ביניים בין שני הסוגים האחרים של נתיבי ים. הן כפופות לריבונות המדינה החופית פחות מאשר במקרה של נהרות בינלאומיים, אך זכותה של המדינה לפקח על השיט בהן נרחבת יותר מאשר במקרה של מצרים בינלאומיים'.⁵⁰

המשטר בתעלת סואץ כפוף להסכם קושטא משנת 1888 אשר קבע את זכות המעבר החופשי בתעלה לספינות כל העמים.⁵¹ אך מעמדה המשפטי של ישראל היה נתון במחלוקת, משום שהמצרים טענו שהזכויות המוקנות באמנת קושטא אינן יכולות לחול על מדינה שמצרים נמצאת במצב של מלחמה עמה. כן חשוב לציין שהמשטר הנוהג בתעלות בינלאומיות העוברות בטריטוריה ריבונית של מדינה אחת הקנה למדינה החופית לא מעט סמכויות. אפילו משפטן ישראלי נאלץ להודות ש'בהעדר הסכם מפורש, נהנית המדינה שבה עוברת התעלה מיוריסדיקציה מוחלטת וספינות של מדינות אחרות אינן יכולות ליהנות מזכויות מעבר כדבר מובן מאליו'.⁵² המחלוקת בין ישראל למצרים בדבר המעבר בתעלת סואץ זכתה לכיסוי נרחב הן בספרות הפולמוסית והן בחיבורים מקצועיים. אף על פי כן לא ננקטה בעניין זה שום עמדה

שהתקבלה על דעת הקהילייה הבינלאומית ללא עוררין. לכן יכלו הסובייטים לתמוך בעמדה המצרית בלי לחוש מבוכה. יתר על כן, מבחינת התקדימים עלתה הדרישה להקנות סמכות מפליגה למדינה שבה עוברת תעלה בינלאומית בקנה אחד עם האינטרסים של ברית-המועצות גם באזורים אחרים. המקרה של מצרי טיראן לעומת זאת הביך את הרוסים.

היו שלושה טיעונים עיקריים שהעלו דוברים ומשפטנים ערביים להגנת זכותה של מצרים לסגור את מצרי טיראן בפני שיט ישראלי:⁵³

א. מפרץ אילת הוא 'ים פנימי'.

הערבים טענו שאין הם מכירים בלגיטימיות קיומה של ישראל,⁵⁴ ולחילופין שללו את חוקיות כיבושה של אילת בשנת 1949 וטענו שישראל אינה ככל מדינה חופית במפרץ.⁵⁵ אחדותה של האומה הערבית מקנה למפרץ אופי ערבי אחיד והופכת אותו לים סגור או בלשון המשפטנים Mare Arabicum ומקנה למדינות ערב את הזכות להטיל פיקוח חד-צדדי על כל השיט העובר לתוכו דרך המצרים.⁵⁶

ב. מפרץ עקבה הוא 'מפרץ היסטורי'.

יש תקדימים שבהם מדינות תבעו לעצמן ריבונות בלבדית על ימה או מפרץ, מתוקף שליטה אפקטיבית, מתוקף המצב הריאלי שנוצר במשך תקופה ארוכה ומתוקף העובדה שלאורך כל אותה תקופה לא ערערה הקהילייה הבינלאומית על זכותם. הערבים טענו שמפרץ עקבה שיך לקטגוריה זו של 'מפרץ היסטורי'. טיעון זה לא שכנע רבים, משום שמבחינה היסטורית היה ברור שעמים ששכנו מחוץ לאזור שטו במימי מפרץ עקבה שנים רבות בטרם קמו המדינות הערביות והשיטו במים אלה את ספינותיהם.⁵⁷

ג. זכות הלוחמות (Right of belligerency).

המשפטנים הערבים היו בוודאי ערים לעובדה שהחריגה היחידה שהסובייטים הרשו לעצמם לחרוג מעקרון חופש המעבר בתום לב היתה קשורה בנימוקי ביטחון. גם מומחים אחרים היו מוכנים להגביל את חופש השיט בנתיבים בינלאומיים באותם מקרים שבהם מעורבים צדדים לוחמים.⁵⁸ לכן הציבו הערבים במרכז טיעוניהם את הטענה שהסכמי שביתת הנשק משנת 1949 לא שמו קץ למצב המלחמה בינם לבין ישראל, ואף לאחר החתימה ממשיכות להתקיים בידם זכויותיו של 'צד לוחם'. הם טענו שהסכמי שביתת הנשק, בהתאם למה שהיה מקובל מימים ימימה במשפט הבינלאומי, אסרו הפעלת אלימות ולוחמות פעילה אך לא ביטלו את 'הזכויות הנותרות' (Residual Rights) של הצדדים הלוחמים, כגון זכות המצור הימי וזכות הביקורת והחיפוש (Rights of Visit and Search) אחר הברחת חומרי מלחמה בספינות של צד שלישי.

הטיעון המשפטי של הערבים בדבר השיט במפרץ אילת לא עמד מעולם למבחן לפני בית הדין הבינלאומי בהאג, לכן קשה לדבר על פסיקה מחייבת. אך כל הפורומים הבינלאומיים שעסקו בנושא פסלו מכול וכול את טיעוני הערבים.⁵⁹ במהלך דיוני העצרת הכללית של האו"ם על נסיגת צה"ל משרם אל-שיח' בפברואר ובמארס 1957 הכריזו מדינות רבות, ובראש ובראשונה מדינות ימיות, שלדעתן מהווים מצרי טיראן נתיבי מים בינלאומיים פתוחים והמצור המצרי אינו לגלי.⁶⁰ בעת דיוני הוועדה

למשפט בינלאומי שליד עצרת האו"ם בשנת 1957 ובמשך דיוני הוועידה שכוונסה בז'נבה בשנת 1958 לדון בענייני דיני הים, נכשלו מאמצייהם של נציגי ישראל להשיג קביעה מפורשת בבעיית מצרי טיראן, אך נחלו ניצחון חשוב בכל הנוגע לניסוחים העקרוניים. ועידת ז'נבה כללה בסיכומיה פסקה המצהירה במפורש שהמעבר במצרי ים המחרים את הים הפתוח עם ים טריטוריאלי של מדינה שאינה חולשת על המצרים חייב להישאר פתוח לכל ונציג ארצות־הברית אף הכריז בפומבי שהקביעה העקרונית הזו 'הכריעה אחת ולתמיד את המחלוקת שבין ישראל למצרים בכל הנוגע לזכותה של ישראל למעבר חופשי דרך מצרי טיראן אל תוך מפרץ עקבה'.⁶¹

הערבים התאמצו לגייס משפטנים מפורסמים לתמוך בטיעוניהם,⁶² אך רוב בני הסמכא במשפט הבינלאומי חיוו את דעתם נגד התביעה הערבית. כך למשל אומר בושה: 'אינטרסי השיט של מדינה חופית [במפרץ רב־לאומי] עדיפים על האינטרס הביטחוני של המדינה החולשת על המצרים [שבכניסה]'.⁶³ אפילו בקסטר, אשר צידד לעתים קרובות בעמדותיהם של הערבים בנושאים אחרים, קובע בעבודתו על נתיבי מים בינלאומיים: 'בעצם טבעו של המושג מצר ים כלול מן הבחינה הלגלית המובהקת הכורח לעבור בחלק מן המים הטריטוריאליים של המדינה החופית ... לבד מן המקרה של מצרי טיראן לאתבעה לעצמה שום מדינה בעת האחרונה את הזכות למנוע מעבר של ספינות סוחר דרך מצר בינלאומי הכלול בתחום המים הטריטוריאליים שלה'.⁶⁴ ליאו גרוס מסכם את ההסכמה השוררת בין המשפטנים בזו הלשון: 'אם קיים כלל במשפט הבינלאומי אשר לגביו אין למעשה כל ויכוח, הרי זהו הכלל הקובע שמפרצים שלחופיהם שוכנות מדינות אחדות אינם יכולים להוות מים טריטוריאליים, ללא קשר לרוחבו של המצר המוביל לתוכם. הם מהווים חלק בלתי נפרד מן הים הפתוח. ... מפרצים כאלה חייבים להישאר פתוחים לספינותיהם של כל העמים בימי שלום ובימי מלחמה, וזה כולל ספינות מלחמה'.⁶⁵

העמדות העקרוניות של הסובייטים כלפי הטיעונים הערביים

בפרק זה ננסה ללמוד באופן ישיר משהו על עמדת ברית־המועצות כלפי טיעוניהם של הערבים בכל הנוגע למצרי טיראן מתוך תגובותיהם של נציגיהם במסגרת מוסדות האו"ם. למידע מפורט בדבר הדיונים הפנימיים שהתנהלו בקרב השלטון במוסקבה אין לנו בינתיים גישה. אף על פי כן, נראה שיש ערך היוריסטי לניסיון להניח הנחות בדבר עמדתם העקרונית של הסובייטים בשאלה הזאת. את עמדתם נקיש מתוך מכלול תפיסותיהם ועמדותיהם בנושאים הרלוונטיים של המשפט הבינלאומי שאותם סקרנו בפרקים הקודמים.

Mare Arabicum

כפי שראינו מעגנים הערבים את תביעתם לראות במפרץ עקבה 'ים ערבי סגור' בסירובם להכיר בלגיטימיות של מדינת ישראל או לחילופין בלגיטימיות השלטון הישראלי באילת. הסובייטים לא יכלו להסכים לטיעון זה בלי לסתור את העמדות שאחזו בהן בעניין זה עד אז. ברית־המועצות תמכה, כידוע, בתכנית החלוקה ואף מיהרה להכיר במדינת ישראל דה־יורה מיד עם הקמתה. יתר על כן, ברית־המועצות

תמכה מאז ומתמיד בעיקרון האומר שההכרה במדינות חדשות אינה זכות בלבד אלא אף חובה בינלאומית. ספר הלימוד הרשמי של האקדמיה הסובייטית למדעים משנת 1967 אומר זאת במפורש: 'למדינה חדשה ואוהבת שלום יש זכות להכרה מלאה וסופית [מצד מדינות אחרות] ללא כל קשר למיקומה, גודלה, אוכלוסייתה וטבע שלטונה והמבנה המדיני שלה. אי הענקת הכרה כזו היא מעשה בלתי חוקי'.⁶⁶ בפירוש שפרסם המשפטן הסובייטי קורובין ל'חמשת העקרונות' שהוצהרו בשנת 1954 במשותף בידי ראשי הממשלות של הודו וסין ואושרו בידי הסובייט העליון, הוא טוען שהכרה בלתי מסויגת בריבונות המדינות מהווה את 'אבן הפינה של הדוקטרינה [הסובייטית] בדבר דו-קיום בשלום'.⁶⁷ אכן, ברית-המועצות דבקה במשך כל השנים בעקביות בתפיסה שמדינת ישראל קיימת 'בזכות' ויש להכיר בה ללא כל סייג. גם כאשר פנתה ברית-המועצות לעבר מדיניות פרו-ערבית מובהקת היא לא נטשה את העמדה העקרונית של ישראל יש זכות להתקיים בהתאם להחלטת האו"ם בדבר חלוקת הארץ משנת 1947, ולפי תכנית זו נכללה אילת בתחומי מדינת ישראל.

מפרץ היסטורי

באותה תקופה שבה עמדה המחלוקת בעניין מפרץ עקבה במלוא חריפותה, השתדלה ברית-המועצות להשיג הכרה בינלאומית בריבונותה על מפרץ 'פטר הגדול' במזרח הרחוק, והעלתה בקשר לכך את הטיעון שזהו 'מפרץ היסטורי' השייך לרוסיה. אף שלברית-המועצות היה אינטרס אסטרטגי ממדרגה ראשונה באותו מפרץ שכן נמל ולדיוסטוק שכן לחופיו, ואף שחופיו לכל אורכם נמצאו בריבונות סובייטית, לא הכירו המעצמות הימיות בתביעה.⁶⁸ הסובייטים ידעו אל נכון מניסיונם שכדברי המשפטן בושה 'אחד מן הגורמים החיוניים לקיומו של "מפרץ היסטורי" הוא הסכמתן של מדינות אחרות'.⁶⁹ יתר על כן, אפילו בעיצומו של הדיון בקשר לזכויותיהם במפרץ 'פטר הגדול' לא שללו הסובייטים את זכותן של ספינות זרות למעבר חופשי במימי המפרץ. הכרה זו עלתה בקנה אחד עם התפיסה המסורתית שדבקו בה בדבר 'מסלול מקובל' (Route Normal). הם הכירו תמיד בזכות המעבר החופשי של ספינות דרך נתיבי שיט מסורתיים.⁷⁰ קשה להניח אפוא שהסובייטים ששו להחליש את מאבקם במזרח הרחוק על ידי תמיכה בטיעונים המפוקפקים של הערבים.

מצב לוחמות

הגדרת 'מצב המלחמה' מבחינת המשפט הבינלאומי, בכל הנוגע לסכסוך במזרח התיכון, שרויה במחלוקת עוד משנות ה-50. גם הנורמות הכרוכות במעמדם הלגלי של הסכמי שביתת נשק וב'מצבי ביניים' (Status Mixtus) טרם גובשו די הצורך.⁷¹ אף על פי כן גברה בין המשפטנים בימינו הנטייה שמצאה את ביטויה בדבריו של קווינס רייט באומרו שמאז הסכם קלוג-בריאן (Kellogg-Briand Pact) משנת 1928 הצביעו ההחלטות השונות של חבר הלאומים והעקרונות המונחים ביסוד מגילת האו"ם על כך ש'מצב המלחמה' הוצא מחוץ לחוק על פי המשפט הבינלאומי.⁷² הקביעה הזו עלולה להיראות סוחפת מדי ויש מידה רבה של צדק בטענתו של בקסטר ש'ככל שהדבר נוגע לדין הנוהג יש לדון בבעיות הקשורות לכניסתם לתוקף של דיני

המלחמה או של המשך תקפותם, לא על פי שיפוטם של בתי דין או על פי מדיניותן של מדינות מסוימות, אלא רק בהתייחס לעובדות של מעשי האיבה הקיימים בפועל.⁷³ כל עוד לא הגיעו האומות להסכמה בדבר ביטולן של מלחמות, עומד בעינו הצורך להפחית את איומיהן ואת הסבל שהן גורמות בעזרת השימוש בדיני המלחמה. לעומת זאת ברור בימינו שיש מקום להשתמש בדיני המלחמה אך ורק לשם הפחתת הסבל הנגרם לאנשים ואין שום הצדקה להישען עליהם כתירוץ להמשכת מעשי תוקפנות. משפטנים נודעים אחדים ביקשו להגדיר 'מצב ביניים' (Status Mixtus) שבין מלחמה לשלום ולהכיר בו כמצב מוגדר במשפט הבינלאומי.⁷⁴ אולם אין לראות רעיונות אלה אלא כהמלצות לחקיקה (de lege ferenda). הדרך לגיבושם היתה עדיין רחוקה. לעומת זאת עבר המושג 'שביתת נשק' כבר דרך ארוכה יותר. המשפט הבינלאומי המסורתי גרס 'שביתת נשק' כהפסקה זמנית, ועל פי רוב גם מקומית, של פעולות האיבה, הפסקה שנועדה למטרות מיוחדות כגון פינוי פצועים משדה הקרב, היערכות הכוחות מחדש לקראת המשך הלחימה או פסק זמן שנועד לאפשר לצדדים להגיע לידי הידברות בנוגע לסיום המלחמה. לפי השקפה זו נועדה שביתת הנשק להשגת מטרות מוגבלות ולא נחשבה כסיומה של המלחמה עצמה.⁷⁵ היא נחשבה כאחד משלבי המלחמה ולא כשלב בעשיית השלום. ועידת האג משנת 1907 אישרה תפיסה זו, בהכירה בזכותם של הצדדים להסכם שביתת נשק לחדש את פעולות האיבה בכל עת שיחפצו, אלא אם כן נקצב לה משך זמן קבוע מראש בהסכמת הצדדים.⁷⁶ אולם מאז הקמתו של ארגון האומות המאוחדות חלו שינויים מרחיקי לכת במשמעותה של שביתת הנשק, הן מצד הפרקטיקה הבינלאומית והן מהצד המשפטי. משפטנים רבים הצביעו על כך שבדורות האחרונים מלחמות רבות לא נסתיימו כלל באמצעות הסכם שלום מפורש והסכם שביתת הנשק, שהביא להפסקת פעולות האיבה, קבע בפועל גם את אופי היחסים ששררו בין הצדדים הלוחמים בתקופה שלאחר המלחמה. במקרים אלה לא הביא הסכם שביתת הנשק להפסקת פעולות האיבה בלבד, אלא הפך 'דה פקטו' למסמך שסיים את המלחמה עצמה.⁷⁷

הסובייטים תמכו מאז ומתמיד בפרשנות 'פציפיסטית' של דיני המלחמה. כבר בשנת 1933 הציעה המשלחת הסובייטית לחבר הלאומים הגדרה מרחיקת לכת למושג 'תוקפנות'. הם ביקשו להוציא אותה אל מחוץ לחוק כמעט בכל תנאי.⁷⁸ בין השאר הציעו הסובייטים להגדיר כמעשה תוקפנות כל 'הצבת מצור ימי על חופיה ונמליה של מדינה אחרת'. בפירוט הנימוקים לתוקפנות שאין לקבלם הם מונים 'כל שיקול מדיני, אסטרטגי, או כלכלי ... או כל טיעון הקשור לליקוי במערכת המדינית של המדינה המותקפת'.⁷⁹ באותה עת ראו הסובייטים לנגד עיניהם את הסכנה של 'התערבות אימפריאליסטית' נגד מהפכות 'פרוגרסיביות' ולא העלו על דעתם עד כמה יתאימו הגדרותיהם לטיעון של ישראל במריבתה עם מצרים.

גם אחרי מלחמת העולם השנייה לא הרפו הסובייטים ממאמצייהם. בשנת 1950 הם חידשו את הצעותיהם בדבר הגדרה מוסמכת ונרחבת של המושג 'תוקפנות'. הם ערכו בהצעתם הישנה תיקונים מעטים בלבד. רובם נטו להחריף את הנעימה הפציפיסטית של גישתם. למרבה האירוניה קיימה הוועדה המיוחדת שהוקמה לשם הגדרת המושג 'תוקפנות' את ישיבתה המסכמת בימים 8–11 בנובמבר 1956. הצעת הסיכום שהציעו

הסובייטים כללה גם הפעם הוקעה של כל מצור ימי או מצור כלכלי כמעשה תוקפנות.⁸⁰ גם בעניין 'מצב הביניים' (Status Mixtus) נקטו הסובייטים עמדה שלילית תקיפה. הסובייטים ראו בניסיונותיהם של משפטנים מערביים להכיר ב'מצב הביניים' ניסיון להקנות לגיטימציה למלחמה הקרה. הם סברו שההצעות הן 'השתקפות סירובם של חוגים במערב להכיר בעקרון הדו-קיום בשלום ... וניסיון לתת תוקף חוקי למדיניות הכוח של המערב'.⁸¹

ניתן לסכם שבשאלה העקרונית בדבר תוקפן של זכויות הלוחמות לא מצאו הסובייטים את עצמם במחנה אחד עם הערבים. זאת ועוד, הטיעון הערבי הזה הועלה בעיצומו של מסע דרמטי שערכו ניקיטה כרושצ'וב וניקולאי בולגאנין בארצות העולם השלישי שבמהלכו קיבלו הסובייטים ומארחיהם שורה של 'החלטות' משותפות בזכותה של שאיפת השלום ובגנותה של התוקפנות.⁸² חמשת העקרונות של 'קיום בצוותא בשלום' (שנודעו בשם ההודי Punch Shila והוצעו בידי נהרו וצ'ו אן לאי) נתמכו בהתלהבות רבה בידי מוסקבה ופסלו מכול וכול, לפי דברי קורובין, הפרשן הסובייטי המוסמך ביותר בענייני המשפט הבינלאומי 'כל פגיעה, ישירה או עקיפה, גלויה או מוסתרת, בחייה ובשלוותה של אומה כלשהי'.⁸³

מובן שמבצעים דיפלומטיים אלו היו בראש ובראשונה תמרונים מדיניים ותעמולתיים, אך משפטנים סובייטים בכירים התרברבו באותה עת עצמה שברית-המועצות מובילה לקראת שינוי מהפכני של המשפט הבינלאומי בכללותו ושעקרון 'הדו-קיום בשלום' עתיד להרים תרומה מרחיקת לכת לעיצובו מחדש של המשפט הבינלאומי.⁸⁴ הסובייטים הבינו בוודאי שמדינה הטוענת לקיומו של 'מצב ביניים' בינה ובין מדינה אחרת משאירה את ההחלטה אם לחדש את פעולות האיבה בידי יריבתה; כדברי ג'ורג' שוורצנברגר: 'ברגע שמדינה אחת השתמשה בכוח נגד מדינה אחרת, נשארת ההחלטה אם ימשך מצב השלום בידי המדינה הנפגעת'.⁸⁵ עדויות רבות מעידות על כך שבסוף מאי 1967 ידעו הסובייטים היטב שסגירת מצרי טיראן תשמש לישראל 'קאזוס בלי' מוצדק אפילו מן הבחינה המשפטית.

עמדתה המוצהרת של ברית-המועצות בדבר מעמדה המשפטי של שביתת נשק היתה ברורה וחד-משמעית עוד יותר. בפרסום הרשמי של הסובייטים העוסק במשפט הבינלאומי כותב קוז'בניקוב בשנת 1957: 'בתנאים הנוכחיים קובע המשפט הבינלאומי ששביתת נשק כללית שהוסכמה לזמן בלתי מוגבל צריכה להיחשב כסיומו של מצב המלחמה'.⁸⁶ הלקסיקון הרוסי לענייני חוק ומשפט קובע אף ביתר בהירות ש'בימינו משמשת שביתת הנשק כאחת הדרכים הלגליות ... לסיומה של מלחמה. ... הסכמי שביתת נשק מעין אלו הקיימים בין ישראל למדינות ערב או בקוריאה משמעותם סיום המלחמה'.⁸⁷ יש להניח שהסובייטים היו מודעים להגדרה שהגדיר ראלף באנץ' את הסכמי שביתת הנשק, שבעיצובם הוא טרח כה הרבה כ'הסכמי אי התקפה בלתי הפיכים'.⁸⁸ אף שהרוסים הטילו וטו על ההצעה לחדש את החלטת מועצת הביטחון משנת 1951 בדבר חופש המעבר של ספינות ישראליות בתעלת סואץ, קשה להניח שהם לא הזדהו עם הפסקה הכלולה בהחלטת מועצת הביטחון משנת 1951 הקובעת ש'מכיוון שהסכמי שביתת הנשק הם בעלי אופי קבוע ומתמשך אין אף צד יכול לטעון שהוא נשאר בפועל צד לוחם'.⁸⁹

תגובות הסובייטים בדיוני האו"ם בשאלת המצור על מצרי טיראן

בפעם הראשונה ניצבו הסובייטים לפני שאלת מצרי טיראן באופן רשמי בשנת 1954. ישראל הגישה למועצת הביטחון תלונה בשתי סוגיות שהיו כמובן קשורות זו בזו: א. הטלת מגבלות על מעבר ספינות הסוחרות עם ישראל בתעלת סואץ;

ב. הפרעות מצריות לשיט ספינות שפניהן מועדות לנמל אילת.

התלונה השנייה באה בתגובה להנחיות שהוציאה ממשלת מצרים כדי להחיל את המצור על מצרי טיראן שעליו הכריזה עוד בשנת 1950.⁹⁰

בעיית המעבר בסואץ לא היתה חדשה לרוסים, משום שהיא נידונה במועצת הביטחון בהרחבה וחוללה התרגשות לא מעטה כבר בשנת 1951.⁹¹ אך בעיית מצרי טיראן הופיעה במרכז האו"ם לראשונה רק בשנת 1954.⁹² התלונה הישראלית נידונה במועצת הביטחון במשך החודשים פברואר-מארס 1954,⁹³ אך גם הפעם הוסבה תשומת הלב של חברי המועצה בעיקר לסעיף הראשון, שהרי לתעלת סואץ נודעה חשיבות בינלאומית הרבה יותר גדולה. אנדרי וישינסקי, הנציג הסובייטי הנודע, אשר שימש באותה עת גם כסגן שר החוץ, יכול היה אפוא להתעלם בנאומו מבעיית טיראן מכול וכול. מכל מקום, בסופו של הדיון הטילו הסובייטים וטו סוחר על ההצעה, שהציע נציג ניו זילנד, לאשר מחדש את החלטת מועצת הביטחון משנת 1951, הפוסלת במפורש את המצור על שיט ישראלי בתעלת סואץ. הצעתו של נציג ניו זילנד ביקשה להחיל את הפסילה גם על המצור במצרי טיראן, אך הסובייטים לא התייחסו לנקודה זו במפורש.⁹⁴ בבואו לנמק את הטלת הווטו לא התייחס אנדרי וישינסקי למהותה של הבעיה והעלה טיעונים פרוצדורליים בלבד. זה היה הווטו השני שברית-המועצות הטילה במועצת הביטחון להגנת האינטרסים הערביים.⁹⁵

לא ניתן בשלב זה לקבוע בביטחון, אם היתה התעלמותו של הנציג הסובייטי משאלת מצרי טיראן מודעת ומכוונת או שמא נבעה מהאופי הכללי של הדיונים, אך אם לשפוט על פי סגנונם המפורט, השיטתי והקפדני של הסובייטים בשעת דיונים אחרים שעסקו בסוגיות של המשפט הבינלאומי, קשה להניח שאנדרי וישינסקי, משפטן כה מפורסם, שכח שהתלונה הישראלית כללה שני סעיפים שונים ולא רק את הסעיף הנוגע לתעלת סואץ. מתקבל יותר על הדעת שהנציג הרוסי העדיף לא לחשוף את עצמו לביקורת מיותרת על כך שיצא להגן על טיעונים שהוא ידע היטב שהם עומדים על כרעי תרנגולת. התנהגותם של הסובייטים בסוגיה זו בשנים הבאות, כפי שנראה להלן, תאשש סברה זו. הערת אגב שהשמיע וישינסקי במהלך הדיון עשויה אולי לרמוז על מה שחשב בלבו: 'עלי להבהיר שהעדר פתרון לשאלה הנידונה בכללותה עתיד ללא ספק ובאורח בלתי נמנע להשפיע לרעה על מצב השיט המסחרי [בעולם], ובמיוחד באותם חלקי ים הקשורים לאינטרסים של מדינות שחופיהן משיקים להם'.⁹⁶ סתם ולא פירש.

בחודש ספטמבר 1955 חזרו המצרים והודיעו על איסור מעבר אניות ישראליות במצרי טיראן, הציבו תותחים ימיים כבדים בראס נצראני והוסיפו איסור על טיסות של מטוסים ישראליים בשמי המצרים. ישראל נאלצה להפסיק את טיסות אל על לדרום אפריקה ולקניה והדבר עורר בישראל התרגשות רבה וגרר בעקבותיו הכנות

למבצע 'עומר' שהיה מכוון לכיבוש אזור שרם אל-שיח'.⁹⁷ אך תשומת הלב הבינלאומית הוסבה באותם חודשים להשלכותיה של עסקת הנשק הצ'כית-מצרית ולמתיחות הגואה לאורך גבולותיה של ישראל; והחל בחודש יולי התרכזה תשומת הלב סביב המשבר הבינלאומי שפרץ בעקבות הלאמת חברת תעלת סואץ בידי הנשיא נאצר.⁹⁸ במשך כל אותה תקופה הועלתה בעיית מצרי טיראן באו"ם רק פעם אחת ובלי שזרקורי התקשורת האירו אותה בצורה בולטת. בחודש יוני 1956 נידונה השאלה העקרונית של 'ים טריטוריאלי' בוועדה למשפט הבינלאומי שליד עצרת האו"ם. נציג ישראל ביקש שהוועדה תקבע בצורה ברורה שמצרים המהווים עבור נמל של מדינה שאינה שוכנת לחופיהם מוצא יחיד לים הפתוח לא ייחשבו בשום מקרה כחלק מן המים הטריטוריאליים של המדינה החופית. הנציגים הערבים התנגדו להצעה הישראלית, אך השופט קרילוב אשר שימש כיושב ראש תורן של הוועדה נמנע מלנקוט עמדה וטען שהשאלה חייבת להידון לפני בית הדין הבינלאומי בהאג, משום שיש לבחון כל מקרה על פי פרטיו המיוחדים ושהוועדה מנועה מלקבוע עיקרון כללי בעניין.⁹⁹

מיד עם סיומה של מלחמת סואץ גילו הסובייטים פעילות רבה בכל הנוגע לפינוי הכוחות התוקפים מאדמת מצרים ולהקמתו של כוח החירום של האו"ם. בכל שפע ההודעות, ההצהרות וההתבטאויות שפרסמו הסובייטים בעשרת השבועות הראשונים לאותם דיונים נעדרה כל התייחסות לבעיית השיט במצרי טיראן אף על פי שהנושא הוצג בידי ישראל כאחד הגורמים המרכזיים שדחפו אותה לפתוח בפעולות האיבה.¹⁰⁰ רק במחצית חודש ינואר 1957, כאשר התמקדו הדיונים בשאלת פינוי הכוחות הישראליים משרם אל-שיח' ועזה וישראל תבעה כתנאי לנסיגתה ערביות לשיט חופשי במצרים, לא יכלו הסובייטים להתעלם יותר מן הבעיה. אך עתה התברר היטב שנציגי הסובייטים עושים כל מאמץ לעקוף את ההיבטים המשפטיים של השאלה: ב-17 בינואר במושב ה-639 של העצרת הכללית וכן במושב ה-646 ב-29 באותו חודש ובמושב ה-652 ב-2 לפברואר עסק הנציג הרוסי קוזנצוב בשאלה זו בהרחבה, אך טיפל בה אך ורק מן הצד המדיני ומן הצד הפרוצדורלי. הסובייטים חזרו וטענו שישראל אינה רשאית להציג תנאים כלשהם לנסיגתה מכיוון שיש לקיים את העיקרון שאין לגמול גמול כלשהו לתוקפן. הרוסים אף התנגדו להשארת כוח האו"ם בסיני לאורך זמן, מכיוון שהכוח הוקם מתוקף החלטה של העצרת הכללית ולא בידי מועצת הביטחון המופקדת בדרך כלל על החלטות ביצועיות. הרוסים התנגדו תמיד להקנות לעצרת הכללית סמכויות ביצוע כלשהן מכיוון שהעדיפו לפעול באמצעות מועצת הביטחון, שבה היתה להם זכות וטו. טיעונים אלה פטרו אותם מלעסוק בשאלה הבלתי נוחה בדבר מעמדם המשפטי של המצרים במשפט הבינלאומי.¹⁰¹

רק כשקרבה ובאה שעת ההכרעה בסוף חודש פברואר 1957 מתייחס סובולב, הנציג הסובייטי הבכיר, לשאלת המעבר במצרים, אך במקום לדון בזכויותיהם של הישראלים או של המצרים הוא מתייחס לעמדתם של האמריקנים: 'מר דאלס הצהיר בפומבי ב-19 לפברואר שבדעתה של ארצות-הברית להשיט את ספינותיה דרך מפרץ עקבה כדי לקבוע לגוף מים זה אופי בינלאומי ... תוך התעלמות מן המים הטריטוריאליים של מדינות ערב, כאילו היו אלה מים טריטוריאליים של

ארצות-הברית.¹⁰² בהתייחסו למדינת ישראל הוא אומר: 'מדיניותה של ישראל מועילה למדינה מסוימת במאמציה להגשים את תמרונה המסוכנים במזרח התיכון, כלומר להביא לידי הבשלת פירותיה של דוקטרינת אייזנהאור בכל ההקדם תוך התערבות בענייניהן הפנימיים של מצרים ומדינות ערב האחרות.¹⁰² בשאלת זכויותיה של ישראל ובשאלת מעמד המשפטי של המצרים – אף לא מלה אחת. הפעם היחידה שבה נדרש סובולב לשאלה העקרונית היתה בנאום שנשא אחרי שפורסמה הסכמת ישראל לנסיגה. סובולב ניסה לטשטש את רושם ההישג של האמריקנים שהצליחו סוף סוף להניע את ישראל לויתור באמצעות ערבויות בלתי רשמיות לחופש השיט. עתה הוא אומר יותר במפורש: 'הגשמתם של תנאים אלה תגרום לפגיעה גסה בזכויות הבלתי מעוררות של מצרים ומדינות ערביות אחרות בכל הנוגע למים הטריטוריאליים של מפרץ עקבה ושל מצרי טיראן.¹⁰³ אך כפי שנראה להלן היתה זו הפעם היחידה במשך עשרים שנים של התעסקות בבעיה שנציג סובייטי נקט עמדה מפורשת בנוגע למעמד המשפטי של המצרים.

מן הראוי לזכור שבסיומו של אותו מאבק דיפלומטי שבו שימשה ארצות-הברית כוכב ראשי התאמצו הסובייטים לשוב ולאשש את מעמדם בעולם הערבי, לאחר שבימי המלחמה עצמה היו ידיהם כבולות בבעיות הקשות שהתעוררו בהונגריה ובפולין. משקצרה ידם להושיע את ידיהם במעשה, נטו לבטא עמדות מילוליות תקיפות ולעתים אף קיצוניות מאלה שביטאו המצרים עצמם. אף על פי כן, בחינה יותר קפדנית של אותה פסקה נדירה של הנציג סובולב תראה לנו, שגם הפעם לא נגע הסובייטי בצד המהותי באופן שהיה עלול להעמידו בניגוד לעמדותיה העקרוניות של ברית-המועצות בשאלות דומות באזורים אחרים. גם הפעם אין סובולב מתייחס לזכויותיה של ישראל עצמה, אלא לזכותה של ארצות-הברית לכפות את האינטרס שלה על מדינות האזור על ידי שימוש בצי שלה. יש לזכור שבעוד ברית-המועצות מקפידה תמיד לתמוך בזכות המעבר החופשי של ספינות המפליגות 'בתום לב', היא נוטה להגביל את זכות השיט של ספינות מלחמה במים טריטוריאליים של מדינה אחרת. אכן, איש לא הכחיש שמצרי טיראן עוברים דרך המים הטריטוריאליים של מצרים ושל ערב הסעודית. הוויכוח נסב סביב ניסיונם של המצרים לחסום את המעבר לשיט הישראלי בכללו, תביעה שבה לא יכלו הסובייטים לתמוך. מר סובולב נשאר על קרקע מוצקה מבחינת עמדותיה העקרוניות של ברית-המועצות, כאשר שפך את חמתו על התערבותה הצבאית של ארצות-הברית באזור הים האדום ומבואותיו. דבריו על 'הפגיעה הגסה בזכויות הבלתי מעוררות של מצרים' עלו בקנה אחד עם שלילת המעבר מאניות משמר החופים של ארצות-הברית במצרי וילקיצקי, שאירעה ארבע שנים מאוחר יותר, ועם דעת המיעוט של השופט קרילוב בפרשת קורפו, שמונה שנים קודם לכן, אך לא יכלו להיחשב כאישור סובייטי לתביעותיהם של הערבים למנוע שיט אזרחי מישראל דרך מצרי טיראן. אישור נוסף להנחה זו מגיע אלינו מן הידיעה החשאית שכתב יונייטד פרס בלונדון הדליף לנספח העיתונות הישראלי לאחר תום דיוני עצרת האו"ם בשאלת נסיגתה של ישראל משרם אל-שיח: 'בסוד ולא לפרסום' סיפר דיפלומט סובייטי בכיר לכתב ש'ברית-המועצות סבורה שעל נאצר להתיר את המעבר לאניותינו ... וציין כי דעת ברית-המועצות בדבר המעבר הובעה ונשנתה ברורות בקאהיר.¹⁰⁴

בשנים 1957–1958 הועמדו הנציגים הסובייטים בוועדת האו"ם לענייני המשפט הבינלאומי לפני אותה דילמה מחדש. הם נאלצו לשוב וליישב בין רצונם לתמוך בבני חסותם הערבים ובין כללי המשפט המקובלים עליהם המגינים על האינטרסים שלהם באזורים אחרים.¹⁰⁵ הנציג הישראלי ניסה לשכנע את הוועדה לאמץ כלל האוסר חסימת שיט דרך מצרי ים המוליכים לנמל של מדינה שאינה חופית במצרים. ההצעה נדחתה בנימוק שהמקרה הזה הוא ספציפי מדי (ואולי גם חד פעמי) ואינו דורש קביעת כלל אבסטרקטי, אלא טיפול ספציפי.¹⁰⁶

בוועידת ז'נבה על דיני הים שהתכנסה בשנת 1958 היתה לישראלים הצלחה רבה יותר. הם הצליחו להעביר החלטה המכפיפה במפורש מקרים שבהם מצרים מחברות את הים הפתוח לים הטריטוריאלי של מדינה שאינה חופית לכלל הנקוט בסעיף 4, פסקה 16 של החלטת הסיכום האוסרת השעיית המעבר בתום לב במצרים בינלאומיים. בעוד ההחלטה שהתקבלה נוסחה במונחים אבסטרקטיים כיאה ל'כלל', לא היה לאיש ספק, ש'מצרי טיראן היו לנגד עיניה של הוועידה בבואה לקבוע כלל זה'.¹⁰⁷ הסובייטים לא עוררו שום הסתייגות לתיקון זה. הוויכוח היחיד התעורר בקשר למונח שיש להשתמש בו. מספר נציגים ביקשו להשתמש לשם תיאור המקרים שמדובר בהם במונח 'מצרים חיוניים' לשיט הבינלאומי'. הנציג הסובייטי הציע מינוח יותר מצומצם: 'מצרים המשמשים בדרך כלל את השיט הבינלאומי'. אך היה ברור לרוב הנוכחים שהגדרה זו אינה מוציאה את מצרי טיראן מן הכלל.¹⁰⁸

עמדת הסובייטים במשבר ששת הימים

מקובלת הדעה שהסובייטים היו מעורבים מעורבות יתרה בהחלטותיו של גמאל עבדול נאצר שהוליוכו למלחמת ששת הימים.¹⁰⁹ רוב המשקיפים סבורים שהסובייטים (ואולי אף נאצר עצמו) לא רצו במלחמה ממש. שאיפתם היתה להרתיע את ישראל מפני התקפה נגד סוריה, לאפשר למצרים לצאת מן הביצה בתימן בלי 'להלבין פניהם ברבים', לתקן במידת מה את האילוצים שנכפו על המצרים בעקבות מלחמת סיני בשנת 1957 ולאפשר לנאצר לבסס מחדש את מעמדו כמנהיגו של העולם הערבי. נראה שבמהלך המשבר נסחף נאצר בשטף הצלחותיו, חרג מעבר לקווים שתוכננו מלכתחילה ואיבד במידה רבה את השליטה על התפתחות העניינים. יש עדויות שונות המצביעות על כך שהחלטתו של נשיא מצרים ביום ה-22 במאי לחסום מחדש את מצרי טיראן לא תואמה תחילה עם הרוסים, אשר סברו בדיעבד שבצעד זה הגדיש נאצר את הסאה ועבר את הקו המבדיל בין דיפלומטיה ותמרונים מדיניים למלחמה ואלימות.¹¹⁰ יש להניח שהסובייטים, שעדיין היתה להם באותה עת נגישות ישירה לדעת הקהל ולהלכי הרוח השוררים בשלטון הישראלי, הבינו היטב שחסימת המצרים מהווה פגיעה בוטה ב'קו אדום' מוצהר ותדחוף את ישראל למסקנה שאין לה מנוס ממלחמה אם ברצונה להגן על זכויותיה. יתר על כן, כפי שראינו, היו הסובייטים רגישים במיוחד לערבויות הרשמיות למחצה שממשלת ארצות-הברית נתנה לישראל בתום המשבר בשנת 1956. יש להניח שהם חששו פן יועמדו לפני הצורך להגיב על צעדים ימיים שארצות-הברית עלולה לנקוט כדי לממש את התחייבויותיה כלפי ישראל. מצב

כזה היה חושף את חולשתם של הרוסים ומגבלות יכולתם לסייע לבני חסותם הערבים במים המרוחקים שמדרום לאילת. ניתן להוסיף, כך עולה מן הניתוח שערכנו עד כה, שהרוסים אף סברו שלמצרים לא היתה זכות חוקית לנקוט את הצעדים שנקטה.¹¹¹ בידינו יש רק מעט מאוד עדויות ישירות המתעדות במפורש את המגעים שהתנהלו בין מצרים לברית־המועצות בימי המשבר הדרמטי הזה, אך יש עדויות עקיפות למכביר.¹¹² אותם מסמכים סובייטיים אשר פורסמו באותה עת ברבים מרמזים בבירור על הרוגז והחששות שעורר המצור על מצרי טיראן במוסקבה. כבר ציינתי בראשית החיבור שאין הדבר יכול להיות מקרי שבהודעה הסובייטית שפורסמה ביום שלאחר הטלת המצור לא הוזכרו מצרי טיראן כלל. לכל הפחות יש להניח שהרוסים לא היו מוכנים לצעד כזה, ולכן לא יכלו להחליט על תגובה שקולה בהתראה של 24 שעות בלבד.

יום לאחר מכן נושא פדורנקו, הנציג הסובייטי הבכיר במועצת הביטחון, נאום ארוך, מפורט ומנומק היטב.¹¹³ יש לזכור שהנאום נישא אחרי שתי יממות תמימות שבהן היה העולם בכלל ומרכז האו"ם בפרט כמרקחה סביב בעיית המצרים. העיתונות היתה מלאה ביטויי חרדה סביב המשבר שהפך לתבערה ודיפלומטים מכל המדינות לא חדלו מלעסוק בהשלכותיו של המצור. גם מזכיר האו"ם או תאנט חיווה כבר את דעתו באורח רשמי שחסימת המצרים היתה צעד טעון חומר נפץ העלול להוליך למעשי איבה.¹¹⁴ והנה, חרף כל המהומה שמסביב, אין פדורנקו מוצא לנחוצ להזכיר, ולו במלה אחת, את עניין המצור במפרץ עקבה. זהירותו בעניין זה כה רבה, עד שבדברו על פינוי כוח האו"ם מן האזור הוא מונה במפורש את היחידות שפוננו מרצועת עזה ומחצי האי סיני אך אינו מזכיר את היחידה אשר חנתה בשרם אל־שיח'. קשה להניח שחשיבותה המיוחדת של אותה יחידה נעלמה מעיניו. אכן שתיקה רועמת.¹¹⁵

יום לאחר מכן מתכנסת מועצת הביטחון שנית על רקע פרסום הדו"ח של המזכיר הכללי שהוזכר לעיל, העוסק במפורט ובמפורש גם בשאלת חסימת המצרים. הפעם עוסקים בנושא הזה בהרחבה לא רק כל חברי המועצה, אלא אף מוחמד אלקוני, הנציג המצרי שניסה להגן על זכותה של מצרים למנוע את השיט הישראלי במצרים בהישענו על אותם נימוקים חבוטים שבהם השתמשה מצרים זה עשור שנים ויותר. ניתן לומר שהדיון ברובו נסב על עניין המצור במצרים. אף על פי כן, כאשר נשא פדורנקו שנית את מדברו הארוך והמנומק היטב, הוא נמנע גם הפעם מלגעת בשאלה הכאובה אפילו במלה אחת. קריאת הנאום על רקע שאר דיוני המועצה אינה מותרת מקום לספק שפדורנקו עמד לפני דילמה קשה. הוא חוזר ומגן על 'זכויותיהם הלגיטימיות' של המצרים, והוא מזכיר את זכותם להציב את כוחותיהם בסיני, את זכותם להגיש עזרה לסוריה ואפילו את זכותם לדרוש את פינוי כוחות האו"ם, אך את פרשת המצור במפרץ אילת הס מלהזכיר. הוא מתקרב לנושא בעקיפין, רק כאשר הוא מצטט את כתב הניו יורק טיימס המבכה את היעדרו של 'כוח משימה אמריקני' בים האדום. ציטוט זה נותן לו הזדמנות להשתלח ברטוריקה אנטי־קולוניאליסטית המכוונת נגד האמריקנים: 'האם לא הגיע הזמן להפסיק את אותן פרובוקציות הרפתקניות בסמיכות לטריטוריות זרות המסכנות את השלום ואת הביטחון הבינלאומי?'

אותו דגם חוזר ונשנה כעבור ימים אחדים, כאשר שוב לא ניתן להתעלם מן הבעיה הבוערת. ב-31 למאי מחליט פדורנקו להתייחס ישירות לבעיות משפט הים, אולם במקום לעסוק בשאלה שעל הפרק, הוא בוחר לתקוף את ארצות-הברית בקשר למצור הימי 'הבלתי חוקי' שזו מטילה על חופי קובה ווייטנאם.¹¹⁶ ב-2 למאי מגיש מוחמד אלקוני למועצת הביטחון תזכיר רשמי של ממשלת מצרים, ובו היא מתלוננת על כוונת מספר מעצמות ימיות לארגן כוח משימה המיועד לפרוץ את המצור במצרים. הוא מכנה כוונה זו בשם 'דיפלומטיה של ספינות תותחים' ומזהיר מפני פגיעה במים הטריטוריאליים של מצרים.¹¹⁷ באותו יום עצמו פגע מטוס אמריקני בספינה סובייטית בעת הפצצה שנערכה על נמל הייפונג בווייטנאם הצפונית. פדורנקו מנצל את ההזדמנות ומתחמק פעם נוספת מלהתייחס ישירות לבעיית המצור המצרי בטיראן. הוא מעדיף להתווכח עם האמריקנים בדבר זכותם המוסרית לדבר בשם המשפט הבינלאומי. נראה שהוא ראה עצמו מחויב להתייחס גם לתזכירו של אלקוני, אך באורח אופייני הוא מצטט רק את הקטעים המדיניים וההיסטוריים ונמנע מלגעת בנימוקים המשפטיים הנרחבים שמביא אלקוני במסמכו.¹¹⁸ הניתוח הטקסטואלי של המסמכים עלול להיראות קפדני מדי, אלמלא המגמה הכללית המסתמנת ברורות כדגם מכוון ומודע. מתוך אלפי המלים ששפך הנציג הסובייטי באותן ישיבות עומדת שתיקתו בעניין זכות המצור במצרי טיראן בניגוד בולט לדבריהם של נציגי כל המדינות האחרות שהשתתפו בדיון ועסקו בהרחבה בהיבטים המשפטיים של הפרשה.¹¹⁹

סיכום

לפתחה של סקירה מעין זו רובצת הסכנה המזכירה את מי שניסה להוכיח שברומא של יוליוס קיסר היה אלחוט על סמך העובדה שבחפירות לא נמצאו כל חוטי טלפון... רוב ההוכחות שהובאו היו על דרך השלילה ובמקרה הטוב עסקו בנסיבות ובהיקשים. לכשיפתחו לפני החוקרים הארכיונים במוסקבה ובקאהיר ניתן יהיה לבחון את ההשערות שהוצגו כאן בצורה מוסמכת יותר ובינתיים הן תישארנה בגדר השערות בלבד. אולם מכיוון שעלול לחלוף עוד זמן רב עד שייפתחו הארכיונים, נראה שיש ערך בניסיון להבין את התנהגותם המדינית של הסובייטים, גם אם הממצאים אינם בדוקים עדיין. לאור הניתוח שנפרס לעיל, נראה שניתן לסכם, עם כל הזהירות הראויה, ולומר שבשנות ה-50 וה-60 נלכדו הסובייטים בתוך דילמה קשה: מצד אחד דחף אותם האינטרס המדיני לתמוך ככל הניתן בבת חסותם המצרית, אך מצד אחר סתרו צעדי המצרים בעניין מצרי אילת הן את האינטרס הסובייטי בכל הנוגע לפרטיו של משפט הים ההולך ומתגבש בעצם אותם ימים והן את הדרך שבה רצו להציג עצמם לפני דעת הקהל העולמית כאומה 'שומרת חוק'. הבסיס החוקי המפוקפק שעליו השתיתו המצרים את תביעותיהם הביך את ידידיהם הסובייטים ודחק אותם לפינה. לכן העדיפו את השתיקה ואת ההתעלמות על פני התמיכה המפורשת בעמדה שנראתה להם עצמם כבלתי חוקית.

הסובייטים חיפשו באותה תקופה בלהיטות רבה אחר כל עילה לריב עם המערב

בענייני המזרח התיכון, כדי להופיע כנאמני הלאומיות הערבית, ולפי מיטב סגנונם אף הרבו לעטוף את עמדותיהם הפרו־ערביות במחלצות אידיאולוגיות ובטיעונים רעיוניים ולגליסטיים מפורטים ורבי מלל. על רקע זה קשה שלא להתרשם מן הניגוד הזועק בדרך שבה טיפלו בנושא המצור במצרי טיראן. לא תמיד היה המעבר במצרי אילת נושא מרכזי במערך הנושאים השנויים במחלוקת בין ישראל למדינות ערב, אך בשני צמתים חשובים, בשנת 1956 ובשנת 1967, קפצה בעיה זו לראש הסולם, הפכה למוקד הסכסוך וקיבלה ממדים של משבר וסמל. הזהירות הבולטת שבה נהגו הסובייטים והעדר התמיכה הישירה והמפורשת מצדם בפרשה זו אומרים דרשני. פירוש אחד יכול להתקשר עם המודעות של הסובייטים למגבלותיהם האסטרטגיות בים סוף באותם ימים. רק בשנות ה־70 היו הסובייטים מסוגלים להחזיר כוח ימי משמעותי למי הימים החמים שמדרום לסואץ. מאמציהם להעמיד בים התיכון ובאוקיינוס ההודי כוח שיאפשר להם לכל הפחות 'אסטרטגיה של מניעה' גם אם לא 'אסטרטגיה של שליטה' החלו רק לאחר מלחמת ששת הימים.¹²⁰ הן בימי משבר הסואץ והן במאי 1967 לא היה בידי הרוסים כוח ימי שהיה מסוגל להרתיע פעולות ימיות של מעצמות המערב בים סוף. ייתכן שמגבלה זו היא שהניעה אותם לייעץ למצרים שלא למתוח את החבל יתר על המידה בזירה הזו. אולם אין בכוחו של שיקול זה להסביר את מבוכתם במישור התעמולתי והדיפלומטי. ניתן היה לצפות שדווקא מחמת מגבלתם הצבאית בשטח ינסו הסובייטים, כמנהגם כל הימים, לחפות על חולשתם על ידי מסך עבה של הצהרות ואיומים. הם יכלו להניף את דגליהם במישור הדיפלומטי דווקא משום שלא יכלו להניפם על הים הפתוח, ואף על פי כן לא נהגו כן. ניתן להציע פירוש נוסף. אף על פי שהסובייטים נהגו לנפנף בחרבות, בכל הנוגע למאבקים במזרח התיכון, הם תמיד העדיפו להיעצר 'על הסף' ולא לעבור את הגבול שיביא אותם לסף עימות של ממש. הם חיפשו יתרונות לעצמם על ידי הגברת המתיחות באזור, אך נטו להרגיע את בני חסותם הערבים כל אימת שמדיניותם של אלה איימה לעבור את הסף ושאפו למנוע מעשי איבה בפועל. הסבר זה מסייע להבין מדוע ניסו הסובייטים לרסן את המצרים מעצם עשיית המעשה הפזיז, אך אינו מספק הסבר מספיק לשאלה מדוע נהגו הסובייטים באיפוק כה רב לאחר שהמצור הוטל הלכה למעשה, שהרי דווקא עמדה יותר נחרצת לצד המצרים עשויה היתה להרתיע את ישראל מתגובה חריפה מדי.

לכן אנו חייבים להוסיף להסברים האלו את ההסבר העקרוני הקשור לגופה של המחלוקת. עלינו להניח שהסובייטים היו סבורים שלמצרים אין יסוד חוקי מוצק להטלת המצור ושהצעד המצרי עמד בניגוד לגישות שהיו מקובלות עליהם בכל הנוגע למשפט הבינלאומי בכלל ולדיני הים בפרט. מובן שאילו היה המצור במצרי טיראן נחשב בעיני הסובייטים כמשרת אינטרס רוסי חיוני או אפילו אם היו סבורים שמצור זה חיוני לקידום האינטרס של הערבים במאבקם נגד ישראל, היו עשויים לעבור על מידותיהם, כפי שעשו פעמים רבות כאשר אינטרס חיוני שלהם נגד את כללי המשפט הבינלאומי המקובל. כך הם נהגו בהונגריה בשנת 1956 ובצ'כוסלובקיה בשנת 1968, כאשר כל דאגתם היתה לכל היותר כיצד לתרץ את מעשיהם במונחי תעמולה. ייתכן גם שאילו היתה לסובייטים באותם ימים נוכחות ימית משמעותית בים סוף והם היו

מסוגלים להטות את הכף בהשפעתו של כושר הרתעה צבאי, היו פועלים למעשה ולא מסתבכים מדי בשאלות של הלכה. אולם מצרי טיראן היו רחוקים מאזורי המגן החיוניים של ברית-המועצות מכדי להצדיק ביזוי כה בוטה של עקרונות המשפט הבינלאומי שהסובייטים עצמם ניסו לדבוק בהם ולעודדם.

דימויה של ברית-המועצות כמעצמה צינית שאף פעם אינה מכבדת את הנורמות של הנוהג והמשפט הבינלאומי, שהיו מקובלות במערב באותם שנים, אינו עולה בקנה אחד עם התנהגותה הדיפלומטית במקרה שאותו סקרנו בחיבורנו. אין אנו יודעים היום לאשורן אלו עצות ואלו לחצים הפעילה ברית-המועצות על ממשלת מצרים בעת משבר ששת הימים, ואף ניתן לומר, על פי האירועים שאירעו בפועל, שאין לנקות אותה מן האחריות לפרוץ המלחמה ולמפלה הקשה שנחלו בני חסותם. ברית-המועצות לא התנהגה במשבר הזה כ'צדקת הדור', אף על פי כן, ייתכן שלפנינו דוגמה שבה מוצאת את עצמה אפילו מעצמה אדירה כברית-המועצות מחויבת, לעקרונות של הדדיות והכרה בינלאומית אשר הם שנותנים תוקף לכללי המשפט הבינלאומי. ייתכן שיש מידה הרבה יותר גדולה של כנות בדבריו של המשפטן הסובייטי טונקין שאמר: 'מדינות רשאיות להשתמש בכללי המשפט הבינלאומי כמכשיר להגשמת מדיניותן הלאומית אך ורק בתוך המסגרת הנקבעת על ידי תוכנם של אותם כללים.'¹²¹ ייתכן שכאשר באו שיקולים של המשפט הבינלאומי לידי ביטוי בהכרעות הסובייטים, לקחו אותם מנהיגי ברית-המועצות יותר ברצינות משמקובל היה לחשוב במערב.

הערות

1. *BBC Survey of World Broadcast*, 25.5.1967
2. לפרשת היערכותו של כוח האו"ם בשרם אל-שיח' ראה: Rosalin Higgins, *UN Peace Keeping 1947-1967*, vol. 1, pp. 221-241
3. גם קלינגהופר ואפטר, שסקרו את יחסי ברית-המועצות עם מדינת ישראל, שמו לב לכך שבהודעה הסובייטית נעדרה כל התייחסות למצרי טיראן. ראה: A. J. Klinghoffer & J. Apter, *Israel and the Soviet Union: Alienation or Reconciliation*, Colorado 1985
4. לעמדת ארצות-הברית במשבר ראה: W. B. Quandt, *Decade of Decisions*, Berkeley 1977, pp. 39-46
5. M. Bar-Zohar, *Histoire Secret de la Guerre d'Israël*, Paris 1968, pp. 98-100
6. M. Khadduri (ed.), *Major Middle East Problems in International Law*, Washington 1972
7. זכרי ארווין עומד על נקודה זו בעבודת הדוקטור שלו. הוא מצטט מאמר בפרבדה מיום ה'1 ביוני 1967. ראה: Z. T. Irwin, *Soviet Policy Towards Israel, 1953-1967*, Ph.D. Thesis, Pennsylvania State University, Philadelphia 1978, p. 621. הייכל מספר שלאחר חסימת מצרי אילת ב'25 למארס 1967, נפגש קוסיגין, ראש ממשלת ברית-המועצות, עם שר ההגנה המצרי, שמס א'דין בדראן, שביקר באותם ימים במוסקבה,

- והבטיח לו את תמיכת הסובייטים, אבל הוסיף ואמר: 'הצלחתם במהלך, השגתם ניצחון פוליטי, עתה צריך להתפשר.' ראה: M. H. Heikal, *The Cairo Documents: The Inside Story of Nasser and his Relations with World Leaders, Rebels and Statemen*, New York 1973, p. 242
8. *Department of State Bulletin*, June 12, 1967, p. 870
9. להשוואת יחסן של מדינות המערב ליחסה של ברית־המועצות לחוק הבינלאומי ראה: O. Lissizyn, 'Western and Soviet Perspective on International Law - a Comparison', in *The Proceedings of the American Society of International Law*, 1959, pp. 21-30
10. בעיות אידיאולוגיות דומות עמדו לפני ברית־המועצות גם בתחומים אחרים. על התאמת התיאוריה עם צורכי המציאות בתחום הצבאי ראה: 'אבירד, היחסים בין המפלגה לבין הצבא בברית־המועצות 1953 עד 1964, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1979, חלק א, פרק א: 'העמדה התיאורטית לעומת הגישה הפרגמטית לגבי הצורך בצבא'.
11. A. B. Ulam, *Expansion and Coexistence*, New York 1974, chap. III, p. 111 ff.
12. ג'ון האזארד מצטט את טרוצקי שאמר, כאשר נטל לידיו באופן זמני את תפקיד שר החוץ הסובייטי בשנת 1917, שהוא רואה את תפקידו לחסל באופן הדרגתי את המיניסטריון הזה מעיקרו: '... יחסים בינלאומיים יגיעו לסופם, משום שיחסים כאלה יחדלו להתקיים והחוק הבינלאומי יישלח למוזיאון יחד עם תקופת הברונזה.' J. N. Hazard, 'Soviet Socialism as a Social Order', in the *Proceedings of the American Society of International Law*, 1959, p. 31
13. השינוי העקרוני בגישתם של יורשי סטלין, ובעיקר של כרושצ'וב, לבעיות היחסים הבינלאומיים של ברית־המועצות חל במהלך שנת 1955 ובא לידי ביטוי בתבוסתו של מולוטוב במושב מליאת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית בחודש יולי 1955. פרטים על מהפך זה ראה אצל: D. J. Dallin, *Soviet Foreign Policy after Stalin*, London 1960, part III, chap. 1, pp. 227-233; לניתוח משמעותה של תפנית זו בכל הנוגע למדיניותה של ברית־המועצות כלפי המזרח התיכון ראה: O. M. Smolansky, *The Soviet Union and the Arab East Under Khrushchev*, Lewisburg 1974, Introduction and chap. 1, pp. 15-33
14. לאחר הטיהורים הגדולים בשנת 1937 הודח גם פשוקאניס בעוון 'סטיות מן הדוגמה המרקסיסטית'. ראה: J. N. Hazard, 'Cleansing Soviet International Law from Anti-Marxist Theories', *AJIL*, vol. 32, no. 2 (April 1938), pp. 244-252. אמנם, כפי שמראה ג'ורג' גינסבורג, גם אז טרחו הסובייטים לתרץ את כיבוש מזרח פולין במונחים השאובים מן החוק הבינלאומי. ראה: G. Ginsburg, 'A Case Study in the Soviet Use of International Law: Eastern Poland in 1939', *AJIL*, vol. 52 (1958), pp. 69-84
15. *Yearbook of the International Law Commission*, vol. 1 (1959), p. 1
16. Y. Korovin, 'International Law Today', *International Affairs*, 7 (Moscow 1961), p. 19
- G. I. Tunkin, 'Coexistence and International Law', *Receuil des Cours*, vol. 95, no. 3 (1958), p. 63

17. מצוטט אצל: J. F. Triska & R. M. Slusser, *The Theory, Law and Policy of Soviet Treaties*, Stanford 1962, p. 18.
18. טונקין, לעיל הערה 16, עמ' 71.
19. F. I. Koshevnikov (ed.), *International Law*, Moscow 1961.
20. ההגדרה הזו שווה כמעט באופן מילולי להגדרה שבה השתמש אנדרי וישינסקי בשנת 1948, המצוטטת אצל: O. J. Lissitzyn, 'International Law in a Divided World', *International Conciliation*, 542 (March 1962), p. 17.
21. מצוטט אצל קורובין, לעיל הערה 16, עמ' 22.
22. ליסיצין, לעיל הערה 20, עמ' 21.
23. O. J. Lissitzyn, 'Western and Soviet Perspectives on International Law', *American Society of International Law, 53th Meeting*, 1959, pp. 21-30.
24. E. H. Carr, *Nationalism and After*, London 1945, p. 31.
25. ניתוח מפורט מצוי אצל: W. E. Butler, *The Soviet Union and the Law of the Seas*, Baltimore 1971.
- France de Hartingh, *Les Conceptions Sovietiques du Droit de la Mer*, Paris 1960.
26. G. E. Hudson, 'Soviet Naval Doctrine and Soviet Politics 1953-1975', *World Politics*, vol. 29, no. 1 (October 1976), pp. 90-113.
- הטכנולוגי של החימוש הסובייטי בשנות ה-60 וה-70 ראה: R. Smoke, *National Security and the Nuclear Dilemma*, New York 1984, chap. 10, pp. 175-196.
27. זוהי התזה העיקרית בעבודתו המפורטת של R. W. Herrick, *Soviet Naval Strategy*, Anapolis 1968.
- בסיכום הוא אומר: 'התפתחותה של האסטרטגיה הדפנסיבית של הסובייטים בתחום הימי הושפעה במידה מכרעת מתנאים גיאוגרפיים בלתי נוחים, שתבעו מברית-המועצות לקיים במקביל ארבעה ציים נפרדים בים השחור, בים הבלטי, בים הצפוני ובמזרח הרחוק ומנעו ממנה גישה ישירה וחופשית לאוקיינוסים הגדולים של העולם.' עמ' 143.
28. הריק, שם, עמ' 63-65. הריק מוסר שברית-המועצות השלימה באותה תקופה את בנייתן של שישים משחתות חדישות וכתריסר סיירות גדולות. סטלין תכנן את בנייתן של ארבע נושאות מטוסים אך לא הספיק לממש תכנית זו.
29. על פיתוחו של הצי הסובייטי באוקיינוס ההודי בשנות ה-70 ראה: A. Sella, *Soviet Political and Military Conduct in the the Middle East*, London 1981, pp. 45-71.
30. S.A. Vishnepolsky, as quoted in Hartingh, op. cit. note 25, pp. 72.
31. בטלר, לעיל הערה 25; ראה גם העמדה שנקט קרילוב בשנת 1955: *Seventh Session of the International Law Commission (1955)*, vol. 1, Summary Record.
32. הרטינג, לעיל הערה 25, עמ' 72.
33. *International Court of Justice Reports*, 1949.
34. רק במסגרת הוועידה השלישית בנוגע לדיני הים ובאמנה משנת 1982, שלושים שנה מאוחר יותר, הצליח האו"ם לגבש הצעה כוללת בכל הנוגע למשטר שחייב לנהוג במצרים בעלי אופי בינלאומי. *UN 'United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982'*, *Publications*, vol. 5, no. E.83 (1983),

35. בטלר, לעיל הערה 25, עמ' 47.
36. דוגמה לרגישותה היתרה של ברית-המועצות לחופש המעבר במצרים הבלטיים ניתן למצוא במאמר: A. Podgorin, 'Bonn's Strategic Plans in the Baltic', *International Affairs*, (Moscow 1961), pp. 33-37.
37. J. C. Hurewitz, 'Russia and the Turkish Stairs: A Reevaluation of the Origins of the Problem', *World Politics*, vol. 14, no. 4 (July 1962), pp. 605-632.
38. סקירה ממצה של תולדות הבעיה אצל: S.J. Shotwell & F. Deak, *Turkey and the Straits: A Short History*, New York 1940.
39. מצוטט אצל הורביץ, לעיל הערה 37, עמ' 605; ראה גם חוות דעתו של השופט קרילוב בקשר לזכות המדינות החופיות בנתיבי ים: *301th Meeting of the International Law Commission* (1955), p. 106 ff.
40. תיאור מפורט של התקרית אצל: D. Phanard, 'Soviet Union Warns U.S. against Use of Northeast Passage', *AJIL*, vol. 62 (1968).
- R. D. Wells, 'The Icy "Nyet"', in the *U.S. Naval Institute Proceedings*, vol. 94 (1968).
41. *1958 Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone*, A/Conf. B/L52, April 1978. 'קו הבסיס הישר' הוא שיטה לקביעת המים הטריטוריאליים שהונהגה בשנים האחרונות, ולפיה אין הרצועה עוקבת אחרי קו החוף על כל פיתוליו אלא נמתחת בקווים ישרים הנמדדים מנקודות חוף מסוימות.
42. *International Law Commission Yearbook 1955*, vol. 2, p. 276.
43. ברית-המועצות אמנם הניחה על שולחן הוועידה מסמך הסתייגות הטוען ש'למדינה חופית עומדת הזכות לקבוע נוהלי אישור למעבר אניות מלחמה זרות דרך המים הטריטוריאליים שלה', אך שום הסתייגות לא נרשמה בדבר מעבר אניות סוחר או מעבר אניות של מדינות חופיות אחרות. ראה: *UN Conference on the Law of the Seas*, Doc. A/Con. 13/39, vol. 3, pp. 78-94.
44. *International Law Commission Yearbook*, vol. 2 (1956), pp. 253-303; R. Lapidot, *Freedom of Navigation with Special Reference to International Waterways in the Middle East*, Jerusalem Papers on Peace Problems, Hebrew University, Jerusalem, p. 21. בשנת 1958 הגיע האו"ם לידי גיבוש סופי של המשפט הבינלאומי בכל הנוגע למעבר בתום לב במצרים המוליכים מן הים הפתוח אל המים הטריטוריאליים של מדינות שהמצרים אינם בשליטתן. ראה 'אמנה בדבר הים הטריטוריאלי והאזור הסמוך', כתבי אמנה, כרך 12, מס' 410.
45. בטלר, לעיל הערה 25, עמ' 116-133; *Security Council Official Record [SCOR]*, 9th Year, 664th Mtg.
46. הווטו הסובייטי הראשון בענייני המזרח התיכון הוטל בראשית שנת 1954 בקשר לפרשת הניסיון הישראלי להטות את ערוץ הירדן. הווטו בישיבת מועצת הביטחון. ראה: *SCOR*, 8th Year, 656th Mtg., 22.1.1954. ראה פרטים על השתלשלות העניינים בפרשה זו בעבודת הדוקטור של י' רואי, יחסי ברית המועצות-ישראל 1947-1954, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1972, עמ' 512-553; ראה גם אצל: M. W. Allen, *The Policy of the USSR towards the State of Israel 1947-1958*, Ph.D. Thesis, London University.

- 1961, pp. 198-205
47. על תעלת סואץ והבעיות המשפטיות הקשורות בתפעולה נכתבו מאות מאמרים וספרים. סקירה מקיפה ותמציתית מצויה אצל: J. A. Obieta, *The International Status of the Suez Canal*, The Hague 1960
48. ניתוח מעודכן בדבר ההבדלים הקיימים בין המשטרים הנוהגים בנתיבי המים השונים המצויים באזור ים סוף מצוי במאמרה של רות לפידות, 'זכויות שיט בנתיבי מים בינלאומיים באזור סיני וים סוף', בתוך א' דגני ואחרים (עורכים), סיני, תל אביב 1984, עמ' 893-905.
49. Ruth Lapidot, 'The Reopened Suez Canal in the International Law', *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, vol. 4, no. 1 (Summer 1976), pp. 1-49
50. אובייטה, לעיל הערה 47, עמ' 22; קווינסקי רייט כותב: 'זכויות שיט בתעלה מותנות בהסכמת המדינה אשר דרך הטריטוריה שלה היא עוברת. זכויות המעבר דרך מצרי ים מותנות באופי הבינלאומי של המצר.' Q. Wright, 'The Palestine Conflict in International Law', in M. Khadduri (ed.), *Major Middle East Problems in International Law*, Washington 1972
51. שני מסמכים אלה מובאים במלואם אצל אובייטה, לעיל הערה 47, נספח A & B.
52. ראה ר' לפידות, הערה 49 לעיל, עמ' 70.
53. ביבליוגרפיה מפורטת בסוגיה זו מצויה אצל ר' לפידות, שם עמ' 106-110.
54. לטיעון מפורט בדבר אי-הלגיטימיות של מדינת ישראל ראה: H. Cattani, *Palestine and International Law*, London 1976, chaps. V & VI; וכן: *Colloque de Juristes Arabes sur la Palestine*, Algiers 1967, pp. 170 ff.
55. לפרטי הטיעון הזה ראה מ' כדורי, הערה 50 לעיל, עמ' 79-83.
56. ראה במיוחד את ההצהרה של נציג מצרים במועצת הביטחון מוחמד אל קוני ב-29 למאי 1967, SCOR, 22th Year, 1343rd Mtg. וכן את הצהרתו של נציג סעודיה, אחמד שוקיירי, בעצרת הכללית ב-29 למאי 1967, General Assembly Official Record, 697th Mtg.
57. A. Melamid, 'The Legal Status of the Gulf of Aqaba', *AJIL*, vol. 53 (1959), pp. 412-413
58. ראה לדוגמה: E. Bruel, *International Straits: A Treatise in International Law*, London 1947, vol. 1, Section 36, p. 230 ff. and Section 37, p. 238 ff.
59. להפרכת הטיעונים הערביים ראה רות לפידות, 'זכויות שיט בנתיבי מים בינלאומיים באזור סיני וים סוף', עמ' 895.
60. על דיוני העצרת הכללית בסוף פברואר ובתחילת מארס 1957 ראה: מ' בר-און, מדיניות הביטחון והחוץ של ישראל בשנים 1955-1957, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1988, פרק ט"ז.
61. A. H. Dean, 'The Geneva Conference on the Law of the Seas, what was Accomplished?', *AJIL*, vol. 52 (1958), p. 621 ff. ליאו גרוס מסכם ואומר: 'ניתן לומר שהוועידה דחתה מכללא את התביעה להכיר במפרץ עקבה כמפרץ היסטורי:'

- L. Gross, 'Geneva Conference on the Law of the Seas and the Right of Innocent Passage through the Gulf of Aqaba', *AJIL*, vol. 53 (1959), p. 579 ff.
62. ראה לדוגמה: Ch. B. Selak Jr., 'A Consideration of the Legal Status of the Gulf of Aqaba', *AJIL*, vol. 52 (1958), pp. 660-668.
- R. R. Baxter, 'The Definition of War', *Revue Egyptien de Droit International*, vol. 16 (1960), pp. 1-14.
63. L. J. Bouchez, *The Regime of Bays in International Law*, Leyden 1964, p. 151 ff.
64. L. J. Baxter & J. Triska, *The Law of International Waterways*, Cambridge Mass. 1964, pp. 160, 163.
65. ל' גרוס, לעיל הערה 61, עמ' 576. ניסוח זה אינו אלא פרפרזה על ניסוחים בני סמכא אחרים כגון: H. Lauterpacht in Oppenheimer, *International Law*, London 1952, p. 508.
- או: G. Gidel, *Le Droit International Public de la Mer*, pp. 543-608.
66. מצוטט אצל נ' פיינברג, הסכמוך הישראלי-ערבי לאור המשפט הבינלאומי, ירושלים 1970.
67. E. Korovin, 'The Five Principles : A Basis for Peaceful Coexistence', *International Affairs*, no. 5 (Moscow 1956), pp. 46-47.
68. תביעות דומות העלו הסובייטים בקשר לשטחי הים הארקטי, אך באזורים אלו היו להם סיכויים יותר גבוהים להשיג הכרה בינלאומית בזכויותיהם ההיסטוריות.
69. L. J. Bouchez, 'The Freedom of the High Seas: A Reappraisal', in: Bouchez & Kayne (eds.), *The Future of the Law of the Seas*, The Hague 1973, pp. 225.
70. F. de Hartingh, *Les Conceptions Sovietiques du Droit de la Mer*, Paris 1960, p. 33.
71. קיימת ספרות ענפה על הפולמוס בנושאים אלו. להלן מספר חיבורים עיקריים: בקסטר, לעיל הערה 62; J. Stone, *Legal Controls of International Conflict*, London 1954; N. Feinberg, *The Legality of a 'State of War' after the Cessation of Hostilities under the U.N. Charter and the Covenant of the League of Nations*, Jerusalem 1961; G. Schwazzenberger, *Power Politics*, London 1964.
72. Q. Wright, *The Middle East Prospects for Peace*, New York 1969.
73. ראה בקסטר, לעיל הערה 62, עמ' 13.
74. Ph. Jessup, 'Should International Law Recognise an Intermediary Status between War and Peace?', *AJIL*, vol. 48 (1954), pp. 98-103.
75. נ' פיינברג, לעיל הערה 71, עמ' 56; לדיון מלא יותר בבעיה ראה: L. M. Bloomfield, *Egypt, Israel and the Gulf of Aqaba in International Law*, Toronto 1975, chaps. 5 & 6.
76. סעיף 36 של אמנת האג העוסק ב'כללים הקשורים בדיני המלחמה ומנהגיה'.
77. ג' סטון, לעיל הערה 71, חלק ה: 'סיום המלחמה', פרק 23; ליאו גרוס מעיר שהערבים מרבים להסתמך על הגדרותיו של לאוטרפכט בהוצאה משנת 1952 של ספרו של אופנהיים, אך לאוטרפכט עצמו מעיר באותו ספר שהפרה של הסכמי שביתת נשק משאירה בידי הצד הנפגע את ההחלטה אם שביתת הנשק עודנה בתוקף או שיש לחדש את פעולות האיבה.

- ראה: L. Gross, 'Passage through the Straits of Tiran and in the Gulf of Aqaba', *Law and Contemporary Problems*, vol. 33 (1968), p. 134; ראה את אותו טיעון אצל: G. Schwarzenberger, *Manual of International Law*, London 1967, p. 185
78. J. Stone, *Agression and World Order: A Critique of United Nations Theories of Agression*, Sydney 1958
79. League of Nations, *Records of the Conference for the Reduction and Limitation of Armament*, Series D, vol. 5, p. 11
80. U.N. General Assembly, Doc. A/AC 77/1.4, 1956, Annex II, pp. 30-31
81. קורובין, לעיל הערה 67, עמ' 47.
82. G. I. Tunkin, 'Peaceful Cooperation or "Intermediate Status"', *New Times*, no. 25 (1956); G.I. Tunkin, 'Coexistence and International Law', *Receuil des Cours*, vol. 95, no. 3 (1958), pp. 72-74; V. Durdenevsky, 'The Five Principles', *International Affairs*, no. 3 (Moscow 1956), pp. 45-57
83. קורובין, לעיל הערה 67, עמ' 50-51.
84. דורדנבסקי, לעיל הערה 82, עמ' 48-49; טונקין, לעיל הערה 82, עמ' 67-68.
85. שוורצנברגר, לעיל הערה 71, עמ' 91.
86. קושבניקוב, לעיל הערה 19, עמ' 434.
87. מצוטט אצל פיינברג, לעיל הערה 71, עמ' 64.
88. 'Irreversible' *United Nations Yearbook*, 1951, p. 294. הנוסח האנגלי הוא: 'Non-Agression Pacts'
89. SCOR, 549th Mtg., 1.9.1951. גם השופט קרילוב בדעת היחיד שלו במקרה של קורפו לא קיבל את טענתם של היוונים למצב של מלחמה נגד האלבנים.
90. Security Council Documents 1954, S/3168 and Add. 1
91. הרוסים נמנעו בהצבעה הסופית אך לא הטילו וטו. במהלך הדיון שהשתרע על שבע ישיבות תמימות נמנע סמיון צרפקין, הנציג הסובייטי, מלהתערב. ראה: SCOR, 6th Year, 549-556 Mtgs.
92. המצור עצמו הוטל כאמור זמן רב קודם לכן, אך באותם ימים היתה התעבורה הימית מנמל אילת ואליו דלילה ביותר. תשומת הלב הבינלאומית התמקדה בשנים הראשונות בסכסוכה של ישראל עם מצרים בדבר המעבר בתעלת סואץ. תיאור מפורט של השתלשלות העניינים ראה אצל בלומפילד, לעיל הערה 75, עמ' 7-10.
93. SCOR, 559-664 Mtgs.
94. SCOR, Docs. 1954, S/2298/Rev.1
95. בעניין הווטו הסובייטי הראשון ראה: Y. Ro'i, *From Encroachment to Involvement*, Jerusalem 1974, p. 115. על התדרדרות היחסים בין ברית-המועצות וישראל בראשית שנות ה-50 ראה: M. Shalev, *A Study of Soviet-Israel Relations*, MA Thesis, American University, Washington DC 1954
96. בעת הדיון הראשון העלה וישינסקי בנאומו שלושה טיעונים: (א) החלטת מועצת הביטחון משנת 1951 לא שינתה את המצב בשטח, ואין טעם לחזור על החלטה שלא ניתן ליישמה. הדבר עלול לפגוע ביוקרה של מועצת הביטחון. (ב) למועצת הביטחון אין מעמד חוקי

- בשאלה. את השאלה יש להפנות אל המדינות החתומות על אמנת קושטא משנת 1888 הממונות על הסדרי השיט בתעלה. (ג) בדרך כלל אין לכפות הסדרים בכל הנוגע לתעלות העוברות בתחומי ריבונותה של מדינה אחת. הדבר חייב להימסר להכרעת הצדדים באמצעות חוזים וולונטאריים. ראה: SCOR, 664th Mtg., 29.3.1954
97. ראה: מ' דיין, אבני דרך, ירושלים 1976, פרק 10; ראה גם: מ' שרת, יומן אישי, ה, תל אביב 1978, עמ' 1294-1322; פרטים נוספים אצל מ' בר-און, אתגר ותגרה, קריית שדה בוקר 1991, פרק ג.
98. בנושא זה קיימת ספרות עשירה. ראה: מ' בר-און, מדיניות הכיטחון והחוזן של ישראל בשנים 1955-1957, לעיל הערה 60. בעבודה זו מצויה גם ביבליוגרפיה נרחבת.
99. *International Law Commission Yearbook*, vol. 1 (1956), pp. 202-203
100. ראה למשל את נוסח ההצהרה הרשמית של ממשלת ברית-המועצות מיום ה-31 באוקטובר ב' Royal Institute of International Relations, *Documents on International Affairs*, London 1956, pp. 268-270. איגרותיו של בולגנין לראשי ממשלות אנגליה, צרפת וישראל מן ה-6 בנובמבר 1956 מובאות אצל רואי, לעיל הערה 95, עמ' 187-191.
101. GAOR, 639th Session, para. 148. 646th Session, para. 51 & 652nd Session, para. 1
102. GAOR, 660th Session, para. 84
103. GAOR, 667th Session, para. 165
104. מובא במברק ממשלחת ישראל בלונדון למשרד בירושלים מיום ה-21 במארס 1957, גנון המדינה, תיקי משרד החוץ, מיכל 2452 תיק מס' 5.
105. ראה: M. B. Moser, 'A Survey of the Definition of International Straits and of N. Feinberg, "Status Mixtus"', *Israel Law Review*, 3 (1968), pp. 50-66; ראה גם: *Palestine under the Mandate and the State of Israel*, Jerusalem 1963, pp. 290, 291
106. הסתייגות זו הוצגה בידי המשפטן הצרפתי פרנסואה שלא היה בשום אופן עוין לעמדות ישראל. ראה: *International Law Commission Yearbook*, 1 (1957), p. 149
107. D. H. N. Johnson, 'Some Legal Problems of International Waterways, with Particular Reference to the Straits of Tiran and the Suez Canal', *The Modern Law Review*, vol. 31, no. 1 (1968), pp. 153-164
108. *International Law Commission Yearbook*, op. cit. note 106, p. 149. לאחר מלחמת יום הכיפורים כאשר גברה נוכחותם באוקיינוס ההודי, ניסו הסובייטים להפריד בין מצריים הנמצאים בשימוש בינלאומי ובין מצרים שבהם אין לקהילה הבינלאומית אינטרס, כגון מצרי טיראן, אך הצעתם נדחתה. ראה בעניין זה אצל א' סלע, לעיל הערה 29, עמ' 71.
109. בנושא זה יצאו לאור פרסומים רבים. תיאורים טובים של השתלשלות העניינים ראה אצל: מ"א גלבוע, שש שנים, שישה ימים, תל אביב 1968. ראה גם: N. Safran, *From War to War*, Indianapolis 1975; W. Laquer, *The Struggle for the Middle East*, London 1969
110. עוד בעניין זה אצל: A. Sella, *The Soviet Rules of the Middle East Game*, The Soviet and East European Research Center, Hebrew University, Jerusalem 1974, Research Paper no. 11. סלע כותב: 'בשנת 1967 למדו הסובייטים מה הן המגבלות

של הסכסוך הישראלי-ערבי שנקל לעודדו אך קשה לפקח עליו. 'שם, עמ' 9.
111. על רגישותם היתרה של הסובייטים לדרכי התחבורה במזרח התיכון ראה אצל סלע, שם,
עמ' 6-8.

112. כך למשל מספר העיתונאי הצרפתי אריק רולו, שדיווחו מן המזרח התיכון היו מהימנים על
פי רוב, שהמרשל הסובייטי גרצ'קו ניסה לשכנע את שר ההגנה המצרי שמס בדראן להתיר
מעבר של מכליות נפט לאילת. ראה *Le Monde*, 27.5.1967. ראה בפרשה זו גם את תיאורו
הצבעוני של מוחמד חסנין הייכל אף שלא תמיד ניתן לסמוך עליו: M. Heikal, *The
Sphinx and the Commissar*, New York 1978, chap. 10

113. SCOR, 1342nd Mtg., 24.5.1967.

114. SCOR, Documents, Doc. S/7902.

115. SCOR, 1343rd Mtg., para. 242.

116. SCOR, 1345th Mtg., para. 99-105.

117. SCOR, Documents, Doc. S/7925.

118. SCOR, 1346th Mtg., para. 164.

119. ראה למשל את הרצאתו הלגליסטית המפורטת של נציג ממשלת מאלי, SCOR, 1346th
Mtg.

120. M. McGuire, 'The Background to Soviet Naval Development', *The World
Today*, vol. 27, no. 3 (1971)

121. טונקין, לעיל הערה 82, עמ' 72.

עלייה וקליטה

בן-גוריון בבולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפלטה*

טוביה פרילינג

א. הרקע לביקור

1. בבולגריה

בן-גוריון יצא למסע לרומניה ובולגריה בשבוע האחרון של נובמבר 1944. ארץ היעד העיקרית היתה רומניה, שבה היה מספר היהודים הגדול ביותר בשטח ששוחרר. רק אחרי כן התכוון להגיע לביקור בן יום אחד בבולגריה. לאחר מספר ימי המתנה בטורקיה התברר לבן-גוריון כי לא קיבל אשרת כניסה לרומניה. על כן שינה את תכניתו ויצא קודם לבולגריה. הוא עשה שם כשבוע ימים במסע מרוכז, אינטנסיבי ומרתק, ולרומניה לא הגיע כלל.¹

בן-גוריון יצא אל בולגריה שלאחר מהפכת ה-9 בספטמבר 1944, שהעלתה לשלטון את 'חזית המולדת', קואליציה של ארבע מפלגות (המפלגה הקומוניסטית, ברית האיכרים, המפלגה הסוציאל-דמוקרטית והחוג האליטיסטי האנטי מלוכני – 'זווינו'), שמאז 1939 ניהלו מערכה נגד המשטר שהפך בהתמדה יותר ויותר פשיסטי. קואליציה זו קמה יום לאחר כניסת הצבא האדום לבולגריה ועמדה בבסיסה של ממשלה שהורכבה במעין פרייטט, שהיה לו קשר מועט לכוחן היחסי של המפלגות: ארבעה שרים ממפלגת האיכרים הגדולה, ארבעה מחוג 'זווינו' וארבעה מהמפלגה הקומוניסטית. עוד ארבעה מושבים חולקו, שניים למפלגה הסוציאל-דמוקרטית הקטנה ושניים לאישים פוליטיים בלתי תלויים. אף שה'זווינו' קיבלו את מה שנראה היה כשלושת המשרדים הבכירים: ראשות הממשלה, משרד החוץ ומשרד המלחמה, נתברר במהרה כי עמדות הכוח המרכזיות נמצאו בידי המפלגה הקומוניסטית: משרד הפנים, הממונה גם על הביטחון הפנימי והמיליציה, ומשרד המשפטים, שיזם וניהל את 'משפטי העם' נגד 'אויבי האומה'.²

מהפכה זו הקרינה גם על המצב הפוליטי בתוך הקהילה היהודית. ההשתלטות הקומוניסטית ההדרגתית על בולגריה באה לביטוי גם בשינוי חד בהנהגה בתוך הקהילה היהודית. ההנהגה הציונית סולקה מהנהגת המוסדות היהודיים, הארציים והקהילתיים בידי חברי המפלגה הקומוניסטית שהלכה והתחזקה, ובן-גוריון נקלע

* מאמר זה לקוח מתוך עבודת מחקר לשם קבלת תואר דוקטור שנערכה במכון ליהדות זמננו בהדרכתו של פרופ' יהודה באואר.

בביקורו זה לתוך מאבק שהתרחש בעיקרו בחודשים הראשונים שלאחר המהפך הפוליטי וסופו, למעשה עם חיסולה של גלות בולגריה ועלייתה ארצה בשנים 1948–1949. נקלע והתערב: אם במאבק בין המפלגות הציוניות השונות על ההנהגה בתנועה הציונית, ואם במאבק בין התנועה הציונית לבין הקומוניסטים, על השליטה בקהילה.³

בן-גוריון הגיע אפוא לבולגריה בתקופת ביניים שבין משטר מלוכני בורגני לבין משטר קומוניסטי שילך ויתבסס בהתמדה. ככל תקופת ביניים הולידה גם תקופה זו מצב פוליטי וחברתי מורכב ביותר. בימי ביקורו הספורים ניסה בן-גוריון להבין את תמונת המצב כדי להצליח ולרתום את הכוחות העיקריים שפעלו בהווה נזילה זו למטרותיו. הוא קיווה שכוחות אלה יאפשרו ליהודים הרוצים לעלות מבולגריה לצאת או, במקרה גרוע יותר, לפחות לא יתנגדו לפעולות שיחזקו את הקהילה מפני התבוללות, וישמרו לקראת עלייה בבוא העת.

2. ביישוב ובתנועה הציונית

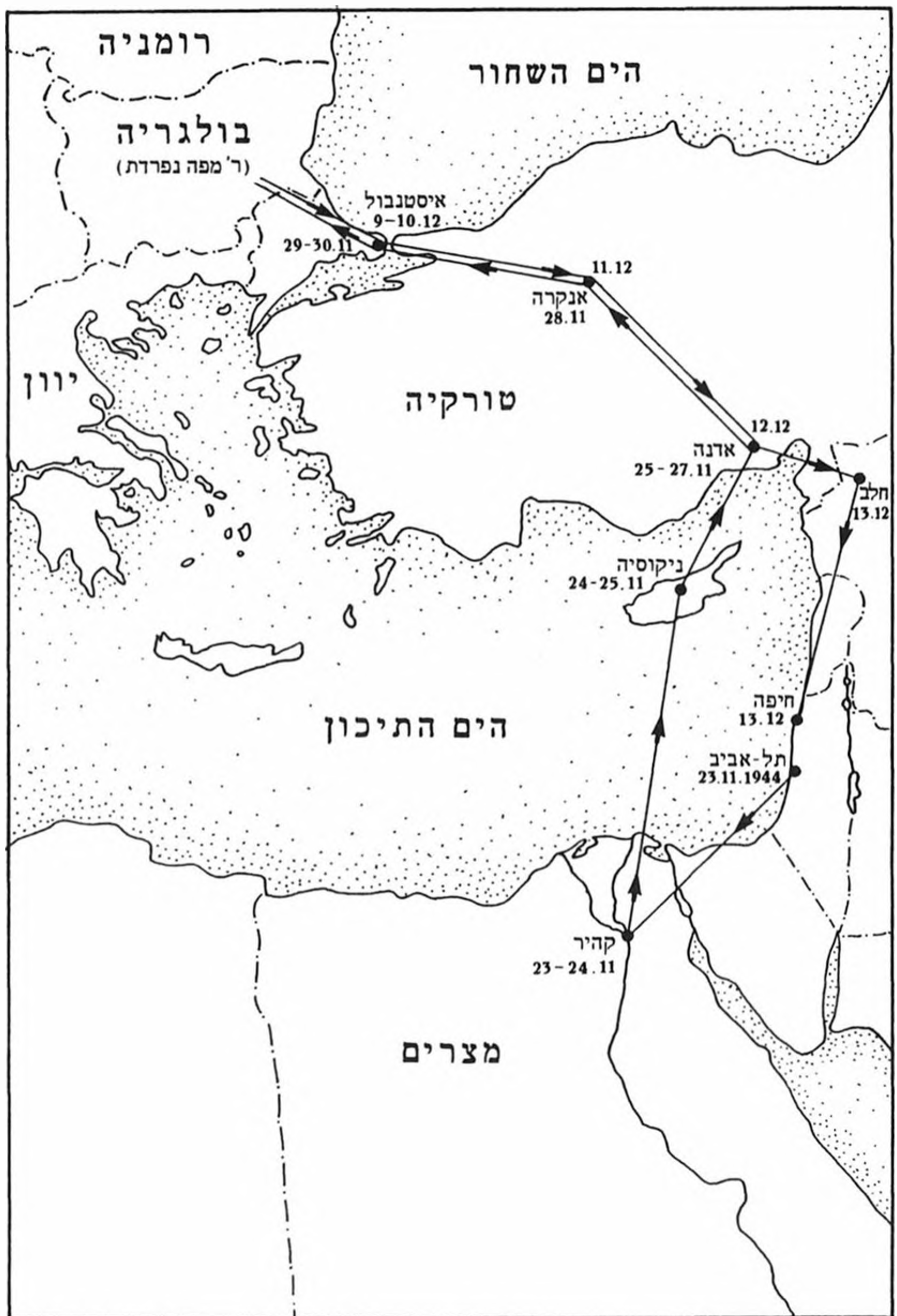
שבועיים קודם שיצא למסע, ב־6 בנובמבר, נורה למוות הלורד מוין, השר הבריטי התושב בקאהיר ובמזרח התיכון, בידי שני חברי לח"י. בכך הגיעו לשיא חדש פעולות הטרור נגד מטרות בממשל הבריטי והחריפו את התחושה בקרב מנהיגות היישוב שדרך זאת תחבל בסיכוי של שינוי לטובה במדיניותה של אנגליה כלפי היישוב בתום המלחמה. ב'יישוב המאורגן' ששלל אז את דרך המאבק הזאת הצביעו גם על שתי סכנות אחרות: הסכנה שהבריטים יגבירו את לחצם על היישוב, ובכך תיפגע יכולתו לבנות בסתר כוח צבאי, וזאת כאשר זיכרון חיפושי הנשק ומשפטי הנשק היה עדיין טרי; הסכנה כי השלמה עם פעולות כאלה תתפרש כהסכמה לפעולות נבדלות, לא מתואמות, שמשמעותן פגיעה חמורה במבנה הדמוקרטי העדין והמורכב של יישוב המושתת על יסודות וולונטריים, ובמוסדותיו הנבחרים.⁴ ההתנקשות בחייו של הלורד מוין ואירועים אחרים שקדמו לאירוע זה (ואין זה המקום לסקור אותם) הובילו אל ההחלטה על ה'סזון' שבה היה לבן-גוריון מקום מרכזי.⁵ בן-גוריון האשים את אצ"ל ולח"י כי פתחו במלחמת אזרחים חד צדדית והצביע על שתי אפשרויות עיקריות העומדות לפני רוב היישוב: 'טרור או מאבק ציוני מדיני. ארגוני טרור או יישוב מאורגן.' יישוב המבקש לנהל מאבק מדיני חייב להיות מאורגן, אחראי ובעל כושר פעולה. ארגוני טרור ופעולות טרור מסכנים מאבק כזה ויש לפעול נגדם, 'לפעול ולא רק לדבר'. היישוב, כך פסק, עומד לא רק לפני 'אידיאולוגיה טרוריסטית', שעליה ניתן לענות ב'הסברה אידיאולוגית'. היישוב עומד מול פעולות טרור המחבלות בקיומו ובארגונו, במלחמתו, במדיניותו ובעתידו, ועל כך יש לענות במעשים. בן-גוריון הוקיע את התופעה, את ביטוייה המעשיים והציע גם דרך פעולה לביעורה.⁶ בן-גוריון יצא אפוא לביקור בבולגריה בתקופה רגישה ומתוחה ביישוב: שניים מחברי הנהלת הסוכנות התפטרו על רקע ההחלטה על ה'סזון' וריחפה סכנה של 'מלחמת אזרחים', כפי שהוא עצמו הגדיר. ואילו הבריטים הגיבו בשורה של ביטויי מחאה וזעם, ובהם סימנים של 'צינון' ביחסו של צ'רצ'יל, שהוגדר כאוהד הציונות, וכשתגובה בריטית אפשרית היתה הכרזה על הפסקה מידית של כל עלייה

לארץ־ישראל. החלטות הנהגת היישוב והגינניים הבוטים והחד־משמעיים לפעולת ההתנקשות לא יכלו להפיג את המתיחות באחת.⁷

מה מצא בן־גוריון לצאת למסעו לבולגריה דווקא בשעה כה רגישה? התשובה טמונה בהבנה של בן־גוריון את המצב הכולל שהמפעל הציוני היה נתון בו אז ובהגדרת מטרות המסע בעיניו. כי בסופו של דבר, למרות הסערה שעורר מעשה ההתנקשות הזה ולמרות החשש שהבריטים יקשיחו את מדיניותם ביחס ליישוב, על היישוב ועליו להמשיך בהכנות למאבק המדיני והאחר הצפוי לאחר המלחמה. בהיערכות זו חובה לשלב את הדאגה לשארית הפלטה, את לימודה, את חידוש הקשר עמה וחיזוקו ואת רתימתה למאבק על גורלה ועל גורל היישוב, אשר בעיניו היו כרוכים זה בזה. כל זה בטרם התמסדו והשתרשו המשטרים החדשים, שהסדריהם לגבי יציאת יהודים ומעמדם מי ישרם. בן־גוריון הגדיר את מטרות המסע בכמה הזדמנויות ובאופן מפורט ביותר במכתב שכתב מקאהיר, בדרכו למסע, למרק ירבולום, ידידו הוותיק, מאנשי פועלי־ציון ובזמן המלחמה ממרכזי פעולות הסיוע וההצלה במערב אירופה. במכתב סקר בהרחבה את המצב הפנימי ביישוב, את סכנת הטרור וההחלטות להיאבק בו, את הפילוג ופרישת סיעה ב', ובתוך כל זה את החשיבות לצאת אל שארית הפלטה, לארגן את פעולות העזרה לנזקקים, לארגן את הילדים – ובעיקר היתומים – לעלייה ולהכין את הציבור הזה למאבק המדיני הצפוי. בתמצית הגדיר זאת בן־גוריון גם כתשובה לשאלה ששאל וייצמן בדיון בהנהלת הסוכנות: 'מה רוצים היהודים – מה רוצה שארית הפלטה.' בן־גוריון השיב: 'רק בשביל לברר שאלה זו החלטתי לנסוע לאירופה.' כלומר: להכיר באורח בלתי אמצעי את שארית הפלטה, את בעיותיה ואת תכניותיה, לעמוד מקרוב על הסכנות האורבות ליהודים באזורים שנשתחררו – ניתוק עקב התבוללות רצונית או התבוללות כפויה בעידוד השלטון הקומוניסטי; סכנות של מחסור האופייני לשעת מלחמה ומוצאה, קור, רעב ומחלות – ולגזור מתוך כך את ההיערכות הנדרשת לסיוע לשארית הפלטה במקומותיה ולארגנה לעלייה מוקדם ככל האפשר.⁸ טעם אחר ליציאה לביקור, דווקא באותה שעה, היה פרוזאי למדי: המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית החלה לארגן את הנסיעה כבר בראשית ספטמבר,⁹ ומשעה שניתן סוף סוף אישור, גם אם חלקי, צריך היה לנצלו. הקשיים שהערימו הרוסים – ואפשר גם הבריטים – על קיום הסיור ברומניה הוכיחו כי ההחלטה לא לדחות את הסיור בשל האירועים בארץ היתה החלטה נכונה.

ב. מהלך הביקור

בן־גוריון יצא לביקור ברומניה ובבולגריה ב־23 בנובמבר 1944. הוא יצא את סופיה בדרכו חזרה ארצה ביום ה', ה־7 בדצמבר ב־21.30, לאחר ביקור של שבוע ימים. ביום שישי בבוקר הגיע לקושטא, וביום ד', כ"ז כסלו תש"ה, ה־13 בדצמבר הגיע לתל אביב. הוא הגיע לבולגריה לאחר מסע מפרך מירושלים, דרך קאהיר, ניקוסיה, עד הגיעו לטורקיה שבה שהה כשלושה ימים בהמתנה לאישורים המתאימים לכניסה לרומניה. ב־30 בנובמבר התברר לבן־גוריון כי לא יזכה בקרוב באישור הכניסה לרומניה, והשאלה שרשם לעצמו היתה 'אם לחכות פה עד התקבל תשובה – או לנסוע

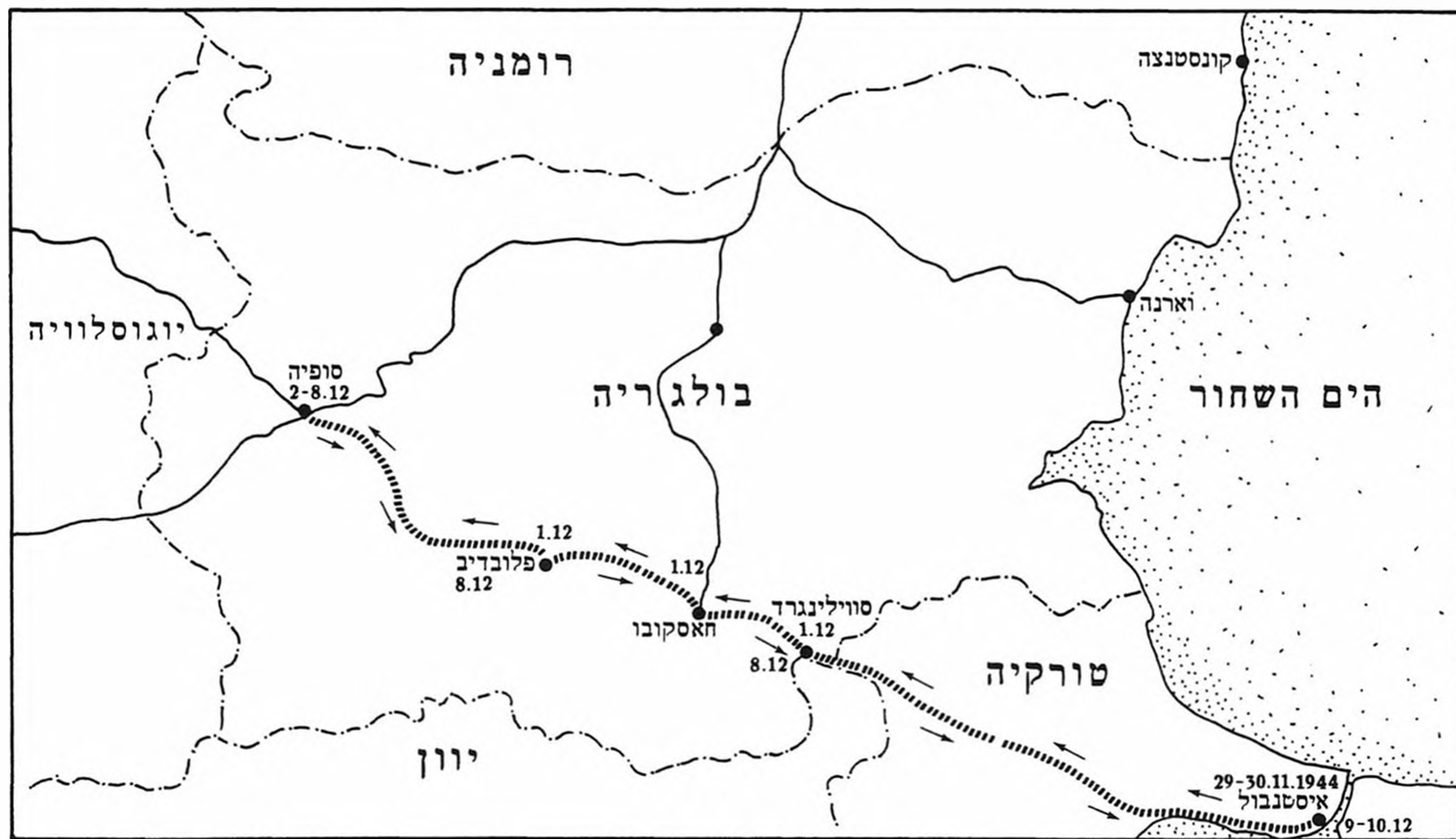
מסעו של בן-גוריון לבולגריה

לסופיה'.¹⁰ בן-גוריון לא התלבט זמן רב, ובתשע בלילה יצא לבולגריה, ועמו אהוד אבריאלי, נציג המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בקושטא, וויטלי חיימוב, נשיא ההסתדרות הציונית המאוחדת בבולגריה.¹¹ בשובו ארצה התברר לו כי טוב שלא השהה ביקורו עד לתשובת הרוסים באשר לביקורו ברומניה, שכן תשובה זו בוששה לבוא.¹²

במהלך ביקורו קיים בן-גוריון עשרות פגישות עם שלושה סוגים עיקריים של מתוועדים: יהודים ועסקני הקהילה, פקידים ומדינאים בולגרים ונציגים של הכוחות הזרים שעשו בבולגריה באותה עת. מפגשיו עם יהודי בולגריה היו סוערים ונרגשים. הוא השתתף בקבלות פנים, באספות עם ובפגישות מצומצמות יותר עם נציגי המפלגות היהודיות השונות בבולגריה. הוא נועד עם ארבעה מרבני בולגריה, עם נציגי תנועות הנוער ועם 'עמך' יהודים, כמו שוכני משכנות העוני בסופיה ונשי חילים יהודים בולגרים ואימותיהם, אשר שטחו בפניו בקשות שונות. בן-גוריון נועד עוד עם משלחת של פליטים יהודים מהונגריה שהצליחו להגיע לבולגריה, עם חברי מערכות העיתונים הציוניים בבולגריה, כמה ציונית ופועלי ציון, וכן נפגש מספר פעמים לצורך דיווח, תיאום והנחיה עם שליחי היישוב וניה פומרנץ, יוסף וארון, אהרון בן יוסף ומשה אגמי, שעשו באותה עת בבולגריה.¹³ בן-גוריון נועד עם שורה ארוכה של ראשי המדינה בבולגריה, בהם ראש הממשלה, קימון גיאורגייב, שר הפנים, אנטון יוגוב ('צעיר, צנום, חלקלק'), שר החוץ, פרופ' פטקו סטיינוב ('איש סימפטי, ישר, אך מחוסר ישע'), וכן עם שר התעמולה דימו קאזאסוב. כדי לשוות לביקור אופי ממלכתי, ארגנו השליחים לבן-גוריון את הפגישה הראשונה עם ראש הממשלה ואחרי כן עם שאר השרים. בן-גוריון נועד עוד עם שניים מתוך שלושת עוצרי המלך הינוקא, סימאון, ופגישה נוספת, טקסית בעיקרה, קיים בן-גוריון עם המטרופוליט סטיפן ראש הכנסייה של סופיה, שסיפר לבן-גוריון על העזרה שהוא הגיש ליהודים.¹⁴

בן-גוריון נועד גם עם נציגי מפלגות בבולגריה, עם גיאורגי דימיטרוב, ראש מפלגת האיכרים (ואל לנו להחליפו בגיאורגי מיכילוביץ דימיטרוב שהיה מזכיר הקומינטרן 1935–1943, וב-1946 נעשה ראש הממשלה הקומוניסטי של בולגריה), וכן עם נציגי המפלגה הסוציאליסטית הבולגרית – ד"ר אטאנס מוסקוב וכריסטו פונב, שהביאו לו את ברכת מפלגתם, וביקשו את חוות דעתו על פעולותיה. עוד נפגש עם דמות מפתח בחיים הפוליטיים של בולגריה באותה עת, צולה דרגויצ'ובה, המזכירה הכללית של הוועד המרכזי של 'חזית המולדת', 'בחורה כבת ארבעים, לא מכווערה, פיקחת'.

בבולגריה שהו באותה עת נציגי כוחות בעלות הברית המשחררים, ובן-גוריון נועד לצרכים שונים גם עמם. בהם ראש הנציגות הבריטית האזרחית בסופיה, א' יוסטון בוסוול, וראש המשלחת הצבאית הבריטית, הגנרל אוקסלי. הגנרל 'חקר' את בן-גוריון על התכניות של היישוב ועל האפשרויות של ארץ-ישראל. הוא נועד גם עם ראש הנציגות האמריקנית האזרחית בסופיה, מיינרד ברנס, איש בקי ברזיה של בולגריה, אשר שירת שנים רבות בבלקנים. בן-גוריון נפגש גם עם הצד הסובייטי, עם סגן מפקד הצבא האדום בבולגריה – הגנרל הרוסי צ'רפנוב, '... אדם הגון מאוד,

קנ"מ 1:3.000.000

מסעו של בן-גוריון בתוך בולגריה

איש רוסי עממי טוב ... היה עוד חייל בצבא הצארי.¹⁵

בן-גוריון נכנס לבולגריה ויצא ממנה בקרון רכבת מיוחד שהועמד לרשותו, כיאה ל'ראש מדינה' ול'מלך היהודים', כפי שהוגדר בפי מארחיו. הסיבות לכבוד הרב שזכה לו היו קשורות במצבה המדיני והכלכלי של בולגריה באותה עת ובהנחה של חלק ממארחיו כי בידיו המפתח אל 'היהדות העולמית', ודרכה אל הסיוע של מעצמות המערב אשר לו בולגריה נדרשה. בן-גוריון מילא את תפקיד 'ראש המדינה' עד תום ומתוך קריאה מדויקת של הכוחות הפועלים בבולגריה ניסה לתמרן בתוכם וביניהם ולהפיק מהם את המרב.

ג. פעולות ותוצאות

ביקורו האינטנסיבי של בן-גוריון בבולגריה לא התנהל לפי תכנית פעולה סדורה שהוכנה מראש. הטעם היה פשוט: לא היתה תכנית כזו. בן-גוריון לא התכוון לשהות בבולגריה יותר מיום, וגם עוזריו ומלווייו לא יכלו לדעת מראש על שינוי סדרי המסע. כך אילתרו אפוא הוא עוזריו ומארחיו סדר יום שנגזר ממטרות העל שהוצבו למסע, על פי מה שניתן היה להספיק ולארגן בהתרעה כה קצרה. על אף האילוצים האמור הצליח בן-גוריון – בסיוע עוזריו ועסקנים בקהילה – לערוך מסע שבו טיפל במספר נושאים מרכזיים, ואשר נודעה לו גם חשיבות מורלית רבה ליהדות בולגריה אך גם חשיבות מעשית, שהשלכותיה ניכרו גם בטווח הקצר וגם בטווח הארוך.¹⁶

1. המפגש עם המצוקה ודרכון פעולות העזרה לבולגריה

שני מפגשים שערך בן-גוריון בביקורו זה ביטאו באורח מובהק את המצוקה הגדולה של חלקים מיהודי בולגריה, קהילה אשר יחסית לרוב יהודי אירופה שפר עליה גורלה.¹⁷ המפגש הראשון היה עם משלחת של נשי חיילים יהודים ואימהותיהם, שבאו אל בן-גוריון וביקשו את התערבותו למען שחרור יקיריהן. נשים אלה סיפרו לבן-גוריון כי יקיריהן עבדו כחמש שנים בעבודת פרך. אחר כך, אחרי השחרור והמהפכה, גייסו אותם לצבא ושלחו אותם להונגריה. התנאים שחיילים אלה נתונים בהם גרועים, והתשלומים שהמשפחות מקבלות נמוכים ואינם מספיקים. גברים אלה היו חלק מכלל הגברים היהודים בבולגריה, אשר גויסו במהלך המלחמה לעבודות כפייה, גויסו ושחררו חליפות. הם גויסו מחדש לאחר מהפכת ספטמבר, ועם הכרזת המלחמה על גרמניה נשלחו לחזית. בן-גוריון הבין היטב כי אינו יכול להושיע בעניין זה, שכן בפגישתו עם שר הפנים יוגוב יום קודם הסביר לו הלה את מדיניות הגיוס של הממשל החדש ואת העובדה כי גיוס זה נעשה לפי אמות המידה הנהוגות בו. כשבן-גוריון תיאר את הפגישה לחברי ההנהלה אמר: 'הן פנו אלי שאני אוציא אותם מהצבא. זה היה קצת מגוחך, אבל קורע לב.' וליומנו סיפר בקצרה על הפגישה ועל השאלה שניקרה בו: 'מה לענות?'¹⁸

הפגישה עם אימהות ונשות החיילים, שביטאה את הפנים הכואבים של תהליך 'ההשתלבות' בבולגריה, היתה מעין מבוא לפגישה השנייה: מפגש קשה עם מצוקה ועוני מנוול, שהותיר רישום עמוק על בן-גוריון. ביום הרביעי לשהותו בסופיה בא בן-גוריון עם מלווייו לשכונת העוני יוץ'-בונאר (או – אוצ'בונאה, בטורקית: שלוש

בארות). את שראה וחש חזר ותיאר מספר פעמים: 'הלכתי לראות את שכונת העוני; בשבילי היתה זו שעה חשובה, אולי החשובה בבולגריה, זהו דבר איום ונורא.' בן-גוריון הסביר באריכות את דרך היווצרותה של המצוקה בשכונה הזו, את גירוש היהודים מסופיה ומערים אחרות לערי השדה, את שובם לאחר השחרור לעריהם ולסופיה, שם מצאו כי רוב הבתים נתפסו בידי הבולגרים, גם בשל המחסור הגדול בדירות שהחריף בשל הפצצות האמריקנים והאנגלים את סופיה כאחת מבירות מדינות ה'ציר', את העובדה שלחלק מהיהודים, ובעיקר לאמידים שבהם החזירו את הדירות, גם קודם שנכנס לתוקפו הצו על החזרת הרכוש היהודי, אך לא כך לגבי חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה היהודית. שכן 'שום ממשלה לא תעז להוציא בולגרי מדירתו ולהשיב בה יהודי, גם קומוניסטים לא יעשו זאת'. המצוקה כה גדולה גם משום ששכונה זו אכלסה בעבר כ-2000 נפש, וכבר אז היתה שכונת עוני, ועתה גדל מספר יושביה והגיע ל-15,000 בקירוב. בן-גוריון תיאר את המפגש בצבעים עזים:

הייתי בארבעה חדרים. בחדר הראשון מצאתי רק משפחה אחת, הבעל בצבא, האישה מקבלת 500 ליבה לחודש, מנכים לה שכר דירה, זהו בכספנו פחות מ-20 גרוש, שני ילדים ערומים ויחפים, גם היא יחפה. היא אינה יכולה לצאת החוצה, הילדים אינם יכולים ללכת לבית הספר. נכנסתי לחדר השני – שתי משפחות, אישה בריאה, בעלה קצב, גם היא כנראה מגזע קצבים, אישה שנייה חיוורת, מניקה ילד, הרה, עם עוד שני ילדים חיוורים, נורא להביט אליהם, רזים. אני בטוח שילדים אלה לא יתקיימו יותר מחודש, שישה שבועות, יחפים, כולם יחפים, לבושים סחבות. בחדר אין כלום מלבד שתי מיטות, ובו גרות שתי משפחות. בחדר השלישי – ארבע משפחות, המון ילדים, כולם חיוורים, תו המוות על מצחם, שני גברים ביניהם – אחד זקן משותק וצעיר משוגע, כולם באותו חדר. בחדר רביעי – שלוש-ארבע משפחות, אותה תמונה, ילדים העומדים למות, דבר איום ונורא. ניסיתי לדבר אתם, אך התביישתי. אלה שהלכו אתי דיברו בולגרית. כולנו היינו מלוכשים, ראיתי שהם נפגעו: מה אתם באתם לראות אותנו, אנשים על סף הייאוש בהחלט, דבר איום ונורא.

ביומנו, בתוך תיאור הביקור כתב: 'זוועה, קלון, תהום ... אימה.'¹⁹ המפגש הראשון הזה של בן-גוריון עם שארית הפלטה, לא כמושג מופשט, אלא עם התגלמותו של המושג בפועל, הצליל וזיכך את ראייתו בכל האמור לגבי הסכנות האורבות לשארית הפלטה ובדחיפות שבהושטת הסיוע הפיסי והרוחני לה. בן-גוריון לא נטה להתרגש בקלות, ועם כל עוצמת התרגשותו לאחר הביקור בשכונה, כמו גם לאחר שאר חוויותיו בבולגריה, לא איבד את היכולת לראות את הבעיות לפי שיעורן הנכון. מנקודת מבטו לא שיקפה השכונה הזו את מצבה של כל יהדות בולגריה, אלא את מצבה האפשרי של שארית הפלטה באזורים המשוחררים, אם היישוב לא יתארגן וייערך להושטת הסיוע הנדרש גם אידיאולוגית וגם מעשית בזמן ובמקומות הנכונים. השכונה הזו הפכה לגביו לדגם של מצב אפשרי של שאר יהודי אירופה, שילכו וייחשפו לסכנות ולמצוקות הפיסיות של הרעב, הקור והמחלות, אך גם לסכנות הצפויות מלחץ אידיאולוגי: של 'הספר האדום' הקומוניסטי מכאן ושל השידול והסיוע

היהודי־פילנטרופי הגזור להמשך קיומה של הגולה – של גורמים כהיצ'ם והג'וינט – מכאן. על לקחים אלה עמד כבר במהלך הביקור וחזר עליהם בשוכו, ובדווחו בהנהלת הסוכנות אמר:

... אותו דבר שראיתי בבולגריה חל כמעט במידה שווה על כל היהדות באירופה. אבל איחד את הדיבור על 45,000 אלה. צריך להחיש עזרה, בייחוד לילדים. אני בטוח שרובם הגדול של הילדים ימותו מקור, ממחלות, מחוסר מזון וחוסר רפואות. אין רפואות בבולגריה, צריך להגיש להם עזרה. בעניין העזרה יש סכנה עצומה. יש שם שלטונות הקומוניסטים היהודים, שהם יכולים לאבד את שארית היהודים שניצלה באופן גופני ...²⁰

בן־גוריון לא בזבז זמן. הוא תבע להירתם מיד לסיוע וידא את ביצועו. הסיוע הטוב ביותר בעיניו היה ארגון יהודי בולגריה לעלייה מידית, והוצאתה אל הפועל. אולם גם הוא ידע כי דבר זה אינו מעשי. גם משום שלא כל היהודים ירצו לעלות, וגם משום שבמקרה הטוב, אם כל האישורים יושגו, עמדו לרשותו 'על הנייר' כ־10,000 רשיונות, ובמציאות הרבה פחות. שכן חלק מהרשיונות הובטחו כבר ליהודים, כאמצעי להבטחת חילוצם מאזורים שהיו עדיין בשליטת ה'ציר', והרשויות הבריטיות כבר ניכו הבטחות אלה מהמכסה הכללית. על כן הפריד בן־גוריון בין שני סוגי סיוע, בין הסיוע לטווח הקצר לבין זה לטווח הארוך.

להשגת הסיוע המידי, סיוע חרום, פעל בן־גוריון עוד בהיותו בבולגריה ומיד לאחר שובו. לאחר הביקור בשכונה פעל אצל הג'וינט לחלוקה מידית של בגדים ונעליים, והפעולה התבצעה מיד.²¹ כן הורה לראשי התנועה הציונית ולשליחי היישוב במקום להשיג את האישורים המתאימים לשיגור סיוע מהיישוב. בדרכו לארץ, בקושטא, כבר נמסר לבן־גוריון כי שרי המסחר והכספים בבולגריה הסכימו להתיר משלוחים של בגדים, נעליים ותרופות ליהודי בולגריה, ולעצמו רשם: 'להודיע כמויות ולהחיש המשלוח'.²² בהגיעו ארצה הורה לארגן משלוח של 5000 זוגות נעליים לילדים, תרופות וסבון, ומספר ימים אחרי כן ביקש לוודא ביצוע, ובמכתב ששלח לאהוד אבריאלי שאל אם ההנחיות שהשאיר מולאו ואם משלוח הנעליים התקבל. משלוח זה היה ראשון ואחריו באו עוד.²³

במקביל, וגם זאת כסיוע מידי, פעל בן־גוריון להוצאה מהירה מבולגריה של מי שרק ניתן, ובראש ובראשונה הילדים. החלטה זו של בן־גוריון בדבר הילדים נסמכה על המצוקה, אך גם על האישורים שהועמדו לרשות היישוב כבר באוקטובר. אז הודיעו הבריטים על הפשרת 10,300 רשיונות שעוד נותרו, תוך שהם מגדילים מסיבות פוליטיות את מספר הרשיונות עבור ילדים על חשבון המבוגרים. בישיבה שבה סוכם הביקור ביוץ'־בונאר, ולאחר ששמע דיווחים שונים, מוניה פומרנץ, אהוד אבריאלי ושאר המשתתפים הנחה אותם 'לארגן קבוצות נוער לעלייה, להכניס לקבוצות עשרות עשרות מילדי העוני ... לארגן מחקר הילדים, צילום, תיאור מצבם, לשם העלאתם לארץ מחוץ לחשבון'. שלושה ימים אחר כך, עוד בהיותו בבולגריה, החליט להקצות לילדים 450 מתוך 1000 הרשיונות שהועמדו עוד קודם לרשות ההסתדרות הציונית בבולגריה, אך לא נוצלו בשל מגבלות שהטילו הבולגרים ובשל קשיי תחבורה: 200 הוקצו לילדי שכונות עוני, 150 לילדים שנכללו כבר ברשימות

ההמתנה ואישוריהם הגיעו, ו-100 לילדים מערי שדה. בהנחיות שהשאיר לחברי התנועה הציונית בבולגריה חזר והדגיש את הדחיפות בטיפול בילדים:

המרכז הציוני ומרכז החלוצי ישימו לב באופן מיוחד לילדי העוני בסופיה ובערים אחרות, יטפלו בהם, ידאגו לבריאותם, לזיקתם לעם היהודי, לחינוכם העברי, ועל הכול לעלייתם לארץ, כי בהעברת הנוער היהודי מהגיל הרך ביותר עד גיל הצבא בזמן הקרוב ביותר לארץ יש לראות את התפקיד הגדול והדחוף ביותר של יהודי בולגריה והתנועה הציונית העולמית.

בשובו לארץ הדגיש בהנהלת הסוכנות את חשיבות ההיערכות לפעולה מדינית מיוחדת להעלאת הילדים מכל אירופה ובתוך כך בבולגריה, תוך פריצת גבולות הספר הלבן. כן הדגיש כי לתכנית המדינית של היישוב באותה עת יש שני פנים: הפן הפוליטי שמשמעו דרישה למדינה יהודית, והפן השני העלאת המיליון הראשון, וראשונים בתוך זה הילדים. הוא סיכם: '... מוכרחים לעשות מפעל פוליטי, שיוכלו להעלות ילדים אלה, זוהי הצלה.'²⁴

את הסיוע ארוך הטווח ראה בן-גוריון בחיזוק החינוך העברי הציוני, הוא ה'חיסון [ה]מוסרי ו[ה]אידיאי [ה]גדול'²⁵ כנגד איום המשנות הזרות, שאפשרות פגיעתן היתה גדולה במיוחד בעיתוי האמור. בן-גוריון הגדיר בבהירות רבה את האיום הקומוניסטי בכלל, ואת השתלטות הקומוניסטים על הרחוב היהודי בפרט, וראה בו סכנה גדולה במיוחד לנוער, 'כי בכל זאת הקומוניזם זה לא רק שלטון, זו היא אידיאה, ואם לא תהיה אפשרות של עלייה מהירה, אז הציונות עומדת שם בסכנה גדולה. ...'²⁶ בן-גוריון החל בהטמעת המסר הזה ובתרגומו לשפת מעשה עוד בהיותו בבולגריה, לאחר שלמד כי חלה הרעה רבה במעמד הלימודים העבריים בה. כבר במהלך ביקורו ביוץ'־בונאר ראה כי החינוך שם הוא חינוך קומוניסטי, וכי חינוך זה הולך ודוחק את החינוך העברי בכל רחבי בולגריה. בית ספר זה היה דוגמה מובהקת למהלך כולל של חינוך קומוניסטי שנועד לטפח את ההזדהות עם העם הבולגרי ואת תחושת השותפות של שני העמים ולקדם את תהליך ההשתלבות של היהודים בבולגריה. בן-גוריון למד עוד כי תנאי ההעסקה של המורים למקצועות העבריים הורעו, אף שחברי הקהילה הציונים השלימו את משכורתם, כי מכסת שעות הלימודים העבריים הוקטנה – לימוד עברית הוגבל לשלוש שעות בשבוע והלימודים העבריים הוצאו בהדרגה מתכנית הלימודים – כי מורים רבים פוטרו או עזבו בשל ההרעה המתמדת במצבם וכי מופעל טרור נגד מורים עבריים בערי השדה. עוד למד כי פעולת הקומוניסטים לכיבוש החינוך כללה היערכות נמרצת בתחום ההוצאה לאור ופרסום ספרות וכתבי עת רדיקליים. בספריות מיוחדות שהוקמו הועשרה הספרות שעסקה בשאלות קיומו של המיעוט היהודי בבולגריה, ומוזערה הספרות הלאומית. בן-גוריון קרא לראשי הקהילה וראשי התנועה הציונית לתבוע בתוקף חינוך עברי ולהתנות כל שיתוף פעולה עם הנהגת הקהילה הנתונה תחת השפעה קומוניסטית בהחלת 'מינימום' של חינוך עברי בבתי הספר. הוא עצמו הספיק לתבוע זאת בפגישות שקיים עם הקונסיסטוריה (מועצת הקהילות של יהודי בולגריה, שהוקמה מחדש בספטמבר ובה רוב מוחלט לקומוניסטים), עם נציגי המפלגה הקומוניסטית עצמם, עם חברי המרכז הציוני ועם חברי מרכז 'החלוצי'. כן הודיע כי הוא מקציב סכום מסוים להרחבת

הלימודים העבריים ולסיוע למורים.²⁷ הוא הודיע עוד כי ידאג לשלוח ספרי לימוד, כתבי עת ועיתונים עבריים מהארץ כדי 'להגדיל מרץ ואמצעים לחינוכם העברי של הילד והנוער היהודי, ולעמוד נגד מזימות ההטמעה שמנסים להטיל בחוזק יד על יהודי בולגריה, ובעיקר על הדור הצעיר', ובהנחיות שהשאיר לישראל גולדין, איש המשרד הארץ-ישראלי בקושטא, הורה לו בין השאר לטפל בשיגור ספרי הלימוד.²⁸ בבואו לארץ הוסיף בן-גוריון פן נוסף לעניין החינוך והדגיש את החשיבות הרבה הנודעת למפעל השליחות ולדמות השליח באותה עת. הוא ציין כי נוכח הלחץ והאתגר הקומוניסטי, יש לחזק את התנועות הציוניות המקומיות בבולגריה, ברומניה ובהונגריה, שכן לבד הן לא יוכלו לעמוד בכך. לצורך זה, אמר, יש לאמץ דגם של שליח שהוא בעל התוקף המוסרי וההבנה הפוליטית הרבה ביותר שהיישוב יכול לשגר.²⁹

2. הניסיונות לחלץ את קבוצות היהודים שעוכבו בסטרה-זגורה ובקזנלק עקב קשיים שהוערמו על דרכם של יהודים אשר הצליחו להימלט מפולין אל תוך רומניה, אך לא יכלו להמשיך מנמליה הלאה, ניסה המשרד הארץ-ישראלי בבוקרשט למצוא מוצא דרך בולגריה. הכוונה היתה לבדוק אם בולגריה, ששימשה ארץ מעבר לפליטים יהודים גם קודם לכן, תמשיך לשמש בתפקיד זה גם אחרי השחרור ושינוי המשטר בה. לאחר משא ומתן בין המשרד הארץ-ישראלי בבוקרשט לבין השלטונות הבולגריים, הושג הסדר למעבר אלפיים פליטים דרך בולגריה לטורקיה, ושתי קבוצות ראשונות שיצאו מרומניה אכן עברו את בולגריה והגיעו לטורקיה ללא בעיות מיוחדות. לא כזו היתה נחלתן של שתי הקבוצות הבאות. הקבוצה השלישית בת 335 נפש עוכבה בידי השלטונות הסובייטיים בתחנת סטרה-זגורה, עיר במרכז בולגריה. קבוצה נוספת בת 273 נפש שניסתה לעבור באותו חודש, נובמבר 44, נעצרה גם היא והועברה לעיר קזנלק. את הסיבות לעצירת היהודים לא ידעו אז שליחי היישוב בוודאות.³⁰

עיקרי הסוגיה הובאו לפני בן-גוריון על ידי מנחם בדר, מפעילי ההצלה ביישוב, יום לפני צאת בן-גוריון מהארץ, ואהוד אבריאל הוסיף עליהם כשהגיע בן-גוריון לאנקרה, וכבר בהתחלה התעורר החשש שמא פרשת שיירת העולים שנתקעה ב-1940 בקלדובו-שפץ חוזרת על עצמה.³¹ אבריאל סיפר לו על קשיים שמערימה ממשלת בולגריה בדרכם של המבקשים לצאת ממנה בכלל, ובתוך זה כלל את מה שכוונה 'פרשת 600 הנעכבים בסטרה זגורה', הם 608 הנוסעים היהודים שעוכבו בבולגריה. בן-גוריון, כדרכו, לא בזבז זמן. ביום שבו דיווח לו אבריאל על הפרשה הוא העלה את עניין 600 הנעכבים בבולגריה בפגישה עם אחד מאנשי השגרירות הבריטית באנקרה, וביקש את התערבותו. מהמידע שהיה לבן-גוריון באותה עת לא ניתן היה לדעת מי הוא הגורם לעיכוב. רמז ראשון הוא קיבל מהפקיד הבריטי שמסר לו כי הם כבר פנו לאנשיהם בסופיה 'שיעשו הכול למען הסעתם' של הנעכבים, וכי לסובייטים יש יד בפרשה. בן-גוריון שאלו אם כדאי לפנות לצלב האדום, וזה הציע לו לא לערב את הצלב האדום, שכן מי שעומד בראשו 'אינו מקובל על הרוסים', ולכן לא רצוי לפנות אליו.

בן-גוריון העלה את עניין ה-600 גם לפני לורנס שטיינהרדט, השגריר האמריקני באנקרה, וזה מסר לו כי מיינרד בַּרְנֶס (Barnes), הציר האמריקני בסופיה, כבר פועל בעניין זה. עוד סיפר לו כי מקור ההתנגדות הסובייטית הוא כפי הנראה התנגדות ממשלת לובלין ליציאת הפולנים שבקבוצות. כן סיפר לו, כי כבר ביקש שיפרידו בין הפולנים לבין האחרים, וכי 'הוא בטוח שבעוד שלושה-ארבעה ימים ישוחררו רובם לנסוע'.³²

בן-גוריון קיבל מידע מעודכן על הפרשה מיד עם הגיעו לבולגריה. הוא העלה את הנושא לראשונה בפגישתו עם ראש הממשלה הבולגרי, קימון גיאורגייב, וזה גילה לו את אשר הלך והתברר בהמשך, כי 'לעניין זה אין כל שייכות לממשלה הבולגרית'. לא הם הגורמים לעיכוב, ובכל מקרה הציע לבן-גוריון לבדוק סוגיה זו גם עם שר החוץ ושר הפנים המטפלים בדבר.³³ בן-גוריון אכן העלה את הסוגיה לפני שר הפנים, יוגוב, האיש החזק בממשלה, וזה הודיע לו באמצעות מזכירו שהגורם העומד מאחורי העיכוב הוא ועדת הפיקוח של בעלות הברית (The Allied Control Commission), הוועדה המשותפת של בעלות הברית עד להסדרת המעמד הסופי של השטחים המשוחררים, והתואנה היא שהמכסה שהוקצתה לפליטים מבולגריה מוצתה כבר. תשובה זו הצביעה בעצם על גורם שלישי כגורם האפשרי לעיכוב, לא ממשלת בולגריה ולא הסובייטים, אלא הוועדה המשותפת. אפשרות חדשה זו הועלתה ביום שבו בן-גוריון שוחח בטלפון עם נציגי הקבוצה בסטרה-זגורה, שביקשו ממנו 'למען השם לעשות לחץ ולהציל'. הם שאלו עוד אם יש תקווה כי הפרשה תסתיים בטוב, והוא השיב כי 'אין ביטחון, אך יש תקווה'.³⁴ מכיוון שחצים שונים הוליכו אל ועדת בעלות הברית ביקש בן-גוריון להיוועד עם הנציגים השונים בה. המטרה שבן-גוריון העמיד לעצמו בפגישות אלו היתה לימוד מידת השפעתם של הגורמים הזרים הצבאיים והאזרחיים השונים על המתרחש בבולגריה, הקשר שלהם לשאלת העלייה, ובכלל זה גם לפרשה זו. הפגישה הראשונה במסגרת זו היתה עם ברנס, ראש הנציגות האמריקנית האזרחית בסופיה. מה שהלך והתחוויר לבן-גוריון במהלך הביקור עד אותו שלב הוא עוד יותר על ידי ברנס שהסביר לבן-גוריון כי לדעתו 'אין ממשלה בבולגריה. יש רק צבא כובש'. כי גם ועדת הפיקוח של בעלות הברית אינה קיימת כגוף פעיל; היא התכנסה רק פעם אחת לציון עובדת קיומה, וכי בעצם הכוח האמיתי בבולגריה הוא הרוסים ו'מה שיוחלט, במוסקבה יוחלט, פה אי אפשר לעשות שום דבר'.³⁵ תשובה דומה בעניין סטרה-זגורה ובעניין הכוח המרכזי בבולגריה קיבל בן-גוריון גם בפגישותיו עם שני הנציגים הבריטים, בוסוול, ראש הנציגות המדינית-אזרחית, והגנרל אוקסלי, ראש הנציגות הצבאית. בוסוול כברנס הדגיש במהלך הפגישה את חשיבותם של הסובייטים בבולגריה, המליץ לפני בן-גוריון כי יפגוש את ראש הנציגות הצבאית הסובייטית, והבטיח כי ינסה לסייע לו בארגון הפגישה. בעניין סטרה-זגורה – העניין הראשון שבן-גוריון העלה בפגישה – אמר בוסוול שהוא כבר ביקש הנחיות מלונדון, ובינתיים אין הוא יכול לעשות דבר, שכן פתרון הבעיה 'תלוי ברוסיה'...³⁶ הבריטים היו צד מובהק בכל האמור בעלייה לארץ-ישראל, גם מבולגריה. עיכובים בעלייה שנגרמו בידי צד שלישי הקלו מעליהם את הלחץ והקטינו את הסכנה, מבחינתם, של פריצת שיעורי העלייה שנקבעו בספר

הלבן. עם זאת בוסוול כברנס אכן תיאר נכון את המקרה הנוכחי שבו המפתח היה בידי הסובייטים ולא בידיהם. וברנס חזר וקבל לפני הממונים עליו בווינגטון על ההגמוניה הסובייטית בבולגריה, אשר באה לביטוי גם בוועדת הפיקוח של בעלות הברית, שבה עשו כרצונם.

בפגישה בין סגן מפקד הצבא האדום בבולגריה, הגנרל צ'רפנוב, לבין בן-גוריון נשמרה האווירה הידידותית, והגנרל נתגלה כ'אדם הגון מאוד, איש רוסי עממי טוב'. עם זאת, הרוסי לא ניסה להסתיר את כוחו והשפעתו בבולגריה, גם לא את הנאות האישית מהמצב הזה. בן-גוריון העלה כבר בהתחלה את עניין הקבוצות בסטרה-זגורה ובקזנלק, והגנרל הודה כי ההנחיה לעכבם היתה סובייטית. הוא תלה אותה בצורך לבדוק את הרכב היוצאים ובקבלת אישורים מתאימים עבור הפולנים שבתוך ה-600. העניין, אמר, הועבר כבר לבירור הממשלה הפולנית, אך מכיוון שיש שתי ממשלות כאלו – זו בלובלין, וזו הגולה בלונדון – יארך הבירור עוד זמן. היה זה תירוץ, וכבר הגנרל הצביע על כך, שכן, אמר, לאחר שיגיעו תוצאות הבדיקה, הן יועברו למוסקבה ושם בעצם יוכרע סופית גורל הקבוצה. בן-גוריון ניסה למצוא מוצא, והעלה את הרעיון שכבר הציעו שטיינהרדט שייתנו לאלה שאינם פולנים לנסוע. צ'רפנוב הסכים ואמר ש'יטלפן מיד שיבחינו בין הפולנים ושאינם פולנים', אך מיד התעשת, חזר בו, ואמר כי גם לגבי אלה יוחלט במוסקבה אם ייסעו.³⁷ אחר כך הפליג הגנרל לסיפורים ולזיכרונות, ובן-גוריון, לאחר מיצוי מידת הנימוס בהאזנה ובהתאם לכללי הזהירות המתחייבים, חזר והעלה את עניין סטרה-זגורה. צ'רפנוב לא נראה להוט לחזור ולעסוק בעניין זה ובחר לעבור להיבט האידיאולוגי, ושאל מדוע בעצם אין היהודים הללו נשארים במקומם. בן-גוריון השיב בשאלה רטורית: האין הוא, הגנרל, מתגעגע למולדתו? צ'רפנוב ענה: כמובן. ובן-גוריון, כמתבקש, המשיך: גם להם יש מולדת, ארץ-ישראל שמה, ואחרי כל מה שעבר עליהם הגעגועים גדולים עוד יותר. ומה עם יהודי רוסיה, הקשה הגנרל, הגם הם ילכו אם יוצע להם? ייתכן, אם כי איני בטוח, השיב בן-גוריון. וכגנוביץ, המדינאי היהודי-סובייטי,³⁸ המשיך צ'רפנוב ללחץ, גם הוא ילך לארץ-ישראל? ובן-גוריון השיב: לא כל היהודים כמוהו. היין שפקד הגנרל להביא הלהיט את האווירה, והשיחה שהתפתחה בין השניים דמתה יותר לחקירה. הגנרל שאל את בן-גוריון על דרך בואו לבולגריה ועל תכניותיו בהמשך המסע. הוא הדגיש לבן-גוריון שרק הם, הסובייטים, יכולים לתת רשיון להיכנס, ולאחר ששאל את בן-גוריון לאן מועדות פניו, ובן-גוריון השיב 'או לבוקרשט או לארץ', הודיע לבן-גוריון כי לא יוכל לנסוע לבוקרשט. 'שאלתי', סיפר בן-גוריון ליומנו, 'זוהי החלטה? אמר: "כן". סופית? "כן. בעוד יומיים או שלושה ימים תוכל לנסוע הביתה"'. על השאלה האחרונה, הניסיון האחרון של בן-גוריון להשיג הישג כלשהו בתחום העלייה בפגישה זו, האם יש רשיון להסיע נוסעים באנייה שאנשי המוסד לעלייה ארגנו, השיב תשובה מתחמקת: 'הלוא עכשיו אין רשות לעלות ואין עולים. אמרתי: "כשיהיו". ענה: "עכשיו הקצין הימי איננו, אבל הוא יבוא בעוד ימים אחדים ואז תפנו אלי"'. בדרך התנהגותו של הגנרל ובדבריו ניכרה הפגנת 'בעל ביתיות' רוסית בבולגריה. רושם זה עלה בקנה אחד עם דברי

שאר הנציגים הזרים בסופיה, עם מה שלמד בן-גוריון במהלך ביקורו עד אז ועם ניתוחי משקיפים זרים.³⁹

ב־18 בדצמבר 1944, ללא כל הסבר מיוחד, התירו הסובייטים לשתי הקבוצות להמשיך בדרכן. קבוצה אחת המשיכה לכיוון הגבול הטורקי שם נתקלה בקושי חדש. תוקף האישורים שהומצאו לחברי הקבוצה בקיץ '44 פג בינתיים, והטורקים לא הסכימו לאפשר להם לעבור בשיטתם. צריך היה להתחיל את הטיפול בעדכון האישורים, ורק לאחר השגתם, בינואר '45, המשיכו שתי הקבוצות בדרכן ונפתרה פרשת סטרה־זגורה – קזנלק. קשה להעריך את תרומת מעורבותו של בן-גוריון לפתרון הפרשה, אם בכלל. אפשר ומעורבות זו שימשה מאיץ לפתרון הבעיה, אפשר שהבעיה כולה היתה נפתרת באותו קצב ובאותה מידה של 'הצלחה', גם ללא כל קשר אליו.

כך או כך סימלה פרשה זו גם את החלק הישן והידוע בהוויה של פעולות העלייה, חסימת הנתיבים חדשות לבקרים ואת מעורבותו של בן-גוריון בניסיון לפרוץ אותם, אך גם את העידן החדש באירופה, הכולל בתוכו את פן 'הספר האדום', כינוי שנתן בן-גוריון כפראפרזה על ביטוי דוחה אחר 'הספר הלבן' לסכנה גדולה שצפה, ניתוק ובידוד היהודים באזורים שנשלטו בידי הסובייטים. הזמן הרב שהשקיע בפרשה, הזירות הרבות שבהן העלה אותה בניסיון לפצחה, החצים שהובילו אל הסובייטים, המוטיבים התיאטראליים שבאו לידי ביטוי במפגש האמור והעובדה כי בסופו של דבר היא נפתרה מכוח הסכמתם הדגימו אל נכון את טיבה של הסכנה הזאת.⁴⁰

3. הניסיון לפרוץ את מחסומי העלייה מבולגריה

בן-גוריון למד על קשיי ההגירה מבולגריה עוד קודם שהגיע אליה, במהלך הניסיון הנמשך מסוף 1942 לחלץ ממנה את הילדים כחלק מהתכנית הכוללת להצלת הילדים מהבלקנים. אחרי כן התעשר ניסיונו וניסיונם המר של שאר השליחים כשניסו לחלץ 1000 יהודים, שנראה היה בתחילה כי הושגו ההיתרים המתאימים ליציאתם. בהגיעו לבולגריה ייחד בן-גוריון מאמצים רבים לניסיון לפצח את הקשיים השונים שהוערמו בדרכם של המבקשים לצאת – אלפים לפי הנתונים שהיו בידיו – ובכוונה לפשט את התהליך כולו.

הקושי הראשון היה הצורך לשכנע את רשויות הממשל הבולגריות וגם חלקים מהקהילה היהודית – במה שנראה היה מובן – במקומה של העלייה כפתרון המרכזי לבעיות העם היהודי באותה שעה. קודם כל הדגיש בן-גוריון את חשיבותה של העלייה ליהודים וליישוב, את דחיפותה ואת הקשיים בדרכה, בפגישתו עם ראש הממשלה, קימון גאורגייב. זה הופתע מסגנונו הישיר של בן-גוריון, העלה באוב את האמנסיפציה והדגיש את רצונה של הממשלה לשקם את יהודי בולגריה בבולגריה, להחזיר את זכויותיהם ולתקן את העוול שנעשה להם. בן-גוריון דיבר על המאבק הלאומי של העם היהודי ואמר לו כי 'לרוב יהודי בולגריה, כלרוב היהודים, העיקר – ארץ־ישראל', והמיעוט, אם יחפוץ בכך, יישאר בבולגריה וישקם את חייו בה. הוא ציין כי לארץ־ישראל יש יכולת כלכלית לקלוט עלייה בשיעור הנע בין ארבעה לשישה מיליוני יהודים, וכדי לא להשאיר את דבריו במישור ההטפה רמז על הקשר בין הגמשת מדיניות ההגירה של בולגריה לבין הושטת סיוע של היישוב, דרכו אל

'היהדות העולמית', דרכה אל לב שועי המערב להשגת סיוע כלכלי שהיה חיוני מאוד לבולגריה באותה עת. אין לדעת על מה סמך בן-גוריון באומרו כי יש בידי היהודים לשפר את סיכוייה של בולגריה במערב באמצעות שירותיו, מעבר לניסיון להטיל למערכה כל קלף אפשרי – גם דימויים של עוצמה.⁴¹

בן-גוריון ניסה לפצח את הקושי גם בפגישותיו האחרות עם ראשי הממשל בבולגריה. בפגישה עם אנטון יוגוב ניסה בן-גוריון לשכנעו בחוסר התוחלת של המאמץ לשקם את יהודי בולגריה בבולגריה, שכן זוהי ארץ חקלאית דלה, ויקשה להסב את הציבור היהודי הזעיר-בורגני לחקלאות. יוגוב ה'צעיר', ה'אינטליגנטי' וה'חלקלק' תלה את הסיבות לרוב קשיי היציאה במצב המלחמה המתמשך, ובחשדנות שנתגלעה ביחסי ברית המועצות עם מדינות המערב כבר באותה עת כחלק מהמלחמה הקרה לעתיד לבוא. מצב מלחמה, אמר, חייב גיוס כל כוח אדם אפשרי ונקיטת צעדי מנע נגד ניצול לרעה של זכות היציאה. עוד אמר, כי חוגים יהודיים הקשורים באמריקה ובאנגליה, שבשמם לא נקב, עוסקים בהברחת הון ורכוש יקר מבולגריה, ולבן-גוריון בעצם אין סיבה להלין על כך, שכן אלה גם לא שולחים את אנשיהם לארץ-ישראל אלא לאנגליה ולאמריקה. יתר על כן, אין כל בעיה יהודית מיוחדת. ההגבלות חלות על כולם ואין כל אפליה ביחס ליהודים. תהליך החזרת הזכויות ליהודים החל, המשיך השר, והוא יסתיים בהקדם האפשרי. בן-גוריון התעקש ודחק בשר: מי שמגויס או בגיל גיוס לא ייצא, אבל לנוער ולכלתי מגויסים יש להתיר לצאת. אמנסיפציה שכרוכה בהפיכת יהודי בולגריה לחקלאים לא תצלח. הגבלות הכלל פוגעות בעיקר ביהודים. הנוער אינו מנצל את בולגריה לטובת אמריקה ואנגליה. היהודים והתנועה הציונית 'אינם מעוניינים בתיאוריה של חופש יציאה אלא בפרקטיקה'. השר לא השתכנע, סיים את הפגישה באמירה סתמית, 'הכול בידי הממשלה כולה, מה שיוחלט יעשה', ובהצעה כי יוגש לו תזכיר בנושא.

בן-גוריון יצא מפגישה זו וטעם מר בפיו: 'כולם כנראה מתחמקים פה, אחד מסתתר מאחורי גב שני', סיפר ליומנו. ברור היה לו כי צריך לאתר את הגורם המרכזי במקבילית הכוחות הבולגרית, הנמצא, אולי, מחוץ לממשלה. ביומנו רשם: 'מי הוא השליט האמיתי? אומרים מזכירת האו"פ [הוועד המרכזי של חזית המולדת], צולה דרגויצ'ובה, שהיתה ברוסיה'. ובשובו ארצה, תיאר זאת ביתר פירוט: '... המצב הוא שאיש אינו יודע איפה השלטון, אם יש שלטון – איפה הוא השלטון, אם זו היא הממשלה, אחדים מחברי הממשלה, כוח מחוץ לממשלה, אם זו היא בולגריה או לא בולגריה. נדמה לי מכל מה ששמעתי לבירור העניין, לא נקבע הדבר בהחלט ...'⁴² למרות הטעם המר שהותירה הפגישה, התחושה שיוגוב מתחמק וזורה חול בעיניו וההכרה כי אפשר שהגורם המכריע נמצא בכלל מחוץ לממשלה, נאלץ בן-גוריון להמשיך בניסיון לשכנע את השר הצעיר. מכיוון שענייני היהודים בבולגריה הועברו בספטמבר '44 לטיפולו של משרד הפנים לא ניתן היה להימנע מכך.⁴³ וכך שלושה ימים אחרי כן העביר בן-גוריון תזכיר ארוך ומפורט לשר יוגוב, ובו סקירת הקשיים, השגות טכניות ועקרוניות על מעמד היהודים שאינם עוד תחת שלטון פשיסטי ושורה של הצעות לפתרון המצב. תזכיר תקיף ובוטה, ובו בין היתר כתב:

... בסוף נובמבר לא ניתן ליהודים הרוצים לעלות ארצה לצאת מבולגריה,

בניגוד להצהרות מאושרות בידי ראש הממשלה, שאר חברי הקבינט, הרגנטים ועוד, שהיהודים יהיו חופשיים לעלות ארצה. לפי ההוראה של המיניסטריון שלך מספר 7654 מ-20 בנובמבר 1944 ... והוראה הקריאו באוזני, דרושות שתים-עשרה תעודות בשביל לקבל פספורט ורשיון יציאה ...

בן-גוריון דרש עוד כי תתאפשר יציאה לארץ של כל מי שאינו חייב גיוס, עליית ילדים ללא הוריהם, הוצאת רכוש במידה סבירה וביטול הקשיים המנהליים העצומים הכרוכים בתהליך.⁴⁴

בן-גוריון לא הרפה. בסעודה שערך ד"ר גיאורגי דימיטרוב, ראש מפלגת האיכרים, לכבוד בן-גוריון, בהשתתפות חברי מפלגתו בממשלה, מספר נכבדים יהודים ועיתונאים, הועלתה סוגיית העלייה, ודימיטרוב הבטיח כי הוא וחבריו בקבינט יתמכו בכל הדרישות הציוניות. יומיים אחרי כן מומשה הבטחה זו, ובכינוס משותף של כל השרים חברי מפלגת האיכרים וחברי ה'זווינו' הוחלט על הצהרת תמיכה בכל תביעות העלייה של ההסתדרות הציונית. בן-גוריון בירך על הצהרה זו אך הטיל ספק בכוח השפעתה. הוא הבין כי במשטר דמוקרטי יכולה היתה להיות החלטה כזו חשובה, שכן מספרית היו אנשי ה'זווינו' חלק לא מבוטל בממשלה, ואף ראש הממשלה היה איש ה'זווינו'. אולם מכיוון שהלך והתבהר שבולגריה נשלטת בידי הסובייטים ובאי-כוחם, החלטה זו לא היתה אלא עניין סמלי.⁴⁵

יעד נוסף להסרת הקשיים היה שר החוץ הבולגרי, הפרופ' פטקו סטיינוב. זה תלה את הקשיים בעלייה בצרכים פיסקליים של המדינה, ואת הקשיים האחרים הנגרמים בשל הבדיקות והאישורים הנדרשים בידי משרד הפנים תלה בתביעת ועדת בעלות הברית להמציא פרטים על הנכנסים והיוצאים מבולגריה. הפגישה הזו לא העלתה דבר, ובן-גוריון סיכם אותה בקצרה: 'איש אהוד, בלי ספק אוהד. אך נדמה לי חסר אונים'.⁴⁶

בן-גוריון העלה את הנושא גם בפגישתו עם שני העוצרים של המלך הבולגרי הינוקא. הוא הדגיש את רצון רוב הציבור היהודי לעלות, והציג, באמצעות ויטלי חיימוב שהשתתף בפגישה, את הקשיים שערם הממשל בדרכם של אלה. אחד העוצרים ניסה לחזור ולתלות את הקשיים בוועדת בעלות הברית, אילן שהיה נוח מאוד להיתלות בו, ולא בבולגרים עצמם, אך בן-גוריון דחה זאת ואמר שעד כמה שדעתו משגת אין הדבר נכון, והיא לא תפריע. כן הציעו לבן-גוריון להגיש תזכיר בנושא לעוצרים ולמפלגתו, ובן-גוריון סיכם את הפגישה, אירונית משהו: 'אטמוספירה קולטורית, ידידותית אבל לא גלוית לב (יש כנראה סכסוכים פנימיים, וגם התערבות חוץ)'.⁴⁷

בן-גוריון צריך היה להמשיך אפוא ולחפש את נקודת ארכימדס לעניין העלייה מבולגריה. ככל שהתארכה רשימת הפגישות שלו, הוא למד יותר ויותר כי בעיית העלייה סבוכה וכי צולה דרגיצי'ובה, מזכירת האו"פ ('חזית המולדת'), היא גורם חשוב במערך הכוחות בבולגריה. בשובו לארץ תיאר בן-גוריון את חשיבותה בהנהלת הסוכנות: 'היא המזכירה של הוועד הלאומי של חזית המולדת, היא קומוניסטית, אומרים לי שבמידה שיש שלטון בבולגריה זה השלטון ...'.⁴⁸ בן-גוריון

נועד עמה ותבע ממנה ש'אל יפריעו לנוער לעלות לארץ'. אך מזכירת חזית המולדת ויוגוב דיברו באותה שפה. העלייה, אמרה, היא עניין של הממשלה והוועד הלאומי אינו מתערב בענייניה. ובכלל, אין הוועד הלאומי מתערב בענייני היהודים, ומכאן שאין היא יעד לקובלנות. למרות זאת, הבטיחה, היא תבדוק את כל הטענות בענייני העלייה, והיא חושבת שהן יסודרו.⁴⁹

חלף זמן נוסף עד שענייני העלייה בכללם סודרו. למרות ביטויי התמיכה וההבטחות שקיבל בן-גוריון מחלק מראשי הממשל הבולגרי, גם תמיכה פומבית כתמיכת ה'איכרים' וה'זווינו', למרות מאמציו להגיע להסכמים עם הקומוניסטים גם בנושא העלייה (ראה להלן) לא חל כל שינוי דרמטי באפשרויות העלייה במהלך ביקורו וזמן מה אחריו. גם ההתניה שניסה ב"ג ליצור בין סיכויי סיוע החוץ של המערב לבולגריה לבין פתרון בעיות העלייה לא הביאה לתוצאות מידיות. מסיבות שלא כאן המקום לסקור אותן המשיכו הקומוניסטים להתחזק בבולגריה ולעכב את היציאה, ורק שלוש שנים מאוחר יותר ניתן האות לעלייה ההמונית מבולגריה.⁵⁰ קשה לדעת באיזו מידה תרמו מאמציו של בן-גוריון במהלך הביקור להתקדמות לקראת מימושה של עלייה זו. תרומתו של בן-גוריון באפיק פעולה זה – במהלך הביקור וזמן מה אחריו – התמקדה בעיקרה בהצגת דגם המאבק שיש לנהל, בכל כיוון, בכל רמה ובכל אמצעי, כדי להשיג את המטרה, ולא לוותר על השגתה גם אם תתמהמה. ויותר מזה, בדחיקת ההנהגה הציונית המקומית להבנה כי במשטר ההולך ומתבסס יש להיערך מהר ככל האפשר לקראת עלייה המונית, ויפה שעה אחת קודם.

4. מעורבותו של בן-גוריון במאבק על הנהגת הקהילה

בן-גוריון הגיע לבולגריה אחרי שהושלמו מספר מהלכים חשובים שהיו קשורים במאבק על הנהגת הקהילה היהודית, בתוך כך השתלטות של קומוניסטים יהודים על מוסדות ההנהגה של יהודי בולגריה, כחלק מהתהליך הכולל של ההשתלטות הסובייטית על ארץ זו ועל מוסדותיה שהחל במהפכת ה-9 בספטמבר. קבוצות קטנות של פרטיזנים וקומוניסטים יהודים, מלווים באנשי מיליציה ושוטרים חמושים השתלטו על שלושים קהילות ברחבי המדינה, וקומוניסטים יהודים ומשתפי פעולה מונו לתפקידים מרכזיים בקהילות. אירוע זה חלף ללא התנגדות ממשית מצד ההנהגה הקודמת, שחששה כי תואשם כריאקציונרית ופשיסטית. הקונסיסטוריה היהודית המרכזית, מועצת הקהילות של יהודי בולגריה, אשר פוזרה על פי צו באוגוסט '42 ואשר חזרה והתכנסה ביולי '44 בהרכב פוליטי רחב, פוזרה שנית עם עליית ממשלת הקואליציה החדשה לאחר המהפכה. בקונסיסטוריה החדשה שהוקמה בספטמבר היה לקומוניסטים רוב מוחלט. ניסיון הציונים לכפות על הקומוניסטים היהודים הסדר אחר, דמוקרטי יותר, שישקף את יחסי הכוחות המסורתיים בתוך הקהילה היהודית בבולגריה, נכשל. פנייתם אל צולה דרגויצ'ובה וצעדים אחרים שנקטו לא עלו יפה ולא הולידו שינוי. בן-גוריון הגיע אפוא לבולגריה, כאשר התנועה הציונית בה רחוקה מעמדות הכוח שהיו לה בעבר, כשהקהילה היהודית נמצאה בראשית צעדי ההתאוששות שלה מהפגיעות שספגה במהלך המלחמה, וכאשר הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית רשמה לעצמה כבר מספר הישגים בדרכה לביסוס כיבוש

השלטון בקהילה.⁵¹ בן-גוריון לא יכול היה להתחבט זמן רב בשאלה כיצד יותקפו הבעיות הפנים קהילתיות שבהן הוא נתקל. תמונת המצב הכללית הצפויה היתה ברורה למדי עבורו, והיא נגזרה מהשקפתו הכוללת על סכנת 'הספר האדום'. דיווחים ראשונים על בעיות הקהילה בבולגריה, ותביעה כי יתערב במתרחש בה, הונחו לפניו כבר באנקרה ובקושטא בידי חברי המשלחת היהודית הבולגרית לקונגרס היהודי העולמי, שעמד להתקיים בניו-יורק. שתיים מתוך ארבע הנקודות המרכזיות שהעלו לפניו נגעו בשאלה זו – תביעה לשינוי ההרכב האנטי-ציוני של הקונסיסטוריה ותביעה להגדלת ייצוג התנועה הציונית ב'חזית המולדת' היהודית. והן רק חיזקו את תחושת הדחיפות שפיעמה בו ממילא.⁵² תכניתו התגבשה במהירות, והוא בחר לפעול בשלושה צירים עיקריים: חיזוק 'ציוניותה' של הקהילה היהודית; חתירה לאיחוד התנועה הציונית; הגדרת תחומי המאבק ושיתוף פעולה עם הקומוניסטים.

(א) חיזוק ציוניותה של יהדות בולגריה
בן-גוריון פירש את קבלות הפנים החמות שלהן זכה בקרב הקהילה היהודית בבולגריה כביטוי להיותה ציונית ביסודה. אם אין ציוניותה אידיאולוגית דיה, אפשר וזוהי ציונות מוטמרת, אולי ציונות שמקורה בתחושות שלא הוגדרו, אולי לא 'סוננו' או זוככו, אך גם כך תחושות שיהיה בהן די כדי שניתן יהיה לחזקן שלא ידעכו, אולי אף לחשלן לכלי מאבק. על כן בכל אספות העם שהשתתף בהן ניסה לחזק את הציונות הזו ולהוציאה אל מעל פני השטח. בנאומיו בקרב ה'עמך' היהודי הציג, רומם ופיאר את הישגיה של התנועה הציונית בארץ-ישראל, הדגיש את נכונותו של העם היהודי לצאת למאבק נחרץ למען מדינה יהודית ואת היות יהדות בולגריה חלק בלתי נפרד ממפעל זה. כבר בנאומו הראשון בבולגריה, בחסקובו, פרט בן-גוריון על נימה זו ובחר לדבר עברית. משהתבקש לדבר רוסית, השיב: 'לא. אני אמנם שולט ברוסית, מדבר אנגלית, צרפתית ושפות אחרות, אך היום אדבר רק בעברית – שפתה הרשמית של המדינה היהודית העתידה, שפת התנ"ך. מי שלא רוצה לשמוע יכול לצאת.'⁵³ באספת העם המרכזית בסופיה אמר בין השאר:

... מי לידינו יתקע שכל אשר קרה בפולין, ליטא, גרמניה וכאן – לא יישנה?
... אינני מפקפק בכוונותיהם הטובות של המדינאים פה ובאהבת האדם של
העם הבולגרי ... אך אני ניצב מול ההיסטוריה ושואל – היכולה להתקיים
אומה עם זכויות הכתובות על הנייר? היכול עם אחד לחיות מחסדיהם של עמים
אחרים? האם יכול עם לחיות בלי להיות אדון לגורלו?

החלטתו של העם היהודי נחושה, אמר, 'שלא לשקוט ולא לנוח עד אשר תקום
המדינה היהודית בארץ ישראל', ובמאבק ההכרחי הזה להשגת המדינה יהיה שותף
העם היהודי כולו, וממילא גם יהודי בולגריה.⁵⁴

בן-גוריון ניסה לחזק גם את הרובד המנהיג של התנועה הציונית במקום. בפגישות
ובסמינרים לעסקנים ולהנהגות תיאר את שהתרחש ביישוב, וסיפק להם עובדות
ונתונים לעבות את 'בשר' טיעוניהם בהתמודדויות הצפויות להם עם שוללי הציונות,
גם לחזקם אידיאולוגית ולהראות כי הציונות נותרה משנה חיה ומנחה. מרכיב נוסף
בדבריו היה סקירת אפשרויות התעסוקה בארץ-ישראל תוך הדגשת העובדה כי זהו

משק מעורב ומגוון, ויש סיכויים טובים לקליטה קלה גם לקהילה שיש בה מרכיב זעיר בורגני נכבד. כן נהג בסמינרים אלה להגדיר ברורות וחדות את מטרותיה של התנועה הציונית בבולגריה, כמו השאיר להם רשימת יעדים לחתור אליהן ומשימות לבצע ובראשן, כמובן, הכשרת הציבור לעלייה המונית. במסגרת זו נפגש בפלובדיב עם נציגי הציונים במקום, ובסופיה נועד עם אנשי 'החלוץ' ומרכז 'החלוץ' חמש פעמים, עם הנהגת פועלי-ציון ארבע פעמים, עם חברי המרכז הציוני שלוש פעמים, ועוד בסוף הביקור אף מצא לנכון להותיר להנהגה הציונית המקומית הנחיות מפורטות בכתב לפעולה.⁵⁵

בצד הפעולה בקרב הציבור היהודי המקומי והנהגתו פעל ב"ג לחיזוק התנועה הציונית בבולגריה על ידי שיפור פעולת שליחי היישוב במקום. ב"ג נועד מספר פעמים עם השליחים שפעלו בבולגריה זה מכבר, בדק את דרכי פעולתם, דאג לתיאום ביניהם ותבע מהם להתמקד סביב המטרות שהציב.⁵⁶ בשובו ארצה הרעיף ב"ג שבחים רבים על השליחים, ובין השאר קבע: 'הודות לשליחים שנמצאו שם קמה לאחר השחרור התנועה הציונית'.⁵⁷ שבחים לשליחים הוסיפו גם חברי התנועה הציונית שם.⁵⁸

אמצעי נוסף לחיזוק מעמד הציונות בתוך הקהילה היהודית סיפקו השלטונות, ובן-גוריון נאחז בו ורתם אותו לצרכיו. בן-גוריון התקבל כ'מלך היהודים' כראש מדינה או ראש אומה, והטעם העיקרי לכך, אמרנו, היה ההנחה כי בידיו המפתח לערוצים המובילים לסיוע מערבי. הדרך לרתום את יהדות העולם, שיערו, היא על ידי הרעפת 'כיבודים' על מנהיג יהודי מרכזי. בן-גוריון, כמובן, לא היה זה שארגן לעצמו קבלת פנים זו, ולכן לא ניתן לראות בכך אמצעי שהוא נקט. יחד עם זה בן-גוריון הבין את הרקע ל'כבוד' זה, הבין את ערכו של האמצעי הזה להעלאת קרנה של התנועה הציונית ושיחק את המשחק הזה עד הסוף.⁵⁹

הדגש ששם בן-גוריון על חיזוקה האידיאולוגי של יהדות בולגריה ועל הצורך להיערך לקראת עלייה המונית נבע מהתרשמותו ומרשמיהם של השליחים בבולגריה, כי המנהיגות הציונית הוותיקה וגם חלק לא מבוטל מהציבור הרחב לא ייחפזו לעלות, אם התנאים שהורגלו להם – פחות או יותר – יושבו על מכונם.

(ב) איחודה של התנועה הציונית בבולגריה

בן-גוריון סבר, שאחד התנאים לניהול מאבק באתגר האידיאולוגי והארגוני שהציבו הקומוניסטים היהודים בבולגריה מחייב את חיזוק המחנה הציוני והידוק שורותיו. לצורך זה, הנית, צריך למצוא דרך, גם אם לא בכל מחיר, להחזיר את כל הסיעות הציוניות – גם הרוויזיוניסטים – אל כלל המחנה הציוני. הערכה זו לא היתה נחלת בן-גוריון בלבד. אף שהוא נתבקש להתערב בעימותים בתוך הקהילה היהודית עוד בהיותו בטורקיה, קדמו הניסיונות ליישב את ההדורים ולאחד את השורות לבואו לבולגריה, ועניין זה, בעיקרו, לא חיכה לו. מבחינה זו ביטאה התנועה הציונית בבולגריה – לפחות לפרקי זמן קצרים – את אותן מגמות אחדותיות אשר עלו באותה עת גם בחלקים אחרים של שארית הפלטה.

בעידודם ובהמרצתם של שליחי היישוב שהגיעו לבולגריה מיד לאחר השחרור –

וניה פומרנץ, אהרון (בכר) בן יוסף ויוסף וארון – פתחו פעילי התנועה הציונית בה בהתארגנות לקראת כינוס ועידה ארצית. לאחר שורה של ויכוחים על דרך הייצוג, התכנסה ב-7 באוקטובר – ובסימן של אחדות – הוועידה הציונית הראשונה לאחר המלחמה. השאלה הראשונה שנדונה בה היתה מידת נכונותן של המפלגות לבטל את מעמדן העצמאי, להתפרק ולהתמזג באופן מלא בהסתדרות ציונית אחידה. לאחר מאבקים עזים נתקבלה ההחלטה על האחדות, אף שלא היתה זו אחדות מלאה, שכן לא הוכרה זכותם של הרוויזיוניסטים להשתתף כתנועה בהנהלת ההסתדרות הציונית המאוחדת.⁶⁰

בן-גוריון הגיע אפוא לבולגריה, כאשר יותר מאשר לכונן את האחדות, נדרש לפעול לביסוסה, להשרשתה ולהרחבתה. את מהלכיו בביקור – גם מפגשיו עם נציגי המחנה הרוויזיוניסטי – יש לראות אפוא על רקע מה שלא הושג בוועידת האיחוד באוקטובר 44'.⁶¹

המפגש הראשון נערך ביומו השישי בבולגריה, 6 בדצמבר, וההצעה הראשונה שהעלתה המשלחת הרוויזיוניסטית לפניו היתה ליצור איחוד פדרטיבי בין ההסתדרות הציונית לבין ההסתדרות הציונית החדשה. הצעה זו היתה בעצם ניסיון להשיג מבן-גוריון את מה שלא הצליחו הרוויזיוניסטים להשיג בכינוס האיחוד באוקטובר. עוד הציעו כי הפדרציה הזו תכנס קונגרס יהודי עולמי, אשר יגלם את כוחו של העם היהודי ואת נחישות דעתו להילחם על מדינה יהודית. בהצעה אשר העלו הרוויזיוניסטים לפני בן-גוריון היה יותר משמץ של התניה בין נכונותם לשתף פעולה לבין קבלת הצעתם בדבר הפדרציה. לצד הצעה זו קבלו על אפליה בהקצאת מכסות עלייה – הם 30% בציבור וקיבלו רק 10% בסרטיפיקטים – ובהקצאת כספים ממקורות חוץ. הם מסרו לבן-גוריון על קבוצה המוכנה לעלייה מידית, על רצונם להצטרף לבריגדה ועל דרישתם לקבל מכסות גם עבור ילדים שיועברו ארצה בפיקוחם. במישור האידאולוגי, הבהירו, ניתן להיות גם ציוני וגם רוויזיוניסט, ממש כמו הצירוף ציוני וסוציאליסט. עוד ציינו, כי הם מתנגדים לטרור כאמצעי פוליטי, כשהכוונה היתה כמובן, גם אם הדבר לא הוזכר במפורש, להתנקשות בלורד מוין.⁶² בן-גוריון דחה את רעיון הפדרציה, על ההתניה שקופלה בו, באופן חד משמעי: '...

יש רק הסתדרות ציונית אחת ויחידה, ואם הם רוצים איחוד עליהם להיכנס באופן אישי [הדגשה במקור – ט"פ] בקבלת כל החובות וכל הזכויות. בפנים יוכלו להוות סיעה, כמו סיעות אחרות, אבל ברור שעליהם לנתק קשריהם עם הצ"ח. התנגדות זו נסמכה בין היתר על העובדה שהסתדרות ציונית אחידה היתה דגם בן-גוריוני מאז הקונגרס הי"ט (1935) ואף לפני כן. אשר לטרור: הוא, כך אמר, שמח שהם מתנגדים לטרור, אך מצר על שאין הדבר מיתרגם לשפת המעשה, וכמה מבית"רי בולגריה מיד עם הגיעם לקושטא 'מתקשרים עם ע'ר'י] ז'בוטינסקי] – נציגן של הכנופיות'. משם, סיפר בשובו בהנהלת הסוכנות, נשלחים הבאים ישירות ל'חבורות'. בן-גוריון לא הסתפק בהבעת צער ושמחה, והשיב באיום שינק מההחלטה הטרייה על 'הסוזן' ומרצונו למנוע כל תגבור של מה שהגדיר כ'כנופיות': אם יימשך הגיוס לפורשים בטורקיה, אין הוא בטוח שאלה יוכלו לעלות; דברים שהתכוונו לאופן חלוקת הסרטיפיקטים בין התנועות השונות. בן-גוריון דחה גם את טענתם בדבר אפליה

בחלוקת הסרטיפיקטים בבולגריה. הוא אמנם לא יודע את האחוזים, אמר, אך ברור לו שלא היתה אפליה.⁶³ פגישה זו – הראשונה – סוכמה בדחייה מלאה של כל עמדות הפתיחה של הרוויזיוניסטים, ולא ניתן היה להתעלם מהצל שהטילה עליה מערכת היחסים העכורה בין 'היישוב המאורגן' לבין 'הפורשים' ביישוב. מן הסתם, הניח בן-גוריון, כי לרוויזיוניסטים אין הרבה אפשרויות וכי הם יצטרכו לקבל את תנאיו. ברור גם שבן-גוריון, שהותיר הנחיות תקיפות למאבק בפורשים כשיצא את הארץ, לא יכול היה לנהוג אחרת ביחס לרוויזיוניסטים בבולגריה.

למחרת נועדו בן-גוריון ונציגי הרוויזיוניסטים פעמיים. בפגישה הראשונה באו אליו ביוזמתם, בכוונה למסור לו תזכיר ובו הבעת נכונות להצטרף להסתדרות הציונית. התזכיר היה כתוב בולגרית ולא היה חתום. בן-גוריון הכין תזכיר משלו, מסר אותו לנציגי הרוויזיוניסטים וביקש ששייבו על הצעותיו בכתב. לפגישה השנייה באו נציגי הרוויזיוניסטים ועמם התשובה בכתב: הם נכונים לבטל את הסתדרותם ולהצטרף להסתדרות הציונית על בסיס אישי, ועם כל היתרונות והזכויות השמורים לכל חבר מהשורה. אם האיחוד יכונן הם נכונים למסור הודעה פומבית ביחס לטרור, ואף לשלוח משלחת לטורקיה לבקש מערי ז'בוטינסקי שלא ייפגש עם בחוריהם.⁶⁴

מדוע קיבלו הרוויזיוניסטים את התנאים שבן-גוריון הציב להם? אפשר משום שהבינו כי לאחר שהם נדחו בוועידה, ולאחר שניסו אצל בן-גוריון ולא הסתייע, יוכלו או 'להיכנע' או להיוותר מחוץ להסתדרות הציונית; אפשר משום שהבינו את הפירושים המעשיים האפשריים של ההיוותרות בחוץ, כשתחושות ניסיונם הקודם עוד מלוות אותם והחשש ממשמעויות חדשות של ההרעה הכוללת ביחסים בין הרוויזיוניסטים לממסד הציוני טורד אותם; אולי גם בשל אמונה צרופה בערכה של אחדות שהנחתה אותם כמו את רבים אחרים משארית הפלטה באותה שעה, ובעיקר נוכח האיום החיצוני-הקומוניסטי. ייתכן בשל לחצו המיוחד של בן-גוריון – שעמד בראש ההיררכיה – על כל הכמיהות שעורר בביקורו ועל כל מה שסימל באותה עת. כך או כך, הסתיים מהלך זה כמו מהלך נוסף שנקט בן-גוריון להחשת האיחוד – צירופה של האגודה הציונית הקטנה 'תיאודור הרצל' להסתדרות האחידה – בהצלחה.⁶⁵

ההצלחה היתה קצרת מועד. לא חלף זמן רב עד שהתברר, כי גם ההסכם שנרקם בתיווכו של בן-גוריון ולחצו לא החזיק מעמד. העימותים בין הארגונים השונים בבולגריה לקראת הבחירות לקונגרס הציוני ה-27 ומתחים שהוקרנו מכיוון היישוב הולידו קרע חדש בקרב התנועה הציונית בבולגריה, והכוחות שהוליכו בסוף '44 לקראת אחדות פינו מקום לכוחות אחרים ולקרע.⁶⁶

לסיכום פעולתו להקמת חזית ציונית אחידה בבולגריה הותיר בן-גוריון לראשי התנועה שם סיכום כתוב של הפעולות שננקטו עד אז, ושל היעדים והתכניות להמשך. הקו המנחה של סיכום זה היה הגיונו של האיחוד הנתבע והקשר בינו לבין הצורך הדחוף להיערך נגד האתגר הקומוניסטי; לא ריטואל של אחדות אלא אחדות ככלי פעולה להיערכות לקראת עלייה קרובה ושמירה מפני האתגר האמור. למרות פעולתו לביצור התנועה הציונית בבולגריה ולמרות ההישג המסוים שהושג, בחר בן-גוריון

שלא להיסחף יתר על המידה בסיסמאות האחדותיות שלו עצמו, וכמי שמכיר גם את האפשרויות האחרות, את כוחות הפילוג, ביכר שלא לסמוך רק על המנגנונים הקהילתיים שהתאחדו ועל אורחות פעולתם. על כן מינה את וניה פומרנץ למנהלו של המשרד הארץ-ישראלי בסופיה, הותיר בידיו את השליטה בנושא העלייה וב'עניינים שציוני בולגריה לא יוכלו לעשות מסיבות בלתי תלויות בהם' וקבע כי וניה יהיה כפוף ישירות לירושלים. למועצה שמונתה על ידו ושהורכבה מבאי כוח התנועה בבולגריה הותיר תפקידי פיקוח וייעוץ.⁶⁷ משהתברר כי האיחוד היה קצר יומין, התברר כי החלטה זו היתה – מבחינתו של בן-גוריון – אמצעי ביטחון שהוכיח את עצמו.

ג) מאבק בקומוניסטים והחתירה להסכם למרות העוינות הברורה שהפגינו הקומוניסטים כלפי המפעל הציוני ופעיליו, היו ראשי הקומוניסטים היהודים בין מקבלי פניו של בן-גוריון. הסיבה לכך היתה זהה לזו שהניעה את ראשי בולגריה לקבל את בן-גוריון בכבוד רב: ההנחה שדרכו ניתן יהיה לזכות בסיוע המערב. הקומוניסטים השתלטו על קהילה דלה, שמצבה קשה וצריך היה לשקמה בדחיפות. לקומוניסטים היהודים לא היו אמצעים משל עצמם, המדינה כולה היתה נתונה במשבר, וגם ראשי המדינה הקומוניסטים אף אם רצו בכך לא יכלו להמציא את הסיוע. הדרך היחידה שנותרה לפניהם היתה לפנות לארגוני הסיוע הגדולים, וגם אלה לא ששו לשגר סיוע באמצעות הקומוניסטים.⁶⁸ ברור היה להם כי הנצחת שלטונם בקהילה שלא על בסיס של כפייה נמשכת מחייבת פתרון מהיר של המצוקה הכלכלית, ולצורך זה יש להשיג סיוע חיצוני. בן-גוריון הבין היטב את הכוח המניע את הקומוניסטים, ועל בסיס הבנה זו ניהל את המגעים עמם בתקיפות, תוך מיקוד המאמצים להביא לשינוי בארבעה תחומים: אופן חלוקת הכוחות בתוך הקונסיסטוריה; השלמת הקומוניסטים עם רעיון העלייה החופשית לכל מי שחפץ בכך; חלוקה הוגנת של סיוע החוץ; הגברת החינוך העברי. בסוגיה זו דנו ולא נחזור לדון בה.

בן-גוריון הגדיר את כיבוש הקונסיסטוריה כיעד מרכזי, שכן הוא ראה בה כלי מרכזי של ההנהגה החדשה ליישום מדיניותה, בעיקר לקירוב המיעוט היהודי לעם הבולגרי לקראת שילובו הסופי בו וכאמצעי להעמקת שליטתה בקהילה.⁶⁹ כדי להטמיע את היעד הזה בקרב הפעילים הציונים הוא חזר והציג אותו וגם את דרכי הפעולה האפשריות לפני מיגוון גופים. הוא דרש מהם לתבוע אולטימטיבית את הגדלת מספר הנציגים הציונים בו מעל לשניים שהוקצו להם עד אז. אם לא – תבע – יפרשו לאלתר מהקונסיסטוריה. כן הציע לפעול להשגת התמיכה של שאר המפלגות הבולגריות בשינוי המצב בהנהגת הקהילה היהודית. כיוון פעולה שלישי שהעלה היה עקיפת הקומוניסטים היהודים על ידי פנייה ישירה למפלגה הקומוניסטית הבולגרית.⁷⁰

בן-גוריון ניסה ליישם את דרכי המאבק שהציע, וניסה לעקוף את הקומוניסטים היהודים באמצעות מפגשים עם ראשי הממשל. כן ביטא את מורת רוחו לפני יוגוב וצולה דרגוויצ'ובה לנוכח כוונתם ופעולתם להשליט קומוניסטים על הקהילות, וביקש ששיבו את המצב לקדמותו. יוגוב השיב – בדברים שהיו חסרי שחר באותה מציאות

– שהממשלה אינה מתערבת בחיים הפנימיים וממילא אינה תומכת דווקא בקומוניסטים. וצולה דרגויצ'ובה הבטיחה שלא להתערב ולא להשליט קומוניסטים, הבטחה שגם לה לא היה ערך רב. בן-גוריון ניסה גם אצל אישי ממשל אחרים, כמו שרי האיכרים וה'זווינו' שמהם שמע הצהרות בדבר תמיכה וסיוע.⁷¹

בן-גוריון נקט גם דרך של הידברות ישירה. הוא נועד עם נציגי הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית, ולא הסתיר את חילוקי הדעות היסודיים עמם, שעליהם עמד כבר בתחנתו השנייה בבולגריה, במהלך קבלת הפנים. שם, במהלך הטקס הפתיע נציג 'חזית המולדת' בנאום ציוני שבו בירך את הציונות, העלייה, ארץ-ישראל ותנועת העבודה. ראש הקהילה, קומוניסט, ניסה ל'תקן' את הרושם ה'רע' שהותיר ה'גוי' והדגיש בדבריו את עתידם המובטח של היהודים בבולגריה. בן-גוריון העדיף להתעלם באותו מעמד מדברים אלה, ורק למחרת תיאר את הפרדוקס הזה באחד מעיתוני המקום: 'בחאסקובו בירכני יהודי כקומוניסט, וקומוניסט בולגרי – כציוני'.⁷² בשובו דיווח בהנהלה גם על סלידתו האישית – עד כדי שאט נפש – מדרכם וממהלכיהם. על אף כל זאת ניסה בן-גוריון להגיע עמם להסכמה על מעין 'חלוקה' וסיוע הדדי: '... הצעתי להם הסכם: יתנגדו להלכה לציונות וינהלו תעמולה, אבל יעזרו לעלייה של כל יהודי הרוצה לעלות'. הציונים ימלאו חלקם ב'עסקה' על ידי פעולה לשיפור דימויו של המשטר במערב ועל ידי השתתפות במאבק להשבת זכויותיהם ולהשבת הסיוע החיצוני שיועד להטבת מצבם של כל היהודים שיישארו בבולגריה.⁷³

בן-גוריון נועד גם עם חברי הקונסיסטוריה והצהיר לפנייהם על כוונתו להביא לשינוי ביחסי הכוחות בה. הוא הודיע להם כי העם היהודי חרד לגורל יהודי הבלקן, כי הוא נכון להיחלץ לעזרתם של יהודי בולגריה, אך כל זה לא יקרה אם לא ימולא תנאי אחד בסיסי: תוקם הנהגה שתהיה נציגות נבחרת של הקהילה היהודית. אם לא תוקם, הדגיש בן-גוריון, 'נבוא בדברים עם יהודי בולגריה ולא עם הקונסיסטוריה'. חברי הקונסיסטוריה השיבו כי היא נועדה למלא חלל מנהיגותי שנוצר בקהילה היהודית במהלך המלחמה, כי הרכבה אכן מייצג את כל הגורמים בקהילה וכי בחירתו נעשתה בתום לב. בן-גוריון נקט עמדה קשוחה ודחה על הסף את דברי הכיבושין והניסיונות לשכנעו, אך לא הצליח לראות במהלך הביקור כי חלו שינויים כלשהם במצב.⁷⁴ הסגנון התקיף של בן-גוריון לא ביטא כוונה ל'הכניע' את הקומוניסטים ולהחזיר את ההגמוניה לתנועה הציונית. כוונתו היתה לשפר עמדות, ולא להפוך שוב את הקערה על פיה, לחלץ הסדר שיאפשר לתנועה הציונית לפעול לקראת עלייה ולא לחולל מהפכה נגדית. הוא – בינו לבין עצמו – הסתפק אף בפחות, לפחות בכך שלא יפריעו. בעמדה זו הוא ביקש לאותת לקומוניסטים כי שיתוף הפעולה להשגת סיוע חוץ מותנה בויתור שלהם על עמדות שיאפשרו לתנועה הציונית בבולגריה להיערך לקראת עלייה, ולשמר עד אז את הרוצים להגר בתוך הקהל הלאומי. להנהגה הציונית אותת כי עליה לגלות תקיפות ביחס לקומוניסטים ולקונסיסטוריה, אך לעשות זאת תוך הגדרת יעדים ריאליים שהיו, לדעתו, היערכות לעלייה ולא היערכות לכיבוש מחדש של ההנהגה. מבחינתו היה ניסיון כזה בחינת אנכרוניזם.⁷⁵

בן-גוריון שהה בבולגריה כשבוע וברור כי לא יכול היה להביא את כל המשאים

והמתנים לכלל סיום, כך גם כאן. נראה אפוא שגם בנושא הקומוניסטים וגם בנושא הקונסיסטוריה ביקש לפחות להגדיר את היעדים ולגבש את כלי המאבק ואופיו, למצות ככל שיוכל מתוך ההנחה שיש בידיו המפתח אל לב המערב, ואת מה שלא יספיק ימשיכו אנשי הקהילה והשליחים.

סיכום

היה זה ביקור מאולתר ובלתי מתוכנן, ולמרות זאת דחוס ביותר ועשיר בפעולה ובחוויות. בן-גוריון נתקבל בסערה וחלף בסערה, כשהוא נוגע במרבית בעיותיה של הקהילה היהודית הבולגרית במוצאי המלחמה. אחרי ביקור זה באו עוד שני ביקורים, באוקטובר 45 ובפברואר 46, שניהם במחנות העקורים בגרמניה. שלושתם נועדו ללמוד את 'שארית הפלטה' ובעיותיה, לבדוק את אפשרויות הסיוע לה ואת הדרך שבה ניתן יהיה לשלבה במאבק המדיני.

הביקור הראשון, על אף היותו בלתי מתוכנן מראש, הצליח לסמן את הבעיות העיקריות שהיו נחלתה של 'שארית הפלטה' במזרח אירופה ובכלל: הסכנות הפיסיות, הקור, הרעב והמחלות; הקשיים בתהליך השבת הרכוש והזכויות; העימותים עם משנות זרות וסכנת הניתוק וההתבוללות. הוא גם סימן את הצימאון האדיר לקשר עם מה שנתפס כהיפוכו של חוסר האונים היהודי שנתגלה בשואה, צימאון שניכר במובהק מקבלות הפנים שלהן זכה בן-גוריון. הביקור הציג גם את הקשר בין היהודים – גם אלה הלא ציונים – לבין בן-גוריון כמגלמה של המשנה הציונית ואת הזיקה בין ההווה ביישוב על המתחים שהיו בו לבין השתקפותם בגולה. עוד שיקף הביקור את כושר הפעולה והתמרון של בן-גוריון כמנהיג, פוליטיקאי ומדינאי, את יכולתו לנתח במהירות מצבים מורכבים ולפענח אחד לאחד את מרכיביהם, את כושר העבודה הבלתי נלאה שלו ואת יכולתו להרוות את הצימאון לכריזמה ולמנהיגות בסביבותיו, את יכולתו לעקוף התנגדויות, לתמרן בין כוחות סותרים ולהפעילם בנתיבים שבהם הוא חשב שעליהם לצעוד. כן הציג הביקור את יכולתו – ככלות הכול ראשה של תנועה לאומית ותו לא – לבוא בין ראשי מדינה, כתובע ולא כנתבע, ואת ניסיונו העיקש להפיק ככל אשר רק ניתן מהכלים המעטים בעצם שעמדו לרשותו באותה עת, כהפקת יש – גם אם מעט – מאין.

הביקור הציג את בן-גוריון גם כמנהיג וכטיפוס המנהל העוסק בקטנות כגדולות, בנעליים ובספרים, ב'עמך' ובמשא ומתן עם ראשי מדינה, במדינאים ועסקנים מקומיים ובנציגים של כוחות זרים, בקבוצות קטנות של פליטים ובגורלה של קהילה שלמה. הכול באותה מידה של רצינות ועמקות.

בן-גוריון הגיע לבולגריה והשתבץ בפעולות ובתהליכים שבחלקם המכריע החלו לפני בואו, ובאותה מידה נמשכו לאחר צאתו. על כן ברוב המקרים קשה להצביע באופן חד משמעי על תוצאות של מהלכים בבולגריה שהיו באופן מובהק פועל יוצא של מעורבותו; אולי ניסיונו לשנות את כיוון המאבק על הנהגת הקהילה כפי שהוגדר בידי ראשי הקהילה הציונית וניתובו ממאבק בקומוניסטים לכיוון של 'סימביוזה' עמם; אולי שיקום מעמדה של ההנהגה הציונית החדשה בקהילה, זו שבאה תחת אלה שעלו ארצה מבעוד מועד; אולי האצת תהליכי הסיוע בכספים, בגדים וספרים לקהילה

היהודית בבולגריה. ברורה יותר ומובהקת השלכה אחת שנגזרה מהצדדים והביטויים האנושיים ומרגשים מאוד של הביקור, צדדים שהתקיימו לצד הפעולה הפוליטית על גילוייה המחוּספסים והנוקשים ואשר תרמו תרומה מורלית לשני הצדדים, לבן-גוריון שיצא מחוזק ממה שראה וממה שחווה, לקהילה היהודית ממה שקיבלה מראש האומה. הרגעים ה'לחלוחיים' של המפגש הזה הפיקו מבן-גוריון רישומים נרגשים ואישיים מאוד ביומן המפורט שניהל במהלך הביקור. כבר בתחנת הגבול סוויילינגרד הועידו לבן-גוריון קבלת פנים מרגשת. משלחת של נציגי המפלגות ותנועות הנוער הציוניות, נציג 'חזית המולדת', ונציג הממשלה הקבילו את פניו, ולאחר קבלת הפנים החמה רשם בן-גוריון ביומנו: '... "הגויים" יודעים שבא "מלך היהודים" ...' בחאסקובו, עיירה קטנה ונידחת, נשא בן-גוריון נאום בעברית בבית הכנסת המקומי שאליו נדחקו רבים ממאות בני הקהילה ורבים אחרים צבאו עליו. את קבלת הפנים שם הגדיר בן-גוריון: 'נרגשת עד דמעות ... פגישה מזעזעת.' בפאתי העיר פלובדיב, 'מבצר הציונות הבולגרית', המתינו לבן-גוריון נציגי משרד ההסברה הבולגרי, נציגים של 'חזית המולדת' ועיתונאים. מכוניתו של בן-גוריון קושטה בדגל יהודי והובילה שיירה של עשר מכוניות דרך שכונת היהודים, שעוטרה בדגלים עבריים ובולגריים מבעוד מועד. בן-גוריון נשא שם נאום לפני אלפים שהתכנסו בבית הכנסת, בחצרו וברחובות הסמוכים לו, הגדיר את קבלת הפנים כמרגשת עד מאוד ו'מזעזעת' ורשם ביומנו: 'רבונו של עולם – מי יודע מה צפוי לי בסופיה.'⁷⁶

סופיה אכן הועידה לבן-גוריון את שיאי הביקור. קבלת הפנים שם היתה רבת עם, והודגשו בה סממנים ממלכתיים של הביקור. דגלים, המנונים, תזמורות, דברי שבח של אנשי ממשל לבן-גוריון ולתנועה הציונית, ובמבט ראשון גילמה קבלת הפנים מעין קונסנזוס של כל חלקי הקהילה ביחס לבן-גוריון ולמה שהוא ייצג. הקהילה היהודית הבולגרית על כל רבדיה הקבילה את פניו: אנשי 'חזית המולדת', הקונסיסטוריה והציונים, ילדי בתי הספר, זקנים, נשים וטף. סיומה של קבלת הפנים על שירת 'התקווה', ההמנון הבולגרי וה'תחזקנה' גילם גם הוא את הקונסנזוס הרחב שדחק לזמן מה את המחלוקות והעימותים שפגש בן-גוריון בהמשך.⁷⁷

באירוע אחר בסופיה התכנסו אלפים לאספת ענק והאזינו לנאומו של בן-גוריון. הנאום, שתורגם פסקה אחר פסקה לבולגרית, הופסק תדיר על ידי תשואות המאזינים. בין הבאים היו גם נציגי הממשל, ראשי מפלגות, וגם קומוניסטים יהודים שמדי פעם, סיפר בן-גוריון בשובו, 'שכחו את עצמם ומחאו לי כף במקומות שונים, וראיתי שהראש שלהם גער בהם על מעשם זה.'⁷⁸

קבלות הפנים הללו, עוצמת המפגש הבלתי אמצעי של בן-גוריון עם 'שארית הפלטה' ורגעיו הדרמטיים של המפגש עוררו בבן-גוריון תחושות עמוקות, אולי גם סערת רגשות. במהלכה של סערה כזו רשם בן-גוריון בית מתוך שירה של חנה סנש – הצנחנית שבאותה עת היתה כבר בהונגריה במשימה שהסתיימה באופן טרגי – בית אשר תאם מאוד את תחושתו של בן-גוריון, אולי כמי שהצליח להיות כאותו '... הגפרור שנשרף והצית להבות ... הגפרור שנשרף והצית להבות'.⁷⁹ סערה זו שהצית בן-גוריון ביהודי בולגריה ואשר להבה בהם עד שהוכשרו התנאים לעלייתם היתה, כך נראה וככלות הכול, התוצאה החשובה ביותר של הביקור.

הערות

1. שלושה מקורות ראשוניים עיקריים מאירים את הביקור: הראשון – יומן מסע מפורט של בן-גוריון. השניים האחרים הם הדיווחים בהנהלת הסוכנות (17 בדצמבר 1944) ובמפא"י (14 בדצמבר 1944) מיד לאחר שובו. על הכוונות וההכנות לנסיעת בן-גוריון לרומניה ובולגריה ראה מכתבו של שרתוק אל פול מסון, איש מחלקת הפליטים במשרד החוץ הבריטי, 29 בספטמבר 1944, PRO FO 371/42818/WR 1224. וממנו ואילך ראה שם לא פחות מארבעים מכתבים, מברקים ותזכירים בנושא בקשתו של בן-גוריון לנסוע לרומניה. בין המשתתפים בבחינת הבקשה: משרד החוץ, המושבות, הנציגויות בקושטא, אנקרה, סופיה ובוקרשט, הנציב העליון, המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, השלוחה של הסוכנות היהודית בלונדון וועד שליחי הקהילות באנגליה. הטיפול בבקשה נמשך מסוף ספטמבר 44 עד סוף ינואר 45. אז, לאחר שבן-גוריון שב לארץ מהביקור בבולגריה, חודשה הבקשה לאישור כניסה לרומניה עבורו. ראה PRO, שם, וב-FO 371/01115; ראה עוד: ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], הנהלת הסוכנות, 7 בנובמבר 1944, שרתוק בפגישה עם הנציב העליון גורט – על כוונת בן-גוריון לצאת לרומניה; ארכיון המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג], יומן ב"ג, 28 בנובמבר 1944, אהוד אבריאלי על הקשיים השונים בהשגת היתר הכניסה לרומניה; על פניית הצירות בקושטא והשגרירות באנקרה למשרד החוץ בלונדון ראה כבר ב-20 בנובמבר 1944, FO 372/42822/WR/1759. וראה שם מברקים רבים על התעניינות הרוסים במטרות נסיעתו של בן-גוריון לרומניה.
2. מ' מוסק, 'המאבק על הנהגת יהודי בולגריה לאחר השחרור', בתוך: ב' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה, 1944–1948, קריית שדה בוקר 1987, עמ' 189–190 [להלן: מוסק]; ח' קישלס, 'מהפכת ה-9 בספטמבר 1944', קורות יהודי בולגריה, ד, תל אביב תש"ל, עמ' 17–26 [להלן: קישלס]; על בולגריה לאחר מהפכת ה-9 בספטמבר, על הממשל הקואליציוני, על המבנה הפריטטי, על חלוקת הכוחות הבלתי פריטטית ועוד, ראה בן-גוריון, אצ"מ, הנהלת הסוכנות [להלן: הנה"ס], 17 בדצמבר 1944, ודו"ח בן-גוריון והשליח אהרון בן יוסף, ארכיון מפלגת העבודה [להלן: אמ"ע], מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1944.
3. קישלס, שם, עמ' 65–74; מוסק, שם, בהרחבה על המאבקים בתוך הקהילה היהודית. תיאור נוסף על המתרחש בבולגריה בעת מלחמת העולם השנייה: ב' ארדיטי, יהדות בולגריה בשנות המשטר הנאצי, 1940–1944, חולון 1962. וכן: א' רומנו ואחרים (עורכים), 'יהדות בולגריה', אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים–תל אביב.
4. דיונים על ההתנקשות ראה: אצ"מ, הנה"ס, 7 בנובמבר, 12 בנובמבר, 26 בנובמבר 1944. הוועד הפועל הציוני המצומצם, 19 בנובמבר 1944, גולומב. והיו שהצביעו על סכנות נוספות בעקבות ההתנקשות: זריעת פחד בקרב המתנגדים לשיטות אלה, גנבת דעת הנוער בסיסמאות דמגוגיות, הסחת הדעת מהמאבק בהיטלר, פגיעה בדעת קהל אוהדת, ועוד. י' באואר, הכריחה, תל אביב 1974, עמ' 93–94; י' הלר, כמאבק למדינה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 67–68; מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל אביב 1975, עמ' 505. הסכנה מתגובה בריטית

- מצאה ביטוי בחיפושי הנשק ומשפטי הנשק שנערכו בקיץ 1943 ולו בתעמולה בריטית עזה בעיתונות. כוונת הבריטים היתה להכשיר את הקרקע לפעולות דומות בהמשך.
5. החלטה זו נפלה בישיבה שהתקיימה בסמוך למועד ההתנקשות. באותו יום או למחרת. פרוטוקול ישיבה זו לא נמצא. הלר, שם, מצביע על ישיבה משותפת של הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות שהתקיימה ב־6 בנובמבר 1944, ועל ההכרעה בעד שיתוף פעולה מלא עם השלטונות שנפלה ברוב של עשרה נגד שישה. עדות נוספת לקיומה של ישיבה כזו נמצא בדברי פישמן בישיבת הנהלת הסוכנות מה־12 בנובמבר 1944. בישיבה זו נדונה התפטרותם של פישמן ושל גרינבוים שלא הצביעו בעד החלטת הנהלת הסוכנות, ופישמן הזכיר את הדיון שבו הביע את התנגדותו להחלטה. גם הלר מצביע על כך שאין פרוטוקול על החלטת הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי, ומעניין אם הוחלט על אי רישום פרוטוקול כזה בשל רגישות הסוגיה.
6. ראה דרך הפעולה המוצעת, ד' בן־גוריון, 'טרור או מאבק ציוני', ועידת ההסתדרות, 20 בנובמבר 1944, בתוך: במערכה, ב, תל אביב 1948, עמ' 289. כבר באביב '44 רמז בן־גוריון על הדרך שינקוט: 'כלית ברירה נצטרך להעמיד כוח מול כוח ... זה אמנם יהא אסון, אבל אסון קטן מהשתלטות קבוצה קטנה על הישוב.' על תמיכתו של בן־גוריון בהחלטה על ה'סזון' ראה אצ"מ, הנהלת הסוכנות, 7 בנובמבר 1944, ישיבת הערב. בן־גוריון מביע תמיכה מלאה בעזרה לשלטונות. תמיכה כזו הביע בן־גוריון גם בפגישתו עם הנציב העליון החדש, גורט. ראה שם, 26 בנובמבר 1944, דו"ח שרתוק. וראה גם הלר, לעיל הערה 4, עמ' 68, ובר־זוהר, לעיל הערה 4, עמ' 506–509.
7. אצ"מ, הנה"ס, 7 בנובמבר 1944, שרתוק בפגישתו עם הנציב העליון החדש, גורט. ובאותו יום בישיבת הערב של הנהלת הסוכנות דיון בהודעה הרשמית על הרצח. למחרת, ב־8 בנובמבר, הבריקו בן־גוריון ושרתוק לראש ממשלת מצרים, אחמד מאהר פחה: 'כל היישוב היהודי המאורגן בארץ־ישראל והציבור היהודי בעולם כולו מזועזעים ונדהמים לרגל הרצח בקאהיר, לאור יום, של לורד מוין ... אנו מוקיעים את הרוצחים כבוגדים באינטרסים של עמם ...' באותו יום הגיב על הרצח גם וייצמן והוקיע אותו חריפות. אצ"מ, S 25/1678, S 25/1682.
8. אב"ג, התכתבות, 23 בנובמבר 1944, בן־גוריון למרק ירבולום [יידיש]: אצ"מ, הנה"ס, 16–17 בדצמבר 1944; אמ"ע, מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1944.
9. אצ"מ, הנה"ס, 10 בספטמבר 1944, וראה ההתכתבות עם הבריטים בהערה 1. וכן מוסק, לעיל הערה 2, מתבסס על שיחה מאוחרת עם וניה פומרנץ [זאב הדרי], 11 במארס 1985.
10. אב"ג, יומן ב"ג, 23 בנובמבר, 30 בנובמבר 1944. ראה שם בסוף היומן – בנספח – לוח הביקורים [להלן: לוח] על לחץ השליחים בקושטא לזירוז מסעו של בן־גוריון לרומניה, ראה: המשרד הארץ־ישראלי בקושטא אל הנהלת הסוכנות, 9 באוקטובר, 17 בנובמבר 1944, שניהם באצ"מ S 53/1619.
11. חיימוב נאלץ לחזור לבולגריה. קישלס, עמ' 63–59.
12. אב"ג, יומן ב"ג, 30 בנובמבר 1944; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944, וכן PRO FO 371, לעיל הערה 1, ובעיקר WR 1923, 7 באוקטובר, 12 באוקטובר, 28 באוקטובר 1944, משרד המושבות ומשרד החוץ מתירים הביקור, וכן WR 1923, 2 בדצמבר 1944, הודעה על הסכמת הצירות הרומנית שלא להמתין עוד להנחיות בוקרשט, אלא שגם החלטה זו נפלה

מאוחר מדי. FO 371/WR 1923, פטרסון, אל סופיה, הנציגות הבריטית, 2 בדצמבר 1944. הרוסים עדיין מתמהמהים במתן תשובה על בקשת אישור הכניסה לרומניה, וכן WR 1956, 8 בדצמבר 1944, בוסוול למשרד החוץ. WR 1958, 9 בדצמבר 1944, הציר בבוקרשט מודיע כי הרוסים מבקשים פרטים נוספים על מטרות הביקור ורק אחרי כן יישלחו הפרטים למוסקבה לדיון.

13. אב"ג, יומן ב"ג, שם; אצ"מ, הנה"ס, שם; אמ"ע, מזכירות מפא"י, שם; על שיגור השליחים, בעיקר במסווה של עיתונאים, אהוד אבריאלי להנה"ס, 16 בספטמבר 1944, אצ"מ S 53/1619. הפליטים שעמם נפגש ב"ג היו, כך נראה, קבוצת פליטים יהודים הונגרים ששחררה על ידי הצבא הסובייטי מאזור המכרות בור ביוגוסלביה, באוקטובר 1944. הם עשו דרכם להונגריה דרך בולגריה, וקבוצה של חמישים מהם נותרה בבולגריה, בסופיה, בחסות הקהילה.

14. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר 1944. שם, לוח; אצ"מ, הנה"ס, שם; על השיקולים הממלכתיים בארגון הביקור ראה מוסק, עמ' 198. המלך הילד סימאון הומלך לאחר מות אביו ב-29 באוגוסט 1943. המלך מת לאחר שובו מביקור בגרמניה וליד הילד הועמדה מועצת עוצרים. על הפגישה עם המטרופוליט סיפר בן-גוריון לעמיתיו בהנהלה בשמץ של שובבות: 'זו היתה לי ההזדמנות הראשונה לנוח שעה, כי הוא דיבר כמעט שעה שלמה.' ראש הכנסייה סיפר לו עוד, כי גם המלך בוריס עזר לו לסייע ליהודים, תיאר קשיים פנימיים שהיו לו בקשר לסיוע זה ורמז על רצונו בהתערבות בן-גוריון בשחרור איש דת אחר שסייע, לדבריו, ליהודים, אך נמצא באותה עת במאסר. המטרופוליט לא סיפר לבן-גוריון כי איש זה עצור היה בשל חשדות על שיתוף פעולה עם הנאצים. על הסיוע שהושיטו המטרופוליט סטפן ואנשי דת אחרים ליהודי בולגריה ראה: קישלס, ג, עמ' 97-98.

15. אב"ג, יומן ב"ג, שם. לוח, שם; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944; קישלס, ד, עמ' 72. כחבר באינטרנציונל היה דימיטרוב מכר ותיק של בן-גוריון. למשל, אב"ג, שם, 5 באפריל 1943.

16. המסע בבולגריה וסדר היום בו אורגנו בידי השליחים, ובעיקר בן-יוסף ווניה פומרנץ. בדיווחו במזכירות מפא"י הפריז בן-גוריון בתיאור העניין, אך הדגיש עובדה זו: '... רציתי בעיקר לשבת עם יהודים ... אבל בן-יוסף ופומרנץ קבעו אחרת; הם קבעו פגישות עם גויים, למרות הכעס והאיומים שלי זה לא הועיל, הייתי מוכרח לעשות מה שהם רצו ...', אמ"ע, מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1944. גם אהוד אבריאלי בעדות מאוחרת קבע כי וניה היה המארגן העיקרי של הסיוע. עדות אהוד אבריאלי, אב"ג, המדור לתיעוד בע"פ, 29 בנובמבר 1978. ראיין יגאל דוניץ.

17. תיאור מקיף על השתלשלות הפגיעה ביהודי בולגריה קיבל בן-גוריון בפגישתו עם חברי מרכז הפועל הצעיר. אב"ג, יומן ב"ג, 5 בדצמבר. שם, תיעוד כרונולוגי כללי [להלן: תכ"כ], 14 בדצמבר 1944.

18. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר 1944. שם, לוח; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944. כזכור, ב-1 במארס 1941 הכריזה ממשלת בולגריה על הצטרפותה למדינות הציר, וב-1 במאי 1941 נקראו כ-8000 גברים יהודים בגיל 20-40 לפלוגות עבודה מיוחדות. פלוגות אלה רוכזו ב-15 מחנות עבודה מיוחדים, שהמצב בהם הלך ורע. העבודה היתה מפרכת, בעיקר סלילת כבישים והרחבתם, והתנאים והיחס היו גרועים. בספטמבר 1941 נסגרו מחנות העבודה

המיוחדים והיהודים חזרו לבתיהם. היתה זו שמחה מוקדמת, שכן בינואר 1942 פרסם משרד המלחמה צו גיוס לשירות חובה של כל היהודים בגיל 20–40. על יסוד צו זה גויסו החל במאי 1942, בשני שלבים, כ־9000 יהודים, שהוגדרו כפועלים, שגם הפעם הועסקו בעבודות כבישים ובתנאים קשים. בדצמבר 1942 פוזרו המחנות והיהודים שוחררו, אך התנודות בתחום זה נמשכו, ובמאי 1943 נקראו שוב הגברים למחנות עבודה מיוחדים. בסך הכול, יחד עם עוד 2000 שגויסו בפברואר 1943, היו עד סוף 1943 כ־11,000 מיהודי בולגריה במחנות עבודה. שחרורם נעשה בשלבים בין אמצע נובמבר לראשית דצמבר 1943. גם לאחר גירוש יהודי סופיה ושאר הערים המרכזיות של יהדות בולגריה נמשך הגיוס לעבודה. מסיבות לא ברורות – ואולי מתוך כוונה לשמור על היהודים מפני הגרמנים – גויסו היהודים שוב ביוני 1944, ושוחררו רק כ־14 בספטמבר לאחר השחרור והמהפכה. הפעם גויסו כל הגברים בני 20–48, ושוב הוחזקו בתנאים קשים. הנשים קבלו, כך ניתן להבין, על גיוס חלק מהגברים ושילוחם לחזית, לאחר הכרזת המלחמה על גרמניה ב־9 בספטמבר 1944, כחלק ממדיניות הממשל החדש. קישלס, ג, עמ' 58–61, 63–64, 67, 164, ד, עמ' 31–32. על בולגריה בזמן המלחמה ראה גם: נ' אורן, 'הצלת יהדות בולגריה מנקודת ראות חדשה', קובץ יד ושם, ז (תשכ"ח).

19. אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944; הנה"ס, שם; מזכירות מפא"י, שם; תיאור המצוקה בשכונות העוני ראה גם בדיווחו של העיתונאי ג'ו לוי, אב"ג, התכתבות, 17 בינואר 1945; תיאור נוסף של תחושות בן-גוריון בביקור: א' אבריאל, פתחו שערים, תל אביב 1976, עמ' 154, וכן: אב"ג, המדור לתיעוד בע"פ, הריאיון עם אהוד אבריאל. אבריאל סיפר כי בצאתם מהשכונה היה בן-גוריון נרגש מאוד, אך לא נטול רוח השוכבות שנחה עליו לעתים. הוא אמר לאהור אבריאל כי הדבר הראשון שיעשה בשוכו יהיה לדאוג לשלוח 5000 זוגות נעליים לילדי השכונה. ואז הוסיף: 'אולי מוטב שננסה להביא את הרגליים אל הנעליים?' ראה גם: מוסק, עמ' 205; על המצוקה בבולגריה, ראה דיווחי עליאש והרב אייזיק הלוי הרצוג, הנה"ס, 5 במארס 1944.

20. אצ"מ, הנה"ס, שם. על המצב הקשה ביוץ'־בונאר ראה גם אב"ג, התכתבות, בן-גוריון אל אספת יהודי בולגריה, 19 בינואר 1945. וכן דו"ח מפורט על המצוקה ביוץ'־בונאר, הוכן על פי הנחיות בן-גוריון, 23 בפברואר 1945, אצ"מ S 26/1201. ועד שליחי הקהילות בבריטניה העריך כ־40% את שיעור הנזקים לסיוע בקרב יהודי בולגריה. ראה: FO, 371/42824/WR 2068, 15 בדצמבר 1944, ועד שליחי הקהילות לתת שר החוץ, בקשה להורות לנציגות בריטניה בסופיה לבחון מצב היהודים שם ותזכיר על מצב היהודים. ניתן להניח כי ההגדרה 'זקוקים לסיוע' היתה גמישה למדי, ולא כוונה רק כלפי יהודים שמצבם היה כמצב יהודי יוץ'־בונאר. ראה שם גם תגובות והנחיות משרד החוץ הבריטי בדבר הבקשה.

21. קישלס, ד, עמ' 100.

22. אב"ג, יומן ב"ג, 10 בדצמבר 1944.

23. אצ"מ, הנה"ס, שם; אב"ג, התכתבות, 14 בינואר 1945, צבי מיימון [מזכירו של בן-גוריון] אל בן-גוריון. שם, 17 בינואר 1945, בן-גוריון לאבריאל. שם, 19 בינואר 1945, בן-גוריון לאספת יהודי בולגריה: 'עזרה ראשונה נשלחה על ידי הסוכנות היהודית מיד לאחר שובי לארץ'. וכן יומן ב"ג, 6 בדצמבר 1944, בן-גוריון בפגישתו עם אנשי המרכז הציוני: 'נשלח

- עזרה דרך הציונים.' ההחלטה על חלוקת העזרה באמצעות הציונים התכוונה לחזק את מעמדם בקהילה. על ה'גימיק' שעשו סיפר אבריאלי. על כל קופסאות הנעליים שנשלחו סומן 'מגן דוד'. הבולגרים מחקו אותם וסימנו במקומם את סמל הכוכב הסובייטי. אך גם כך ידעו הכול מי שלח את הנעליים. אבריאלי, אב"ג, תיעוד בע"פ, שם; קישלס, ד, עמ' 99–100, בהרחבה על פעולות הסיוע ועל המתחים שפעולות אלה עוררו בקהילה. משלוח נעליים הגיע לבולגריה וחולק במארס 1945. לצורך יבוא הנעליים קיבלה ההסתדרות הציונית בבולגריה פטור רשמי ממכס. אחרי משלוח זה באו תרופות, בגדים ועוד ציוד הכרחי.
24. אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר, 11 בדצמבר 1944; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944. ועוד אמר שם: 'קודם כל צריך להוציא את כל הנוער, 5000 ילדים. אם נוציא את הילדים האלה, אנחנו מצילים פשוט חיים מהתנוונות וממיתה...' דיון מקיף בסוגיה, שם, 31 בדצמבר 1944; קישלס, שם, עמ' 123, מציין כי בן-גוריון השתתף בחלוקת 1000 הרשיונות. הוא אינו מציין אם בן-גוריון יעץ או הורה. ביומנו מציין בן-גוריון כי השאיר הנחיות ברורות במכתב. פתק ההנחיה אכן נמצא בתכ"כ, 5 בדצמבר 1944. כך או כך, ממשלת בולגריה אסרה על היציאה. גם הצעדים האחרים שנקט המשרד הארץ-ישראלי בסופיה לא הועילו. רק בספטמבר '45 החלו לצאת. העיכובים נגרמו גם בשל מאבקים בתוך הקהילה היהודית בין הציונים לקומוניסטים. התהליך נמשך עד סוף מאי '46, עם צאת האנייה 'טרנסילבניה' ועליה 161 יהודים. בכך מומשו 904 מתוך 1000 הרשיונות. קישלס, שם, עמ' 123–126. אשר למדיניות הבריטית בהקצאת הרשיונות, אצ"מ, הנה"ס, 13 באוקטובר 1944; אב"ג, התכתבות, 6 באוקטובר 1944, שרתוק אל ליאו כהן. על השיקולים הפוליטיים של הבריטים בעניין הילדים ראה: ט' פרילינג, בן-גוריון והצלת ילדים בשואה, עבודה לתואר מוסמך, המכון ליהדות זמננו, ירושלים 1984.
25. אמ"ע, מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1944.
26. שם.
27. אב"ג, יומן ב"ג, 5 בדצמבר, 6 בדצמבר 1944; אצ"מ, הנה"ס, שם; אמ"ע, מזכירות מפא"י, שם. על המפעל הקומוניסטי בחינוך ראה: מוסק, עמ' 202–209.
28. אב"ג, יומן ב"ג, 10 בדצמבר, 11 בדצמבר 1944.
29. אמ"ע, מזכירות מפא"י, שם; אצ"מ, הנהלת הסוכנות, שם.
30. קישלס, עמ' 80–81. שתי השערות היו ביחס לסיבות: א. חשדות הסובייטים כי בתוך הקבוצות נמלטו גם עריקים מהצבא הסובייטי; ב. חשדותיהם כי בתוך הקבוצות נמלטו משפחותיהם של פשיסטים פולניים, שרים ואישים אחרים. בן-גוריון בדווחו במזכירות מפא"י אמר כי קבוצה אחת באה מרומניה והאחרת מהונגריה. קישלס, כאמור, מציין כי שתי הקבוצות היו של פולנים.
31. על פרשת שיירת העולים בקלדובוֹ-שֶׁבֶץ ראה: דליה עופר, העליה הבלתי חוקית לארץ-ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981, מעמ' 89 ואילך. על החשש שמא פרשת סטרה-זגורה תסתבך ותיראה כפרשת קלדובו ועל הקשיים בקרב הפליטים ראה: המשרד הארץ-ישראלי בקושטא להנה"ס, 25 בנובמבר 1944, אצ"מ S 53/1619; על הכנסת ב"ג בסוד העניין קודם צאתו ראה: אמ"ע, מזכירות מפא"י, שם, עמ' 12 בדברי ב"ג.

32. אמ"ע, שם; אצ"מ, הנה"ס, שם; אב"ג, יומן ב"ג, 28 בנובמבר 1944. בדיווח בהנה"ס סיפר ב"ג עוד כי הוא לא היה שותף לביטחוננו של שטיינהרדט.
33. מידע מעודכן על אנשי סטרה-זגורה קיבל ב"ג בסווילינגרד, מיד עם כניסתו לכולגריה. מספרים והרכב: מפולין – 267, מרומניה – 68, וקבוצה שנייה של 278 מהונגריה, פולין, רומניה והסודטים. יומן ב"ג, 1 בדצמבר 1944. במזכירות מפא"י, כפי שאמרנו למעלה, ציין כי היו רומנים ופולנים. ראה גם אצ"מ, הנה"ס, שם.
34. אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944.
35. אב"ג, שם; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944.
36. אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר, 5 בדצמבר 1944. לוח, שם. מזכירות מפא"י, שם. בוסוול הבטיח כי ילך לראש הנציגות הסובייטית האזרחית, לריצ'ב, שזה יסדיר לב"ג פגישה עם ראשי הנציגות הסובייטית הצבאית. דיון מקביל בירושלים בעניין סטרה-זגורה ראה שרת: 'טלגרפנו ללונדון ולאמריקה וביקשנו התערבות. הצירות הרוסית בלונדון כאילו הודיעה שלא תתערב'. אצ"מ, הנה"ס, 3 בדצמבר 1944. על מעורבתו של בוסוול בעניין למד ב"ג גם מברנס שסיפר לו כי הראשון כבר ביקש הנחיות מלונדון, אך טרם קיבל תשובה. המגעים עם בוסוול נמשכו גם אחר שובו של ב"ג לארץ. ראה אב"ג, התכתבות, אבריאל לב"ג, 6 בינואר 1945.
37. אב"ג, יומן ב"ג, 6 בדצמבר 1944. הנה"ס, שם. מזכירות מפא"י, שם. וראה גם יומן ב"ג, 9 בדצמבר 1944: בצאתו מכולגריה רשם ב"ג בציניות: '... רשות יציאה נתן לי אתמול מיניסטריין החוץ [הבולגרי], (הביקשו רשות מהרוסים?)' צ'רפנוב היה כפי הנראה סגנו של הגנרל ביריאזוב, מפקד הצבא האדום בכולגריה והנציג הבכיר של ברית המועצות בוועדת הפיקוח של בעלות הברית בסופיה. ב"ג למד מברנס כי ביריאזוב הוא האיש המרכזי, ולכן רצה להיפגש עמו. ב"ג רשם לעצמו כי ביריאזוב לא נמצא באותה עת בסופיה, וייתכן כי זו הסיבה שנפגש עם צ'רפנוב, האיש השני במעלה. עם זאת, לגמרי ייתכן כי ביריאזוב ואנשיו לא חשבו כי יש צורך שהוא עצמו ייוועד עם ב"ג. על קובלנות ברנס ראה: ברנס לשר החוץ, 29 בדצמבר 1944, Control/Bulgaria 740.00119, 12-2944, ברנס לשר החוץ, 27 בדצמבר 1944, Control/Bulgaria 740.00119, 12-2744, ועוד, כולם ב־USA National Archives.
38. כגנוביץ', לזר מוסייביץ. מדינאי יהודי סובייטי. מ־1930 צורף לפוליטביורו. 1935–1944 שר תחבורה ומזכיר המפלגה באזור מוסקבה. בתקופת מלחמת העולם השנייה חבר 'ועד ההגנה', גוף עליון ומצומצם לניהול המלחמה. הסתייג מכל פעילות יהודית לאומית, התנגד לפועל־ציון, ל'בונד' ואף ליבסקציה. לא הסתיר את מוצאו היהודי.
39. למשל ניתוחו של ג'ו לוי, עיתונאי יהודי, איש הניו יורק טיימס, שאמר לב"ג ארבעה ימים קודם לכן כי הכול בידי הרוסים. אב"ג, יומן ב"ג, 2 בדצמבר 1944. היה יועצו הבלתי רשמי של אירה הרשמן, שליח הוועד לפליטי מלחמה בקושטא. ניסיונות לארגן אניות להעלאת פליטים מהבלקנים באוקטובר, ראה הנה"ס, 13 באוקטובר 1944. על ה'מילכה' והאישור שהושג: המשרד הארץ־ישראלי בקושטא אל הנה"ס, 30 בדצמבר 1944, אצ"מ S 53/1619.
40. קישלס, עמ' 81, 82. פרשה זו לא נסתיימה עם ההיתר הסובייטי להמשיך. כאמור, הקבוצה הראשונה הוחזרה מהגבול הטורקי משום שתוקף ההיתרים שהיו לה פג. הקבוצה השנייה כלל לא ניסתה לעבור עד שהעניין הוסדר בראשית ינואר '45. כל אותו הזמן שהו הקבוצות

בסווליניגרד. אב"ג, תכ"כ, 5-8 בינואר 1945, דו"ח וארון, אבריאל ובכר לב"ג. שם, התכתבות, 23 בדצמבר 1944 (נשלח מקושטא), 9 בינואר 1945 (התקבל בארץ), ממשלחת המוסד לעלייה ב' בקושטא [= מאיר] אל מרכז המוסד בארץ [= ארצי], ובו נמסר, בין השאר, על שינוי מדיניות הבריטים בעניין ההיתרים החל באמצע דצמבר '44: '... התוצאה הראשונה לשינוי זה היתה טרגית: אנשי סטרה-זגורה ששוחררו אחרי סבל של חמישה שבועות בבולגריה הורשו להמשיך בדרכם והגיעו עד אדירנה. שעות אחדות אחרי הגיעם הם הוחזרו לבולגריה. אנו מקווים שידעונו בעניין זה הגיעו אליכם, ונקטתם באמצעים המתאימים ...' בדו"ח האמור הזכיר אבריאל את מעורבות האמריקנים בשחרור ה-600. כמכתב של ב"ג אל אבריאל, שם, 17 בינואר 1945, שאל ב"ג במפורש: 'האם נותנים רשיונות יציאה לאחר צאתנו מבולגריה או לא? אם אין נותנים – מי גרם לזה: בוסוול, יוגוב או צ'רפנוב?' ב"ג לא ידע בוודאות מי הוא הגורם המעכב ואם הבריטים, ככלות הכל, אינם משחקים משחק כפול. על שחרור הקבוצה בידי הסובייטים ראה: ברנס לשר החוץ, 23 בדצמבר 1944, וכעבור שישה ימים על הקשיים בגבול הטורקי, ברנס לשר החוץ, 29 בדצמבר 1944. הראשון – 340.115 A/12-2344. השני – שם, 12-2944. שניהם ב' USA National Archives.

41. אמ"ע, מזכירות מפא"י, שם: 'מכיוון שהם חושבים שהיהודים יש להם השפעה באנגליה ובאמריקה, הם התעניינו אם אני עומד לנסוע לאנגליה או לאמריקה ... חלקו הגדול של העם מרגיש את עצמו מפרפר בציפורני חיה כזאת [הסובייטים]. הם מחוסרי ישע, כולם, אם לא תהיה עזרה ממשית הם אבודים, ולרכוש לצדם יהודים אחדים, זה בשבילם דבר גדול ...' ב"ג בא לפגישה זו מוכן. כזכור, כבר באנקרה סיפרו לו חיימוב ואחרים על קשיים שעושים שלטונות בולגריה למבקשים לעלות. הנה"ס, שם. וגם המשרד הארץ-ישראלי בקושטא אל הנה"ס, 25 בנובמבר 1944, S 53/1619. נתונים על מבקשי עלייה, הנה"ס, 20 באוקטובר 1944. על חלקו של ב"ג בניסיונות להצלת ילדים מהבלקנים ראה: ט' פרילינג, 'עמדותיו של ב"ג בנסיונות להצלת ילדים 1939-1945', ילקוט מורשת, יוני 1986.

42. אצ"מ, הנה"ס, שם: אב"ג, יומן ב"ג, 2 בדצמבר 1944. לתיאור חשיבותו של השר הקומוניסט הוסיף ב"ג תיאור ציורי: 'בבואי אל מיניסטר הפנים הרגשתי מיד בהבדל בין שני הבתים. ראש הממשלה גר בבית יפה, אבל פשוט, אין כל שמירה עליו. הבית של יוגוב מוקף מיליציה, שומרים עליו בעזרת מכונות ירייה מכל צד, לפני כל דלת משמר ...'; קישלס, עמ' 71; מוסק, עמ' 198. וראה גם יומן ב"ג, 9 בדצמבר 1944: 'אגב, לפני כמה ימים (3 או 4) ביקש יוגוב מאיש אחד שביקר אותו להודיע לחברי שיגידו לי, שבעניין הפסקת היציאה יש לפנות לאנגלים ...' על משקלו ראה גם אב"ג, התכתבות, 17 בינואר 1945, הערכה של ג'ו לוי: '... אולם הממשלה, לפי הפצרת המיניסטר הקומוניסטי, אנטון יוגוב, אסרה כל הגירה מבולגריה ...'

43. על מאמצי היהודים שאינם קומוניסטים להותיר ענייני היהודים בתחום משרד החוץ, ראה: קישלס, עמ' 29-30.

44. אב"ג, יומן ב"ג, 2 בדצמבר 1944. שם, התכתבות, ב"ג לשר הפנים, אנטון יוגוב; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944.

45. אב"ג, יומן ב"ג, 2 בדצמבר, 6 בדצמבר 1944; אצ"מ, הנה"ס, שם.

46. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר, 4 בדצמבר 1944. הפגישה התקיימה ב-3 בדצמבר וב-4 בדצמבר הוסיף ב"ג עוד מספר פרטים ביומנו. קישלס, עמ' 72, קובע שהפגישה התקיימה ב-4 בדצמבר.
47. אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944. הנה"ס, שם.
48. אצ"מ, הנה"ס, שם; הפגישה הלילית עם השליחים: אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944, וניה, אהוד אבריאלי, משה אגמי, יוסף וארון ובן-יוסף.
49. אב"ג, יומן ב"ג, 5 בדצמבר 1944. הנה"ס שם. מזכירות מפא"י, שם.
50. ראה הערכתו של וניה פומרנץ, מראשית 1945, על המצב הפוליטי בبولגריה: '... כל הגורמים האלה ועוד רבים, כגון אלו, הביאו לידי כך שכולגריה מתחילה לראות עצמה כמבססת את מדיניות החוץ שלה על רוסיה הסובייטית בלבד.' אב"ג, התכתבות, וניה ל'חברים', 23 בינואר 1945, וראה שם גם על עלייה מתמדת במשקלם של הקומוניסטים היהודים, וכי דימיטרוב, שהיה בעל אוריינטציה מערבית מדי הודח. על המצב בכולגריה ראה גם דו"ח אבריאלי, אב"ג, שם, 24 בינואר 1945. על קשיים בעלייה אחרי צאתו של ב"ג, המשרד הארץ-ישראלי בקושטא להנהלת הסוכנות, 30 בדצמבר 1944, אצ"מ S 53/1619. תהיות על משקל הבריטים בעיכובים: PRO FO 371/5111/WR 172, ברל לוקר להנדרסון, 17 בינואר 1945, ובעיקר שם, מברק שרת ללוקר, 14 בינואר 1945, יותר מרמז, כי בפעולת הנציגות הבריטית ברומניה היה למעלה משמץ של הזמנת סירוב רוסי לאפשרויות העלייה. שליחי המוסד לעלייה בקושטא הדגישו דווקא את חלקה של הממשלה הבולגרית בעיכובים. ראה מכתבם אל מרכז המוסד בארץ, אב"ג, התכתבות, 9 בינואר 1945: '... מבולגריה אין נחת. הממשלה הבולגרית אומרת כמעט באופן גלוי שהיא לא תרשה יציאת יהודים. על אף הרישיון הרוסי שניתן ל"מילכה", אין סיכוי קרוב שנוכל להזיז את העניין ...' על הסיבות לעלייה המונית לארץ-ישראל ראה קישלס, מעמ' 301: 'מדוע וכיצד באה יהדות בולגריה לישראל'.
51. מוסק, עמ' 189-190; קישלס, עמ' 18-23, 29-39. בקונסיסטוריה היו שלושה נציגים רשמיים של המפלגה הקומוניסטית וארבעה נציגי 'ארגונים': 'קצינים לוחמים', 'אינטלקטואלים', 'אורט' והקומיסר לענייני יהודים. יו"ר ההנהלה, דוד ירוחם, נציג המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שימש איצטלה נוחה לשלטון הקומוניסטים במוסד זה. לציונים הוצעו שני מושבים: אחד לנציג פועלי-ציון ואחד לציונים-הכלליים. קישלס, עמ' 24-26, 29-30; מוסק, עמ' 190-191.
52. אב"ג, יומן ב"ג, 28 בנובמבר, 30 בנובמבר 1944; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944. ב"ג נפגש עם שבתאי אשכנזי וויטלי חיימוב. על הרכב המשלחת לקונגרס והמאבקים שליוו את הקמתה ראה: קישלס, עמ' 59-62.
53. עדות לואיזה דקאלו, קישלס, עמ' 66-68.
54. שם, עמ' 71; אב"ג, יומן ב"ג, 11 בדצמבר 1944, ראשי הפרקים לנאום. PRO FO, 371/WR 81/4/48, 7 בדצמבר 1944 דיווח בוסוול למשרד החוץ על דברי ב"ג באספות הפומביות של ה-4-6 בדצמבר, כפי שהופיעו בעיתונים הבולגריים, *Svoboda, Zaria, Narod*.
55. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר, 5 בדצמבר, 7 בדצמבר 1944: 'הנחתי מכתב הוראות להסתדרות הציונית', את המכתב ראה שם, 11 בדצמבר 1944.

56. ראה הנחיותיו לשליחים לאחר הפגישה עם, אב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944.
57. אמ"ע, מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1944.
58. קישלס, עמ' 111–113. על פעולת השליחים עד בוא ב"ג ראה דו"ח השליחים בישיבה עם ב"ג, יומן ב"ג, 4 בדצמבר 1944.
59. אב"ג, יומן ב"ג, 1 בדצמבר 1944: 'הגויים' [מירכאות במקור] יודעים שבא 'מלך היהודים' [מירכאות במקור].
60. בהרחבה: מוסק, עמ' 192–196: 'המאבק על הנהגת התנועה הציונית'; קישלס, עמ' 27–48.
61. ב"ג רשם ביומנו: 'מסרו לי שבראשית אוקטובר התקיימה מועצה ציונית בסופיה משלושים ערים. כשש-מאות איש החליטו על הקמת הסתדרות ציונית אחידה; חברי הסיעות הקיימות ייכנסו להסתדרות על בסיס חברות אישית.' כן מסרו לו על פרוגרמה ציונית שאומצה בידי באי מועצה שהתקיימה באוקטובר, ובמרכזה עלייה והעברת הנפש והרכוש לארץ. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר 1944. ראה גם ב"ג 4 בדצמבר. בפגישה פנימית עם השליחים נמסר לו על פעולתם קודם בואו. בין השאר נמסר כי בקבוצה הפעילה היה גם משה אגמי, כי המצב היה בכי רע; 'תנועה פחדה לצאת לרחוב', על כינוס הוועידה ועל פעולות ארגוניות אחרות שהשליחים יזמו. וגם: מזכירות מפא"י, שם, על פעולת השליחים והוועידה הציונית הראשונה לאחר השחרור.
62. אב"ג, יומן ב"ג, 6 בדצמבר 1944. הנה"ס, שם.
63. שם.
64. אב"ג, יומן ב"ג, 7 בדצמבר 1944. מכתבו אליהם, שם, ב"ג 11 בדצמבר 1944. המכתב הופנה אל ד' ורסנוב, ל' לזרובה, ב' ארדיטי, ש' עובדיה, ד'ר ש' אוקלס. וראה גם: הנה"ס, שם; קישלס, עמ' 72: ב"ג הורה לנהוג ברוויזיוניסטים כמו ביתר הזרמים בציונות.
65. אב"ג, יומן ב"ג, 5 בדצמבר 1944: 'נתעוררה שאלת אגודת ת' הרצל, הטוענת שהיא של ציונים כלליים. יש לה רכוש. הוסכם שהאגודה היא חלק של ההסתדרות האחידה, ולא רק של הציונים הכלליים.' אגודה זו מנתה כ-1500 חברים. שם, 7 בדצמבר 1944, דבריו בעניין האיחוד עם חברי השומר-הצעיר.
66. ראה: קישלס, עמ' 156–160.
67. אב"ג, יומן ב"ג, 11 בדצמבר 1944.
68. אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944.
69. על הקונסיסטוריה ותפקידיה: מוסק, עמ' 190, 201–202.
70. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר, 5 בדצמבר, 6 בדצמבר 1944.
71. שם, 2 בדצמבר, 5 בדצמבר 1944. הנה"ס, שם.
72. אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944: אב"ג, יומן ב"ג, שם. לוח, שם; קישלס, עמ' 67–68.
73. אב"ג, יומן ב"ג, 5 בדצמבר 1944. הנה"ס, שם. וראה גם דברי ב"ג לנציג הקומוניסטי בפגישה עם חברי הקונסיסטוריה. הנציג הקומוניסטי הביע הסכמתו למגמות האחדות שהציע ב"ג, וב"ג ענה לו כיבושת: '... ההסכמה להלכה לא מספיקה...' בריאיון לעיתון דגה, 5 בדצמבר 1944, אמר ב"ג: 'אעשה מה שביכולתי בקרב תנועת הפועלים הסוציאליסטית באירופה כדי להיות מועיל לבולגריה. בעוד חודש חודשיים אהיה בלונדון ואנצל את ההזדמנות להסביר לסוציאליסטים האנגלים שארצכם ראויה לכל עזרה מצדם.' קישלס, עמ' 71. ראה גם דברי ב"ג ב-Svoboda, 6 בדצמבר 1944, בדיווחו של בוסוול

- למשרד החוץ, ראה לעיל הערה 54, WR 81/4/48.
74. יומן ב"ג, 5 בדצמבר 1944, בהרחבה על מרכיבי הפעולה הנדרשת. ראה גם יומן ב"ג, 11 בדצמבר 1944, רישום מפורט של פרטי הפגישה.
75. בשובו ארצה וידא כיצוע. במכתבו לאבריאל שאל: '... תקבל בבקשה מווינה פרטים נוספים על כינוס ראשי הקהילות: כמה שליחים היו, כמה קומוניסטים וכני בריתם, כמה ציונים, ההופיעו הציונים, הנתנו להם לדבר, ההתנגדו להחלטות שנתקבלו, הנשארו בוועידה לאחר שנתקבלו ההחלטות, המחזו אחר כך בתוך הקונסיסטוריה, האם הקונסיסטוריה מזדהה עם ההחלטות האלו, האם חושבים הציונים על התנגדות פומבית או על יציאה מהקונסיסטוריה?'. אב"ג, התכתבות, ב"ג לאבריאל, 17 בינואר 1945. כן סייע ב"ג ליוסף (פיקו) לוי, מראשי יהדות בולגריה ואיש המשרד הארץ-ישראלי שם, להיפגש בארץ עם שורה של אישים החיוניים ביותר לארגון סיוע: אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, ד"ר י"ל מגנס, מראשי הג'וינט בארץ, יצחק גרינבוים, יו"ר ועד ההצלה, אליהו דובקין, משה שפירא, ראשי מחלקת העלייה ועוד. מכתבי ב"ג אל אישים אלה ראה: א S44/198, כולם באצ"מ, 3 בינואר 1945.
76. אב"ג, יומן ב"ג, 1 בדצמבר 1944. לוח, שם; אצ"מ, הנה"ס, 17 בדצמבר 1944. ראה גם: קישלס, עמ' 68-69.
77. אב"ג, יומן ב"ג, 2 בדצמבר 1944.
78. שם, 11 בדצמבר 1944. רישום מפורט של נאום ב"ג. אפשר שזהו רישום מאוחר, ברטרופקט, של הנאום, ואפשר שזוהי העתקה מדף שעליו רשם את ראשי הפרקים לנאום.
79. אב"ג, יומן ב"ג, 3 בדצמבר 1944.

שארית הפלטה – עולים או מהגרים?

עירית קינן

משאל מזויף או קושי מתודולוגי?

בארכיון הובר בארצות-הברית, באוסף מסמכים של הגב' מרגרט אלינור פיית, קצינת ההסברה של אונרר"א בגרמניה בשנים 1945-1948, נמצאת חתיכת קרטון ועליה הערה בכתב יד (ללא חתימה), המתייחסת למשאל המפורסם של ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית, שבו בחרו 96.8% מהיהודים בארץ-ישראל כיעד ההגירה הראשון וברובם גם היחיד שלהם:

These are the ballots (sample poll) on which The Anglo-American Inquiry Report was based ... I can prove that these ballots were filled in [–with the word–] 'Palestine', by The Zionist Committees in the camps where the poll was taken.

אלה הם הטפסים (משאל מדגמי) שעליהם התבסס הדין וחשבון של הוועדה האנגלו-אמריקנית. ... אני יכולה להוכיח שטפסים אלה מולאו [במלה] 'ארץ-ישראל', בידי הוועדות הציוניות במחנות שבהם נעשה המשאל.¹

רוצה לומר, השאלונים זויפו בידי הוועדות הציוניות במחנות, ורצון העלייה החד-משמעי של שארית הפלטה, כפי שבא לידי ביטוי במשאל, אינו אלא מיתוס. טענה קיצונית זו תואמת, ברוחה, אם גם לא בחריפותה, את התפיסה הרווחת, שעל פיה תוצאות המשאל הושגו על ידי הכנת העקורים לקראתו² וכי ציונותם של הפליטים בכלל היתה 'ציונות של אין ברירה', משום ששערי ארצות-הברית ומדינות ההגירה האחרות היו סגורים בפניהם. ואילו התאפשר הדבר היו אורזים את מיטלטליהם ומהגרים לארץ הראשונה שהיתה מוכנה לקלוט אותם. במלים אחרות: שארית הפלטה – לא עולים היו, כי אם מהגרים. אכן, התנועה הציונית עצמה, שכל תנועה לאומית תנועת מיעוט היתה, לא האמינה בכוחה לסחוף אחריה את רבבות הניצולים שלא היו ציונים לפני המלחמה. ואף שהפרוגנוזה הציונית התממשה באופן טרגי בשואה, עדיין לא האמינה ההנהגה הציונית בכוחם וברצונם של הניצולים להצטרף למאבק הציוני של מדינה יהודית.

כהקדמה לדיון בסוגיה זו יש להגדיר הן את האוכלוסיה שבה מדובר והן את המונח 'עולים'.

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה שנישאה ביום עיון של הפרוייקט הבין-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור, שנערך ב-10 בנובמבר 1987 באוניברסיטת תל-אביב, והוא חלק מעבודת מחקר מקיפה של המחברת שנעשית במסגרת פרוייקט זה שמייסודה של העמותה לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור.

המונח 'שארית הפלטה' כולל בתוכו, בדרך כלל, את כל היהודים ששרדו מן התופת הנאצית, ולא ארחיב כאן בנושא זה.³ בדיון הנוכחי יתאר המושג 'שארית הפלטה' את יושבי מחנות העקורים בגרמניה בלבד.

אוכלוסייה זו עברה שינויים בהרכב ובמספר בשלושה שלבים שיוצגו להלן, ושכסופם נוצרה בגרמניה (ובאוסטריה) מעין 'מובלעת יהודית', כפי שחזה אותה בן-גוריון בעת ביקורו בגרמניה באוקטובר 1945.

שארית הפלטה היתה מגוונת מאוד מבחינת ההרכב האנושי שלה, וסוגי האוכלוסייה שהתרכזו בגרמניה היו בעלי אפיונים סוציולוגיים ופסיכולוגיים מסוגים שונים. אך שארית הפלטה היתה מאוחדת והומוגנית לחלוטין בנקודה אחת: הרצון הבלתי מתפשר לצאת מאירופה, לנטוש את היבשת האפופה בעשן הכבשנים ולפתוח בחיים חדשים במקום אחר. השאלה היתה לאן.

על פי ההשקפה הציונית, לפחות בעליות הראשונות (הראשונה, השנייה והשלישית), 'עולה' הוא מי שבחר בדרך הציונית מתוך הכרעה אידיאולוגית, לאחר שהכיר ונסחף להאמין בערכי התנועה הציונית ובפרוגנוזה הלאומית שלה. בהמשך הדרך עבר המונח גלגולים והתפתחויות בהתאם לאירועי התקופות. בני העליות הרביעית והחמישית, לדוגמה, עלו ארצה משום שהורע מאוד מצב היהודים בארצות מוצאם. אך עדיין היה זה מתוך בחירה בדרך הציונית. ובאתוס הציוני נשארה העלייה מעשה של הכרעה אישית, ביטוי ופועל יוצא של הכרה לאומית ושל פעילות ציונית. כך, גם בתקופת הדיון שבו אנו עוסקים, מתרחבת משמעות המונח והיא כוללת בתוכה גם את אלה שלא היו אמונים על האידאולוגיה הציונית, אבל בחרו בעלייה לארץ-ישראל מתוך החלטה והכרעה אישית-פנימית. כלומר: ההבחנה בין עולים לבין מהגרים נקבעת על פי אקט הבחירה של הפרט.

השאלה הנשאלת היא אם העלייה לארץ-ישראל היתה מוטיב קבוע ויציב בשאיפותיהם של הניצולים, פרי בחירה ובמנותק מאפשרויות הגירה אחרות, או שאכן נולדה רק מתוך חוסר ברירה, מכיוון ששערי ארצות-הברית, קנדה או מדינות ההגירה האחרות היו סגורים.

קשיים מתודולוגיים לא מעטים טמונים בבחינתה של הסוגיה המוצגת. קושי ראשון הוא בעצם בחינתם של עמדות והלכי רוח במבט לאחור. כלי עבודתו של ההיסטוריון מוגבלים ביכולתם לחקור שאיפות, מחשבות ודעת קהל. המקורות העומדים לרשותו במקרה זה נשענים, בעיקר, על התבטאויות אישיות של יחידים שבחרו להעלות את מחשבותיהם ורגשותיהם על הכתב, ושכתביהם אף נשמרו. מאליו מובן שעקב כך עשויה להיווצר הטיה של המסקנות. ההיסטוריון, כידוע, גם אינו יכול לבחור מדגמים סטטיסטיים מתוך האוכלוסייה הנחקרת, ואף אינו יכול לבנות לה שאלוני עמדות. לכן הוא נעזר בסוג נוסף של מקורות: משאלים, סקרים ודו"חות סטטיסטיים בני התקופה, שלמרות מהימנותם כמקור היסטורי, בדרך כלל אין בידינו עובדות על דרך הכנתם, ואיננו יודעים אם היו עומדים היום במבחן של מחקר סוציולוגי. הספקות סביב המשאל של ועדת החקירה האנגלו-האמריקנית הם דוגמה מוחשית לבעייתיות של מקורות אלה.

קושי מתודולוגי שני טמון בעובדה שאין דרך לבודד את רצון העלייה לארץ-ישראל מאפשרויות הגירה אחרות, מכיוון שבשנים שבהן מדובר לא היו

אפשרויות ריאליות כאלה. עובדה זו מונעת ניתוח השוואתי של המסקנות העולות מן החומר בדבר רצון העלייה של העקורים. לאחר קום המדינה, כאשר נפתחו אפשרויות הגירה גם לארץ-ישראל וגם לארצות-הברית, עדיין היו הגבלות רבות על ההגירה לארצות-הברית, כפי שיוסבר בהמשך המאמר,⁴ והן הוסרו לחלוטין רק ב-1950. מצד שני, עד 1948, העובדה ששערי ארץ-ישראל נותרו נעולים, והאנשים נותרו במחנות ללא סיכוי לפתרון נראה לעין, מקשה על היכולת להעריך את רצון העלייה האמיתי שהועמד במבחן של חוסר תקווה להפיכתו לבר השגה.

יחד עם זאת, למרות הקשיים המתודולוגיים, החומר ההיסטורי בן התקופה עשיר ומגוון, ומעקב אחרי התפתחותן של הגישות והעמדות בשאלה זו בקרב שארית הפלטה, במקביל לשלבים השונים של החיים במחנות, מאפשר להסיק מסקנות שיש בכוחן בהחלט להאיר הלכי רוח, לשקף את רצונות העלייה ולענות על שאלת ציוניותה של שארית הפלטה.

השלב הראשון: ציונות ספונטנית

ב-20 באפריל 1945 כותב הרב לוי, רב צבאי בריטי שהיה בין הכוחות ששחררו את ברגן בלזן, מכתב מזעזע לג'ואיש כרוניקל. במכתב הוא מתאר את הזוועות שנגלו לעיני המשחררים עם היכנסם למחנה. במחנה – כך הוא כותב – הטיפוס עדיין עושה שמות וכן השחפת והדיזנטריה, 'ואין כוח אנושי שיוכל לעצור בידו של מלאך המוות מתבוע את קרבנותיו'. אולם בתוך כל זה, מתפעל הרב לוי, 'בתוך כל הזוועות ... השפה העברית נשמעת במחנה, וגם שירים עבריים מושרים'. ובהמשך הוא מספר כיצד 'כ-300 צעירים הפגינו לכבודי והלכו בסך לאספה, כשהם נושאים לפנייהם את הדגל הלאומי ומגן דוד כחול לבן על כובעו של כל אחד'.⁵

זוהי רק עדות אחת מרבות החושפות את ההתעוררות הציונית הספונטנית ששטפה את הפליטים בחלקים שונים של גרמניה עם השחרור. בחומר הארכיוני בן התקופה ניתן למצוא ביטויי התפעלות רבים מפי נציגים יהודיים ובעיקר ארצישראלים על ההתעוררות הציונית של שארית הפלטה. החיילים העברים מן הצבא הבריטי כותבים וחוזרים וכותבים במכתביהם, בהתפעלות רבה, על הרגשות הציוניים המתפרצים שהופתעו לגלות בקיץ 1945, אצל רבים משארית הפלטה.

היה זה השלב הראשון שהחל באפריל 1945: שחרור גרמניה בידי בעלות הברית חשף כ-60,000 ניצולי מחנות ריכוז ששרדו בתוך גרמניה עצמה.⁶ הניצולים, שהיו במצב נפשי וגופני קשה ביותר, היו ברובם אנשים בודדים, שנותרו יחידים ממשפחותיהם ולעתים אף מעיריותיהם, וגילם הממוצע נע בין 18 ל-45.

חלקם הגדול התרכזו במחנות הריכוז עצמם, בדאכאו, בוכנוואלד, ברגן בלזן; היו שהתארגנו במחנות מחוץ למחנות הריכוז, במחנות מאולתרים, בתי חולים וכו'. כך, למשל, התארגנה קבוצה בהנהגתו של ד"ר זלמן גרינברג, מאוחר יותר יושב ראש הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור האמריקני. הקבוצה שהנהיג שוחררה בידי האמריקנים, כאשר הובלה בידי הנאצים מדאכאו לטירול. מיד לאחר

ששחררו, התארגנו חברי הקבוצה, בסיועו של קפטן אמריקני, בבית החולים סנט-אוטיליאן.⁷ מיעוטם התמקמו בערים ובעיירות.

רוב המחנות המתהווים היו בדרום-גרמניה, באזור בוואריה. במחנות הגדולים, כמו לנדסברג, פלדפינג, פרנוואלד, פוקינג, היו בכל אחד 4000-5000 יהודים בקירוב. במינכן עצמה התרכזו כ-6000 יהודים, מספר שעשה אותה למרכז הפליטים היהודים בגרמניה. בצפון גרמניה היו בשלב זה מעט מחנות, והחשובים שבהם צלזהיים (על יד פרנקפורט) שמנה כ-4000 נפש, שטוטגרט ולמפרטהיים שמנו כ-1000 נפש, כל אחד מהם.⁸

התנאים הפיסיים – והמגורים, הסניטציה, המזון, הלבוש – היו בכי רע. צבאות הכיבוש היו שקועים עדיין במאמצים להתגבר על הבעיות הלוגיסטיות החמורות שכרוכות בטיפול בשמונה מיליון עקורים לא יהודים שנמצאו בגרמניה, ובעיית העקורים היהודים טרם זכתה לטיפול הראוי. כך, בשלב זה של תחילת החלמה פיסית ונפשית ושל חיפוש נואש אחרי קרובי משפחה, גרו רבים מהעקורים היהודים תחת משמר, מאחורי גדרות תיל, במחנות שבנו הגרמנים עבור עובדי עבודות כפייה, ולעתים אף גרו במחנות הריכוז עצמם.⁹

בקרב היהודים התרחשו מספר תהליכים במקביל: הם הקימו ארגון עצמי ובחרו ועדים שייצגו אותם. הם נלחמו (בסיוע מסיבי של החיילים הארצישראלים והרבנים האמריקנים) על הקמת מחנות נפרדים עבורם. הם החלו להתפכח מהאשליה של מציאת קרובי משפחה ב'בית', ולכן גם המעטים שקודם לכן היו מוכנים לנסות להתיישב מחדש במחוזות הולדתם חזרו בהם מכוונות אלה. הם ניסו נואשות ליצור קשר עם העולם החיצוני – היהודי והלא יהודי – ולהשפיע ככל יכולתם על זירוז ההליכים לפתרון הבעיה של יישובם מחדש, כמו גם על רוחו וכיוונו של הפתרון שיסתמן.

במספר מקומות התארגנו קבוצות ציוניות, כל אחת בנפרד ובאופן ספונטני, בידי אנשים שהיו ציונים עוד לפני המלחמה וכמו בברגן בלזן הן בחרו ועדים וחיכו לקשר מן החוץ. כך אותה קבוצה ידועה שהתארגנה בסנט-אוטיליאן בהנהגתו של ד"ר זלמן גרינברג ונזכרה לעיל; כך במחנה פלק-קזרנה שעל יד מינכן, שאליו הובאה קבוצה שמנתה כמה מאות גברים יהודים ששחררו בידי האמריקנים ב-2 במאי, במהלך הובלתם בידי הנאצים מדאכאו לכיוון אוסטריה. מיד התארגן במקום ועד ציוני שקרא לעצמו 'המרכז הציוני לבוואריה' והחל בפעילות ציונית,¹⁰ וכך גם במקומות אחרים. חברי קבוצות אלו היו משוכנעים שעתה, לאחר ששחררו, עלייתם לארץ היא דבר מובן מאליו שיתרחש תוך זמן קצר ביותר. הם היו קצרי רוח לקראת עלייתם, ולא הבינו את פשר העיכוב. קוצר הרוח ניכר, בין השאר, במכתבים שהעבירו למוסדות ציוניים בעזרת החיילים העברים מן הצבא הבריטי, שהיו הארצישראלים הראשונים שהגיעו למחנות. דוגמה לכך היא מכתב שנשלח ב-19 ביוני 1945 מן ה'מרכז הציוני' בפלק-קזרנה לבא כוח הסוכנות ברומא. במכתב, שבו תשע-עשרה שורות בלבד, נאמר ארבע פעמים שהם מחכים 'בקוצר רוח לאפשות עליה'. קבוצה זו אכן פעלה למען עלייתה ולמען יצירת קשר בין הפליטים בגרמניה בכלל לבין הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית, וזאת בעזרתו של החייל

הארצישראלי, מרטין (מנשה) האוזר, שהגיע למחנה ב-17 ביוני, וסייע למשלחת מטעם הקבוצה לעבור את הגבול לאיטליה.¹¹

בהשפעת קבוצות אלה, ומכיוון שמלכתחילה היתה השליטה העיקרית במחנות ובניהולם העצמי נתונה בידיהם של הציונים שבין הפליטים, הסתמן במחנות, בשלב זה, הלך רוח ציוני ברור.

כאשר קוראים את פרוטוקול הוועידה הראשונה של היהודים המשוחררים, שהתקיימה בסנט-אוטיליאן ב-23 ביולי 1945, אי אפשר שלא להתרשם מן העובדה, שבישיבת העבודה, זו שהתקיימה לאחר הפתיחה החגיגית וההצהרות הרשמיות, חוזרים הנציגים של כשלושים המחנות שהשתתפו בוועידה בזה אחר זה ומביעים את הרצון הבלתי מתפשר של הניצולים לעלות לארץ-ישראל. המינוח שבו הם משתמשים להבעת רצון זה הוא החלטי וחד-משמעי: 'הדרך היחידה אותה אנו רואים היא ארץ-ישראל'.¹²

אולם עד כה, פרט למכתביהם של החיילים העברים מן הצבא הבריטי, אשר כתבו על התרשמותם גם מפגישות עם יהודים סתם, 'עמך', כל המקורות להתעוררות הציונית הנלהבת במחנות עוסקים באותו חלק של שארית הפלטה שהיו ציונים ממילא, עוד לפני המלחמה, עוד לפני השחרור, ועבורם עלייה לארץ-ישראל, העפלה והגשמה, היו הגשמתו של ייעוד, של אידיאל אשר שנות השואה רק חיזקו את האמונה בו. השאלה לגבי הרוב, שלא היו חניכי תנועות נוער חלוציות ולא היו ציונים מלכתחילה, עומדת בעינה.

הראשון שהתייחס לרצונות ההגירה הרווחים בציבור הפליטים היהודי בגרמניה היה ארל ג' האריסון, שליחו של הנשיא טרומן לבדיקת המצב במחנות העקורים בגרמניה, ששהה במחנות ביולי-אוגוסט 1945. לא זה המקום להרחיב בעניין דין וחשבון חשוב זה, שהשפיע השפעה עצומה על שיפור יחסו של הצבא האמריקני לעקורים היהודים שבמחנות בגרמניה ולשאלת העקורים היהודים בכלל. לענייננו חשוב רק אותו קטע מן הדין וחשבון שעוסק בשאלת ההגירה: האריסון המליץ לאמץ מיד את פנייתה של הסוכנות היהודית לממשלת בריטניה לאפשר כניסתם של 100,000 פליטים יהודים לארץ-ישראל. אך במקביל הוא המליץ שגם ממשלת ארצות-הברית תתרום את חלקה לפתרון הבעיה, על ידי כך שתאפשר למה שכינה 'מספר סביר' (reasonable numbers) של פליטים יהודים, בעיקר כאלה שיש להם קרובים בארצות-הברית, להגר אליה. מספר זה, כך העריך וציין בדין וחשבון, לא יהיה גדול,¹³ שכן על פי התרשמותו רוב העקורים היהודים שבמחנות בגרמניה שואפים לעלות לארץ-ישראל.

הערכה מדויקת יותר מאשר 'רוב' מצאתי במקורות לראשונה ב-1 באוקטובר 1945, כלומר עדיין בשלב הראשון לקיומם של המחנות, עדיין אותה אוכלוסייה, פחות או יותר, שהיתה בהם עם השחרור, עוד לפני גלי הבריחה שהחלו מגיעים בסתיו. בתאריך זה נערך במחנה לנדסברג, הגדול במחנות העקורים היהודים שבגרמניה באותו זמן, סקר על יעדי ההגירה של הפליטים.¹⁴ הסקר נערך בידי נציגי הג'וינט (ולא בידי גורם ציוני כלשהו), ומתוכו עולה כי מתוך 4976 הפליטים שבמחנה, 3112 בחרו בארץ-ישראל כיעד ההגירה המועדף שלהם (באחוזים: 62.5). זאת לעומת 884 שבחרו בארצות-הברית (18%) בהתייחס למספר הכולל של

היהודים בגרמניה, באותו זמן, שירד בקיץ ל-40,000 בערך, הופכים נתונים אלה למשמעותיים בבחינת יחסם של הניצולים לעלייה, שכן בלנדסברג, כך נראה, התרכזו באותה עת כ-12.5% מכלל הניצולים שבגרמניה.

מהתלהבות לחרדה

השלב השני בחיי הניצולים בגרמניה החל עם גלי ה'בריתה' הראשונים, בסתיו 1945. אוכלוסיית מחנות העקורים הלכה וגדלה ובחלקה התחלפה. חלק מניצולי מחנות הריכוז ששוחררו בגרמניה עזבו אותה עוד בחודשים הראשונים לשחרור: אלפים נהרו לאיטליה, בסיוע החיילים העברים, מתוך תקווה להגיע מחופיה לארץ-ישראל. אלפי אחרים השתלבו ברפטריאציה ההמונית שהתרחשה באירופה בקיץ ושבו לארצותיהם, מי מהם בעל כורחם ומי מהם מרצון, מתוך תקווה למצוא את משפחותיהם. רבים מהם שבו וחזרו לגרמניה, כשנוכחו לדעת שאין אל מי ואין אל מה לחזור. בנוסף החלו מצטרפים למחנות העקורים בגרמניה ניצולי שואה אשר השחרור מצא אותם בארצות אחרות, ובעיקר בפולין. הראשונים שבהם היו קבוצות של פרטיזנים, שעם תום המלחמה, לא ראו עוד את מקומם בפולין; בעקבותיהם הגיעו קבוצות של ניצולים שהתחבאו ביערות או בצד הארי ועתה התארגנו בקבוצות וב'קיבוצים' ועזבו את פולין בצורה מאורגנת; וכמו כן רפטריאנטים מברית-המועצות, שבהתאם להסכם בין פולין לבין ברית-המועצות החלו חוזרים לפולין בפברואר 1946. אחוז גבוה מתוכם העדיפו להמשיך בנדודים לעבר אזורי הכיבוש האמריקניים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה. בשונה מניצולי מחנות הריכוז, רובם של המצטרפים לא היו אנשים בודדים. מהם שהיו מאורגנים בקבוצות עוד מתקופת המלחמה (פרטיזנים), ומהם שהצליחו לעבור את המלחמה כמשפחות שלמות (הרפטריאנטים בעיקר).

הוקמו מחנות נוספים כמו פרנוואלד ופריימן על יד מינכן, לייפהיים על יד אולם ועוד, אך הם לא הקלו על הצפיפות הגדולה, שעוד חריפה, ככל שגדלה האוכלוסייה.

החיים במחנות בשלב זה עברו תהליך של התגבשות, מבחינת הארגון הפנימי והניהול העצמי של הפליטים ומבחינת התגבשות מערכת היחסים עם הסוכנויות ההתנדבותיות השונות, ובעיקר עם אונרר"אוהג'וינט. אך כל אלה עמדו בצלו של האירוע אשר שנת 1946 כולה עמדה בסימנו: ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית.

מההכרזה על הקמתה ב-13 בנובמבר 1945 ועד שנאשו מההשפעה הריאלית של תוצאותיה ליווה את חיי הניצולים המתח העצום של פתרון אפשרי תלוי באוויר.

בסוף ינואר 1946, ככל הנראה לקראת ביקור הוועדה, ערכה המשלחת הארצישראלית סקר על יעדי ההגירה של היהודים במספר מחנות בבוואריה.¹⁵

בחלק מהמחנות אין הסקר מדויק והוא הערכה בלבד, שיש להניח ש'יופתה' מעט בידי השליחים הארצישראלים. לכן אתיחס רק לאותם מחנות מתוך הסקר שבהם ננקבו מספרים:

לנדסברג: במחנה היו בתקופה זו כ-6000 יהודים, מתוכם 900 ויותר מאורגנים בקיבוצים. מאליו מובן שחברי הקיבוצים רצו כולם לעלות ארצה. מבין תושבי

המחנה שלא היו בקיבוצים, עד ליום הגשת הדין וחשבון, פנו 72% בבקשות לסרטיפיקטים לארץ-ישראל.

לייפיהיים: המחנה נפתח בסוף דצמבר, ובעת עריכת הסקר ישבו בו 2900 יהודים, 2100 מתוכם היו מאורגנים בקיבוצים, ובאופן טבעי, כאמור, רצו אלה לעלות לארץ. לגבי 800 הנותרים נמסרה הערכה בלבד שרוב המבוגרים שבהם הביעו שאיפה לעלות לארץ-ישראל. הסיכום לגבי מחנה זה הוא ש-90%-95% מעדיפים עלייה. וגם אם נניח שלגבי ה-800 שאינם חברי קיבוצים נעשתה הערכה 'אופטימית' מדי, עדיין נותר אחוז המעדיפים עלייה גבוה מאוד.

דגנדרף: במחנה היו 1200 נפש בעת הכנת הסקר, רובם יהודים מבוגרים, בני 60 ויותר, שמוצאם מגרמניה ומאוסטריה, אשר שוחררו ממחנה הריכוז טרוזינשטאט וסירבו לשוב לבתייהם הקודמים. נראה לי משמעותי במיוחד ש-50% מקבוצה זו, על פי הסקר, הביעו שאיפה לעלות לארץ-ישראל. האחרים התפלגו בין ארצות-הברית, אנגליה וארצות אחרות.

הסקר בשלושה מחנות אלה הקיף כ-10,100 יהודים שהיו, באותו זמן, כ-21% מסך כל היהודים באזור הכיבוש האמריקני וכ-14.5% מכלל היהודים בגרמניה. אמנם בקריאת הנתונים יש להיזהר מהפרזה ולקחת בחשבון גם את העובדה שהסקר נעשה בידי גורם ציוני למטרות הסברה, שכן הוא הועבר לאונרר"א, ולכן יש להניח שהנתונים 'יפוי' במקצת ו'עוגלו' כלפי מעלה. ועוד, כשליש מהמשתתפים בסקר היו חברי קיבוצים, אחוז גבוה בהרבה מזה שבכלל אוכלוסיית הפליטים בגרמניה.¹⁶ יחד עם זאת, גם בהתחשב בהסתייגויות הנ"ל, הרושם המתקבל הוא כי אחוז המעדיפים עלייה לארץ-ישראל, בינואר 1946, בבוואריה, נע לפחות בין 60 ל-70.

כשבוע מאוחר יותר הגיעו למחנות נציגי הוועדה האנגלו-אמריקנית (סר פ' לגט [Leggett] וברטלי קראם [Crum]). לקראת ביקורם, ערכה אונרר"א את המשאל המפורסם, שבו פתחתי את המאמר. התוצאות הדהימו אפילו את נציגי היישוב הארצישראלי. ואופייניים דבריו של ד"ר חיים הופמן (אח"כ יחיל) בדין וחשבון המסכם של פעילות המשלחת:

לתוצאות כאלו של המשאל לא פיללנו, אף ידענו שאינן הולמות את המציאות. כאשר שאלנו יהודי שהיה ידוע כי יהגר לארצות-הברית, משום מה הצביע עבור ארץ-ישראל, השיב בפשטות: 'נסיעתי לאמריקה זה ענייני הפרטי, אולם ליהודים דרושה ארץ-ישראל'.¹⁷

נראה לי שבאמירה פשוטה זו מתמצה התשובה להרהורים בעניין תוצאות המשאל. אך נותרת בעינה השאלה כיצד הושגו תוצאות אלה, ומהי ההערכה הריאלית בנוגע ליחסה של שארית הפלטה בגרמניה לעלייה בתקופה זו.

כאמור, תשובתו של אותו יהודי, שנסיעתו לארצות-הברית היא עניינו הפרטי, משכנעת ומאלפת, ואמנם ההכנות המסיביות לקראת בוא הוועדה, שנעשו בידי נציגי היישוב ובידי האגפים הציוניים של שארית הפלטה, השפיעו ללא ספק. אכן, שארית הפלטה הוכנה לקראת בוא הוועדה: משלחת מטעם המרכז לגולה של החיילים העברים, שבראשה עמד שמואל פוטק, נשלחה למחנות בידי בן-גוריון. תפקידה היה לגייס מתוך המחנות 500 מועמדים לעלייה בלתי-לגלית (ואלה עלו אחר כך באנייה

'תל-חי') ובתוך כך לעורר אצל הניצולים התלהבות ציונית ותקווה לעלייה.¹⁸ בן גוריון עצמו ביקר במחנות באוקטובר 1945 ואחר כך בינואר 1946, ועורר התלהבות עצומה בקרב היהודים; הוועדים הציוניים, השליחים הארצישראלים, כולם פעלו לשכנוע היהודים להפגין עמדה אחידה מול נציגי הוועדה. גם פעילותם הממושכת של החיילים הארצישראלים, שדווקא בתקופה זו החלו נשלחים חזרה ליחידותיהם ומשתחררים, נשאה עכשיו פרי. אין ספק שהופעתם של החיילים במחנות בתקופה הקריטית של קיץ 1945 ופעילותם במשך חודשים כמשלחות וכבודדים בקרב שארית הפלטה השפיעה רבות על האוריינטציה הציונית של הניצולים. עתה באו השפעות אלה לידי ביטוי: שארית הפלטה הכריזה ברבים על הכרעתה הלאומית – ארץ-ישראל לעם ישראל.

לכן גם יהודים שהחליטו מסיבותיהם הם להגר לארצות אחרות ראו את עצמם מחויבים, מבחינת הכרתם הלאומית, להפגין ברבים תמיכה מלאה בעמדה הציונית. עובדה זו היא גם הסיבה לכך שההצבעה במשאל יכולה לשקף את האוריינטציה הציונית התיאורטית של הניצולים ואת הכרתם הלאומית, אך היא איננה נתון מספק על יחסם לעלייה בפועל.

אלא שהרצון של אחוז גבוה מקרב שארית הפלטה בגרמניה לעלות לארץ ישראל עולה מנתונים נוספים שנרשמו בידי גורמים לא ציוניים ואף לא יהודיים: בתזכיר שמסר ראש מחלקת העקורים של הצבא האמריקני לוועדה האנגלו-אמריקנית, בפברואר 1946, נאמר שעל פי המקורות הצבאיים ארץ-ישראל, עבור 60% מיהודי המחנות שבאזור הכיבוש האמריקני, היא יעד ההגירה המועדף, ורק 20% מעדיפים ארצות אחרות ואחוז אחד חושב על חזרה לארץ המוצא.¹⁹

גם באזור הבריטי נבדקו מדי פעם רצונות ההגירה של העקורים היהודים. מתוך ניתוח יעדי ההגירה שערך היועץ לענייני יהודים למשרד הפיקוח הבריטי, הקולונל הרב סלומון, במאי 1946, מתברר שהרוב המכריע של היהודים באזור הכיבוש הבריטי שאפו לעלות לארץ-ישראל, ואילו המיעוט התחלק בין כאלה שמבחינה פיסית לא היו מסוגלים להגר לשום מקום, והוצע לחפש עבורם סנטוריום או בתי מחסה, לבין כאלה ש'ניתן לעודדם' – כך נוסח הדין וחשבון – 'ללכת לארצות אחרות פרט לארץ-ישראל'.²⁰ כשלושה חודשים מאוחר יותר נעשתה בדיקה נוספת של יעדי הגירה באזור הכיבוש הבריטי, הפעם מטעם 'משרד הפיקוח [של הצבא הבריטי] לגרמניה ואוסטריה'. תזכיר של המשרד מיום ה-16 באוגוסט 1946 קובע, שמתוך 14,245 יהודים הרשומים כ-DPS (עקורים) באזור הכיבוש הבריטי, 12,840 שואפים לעלות לארץ-ישראל, כלומר 90%.²¹

הנתונים שהובאו עד כאן מורים כולם על רצון עלייה חזק בקרב יושבי המחנות בגרמניה. רצון זה הועמד במבחנים קשים בתקופה הארוכה של השהייה במחנות, ובשל המתח העצום והציפייה הדרוכה לוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ולתוצאותיה. חודשים חלפו, המלצתה של הוועדה להעניק מיד 100,000 רשיונות עלייה לארץ-ישראל ליושבי המחנות לא יושמה, ומכיוון שגם פתרונות אחרים לא נראו באופק, החל הייאוש נותן את אותותיו, גם במוראל של האנשים וכמובן גם בשאלת העלייה.

ב־7 ביוני 1946 כותב ד"ר חיים הופמן לארץ:

... שארית הפלטה היתה במשך חודשים במתח גבוה מאוד. היתה מורגשת דריכות ציונית וציפיה להכרעה כי תבוא ... אולם עוברים חודשים על גבי חודשים והם טרם נושעו. רוחם נופלת וניכרים סימני יאוש בעיקר במחנות הותיקים והמסודרים ... כאשר התחילה לפני חודשיים האמיגרציה לארה"ב היה בכך מבחן חמור לשארית הפליטה ורבים לא עמדו בו ועמדו בטורים ארוכים במשרדי הג'וינט, הייאס והקונסוליה האמריקאית ... אם לא תבוא בקרוב עלייה ילך המצב ויחמיר.²²

על סף ייאוש

זה היה מצב הרוח עם סיום השלב השני בחיי המחנות, כאשר מספר היהודים באזור האמריקני היה כ־70,000, ומספרם באזור הבריטי היה כ־14,000. לכן, אין פלא שחששותיהם של השליחים הארצישראלים הלכו וגברו, כאשר החלה הזרימה העצומה של היהודים הבורחים מפולין עם תחילת השלב השלישי, בקיץ 1946, לאחר הפוגרום בקילצה. הפוגרום, שבו נהרגו 41 יהודים ורבים נפצעו, כמו המחיש ליהודי פולין שהאנטישמיות לא גוועה יחד עם הרייך השלישי, ושפולין נותרה עוינת ואנטישמית כשהיתה ואולי אף יותר. בקיץ 1946 (יולי-אוגוסט-ספטמבר) יצאו מפולין, ובעקבותיהם ממזרח-אירופה כולה, כ־90,000 פליטים יהודים בבריחה מבוהלת ממש לכיוון מחנות העקורים שבגרמניה ובאוסטריה.²³ ועוד, הנהירה מפולין וממזרח-אירופה בתקופה זו היתה כה גדולה, עד שבדו"ח של מחלקת העקורים של הצבא האמריקני שצוטט לעיל,²⁴ נאמר, שהתביעה היהודית ל־100,000 רשיונות עלייה לארץ-ישראל עשויה להתגלות כמביכה ביותר מבחינת יכולתה להשיג פתרון כולל שיספק את המטרות היהודיות של היישוב מחדש. ואכן, בנובמבר 1946 נאמד מספר העקורים היהודים באזורים השונים של גרמניה ב־175,000 בקירוב, כלומר תוספת של כמאה אלף נפש בתקופה של ארבעה חודשים!²⁵

האוכלוסייה במחנות השתנתה מאוד בעקבות גלי הבריחה הגדולים. השוני הבולט ביותר היה ריבוי מספר הילדים שהגיעו בין הפליטים. יתומים שהגיעו בקבוצות, ילדים שנמסרו בפולין בידי הוריהם לתנועות הנוער בתקווה שכך יזכו לעלייה מהירה וגם ילדים שהגיעו עם משפחותיהם, בעיקר מקרב הרפטריאנטים מברית-המועצות.²⁶

הצבא האמריקני נאלץ להקים כשלושים מחנות חדשים, שעל פי רוב היו צפופים ביותר וגרועים בהרבה מהמחנות הקודמים.²⁷

חורף 1946-1947 היה חורף קשה במיוחד, ואל התנאים הקשים במחנות העקורים הצטרפו ירידת המתח והתגברות הספקות והחששות שלאחר התקוות הגדולות של 1946 ועקב הבריחה הגדולה ממזרח-אירופה. באותו זמן גם החמיר המצב בארץ-ישראל וכידוע, מאוגוסט 1946 החריפו הבריטים את מאבקם בהעפלה, וגם את אניות המעפילים שהצליחו להגיע לחופי הארץ הגלו לקפריסין. מובן שידיעות אלה

הורידו עוד יותר את המוראל, הירוד בלאו הכי, בקרב הפליטים הסגורים במחנות, חיים חיי תלות ובטלה בעל כורחם ואין יודע מה ילד יום.

במהלך החודשים שלאחר מכן לא גדל מספר היהודים במחנות בהרבה, ובקיץ 1947 הוערך מספרם ב־184,000 בקירוב,²⁸ ואף היתה יציאה בהיקף קטן. במהלך 1946 מוערך מספר המעפילים ממחנות העקורים בגרמניה ב־10,000 בקירוב,²⁹ ובתחילת 1947 החלו הבריטים להעניק לפליטים מאזור הכיבוש הבריטי 300-400 רשיונות עלייה בחודש. מעט יהודים יצאו גם לארצות אחרות, אולם בסך הכול היה המצב רחוק מלעורר תקווה.

בינואר 1947 כותב ד"ר ליאו שוורץ, המפקח על האזור האמריקני מטעם הג'וינט, בדו"ח על תכניות הג'וינט באזור: 'מיד לאחר השחרור הביעו הרוב המוחלט של היהודים את שאיפתם לעלות לארץ־ישראל. עם סגירת דלתותיה של ארץ־ישראל ועם הגברת תנועת העקורים מהמזרח, מובעת התעניינות גוברת ביישוב מחדש בארצות אמריקה ובארצות אחרות [ההדגשה שלי – ע"ק].³⁰ הערכה זו מעניינת במיוחד, משום שהיא משלבת שני גורמים בתחילת ההתעניינות בהגירה לארצות אחרות: סגירת שערי ארץ־ישראל ותנועת הבריחה ממזרח־אירופה. כלומר: אצל היהודים שהגיעו בגלי הבריחה של קיץ 1946, שלא כמו אצל יושבי מחנות העקורים בשלב הראשון והשני, לא הרגש הציוני הוא הדומיננטי, אלא הרצון להגר.

בהקשר זה חשוב ומעניין במיוחד דו"ח של מחלקת העקורים של הצבא האמריקני מאוקטובר 1946, העוסק בניתוח מצב היהודים בפולין ומתייחס לאותה אוכלוסייה.³¹ לגבי מספר היהודים שהגיעו לאזור הכיבוש האמריקני במהלך קיץ 1946 נאמר בדו"ח, שבמהלך התקופה שבין 1 ביוני ל־20 בספטמבר 1946 גדלה האוכלוסייה היהודית באזורי הכיבוש האמריקניים בגרמניה ובאוסטריה ב־94,000 נפש בקירוב, ו־80,000 מתוכם מביעים את השאיפה לעלות לארץ־ישראל(!) נתון מספרי זה מפריך את ההערכה הקודמת ביחס לבאים בקיץ 1946 ומסיט את תשומת הלב לנקודת השנייה – שעריה הסגורים של ארץ־ישראל.

חודשים עברו והשאיפה לעלות לארץ לא רק שלא התגשמה, אלא שגם לא נראה כל סיכוי להתגשמותה בעתיד הנראה לעין. האנשים במחנות, שמזה שנים לא ניהלו חיים נורמליים, אלא רק 'התקיימו', החלו מתעייפים מהציפייה, והיו, כמובן, ביניהם כאלה שכוחם לא עמד להם והם העדיפו להגר לכל מקום שהוא ובלבד שיוכלו לשקם כבר את חייהם.

מן המקורות עולה, כי במהלך השלב השלישי חזר על עצמו תהליך דומה לזה שאירע בשלב השני. כשם שהשלב השני החל בתקוות גדולות ונסתיים בייאוש כשהסתבר שהמלצותיה של הועדה האנגלו־אמריקנית לא ייושמו, כן גם בשלב השלישי לוותה הבריחה ההמונית מפולין בתקוות לעלייה ולפתרון מהיר, תקוות שהתבררו כמוקדמות מדי והתחלפו בירידה במוראל ובחששות כבדים.

כותבת שליחה ארצישראלית בנובמבר 1947:

לא נכון הוא הרושם בארץ שכל יהודי הגולה רוצים לנסוע רק לארץ־ישראל. באם יהיו סרטיפיקטים לכולם, אזי בלי שום ספק יבוא הרוב

[הדגשה שלי – ע"ק]. באם לא – צריך להשקיע הרבה מרץ ועבודה יום יום
[הדגשה במקור – ע"ק] להסבר וחינוך, כדי להניע את האנשים לכל צורה
אחרת של עלייה [הדגשה במקור – ע"ק].³²

בקרב השליחים הארצישראלים הלכו וגברו החששות מפני שבירתה של שארית
הפלטה. באותו חודש כותב קורט לוין מאזור הכיבוש הבריטי: 'הסכנות שרמזתי
עליהן בדו"ח ששלחתי פעם, בערך ביולי, התחילו להתגשם. נכונות היהודים לצאת
לכל ארץ שנותנת רק את האפשרות לזה, כדי לברוח מהחיים הריקים ואולי כבר
מסוכנים כאן ...'³³

ואכן, מי שקורא את המסמכים המתארים את המצב הקשה והמוראל הירוד שהיה
במחנות במהלך שנת 1947 אינו יכול שלא לשאול את עצמו את השאלה הבלתי
נמנעת: ומה היה קורה אילו אכן נפתחו שערי ארצות-הברית לפני קום המדינה?
כידוע, אין היסטוריון רשאי לשאול 'אילו'. אלא שלעתים עושים אתנו המקורות
חסד, ו'לוקחים על עצמם' את האחריות לשאלות אלה. שכן ההבדל בין ספקולציה
לבין הערכה טמון לעתים בזמן שבו נאמרו הדברים:

באוקטובר 1947 כתב הרב פיליפ ברנשטיין דין וחשבון על תקופת עבודתו כיועץ
לענייני יהודים למפקד הצבא של אזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ובאוסטריה,
שנסתיימה ב־11 באוגוסט 1947. בחלק של הדין וחשבון שעוסק בשאלת ההגירה
כותב הרב ברנשטיין (מתורגם תרגום חופשי בידי):

הרוב המכריע של היהודים העקורים שואפים להתיישב בארץ-ישראל. ...
אם תהפוך ארצות-הברית את חוקי ההגירה שלה לליברליים יותר, בערך
25% מהעקורים היהודים יבחרו להגר לשם ו־75% הנותרים ימשיכו להעדיף
את ארץ-ישראל. אפילו אם שערי א"י יישארו סגורים, רוב
היהודים עדיין ישארו דבקים בהחלטתם ללכת אליה ויהיו מוכנים לקשיים
וסכנות כדי להגיע למטרתם.³⁴

אין דרך לדעת אם הערכתו של הרב ברנשטיין היתה מתבררת כנכונה או
כמוטעית, אך היא מעניינת וחשובה כהערכה של אישיות מרכזית בת התקופה, וגם
בהשוואה להערכות הפסימיות יותר שרווחו בקרב השליחים הארצישראלים. ייתכן
שגישתם של השליחים הארצישראלים היתה מלכתחילה פסימית יותר משום
הציפיות הציוניות הגבוהות שהיו להם משארית הפלטה עוד טרם המפגש אתה.
ציפיות אלה באו לידי ביטוי ביחסים שבין השליחים לניצולים לאורך כל התקופה,
והיו גורם משפיע מוקדם עוד בטרם קרמה מערכת היחסים הזאת עור וגידים.³⁵
אולם על אף החששות מוסכם היה גם על השליחים, שהרגש הראשוני והספונטני
של הפליטים הכריע בעד ארץ-ישראל. ואם יבחרו בסופו של דבר בארץ אחרת, יהיה
זה בלית ברירה מתוך ייאוש מהתקווה להגיע לארץ-ישראל ולא להפך.

'הבחירה ברגליים'

בסופו של דבר הוכרעה השאלה בידי הניצולים עצמם, על ידי ה'בחירה ברגליים':
על פי הנתונים שיש בידי, סך כל היהודים שהיגרו לארצות-הברית ולקנדה ממחנות

העקורים בשנים 1946 עד מחצית 1951 היה 66,000. זאת לעומת 152,000 בקירוב שעלו לארץ-ישראל (כולל מעפילים), כלומר 70% לארץ-ישראל מול 30% לארצות-הברית ולקנדה; אם בודקים את המספרים רק בנוגע לתקופה הקריטית שבין יולי 1947 – סוף 1950, מתברר שמתוך 147,000 (146,939) יהודים בקירוב שעזבו את מחנות העקורים בין 1 ביולי 1947 ל-30 באוגוסט 1950, כ-120,000 עלו לישראל, כלומר כ-81.36% אך בין אם מדובר ב-80% עלייה ובין אם ב-70%, בכל מקרה מתברר, שאף שארצות-הברית שינתה את פקודת ההגירה³⁷ ופתחה שעריה לעקורים יהודים לאחר קום המדינה, עדיין העדיפו הרוב, כפי שצפה הרב ברנשטיין, לעלות לארץ-ישראל. לנתונים אלה יש עוד להוסיף את עמידתם הראויה לציון של 4000 מעפילי האנייה 'אקסודוס' ('יציאת אירופה – תש"ז') ואת פרשת ההתגייסות למלחמת השחרור אצל שארית הפלטה במחנות העקורים בגרמניה – כ-8,000 מתגייסים שהם כ-80% מקרב הבאים בחשבון לגיוס.³⁸

המסקנה העולה מן הדיון איננה משתמעת לשתי פנים: שארית הפלטה היתה ציונית במהותה. היתה זו ציונות ספונטנית, מתפרצת, קטסטרופלית, שהחלה בהסתגרות מרצון במחנות שבהם יהודים בלבד, ובסירוב לחזור לארצות המוצא, ונמשכה בתביעה חד-משמעית לפתיחת שערי ארץ-ישראל. לא היתה זו ציונות שנבעה ממניעים אידיאולוגיים סדורים ומתורה ציונית מורכבת, אלא מתחושה לאומית ספונטנית וראשונית, שנבעה משנים של סבל ומאירועי חיים טראומטיים וטרגיים, שהובילו למסקנה האחת: עם ישראל אל ארץ-ישראל.

התמונה, כמובן, לא היתה אחידה. מהם שהיו ציונים עוד לפני המלחמה, וציוניותם נצרפה ונתחזקה במהלכה. לעומתם היו כאלה שלא היו ציונים לפני המלחמה ולא הפכו לציונים בעקבותיה. בקרב הרוב הגדול היו עליות וירידות במהלך התקופה, כפי שראינו, וסתירות פנימיות ביחס לעלייה וליכולת להיאבק עליה.

לניצולי מחנות הריכוז, רובם הגדול אנשים שנותרו בודדים בעולם, ללא משפחה ולעתים אף ללא מכרים וחברים, נראתה ארץ-ישראל כבית היחיד בעולם. הם חלמו עליה וחיכו לה, ובשום פנים לא יכלו להבין, כיצד ייתכן שלאחר כל מה שעברו עדיין מונעים מהם ללכת אל המקום שבעיניהם הוא ביתם האמיתי. עם זאת, קשה היה להם, לאחר שנים של סבל, לדחות ללא גבול את שיקום חייהם. הם רצו משפחה, הם רצו בית, הם רצו עתיד – עובדות שהקשו עליהם להחזיק מעמד מול הפיתוי להגר לארץ שאף אם זרה היא, לפחות היא חוף מבטחים.

אף הרפטריאנטים מברית-המועצות ואלה שבאו לקראת סוף התקופה ממזרח-אירופה לא ראו את עתידם באירופה. הם עזבו את ארצותיהם, שבהן, תיאורטית לפחות, יכלו לשקם את הריסות חייהם. מתוך הכרה ברורה הותירו הכול מאחוריהם, ובחרו בארעיות של חיי מחנה, בדרך לארץ-ישראל. לאלה היה מצד אחד קל יותר. הם היו כבר בעלי משפחות והם היוו קבוצה בעלת מבנה חברתי רגיל ובריא יותר; מצד אחר דווקא עובדות אלה יצרו לחץ חזק יותר לשיקום החיים ולהתמקמות במבנה חיים יציב, שיאפשר לילדים, לפחות, לגדול באווירה בריאה ובסביבה רגילה.

כאמור, אצל הרוב לא לוותה התחושה הספונטנית של הצורך לחיות בין יהודים בהעמקה אידיאולוגית וכלימוד שיטתי של התיאוריה הלאומית הציונית על ערכיה.

רוב הניצולים שבמחנות לא עמדו, למשל, על ההבדלים האידאולוגיים שבין הזרמים השונים בתנועה הציונית. וזאת גם הסיבה לכך שרוב הוויכוחים הפוליטיים היו ברמה נמוכה והבחירה במפלגה זו או אחרת היתה אקראית במקרים רבים.

ייתכן מאוד שזו גם היתה הסיבה לחששות שבקרב ההנהגה הציונית: ככל שהרובד האידאולוגי בבחירה הציונית רדוד יותר, כך קל יותר לוותר עליה. ומכיוון שהדרך לארץ־ישראל רצופה היתה במאבקים ובמכשולים והצריכה אורך רוח לחיים מתמשכים בתנאי המחנות, מובן החשש מכך שהניצולים יוותרו על ארץ־ישראל אף אם בלבם פנימה היו מעדיפים אותה.

חששות אלה ניזונו מגורמים רבים. שניים מהם רלוונטיים לנושא הדיון. גורם אחד הוא התהליך שאכן התרחש במחנות: בחירה ראשונית אינטואיטיבית בארץ־ישראל, ובמשך הזמן השלמה עם חוסר האפשרות להגיע אליה וויתור עליה, תוך נכונות להגר לארץ אחרת.

הגורם השני קשור בתדמית של שארית הפלטה בעיני העולם החיצוני בכלל והיישוב הארצישראלי בפרט. מרכיביה ומקורותיה של תדמית זו הם נושא לדיון נפרד.³⁹ אך לענייננו חשוב לציין את הסמכות הרוחנית שחשו בארץ כלפי שארית הפלטה. הצורך לחנכה, להדריכה, להשפיע עליה שב ועולה בחומר הארצישראלי. לכך נלוותה תחושה של עליונות וסמכות רוחנית שנקודת המוצא שלה ומסקנתה גם יחד הובילו לחוסר אמון בכוח האידאולוגי ובאמונה הציונית של שארית הפלטה. נראה לי שהנתונים שהובאו במאמר זה מורים על כך שיחס זה לשארית הפלטה מופרך מיסודו. אין ספק שלפעולה הציונית המסיבית שפעל היישוב הארצישראלי בקרב שארית הפלטה היתה השפעה חשובה על האוריינטציה הציונית של הניצולים, ואין הדברים באים להפחית מערכה של פעולה זו. המפגש הדרמטי עם החיילים הארצישראלים בראשית התקופה, פעילותם המסועפת והאינטנסיבית של השליחים הארצישראלים בהמשכה, פעילות ה'מוסד' במבצעי ההעפלה, כל אלה עשו רבות לחיזוקה של שארית הפלטה במאבקה הציוני. אך כל אלה ניטעו על קרקע פורייה, בקרב אנשים שחיכו בכליון עיניים לאתגר הלאומי היהודי שיצית את לבם.

אכן, ההיסטוריון מוגבל בכוחו ואינו יכול לקרוא, לא מתוך המסמכים ואף לא מתוך העדויות, את שהתרחש בלבה של כל אחת מן הנפשות הפועלות. יכולתו מוגבלת לחקר התהליכים ולשרטוטם של הקווים המובילים בהלכי הרוח של האוכלוסייה הנחקרת. אך באשר לשארית הפלטה במחנות העקורים בגרמניה נראה לי שניתן לענות על השאלה שבכותרת המאמר בביטחון מלא: שארית הפלטה – עולים היו. עולים, ולא מהגרים.

הערות

1. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2 תיק 11; תיקים 1–5. העתק במרכז המידע של הפרויקט הבין־אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה, על שם שאול אביגור, תיק 36.7 [להלן: פרוייקט ההעפלה]. תודה לעמיתי בפרויקט ההעפלה, ד"ר דוד אנגל, שהביא את החומר מארצות־הברית והסב את תשומת לבי להערה מעניינת זו.

2. ראה, למשל, במאמרו של זאב צחור, 'Holocaust Survivors as a Political Factor', *Middle Eastern Studies*, XXIV, 4 (October 1988) pp. 432-444 אשר טוען שהמנהיגות שצמחה במחנות העקורים והשליחים הארצישראליים התערבו במשאל במגמה ברורה לסייע להשגת תוצאותיו. צחור אף מצטט מכתב של שליח (שנמצא ברשותו) שמספר לחברתו על מילוי שאלונים בידי הוועדות הציוניות (שם, עמ' 442). גם יהודה באואר בספרו הבריחה, מציין שלהתרחשותה החד-משמעית של הוועדה האנגלו-אמריקנית, שהיהודים רוצים לעלות לארץ-ישראל, 'סייעו נציגי הסוכנות היהודית על ידי שיכנוע, תעמולה ולחץ במחנות השונים', הבריחה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 194 [להלן: הבריחה]. באואר כותב אמנם, ש'אין פרושו של דבר, שהלחץ היה הכרחי. אולם העובדה שרוב רובם של היהודים הודיעו, כי יעדם הוא ארץ-ישראל, היה תוצאה של עבודה פוליטית רבה ונמרצת' (שם, עמ' 194). יש, כמובן, גם מי שחושב אחרת. זאב מנקביץ (אידאולוגיה ופוליטיקה בשארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה 1945-1946, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1987) מציין שכל המשאלים, הסקרים, הדיווחים וההתרחשויות האישיות, ממקורות שונים ומגוונים, כולל סוכנויות הסעד הלא-ציוניות, שפורסמו בין מאי 1945 לדצמבר 1946 מצביעים בבירור על ממוצע של 75% מאנשי שארית הפליטה המבקשים לעלות לארץ-ישראל. מנקביץ אף מעז לשער ש'אם היתה קיימת בחירה חופשית בין יעדים אפשריים, רוב אנשי שארית הפליטה היו בוחרים בארץ ישראל'. שם, עמ' 406.
3. להגדרת המונח שארית הפליטה ראה: ד' עופר, 'מניצולים לעולים – שארית הפליטה לנוכח העליה', בתוך: שארית הפליטה 1944-1948, השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, עמ' 275-303.
4. ראה להלן, הערה מספר 37.
5. ארכיון ההגנה 14/396 [להלן את"ה].
6. ההערכות על מספרי הניצולים בגרמניה לאחר השחרור נעות במקורות השונים בין 50,000 לבין 70,000. ראה: באואר, הבריחה, עמ' 60-61, וכן: K. Grossmann, 'The Jewish DP Problem', *World Jewish Congress 1951, New York 1951*; M. Wischnitzer, *To Dwell in Safety*, Philadelphia 1948, chap. 8; K.S. Pinson, 'Jewish Life in Liberated Germany', *Jewish Social Studies*, 9(1947), pp. 101 ff.; M.J. Proudfoot, *European Refugees 1939-1952*, London 1957, chap. 11.
7. היו קבוצות נוספות מסוג זה. ראה: הבריחה, עמ' 64.
8. פינסון, לעיל הערה 6, עמ' 107.
9. גרוסמן, לעיל הערה 6, עמ' 11-12.
10. עדות בכתב שנמסרה למר מרטין האוזר בידי ברוך ברעם (ברוידא), מאנשי הקבוצה ומחברי הוועד הציוני. תודתי לידידי מרטין האוזר על שמסר לידי את העדות, ועל העזרה החמה שהוא מגיש לי לאורך כל המחקר.
11. מכתב מהמרכז הציוני לכוואריה, מינכן, אל בא כוח הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית העולמית ברומא, ח' תמוז תש"ה (19 ביוני 1945), מצורף לעדותו של ברוך ברעם (ברוידא), וראה הערה קודמת.
12. אצ"מ S 25/5232. נשיא הוועידה היה ד"ר גרינברג, שהיה יושב ראש הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור הכיבוש האמריקני.

13. 'As indicated earlier, the number who desire emigration to the united states is not large' L. Dinnerstein, *America and the Holocaust*, New York 1982, pp. 291–305. הדו"ח מובא אצל דינרשטיין במלואו, והקטע המצוטט כאן בעמוד 300.
14. סטטיסטיקה על יעדי הגירה, נספח 2 לדין וחשבון על מחנה לנדסברג, ארכיון YIVO, חטיבה 294.1, מיקרופילם MK488, סרט 1, תיק 11, F-1274. העתק בפרוייקט ההעפלה 51.1 א.
15. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2, תיק 2; העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7.
16. לא מצאתי עד כה נתונים לגבי מספר החברים בהכשרות ובקיבוצים בתקופה זו. עשרה חודשים מאוחר יותר ניתן להסיק מתוך דו"ח של י' בכר, אז ראש המשרד הארצישראלי בפאריס, שבהכשרות ובקיבוצים היו אז רק 9% מהאוכלוסייה היהודית באזור האמריקני, שהגיעה באותו זמן ל-140,000 (דו"ח על ביקור בגרמניה, מאת י' בכר, 20 בנובמבר 1946, אצ"מ 6/4685 S). יש להניח שבתקופת הסקר, ינואר 1946, היה אחוז חברי הקיבוצים וההכשרות גבוה יותר, שכן בין הבאים בגלי הבריחה הראשונים היו קבוצות ציוניות רבות יחסית לתקופה המאוחרת יותר. אך בכל מקרה אין להניח שמספר חברי הקיבוצים הגיע לכדי שליש.
17. ח' יחיל, 'פעולות המשלחת הארצישראלית לשארית הפליטה, 1945–1949', חלק א, ילקוט מורשת, ל (תשמ"א), עמ' 22.
18. שמואל פוטק בריאיון עם המחברת מיום ה-1 בנובמבר 1987.
19. באור, הבריחה, עמ' 195. הנתונים מצוטטים מתוך תיקיו של ד"ר ליאו שוורץ בארכיון יו"א.
20. PRO, PREM 8/522 17519 העתק בפרוייקט ההעפלה 52.1.
21. PRO, FO 945/729 העתק בפרוייקט ההעפלה 52.1.
22. חיים הופמן לסוכנות היהודית, אצ"מ 6/4685 S.
23. 'ניתוח מצב היהודים בפולין', מאת ג'יימס פ' אבוט ממחלקת העקורים של הצבא האמריקני, 18 באוקטובר 1946, ארכיון הובר, אוסף פיית, II/3. העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7. בדו"ח זה (עמ' 4) נאמר שבמהלך החודשים יוני-ספטמבר 1946 גדלה האוכלוסייה היהודית בגרמניה ובאוסטריה ב-94,000 נפש.
24. ראה הערה קודמת.
25. לא ארחיב כאן על בעיית האומדן של שארית הפלטה בכלל ולא אעסוק במספרים השונים המופיעים במקורות השונים, שכן זהו נושא בפני עצמו. האומדן שהבאתי נעשה על ידי התאמה והשוואה בין מספר מקורות: פראודפוט, לעיל הערה 6, עמ' 341; הבריחה, עמ' 263; קורט גרוסמן אל סול בלום, פרוייקט ההעפלה, 36.6; דו"ח על ביקור בגרמניה, מאת י' בכר, 20 בנובמבר 1946, אצ"מ 6/4685 S.
26. מספר הילדים בגילים 1–6 עלה מ-400 בתחילת 1946 ל-6,000 בסופה, ומספר הילדים בגילים 6–17 עלה מ-2,800 ל-17,500. פראודפוט, שם, עמ' 341.
27. ח' יחיל, לעיל הערה 17, חלק ב, ילקוט מורשת, ל"א (תשמ"א).
28. פראודפוט, לעיל הערה 6, עמ' 341.
29. יחיל, לעיל הערה 27.

30. ארכיון YIVO, תיקי ליאו שוורץ, חטיבה 294.1, מיקרופילם MK488, סרט 1, תיק 9, F-1089. העתק בפרוייקט ההעפלה 51.1 א.
31. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2 תיק 3, העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7.
32. דו"ח על פעילות בשליחות מאת חנה כנרת, 29 בנובמבר 1947; אצ"מ 6/284.S.
33. קורט לוין למחלקת העלייה, 23 בנובמבר 1947, שם.
34. דין וחשבון של הרב פיליפ ברנשטיין על פעילותו במחנות העקורים בגרמניה, 26 באוקטובר 1947, ארכיון הג'וינט ירושלים, קופסה 6A, תיק C-45.069.
35. דנתי בעניין זה בהרחבה במקום אחר. ראה: עיריית קינן, 'בין תקווה לחרדה – תדמית שארית הפליטה בעיני השליחים הארצישראליים במחנות העקורים בגרמניה, 1945'. בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל-אביב תש"ן.
36. הנתונים על פי גרוסמן, לעיל הערה 6, עמ' 23, 27.
37. שינוי ראשון בפקודת ההגירה היה ב-1948, ועל פיו היום הקובע לאפשרות קבלת רשיון היה יום הכניסה לאזור הכיבוש האמריקני לפני ה-22 בדצמבר 1945. בשלב שני, ביוני 1950, הורחבה פקודת ההגירה עוד יותר וה'יום הקובע' שונה ל-1 בינואר 1949. אולם גם בעקבות שינוי זה לא הוצפה ארצות-הברית בעקורים יהודים. במהלך המחצית הראשונה של 1951 היגרו לארצות-הברית בסך הכול כ-6,500 יהודים במכסה של פקודת ההגירה (3,500 נוספים היגרו לשם במכסות ההגירה הרגילות), גרוסמן, שם, עמ' 27.
38. יחיל, לעיל הערה 27.
39. על כך ראה במאמרי 'בין תקווה לחרדה', לעיל הערה 35.

התכנית ל'קליטה ישירה' של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה

דבורה הכהן

את היווצרותן של 'ישראל השנייה', עיירות הפיתוח הנחשלות, ועוד רבות מן הטעויות החברתיות והכלכליות שנעשו בישראל, נוטים לתלות בהעדר מדיניות ובחוסר תכנון ביישוב הארץ בשנים הראשונות להקמת המדינה. לתחושה זו תרמה במידה רבה המציאות שנוצרה עם העלייה ההמונית שבאה בגלים גדולים סמוך להקמת המדינה. המחנות והמעברות עם רבבות האוהלים, הפחונים והבדונים שכיסו את רחבי הארץ, שחלקם הפכו ברבות הזמן ליישובי קבע, אלה חיזקו את ההכרה שאילו נעשה תכנון בעוד מועד, היו נמנעות רבות מהבעיות החברתיות המלוות את המדינה מאז כינונה ועד ימינו. האם הנחה זו מבוססת?

על עיצוב מפת ההתיישבות של המדינה שקדו טובי המתכננים. סמוך להקמת המדינה הם החלו בתכנון ארצי, פיסני, דמוגרפי וכלכלי לפי קונספציה תכנונית מגובשת. עובדות אלה עוד מגבירות את התמיהה על הפער שנוצר בין מגמת התכנון לבין המציאות שנתהוותה בשטח. על פשרו של הפער וגורמיו נדון להלן.

בעיות התכנון

ההיערכות לקליטת עלייה המונית חייבה לערוך תכנון פיסני מקיף לכל מדינת ישראל. בתקופת המנדט לא פיתחו השלטונות גישה תכנונית כוללת, לא במישור הארצי ולא במישור האזורי. התכנון התרכז בבינוי מקומי בערים הקיימות, ולא בפיתוח מקומות התיישבות חדשים. שני שלישים מהאוכלוסייה היהודית בארץ התרכזו בשלוש הערים הגדולות: תל-אביב (40%), חיפה (16%) וירושלים (11%). עם קום המדינה היה צורך בגיבוש תפיסה עקרונית כוללת בתחומי העיור, שתהווה בסיס להכנת תכנית ארצית לפיתוח.

בתקופת המנדט צבר היישוב היהודי בארץ-ישראל ניסיון רב בהקמת יישובים חקלאיים, אך לא בתכנונם ובהקמתם של יישובים עירוניים. בתקופה זו הקימה ההתיישבות החלוצית ברחבי הארץ עשרות יישובים כפריים, קיבוצים ומושבים, אך רוב הפעילות הכלכלית התרכזה במישור החוף, בעוד שבגליל, בנגב ובסביבות ירושלים היה יישוב יהודי דליל.¹

התיישבות כפרית היתה מביטוייה של האידאולוגיה הציונית שחייבה שיבה לחיי הטבע והתערות בקרקע המולדת, כחלק מתהליך התחייה הלאומית. תנועת הפועלים הדגישה במיוחד את מלאכת הכפיים ועבודת האדמה כערכי יסוד במהפכה החברתית של העם היהודי, במעברו מהרגליו הגלותיים והעיסוק ב'מלאכות אוויר' לעבודה יצרנית. פיתוח צורות ההתיישבות החקלאית השיתופית בארץ-ישראל – הקיבוץ

והמושב – היה להישג ייחודי בעולם בהגשמת עקרונות האידאולוגיה הסוציאליסטית. עם זאת, לא היה ספק כי בניין מדינה מודרנית מחייב תשתית תעשייתית מפותחת, כאשר רובה של האוכלוסייה מתרכז ביישובים עירוניים. בתכניות הפיתוח היה צורך לקבוע את היחס המספרי בין התיישבות כפרית לעירונית. ההנחה הרווחת היתה שלפחות 80% מהעולים ייקלטו במגזר העירוני.² עם זאת התגבשה הדעה כי אין לעבות עוד את הריכוזים העירוניים הגדולים הקיימים, אלא לפזר את האוכלוסייה ככל שניתן ברחבי הארץ. עמדה זו היתה מעקרונות היסוד של מדיניות ההתיישבות שעוצבה עם הקמת המדינה. המשימה הראשונה שעמדה לפני המתכננים היתה לאמוד את הגידול באוכלוסייה, ובהתאם לכך לעצב את מפת ההתיישבות ואת ההתפתחות הכלכלית. הערכת קצב הגידול של האוכלוסייה היהודית היתה בעייתית ביותר. היא התבססה על היקף העלייה, וזה היה לוט בערפל.

עם הקמת המדינה במאי 1948 הוכרז על פתיחת שערי הארץ לעלייה חופשית של כל יהודי המבקש לעלות, אך לא ניתן היה לצפות את ממדי העלייה והיקפה. היו שלושה מקורות פוטנציאליים לעלייה: המקור הראשון היה שארית הפלטה באירופה, שהתרכזה במחנות עקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה ומנתה ערב הקמת המדינה כ־250,000 איש, והמעפילים שגורשו לקפריסין, כ־24,000 נפש. מקור שני – השרידים שנותרו אחר המלחמה במזרח־אירופה; מספרם נאמד כ־800,000 נפש. הבעיה היתה שארצות אלה – רומניה, פולין, הונגריה, צ'כיה ובולגריה – היו תחת משטר קומוניסטי, ולא הותרה מהן יציאה חופשית. המקור השלישי היה הקהילות בארצות האיסלאם – באפריקה ובאסיה – שמנו קרוב למיליון נפש. רובן של ארצות אלה ראו עצמן מעורבות בסכסוך היהודי־ערבי. לא הותרה בהן עלייה לישראל, ובהשפעת חוגים מוסלמים לאומניים גברה העוינות כלפי היהודים ואף נמנעה מהם יציאה מארצותיהם. בתנאים אלה קשה היה לצפות מראש את קצב העלייה וממדיה. בשנת 1948, מהקמת המדינה עד לסוף השנה, עלו כ־103,000 עולים, רובם ממחנות העקורים באירופה. בראשית שנת 1949 התגבר קצב העלייה גם ממקומות אחרים, אך עדיין היה קשה לשער את היקפה. על תכנון העלייה מארצות מזרח־אירופה ומארצות האיסלאם, שהיו הפוטנציאל העיקרי לעלייה מידית, לא היתה למדינת ישראל שליטה, וכל חישוב נשען על השערות וספקולציות בלבד.

מדיניות פיזור האוכלוסין

בקווי היסוד של הממשלה הראשונה (מארס 1949) נקבע כי תכנית הפיתוח לארבע השנים הבאות תהיה מכוונת להכפלת היישוב במדינה, על ידי עלייה המונית ופיתוח אינטנסיבי של הארץ. המגמה המרכזית בתכנית הפיתוח היתה פיזור אוכלוסין – 'איכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי אוכלוסין, ומניעת ריכוז מופרז בכרכים'.² עיקרון זה הונח בבסיס עבודת התכנון הארצי.

בתכנון מפת ההתיישבות הארצית תפסו שיקולים מדיניים וביטחוניים מקום נכבד. עוד במהלך המערכה המדינית בזירה הבינלאומית על הקמת המדינה היה ערך

רב לתפרוסת של היישובים היהודיים, שכן היא נלקחה בחשבון בהצעות לחלוקת הארץ בתקופת המנדט. התפיסה הרואה בהתיישבות את הגורם המעצב את גבולות המדינה קיבלה משנה תוקף במלחמת העצמאות. היישובים שעמדו בקווים הקדמיים היו למשלטים צבאיים שמילאו תפקיד ראשון במעלה בבלימת הפלישה הערבית. בכנס הראשון של מפקדי חטיבות, שנערך סמוך לכניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה, העלה בן-גוריון על נס את תרומתם החשובה של היישובים למאמץ המלחמה: 'אלמלא הגבורה האפית של גוש-עציון, שאמנם נגמרה באופן כה טראגי, בהישמד כמעט כל אנשי כפר-עציון – מי יודע אם ירושלים היתה עומדת, ואין לנו כל יסוד להתחרט על כך שריתקנו כוחות להגן על כל נקודה ונקודה, יותר מששמרנו על הנקודות, שמרו הנקודות עלינו'.³ תרומת היישובים התבלטה גם במישור המדיני. ככל שגברו הלחצים מצד האומות המאוחדות לנסיגת צה"ל משטחים שכבש, כן גברה הדחיפות באכלוס שטחים אלה, בייחוד בחבלי הארץ שלא נכללו במפת החלוקה של האו"ם – בגליל המערבי, בנגב ובאזור ירושלים. הרוזן פ' ברנדוט, שמונה מטעם האו"ם לתווך בין היהודים לערבים, תבע להחזיר לאלתר את רבבות הערבים שנטשו את בתיהם במהלך הקרבות. כדי לסכל תביעה זו הוחלט לאכלס במהירות את הכפרים והיישובים הנטושים של הערבים.⁴ במדיניות זו הוחל מיד עם היכנס ההפוגה הראשונה לתוקפה. הממשלה החליטה, על פי הצעת בן-גוריון, 'להעלות נקודות התיישבות חדשות בקצב יותר מהיר ובמספר מקומות גדול יותר'.⁵ באוקטובר, עם השלמת כיבוש הגליל, פרוזדור ירושלים והנגב הצפוני, הוצע להקים מיד 96 יישובים. גם לאחר חתימת החוזים לשביתת נשק עם ארצות ערב לא נחלש כוחם של השיקולים הנזכרים. מצב המלחמה הוסיף להתקיים פורמלית, וגם בזירה הבינלאומית המשיכו מדינות ערב ללחוץ על נסיגת צה"ל מכיבושיו ועל החזרתם של כ-600,000 הפליטים הערביים לבתיהם.

השטחים שנוספו למדינה במהלך המלחמה נחשבו יקרי ערך, משום שטרם הקמת המדינה היה המחסור בקרקע אחת המגבלות הקשות ביותר להרחבת ההתיישבות. ערב הקמת המדינה היו בבעלות הקק"ל וגורמים פרטיים כ-1.5 מיליון דונם אדמה. לאחר תום מלחמת העצמאות העריכו את שטח הקרקעות שבתחומי המדינה כ-15 מיליון דונם בקירוב, מחציתן היו בבעלותם של ערבים, שרובם נמצאו מחוץ לגבולות המדינה.

מלאכת התכנון של מפת ההתיישבות לקראת התרחבות היישוב וביסוסו חייבה גם תכנון כלכלי קפדני של תשתית ומקורות תעסוקה, לאוכלוסייה הגדלה ביישובים הוותיקים המתרחבים וביישובים החדשים.

התכנון הכלכלי נועד להיות מעמודי התווך בבניינה של המדינה. הניסיון לריכוז התכנון הכלכלי בידי השלטון לא עורר התנגדות רבה בציבור. העיסוק בתכנון כלכלי נעשה רווח בארצות שונות מאז סוף מלחמת העולם הראשונה, תחילה בגרמניה וברוסיה ולאחר מכן, בייחוד מתום מלחמת העולם השנייה, הוא כבש יותר ויותר ארצות. יתרונותיו של התכנון הכלכלי הוצגו לעין כול בהצלחתם של הרוסים בתכניות החומש שלהם משנת 1928, ואף לארצות המערב שהתנגדו למשטר הסוציאליסטי הוא חדר – ה'ניו דיל' של רוזוולט ותכניות של ארצות אירופה

הקשורות ב'תכנית מרשל'. בשנות הארבעים דומה היה שתם עידן האמונה הבלתי מסויגת בליברליזם הכלכלי ובתחרות החופשית, שהיו חזון נכסף בעיני הוגי הכלכלה מימי אדם סמית. המשבר הכלכלי הקשה שהתחולל בארצות הברית בסוף שנות העשרים וגרם לזעזוע במחשבת הכלכלה הכשיר את רעיון התכנון הכלכלי גם בקרב אלה שהסתייגו ממשטר צנטרליסטי וטוטליטרי.

מראשית יישובה של הארץ התייחסו מנהיגים ציוניים אל המבנה הכלכלי הרצוי. מנחם אוסישקין, נשיא הקק"ל בשנות העשרים והשלושים, הדגיש את חשיבותו של היישוב העירוני, וציין את הצורך בהנחת תשתית תעסוקתית לעולים במסחר ובתעשייה, עקב ההתפתחויות הכלכליות בעולם, שבישרו מעבר ממשק חקלאי לכלכלה המבוססת על תיעוש. גם מנהיגים אחרים הדגישו את הצורך בהרחבת היישוב העירוני ובתכנונו הרציונלי.⁶

עם הקמת המדינה ובעקבות הרחבת הגבולות שבשליטתה במהלך מלחמת העצמאות הוכר הצורך הדחוף בעריכת תכנון כולל. התכנון של מפת ההתיישבות בארץ, הכולל תכנון פיסי וכלכלי ברמה ארצית ואזורית, נועד להיעשות באמצעים ממלכתיים בידי הממשלה.

בשנות המדינה הראשונות, בתחילת התארגנותם של מנגנוני הממשל וטרם גיבושם של דפוסי פעולה מסודרים, נודע משקל רב לאישים המופקדים על מערכת השלטון ולמגזרים שונים במשק ובחברה. לעמדותיהם היתה עשויה להיות השפעה רבה על גיבוש התכניות ועל יישומן. לכן ראוי לבחון את עמדותיהם של אישים וגורמים שונים ביחס לתכנון ובדרך הפעלתו.

עמדתו של בן-גוריון

לעמדתו של בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, היה משקל מכריע בקביעת סדרי עדיפויות ובהענקת תוקף ומשקל לפעולות שהוא החשיב. בן-גוריון היה בשיא יוקרתו לאחר הקמת המדינה והישגו המרשים של צה"ל במלחמה, בכהונתו כראש הממשלה ושר הביטחון ובתוקף כוחו הפוליטי כמנהיגה הבלתי-מעורער של המפלגה הגדולה במדינה.

בן-גוריון לא היה מנהיג שכוכבו דרך לפתע עם הקמת המדינה. הוא היה מעמודי התווך של תנועת הפועלים הציונית-הסוציאליסטית משך עשרות שנים, ובה היה מעוגן עולם מחשבתו ואופי פעולתו הפוליטית. שני האתגרים שתנועה זו חרתה על דגלה – יצירת חברה לאומית ריבונית ומהפכה חברתית-ערכית – הם שהנחו אותו בפעולתו. משניתן בידי בן-גוריון שרביט הניצוח על הממשלה, הוא חתר להנחת יסודות לטווח הרחוק – ליצירת דפוסי פעולה לעיצוב החברה לאורך שנים. יחסו למלאכת התכנון נבע מתפיסותיו הפוליטיות החברתיות הכוללות באשר ליעדי המדינה ועיצוב התפתחותה.

את התקופה שמדינת ישראל עומדת בפתחה בראשית שנת 1949 ראה בן-גוריון לא כסיום המלחמה וכניסה למסלול חיים נורמלי, אלא כהמשך המלחמה, אמנם לא במישור הצבאי, אלא בתחום החברתי והתרבותי, וזה נראה לו קשה וגורלי לא פחות משדה הקרב. משום כך טען בן-גוריון שהקמתה של המדינה אינה אקט חד-פעמי

שאיירע בתאריך מסוים, אלא תהליך ממושך שהינו בהכרח תקופת חירום, ומחייב היערכות הולמת. תהליך זה אמור להיות המשך למאבק הלאומי והחברתי שהחל בתקופת המנדט. לדידו ההישג המדיני לא חתם תקופה, אלא היה שלב נוסף בדרך למטרה. התפיסה הייעודית, הרואה את ההווה כשלב או כאמצעי בדרך לעתיד ואת היחיד כמגויס למלא משימות לאומיות ושליחות חברתית, היתה בסיס מחשבתו של בן-גוריון.

בן-גוריון הרבה להשתמש במושג 'מהפכה' לתיאור העידן של הקמת המדינה. הוא הגדירה כ'מהפכה הגדולה ביותר בתולדות עמנו', והדגיש, כי אין המהפכה מתבטאת רק בעצם ייסוד המדינה. השגת העצמאות היא רק השלב הראשון של המהפכה הגדולה: 'דורנו זכה לגדולות, אבל אינו צריך לשיר שירי תהילה לעצמו, כי טרם ביצע את מפעלו. למעשה עומד רק בהתחלה'.⁷ 'המהפכה הגדולה טרם הושלמה, ותפקידיה החיוניים כמעט טרם התחילו. בתקופה הקרובה עלינו להניח יסודות שיעמדו עשרות ואולי מאות בשנים. עלינו לעצב את דמותה של מדינת-ישראל ולהכשירה למילוי ייעודה ההיסטורי'.⁸ בעיני בן-גוריון נראתה הגשמתה של מטרה זו בהישג יד, יותר מאשר אי-פעם, והוא ביקש להנהיג את המהפכה שתשנה את פני ההיסטוריה היהודית, לא רק במובן המדיני: 'העצמאות אשר ניסינו להקים בסערת המלחמה, אי אפשר לה שתסתיים בשטח המדיני בלבד. המהפכה הזאת לא תמלא את יעודה אם תהיה מהפכה מדינית וצבאית בלבד. המהפכה המכרעת לפנינו – עלינו להפוך הארץ, העם, כל סדרי חיינו'.⁹

העלייה ההמונית נתפסה בעיני בן-גוריון לא רק כדרך להצלת קהילות יהודיות במצוקה, אף לא כמענה לצרכים מידיים של חיזוק המערך הביטחוני וההתיישבותי של המדינה, שהיו חשובים בעיניו כשלעצמם, לא אלה היו עיקר מאווי. בן-גוריון ביקש לראות את מרביתו של העם היהודי מתכנס בגבולות המדינה והופך לגורם המרכזי בחיי העם היהודי בעולם. הוא האמין כי התמורה החברתית והתרבותית שתושג בחברה הישראלית תשנה את מהלך ההיסטוריה היהודית. הקליטה החברתית והכלכלית של העלייה ההמונית היו האתגר החשוב שהעמיד בן-גוריון בפעולות התכנון.

הקושי שצפה בן-גוריון היה בביצוע התכניות והאתגרים שהוא הציב. הוא חשש מפני ירידת המתח האידיאולוגי האופייני לחברות בתר-מהפכניות, מפני 'יום שני האפור', כפי שכינו זאת בברית-המועצות לאחר מהפכת אוקטובר. המתח הגדול ששרר ביישוב במשך המאבק הפוליטי הקשה והממושך ומלחמת השחרור שהתישו את היישוב והקיזו את דמו, גרמו לנטייה להתפרקות, להשתחררות מהמחויבות ומהגיוס הטוטלי למילוי משימות לאומיות. בן-גוריון ביקש לרתום את חוגי העם השונים להמשיך ולהיענות לאתגרים שהוא הציב. הוא חזר והזהיר כי המבחן העומד לפני החברה בישראל הוא גורלי: לאחר 'יום הגדולות' – תקופת עלילות גבורה והניצחון בשטח הצבאי והמדיני שהפכו את פני ההיסטוריה היהודית והארצישראלית וחדשו ימינו כקדם – עומדת תקופת 'הקטנות' – תקופת המאמץ האפור והממושך של בנייה משקית וארגון ממלכתי. אמנם היא חסרת ברק וגבורה דרמטית, אך אינה פחותה בחשיבותה מזו הקודמת לה. 'המבחן הכלכלי והארגוני

שנעמוד בו עכשיו אינו נופל בחומרתו ובחשיבותו ממבחן המלחמה – אלא שהוא ממושך ומכמה בחינות קשה יותר.¹⁰

בן-גוריון לא זנח גם את המהפכה החברתית. הוא בטח כי ניתן להשיגה בד בבד עם קליטת העלייה ההמונית. היתה לו אמונה מיסטית כמעט בכוחו של תכנון וארגון יעיל להתגבר על כל קושי ומכשול. מצוקת הקליטה עוד חיזקה את דעתו בדבר חיוניותה של פעולה מתוכננת שתקיף את כל ענפי הכלכלה והארגון החברתי. בקווי היסוד של ממשלתו שהציג בכנסת הציב בן-גוריון את קליטת העלייה ההמונית כמשימה מרכזית המוטלת על המדינה. זו תושג, לדעתו, באמצעות תכנון דמוגרפי וכלכלי ארצי ופעילות חינוכית מאורגנת שייעשו בניהולה הקפדני של הממשלה ותחת פיקוחה. זה היה יסודו של רעיון 'הממלכתיות' שהגה בן-גוריון, ורוחו שרתה על תמונת התכנון שהוא צייר.

בן-גוריון שייחס חשיבות מרובה למלאכת התכנון, לעיצוב מפת ההתיישבות של הארץ ולקליטת העלייה הגדולה, ביקש לקחת בעצמו חלק פעיל בייזום עבודת התכנון ובמעקב אחריה.

בסדר יומו, כפי שרשם ביומנו, התעתד בן-גוריון להקדיש זמן קצוב לכל אחד מהנושאים שהיו בתחום אחריותו כראש ממשלה וכשר ביטחון. ברישום מפורט של לוח הזמנים השבועי שלו הועיד בן-גוריון מקום מיוחד 'לתכנון קליטת 800,000 עולים במשך 4 שנים: כמה בתים יידרשו, כמה ענפי חרושת יפותחו, כמה שטחי אדמה ניישב, מה הסכומים שיידרשו...' וכיו"ב. מידת החשיבות שהוא ייחס לעבודת התכנון באה לביטוי גם בזמן הרב שהקצה למטרה זו, שעלה אפילו על זה שהוקצב לנושא הביטחון. בעוד שלביטחון הקצה בן-גוריון אחת-עשרה שעות בשבוע, כשבאלה נכללות ישיבות עם המטכ"ל, צמרת משרד הביטחון, חיל האוויר, חיל הים, הרמטכ"ל ועוד, הרי בתכנית השבועית שלו הוא הועיד לפעולות התכנון שתיים-עשרה שעות.¹¹ החשיבות והמשקל הרב שבן-גוריון ייחס לעבודת התכנון העניקו לה משנה תוקף.

בן-גוריון ביקש לזרז גם את פעולת התכנון הכלכלי. מיד לאחר הרכבת הממשלה הוא פנה אל ד"ר א"ל גרינבאום (געתון), מהמחלקה לחקר כלכלי במשרד הפנים, בהצעה לעבד תכנית כלכלית המיועדת לקליטה ופיתוח לארבע שנים, לקליטת $\frac{3}{4}$ מיליון עולים, ופיתוח החקלאות והחרושת ושאר ענפי הכלכלה במשך תקופה זו. כדי לעמוד בקשר הדוק עם צוות המתכננים ולפקח על פעולתם, העביר בן-גוריון את מחלקתו של גרינבאום למשרד ראש הממשלה.¹²

במקביל פנה בן-גוריון אל מחלקת סקר ומחקר באגף לתכנון במשרד העבודה, שתכין הצעה לשאלת המבנה ההתיישבותי האופטימלי בארץ. זו היתה ראשית פעולת התכנון הארצי בראשותו של אריה שרון, שהיתה לבסיס התכנית של פיזור האוכלוסין.¹³ ראש הממשלה העדיף לרכז תחת ידיו את עיצובן של תכניות הפיתוח, שכללו בין היתר את קביעת ייעודן של הקרקעות לחקלאות, לשיכונים ולתעשייה, תכנית מתאר להקמת ערים ויישובים כפריים ותכנון רשת התחבורה. הוא פיקח על עבודת התכנון והנחה את המתכננים בשאלות עקרוניות, כמו שאלת שיעור האוכלוסייה שיתפרנס מהחקלאות ומהתעשייה בסוף תקופת הפיתוח. מנקודת מבט כלכלית קבעו המומחים, כי הייצור החקלאי בארץ יקר יותר מזה שבחו"ל ולכן כרוך

בהוצאות גדולות ומיותרות. ראש הממשלה חלק עליהם: 'השאלה בדבר פיתוח החקלאות אינה כלכלית גרידא, בלי יישוב חקלאי לא תקום המדינה בידינו. גם החרושת יש לה בעיית התחרות חוץ, ואין לומר שאי אפשר להתגבר על הקושי'.¹⁴ עם זאת הסכים בן-גוריון עם הצורך בהקמת יישובים כפריים המשלבים חקלאות ותעשייה, על מנת להרחיב ולגוון את מקומות התעסוקה ולחזק את יסודות המשק שלא ייפגע בעתות משבר.

יוזמתו של בן-גוריון לעריכת תכנון כלכלי מקיף במדינה זכתה להד חיובי אצל בכירי הכלכלנים, המהנדסים והמתכננים שבארץ. במציאות של עלייה המונית בארץ שכלכלתה מעורערת, ומתבססת על יבוא הון מבחוץ, הם היו מוכנים להשתתף בתכנון התיישבותי וכלכלי שירחיב את בסיס התעסוקה לעולים הרבים המצטרפים למשק, ולהשתלב בתכניות פיתוח, להרחבת הייצור, לגיוס הון ולתכנון השקעות.¹⁵ המתכננים נענו לקריאת בן-גוריון לעריכת תכנון כלכלי ודמוגפי כולל, אף כי לא היו תמימי דעים לגבי עקרונות התכנית ומגמתה. הכלכלנים ביססו את עמדותיהם על המסורת האירופית וניסיונה, ואלה לא עלו בקנה אחד עם התנאים בארץ, ולא עם היעדים ושיטות הפעולה שהציב בן-גוריון. לאלה נוספו עוד גורמים שהיו חלק מן המציאות הייחודית שנרקמה בארץ בתקופת היישוב ומן המציאות שנתהוותה במדינה עם נחשול העלייה ההמונית.

על אף התקוות והציפיות שתלו בתכנון כל המעורבים בו, נוצר מתח בין עבודת המתכננים, שבמהותה היא מתבססת על הנחות מוגדרות ועל ראייה לטווח ארוך, לבין אילוצים רבים המחייבים תגובות למציאות המשתנה במהירות. במצב כזה נודעה חשיבות מרובה לעמדות המתכננים מזה, ולרשויות השלטון המופקדות על אישורן ויישומן של התכניות מזה.

המתכננים – תפיסותיהם ומגמותיהם

אנשי התכנון פעלו בשני מסלולים במקביל: באחד התמקדו בפיתוח הכלכלי ובדרכי ארגונו של המשק, ובשני – בעיצוב מפת ההתיישבות והאכלוס במדינה. רבים מהמתכננים, ביניהם אדריכלים, אגרונומים, מומחים לנושאי מים, תחבורה וכיו"ב, פעלו בתקופת המנדט במסגרת המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית, מתוכם התגבש הגרעין שייסד ערב הקמת המדינה את 'החוג לרפורמה התיישבותית' שכלל עשרות חברים, ביניהם אליעזר ברוצקוס, ד"ר ורבר אביצור, עו"ד צבי ברנזון, א' גליקסון ואחרים, שמילאו תפקידי מפתח במשרדי הממשלה בנושאי תכנון ופיתוח.¹⁶ נקודת המוצא שלהם היתה עקרון פיזור האוכלוסין, והמבנה שהם גיבשו היה חלוקת הארץ לאזורים, כשמטרתם היא להכשיר את התנאים למסגרת של מבנה שלם ועצמאי של כל אזור מבחינת התעסוקה והתחבורה, פיתוח מפעלים לניצול תנאים טופוגרפיים או אקלימיים לצורכי נופש וטיפוח פעילות חברתית ותרבותית.¹⁷ העיקרון הבסיסי בתכנית הפיתוח שהציעו היה שאיפה לדצנטרליזציה בכל המערכת המשקית והחברתית: במסגרת המינהלית, בארגון הכלכלי – ייצור, שיווק, מוסדות פיננסיים וכיוצא באלה – ובמוסדות חינוך ותרבות. את המגמה לפיזור האוכלוסין שילבו בתכנית לעידוד פיתוחם של המרכזים החדשים על בסיס של

אוטונומיה מרבית לפעילות הכלכלית בתוכם, עם הדגשת עידודו של ההון הפרטי. גם הצעות התכנון הדמוגרפי התבססו על מגמות אלה.

הצוות שעסק בתכנון פיסה התבסס על נתוני סקר שנערך בסוף שנת 1948, שבחן את החלוקה האזורית של האוכלוסייה בארץ. על פי הממצאים היתה האוכלוסייה העירונית 84% מכלל האוכלוסייה במדינה, רובה (82%) מרוכז באזור החוף בין תל-אביב לחיפה, ומיעוטה – בירושלים (11%) ובצפון הארץ ובדרומה (7%). ההמלצות שלהם, שהתבססו על עקרונות 'פיזור האוכלוסין', הציעו לפזר את האוכלוסייה העירונית בכל רחבי הארץ, כך שרק 45% ממנה יישבו בערים גדולות, ו-55% ייושבו בערים בינוניות וקטנות. במיוחד הדגישו את הצורך בהגדלת האוכלוסייה העירונית בצפון ובדרום. המלצות אלה התבססו על חקר צפיפות האוכלוסייה העירונית בארצות שונות בעולם, שמתוכן עלה כי ארצות בעלות צפיפות אוכלוסייה גדולה, ותרבות אורגנית כמו זו הקיימת באירופה המערבית, מצטיינות ברשת סמיכה של ערים קטנות ובינוניות.¹⁸

התכנית להקמת שורת ערים קטנות ועיירות נתקלה בהתנגדותם של מחייבי האידיאולוגיה החלוצית שהתגבשה בתקופת היישוב. הם חששו מהקמתן של ערי מסחר קטנות שהזכירו להם את העיירות בארצות מוצאם במזרח-אירופה. הם חששו משיבה להווי של 'כתריאליבקה', שממנו ביקשו להימלט בעלותם ארצה.

אנשי התכנון נשארו דבקים בעמדותיהם. הם היו מושפעים מהלכי הרוח של עמיתיהם בארצות אחרות. שרון, ראש אגף התכנון, יצא לביקור בצרפת, הולנד, בלגיה ואנגליה, כדי ללמוד מניסיוןן. שרון התרשם במיוחד מן המיניסטריון לבניית ערים שהוקם בלונדון בעת מלחמת העולם, לצורך איתור שטחים לשיכונים וייסוד ערים חדשות, שמגמתו היתה להעביר חלק מהתעשייה המרוכזת בערים הגדולות אל מקומות חדשים. שרון האמין שבארץ עוד יהיה אפשר ליישם את מדיניות התכנון ביתר קלות, מכיוון שניתן יהיה לכוון את העולים החדשים לפי מדיניות הממשלה, שכן רובם היו תלויים במשאביה.

הצוות בראשות שרון שעסק בתכנון פיסה של שטחי הארץ וחלוקתם לייעודים השונים, גיבש תכנית הממליצה על חלוקת הארץ ל-24 נפות אדמיניסטרטיביות, כשכל נפה כוללת מנגנון מייצג של משרדי הממשלה, מוסדות חינוך ובריאות, משטרה ועבודות ציבוריות, וכן הסתדרויות מקצועיות מקומיות ופעילות חברתית ותרבותית. לפי הצעתם היה ארגון הנפה צריך להיעשות לפי דגם ה-County שבארצות-הברית או הקנטון שבשווייץ. בראש הנפה הציעו להעמיד נציגות נבחרת שתטפל בשירותים הציבוריים השונים – תחבורה, פארקים, מוסדות חינוך ותרבות וכו'. המתכננים טענו כי ייסוד מרכזים עירוניים קטנים יתרום להורדת הוצאות המחיה והוצאות הייצור בתעשייה. היה זה אחד היתרונות הכלכליים החשובים שציינו במבנה הדצנטרליסטי – על ידי הוצאות מחיה נמוכות יותר במרכזים הקטנים אפשר יהיה להוריד גם את שכר העבודה הנומינלי במקומות אלה, בלי לפגוע ברמת החיים של התושבים. דבר שעשוי להיות אחד הגורמים למשיכת יזמים פרטיים לפיתוח חרושת ותעשייה באזורים אלה, לבד מעידוד מכוון של הממשלה שעליו המליצו כדי להגדיל השקעות הון פרטי ולעודד יוזמה חופשית.¹⁹

התכנית לחלוקת הארץ לנפות, שמגמתה הענקת אוטונומיה מרבית לכל נפה, התבססה על צירוף כל היישובים במקום לפעילות משותפת בפיתוח ובניהול הנפה. המשימה היתה כפולה – שילוב בתחום הארגוני והמשקי ואינטגרציה חברתית בין תושבי המקום לעולים החדשים. תכנית זו העניקה משקל רב ליישובים הוותיקים והמבוססים במקום. לעמדותיהם היתה השפעה רבה על דרכי הפיתוח של אזורם ועיצוב החברה המתפתחת בו, ובידיהם ניתן במקרים רבים כוח ההכרעה לאימוץ ויישומן של המלצות המתכננים או לדחייתן. הם צברו כוח, שכן בשנים הראשונות למדינה טרם התגבשה בשלטון המרכזי מסורת עבודה מאורגנת ויעילה, והיו קשיים באכיפת המדיניות שנקבעה. יתר על כן, יישומן של תכניות ההתיישבות והפיתוח חייב מימון בקנה מידה גדול, וקופתו הריקה של האוצר לא יכלה לספקו. כך הוטל חלק גדול מהמלצות התכנון לשוק הפרטי וליוזמות מקומיות. יישום ההמלצות היה מותנה בתפיסותיהם של היישובים שבאזור את בעיות המשק והחברה ובאינטרסים שלהם. אך יותר מכול השפיעה על גורל התכנון המציאות החדשה שהתהוותה עם נחשול העלייה הגדול שהציף את המדינה.

ממדי העלייה – השפעתם על שאלות התכנון

ככל שגבר זרם העולים, כן נדרשה עזרתם של המגזרים השונים במאמץ הקליטה – בהרחבת היישובים הוותיקים ובפיתוח יישובים חדשים. מהקמת המדינה עד סוף 1949 הגיעו מאה אלף עולים ויותר, וכמספר הזה בארבעת החודשים הראשונים של שנת 1949, כך שבשנה הראשונה להקמת המדינה הגיעו כ־210,000 עולים והתחזיות בישרו על גלי עלייה גוברים. הקרבות שהתנהלו בקיץ ובסתיו 1948 שיבשו את תכניות הקליטה ועיכבו את הכנת הדיור והשירותים לעולים. במהלך שנת 1949 הלכה והחמירה מצוקת הקליטה. רוב העולים שהגיעו ב־1948 ובראשית 1949 נקלטו ביישובים הקיימים או בערים הנטושות של הערבים, באחרונות נקלטו קרוב ל־120,000 עולים.²⁰ כאשר אזל מאגר הדיור הקיים, החלו העולים להצטופף במחנות. הוצאתם משם והעברתם למגורי קבע נעשתה לבעיה דוחקת. בשנת 1949 עלו כ־240,000 עולים. בסוף אותה שנה נותרו במחנות העולים כ־100,000 נפש, שלא נמצא עבורם דיור. הם הצטופפו בתנאים קשים בתוך אוהלים, צריפונים ופחונים – כל סוגי המבנים שהשיגה ידה של הסוכנות למצוא – ומשך השהייה במחנות הלך והתארך.

במהלך שנת 1949 חלה התקדמות מעטה בעבודת התכנון הארצי והאזורי של הארץ. מדיניות הפיתוח הכלל ארצית טרם הושלמה, ומפת היישובים החדשים, כולל התכניות לביסוסם הכלכלי, עדיין היתה בראשיתה. מחלקת הקליטה של הסוכנות, שהיתה מופקדת על מחנות העולים, לא יכלה לשבת ולצפות באפס מעשה להשלמת התכניות של המתכננים, והיא החליטה לפעול בדרכה. היא רכשה אלפי צריפים ואוהלים והחלה בהקמת שכונות צריפים על יד ערים ומושבות, בשכונות לקיבוצים ומושבים, מתוך הנחה שבמקומות אלה תימצא לעולים גם עבודה.

השכונות המאולתרות שהוקמו בחיפזון בשל הדוחק בזמן והמחסור בכסף פתרו במידת מה את הצפיפות המתגברת במחנות, אך שיטת האלתור באיתור שטחי בנייה

והקמת המבנים עוררה מורת רוח בקרב אנשי התכנון. חששם היה שדירות הארעי ייהפכו ליישובי קבע, אחרי שלא יימצאו האמצעים להמירן במגורי קבע בעתיד הקרוב, ויישובי הקבע ייהפכו למשכנות עוני לרבבות עולים שקשה יהיה לחלצם מהם. ביקורת חריפה נמתחה על פעולת הסוכנות גם בשל ריכוז העולים במרכז הארץ. ברצועה שבין רחובות לעכו התגוררו כ־90% מהאוכלוסייה היהודית, והפניית עולים לאזור זה היתה מנוגדת לעקרון 'פיזור האוכלוסין'. אך גם לסוכנות לא היה מענה למצוקת הקליטה שהלכה והחמירה מיום ליום. בקיץ 1949 החל מבצע 'מרבד הקסמים' שהעלה בסערה את רבבות יהודי תימן. עד סוף שנת 1949 עלו יותר מ־340,000 נפש מאז הקמת המדינה. ויחד עם הריבוי הטבעי במדינה – 25,000 נפש – עברה האוכלוסייה היהודית את המיליון הראשון. העולים היו כשליש מהיישוב היהודי.

אשכול ותכניתו ל'קליטה ישירה של עולים'

הלחצים באו מקהילות בארצות שונות שתבעו להגביר עוד את קצב העלייה. פגעי החורף הקשה והמשבר הפיננסי של הסוכנות, שנשאה באחזקת רבבות האנשים במחנות, הניעו את הנהלת הסוכנות למצוא פתרון דרסטי לקליטת העולים.

לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות, שהתמנה גם לגזבר הסוכנות, ביקש לחולל תפנית מהפכנית בקליטה. בישיבת הנהלת הסוכנות הציג אשכול באורח דרמטי את 'ההצעה הרבולוציונית' כלשונו, שנועדה לחלץ את העולים מהמצוקה הקשה שנקלעו אליה ולהוציא מן המצר גם את הסוכנות והממשלה. הוא אמר: 'אני מציע שנפרק את מחנות העולים בדרך כזו, שאנו לכל אורכה ורוחבה של הארץ, במקום שישנם איזה ישובים, נשעין עליהם שיכוני עולים, מדן עד אחרי ניר־עם. בכל מקום שיש איזה אחיזה במשק. נקים שישים מקומות שיהיו בהם עד אלף נפש. העולים יועסקו בעבודות ייעור ונטיעת עצי פרי, הכשרה, דירוג וסיקול, באופן זה אנו מפזרים את העולים ברחבי הארץ, ומטילים את הדאגה עליהם על שכם רחב של היישוב כולו. ... כיום אנו יושבים עם מאה אלף יהודים [במחנות] שאוכלים אותנו כליל, אם נקיים את השיכונים האלה ליד הנקודות הקיימות, אז ועדי המושבים וועדי המושבות, וועדי הגושים האזוריים יהיו כוח כביר ליצירת עבודה. ... תכנית זו לא באה מתוך רצון סתם להתפרק ולהטיל את העול על מישהו אחר. בדרך זו אני רואה כשותף גדול את הממשלה'.²¹

הדרך הטובה ביותר להתגבר על בעיות הקליטה נראתה בעיני אשכול 'הקליטה הישירה', אף שהיא לא כונתה בשם זה באותה עת. מטרתה היתה לשלב את העולים במהירות מקסימלית במערכת המשקית והחברתית של היישוב הוותיק. אשכול לא השלה את עצמו באשר למחסור החמור בדיור ובתעסוקה, ולכן הבטיח שהממשלה תיקח חלק פעיל במאמץ להתגבר על הקשיים האלה, אבל הוא ביקש לדלג על שלב המחנות, שבהם יושבים רבבות העולים בהמתנה, באפס מעשה, דבר שמכביד על קופות הסוכנות והממשלה, וגם אינו מקדם את קליטתם. זה היה בסיס הרעיון של ה'מעברות' – יישובי מעבר – עד שיוקמו שיכוני הקבע.

בביצוע התכנית של אשכול חלו שיבושים כבר בשלבים הראשונים. המגמה המקורית היתה להקים את המעברות במקומות שנועדו להיות יישובי הקבע של העולים. אלא שהתכנון המקיף של פריסת היישובים, שהיה חלק מתכנית הפיתוח של אזורי הארץ השונים, הצריך עבודה מרובה, והמתכננים לא רצו לעשותו מתוך חיפזון. אנשי אגף התכנון ביקשו לבסס את עבודת התכנון על נתונים רבים שלא היו מצויים בידיהם, ואיסופם חייב עבודה מורכבת, בשיתוף פעולה עם גורמים רבים. איתור שטחים ליישובים היה כרוך גם בתכנית הפיתוח הכלכלי, שהיתה אמורה לקבוע את ייעודי הקרקעות – הקצאת אזורים לתעשייה, מסחר, תחבורה וכיו"ב. במציאת קרקעות לבנייה היו קשיים רבים, בייחוד במרכז הארץ, בשל העדר קרקע ציבורית בגודל מתאים. זאת היתה משולבת לעתים בקרקע פרטית שרכישה היתה מסובכת או בלתי אפשרית. בבחירת השטח להקמת יישוב פעלו שיקולים אחדים – התחשבות בגורמים טופוגרפיים, אקלימיים, טיב וסוג הקרקע וכיו"ב, הצורך להימנע משימוש בקרקע חקלאית, התחשבות בגורמי תחבורה, מקורות מים ועוד. מוסדות הקליטה, שנאלצו למצוא פתרון מידי למצוקה במחנות, לא יכלו לחכות עד השלמת התכנון, והם ניגשו להקמת מעברות שלא לפי המתוכנן. במקרים רבים הם פעלו בלי תיאום עם רשויות התכנון והפיתוח, ולעתים נאלצו לפעול אף בניגוד לדעתן.

בשלב הראשון, בשנת 1950, הוקמו ארבעים מעברות, רובן במרכז הארץ בקרבת יישובים קיימים. שני שיקולים הנחו את הסוכנות בבחירת האתרים למעברות – גורם הזמן ונושא התקציב. הם ביקשו להקים את המעברות במהירות מקסימלית ובהוצאה כספית נמוכה ככל האפשר. שיקול נוסף שנלקח בחשבון היה הערכת סיכויי המקום לספק תעסוקה ליושבי המעברה, שכן עם יציאתם מהמחנות לא הוסיפה הסוכנות לדאוג לכלכלתם של העולים, ותושבי המעברות היו חייבים למצוא מקור פרנסה להם ולבני ביתם.

המעברות הראשונות, שהוקמו בחיפזון וללא שיתוף פעולה עם מומחי התכנון, סבלו מלכתחילה מתנאים קשים, הן בשל מיקומן הבלתי מתאים מבחינה טופוגרפית והן בתכנון הפנימי הלקוי שהשתקף בטיבם של המבנים וברמתם, בתנאי הצפיפות, בהעדר תשתית של מערכת אינסטלציה, צינורות מים, קווי חשמל וטלפון וכיו"ב. עם זאת, אנשי מינהל התכנון לא התערבו לשיפור המצב. דעתם לא היתה נוחה מעצם הקמת המעברות באתרים ובדרך שבה הוקמו. הם קיוו שהמעברות הבלתי מתוכננות ייעלמו במהירות מעל פני האדמה. הם טענו שיש לפרקן ברגע שיימצא דיוור חלופי לעולים ביישובי קבע שיוקמו לפי מפת התכנון הארצי. משום כך הם לא התאמצו להיטיב את תנאי החיים במעברות. אדרבה, הם האמינו כי הטבת התנאים בהן תהיה לרועץ. הם סברו כי השקעת כספים רבים במעברות – במערכת ביוב, צנרת מים, קווי חשמל, כבישי גישה וכיו"ב – תהווה פיתוי למוסדות הקליטה להפוך את היישובים הארעיים לקבע. אם תנאי החיים במעברות יהיו נסבלים, לא תהיה דחיפות לפרקן והן יונצחו למשך שנים כרובעי מצוקה.

באורח פרדוקסלי, אף שאנשי התכנון הסתייגו מהקמת המעברות, הם לא מחו נגד הקמתן. הם סברו שבקיומן החולף הן לא תפגענה במפת התכנון הארצי. יתרה מזו,

הם זקפו לזכות המעברות את העובדה שבקיומן הן נתנו שהות להיערכותם של מוסדות התכנון והשיכון לבצע תכניות לטווח ארוך מתוך שיקול דעת, ושאלמלא הן, היו ממהרים להקים ללא תכנון הולם יישובי קבע שעשויים להיות 'בכייה לדורות'. יתר על כן, היו שהעריכו את רעיון המעברות כתפיסה בלתי שגרתית, כשלב ביניים בהפעלת התכנון הארצי, שמגמתו לעמוד נגד הזרם, לבלום את התופעה המוכרת בהרבה ארצות בעולם, כשגלי המהגרים מתרכזים בשערי הכניסה לארץ, בשולי הערים הגדולות ובפרבריהן, והופכים לשכונות עוני ולכתמים של נחשלות במרקם הכלכלי והחברתי. יישוב העולים בהתאם לתכנון מרחבי-חברתי, יישום מדיניות פיזור האוכלוסין והמרצת יציאתם לעצמאות כלכלית ולאינטגרציה חברתית, כל זאת במציאות המיוחדת לישראל, כאשר העלייה ההמונית הכפילה את אוכלוסיית המדינה בתוך שלוש שנים, תכנית זו נראתה נועזת.

במהלך שנת 1951 המשיכה מחלקת הקליטה בהקמת המעברות בקצב מואץ. גלי העלייה הגדולים מעיראק ומרומניה חייבו את הרחבת הפעולה. כאמור, בשלב הראשון הוקמו המעברות בחיפזון, ולא תמיד על פי התכנון. אך בעיקרו של דבר נועדו המעברות לקום במקומות שבהם יתפתחו יישובי קבע. כדי להסדיר את הקמת המעברות ביתר תיאום ושיתוף פעולה בין הגורמים השונים הוקמה 'המועצה העליונה לתכנון' שמתפקידה היה לעצב את מפת 'המעברות המתוכננות', שנועדו להיות גרעינים לישובים קבועים לאחר שיוחלפו המבנים הארעיים בשיכון קבע. במועצה השתתפו נציגיהם של שבעה משרדי ממשלה, ואליהם צורפו נציגי הקק"ל, הסוכנות היהודית ורשויות הצבא. בראשה עמד נציג משרד הפנים.²² בשל ריבוי הגורמים השותפים במועצה לא הגיעו בה לתמימות דעים ביחס לתכניות שונות. גם אנשי התכנון היו חלוקים בדעותיהם ביחס לעקרונות יסוד בעיצוב מפת המדינה: היו שצידדו במרקם יישובי הכולל מערך מרכזים עירוניים ועירוניים למחצה בדרגי גודל שונים, והיו שצידדו במספר מצומצם בלבד של מרכזים גדולים. חילוקי הדעות בין אנשי התכנון התבטאו בהחלטות סותרות ובהתנגשות בין השקפות תכנוניות שונות במקומות אחדים: באזור חדרה-קיסריה, חלסה (קריית-שמונה), בית-שאן ועוד. בגלל ריבוי תפקידיה של המועצה העליונה לתכנון ובשל האינטרסים השונים, המנוגדים לעתים, שייצגו החברים בה, לא התקדמה עבודתה בקצב הדרוש. בלחצה של הסוכנות הוקמה ליד המועצה ועדת משנה שבה השתתפו נציגי משרד העבודה, משרד הביטחון והסוכנות היהודית. הרכב זה בא להבטיח את הקמת המעברות בקצב מואץ. תפקידה של ועדה זו הצטמצם לאיתור שטחי המעברות, והקמתן נעשתה בידי אנשי מחלקת הקליטה של הסוכנות. אך גם בין שני גורמים אלה נתגלעו מחלוקות. אנשי התכנון ביקשו להיות צמודים לשיקולי המתכננים, בעוד שאת מחלקת הקליטה הניעו שיקולי הזמן ומסגרת התקציב שעמד לרשותם, ואלה היו מצומצמים יותר מתמיד ואילצו את הסוכנות לפעול במהירות.

כך אירע, שגם בשלב השני של 'המעברות המתוכננות', שנועדו לקום בשנת 1951, ומיקומן היה אמור להיקבע על פי מפת התכנון הארצי, לא פעלו הדברים כמתוכנן. כפי שאירע פעמים רבות בעבר, נוצר עד מהרה פער גדול בין התכנית לבין המתרחש במציאות. גל העלייה שפרץ ארצה בתחילת 1951 הגיע לשיאו

בחודשים מארס-יוני, כאשר תוך ארבעה חודשים עלו כמאה אלף נפש, רובם הגדול מעיראק, שכן רבים מיהרו לעזוב את אדמת עיראק טרם יפוג תוקף ההיתר ליציאת היהודים. גם מרומניה התגברה העלייה בתקופה זו, ובתנאים אלה נפלה גם תכנית 'המעברות המתוכננות' בשבי החיפזון. גיורא יוספטל, מנהל מחלקת הקליטה, תיאר את האווירה ששררה באמצע שנת 1951 בשיחתו עם אנשי האגף לתכנון: 'בעבר קלטנו עולים במקומות שהיו קיימים בהם עיר ומקורות פרנסה. אחרי זה – במקומות של יישוב גם ללא מקורות פרנסה. עם גבור ממדי העלייה נאלצנו להקים מעברות במקומות שלגביהם קיימת רק תכנית להקמת העיר בעתיד. אבל קצב העלייה גבר עוד יותר, וכעת אנו מוכנים לשים מעברות באתרים שלגביהם יש לכם רק חלומות על העיר העתידה. ספרו לי היכן האתרים שבחלומותיכם ואני מיד אקים שמה מעברות'.²³

על אף הקצב המואץ של הקליטה האמין אשכול, כי יישובי העולים הארעיים שיוקמו בארץ ייעשו תוך זמן קצר לחלק אינטגרלי מהמרקם המשקי והחברתי של האזור. הוא לא צפה את הבעיות הרבות הכרוכות ביישום התכנית. אף לא את התנגדותם של הוותיקים, אותם, 'ועדי מושבים, ועדי המושבות, ועדי הגושים האזוריים' שהיו אמורים, לפי הצעתו, להיות השושבינים הראשיים בביצוע התכנית.

עמדותיהם של היישובים הוותיקים

היישובים הוותיקים בארץ הביטו בחשש על ריכוזי העולים ההולכים ומוקמים בשכנותם. המעברות שהוקמו בשטח שיפוטן של מועצות מקומיות או בקרבתן בלא שנדברו עמהן תחילה גרמו למבוכה בקרב היישובים הוותיקים. הם חששו מפני המעמסה שהטילו על גבם. הרשויות המקומיות שקלטו עולים רבים מאז הקמת המדינה והתרחבו בקצב מסחרר, חובותיהן גדלו בלא כל יחס להכנסותיהן. רוב התושבים החדשים היו עניים, רבים ללא תעסוקה קבועה והם התקשו לעמוד בתשלום מסים. בו בזמן הם נזקקו לשירותים סוציאליים רבים יותר מן התושבים הוותיקים. הרשויות המקומיות, בייחוד הקטנות שבהן, רובן היו דלות במשאבים וכרעו תחת הנטל שהועמס עליהן.

יתר על כן, בגלל גלי העלייה הגוברים, אכלסו במעברות מספר גדול של עולים, הרבה מעבר לתכנית הראשונה ומעל לכושר הקיבול של המעברה. המצב המחמיר חייב הקצאת משאבים גדלים והולכים לאספקת השירותים למעברות, לכן התנגדו רבים מהיישובים להקמת מעברות בתחומם, ותבעו מהסוכנות שלא להגדיל את המעברות שהוקמו. הסוכנות לא נענתה להם ברוב המקרים, דבר שגרם לתרעומת ולפיתוח יחס מסויג כלפי המעברות. מכיוון שחלו שינויים תדירים בגודל המעברה ובהרכב אוכלוסייתה, בשל התנועה הבלתי פוסקת של כניסת עולים למעברה ויציאתם של אחרים, מצב זה עוד הכביד על הרשויות המקומיות בתכנון עבודתן ובהסדרת שירותיהן למעברות, כפי שעשו בקרב יישוב הקבע שבתחום שיפוטן.

המחסור בתעסוקה והאבטלה הגבוהה אף הם הרתיעו את הרשויות המקומיות מהגדלת אוכלוסייתן בעולים, שאיימו בתחרות על מקומות העבודה המעטים. כעסן הופנה אל מוסדות הקליטה, אך חציהן כווננו גם לעבר העולים, וזעמן עוד גבר עם

התפרצותן של מחלות מדבקות שפשטו בין העולים ואיימו גם על הוותיקים. המצב הסתבך עוד עקב מתחים פוליטיים שהתפתחו סביב המעברות.

מאבקים פוליטיים – השפעתם על מערכת היחסים עם העולים

המתח בזירה המפלגתית ליווה את העלייה הגדולה מראשיתה. הפוטנציאל האלקטורלי הגדול הטמון בהצטרפותם של רבבות בותרים למערכת הפוליטית העסיק את המפלגות – כל אחת ביקשה להגדיל את השפעתה על העולים. ככל שגברה העלייה, החריפה ההתמודדות עליה והיא התנהלה בכמה מישורים.

המערכת הראשונה היתה לקראת הבחירות לכנסת הראשונה שנערכו בינואר 1949. במערכה זו זכתה מפא"י בהישג הבולט ביותר – 46 מנדטים. המערכה השנייה בזירה הפוליטית התנהלה סביב הבחירות המוניציפליות. במערכה זו נטלה חלק מרכזי מפלגת הציונים הכלליים ששלטה ברוב הרשויות המקומיות. בתקופת המנדט עמדו אנשיה בראשות העיריות הגדולות, והשלטון המקומי היה מעוזו הפוליטי של המחנה האזרחי. בתקופת היישוב הם ביקשו להפוך את מוסדות השלטון המקומי לעמדת כוח פוליטית חלופית למוסדות הלאומיים. עם הקמת המדינה לא היה מוגדר מעמדו של השלטון המקומי בשל חוסר אחדות בנוהלי הבחירות שנקבעו תחת שלטון המנדט. בהתמודדות סביב חקיקת סדרי הבחירות לרשויות המקומיות תפסה העלייה הגדולה משקל רב. כל אחד מהגושים המתמודדים ביקש לקבוע חוקים ונוהלי בחירות שיתנו בידיו את הסיכוי המרבי להשפיע על מהלכן.²⁴

במסגרת המאבק על הגברת ההשפעה בקרב העולים ביקש משרד הפנים, שבשליטת הפועל-המזרחי, להחליש את כוח שליטתה של הסוכנות במעברות, מכיוון שבמחלקת הקליטה היתה השפעת מפא"י דומיננטית. משרד הפנים תבע לסלק את הסוכנות מן המעברות, ולספחן לרשויות המקומיות. משמעות הדבר היתה הטלת כל המעמסה של מתן שירותים מוניציפליים על הרשויות המקומיות, ואלה לא היו מוכנות או מסוגלות לשאת בכך. עקב כך גברה התמרמרות על משרד הפנים, שלמרות הבטחתו מימן רק כמחצית מהעלות של השירותים במעברות. ההחלטה על סיפוח העולים לרשות המקומית הקנתה להם גם זכויות בחירה. במקומות רבים עלתה אוכלוסיית העולים בגודלה על מספר התושבים הוותיקים, והאחרונים חששו שהעולים ישתלטו על הנהלת הרשות המקומית וישפיעו על שינוי אופייה ודמותה החברתית.

אנשי התכנון, שדיברו על הצורך בניהול משותף של הנפה, בשילוב העולים במערכת המשקית ובקידומה של אינטגרציה חברתית, לא צפו את המציאות העשויה להתפתח, כאשר מספר העולים יעלה במקומות רבים על בני היישוב הוותיק.

יחסה של ההתיישבות העובדת למגמות התכנון

ראשי המדינה מתנועת העבודה, בן-גוריון, אשכול ואחרים, תלו ציפיות רבות בשיתוף הפעולה של ההתיישבות העובדת ביישום התכניות לקליטת העלייה. הם האמינו כי הקיבוצים, שהיו נושאי הדגל בכל המפעלים הלאומיים שבטרם הקמת

המדינה – בהתיישבות, בהגנה ובהעפלה – ייחלצו לפעולה נרחבת גם בקליטת העלייה הגדולה. גם אנשי התכנון, שעסקו ב'פיזור אוכלוסין', סברו כי באזורי ספר ובמקומות מרוחקים, שבהם היישובים הכפריים הם רוב האוכלוסייה, יסייעו היישובים בארגון הנפה כפי שהמליצו המתכננים. אך המציאות היתה שונה.

מבחינה אידיאולוגית היה פער עמוק בין עקרונות ההתיישבות החקלאית של תנועת העבודה לבין הצעותיהם של אנשי התכנון הכלכלי והדמוגרפי, שתכניתם התכוונה לבניית מערכת כלכלית וחברתית אינטגרטיבית שתקיף את כל תושבי האזור. מבחינה כלכלית ראו המתכננים יתרון במבנה משקי מעורב של חקלאות ותעשייה, בהיותו גורם בולם לזעזועים העשויים להיווצר בשעת משבר כלכלי. כוונתם היתה שבמקרה של משבר בחקלאות, תהיה חשיבות רבה לקיומם של מרכזים עירוניים קטנים, המבוססים על חרושת ותעשייה זעירה ובתי מלאכה ומסחר, בסמיכות ליישובים הכפריים. באמצעותם ניתן יהיה להקהות את חומרתו של משבר בחקלאות, על ידי יצירת מערכת גמישה של מעבר מהכפר לעיר הסמוכה. או להפך – בשעת הצורך יוכלו אנשי העיר להיקלט בתעסוקה חקלאית כפרית.²⁵

עמדתם של אנשי התכנון התבססה על הניסיון באירופה במשבר הגדול בשנים 1929-1933. מתוך נתונים שנאספו שם על ממדי האבטלה והמשבר עלה כי באזורים עירוניים ותעשייתיים מובהקים הגיע מספר המובטלים לרבע מכלל המפרנסים, באזורים חקלאיים הגיע מספר המובטלים למחצית מאלה שבאזורים העירוניים, והאחוז הנמוך ביותר היה באזור מעורב – חקלאי ותעשייתי – שבו רשת סמיכה של ערים קטנות משולבות בשטחי חקלאות אינטנסיבית ומספר רב של משקי עזר אצל האוכלוסייה העירונית. גם בניתוח הנתונים בשנות המשבר בארצות הברית עלה כי הפגיעה הגדולה ביותר היתה באזורים עירוניים או באזורים חקלאיים טהורים; פחות מכול נפגעו אזורים שבהם היה שילוב של חקלאות עם תעשייה ומלאכה.²⁶

לדעת המתכננים עשוי היה מבנה כזה להתאים לעולים בכך שיקל עליהם לבחור את העיסוק הרצוי להם, בלי שיצטרכו להתרכז בערים הגדולות. בשילוב כזה ראו גם יתרון בהקלת מצב התעסוקה לעולים בשלבים הראשונים של הקמת היישובים החדשים. אלא שהמלצות אלה לא הביאו בחשבון את עקרונותיה האידאולוגיים של ההתיישבות החקלאית השיתופית. לה היה המספר הגדול ביותר של יישובים חקלאיים – 245 מתוך 328 יישובים חקלאיים – ומטרתה היתה לקשור את המתיישבים לחקלאות ולא לעודד ניידות לעבודות מסחר ותעשייה, וכן להעלות על נס את ערך העבודה העצמית ולא לטפח עבודה שכירה במגזר החקלאי. גם אם עקרונות אלה לא קוימו במלואם, הרי התכנית המוצעת לא היתה יכולה להתקבל על דעתה של ההתיישבות העובדת בבסיס לפעילותה, משום שהיא היתה מנוגדת ליסודות הרעיוניים שעליהם היא עמדה.²⁷

מועצות אזוריות ויישובי עולים

המועצות האזוריות הוקמו כדי לאגד קבוצה של יישובים קטנים וכפרים על בסיס טריטוריאלי. הן תפקדו כרשויות מוניציפליות. משימותיהם העיקריות היו אלה שהיישוב הקטן היה חסר יכולת לבצען בכוחות עצמו, כגון סלילת כבישים, התקנת מערכת ביוב והקמת מוסדות חינוך אזוריים.

ראשית התפתחותן של המועצות האזוריות היתה בתקופת המנדט, כאשר קבוצת יישובים התארגנה ב'גוש'. הקשרים ביניהם נבנו על אינטרסים משותפים בתחום הביטחון, בהגנה על היישובים מפני פורעים ערבים ובתחומי פעולה נוספים. להתארגנות הגושית היו מטרות אחדות: לייצג את היישובים בפני מוסדות הממשל המנדטורי, המוסדות הלאומיים, ההסתדרות וכיו"ב, ולבצע פעולות בעלות אופי מוניציפלי. לעתים נוספו לאלה גם מפעלים כלכליים – הקמת מכוני מים, קווי תחבורה וכדומה. האחרונים היו אופייניים בעיקר לאזורים קיבוציים.

אחדות מהמועצות האזוריות היו בעלות הרכב הומוגני – קיבוצים או מושבי עובדים או שילוב של שניהם. באזורים שבהם הרכב המועצות היה הטרוגני נוצרו חיכוכים ובעיות. תהליך ארגונם של ה'גושים' במועצות אזוריות היה בעייתי מתחילתו, ומצב זה נמשך גם בתקופה שלאחר הקמת המדינה. חוסר תמימות דעים בין יישובים בעלי אופי שונה, וביניהם לבין השלטון המרכזי במהלך ארגונם האזורי, בעייתיות זו השתקפה גם ביחסיהם עם יישובי העולים והמעברות שהוקמו בתחום שיפוטה של המועצה האזורית. חלק מהיישובים הוותיקים התנגדו מלכתחילה לשילובם במועצה האזורית; חששם נבע מן הבעיות העוללות להיווצר מאופיים השונה של היישובים השכנים, מחשש שיאבדו את האוטונומיה שלהם ואת אופיים הייחודי. לכך נוספו לעתים גם חיכוכים בין היישובים שנבעו מרקע פוליטי או חברתי שונה. במקומות שבהם היו סכסוכים, אדמות מריבה וחילוקי דעות ביחס לגבולות היישובים, הגבירה התביעה להקצאת שטחי אדמה לשיכוני עולים או למעברות את המתח בין היישובים וחידדה את העימותים ביניהם, והיחס ליישובי העולים הושפע מן המחלוקות הפנימיות שבין הוותיקים. במקרים כאלה קצרה ידו של משרד הפנים לאכוף עליהם התאגדות במועצה האזורית. כך אירע בניסיון להקמת מועצה אזורית בשרון הדרומי, שם היו שמונה יישובים בעלי אופי שונה: שלושה מושבי עובדים, שני כפרים שיתופיים ושלוש מושבות. בקרבם הוקמו שיכוני עולים ומעברות גדולות שנועדו להיות יישובי קבע. מספר העולים עלה פי כמה על מספרם של התושבים הוותיקים, ומציאות זו היתה אחד הגורמים העיקריים להתנגדותם של חלק מהיישובים לעצם הקמתה של המועצה האזורית, משום שהם נרתעו מקבלת האחריות על העולים. הם טענו שאין בכוחם לשאת בנטל מתן השירותים לעולים, שרובם חסרי תעסוקה ואינם יכולים להשתתף במסים. הם גם העלו את החשש שמא יאבדו היישובים הוותיקים את צביונם ויבלעו ברבות הימים בתוך האוכלוסייה החדשה. כך הודיע הכפר השיתופי רמות-השבים, שנוסד בידי יוצאי גרמניה וגיבש לעצמו אופי והווי מיוחדים, על התנגדותו הנחרצת להשתתף במועצה אזורית, מכיוון שהוא ייאלץ לוותר על צביונו. טענתו היתה כי בהיותו מבוסס על 'חוקה חברתית אחידה ומיוחדת' זכותו ליהנות ממעמד דומה לזה של קיבוץ או מושב עובדים, ואין לאלצו להתפרק מנכסיו הערכיים והתרבותיים.

לעתים נקבע יחסם של היישובים הוותיקים כלפי יישובי העולים על פי שיקולים פוליטיים. מועצות אזוריות אשר יישוביהן השתייכו לתנועת העבודה דורבנו בידי ההסתדרות לספח את יישובי העולים וליזום בהם פעולות חינוך ותרבות. כך אירע במועצה האזורית גליל עליון, שבה היו מאוגדים כשלושים קיבוצים. היא נענתה

לפניית מחלקת הקליטה לספח לתחום שיפוטה את המעברות ראש־פינה וחלסה (קריית־שמונה) ולסייע להן בארגון הפנימי במעברה, בהדרכה, בחינוך ובמתן תעסוקה. הקיבוצים השקיעו מאמץ ועבודה רבה לשיפור תנאי החיים במעברות, אך לא זו היתה כוונתם המקורית של אנשי התכנון, כאשר דיברו על מערכת כלכלית וחברתית אינטגרטיבית שתקיף את כל תושבי האזור. כוונתם היתה להפוך את קריית־שמונה למרכז של מוסדות שירות ומלאכה אזוריים, להקים בה תעשייה חקלאית המבוססת על תוצרת הסביבה, תעשיית חומרי בניין ותעשיות אחרות הניזונות ממחצבי הסביבה ומיוזמת אנשי המקום. מרכז זה היה אמור להיות למושבם של בתי חינוך – בית ספר תיכון, חקלאי ומקצועי, שילמדו בו הילדים מכל יישובי הנפה, וכן יימצאו בו מוסדות מסחר, מנהלה, בריאות ותרבות שישרתו את כל תושבי האזור.

תפיסתם של המתכננים לא הלמה את המבנה המוסדי שנתגבש בארץ בתקופת היישוב, ובייחוד את אופיו של המשק הקולקטיבי שהיה מבוסס על מערכת שיווק ארצית, ועל מערכת חינוך שפעלה במסגרת ארגונית ארצית בזיקה הדוקה למערכת פוליטית ריכוזית.

בנוסף לשאלות עקרוניות של מבנים חברתיים ודפוסים כלכליים פעלו בשטח גם מניעים פוליטיים, והשפעתם על גורלה של הצעת התכנון לא היתה מבוטלת. כך אירע בראש־פינה ובקריית־שמונה. משרד הפנים לא ראה בעין יפה את פעילותה של 'המועצה האזורית גליל עליון' בקרב העולים, והוא החליט לנתקם ממנה. את מעברת ראש־פינה סיפח אל המושבה הוותיקה ראש־פינה, אף שזו חזרה והודיעה על התנגדותה לכך, ואיימה שלא תספק שירותים למעברה, אפילו לא מים. את מעברת חלסה, שלא היה בקרבתה יישוב עירוני וותיק, החליט משרד הפנים לנתק מן המועצה האזורית גליל עליון ולהפקיד עליה ממונה מטעמו, בטענה שמגמתו לארגנה כמועצה מקומית עצמאית. היחסים בין היישובים הוותיקים לעולים הושפעו במקרים רבים מזיקתם הפוליטית של הראשונים; המאבקים הפוליטיים בין המחנות השונים ביישוב לא פסחו על אף תחום, ובמקרים רבים היו אלו השיקולים הדומיננטיים בפעולותיהן של רשויות השלטון המקומי והמרכזי.²⁸

סיכום: תכנית מול מציאות

הקונספציה הבסיסית של הכלכלנים ושל אנשי התכנון הפיסי לא הלמה את הדפוסים המבניים ואת המציאות הפוליטית בארץ. עם זאת הוחלט לקבל את התכנית שהציעו, להקמת רשת יישובים על פי עקרון פיזור האוכלוסין, בלי שאימצו את העקרונות שעליהם התבססה התכנית. בגישה זו נטמנו זרעי המכשלה של התכנית מראשיתה. בתכנית פיזור האוכלוסין הושגה אחת המטרות החשובות: הוקמה שרשרת יישובים לאורך הגבולות, ועובתה ההתיישבות בגליל ובנגב. אך לא הושגו היעדים של פיתוח כלכלי וחברתי, שהיו חלק אינטגרלי של התכנון.

הגשמתה של התכנית המוצעת בידי הכלכלנים היתה מחייבת שינויים מפליגים במבנה המוסדי שנתגבש בארץ. התכנית היתה מנוגדת למבנה הארגון הצנטרליסטי של מוסדות כלכלה, חברה ופוליטיקה שנתגבשו בתקופת היישוב, ולאופיו של

המשק הקולקטיבי שטופח בה, שהבולט בהם היה המשק ההסתדרותי, משק שהיה מבוסס על מערכת שיווק ארצית (תנובה, המשביר וכו'), עם מדיניות שכר אחידה הנקבעת בידי איגודים מקצועיים המאורגנים בהסתדרות במסגרת ארצית. גם שירותי הבריאות ומערכת החינוך פעלו במסגרת ארגונית ארצית, בזיקה הדוקה למערכת פוליטית ריכוזית. ההצעה לשינוי המבנה של כל המערכת הארגונית והפוליטית בארץ, שהיה צנטרליסטי מובהק, והמרתו ביחידות אדמיניסטרטיביות עצמאיות מבחינה משקית וחברתית, היתה מהפכנית.

הצעת התכנון הדמוגרפי הדגישה את יתרונה החשוב של הדצנטרליזציה גם ביצירת בסיס לאינטגרציה חברתית ותרבותית בין כל תושבי הנפה, הוותיקים והעולים, החקלאים והעירוניים, אינטגרציה שתושג באמצעות המוסדות המינהליים המשותפים, שבראשם יעמדו נציגיהם הנבחרים של כל תושבי הנפה, ועל ידי מפגש בלתי-אמצעי ביניהם בתחומי העבודה, המלאכה, המסחר והתרבות. לפי ההצעה היתה הכוונה לגבש בנפה חברה מגוונת ופעילה שבה יוכלו להשתלב כל תושביה על גווניהם השונים. תכנית זו לא היתה יכולה לצאת אל הפועל בלי מדיניות מכוונת ונמרצת של הממשלה בפיתוח המרכזים העירוניים ובהקמת המסגרות האזוריות בהתאם לעקרונות התכנון.

כוחה של תנועת העבודה נשען במידה רבה על המשק הכלכלי שהקימה בתקופת היישוב.²⁹ פירוקו היה מנוגד לאידיאולוגיה ולאינטרסים הפוליטיים שלה גם יחד. פירוק המסגרות שהתגבשו בתקופת היישוב היה פוגע בתנועות ההתיישבות העובדת – קיבוצים ומושבים – שמוסדותיהן הכלכליים, החברתיים והתרבותיים אורגנו במסגרות אוטונומיות כלל-ארציות. באזורים שנועדו לפיתוח היתה ליישוביהן אחיזה איתנה, וגם אילו חייבה זאת הממשלה, ספק אם ניתן היה לאכוף עליהם את פירוק מסגרותיהם, אשר אותן ראו כבסיס הרעיוני והחברתי לקיומם. גם במפת התכנון עצמה, שאומצה בידי הממשלה, חלו במהלך יישומה פגמים וליקויים רבים. הסיבה שגרמה לפער בין הצעות המתכננים לנעשה בשטח נבעה מקשיים אובייקטיביים ומן האילוצים שנוצרו בשל זרם העלייה הגדול שהגיע ארצה בקצב מואץ ולא הניח שהות להשלמת עבודתם של אנשי התכנון.

בלחצה של מחלקת הקליטה בסוכנות הוחלט להתחיל במבצע שיכון בממדים נרחבים עוד טרם הושלם התכנון הבסיסי, ולפני שהיתה לפנייהם תכנית ארצית כוללת, ובלבד שניתן יהיה להוציא את העולים מהמחנות. אגף השיכון שהוקם במשרד העבודה בסוף שנת 1949, בשיתוף עם מחלקת הקליטה של הסוכנות, החל בהקמה מזורזת של מבנים ארעיים לעולים. באיתור נקודות היישוב השתדלו להתחשב בהמלצות המתכננים כאשר זה התאפשר, אך קצב הקמתם וגודלם של יישובי העולים נקבע על פי רוב לפי לחצי העלייה שזרמה לארץ.

בין מגמות התכנון לבין הנעשה במציאות נוצר פער גדול, והוא הלך והתרחב. הפער נבע לא רק מהתנגשותו של התכנון בגורמים מבניים, חברתיים ופוליטיים קיימים, אלא גם מהקשיים הפיננסיים החמורים שבהם התלבטה המדינה בשנים הראשונות לקיומה. מחסור במשאבים, בחומרי גלם, ובאנשי מקצוע בתחומי התעשייה השונים, גרם לזניחת בנייתה של תשתית כלכלית שעליה התבססה הצעת

התכנון, ושהיתה אחד התנאים החיוניים להצלחתה. העדר בסיס כלכלי מוצק ערער מלכתחילה את המסד של התכנית לפיזור האוכלוסין ולפיתוח ההתיישבות החדשה. זו היתה גם המכשלה העיקרית בהגשמת תכנית ההתיישבות האזורית, שאותה ניסו להפעיל עם בוא הגל השני של העלייה הגדולה באמצע שנות החמישים.

המחסור במשקיעים ובמומחים בתחומי התעשייה השונים מנע את הפעלתו של המכשיר העיקרי בתכניות שהוכנו. בעלי הון פרטי העדיפו לרכז את השקעותיהם במרכז הארץ ולא להסתכן בהקמת מפעלים במקומות מרוחקים ובלתי-אטרקטיביים לכוחות עבודה מקצועיים. גם מרבית העולים בעלי הכשרה מקצועית או בעלי הון העדיפו להתיישב במרכז הארץ, שבה היו להם הזדמנויות נוחות יותר להשקעת כספם או לפעילותם המקצועית. נוצר מעגל קסמים: ככל שפחת כוחם האטרקטיבי של היישובים החדשים, כן גברה חולשתם הכלכלית והחברתית, ככל שגדלה חולשתם, פחת כוח משיכתם, וחוזר חלילה.

מדיניות פיזור האוכלוסין הופעלה, עשרות יישובים הוקמו בגבולות ובאזורי הצפון והדרום, אך מטרתה של המדיניות לא התמצתה רק בממד הדמוגרפי. חסרו בה שני המרכיבים היסודיים שהיו תנאי להצלחתה: לא הונח בסיס לפיתוח כלכלי ולא התממש האתגר לאינטגרציה חברתית; הושג ההפך מזה – היישובים החדשים, 'עיירות הפיתוח', הפכו לאיים מרוחקים, נחשלים מבחינה כלכלית ומבודדים מן היישוב הוותיק.³⁰

רוב המכשלות החברתיות והכלכליות בהתיישבות שלאחר הקמת המדינה לא אירעו בגלל חוסר תכנון, אלא בשל שורה של גורמים שחברו יחד לשיבוש התכניות ועיוותן. סוף מעשה – לא היה במחשבה תחילה.

הערות

1. גנזך המדינה [להלן: גנזך], ג/5513, 3016; ח' דרין (דרבקין), שיכון וקליטה בישראל, תל אביב 1955; ש' רייכמן, ממאחו לארץ-מושב, ירושלים תשל"ט; א' טרואן, 'המפנה במדיניות התכנון הציונית – מהתיישבות כפרית למערכת עירונית', בתוך: יהדות זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 217-240.
2. ד' בן-גוריון, דברי הכנסת, 8 במארס 1949.
3. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל אביב, 1969.
4. שם, עמ' 163-167.
5. ישיבת הממשלה הזמנית, 16 ביוני 1948, בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עמ' 162.
6. ש' רייכמן, ממאחו לארץ מושב, ירושלים תשל"ט; א' אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, תל אביב 1987, עמ' 11-13.
7. יומן בן-גוריון, 25 בדצמבר 1948, ארכיון המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר [להלן: אב"ג].
8. שם, 8 בינואר 1949.
9. ד' בן-גוריון, יעודי הרוח והחלוציות, ירושלים 1951, עמ' 14.
10. דברי הכנסת, 8 במארס 1949.

11. יומן בן-גוריון, 13 במארס 1949, אב"ג.
12. שם, 23 במארס 1949: 8 באפריל 1949.
13. 8 באוגוסט 1949, גנוז, לעיל הערה 1.
14. בן-גוריון לגרינבאום, 8 באפריל 1949, גנוז, ג/5511, 2976.
15. א"ל גרינבאום, 'על בעיות התכנון הכלכלי', גנוז, שם.
16. א' ברוצקוס, 'החלומות שהיו לערים', עידן, 8 (תשמ"ז), עמ' 127-145.
17. גנוז, ג/5463, 1957.
18. גנוז, ג/5513, 3016.
19. כהוכחה להנחה זו הביאו דוגמה מארצות אחרות. למשל בגרמניה (לפני המשבר הכלכלי של שנת 1929) היה היחס בשכר הנומינלי, לגבי אותם סוגי פועלים, בין המרכזים הכפריים לעיר הבירה, יחס של 2:1.
20. שנתון הממשלה, תשי"א, עמ' 209.
21. הנהלת הסוכנות, 27 במארס 1950, א' ביין, עליה והתיישבות במדינת ישראל, תל אביב 1982, עמ' 65-68.
22. גנוז, ג/5463, 1957.
23. ברוצקוס, לעיל הערה 16, עמ' 135.
24. דברי הכנסת, ג (17 בינואר 1950), עמ' 547-573.
25. בהצעתם הסתמכו על דוגמאות מארצות שונות באירופה ועל דרך התגברותן על המשבר הכלכלי הקשה של שנת 1929, גנוז, ג/1153, 3016; ק/5511, 2976; ג/5513, 3016.
26. 'לשאלות המבנה ההתיישבותי האופטימלי', תזכיר מאוגוסט 1949, גנוז, ג/1153, 3016; ג/5511, 2976; ג/5513, 3016.
27. ד' הכהן, מדיניות הקליטה של העליה הגדולה בישראל (1948-1953), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ד.
28. שם.
29. י' שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי, תל אביב 1975, עמ' 207.
30. א' כהן, 'פיזור האוכלוסיה ומיזוג גלויות כמשימות מתנגשות', מיזוג גלויות - ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1969, עמ' 143-157.

מדוע עלו רוב יהודי עיראק לישראל במבצע עזרא ונחמיה*

דפנה צמחוני

עלייתם ההמונית של יהודי עיראק לישראל, אשר כונתה 'מבצע עזרא ונחמיה', היתה מבצע מיוחד במינו. לאחר שנים של איסור יציאה מעיראק הועבר בחשאיות ובחופזה בשני בתי הפרלמנט העיראקי ב־2–4 במארס 1950 חוק ויתור הנתינות (מס' 1 לשנת 1950, אשר לצורך העברתו בפרוצדורת חירום אושר כנספח לחוק שלילת האזרחות מס' 62 משנת 1933). סעיפי החוק קבעו כי יותר ליהודים שירצו בכך לעזוב את עיראק לצמיתות, לאחר שיוותרו על נתינותם העיראקית. תוקף החוק נקבע לשנה אחת, ושר הפנים הופקד על ביצועו. כן נקבע כי מותר לבטלו בכל זמן בצו מלכותי שיפורסם בעיתון הרשמי. בעקבות חקיקת החוק ויתרו על נתינותם מרצונם החופשי רוב יהודי עיראק, 124,000, ועלו לישראל תוך שנה ומחצה בהשאירם מאחוריהם את הונם ורכושם. בעיראק נותרו לאחר העלייה ההמונית רק כ־6000 יהודים. איש מהמעורבים בהכנת החוק ובמבצע היציאה לא ציפה ליציאת היהודים מעיראק בהיקף כה גדול: לא ממשלת עיראק ומנהיגות הקהילה שהעריכו את מספר העתידים לצאת ב־10,000–15,000, לא המוסד לעלייה שהעריך את מספרם במקסימום 70,000, ובוודאי לא ממשלות בריטניה וארצות־הברית וארגונים וולונטרים מערביים שעסקו בבעיית יהודי עיראק. כולם ניצבו משתאים לנוכח יציאה המונית זו, מעין נדידת עם, שזכתה אצל בני התקופה לכינוי 'ההגירה האווירית הגדולה ביותר בהיסטוריה'. מה היו הגורמים שהביאו את היהודים לצאת בהמוניהם את עיראק ולעלות לישראל, במיוחד לאור העובדה שאיש לא צפה זאת? יש המנסים להסביר תופעה ייחודית כמעט זו של יציאת קהילה שלמה בעלת שורשים עמוקים בארצה כביטוי לציוניותם הטבעית המושרשת של יהודי עיראק: על אף גלותם בת אלפי השנים חשו עצמם אורחים בארצם ואף ציפו להזדמנות לגאולה ולעלייה לארץ ציון. משזו באה עלו בהמוניהם. לסברה זו שותפים כמה מפעילי העלייה ושליח המוסד לעלייה בתקופת המבצע, מרדכי בן־פורת. סברה אחרת המבוססת על שמועות שהילכו בקרב הקהילה מאשימה את פעילי התנועה הציונית בכך שזרעו פחד בקרב היהודים בדרכים שונות, דחפו אותם ליציאה בלתי מתוכננת וחסרת מעצורים ולניתוקם המוחלט מעיראק.¹ בעוד הגישה הראשונה כהסבר יחיד לעלייה ההמונית היא פשטנית, הגישה השנייה מופרכת מיסודה. יציאת עיראק היתה אירוע מורכב שנרקם משילוב של גורמים, ואנו ננסה לעמוד עליהם ועל הביטוי שמצאו בחלקים השונים של הקהילה היהודית בעיראק.

* מאמר זה הוא פרק במחקר מקיף על יהודי עיראק והעלייה הגדולה לישראל אשר נכתב במרכז למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. תודתי נתונה למרכז על הסיוע במחקר.

כל שאלה המתייחסת לתחושותיהם, רצונותיהם ומניעיהם של בני אדם היא שאלה קשה. אנו יכולים לשפוט אירועים ולנתחם בדיעבד; קשה יותר לנתח את מעמקי נפש האדם ורגשותיו. בסוגיה שלפנינו לא נערכו משאלים או סקרים בתקופה הנידונה. על כן הדיון בה מסתמך יותר על הערכות והתרשמויות של אנשים בני התקופה מאשר על עובדות מוגמרות. דיוננו מבוסס על המקורות האלה:

הערכות ודיווחים של השליחים וחברי התנועה הציונית בעיראק; הערכות ודיווחים של מקורות מערביים בני התקופה: שגרירי בריטניה, ארצות־הברית וצרפת, עיתונאים ודו"חות אישים וועדות שנשלחו לחקור את מצב יהודי עיראק בתקופה קריטית זו;

מקורות עיראקיים: עיתונות, דיווחי ישיבות הפרלמנט ובהם עמדות והצהרות אישים יהודים והצהרות מנהיגי הקהילה לפני ועדות שונות; זיכרונות, הגות ותיאורים בספרות ובשירה על פי רוב בערבית של אישי ציבור, סופרים ומשוררים יהודים אשר חוו תקופה זו בעיראק: סלמאן ושלום דרוויש, סמיר נקאש, מאיר בצרי, יצחק בר־משה, אברהם אלכביר ואחרים; תיעוד בעל פה: מקור זה חיוני להבנת השאלה, אם כי יש להתייחס לדברים בזהירות: ראשית, מטבע הדברים העדות נמסרת מזווית חד צדדית של בני התקופה, ושנית גורם הזמן עושה את שלו.

מצבם של יהודי עיראק ערב העלייה ההמונית

כדי להבין את גורמי העלייה ההמונית של יהודי עיראק לישראל יש להבין את אופיה וייחודה של הקהילה ומקומה בחברה העיראקית ואת קורותיה בתקופה זו. שני קווי אופי חברתיים־דמוגרפיים אפיינו אותה מאז המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה: עיור וריכוזיות גבוהים ביותר. 90% מהיהודים בעיראק היו תושבי ערים, וכ־65% היו מרוכזים בעיר הבירה בגדאד. ב־1947 היו היהודים אחוז קטן מכלל תושבי עיראק (2.58%), ואולם בולטותם בכלכלתה והשפעתם עליה עלו לאין שיעור על אחוזם באוכלוסייה.

עליית השפעתם של היהודים החלה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה עם השתלבותם במערכת הכלכלית־מסחרית הבריטית בעיראק ובמזרח הרחוק. קהילת יהודי עיראק היתה גם חלוצת הקדמה וההתמערבות בעיראק עם פתיחת בית הספר של כ"ח ב־1864, שהיה בית הספר המערבי הראשון בבגדאד. תהליך מקביל ומדגים את עליית השפעתם היה התרכזותם בבגדאד, עיר הבירה ומוקד האדמיניסטרציה והכלכלה, שבה הם היו כ־35 אחוזים מתושבי העיר ערב מלחמת העולם הראשונה. אמנם בתקופת המלוכה ירד שיעורם עד 15 אחוזים מאוכלוסיית בגדאד בשנת 1947, אבל עדיין היה הרבה מעבר למשקלם בכלל אוכלוסיית עיראק.

כמו מיעוטים יהודים בארצות אחרות, התרכזו היהודים בעיראק במסחר, מלאכה ותעשייה קלה, בשירותים ממשלתיים ועירוניים ובבנקאות. אחוז המועסקים מקרבם במקצועות אלה היה גבוה לאין ערוך בהשוואה למוסלמים. במיוחד גדולה היתה השפעת היהודים בתחומי המסחר והבנקאות, ענפים שהקשר ביניהם היה הדוק. מכלל שמונת הבנקים שפעלו בבגדאד בשנות הארבעים שלושה היו בנקים משפחתיים

יהודיים. רוב הפקידים בבנקים היהודיים ובבנקים הזרים היו יהודים. יהודים החזיקו בידיהם אחוז גדול מהייבוא וכן מהמסחר הסיטונאי והקמעונאי. הם בלטו גם בשירות הציבורי והממשלתי, בעיקר בתפקידים המצריכים הכשרה מקצועית, וגם במקצועות החופשיים תפסו מקום נכבד.² אולם אין לטעות, רוב חברי הקהילה לא היו עשירים, וספק אם נמצאו ביניהם יותר ממיליונרים ספורים. השיפור במצבם הכלכלי נבע בעיקר מהתמורה בהשכלתם. למעלה מ-25% מהמפרנסים הבבלים היו בעלי מקצועות חופשיים ופקידים ואילו הרוב, למעלה מ-60%, עסקו במלאכה ובמסחר זעיר ונמנו עם המעמד הבינוני הנמוך.³

קהילת יהודי עיראק היתה משולבת היטב בחברה המוסלמית הסובבת ואף קלטה כמה ממנהגיה. עם זאת שמרה הקהילה על תודעה יהודית חזקה, על ייחודה הדתי וקיימה חיים קהילתיים אוטונומיים ענפים שכללו בתי מדרש ובתי ספר, בתי חולים ומוסדות ואגודות סעד וצדקה לרוב. רוב התלמידים היהודים למדו בבתי הספר היהודיים לפחות חלק מתקופת לימודיהם. רוב בתי הספר היהודיים היו חילוניים-מערביים, אך למדו בהם תנ"ך ועברית ושבתו בחגים היהודיים. מאז שנות השלושים, לפי דרישת מחלקת החינוך העיראקית, הפכה שפת ההוראה בבתי הספר היהודיים ערבית תוך הדגשת ההיסטוריה והתרבות הערבית, אך הם הצליחו לעמוד בלחץ השלטונות והמשיכו ללמד בעברית, אם כי במתכונת מצומצמת לצורך לימוד תנ"ך בלבד. החינוך היהודי היה אפוא גורם חשוב בשמירת הזיקה ליהדות ולחיי הקהילה. ייחודה התרבותי והחברתי התבטא גם בחיי יום יום – במגורים נפרדים מאלה של המוסלמים, ביחס שונה לאישה ולמשפחה, בלבוש, במאכלים, במנהגים ובשימוש בלהג יהודי ערבי מיוחד לה.⁴ גורמים אלה – ריכוזיות בערים, מעורבות כלכלית גבוהה ויחד עם זאת זיקה עמוקה ליהדות ולקהילה – היו בעלי משמעות רבה ליציאתם ההמונית של היהודים מעיראק כפי שנראה להלן.

עם שגשוגה הכלכלי ותרומתה לחיים החברתיים-כלכליים והתרבותיים בעיראק היתה הקהילה היהודית עדת מיעוט פגיעה ביותר וסימפטום לכך היה העדר מעורבות חבריה בחיים הפוליטיים של עיראק. מראשית שנות השלושים, עם קבלת העצמאות של עיראק, עליית מגמת הלאומיות הפאן ערבית והשפעת הפאשיזם והנאציזם, החל מעמד היהודים מתערער. הוטלו הגבלות על פעילותם הכלכלית המשגשגת של היהודים והחלו גם פגיעות פיסיות בהם. עם ראשית מעורבותה של עיראק בסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל, המרד הערבי 1936–1939 ובואם של המופתי חאג' אמין אל-חוסני ומנהיגים פלסטינים כפליטים פוליטיים לעיראק, גברו ההסתות נגד היהודים והחל זיהוים עם הציונים בארץ-ישראל.

שיאה של התפתחות זו היה בהתפרצות אלימה נגד יהודי בגדאד, ה'פרהוד', ב'1–3 ביוני 1941, עם מיגור משטרו הפרו-נאצי של רשיד עאלי אל-כילאני ושובם של העוצר והאליטה העיראקית הפרו-בריטית לבגדאד. במשך שלושה ימים השתולל אספסוף, הרג, שדד ובזז, כשבין המשתתפים בהרג גם אנשי כוחות הביטחון. הכוחות הבריטיים שחנו בשערי העיר נמנעו מלהתערב, כדי שלא להגיע לעימות ישיר עם הלאומנים העיראקים. סיכומו של ה'פרהוד' היה כ-180 הרוגים, פצועים רבים ונזק רב לרכוש. ה'פרהוד' גרם להלם ולזעזוע עמוק בקרב יהודי עיראק. היו אמנם קודם

לכן פגיעות ביהודים, אך היה זה מקרה ראשון מזה מאות בשנים של פגיעה המונית מאורגנת ביהודי עיראק, בניגוד לרדיפות שמהן סבלו יהודים באירופה בדורות האחרונים. לכאורה חזרו אחר כך החיים למסלולם. הכוחות הבריטיים הרבים שחנו בעיראק הביאו שגשוג רב, שממנו נהנו יהודים רבים והדבר השכיח לכאורה את הפצע העמוק שנגרם. ואולם אותות הזעזוע לא נמחו, וביטחונם של היהודים בעתידם בעיראק עורער ללא תקנה. מאז ה'פרהוד' חשו למעשה שאין עתידם בטוח. היו שעזבו את עיראק ואחרים, אף שנהנו מן השפע, הכינו דרכונים על כל צרה שלא תבוא. בעקבות ה'פרהוד' חודש הקשר עם היישוב היהודי בארץ-ישראל. הקלה על קשר זה עובדת שהייתם של ארץ-ישראלים במסגרת הצבא הבריטי כחיילים וכעובדי סולל בונה. ב-1942 חידשה התנועה הציונית את פעילותה בעיראק עם בואם של שליחים מארץ-ישראל. היא פעלה בשתי זרועות: תנועה חינוכית חלוצית שלימדה עברית, חניכה וארגנה עלייה והגשמה בחיי עבודה בנוסח התפיסה הציונית הסוציאליסטית: 'ההגנה' ('השורה') שאימנה צעירים בנשק לצורך התגוננות אם תתרחש בעתיד התקפה על היהודים דוגמת ה'פרהוד' ולשם כך הקימה גם מאגרי נשק. פעילות זו שהיתה אסורה על פי החוק התקיימה אפוא במחתרת. היה על התנועה להיאבק עם מגמות רדיקליות אחרות שזכו לאהדה אצל הנוער המשכיל בעיקר: הלאומיות הערבית העיראקית והתנועה הקומוניסטית. בשתיהן ניסו להשתלב צעירים יהודים, משכילים ואינטלקטואלים, מתוך מגמה להשתלב בחברה העיראקית ולמצוא פתרון לבעיית הזהות היהודית בתוך עיראק. נראה כי מ-1947 ואילך גברה ידה של התנועה הציונית במאבק על תודעת הצעירים ברחוב היהודי. ערב הקמת מדינת ישראל הגיעה התנועה לשיא כוחה ומנתה כאלפיים חברים. היתה זו תנועה מאורגנת היטב, והיא הפכה לגורם הדומיננטי בקרב הנוער היהודי בעיראק.⁵

הקמת מדינת ישראל ומלחמת 1948 הביאו להחמרה ניכרת במצב יהודי עיראק כמו בשאר קהילות היהודים במדינות ערב. כבר בראשית 1948 הגיעו ידיעות על החלטות הליגה הערבית בדבר הגבלות על היהודים במדינות ערב: (א) היהודים ייחשבו כחלק מ'מדינת המיעוט היהודי בפלסטין' ויצטרכו להירשם אצל שלטונות ארץ מושבם ולמסור פרטים מלאים על עצמם, בני משפחותיהם וחשבונות הבנק שלהם. (ב) כל חשבונות הבנק שלהם יוקפאו וישמשו לתנועת ההתנגדות ל'שאיפות הציונים בפלסטין'. (ג) כל מי שייתפס בפעילות ציונית ייחשב כאסיר פוליטי, ייכלא ורכושו יוחרם.

עיראק, שהיתה בין הקיצוניות שבמדינות ערב בהתנגדותה להקמת מדינת ישראל, היתה מהראשונות שבהן שאימצו את החלטות הליגה הערבית, ופתחה במסע אפליה, רדיפות ומאסר יהודים. במקביל הוטלו על היהודים הגבלות כלכליות רבות: רוב פקידי הממשלה היהודים פוטרו ממשורותיהם, רופאים לא קיבלו רשיונות עבודה, נאסר על בנקים יהודיים להחליף מטבע זר, ובוטלו רשיונות יבוא של יהודים. הוכבד עול המסים על יהודים, ואלה הוטלו עליהם רטרואקטיבית. הוטל איסור על מכירת רכוש בערך העולה על 1500 דינארים ללא היתר מיוחד של שר ההגנה שניתן לעתים נדירות. יש לציין שמדיניות האפליה כלפי היהודים לא נוסחה בחוק, אלא תוקנה בתקנות פנימיות ובהוראות בלתי רשמיות.

ב־15 במאי 1948, יום הכרזת המדינה, הכריזה עיראק על הנהגת משטר חירום בעיראק בעקבות המלחמה בארץ־ישראל שנועד לכאורה לשמור על השקט הציבורי ועל שלומם של היהודים, אולם הוא נוצל עד מהרה נגדם. במסגרתו הוטלו הגבלות חמורות על יציאת יהודים מעיראק. היוצאים, כולל סטודנטים וחולים, נדרשו להפקיד 3000 דינארים כופר, וב־18 באוקטובר 1948 נצטוו כל היהודים השוהים מחוץ לעיראק לשוב, אחרת יוחרם רכושם, ונאסר על היהודים לצאת את עיראק. ב־15 ביולי 1948 אישר הפרלמנט העיראקי תיקון לחוק 51 משנת 1938 אשר קבע כי הציונות כמו הקומוניזם היא עברה על החוק, וקבע עונשים חמורים על פעילות ציונית, מאסר עד 15 שנה עם עבודת פרך או קנסות גבוהים. החוק נכפה בהחלטיות רבה; די היה בעדות שני אנשים כדי להפליל את הנאשמים, ועילה לפעילות ציונית היתה מכתבים מארץ־ישראל מלפני 1948 והחזקת סמלים יהודים כגון מגן דוד. רבים נאסרו ונשפטו למאסר או לתשלום קנסות כבדים תמורתו.⁶ כן גברו גם ההסתות נגד היהודים בעיקר בעיתוני מפלגת האיסתקלאל הלאומנית שהאשימו אותם שהם גיס חמישי ויצרו נגדם אווירה אלימה בציבור. בציבור היהודי היתה תחושה שהממשלה וההשפעה הנאצית עומדות מאחורי הסתות אלה.⁷

זעזוע מיוחד גרמו שני מקרים: משפטו ותלייתו של שפיק עדס ומשפטו של ראובן בטאט. עדס היה מעשירי הסוחרים והיזמים בעיראק והיו לו קשרים טובים עם צמרת השלטון כולל העוצר. בעקבות תעמולה שניהלה מפלגת האיסתקלאל הלאומנית הוא נעצר והועמד לדין בספטמבר 1948 בעוון קניית עודפי ציוד בריטי ממלחמת העולם השנייה ומכירתם לכוחות הציוניים בארץ־ישראל. לשפיק עדס היו שותפים מוסלמים, אולם רק הוא הועמד לדין. יתר על כן, לא הותר לו להביא עדים להגנתו. בית הדין גזר עליו עונש מוות, ועל אף קשריו הטובים אישר העוצר את פסק הדין והוא הוצא להורג בטקס המוני היסטרי כמעט מול ארמונו שבבצרה. כך מתאר הסופר והעיתונאי יצחק בר־משה את הזעזוע שגרמו משפטו ותלייתו של עדס: 'היו שהשווהו לישו הנושא את הצלב על גבו ... שפיק עדס הפך לקדוש מעונה בעל כורחו והפך לסמל לבני הקהילה היהודית על אפה ועל חמתה ...' ליהודים רבים שלא היתה להם לפני כן זיקה לציונות סימל המשפט את מעמדם בעיראק והמחיש את חוסר הביטחון בעתיד. אם שפיק עדס בעל הקשרים בחלונות הגבוהים כך, מה בנוגע לאחרים?⁸

זעזוע לא פחות גרם מקרהו של השופט ראובן בטאט. בטאט היה מגדולי מורי החוק בעיראק ובעבר כיהן כשופט וכציר בית הנבחרים. ב־1948 כבר היה זקן וחולה, ואולם לא סייעו לו מעמדו ותרומתו לעיראק. הוא הועמד לדין באשמת אישור וקף (הקדש) למטרות ציוניות בארץ־ישראל. זאת משום שעשרים וחמש שנה קודם לכן, ב־1923, אישר צוואה של אחד מעשירי בגדאד גורג'י שם־טוב שהקדיש את רכושו בסך 140,000 ליש"ט לטובת קרן היסוד. הוא נידון לשלוש שנות מאסר, אולם בגין מחלתו נחון זמן קצר אחר כך ויצא לטיפול רפואי בז'נבה שם נפטר ב־1962.⁹ לאחר משפטו של עדס והזעזוע שעורר בעיראק ובעולם המערבי הגבילה ממשלת עיראק במידת מה את פעילות בתי הדין הצבאיים, אולם מדיניות האפליה, ההסתות והמעצרים נמשכה. הרדיפות נגד היהודים הגיעו לשיאן בספטמבר־אוקטובר 1949, כאשר בעקבות דיכוי המחתרת הקומוניסטית היתה הממשלה נחושה בדעתה לגלות

ולדכא גם את המחתרת הציונית. בהוראה מגבוה פתחה המשטרה בגל מאסרים המוניים, עינויים וקנסות גדולים על מי שנחשדו בהשתייכות לתנועה הציונית שהוצאה מחוץ לחוק. באווירה זו של מעצרים, משפטים באמתלות שווא, הסתות ואפליה הצטרפו רבים ובמיוחד צעירים לתנועה הציונית ובסיועה ברחו לאיראן כדי להגיע לישראל. הבריחה העמידה במבחן את שלטון החוק בעיראק. מכירת הרכוש והברחת הכספים שנתלוו לכך איימו לגרום קשיים חמורים לכלכלה, ואילו שיחוד פקידים ושוטרים במעברי הגבול איים לשבש את המנהל התקין. פעילות ארגונים יהודיים בארצות-הברית ובבריטניה, בתיאום עם ממשלת ישראל, הביאה ללחץ מצד שתי מדינות אלו על ממשלת עיראק להפסיק את הרדיפות ובעיקר להשיב ליהודים את כל זכויות האזרח כולל זכות היציאה מעיראק.

התפטרות ממשלתו של נורי אל-סעיד בדצמבר 1949 ועליית ממשלתו המתונה יחסית של תופיק אל-סויד בראשית פברואר 1950 הביאו לשינוי מדיניות ממשלת עיראק כלפי היהודים. אל-סויד, בוגר בית ספר כי"ח בבגדאד וידיד ליהודים, ביניהם יחזקאל שם-טוב ממלא מקום ראש הקהילה, היה מדינאי מתון פרו-בריטי. לחץ ממשלות המערב מזה ובעיית הבורחים מזה הניעו אותו לנסות מדיניות אחרת. כך נוצר רקע מדיני נוח, ובהשראת שליחי המוסד לעלייה בעיראק ומרדכי בן-פורת בראשם ניהל שם-טוב מגעים עם אל-סויד לפתרון בעיית בריחת היהודים על כל השלכותיה על ידי חוק המאפשר ליהודים החפצים בכך לצאת את עיראק. שם-טוב עצמו לא היה ציוני, אך היה יהודי חם והבין כמו אחרים במנהיגות הקהילה, שיש להמוני היהודים בעיה ובמצב הקיים אין לרבים מהם, הצעירים וחסרי העבודה, עתיד בעיראק. מתן ההיתר ליהודים לצאת את עיראק, קיוו מתכנני החוק, יביא להגירת הגורמים מפרי הסדר והמתסיסים בין צעירי הקהילה והחיים ישובו למסלולם. הערכת ראשי הקהילה היתה שמספר היוצאים לא יעלה על 10,000, וראשי הממשל העיראקי קיבלו הערכה זו.¹⁰

כיצד אפוא הפתיעו היהודים את כל הגורמים וההערכות ביציאתם הכמעט טוטלית את עיראק? ננסה לעמוד להלן על הגורמים לכך.

הזיקה לארץ-ישראל ומשמעותה אצל יהודי עיראק

מאז ראשיתה, מימי חורבן בית ראשון, התקיימה אצל גולת יהודי בבל זיקה עמוקה לארץ הקודש. היא בלטה במיוחד אצל השכבות העממיות, רוב רובה של הקהילה היהודית בעיראק. הערגה לציון היתה חלק בלתי נפרד מהתפילות. התפילות 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה', 'ותחזינה עינינו בשובך לציון עירך במהרה בימינו אמן' לא נתפסו כעניין לימות המשיח ולא היו בבחינת 'ירושלים של מעלה' אלא התפרשו במובנן הפשוט: שאיפה וערגה להתגשמות חלום השיבה לארץ-ישראל בתקופת חייהם. היתה זו זיקה דתית שהתבטאה בתפילותם, באבלם ובשמחתם. ואולם לא היתה זו תודעה ציונית-פוליטית כפי שהתפתחה באירופה בשלהי המאה התשע-עשרה, ולא היה בינה לבין הציונות המדינית דבר. עלייה מבבל, תרומות למוסדות צדקה ורכישת קרקעות ואחוזות קבר בארץ-ישראל כמעט לא פסקו במשך הדורות. הן גברו ממחצית המאה התשע-עשרה. בראשית שנות העשרים היו תרומות קהילת יהודי עיראק

הקטנה לקרן היסוד 12% מכלל הכנסותיה. התרומות ניתנו יותר מתוך אהדה ליישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל ופחות מתוך תפיסות הציונות הפוליטית. בשנים 1919–1935 עלו מעיראק כ־6500 יהודים, כ־5% מכלל יהודי עיראק,¹¹ אחוז גבוה יותר מאשר מארצות רבות אחרות, וזאת כאשר לא היו בעיראק רדיפות או גזרות כלכליות חמורות, אם כי העלייה לא תמיד היתה ממניעים ציונים אלא מתוך אותה זיקה לציון המגולמת בדתיותם של יהודי עיראק. תופעה זו מעידה על זיקתם העמוקה של יהודי בבל לארץ-ישראל, דווקא בתקופת פריחתם בעיראק, וכי מצוות העלייה לארץ-ישראל לא היתה עניין מופשט עבורם, אלא צו דתי שקיימוהו הלכה למעשה. הזיקה לארץ-ישראל היתה בעלת משקל וביטוי שונה אצל הקבוצות השונות ביהדות עיראק. המנהיגות והעילית החברתית-כלכלית ראתה עצמה כחלק בלתי נפרד מהחברה העיראקית, קהילה עתיקה ומושרשת היטב באדמת עיראק, ששורשיה קודמים לאלה של המוסלמים בארץ זו אך בו בזמן בעלת ישות נפרדת ומיוחדת משלה. עלית זו היתה מצומצמת בהיקפה וקשורה בינה לבין עצמה בקשרי נישואין, והיתה מקורבת לראשי השלטון בידידות אישית או בקשרי עסקים. חבריה השלימו עם מעמד עדת חסות משום מצבם הכלכלי השפיר וכן משום שהאמינו כי בזכות קשריהם יינצלו מגזרות ואפליות. קבוצה זו הזדהתה עם האומה העיראקית בהתהוותה. הם ראו עצמם כעיראקים בני דת משה (מוסאווין) ויחסם לציון היה בבחינת יחס לירושלים של מעלה, דווקא בעקבות תהליך החילון וההתמערבות שהיהודים היו חלוצים בו. כיהודים שמחו מנהיגי הקהילה על הקמת מדינת ישראל, אולם הם ראו את מוקד חייהם בקיומה של הקהילה בעיראק. הם חששו מהאסון שעלולה המלחמה בין ישראל למערבים להמיט על הקהילה. בעיקר חששו מהשמועות שרווחו ב־1949 על מגעים בדבר תכנית חילופי אוכלוסין בין ישראל לארצות הערביות ולפיה יוחלפו הפליטים הערבים ביהודי ארצות ערב, כשהיהודי עיראק הם הקבוצה הרלוונטית הראשונה.¹² בשכבות העממיות שהיו רוב רובה של הקהילה היתה זיקה עמוקה ליהדות. זיקה זו באה לידי ביטוי בהתלהבות שאחזה בהן בראשית שנות העשרים בעקבות הכרזת בלפור על הקמת הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל. עזרא מנחם דניאל, מאישיה הבולטים של הקהילה, בנו של סנטור יהודי עתיר הון, שהיה לימים סנטור גם הוא, הגדיר התלהבות זו 'יותר משיחית מאשר ציונית'.¹³ בתקופה זו חלה ראשית צמיחת הארגונים הציוניים בעיראק בעידודם של מורים מארץ-ישראל, שהוזמנו ללמד בבתי הספר של הקהילה. זאת כאשר תחת המנדט הבריטי, טרם צמיחת הלאומנות הערבית, נהנו הארגונים הציוניים מיחס סובלני של ראשי השלטון. הם פעלו בשני מישורים: הפצת לימוד השפה העברית ואיסוף כספים למען ארץ-ישראל. עם ההחמרה במעמדם של היהודים בשנות השלושים גורשו המורים מארץ-ישראל, ופעילות הארגונים הציוניים נאסרה והופסקה. כשנוסדה מחדש במחתרת התנועה הציונית בעיראק ב־1942 בידי שליחים מארץ-ישראל, היא מצאה את תומכיה הראשונים בקרב שכבות עממיות אלה ואצל אלה שקיבלו חינוך עברי או השתתפו בפעילות האגודות הציוניות בעבר.¹⁴

כמה מפעילי התנועה הציונית ומארגני העלייה כגון בן-פורת ושלמה הלל רואים ברגש זה של הזיקה לציון מעין תודעה ציונית שהיתה קיימת, מושרשת וטבועה אצל

יהודי עיראק, והתנועה הציונית רק הוציאה אותה מן הכוח אל הפועל. בוודאי שיש לזקוף את הצלחתה של התנועה הציונית בעיראק לעמדה החיובית הבסיסית ולכמיהה לארץ-ישראל אצל המוני יהודי עיראק. אולם קשה לראות ברגש זה כשלעצמו את הגורם המרכזי לעלייה ההמונית של היהודים לישראל. זיקה דתית-תרבותית-רוחנית יש בה לעקור ממקומן קבוצות קטנות, אולם אין זה מן הטבע האנושי לעקור קהילות שלמות בשל רגש פנימי בלבד, חזק ככל שיהיה. בכל תולדות עם ישראל בגולה לא מצאנו כי הזיקה לציון לבדה או כגורם מרכזי הביאה לעקירת קהילה יהודית שלמה ועלייתה לישראל. עובדה זו התופסת לגבי יהדות אירופה ובעצם לגבי כל קהילה אנושית תופסת גם לגבי יהודי עיראק: הזיקה לארץ-ישראל עמדה אמנם ברקע הגורמים שהביאו את רוב רובה של קהילת יהודי עיראק לעקור ממנה ולעלות לישראל. היא נתנה להם חיזוק אך כשלעצמה אין בה כדי להסביר תזוזה המונית זו. את התשובה לשאלה זו יש לחפש בשני היבטים: מצבם של היהודים ומידת השתלבותם בחברה העיראקית מצד אחד וזיקתם לציון, לציונות ולמדינת ישראל מצד אחר. את הגורמים המידיים לעלייה יש לחפש באירועי התקופה: מתן אפשרות יציאה לאחר איסור של שנים ועל רקע שינוי ביחס הסביבה והשלטונות ליהודים והתמורות שחלו בתודעה העצמית של היהודים עקב כך.

הקמת מדינת ישראל והשפעתה על תודעת יהודי עיראק

להקמת מדינת ישראל היתה השפעת רבה על תודעתם וזהותם העצמית של יהודי עיראק. הקמת המדינה הביאה לגל התעוררות אצל יהודי עיראק כמו אצל יהודי הגולה בכלל, והמסר היה קיבוץ גלויות ועלייה לישראל.¹⁵ היא חיזקה את רגש הגאווה וההזדהות היהודית אצל יהודי עיראק. עם זאת היא הציבה לפני היהודים את דילמת הזהות הלאומית. שלא כמו במערב, היא כפתה על יהודי עיראק את הבררה בין שתי הישויות הלאומיות: הציונית-הישראלית או הערבית. לזהות יהודית-ערבית או יהודית-עיראקית לא היה עוד מקום בעיני הסביבה ומשום כך גם לא בעיני היהודים עצמם. הקמת המדינה גרמה אפוא למעבר בתודעת היהודים מעדת חסות דתית למיעוט לאומי, בין אם רצו בכך בין אם לאו. התודעה 'אני בן לאומה שהיא אויב של מדינת' לא יכלה לאפשר ליהודים להחזיק מעמד במציאות העיראקית של התקופה. הקמת מדינת ישראל לתוך מציאות של מאבק ערבי-ישראלי מתמשך חיסלה את שטח ההפקר, אותו תחום מצומצם שלו נזקק כל מיעוט על מנת לקיים את זהותו העצמית באופן שתעמוד בכפיפה אחת עם המדינה שהוא חי בה.

בקרב כמה ממנהיגי הקהילה היהודית בעיראק, כמו האחים אברהם ויוסף אלכביר, מצאה לה אחיזה תפיסת הגלות כגורם משלים למדינת ישראל ותומך בה, אשר מצדיק את קיומה לפחות בעיני יושביה. תפיסה זו התפתחה גם בקיבוצים היהודיים במערב כתחליף לציונות המגשימה. הם ביקשו למצוא ייעוד לקהילה בתמיכה במדינת ישראל, אשר אינה עומדת בסתירה עם קיומם כקהילה יהודית בארץ ערבית: מדינת ישראל הצעירה תזדקק לעורף בעולם הערבי על מנת להקל את השתלבותה באזור ולקדם שיתוף פעולה ערבי-יהודי לרווחת שני העמים. משימה זו מוטלת על הקהילות היהודיות במדינות ערב ובראשן קהילת יהודי עיראק. על כן על מדינת ישראל להיות

מעוניינת בהמשך קיומן של קהילות אלה. תפיסת 'העורף' שמעניקה יהדות הגולה לישראל, כפי שהתפתחה במערב, לא יכולה היתה להתקיים בעיראק במצב המלחמה עם ישראל ללא פתרון קרוב באופן. מנהיגות הקהילה ראתה במדיניות האפליה והרדיפות של ממשלת עיראק בעקבות הקמת מדינת ישראל אירוע זמני הנובע מהנסיבות שנוצרו בעקבות הסכסוך הישראלי-ערבי. היא קיוותה שהמשבר יחלוף עם התייצבות היחסים בין מדינת ישראל הצעירה לשכנותיה ואז תשוב הקהילה לחייה הקודמים. אולם בסופו של דבר נחלה אכזבה והכירה שהייעוד אינו בר ביצוע וקיום הזהות העיראקית-יהודית אינו אפשרי.¹⁶

זיהוי של סמלים דתיים כמו גם התכתבות עם קרובים בארץ-ישראל כבגידה באומה העיראקית הביא לזיהוי תחושות ורגשות שהיו דתיים או משפחתיים ביסודם עם הציונות. עצם העובדה שסמלי הדת היהודית, השפה ואפילו שמה הערבי של הקהילה 'אל טאאפה אל-אסראאיליה' (העדה הישראלית) היו אותם סמלים של הציונות, ומדינת ישראל הביאה לזיהוי של היהודים בעיראק עם הציונות ומדינת ישראל אם רצו בכך מנהיגי הקהילה ואם לא. יחס הסביבה והשלטונות הביא את המוני היהודים להכרה שאין הזיקה לציון והנאמנות לעיראק עשויים עוד לדור בכפיפה אחת. הזיהוי בין ציונות ליהדות אצל הסביבה הביא לכך שהבחירה שעמדה לפני היהודים היתה בעצם בין ערבות ליהדות.¹⁷ הבחירה של יהודי עיראק מעידה עד כמה היו חזקים שורשיה היהודיים של קהילה זו.

הסופר והעיתונאי בר-משה וחבריו היו סטודנטים משכילים רדיקלים הקרובים יותר לקומוניזם מאשר לציונות. עם זאת הוא מתאר כיצד ההחלטה על חלוקת ארץ-ישראל הביאה לזיהוי היהודים עם הציונים: מי שנפל בירושתו אוצר גדול וטען שאינו רוצה בו – היאמינו לו? העיראקים חדלו להתייחס ליהודים כאל אזרחים עיראקים בלבד. ידידים נשארו ידידים אך הוויכוחים ביניהם לא פסקו. אותם סטודנטים יהודים לא היו עצמם ציונים אך חשו גאווה ושמחה על הקמת המדינה היהודית בארץ-ישראל, דבר שחבריהם המוסלמים לא יכלו לעכל. יצחק בר-משה מתאר יפה את אוירת ההכנות לקראת המלחמה במאי 1948, הסתות העיתונות ותחנות הרדיו וכיצד הביאו אלה לזיהוי יהודי עיראק עם הציונים בארץ-ישראל שנגדם נלחם צבא עיראק. הן תיארו את החלטת חלוקת ארץ-ישראל כהחלטה המעניקה זכות ליהודי עיראק להקים מדינה משלהם, כחפץ שמנסים לשדוד מהעיראקים. 'הרוב אומרים – אם כי ללא מלים – כלום אפשר להאמין, שאין לכם קשר עם המדינה היהודית העתידה לקום? וכאשר תקום מדינה יהודית, כלום מישוהו יאמין כי אתם תישארו כפי שהייתם עד עתה, כלומר מיעוט פיקח בעיראק העוסק במסחר?' ומכאן מסקנתו: 'מתי המעט שהיו פעילים בתנועת המחתרת הציונית היו יודעים שהרגע ההיסטורי הגדול ממשמש ובא. הרוב המכריע ידע שנאמנותו לעיראק לא תהיה לה הצדקה כפי שהיה לה בעבר ... שישראל משרה עליהם רעיון, שאין מקומם עתה יותר בעיראק, אלא שם, במדינה שחבלי לידתה הורגשו מסוף העולם ועד סופו.¹⁸

כיצד ראו אישי הקהילה את הגורמים ליציאה ההמונית מעיראק?

לא היה ספק בדבר המסר של הקמת מדינת ישראל והגאווה שהעניקה לשכבות

העממיות ולצעירים. לחברי התנועה הציונית היה זה חלום שהתגשם. מדינת ישראל היתה מרכז העם היהודי, המסר היה קיבוץ גלויות והתנועה הציונית בעיראק היתה תנועה מגשימה. לגביהם היתה העלייה בכל הדרכים מטרה מקודשת, והם אכן הגשימו עוד לפני 1948. אולם מספרם היה קטן כאמור. לפי עדותו של ראש הקהילה ב־1955 הרב ששון ח'צ'ורי (שהיה ראש הקהילה גם בשנים 1932–1949), אשר עצמו התנגד לפעילות הציונית בעיראק, היתה להקמת מדינת ישראל השפעה על צעירים בעיקר, שהתמלאו גאווה והשראה מניצחונה של המדינה וראו את מקומם בה. היו גם יהודים מבוגרים שהאמינו שהקמת מדינת ישראל היא התגשמות הנבואה ועל כן עלו לישראל גם הם. כל זאת עוד לפני חקיקת חוק הוויתור על הנתינות במאוס 1950.¹⁹ מאיר בצרי, ממנהיגי הקהילה שהתנגדו בשעתו לציונות ולעלייה לישראל וראש הקהילה בשנות השישים, מסכים שהפעילות הציונית, הפצת הרעיון הציוני, החינוך היהודי ולימוד העברית בבתי הספר היהודיים, היתה להם השפעה בעיקר על הנוער ועל מודעותם והזדהותם עם ישראל.²⁰ לדעת נעים דנגור, ממנהיגי הקהילה בעיראק לאחר 1952, היה רצון עז לצאת את עיראק לפחות אצל שליש מהצעירים: חלקם מתוך שאיפה לגלות אופקים חדשים ומשיכה למערב, אשר היישוב המתחדש בארץ־ישראל נראה להם חלק ממנו, וחלקם עקב המסר של הקמת המדינה, החינוך היהודי והחדרת רעיונות הציונות על ידי התנועה הציונית.²¹

הסבר אחר שרווח בין מנהיגי הקהילה לשעבר ובין אלה שלא היו חברי התנועה הציונית מדגיש את מדיניות האפליה והרדיפות של ממשלת עיראק כגורם המרכזי ליציאת היהודים מעיראק. פיטורים המוניים של פקידים יהודים, מניעת רשיונות יבוא, העדר אפשרויות עבודה ולימודים באוניברסיטה חיזקו את ההרגשה, בעיקר אצל צעירים ובני השכבות העממיות, שאין מקומם בעיראק, והגבירו את הרצון לעזוב ולעלות לישראל.²² בראייה לאחור סבורים כך גם רבים מפעילי התנועה הציונית ומארגני מבצע העלייה של יהודי עיראק, כמו י"ד סופר, איתן שמש, יוסף מאיר ויעקב אלעזר. לדעתם רוב יהודי עיראק, שכאמור לא היו חברים בתנועה הציונית, לא יצאו לישראל ממניעים ציוניים. הגורם העיקרי שדחפם לצאת היו האפליות והפגיעות בהם שהביאום להכרה כי אין להם עתיד בעיראק וכי המוצא היחיד הוא עלייה לישראל. האפליה בתעסוקה והאבטלה גרמו למצוקה בקרב בני הקהילה והיו שהגיעו עד פת לחם. היציאה היתה פתרון לעניים קודם כול. כדברי הפתגם 'גם אם תאמר לעני בגיהנום יש עבודה – ילך לשם'.²³

בדיעבד, לא נשקפה ליהודים בעיראק סכנת כליה פיסית מידית. לא היו פוגרומים בתקופה זו. אולם היו השפלות ופגיעות ביהודים מצד מוסלמים שהחלו למעשה כבר ב־1936 וגברו בסוף שנות הארבעים. ה'פרהוד' של 1941 היה מקרה שלא חזר על עצמו, אבל זו היתה טראומה שהותירה ביהודים משקע של חוסר ביטחון ותחושה שחייהם לעולם לא יהיו בטוחים עוד בעיראק, ואירועי 1948–1949 הגבירו ביתר שאת תחושה זו. להערכת נעים דנגור, כ־10% מהיהודים רצו לצאת את עיראק בגלל תחושה זו.²⁴

אפליה, רדיפת היהודים ודחייתם כגיס חמישי הפועל בשירות מדינת ישראל היו הקרקע הפורייה שעליה צמחו הרעיונות הציוניים וקנו להם אוהדים גם בקבוצות

שלא היתה להן אידיאולוגיה ציונית. לתנועה הציונית היה תפקיד נכבד במימוש הזיקה הדתית ויצירת ההזדהות עם היישוב היהודי בארץ־ישראל ועם מדינת ישראל ובהפיכתה מגורם דתי־רגשי לגורם פוליטי־מעשי. מספר חברי התנועה היה מצומצם אמנם, אך מ־1949 היתה להם זיקה כמעט לכל בית לאור תחושת הניכור והרדיפות, והם החדירו את המסר החיובי של מדינת ישראל כמוקד קיבוץ הגלויות. כך מתאר את התהליך יצחק בר־משה:

לעג הגורל – התנהגותה של ממשלת עיראק הובילה, לא מדעת ושלא מרצון, את יהודי עיראק בהמוניהם תוך לחץ ורדיפות אל אהבת מדינת היהודים. המדינה, שהיתה רודפת את היהודים על פי החוק והיתה מסלפת את החוק בכל הנוגע ליהודים ... היתה מעודדת את חיזוק הנאמנות לציונות בהתנהגותה האווילית מבלי לדעת על כך ומבלי להתכוון לכך. ... די היה לקומץ קטן מפעילי הציונות, מידידי המדינה היהודית להצביע על מצבם של יהודי עיראק הנרדפים ועל יחס השלטונות אליהם ... כדי שכל יהודי ירגיש שאכן קמה מדינת היהודים למטרה נשגבת, להציל את היהודים הנרדפים.

וכך, מתאר בר־משה, היהודים שעיפה נפשם מתעלולי המשטרה ובתי הדין הצבאיים האזינו בשקיקה לשידורי 'ההגנה' בערבית לפני קום המדינה ולשידורי קול ישראל בעברית, אף שלא הבינו את השפה, ובערבית, ומצאו בהם הקלה וניחומים ושאו מהם כוח לשאת את הסבל עד בוא יום הגאולה. הוא קובע: 'לא התנועה הציונית הולידה את "יציאת עיראק"; התנועה הציונית נולדה באותם התנאים הקשים שהולידו את הרצון ליציאת עיראק.²⁵

לדעת הסופר אלי עמיר, שעלה כנער לישראל בעת העלייה ההמונית, יהודי עיראק היו יהדות שורשית ובעלת זיקה וערגה לציון. הם לא היו זקוקים לחיזוק יהדותם ושורשיותם. הקמת מדינת ישראל ותגובת הרחוב המוסלמי לכך, וכן שינוי היחס ליהודים, הביאו לזיהוי יהודי עם ציוני. גם במשחקים ברחובות נתקלו הילדים היהודים בשינוי היחס אליהם, בהתגרויות ואלימות מצד נערים מוסלמים.²⁶ לעומת הצעירים ובני השכבות העממיות ראו ראשי הקהילה, ובראשם ששון ח'צ'ורי, את הרדיפות והאפוליות כתופעה זמנית חולפת הנובעת מהמתח סביב שאלת ארץ־ישראל. הם האמינו שהרוחות יירגעו לאחר מציאת הסדר לבעיית ישראל־ערב וחיי הקהילה יחזרו למסלולם התקין. השכבה העילית חשה ביטחון יחסי גם בתקופה סוערת זו, משום שיכולה היתה לעקוף גזרות בזכות קשרים אישיים עם ראשי השלטון, שוחד וכיוצא בזה. בניה חשו שביטחון הוא עיראק על אף המצוקה שראוה כזמנית ולא חשבו בדרך כלל לצאת לישראל, אך ידעו עם זאת שהשכבות העממיות במצוקה בגלל העדר אפשרויות עבודה, אפליה ורדיפות. לכן סייעו לעניים לצאת ולכן גם פעלו להענקת החוק המאפשר את יציאת היהודים.²⁷

תחושה זו לגבי מדיניות האפליה והרדיפות של ממשלת עיראק כגורם העיקרי ליציאת יהודי עיראק מבטא סלמאן דרוויש. הוא היה רופא חברת הנפט העיראקית, היה מיווד עם כמה מראשי השלטון ונשאר בעיראק לאחר העלייה הגדולה עד שנות השבעים. בזיכרונותיו הוא האשים את ממשלות ערב בכלל ואת ממשלת עיראק בפרט כי ביחסם ליהודים התעלמו ואפילו בגדו בעניין הערבי לטווח הרחוק. יהודי עיראק

הוכיחו בבהירות ונכבדיהם הצהירו בלשון ברורה שהם רחוקים מעקרונות הציונות ואין להם עניין בה. ובכל זאת התעלמה הממשלה העיראקית מאמת זו, דיכאה ורדפה כל צעיר וצעירה וראתה בהם גיס חמישי ולא ניסתה כלל לשכנע את אותם מעטים שנטו לציונות לחדול מדרכם. מה ניתן לצפות שיעשו היהודים כאשר הממשלה נוקטת אפליה בכול, אינה מקבלת לאוניברסיטאות ולמשרות, אינה מעניקה רשיונות יבוא ויצוא וסוגרת את שערי הארץ כולם? מדוע לא יחפשו הזדמנות ללימודים ולחירות בישראל, שהרי הממשלה דוחפת אותם לכך? נורי אל-סעיד עצמו שהיה השליט האמיתי בעיראק בגלוי או מאחורי הקלעים אמר בוועידת השולחן העגול בלונדון ב־1939, שיהודי המזרח בכלל אינם מאמינים ברעיון הציוני וכי כראש ממשלת עיראק הוא מייצג את כלל תושביה, מוסלמים ויהודים כאחד. למרות זאת הנהיג משטר דיכוי והפחדה ששלח את היהודים לכלא לעתים ללא משפט כלל. בהפגנות נגד בריטניה והממשלה התערבו לא אחת בהמון בלשים שידעו להסיט את הסיסמאות ולהפכן לסיסמאות נגד היהודים. היו הסתות מצד פלסטינים שממשלת עיראק נתנה להם מקלט בעיראק, הסתות מצד מרצים באוניברסיטאות שהשוו את היהודים לסרטן ותמכו בעמדת היטלר כלפיהם. הרב ששון ח'צ'ורי עצמו היה ברשימה של מנועי יציאה מעיראק בגלל קשריו כביכול עם המודיעין האמריקני. מה ניתן לצפות מהיהודי הפשוט שיעשה לאחר כל זאת ולאחר שראה מה גורלו של שפיק עדס וזאת על אף עמדתו הרמה? מדוע אפוא לא יבקש היהודי מפלט במדינה דמוקרטית שבה מתקיימות בחירות כל ארבע שנים?²⁸

נאומי הסתה בעיתוני הימין וזיהוי היהודים על ידי מפלגות הימין והשלטונות כציונים אויבי המדינה וכגיס חמישי יצרו את האווירה והרקע למדיניות הדיכוי והאפליה שנקטה הממשלה כלפי היהודים. אלה הביאום לתחושה שאין להם עוד עתיד בעיראק ולרצון לצאת. לגבי הרוב היתה מדינת ישראל קיבוץ גלויות, המעניק זהות חדשה ומקלט מפני אפוליות בהווה ורדיפות אפשריות בעתיד. כל אלה הביאו להתחזקות הזרם הציוני בקרב יהודי עיראק ולהפיכת הזיקה לציון שהיתה עד אז רגש דתי מעיקרו לרגש לאומי והפיכת רעיון שיבת ציון מצו דתי לכורח קיומי. רבים רצו לצאת לישראל לא מתוך אידיאולוגיה ציונית דווקא, אלא משום שראו בה מקום לעתיד מבטיח יותר, מפלט ומקלט ליהודים, ולמעשה לא היה מקום אחר לברוח אליו, רק ישראל היתה נכונה לקבל את יהודי עיראק שנשללה נתינותם.

כיצד ניתן להבין את ההשפעה העמוקה של מדיניות האפליה והפיטורין כגורם ליציאתם ההמונית של היהודים מעיראק אף שלא נשקפה להם סכנת כליה פיסית, כאשר יהודי מזרח־אירופה ומרכז סבלו עשור שנים קודם לכן מאפוליות חמורות הרבה יותר ומסכנת כליה ולא עזבו את מקומותיהם? הסבר חלקי לכך הוא שילובם הכלכלי של היהודים בעיראק ושגשוגם. לאחר שעלו לפסגת השגשוג ונהנו מחופש תרבותי וכלכלי לא היו היהודים מסוגלים להסכין למצב השפלה ורדיפות שהיה זר להם. העובדה שיהודי עיראק יצאו בהמוניהם, כאשר לא נשקפה להם סכנת חיים, מעידה גם על תחושת הייחוד ובמידת מה הזרות למרות היותם תושבי הארץ הקודמים אף למוסלמים. אף זאת עדות לשורשיות היהודית ולזיקה העמוקה לציון בקרב יהודי בבל שבאה לידי מימוש עם הלחץ החיצוני.

יציאתו של שלום דרוויש כמשל

כאמור מעטים ממנהיגי הקהילה עזבו את עיראק בתקופה זו ועלו לישראל. אחד מהם היה עורך הדין שלום דרוויש, מזכיר הקהילה עד 1946, מחשובי הסופרים בעיראק באותה עת ופעיל במפלגה הלאומית הדמוקרטית שראה עד אז את מקומו בעיראק. דווקא משום כך מעניינת השאלה כיצד הגיע להחלטתו זו. לפי עדותו הוא עזב את עיראק אף שאישית לא סבל מדיכוי וכעורך דין היתה לו פרנסה. הגורם העיקרי לדבריו היה הזדעזעותו כעורך דין מיחס בתי המשפט ליהודים. השיא והסמל לכך היה משפטו של שפיק עדס, לא משום העובדה שרק הוא הועמד לדין ולא שותפיו המוסלמים, אלא משום שבית הדין אסר להביאם כעדי הגנה. עובדה זו ערערה את אמונתו בבתי המשפט העיראקיים וחזקה את התחושה שיש כוח מחוץ לבית המשפט שחורץ את דינו של עדס ואשר גם העוצר אינו יכול לעמוד נגדו. המשפט היה משפט נגד יהודי. הוא חש שלא שפיק עדס מת אלא הצדק בעיראק מת וכי לא יוכל לגדל את בתו הקטנה בארץ שכזו.

לדברי דרוויש יותר ממשפטו של עדס הזדעזע ממקרהו של השופט וציר בית הנבחרים לשעבר ראובן בטאט. הוא זועזע משום שאי אפשר להאשים שופט על פסק דין אלא רק לערער עליו בערכאה גבוהה יותר, ולא כל שכן פסק דין שניתן לפני שנות דור בהסכמת רשויות המדינה. גם בטאט נשפט כיהודי ולא עמדו לו זכויותיו ותרומתו הרבה לעיראק. שני מקרים בולטים אלה, בנוסף לעשרות אחרים שבהם יהודים נשפטו למאסר שנים ללא עשיית צדק, אילצוהו, לדבריו, לעזוב את הארץ שאינה מכבדת את החוק. הוא העיד על עצמו שלא היה ציוני באותה עת, ובצאתו לא התכוון לעלות לישראל, אלא בראש ובראשונה רצה לצאת מהגיהנום העיראקי. הוא עזב בהיחבא לאיראן לאחר שהחלה ההרשמה לעלייה. ומדוע כך? בריאיון עמי הסביר כי כחבר במפלגה הלאומית הדמוקרטית לא היה זה מכבודו לוותר על נתינותו ככל האחרים. במאמר בעיתון אל-אנבא הסביר זאת בכך שראה בויתור על הנתינות העיראקית עלבון. 'ירשתי את עיראקיותי מאבותי וסבי כמו שירשתי את עורקי דמי ... גדלה בקרבי ושתתה עמי את מי החידקל ... לא הייתי זר שהתאזרח בעיראק. לא יכולתי לעשות מאזרחותי נייר שמוסרים אותו לפקיד שיצרפה למאות ניירות אחרים. אזרחותי נולדה לפני באלפי שנה. לפני שהגיעו לעיראק סביהם של אלה הטוענים לעיראקיות'. הנתינות העיראקית היא מורשתו ואותה יישא כפיקדון מאביו וסבו ואבות אבותיו מאז גלות בבל. לגבי דרוויש לא עמדה אפוא העיראקיות בסתירה לציונות, והזעם והאכזבה ואפילו עקירתו מעיראק לא יכלו להפריד אותו מהעיראקיות שהיא בראש ובראשונה מהות תרבותית ושורשים היסטוריים עמוקים.

אם כי דרוויש מציין כי לא החשש לחייו הביאו לברוח מעיראק, החלטתו הסופית לעזוב יש בה ללמד כי לא רגש בלבד, עמוק ככל שיהיה, מוליך אדם מבוסס להימלט מארצו בחוסר כול, אלא התחושה שהטבעת הולכת ומתהדקת סביב צווארו. במאמרו באל-אנבא ב-1975 הוא מספר כיצד גילו לו חברים מוסלמים כי הבולשת הציבה בלשים להתחקות על מעשיו, הזהירוהו כי המשטרה מנסה למצוא ראיות לתעמולה ציונית כביכול בסיפוריו. שנים אחר כך חש דרוויש הכרת תודה כלפי גילויי חברות אנושית של ידידים מוסלמים אלה. רק לאחר שיצא לאיראן גמלה בלבו החלטה לצאת

לישראל, משום שהיא ארץ חופשית ודמוקרטית שבה בית הדין אינו מבדיל בין אדם לאדם, יהודי או ערבי.²⁹ בראייה לאחר מגדיר כיום דרוויש את מניעי יציאתו מעיראק כציוניים. לדבריו היה ציוני עוד בהיותו מזכיר הקהילה אך לא יכול היה לתת פומבי לדעותיו. לגבי דידו לא היה ניגוד בין ציונות לבין חברות במפלגה הלאומית הדמוקרטית. ציוניותו באה לידי ביטוי בסיוע לחברי התנועה הציונית בהשגת אינפורמציה ככל שנדרש על ראשי השלטון ומהלכיו, אף שהדבר סיכן את מעמדו, וכן בקשר שקשר בין השליחים מישראל לבין ראשי הקהילה.³⁰ כלומר: ציונותו היתה בנוסח יהודי המערב, ופירושה סיוע לתנועה הציונית ולמדינת ישראל אך לא במשמעות מגשימה של חיים בישראל. הציונות המגשימה באה לידי מימוש, רק כאשר הרגיש שמקומו שוב אינו בעיראק והמעגל סביבו הולך ונסגר.

מקרה אופייני אחר של אנשים ובמיוחד צעירים אשר לא היו בעלי תודעה וחינוך ציוני ואשר הגיעו למסקנה שאין מקומם עוד בעיראק וכי דרך ההצלה היחידה לישראל הוא יצחק בר־משה. בספרו יציאת עיראק הוא מתאר כיצד מתפתחים היחסים בין יהודים משכילים, סטודנטים באוניברסיטה, לבין עמיתיהם וידידיהם העיראקים בני כל העדות, מוסלמים, נוצרים וכורדים, ומגיעים בסופו של דבר לנקודה שבה אין היהודים חשים עוד שייכות לעיראק. הספר מתאר כיצד למרות הרעת יחס השלטונות נמשכו קשרי הידידות עם המוסלמים וכן גם קשרי המסחר והמגע היומיומי בין היהודים לשכניהם. העם הוסת וחש אולי בוז ליהודים, אך השכבה המשכילה המשיכה בקשריה עם היהודים. באמצעות אנקדוטות מתאר בר־משה כיצד ביד נעלמה הפכו ההפגנות נגד השלטון להפגנות הקוראות סיסמאות נגד היהודים. כך קיווה השלטון להציל עצמו על ידי שיסוח את זעם ההמונים ויסיט אותו לעבר היהודים.³¹ באותם ימים של רדיפות המחתרת הציונית בשלהי 1949 הדביקה תחושת הרדיפה את הכול כולל קומוניסטים שגילו כי אין חברותם במפלגה מפלט מיהדותם, בייחוד אחרי תלייתם של הפעילים הקומוניסטים היהודים סלמן צדיק וששון שלמה דלאל. רבים מבין הקומוניסטים היהודים נטשו את מפלגתם והצטרפו לתנועה הציונית, ממש כפי שקרה ברוסיה הצארית. רבים הגיעו למסקנה שחלומם לא יוגשם בעיראק ועל כן אין מקומם בארץ זו. היו שעברו יום אחד את הגבול לאיראן בדרכם לישראל.³² הם עשו זאת הן משום שהיה זה המוצא היחיד עבורם, שכן אף מדינה אחרת לא היתה מוכנה לקבלם, והן משום שהקומוניסטים היו בסופו של דבר יהודים ובשעת מבחן והכרעה בין היות יהודי להיות ערבי הכריעה יהדותם.

המעגל נסגר – תחושת העדר העתיד כגורם ליציאה

השמועות על דיונים בדבר חילופי אוכלוסין בין ישראל לעיראק בקיץ 1949 ולאחר מכן בשלהי 1949 על החוק הקרב שיאפשר ליהודים לצאת את עיראק גרמו גם הם לתחושה בקרב היהודים כי ישיבתם בעיראק זמנית היא. היו שראו בחוק מעין הדדיות של חילופי פליטים.³³ על ההחלטה כי אין ליהודים עתיד בעיראק ואין מנוס מהיציאה השפיעה גם תחושת הציבור היהודי שהנהגת הקהילה משותקת בשנים הגורליות 1946–1950. אמנם בתי הספר המשיכו לתפקד כרגיל והמוסדות הרשמיים המשיכו את חיהם התקינים, אבל הנהלת הקהילה כמוסד רשמי המייצג את יהדות העיר שותקה

עקב רדיפות השנים הללו. ראשי הקהילה ידעו לחיות ולתמרן בתנאים רגילים אך לא היו מסוגלים לעמוד בתנאים החדשים הקשים. תחושת היהודים היתה כי אין נציגות יהודית כללית המייצגת את האינטרסים של בני הקהילה. איש מבין צירי הפרלמנט לא נקף אצבע כאשר מאות יהודים סולקו ממשורותיהם הממשלתיות ואיש ממנהיגי הקהילה לא יכול היה להרים קול ולמחות על העוול שנעשה לעיני כול. היהודים חשו שנציגיהם בבית הנבחרים מייצגים את ראשי המדינה לפניהם, יותר משהם מייצגים את כלל היהודים בפני השלטונות.

הסנטור עזרא מנחם דניאל היה היחיד מבין מנהיגי הקהילה שהיה לו האומץ לצאת בגלוי נגד מדיניות הממשלה בנאומיו בסנאט. הם לא פורסמו בעיתונים ודווקא משום כך זכו לפרסום רב מפה לאוזן, הרימו את גאווותם של היהודים וזכו להתקפות חריפות מצד האיסתקלאל. הכול ידעו שאין הוא אוהד את הציונות ורואה עצמו עיראקי ודווקא משום כך הכו דבריו הדים. דניאל האשים את ממשלת עיראק כי היא זו שיצרה במדיניותה את התנועה הציונית במחתרת והיא שהביאה את היהודים לרצון לברוח מעיראק. אין ליהודים זכויות, הם נרדפים, אין להם משרות והם סובלים מאפליות אדמיניסטרטיביות רבות בלימודים ובמסחר. היהודים חיים בעיראק 3500 שנה ולא יהגרו אלא אם יאולצו לכך. אלמלא ההגבלות הקשות עליהם בשנתיים האחרונות במוסדות להשכלה, בעבודה ובמסחר לא היו כה רבים מנסים לברוח מהארץ. אם רוצה הממשלה שהיהודים ישובו ויתפסו את מקומם בעיראק עליה להסיר את המגבלות שהטילה עליהם ולהבטיח להם שוויון זכויות. היו שמועות שהסנטור איים להפיץ את נאומיו בעולם הגדול, אם לא תשנה ממשלת עיראק את מדיניותה כלפי היהודים, והבטיחו לו הבטחות מעורפלות כי יענישו את האשמים ופעילי הציונות בלבד.³⁴ למעשה ניסו מנהיגי הקהילה ובראשם הרב ששון ח'צ'ורי לבוא בדברים עם ראשי השלטון בצורה בלתי רשמית ולהשיג הקלות בשיטת הדיפלומטיה השקטה ושיחות אישיות מאחורי הקלעים. אולם שיטה זו שהיתה טובה עד 1945 שוב לא עמדה במבחן בתקופה הסוערת שלאחר מכן. יתר על כן, בני הקהילה לא ידעו על מגעים אלה וסברו שראשי הקהילה הזניחו את הטיפול בענייניה.³⁵

עדות על מצבם המעורער של היהודים בעיראק ותחושת העדר העתיד בעקבות זאת ניתן למצוא בדיווחי השגרירות הבריטית, אשר בדרך כלל לא היו אוהדים ליהודים. לאחר קבלת חוק הוויתור על הנתינות כמו גם ביטול חוקי החירום הצבאיים וההגבלות על העברת רכוש, יכול היה ראש הממשלה תופיק אל-סויד המתון יחסית כלפי היהודים להצהיר בשמחה בפני ממלא מקום השגריר הבריטי כי כל ההגבלות האדמיניסטרטיביות שסבלו מהן היהודים מבוטלות. אולם על כך העיר האחרון ובצדק כי המגבלות שסבלו מהן היהודים היו יותר עניין ביצוע ונוהג מאשר תקנות חוק ואלה עלולות להימשך, כמו מניעת קבלתם לפקידות הממשלתית, הקושי העצום בקבלת רשיונות לעסוק כרופאים, אי מתן רשיונות יבוא וחשש מתמיד להטלת מחדש של חוקי החירום הצבאיים, על אי הצדק והסבל שיגרמו.³⁶

כחיזוק לכך הביא השגריר הבריטי את דברי הסנטור היהודי הישיש עזרא מנחם דניאל שפירט בנאומו הנרגש בסנאט בעת הדיון על אישור חוק הוויתור על הנתינות את הגורמים לרצונם של היהודים לצאת את עיראק ודרש שיובטח מעמדם של

הנשארים. השגריר הבריטי קבע שמוטב היה אילו נתן שר הפנים צאלח ג'אבר תשובה משכנעת יותר לנאומו של עזרא מנחם דניאל מאשר הקביעה כי היהודים שיישאו יזכו ליחס שווה מצד הממשלה כפי שהחוקה מבטיחה. הוא קבע כי היהודים בעיראק מופלים בתחומים רבים, והשווה את מעמדם לזה של השחורים במדינות הדרומיות של ארצות-הברית, שם קשה לשחור לממש את זכויותיו נגד לבן אמריקני בבתי המשפט או לשלוח את בנו ללמוד בקולג' יחד עם לבנים. רוב המשכילים העיראקים מצטערים על כך והקבוצה השלטת מודאגת מהקיפאון בשווקים שנוצר בגלל חוסר הביטחון של היהודים בעתידם הכלכלי. אך הממשלות בעיראק חלשות מכדי להוביל את דעת הקהל בעניין זה וניסיונותיהן לשפר את מצב היהודים משמשים מטרה מידית למתקפת הלאומנים. מתכנני החוק קיוו שעם עזיבת היהודים הבלתי מרוצים תשתפר האווירה וישתפר היחס לאלה שיישארו. אולם, ציין השגריר, כמו צעדים עיראקיים אחרים שכוונתם טובה השלכותיהם היו שונות ממה שתוכנן מראש. החוק הביא למתקפה גוברת של העיתונות הלאומנית העיראקית על הקהילה היהודית כולה. כמו כן נוצר קיפאון גדול יותר בשווקים.³⁷ לעדות זו חשיבות רבה דווקא משום שבאה מהשגרירות הבריטית שלא גילתה עמדה אוהדת ליהודים.

היציאה הסטיכית

בשבועות הראשונים לאחר חקיקת החוק לא נרשמו אלא בודדים לויתור על הנתינות. זאת משום שכל עוד לא הוסדרו דרכי היציאה פנו אנשי התנועה הציונית ליהודים וביקשום לא להירשם. בד בבד נמשכו הבריחה הבלתי לגלית ומכירת הרכוש והיה ברור לכול שהיהודים מתכוונים לצאת. התכונה ליציאה גרמה לתגובות נזעמות אצל חלק מהציבור העיראקי בעיקר בחוגי מפלגת האיסתקלאל הלאומנית שהאשימו את היהודים שביציאתם גרמו למשבר כלכלי במדינה. אלה החלו בתקיפות מרכזי מכירת רכוש, התנכלויות ופגיעות פיסיות ביהודים. ב־8 באפריל אף נזרקה פצצה לבית קפה יהודי ברחוב אבו נואס. לאחר שגבר לחץ היוצאים באופן בלתי לגלי והיה חשש מהתפרצות היהודים ליציאה החליטו חברי התנועה במוצאי חג הפסח (חג שני של גלויות, 9 באפריל 1950) לקרוא ליהודים להירשם. למחרת אסרו חג צבאו אלפי יהודים על מרכזי הרישום. תוך יומיים נרשמו למעלה מ־3,400, תוך שבוע 40,000 ותוך ארבעה חודשים 102,000.³⁸ עד מהרה הפך הרישום לסטיכיה המונית שרבים התקשו להבינה. תוך פחות ממחצית השנה נרשמו רוב יהודי עיראק לויתור על נתינותם, שהתבצע בכמה שלבים.

מדוע טעו ההערכות בדבר ההיקף של יציאת היהודים? ראשית כל ההערכות על ממדי יציאתם הצפויה של היהודים לא התבססו על משאל או סקר דעת קהל אלא על שיחות ודיונים עם נכבדים ואישי ציבור בולטים בקהילה היהודית. לאלה היתה דעה ברורה באשר לזהותם העיראקית: הם ראו ברדיפות ובאפליה תופעה הנובעת מהסכסוך בארץ-ישראל וקיוו שתחלוף עם פתרון הבעיה. הם לא העריכו את משקלם של גורמים אלה בקרב השכבות העממיות, רוב רובה של קהילת יהודי עיראק. הם לא היו מעוניינים לצאת ואף לא העריכו את מידת רצונן של השכבות העממיות לצאת. שנית איש לא יכול היה להעריך את המומנטום של היציאה שנוצר

מתוך היציאה עצמה. ואולם הגורמים הדוחפים ליציאה כפי שפורטו לעיל היו חזקים יותר מכפי שהעריכו.

הנהירה לרישום הוכיחה עד כמה עז היה רצונם של היהודים לצאת. חיזוק ודחיפה לשאיפה זו נתן יחס האלימות הגובר של הסביבה ובעיקר הלאומנים ליהודים לאחר מתן החוק. לפצצה שהוטלה יום לפני קריאת השליחים להרשמה היתה השפעה מסוימת על הנהירה לרישום, לא כאירוע בפני עצמו אלא כחלק מאלימות הסביבה ובעיקר הלאומנים העיראקים כלפי היהודים.³⁹ לימים היו אנשים מקרב הקהילה שהאשימו את השליחים וחברי התנועה בהפעלת לחץ על היהודים לצאת במהירות את עיראק כולל הטלת פצצות על מוסדות יהודיים על מנת לזרוע בהלה בקרבם ולזרזם לצאת.⁴⁰ לדעת הרב ח'צ'ורי השפיע גם הלחץ של ישראל באמצעות הרעש הרב שהקימה סביב הפרשה בארצות-הברית והלחץ שהפעילה זו האחרונה על עיראק. בעקבות זאת נגרמה בעיראק בהלה שהיתה גורם נוסף ליציאה ההמונית של היהודים.⁴¹

לא זה המקום להיכנס לסוגיה מי הטיל את הפצצות. האשמה כי ידם של השליחים או חברי התנועה היתה בדבר נחקרה בידי ועדת חקירה של המוסד ולאחר שמיעת עדויות, אימותן והצלבתן הגיעה זו למסקנה שהיא מופרכת. לענייננו חשוב לציין שמכלל הפצצות רק הראשונה הוטלה כאשר יכולה היתה להשפיע על יציאת היהודים. רוב הפצצות הוטלו בשלהי 1950 – ראשית 1951 כשרוב היהודים כבר נרשמו ליציאה והבעיה העיקרית שעמדה לפני מארגני העלייה היתה כיצד להסיע מספר כה רב של יהודים לישראל בזמן הקצר שקצב לכך החוק. הן לא יכולות היו להשפיע על הנהירה לרישום, אך יצרו מיתוס כזה.⁴² יתר על כן, הטלת פצצות לא היתה מעשה חריג בעיראק, וכבר בשנות השלושים הוטלו כמה פצצות על מוסדות יהודיים. לכן לא דיווחו על הטלת הפצצות כעל אירוע בעל משמעות לגבי יציאת היהודים מעיראק לא בעיתונות המקומית, ולא בדיווחים מערביים ואף לא ישראלים.

אם כן, מה זירז את רובם המכריע של היהודים לצאת מעיראק ולעלות לישראל? לדעת שלום דרוויש, עצם העובדה שלאחר שנים של איסור יציאה הותר לפתע לכל הרוצה בכך לצאת יצרה אצל רבים רצון לצאת ולזכות בחירות שנמנעה מהם זמן רב, משל 'כל הצמא לכו למים'. יתר על כן, חוק הוויתור על הנתינות, כפי שציין השגריר הבריטי, לא פירט מה יעלה בגורל היהודים שיישארו בעיראק ולא ניתנו ערבויות למעמדם של היהודים הנשארים או הבטחות לשוויון בפני החוק וליחס שווה והוגן מצד הממשלה והאוכלוסייה. מה גם שבעקבות החוק לא נפסקו אפליית היהודים וההסתות נגדם מצד חוגי הימין והלאומנים. בכך לא מנע החוק את הגורם המרכזי המידי לבריחתם. דבר זה העמיד בספק את האפשרות בעיני המוני היהודים להחזיר את הגלגל אחורנית לתקופת הזוהר שלפני פרוץ הסכסוך היהודי-ערבי. זאת ועוד, סעיף בחוק שקבע כי שר הפנים רשאי לבטל בכל עת הגביר את החשש שעם תום מועד תחולתו, ואולי עוד לפני כן, לא יותר עוד ליהודים לצאת. לא היתה אפשרות אחרת לצאת את עיראק באותה עת אלא על ידי הוויתור על הנתינות. אילו ידעו היהודים שתהיה בעתיד אפשרות לצאת בדרכונים ולא בלחץ זמן, ודאי לא היו העשירים מסכנים את רכושם ונוהרים לויתור על הנתינות. עם זאת לא

היה לאן ללכת פרט לישראל כי היהודים לא יצאו באמצעות דרכונים, ואף מדינה פרט לישראל לא היתה מוכנה לקבלם. זכר הרדיפות וההשפלות של שנת 1949, המשך האפליה והעובדה שכעת ניתן מוצא הביאו לנהירה, לויתור על הנתינות וליציאה מעיראק לישראל.⁴³

גורם נכבד בסטיכיה של היציאה היתה הזיקה המשפחתית ומבנה המשפחה המורחבת שהיה להם מקום נכבד בחיי היהודים בעיראק. כפי שציננו, הראשונים שיצאו לישראל היו צעירים רבים, חלקם חברי התנועה הציונית וחלקם כאלה שלא ראו עוד עתיד בעיראק. אלה משכו אחריהם את הוריהם ובני משפחותיהם. תפקיד נכבד ביציאה היה לנשים ולאמהות שלא אבו להישאר בעיראק לאחר שיצאו ילדיהן, והן דרבנו את בעליהן להירשם לויתור על הנתינות, בלי להתחשב במה שיקרה לרכוש, שהרי למען הליכה לארץ הקדושה כדאי לעזוב הכול. הזיקה החזקה והנאמנות למשפחה וכן מבנה המשפחה המורחבת בעיראק גרמו לכך שילדים משכו לא רק הורים אלא גם דודים, סבים וכיוב'. כך נוצרה מעין פעולת שרשרת שהפכה לגורם חשוב בסטיכיה ההמונית.⁴⁴ גם אלה אשר האשימו את הציונים בגרימת לחץ על היהודים לזרז את יציאתם הכירו בזיקה המשפחתית כגורם לסטיכיה ההמונית של היציאה.⁴⁵ הרב ח'צ'ורי שהצר על היציאה ההמונית של היהודים הכיר בזיקה המשפחתית כגורם מכריע וכינה אותה תגובה מבוהלת, היסטורית הנובעת מחוש העדר. לדעתו גם לתעמולה הישראלית של קיבוץ הגלויות ולרעש שהתעורר בארצות-הברית כנגד הרדיפות בעיראק היה חלק בכך.⁴⁶

אין ספק שלריכוזיות הרבה של היהודים ובעיקר בעיר בגדאד היה משקל נכבד ביצירת הסטיכיה ההמונית של היציאה. הקרבה במגורים ובמקום העבודה יצרה תחושה של עזיבה המונית: התרוקנו בתים שלמים על יושביהם ורחובות מדייריהם היהודים, אזורי מסחר ומלאכה מבעליהם היהודים. לכל אלה היתה ללא ספק השפעה מדבקת. לאווירת הסטיכיה ההמונית נתן ביטוי ספרותי ברמשה:

באותם ימים התהלך היהודי כשיכור או כחולם ממש. קולות מסתוריים היו מאיצים בו בכל מקום לפרוק עול, לשרש את עצמו ולשרוף את גשריו בארץ עיראק. ... שמה של ישראל נישא בכל פה והשראתה חדרה לכל נפש ... היו חולים שדחו את ביקורם אצל רופאיהם בתקווה שהטיפול בישראל עדיף על הטיפול כאן. יש תלמידים שהפסיקו את לימודיהם בתקווה להמשיך אותם במדינת ישראל. הפועל התחיל חושב על עבודה ללא איומים וללא הטרדות, והכפרי – על עבודה עברית בארץ הקודש; איש הרוח על הספרים והספריות בישראל והסופרים – על הפרסום בישראל. הכול היו חולמים ומהרהרים על עולם חדש שלפניהם. הם הולכים אל הבלתי נודע, אך הכול יודעים את הכול על הבלתי נודע. חלומם נעשה חזק יותר, ככל שהשתחררו מרכושם ונעשו קלים יותר. היכלה האדיר והרם של יהדות עיראק ... מתבקע ומתמוטט. ... המוני היהודים מחסלים את עסקיהם, מוכרים את חפציהם ויושבים על המזוודות בציפייה לאות התזווה. בתי מסחר מתרוקנים, חנויות נסגרות, ... ברחובות מובלים חפצים למכירה, עסקי ענק נעשים כהרף עין ... אין ערך לכסף – המכירה חשובה; הסילוק חשוב. לכל יהודי היתה הרגשה, שכליו, רהיטיו ונכסיו הם סמל העבר, עליו להשתחרר מהם ולהיות חופשי כציפור

דרור. ... היינו רואים את הדרך לישראל, כפי שראוה אבותינו בימי שיבת ציון מבבל, כדבר טבעי שאין מנוס ממנו. כאן הכול מתמוטט ... הארץ רועדת מתחתנו, עולמנו נחרב, אדמת עיראק זורקת אותנו מתוך רצון ואנו נוטשים אותה מרצוננו הטוב ובלב חפץ. ... הגאולה עושה את הכול חסר ערך חוץ מעצמה.⁴⁷

כך החלו מתרבים הוויכוחים עם חברים המביעים פליאה מדוע רוצים היהודים לפלסטיין דווקא, ומודים שאין ליהודים מלוא הזכויות בעיראק אך תולים את הקולר בבעיית ארץ-ישראל. היו מוסלמים שדיברו על לבם של יהודים שלא יעזבו את עיראק, שכן סברו כי יותר משיפסידו היהודים תפסיד עיראק מעזיבתם. כך סברו חלק מראשי השלטון כמו גם סטודנטים באוניברסיטאות.⁴⁸ סלמאן דרוויש מספר כי לאחר אישור חוק הוויתור על הנתינות בא אליו ג'מיל אל-אורפהלי, לשעבר שר הכספים ומנכ"ל משרד החקלאות, בוגר בית ספר כי"ח ובעל יחס אוהד ליהודים, ושאלו מה דעתו על החוק ודעת היהודים עליו ומה מספר היהודים שיוותרו על הנתינות העיראקית. סלמאן דרוויש השיב שמספר היהודים שיצאו מוגבל ומצטמצם באלה שבניהם ובנותיהם עזבו וברחו לישראל מפחד המשטרה או יצאו לנשום אוויר החירות ולהמשיך לימודים גבוהים שנשללו מהם בעיראק, וכל אלה אינם מסתכמים ביותר מ-10,000–15,000. הרוב יבכרו להישאר בעיראק אם תשנה הממשלה את מדיניותה כלפי היהודים ותפסיק לפגוע בהם ותראה בהם אזרחים שווים בזכויות ובחובות לשאר העיראקים. כאשר התברר שהממשלה לא שינתה את מדיניותה כלפי אלה אשר העדיפו להישאר, אלא להפך הוסיפה ללחוץ עליהם בדרכים השונות, מיהרו היהודים להירשם לפני שיפוג תוקפו של החוק.⁴⁹

גם סטודנטים באוניברסיטה הביעו פליאה באוזני חבריהם היהודים על יציאתם ההמונית של היהודים; לפי בר-משה: 'יש שהעריכו את מספר היוצאים ב-6000 והיום מעריכים שיישארו 6000'. בהכרתו של בר-משה כמו אצל רבים אחרים שורשיותם של היהודים בעיראק עמוקה מזו של המוסלמים בארץ זו. הם ישבו בארץ הזאת זה אלפיים שנה ויותר, ואילו אלה הטוענים ללאומיות העיראקית הגיעו רק לאחר כיבושי האיסלאם. מכאן הוא מטיח בחברו עדנאן: 'הרי שורשינו עמוקים משורשיכם בארץ הזאת, והארץ היא ארצנו בטרם תהיה ארצכם'. עוד הוא מטיח וחוזר ומדגיש באוזני חבריו, שלא הקמת מדינת ישראל אלא הרדיפות המרוכזות והמכוונות בידי הממשלה הן שהביאו יהודים כמוהו להרהר בשאלת היציאה מעיראק. הממשלה בהתייחסה ליהודים כאל גיס חמישי היא שהביאה לכך שכל יהודי יעקור את שורשיו ויצא כל עוד רוחו בו. היהודים רוצים לצאת קודם כול משום שהממשלה רודפת אותם, לא משום שהם רוצים לצאת לארץ-ישראל אלא משום שהם יהודים, וארץ-ישראל היא המקום היחיד החפץ לקבל את היהודים בלב שלם. ברגעים אלה עולה מחשבה אצל החברים, אם יצטרכו יום אחד להילחם בשדה הקרב.⁵⁰

מתיאורי העזיבה

את התקופה האחרונה שלפני היציאה מעיראק ואת הנסיבות שהביאו את היהודים

להחליט לעזבה כמו גם את הווי חייהם, אמונותיהם, מנהגיהם והיחסים האנושיים הידידותיים, שנרקמו בין יהודים רבים לשכניהם המוסלמים והנוצרים, וכן את צער הפרידה מעיראק היטיב לתאר סמיר נקאש מנקודת מבטו של ילד על סף ההתבגרות בסיפוריו הכתובים בניב היהודי-עיראקי. בסיפורו 'אנא והאולא ואל-פצאם' (אני והם והאמביוולנטיות) מיטיב נקאש לתאר את האמביוולנטיות, את ההתפתחויות והתחושות שהביאו את היהודים להכרה בכורח להירשם ליציאה לישראל ולעזוב את עיראק לעומת החשש מהבלתי נודע, הפרידה מהחברים לפני הניתוק הסופי מעיראק שהוא מתארו כצעד קשה וכניתוק סופי כמוות. ראשיתו של התהליך ערב ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. נקאש מתאר את תחושת השמחה והגאווה של אביו על הכרזת הקמת המדינה ליהודים ואת השתאותו כילד למראה החיילים אשר נשלחו לשמור על השכונה מחשש התנפלות אפשרית על היהודים. תחושות אלה מתמצות בדו שיח שבין האב לבנו:

- מדוע יתנפלו על היהודים? שאל הבן.
- בפלסטין עומדת לקום מדינה יהודית, ענה האב.
- אבל אנו כאן, לא בפלסטין.
- אלפיים שנה גרים כאן אבל אנו יהודים.
- והיהודים היכן ארצם, אבא? נבוכ האב כיצד יסביר לבנו.
- חיינו ונחיה בעיראק. אנו עיראקים, כאן ארצנו אבל גם שם ארצנו.
- אבא, ומדוע באים לשמור עלינו?
- ענה ביראה: אתה אינך זוכר את הפרהוד היית צעיר מאוד. אז התנפלו על היהודים וכעת חוששים שיתנפלו שוב. ...
- ומדוע הורגים המוסלמים את היהודים? ...
- ענה האב: אל תפחד. איש אינו מתנכל לנו. כולם מכירים אותנו והממשלה חברים שלנו.⁵¹

נקאש מתאר את ההתפתחויות וההתרחשויות שאירעו במשך כשנה ומחצה והביאו לבסוף להחלטה להירשם לעלייה לישראל. מעל לכול אוירת השנאה ברחוב, האלימות וההתנכלויות ליהודים ששיאן בהטלת כמה פצצות על מוסדות יהודיים ובית כנסת. בעקבות תחושת אי הביטחון והאוירה מתאר הילד כיצד התאספו הוריו ובני משפחה והחליטו כשדמעות בעיניהם: 'אין ברירה, עלינו לוותר על הנתינות וללכת, לא ייתנו ליהודי לחיות כאן.' וכך יצאו לבית הכנסת מאיר טויק וויתרו על הנתינות.⁵² וכך הוא מתאר את סינדרום היציאה: בגדאד מתרוקנת מיהודיה שהיו פעם מחצית מתושבי העיר (במציאות היו היהודים ב-1947 כ-15% מתושבי העיר, והגזמתו מעידה על בולטותם). בתי הכנסת מתרוקנים מהמתפללים, בתי הספר מהתלמידים ובית החולים מחוליו, וכן המועדונים ובתי הקפה והעצב משתרר. תחושת העזיבה מדבקת. נקאש מתאר כיצד ידידים אשר לא נרשמו לוותר על הנתינות מצטרפים אף הם: 'היהודים הלכו כולם ואני אוותר לבדי כאן מה אעשה?'⁵³

בספרו נזולה וח'יט אל שיטאן (דיירי משנה וקורי העכביש) מתאר נקאש את חיי היום יום בבית באחד הרבעים העניים בבגדאד שבו גרים יחדיו יהודים ומוסלמים בשנות הארבעים.⁵⁴ הספר מסיים ביציאה ההמונית של היהודים מעיראק. במידה רבה

תיאורי הווי החיים בבית זה הם אלגוריה לחיי היהודים בעיראק. הכול חיים יחד בגלל הדוחק והצפיפות, אולם דווקא בשל כך שומר כל אחד את זהותו בקנאות. בהדרגה פורץ העולם החיצון רווי השנאה לתחומו של העולם הקטן. 'איבה ורצון רע זוכים בכוח והעכביש טווה את רשתו בה נלכדים כולם.' שלווה החיים מופרעת בהפגנות נגד השלטון ונגד הבריטים בעקבות החתימה על חוזה פורטסמות בין שתי המדינות, הוות'בה (התעוררות) של ינואר 1948. עדיין אין מורגשת השנאה ליהודים. זו מתחילה להופיע, כאשר הדי המלחמה בארץ-ישראל נשמעים וכאשר מתחילים לאסוף תרומות לפליטים. וכך מותקף אחד הגיבורים יעקב בידי חבר מוסלמי שהופך אנטישמי ומאשים את היהודים בבגידה במולדת ובתמיכה במדינה היהודית החדשה. אך ידידים מוסלמים הרואים בו אח מגינים עליו.

שלווה הבית על דייריו מגיעה לקצה. נקאש מתאר כיצד נקלע יעקב לחובות ונאלץ למכור את חנותו, סעידה נוטשת את הבית ואת הדת היהודית ונישאת למוסלמי. צבריה שבעלה פוטר ממשרתו ברכבת בגלל היותו יהודי עוזבת לבית הוריה. נעימה המוסלמית שאוהבת את כולם עוזבת את הבית בגלל מריבה עם בעלה. יש סמליות בשמותיהן של צבריה (סובלנות) ונעימה (אושר) אשר נוטשות את הבית. יותר מכל מסמל הפרק על לולו את מצבם של יהודי בגדאד בתקופה הרת גורל זו. היא הולכת יום אחד לשוק לקנות מתנות יום הולדת לבנה וללא כל סיבה מאבדת את הדרך לביתה בסימטאות בגדאד. רחובות העיר אשר הכירה טוב יותר משבילי כף ידה נעשים זרים לה; העיר מתנכרת לאחת מבנותיה. מאוחר יותר באותו יום מתרחש אסון כשמרודי בנה היחיד של לולו מחליק ונופל לחידקל וטובע. הקבר שעליו עתידה לולו להשתטח עד אחרית ימיה הוא חותם אחד מתוך אלפים שהותירו יהודי בגדאד בתולדות העיר. נקאש מתאר בכשרון את האבל המשותף לכולם, מוסלמים ויהודים כאחד.

תיאור העזיבה את עיראק הוא משימה קשה, ונקאש הוא סופר טוב מכדי לתאר בפשטנות את האנשים עוזבים את בתיהם וארצם בשמחה. הדיירים עוזבים את הבניין בזה אחר זה, אולם הם קשורים למראות, לצבעים, לריחות ולטעמים. הם מתקשים לעזוב ונאחזים בכל קש: ספל התה הנלגם עם חברים, הטעם האלוהי של מי החידקל, הפיתה העיראקית הטרייה וגם הריחות הבלתי נעימים ההופכים חלק בלתי נפרד מהאנשים. טקס חשוב הוא הפרדה מהמתים. יעקב הולך לקרוא תפילה על קבר אביו שנפטר עשרים שנה קודם לכן, ונדמה לו שאלפי מתים מאזינים והוא מבקש להיפרד מכל אחד בלחיצת יד. ולולו מדליקה גרות על קבר בנה. היהודים יוצאים לארץ רחוקה, הבית נותר נטוש והשכנות המוסלמיות מצרות על כך שהיהודים הללו הלכו לבלי שוב.

כמו נקאש גם יצחק בר־משה מתאר את צער הפרדה: היהודים יצאו מעיראק, משום שחשו כי אין להם עתיד בארץ זו אך הותירו מאחוריהם חלק גדול מעברם, זיכרונות, ידידים ושכנים עיראקים, את קברות אבותיהם וצער על אבדן קהילה מיוחדת זו שהיתה חלק בלתי נפרד מהחברה העיראקית ותרמה לה רבות. המוטיב של בגדאד המתרוקנת מיהודיה חוזר הרבה בתיאוריו של בר־משה. בימים האחרונים לשהותו בעיראק היה מהלך בשכונות היהודיות העתיקות, בבתי הכנסת רוויי הזיכרונות וההיסטוריה ושואל את עצמו: כמה דורות ישבו יהודים בפינות אלה וחלמו והתרבו

ומתו? בראותו את היהודים מתהלכים נושאי מזוודות הוא שואל: 'כלום ידעו מזוודות העור או העץ או הלבד, כי אשר הן נושאות בחובן יקר מאותם חפצים קלי משקל וקלי ערך – הן נושאות בתוכן את ההיסטוריה.' קשה היה להשלים עם כך שקהילה שלמה הולכת ונעקרת. הוא מבקר בבתי הכנסת ובבתי הספר ושואל מה יהיה גורל מוסדות אלה, מי יטפחם.⁵⁵

בר־משה מתחיל לחוש גם הוא זר בעיר הולדתו. עיראק התחילה להתרוקן מאנשים שהכיר או שהכירוהו, יהודים וערבים כאחד. חלקם המריא ונסע, אחרים מרצים עונש מאסר ממושך בבית הכלא, כולם התפזרו לארבע קצוות תבל. העיר נעשית זרה לפתע.

הייתי עומד בקרן זווית באחד מרחובותיה הסואנים של בגדאד ושואל את עצמי: האם המקום הזה מוכר לי? לפתע נתקפתי בספקות אם בכלל הכרתי את המקום הזה ביום מן הימים. אור השמש קיבל לפתע גוון אחר, האדמה נתערערה מתחת לרגלי והרגשתי סחרחורת פעמים רבות.

בגדאד שוקקת יהודים שהגיעו מערי השדה, ובתי ספר נטושים משמשים להם מקלט. פליטים פלסטינים שהגיעו זה מקרוב מתהלכים ברחובות מוכי תדהמה, ובתי היהודים שהתרוקנו משמשים להם מקלט. הוא מפסיק בהדרגה את ביקוריו אצל חבריו, אורז חבילות של ספרים ותקליטים ומחלקם בין ידידים בני הארץ שיישארו לאחר צאת היהודים. הללו אינם שואלים לסיבת הדבר, הם מבינים הכול.⁵⁶

אף שיהודי עיראק יצאו מתוך תחושה של רדיפות וניכור החברה העיראקית אליהם הם מתארים וזוכרים מקרים של יחס אנושי וחם מצד עיראקים, האדם הפשוט, ידידים ושכנים. סלמאן דרוויש מציין לזכותו של האדם הפשוט העיראקי, שאף שראה את שיירות המכוניות יוצאות עמוסות יהודים לשדה התעופה ואף שידע שיעדם הוא ישראל ואולי אף יצטרפו לצבא ויילחמו בהם, לא היו מקרים של פצצות, זריקת אבנים וקללות.⁵⁷ שלום דרוויש זוכר לטובה אותם עיראקים שהזהירוהו מפני מעקב הבולשת אחריו. בר־משה ונקאש מתארים מקרים של פרדה מרגשת בדמעות וחיבוקים משכנים, מכרים ומשרתים.⁵⁸

זרם היציאה היה כה גדול ומקיף עד כי לא נשאלה השאלה מדוע יוצאים אלא מדוע נשארים. כדבריו של בר־משה:

היהודים אשר נרשמו לעליה הליגאלית לישראל ... דמו איש לרעהו, מכיוון שרגע היסטורי גדול ליכד אותם במטרה אחת ... הלא היא היציאה מעיראק. ... הרוב ייעד פניו לישראל והמיעוט פנה לארצות אחרות.

אשר לנשארים, אלו היו קומץ אנשים או משפחות שלכל אחד מהם סיבות מסיבות שונות להישאר: סוחרים שלא רצו לחסל את עסקיהם בהפסד רב וקיוו לצאת ברכוש גדול; היו שאמרו כאן נולדתי וכאן אמות; והיו שחששו להתחיל חיים חדשים בארץ בלתי מוכרת ובחוסר כול; ואילו הרב ששון ח'צ'ורי נשאר אף על פי שילדיו יצאו לישראל, משום שחש כי עברו העשיר ותפקידו מחייבים אותו להישאר בעיראק.⁵⁹ גם אותם בני עילית יהודית שחשו עצמם עיראקים בטוחים מפני רדיפות בגלל קשריהם עם השלטון והמשיכו חייהם בעיראק הגיעו למסקנה שנים מאוחר יותר כי

אין עוד עתיד לחיים יהודיים בעיראק. רובם עזבו את עיראק במהלך שנות השישים, ובעיראק נותרו כיום כמאתיים יהודים, זקנים ברובם. ביטוי לתחושת האכזבה והטרגדיה שלהם נותן אנוור שאול, המשורר היהודי הכולט ביותר וחסיד האוריינטציה הלאומית העיראקית שהגיע למסקנה כי לא נותר לו אלא לעזוב את עיראק בעקבות תליית יהודים ב־1969 והכריחה הגדולה שחלה בעקבותיה:

חזרתי לעצמי כדי להעריך את המצב ולהעמיד את הדברים על דיוקם, הרחק מהאורות והאשליות ... מי אני? היכן אני? היכן בני קהילתי? היכן ידידי? היכן קרובי וילדי? ... כלום לסוף כזה עמלתי כל השנים הארוכות האלה? שאלתי את עצמי: כלום די בזה שבעלי השררה מכבדים ומעריכים אותי כדי להרגיש יותר מאושר ורגוע? מה ערך הכבוד הזה וההערכה הזאת שעה שאני, בהיותי יהודי, מרגיש ככל יהודי אחר שאזרחותי היתה, עודנה ותמשיך להיות בשפל המדרגה? ... כך הגענו אני ורעייתי למסקנה שאין אנו יכולים יותר לחיות בעיראק וכי עלינו לצאת אותה, לעזוב מאחורינו כל דבר ולא לשאת אתנו דבר מלבד הכבוד ...⁶⁰

הוא יצא את עיראק ב־1971 תחילה לבריטניה ומשם לישראל.

סיכום

במאמר זה הבאנו את מכלול הגורמים והנסיבות שהביאו לעלייה ההמונית של יהודי עיראק לישראל בשנים 1948–1952, ואת דעותיהם והשקפותיהם של בני הקהילה ושל משקיפים זרים בני התקופה בנוגע לתהליך זה, על רקע אירועי התקופה והשינויים העמוקים שחוללה אצל היהודים בעיראק.

ניתן לחלק את בעלי הדעות הרווחות בסוגיה זו לשניים: אלה הרואים בתודעה הציונית 'הטבעית', המושרשת היטב בקרב יהודי עיראק, את הגורם המרכזי לעלייתם, ולעומתם אלה הרואים ברדיפות השלטונות העיראקיים את הגורם העיקרי לעלייה ההמונית. בנתונים ובתיאורים שהבאנו ניסינו להסביר כי אף לא אחת מהגישות כשלעצמה אין בה להסביר את תופעת העלייה ההמונית במלואה. תודעה ציונית היתה גורם לעלייתם של צעירים חברי התנועה הציונית ומקורבים לה, אך מספרם היה מצומצם. בקרב קבוצה אחרת בקהילה, מבוגרים על פי רוב, עוררה הקמת מדינת ישראל תחושה של התגשמות הנבואה לגאולה, תחושה שהביאה לעלייתם. אפליות ורדיפות היו גורם להחלטת רבים כי אין מקומם עוד בעיראק וכי אין להם עתיד בארץ זו. אולם יש לזכור כי אפליות ורדיפות לא הגיעו בתקופה זו לממדי פוגרום, והיו פחותות בהרבה בהשוואה לסבלם של יהודי מרכז־אירופה עשור שנים קודם לכן, ושם לא הביאו לעזיבה המונית של היהודים, גם כאשר עדיין היתה האפשרות לכך.

ההסבר ליציאתם של היהודים מעיראק ועלייתם לישראל אינו חד ופשוט. הגורם הבסיסי שעמד ברקע הדברים היה לדעתי תחושת הייחוד התרבותי הקהילתי, הריכוזיות והמרכזיות של חיי הקהילה בקרב היהודים, ומעל לכל החינוך היהודי ולימוד השפה העברית. על אף סממני ההתאמה לסביבה לא חל אצל יהודי עיראק

משבר זהות או התבוללות בממדים נרחבים כפי שקרה באירופה בתקופת ההשכלה. התודעה היהודית אצל יהודי עיראק היתה רחבה ועמוקה גם לאחר שעברו תהליך חילון, והיא נתפסה כמובנת מאליה אצל רובם המכריע, גם אצל אלה שלכאורה ביקשו להשתלב בחברה הערבית. על רקע זה יש להבין את ההתפתחויות שחלו לקראת הקמת מדינת ישראל ואשר הביאו לשינוי מהותי בתודעתם של יהודי עיראק על דרך השלילה והחיוב כאחת: הן מיקדו את זהותם הלאומית במדינת ישראל ועוררו את גאונותם הלאומית, ובו בזמן, לאור האפילויות והרדיפות שהפכו מדיניות רשמית של ממשלת עיראק, יצרו אצל רבים תחושת ייאוש וניכור שרישומה היה חריף במיוחד לאור שגשוגם בשנים קודמות, תחושה שהביאה רבים להכרה שאין להם עתיד בעיראק ושללאור הנסיבות ישראל היא מקלטם היחיד. הקמת מדינת ישראל כמוקד זהות יהודית תוך מצב מלחמה עם מדינות ערב ועיראק בכללן העמידה בהכרח יהודים רבים לפני הברירה בין יהודיות לערביות. ראינו כי במציאות של עיראק באותה תקופה לא היה מנוס מזהויה יהודיות עם תחייה לאומית יהודית, כלומר ציונות. בחירתם של יהודי עיראק מעידה על שורשיותם היהודית העמוקה.

גורם חשוב להפיכת היציאה מעיראק לזרם עצום שכלל את רוב יהודי עיראק היה הסטיכיה ההמונית שיצר הרישום ליציאה; האפשרות להירשם לויתור על הנתינות העיראקית וליציאה לישראל לאחר שנים של איסור יציאה מעיראק הביאה להיענות המונית ולהרשמה כבר מתחילתה. תנאי היציאה מעיראק לא אפשרו אלא יציאה לישראל והם ניתנו כהזדמנות חד פעמית שאין יודע כמה זמן תימשך. בגלל הריכוזיות הרבה של היישוב היהודי בעיראק בעריה המרכזיות, בעיקר בבגדאד, וכן בגלל המקום המרכזי שמילאה המשפחה המורחבת והזיקה אליה בחיי הפרט הפכה הנהירה להרשמה לויתור על הנתינות וליציאה מעיראק עד מהרה לסטיכיה המונית שיצרה מומנטום משל עצמה. היא הפכה לכדור שלג שאין לאיש שליטה עליו: הורים יצאו בעקבות ילדיהם; קרוביהם ושכניהם שלא ראו טעם להיותם לבדם יצאו אף הם. היציאה ההמונית הפתיעה רבים: את יהודי עיראק עצמם, את השלטונות והחברה העיראקים, משקיפים זרים ואף את מתכנני העלייה בישראל, שלא ציפו לזרם כה גדול.

ואולם מעבר לכל הסבר נותרה עלייה המונית זו אירוע חד פעמי ויוצא דופן של עקירת קהילה שלמה בעלת שורשים של אלפי שנים בעיראק. היה זה אירוע בעל מהות משל עצמו, אחד מאותם אירועים היסטוריים מדהימים העומדים מעל לנימוקי ההיגיון הצרופ בלבד.

הערות

1. ראה למשל: A.M. Lilienthal, *The Other Side of the Coin: An American Perspective of the Arab Israeli Conflict*, New York 1965, pp. 35-38; M. Woolfson, *Prophets in Babylon*, London 1980, pp. 185-198; ח'לדון נאג'י מערוף, אליאקליה אליהודיה פי אלי-עראק בין סנה 1921 ו-1952 (המיעוט היהודי בעיראק בין

- השנים 1921 ו-1952), ב, בגדאד 1975, עמ' 118 ואילך; מ' בצרי, אל-אתג'אהאת אל-עראקיה לדא אל-זעאמה אל-יהודיה פי אל-עראק אל-חדית' (המגמות העיראקיות אצל המנהיגות היהודית בעיראק המודרנית), בכתב יד, עמ' 12-14.
2. ד' צמחוני, 'קווים לראשית המודרניזאציה של יהודי בבל במאה ה-19 עד שנת 1914', פעמים, 36 (1988), עמ' 7-33; ד' צמחוני, 'ממשלת עיראק והעלייה הגדולה של היהודים לישראל', פעמים, 39 (1989), עמ' 66-68.
3. ח"י כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים 1969, עמ' 20.
4. צמחוני, 'קווים לראשית המודרניזאציה', עמ' 26-27.
5. ד' צמחוני, 'פעילות היישוב היהודי בארץ-ישראל למען יהודי עיראק 1941-1948', ב' פינקוס וא' טרואן (עורכים), פולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, קריית שדה בוקר 1988, עמ' 221-260.
6. נגד מדיניות האפליה והמאסרים התריעו ארגונים יהודיים בעולם בתזכירים רבים ראה למשל: PRO/FO 371-68367 E 211/1751/93. תזכיר הקונגרס היהודי העולמי לוועדה החברתית והכלכלית של האו"ם ולמשרד החוץ הבריטי, 22 בינואר 1948. וכן דיווחים של שגרירים וועדות חקירה. ראה פירוט ד' צמחוני, 'הרקע המדיני למבצע עלית יהודי עיראק 1950-1951', מחקרים בתולדות יהודי בבל ובתרבותם, עמ' 8-13 (בדפוס).
7. תיאור ספרותי של תקופה זו ושל אוירת ההסתות והאלימות ראה: י' בר-משה, יציאת עיראק: זכרונות משנת 1945-1950, ירושלים 1977, עמ' 113-118, 127-128.
8. שם, עמ' 171-174.
9. על פרשת ההקדש ראה כהן, לעיל הערה 3, עמ' 99-100: על הזעזוע שגרם משפטו ראה: ד"ר ס' דרוויש, כל שיא האדי פי אל-עיאדה (הכול שקט במרפאה), ירושלים 1981, עמ' 100-106; בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 108-110.
10. ניתוח מפורט של הגורמים והמהלכים שהביאו לחקיקת חוק הוויתור על הנתינות ראה צמחוני, 'הרקע המדיני ...', לעיל הערה 6, עמ' 1-23.
11. כהן, לעיל הערה 3, עמ' 99-100, 113-118.
12. A.S. Elkabir, *My Communal Life*, 1964, pp. 151-153 (unpublished) [להלן: אלכביר, חיי העדתיים]
13. ראה מכתבו של עזרא מנחם דניאל למזכיר ההסתדרות הציונית בלונדון, 8 בספטמבר 1922, אצ"מ ZA/2101; כהן, לעיל הערה 3, עמ' 238.
14. כהן, לעיל הערה 3, עמ' 169-172; ריאיון שערכתי עם שאול סחייק, 15 ביולי 1989.
15. ריאיון שערכתי עם נעים דנגור, מראשי הקהילה היהודית בעיראק בשנות ה-50 וה-60 וכיום מראשי הקהילה הבבלית בלונדון, 29 בדצמבר 1983.
16. אלכביר, חיי העדתיים, לעיל הערה 12, עמ' 164; A.S. Elkabir, *My Ideological Life*: 164 (unpublished) [להלן: אלכביר, חיי האידיאולוגיים]
17. על ניסיונות בניית ישות זו ראה: אלכביר, חיי האידיאולוגים, עמ' 42 ואילך.
18. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 73-75, 103-104.
19. E. Berger, *Who Knows Better Must Say So*, Reprint by the Institute for Palestine Studies Beirut 1970, First Published by the American Council for

Judaism, pp. 32-35

20. ריאיון שערכתי עם מאיר בצרי, מאישיה הבולטים של הקהילה; היה ראש הקהילה בשנות השישים, 3 באפריל 1984.
21. ריאיון שערכתי עם נעים דנגור, 29 בדצמבר 1983.
22. הריאיון עם דנגור, שם; עם רנה אלכביר (רעיית אברהם אלכביר), 26 בספטמבר 1988; עם שלום דרוויש, 20 באפריל 1990; עם מאיר בצרי, 3 באפריל 1984; עדות ראש הקהילה הרב ששון ח'צ'ורי ב-1955, ברגר, לעיל הערה 19, עמ' 32-35. ראה גם עדויות סלמאן דרוויש ויצחק בר-משה להלן.
23. ריאיון שערכתי עם י"ד סופר ואיתן שמש, 17 בפברואר 1986; יוסף מאיר, 10 בינואר 1990; יעקב אלעזר, 15 במאי 1990.
24. הריאיון עם י"ד סופר ואיתן שמש, שם; נעים דנגור, 29 בדצמבר 1983.
25. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 103-104, 293-297.
26. שיחה ברדיו עם אלי עמיר, 21 באפריל 1990.
27. עדותו של ששון ח'צ'ורי, ברגר, לעיל הערה 19, עמ' 34; ריאיון שערכתי עם רנה אלכביר (רעיית אברהם אלכביר), 26 בספטמבר 1988, ועם רון ברנט, 27 בספטמבר 1988.
28. דרוויש, לעיל הערה 9, עמ' 100-106.
29. שלום דרוויש, 'ח'רוג'י מן אל-עראק' (יציאתי מעיראק), אליאנבא, 9 בנובמבר 1975. פורסם גם בדרוויש, לעיל הערה 9, עמ' 228-235.
30. ריאיון עם שלום דרוויש, 30 באפריל 1990.
31. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 86-103.
32. שם, עמ' 264.
33. אלכביר, חיי הערתיים, לעיל הערה 12, עמ' 151-152; בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 293-297.
34. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 222-226; תוכן נאומיו של דניאל ראה: אל-ממלכה אל-עראקיה, מחאצ'ר ג'לסאת מג'לס אל-אעיאן ואל-ג'לסאת אל-משתרבה אל-מנעקדה ח'לאל אל-אג'תמאע ע'יר אל-עאדי 1948 (פרוטוקולים של ישיבות הסנאט העיראקי במושב המיוחד לשנת 1948), 15 ביולי 1948; מג'לס אל-אעיאן, מח'צר אל-ג'לסא אל-ראבעה מן אל-אג'תמאע אל-עאדי לסנה 1949-1950 (פרוטוקול הישיבה הרביעית של מושב הסנאט לשנת 1949-1950), 4 במארס 1950.
35. דויד סלמאן יהודה (סאלה), מפעילי העדה באותה תקופה בעיראק, מודע לבעיה זו, אך סבור כי למנהיגות לא היתה אפשרות לנהוג אחרת. ראה עדותו, א' תוינה, גולים וגאולים, ספר שביעי: האוטונומיה של הקהילה היהודית בבגדד, רמלה 1979, עמ' 199-202; ריאיון שערכתי עם יוסף מאיר, 15 בינואר 1990; דרוויש, לעיל הערה 9, עמ' 100-106.
36. PRO/FO 371/82478 EQ1511/8, H. Trevelyan desp.55 to foreign secretary E. Bevin, 7 March 1950.
37. PRO/FO 371/82478 1571/17/50, Sir H. Mack to Bevin, 21 March 1950.
38. מברמן (השליחים בעיראק) למוסד, 12,11 באפריל 1950, ארכיון ההגנה, א4/428; דיווחי השליחים בעיראק, 19 באפריל 1950, ארכיון ציוני מרכזי S6/6530; קטעים ממכתבי השליחים, 24 באוגוסט 1950, ארכיון ההגנה א4/431.

39. ריאיון שערכתי עם יצחק אליאש, 14 במאי 1989, ועם יעקב אלעזר, 15 במאי 1990; דיווחו של השליח ירחמיאל אסא לראש המחלקה ליהודי המזרח בסוכנות היהודית, 24 באפריל 1950, אצ"מ S 20/534; אלכביר, חיי העדתיים, לעיל הערה 12, עמ' 156.
40. ראה למשל: ריאיון שערכתי עם מאיר בצרי, 3 באפריל 1984, בצרי, המגמות העיראקיות ..., לעיל הערה 1, עמ' 12-14; ריאיון שערכתי עם רנה אלכביר, 26 בספטמבר 1988; לילינטל, הצד השני ..., לעיל הערה 1, עמ' 36-38.
41. ברגר, לעיל הערה 19, עמ' 32-34.
42. ראה למשל דרוויש, לעיל הערה 9, עמ' 132-136; נקאש להלן.
43. ריאיון שערכתי עם איתן שמש וי"ד סופר, 5 בפברואר 1986, עם שלום דרוויש, 30 באפריל 1990, ועם רון ברנט, 27 בספטמבר 1988; עדותו של הרב ח'צ'ורי, ברגר, לעיל הערה 19, עמ' 32-34.
44. ראה: ס' שינה, מכבל לציון, זכרונות והשקפות, תל אביב 1955, עמ' 150; ריאיון שערכתי עם איתן שמש ועם י"ד סופר, 5 בפברואר 1986.
45. A.M. Lilienthal, *What Price Israel*, Chicago 1953, p. 199.
46. ח'צ'ורי לברגר, לעיל הערה 19, עמ' 32-34.
47. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 303-307.
48. שם, עמ' 145-160, 205-206, 284-285, 30 December 1949; *The Jewish Chronicle*.
49. דרוויש, לעיל הערה 7, עמ' 132-136.
50. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 238-240, 303-305.
51. סמיר נקאש, אנא והאולא ואל-פצאם, תל אביב 1978, עמ' 132-133. ברציוני להודות לפרופ' שמואל מורה על שהפנה את תשומת לבי לספר זה.
52. שם, עמ' 167-168.
53. שם, עמ' 170.
54. להבנת ספר זה נעזרתי בפרופ' דויד צמח ובמאמרו: D. Semah', 'The Iraqi: Novel of Samir Naqqash', *Nehadea*, 4 (April 1990), pp. 13-14, 18. תודתי נתונה לו על עזרתו.
55. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 306-307, 311.
56. שם, עמ' 311.
57. דרוויש, לעיל הערה 9, עמ' 132-136.
58. בר-משה, לעיל הערה 7, עמ' 339-340; נקאש, לעיל הערה 51, עמ' 172 ואילך.
59. בר-משה, עמ' 321-324.
60. אנוור שאול, קצת חיאתי פי ואדי אל-ראפדין (סיפור חיי בעמק הנהריים), ירושלים 1980, עמ' 338-339. תרגום קטעים מספר זה ראה: י' מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית של יהודי עיראק מאז 1830 ועד ימינו, תל-אביב 1989, נספח 14.

ועדת פרומקין – ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות

צבי צמרת

בינואר 1950 מינתה ממשלת ישראל ועדת חקירה כדי לחקור בענייני החינוך במחנות העולים.¹ הוועדה נועדה להשיב על טענות החוגים הדתיים בנושאי הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים ולשמר את הקואליציה הממשלתית, שהתבססה בעיקר על שתי מפלגות: מפא"י והחזית-הדתית.² אולם בסופו של דבר הולידה הוועדה תוצאות שלא נצפו מראש:

א) ועדת החקירה יצאה בתוקף כנגד הקונספציה שרווחה משך עשרות שנים בחוגים נרחבים בארץ ולפיה היה על העולים החדשים להסתגל במהירות לדמות האידאולוגית של 'הישראלי החדש': העובד, המודרני, החילוני. היא ביקרה את הניסיונות החינוכיים שנערכו בשנתיים הראשונות למדינה לסגל את העולים מכל הגלויות אל 'ההוויה הישראלית החדשה' – ניסיונות שהתעלמו מייחודן של עדות ישראל השונות על מסורותיהן. הוועדה ביקרה הן את התפיסה העקרונית של עליונות הישראלים הקולטים על 'היהודים הגלותיים' והן את הצעדים הספציפיים שנקטו מחנכים ישראלים כדי לשנות את העולים באחת (כגון גזיזת פאות ילדים מעולי תימן). באותם ימים – כמעט מטבע הדברים – הופנתה הביקורת העיקרית כלפי חוגי תנועת הפועלים שהיו הפעילים הדומיננטיים בקליטת העלייה הגדולה. רבים מאנשי תנועת הפועלים – מאות עובדים בשכר ומאות רבות שפעלו בהתנדבות – האמינו כי דרכם הציונית-חלוצית היא הדרך היחידה הראויה לבניין העם והארץ. הם פעלו אמנם מתוך אמונה צרופה, אך ברוח אותם ימים התלוו לאמונתם גם שיקולים מפלגתיים, שהרי המפלגה היתה אז אצל רבים חלק בלתי נפרד מהאמונה. למעשה, במבט לאחור, היתה ועדת החקירה מן הראשונות שיצאו נגד תפיסת 'כור ההיתוך' שגרסה כי היישוב הוותיק – ובעיקר זה בנוסח תנועת הפועלים – זכאי וחייב לעצב את כל העולים בצלמו ובדמותו.

ב) מסקנות הוועדה – אשר כאמור הוקמה כדי לגשר בין החילוניים לדתיים – הגביהו את המחיצות בין אלה לאלה עד כדי הקמתן של שתי מערכות חינוך נפרדות מאוחר יותר: מערכת דתית ומערכת חילונית.

ג) מסקנות הוועדה סייעו להגשמת מגמתו רבת השנים של בן-גוריון לבטל את הזרמים בחינוך.³ אולם הכפייה האנטי-דתית שחשפה הוועדה היתה אחד הגורמים לכך שביטול הזרמים נעשה באופן שונה מזה שבן-גוריון כיוון אליו וכי למפלגות הדתיות

* תודתי נתונה לאנשי המרכז והמכון למורשת בן-גוריון במדרשת שדה בוקר על הסיוע הרב למחקר ולפרופסורים מ' אביווהר, מ' אביטבול, ר' אלבוים-דרור וז' צחור על הערותיהם. כן נתונה תודתי לכל עובדי הארכיונים והספריות שנעזרתי בהם.

נותרה גם אחרי קבלת חוק חינוך ממלכתי מידה רבה של השפעה ואוטונומיה בזרמים החינוכיים הדתיים.⁴

מסקנותיה של ועדת פרומקין נתקלו בתמיהה ובביקורתיות מרובה בחוגי הפועלים: הם, בוני הארץ, 'זכו' לדין וחשבון ביקורתי חריף על אידיאולוגיית הבניין שלהם ועל אופני מימושה. היה בכך רמז ראשון לביקורות שעוד תגאינה על כך שתנועת הפועלים – ובעיקר מפא"י, מפלגת השלטון – רצתה לסגל את העולים אליה ולא היתה די פתוחה ללמוד את אופיים, את צורכיהם ואת העוצמות החיוביות של יוצאי כל הגלויות (ובעיקר של יוצאי עדות המזרח). אנשי תנועת העבודה דחו את הדו"ח. הם סירבו לאמץ את מסקנותיו העקרוניות ולמעשה כמעט לא שינו מדרכיהם בחינוך ילדי העולים. אולם החוגים הדתיים אימצו אותו אל לבם: גם אישים דתיים מקורבים לתנועת העבודה, כגון מ' אונא וחבריו לקיבוץ-הדתי, הסיקו ממנו כי רצונם של פעילים בתנועה זו לעקור מסורות דתיות. אין כל ספק כי היו לכך השלכות מרחיקות לכת בבנייתה של מערכת החינוך ושל המערכת הפוליטית-החברתית מאותם ימים ואילך.

החינוך האחיד במחנות העולים

ראשיתה של הפרשה שתתפרש אחר כך כפרשה של כפייה אנטי-דתית היתה במארס 1948: קבוצת עולים ראשונה במחנה העולים בחדרה ביקשה מאנשי מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, בראשותו של נחום לוין,⁵ שייקחו על עצמם את חינוך ילדיהם, ומחלקת התרבות נענתה לבקשה בחיוב. נכונותם של אנשי מחלקת התרבות היתה במידה רבה מאוד תולדה של מניעים ציוניים-חלוציים, ובתחילה נעשתה מלאכת החינוך כולה בהתנדבות.

במשך שנת הקמת המדינה התרחבה הפעילות החינוכית ונעשתה מורכבת יותר ויותר. במחצית השנייה של 1948 – מהכרזת העצמאות ועד לסוף דצמבר – עלו ארצה 102,000 עולים. בשנת 1949 עלו עוד 240,000 עולים.⁶ מערכת החינוך במדינה שזה עתה נולדה כרעה תחת עומס של עשרות אלפי תלמידים חדשים שהיה עליה לקלוט, ללמד ולחנך. בממשלת המדינה הזמנית לא היה שר חינוך. רק ב־10 במארס 1949 נכנס לכהונתו שר החינוך הנבחר הראשון זלמן שזר. שתי המחלקות העיקריות במשרד החדש אשר הקים היו המחלקה לחינוך והמחלקה לתרבות. המחלקה לחינוך בראשותו של ד"ר ב' בן-יהודה שהיתה אמורה להיות אחראית על כל מוסדות החינוך בארץ, ובתוכם ילדי העולים, היתה נתונה בעומס רב, ועניין החינוך במחנות הוזנח עד לראשית שנת הלימודים תש"י.⁷ המלאכה הושארה אפוא בידי נ' לוין ואנשיו ממחלקת התרבות, ואלו, כאמור, עשו אותה בתחושת שליחות.

נחום לוין, איש מפא"י, עסק בקליטה תרבותית של עולים עוד בשנות השלושים. הוא היה מראשי הקולטים של העלייה הגרמנית, אירגן עבורם קורסים בעברית לילדים ולמבוגרים וכן פעילות תרבותית ציונית אחרת.⁸ לענייננו מעניינת העובדה כי בסוף שנות השלושים היתה מגמה למנותו כעורך-על של העיתונות הגרמנית שהופיעה אז בארץ. הדבר עורר מחאות קשות אצל יוצאי גרמניה אשר ראו בהצעה

למנות את לוין כ'קומיסאר' חוסר אומן בכשרותם הציונית.⁹ בסופו של דבר לא יצא המינוי אל הפועל.

לוין ואנשיו בנו עבור ילדי מחנות העולים 'מערכת חינוכית אחידה', שתפיסת עולמה הבסיסית היתה ציונית-סוציאליסטית הנוטה לחילוניות (בנוסף האתוס החלוצי שרווח באותם ימים ביישוב הארץ-ישראל). בניגוד לכלל מערכת החינוך, שבה ניתנה להורים זכות בחירה בין ארבעה זרמים פוליטיים חינוכיים – הזרם הכללי, זרם-העובדים, זרם-המזרחי וזרם-אגודת-ישראל – לעולים במחנות העולים לא ניתנה כל אפשרות בחירה לגבי ילדיהם. במחנות העולים כפו עליהם למעשה 'חינוך אחיד', אשר התחשב רק במקצת תכניו ופעילויותיו בעובדה שרבים מן העולים היו בעלי זיקה לדת ולמסורת היהודית.¹⁰

את 'החינוך האחיד' ואת מניעת אפשרות הבחירה מן העולים נימק נ' לוין לפני ועדת פרומקין בשורה של נימוקים:

(א) 'הם אינם מוכשרים לכך, הם אינם מבינים, הם ממורמרים, התנאים שם איומים ואסור להכניס לשם מלחמת תרבות'; (ב) 'הילדים מתחלפים במחנות'; (ג) 'חוסר חדרי דיור'; (ד) 'חוסר תקציב'; (ה) 'מבחינה פדגוגית פשוטה מה כבר נותנים לילדים האלה במסגרת זאת, במשך שלוש שעות שניתנו בהתנדבות המורים [משך ההוראה היה ארוך יותר. אחרי תקופה קצרה היא נעשתה בעיקרה בשכר – צ"צ], אם לא קצת עברית, קצת ידיעת הארץ, קצת טיול וקצת זמר עברי?'¹¹ הנימוקים שהביא לוין מעידים על רגשות עליונות ופטרנליזם,¹² שאפיינו את קולטי העלייה באותם ימים, על ההתייחסות אל מחנות העולים כאל אקסטריטוריה¹³ (גם חוק המדינה – חוק חינוך חובה שנחקק בספטמבר 1949 וקבע את זכות ההורים לבחור בין הזרמים השונים – לא הוחל עליהם), על מגבלות אמיתיות של דיור, תקציב וכוח הוראה, שאמנם היו קשות מנשוא.

יחד עם זאת יש לציין כי בבסיס נימוקיו של נ' לוין ל'חינוך אחיד' היה נימוק מרכזי שעליו לא הצהיר בגלוי: אמונה עזה כי האידיאל הפועלי-החלוצי הוא האידיאל האחד הנכון שעל פיו יש לעצב את ילדי העולים ואת חינוך הדור. אידיאל זה, להשקפת אנשי תנועת העבודה ומרבית היישוב בארץ עם הקמת המדינה, הוכיח את עצמו בעת בניית היישוב העברי בארץ-ישראל מימי 'העלייה השנייה העובדת' ואילך. הוא ששינה את האופי 'היהודי הגלוי', ברוחו נוצרה ההתיישבות העובדת, הוקמה ההגנה העברית וחל מהפך בתרבות העברית. בנאומיו של נ' לוין ניתן למצוא הטפה ברורה לערכי תנועת העבודה ול'עולם אידיאי המחבק זרועות עולם, אנושי-עברי, חי ותוסס, אשר נושאו הוא ציבור העובדים בארץ ותוכנו כיבוש שממות הארץ בעמל כפיים, במתח חלוצי, בצדק חברותי'.¹⁴ ביומנו כתב לוין: 'ירושלים של מעלה יש להם [לעולים – צ"צ] די והותר; יש להוסיף להם ירושלים של מטה'.¹⁵ בדיון סגור של צמרת מפא"י הזהיר: 'כל המחנות מוצפים היום בחורי ישיבה ... הם מייצגים כוחות השחור בארץ. הם לא יחנכו את הילדים האלה ואת הנוער הזה לחלוציות ולהליכה לנגב ... המלחמה כאן היא מלחמה על דמותה של העלייה'.¹⁶ היה ברור לו ולחבריו כי הדרך היחידה לבניין הארץ איננה דרכם של בני הישיבות הפורשים מן העבודה ודוחים את שירותם הצבאי, אלא דרכם של החלוצים הציונים הפועלים ברוח תנועת הפועלים והמזדהים עם ערכיה.

נ' לוין ואנשיו הגשימו – ביודעין ובלא יודעין – את הקו הכללי שאליו כיוון בן-גוריון, אשר קבע כי עלינו לקחת את העולה שהוא 'אבר מדולדל, מוזנח, מתנכר ומנוכר ... ונקנה לו במהירות הלשון, אם אינו יודע עברית, וננחיל לו ... את ידיעת הארץ, ונכניס אותו למסגרת לאומית, בסביבה מחנכת, ונלמד אותו עבודת האדמה ... וכך נבנה עם מאוחד בלשוננו, בהכרתו, בעוז רוחו, דבק בארצו ובעצמאותו'.¹⁷ בן-גוריון, וכך גם רבים מחבריו עמו, האמין בסיסמה של 'כור ההיתוך' שהיתה מקובלת באותם הימים בארצות-הברית של אמריקה. אולם בניגוד לאמריקה סבר כי כאן בארץ 'השאלה הבוערת היא ... שאלת הזמן, הקצב. באמריקה פעל כור ההיתוך במשך שלוש-מאות שנה, ותהליך ההתמזגות טרם נסתיים; אבל אמריקה יכולה לחכות, כי השלד העיקרי שלה היה איתן ... לא כן ישראל. לנו אין זמן [ההדגשה במקור – צ"צ] ההיסטוריה דוחקת אותנו ... יש ביכולתנו לעצבו [את הנוער – צ"צ] וליצור דמותו לפי צורכי התקופה המכרעת של הנחת היסודות'.¹⁸ אולם בן-גוריון, כפי שעוד נראה, התכוון לשיטות סיגול אחרות מאלו של נ' לוין וחבריו.

תגובת החוגים הדתיים

בחוגים דתיים היתה מודעות לתהליך עיצוב ילדי העולים ברוח הנוגדת את השקפתם, אולם הם התעוררו למחות כנגד התהליך רק אחרי חודשים רבים ובעיקר אחרי מחאותיהם הקולניות יותר של עולי תימן.¹⁹ נראה שזעקותיהם ומחאותיהם של חוגים אלה מותנו עקב כמה סיבות: ריחוקם וניכורם מבני עדות המזרח,²⁰ הפלגנות הפנימית המרובה²¹ והחשש כי כל מערכת הקשרים הקואליציוניים עם מפא"י עלולה להתנפץ.²² עוד בשלהי 1948 כתב מ' שקדיאל, מאנשי החינוך של 'המזרחי', לרב י"מ קובלסקי, חבר הנהלת 'המזרחי': 'אלפים באים בכל שבוע. מכניסים אותם למחנות קלט מטעם הסוכנות ומקנים לילדיהם בתוך המחנות כעין חינוך אחיד באופן רשמי מטעם הסוכנות והמדינה. כעבור איזה חודשים עוזבים העולים את מחנות הקליטה ועוברים לערים ולכפרים ומקומות יישוב אשר הערבים נטשו. גם ההורים וגם הילדים "מעובדים" כבר כהלכה וממש בשיניים אפשר להציל משהו לחינוך הדתי שלנו'.²³ הוא קרא לתנועתו להתארגן ולפעול כנגד החינוך האחיד במחנות העולים, אך דבר לא נעשה משך חודשים ארוכים. רק בחורף 1949 החלו להישמע מחאות פנימיות וקריאות לעסקני המפלגה להתערב, והן הלכו והתחזקו לקראת הקיץ,²⁴ כלומר אחרי כשנה. רק בקיץ 1949 הגיעה המחאה הדתית גם לכנסת. ח"כ ז' גלוסקא, נציג התאחדות-התימנים, הזהיר: 'ציבור יהודי תימן הוא הקרבן הראשון ... האב והאם [עבדו קשה] לשם מטרה אחת ויחידה – למען תת לבנם או לבתם חינוך מתאים ... הורים אלה עדיין מחכים, רוצים הם לדעת מה יהיה גורל בניהם. לעת עתה מחאתם היא אילמת, אבל מחאה אילמת זו תוכל להיהפך למחאה גלויה וסוערת. היום לא ירחק וצעקה גדולה תתפרץ מפיות האנשים האלה'.²⁵ באותה העת התארגנו אנשי החזית-הדתית, אשר כללה את 'המזרחי', הפועל-המזרחי, אגודת-ישראל ופועלי-אגודת-ישראל, כאיש אחד, זעקו והתקוממו כנגד הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים ובמערכת החינוך כולה. ח"כ מ' נורוק טען ש'בזמן האחרון משתמשים באמצעים בלתי מוסריים, באיומים ובהבטחות שונות, לגזול מהורים

דתיים את נשמות ילדיהם, נגד מצפונם ונגד רצונם.²⁶ חברו ק' כהנא, איש פועלי-אגודת-ישראל, שיתמנה אחרי כמה חודשים כחבר בוועדת החקירה, קבע ש'קרו מקרים שילדים דתיים ... הועברו למקומות חופשיים, ויש לנו ידיעות על ילדים אשר ... חיים על אוכל יבש מפני שאינם רוצים לאכול טרפה ויש לנו ידיעות על ילדים שמניחים תפילין בהסתר מחשש עינא בישא'.²⁷ וחבר אחר שהיה איש הוועדה, ח"כ א"ח שאג, יצא כנגד 'אלה המכריזים על חינוך אחיד ורוצים לכפות עלינו את החינוך הכללי'.²⁸

אולם חבר החזית-הדתית האגרסיבי מכולם, שהשתמש בביטויים שאיש לפניו לא העז להשמיעם בפומבי, היה חבר הכנסת מטעם 'המזרחי', ד"צ פנקס. ח"כ פנקס, שהיה מן הפרלמנטרים הבולטים בכנסת הראשונה²⁹ ונחשב אחד המתנגדים של ציבור הפועלים,³⁰ הגיש לוועדת החינוך של הכנסת ביום ה-28 בדצמבר 1949 שאילתה כתובה ובה קישר את הפעולה החינוכית במחנות העולים עם זוועות האינקוויזיציה וטען לרצח עם. ובניסוחו: 'איני יכול לציין את המצב במחנות אחרת מאשר כפייה מצפונית ואינקוויזיציה נגד דת ישראל. איני יכול לראות במה שנעשה במחנות אלה, אלא רצח תרבותי ודתי של שבטים בישראל'. ובדבריו הוסיף איום קשה: 'הדבר הזה – אם לא ייפסק – מן ההכרח שיביא למלחמת אזרחים ואף בדמים ממש'.³¹ בנאום שנשא בכנסת השתמש ח"כ פנקס בביטוי טעון אחר: 'אני שומר אתי עובדות שיוכיחו כי המחנות הם מחנות כפייה שקראו להם קצ'טים ... אין נותנים להיכנס למחנות. האם המחנות אינם מדינת ישראל?³² ראוי לזכור כי אמירות אלו נאמרו שנים אחדות בלבד אחרי שואת יהודי אירופה.

מחאות העולים ותלונות חברי הכנסת החלו להתפרסם יותר ויותר בעיתונות הארץ והגיעו כמובן גם לידיעת יהודי העולם. ככל שרבו המלים הבוטות, התעבו כותרות העיתונים וגברה הסערה בארץ ובעולם. חוגים דתיים שונים שיגרו מכתבים ומברקים לממשלת ישראל, ולראשונה מאז הקמת המדינה נערכו עצרות בהשתתפות אלפי יהודים נגד מדיניות הממשלה.³³ לכותרות מיוחדות זכו טיעוניו של ח"כ פנקס, והלחץ על ממשלת ישראל לשנות את מדיניותה הלך וגבר.

החלטה על הקמת ועדת החקירה

לבן-גוריון, אשר בעצמו החליט על הקמת ועדת החקירה הממשלתית,³⁴ אחרי שוועדה דומה החלה לבדוק את הנושא מטעם ועדת החינוך של הכנסת,³⁵ לא היתה כל אפשרות אחרת לבד מהקמת ועדת פרומקין.³⁶ לו לא היה מקים את ועדת החקירה נראה כי היו עלולים לקרות לפחות שלושה דברים שמפניהם חשש ביותר: (א) הקואליציה הממשלתית, שהוקמה רק כעשרה חודשים קודם לכן, היתה מתפרקת; (ב) התסיסה במחנות העולים ולחצי העולים היו גוברים; (ג) דימוי המדינה הצעירה בחו"ל היה נפגע, ויש להניח כי עובדה זו היתה עלולה להשפיע על יכולת גיוס הכספים מן העולם הרחב. בעת המחשבה על הקמת ועדת החקירה ציפה בן-גוריון להרחיב את הקואליציה על ידי הסכמים עם מפלגות אחרות (משא ומתן התנהל עם מפ"ם ועם הציונים-הכלליים). הוא קיווה להקטין את המשקל והתלות בחוגים הדתיים. היה ברור לבן-גוריון כי תהליך הרכבת הוועדה ותהליכי עבודתה עד השלב של הגשת

מסקנותיה יימשכו חודשים אחדים, ובינתיים התכוון לשנות את המציאות הקואליציונית.³⁷

מלכתחילה נקבעה ועדת חקירה פחות או יותר מאוזנת: כמחציתה חברים דתיים וכמחציתה חברים חילוניים. היושב ראש היה אדם חילוני – השופט העליון לשעבר גד פרומקין.³⁸ בעת הדיונים הראשוניים היתה כוונה כי יהיו בוועדה שני חברים מטעם מפא"י. אולם בסופו של דבר, בגלל לחצי סיעת 'הספרדים' שהיתה גם היא חלק מן הקואליציה הראשונה, מונה רק חבר אחד ממפא"י – ח"כ י' בן-צבי – וחבר חילוני אחר מסייעת 'הספרדים' – ח"כ א' אלמליח.³⁹ כיוון שמשימת הוועדה היתה לפשר בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני, טבעי היה לבחור בשני חברים חילוניים שהיו ידועים בפתיחותם כלפי העדות השונות וכלפי המסורת. גם מן הצד הדתי נבחרו שני חברים שנחשבו אצל אנשי מפא"י כאמינים ומקורבים לרוח הפועלים: ח"כ ק' כהנא, חבר קיבוץ חפץ-חיים ונציג 'פועלי אגודת ישראל', וד"ר א' בארט, איש 'המזרחי'. בהחלטת הממשלה מיום ה-17 בינואר 1950 נאמר: 'אם לא יוכל ד"ר א' בארט להשתתף ייקבע ממלא מקום לו על ידי ראש הממשלה בהסכם עם שר הפנים'.⁴⁰ בסופו של דבר א' בארט לא קיבל עליו את המינוי ובמקומו מונה ח"כ א"ח שאג. על חילופין אלה אמר י' גורפינקל בישיבה סגורה במפא"י: 'המצב הורע כאשר אחד מחמשת החברים, הד"ר בארט, יצא את הוועדה ובמקומו נתמנה הרב שאג. אנחנו חושבים את חילופי הגברא האלה ללא טובים. אם כי בארט גם כן איש המזרחי, אולם הוא יותר מסוגל מהמועמד שבא במקומו לבדוק את הדברים באופן אובייקטיבי'.⁴¹ כמזכיר הוועדה התמנה איש מפא"י יוצא תימן, י' ישעיהו.⁴²

ואף על פי כן, מיד אחרי מינוי הוועדה רבתה עליה הביקורת, ורבים בתנועת הפועלים הניחו מראש כי מסקנותיה עלולות להיות לא אובייקטיביות ובלתי מקובלות עליהם.⁴³ כך טענו במפ"ם כי מדובר ב'ועדת פיוסים' וכי 'ועדה זו, על הרכבה, מופנית נגד זרם העובדים ואין בה איש התומך בזרם העובדים'.⁴⁴ ובדיון אחר הטיחו בפני מפא"י והדתיים: 'ועדת החקירה המשפחתית שלכם'.⁴⁵ אפילו מזכיר מפא"י, ז' אהרונוביץ (ארן), התבטא בביקורתיות בהנהלת סיעת מפא"י בכנסת וקבע כי 'מחוז לחברנו יצחק בן-צבי [הוועדה] מורכבת מאלמנטים בורגניים-דתיים'.⁴⁶ בדומה לו אמר י' גורפינקל (גורי): 'אנו מאוד איננו מרוצים מההרכב של הוועדה הזאת. אנחנו חושבים שלא היה כל צורך להרכיב ועדה דווקא בהרכב כזה, שבין חמשת החברים יהיה רק פועל אחד'.⁴⁷ חריף יותר היה פ' לוביאניקר (לבון) שקבע: 'אם יכלו להיות בוועדה שני אנשים דתיים שהם הגונים, הרי אפשר היה למצוא גם שני אנשי הסתדרות הגונים ... הרכב הוועדה איננו כפי שצריך היה להיות בעניין כה חמור כמו ועדת חקירה זאת'.⁴⁸

בן-גוריון הגיב על הטענות בדבר הרכב הוועדה עוד בסמוך לתחילת עבודתה ואמר:

על הוועדה הוטל לברר עובדות ולא לקבוע מדיניות. אינני יודע מדוע שופט כמו פרומקין איננו נאמן בחקירה ... פרומקין בעיני נאמן שיחקור וימסור את העובדות כמו שהן; בן-צבי ודאי שאיננו פסול. אשר לרב שאג, את דעותיו אני יכול שלא לקבל בכל שאלה, אבל הוא אדם ישר ולא יכתוב שהוא מצא כפייה

במקום שלא מצא כפייה. הוא הדין לגבי כהנא. מי שמכיר אותו יודע שזה אדם ישר ותמים ואפשר להאמין לו אם הוא יעיד, אם היתה עובדה כזאת או לא היתה. אשר לאלמליח – בכל זאת אלה מחנות אשר ברובם אינם אשכנזים והיה מן הצדק כי ישתתף אחד אשר יכול לדבר בלשונם.⁴⁹

בעת מינוי הוועדה קבעה הממשלה את שלוש משימותיה: הראשונה במעלה 'לבדוק כל ההאשמות על כפייה דתית במחנות'. הוועדה החליטה כי יש קרבה רבה בין החינוך במחנות העולים לחינוך במושבי העולים החדשים וחקרה גם את הנעשה במושבים. משימה שנייה: 'לברר אם הקטרוגים בעיתונות נכונים ומי אחראי להם.' והמשימה השלישית היתה קצת תמוהה: 'לבחון מקורות התעמולה בחוץ-לארץ בקשר עם ההאשמות האמורות.⁵⁰ כאן היה צפוי מלכתחילה שהבדיקה תעלה את אשר העלתה: כי התעמולה בחוץ לארץ קשורה בראש ובראשונה בפרסומים בארץ.⁵¹

ועדת פרומקין עסקה במטלותיה במשך כשלושה חודשים וחצי, מה-21 בינואר עד ה-9 במאי 1950, היום שבו סוכם הדו"ח והוגש רשמית לממשלת ישראל. הוועדה התכנסה לשלושים ושלוש ישיבות ושמעה מאה ואחד עדים. כמו כן סיירה הוועדה ב'מחנות העולים המאוכלסים ביותר, היינו גושי המחנות שבעין שמר, בית ליד, ראש העין ובאר יעקב'.⁵²

יו"ר הוועדה, השופט העליון לשעבר גד פרומקין היה אמור לכאורה לכוון את הוועדה לאופי חקירה משפטי. אולם הוא לא נהג כן.⁵³ דו"ח הוועדה כולל עשרות עדויות של אישים שונים – עולים, מדריכים, מורים, עסקני מפלגות, פקידים בכירים ושרים – ואין עדויות אשר נבדקו בבדיקת 'שתי וערב' בחקירות צולבות וחוזרות. מתמיהה במיוחד העובדה כי אנשי תנועת הפועלים ונציגם בוועדה י' בן-צבי לא תבעו זאת משך כל חודשי עבודת הוועדה. היה יסוד לטיעוניו של בן-גוריון אחרי קבלת הדו"ח, במכתב פרטי לעו"ד י"ש שפירא, כי 'הקריאה בדו"ח בלבד מעוררת תמיהות רבות. יש עדות מפי השמועה, יש יחס קדום לעדים מסוג אחד ויחס הפוך לעדים מסוג שני. ויש מרחק רב בין הדו"ח ובין המסקנות, משום כך לא קיבלה הממשלה הדו"ח – אלא המסקנות בלבד, וגם אלו – בכללן'.⁵⁴ אולם למסקנות הדו"ח ולאופן שבו הממשלה טיפלה בהן עוד נחזור בהמשך המאמר. לענייננו חשוב להזכיר כאן, עוד לפני פירוט עדויות מתוך הדו"ח, כי היו אלו עדויות חד-צדדיות וסובייקטיביות, וכי ועדת החקירה לא ניסתה לאמתן באופן אובייקטיבי יותר.

עדים ועדויות בפני ועדת פרומקין

עם תחילת עבודת הוועדה נפגש היו"ר, ג' פרומקין, עם ראש הממשלה ד' בן-גוריון, והשניים קבעו אלו שרים יופיעו לפניו.⁵⁵ יש כאן עדות ברורה למעורבות הפרטנית של ראש הממשלה בשלב הראשוני של עבודת ועדת פרומקין.⁵⁶ שני השרים שנקבעו היו שר החינוך והתרבות ז' שזר (מפא"י) ושר הפנים, העלייה והבריאות מ' שפירא (החזית-הדתית).

השר שזר היה אמור לייצג את מדיניות משרד החינוך ולגונן על מעשי תנועת הפועלים. אולם טיעוניו מלכתחילה היו כלליים, 'ורודים' מדי ולא גילו הבנה מספקת

לעובדה כי הוא חייב לייצג את הצד המואשם.⁵⁷ לוועדה אמר: 'אם גם שמץ מן הדברים האלה [האשמות ח"כ פנקס] אמת, לא ייתכן שהדבר לא ימצא את דיוקו ולא ייעקר מן השורש'. קשה לדעת אם היתה זו תמימות, המעידה עד כמה היה רחוק מן המציאות בשטח אחריותו, או היתממות שכל כוונתה היתה חיפוי. יתר על כן, הוא סיפר לוועדה כי 'יצא לראות הדברים בעצמו' (בסיוור של שעות אחדות בבית ליד),⁵⁸ אולם 'לא הספיק לראות את הדברים בכל המחנות. שלח אישים ממשרדו לביקור במקומות אחרים'. שזר מסר את 'תוצאות בדיקתו' ובעיקר בנושא ההאשמה החמורה שדובר בה בעולם היהודי כולו: גזיזת פיאות ילדי התימנים.⁵⁹ מסקנתו היתה חד-משמעית: 'לא היתה פוליטיקה של קיצוץ פיאות'.⁶⁰ לעדות זו בנושא גזיזת הפיאות התייחסה הוועדה במיוחד במסקנותיה הסופיות וקבעה בניגוד לשזר: 'גזיזת פיאות היתה שיטה ולא מקרה, ויש לציין בצער שהטעו את שר החינוך והתרבות בהודעה כי היו רק 12 מקרים, ואלה – מחמת גזזת!'⁶¹

השר שזר סיכם את עדותו בציפיותיו מן הוועדה בשני תחומים: (א) 'שתשים קץ לדברים האלה' (וכוונתו היתה להשמצת המדינה בחו"ל...); (ב) 'שתייעץ ותסייע ב'סידורי החינוך במחנות'.⁶² בנושא אחרון זה לא ברור מדוע הזדקק השר לוועדה. הרי סידורי החינוך במחנות נקבעו בראש ובראשונה בידו. והרי ראש הממשלה הכריז עם הקמת הוועדה: 'על הוועדה הוטל לברר עובדות ולא לקבוע מדיניות'.⁶³

השר השני אשר העיד, נציג החזית-הדתית מ' שפירא, גם הוא דיבר דברים כלליים. בין השאר אמר: 'לדעתי, מה שקרה לא היה מקרה; זו היתה גישה, כיצד להציל את הנוער הזה ואת היהדות הזאת מהיהדות החרדית. נעשו מעשים, שלדעתי, אם תצליחו לגלותם, תצינו זאת בדיוק כמונו [השימוש בלשון רבים מעיד, כמובן, על ההרגשה של חזית אחת שהוא ממייצגיה – צ"צ] כיחסים שפלים אשר אין להם מקום במדינה מתוקנת ובין אנשים הגונים'. והוא כבר התייחס לשיפוט, שלדעתו חברי הוועדה חייבים להפעיל: 'מי שחטא שיבוא על עונשו, כי אם לא כן, איני יודע איך נוכל לחיות במדינה'.⁶⁴

למרות סיכום הדברים של פרומקין עם בן-גוריון הופיע לפני הוועדה גם שר דתי שני, שר הסעד י"מ לוין.⁶⁵ נראה שמנהיג אגודת-ישראל, אשר עד אז היתה פחות מעורבת במשבר,⁶⁶ ביקש גם הוא להשמיע את דברו. בדבריו לא היה משום חידוש. כללית חזר על האמירה אשר היתה מוכרת: 'הוכרחתי לבוא לידי מסקנה שיש משהו בשמועות (על כפייה אנטי-דתית) ושהיו במחנות הפחדות ואיומים'.

לאחר שני השרים הדתיים הוזמן להעיד לפני הוועדה גם נציג החזית-הדתית בוועדת החינוך של הכנסת, ח"כ ד"צ פנקס.⁶⁷ גם הוא לא חידש בטענות פרטניות, ולמעשה סקר בפני הוועדה את כל שורת מאבקיו בנושא החינוך במחנות. מתוך סקירתו ניתן להבליט את טענותיו כלפי הסתדרות העובדים. בכל דבריו לא האשים את בן-גוריון או את שזר וגם לא את מפלגתם, אלא יצא כנגד תנועת הפועלים כולה (יחד עם האשמות שהיו לו כלפי אנשי מחלקת התרבות – נחום לוין ואנשיו). להסתדרות העובדים התייחס עוד לפני כן בוועדת החינוך, ולפני ועדת פרומקין חזר על דבריו:

מה שהסתדרות העובדים עושה בעניין זה זהו הגשמת כל שחשבנו אותו

לנחלת ימי הביניים או תקופה די קרובה לתקופה זו. לדבר זה היה ביטוי בפתגם לטיני מיוחד: 'מי שהשלטון בידו הוא גם הקובע את הדת של נתיניו'. המלך קובע לאיזו דת שייכים נתיניו. אני מאשים את הסתדרות העובדים שהיא מנסה להגשים את הכלל הזה בימינו. האנשים אשר עושים זאת פועלים לפי הוראותיה, ואני מוכן להוכיח שהם מקבלים גם שכר מההסתדרות.⁶⁸

אחרי עדויות הפוליטיקאים הבכירים החלו להישמע לפני הוועדה עשרות עדויות של עולים ועסקנים דתיים אשר סיפרו על עשרות מקרים ספציפיים של אפליה אנטי-דתית במחנות העולים. כאמור, עדויות רבות מסוכמות בדו"ח הוועדה על פי אופן השמעתן הסובייקטיבי וכמעט ללא ביקורת: הפרוטוקולים של תהליך גביית העדויות מעידים על כך שאלו נגבו כמעט ללא חקירות צולבות.⁶⁹

כך, לדוגמה, מובאת עדותו של הרב יצחק יצחק לוי, תימני עולה ממחנה עין שמר, והוועדה מקדימה לסיכום העדות את ההערה 'זקן ונשוא פנים, מתון ושוקל דבריו, מקובל גם על מנהלי המחנה'.⁷⁰ או עדות של שני מורים, פילץ ושניאורסון, שנשלחו מטעם 'ועד הישיבות'⁷¹ למחנה ישראל. פילץ העיד כי באו שומרי המחנה, הפשילו את ידיו אחורנית 'וסחבו אותו עד לשער, הכניסוהו לסוכה והוציאו אותו מחוץ למחנה. כשניסה לחזור, איימו עליו ברובה'.⁷² אפילו בנושא חמור כגון זה אין כל עדות מקבילה של עובדי המחנה על אותו אירוע.

או העדות על פרשה אחרת שהסעירה במשך חודשים רבים את חברי הכנסת ואת הציבור – חינוך ילדי התימנים בכפר עמקא שליד נהריה.⁷³ בדו"ח מובאת עדות חד-צדדית של איש אגודת-ישראל, המספר כי איימו עליו שאם יפעל בכפר וישכנע הורים לרשום את ילדיהם לבית הספר מן 'הזרם הרביעי', סופו יהיה כסופו של דהאן. לטענתו, הפחידו אותו ואת תלמידיו ביריות.⁷⁴ על פרשה זו, שהסעירה כאמור את המדינה, הגיב בן-גוריון בכנסת וטען כי הדברים שהובאו לכנסת – בהמשך לעדות לפני ועדת פרומקין – 'חלק מהדברים אני יודע שאינם אמת, אם כי גם אני לא אוכל להישבע על אי אמיתותם, מפני שלא הייתי עד ראייה'. בן-גוריון העיר בכנסת, תוך כדי אותו הדיון על עמקא, כמה הערות עקרוניות על החינוך הראוי לדעתו לתימנים:

עלינו לראות בעולים אלה לא אובייקט לרתמים שלנו, לא חומר להשפיע עליו דעותינו ולסכסכו בוויכוחים פוליטיים ובמריבות המפלגתיות שלנו ... ניתן להם עצמם לקבוע העניינים שבלב, ונסתפק רק במתן עזרה כלכלית וגופנית. ואל נמהר כל כך לדאוג לגאולת נפשותיהם – הם עצמם מוכשרים לעשות זאת.⁷⁵

דברי בן-גוריון מעידים על הקו החינוכי שביקש שיהיה נחלת כל אנשי תנועתו. ואמנם, הוא עצמו כנראה חזר ותבע זאת, אך לא זכה לאותה הצלחה שזכה לה בעניינים רבים אחרים.⁷⁶

אולם דברים אחרים שאמר בן-גוריון בנוגע לפרשת עמקא, בדיון פנימי סגור במזכירות מפא"י, מוכיחים עד כמה לפחות לחלק מן העדויות בוועדת פרומקין היה בסיס מוצק. באותו דיון התריע בן-גוריון כלפי חבריו:

נטפלים לתימנים בני כפר, שרצו בבית ספר של אגודת ישראל, ומרעיבים

אותם ומאיימים עליהם ורוצים להכריח אותם לסגור בית ספר זה. האם כך אנו רוצים לפגוש את השבט הזה של התימנים? ... האם תימני שרוצה להיות במושב אינו יכול לקיים בית ספר על פי כל הדקדוקים של 'השולחן הערוך'? ... האם אתם צריכים לקומם נגדנו את כל השבט הזה? אינני מבין את המושג הזה. אינני מבין את חשבון התנועה.⁷⁷

דברים מפורשים כאלה, המודים בעוולות שנעשו בעמקא, אמר בן-גוריון אך ורק בחוג מפלגת-יפנימי (וגם במסגרות הפנימיות אין עדויות רבות דומות). בכנסת כפר בהאשמה שאנשיו ניסו למנוע מן התימנים חינוך חרדי. שם, כמובן, לא הודה שאנשי ההסתדרות בעמקא הפעילו סנקציות ואיומים.

היום קשה ביותר לבדוק ולאמת את כל העדויות שהובאו לפני הוועדה והופיעו בדו"ח שלה, אך דוגמת עמקא מוכיחה כי בתוכה פנימה ידעה הנהגת מפא"י על מעשי כפייה אנטי-דתית, ובהם מעשים חמורים שהתרחשו במחנות וביישובי העולים. עדות נוספת המוכיחה כי נעשו מעשי כפייה אנטי-דתית בעת חינוך ילדי העולים היא עדותו של ד"ר ישעיהו לייבוביץ', אז בא כוח העובד-הדתי, התנועה שהיתה מקורבת למפא"י והקימה בשם ההסתדרות את בתי הספר של זרם-העובדים-הדתי.⁷⁸ עדות זו התקבלה כאמינה משום חוסר משוא הפנים של העד והיותו חלק מן הממסד ההסתדרותי. ד"ר לייבוביץ' העיד כי מצא ביישובים אחדים ש'המדריכים המקומיים משתמשים באמצעי איום על המתיישבים החדשים, יוצאי המחנות, רובם בני עדות המזרח, ומשדלים אותם לכיוון חינוכי מסוים'. לייבוביץ' לא היסס לומר לחברי הוועדה:

החלטת הוועד הפועל של ההסתדרות על החובה לתת חינוך דתי למתיישבים הדורשים חינוך דתי לילדיהם במסגרת החינוך קיימת ומוכרת על ידי מוסדות ההסתדרות המרכזיים, אבל רבים העוברים עליה מבין עושי דבר ההסתדרות במקום. ישנן הפרעות וצורות עדינות של טשטוש והעלמה ולפעמים אף השתמשות באמצעים גסים וברוטליים של איומים ואמצעי כפייה. מן ההכרח ללחום על כל מקום ומקום.⁷⁹

לפי לייבוביץ' עלו הבעיות העיקריות מ'השטח': מאנשי ההסתדרות הנאמנים בכל מקום ומקום.

בתוך ההסתדרות פנימה היו לייבוביץ' ואנשיו ביקורתיים וזועמים הרבה יותר. למשל: במכתב שנשלח לאנשי ועדה הסתדרותית אשר התמנתה לחקור בתלונות העובד-הדתי על מעשים של כפייה אנטי-דתית כתב לייבוביץ': 'המדריך הממונה [בכפר ליפתא – צ"צ] ... איים עליהם באיום מפורש שאם ידרשו חינוך דתי, יזיק להם הדבר מבחינת סיפוק מזונותיהם, סיפוק הלבשה וסיפוק עבודה'. באותו מכתב השתמש לייבוביץ' בניסוחים דומים לאלה של ח"כ ד"צ פנקס וטען: 'מוסדות ההסתדרות ... צריכים לדעת את המצב האמיתי; לדעת שניצני גישה אינקוויזיטורית-יבסקית של שנאת דת ישראל ודיכוייה נראים במקומות אחדים בהסתדרות'.⁸⁰

כאמור, אף שמבחינה משפטית טהורה אין עשרות עדויות סובייקטיביות יכולות לשמש ראיה חותכת, אין ספק כי היה בסיס למסקנות ועדת החקירה הממשלתית

בנושא הכפייה האנטי-דתית. ברשימות שכתב לעצמו יצחק בן-צבי – הנציג הבכיר של תנועת הפועלים בוועדה – תוך כדי מהלך עבודתה ציין: 'המחלקה [מחלקת התרבות – צ"צ] לא הוציאה חוזר על גזיזת הפיאות אבל ראתה והחרישה [ההדגשה במקור – צ"צ]. ועל מנהלה, נחום לוין, כתב:

עיקר החטא של מנהל המחלקה היה לא בזה שהוא טיפל במסירות בענייני התרבות, אלא שנטל עליו כתר שני – כתר החינוך. אילו היה מסרב בהחלט, היתה מחלקת החינוך מוצאת דרך לשתף גם את הגורמים הדתיים, כפי שהיא מוצאת דרך לשתף את הגורמים הדתיים בחינוך בכלל.⁸¹

יוצא שגם י' בן-צבי סבר כי עיקר האשמה בכפייה האנטי-דתית במחנות העולים נופלת על הדרג המשני: נחום לוין ואנשיו. ועיקר אשמתם... יוזמות היתר החינוכיות שלהם.

לא נביא עוד משלל העדויות שהעידו 89 העדים שהופיעו לפני הוועדה; נציין רק כי יש ביניהן חמורות ביותר: עדויות על אלימות פיזית ועל סנקציות קשות שהופעלו כדי לכפות על עולים חינוך אנטי-דתי ולמשכם לעבר העולם החילוני.⁸² אולם יש ביניהן גם עדויות רבות המוכיחות על פערי חינוך ועל הבדלי מנטליות בין חוגי פועלים לחוגים דתיים, כגון עדויות נגד מדריכים מן השמאל שנהגו ב'פריצות' וצירפו בנות ובנים יחדיו בעת טיולים, שירה וריקודים,⁸³ עדויות על סרטים והצגות 'לא חינוכיים' שהובאו למחנות העולים,⁸⁴ עדויות על מדריכים ומדריכות בלבוש 'לא צנוע'⁸⁵ ועל חילול שבת בפרהסיה,⁸⁶ עדויות על מעשי היתול וליצנות כלפי מורות דתיות,⁸⁷ וכו'.

סך כל העדויות שהצטברו בוועדה הוליך למסקנות שהתקבלו פה אחד על דעת כל חברי הוועדה: היתה כפייה אנטי-דתית בחינוך ילדי העולים. האחריות הוטלה על כתפי נחום לוין ואנשי מחלקת התרבות.

עדויות של נחום לוין

נחום לוין הוזמן להעיד לפני ועדת פרומקין בשלב מוקדם של עבודתה. במרכז עדותו עמדה סקירה של עבודת מחלקתו במחנות העולים. הוא כלל לא התבקש – וגם לא ביקש בעצמו – להשיב על הטענות וההאשמות הספציפיות שהועלו נגדו ונגד אנשי מחלקתו משך כל חודשי עבודת הוועדה. נראה שהיה חדור תודעת שליחות עמוקה ובטוחה, והיה כה משוכנע כי 'המוני העולים קיבלו בתודה ובסיפוק רב את עבודת מחלקתו גם במחנות וגם ביישובי העולים'.⁸⁸ הוא לא העלה כלל בדעתו כי ועדת פרומקין תאשימו, תביא עליו את פיטוריו ותורה להפסיק את כל עבודת מחלקת התרבות במחנות העולים. גם בדיון פנימי במפא"י השתמש לוין בנוסח דומה הבטוח כל כך בצדקת דרכו: 'אנו מעוניינים מאוד, גם מבחינה תנועתית וגם מבחינה אנושית, כי האמת תצוף בכל הדרה, כי האמת מאוד מהודרת ואין לנו מה להתבייש באמת הזאת שעשינו אותה במחנות'.⁸⁹ בסמוך לסיום העבודה של ועדת פרומקין כתב י' בן-צבי לעצמו: 'יש האשמות שהיה בידי הוועדה לגבות עדויות ולא גבתה. יש להצטער על זה. אולם לא הביאה מחלקת התרבות את העדים, בשעה שבכל העיתונות נתפרסם

שהוועדה מקבלת עדויות והיא יושבה ... שלושה חודשים רצופים [ההדגשה במקור – צ"צ].⁹⁰ טענת בן-צבי היתה כי מחלקת התרבות בפרט ותנועת הפועלים בכלל לא טרחו די במלאכת ההתגוננות נגד האשמות הדתיים. הפרוטוקולים של דיוני הוועדה מוכיחים כי טענה זו נכונה. ואולי בכך הסביר בן-צבי מדוע הוא חתם והצטרף לכתב ההאשמה החריף כל כך נגד אנשי תנועתו.

על הנאיביות של לוין ושל מחלקתו, שרצו להביא לעולים את 'המאחד', תעיד יוזמה שסיפר עליה לוועדה: הוא פנה לכל תנועות הנוער, מהשומר-הצעיר ועד צעירי-אגודת-ישראל, לבוא כולם יחד ולהביא את 'המשותף לנוער במחנות', את 'דבר ארץ-ישראל לנוער במחנות'.⁹¹ לטענתו השתתפו בסופו של דבר במפעל נציגי השומר-הצעיר, התנועה-המאוחדת, 'הצופים', בני-עקיבא, 'עזרא' וצעירי-אגודת-ישראל. אלו הדריכו כ-400 נערים ונערות בשלושה מחנות במשך כחודש ימים. איך היה אפשר לעשות כן במשותף – על כך לא פירט לפני הוועדה. ואפשרות מימושה של יוזמה כזאת נותרת תמוהה: איך מצרפים תכנים של השומר-הצעיר לאלו של 'עזרא' וצעירי-אגודת-ישראל? איך מסכימות תנועות חרדיות קיצוניות להוצאת בנים ובנות למפעל חינוכי משותף לחודש ימים מחוץ לבתי הוריהם? איך מגיבים על כך ההורים? בדיון בסיעת מפא"י בכנסת (בהשתתפות חברים מן ההסתדרות) חזר לוין וסיפר על מבצע זה. אולם כאן הוסיף את השקפתו האמיתית: 'השתתפו גם צעירי-אגודת-ישראל, ולא עשינו זאת ברצון, כי מה יש לו לצעיר מאגודת ישראל לספר לנוער העולה? הוא עצמו בגלות, הוא עצמו זקוק לרחמים מבחינה זאת'.⁹²

נחום לוין שאף להוכיח לוועדה כי היה מודע לצורך לתת תפקידים לאנשים דתיים במחלקת התרבות. לטענתו, בינואר 1950 מתוך 157 מורים בסך הכול היו 77 מורים דתיים, 'כלומר כמעט 50%'.⁹³ הוועדה כפרה בנתוני לוין על המורים הדתיים, ערערה על הגדרתו 'מיהו דתי' וקבעה: 'המספרים אינם ביחס מתאים לדתיים שבקרוב המחנות, אשר לפי האומדן של הוועדה מהווים כ-70–80 אחוז מכלל העולים'. והבעיה לא היתה רק של סטטיסטיקה כוללנית, אלא גם של מחנות ספציפיים. לדברי הוועדה 'על בית ליד (ז)', למשל, נמסרו עדויות כי מתשעה מורים אחד בלבד הוא דתי. כן נמסרה עדות שבין 28 מורים ומורות בעין-שמר, המאכסנת רק עולים מתימן, רק שמונה הם דתיים'.⁹⁴

נ' לוין העיד בוועדה כי לא נתנו ל'ועד הישיבות' לפתוח בתי ספר במחנות: 'אני מודה כי לא נתנו לעשות זאת. לא הכחשתי ואינני מכחיש ולא אכחיש לעולם. לא נתנו, לא להם ולא לאחרים, שגם הם נכבדים וחשובים מאוד במדינה'.⁹⁵ הוא טען כי הקו החינוכי שאישר שר החינוך והתרבות היה כי 'יש לשמור מכל משמר על אחידות [ההדגשה שלי – צ"צ] מרכזי הילדים במחנות'.⁹⁶ אנשי 'ועד הישיבות', לטענתו, 'הרעילו את המחנות ברעל הפילוג ושנאת אחים'. אולם, כך קבע, הוא דחה אותם כשם שדחה את אנשי זרם-העובדים.⁹⁷

הוועדה לא קיבלה את טיעוניו של לוין בנושא זה והעירה כי 'זרם העובדים של חוגים כמו השומר הצעיר ... היו מיוצגים די צורכם במנגנון המחלקה שבמחנות'. היא ציטטה את מנהל המחוז במחלקת התרבות שבפיקוחו כל מחנות התימנים, שהעיד כי 'רוב העובדים במחנות ובמחלקתנו הם חברי ההסתדרות'.⁹⁸

סוף עדותו של לוי'ן הוקדש לחינוך ילדי התימנים, לאותו 'השבט האציל והפרימיטיבי גם יחד'. כאן טען:

התלבטנו כיצד ללכת בהסתמך על מסורת הדורות שלהם ויחד עם זה להקנות להם את יסודות ההשכלה האלמנטריים, הווי המדינה, הווי היישוב וכל מה שמהווה את המפעל הגדול של מדינת ישראל. סוף סוף מתפקידנו ומתפקיד המדינה לא להשאיר גלות בגלותה, אלא לעשותה שותף נאמן למהפכה הישראלית הכבירה, הגדולה והמופלאה שנתחוללה ושביטויה הוא מדינת ישראל ומפעלה.⁹⁹

אבל, כפי שכבר ראינו, 'שותף נאמן למהפכה הישראלית' אצל לוי'ן פירושו היה אדם ישראלי חדש: ללא פיאות, ללא מבטא זר, ללא המסורות 'הפרימיטיביות'.

מסקנות ועדת החקירה

בפרק המסקנות¹⁰⁰ של עבודתה התייחסה הוועדה לשלושת התחומים שהתבקשה לחקור: (1) הכפייה במחנות; (2) הקטרוגים בעיתונות; (3) מקורות התעמולה בחו"ל. ביחס לכפייה האנטי-דתית במחנות הגיעה הוועדה למסקנות האלה: (א) 'לא היתה מצד הממשלה כל כוונה לכפייה [אנטי] דתית'. היתה כאן קביעה חד-משמעית שלא היתה מדיניות ממשלתית של כפייה אנטי-דתית; (ב) 'היתה שגיאה פטאלית למסור את חינוך ילדי המחנות בכלל, ויוצאי ארצות המזרח בפרט, ובייחוד את יוצאי תימן, טריפוליטניה ומרוקו לידי 'המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית בקרב העולים'.

הוועדה הדגישה את 'אי התאמת המנגנון [של המחלקה לתרבות – צ"צ] הן ביחס למנהגיהם ודרכי חייהם של העולים – השטחיות בטיפול בבעיות הדתיות של העולה והילד'. הוועדה ציינה כי 'עבודה כבדה רבצה על גבי העובדים בתנאים די קשים, והם גילו מסירות רבה בתפקידם הכללי'. אולם 'המנגנון ראה כתפקיד ראשון סיגול הילד להווי הארץ-ישראלי כפי שהוא מצוי בקרב החברה שלו, ובחיי יומיום שלו. והטעות היסודית היתה שמדד לו במידה שמודד לעצמו או במידה שמודדים לעולים מארצות אירופיות'.

באשר להאשמות ספציפיות קבעה הוועדה: (1) 'גזיזת פיאות היתה שיטה ולא מקרה... (2) 'גם הפרעת לימוד תורה היתה שיטה... (3) 'לא דקדקו די בשמירת שבת ובתפילה ואף היו מקרים של הפרעת תפילה... יחד עם זאת, הדגישה הוועדה כי 'כל זה לא בא כמלחמה מחושבת בדת, כמטרה לעצמה, אלא כהחשת פרוצס ההסתגלות הנשאפת. ולא היתה הצדקה להאשים את שליחי הממשלה במחנות ב"אינקוויזיציה" וב"רצח תרבותי"'.¹⁰¹

באשר למאבק בין תנועת הפועלים למפלגות הדתיות על חינוך הילדים במחנות פסקה הוועדה: 'מצד אחד היה רצון להכשיר את העולה והנוער להסתדרות, ולא לחזק את המפלגות הדתיות. מאידך, ההתעוררות בחוגים הדתיים אמנם היתה תמימה ולשם שמים כדי לחזק את הדת בקרב העולים, אבל גם כאן לא נעדר הרצון לחזק את המפלגות הדתיות ולהחליש השפעת מפלגות אחרות על אותם עולים'. יש כאן חוסר

איוון בולט בניסוח מסקנות הוועדה: לאלו ולאלו היו שיקולים מפלגתיים ורצון 'לצוד נפשות', אולם לפי ועדת פרומקין 'ההתעוררות בחוגים הדתיים היתה תמימה ולשם שמים'.

כאשר סיכמה הוועדה מי הנושאים באחריות – הבליטה את התלבטויותיה: לכאורה שר החינוך והתרבות 'הוא הנושא באחריות הכללית על כל ענייני משרדו'. אולם 'אי אפשר להטיל את האחריות על מר שזר, שהרבה זמן בתקופת התפתחות העניינים היה חולה ונמנעה ממנו האפשרות של טיפול אישי ויסודי'. כלומר: השר יצא חף מאחריות לכפייה האנטי-דתית אך ורק בגלל מחלתו והיעדרויותיו.¹⁰¹ בגלל היעדרויותיו של שזר נותר אפוא להאשים את הממשלה כולה 'הנושאת באחריות הקולקטיבית לכל ענייני המדינה, בכלל זה חינוך העולה'. אבל כאן חשה הוועדה כי האשמה כזו תהיה סתמית וכוללנית מדי.

ולכן ירדה הוועדה דרג והאשימה את נחום לוין, אף על פי שלוין 'הוכיח כי בתקופות מסוימות הודיע לשר החינוך שאין הוא ומחלקתו יכולים לטפל בתפקיד זה, ודרש העברת החינוך לאגף החינוך'. הוועדה קבעה כי אין היא 'מוצאת אותו אחראי על עצם העובדה שענייני החינוך במחנות נמסרו לו ונמצאו ברשותו, אבל כל זמן שהעובדה קיימת, הוא הנושא באחריות על מעשיו ועל מעשי המנגנון הענף אשר תחת פיקודו ופיקוחו, הן כלפי הממשלה והן כלפי הציבור, מאחר שהוא אשר התווה את קווי הפעולה ומינה את המנגנון'. לוין הוכרח להתפטר, והפעילות החינוכית בקרב ילדי העולים הועברה למחלקת החינוך. כן גונו במיוחד רכז תרבות ומדריכה בשני מחנות של יוצאי תימן, אשר אולצו אף הם להתפטר ממשרותיהם, אם כי סודרו להם משרות חלופיות.¹⁰² יחד עם זאת, הוועדה פטרה את נחום לוין ואנשיו מ'האשמות כלליות ובלתי מבוססות כגון 'מעשי אינקוויזיציה' ו'רצח תרבות עם'.

ביחס לשתי המשימות האחרות של הוועדה – 'לחקור אם הקטרוגים בעיתונות נכונים ומי אחראי להם' ו'לבחון מקורות התעמולה בחוץ לארץ בקשר עם ההאשמות האמורות' – הסיקה הוועדה מסקנות פחות משמעותיות. בקשר לעיתונות קבעה: 'האחריות על הפרסום בעיתונות המקומית חלה, בדרך הרגילה, על העיתונאים וסופריהם, ובמידה שהעיתון הוא שופרה של מפלגה מסוימת, גם על המפלגה'. ובקשר לתעמולה בחו"ל פסקה: 'את מקור התעמולה בחוץ לארץ ביחס להאשמות בכפייה דתית במחנות יש למצוא בחוגים דתיים במדינה ובעיתונות הישראלית. האות ניתן בשאלתה בוועדת החינוך של הכנסת, ובאו דרישות לעזרה מוסרית מרבנים ומהמרכז העולמי של המזרחי. האחרון ביקש לשתף את העיתונות ... הוועדה סבורה כי מזכותה של יהדות הגולה לגלות עניין במה שמתרחש במדינה, בפרט לדברים הנוגעים לכלל ישראל, ובמידה שלא מגיע הדבר להתערבות בענייניה הפנימיים של המדינה, מותר לה לפנות אל ממשלת ישראל בהצעות ודרישות מתאימות'.¹⁰³ במסקנה האחרונה של הוועדה ודאי עמדה נגד עיניה תשובתו של בן-גוריון ל'גוף הדתי המאוחד באמריקה' אשר הגיב למברקה בנושא חינוך ילדי מחנות העולים בראשית פברואר 1950, ומכתבו התפרסם בכל העיתונות היהודית בארץ ובעולם:

מברקכם קיבלתי ומסרתי תוכנו לממשלה כולה. איש מאתנו אינו שולל זכותו של יהודי באשר הוא לחוות דעה וגם להביע דברי ביקורת בענייני מדינת

ישראל ... אם יש ברצונכם להשפיע השפעה ישירה על כיוונה של ממשלת ישראל ולחזק זרם מסוים בתוכנו, הדרך היעילה ביותר היא שאתם ואלה שאתם מדברים בשמם תבואו אלינו ותתיישבו בארץ. אני מבטיח אתכם שכל אחד מאתנו ישמח לבואכם.¹⁰⁴

הוועדה יצרה, למעשה, מעין ניסוח של פשרה בין עמדת בן-גוריון לעמדת יהודי התפוצות: מותר ליהודים 'לגלות עניין', אך אסור להם להתערב 'בעניינים פנימיים'. ניסוח זה יתקשה לעמוד בפני ביקורת.

התגובות בממשלה ובכנסת לוועדת החקירה

תוך כדי עבודתה של ועדת פרומקין – ואחרי התדיינות מרובה¹⁰⁵ הושג הסכם בין מפא"י לבין החזית-הדתית על חינוך ילדי העולים במחנות. עיקרו של ההסכם – שגובש באמצע מארס 1950 והחזיק מעמד פחות משנה – כלל העברת החינוך במחנות העולים ממחלקת התרבות למחלקת החינוך של משרד החינוך והפרדה בין חינוך ילדי התימנים לבין חינוך ילדי שאר העדות.¹⁰⁶ בהסכמת מפא"י הוגדרו כל ילדי התימנים במחנות העולים כדתיים, ונקבע כי לכולם יוענק חינוך דתי (כולל אפשרות של חינוך נוסח זרם-העובדים-הדתי). למרות לחצי החזית-הדתית לא הסכימה מפא"י להגדרה דומה לגבי ילדי עדות המזרח האחרות והוריהם נדרשו לבחור בין חינוך חילוני לחינוך דתי. הכול ידעו כי כשמדובר ב'בחירה חופשית' בתנאי המחנות אין זו בחירה חופשית כלל וכלל. היתה כאן כניעה ברורה של החזית-הדתית בנושא חינוך ילדי עדות דתיות-מסורתיות שונות, כילדי יהודי מרוקו, ילדי יהודי לוב ואחרים. החזית-הדתית הסתפקה בניצחונה החלקי בנושא חינוך ילדי תימן במחנות בלבד, וגם בנושא זה לא לקחה בחשבון כי מחנות העולים יפורקו שבועות אחדים אחרי חתימת ההסכם עם מפא"י.¹⁰⁷

פחות מחודשיים אחרי ההסכם בין מפא"י לבין החזית-הדתית על חינוך ילדי העולים הגישה ועדת פרומקין לממשלה את הדו"ח שלה ואת מסקנותיה. ראש הממשלה, ד' בן-גוריון, אשר ביקר את הדו"ח כולו,¹⁰⁸ הודיע לכנסת כי 'הממשלה לא קיבלה הדין וחשבון של הוועדה כי נתחלקו הדעות בעניין זה, אולם הממשלה קיבלה מסקנות הוועדה, ומסקנות אלו היא קיבלה "בכללן"'. פירוש הדבר, שאין היא סומכת ידיה על כל פרט ופרט במסקנות, כי ישנן מסקנות שלא היו כלל בסמכות הוועדה'. המשמעות המעשית של הודעת בן-גוריון היתה הצהרה עקרונית על הצורך להילחם בכל כפייה אנטי-דתית וגיבוי לפיטורי שלושת אנשי המחלקה לתרבות – לוין, אלדמע וזהבי. באותה הזדמנות ציין בן-גוריון בהבלטה כי 'הוועדה לא היתה ועדת שופטים, אלא ועדת חקירה ... ואין היא מחייבת שום איש; היא רק מבררת ומגישה מסקנות'.¹⁰⁹ כחצי שנה מאוחר יותר, בדיון אחר בכנסת על דו"ח ועדת פרומקין, חזר בן-גוריון על עמדתו וקבע שוב: 'לא קיבלנו את הדין וחשבון ... והיו לנו כמובן נימוקים מספיקים לכך. קיבלנו את המסקנות, וגם המסקנות רק בכללן ... גם אילו לא היתה זו רק ועדת חקירה אלא חבר שופטים, הרי גם במשפט יש אפשרות לערעור ... מותר לבקר גם ועדה חוקרת, ואין לשחרר הוועדה מביקורת בנימוק שזוהי ועדה

ממשלתית. אפילו הממשלה עצמה מותר לבקר.¹¹⁰ על עמדה זו של אנשי מפא"י הגיב בזעם מנהיג הפועל-המזרחי, שר הפנים מ' שפירא, וטען: 'הכך נחנך את הציבור שלנו לכבד דינים וחשבונות של ממשלתנו. הואיל והם אינם מוצאים חן בעיני משהו? אילו היה הדין וחשבון קובע שכל מה שהדתיים טענו אין לו שחר ... אז הייתם מקבלים את הדין וחשבון הזה לתשומת לבכם.'¹¹¹ ושר הסעד, הרב יצחק מאיר לוין, קבל כמה חודשים אחרי פרסום הדו"ח: 'הצעתי שיוסקו מסקנות מרחיקות לכת, כדי למנוע את האפשרות שהדבר [כפייה אנטי-דתית – צ"צ] יחזור ויישנה בעתיד, אולם הדבר הזה לא נעשה.'¹¹²

נציגת תנועת-החירות, ח"כ אסתר רזיאל-נאור, הביעה בכנסת תמיכה עזה בוועדת פרומקין. היא דיברה על 'ועדה שגילתה אומץ לב אזרחי, ואמרה את הדברים כפי שנראו לה, למצפונה, מתוך חקירת הדברים וללא יראה מדעת הקהל וממפלגות'.¹¹³ רזיאל-נאור שמחה לאידם של מפא"י ותנועת הפועלים, אולם נראה כי דבריה ביטאו גם את זיקתה ואת זיקת חברים בולטים במפלגתה למסורת היהודית ואת כעסם על הפגיעה בהם.¹¹⁴

את ההתקפה הבוטה ביותר על דו"ח ועדת החקירה הוליכו אנשי מפ"ם, אך הצטרפו אליהם גם חברי כנסת אחדים ממפא"י וכמה מן הציונים-הכלליים. ח"כ פייגה אילנית (מפ"ם) כינתה את הוועדה 'ועדה של "אנשי שלומנו" לסידור בעיות "מטרידות" פנימיות' וועדה 'מטעם'. היא טענה כי 'אין איש בציבור שיאמין, כי בזדון וכשיטה גזזו פיאות'.¹¹⁵ חבר מפלגתה, ח"כ א' ציזלינג, טען גם הוא כי 'לידתה של הוועדה לא היתה בטהרה' וכי הדו"ח שלה יצר 'אגדה' שאותה יש לבחון. ציזלינג הציע בשם מפ"ם להקים ועדת חקירה פרלמנטרית חדשה שתבחון את 'עיוות הדין' של דו"ח ועדת פרומקין.¹¹⁶ תמיהה מסוימת מעוררת הביקורת הנוקבת שהושמעה על הוועדה מפי חברי מפא"י, שהרי מינוי הוועדה היה כל כולו ביוזמתם, והם עקבו כל הזמן אחרי תהליך עבודתה. ח"כ מ' גרבוזסקי טען: 'אני רחוק מרחק רב מלהטיל צל של ספק ביושר האישי של הוועדה הזאת, אך כל ועדה יכולה לטעות'.¹¹⁷ חברו לסיעה, איש תנועת המושבים, ח"כ ע' אסף, היה חד יותר וקבע כי 'הוועדה היתה חד-צדדית', כי 'אנשים הואשמו והורשעו בלא הצדקה' וכי 'נכשלה הממשלה ונכשלה הוועדה'.¹¹⁸ גם יושבת ראש ועדת החינוך של הכנסת, נציגת הציונים-הכלליים, ש' פרסיץ, טענה בשם של אנשי מחלקת התרבות, שהואשמו ללא כל יכולת של ערעור: 'הייתכן שיבוא ציבור עובדים וידרוש, "תנו לנו את האפשרות להוכיח שאנו חפים מפשע", והכנסת והממשלה יאטמו את אוזניהם ולא ישמעו את זעקתם. הייתכן?¹¹⁹ נימוקיה של ח"כ פרסיץ נגד הוועדה היו פורמליים בעיקרם: מעל לכל ערכאת דין ראשונית יש ערכאה גבוהה יותר שבה ניתן לערער. ומדוע אין זכות דומה לאנשי חינוך כל כך מסורים?

לביקורת החמורה שהושמעה בכנסת התייחסו מחברי הוועדה. ח"כ א' אלמליח (ספרדים) טען: 'מבין חמשת חברי הוועדה, שלושה אינם משתייכים לחזית הדתית, ואיש לא יחשוד, לא בחבר הכנסת בן-צבי ולא בי, שהיתה לנו מטרה מיוחדת דווקא לגלות מומים שאינם קיימים ועובדות הקלוטות מן האוויר. להפך ... השתדלנו בכל מאמצי כוחנו לכסות טפחיים ולגלות רק טפח ... בהרבה מקומות בדין וחשבון

המתקנו את הסגנון.¹²⁰ ח"כ י' בן-צבי (מפא"י) הסביר מדוע איננו יכול לעבור בשתיקה על כמה מדברי הבלע שנשמעו ביחס לוועדה וכי הדין וחשבון שלה היה 'שעיר לעזאזל'.¹²¹ וח"כ א"ח שאג (החזית-הדתית) קבע בהודעה אישית שמסר בכנסת כי 'הוועדה הוציאה את הדין וחשבון פה אחד, לא רק בתוכנו, אלא גם בניסוחו ובסגנונו'. הוא שאל: 'רבותי, איך אתם מתארים לכם דין וחשבון כזה פה אחד בין אנשים מחוגים שונים, אם לא כפי שהזכיר ... מר אלמליח, שהיא כיסטה טפחיים וגילתה רק טפח? היינו, שהווייתורים היו לא לגלות את כל האמת, אך חס ושלום לא סילוף האמת במשהו.' ח"כ שאג טען בחריפות 'על הממשלה ועל ראש הממשלה: ... אנו היינו שליחכם ומילאנו את השליחות באמת ובאמונה, בצדק ובתום, ואתם נתתם שהדין וחשבון של ועדת החקירה יעמוד על סדר היום של הכנסת במשך חצי שנה, ולא היה מי שיגן עליו'.¹²²

טענות עובדי המחלקה לתרבות אחרי מסקנות ועדת החקירה

כאשר פורסמו מסקנות ועדת פרומקין תבעו אנשי המחלקה לתרבות כי תיערך 'חקירה חדשה ויסודית של ענייני החינוך במחנות'.¹²³ הם הכריזו על 36 שעות שביתה והקימו מתוכם ועדה אשר פרסמה חוברת ובה הסתייגויות העובדים באשר למסקנות הוועדה. בחוברת, שהופצה בין אישים רבים, ביקשו חקירה מחודשת בנושאים ספציפיים.¹²⁴ טענותיהם זכו לגיבוי ציבורי גדול, אך הדבר לא הועיל להם. כך, למשל, נכתב מאמר מערכת בעיתון ההסתדרות דבר:

הציבור כולו של עובדי מחלקת התרבות אינו ציבור נעלם ואלמוני. הוא ידוע בארץ וידועות פעולותיו. ידועה גם גישתו אל פעולת התרבות בארץ וידועה גישתו אל ערכי המסורת היהודית ואל הפעולה בקרב עולים ואל פעולת התרבות והחינוך בקרב עולים המושרשים בערכי המסורת ובהווי דתי. אם ציבור זה תואר כשם שתואר בדין וחשבון זה, הרי שיש לבדוק לא רק את הציבור, אלא, וקודם כל, את הדין וחשבון ... אמנם אין זו תביעה רגילה לגבי ועדת חקירה כזו ... אך ההאשמה הכלולה בדין וחשבון על ציבור עובדי מחלקת התרבות היא כה רצינית – ולא רק לגבי הציבור הזה אלא כלפי היישוב כולו ... שכל ערעור על מסקנותיה ... יש לו על מה להתבסס ... לא ייתכן לשלול את זכות הערעור על פסק דין כזה.¹²⁵

אפרים צורף, שהעיד על עצמו כי 'כיהן 25 שנים בהוראה דתית ברשת בתי הספר של "המזרחי" ... חיבר ספרים ומאמרים ברוח של חרדה ואהבה לקודשי ישראל ומורשתו, ומשדר פירושים דתיים לשלושה ספרי תנ"ך בקול ישראל', פרסם קריאה נרגשת 'באוזני הממשלה והכנסת'. כאחד האישים הדתיים שעבדו לצדו של לויין ביקש להיות לפה לכל חבריו הדתיים ותבע ש'יחודש נא הבירור תוך אטמוספירה יותר שלווה, שקולה ובהירה, כמצוות חז"ל: "היו מתונים בדין"'. באופן ספציפי העיד כי יחסו של לויין לאנשי דת ומסורת היה יחס חיובי: 'לא אוכל לידום, בהכירי את האיש, את מזגו וטעמו זה שנים מספר, נוכחתי לא אחת כי יחסיו לאנשי דת ומסורת בכלל חיוביים וכנים היו בהחלט כפי שנתגלו בשיחותיו ובמעשיות'

[ההדגשה במקור – צ"צ]. הוא כתב כי סבר שלכל היותר 'יפוטרו שני רכזים או שני מורים שנכשלו בשגגה או שזלזלו בקודשי ישראל – וחסל'. בסוף דבריו קבע: 'שגו ונכשלו מאוד אלו שלא מסרו את כל עניין החינוך במחנות מלכתחילה לרשות אגף החינוך על זרמיו המצוידיים במנגנון פדגוגי ואדמיניסטרטיבי ומלומדי ניסיון. את אלו יש להאשים ויהיו אשר יהיו!' [ההדגשה במקור – צ"צ]. יש כאן תביעה ברורה להאשים את שר החינוך ולא את נ' לוין.¹²⁶

נ' לוין קיבל גם שורה ארוכה של מכתבי תמיכה. בין היתר כתב לו ד"ר שאול לוין: 'ברגע שהגיעו אלי הידיעות על העוול הגדול שנעשה לך התעוררה בי הרגשה עזה, שאינה נותנת לי מנוח, כי נעשתה כאן שערורייה וכי חייב היה להימצא כאן קרבן חטאת עבור טעויות של משהו אחר.' אפרים שמואלי, מבית המדרש למורים ולגננות בחיפה, כתב: 'נפגעתי אף אני מפסק דין זה. אמנם אני יודע את כל הפרטים, אבל אני מעלה על הדעת שאתה סרחת, ובמידה כזו. מובטחני שיש כאן רדיפה דתית ותמיהה על כמה מן השופטים מחווי הדעה.'¹²⁷

במסיבת עיתונאים אשר כינסו אנשי המחלקה לתרבות עמד דוברם, יוסף שקד, 'על הרקע הציבורי בו ניהלה הוועדה את עבודתה, שהוא שהביאה לכלל מסקנותיה המוטעות'. שקד טען – בשמו ובשם חבריו – שמונה טענות:

(א) המחנות הם בבחינת 'ארץ לא נודעת' הדורשת זמן ומאמצים מרובים ללימוד בעיותיהם. (ב) המחנות הם קדרת השותפים, קדרה רותחת, ואלמנטים שונים מעוניינים לנצל 'מדבר אנושי' זה. (ג) שאיפת הממשלה לגול מעל עצמה את האשמה המוטחת נגדה, כאילו היא בונה 'מדינת משטרה', דחפה את שליחיה מעבר לאמת והביאה 'שעיר לעזאזל' – את עובדי המחלקה. (ד) עבודת הוועדה התנהלה באווירה של חשדות ותעמולה נסערת ובלא יודעים הושפעה הוועדה, כנראה, מאווירה זו. (ה) ייתכן שהיתה כאן עדות שקר או 'עדות פרימיטיבית', שתיארה עובדות מסולפות. (ו) לכל הדעות קיימת אפשרות של טעות בהערכת עניינים וקביעת יחסים לדברים. (ז) אם קציצת פיאות והפרעות ללמוד תורה היתה שיטה, כיצד מתיישב הדבר עם העובדה של גיוס מורים דתיים ואספקת ספרי קודש וכו' למחנות? (ח) אלה המאמינים בדו"ח ומסקנותיו, כיצד העלו על דעתם שציבור שלם ירד ירידה מוסרית כה עמוקה?¹²⁸

בכל שמונת הטיעונים בולטת הפגיעה הרגשית החזקה שאנשי המחלקה לתרבות נפגעו. אולם, למעשה, אין בטיעוניהם משום תשובה לביקורת הכלולה בדו"ח. הם טוענים כי לוועדה היה קשה לחקור וכי האווירה סביב אנשי המחלקה לתרבות בעת החקירה היתה מאוד לא אוהדת. טענות אחרונות אלו הן טענות נכונות, אך עדיין אין בהן משום תשובה.

נ' לוין ביטא את זעמו על הדו"ח בדברים שרשם בפנקס אישי קטן. אפשר שמה שכתב הוא משום ראשי פרקים לקראת שיחות או לקראת דברים ארוכים יותר אשר חשב לכתוב מאוחר יותר ולא כתב. בפנקסו נרשם:

כאן קרה אסון כפול: (א) דווקא האיש שהאמנתי כל כך ושראיתיו לא רק כנציג התקופה המפוארת ביותר אלא כנציג המצפון (אחרת אי אפשר לו לאיש לייצג לא תקופה זו ולא אחרת ...) דווקא הוא הרע עמי כל כך [לא ברור לי במדויק למי הכוונה. לבן-גוריון? לשזר? לבן-צבי? – צ"צ]. (ב) נעשה עוול איום לדרך שאתה מייצגה. הותקף מפעל חלוצי. הסתמכות על עדי קטגוריה ואי הסתמכות על עדינו.

בקטעי דברים הנראים כטיוטת מכתב לבן-גוריון כתב לוין:

(1) הייתי מאושר יותר לו נפגשנו ... בעיות ציבוריות, בעיות תחוקה ... אני מקווה שעוד תינתן לי השנסה ... (2) הצד הציבורי: ההתקפה היא נגד מחלקת התרבות, מחלקת הקליטה, המרכז לחינוך ... המחלקה [לתרבות – צ"צ] נושאת בעול כל ההאשמות וזהו עוול משפטי [ההדגשה במקור – צ"צ] ... החינוך להסתדרות כפשע ... מהי הסיבה האמיתית? [ההדגשה במקור – צ"צ] המלחמה היא על דמות העלייה ושלטון עליה ... הם [החוגים הדתיים – צ"צ] הבינו כי 'אחידות' פירושה ארץ-ישראל החדשה, החלוצית וכו' וכו', והם הבינו כי בלי שערורייה הדבר לא ילך ... בקיצור תעודה שיש לבטלה כעפרא דארעא ובפומבי ובתנופה ציבורית ... (3) הצד האישי: הוא חמור מבחינה מוסרית ... לא התפטרתי ... חוץ מהרדיו ... השר או אברך¹²⁹ צריכים להתפטר ... מדוע ייכרת הענף שנטעתיו ... ריהביליטציה. הכרח מוסרי ומחויב צדק ... ומינוי מידי ... נציג ישראל לקשרי תרבות עם תפוצות ויועץ ראש ממשלה בענייני הפעולה התרבותית בעם [ההדגשה במקור – צ"צ] עד אשר יתברר העניין ... אחר זה חזרה לקן ... הכרח הוא שאשמע מלות עידוד.¹³⁰

היו ללוין ציפיות גדולות מבן-גוריון, שלא התממשו. בסמוך לפיטוריו מונה כשליח בברזיל של המחלקה לחינוך ותרבות של הסוכנות היהודית, וכך הורחק מן הארץ.

מקרה נס-ציונה

כאמור, תביעות אנשי המחלקה לתרבות כי האשמתם תיבדק מחדש – ותביעות חברי הכנסת השונים כי תוקם ועדת חקירה חדשה – כולן נענו בשלילה. מסקנות ועדת פרומקין קבעו במפורש את אחריות המחלקה לתרבות, ולמעשה את אחריותם של חוגי תנועת הפועלים, לכפייה אנטי-דתית על ילדי העולים. אולם למעשה לא חולל דו"ח ועדת פרומקין כל שינוי ממשי במדיניותם של מפא"י וההסתדרות בחינוך ילדי העולים, ולמעשה התכוונו להמשיך ולפעול בדרכים שהיו מקובלות עליהן עוד מימי היישוב. בעקבות דו"ח הוועדה הסתפקו בפיטורי כמה פקידים ותו לא. יעיד על כך מקרה נס-ציונה שלא אירע אמנם במחנות עולים, אך הוא מעיד על בעייתיות דומה: ב-4 ביולי 1950 התפרסם בעיתון הצופה מאמר שכותרתו 'מכתב המדבר בעד עצמו'. הובא מכתב רשמי של מועצת פועלי נס-ציונה בחתימת מזכיר המועצה בנוסח הבא: 'ח"נ, נודע לנו כי רשמת את ילדך לבית ספר של זרם אגודת ישראל (מזרחי). אנו מניחים כי עשית זאת מתוך טעות. ולכן הנך נדרש לבקש מיד אצל הפקיד הרושם במועצה המקומית את העברת ילדך לזרם העובדים. באם לא תעשה זאת מיד נראה את

חברותך בהסתדרות כמפוקפקת. 'מערכת הצופה הוסיפה: 'מכתב בנוסח זה נתקבל על ידי כמה עשרות מתושבי נס־ציונה. שלושה מכתבים כאלה על שלושה שמות שונים שמורים במערכת. 'על מקרה זה, הדומה למקרים שהוזכרו בדו"ח פרומקין, נערך דיון בוועדה המרכזת של ההסתדרות; פ' לוביאניקר פתח את הדיון וקבע:

ההסתדרות קבעה את עמדתה ... [ה]מורכבת משני חלקים: מצד אחד לפתח את בית הספר מזרם העובדים, מצד שני לעשות את הדבר ללא כפייה שהיא, אם אדמיניסטרטיבית או מצפונית ... ואני חושב כי בדרך כלל אנו שומרים על הקו הזה. אבל אין כלל בלי יוצא מן הכלל, ובין מאות העובדים המטפלים בסוגיה זו יש כנראה פה ושם חסיד שוטה החושב, שאם הוא יכבוש עוד כמה ילדים לזרם העובדים, זה יציל את ההסתדרות.

פ' בנדורי ממפ"ם המשיך באותו קו: 'כל לחץ באשר לבחירת הזרם הוא אנטי־מוסרי ... אולם מצטער אני שבפינות ובשטחים שונים ... קיים מעין "קשר של רמזים". זהו הרגל הנעשה טבעי. 'א' שריד סיפר כי שוחח עם כותב המכתב מנס־ציונה ו'הוא נדהם ממש כאשר אמרתי לו שהיה זה משגה חמור מצדו'. חסקין אמר: 'ההסתדרות המכבדת את עצמה ואינה רוצה להישאר רמאית בעיני אחרים חייבת להגיב על מכתבים כגון אלה. 'אולם יוצא דופן ובוטה בדיון היה יוחנן כהן, נציג העובד־הציוני, אשר טען:

אני חייב לומר לחברים, שהמציאות חמורה פי כמה ממקרה נס־ציונה ... יש עובדות לעשרות של כפייה מצפונית ולחץ כלכלי על חברי ההסתדרות בשטח החינוך ... יש בידי עובדות לא מעט המוכיחות, שמזכירי מועצות פועלים ומזכירי לשכות עבודה עושים מלאכת כפייה מצפונית בקשר לרישום לזרם העובדים. ואני רוצה לשאול את החברים, שאני מאמין בכנות הזדעזעותם ובכנות רצונם לשמור על טוהר החיים בהסתדרות, אם הם רוצים להסתפק במשפט סמלי כדי לצאת ידי חובה, או רוצים לעקור מן השורש הופעות של 'בלקניזציה' בחיינו הציבוריים?

פ' לוביאניקר סיכם את הדיון בהחלטה על גילוי דעת ועל 'כינוס חברינו במחלקת החינוך ובמחלקה לארגון יחד עם החברים במועצות הפועלים לשם הסברת העניין'. בתשובה לתביעת י' כהן 'לא להסתפק באזהרה לעתיד לבוא, אלא להודיע שייחקרו גם המקרים שקרו עד עכשיו' השיב לוביאניקר: 'כל מקרה שיובא לידיעת הוועד הפועל יימסר לחקירה ולהוצאת מסקנות לוועדת הביקורת.¹³¹ לא ידוע לי על עריכת חקירות שכאלה.

'מקרה נס־ציונה' מוסיף עוד ראייה כתובה על כפייה אנטי־דתית מצד בעל תפקיד מקומי בכיר בהסתדרות. כיוון שאנו עוסקים בנושא שהיו לגביו עשרות רבות של עדויות בעל פה, אך יש מעט מאוד עדויות בכתב, יש במקרה זה כדי להוסיף על טיעונינו הכלליים. לדעתנו, הדיון בוועדה המרכזת של ההסתדרות, שנערך אחרי פרסום מסקנות ועדת פרומקין, מעיד על כך שלא היתה כוונה מוחלטת מצד חוגי ההסתדרות לחסל את הכפייה החינוכית האנטי־דתית. דברי נציג העובד־הציוני

בוועדה המרכזת, אשר התריע על עשרות מקרים דומים, בלטו בחריפותם, ואיש לא קרא להתאמץ ולחקרם עד תום.¹³²

הקרע הבלתי נמנע בין מפא"י לחזית-הדתית

כפי שאמרנו, נקבע כבר במארס 1950 כי מחלקת התרבות תחדול מכל פעילות בחינוך ילדי העולים, אך למעשה המשיכה המחלקה לפעול עוד חודשים אחדים. כן דיווחנו כי באותו מועד הוסכם שכל ילדי התימנים יוגדרו כדתיים, אך המחנות עברו מן הארץ בקיץ 1950, ונציגי מפא"י בממשלה התעקשו על הניסוח הפורמלי וסירבו להחיל את ההסכם על ילדי התימנים בכל צורת התיישבות חדשה, במעברות ובמושבים החדשים.¹³³

אי האמון של אנשי החזית הדתית כלפי מפא"י בנושאי החינוך הלך וגבר, ובאוקטובר 1950 עמדה הקואליציה ביניהם על סף פיצוץ. אולם בסופם של דיונים התברר כי שני הצדדים אינם ששים לפירוק השותפות ביניהם. הושג הסכם קואליציוני מחודש ומונתה ממשלה חדשה. כאשר הציג ד' בן-גוריון את ממשלתו בכנסת (ד' רמז מונה כשר חינוך חדש במקום ז' שזר) התחייב, כי 'ממשלה זו תעשה כל אשר ביכולתה לעקור כל אפליה וכפייה בענייני כלכלה, חינוך, תרבות ודת מאיזה צד שלא תבוא'.¹³⁴ אבל אנשי 'החזית הדתית' לא הסתפקו בהבטחות בלבד, ולמעשה השיגו אז הישג שהבטיח מאז ואילך למפלגות הדתיות 'עצמאות והשפעה מלאה על החינוך הדתי על ידי מינוי מנהל אגף מיוחד לחינוך הדתי'.¹³⁵

גם אחרי הקמת הממשלה החדשה המשיכו אנשי ההסתדרות במאמצייהם 'לכבוש' עוד ועוד עולים ולצרפם למסגרותיהם. מוסדות החינוך של זרם-העובדים-הדתי היו 'כלי כיבוש' מרכזי שבעזרתו קיוו לכבוש את בני העדות הדתיות-מסורתיות, ואמנם מערכת חינוכית זו צמחה פלאים בשנות המדינה הראשונות.¹³⁶ מאבקה של החזית-הדתית על חינוך ילדי העולים הוסב יותר ויותר ממאבק נגד 'החינוך האחיד' של המחלקה לתרבות למאבק נגד זרם-העובדים-הדתי. הם טענו שכל כולו אינו אלא צביעות, הסוואה, חינוך דתי בידי מורים לא דתיים ופיקוח חינוכי לא דתי.¹³⁷

בפברואר 1951 הגיע הקרע בין מפא"י ובין החזית-הדתית בנושא חינוך ילדי העולים לשיא חדש. אחרי שהשר רמז הודיע בשם הממשלה על סדרי רישום חדשים לבתי הספר לקראת תשי"ב, ולמעשה הודיע על ביטול ההסכם עם החזית-הדתית ממארס 1950,¹³⁸ היה פירוק הקואליציה בלתי נמנע. השר מ' שפירא, בשם החזית-הדתית, קבע כי 'משרד החינוך הוא סימפטום של מחלה המקננת בגוף המדינה ... ואם חלילה במדינתנו יגבר הכלל של "כל דאליים גבר"', הרי נהרוס בידינו את היקר לנו מכל, את מדינת ישראל'. בהתייחסו לוועדת פרומקין קבע שפירא, כי 'הוברר שנעשו מעשים שלא ייעשו, ואשר אי אפשר להסכים להם. במקום להוציא מסקנה מדין וחשבון כזה, שעלינו לפשפש במעשינו ולתקן את הטעון תיקון' מקטרגים על מחברי הדו"ח. 'במקום להסיק מסקנה, שצריך לתקן את הדבר וייתמו חטאים מן הארץ, אומרים ייתמו חברי הוועדה מן הארץ'.¹³⁹

המחלוקת בין מפא"י לחזית-הדתית בנושא חינוך ילדי העולים הביאה בסופו של דיון להתפטרות הממשלה: עמדות מפא"י לא זכו לגיבוי הכנסת, וברוב של 49 חברי

כנסת (נציגי סיעות הימין, הדתיים ומפ"ם) נגד 42 מנציגי מפא"י התקבלה הצעת 'הציונים הכלליים' שקראה לדחות את הודעת הממשלה כפי שנמסרה מפי שר החינוך והתרבות. בן-גוריון, אשר התריע מראש כי יראה בהצבעה בנושא זה הצבעת אמון בממשלה, הודיע על התפטרות הממשלה.¹⁴⁰ ביולי 1951 נערכו בחירות חדשות. לקראתן יצאה מפא"י במצע רעיוני חדש. נראה שהמפלגה היתה ערה לסלידה הציבורית שעוררה כל פרשת 'ציד נפשות' ילדי העולים – סלידה שהתחזקה בעקבות חשיפת העובדות בידי ועדת פרומקין. זו אחת הסיבות לכך שבמצעה החדש בנושאי חינוך ניצחו הדוגלים בביטול הזרמים בחינוך, והמפלגה קבעה: 'מפא"י רואה צורך בחינוך ממלכתי לכל ילדי ישראל. החינוך יושתת על העקרונות הבאים: שלטון המפלגות בחינוך יבוטל לחלוטין ... לילדי הורים דתיים יובטח אורח חיים דתי בבתי הספר'.¹⁴¹

סיכום

ועדת פרומקין מונתה בידי ד' בן-גוריון, במידה רבה כלית ברירה. משך חודשים אחדים ניסו בן-גוריון, שזר וחבריהם להדוף התקפות ותלונות אשר באו מכל עבר על 'החינוך האחד' ועל הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים. אולם כאשר גברו הלחצים מצד העולים (אשר הגיעו עד לתקריות אלימות), מצד עסקני המפלגות הדתיות (אשר איימו לפרק את הקואליציה הממשלתית) ובמיוחד כאשר נגד המדינה הושמעה ביקורת קשה מטעם חוגים יהודיים בחו"ל (ביקורת שפגעה במעמדה המוסרי של המדינה החדשה ואיימה לפגוע במגביות הכספיות למדינה), לא נראתה לבן-גוריון דרך טובה יותר אלא למנות ועדת חקירה ממשלתית. באותה העת קיווה להרחבת הקואליציה הממשלתית ולהקטנת התלות בחוגים הדתיים.

הרכב ועדת פרומקין היה פחות או יותר מאוזן, אך דרך חקירתה לא היתה דרך משפטית אובייקטיבית. תלונות אישים ומוסדות, כי לא ניתן להם להשיב בוועדת החקירה על האשמות ספציפיות, היו נכונות.

ואף על פי כן, במסקנותיה העקרוניות צדקה הוועדה. דו"ח ועדת פרומקין הוכיח כי במקומות שונים ננקטה כפייה אנטי-דתית בידי חוגי ההסתדרות בעת חינוך ילדי העולים. כפייה אנטי-דתית זו היתה קודם כל פרי אמונה של אנשי תנועת הפועלים, שדרכם – דרך החלוצים החילוניים – היא היא הדרך האחת הנכונה לבניין הארץ. לא בכדי, כתב נחום לוין בפנקסו אחרי הדו"ח: 'תעודה חשוכה מימי הביניים ... התקפת השמצה נגד כל המאור של ארץ-ישראל החדשה והמהפכה בישראל'. גם הוא וגם חבריו האמינו כי המהפכה הציונית פירושה לצאת מן הגולה ומן הגלותיות ולמרוד בדת ובמצוות ה'שולחן ערוך'. הוא היה בטוח בדרכו, ולכן נפגע כל כך מהאשמתו. וכניסוחו: 'הצד האישי הוא חמור מבחינה מוסרית ... נניח – לא תודה! אך להיענש על ידי הרבי [בן-גוריון? שזר? – צ"צ] על אשר ניסיתי למצות את תורתו עד תומה ... על שהתעקשתי לייחד את עצמי בעניין אחד בלבד: עיצוב דמותה הרוחנית של הכנסת' [הכוונה: 'כנסת ישראל' – צ"צ].¹⁴²

נחום לוין ושניים מאנשיו נפגעו אישית ופוטרו בעקבות מסקנות דו"ח פרומקין. אולם תנועת העבודה כולה חשה עצמה נפגעת, ולכן ניסו למעשה למנוע את הפצתו

של הדו"ח המלא.¹⁴³ הפגיעה היתה פגיעה בדרך חינוכית ובפעילות מגשימה רבת שנים וכוללת. וכניסוחו של ח"כ ע' אסף בדיון על הדו"ח בכנסת: 'נסו לחשוב מה היה קיים במדינת ישראל בלעדי החלק ה"חופשי" הזה, בלעדי יצירתו ועבודתו החינוכית ... מה היתה דמות המדינה, מה היו ערכיה, מה היו הישגיה ומה היה כוחה בלעדי החלק הזה?' לאסף ולחבריו היה ברור כי תנועת העבודה, למן 'העלייה השנייה העובדת' ואילך, הקימה את המדינה ובנתה את כוחה החומרי והרוחני,¹⁴⁴ ולכן קבע: 'אנו איננו מוכנים בשום פנים ואופן לוותר על עצמנו, ככוח מחנך לגבי העולים, לקרוא אותם, להדריך אותם בדרכנו, כדי שיצרפו אלינו, כי אנו מאמינים שזו הדרך הנכונה.'¹⁴⁵

העובדה שבתוך מפא"י ובתוך חוגי ההסתדרות כמעט לא היתה מחאה על הכפייה האנטי-דתית כלפי ילדי העולים¹⁴⁶ קשורה גם בהתנהגותם של החוגים הדתיים. גם הם לא היו רק תמימים באמונתם,¹⁴⁷ וגם אצלם ניכרה שאיפה ל'כיבוש' ולחיזוק עמדות פוליטיות ומפלגתיות. וכניסוחו של השר שפירא, מנהיג הפועל-המזרחי: 'העלייה בעתיד הקרוב ... זה מחנה רב ועצום שישנה את פני המדינה ... החילותי להאמין שלא רחוק היום והיהדות הדתית תהיה רוב בארץ ... נתגייס כדי להגיע למטרתנו, יצירת רוב יהודי דתי בארץ והרוב הזה קום יקום, בעזרת השם, בעתיד הלא רחוק.'¹⁴⁸ לקולות כגון אלו הקשיבו היטב בתנועת העבודה והשיבו להם בלשון בוטה ומזהירה: 'החזית הדתית בתשוקות האקספנסיה שלה ... [וברצונה] לאגור כוח פוליטי על ידי הכנסת המוני עולים למסגרתה המפלגתית ולעשותם מנוף לאמצעי מלחמה בחילוניים ... בל תגזור עלינו "קולטור קאמפף"'. בל תכריח אותנו להתגוננות.¹⁴⁹ שני הצדדים – החזית-הדתית ומפא"י – שניהם ראו בחינוך 'נשק',¹⁵⁰ ושניהם לחמו להשתלטות עליו.

יתר על כן, החוגים הדתיים היו מפולגים בתוכם מאוד, וברובם היו מרוחקים מעדות המזרח ומנוכרים להן. אנשי מפא"י חשו כי ניתן לכפוף את החוגים הדתיים – ואולי אף לפצלם – ועובדה היא כי כל אלה האחרונים התעוררו למלחמתם באיחור והסכימו להגיע לידי פשרה שקשה להעלות על הדעת שהיו נכונים לה בנושאים אחרים שהם 'ציפור הנפש' של כל אדם דתי. הם ויתרו, למעשה, על חינוך דתי לבני כל עדות המזרח ועמדו בעיקר על חינוך דתי לילדי התימנים.

ועדת פרומקין, אשר הוקמה כדי לפשר בין שני הצדדים, למעשה העמידה מראה מגדילה מול פני שניהם, וחיזקה את הקיטוב בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני. העובדות אשר העלתה רק חידדו את העמדות המנוגדות של שני הצדדים. החוגים הפועליים-חילוניים, אשר כאמור היו בטוחים בצדקת דרכם, לא שינו באופן דרסטי את דרכם החינוכית בעקבות דו"ח הוועדה.¹⁵¹ החוגים הדתיים חשו, בין היתר עקב הדו"ח, כי עליהם להילחם יותר על חינוך דתי אוטונומי, שיהיה קשור ותלוי ככל האפשר במפלגותיהם. המשבר הפוליטי בין הצדדים הפך לבלתי נמנע, והביא לפירוק הממשלה הנבחרת הראשונה.

מסקנות ועדת פרומקין הגדילו את אי-הנחת הציבורית משיטת הזרמים בחינוך. אין ספק כי הן השפיעו הן על אנשי מפא"י והן על אנשי החזית הדתית,¹⁵² אשר לקראת

אמצע שנת 1950 גיבשו עמדה דומה שקראה להנהגת חינוך ממלכתי בשתי מערכות חינוכיות נפרדות: מערכת חילונית ומערכת דתית.

הערות

- על ועדת פרומקין נכתב מאמר אחד: ד' לויטן, 'ועדת חקירה ממלכתית ראשונה – החינוך במחנות העולים', ניב המדרשה, כ-כ"א (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 290-305. המחבר טעה: לא היתה זו ועדת החקירה הממשלתית הראשונה. אפילו בנושא חינוכי קדמה לה ועדת חקירה אחרת: ב-23 במארס 1949 מונתה ועדת חקירה בנושא בית היתומים דיסקין בירושלים. ועדה זו הגישה את מסקנותיה עוד ב-9 באוקטובר 1949. במאמרו של לויטן אי-דיוקים אחדים וגישה כללית המקבלת ללא כל ביקורת את טענות החוגים הדתיים. פרק חשוב מוקדש לוועדת פרומקין בחיבורו של א' דון-יחיא, שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים – המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז.
- 1. הממשלה החליטה על ועדת החקירה אחרי שלוש ישיבות שערכה בשבוע אחד: אחת ב-10 בינואר והשתיים האחרות ב-17 בינואר 1950. דין וחשבון של ועדת החקירה מצוי, בין היתר, בספריית יד בן-צבי, בגנוז המדינה (רוה"מ, ג/III/5543/3631) ובארכיון הציוני (116 A/164') – [להלן: דו"ח פרומקין].
- 2. הקואליציה הממשלתית הראשונה הסתמכה על 73 חברי כנסת: 46 ממפא"י, 16 מהחזית-הדתית, 5 פרוגרסיבים, 4 מסיעת 'הספרדים', ו-2 בני מיעוטים שהיו מקורבים למפא"י.
- 3. ביטול הזרמים בחינוך התרחש למעשה בשני שלבים: בשלב הראשון, בשנים 1950-1951, גמלה ההחלטה הן במפא"י והן בחזית-הדתית, כי יש לשאוף לחינוך ממלכתי בעל שתי מגמות: מגמה כללית ומגמה דתית. השלב השני, הסופי, התרחש באוגוסט 1953 עם קבלת חוק חינוך ממלכתי בכנסת.
- 4. על יחסו של בן-גוריון לזרמים בחינוך, ראה מאמרו החשוב של ש' רשף, 'בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי', קתדרה, 43 (מארס 1987). וראה שם את הערתו: 'מחקר זה אינו עוסק במשא ומתן עם המפלגות הדתיות בעניין החינוך הממלכתי. ראוי לציין כי בן-גוריון התנגד כל העת ליצירת מסגרת עצמאית-ממלכתית לחינוך הדתי, אולם התוצאות מעידות כי נאלץ להשלים עם הקמתה של מסגרת כזו' (עמ' 103).
- 5. דו"ח פרומקין, עמ' 36-37. תפקידו של נחום לוין אחרי הקמת משרד החינוך והתרבות הוגדר באופן שונה במקורות שונים. ועדת פרומקין, אשר עמדה על כך, ציינה כי 'מר נחום לוין קרא לעצמו בתואר "מנהל" (או "מנהל בפועל") מחלקת התרבות של משרד החינוך והתרבות'. תוארו הרשמי כפי שקיבלנו משר החינוך הוא "מנהל המחלקה להנחלת הלשון וקליטה תרבותית של עולים"... כנראה שלמעשה עוד לא קיימת במשרד החינוך והתרבות מחלקה מלאה המרכזת את כל ענייני התרבות במדינה לכל גווניה וענפיה כמקבילה לאגף החינוך' (דו"ח פרומקין, עמ' 32).

6. מ' סיקרון, "העלייה ההמונית" – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל, עולים ומעברות – 1948–1952, סדרת 'עידן', ירושלים תשמ"ז, עמ' 31. וכן ראה: ע' שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים', פעמים, 39 (תשמ"ט), עמ' 21–22 [להלן: שמלץ].
7. עדות ד"ר ב' בן-יהודה, דו"ח פרומקין, עמ' 44.
8. ראה: י' גלבר, מולדת חדשה – עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933–1948, ירושלים 1990, עמ' 296–313.
9. ראה שם, עמ' 313.
10. 47% מהעולים בשנת 1949 היו עולים מארצות המזרח, כ־110,000 עולים. הרוב המוחלט של העולים מארצות אלו – וכן מיעוט של עולי אירופה ואמריקה – היו מסורתיים ודתיים. על פי שמלץ, לעיל הערה 6, עמ' 22.
11. דו"ח פרומקין, עמ' 38–39.
12. בנושא הפטרנליזם כלפי העולים הזהירו יחידים כבר באותם ימים. וראה, למשל, את מאמרי ק' פרנקנשטיין וע"א סימון במגמות, כרך ב, 3 (אפריל 1951).
13. ד"ר ב' בן-יהודה, בעדותו בוועדת פרומקין הודה: 'המחנה היה טריטוריה סגורה של הסוכנות ... הדעה שהתהלכה היתה ש"הארציות" של העולים מתחילה כיום צאתם מן המחנה' (דו"ח פרומקין, עמ' 44).
14. 'החינוך במבחן קיבוץ הגלויות', דברי שיח, הרצאות ודיוני חברים, בית ברל תשי"א, עמ' 120.
15. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161. וראה גם: ת' שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 189.
16. 'ישיבת סיעתנו בכנסת, המזכירות, חברינו בוועד הפועל של ההסתדרות וחברינו במליאת המרכז לחינוך', 26 בינואר 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל [להלן: ישיבת הסיעה בכנסת + חברים, 26.1.50].
17. דברי הכנסת, II, ישיבה מיום ה־5 בספטמבר 1949, עמ' 1567.
18. ד' בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', חזון ודרך, ג, עמ' 254–258, תל אביב תשי"א.
19. רבים מעולי תימן היו קנאים ביותר להלכה היהודית. התימנים היו מרוכזים בשכונות, במושבים ובמחנות, מגובשים יותר ובעלי כוח פוליטי רב יותר מכל העדות האחרות. כבר בכנסת הנבחרת הראשונה היו שלושה חברי כנסת יוצאי תימן: ז' גלוסקא (התאחדות התימנים), א' טביב (מפא"י; כאשר נפטר הורתה צמרת המפלגה ל־26!) איש להתפטר כדי שי' ישעיהו, גם הוא יוצא תימן, ייכנס לכנסת במקומו. וראה ישיבת מזכירות מפא"י מיום 4 במאי 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל, ח' מגורי־כהן (חירות). עולי תימן גם זכו לעצות ולסיוע מבני עדתם שהקדימו לעלות ארצה, מ־1881 ואילך. על הכוח הפוליטי המיוחד של יוצאי תימן בימי ראשית המדינה ראה בספרה של ח' הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות, תל אביב 1986.
20. ראה, למשל, את דברי מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות, מבכירי החזית־הדתית, י' רפאל: בדיון בישיבת ההנהלה הציונית ב־10 באפריל 1949 אמר בנוגע לאפשרויות העלייה היהודית מצפון־אפריקה: 'אין אנו מאחלים לעצמנו שזה יהיה המקור היחיד לעלייה' (הפרוטוקול – בארכיון הציוני המרכזי). כשבועיים אחר כך, ב־29 באפריל, חזר על כך

בניסוח דומה 'אליבא דכולא עלמא אין אנו מוכנים שרק זו תהיה העלייה' (הארכיון הציוני המרכזי); ח"כ מינץ התריע בוועידה הארצית החמישית של פועלי-אגודת-ישראל-בארץ-ישראל (י"ח אלול תש"י), כי מזלזלים מדי בבני עדות המזרח ואין קולטים אותם בפא"י. לחבריו אמר: 'יש לנו נוסחאות שונות. גם אנו לא מעור אחד ... אם נזלזל בהם אין לנו יהודים אחרים ... אל יחשבו יהודי פולניה, הונגריה כי הם "דאס אויבערשטע פון שטויסל" (כלומר: החלק העליון של החומר הנכתש, ופירושו: העדית, השאור שבעיסה) ואין רשות לשום יהודי לפסול יהודי אחר. איננו יודעים מנין יבוא משיח צדקנו ... יש ... רבבות יהודים שעדיין ... לא נכנסו למסגרת שלנו, כי אין אנחנו יכולים לקבל אותם. ומה יהא עליהם? ... אנו נעביר שאלה זו לדיון במועצת גדולי התורה והיא תדון בכל השאלה הזאת.' בתוך: ב' מינץ, מבחר כתבים (בעריכת ג' הרפנס), א, תל אביב תשל"ז, עמ' קצז; הרב י"ל מימון, המנהיג הישיש של הפועל-המזרחי, קבע בריאיון במעריב ב-27 בנובמבר 1959: 'בין הספרדים קשה למצוא היום גדול אמיתי; אין כרגע! אף אנוכי כתבתי מפורשות: במאה השנים האחרונות ירדה היהדות הספרדית!'

21. אמנם בכנסת הראשונה פעלו כמעט כל המפלגות הדתיות במשותף בחזית-דתית אחת, אך חזית דתית זו היתה מפוררת ולא החזיקה מעמד אלא שלוש שנים. גם בימי החזית-הדתית רבו הזרמים החינוכיים הדתיים – זרם-המזרחי וזרם-אגודת-ישראל – התנגחו זה בזה וניסו לחטוף איש את ילדי רעהו.

22. אנשי החזית-הדתית חששו כי עם ניפוז קשריהם עם מפא"י רוב נבחר הכנסת הראשונה, ובעיקר מפא"י ומפ"ם, אשר יחד היה להם רוב בכנסת, עלולים להתאחד ולקבוע בארץ חוקים ומסגרות אנטי-דתיות שתהיינה אחר כך בכייה לדורות. בן-גוריון וחבריו נתנו להם 'שיעור' בכיוון זה כאשר בפרק הזמן שבין התפטרות הממשלה בפברואר 1951 ועד לפיזור הכנסת הביאו לכנסת שורה של חוקים שפגעו במפלגות הדתיות בנושאים כגון גיוס בנות, חוק שוויון האישה. וראה בנושא זה: מ' אונא, בדרכים נפרדות – המפלגות הדתיות בישראל, גוש עציון תשמ"ד, עמ' 218.

23. מכתב מיום כ"ח כסלו תש"ט, 30 בדצמבר 1948, בתוך תיק חינוך, תש"ט (גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים).

24. ראה גנזך המדינה, רה"מ, ג/III 5543/3632.

25. דברי הכנסת, II, עמ' 1041–1042, ישיבה מיום 18 ביולי 1949.

26. שם, דיון מיום 26 ביולי 1949, עמ' 1141.

27. שם, עמ' 1142.

28. שם, עמ' 1155.

29. ח"כ ד"צ פנקס שימש כיו"ר ועדת הכספים. כתבי הכנסת הראשונה בחרו בו כ'איש השנה'. וראה: ת' שגב, לעיל הערה 15, עמ' 206–208. וכן ראה על אישיותו ופועלו: י' רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, ירושלים 1981, עמ' 177; מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 163–164; ד' בן-גוריון בכנסת ביום 18 באוגוסט 1952 ובספר שיצא במלאת שנתיים לפטירתו, השר ר' דוד צבי פנקס ז"ל (ללא שם עורך), תל אביב (ללא שנת הוצאה).

30. ראה מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 163.

31. ד"צ פנקס ציטט את השאילתה שלו לוועדת החינוך מיום 28 בדצמבר 1949 בנאומו בכנסת ב-28 בפברואר 1950. דברי הכנסת, IV, עמ' 884.

32. שם, עמ' 885.
33. ראה במכלי המכתבים אל בן-גוריון מחודשים ינואר ופברואר 1950, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג].
34. על פי דברי שר החינוך שזר בישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26 בינואר 1950 (ארכיון מפא"י, בית ברל).
35. חברי ועדת הבדיקה מטעם ועדת החינוך של הכנסת היו ר' כהן (ויצ"ו), ד' נצר וי' סמילנסקי (מפא"י), ד"צ פנקס (החזית הדתית) וא' רזיאל-נאור (חירות). וראה: א' דון יחיא, שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים: המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 629 ואילך.
36. החוקרת איל כפכפי טוענת כי ועדת החקירה לא היתה אלא ניסיון מצדו של בן-גוריון 'להביא את האבסורד עד הסוף, להגדיל את רתיחת המשבר עד כדי כך שלא יוכל עוד להיפתר בתוך המסגרת הקיימת'. כלומר: לטענתה, בן-גוריון שאף להביא למימוש תכניתו רבת השנים לביטול הזרמים בחינוך ולהנהגת חינוך ממלכתי וניצל את ועדת פרומקין לצורך זה. אינני מקבל את גירסתה של כפכפי. בשונה מכפכפי טען החוקר אליעזר דון יחיא, כי שנה מאוחר יותר, בחורף 1951, שאף בן-גוריון להחרפת המשבר עם החוגים הדתיים. לטענה זו אני מסכים. אז היו לבן-גוריון שיקולים אחרים: הוא עייף מן המשבר המתמשך עם הדתיים וממאבקי הזרמים בחינוך, רצה בחירות חדשות, ודאג לקיומן ביולי 1951. בחורף 1951 כבר עמדה העלייה הגדולה לפני סיומה, המצב הכלכלי השתפר והשאלות שבפניהן עמדה המדינה היו שונות לחלוטין מאלו שבסוף 1949 ובראשית 1950. אז, אמנם, תרמה החרפת המשבר להשגת אחת ממטרותיו של בן-גוריון: ביטול הזרמים בחינוך. וראה: איל כפכפי, 'הפשט הדתי: הסיכוי שאבד', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 31 (קיץ-סתיו תש"ן), עמ' 83-85; א' דון יחיא, לעיל הערה 35, עמ' 755-768.
37. בלשכת מפא"י, כ-2 בינואר 1950, דיווח ז' אהרונוביץ (ארן) על המצב במפלגה ובמדינה בראשית שנת 1950. הוא מסר את דבריו בלשכה, כי 'אין לו אפשרות להעלות אותם בישיבות המזכירות והמרכז, שהן פומביות למחצה, מחשש פן תצאנה לרחוב'. ובלשכה אמר: 'בענייני חוץ המשבר חמור מאוד. בשטח הכלכלי אנו מתקרבים למשבר קשה וחמור. אין לנו דיביזים. 1950 תהיה שנה חמורה מאוד. מכאן המאמצים הנואשים שהשקענו בעניין הרחבת הקואליציה. אינני חושב כי הקואליציה הנוכחית תוכל להעמיס על עצמה את המצב ההולך לקראתנו' (ארכיון מפא"י, בית ברל). בישיבת מרכז מפא"י, כ-2 בפברואר 1950, דיווח למרכז על פניות בן-גוריון למפ"ם ולציונים הכלליים כדי שיצטרפו לקואליציה. במזכירות מפא"י, כ-12 במארס 1950, הסביר ז' אהרונוביץ מדוע נכשל משא ומתן קואליציוני בן ארבעה חודשים עם מפ"ם (ארכיון מפא"י, בית ברל).
38. מינויו של ג' פרומקין לתפקיד בא בהמשך למכתב שכתב לו ד' בן-גוריון ביום 30 באוגוסט 1949: 'לפי הצעתי קיבלה הבוקר הממשלה החלטה למלא את ידי ראש הממשלה למנותך מינוי של כבוד לאחת הוועדות הממשלתיות המתאימות' (אב"ג, תיקי המכתבים). מכתב זה הוא סופה של פרשת חקירה שהתנהלה נגד פרומקין, שבעקבותיה לא מונה לשופט בבית המשפט העליון בעת המעבר מן השלטון הבריטי לשלטון העברי בארץ-ישראל. וראה גם: ת' שגב, לעיל הערה 15, עמ' 213; וכן: ר' בוגדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל אביב 1990, עמ' 422; ג' פרומקין עצמו כתב בסוף ספרו האוטוביוגרפי דרך שופט בירושלים כי פרש

- מכס המשפט מרצונו. תל אביב תשט"ו, עמ' 474
39. מלכתחילה היתה כוונה למנות שני חברי מפא"י לוועדה, אולם 'שטרית הקים סקנדל', ואיש מפא"י השני הוחלף באיש סיעת 'הספרדים' (ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל).
40. גנוז המדינה, ג/7263/33/5.
41. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון בית ברל.
42. היה משקל מסוים, אם כי מוגבל, גם למזכיר הוועדה. בתחילת עבודת ועדת פרומקין היו פניות שונות להחליפו בטענה כי התימנים מפחדים להעיד בוועדה בגלל נוכחותו וקשריו עם מוסדות המפלגה וההסתדרות. וראה בעניין זה את מכתבו 'המרגיע' של ג' פרומקין לוועדה לפעולה במחנות מטעם החזית הדתית המאוחדת' מיום 1 במארכס 1950. גנוז המדינה, רוה"מ, ג/5543/3631 III. יש להניח כי גם אחרי המכתב היו יוצאי תימן שחששו להעיד.
43. שניים מחברי הוועדה, ח"כ א"ח שאג וח"כ י' בן-צבי, שהיו מוכרים בציבור ביושרם הרב, הצהירו בישיבה הראשונה של הוועדה כי למרות זיקתם הפוליטית הברורה הם יפעלו לתוצאות אובייקטיביות של החקירה. ח"כ שאג אמר: 'אם כי אני שייך לאחד החוגים הדתיים, אבל אני קובע, שכאן, בוועדת החקירה, משקיבלתי עלי את המינוי, נטלתי על עצמי להיות אובייקטיבי לגמרי. כאן עלי להשתחרר מכל מחשבה והשפעה מצד מישהו ... הננו בבחינת בית משפט, בית דין, ועלינו להיות חופשיים מכל השפעה. אני מקווה, שכך גם יהיה' (פרוטוקול ועדת החקירה, ישיבה א', 25 בינואר 1950, הארכיון הציוני, 116 A/164, עמ' 5). וח"כ בן-צבי אמר: 'אנו באים כאן לקבוע עובדות, ובשטח זה נדרשת מאתנו אובייקטיביות מוחלטת, מבלי שתהיה על כך השפעה מצד השקפות או אינטרסים של כל מפלגה' (שם, עמ' 7).
44. ח"כ ציזלינג, דברי הכנסת, IV, עמ' 678, ישיבה מיום 31.1.50.
45. שם, ישיבה מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1758-1759.
46. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50 (ארכיון מפא"י, בית ברל).
47. שם.
48. שם.
49. שם.
50. דו"ח פרומקין, עמ' 1.
51. לבן-גוריון היה ניסוח משלו של משימות הוועדה: 'מתפקידה של הוועדה לחקור שלושה דברים: (א) טענות נגד כפייה דתית במחנות, אם היו מקרים כאלה או לא. (ב) היא צריכה לברר את מקורות ההסתה נגד הממשלה בקשר עם המחנות. (ג) היא צריכה לברר מנין החלה ההסתה באמריקה. היא צריכה לברר שתי טענות: (1) טענה נגד מנהלי המחנות, כאילו הם הכניסו כפייה דתית; (2) התעמולה שהתנהלה נגד הממשלה ונגד מנהלי המחנות.' ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
52. דו"ח פרומקין, עמ' 6.
53. השופט לשעבר פרומקין אמנם פתח את הישיבה הראשונה של הוועדה בקריאת פקודת ועדות החקירה, סעיף 5, ועמד על כך שכל עדות לפניו כמות כעדות בבית משפט. אולם תהליך חקירת העדים לא דמה לתהליך חקירתם בבית דין (פרוטוקול ועדת החקירה, ישיבה מיום 25.1.50, הארכיון הציוני, 116 A/164).

54. מכתבו של ד' בן-גוריון לח"י שפירא, 7 ביולי 1950, אב"ג, תיקי המכתבים.
55. דו"ח פרומקין, עמ' 9.
56. גם בשלב אחר יש עדות כתובה על התערבותו של בן-גוריון בדרכי עבודת הוועדה. במכתב שכתב לשופט פרומקין ביום 27.3.50 קבל בן-גוריון על 'החלטת ועדת החקירה בדבר סירובה לדרוש הטלגרמות הקשורות למחקרה' וטען כי 'לאחר שהוועדה קיבלה על עצמה התפקיד אין היא רשאית להימנע מחקירה העלולה להעמיד אותה על מקור ההסתה' (אב"ג, תיקי המכתבים).
57. עדות השר שזר, דו"ח פרומקין, עמ' 9-13.
58. בעיתון דבר מיום 12 בינואר 1950 הופיעה ידיעה תחת הכותרת 'הופרכה העלילה בעניין בית-ליד'. בידיעה נכתב: 'ה"מקרים" שעליהם סופר בהצופה ... נתבררו אתמול בירור יסודי. שר החינוך והתרבות, ז' שזר, הגיע אתמול בשעות הצהריים למחנה ממקום ההבראה, ובמשך שעות אחדות ... הוברר שוב, ללא צל של ספק, שכל המאורעות והמקרים לא נוצרו, אלא כדי לספק חומר שהוא חיוני מאוד בשעה זו לאנשי "המזרחי" במסעם הפוליטי לכיבוש המונופולין על חינוך ילדי העולים'.
59. לגזיזת הפיאות – כמה שנים אחרי השואה – היו כמובן קונוטציות חמורות במיוחד בארץ ובעולם היהודי. אולם היו רבים שהתייחסו לנושא זה בחומרה פחותה. למשל ח"כ בן-ציון דינבורג (דינור), שיתמנה שר החינוך מה-7 באוקטובר 1951, אמר בנאום בכנסת ביום 6 במארס 1950: 'חבר הכנסת פנקס תלה כאן בוקי-סרוקי בפיאות התימנים ואמר כי זוהי אינקוויזיציה. הוא הביא ראיה: מנהל במחנה אמר כי בארץ-ישראל אין זה מתאים לגדל פיאות כאלה. לדעתי זוהי גם דעתו של מר פנקס. גם הוא אינו מגדל פיאות כמו התימנים. רבי שמואל מוהליבר הציע פעם, בשעה שבא לבקר בעקרון, שהאיכרים לא יגדלו פיאות כה עבות, כי אין זה מתאים לאקלימה של ארץ-ישראל. לפי התיאוריה של מר פנקס היה גם רבי שמואל מוהליבר אינקוויזיטור' (דברי הכנסת, IV, עמ' 931).
60. גם ח"כ ד' נצר ידעה לפסוק בעת דיון פנימי במפא"י בתחילת עבודתה של ועדת פרומקין, כי 'מקצצים פיאות לילדים ... ברור שזה נעשה מטעמי בריאות ולא מתוך מלחמה בדת' (ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל).
61. דו"ח פרומקין, עמ' 114.
62. שם, עמ' 13.
63. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
64. עדות השר שפירא, דו"ח פרומקין, עמ' 13-15.
65. עדות השר לוין, דו"ח פרומקין, עמ' 15-18.
66. אגודת-ישראל היתה מפלגה אשכנזית בעיקרה. זיקתה לעדות המזרח היתה רופפת. בשבועות של הסערה הציבורית הגדולה שהה השר לוין, מנהיג אגודת-ישראל, בארצות-הברית. הוא חזר ארצה רק בראשית ינואר 1950.
67. עדות ח"כ פנקס, דו"ח פרומקין, עמ' 18-25.
68. טענתו של ח"כ פנקס, ולפיה ההסתדרות מימנה עובדים במחנות העולים, היתה נכונה רק בחלקה. האמת היתה, שאנשי מפלגות הפועלים, ובעיקר אנשי מפא"י, הוכנסו לתפקידים שונים אשר היו קשורים לקליטת העלייה בזכות השתייכותם המפלגתית. את משכורתם קיבלו ממוסדות שונים: ממשלת ישראל (למשל: ממשרד החינוך), הסוכנות היהודית,

- התנועות ההתיישבותיות וכו'. מיעוט קטן בלבד קיבל את משכורתו ישירות מן ההסתדרות.
69. פרוטוקולים של דיוני ועדת פרומקין מצויים בארכיון הציוני המרכזי, 116A/164.
70. דו"ח פרומקין, עמ' 58. על נוסח זה של הוועדה מעיר בחריפות י' גורפינקל (גורי) במאמרו בהפועל הצעיר, 'בעקבות חוברת אחת' (הפועל הצעיר, 33 [תשי"א]).
71. על 'ועד הישיבות' כתבה הוועדה: זהו 'ארגון שבו מאוחדות מספר גדול של ישיבות, לדבריהם למעלה משישים, מהן מהוותיקות בארץ כמו "עץ חיים", ומהן ישיבות שעברו ארצה מהגולה כמו "ישיבת פוניבז", "מיר" וכו'. הארגון כולו נקרא בשם ועד הישיבות ובראשו עומד הרב הראשי לארץ-ישראל, הרב הרצוג'. דו"ח פרומקין, עמ' 25. וכן ראה על 'ועד הישיבות' בספר: ישראל הדתית – בעיות, מפעלים, אישים, א, תל אביב תשי"ד, עמ' 149–150.
72. דו"ח פרומקין, עמ' 60.
73. ראה: דברי הכנסת, V, עמ' 1601, ישיבה מיום 5.6.50; עמ' 1655, ישיבה מיום 7.6.50; עמ' 1699, ישיבה מיום 13.6.50; עמ' 1723, ישיבה מיום 14.6.50; שם, VI, עמ' 2191, ישיבה מיום 12.7.50; עמ' 2267, ישיבה מיום 19.7.50; שם, VIII, עמ' 1052, ישיבה מיום 12.2.51.
74. דו"ח פרומקין, עמ' 65. יעקב ישראל דה-האן, איש אגודת-ישראל, נרצח בירושלים ב־30 ביוני 1924. וראה בנושא זה בספרו של מ' פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל תרע"ח–תרצ"ח/1918–1936, ירושלים תשל"ח, עמ' 274 ואילך.
75. דברי הכנסת, V, עמ' 1723, ישיבה מיום 14 באוגוסט 1950.
76. בדיון אחר בצמרת מפא"י אמר בן-גוריון: 'נפגוש את היהדות הזאת, שהיא לגמרי מאקלים אחר, מאקלים מחשבתי ותרבותי אחר, מאקלים אפוף באטמוספירה מסורתית. מדוע לא נהיה מסוגלים לגשת אליהם בלי פגיעה באטמוספירה זו, והאם אטמוספירה דתית פוגעת בערכים שלנו? ... סכנות גדולות יותר מקלריקליזם עומדות בפנינו ... האם אין אנו מסוגלים לפתוח את לבנו ולקבלם בצורה יפה ובצורה הרצויה להם... השאלה היא אם רוצים אנו לדחוף את העלייה הזאת שהיא תהיה העיקרית במשך השנים הבאות, מצד אחד לזרועות חירות והמזרחי ומצד שני לזרועות הקומוניסטים ... אין אנו רק אחת מהמפלגות, אנו – המדינה ... המדינה חייבת לפגוש בצורה אחרת את העליות השונות. בפניה האינטרס הגדול, עליה לדאוג לכל אזרחיה, לכל מנהגי אזרחיה אלה. אין אנו יכולים לעקור את אותם הדברים שנראים בעינינו כתפלים. נכון, לי כשלעצמי נראית הנחת תפילין כתפלה, אבל לו – לאותו יהודי שבא עכשיו – היא אחד הדברים העיקריים. לי אכפת אם ישתרש היישוב הזה בעבודה, בחקלאות ובחיי הארץ ... עלינו להבין יותר את הנפש של העלייה הזאת. עלייה שהיא תהיה העיקר במשך חמש השנים הבאות. אני דורש יותר הבנה, דאגה והסתגלות חברית בעניינים שהם נפשיים ואינם פוגעים בעניינים הנפשיים שלנו. אני דורש זאת למען נוכל ביתר הצלחה ומתוך אמון גדול יותר להנחיל להם את הערכים שלנו.' משתמע שעבור בן-גוריון אי ההתנכלות למנהגי הדת של עולי המזרח היתה גם טקטיקה: גם אמצעי כדי לא לגרום מחיצה בינם ובין ערכי תנועת העבודה (דיון בסיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל). וראה גם הערה 131.
77. ישיבת מזכירות מפא"י, 1 ביוני 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל.

78. על כך שהעובדהדתי היתה תנועה מקורבת למפא"י ותלויה בה תעיד העובדה שבדיון בלשכת מפא"י ב־16 בנובמבר 1948 הוחלט להקציב לה מכספי המפלגה כדי לסייע לה במערכת הבחירות לכנסת הנבחרת הראשונה. ישיבת לשכת מפא"י, 16 בנובמבר 1948, ארכיון מפא"י, בית ברל. וראה מאמרי 'זרם העובדים הדתי' – תולדות ניסיון שנכשל לבניית גשר בין חילוניים לדתיים, העומד להתפרסם בתשנ"א בספר לזכרו של ש' רשף ז"ל, עורכים: א' כשר ור' שפירא, הוצאת אוניברסיטת תל אביב. במאמר יובהר ביתר פירוט הקשר בין העובדהדתי למפא"י.
79. דו"ח פרומקין, עמ' 29–30.
80. מכתב לח' חסקין ולין מיום 30 בנובמבר 1949, ארכיון העבודה, מכון לבון, IV 208, זמני 5497.
81. ארכיון יד יצחק בן־צבי, 1/7/2/22. תודתי למר ש' רובינשטיין, מנהל הארכיון, אשר סייע לי בחשיפת מקור זה.
82. למשל, דו"ח פרומקין, עמ' 70–76, 82–88 ועוד.
83. שם, עמ' 78, 79.
84. שם, עמ' 80.
85. שם, עמ' 80.
86. שם, עמ' 77, 81, 82.
87. שם, עמ' 69–70.
88. שם, עמ' 34.
89. דיון בישיבת סיעת מפא"י + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
90. ארכיון יד בן־צבי, 1/7/2/22.
91. דו"ח פרומקין, עמ' 34–35.
92. דיון סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
93. שם, עמ' 35. נ' לוין נשאל בידי הוועדה 'מיהו דתי?' ותשובתו היתה כאילו מוסכמת על הכול: 'דתי פירושו שומר מצוות מעשיות, מתפלל, שומר שבת וכל מה שידוע על איש דתי'. ואף על פי כן הגדרתו – שלפיה 77 מורים היו דתיים – לא היתה מוסכמת כלל וכלל על הוועדה. אגב, בדיון בסיעת מפא"י בכנסת + חברים ב־26 בינואר 1950 הביא נ' לוין נתונים אחרים ודיבר על 83 מורים דתיים מתוך 157 מורים. ז' שזר, שר החינוך והתרבות, הביא לוועדה נתונים שונים במקצת, ולפיו היו 77 דתיים מתוך 170 מורים' (דו"ח פרומקין, עמ' 55). על אחד המורים אשר הופיע לפני הוועדה ו'ראה צורך להתייצב כדתי' נכתב: 'היה יסוד מבוסס לוועדה להתייחס בספק רק [כנראה 'רב' – צ"צ] לדבר זה', דו"ח פרומקין, עמ' 56. עיתון דבר מיום 20 בפברואר 1950 מוסר דברים אחרים: 83 מורים דתיים מבין 157 מורים.
94. דו"ח פרומקין, עמ' 55–56.
95. שם, עמ' 36.
96. שם, עמ' 38.
97. שם, עמ' 39–40.
98. שם, עמ' 57.
99. שם, עמ' 41.

100. שם, עמ' 113–116.
101. השר שזר היה חולה בסך הכול כשלושה חודשים, מראשית אוקטובר 1949 עד לסוף דצמבר 1949 (על-פי ארכיונו הפרטי של ישעיהו אברך ז"ל – מכתבו למר ש' ארזי מיום 22.12.49 בעניין דירה לשר שזר בירושלים בעקבות מצבו הבריאותי. תודתי לגב' פולה אברך על הרשות לעיין בארכיון).
102. השר י"מ לוין התלונן בכנסת כי אלדמע, רכז התרבות שהוכרח להתפטר, קיבל משרה מכובדת יותר וכי כך אין הציבור למד, 'שהכפייה בענייני דת אסורה' (דברי הכנסת, VII, עמ' 44, דיון מיום 17 באוקטובר 1950). גם ח"כ ד"צ פנקס הגיש שאילתה בנושא זה לשר החינוך והתרבות. השאילתה נענתה רק אחרי חצי שנה (הוגשה ב-11.6.50 – נענתה ב-11.12.50) בידי השר החדש, דוד רמז. לטענת השר 'מינויו של מר אלדמע כמנהל בית החינוך של זרם העובדים במגדל גד והתפטרותו מתפקידו הקודם חלו כחודשיים לפני הדיון בממשלה בעניין זה [תוצאות חקירת ועדת פרומקין? – צ"צ], והוא משמש מאז בכהונתו החדשה וזכה להוקרה ולהערכה' (דברי הכנסת, VII, עמ' 402, ישיבה מיום 11 בדצמבר 1950).
103. דו"ח פרומקין, עמ' 116–117.
104. מכתבי בן-גוריון 1/2/50, אב"ג.
105. פרטים על התהליכים הפוליטיים עד להסכם בין מפא"י לחזית הדתית ראה בעבודתו של א' דון יחיא, לעיל הערה 35, עמ' 615–669.
106. ההסכם התקבל בישיבת הממשלה מיום 14 במארס 1950. פירוט ההסכם ראה שם, עמ' 669.
107. פירוק מחנות העולים והקמת ה'מעברות' החל במאי 1950.
108. ראה, למשל, מכתבו לי' שפירא מיום 7.7.50 (אב"ג, מכלי המכתבים).
109. דברי הכנסת, V, דיון בכנסת מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1761.
110. שם, VIII, דיון מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1105.
111. שם, VII, דיון מיום 17 באוקטובר 1950, עמ' 42.
112. שם, שם, דיון מיום 17 באוקטובר 1950, עמ' 44.
113. שם, V, דיון מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1767.
114. על יחס תנועת-החירות למסורת היהודית ניתן ללמוד בין השאר מחוזר המזכירות הכללית של התנועה מיום 7.12.48. בחוזר נכתב לפעילים ברחבי הארץ: 'אחד מיסודות תנועתנו ומלחמתנו בעבר היה כיבוד מסורת עמנו. יסוד זה אפשר שבשורותינו יילחמו כל בני העם, אם אלה היו חניכי הישיבות או חניכי בתי הספר הכלליים. תנועת החרות, אשר ינקה את תורתה ממסורת עמנו תמשיך בדרך זו ... עלינו להזהיר את חברינו שעליהם לנקוט בכל האמצעים הדרושים ולמנוע כל הפרעה של חוקי ישראל ... לא לחלל שבת ... לשמור על הכשרות ... וגו'.' (ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ה-1, תיק I/9/2). יחד עם זאת, מן הראוי לציין כי בסיעת חירות בכנסת הראשונה היו גם נציגים שלחמו נגד הדת והמסורת היהודית (כגון ח"כ ע' ז'בוטינסקי וח"כ ה' קוק).
115. דברי הכנסת, V, דיון בכנסת מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1758–1760.
116. שם, VIII, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1044–1045.
117. שם, V, דיון מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1760–1761.

118. שם, VIII, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1038–1040.
119. שם, שם, דיון מיום 13 בפברואר 1951, עמ' 1076.
120. שם, שם, עמ' 1077.
121. שם, שם, עמ' 1087–1089. בספרו חוקה לישראל, דת ומדינה, ירושלים 1988, עמ' 211, כתב ז' ורהפטיג כי בן-צבי אמר לו במרירות: 'אם חברי מפא"י רצו דווקא בדו"ח הנראה בעיניהם, היו צריכים לשלוח מישהו אחר כחבר בוועדה.' מ' אונא, בספרו בדרכים נפרדות..., לעיל הערה 22, עמ' 202, העיד כי בן-צבי הגיב על הקצף שיצא נגדו בפשטות: 'קיבלתי את הדברים כי נוכחתי שכך אכן היו.'
122. דברי הכנסת, VIII, דיון בכנסת מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1104–1105.
123. ראה: דבר, 15 ביוני 1950.
124. גנזך המדינה, רה"מ ג/3885/5558/43.
125. ראה: דבר, 18 ביוני 1950.
126. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161.
127. שם.
128. ראה: דבר, 15 ביוני 1950.
129. הכוונה לי' אברך שכיהן באותה תקופה כמזכיר כללי של משרד החינוך.
130. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161.
131. ישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות מיום 6 ביולי 1950.
132. חודשים אחדים מאוחר יותר יצא ד' בן-גוריון בתקיפות נגד מעשי האונס והכפייה האנטי-דתית שביצעו חברי מפלגתו. בדיון בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י אמר: 'אם זוהי עובדה [שנותנים לילדים דתיים חינוך חופשי – צ"צ], ויש לי רושם שזוהי עובדה במקומות רבים ... זהו עוול ומשגה פוליטי חמור ... לי יש חשש שזה לא מתוך הכרה מעמדית [שרוב ילדי העולים נרשמים לזרם-העובדים – צ"צ]. ויש בענין זה מקרים רבים של מעשה אונס ... אני חושב שבמקומות רבים חברינו משתמשים במעשי אונס באימום [צריך להיות: איומים – צ"צ] של עבודה ובאיומים של התישבות, ונרשמים. אני יודע מקרים כאלה כי חברים ספרו לי שעשו זאת. חברים טובים, ישרים והגונים ומסורים מאוד, אנשי התישבות, שעשו זאת מתוך נאמנות ... גם אחרים משתמשים במעשי אונס, אבל לא איכפת לי, כי מאחרים צריך למנוע את זאת בכוח, ואצל חברינו אין צורך למנוע זאת בכוח, אלא בכוח פנימי. לא צריך לעשות זאת, שמשתמשים בשלטון הכלכלי במקום שהוא ישנו ואני אומר, כי השלטון הזה ילקח מאתנו אם נשתמש בו כך ... זה לפי דעתי ענין חמור למדינת ישראל, מפני שאם כבר בראשיתה היא תשען על חמס – וזה חמס – נצול חולשה של אדם – זה בכל אופן אם לא יחריב את מדינת ישראל הרי יהרוס את האפשרות של הגמוניה של פועלי ארץ ישראל במדינה' (הוועדה המדינית של מפא"י, 31.12.50, ארכיון בית ברל).
133. ביום 11 ביולי 1950 כתב ד"ר א' אורבך, מנהל המדור לחינוך במחנות העולים, במכתב לשר הפנים: 'נראה לי כי ייתכן שלפי הפירוש שניתן למושג מחנה עולים בספר החוקים, הוא איננו כולל מעברות וגם לא מחנות מעבר. אולם אין ספק שכוונת המחוקק לא היתה, שבו במקום, שעד לתאריך מסוים נקרא מחנה עולים ולמחרתו הפך להיות מחנה מעבר ושבו נשארו אותם התושבים, ישנו את סדרי החינוך שנקבעו, יבטלו את בית הספר שהוקם בהתאם לרישום לפי מגמות, יתחילו רישום חדש לפי זרמים ויקימו בתי ספר זרמיים. כן

קשה להניח שעולי תימן המוצאים למעברות יידרשו לגלות עם השינוי הזה בקיאות בתורת הזרמים. פירוש כזה מבטל למעשה את כל הסדר ענייני החינוך במחנות כפי שהחליטה עליו הכנסת ... ועדת השרים לחינוך במעברות חייבת להיכנס בעובי הקורה ... 'ד"ר אורבך, שחזה נכון כי מפא"י תיאחז במלים 'מחנות עולים' ותסרב להחיל את ההסכם על יישובי העולים האחרים, התפטר מתפקידו בסוף יולי 1950. ההתפטרות באה כמחאה על מדיניות הכפייה האנטי-דתית שהונהגה בחינוך ילדי העולים (גנוז המדינה, משרד החינוך, ג/1215/796).

134. דברי הכנסת, VII, דיון בכנסת מיום 30 באוקטובר 1950, עמ' 102.
135. הציטטה היא מדברי ח"כ א' מזור, איש החזית הדתית, אשר הבהיר בכנסת את העובדה כי מפלגתו נכנסה מחדש לקואליציה 'מתוך בטחון שממשלה זו תראה כאחד מתפקידיה הראשונים לעקור כל שמץ של כפייה והעברה על הדת' (דברי הכנסת, VII, דיון מיום 31 באוקטובר 1950, עמ' 111). יש לציין כי החזית-הדתית תבעה עוד בשלהי שנת 1949 כי או שיוקם 'משרד מיוחד לחינוך הדתי עם שר מיוחד בראשו', או שיוקם 'אגף אוטונומי מיוחד לחינוך הדתי במשרד החינוך והתרבות'. אולם אז מפא"י הורידה מעל הפרק את שתי התביעות. וראה: הצופה, 14 בדצמבר 1949. מ' סאמט בספרו הקונפליקט אודות מיסוד ערכי היהדות כמדינת ישראל, ירושלים 1979, עמ' 4 כותב: [האגף לחינוך דתי] 'הפך במרוצת השנים, תוך כדי הרחבת סמכויותיו, לממלכה בפני עצמה'.
136. 'בשנת 1948 היו 11 בתי ספר [של זרם-העובדים-הדתי] ... בקיץ 1949 היו 16 בתי ספר ... בינואר 1950 היו 21 בתי ספר, 40 מורים, 1000 תלמידים ... ביוני 1950 היו 36 בתי ספר, 85 מורים, 2000 תלמידים ... בדצמבר 1950 היו 46 בתי ספר, 142 מורים, 3000 תלמידים ... במרץ 51: 53 בתי ספר, 200 מורים, 4300 ... בינואר 1952: היו 78 בתי ספר, 270 מורים, 7200 תלמידים ... ב-1.53: 84 בתי ספר, 384 מורים, 8500 תלמידים, 12 כיתות גן, 12 גננות, 250 תלמידים' (על-פי: מ' עץ חיים, קיצור תולדות חינוך זרם העובדים [הדתי], ארכיון העבודה, IV215, תיק 1139).
137. ראה, למשל, בספר: ג' בתי-העבודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים 1979, עמ' 617: 'בתי-ספר אלה היו למעשה חילוניים בהסוואה דתית ובאו כדי לסמא את העיניים'.
138. דברי הכנסת, VIII, דיון מיום 5 בפברואר 1951, עמ' 980-983.
139. שם, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1040-1041.
140. שם, דיון מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1109-1110.
141. מצע מפא"י לקראת הבחירות לכנסת השנייה (ארכיון מפא"י, בית ברל).
142. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, ארכיון נחום לוין, P161.
143. אפילו ח"כ י' גורפינקל (גורי) כתב כי קרא תחילה את דו"ח פרומקין ... בעיתונם של פועלי-אגודת-ישראל שערס (הפועל הצעיר, 30 [תשי"א], עמ' 10). כל חברי הכנסת קיבלו את הדו"ח, שהוגש ב-9 במאי 1950 רק אחרי שבועות אחדים, אחרי שתבעו זאת מעל דוכן הכנסת בדיון שהתקיים ב-12 ביוני 1950.
144. במודעת בחירות ערב הבחירות לכנסת השנייה כתבה מפא"י: 'הדברים כפשוטם: אנחנו [ההדגשה שלי - צ"צ] בעזרת כוחות בונים ויוצרים ביישוב, בתנועה הציונית ובעם השגנו את המדינה, ניצחנו במלחמה, הרחבנו את גבולות הארץ ... וגו'. 'הארץ, 10 ביולי 1951. גם מודעת הבחירות מעידה על אמונתם המוצקה של אנשי תנועת העבודה כי הם שבנו את

המדינה וביצרו את כוחותיה.

145. דברי הכנסת, VIII, דיון כ"2 בפברואר 1951, עמ' 1039.

146. מ' אונא, בספרו בדרכים נפרדות..., עמ' 194, כתב: 'האופייני למצב הדברים, ולדעתי גם המחר, שלא נמצא אף אדם בעל סמכות מבין הלא דתיים, שיתריע על הסכנות הקשורות בדרכי הקליטה המוטעות בהן הלכו.'

147. א' לובראני, איש מחלקת התרבות, כתב בדבר ביום 6 בפברואר 1950 'באוזני ועדת החקירה'. בין היתר כתב לובראני: 'נניח, כי באמת ובתמים נחרדו חוגי החרדים ... מה היו חוגים אלה חייבים לעשות לפני הזעקות, המחאות והתביעות? חייבים היו לגייס כאן בארץ תפילין וארבע כנפות ולחלקם בין יושבי המחנות ... אולם חוגי החרדים לא כן עשו. דומה הדבר, כאילו זה עתה נודע להם שמץ דבר על קיומם של מחנות עולים בארץ. באשר עד כה, קרוב לשנתיים מאז קיומם של מחנות עולים בארץ, לא מצאו לנכון לבקר בהם ... אמנם מונו במחנות משגיחים על הכשרות במטבחים ... אולם למעלה מזה לא מצאו לנכון לזעוק.' כן טען לובראני כי משרד הדתות, בראשות הרב מימון, שהתבקש לספק צורכי דת לעולים השיב: 'לצורכי הדת של הפרט, כגון ספרי תפילה, טליתות וארבע כנפות, חייב הפרט לדאוג.'

148. מתוך דברים בוועידה העשירית של הפועל-המזרחי, ו-י"ב מר-חשוון תש"י (הארכיון לציונות דתית, מוסד הרב קוק, ירושלים). וראה גם: השר ח"מ שפירא: דיוקנו של מדינאי דתי (עורך: ש' דניאל), תל אביב 1980, עמ' 146. וכן: מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 11.

149. יונה קוסוי (כסה), 'מסביב לפולמוס החינוך', הפועל הצעיר, 21 בפברואר 1950. וראה גם מ' סאמט, לעיל הערה 133, עמ' 54: 'האורתודוקסים החלו להשתעשע בתקוות שהעלייה החדשה תגביר את משקלם החברתי וכוחם הפוליטי הריאלי. וכך יתממש בידם חזון מדינת התורה בדרך דמוקרטית. ארץ-ישראל העובדת ובמרכזה מפא"י, שנבנו בעבר מקליטת העלייה, נתמלאו אימה לנוכח התחזית לאבדן ההגמוניה הפועלית בארץ.'

150. כניסוחה של ח"כ ד' נצר בכנסת: 'נכון, זהו נשק. החינוך הוא נשק חשוב מאוד.' (דברי הכנסת, IV, דיון מיום 6 במארכ 1950, עמ' 936).

151. מ' אונא בספרו בדרכים נפרדות..., עמ' 220, כתב: 'הציבור הלא דתי לא חש מעולם את עומק הזעזוע שעבר על הציבור הדתי בגלל הדברים שקרו בפרשת החינוך הדתי במחנות העולים. על כן גם לא הבין את הרקע הנפשי של הוויכוח שהתנהל במשך כל השנים בשאלת החינוך הדתי. מה שקרה במחנות הושמט מדעתו.' לעניות דעתי, הכותב צודק בקביעותיו.

152. ראשון אנשי החזית-הדתית שקרא לביטול הזרמים בחינוך ולהנהגת מערכת חינוכית ממלכתית חילונית ודתית היה ח"כ מ' אונא, במאמר בהצופה מיום 5 במאי 1950. על הצעה זו חזר ח"כ ד"צ פנקס בכנסת ביום 13 בפברואר 1951. ד"ר יצחק רפאל הלוי עציון טעה, כאשר טען בספר הזיכרון שיצא כאשר מלאו שנתיים לפטירת ד"צ פנקס השר ר' דוד-צבי פנקס ז"ל תל אביב (לעיל הערה 29), כי ח"כ פנקס היה הראשון לפרסום הצעה זו (עמ' ע"א).

מחשבה ציונית

מוטיב הרציפות ההיסטורית בציונות האמריקנית

אלון גל

הציונות המופתית, האירופית, שללה בדרך כלל את הגולה;¹ ובתוקף ההיגיון הזה עצמו היא קיימה זיקה עמוקה אל תקופות הריבונות של האומה, תוך נטייה לאידיאליזציה שלהן. ימי העצמאות של הבית הראשון והשני היו אבן שואבת של הרעיונה (אידיאולוגיה) הציונית. בייחוד בלטה נטייה זו אצל החילוניים; וכידוע החילוניים הם שהיו הרוב המכריע והמנהיג בקרב ציוני אירופה ויוצאי אירופה המגשימים בארץ-ישראל. ביתר חריפות בלטה השאיפה להתחבר עם התקופות הקדומות אצל הסוציאליסטים שהיו מבקריה החריפים של המסורת היהודית; עבורם היתה השיבה למולדת העתיקה כבריאה חדשה, כנטישת כל מה שנדבק וניוון את החיים היהודיים במשך השהות הממושכת בארצות נכר, לרבות מה שיצרו היהודים עצמם בנסיבות המעוותות של הגלות. העבר הגלותי הקלוקל כלל לא רק את דרך החיים היהודית בגטו ובשטעטל, אלא את היהדות הרבנית כולה. היסודות העיקריים הראויים להיקלט הם המקרא, פרי הגניוס הלאומי בימי אונן, וחלקים נבחרים מיצירת הבית השני. אין תמה על כן כי ברעיונה הציונית – כפי שהתפתחה בנסיבות האירופיות ובתנאי התקומה הלאומית בארץ – שררה בדרך כלל הנטייה לעקוף את תופעת הפזורה היהודית וכמו לדלג על פני תקופת הגלות הארוכה.²

אין ספק כי היו גוונים שונים ואף הבדלים של ממש בתוככי הציונות האירופית (מושג שהוא עצמו זקוק למידור נוסף). הציונות הרוחנית מייסודו של אחד העם היתה פתוחה, כמובן, לגירסת ההיסטוריה היהודית ברציפותה. והיו גם אנשי רוח בעלי רקע אירופי, סופרים ומשוררים, אשר גילו עניין רב בתופעות ובפרקים שונים של חיי התפוצה ושל ימי הביניים היהודיים. אך יחד עם זאת, ועם כל ההבדלים בין הציונות הרוחנית לציונות הפוליטית נוסח הרצל, בדרך כלל נמשכו הזרמים האירופיים אל תקופות העצמאות הקדומות של העם בארצו. הציונים נוסח הרצל הוקסמו יותר מן ההיבטים המדיניים וההירואיים של ימי הבית הראשון והשני, ואילו חסידי הציונות הרוחנית נטו להתמקד בתרבות העברית, באתוס היהודי כפי שנוצר במולדת, ובמבטאיו הנשגבים – נביאי ישראל.³

בתקופה שמאז מלחמת העולם הראשונה אף גברה בציונות ההתרכזות הרעיונית והרגשית בתקופות הריבונות הקדומות. מנהיגים ציונים כמו חיים ויצמן ודוד בן-גוריון, עם כל השוני שביניהם, היו בעלי מכנה משותף בשלילת הגולה ובזיקה

לתקופות ההיסטוריות של העצמאות. בקרב היישוב בארץ ותנועת הפועלים במיוחד היה לתקופת הבית הראשון כוח משיכה מובהק יותר משל הבית השני: בתקופת המקרא לא היתה תפוצה יהודית, וגם התרבות העברית והשפה העברית של אז נראו מקוריות וטהורות יותר מהשפעות זרות. בן-גוריון, מנהיג היישוב והמדינה בשנותיה הראשונות, נודע בשלילתו הנחרצת את הגולה ובאותה עת גם בזיקתו העמוקה לימי הבראשית של העם בארץ-ישראל, לתקופת הבית הראשון ולספר התנ"ך, ובקנאותו לשפה העברית. קום מדינת ישראל ושנות התבססותה הראשונות התאפיינו אכן בערגה העמוקה ל'חדש ימינו כקדם'.⁴

מגמת הציונות האירופית היתה ליצור בסיס לחיים יהודיים גאים ומלאים, בסיס חדש אשר יהווה חלופה להווי הגלות; זוהי הסיבה העיקרית לכך ששני המאפיינים המובהקים של תקופות העצמאות הלאומית – החיים בארץ-ישראל והשפה העברית – היו בלב לבם של הציונים האירופים ושל דורות החלוצים. המטרה של ריבונות במולדת הונגדה לעתים קרובות עם ההשפלה והדיכוי של תקופת הגלות, והאידיאל של תחיית התרבות העברית הועלה על נס, על פי רוב, כמנוגד לדשדוש העקר של התרבות היהודית בימי 'שנות אלפיים'.⁵

עת עוברים אנו לדון בציונות האמריקנית, מתגלה נוף רעיוני שונה לחלוטין. וההבדל היסודי בהשוואה לציונות האירופית הוא בכך שהזרמים הראשיים של הציונות האמריקנית מעולם לא שללו את הגולה. הם צידדו כמובן בריכוז הפזורה מארצות המצוקה במולדת העצמאית, אך באשר לגזרה האמריקנית, ראו ציוני ארצות-הברית את האתגר העיקרי שלפניהם לא במענה לאנטישמיות, לא ביצירת בית חדש ובטוח עבורם, אלא בהתמודדות עם סכנת ההתבוללות.⁶

ההבדל הבסיסי הזה היה כרוך במאפיין חשוב אחר שייחד את הגופים המרכזיים של הציונות האמריקנית: יחס חיובי למדי, בדרך כלל, אל הדת והמסורת הדתית. אחת הסיבות לתופעה זו היא בכך שאמריקה הכירה בזכות לייחוד קיבוצי בעיקר במישור הדתי. ובקשר לדיוננו – חיזוק הדת נראה בעיני רבים מהדואגים להישרדות בארצות-הברית כהגבהת סוללת המגן בפני התבוללות. ואכן, אם כי הציונות בארצות-הברית השתרשה בקרב חוגים חילוניים, היא בדרך כלל לא היתה אנטי-דתית. אפילו תנועת העבודה הציונית (לפחות בזרמים המרכזיים שלה) לא פיתחה רעיונה אנטי-דתית; לכל היותר אפשר לומר עליה כי היתה לא-דתית. רבים מהפעילים והמנהיגים הציונים בארצות-הברית, אולי הרוב, היו שייכים למסגרות דתיות שונות. בתי הכנסת (בעיקר של הזרם הקונסרבטיבי) נעשו במשך הזמן בסיס יציב של הפעילות הציונית בארצות-הברית.⁷

מאפיין אחר של הציונות האמריקנית – ואותו נבחן במאמרנו – הוא גירסת ההיסטוריה היהודית ברציפותה. הנחתנו היא כי בתור תנועה לאומית המחייבת את הקיום היהודי בתפוצה (או ליתר דיוק בחלק ממנה), ובעלת יחס שבדרך כלל אוהד למדי את המסורת הדתית, היה לציונות האמריקנית עניין רב בתקופות שבהן התקיים העם ללא המסגרת המדינית הריבונית. הנחתנו היא, בהמשך לכך, כי בקרב ציוני אמריקה רווחה הנטייה לראות את המפעל הציוני בארץ כקשור בדרך כלשהי עם העבר הגלותי, ולאו דווקא כמורד בו, כהמשך והשלמה מסוימים של תקופת הגלות,

ולא כקרע אַתּה. התזה של מאמר זה היא אפוא כי הציונות האמריקנית היתה ערוכה, מעצם יסודה הרעיוני, למצוא עניין ומשמעות חיוביים – עבור תנועת התקומה הלאומית – בפרק ההיסטורי הארוך של העדר העצמאות.

בירור מקיף וממצה של הנחות אלה תובע מסגרת נרחבת. במאמר קצר זה ננסה רק לתרום לביסוס ההנחות הללו ולהמחשתן על ידי דיון בהגותם של אישים ממעצבי הרעיונה הציונית-האמריקנית. תחומי התקופה הנדונה הם מתחילת המאה העשרים ועד השנים הראשונות של מדינת ישראל.⁸

•

רוב האישים אשר הנהיגו את הפדרציה של הציונים האמריקנים (Federation of American Zionists; נוסדה ב־1898), ואת 'הסתדרות ציוני אמריקה' (Zionist Organization of America; ממשיכת הפדרציה מ־1918 ואילך) לא שללו את הגולה והיו פתוחים אפוא לאימוץ, בניואנסים שונים, של גירסת הרציפות ההיסטורית. מעניינת וחשובה במיוחד היא תפיסתו של הוראס קאלן (H. Kallen, 1882–1974), מן ההוגים הבולטים של התנועה הציונית בארצות-הברית בתחילת המאה הנוכחית. ב־1906 פרסם קאלן בהמכבי (*The Maccabean*), ביטאון התנועה, מאמר מקיף ושיטתי המצדיק את הרעיון הציוני בנסיבות האמריקניות. מסקנתו היתה כי הציונות שם מוצדקת מכוח היותה בעלת מסר חברתי-מוסרי נעלה, מסר שהנו משמעותי גם לחברה האמריקנית. הציונות, טען קאלן, היא המאמצת המובהקת של האתוס היהודי, כפי שנשמר במהלך ההיסטוריה היהודית לכל אורכה. אמנם תקופת העיצוב של האופי הלאומי היתה תקופת הבית הראשון, אבל הייחוד הרוחני היהודי נשמר גם בימי הבית השני על כל תהפוכותיו, גרס. יתר על כן, גם בימי הביניים המשיכו היהודים להיות כוח מוסרי בעל חיוניות: 'במשך כל התקופה מאז החורבן בידי רומא ועד גילוי אמריקה היה הגזע [היהודי] נושא האור של העולם. בחברה של בורות ואמונות הבל הוא היה גרעין של תרבות והשכלה.' וקאלן שרטט את ההישגים היהודיים של ימי הביניים:

ללא הזכות לחיים טבעיים וחופשיים, נתונים תמיד במלחמת קיום אכזרית ... [היהודים] היו הגזע היחיד באירופה של ימי הביניים אשר ... שמר על הרציפות הרוחנית עם העולם העתיק, רציפות אשר נהרסה על ידי התוהו ובוהו של ימי הביניים. הם היו הרופאים, הפילוסופים והמדענים וכמו כן מלווי הכספים של הזמן ההוא. וכאשר ניתנה להם הפוגה קצרה ... הם נעשו אדוני חיי המעשה והמחשבה. ... [עם הזמן החדש] הגזע היהודי הופיע בכוח רב יותר מאשר אנשי הדת והמעשה שאותם לימד בעבר, והעניק חיים להומניזם החדש. וכך העמיק הסבל של היהודים וחיזק את הכמיהה המוסרית מן התקופה העתיקה והוסיף למערכת המוסרית של מחשבת הגזע [היהודי] את הממד הדתי והמיסטי.⁹

ההיסטוריה של היהודים בימי הביניים הכשירה אותם להיות, לפי קאלן, 'הגורם היציב הפועל לליברליזציה ולהתפתחות מוסרית בעיצוב הציביליזציה המערבית'. הפעילות היהודית האינטנסיבית-הליברלית בזמן החדש מהווה, לדידו, הוכחה כפולה:

ראשית, לחיוניות העצומה של העם היהודי אשר נשמרה וטופחה במהלך ימי הביניים; שנית, לנאמנות היהודים למורשתם הם, מורשה מוסרית אשר שרדה ואף התעשרה בשנות ימי הביניים.¹⁰

בעקבות הצהרת בלפור כתב הוראס קאלן את היסודות החוקתיים של ציון החדשה, חוברת אשר פורסמה בידי הסתדרות ציוני אמריקה, ואשר בה תיאר את אופי המשטר הרצוי לישות היהודית הריבונית. קאלן ציפה לחוקה (חילונית) שתהיה מעוגנת בספרי התורה ובמוסר הנביאים, אך הוא דן יחד עם זאת באופן פתוח בגורל המורשה המוסרית של התנ"ך בתקופות מאוחרות יותר. גישתו התאפיינה בכך שהוא מצא המשכיות למורשה זו בספרות התלמודית והרבנית. החברה הציונית בארץ-ישראל תידרש אפוא לא רק לתקופות העצמאות העתיקות, אלא גם להתפתחויות היסטוריות שהתרחשו בתפוצות ובתקופת הגלות.¹¹

לואי ד' ברנדייס (L. Brandeis, 1856-1941) היה המנהיג אשר העניק באופן אפקטיבי לתנועה הציונית בארצו רעיונות יסוד מותאמים לנסיבות האמריקניות. במשך שנתיים, עד התמנותו לכהונת שופט עליון (1916), הנהיג ברנדייס את התנועה הציונית באופן ישיר ופעיל ביותר; אחרי כן נעשתה מעורבותו עקיפה, אך השפעתו הרבה נמשכה עד יומו האחרון. היה זה ב'תקופת ברנדייס' (מ-1914 עד 1921, עת הובסה קבוצת ברנדייס בידי וייצמן ותומכיו בארצות-הברית) שהציונות בארצות-הברית נהפכה לראשונה לכוח ציבורי ראשי בקהילה היהודית ומעבר לה.¹² אם כי על כתפי ברנדייס, הפרוגרסיבי הנועז, נפל לכאורה התגא של הלוחם הדגול למוסר הנביאים בתנאי המאה העשרים (ואף ידוע היה בכינוי 'ישעיהו' שהנשיא פרנקלין ד' רוזוולט הצמיד לו), הרי הוא עצמו לא גילה עניין רב בנביאי ישראל; וקשה לומר שהוא חיפש השראה למאבקיו דווקא בתקופות העצמאות של העם היהודי. ואכן, הוא היה ציוני 'מאומרק' ביותר, חייב את הפזורה היהודית בארצות המערב בכלל ובארצות-הברית בפרט, וכך נטה לאמץ אישים וערכים שהיו קשורים בהיסטוריית הפזורה היהודית. למרות הפתוס החברתי העמוק שאפיין את כל דרכו, הנביא הקרוב לו ביותר היה נעדר תכונה זו, אך היה לו המאפיין של היותו איש הגולה. מכל הנביאים היה זה דניאל, שחי ופעל בגלות בבל, אשר היה הקרוב ביותר ללבו של ברנדייס. דניאל נלחם כנגד הרבים, הוא היה יהודי נאמן וגאה, הוא היה חכם מאוד ואופטימי; הוא הצליח בסופו של דבר להתגבר – בגולה – על אויבי ישראל.¹³ ברנדייס, שהיה חילוני, האמין כי 'חיי היהודים במשך עשרים וחמש מאות שנים, ובייחוד מאז חורבן בית המקדש [ההדגשה שלי – א"ג], עשו את האידיאלים הללו [של דמוקרטיה וצדק חברתי] למציאות, עשו את האידיאלים לאורח חיים'. בנאום השופך אור חד על המיוחד לגירסתו הציונית, תחת הכותרת 'מדוע אני ציוני' (אוקטובר 1914, לפני 'בית הכנסת החופשי' מייסודו של הרב סטיפן וייז, ניו-יורק), הוא קרא לדור הצעיר היהודי לשאוב השראה מהעבר היהודי המפואר. עבר זה כבר מוכר די והותר בתקופתו המוקדמת, טען, ועתה יש ללמוד את פועלם של היהודים לאורך אלפיים שנות הסבל וההקרבה. שכן תקופה זו של קשיים וייסורים היא אשר הכשירה את העם היהודי לשאת ברמה, בתקופה המודרנית, אידיאלים חברתיים ולאומיים.¹⁴

ברנדייס כתב את המאמר המוביל בגיליון הראשון של כתב־העת היוקרתי מנורה (*Menorah Journal*, ינואר 1915) אשר פנה לציבור היהודי האמריקני החושב, ציוני ולא־ציוני כאחד. תחת הכותרת 'קריאה ליהודי המשכיל' פירט המנהיג הציוני באופן שיטתי את התכונות והערכים אשר היו לדעתו פרי הציביליזציה היהודית לדורותיה, ובמיוחד פרי מאות השנים הרבות של הרדיפות. התכונות המהוללות של האופי היהודי – יכולת אינטלקטואלית, רצון נחוש, הכושר לעבודה בלתי־נלאית – נוצרו במידה רבה בשל תנאי החיים הקשים של היהודים בגלות. ובדומה לכך גם האידיאלים היהודיים – דמוקרטיה, צדק חברתי, השאיפה לחקר האמת – עוצבו במידה מכרעת בתקופת הגלות הארוכה, טען ברנדייס. ולבסוף, גרס, דפוסי החיים היהודיים בקרב החברה הסובבת הלא־יהודית הם הם אשר אפשרו להגשים במידה רבה את האידיאלים היהודיים הנאורים. דפוסי אלה כללו אזרחות ממושמעת ואחראית, מסגרות להתקדמות אינטלקטואלית, הנהגה השואבת את סמכותה מהקהילה ולא משלטונות שאינם נתונים לביקורת, חיים קהילתיים פעילים ומשמעתיים. יהדות אמריקה, ובייחוד המפעל הציוני בארץ־ישראל, הכריזו ברנדייס, יהיו המשך נעלה של ההישגים החברתיים־הדמוקרטיים האלה ומופת חי של הערכים והאידיאלים אשר פורטו למעלה.¹⁵

בו בזמן שהרעיונה הציונית מיסודם של הוראס קאלן ולואי ברנדייס התמקדה בארץ־ישראל ובמשמעות ההתנסות ההיסטורית היהודית ברציפות בהקשר של המפעל הלאומי בארץ, היו מנהיגים ציונים אמריקנים אחרים אשר התרכזו בקהילה היהודית בארצות־הברית. אישים אלה נמשכו תדיר אל תקופת הפריחה היהודית בספרד של ימי הביניים. אחד מהם היה ישראל פרידלנדר (I. Friedlaender, 1876–1920), אידיאולוג ציוני מחונן ופעיל חשוב, מרצה ב'סמינר התיאולוגי היהודי' הקונסרבטיבי וחוקר המחשבה והספרות היהודית בימי הביניים וההשפעות ההדדיות בין תרבות ישראל לתרבות האיסלאם. פרידלנדר דן רבות בחיים העשירים של יהדות ספרד ב'תור הזהב' שלה כדוגמה לחיקוי ליהדות אמריקה. הציונים, הנמצאים בקו הראשון של מאבק יהדות אמריקה כנגד התבוללות, ינהיגו אותה תוך שאיבת אמונה בדרכם מהניסיון היהודי הגדול בספרד, גרס.¹⁶

מנהיג ציוני אחר, הרב הקונסרבטיבי סולומון גולדמן (S. Goldman, 1893–1953), אשר היה גם נשיא הסתדרות ציוני אמריקה בשנים 1938–1940, ראה כמה וכמה 'תורים של זהב' לאורך תקופת ימי הביניים. למרות האסונות שחזרו ופקדו את יהדות הגולה במקומותיה נשמרה הרציפות הן בנאמנות לתורה והן בצמידות לערכים – כגון צדק חברתי ושוויון זכויות למיעוטים – המשמעותיים גם לחברה המודרנית. היהודי נכנס אפוא לעידן המודרני והוא מצויד בערכים רוחניים וחברתיים המאפשרים לו השתלבות מוצלחת בחברה הכללית. גירוש יהדות ספרד לא אמר סוף מר לחיים היהודיים בקרב עמים אחרים, טען המנהיג הציוני־האמריקני. אדרבה, היהדות גילתה חיוניות היסטורית בדיוק אז: יהודים ספרדים השתתפו באופן פעיל בגילוי אמריקה, התיישבו ביבשת החדשה בתקופת הבראשית שלה, ותרמו לעיצוב ציביליזציה אמריקנית נאורה, דמוקרטית ופלורליסטית. והציונים, שוב, יפעלו במרץ למניעת התבוללות היהודים בחברה הכללית; הם יתמסרו לכך, לפי ניסוחיו, שיחד עם צלצולי

פעמון החירות האמריקני יישמעו ברמה ברחבי ארצות-הברית גם תקיעות השופר היהודי העתיק.¹⁷

לחקר מחשבתה של מנהיגות 'הדסה' (Hadassah, the Women's Zionist Organization of America) יש חשיבות מיוחדת לנושאנו. מדובר בארגון רחב היקף המושרש היטב במציאות האמריקנית, ארגון ציוני בנוסח אמריקני מובהק, תופעה שניתן לכנות 'made in America'. מכל הארגונים הציוניים בארצות-הברית 'הדסה' הוא אולי המנוגד ביותר לשלילת הגולה. בתור ארגון המדגיש במיוחד את חיוב הקיום היהודי בארצות-הברית סביר יהיה כי תימצא ברעיונה שלו הערכה מיוחדת להיסטוריה של תקופת הגלות. השם 'הדסה', ראוי לשים לב, הוא על שם אסתר ('הדסה היא אסתר', מגילת אסתר, ב:7) אשר לפי הסיפור ההיסטורי הושיעה את עמה בגולה; זהו אפוא שם (אולי בדומה לנביא דניאל, חביבו של ברנדייס) המבטא גאווה בעברם של החיים היהודיים מחוץ לארץ-ישראל וביטחון בעתידם.¹⁸

המייסדת והמעצבת של הארגון לדורות, הנרייטה סאלד (H. Szold, 1860–1945), כיהנה תקופה ארוכה (1893–1916) גם כמזכירה הספרותית של החברה היהודית האמריקנית להוצאה לאור (JPSA) הלא-ציונית, שעמדה במשך שנים ארוכות במוקד חיי התרבות של יהדות אמריקה. בתפקידה זה, כמו בהשקפתה הלאומית בכלל, נטתה סאלד תמיד לגרוס את הציונות כשלב חדש בעקבות היהדות הרבנית וכחוליה נוספת בהיסטוריה היהודית ברציפותה.¹⁹

בהרצאה מעמיקה בינואר 1896 (אשר ניתנה לפני ארגון נשים לא-ציוני ופורסמה בידי 'אגודת ציון של בולטימור') טענה הנרייטה סאלד כי הודות למורשת ההיסטוריה היהודית בפזורה תהיה התחייה העברית העתידה צמודה למכלול של ערכים אוניברסליים נעלים – למסורת של יחסים הדדיים יפים בין העמים ולחתימה לשלום בינלאומי:

הריני גורסת, כי אין השפה העברית מבודדת אותנו אלא עושה אותנו קוסמופוליטיים במובן האצילי ביותר של המושג, כלומר שותפים בכל דבר אנושי. בעבר, עת נדד היהודי ממקום למקום, הוא טיפח קשר עם כל עמי הציביליזציה. לימוד ההיסטוריה של היהודי אומר לימוד ההיסטוריה של הכול. אם בנסיבות המקרה התגורר היהודי תקופה ממושכת במקום כלשהו במזרח או במערב, הוא עדיין שמר על קשר עם אומות רחוקות באמצעות בני עמו שלו. הודות לעובדה שהיהודי אכן התקשר, בגלל סיבות דתיות, עם מרכזי הלימוד היהודיים, הוא נעשה לשליח הנבחר של המסחר הבינלאומי, לעושה השלום בין אויבים, וכך חיבר אומה לרעותה. והקשר העמוק בין היהודי מהמזרח ליהודי מהמערב היה בשפה משותפת, טעונה בהקשרים קדושים משותפים, שפת התפילות התכופות שלו. היינו אז נושאי תרבות, מכיוון שהיינו מתורבתים כיהודים, אשר להם, יחד עם זאת, שום דבר אנושי לא היה זר.²⁰

בשנת 1901 פרסמה הנרייטה סאלד בכתב העת המכבי מאמר מקיף ושיטתי שהוקדש לנושא היחס בין יהדות לציונות. במשך ימי הביניים, טענה סאלד, פיתחו היהודים שתי מערכות של תכונות בתגובה לתנאי החיים שבהם נמצאו. מערכת אחת

התפתחה כתגובה ישירה לרדיפות, והיא התבטאה בטיפוח 'כושר הסבילות והסבל'. ואילו המערכת השנייה התפתחה כתגובה עקיפה יותר לכלל נסיבות החיים של היהודים בימי הביניים והיא התבטאה בפיתוח סגולות כמו דפוסי התנהגות ההולמים את התנאים המשתנים תדיר ובפיתוח הידע השימושי. מכלול הסגולות השני, גרסה סאלד, הוא הוא אשר הכשיר את היהודי, עוד בהיותו בין חומות הגטו, להתמודד בהצלחה עם אתגרי העולם המערבי. שנות הגטו לא חנקו את היהדות, הכריזה סאלד בגאווה; וההגשמה המודרנית-הציונית בארץ-ישראל תהיה אמנם המשך של הישגי היהדות לאורך תקופת הפזורה של העם:

היהדות נשארה מה שהיתה במקורה, כוחה המקורי לא נפחת, עוצמתה בלתי-מקוצצת, משמעותה לא צרה יותר כלל עקב ההכרח בחיים חד-צדדיים שהדבקים בה נאלצו לנהל. היהודי חוזר ליהדות כשהוא טעון בפירות הציביליזציה המערבית, מעשית ומדעית. ... היהודי [יחזור ליהדותו באמצעות הציונות] כשהוא מביא עמו את הניסיונות שהצטברו בארצות מושבו, והוא ימצא בתנאי מולדתו את הרוח שלפיה יעצב את ניסיונותיו מחדש. כל הטמון בכוח ביהדות יצא אל הפועל על ידי נאמני היהדות המיומנים והמסורים.²¹

הזיקה הברורה לקיום היהודי בפזורה כרכה את הרעיונה של מייסדת 'הדסה' עם רגישות ללקחים היסטוריים שיש להסיק מפגיעות היהודים כקבוצת מיעוט. הנאום של סאלד בטקס ייסוד האוניברסיטה העברית ב-1925 היה טיפוסי לגישתה בדבר המסקנות ההומניסטיות שעל המפעל הציוני לאמץ מהתקופה ההיסטורית הארוכה שבה חי העם היהודי כמיעוט בקרב לא-יהודים: 'הבה ייכנסו בנינו ובנותינו אל מעבדות המחקר שלכם ללמוד תחת הדרכתכם כיצד לשאוב מתוך הרוח היהודית של המורשה רבת הפנים של כל הדורות. ארץ הכשדים, מצרים, בבל, אשור, פרס, יוון, רומא, ספרד, רוסיה, כל המקומות הנידחים ביותר של מגורינו – הבה נגרום לכך שיעלו כל אחד ואחד את כל אשר תורם להמשך החיוניות היהודית.' פתיחות מפורשת זו למיגוון המלא של ההיסטוריה היהודית לדורותיה התקשרה אכן עם גישתה ההומניסטית של סאלד: 'הבה נשגיב את החוויות של מאה דורות של אמונה, הגות, חוק, ספרות, פעולה, וסבל; כן גם סבל, מכיוון שהסבל הנוקב שם היה כה רב, והלהבות המטהרות שלו לא ייעלמו מזיכרוננו; שמא חס וחלילה נשכח וניעשה שחצנים. הבה נתרגם למונחים של חיים יהודיים מודרניים את כל אשר קרה לנו בארצות מגורינו, את כל הרעיונות אשר המאורעות-לאורך-מאות-שנים הנחילו לנו. וכך יהיו בנינו ובנותינו לברכה לנו ולאלה אשר נלווים אלינו.'²²

המוטיב של הסבל היהודי בגלגולו במישור הפוליטי התבטא ב'הדסה' באהדה מסוימת לרעיון המדינה הדו-לאומית כפתרון לסכסוך הלאומי על ארץ-ישראל. בשורש הנטייה הפוליטית הזו לא היתה דווקא מחשבה מדינית מדוקדקת, אלא רגישות למצב הקהילה היהודית בפזורה, בעבר ובהווה, כקבוצת מיעוט. יותר מאשר ניתוח מדיני היה זה מכלול של ערכים חברתיים-מוסריים אשר עמד ביסוד נטיית 'הדסה' בנידון. מתחילת שנות הארבעים נחלשה ב'הדסה' האהדה לפתרון הדו-לאומי,

והארגון תמך בסופו של דבר בתכנית בילטמור לכינון ארץ־ישראל כמדינה יהודית. אך הרגישות לשוויון מיעוטים במדינה היהודית ועניין הומניסטי בגורל היהודי בתקופת העדר העצמאות המשיכו לאפיין את המנטליות של הארגון הגדול הזה במשך שנים רבות.²³

כמצוין לעיל סיים סולומון גולדמן את כהונתו כנשיא 'הסתדרות ציוני אמריקה' ב־1940. אחרי כהונתו, מתחילת שנות הארבעים בערך, החלו לתת את אותותיהם ברעיונה הציונית־האמריקנית התהליכים והאירועים המזעזעים שהתרחשו משנות השלושים ואילך: עליית הפאשיזם והנאציזם; הכישלון המביש של המדיניות הפייסנית; ההיטלריזם ומלחמת העולם השנייה; הגאות האנטישמית והשואה; אדישות העולם הדמוקרטי לאסון יהדות אירופה. כל אלה פעלו להחלשת מוטיב הרציפות ההיסטורית ברעיונה המסורתית של ציוני אמריקה. לידת מדינת ישראל תוך הצלחות מזהירות בשדות הקרב, ויחד עם זאת מצב המלחמה המתמשך בין ישראל לשכנותיה הערביות, גם אלה פעלו לחיזוק התפיסה של הציונות כהתחלה חדשה – התחלה הירואית השוברת את שלשלת העבר המעיק, עבר של השפלה ואין־אונים. המגמות הרעיוניות המתחזקות הללו מצאו את ביטוין העממי למשל בספרו של ליאון יוריס, אקסודוס, ובגיבורו המיתי ארי בן־כנען. הישראלים נתפסו עתה פחות ופחות כחוליה בשלשלת היסטורית רציפה, ויותר כגיבורים המתנערים בעוז ממסורת מאוסה של כניעה והתרפסות. מורשת הגבורה – זו של יהושע בן־נון, דוד הנלחם בגולית, המכבים והקנאים – מורשה שתמיד היתה חלק מגירסת הציונות בארצות־הברית התעצמה עתה באופן דרסטי ודחקה בהדרגה את מסורת הרציפות ההיסטורית. התמורה הזו היתה בולטת למדי בקרב הנהגת הסתדרות ציוני אמריקה והביטאונים הקשורים עמה. אבא הילל סילבר (A. H. Silver, 1893–1963), נשיא ההסתדרות מ־1945 עד 1947, ובייחוד ממשיכו עמנואל ניומן (E. Neuman, 1893–1980), הנשיא בשנים 1947–1949, ביטאו מגמה לוחמנית וכוחנית אשר הותירה אך מקום מיצער להערכה חיובית כלשהי של העבר הגלוי.²⁴

יחד עם זאת, עלינו לייחס את מלוא המשקל לעובדת היסוד שהאירועים מזעזעי־עולם – פאשיזם, נאציזם ושואה – התרחשו כמובן באירופה ולא באמריקה. בשביל יהודי אמריקה, והציונים (ואף הלוחמניים שבהם) בכללם, המשיכה ארצות־הברית להיות הבית הבטוח והאהוד. הבסיס לרעיונה הציונית האמריקנית המיוחדת – על חיוב הפזורה היהודית במערב והזיקה להיסטוריית הפזורה היהודית באשר היא – נשאר בעצם ללא שינוי מהותי.²⁵

'הדסה', הארגון הציוני בעל הזיקה היציבה והמפורשת לקיום היהודי באמריקה, המשיך לדבוק במידה רבה ברעיונה המדגישה את חוליות החיבור של המדינה הצעירה – הירואית וחלוצית ככל שהיתה – אל העבר היהודי ברציפותו. עם כל רגשות הגאווה וההזדהות עם המדינה הנולדת והנאבכת, נטה הארגון לגרוס את תקומת העם בארצו ככרוכה גם בהיסטוריה ובערכים של תקופת הגלות הארוכה. ביטאון 'הדסה' פרסם מדי פעם מאמרים אשר ביטאו רגישות רבה לרציפות

ההיסטורית היהודית וקראו (ברוחה של הנרייטה סאלד) להעשיר ולאזן את הציביליזציה הישראלית הצעירה בניסיון העבר היהודי לכל אורכו (אופיו המעשי של ארגון 'הדסה' והתמסרותה של הנרייטה סאלד מתחילת שנות השלושים ואילך למפעל עליית הנוער גרמו לכך ש'הדסה' ביטאה את עדיפויותיה הרעיוניות יותר ויותר באמצעות 'מומחים לדבר'²⁶).

מאמץ מרוכז של 'הדסה' להנחיל את מורשת העבר כשהיא כרוכה בתפיסת הרציפות ההיסטורית נעשה בידי יושבת הראש של מחלקת החינוך של הארגון, אסתר גוטסמן (E. Gottesman), יחד עם פיי שנק (F. Schenk), אחר-כך נשיאת 'הדסה', בתחילת שנות החמישים. הן יזמו ספר מקיף אשר אמור היה לבטא את העושר הרוחני של היהדות לאורך כל התקופות ההיסטוריות של העם. השקפת העולם שלהן ושל עורכי הספר היתה שהציונות היא חלק אורגני, בולט וחשוב אמנם, במצעדו ההיסטורי הגדול והבלתי-פוסק של העם היהודי.²⁷

הספר רב ההיקף תקופות ורעיונות גדולים של העם היהודי התפרסם ב-1956 בחסות 'הדסה' ונעשה אחד מעמודי התווך בפעילות החינוכית. העורך, ליאו שוורץ (L. Schwarz), אשר השתתף לעתים בדיונים החינוכיים של 'הדסה', ביטא בבהירות את המגמה הרעיונית של הספר בהקדמה אשר כתב. ההיסטוריה היהודית היא מיוחדת במינה בהתמשכותה לאורך אלפי שנים, כאשר חוטים רבים ומגוונים שזורים בה. אחד החוטים הארוגים הללו הוא המסורת הפוליטית היהודית אשר נשמרה ברציפותה במשך ימי הביניים. היהודים בנו את סמכות הקהילה ואת שיטת הממשל העצמי המתוחכמת כתחליף לכוח המדינה ולריבונות. הישגים אלה 'הם מופת לפילוסופים ולדוגלים בפדרציה עולמית של העמים במאה העשרים', סיכם העורך. הביטויים הרוחניים והתרבותיים של היהודים לאורך שרשרת הדורות הם אפוא פסגת הישגיהם, והספר בא להמחיש זאת במפורט.²⁸

אחרי סקירת תקופת המקרא באה סקירת התקופה ההלניסטית אשר הסתיימה בפרק שסיכם את הישגי היהדות ההלניסטית. תקופת בית שני, המשנה והתלמוד (330 לפנה"ס עד 500 לספירה) נסקרה בידי גרשון כהן (G. Cohen) אשר הדגיש את האוטונומיה והיצירתיות היהודית לאורך שמונה מאות השנים הללו. אחרי התלמוד נסקרה התקופה היהודית-איסלאמית וסוכמה בדיון אודות המסורת הגדולה והמתמדת, 'אשר יכולה לשמש לנו עדיין כמקור השראה', בעיקר בספרות ובפילוסופיה שהורישה אותה תקופה. התקופה האירופית נסקרה בידי ססיל רות (C. Roth); בסעיף תחת הכותרת 'החשיבות לימינו' קבע רות במפורש, כי 'תרומות היהדות לציביליזציה המערבית בכל התחומים – פוליטי, חברתי, מדעי – התרחשו במידה רבה הודות לכך שהיהודי מימש את המאפיינים המכריעים אשר פיתח לדרגה נעלה, ואשר עקב הרקע שלו, הגותו ואמונותיו הם לא היו נחלת חברת הרוב. ... מה שהיה בימי הביניים בבחינת הישג פסיבי של הקבוצה היהודית, פשוט כתוצאה מעצם קיומה, נעשה, מאז המהפכה הצרפתית ואילך, הפעילות המודעת של האנשים כיחידים'. באחת, מצב היהודים בימי הביניים, לפי רות, הוא הוא אשר הכשירם להצליח כל כך בתקופה המודרנית.²⁹

אם כן, גירסת הרציפות ההיסטורית בולטת בספר זה לא רק בהזגשת ההישגים של

כל התקופות בחיי העם, אלא גם בהסבר שלהם כנובעים זה מזה. דפוס הסבר זה בולט גם בדיון בתנועה הציונית אשר ערך ההיסטוריון הידוע סאלו (שלום) בארון (S. Baron). בארון, אשר היה דמות מוכרת בכנסים החינוכיים של 'הדסה', תרם לספר האמור שני פרקים על הלאומיות היהודית. בתפיסתו הרחבה מדגיש ההיסטוריון החברתי הפורה הזה צמתים של השפעות הדדיות בין הקיבוץ היהודי לחברה הכללית ודוחה את מה שנראה לו כהגזמה בתיאור היהודים כקבוצה סבילה ופגיעה. נאמן לגישתו ההיסטורית, מתאר בארון במסגרת זו את הציונות כנובעת לאו דווקא מכישלון האמנציפציה אלא יותר מהישגיה ומערכיה הפרוגרסיביים. ובדומה לכך מאיר בארון את הציונות כתנועה שהשכילה לאמץ את הנטיות ההומניטריות של היהודים שהתמקדו בארץ-ישראל לפחות מאז המאה השמונה-עשרה. כהמחשה לרציפות הנמשכת מהמסורת הדתית-ההומניטרית אל הציונות משרטט בארון, לשיטתו, את תופעת 'החלוקה' (שיטת איסוף כספים בקרב יהדות העולם כדי לקיים את היישוב הישן בארץ-ישראל) כביטוי של ההתעוררות הלאומית היהודית. השאיפות התרבותיות-הלאומיות מוסברות כנובעות ממסורת ההשכלה והרומנטיציזם האירופי, ואילו חלקם של 'הגורמים השליליים' (כגון העדר האמנציפציה במזרח-אירופה) נדחקו. הציונות הפוליטית היתה, לפי בארון, מעין גורם קונסטרוקטיבי גרידא אשר הביא לכלל סינתזה את כל 'המרכיבים החיוביים' הנזכרים לעיל.³⁰ ושוב, הנקודה הרלבנטית לדיוננו היא שהציונות מוסברת בספר חינוכי זה כתנועה נטולת יסוד מהפכני כלשהו, הן באשר ליחסי ישראל עם האומות והן ביחס לעבר היהודי עצמו.

הפרסום החשוב הזה בחסות 'הדסה' היה אפוא נאמן לרוח תפיסת הרציפות ההיסטורית כפי שהיתה מקובלת על מייסדת הארגון, הנרייטה סאלד. ההיסטוריה היהודית נפרסה בו ברציפותה ובגדלותה לאורך כל הדורות; התקופות ההיסטוריות השונות הוסברו בו כבעלות משמעות קונסטרוקטיבית לציונות; והציונות עצמה תוארה בו כתנועה הנובעת באופן אורגני וחיובי מההתפתחויות הקודמות ביהדות (ומהשפעות ברוכות בעיקרן מצד החברה הכללית).

בקרב הסתדרות ציוני אמריקה היתה התמודדות ישירה עם בעיות רעיוניות שהתעוררו אצל ציוני אמריקה עם קום המדינה. החינוכיות והיצירתיות של המדינה הצעירה מילאו את לב הציונים שם רגשות גאווה והזדהות; עם זאת, רוח החשש שמא הציביליזציה היהודית-הישראלית תהיה שונה מאוד מהמסורת היהודית באמריקה, תתרחק ממנה ובכך תגרום להחלשת הקהילה היהודית בארצות-הברית. ציונים אמריקנים רבים, בעיקר מקרב אלה שהיתה להם זיקה עמוקה להישגים החברתיים-הדמוקרטיים המיוחדים של היישוב והמדינה, חששו גם מהתפתחותה של תרבות ישראלית חדשה שתהיה לאומנית, יהירה, מסוגרת וקנאית. כנגד הסכנה של התפתחות מעין זו, ולמען הסולידריות היהודית המאווימת, נטו ציונים אלה, כפי שנראה להלן, להדגיש את הנאמנות לרציפות ההיסטורית היהודית. התקווה היתה כי מודעות ישראלית גוברת להיסטוריה היהודית לדורותיה – היסטוריה המשותפת לעם היהודי על כל חלקיו – תטפח מדינת ישראל נאורה המקיימת סולידריות מעמיקה עם התפוצה האמריקנית.³¹

אחד הדוברים הבולטים והמעניינים של הדאגות והתקוות האלה היה ישראל גולדשטיין (I. Goldstein, 1896–1986), נשיא הסתדרות ציוני אמריקה (1943–1945), ממנהיגי קרן היסוד והקרן הקיימת לישראל וחבר הנהלת הסוכנות היהודית מ־1948. כאיש אותה ציונות כללית אמריקנית, אשר פיתחה הערכה עמוקה לתנועת העבודה הציונית, הסתייג גולדשטיין מהזרם הציוני הכללי נוסח סילבר וניומן אשר התקשר עם מפלגת הציונים-הכלליים בישראל (ב־1958, על ידי הקמת הברית-העולמית-של-הציונים-הכלליים). גולדשטיין מצדו הנהיג את הקונפדרציה-העולמית-של-הציונים-הכלליים אשר כללה את 'הדסה' (אשתו, ברטה גולדשטיין, היתה פעילה ביותר ב־Pioneer Women ההסתדרותי בארצות-הברית ועמדה בראש ארגון זה בשנים 1945–1951).³²

גולדשטיין, בדומה לתזה של בארון הנדונה לעיל, ראה את הציונות כמגמה הממשיכה את הלאומיות היהודית אשר אפיינה למעשה את חיי הגולה לאורכם. הלאומיות היהודית המודרנית, טען, הנה המשך ישיר של 'הלאומיות התפוצתית' (Diaspora Nationalism) אשר שררה, בעזרת הדת, במשך שנות אלפיים.³³ גולדשטיין, שהיה רב קונסרבטיבי, נשא נאום מקיף בכנס הרבנים הקונסרבטיבים ב־1950 (בניו־יורק) על מצב התנועה הציונית העולמית וייחד את הדיבור למגמות לאומניות וכנעניות בישראל שנראו לו כמסכנות את אחדות העם היהודי. הוא הציע לישראלים ללמוד ברצינות את ההיסטוריה היהודית ברציפותה – וכן את חלקה ההיסטורי הנכבד של יהדות אמריקה עצמה בהתבססות היישוב ובקום מדינת ישראל – כדי להשיג שתי מטרות: התפתחותה של חברה יהודית ישראלית בעלת תרבות פוליטית מאוזנת ובשלה; הידוק הקשר של ישראל עם יהדות העולם ועם הקהילה באמריקה בפרט.³⁴

גולדשטיין עצמו דן מדי פעם בהערכה עמוקה, כציוני, בסוגיות יהודיות ובאישים שונים מתקופת ימי הביניים. היה בדיונו דמיון מסוים לגישת הנרייטה סאלד, כאשר הסיק מן הניסיון היהודי של תקופת הגלות והמליץ על מדיניות חוץ ציונית פשרנית וגישה אופטימית באשר לאפשרות של שיתוף בין ישראל לערבים. כך למשל סיים את הרצאתו המעריצה על הרמב"ם (מאי 1955):

אני סבור שהמתח הנוכחי בין ערבים ליהודים במזרח התיכון הוא מלאכותי. הרמב"ם, במשך רוב חייו, חי בציביליזציה מוסלמית אשר היתה ידידותית ואחות ברוח [ליהדות], ואשר תחתיה יכול היה הגניוס היהודי לפרוח ולהעשיר את התרבות הסובבת. אין הכרח גם במתח כלכלי במזרח התיכון. נהפוך הוא, יחסי מסחר ויחסי תרבות צריכים להיות טבעיים ביותר בין ישראל לשכניה הערבים. לכן אני מקווה, כי ינקפו הרבה פחות מעשרים שנה עד שהמתח הקיים עתה יפוג ואיכשהו יחזור תור הזהב לציביליזציה המוסלמית והיהודית כך שאנשי השכלה, אנשי מדע, ואנשי הגות יפעלו יחד למען האינטרס המשותף של הציביליזציה.³⁵

אין זה מקרה כלל כי האגף הפרוגרסיבי ביותר בציונות האמריקנית – תנועת העבודה – טיפח את מוטיב הרציפות ההיסטורית באופן מובהק מאוד. המנהיג האינטלקטואלי של תנועת העבודה הציונית בארצות-הברית, עורך ביטאונה ודמות

מקובלת מאוד בחוגים נרחבים שם אף מעבר לתנועתו, היה חיים גרינברג (H. Greenberg, 1889–1953). ב־1946 נבחר גרינברג להנהלת הסוכנות היהודית וניהל את הפעילות החינוכית בארצות־הברית, ומאז 1949 ועד יום מותו עמד בראש המחלקה לתרבות ולחינוך. חד־עין, מצפוני ביותר, מושרש מאוד ביהדות ואוניברסלי באותה עת, נחרד גרינברג כבר בשנים הראשונות של המדינה ממגמות רעיוניות שנראו לו כמסכנות את הציונות הנאורה שדגל בה. חששו העמוק היה מהתגברותה של גישה ישראלית צרה ולאומנית, העלולה להיות לרועץ לחברה הישראלית עצמה ולעתיד הסולידריות בין ישראל לתפוצות המערב.³⁶ את שורש החולי – והמרפא האפשרי – ראה חיים גרינברג ביחסה של התנועה הציונית אל העבר הגלוי של העם. ביטוי מרכזי וחוזר להגיגיו וחרדותיו אלה נתן גרינברג בנאום נרחב אשר נשא בקונגרס הציוני ה־כ"ג (ירושלים, אוגוסט 1951), הקונגרס הציוני הראשון שהתקיים במדינת ישראל.

בתחילת דבריו הרחיב הדובר את היריעה ביחס למצבם של היהודים במערב. אלה בדרך כלל אינם דוגלים בהתבוללות; הסכנה היא בהתבוללות של היסח הדעת, בהתנוונות לאומית. הציונות כשלעצמה הנה חלשה נוכח תופעה זו, כי האתגר האמיתי הוא להביא את יהודי המערב לידי הרגשה שיש טעם ותוכן להוויה יהודית גם מחוץ לארץ־ישראל. הציונות של יהודי המערב היא 'פלטונית' גרידא; והחינוך הציוני שם במשמעות הספציפית של המושג הוא שטחי ביותר. כדי להביא את יהודי המערב לציונות במובן הרציני של המושג יש להקנות להם את 'התודעה העושה את היהודי שותף להיסטוריה רבת העלילה של עמנו ולחוויות הרוחניות המיוחדות, שהן הסוד והיסוד לעצם הווייתנו'. למדינה היהודית עשוי להיות תפקיד מפתח בהקשר זה, טען גרינברג: 'ארץ־ישראל החיה, החברה היהודית החדשה המתהווה ומתפתחת במסגרת המדינה, על חייה הרוחניים וערכיה הסוציאליים, יש בה להכניס כוח דינמי חדש בחייהם של קיבוצי היהודים גם במערב ולהגביר את רצונם לחיות חיים יהודיים'. אולם – וכאן בא הטיעון הגרינברגי המעמיק – כדי שארץ־ישראל היהודית תוכל להשפיע על חיי היהודים בגולה יש לדאוג קודם כל לכך 'שהתרבות והחינוך בארץ־ישראל גופה לא יתערטלו מערכי היהדות ההיסטוריים ומן היסודות העילאיים שבמסורתנו הרוחנית'. ובדיוק בהקשר זה פורס גרינברג את היריעה בדבר חיוניות החיוב של הרציפות ההיסטורית. ניתן נא להוגה הרגיש הזה לפתח, בלשונו שלו, את התפיסה הציונית־האמריקנית של ההיסטוריה הגלותית של העם היהודי:

היהדות נתקיימה במשך תקופת הגלות הארוכה בספירה של זמן יותר מאשר בספירה של מקום, או, אם תרצה לומר, בספירה של 'מוסיקה' יותר מאשר בספירה של 'פלאסטיקה'. ... [המוסיקה] היא מעל למקום ואינה מכירה לא במהותו ולא בתחומיו. ... תרבות ישראל היא בטבעה וטיבה – בעיקר, בה במידה שהיא התפתחה בתקופת הגלות – היסטורית־מוסיקאלית יותר משהיא גיאוגרפית־פלאסטית. היא היתה אולי התופעה היחידה בתולדות העולם (מכל מקום, התופעה הבולטת ביותר) של תרבות על־ארצית. אמנם תרבות תלושה מקרקע וממולדת היא מכמה בחינות תופעה 'יוצאת דופן', בלתי נורמאלית, אלא שהעם היהודי ידע להאציל ולהשגיב אי־נורמאליות זו ולשוות לה אופי עילאי. העם היהודי בלכתו בגולה, נשא אתו (או בקרבו) משהו אשר ... הייתי

מנסה לדמותו לסולם שראה יעקב אבינו בחלומו – מראה חלום ובכל זאת מציאות – לסולם שאינו זקוק אלא לשטח־זרת להישען עליו כדי להגיע 'שמימה'.³⁷

'אולם', שאל בהקשר זה גרינברג באופן רטורי, 'היש בנו מי שיאמר כי חיינו בתרבות לא שכיחה או לא נורמאלית זו היו חסרי תוכן, נטולי עניין וטעם, בלתי פוריים?' וכאן יצא להגן על תפיסת הרציפות ההיסטורית באופן הישיר ביותר:

ב'טריטוריה' זו של זמן, הקים עמנו בניין כביר כתלמוד, נטע את פרדס הקבלה והחסידות, יצר את חגיגות המשמעת וההקפדה שנתגבשה בשולחן ערוך, שיווה טעם וצבע, חן ותפארת לשבתותיו ומועדיו. כל אלה יצירות גלות הן במידה לא מעטה, בניינים 'על־קרקעיים'. לא היתה לנו טריטוריה, בכל זאת היו חומות בצורות וגדולות ששמרנו עליהן במסירות נפש. עם ללא צבא, אבל מה רבו גילויי גבורתו; בית מקדשו חרב, אבל מעיין הקדושה לא פסק מלפכות; בטלה הכהונה, וכל אדם מישראל כאילו נתעלה למדרגת כהן; לא כתר ולא מלכות, ובכל זאת – קוממיות רוחנית וריבונות. הגלות – חרפה? גאוותי עליה! ואם הגלות היתה אסון (ומי לא יודה בכך?) יש להתגאות במה שידענו לעשות בו, בניצוצות שהצלחנו לגאול מן החשכה והטומאה. לא לנו הכלימה. הבושה והחרפה לעמים על מה שעוללו לנו בגלות. איש מאתנו אינו רואה בית כלא כמשהו אידיאלי, אך ייכלמו המענים בו את טובי המין האנושי, ולא האסירים היוזעים לשיר ממעמקי עינויים את שיריהם לדרור ולנשגב.³⁸

חיים גרינברג, ציוני בדרכו שלו, עמד גם על ניוון הגלות בדורות האחרונים: 'הכשרון היהודי לחיות חיי יצירה בספירה של הזמן בלבד נידלדל באופן טראגי. ... ברור לכולנו – וזה הוא אחד העיקרים היסודיים של הרעיון הציוני – שלא בלבד מצבנו הפוליטי והחברתי־כלכלי בכמה מארצות תפוצתנו, אלא גם מצבנו הרוחני־תרבותי בכל הארצות, מחייבים אותנו לשוב לחיי עם בספירה של מקום, להשתרש מחדש בקרקע, לבנות חברה יהודית שלמה במסגרת של מדינה עצמאית ולהיבנות ממנה.' מיותר הוא להסביר לקונגרס הציוני, אמר, 'כי רק התערות והתחדשות כזו עשויות להרחיק מאתנו את הסכנה של התשת כוח חיוניותנו והתנוונות חיינו הרוחניים'. צרת היהדות, בנוסף לצרת היהודים, הרי היתה מנוף כביר של התנועה הציונית, אמר, ובכך התייצב מלא שיעור קומתו במחנה הציוני הרחב שכלל גם את מאזיניו הלא־אמריקנים. אולם באהמשך והזכיר לכול, כי הציוני האמריקני גורס את שאלת התרבות היהודית במולדת מתוך זווית הראייה שלו. הוא יצא כנגד הדגשת יתר של הבסיס הארצי והמדיני לתרבות החדשה בארץ, והפגיע במנהיגי המדינה להיצמד לעבר ההיסטורי ברציפותו כאל מקור מים חיים:

מדינה עשויה לשמש גורם מעצב ומייצב, ולהצעיד קדימה את התפתחות התרבות. אולם מדינה עלולה גם כן לדלדל, לרוקן ולשתק את החיים הרוחניים של עם – הכול לפי טיב המדינה, לפי היחס שהיא נוהגת באזרחיה ולפי מדרגת חירותם של האזרחים. אלא, אף הטובה שבמדינות ו'האידיאלית' ביותר, אין בה כדי ליצור תוך תקופה של שנים ספורות תרבות חדשה ועצמאית, ודבר זה נבצר ממנה במיוחד אם המדינה רואה את קיומה כתכלית בפני עצמה, כמגלמת

כוח עליון, או אם היא מנתקת את הקשר המקשר אותה לעבר העם ולערכיו ההיסטוריים.³⁹

תוך הסכמה ופולמוס עם דוד בן-גוריון העיר גרינברג, כי בשומעו 'מפי אנשי שלומנו' בדברם על המדינה 'כי מציון תצא תורה' הוא מסכים עם כך שעתידיהם להיווצר בארץ ערכים יהודיים נעלים בעלי חשיבות אוניברסלית, אך הוא רוצה יחד עם זאת להזכיר כי מציון כבר יצאה תורה בעבר, וכי 'בכוח ששאבו היהודים מהתורה או ששקעו בה, יצרו אחר כך, אחרי דור, ובגלות אחרי גלות, ערכים רוחניים הטבועים בחותם של נפתולי כוחות היצירה ונצחונותיהם. מצווים אנו לטפח על אדמת ישראל ערכים אלה – אולי בשינויי שיטה והטעמה – ולעשותם ליסוד של התרבות החדשה המתחילה להיוולד אגב חבלי לידה קשים במדינתנו'. וכציוני-הומניסט אמריקני קרא בפתוס: 'אין לתרבות יום מחר אם אין לה תמול ושלשום, אלא אם מוכנים אנו להשלים עם נוסח תרבות בעל אופי לוקאלי אתנוגראפי, הניזון מלאומנות פוליטית של מדינה זעירה וקרתנית'.⁴⁰

לקראת סיום טיעונו בסוגיה זו הוא יצא בהתרעה כפולה: אין להתנכר בשום פנים לתרבות המסורתית בטענה שרבים מיסודותיה חתומים ב-'Made in Galute'; ואין להתפשר אף באחד משישים עם הכנעניות הנוטה לסיסמת ה-'Blut-und-Boden' ('דם ואדמה'). גם בקרב חוגים רחבים ושפויים יותר מהכנענים דבק 'הזלזול כלפי העבר הקרוב שלנו, כלפי יהודי הגיטו, על נוסחו, ערכיו ואורח חייו. ... [יש] להפעים את תרבותנו ברוחו של הומאניזם יהודי ולהעמיק את הרגש של אהבת ישראל, כי בלעדיהם עלולה תרבותה של מדינת ישראל לסור מדרכה הטבעית, להתעקר ולהיות נטולת השפעה על חיי היהודים בחוץ לארץ'.⁴¹

מעניין ומאלף כי אף שחיים גרינברג ידע עברית על בוריה, ואף שהיה זה הקונגרס הציוני הראשון שהתכנס במדינה היהודית העצמאית, הוא העדיף לשאת את ה'אני מאמין' הלאומי שלו בשפת היידיש. על ידי השימוש בשפה זו – שפת העבר היהודי שהוא קרא עתה להתגאות בו ולשונם של המוני המהגרים לארצות-הברית – המחיש גרינברג לשומעיו את עמדתו ההיסטוריוסופית והפגין את דבקותו העמוקה בתפיסת הרציפות ההיסטורית. מאלפת עוד יותר היא העובדה שגרינברג לא היה יוצא דופן כלל בקרב ציוני אמריקה ביחסו החיובי ליידיש. אדרבה, בו בזמן שבאירופה ובארץ-ישראל נחשבה היידיש, אצל רבים מהציונים, לאויבתה של העברית, הרי שבארצות-הברית – עקב הדגש על סכנת ההתבוללות וחיוב חיי התפוצה – נטו ציונים לא-מעטים לראות את היידיש כאחותה של העברית. לואי ליפסקי (L. Lipsky, 1876–1963), מנהיג בולט של הציונות האמריקנית בדורות הראשונים, היה ידוע בזיקתו העמוקה לתיאטרון ולספרות היידיש. תנועת העבודה הציונית בארצות-הברית השקיעה בזמנו הרבה אהבה ומאמצים לטיפוח שפת היידיש ותרבות היידיש.⁴²

שנתיים אחרי מותו של חיים גרינברג, ב-1955, פרסם ההוגה הדתי-הציוני רב ההשפעה, ואוהד מובהק של תנועת העבודה הציונית, מרדכי קפלן (M. M. Kaplan, 1881–1983), ספר רעיוני שהוקדש לזכרו. הספר ציונות חדשה ניסה לתרום באופן שיטתי לקירוב שתי הקהילות הגדולות, ישראל ויהדות אמריקה. על ידי ציוניזציה

גוברת של יהדות אמריקה מזה, ועל ידי העמקת היהדות של מדינת ישראל מזה קיווה קפלן להציל אותן מפירוד לאומי ומהתפרקות ערכית. את הציוניזציה של יהדות אמריקה גרס קפלן לא מתוך שלילת הגולה, אלא להפך: המשך קיומה של הקהילה שם הוא אשר חייב, לגישתו, זיקה הדוקה לישראל ולתרבותה. ובמקביל, את העמקת היהדות של ישראל לא זיהה קפלן עם התרפקות לאומית על תקופות הריבונות הקדומות במולדת. במילא, הרי המאה העשרים צועדת לקראת הגברת הריבונות הלאומית המלאה למען הגברת השיתוף הבינלאומי, גרס. כדי לבנות ארץ־ישראל יהודית באמת, כדי לעצב דמות של ישראלי יהודי שלם – ישראלי המשיך את עצמו ליהדות התפוצה, לאותו עם יהודי היסטורי – יש לטפח בארץ זיקה עמוקה אל העבר היהודי ברציפותו. הידע וההפנמה של ההיסטוריה היהודית בהמשכיותה, טען, הם אשר ייצרו אצל הישראלים (וזקוקים לכך המייסדים וילידי הארץ גם יחד) יחס של כבוד וסולידריות עם התפוצה בכלל ותפוצת ארצות־הברית בפרט.⁴³

כדי לייצב את ישראל כמדינה יהודית יש לחזק את זיקתה לדת היהודית, טען קפלן חזר וטען לכל אורך הספר; ובהקשר זה ציטט בהרחבה גם מדבריו של חיים גרינברג בקונגרס הציוני הכ"ג. מרדכי קפלן, מייסד הזרם הרקונסטרוקציוניסטי ביהדות אמריקה, ראה כאידיאל מדינה שבה רוב האוכלוסייה היהודית הנו דתי. אולם הוא שיווה לנגד עיניו מדינה שבה מקומה של הדת הנו בנוסח אמריקה, כלומר מדינה המקיימת הפרדה בין דת ומדינה והמאפשרת חופש דתי לדתות ולזרמים השונים. מעניין שדווקא בהקשר זה הזהיר קפלן מראייה מקוטעת של ההיסטוריה היהודית, על ידי הציונים האירופים, כאילו שזו הסתיימה עם חורבן הבית השני. אם האידיאל הישראלי יהיה המשטר ששרר בסוף הבית השני, התריע, הרי שבכך נסללת הדרך לתיאוקרטיה.⁴⁴

מרדכי קפלן קרא לעקוב אחרי ההתפתחות של הספרות הדתית היהודית גם בתקופת הגלות הארוכה בהסבירו שבתקופה זו הודגשו ערכים של כבוד האדם וקדושת חיי האדם. היהדות התפתחה באופן הדרגתי, כשהיא מטפחת ערכים מוסריים לאור תפיסת האדם כנברא בצלם אלוהים, וכך נעשתה כשירה להשתלב בעולם המערבי המהפכני־ההומניסטי. אין לוותר על הספרות הדתית העשירה, החדורה ביראת אלוהים ורוויה בערכי המוסר, אשר נוצרה לאורך הדורות. 'זוהי סיבה מספקת לכך שאין אנו יכולים להרשות לעצמנו לקבל את הצעת בן־גוריון ואחרים להתייחס אל ההיסטוריה של עמנו שאחרי חורבן הבית השני ואל המסורת הרבנית שלו כאל נתק (merely as a hiatus). כל תקופה בהיסטוריה היהודית עשירה בניסיון דתי, אם אנו מבחינים בקרבה בכוח האמונה הבלתי־מנוצחת באותם ערכים החושפים את האלוהי שבחיי האדם.⁴⁵

בשם גישתו ההיסטורית־הדתית התפתחותית קרא קפלן להרחיב את מושג התורה ולנסחו כתורת חיים גמישה המתעשרת ומזדככת תדיר. יש ליצור תורה רחבה ומתרחבת, קרא, תורה אשר תכלול עכשיו את מגילת העצמאות הנאורה של מדינת ישראל ואת העקרונות החברתיים־המוסריים שביסוד הסתדרות העובדים הכללית. תורה כזו, יהדות כזו, טען, היא אשר תעניק חיוניות מחודשת לרעיון הציוני.⁴⁶ פה ושם התבטא מוטיב הרציפות ההיסטורית אצל קפלן בהעלאת האידיאל של

היהודי המודרני, והציוני בכלל זה, כאיש הרוח הממשיך את מסורת הספר של ימי הביניים היהודיים.⁴⁷ בזאת היה דמיון־מה לגישת לואי ברנדייס (שאותו העריך מאוד), אשר הדגיש ביותר, כזכור, את ההישגיות האינטלקטואלית היהודית. אולם רעיון זה היה אך בבחינת נימה שנשזרה במסכת ההגותית־הציונית של קפלן. ההתפתחות הדתית והרציפות הערכית־המוסרית לאורך הדורות – וביסוס אחדות העם היהודי בהקשר זה – הם אשר היו המאפיינים הבולטים והמשפיעים של השקפתו היהודית והציונית של מרדכי קפלן.

סופר והוגה אשר מאפיין ביותר את המחשבה הציונית האמריקנית בתקופה הנדונה היה מוריס סמואל (M. Samuel, 1895–1972). ספריו ומאמריו נקראו בידי רבים ואפשר אולי לומר, כי מאז שנות העשרים ועד השנים הראשונות של מדינת ישראל הוא היה המרצה הציוני המבוקש ביותר בקרב יהדות ארצות־הברית. הוא גרס, כי ההכרה ברציפות ההיסטורית של המפעל הציוני חיונית הן בהקשר היהודי והן מבחינה ערכית־כללית. אם הציונות בישראל תפתח לאור התפיסה ההירואית הקושרת אותה רק לתקופות הקדומות בארץ, היא תתעלם מתרומת השיטות הגלותיות – כלומר המאמצים הדיפלומטיים – להקמת המדינה. תפיסה כזו עלולה להביא ברבות הימים לקרע עם יהדות אמריקה, אשר תרומתה להקמת ישראל היתה בעיקר בתחומים הדיפלומטיים והמדיניים, הביע סמואל את חששו (בספר אשר כתב ב־1953). ההצלחה הכבירה של הציונות, טען, נבעה ברובה דווקא מהתחושה היהודית, פרי הגלות, כי יש מגבלות לכוח הפיסי וכי יש לפלס את הדרך בעיקר באמצעים מדיניים. הציונות ניצלה מהידרדרות בכיוון הטרוריסטי, התריס סמואל מעריץ של וייצמן), דווקא הודות לכך שהזרמים המובילים בה היו רגישים למורשת הגלות. ההתקוות של רגישות זו עלולה להביא לאסון כפול, גרס הסופר הציוני אמריקני, לדלדול הרוח בישראל ולקרע עם התפוצה המערבית אשר מדגישה את השיטות הלא־כוחניות במאבק להישרדות יהודית. סמואל הביע את תקוותו (בתחילת שנות החמישים), כי במשך השנים תרכוש יהדות אמריקה חיוניות רוחנית והכרת־ערך עצמית, אשר יאפשרו לה להעניק למדינת ישראל את לקחי הצמידות לתפיסת הרציפות ההיסטורית; ואילו מדינת ישראל, מצדה, תהיה אז מספיק גינוחה, האמין, כדי להאזין לקול ההיסטוריה הקרובה – זו אשר היתה המיילדת האמיתית שלה:

כאשר יהדות אמריקה תהיה בעלת ביטחון עצמי – וזה כנראה יקרה כאשר ישראל עצמה תגיע לכלל בשלות – היא תפתח השקפה ותרבות אשר יהיו שונות מאלה של ישראל, בדומה, אולי, לכך שהמשנה שונה מספרות הנבואה. אנו [יהודי אמריקה] לא נחוש את הנטייה הישראלית המפתה לדחוק את תקופת הביניים ההיסטורית. אנו נטפח את הזיכרון של ייסוד יהדות אמריקה ושל שורשיה באירופה. המסורת שלנו תוקיר את הניסיון ההיסטורי רב־הפנים של עמנו ואמונתנו בקרב העולם המערבי; ובכך תהיה תרומתנו להרחבת אופקיה של ישראל ולריכוך האגוצנטריות שלה.⁴⁸

•

אין ספק בכך שאי־שלילת הגולה, דהיינו ראיית אמריקה כבית, נמצאת בשורש

התפיסה המדגישה את הרציפות בהיסטוריה של עם ישראל והגורסת את הציונות כהמשך חיובי של תקופת הגלות. אי־שלילת הקיום היהודי בארצות־הברית מעוגנת מצדה במציאות אמריקנית מיוחדת – ליברלית בכלל ונוחה ליהודים בפרט. כמה מהמאפיינים הרלבנטיים של מציאות זו הם ההפרדה בין הדת למדינה בארצות־הברית והחופש הדתי השורר בה; פלורליזם המתבטא בתחומים רבים, כולל הממשל והדת; מדינה ללא מורשת של ימי הביניים, אשר נוסדה בידי מהגרים ואשר קיים בה, לצד שכבת המייסדים (ממוצא אנגלו־סקסי), פסיפס של קבוצות מהגרים וקבוצות אתניות שונות.

זאת ועוד: ליהדות אמריקה יש היסטוריה ארוכה התורמת להרגשת הבית שלה. הקהילה הזדהתה ברובה עם מאבקן של המושבות לשחרור והשתתפה באופן פעיל במלחמת העצמאות האמריקנית. היהודים בארצות־הברית נהנו משוויון מדיני מלא, בלי שנאלצו להיאבק באופן רציני להשגתו, והוא אף לא היה כרוך בציפייה מצד החברה הכללית לויתור על קיומם הקיבוצי. למרות תופעות של אנטישמיות במישור הדתי, ובייחוד במישור הכלכלי־החברתי, ועל אף אירועים אנטישמיים כואבים אחדים, לא היה איום של ממש על השוויון המדיני והחופש הדתי שיהדות אמריקה נהנתה מהם.

על רקע כל זה פיתחה הציונות האמריקנית רעיונה מיוחדת אשר לא שוללת את הגולה ואשר מתבטאת גם בנטיות משלה ביחס לעבר היהודי וזיקת הציונות אליו. מכיוון שבתנאים האמריקניים לא המאבק בגורמי דחייה היה העיקר עבור הציונים אלא ההתמודדות נגד הטמיעה, הם גילו עניין רב, לעתים קרובות אף עניין נלהב, בהיסטוריה של קהילות יהודיות מחוץ לארץ־ישראל. המשיכה היתה בעיקר אל אותן פזורות אשר שפר גורלן למשך תקופה היסטורית ארוכה יחסית, פזורות אשר הצליחו לפתח חיים יהודיים עשירים תוך טיפוח יחסים הדדיים קונסטרוקטיביים עם החברה הסובבת. ציוני ארצות־הברית קראו לקהילתם לשאוב עידוד מניסיונות היסטוריים אלה באשר לסיכויי הקהילה האמריקנית להישרד ולהתפתח.

יתר על כן: כפי שראינו, הציונות האמריקנית נטתה לגלות עניין חיובי רב בכל תקופת הגלות שבה התקיים העם ללא המסגרת המדינית הריבונית. הטענה המושרשת היתה כי היו גם היו הישגים – הן בערכים מוסריים וכישורים רוחניים והן בדפוסים קהילתיים – הראויים לאימוץ ולהמשך בידי היהודי המודרני. גם הקשיים, ואפילו האסונות, של חיי הגלות, פורשו לעתים קרובות באופן חיובי, דהיינו כהתנסויות שהותירו מורשה נעלה. מורשת הגלות – אשר גם על התנועה הציונית להכירה ולהוקירה – טענו הציונים האמריקנים, עשויה לעדן, להעשיר ולחזק את חיי היהודים באשר הם.

לציונות האמריקנית, נוכחנו, היה אינטרס כפול עת ציפתה מהמפעל הציוני בארץ כי יהיה מחובר עם העבר הגלותי. ראשית, היה זה האינטרס בהעשרת חייה שלה ובהגברת סיכויי הישרדותה שלה הודות למדינה יהודית בעלת מסורת דומה לזו של יהדות ארצות־הברית. שנית, בתור קבוצת מיעוט היה לקהילה היהודית האמריקנית עניין מיוחד בארץ־ישראל היהודית המקפידה – תוך זיקה ורגישות להיסטוריה של עם ישראל בגולה עת חי כמיעוט בקרב עמים אחרים – על זכויות המיעוטים בקרבה. אין

ספק בכך שהאינטרס החיוני והנאור הזה פעל באינטנסיביות רבה לטיפול והעשרה של מוטיב הרציפות ההיסטורית בקרב הציונים האמריקנים.

הגיון הרציפות ההיסטורית מתח את עצמו לעתים עד קצה הגבול עת בא להקיף גם את עצם ההסבר ללידת הציונות. החוליות בשרשרת זו היו אלה: חיי הגלות הם שהיו את המסד לאמנציפציה; האמנציפציה היא אשר היתה ביסוד הציונות; והתנועה הציונית מצדה היתה אפקטיבית הודות לכך ששאבה משני המעיינות הללו – יהדות הפזורה הקדם־אמנציפציונית והערכים המודרניים של האמנציפציה. כך הוסברה הציונות, והמפעל הלאומי בארץ־ישראל בכלל זה, לא כמהפכה, אלא במידה רבה כהמשך, לא כנתק עם העבר הגלוי, אלא כפרק היסטורי המתקשר באופן חיובי עם תולדות העם מחוץ לארץ־ישראל.

יש כמובן להיזהר מהצגה דוגמטית של המיוחד לרעיונה הציונית־האמריקנית בהשוואה לזו האירופית, וזאת לא רק משום שהציונות האירופית המופתית היתה מגוונת מאוד ואף כללה זרמים ואישים אשר נטו לתפיסת הרציפות ההיסטורית (וכן לא רק משום שהמחשבה הציונית הישראלית תעבור, בתאריך מאוחר יותר, תמורה בכיוון גירסת ההיסטוריה היהודית בהמשכיותה). גם 'בצד האמריקני' היה גיוון והיו בו חוגים – חלק מתנועות הנוער החלוציות למשל – שבהם נטו לגרוס את הציונות באופן מהפכני המתקשר עם עברו הקדום של העם במולדתו. יש לזכור גם, כפי שפירטנו באופן קונקרטי במהלך המאמר, כי אירועים ותהליכים היסטוריים – שבמרכזם השואה וקום מדינת ישראל במלחמת גבורה – קירבו את הרעיונה הציונית־האמריקנית לזו האירופית־הישראלית.

זאת ועוד: שאלה מוצדקת היא באיזו מידה פיתחה הציונות בארצות־הברית משנות רעיוניות מעמיקות ומקיפות. המציאות האירופית, האינטנסיבית והטרגית כאחת, הביאה שם לשפעת אידיאולוגיות רציניות ובעלות מעוף. הנסיבות האמריקניות, הנוחות יותר והפרקטיות באופיין, לא עודדו התפתחות דומה של הרעיונה הציונית־האמריקנית. אי־לכך חשפנו במאמר זה מוטיבים, נטיות ומנטליות יותר מאשר מסכתות רעיוניות נוקבות וסדורות.

אולם למרות כל מה שנאמר לעיל – הן על מורכבות הסוגיה והן אודות חולשת החיים הרעיוניים של הציונות האמריקנית – אין להסיק מכאן כאילו חיים אלה היו מטושטשים עד כדי העדר צביון וייחודיות. הרקע המיוחד של הקהילה היהודית בארצות־הברית עיצב, בסיכומו של דבר, תנועה ציונית בעלת מאפיינים רעיוניים משלה. מוטיב הרציפות ההיסטורית, לפחות בתקופה הנדונה במאמרנו, הנו אחד מקווי ההיכר המובהקים והמאלפים של המחשבה הציונית בארצות־הברית.

הערות

1. נ' רוטנשטרייך, 'פני הגולה', המחשבה היהודית בעת החדשה, א, תל אביב 1987, עמ' 159–215 [להלן: רוטנשטרייך, המחשבה היהודית]: י' כ"ץ, 'אופיה היהודי של החברה הישראלית', לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט/1979, עמ' 99–106.

- [להלן: כ"ץ, לאומיות יהודית]; א' שביד, 'שלילת הגולה כיסוד המוסר הציוני', מיהדות לציונות, מציונות ליהדות: מסות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 155-164; Y. Slutsky, 'Negation of the Diaspora', R. Patai (ed.), *Encyclopedia of Zionism and Israel*, II, New York 1971, pp. 828-829; A. M. Eisen, *Galut: Modern Jewish Reflection on Homelessness and Homecoming*, Bloomington 1986, esp. pp. 148-180 [להלן: איזון, גלות]
2. כ"ץ, 'הציונות והזהות היהודית', לאומיות יהודית, עמ' 72-84. וראה הערות 3, 4 להלן.
 3. רוטנשטרייך ב'מול פני העבר', המחשבה היהודית, א, עמ' 281-322, מבהיר את הבעייתיות והגיוון בתפיסותיהם של ההוגים המופתיים: ש' אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, דן במתח הדיאלקטי העצום שהיה בתפיסת הרציפות ההיסטורית בתנועה הציונית בשנים 1896-1906; י' שביט, מעברי עד כנעני, ירושלים 1984, עמ' 16-45.
 4. ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגונוני, תל אביב 1980, עמ' 13-24, 100-104, 227-257; א' הרצברג, הרעיון הציוני, ירושלים תש"ל/1970, עמ' 62-64 [להלן: הרצברג, הרעיון הציוני].
 5. ראה הערות 1-4 לעיל, ובייחוד רוטנשטרייך, לעיל הערה 3, עמ' 281-285; כ"ץ, לעיל הערה 2, עמ' 76-78.
 6. הרצברג, לעיל הערה 4, עמ' 53-61; א' גל, 'הציונות האמריקנית בין שתי מלחמות העולם – מאפיינים רעיוניים', יהדות ומננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 79-90; M. I. Urofsky, 'Zionism: An American Experience', *American Jewish Historical Quarterly*, LXIII, 3 (March 1974), pp. 215-243; B. Halpern, 'The Americanization of American Zionism, 1880-1930', *American Jewish History*, LXIX, 1 (September 1979), pp. 15-33.
 7. N. W. Cohen, הסוגיה לא זכתה עדיין לדיון יסודי ושיטתי; לתובנות חשובות ראה: *American Jews and the Zionist Idea*, [n. p.] 1975, pp. xi-xvi, 1-13, 142-150; לפרטים ראה: א' פריזל, התנועה הציונית בארצות-הברית בשנים 1897-1914, תל אביב תש"ל/1970; ראה גם שני ספריו של מ' אורופסקי, הערות 12, 31 להלן.
 8. צעדי משרד החינוך בישראל בשלהי שנות החמישים להעמקת התודעה היהודית, אשר ביטאו מפנה מסוים בנושא הרציפות ההיסטורית, הם אפוא מעבר למסגרת הכרונולוגית של מאמר זה.
 9. H. M. Kallen, 'The Ethics of Zionism', *The Maccabean*, XI, 2 (August 1906), pp. 65-67.
 10. שם, עמ' 67-68.
 11. H. M. Kallen, *Constitutional Foundations of the New Zion*, New York 1919, pp. 4-7.
 12. M. I. Urofsky, *American Zionism from Herzl to the Holocaust*, Garden City, NY 1975; A. Gal, 'Brandeis, Judaism, and Zionism', N. L. Dawson (ed.), *Brandeis and America*, Lexington, KY 1989, pp. 65-98.
 13. A. Gal, *Brandeis of Boston*, Cambridge, MA 1980, pp. 134-135, 205.

14. L. D. Brandeis, 'Why I Am A Zionist', *Opinion*, VII, 11 (September 1947), pp. 12, 14
15. L. D. Brandeis, 'A Call to the Educated Jew', *Menorah Journal*, I, 1 (January 1915), pp. 13-17
16. B. R. Shargel, *Practical Dreamer: Israel Friedlaender and the Shaping of American Judaism*, New York 1985, pp. 43-99; I. Friedlaender, 'The Problem of Judaism in America' [1907], 'The Function of Jewish Learning in America' [1914], idem, *Past and Present*, New York 1961, pp. 159-184, 185-205, and passim
17. עד עתה אין פרסום מדעי המקיף את הביוגרפיה של סולומון גולדמן. לחיבור אוהד ראה: J. J. Weinstein, *Solomon Goldman: A Rabbi's Rabbi*, New York 1973; S. Goldman, 'The Romance of a People', idem, *Crisis and Decision* [a collection of undated papers], New York 1938, pp. 204-206
18. א' גל, 'מדינת ישראל האידיאלית בעיני "הדסה"', 1945-1955, 'יהדות זמננו', 4 (תשמ"ח), עמ' 157-169, וראה שם, הערה 1.
19. J. Dash, *Summoned to Jerusalem: The Life of Henrietta Szold*, New York 1979, esp. pp. 16-44; I. Fineman, *Woman of Valor, The Life of Henrietta Szold 1860-1945*, New York 1961, pp. 54-243; J. D. Sarna, *JPS: The Americanization of Jewish Culture, 1888-1988*, Philadelphia 1989, esp. pp. 47-135; M. Lowenthal, *Henrietta Szold: Life and Letters*, New York 1942, pp. 36-68
20. H. Szold, *A Century of Jewish Thought*, Baltimore 1896, a pamphlet published by The Zion Association of Baltimore, at the Jewish Historical Society of Maryland, Baltimore, MD, pp. 14-15
21. H. Szold, 'The Internal Jewish Question: National Dissolution or Continued Existence', *The Maccabean*, I, 2 (November 1901), pp. 60-61
22. H. Szold, 'Our Own Alma Mater', *New Palestine*, VIII, 13 (March 27, 1925), p. 334
23. גל, לעיל הערה 18: S. L. Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine During Mandatory Times*, Haifa 1970, pp. 171-172, 255-268
24. Ch. S. Liebman, *Pressure without Sanctions: The Influence of World Jewry on Israel Policy*, Rutherford 1977, pp. 200-202; A. Gal, 'Universal Mission and Jewish Survivalism in American Zionist Ideology', J. Neusner, E. S. Frerichs & N. M. Sarna (eds.), *From Ancient Israel to Modern Judaism, Intellect in Quest of Understanding: Essays in Honor of Marvin Fox*, IV, Atlanta, GA 1989, pp. 61-83
25. גל, לעיל הערה 3.
26. ראה למשל את מאמריהם של רוברט גורדיס (R. Gordis) ומוריס סמואל (M. Samuel) ב-*Hadassah Newsletter*, XXXIV, 7 (March 1954), pp. 2-3

27. Proceedings of Hadassah 42nd National Convention, Houston, Texas, October 14-17, 1956, Hadassah Archives, New York City, pp. 94-103
28. L. W. Schwarz, 'Introduction', idem (ed.), *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, New York 1956, pp. xx-xxv, quot., p. xxiii
29. ציטטות, שם, עמ' 259, 275.
30. שם, עמ' 315-359. למותר לציין כי לגורמים החיוביים שמפרט בארון אכן היה חלק חשוב בלידת הציונות ועיצובה. הפרכה היא באשר לשרטוט השפעתם כבלבדית או כמעט בלבדית.
31. לרקע ראה: M. I. Urofsky, *We Are One! American Jewry and Israel*, NY 1978, pp. 177-319; B. Halpern et al., 'Diaspora Zionism: Achievement and Problems, The United States', M. Davis (ed.), *Zionism in Transition*, Garden City, NY 1980, pp. 45-77
32. ראה: K. Sultanik (ed.), *The General Zionist World Movement: A Five Year Report on the World Confederation of General Zionists*, New York 1956, pp. 25-43; I. Goldstein, *My World As A Jew: The Memoirs of Israel Goldstein*, II, New York 1984, pp. 226-243
33. I. Goldstein, 'Jewish Nationalism in Our Time', idem, *Transition Years: New York-Jerusalem 1960-1962*, Jerusalem 1962, pp. 125-135
34. *Proceedings of the Rabbinical Assembly of America: Fiftieth Annual Convention, June 19-22, 1950*, XIV, Philadelphia 1951, pp. 217-218
35. מוטיב הרציפות ההיסטורית בולט בכל מאמריו בפרק 10 המוקדש ל-'Judaism and Jewish Culture', I. Goldstein, *Jewish Perspective: Selected Addresses, Sermons, Broadcasts and Articles 1915-1984*, Jerusalem 1985, pp. 287-320
- כאן ראה: 'Maimonides' Approach to the Bible', שם, עמ' 302-305. ציטטה, שם, עמ' 305.
36. M. Syrkin, 'Introduction', idem, *Hayim Greenberg Anthology*, Detroit 1988, pp. 7-19; H. H[alkin], 'Greenberg, Hayim', *Encyclopedia Judaica*, VII (Jerusalem 1972), p. 903
- גרשוני, 'גרינברג, חיים', האנציקלופדיה העברית, יא (ירושלים תשי"ז), עמ' 362-363.
37. ח' גרינברג, 'חינוך ותרבות בגולה', הקונגרס הציוני הכ"ג: ירושלים, י"ב-כ"ח באב תשי"א, 14-30 באוגוסט 1951, דין וחשבון סמינוגרפאי, ירושלים [1951], עמ' 151-162; ציטטות, שם, עמ' 156-157.
38. שם, עמ' 157-158.
39. שם, עמ' 158.
40. שם, עמ' 158-159.
41. שם, עמ' 159.
42. L. Lipsky, *Memoirs in Profile*, Philadelphia 1975, pp. 36-53. וראה למשל: J. Katzman, *Commitment: The Labor Zionist Life-Style in America*, New York 1975, pp. 36-53. השווה: Sh. Nardi, 'Yiddish as Catalyst in American Zionism', 1975, pp. 36-53

G. Wigoder (ed.), *Contemporary Jewry: Studies in Honor of Moshe Davis*,
Jerusalem 1984, pp. 122-133

43. להגותו של קפלן ראה: Eisen, *Galut*, pp. 158-160; idem, *The Chosen People*
in America: A Study in Jewish Religious Ideology, Bloomington 1983, pp. 48-50,
73-98; M. M. Kaplan, *A New Zionism*, New York 1955, pp. 29-33, 97-101

44. שם, עמ' 92-97, 157-162.

45. שם, עמ' 159-162; ציטטה, שם, עמ' 162.

46. שם, עמ' 162-172.

47. שם, עמ' 31-32.

48. M. Samuel, *Level Sunlight*, NY 1953, chaps. 10, 13, 14, 18. ציטטה, שם, עמ' 267.

ראשיתו של מושב העובדים

ישי גבע

התגבשות דרך ההתיישבות של מושב העובדים אחוזה ללא הפרד בהתפתחות האידיאולוגיה של 'היישוב העובד' (ההתיישבות העובדת' – בלשון מאוחרת יותר) בתקופת העלייה השנייה ובמוצאי מלחמת העולם הראשונה.¹ כאשר הסתמן בקרב ציבור הפועלים של אותו זמן המפנה מכיבוש העבודה במושבה להתיישבות עצמית על הקרקע הוא ניתרגם בתחילה לשיטה של התיישבות אינדיבידואלית. במציאות הקדימה כידוע הקבוצה את המושב בעשור ויותר, ומייסדיה תבעו לדרכם את מעמד הבכורה בפעולת ההתיישבות של תנועת העבודה. במאמר זה נבחן את שורשי המושב במציאות של העלייה השנייה, נבאר את קדימותו במחשבת ההתיישבות של הפועלים ואת התגבשותו תוך כדי התמודדות עם שיטת ההתיישבות השיתופית.

יישובי פועלים בתקופת העלייה השנייה

רבים מפועלי העלייה השנייה הביאו עמם מהגולה דימוי מסוים של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל שאותו שאבו ממורשתה של חיבת ציון ומהגותם של זרמים בסוציאליזם שייחסו לכפר סגולה אנושית וחברתית מיוחדת.² במרכז ניצבה הדמות של איכר זעיר עובד אדמתו בעצמו שמשקו מיועד בראש ובראשונה לספק את צורכי המשפחה ולא את דרישות השוק. בארץ התוודעו הפועלים למתיישב היהודי הריאלי בדמות איכרי המושבות המנהלים משק מטעים מונוקולטורי שתוצרתו מיועדת לשוק והוא מעובד בידי ערבים. ההתמסרות לכיבוש העבודה במושבות הרחיקה את הדימוי הרומנטי של האיכר מעולמם הממשי של הפועלים. לקראת סוף התקופה, כאשר ההתיישבות העצמית החלה לזכות בתוכם ללגיטימציה, הופיעה תפיסה של איכרות עברית שבה הוטמעו מורשות חוץ לארץ במכלול התכנים הרוחניים והלקחים המעשיים שהפיקו הפועלים מניסיונם הם ומניסיון ההתיישבות הכולל בארץ.

התגבשות תפיסת המושב התרחשה על רקע ניסיונות התיישבות קודמים שהלכו בכיוונים אחרים: מושב הפועלים, הקואופרציה והקבוצה, ותוך כדי התמודדות עמם. מושבי הפועלים הוקמו בידי חובבי ציון כדי להקל על קיומם של הפועלים ולפתור את שאלת העבודה העברית במושבות. הם התבססו על עבודה שכירה ומשקי עזר משפחתיים ונתפסו אצל הפועלים כאמצעי עזר לכיבוש העבודה ולא כדרך פעולה חדשה בעיקרה. בהתעצבות מחשבת ההתיישבות של הפועלים נודעת חשיבות מיוחדת לניסיון עין-גנים שנוסד בשנת 1908 ליד פתח-תקווה.³ המתיישבים במקום קיבלו הלוואה לבניין בית וחלקות קרקע של כ-15 דונם בבעלות פרטית. את מחירן הם שילמו בשיעורים שנתיים. בחלקות אלה הם החלו לפתח משקים מעורבים באמצעות חסכונות העבודה השכירה והלוואות. המתיישבים שלא העריכו נכונה את

כושר הייצור של משקיהם שקעו תחת עול חובות כבד שהעיק על קיומם במשך זמן רב. תוך שנים מועטות התברר כי עיבוד אינטנסיבי של המשק העצמי מקשה עליהם להתמיד בעבודה שכירה. ההינתקות מהמושבה ענתה גם על שאיפה הולכת וגוברת בתוכם לחיי איכר עצמאי.

התפתחויות אלה העלו את שאלת היחס בין עבודה שכירה לעבודה במשק העצמי, ובקשר ישיר לכך את שאלת גודל יחידת הקרקע הדרושה למשפחה והיקף הסיוע הציבורי לבניין המשק. פועלי-ציון תבעו לדבוק במטרה המקורית של מושב הפועלים. הם הציעו להקטין את יחידת הקרקע ועל ידי כך להגדיל את מספר המתיישבים-פועלים ולאץ אותם להתמיד בעבודה שכירה. בהסתדרויות הפועלים החקלאים התבלטה נטייה הפוכה, לעבור להתיישבות מלאה על הקרקע. דובריהן תבעו להגדיל את הסיוע למתיישבים כדי לאפשר התבססות מהירה ושחרור מהתלות במושבה. ניסיון עין-גנים היווה את הבסיס הריאלי לגיבוש עקרונותיה של התיישבות פועלים שאינה אמצעי לביסוס העבודה העברית במושבה אלא נושא פעולה לעצמו (ראה בהמשך).

תכנית הקואופרציה של אופנהיימר הוטלה אל החלל הציבורי של הפועלים בידי התנועה הציונית בחוץ לארץ.⁴ על אף אופייה החברתי הפרוגרסיבי של התכנית וזיקתה לשאלות קיומם של הפועלים היתה קליטתה בתוכם איטית ומוגבלת. הקואופרציה נתפסה כמסגרת ניסיונית או כשלב מעבר להתיישבות קבע בצורות חברתיות אחרות.⁵ ביקורתם העיקרית הופנתה לעבר התפקיד המרכזי שנועד למנהל-האגרונום בשלבו הראשון של היישוב הקואופרטיבי. מערכת יחסים בין הנהלה ממונה לבין עובדים היתה מנוכרת למטרה המרכזית שנקשרה ליישובי הפועלים – עבודה חקלאית עצמאית. הפועלים שללו גם את שיטת התגמולים במשק הקואופרטיבי שהתבססה על צמידות השכר לתפוקת העובד. שיטה זו נראתה בעייתית מבחינת היחסים בין המתיישבים; היו שדחוה מתוך תפיסה שוויונית עקרונית של התיישבות הפועלים. מעבר לשאלת היחסים החברתיים הרי עצם ההסתמכות על מניע הרווח כגורם מרכזי בעבודה היתה זרה לטעם העמוק של חיי הפועלים בארץ.

ניסיון מרחביה היה מנותק במידה רבה מההתפתחויות שהוליכו להתגבשות המושב או הקבוצה בדמותם ההיסטורית. בקבוצה עתידה תפיסת הקואופרציה לחרוג מהתחום הכלכלי-אינסטרומנטלי אל מכלול יחסיהם של המתיישבים; במושב נשתמרה תפיסה זו, אך חל צמצום בהיקף גילוייה המוסדיים. השוויוניות שנדחתה בתכנית אופנהיימר נתקבלה כיסוד מוסד בקיבוץ, וככל שהדבר נוגע להקצאת אמצעי הייצור הבסיסיים – אף במושב. ביישוב הקואופרטיבי התקיים שילוב בין משק ציבורי למשק משפחתי, מייסדי הקיבוץ והמושב ראו בכך ניסיון להפגיש תפיסות חברתיות סותרות שיש להכריע לטובת אחת מהן.

דגניה – השוני העקרוני בינה לבין קבוצות פועלים שיתופיות אחרות שנתקיימו בשנותיה האחרונות של העלייה השנייה לא היה ברור מראש, אלא נקבע ונתפרש בתהליך התפתחות ממושך.⁶ בדעת הקהל של אותו זמן הובדלו הקבוצות אלה מאלה על פי התפקיד ('קבוצות כיבוש' העוסקות בהכשרת הקרקע ובעיבודה עד בוא

מתיישבי הקבע, 'קבוצות קבלניות' ועוד), ולא על פי משקלה של השותפות במערכת היחסים החברתיים. דגניה כמגלמת רעיון ההתיישבות הקיבוצית – על פי המוטיבציה המפורשת של מייסדיה ודפוסיה החברתיים – מופיעה רק בשלהי מלחמת העולם. צידוקה העיקרי בשנים הראשונות היה במימוש השאיפה של הפועלים לעבוד ברשות עצמם ולא בשותפות החיים של החברים בחינת ערך אנושי סגולי. אלא שדווקא שאיפה זו לעבודה חופשית היתה בעייתית במסגרת קולקטיבית המבטלת את חירות הפרט ואת אחריותו המוחלטת לעבודתו. באופן אמפירי קבע זאת שלמה לבקוביץ (העמיד להופיע בשנות העשרים כמבקר קיצוני של מושב העובדים) בטענו כי 'בקבוצות החברים מוותרים הרבה על אישיותם הם רק בשביל שלמות הקבוצה ואסור לנו לעודד יישוב כזה'.⁷ החלשת אחריותו הישירה של הפרט נראתה פוגעת גם בסיכוי ההצלחה הכלכלית של המשק. בדיוני הפועלים לפני המלחמה הכירו הכול כי הקבוצה טרם חרגה משלב של ניסיון התחלתי. כאידיאולוגיה היא היתה מרוחקת מעולמו הרוחני של רוב ציבור הפועלים.

האיכר הזעיר כיסוד המשק החקלאי – משנת ההתיישבות של וילקנסקי

פרסום עמדותיו של יצחק וילקנסקי בשאלות החקלאות הארץ-ישראלית מאז 1909 היה גורם רב חשיבות בגיבוש מחשבת ההתיישבות של הפועלים.⁸ הציונות היתה בעיניו בראש ובראשונה תנועת התיישבות. מבחנה הגדול היה ביצירת שכבה רחבה של איכרים זעירים. איכרות זעירה היתה עדיפה לדעתו על האחווה הגדולה, הן מצד היעדים הלאומיים שנקשרו להתיישבות ולטיפוס המתיישב היהודי, והן מצד השיקולים המדעיים שצריכים להנחות את בנינו של משק חקלאי מודרני בארץ-ישראל.⁹

בהבדל מהוגי דעות מרקסיסטים שגזרו גזרה שווה מהתפתחות המשק התעשייתי למשק הכפר וניבאו על העלמותו הצפויה של האיכר הזעיר, קבע וילקנסקי כי החקלאות מתפתחת על פי חוקיות משל עצמה. בעוד שבתעשייה נודע יתרון לגודל יחידת הייצור לניהול הריכוזי ולחלוקת העבודה, הרי שבחקלאות דווקא מסגרתה האינטגרלית של העבודה, עצמאות העובד ואחריותו המלאה למשק הן שמעניקות יתרון. עבודת האדמה נתפסה אצלו כיצירת אמנות שבה טובע האמן את חותם אישיותו, בהבדל מהייצור התעשייתי המאופיין בזיקה מכנית וחלקית של הפועל לעבודה. הוא הכיר ביתרון המשק הגדול מבחינת המיכון, אך סבר כי חשיבותו שולית בהשוואה לגורם האנושי והמניעים המפעילים אותו. הצורך במכונות יכול להיפתר באמצעות קואופרציה בין משקים קטנים ולא דווקא על ידי הגדלת המשק.

התפתחות המשק החקלאי בעולם הוכיחה לדעתו כי 'האחויות הגדולות הן חזון עובר ולהאיכרות הזעירה העתיד'.¹⁰ הריבוי הטבעי המהיר והגירת האוכלוסייה מהכפר לעיר מחייבים אינטנסיפיקציה של החקלאות וזו אפשרית לדעתו במשק הזעיר ולא באחוזה הדוחפת לשיטות עיבוד אקסטנסיביות ולהעדפת המכונה על ידיו של העובד. המשק הזעיר עולה על משק האחוזה מבחינת ההכנסה, יחסית לגודל יחידת הקרקע ולמספר העובדים ולכן מאפשר קיום לאוכלוסייה גדולה יותר. בעוד האחוזה הגדולה מתבססת על גידולי יצוא ותלויה בתנודות השוק הבינלאומי, מתבסס המשק

הזעיר על מבנה ענפי מגוון המבטיח את סיפוק צורכי המשפחה ופגיע פחות למשברי שיווק בינלאומיים. משק זה מתאים גם לתנאי השוק המקומי בארץ שהביקוש בו למוצרי חקלאות טריים מוגבל, והוא חסר מערך שירותים ותשתית פיסית ההכרחיים לפעולת שיווק מודרנית. בארץ־ישראל יש לו יתרונות גם מבחינת האקלים והקרקע המצויה רובה בשטחי הרים ובקעות. שיטה זו הולמת גם את טיבו של המתיישב היהודי הפוטנציאלי, שהוא אינדיבידואליסט, מתקשה לקבל מרות בעלים ומתייחס לעבודה החקלאית לא רק כפרנסה, אלא גם כדרך חיים.

וילקנסקי בירך על תכנית היישוב הקואופרטיבי של אופנהיימר: משק המבוסס על קרקע לאומית וזהות העובד והבעלים נראה מבטיח את מיצוי יתרונה האגרו־טכני של האחווה הגדולה ויתרון הגורם האנושי של המשק הזעיר.¹¹ אלא שהגיונה של שיטת התיישבות זו היה זר לדעתו לנטיותיו האינדיבידואליסטיות של המתיישב היהודי:

האם אפשר הדבר ... שמניין יהודים צעירים ישבו בכנופיה אחת ושלוש ואחדות ישררו ביניהם ... בוודאי אפשר למצוא 'אנשי משי' ... שיכולים לחיות חיים חברתיים. אולם כשאנו באים ליסד דבר למשוך את ההמונים ... עלינו למצוא דרך שתהא שווה לכל נפש.¹²

הוא הציע לקיים את הקואופרציה המלאה רק בתקופה הראשונה של ההתיישבות ואילו בתקופה מאוחרת יותר לחלק את הקרקע בין המתיישבים ולסייג את השותפות ביניהם לפעולות משקיות שבהן יש יתרון ברור לגודל. המעבר למשק משפחתי לא נתפס אצלו כוויתור לחולשת אנוש, אלא כהיענות לנטיות אופי המתאימות לדרישותיה של איכרות זעירה. חיזוק לעמדתו הוא מצא בניסיון 'חבורות החכירה' באיטליה ובארצות אחרות שבהן התבלטה עם חלוף הזמן מגמה לחלק את הנחלה המשותפת.¹³

העדפת המסגרת האינדיבידואלית על הקולקטיבית היתה מעורה בתפיסתו את הסוציאליזם. כאנרכיסט בהשקפת עולמו החברתית הוא ראה באימוץ הארגון הקולקטיביסטי כנורמה עליונה של חברת העתיד פגיעה בתוכן האנושי של הסוציאליזם, 'כי המטרה הלוא היא אינה לחנך אנשי עדר, אלא בני חורין, לתת לכל יציר ליהנות מהחופש המוחלט בכול: ברוח ובחומר'.¹⁴ הוא הכיר כי בתעשייה בעלת המבנה הריכוזי הכרח בסוציאליזציה מלאה של המשק לשם סילוק מחיצות מעמדיות בין בני אדם. כנגד זאת בחקלאות המבוססת על משקים זעירים עצמאים, די בביטול הקניין הפרטי בקרקע כדי להשיג מטרה זו. הרחבת הסוציאליזציה למשק בכללותו פירושה הפיכת ההכרח שלא יגונה לערך והאמצעי – למטרה. בסקטור התעשייתי של חברת העתיד יממש הפרט את חירותו רק באשר הוא חלק מהכלל החופשי, כנגד זאת בחקלאות ניתן לקיים חירות זו כרשות משל עצמה.

רעיונות אלה כמעט ללא שינוי קבעו את עמדותיו של וילקנסקי בפולמוס העתיד להתפתח בין חסידי המושב לחסידי הקבוצה. היתה להם השפעה רבה בקרב מפלגת הפועל־הצעיר והסתדרויות הפועלים החקלאים ביהודה ובגליל. מייסדי מושב העובדים מצאו בהם ארגומנטציה חברתית וכלכלית מקיפה לדרך ההתיישבות שבחרו בה.

גיבוש עקרונות היסוד של מושב העובדים

תפיסת ההתיישבות כנושא מרכזי בפעולה ובאידיאולוגיה של תנועת העבודה החלה להתגבש בהסתדרויות הפועלים החקלאים שקמו ביהודה ובגליל בשנת 1911.¹⁵ תפקיד גופים אלה בעיצוב עמדות הפועלים בשאלות ההתיישבות לא הונח מראש, אלא התהווה כפועל יוצא של גורמים שונים: ציבוריים, מעשיים ורעיוניים. המפלגות שגיבשו את עמדותיהם הקולקטיביות של הפועלים היו שביות בשנותיהן הראשונות באידיאולוגיה אנטי התיישבותית – הפועל השכיר ולא איכר עובד אדמתו הוא שהוצג כנושא להגשמת מטרותיהן. כאשר התברר כי המשק החקלאי הפרטי אינו יכול לשמש בסיס לקליטת המוני עולים בתנאים הוגנים נדחפו המפלגות להכיר בהתיישבות כמענה מסוים לבעיית קיומם של הפועלים. היענות זו היתה מהוססת ופרגמטית יותר מאשר עקרונית, ולא הולכה לפני מלחמת העולם לאימוץ ההתיישבות כנושא לאידיאולוגיה ולשיטות פעולה חלופיות. בהפועל-הצעיר הסתמנה העדפה של ההתיישבות האינדיבידואלית על דרכי הקבוצה והקואופרציה. אהרונוביץ קבע כי 'במידה שאדם יותר מפותח ... הוא יותר אינדיבידואלי'. הוא האמין שדגניה ומרחביה יהפכו בעתיד למושבים.¹⁶ פועל-ציון העדיפו את שיטת ההתיישבות השיתופית. כמרקסיסטים הם ראו במעמד האיכרים גורם חברתי מפגר והיו מוכנים לכך שפועלים יהיו לאיכרים על בסיס של משק שיתופי. סמוך למלחמת העולם החלו להתוודע לתפיסה העקרונית של הקואופרציה שמקורה בקרב בעלי בריתם בגולה. הם יאמצו אותה רק אחרי המלחמה.¹⁷ בהנהגת ההסתדרויות החקלאיות פעלו אישים שלא היו חברים מוכרים באחת המפלגות (ב' כצנלסון, י' טבנקין ואחרים) או שלא ייצגו את הקו השליט במפלגתם והיו קרובים למשאלותיהם הממשיות של הפועלים.

הגורם הישיר שדחף את ההסתדרויות החקלאיות לעיסוק בשאלות ההתיישבות היה מעורבותן בכמה ניסיונות התיישבותיים של הפועלים. פעילי ההסתדרות החקלאית ביהודה לקחו חלק בבחירת המועמדים להתיישבות במושבי הפועלים נחלת יהודה ועין-ח, והיו שותפים לניסיון המתיישבים להפוך יישובים אלה למושבי עובדים לכל דבר.¹⁸ ההסתדרויות לקחו חלק במשא ומתן שהתקיים בכמה אחוזות (פוריה, רוחמה) בין בעלי הקרקע לפועלים בשאלת יישובם של הפועלים על חלקות שיוקצו לצורך זה.¹⁹ הן היו מעורבות גם בפעולה של קבוצות פועלים חקלאיות שמספרן הלך וגדל בשנותיה האחרונות של העלייה השנייה. קבוצות אלה נבדלו זו מזו במשימותיהם ובהיקף השותפות בין חבריהן. רובן התלכדו לתקופה מוגבלת, אך היו כאלה ששאפו להתיישבות קבע. ההסתדרויות עודדו את הפועלים להתלכד במסגרת שיתופית שנראתה עדיפה על מציאותו של הפועל הבודד הן מצד ביצוע העבודה והן מצד ההכשרה החברתית להתיישבות.²⁰

פעולתן של הקבוצות הכשירה את הקרקע לפניית הפועלים מעבודה שכירה להתיישבות עצמית. אבל מחשבת ההתיישבות של תנועת העבודה הלכה בתחילתה לא בכיוון קולקטיבי, אלא אינדיבידואלי. השותפות בין הפועלים נתפסה בדרך כלל כעניין מעשי-תועלתי ולא כהגשמה של ערך.

הנטייה להתיישבות התחזקה מכוח הניסיונות הראשונים שנעשו בידי המשרד

הארצישראלי בהנהגת רופין ליישב פועלים על הקרקע.²¹ יש להדגיש כי רופין עצמו לא ראה בהם יותר מאשר פעולה מוגבלת לצד דרך המלך של ההתיישבות הפרטית. לפני המלחמה הוקמו כיישובי קבע קבוצות דגניה וכנרת ומרחביה-הקואופרציה, היו גם ניסיונות בכיוון של מושב עובדים. קבוצת 'האיכר הצעיר' שבראשה עמד א' יפה ביקשה להקים מושב על אדמת חוות כנרת, אך המשרד הארצישראלי התנגד לחלוקת הקרקע ולעיבודה על בסיס אינדיבידואלי.²² נעשו גם הכנות להקמת מושב עובדים בתל עדשים שבעמק יזרעאל. העיכוב בהקמת המושב נבע ממצוקת התקציב של ההתיישבות הציונית וממיעוט הפועלים שהיו בעלי הכשרה חקלאית מספקת לניהול משק משפחתי. על משקלו של הגורם האנושי בתכנון ההתיישבות הציונית לפני מלחמת העולם ניתן ללמוד באופן רטרופקטיבי מעדות א' יפה, ולפיה אפילו בראשית העלייה השלישית לא היו עדיין יותר ממאתיים פועלים המוכשרים לנהל באופן עצמאי את משקם.²³

בדיוני ההסתדרויות החקלאיות בשנים 1912–1914 כבר היו הביקורת על המושבה מטעמים לאומיים וכלכליים וההעדפה של הפועלים כפרטים את ההתיישבות העצמית על העבודה השכירה בגדר מוסכמות. המעבר מכאן לתפיסת ההתיישבות כיעודם הקולקטיבי המרכזי היה כרוך באימוץ קטגוריות רעיוניות חדשות לביקורת המשק הפרטי ולהערכת הפועלים את מציאותם בארץ. בוועידת פועלי יהודה שהתכנסה בסוף 1912 ביקר ב' כצנלסון את הגישה המסחרית לעבודה ולקרקע השלטת במושבה, לא רק מבחינת האינטרסים של העם, אלא גם מבחינת תוכנה האנושי של התחייה הלאומית. בתארו את מצב הפועל השכיר הוא דיבר על 'צורך אנושי פשוט להיפטר מאותם התנאים ... הממאסים וממררים את העבודה והחיים. צורך נפשי לעבוד עבודה עצמית ... להשקיע את כוחות הגוף והנפש במלואם בעבודה ... להתחבר יותר אל האדמה, לבוא אתה ביחסים אישיים, תמידיים, קבועים'.²⁴ העבודה אצלו כבר אינה מאפיין של מצב חברתי או תפקיד שממלא הפועל למען עמו, אלא גילויים המובהק של החיים החדשים בארץ-ישראל. א"ד גורדון כבר העלה את רעיון העבודה כערך לעצמו, אך הוא לא כרך את מימושו בתנאים אובייקטיביים הכרחיים. ב' כצנלסון קבע כי גילוי החיים בעבודה אינו אפשרי בתנאיו של פועל שכיר ומחייב התיישבות עצמית על הקרקע. בהשקפתו זו השתלבו ללא הפרד תפיסת גורדון ומשנת ההתיישבות של וילקנסקי: האידיאל הרוחני והמוסרי של העבודה התגלם באיכר הזעיר, נושא ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

שלילת המושבה בשם הערך של חיי העבודה הוליכה לשינוי התפיסה של מושבי הפועלים מאמצעי עזר לכיבוש העבודה לכלל מטרה לעצמם: 'יצירת עובד העומד ברשות עצמו'. בעובד זה התמקדו הציפיות הגדולות להתגלות העבודה כתוכן החיים ולתמורה בדמות היישוב היהודי. ב' כצנלסון האמין שהתיישבות איכרים זעירים היא לא רק מענה לציפיותיו של ציבור פועלים קטן בארץ, אלא גם דרך להפגשת הציונות עם עולם המשאלות של היהודים בגולה. הוא הרחיק לכת בהצגת היישוב העובד כאלטרנטיבה להתיישבות הפרטית, אם כי נמנע מהכללתו במושגים סוציאליסטיים מפורשים או מתביעה מעשית להינתק מכל מסגרת של עבודה שכירה במשק הפרטי. המשתתפים האחרים בדיונים אלה הדגישו בעיקר את המוטיבציה הפנימית של הפועל

כיסוד היישוב העובד. אליעזר שוחט קבע ש'כשאדם עובד מתוך חופש הוא גם אינטנסיבי יותר ומוכשר ליצור דבר מה, מה שאין כן כאשר עובדים אצל אחרים. אם יישובנו יהא של עובדים – יתאים למטרותינו הכלליות והפרטיות'.²⁵ המטרה הפרטית היא ביטוי עצמי מלא בעבודה, המטרה הכללית – בניין משק חקלאי המבוסס על עבודה עצמית.

אבחנות כלליות אלה ניתרגמו לשורת עקרונות חברתיים וכלכליים. המסגרת הכללית של איכרות זעירה נגזרה כמעט באופן מובן מאליו מהמושגים של עובד ועבודה חופשיים. הדימוי האידיאלי של איכר עובד אדמה שנסתלף בשיטת ההתיישבות הפרטית קיבל את אישורו המחודש בעולם המשאלות והערכים שצמח מניסיון העבודה של הפועלים בארץ. עתה הם ביקשו לכונן מסגרת שתגונן על האיכרות הזעירה הראויה מפני אינטרסים מנוגדים וחולשות אנוש העלולים להכשילה. נכונות הפועלים להגביל עצמם מרצון היתה תופעה חדשה בתולדות ההתיישבות היהודית. הפועלים ביקשו להתייצב לפני התנועה הציונית לא רק כתובעי סיוע בשם התרומה הלאומית של מפעלם, אלא גם כמי שמכפיפים עצמם לסייגים שלא נדרשו מהם באותו זמן ואף לא בתקופה מאוחרת יותר (איסור עבודה שכירה ובעלות העובד על אדמתו; הגבלת גודל יחידת הקרקע).

בדיוני ההסתדרויות החקלאיות גובשו היסודות שעליהם צריכים להיבנות מושבי העובדים (להלן 'היסודות'): 'עבודה עצמית, בחירה עצמית של החברים, אחריות הדדית, תשלומים לשיעורים, אריסות עולמית על אדמת הקרן הקיימת, סידור מושב בהשתתפות בא־כוח ציבור הפועלים בארץ'.²⁶ עבודה עצמית וקרקע לאומית קבעו את מהותו של היישוב העובד ואת הניגוד בינו לבין ההתיישבות הפרטית. העקרונות האחרים היו בעלי משמעות אינסטרומנטלית בעיקרם.

בגיבוש עקרונות אלה שימש ניסיון מושב הפועלים עין־גנים כמעין מעבדת התיישבות.²⁷ הקניין הפרטי בקרקע אפשר לכמה מתיישבים למכור במחירים מופקעים את חלקותיהם לאחר שמחירן האמיר עם התפשטותה של פתח־תקווה. היו גם תופעות של העברת קרקעות בין המתיישבים והחכרת קרקע לאנשים שלא התגוררו ביישוב. פיתוי הספקולציה שהיה מציאותי מאוד באזורי התיישבות הסמוכים לעיר נתפס כאיום החמור ביותר על הייעודים שנקשרו ליישוב העובד: קניינה הממשי של הארץ וקליטת עולים רבים ככל האפשר בחקלאות. השארת הקרקע כקניין הלאום והתניית החזקה עליה בעיבוד בידי המתיישב עצמו נראתה למייסדי ההתיישבות העובדת כהגנה מפני ספקולציה והרס הדמות החברתית של היישוב. קבלתה בתנאי חכירה נוחים היתה גם אמצעי הכרחי להתיישבות עולים חסרי אמצעים.

מתיישיבי עין־גנים העסיקו במשקיהם פועלים שכירים, אך בהבדל מאיכרי המושבות הם הקפידו על עבודה עברית. מנסחי 'היסודות' כבר לא הסתפקו בעבודה עברית, אלא תבעו עבודה עצמית. עיקרון זה היה הברית התיכון של היישוב העובד. השלטתו היתה צריכה להיעשות לא רק מכוח תקנות משפטיות הכרוכות בחכירת הקרקע, אלא גם על ידי גודל יחידת הקרקע ומבנה המשק המשפחתי. הפועלים האמינו כי הראוי מבחינה חברתית גם מוצדק מבחינה כלכלית; כלומר: בנתוני גודל

מסוימים יבטיח משק המעובד בידי בעליו הכנסה הוגנת וגבוהה יותר מזו האפשרית על ידי שימוש בפועלים שכירים. וילקנסקי קבע כי במשקים הסמוכים לעיר יש צורך ב־30 דונם, ואילו באזורים מרוחקים נדרשים 70–100 דונם. בניין משק בעל מבנה ענפי מגוון הבטיח לוח עבודה שנתי מאוזן המאפשר להתבסס על כוח העבודה המשפחתי, בלי להזדקק בעונות הבוערות לתגבורת של שכירים.²⁸

בעין־גנים התקיימה בין המתיישבים ערבות הדדית לצורך קבלת האשראי לפיתוח ענפי המשק ובניין בתי המגורים. באמצעות מכשיר כספי זה ביקשו מניחי 'היסודות' לגבור על חסרון המשק הזעיר מצד כוח האשראי. בהפעלתו נקשרו ציפיות לבניין משק באמצעות הלוואות ולא על ידי תמיכה. הם דחו את הטענה הרווחת שאין לספק אשראי למתיישבים חסרי כל הון עצמי, שכן פירושה המעשי הוא חסימת דרך ההתיישבות בפני רוב העולים המועמדים להתקיים כאיכרים זעירים. ניסיון עין־גנים לימד שיש לקבוע שיטת החזר חובות שלא תטיל על המתיישבים עול כבד מדי. הדרישה ל'תשלומים לשיעורים' באה להקל על המתיישבים, בלי לשמוט את היסוד הכלכלי במערכת היחסים שבינם לבין המוסד המיישב.

הרכב גרעין המתיישבים בעין־גנים נקבע לא רק בידי המוסד המיישב, אלא גם על פי בחירת המתיישבים עצמם. שיטה זו נראתה הכרחית לקיום מסגרת המבוססת על עקרונות חברתיים ושיתוף פעולה (בכמה תחומים) שאינם נהוגים בחברה הכללית. במושבי הפועלים נחלת־יהודה ועין־חי נקבעה רשימת המועמדים להתיישבות בעצה אחת עם הסתדרות פועלי יהודה.

בניסוח 'היסודות' ובדיונים שקדמו להם משתקפת תפיסה עקרונית יותר של התפקיד שנועד לארגון הפועלים הכללי בהתיישבות. אליעזר יפה העתיד להופיע בשנות העשרים כמתנגד הגדול של כל פיקוח מבחוץ על יישובי העובדים טען כי 'בלי חוקים השמים גבולות למאוויי האנשים יכול רעיון יפה ליהפך למכוער ... המושב זוהי איכרות זעירה בלי הקלקול. חיוב של עבודה עצמית, עמידתו תחת ביקורת הצבור'.²⁹ האחריות לדמותם החברתית של יישובי העובדים התגלתה בדרישת ההסתדרות החקלאית בגליל מהפועלים באחוזת פוריה להעביר לרשות הקק"ל את הקרקע שהבעלים ביקשו למסור להם. מגמה זוהי התגלתה גם בעמדת ההסתדרות החקלאית ביהודה כלפי מתישבי נחלת־יהודה. ניסיון מושבי הפועלים הטיל תפקיד נוסף על ההסתדרויות החקלאיות. מושבים אלה היו בעלי הרכב חברתי רב־גוני: חקלאים, בעלי מלאכה וסתם בעלי מגרשים; תקציבי הפיתוח ושטחי הקרקע שהועמדו לרשותם לא היו שווים. ייצוג המתיישבים על ידי ארגון הפועלים הכללי נועד להבטיח דמות חברתית מגובשת ליישוב ושוויון זכויות מלא לפרטים בתוכו.

על אידיאל ההתיישבות של ציבור זה ניתן ללמוד ממה שאין ב'היסודות' לא פחות ממה שנקבע בהם מפורשות. כידוע במושב העובדים שלעתיד לבוא יהיה למוסדות הקואופרציה בתחומי השיווק והצריכה ולעזרה ההדדית משקל מרכזי. כבר בעין־גנים הקימו בעלי הרפתות מחלבה קואופרטיבית שטיפלה בשיווק החלב ובאספקת צורכי המשקים. העדר הממד השיתופי ביטא מגמה להבליט את הממד האינדיבידואלי בהתיישבות כנגד השותפות שהובלטה כל כך בידי תומכי תכנית אופנהיימר ומייסדי דגניה.

כבר בדיונים אלה התגלו ניגודי עמדות עקרוניים בין תומכי דרך המושב לראשוני הקבוצה. ת' תנפילוב ממייסדי דגניה טען כי דרך המושב עונה על אינטרס אישי רכושני של הפועל ואילו המסגרת הקולקטיבית מבטיחה את השלטת האינטרס הכלל של הפועלים בחייו. בעוד חסידי המושב רואים במסגרת האינדיבידואלית את מימוש המהותי בחיי הפועל ראה הוא באימוצה דרך של ויתור:

הפועל האוהב את העבודה יאהב לאו דווקא מה ששייך לו ... איך מאמין אליעזר יפה באנשים שאינם מסוגלים לחיים ציבוריים, שהם יביאו לנו את הגאולה? הייאוש בא אך ורק מתוך ניסיון של שנה, ומניסיון של יותר שנים נוכל לראות שהקבוצה מחנכת אנשים המתאימים לדרישות המשק ולדרישותינו הציבוריות.³⁰

בדברים אלה הוא דחה שתי הנחות שהיו מקובלות בקרב הפועלים ומומחי ההתיישבות: (1) המשק האינדיבידואלי עדיף על השיתופי מבחינת גילוי המוטיבציה של העובדים וכישרונם לניהול משק חקלאי. (2) הפועלים מעדיפים חד-משמעית את מסגרת ההתיישבות האינדיבידואלית. הוא האמין כי הקבוצה עתידה להוכיח את יכולתה לקיים משק רנטבילי ולחולל בקרב חבריה שינוי ערכים והרגלים הדרוש לחיי צוותא תקינים. בהבדל מחסידי המושב שהאמינו כי די בהגבלות חיצוניות כדי לשמור על מסגרת החברתית של היישוב העובד, קבע תנפילוב כי מסגרת זו מחייבת שינוי מוטיבציה בסיסי, כלומר ביטול כל מניע אישי-רכושני ביחסו של הפועל להתיישבות. רעיונות אלה עתידים להתפתח בשנים הבאות לכלל השקפת עולם קיבוצית שלמה מכאן וביקורת שיטתית כלפי המושב מכאן (ראה בהמשך). יוסף בוסל דוברה הראשי של דגניה חייב דווקא את דרך המושב, אך ביקש להגביר בו את יסודות השיתוף, לפחות בשנים הראשונות שבהן לא ניתן עדיין לבסס את הקיום על המשק המשפחתי. הצעה זו ביקשה ליישם בבניין המושב את הלקח שנלמד מניסיון כיבוש העבודה באשר ליתרונות הגנוזים במסגרת השיתופית. תומכי הקואופרציה בדיונים אלה, בעיקר מקרב פועלי-ציון, לא הביעו התנגדות למושב אף הם, אך דרשו להעמיד לצדו את ההתיישבות השיתופית כדרך שוות ערך.³¹

בהחלטות ההסתדרות החקלאיות לפני המלחמה הוכר רק המושב כדרך להתיישבות פועלים. הקבוצה נתקבלה כמסגרת מתאימה למפעלי כיבוש ולעבודות קבלניות וכן להכשרתו החברתית והמקצועית של הפועל לחיי התיישבות. בוועידת פועלי הגליל שהתכנסה בשנת 1914 נקבע כי 'בזמן הראשון על המתיישבים לעבוד באופן קואופרטיבי'. היה זה הוויתור היחיד לחסידי המשק השיתופי.³² ההחלטות קבעו להתיישבות העצמית על הקרקע ולדרך מושב העובדים עדיפות עקרונית על העבודה השכירה ומושב הפועלים, אך אלה לא נשללו למעשה. ההיקף המצומצם של רכישת הקרקעות ופעולת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית חייבו את הפועלים לפעול בזירות שונות של המשק ובמיגוון של מסגרות חברתיות.

המושב והקבוצה כאידיאולוגיות מתחרות של היישוב העובד

המלחמה קטעה את הדיון הרעיוני ואת הפעולה ההתיישבותית שהחלה בשלהי

העלייה השנייה והפנתה את עיקר תשומת הלב של הפועלים לשאלות קיום מידיות. תנאי המצוקה חיזקו את מגמת השותפות שהסתמנה עוד לפני המלחמה. מבין עשרות הקבוצות החדשות שקמו רק בודדות עלו להתיישבות קבע או שראו עצמן מועמדות להתיישבות שיתופית. הרוב היו ארעיות הן מצד משימותיהן והן מצד מניעי חבריהן ונבדלו זו מזו בסדריהן החברתיים הפנימיים. בקרב ציבור זה התנהלו ויכוחים בין מחייבי דרך המושב למחייבי דרך הקבוצה באשר לצורת ההתיישבות ההולמת לנטיית הפועלים ולמטרות תנועת העבודה. הנטייה למושב היתה חזקה אצל המתיישבים הנשואים שרבים מהם התקשו להשלים עם צמצום הפונקציות של התא המשפחתי ובמיוחד עם מיסוד הטיפול בילדיהם ברשות הכלל. ציבור זה שראה את חייו בקבוצה כפתרון זמני עד שישתנו תנאי ההתיישבות היווה את מאגר המתיישבים הפוטנציאליים של מושבי העובדים הראשונים.³³ יש להדגיש כי מלבד המצב המשפחתי לא ניתן להצביע בתקופה זו על סימן היכר חברתי או ביוגרפי מיוחד המבדיל בין הנוטים לקבוצה או למושב. אפילו מצד העמדות הרעיוניות טרם הסתמן גבול ברור ביניהם. תיאורנו לעיל את הביקורת שהשמיע ש' לבקוביץ כלפי מסגרת החיים השיתופית; מן העבר האחר יצא ש' דיין בוועידת הפועל-הצעיר, שהתכנסה בסוף 1916, בשיר הלל לקבוצה ובגינוי לדרך המושב. ההבדל בין שני הציבורים מצד התפיסה העקרונית של ההתיישבות יסתמן בבירור ערב העלייה השלישית, ואילו מצד הרקע החברתי של המתיישבים – בשלהי שנות העשרים.

שאלות ההתיישבות שבו מחדש אל מרכז סדר היום של ציבור הפועלים על רקע המאורעות שהתרחשו בשלהי המלחמה. כיבוש הארץ בידי האנגלים, הצהרת בלפור וההתעוררות הציונית הגדולה שבאה בעקבותיה עוררו בלב הפועלים ציפייה למפעל בנייה לאומי בחסות ההסתדרות הציונית שבמרכזו התיישבות חקלאית רחבת היקף. התיישבות עצמית כתחום פעולה חלקי של תנועת העבודה נתפסה עתה כדרך המלך לבניין הארץ והחברה היהודית החדשה. על מצע זה החרף הוויכוח בשאלת צורת ההתיישבות הראויה ונטען במשמעויות אידיאולוגיות רחבות.

בהתגבשות דרך המושב והזהות של דור המייסדים מילא אליעזר יפה תפקיד רב חשיבות. רעיונותיו שהושמעו כבר בעבר לוכדו בחוברת מיוחדת שפורסמה בידי מפלגת הפועל-הצעיר בשנת 1919 כפרוגרמה מקיפה של מושב העובדים.³⁴ הצידוקים הכלכליים והחברתיים שהוא נתן למסגרת המושב נקבעו כבר בידי וילקנסקי. חידושו של יפה היה במתן מובן אידיאולוגי כולל לדרך זו על ידי פירושה במושגי המחשבה האנרכיסטית: 'אין תקווה לאנושיות, אלא בקום דור אשר כל יחיד בו יהיה אדם שלם בכל המובנים ולא איבר. והחברה תהי חבר רעים ולא עדר צאן נגרר אחרי רועים ... ודור כזה לא יקום כל עוד לא תהי שיבת האדם אל האדמה שלמה במידה שלא יהא האדם תלוי בתנאי חייו לא בחברו ולא בחברתו.'³⁵ תפיסה זו של כלל לאומי המצטרף מיחידות הקודמות לו ומתנות אותו התגשמה במציאותו של המושב. יפה ראה את הכפר העברי כקרקע גידול של אישים בעלי עוצמה וכוח יצירה ותאים משפחתיים המוצאים בעבודת האדמה את קיומם החומרי והרוחני כאחד. בהבדל מהקבוצה המורכבת מפרטים מבודדים שכל אחד מהם ממלא תפקיד חלקי, נוצר המושב מפרטים הנתונים במסגרת משפחתית אינטגרלית ומקיימים באופן עצמאי את משקם. מושב

העובדים המחייב את הליכוד המשפחתי ואת עצמאותו המלאה של המתיישב מבטא את הכללי והמהותי שבתחיה הלאומית, בהבדל מהקבוצה שהיא 'ניסיון להלך נפש או מהלך מחשבה של פרטים',³⁶ שאין לאמצו כנורמה של שיטת התיישבות לאומית. תפיסה זו העניקה למרכיבי 'היישוב העובד' משמעויות נורמטיביות שלא היו גלומות בהם מלכתחילה. המשק המעורב האוטרקי במגמתו הוצדק עתה לא רק בשיקולים כלכליים ולאומיים אמפיריים, אלא גם בתרומתו לצמיחת דמותו הראויה של איכר עברי. להינתקות מהשוק נלווית משמעות אנושית-קיומית, שכן 'כל אדם הצפוי אל השוק נעשה בהכרח תגרן אשר לבו ומותו ינועו בקרבו כנוע השער בשוק, ורוחו שואפת לכל השווקים, אך אין הוא מכה שורש בקרקעו'.³⁷ מבנה משקי המרתק את המשפחה לעבודה חקלאית כל ימות השנה ומבטיח את סיפוק מרב צרכיה מהווה גם תנאי להתגלות התכנים הראויים של חיי המשפחה היהודית במולדת.

וילקנסקי שביסס את רעיון המשק הזעיר המעורב כבר נסוג ממנו במידה מסוימת. אחרי המלחמה הוא דיבר על המשק הלאומי המעורב, שבו מובטחת האוטרקיה ברמת המקרו, ואין שלילה של כל זיקה לשוק. הנימוק לכך היה אמפירי – הצורך להתחשב בטיפוסי מתיישבים שונים ובהבדלים שבין אזורי הארץ מבחינת נתוני הקרקע והאקלים והקרבה למרכזי אוכלוסייה. הוא דיבר על משקים שונים, 'מגוונים מאוד ... ופשוטים מאוד'.³⁸ יפה שהיה עקבי בהשקפתו כי אין בכלל מה שאין בכל אחד ממרכיביו תבע זהות מלאה בין מבני המשק המשפחתי והמשק הלאומי.

היסוד האינדיבידואליסטי של הארגון החברתי, שנתפס אצל חסידי המושב כמענה לנטיית אופי ואצל מתנגדיו ככניעה לחולשת אנוש, הוצג אצל יפה כגילום של ערך: 'חיוב במובן האישי והאנושי ... אין אני רואה בשתפנות כשלעצמה בשום צד ועניין. יש רק חיוב אקונומי בשיתוף עבודה חופשי ... לזמן מוגבל ... בלי כל יחס נפשי אל עצם המעשה ... החקלאות לאיש האדמה היא חלק מנפשו, ונפש האדם אינה שתפנית מטבעה'.³⁹ החקלאות כדרך חיים הועמדה בסתירה לעצם תפיסת החיים השיתופיים. את שיתוף הפעולה הנדרש בין חברי המושב הוא הצדיק בשיקולי תועלת והגביל אותו לתחום השירותים ההכרחיים. הוא לא שלל עיבוד משותף של ענפים או משקים בידי מתיישבים שיבחרו בדרך זו, אך סירב למסדו במסגרת הכללית של המושב המחייבת זיקה אישית של המתיישב לנחלה.

תכנית ההתיישבות של יפה עוררה התנגדות מכיוונים שונים. היו מבקרים שראו בה יישום דוקטרינרי של השקפת עולם ללא שים לב לשיקולים כלכליים רציונליים הנוגעים לבניין המשק החקלאי. הם הלכו אל מעבר לביקורת שהשמיע כבר וילקנסקי, בקבעם כי עצם השאיפה למבנה ענפי מגוון ולאטרקיה מרבית כבר ברמת המשק המשפחתי סותרת את מגמות התפתחותה של החקלאות המודרנית (התמחות, ייצור למען השוק) ודנה את האיכר לרמת קיום עלובה. הוא הדין באינדיבידואליזם הקיצוני שחייב את צמצום הנחלה על אף יתרון הגודל (הניתן למימוש רק במשק השיתופי) בענפים מסוימים, ואת סיוג השותפות בין המתיישבים על אף יתרונותיה המוכחים של הקואופרציה בתחומים שונים.⁴⁰

חסידי הקבוצה ראו בשותפות החיים המלאה בין חברים את מימוש הציונות בגרסתה הרדיקלית של תנועת העבודה, כלומר כהתחדשות מכלול היחסים בחברה

היהודית. מסגרת המושב נתפסה אצלם ככניעה למניעים אינטרסנטיים וכהשלמה עם דמות היחסים בחברה הקיימת: 'איננו מסכימים לאקסיומה שחברנו א' יפה קבע ... כי נפש האדם איננה שתפנית מטבעה ... האם באמת הנטייה האינדיבידואלית כל כך נשגבה שכדאי ליצור לה תנאים מיוחדים ונוחים להתפתחותה ... אנו חלוצי העם הבאים לארץ־ישראל להחיות את העם הרי גם שואפים לחדש את עצמנו. אין אנו רוצים להסתפק בזה שנושיב כל אחד איש תחת גפנו ותחת תאנתו, אלא שואפים לצורת חיים יותר יפה ויותר צודקת ... שהאנושיות תגיע למצב כזה שחיים משותפים ועזרה הדדית לא יהיו לה למועקה.⁴¹

אל הערעור העקרוני הצטרפו טענות ביקורת באשר לכשרות המושב מבחינת הנורמות חברתיות והתפקידים המיוחדים של תנועת העבודה. עצם מבנהו החברתי של המושב ומניעי מתיישביו העמידו לדעת מבקריו בסימן שאלה את הנאמנות לעקרונות של עבודה עצמית, שוויון כלכלי וערכות הדדית, את הנכונות לקלוט עולים ולמלא 'משימות כיבוש', ואת היכולת להביא לשחרורה המלא של האישה ושיתופה כשווה בין שווים בכל תחומי החיים.⁴²

מייסדי המושב טענו כי העבודה העצמית מובטחת על ידי מערכת היחסים בין המתיישבים לקק"ל ותנאיו הכלכליים האובייקטיביים של המשק המשפחתי. ההיענות לנורמות חברתיות נתפסה אצלם בראש ובראשונה כגילוי של מניעי חייהם האישיים ולא כאילוץ של מסגרת חיצונית. אליעזר יפה, שראה ביחיד את מקור המוסר ושלל את עצם ההבחנה בין רצון הכלל לרצון הפרט, טען כי אפשר שהמבנה החברתי של הקבוצה ימתן גילויי אינטרסנטיות בזירתה הפנימית, אך אין בו ערובה לכך שגילויים אלה לא ימצאו באופן קולקטיבי את ביטויים ביחסיה החיצוניים. הקצאה שוויונית של אמצעי הייצור הבסיסיים והסדרי עזרה הדדית היו לדעתם קיר מגן מפני היווצרות פערים כלכליים גדולים בין המתיישבים. הם הודו כי השוויון במובנו הכלכלי מובטח יותר בקבוצה, אך ראו יתרון למושב בשמירת השוויון במובנו החברתי־האנושי, שכן לא יכולים להתפתח בתוכם יחסים שבין מנהלים למנוהלים. הדילמה הגדולה של בניין חברה המבוססת גם על שוויון וגם על חירות נפתרת לדעתם במושב בצורה מאוזנת, שלא כבקבוצה שבה הוקרבה החירות על מזבח השוויון. הם הכירו ביתרון החברתי של הקבוצה מבחינת קליטת העלייה, אך סברו שהוא מאבד מחשיבותו נוכח השיקול הכלכלי הגוזר על שתי צורות ההתיישבות כאחת להימנע מהגדלת כוח האדם בלא גידול מתאים של יחידת הקרקע וההון המושקע. הפתרון הראוי להכשרת העולה לחיי עבודה חקלאית אינו ביישובים הקיימים, אלא במסגרות הכשרה מיוחדות בארץ ובגולה.⁴³

שאלת האישה נבחנה אצלם לא מצד יכולתה כפרט למלא אותם תפקידים כמו הגבר, אלא מצד מקומה במשפחה כתא הבסיסי של המבנה החברתי. הם שללו את עצם ההעדפה של העבודה במשק על גידול הילדים והחזקת הבית והאמינו כי במושב תמצא האישה את השילוב הראוי ביניהם. על אף תנאיה החברתיים של הקבוצה המאפשרים שוויון מלא בין המינים, הרי בפועל נתקיימה גם בה ההבחנה בין מסלולי התעסוקה המסורתיים של הגבר והאישה. דווקא במשק המבוסס על תא משפחתי אינטגרלי עתידה הבחנה זו להתבטל: 'כי עבודת השדה, הרפת, האורווה והגן ככיבוס לבנים

ועבודות הבית, על כל המשפחה הן חלות, וכגבר כאישה נושאים בעולם, אם שוויון האישה אינו אצלם רק מלים בעלמא.⁴⁴ יפה טען כי אפליית היחידה של האישה במושב היא בקבלתה כמועמדת להתיישבות בזכות בעלה ולא בזכות עצמה. כתקנה לכך הוא הקצה בתכנית המושב שלו מגרשים מיוחדים למתיישבות רווקות. ככל שהתבלטו בדיונים אלה הבדלי עמדות קיצוניים, הרי היו רק מעטים שראו בצורה חברתית מסוימת שיטה אקסקלוסיבית להתיישבות פועלים. וילקנסקי ויפה היו מוכנים לקבל את הקבוצה כמסגרת מעבר או ככלי לביצוע משימות אד הוק, אך לא כמסגרת קבע, אך הם היו במיעוט. רוב הדוברים הכירו כי ניסיון ההתיישבות של הפועלים עדיין אינו מאפשר לחרוץ משפט, וכי במסגרת הרחבה של עקרונות היישוב העובד נתונה למתיישבים זכות הגדרה חברתית עצמית. היו שסברו כי המושב והקבוצה כפי שיוצגו על ידי דגניה ותכנית ההתיישבות של יפה מהווים סימני גבול קיצוניים שביניהם יתפתח בעתיד מיגוון של צורות ארגון חברתיות. עמדת המפלגות בוויכוחי ההתיישבות שהתנהלו בגמר המלחמה לא היתה חד-משמעית. באחדות-העבודה היה המשך לנטיית פועלי-ציון לעבר ההתיישבות השיתופית. מאמרי סירקין בקונטרס שללו את דרך המושב מבחינה חברתית וכלכלית. זיקת הבעלות האישית לנחלה ולמשק העידה לדעתו על צרות אופקים אנושית ותרבותית: 'העבודה המשותפת והכלכלה הקואופרטיבית תנצחנה את הפרטיות המוגבלת. בתוך מושב העובדים יישאר היחיד כל ימיו עני ומדולדל וצריך לאחרים: רק המכונה, ההשכלה וההשתתפות תוכלנה להוציא את האיכר הזעיר למרחב ... החיבה לתרנגולת ולפרה של היחיד הינה רק אילויה שנולדה בדחקות החיים ... לחיבה זו אל התרנגולת האינדיבידואליסטית אין לא מקור כלכלי ולא יסוד שירי.⁴⁵ להערכה זו היה המשך באידיאולוגיה של הקיבוץ הגדול שפותחה מאוחר יותר בידי שלמה לבקוביץ. הנהגת אחדות-העבודה חייבה את שתי צורות ההתיישבות.⁴⁶ רק באמצע שנות העשרים תישמע במפלגה זו העדפה מפורשת של ההתיישבות השיתופית כנושא ההגשמה המובהק של מטרות תנועת העבודה. מפלגת הפועל-הצעיר פרסה את חסותה על ההתארגנות לקראת ייסוד מושב העובדים מראשיתה.⁴⁷ מחשבת המושב פותחה בתוכה ואישים מרכזיים בהנהגתה, א' יפה, א' שוחט, י' אורי, ש' דיין וצ' יהודה, נמנו עם מייסדי נהלל. הזיקה ההדוקה למושב לא פגעה בתמיכת הפועל-הצעיר בהתיישבות הקיבוצית שכמה ממייסדיה, י' בוסל, י' ברץ ואחרים, אף הם השתייכו להנהגת המפלגה. בהפועל-הצעיר היו כאלה שביקשו לזהות בדרך המושב את תפיסת ההתיישבות הראויה של מפלגתם. בוועידת היסוד של ההסתדרות הכללית וילקנסקי את עמדות המפלגות בשאלת ההתיישבות במושבים סוציאליסטיים אוניברסליים: 'סוציאליות אינדיבידואלית' ו'סוציאליות קולקטיבית'. הוא קבע כי 'הללו [הפועל-הצעיר – י"ג] רואים בקבוצות רק סגנון חיים שאינו שווה לכל נפש והללו [אחדות-העבודה] כאים להשליטו כאשר הם רואים בו את השלב הראשון בהגשמת החברה הסוציאלית'.⁴⁸ הניסיונות לגיבוש עמדה מפלגתית חד-משמעית בפולמוס ההתיישבות נדחו, הנהגת המפלגה גרסה כי על הבסיס של קרקע לאומית ועבודה עצמית שמורה לכל גוף התיישבותי הזכות להגדרה עצמית של הצורה החברתית הספציפית.⁴⁹

מושב העובדים ערב הקמתו

בשנת 1919 התלכדו שני הארגונים הראשונים של מושב העובדים. בחסות הפועל-הצעיר קם הארגון שייסד את נהלל, ואילו בחסות אחדות-העבודה – הארגון של מייסדי כפר-יחזקאל. העלייה הקרובה על הקרקע חייבה תכנון מדוקדק של מסגרת המושב. בירורים אלה הוליכו לניסוח עקרונות נוספים על אלה שגובשו בימי העלייה השנייה.⁵⁰ ההכרה בקיומם של צרכים חברתיים וכלכליים משותפים הבליטה את הערך של מוסדות שירות כלליים. לשם מכירת עודפי התוצרת החקלאית וסיפוק צורכי המשקים והמשפחות הוחלט להקים 'מחסן משותף'. הנימוק העיקרי לכך היה אידיאולוגי – הרחקת המתיישב מכל מגע עם השוק. רק בשורה השנייה נזכר גם היתרון הכלכלי הטמון בקואופרציה. הפעלת מוסדות חינוך ובריאות עצמיים היתה הכרחית נוכח העדר מערכת שירותים ממלכתיים וניתוק ממרכזי אוכלוסייה. נקבע כי התשלום בעד השירותים החברתיים יהיה שווה לכל משפחה, ובעד השירותים הכלכליים – לפי היקף השימוש. הצורך במוסדות משותפים העלה את שאלת מקומם של עובדי הציבור במושב. המייסדים ביקשו לשלב מתיישבים אלה בהוויית הכפר ובמסגרתו החברתית על ידי מתן מגרש שיאפשר להם לפתח משק עזר קטן וקבלתם כחברים שווי זכויות. אופן חישוב השכר לעובדי הציבור עורר מחלוקת שתלווה את המושב זמן רב.

חובת ההשתתפות במוסדות הכלליים לא היתה מובנת מאליה מבחינת האידיאולוגיה של המושב, אך היא נראתה הכרחית משיקולי תועלת. באספת החברים הראשונה בנהלל הוחלט כי למוסדות אלה יש מעמד אקסקלוסיבי בתוך המושב ובמערכת היחסים של המתיישבים עם גורמים חיצוניים. דימוי המושב כמסגרת קואופרטיבית היה רחוק באותו זמן מגיבוש. המייסדים לא ייחסו לגורם השיתופי במערכת יחסיהם משקל מרכזי; הקואופרציה נראתה כמכשיר להשגת יעדים כלכליים מוגבלים ולא כמוקד הליכוד וההזדהות של הקהילה המושבית. האגודה השיתופית כמסגרת המרכזת את כל הפעילות הכלכלית של המושב תתגבש רק בשנות השלושים בעקבות התפתחות משקית שתדחוף לאיחוד מוסדות קואופרטיביים חלקיים (לאשראי, לשיווק ולאספקה). שנוהלו עד אז באופן פחות או יותר עצמאי.

מוסדות השירות במושב נראו כשלוחה של מערכת השירותים הכללית של הפועלים שאוחדה מאז 1920 ברשות הסתדרות העובדים. ארגון הפועלים הכללי שתפקידו בימי העלייה השנייה הצטמצם לשמירת עקרונות היסוד של היישוב העובד (עבודה עצמית, שימוש חקלאי ולא מסחרי בקרקע) מופיע עתה כמסגרת חברתית וכלכלית שבתוכה פועל המושב. המשמעות העקרונית של מערכת יחסים זו נקבעה באופן כללי בלבד: 'את מוסדות האספקה ומכירת התוצרת שלנו צריכים לקשור עם "המשביר"'. העזרה הרפואית צריכה להיות קשורה בקופת החולים של ההסתדרות, ובכלל עלינו להחזיק את הקשרים עם ההסתדרות כדי שלא נלך בדרך יתר האיכרים.⁵¹ ההסתדרות מופיעה פה לא רק כנושאת ערכים חברתיים אלא גם כמסד החברה החדשה בארץ-ישראל. המושב שנתפס בעבר כמענה לאידיאל של עובד חופשי נתפס עתה גם כתא יסוד של חברת העתיד.

תפיסת המושב כתא מופת חברתי דחפה להבלטת שני עקרונות שעד אז הובלעו

במסגרת החברתית הכללית: (א) חלוקה שוויונית של אמצעי הייצור הבסיסיים: קרקע, מים ותקציבי פיתוח. מייסדי המושב הניחו כי בתנאים של מבנה משק אחיד ועבודה עצמית בלבד לא יוכל להיפתח פער כלכלי גדול ביניהם. (ב) עזרה הדדית בתקופות של פגיעה בכוח העבודה המשפחתי או בפעולת המשק. העזרה ההדדית במקורה הוגבלה למצבים חולפים ולא באה לפתור בעיה מתמשכת של תפקוד כלכלי לקוי. בקביעת שני עקרונות אלה השתלבו אהדדי שיקולי תועלת מעשיים, תחושת סולידריות של בעלי גורל ומטרה משותפים והאידיאלים הגדולים של תנועת העבודה. בנהלל הופיעה שאלת השוויון הכלכלי עוד לפני העלייה על הקרקע, שכן היה פער בין אמצעיהם העצמיים של המתיישבים. נשמעו דרישות למנוע את ההצטרפות של 'חברים בעלי רכוש', או להעביר חלק מתקציב ההתיישבות המיועד להם למתיישבים אחרים, אך הן נדחו.⁵² שאלת הפער שמקורו בעצם המבנה החברתי האינדיבידואלי עתידה ללוות את המושב שנים רבות.

השוואת תקנות היסוד של נהלל וכפר-יחזקאל מגלה גישות חברתיות שונות על הבסיס הרחב המשותף של עקרונות המושב.⁵³ גרעין המתיישבים בכפר-יחזקאל שקם בהשראת אחדות העבודה חתר למבנה חברתי המשלב יסודות אינדיבידואליים וקולקטיביים. תכנית היסוד של המשק המשפחתי לקחה בחשבון אפשרות לעיבוד משותף של הקרקע בידי מתיישבים שכנים. כל עבודות ההכשרה והבנייה של בתי המתיישבים והמוסדות הציבוריים היו צריכות להתבצע באופן משותף. נהלל גילמה מסורת מושבית אינדיבידואליסטית יותר.

עברו כשנתיים מאז נוסחו תקנות היסוד של מושבי העובדים הראשונים ועד לעליית ראשוני המתיישבים על הקרקע. כמה מחברי הגרעין המייסד של כפר-יחזקאל החלו להקים מושב בגליל – חמרה – אך מאורעות אביב תר"פ שמו קץ לכך.⁵⁴ בספטמבר 1921, בעקבות החלטת הקונגרס הציוני להעמיד תקציב להקמת שני מושבים, עלו ראשוני נהלל על הקרקע במערב עמק יזרעאל. חודשים ספורים מאוחר יותר החלה הקמת כפר-יחזקאל בצדו המזרחי של העמק. ההתנסות הממשית והרצופה בחיי מושב העמידה את דפוסי הארגון, עקרונות היסוד והמטרות שקבעו המייסדים במבחן ההגשמה ועוררה שאלות חדשות שלא נצפו מראש.

סיכום

מאז תחילת העלייה השלישית ראתה תנועת העבודה את עצמה בראש ובראשונה כתנועת התיישבות. בד בבד עם התמורה שהתרחשה במרוצת העשור השני למאה ביחס העקרוני להתיישבות נידונה שאלת המבנה המשקי והחברתי הראוי של יישובי העובדים והסתמנה הבחנה בין דרך המושב לדרך הקבוצה. בהתגבשות מחשבת ההתיישבות של תנועת העבודה קדם המושב לקבוצה, אלא שהקמתו בפועל נתאחרה. המושג של עבודה עצמית שהופיע בקרב ציבור הפועלים כניגוד לעבודה שכירה או למשק אדמיניסטרטיבי התגלם תחילה בדמותו של איכר זעיר עצמאי. שותפות בעבודה ובנכסי המשק נראתה כמחסום בפני אותה התגלות אנושית שנקשרה לחיי עובד חקלאי בארץ-ישראל. המניע החווייתי והאידיאולוגי בשאיפה לחיי איכר זעיר חוזק על ידי הלקחים שנלמדו מניסיון ההתיישבות הפרטית ומהתחלות השונות של

התיישבות פועלים לפני המלחמה. וילקנסקי סיפק את ההכשר העיוני-המדעי למשק הזעיר בתנאיה של חקלאות מודרנית בארץ-ישראל.

פתיחת אופקים חדשים בפני התיישבות הפועלים בגמר המלחמה שימשה רקע להכללות אידיאולוגיות של דרכי הקבוצה והמושב. א' יפה הציג את המושב כנושא בהא הידיעה להתחדשות חיי הפרט והעם בארץ-ישראל. לממד השיתופי בפעולת המושב יוחסה אחרי המלחמה חשיבות גדולה מאשר בעבר, אך הוא היה עדיין שולי. האיזון השלם בין קואופרציה לבין אחריות ויוזמה של הפרט, שאפיין את המושב בדמותו ההיסטורית, יתגבש לאחר תקופת ניסיון ממושכת.

בדיוני המייסדים מצומצמת מאוד ההתייחסות למחשבה ולניסיון של הקואופרציה החקלאית בעולם באותו זמן. הגורם העיקרי לכך נעוץ בוודאי בהדגשת היסוד האיש-המשפחתי במציאות המושב. במורשתם התרבותית ריחפו דימויים אידיליים של חיי כפר ודמות איכר שמקורם בהגות החברתית האירופית ובספרות התחייה הלאומית, אך בגיבוש מחשבת המושב התחוללה בהם תמורה הן מצד המשמעות הרוחנית-הערכית והן מצד דפוסי הארגון. מעבר לזיקה כללית לגמרי זו למקורות השפעה חיצוניים יש לראות את התהוות תפיסת המושב על רקע תנאיהם וניסיונם של פועלי העלייה השנייה והתגברות שאיפתם לחיי איכר עצמאי. דמותו החברתית לא הועתקה מדוגמאות כפר המוכרות ליהודים מסביבתם, אלא עוצבה בקרב תנועה שקשרה לתחיית העם בארצו שאיפות ונאמנויות ייחודיות.

הערות

1. על התפתחות האידיאולוגיה של היישוב העובד: י' קולת, אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ ישראל, פרק שישי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1964 [להלן: קולת]; י' גורני, 'בחבלי תמורה', בדרך, ב (אפריל 1968).
2. מכתב י' אהרנוביץ למ' אוסישקין (1905), כתבי י' אהרנוביץ, תל אביב תש"א, עמ' ז-ח: ב' חכם (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל אביב תש"ז: ב' כצנלסון, עמ' 68, ש' לבקוביץ, עמ' 91, נ' חפשי, עמ' 134, א' יפה, עמ' 159; פרוגרמת 'החורש', בתוך י' שפירא, אדמה ועבודה, תל אביב 1961, עמ' 87-88 [להלן: שפירא]; י' ויתקין, 'כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה', הפועל הצעיר, 10 (תמוז תרס"ח); י' אהרנוביץ, 'כיבוש העבודה או כיבוש הקרקע', שם, 12 (אלול תרס"ח); על מחשבת ההתיישבות של חיבת ציון, אחד העם, 'אמת מארץ ישראל', מאמר שני (תרנ"ג), כתבים, תל אביב תשכ"ה, עמ' לא; מ' אוסישקין, 'הפרוגרמה שלנו' (1904), ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 114; בסוציאליזם האגררי הכוונה להשקפות של הוגים כפ' לאברוב מנהיג הנרודניה ווליה, א' דויד מהזרם הרביזיוניסטי של הסוציאלי-דמוקרטיה בגרמניה ואחרים. ש' וורם וד' ליכשיץ (עורכים), אנתולוגיה של המחשבה הסוציאליסטית 1789-1937, תל אביב 1962.
3. מ' חריזמן, 'סקירות והערות על התפתחות עין גנים', פרקי הפועל הצעיר, ז, עין-גנים (ללא תאריך הוצאה), עמ' 7-20; י' אלעזרי-וולקני, 'מושבי הפועלים' (מאמרים שנתפרסמו במקורם בשנת תרע"ד בהפועל הצעיר), כתבים, כרך ז-ח: בדרך, תל אביב תשט"ו [להלן:

כתבים: בדרך: ד' בן-גוריון, 'עין גנים', האחדות, 2 (אב תר"ע); י' זרובבל, 'לשאלת יישובנו החקלאי', שם, 8 (כסלו תרע"ב); פ' בן-אליהו, 'מושבי פועלים', שם, 18 (שבט תרע"ב).

4. F. Oppenheimer, *Merchavia: A Jewish Cooperative Settlement in Palestine*, New York 1914; י' דון, פרנץ אופנהיימר והיישוב השיתופי מרחביה, ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשכ"ז, עמ' 234-270; י' דון (עורך), פרנץ אופנהיימר והקולוניה הקואופרטיבית מרחביה, אוניברסיטת בר אילן 1973; ג' קרסל, פרנץ אופנהיימר: פועלו הציוני ומרחביה הקואופרציה בימי העלייה השנייה, תל אביב 1972 [להלן: קרסל].

5. קולת, פרק חמישי: קרסל, פרק שישי: ש' אונגר, 'פועלי ציון במערכה למען תכנית אופנהיימר', בתוך הציונות, יד (תשמ"ט); שפירא, עמ' 125-126, 160; אבנר (י' בן-צבי), 'שאלות ההתיישבות השיתופית', האחדות, 35, 36 (תמוז תרע"א); י' וילקנסקי, 'חבורות ההתנחלות' (מאמרים אודות תכנית אופנהיימר שנתפרסמו בין תר"ע-תרע"ד), כתבים: בדרך, עמ' 139-196.

6. י' קולת, 'למקומה של האידאה בהתהוות הקבוצה בארץ', בדרך, ג (דצמבר 1968); ב' בן-אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א); א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, תל אביב תשי"ד, עמ' 51-56, 168 [להלן: ביין].

7. ש' לבקוביץ, בתוך: פרוטוקול הוועידה החמישית של פועלי הגליל, מארס 1914, מוסד לבון, חטיבה IV, תיק 120 [להלן: ועידת פוריה]; והשווה ת' תנפילוב, שם; י' וילקנסקי, 'שכיר היום (1914)', כתבים: בדרך, עמ' 257-260; אלקנה, 'ועידת פועלי יהודה השלישית', האחדות, 11 (טבת תרע"ג), עמ' 18.

8. י' קולת, 'יצחק וילקנסקי ממניחי היסוד של חקלאות יהודית מודרנית בארץ ישראל', בתוך: פקירה חודשית, 10 (אוקטובר 1980).

9. י' וילקנסקי, 'אחוזות גדולות וקטנות' (תר"ע), כתבים: בדרך, עמ' 18.

10. שם, עמ' 16.

11. הנ"ל, 'היתרונות שבחבורות ההתנחלות' (תר"ע), שם, עמ' 157.

12. הנ"ל, 'שיטת אופנהיימר' (תר"ע), שם, עמ' 139-148.

13. הנ"ל, 'החבורות באיטליה' (תרע"ד), שם, עמ' 171-183.

14. שם, עמ' 182; והשווה: 'שכיר היום' (תרע"ד), שם, עמ' 257.

15. קולת, לעיל הערה 1. דיון כללי על ההיערכות הציבורית של פועלי העלייה השנייה ראה: י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, פרקים 17-24, תל אביב 1973.

16. י' אהרנוביץ, 'מעשים ותנאים למעשים', הפועל הצעיר, 3-4 (תרע"ד).

17. ש' קפלנסקי, 'שאלת הפועלים החקלאיים והחבורות', האחדות, 1-2, 3-4 (תשרי-חשוון תרע"ה); מאמרי נ' סירקין תרע"ג-תרע"ד, ילקוט האחדות, תל אביב תשכ"ב, עמ' 199-214.

18. א' שפר, 'מושב עובדים בנחלת-יהודה', קתדרה, 53 (ספטמבר 1989); שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 197-200.

19. מכתב חוזר מס' 2, 4 של ההסתדרות החקלאית בגליל, אייר תרע"ד, כתבי א' יפה, א, תל אביב תש"ז, עמ' 13-20.
20. אבנר, לעיל הערה 5; נ' הררי, 'לשאלת הקבוצות' (1915), ילקוט האחדות, 150-155; ח' גולן (עורך), דו"ח משלחת פועלי ציון בארץ ישראל 1920, ב, אפעל 1989, עמ' 44-59.
21. ביין, לעיל הערה 6, עמ' 46-96; שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 193-220; מ' שילה, ניסיונות בהתיישבות - המשרד הארץ-ישראלי 1908-1914, פרק ה, ירושלים 1988.
22. מ' שילה, 'ניצני רעיון המושב - "האיכר הצעיר", הקבוצה האמריקנית בעלייה השנייה', קתדרה, 25 (ספטמבר 1982).
23. א' יפה, 'ייסוד מושבי עובדים', עמ' 68 (מראי המקום מתייחסים לנוסח המאמר שהתפרסם בתלמים, לב (כסלו-טבת תש"ג) [להלן: יפה]).
24. ב' כצנלסון, 'על מושבי הפועלים' (הרצאה בוועידת פועלי יהודה, כסלו תרע"ג), כתבים, א (יפו 1919), עמ' 4 [להלן: כצנלסון].
25. א' שוחט, ועידת פוריה; והשווה: י' בוסל, 'אספת הפועלים החקלאיים בגליל', האחדות, 16 (שבט תרע"ב).
26. החלטות הוועד המאוחד של פועלי ארץ-ישראל, שבט תרע"ד, אצל שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 400 (הרחבה של נוסח ההחלטות שנתקבלו בוועידה השלישית של הסתדרות פועלי יהודה, כסלו תרע"ג, שם, עמ' 388).
27. כצנלסון, לעיל הערה 24, עמ' 6; והשווה המקורות בהערה 3.
28. י' וילקנסקי, 'סידור המושבים' (תרע"ד), בדרך, לעיל הערה 3, עמ' 273-280.
29. יפה, ועידת פוריה; והשווה שוחט, שם.
30. תנפילוב, שם.
31. זרובבל, שם.
32. שפירא, עמ' 396.
33. ב' בן-אברם, חבר הקבוצות, תל אביב 1976, עמ' 16-17; פרוטוקול ועידת הפועל הצעיר בעין-גנים, ספטמבר 1916, ארכיון לבון, חטיבה 402IV, תיק 4; דו"ח משלחת פועלי ציון, לעיל הערה 20; י' זסלבסקי, 'לשאלת הקבוצות והמושבים', הפועל הצעיר, 19 (ינואר 1920); 'המועצה החקלאית של הפועל הצעיר', שם, כ' תמוז תרע"ט.
34. על חשיבות חוברת זו בהתגבשות הגרעין המייסד של מושב העובדים ראה: י' זסלבסקי, בקובץ נהלל: התהוות, דרכו, פעלו, תל אביב תש"ז, עמ' 82; ש' קושניר, בקובץ כפר-יחזקאל, עשרים וחמש שנות אנוש ומפעל, תל-אביב תש"ח, עמ' 52.
35. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 76.
36. שם, עמ' 67.
37. שם, עמ' 71.
38. וילקנסקי, 'המשק הלאומי המעורב', כתבים: בדרך, לעיל הערה 3, עמ' 415-431.
39. יפה, עמ' 37.
40. א' מונציק, 'התכנית למושבי עובדים', הפועל הצעיר, 3-4 (אוקטובר 1920); א' ליבשיץ, 'לתכניות ההתיישבות', קונטרס, יא (אב תרע"ט); צ' וייסמן, 'ייסוד מושבי עובדים', שם, קיא-קיג (אדר תרפ"ב).

41. י' ברץ, 'דרך עבודתנו', הפועל הצעיר, 42-43 (אוגוסט 1920); והשווה: י' בוסל, 'על החינוך והאישה העובדת', שם, 38-39 (תר"פ) (מבוסס על פרוטוקול שאבד מוועידת הפועלות שהתכנסה בשנת 1918); ד"ש, 'קבוצות או מושבי עובדים', שם, 15 (ספטמבר 1920).
42. ועידת הפועל הצעיר בשנת 1916, לעיל הערה 33; יפה, לעיל הערה 23, עמ' 66-67; ע' פישמן, 'הרהורים על מושב עובדים', הפועל הצעיר, 15 (ינואר 1920); יעקב ו', 'לשאלות המושב', קונטרס, מד (תמוז תר"פ); שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 317-320.
43. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 68-69; בנימין, 'מושב, קבוצה, קומונה', קונטרס, מו (אב תר"פ).
44. זסלבסקי, לעיל הערה 33; והשווה: ש' רכטהנה, 'האישה במושב העובדים', הפועל הצעיר, 35 (25 ביוני 1920).
45. נ' סירקין, 'בניין הארץ על יסודות קואופרטיביים', קונטרס, כא (טבת תר"פ).
46. ש' יבנאלי, 'בניינה של ארץ ישראל', האדמה, ז (אב תר"פ); 'הערת המערכת', קונטרס, ז (תמוז תרע"ט), עמ' 41.
47. ועידת הפועל הצעיר, לעיל הערה 33; 'המועצה החקלאית של הפועל הצעיר', הפועל הצעיר, 23 (תמוז תרע"ט); 'האספה המייסדת של מושב העובדים הראשון', שם, 31 בנובמבר 1919.
48. פרוטוקול ועידת היסוד של ההסתדרות, בתוך אסופות, 1 (1970).
49. י' אהרנוביץ, 'מושב עובדים', מעברות, כרך א, חוברת ג (תר"פ).
50. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 97-98; האספה המייסדת של מושב העובדים הראשון, לעיל הערה 47; 'קבוצת המושב בחמרה', קונטרס, יט (טבת תר"פ); פרוטוקול האספה המייסדת של חברי נהלל, תשרי תרפ"ב, ארכיון נהלל.
51. א' ברון, שם.
52. חברים שונים, שם.
53. ראה המקורות בהערה 50.
54. נ' חרובי, 'בטרם היות הכפר', ספר כפר-יחזקאל, לעיל הערה 34, עמ' 59.

יצירת מדעי חברה ציוניים: חישוב 'כושר הקליטה הכלכלי' של ארץ-ישראל

אילן טרואן

מבוא

עם פרסום הצו הראשון של רשויות המנדט הבריטי ב־1 בספטמבר 1920 בנושא העלייה, נדמה היה שנפתחה הדרך ליישוב מהיר של ארץ-ישראל בעולים. הצו הראשון היה ליברלי מאוד. הוא התיר הגירה לכל יהודי בריא בגופו ובנפשו, שפרנסתו מובטחת, בתנאי שאין בו משום סכנה פלילית או פוליטית לחברה. צו זה, שהסתמך על הצהרת בלפור מנובמבר 1917, היה אמור לתרום להגשמת ההבטחה שארץ-ישראל תהפוך למולדת לאומית ליהודים.¹

הנהירה הצפויה של חלוצים יהודים לא התממשה מכמה סיבות: היו מדינות מושכות יותר בתור יעד להגירה; המסלולים החלופיים להגירה היו מאורגנים היטב; לארץ-ישראל לא היה כוח משיכה כלכלי; חסרו בה תנאים של נוחיות חומרית שהיו קיימים במקומות אחרים. יתר על כן, המוסדות הציוניים חששו בתחילה שלא יוכלו לעמוד בעלייה המונית, ולכן לא ניסו לגייס המונים לעלות מיד. באותה עת התעוררה בקרב הערבים עוינות לאפשרות שיווצר רוב יהודי בארץ-ישראל ואף פרצו הפגנות ומהומות נגד העלייה.²

אין זה מפתיע שבהקשר זה החלו הבריטים לסגת במהרה מן המדיניות של דלת פתוחה. בספר הלבן שפורסם ביוני 1922 הוצג לראשונה המושג 'כושר הקליטה הכלכלי', ועליו ביססו השלכות מרחיקות לכת בנוגע לתנאי העלייה. מושג זה הפך לגורם מרכזי בנוסחה ששימשה מאז והלאה להגבלת ההגירה היהודית, אשר, ככתוב בספר הלבן '... אין נפחה יכול להיות גדול במידה שתחרוג מכושרה הכלכלי של המדינה באותה עת לקלוט את המהגרים החדשים. הכרחי להבטיח שהמהגרים לא יהיו נטל על תושבי ארץ-ישראל בכללם, ושלא ישללו את מקורות התעסוקה מחלק כלשהו של האוכלוסייה.'³

משמעות הגזרה הזו היתה שאין הציונים יכולים לטעון לזכויות של היהודים על ארץ-ישראל רק על בסיס הקשר ההיסטורי או דרך הצדקה משפטית כלשהי. התברר להם שכדי להתמודד עם הגזרה הבריטית החדשה עליהם ליצור ספרות מדעית שתצדיק כניסת יהודים לארץ-ישראל ואת הקמת הבית הלאומי היהודי המובטח. היה עליהם לשלב חישובים ומסקנות של מדענים מתחומים שונים כמו ארכיאולוגיה, היסטוריה, כלכלה, סוציולוגיה, גיאוגרפיה והנדסה אזרחית, לתוך הדיונים הפוליטיים בקביעת המדיניות הדמוגרפית של החברה בארץ-ישראל. היו מחקרים שהתנהלו באורח עצמאי, אף על פי שהשלכותיהם היו ברורות לציבור האקדמי כמו גם לפוליטיקאים. מחקרים אחרים ניזומו או כווננו במודע להסקת המסקנות הרצויות.

יהיה מממן המחקר אשר יהיה, היה ברור היטב שלמסקנותיו תהיינה השלכות פוליטיות חשובות על עיצובה ועתידה של ארץ-ישראל.

המחקרים, בעיקר במדעי החברה, השפיעו על הסוגיות במחלוקת שנדונו בספרים הלבנים הבריטיים השונים, בוועדות הבינלאומיות ובהצהרות המדיניות של ממשלות שונות וגופים פרטיים משנות העשרים ועד הקמת מדינת ישראל ב-1948: כמה אנשים בדיוק תוכל ארץ-ישראל לקיים וכמה מהם יכולים להיות יהודים? שאלת כושר הקליטה נעשתה קריטית בעיקר בעקבות ההגבלות שהוטלו אחרי דו"ח הופ-סימפסון, 'דו"ח על הגירה, התיישבות ופיתוח', והספר הלבן של 1930, ובעקבות הלחץ הגובר להצלה מאירופה הפאשיסטית והאנטישמית. ההיסטוריה של המשא ומתן הפוליטי והאלימות שליוותה את העלייה היהודית לארץ-ישראל נידונו במקומות אחרים. מאמר זה עוסק בכמה היבטים של הוויכוח על ההגדרה המדעית של 'כושר הקליטה הכלכלי' של ארץ-ישראל, כפי שהדבר נדון בספרות המדעית הבינלאומית.

השימושים במדעים ההיסטוריים: ארכיאולוגיה כאמצעי לעיצוב מדיניות

ממצאי המחקר הארכיאולוגי סיפקו את גוף העדויות הראשוני לשם בירור כושר הקליטה של ארץ-ישראל. אמנם ארכיאולוגים גילו עניין במיפוי ובהבנה של תנודות בגודל האוכלוסייה הרבה לפני הצהרת בלפור ובלי כל קשר אליה. אבל הוויכוחים סביב מדיניות העלייה עודדו מאוד שימוש בעדויות מן העבר לשם הסקת מסקנות לגבי העתיד. תרגיל זה התאפשר בזכות התיעוד העשיר ביותר על אודות ארץ-ישראל שנתגלה בכתב ובשרידים. השימוש בתיעוד היסטורי העמיד שתי מסקנות סותרות: האחת האשימה את האנשים, בעיקר את הערבים, בכך שלא שמרו על הפוריות של ארץ הקודש. האחרת טענה שתמורות באקלים ולא מעשי אדם הם שאחראים לשגשוגה או לדלותה של הארץ. מתוך הוויכוח ההיסטורי הזה עלה טיעון מוסרי-פוליטי חריף ביותר. אם אין זה האקלים אלא קבוצות שונות של תושבי הארץ שאחראיות לניצול כושל של אוצרות הארץ, הרי שאוכלוסייה אחרת תוכל לדרוש לעצמה את הזכות על הארץ, אם תצליח להפריח אותה.

חלוצי הארכיאולוגיה המודרנית הגיעו לארץ-ישראל באמצע המאה התשע-עשרה והתמקדו תחילה בזיהוי אתרים הקשורים לאירועים מן המקרא. בין הראשונים והחשובים ביותר היה אדוארד רובינסון (Robinson), מורה לעברית בסמינר התיאולוגי אנדובר במסצ'וסטס, שהגיע לארץ הקודש ב-1838. הוא הגדיר את עצמו 'גיאוגרף מקראי', והיה חלוץ בפיתוח טופוגרפיה מקראית או בזיהוי אתרים המוזכרים במקרא. עם הקמת הקרן לחקר ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund - PEF) ב-1865, בחסות בריטית, התרחב מאוד תחום המחקר של רובינסון. במיוחד כדאי להזכיר את המחקרים שעשתה הקרן: מחקרים ראשונים שכללו מפות, פרטים על טופוגרפיה, שמות מקומות, צמחייה ובעלי חיים שהתבססו על מחקרים שנעשו בידי לויטננט קונדר (Conder) ולויטננט קיטשנר (Kitchener), לימים לורד קיטשנר מחרטום. יחד עם עבודתו של חוקר-חייל אחר, לויטננט (ולימים סר) צ'ארלס וורן (Warren) שחקר במיוחד את ירושלים, מחקרי PEF הם מאגר נתונים מרשים על ההיסטוריה העתיקה של ארץ הקודש. המחקר נמשך למעשה כל ימי המנדט

הבריטי, כך שב־Statistical Abstract לארץ־ישראל לשנים 1944–1945 יכלה הממשלה המנדטורית לזהות 2048 אתרים נטושים.⁴

עם הופעתן של שיטות ניתוח חדשות בסוף המאה התשע־עשרה הופיעו גם הסברים חדשים לנתונים חדשים שהלכו והצטברו. ב־1890 הציג הארכיאולוג הבריטי סר פלינדרס פטרי (Petrie) שיטה להערכת שרידים באתרים ארכיאולוגיים לשם קביעת כרונולוגיות. פריצת דרך אנליטית זו אפשרה לנתח את הממצאים בהקשרם הכרונולוגי ולאמוד את החיוניות והאורך היחסיים של תקופות כמו תקופת הברונזה, התקופה הישראלית, ההלניסטית, הרומית־ביזנטית והמוסלמית. ואמנם עדיין חסרה תיאוריה מסכמת שבכוחה להסביר את הסיבות לתנודות בשגשוג ובגודל האוכלוסייה מתקופה אחת לאחרת.

הסברה שנתקבלה, ללא כל קשר עם הציונות, היתה שאת דלותה של הארץ אפשר לתלות באוכלוסייה הערבית שיישבה אותה מאות בשנים. לויטננט קונדר אמר דברים אלה לקרן לחקר ארץ־ישראל בדו"ח משנת 1876 על 'פוריות ארץ־ישראל הקדומה':

קללתה של הארץ היא שלטון רע ודיכוי. מרגע שיכוננו כאן צדק וביטחון לאדם ולרכוש, תוכל ארץ־ישראל להפוך שוב לארץ של תירס, גפנים ותאנים, והישגיה בפוריות ובעושר ישתוו לאלה של ימי קדם. את זאת אפשר להסיק ממחקר מדויק של הכתוב במקרא ובספרים יהודיים עתיקים.⁵

באותה עת כתב צ'ארלס וורן בארץ ההבטחה (1875):

תנו לארץ־ישראל ממשלה טובה, הגבירו את חיי המסחר של תושביה, והם יוכלו לגדול שבעתיים ועדיין ייוותר מרווח. הפוריות [של הארץ] תגדל ביחס למידת העבודה שתושקע באדמה, עד שיהיה אפשר להכיל בה אוכלוסייה של 15 מיליון נפש.⁶

תפיסה זו נתקבלה, כמובן, בברכה אצל הציונים, כיוון שלא רק שהצדיקה את ההשקפה שהאדמה יכולה להיות פורייה הרבה יותר, אלא שרמזה גם לכך שהחלוצים היהודים הם שיוכלו לחולל את השינוי הרצוי.

האתגר הרציני ביותר להשקפה הזאת הוצב מצדו של פרופסור לגיאוגרפיה בייל, אלסוורת' הנטינגטון (Huntington), שעמד בראש גישה שנויה במחלוקת אשר אימצה דטרמיניזם לחקר הגיאוגרפיה. עבודתו הגיעה לידיעת הציבור הרחב בספר פלסטינה ושינוי דמותה (1911), שאותו הרבו לצטט ערבים שציידו בפרשנות מחמירה מאוד של כושר הקליטה הכלכלי. הנטינגטון זכה לתמיכה מקרן בניהולו של נשיא ייל, ארתור ט' האדלי (Hadley), ומהקרן לחקר ארץ־ישראל. הנטינגטון התעניין ב'השפעת הסביבה הפיסית על פיזור היצורים החיים ועל אופני החיים והחשיבה של האדם'. הוא ניסה לברר אם האדם או הטבע אחראים להידרדרותה של הארץ.⁷ כמו רוב המבקרים והחוקרים, גם הוא שם לב לכך שבעבר היתה אוכלוסיית הארץ צפופה הרבה יותר:

משהו בלי ספק השתנה. האם היה זה סוג התושב? האם מצבה הנוכחי של הארץ רע מבעבר משום שהערבי העצל תפס את מקומו של היהודי החרוץ,

והטורקי ההססן החליף את הרומאי התקיף? האם החלפת שלטון צודק ותקיף בשלטון רע ומדכא היא הסיבה להידרדרות הפיסית של הארץ? או שמא הטבע עצמו עבר שינוי שהביא בעקבותיו את דלדול האוכלוסין ואת כל שאר הבעיות של התנאים הגרועים של היום?⁸

תשובתו של הנטינגטון היתה שהאקלים השתנה. טמפרטורות גבוהות יותר וירידה בכמות הגשמים גרמו להתפשטות המדבר. ירידה בטמפרטורות והתעצמות הגשמים יצרו סביבה שיכלה לקיים חקלאות פורה יותר. וכך, בתקופה הרומית-ביזנטית, כשהאקלים היה קריר וגשום יותר, אולי הגיעה האוכלוסייה לממדיה הגדולים ביותר בהיסטוריה הידועה. בצורת וחום, לא בני אדם, הם שגרמו לנפילתן של תרבויות: 'הגשם הוא הגורם החסר ... השקיה הכרחית כדי למנוע רעב בשנים רעות, אבל אי אפשר להשיג יותר מים. נראה שאספקת המים הלכה והידלדלה לצמיתות.'⁹

שני מנהיגים ציוניים צעירים, דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, הכירו בהשלכות הפוליטיות של הניתוח של הנטינגטון, ומיהרו להגיב בספרם רב-המכר על האמצעים ליישוב ארץ-ישראל, ארץ ישראל בעבר ובהווה. הספר יצא לאור ב-1918, כאשר ישבו בניו-יורק כגולים מארץ-ישראל הטורקית. שם בילו את רוב זמנם בספרייה העירונית וקראו בחריצות ובשיטתיות כל מה שמצאו באנגלית, בגרמנית, בצרפתית ובעברית, שיש לו קשר כלשהו לעברה של הארץ ולפוטנציאל שלה.¹⁰ הם הסתמכו על עמדתו של קונזר, שאותו תיארו כ'הסמכות הגדולה ביותר בכל מה ששייך לארץ-ישראל', והגיעו למסקנה שבארץ-ישראל ההיסטורית, או שמשני עברי נהר הירדן, יכולה לחיות אוכלוסייה של עשרה מיליון נפש.¹¹

בן-גוריון ובן-צבי הכירו היטב את הערך הפוליטי והמוסרי שבהטלת האשמה להידרדרות החמורה במצבה של ארץ הקודש על הערבים, ולא על האקלים. לכן מול טענותיו של הנטינגטון הם העמידו ישירות את העדויות הארכיאולוגיות שלהם. את שני הכרכים של העדויות המשכנעות ביותר שמצאו הם סיכמו בקטע שהיה בו מסר פוליטי ציוני מובהק: פלסטינה של ימינו היא 'ארץ בלי עם'; את הארץ יוכלו להושיע היהודים החרוצים.¹²

תמיכה בגישתם של בן-גוריון ובן-צבי הגיעה מהמחקר הארכיאולוגי שהתפתח אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשחוקרים אמריקנים ואירופים התארגנו במאמץ שיטתי וממוסד לשחזר את ההיסטוריה החברתית והכלכלית של המזרח התיכון. חוקרים אלה, שפעלו באזור כולו באמצעות 'בתי הספר האמריקניים לחקר המזרח' במימונה של קרן רוקפלר, שילבו בעבודתם פילולוגיה, לינגוויסטיקה, ניתוח טקסטים ביקורתי, חקר התרבות החומרית וכל כלי אחר שעמד לרשותם, והפכו את כל זה למכשיר בעל עוצמה אנליטית גדולה. הם שמו להם למטרה לכתוב את ההיסטוריה החברתית והכלכלית של האזור.

דמות מרכזית מבין החוקרים החשובים שנמשכו לחקר ארץ-ישראל היה ויליאם פ' אולברייט (Albright), מאוניברסיטת ג'ון הופקינס ובית הספר האמריקני לחקר המזרח בירושלים. בסדרה מצליחה של הרצאות שפורסמה ב-1931 הוא צייר תמונה של החברה בארץ-ישראל הקדומה, שהיה בה יותר מאישור או הארה של התנ"ך. היה בה ניסיון לשחזר את התרבות, הדמוגרפיה והכלכלה של תושבי ארץ-ישראל. הוא

חרג מעבר להיסטוריה, בלי להתייחס בגלוי לפוליטיקה העכשווית, וסיפק עדויות לכך שארץ-ישראל היתה בהחלט מסוגלת לקיים עוד מיליוני תושבים. הוא צייר תמונה של ארץ-ישראל שיש בה אוכלוסייה צפופה באזורים מסוימים כבר בתקופת הברזל. אך, בדומה לרוב החוקרים האחרים, הוא ציין במיוחד את התקופה הרומית-הביזנטית שבה הגיעה האוכלוסייה לשיא של ארבעה מיליונים או יותר – פי שלושה ממספר התושבים בארץ-ישראל בתקופה שבין שתי המלחמות. נתקבל הרושם שארץ-ישראל ההיסטורית נהנתה מחקלאות משגשגת, מסחר בינלאומי רחב היקף, ערים על פני כל הארץ, אפילו בנגב, וערים גדולות במיוחד לאורך החוף. אחד מן הלקחים שניתן ללמוד מכך הוא שאם הארץ כולה שגשגה והחזיקה אוכלוסייה צפופה בעבר הרחוק, אזי היא תהיה מסוגלת לעשות זאת שוב בהווה, במיוחד אם תנוצל טכנולוגיה חדישה בידי אלה שיודעים כיצד להשתמש בה.¹³

ההשלכות הפוליטיות של עבודת המחקר לא היו רחוקות מפני השטח והדהדו כל העת בספרות הארכיאולוגית. נלסון גליק (Glueck), חסידו של אולברייט והחוקר החשוב ביותר של ארכיאולוגיית הנגב, חזר וחשף עדויות שהצביעו על כך שהאדם, לא האקלים, הוא שאחראי להצלחה ביישוב המדבר הדרומי. כמו בן-גוריון ובן-צבי, הוא סתר בגלוי את טיעונו של הנטינגטון והטיל את האשמה על הבדואים, על הערבים, על משטרים לא יעילים ועל המלחמות 'ולאו דווקא על שינויים קיצוניים באקלים'. מתוך מחקריו על הנגב הוא הסיק: 'מעולם בעבר לא גרמו תמורות קיצוניות ותמידיות באקלים להוצאתו [של המדבר] מחוץ לתחום ההתיישבות'.¹⁴

הממצאים של גליק והאחרים סוכמו באופן תמציתי בכנס בינלאומי בחסות מועצת המחקר לישראל זמן קצר אחרי הקמת המדינה. אף שהקרב על המדינה הסתיים וישראל יכלה להחליט בעצמה באיזה היקף תקלוט את העולים, המשיכו הנושאים הישנים לצבור תשומת לב. כפי שטען א' רייפנברג (Reifenberg), ארכיאולוג מן האוניברסיטה העברית: 'ישראל של היום היא אך שריד הרוס של מדינה משגשגת בעבר ... ניהול אנושי גרוע הוא שהביא להידרדרות מתמשכת בתנאי הטבע'. חוקרים אחרים ממערב אירופה, ארצות-הברית וצפון-אפריקה הסכימו שבארץ-ישראל, כמו בשטחי מדבר אחרים בעולם, בני אדם ולא אקלים הם הגורם המרכזי במה שנקרא 'מלחמת המזרע והישימון'. כושר הארגון וערכים חברתיים נתפסו כמכריעים בהתפתחות לאומית.¹⁵

רק בעשור האחרון הוטל שוב ספק בתפיסה זו של עברה של ארץ-ישראל. הארכיאולוג הישראלי מגן ברושי סקר את כל העדויות הארכיאולוגיות ומצא שאולברייט ותלמידיו טעו בחישוביהם לגבי מספר האנשים שיכלו להתקיים בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית בסדר גודל של עד פי שלושה.¹⁶ נוסף על כך, לאחרונה העלה מחקר גיאולוגי השערה שייתכן שיש ממש בטענותיו של הנטינגטון. לדוגמה, הועלתה השערה שבתקופה הרומית-ביזנטית שרר בעולם עידן קרח בהיקף קטן. הדבר הביא לירידת הטמפרטורות ולריבוי גשמים, ובכך לחיזוק החקלאות. על ידי שימוש בטכניקות מתקדמות של ניתוח סלעים, משקעי סחף ושרידים גיאולוגיים אחרים הועלתה ההשערה שתקופת שגשוג זו הסתיימה כאשר הטמפרטורות עלו והגשמים הצטמצמו. שינויים אלה קרו במקביל לפלישת הערבים מן המדבר וכיבוש

ארץ-ישראל, שהאקלים בה הרבה פחות נוח.¹⁷ עם זאת, בתקופה הקריטית של טרום-מדינה, כשהציונות דחפה בקהילה הבינלאומית לקידום מטרותיה, מילא המחקר הארכיאולוגי תפקיד חשוב וחד-צדדי בוויכוח על היקף העלייה היהודית. הוא צוטט, בדרך כלל, לפחות בפרקי המבוא לדו"חות של ועדות בינלאומיות שונות בנושא הסכסוך הערבי-ציוני, והעניק עוצמה מוסרית בכוח העדויות ההיסטוריות לדרישה הציונית שארץ-ישראל תפתח את שעריה להמוני הפליטים היהודים כאשר הובטח, ואשר באמצעות עבודתם המסורה והיעילה יזכה העם היהודי מחדש בארצו ההיסטורית.

מומחים זרים וכושר הקליטה הכלכלי

מומחים רבים החלו להגיע לארץ-ישראל באופן מאורגן זמן קצר אחרי הצהרת בלפור. באירופה ובארצות-הברית סברו רבים שהתחדשותה של ארץ-ישראל קרובה להתממש, כיוון שירושלים וארץ הקודש מצויות שוב בידיים טובות. נוסף על הבריטים, שכעת היה מוטל עליהם באמצעות המנדט הפיקוח על התפתחותה של הארץ, החלה המערכת הציונית הבינלאומית להתארגן למשימה של הפיכת ארץ-ישראל לבית הלאומי של היהודים. המשאבים הכספיים היו מעטים, התנאים היו קשים והמשימה היתה אדירה. היה ברור שפיתוחה של ארץ-ישראל והפיכתה לבית לאומי יהודי יצריכו תכנון מפורט על בסיס של ידע רב ומעודכן.

כבר באביב 1919 נתמלאו התיקים של הארגונים היהודיים בדיונים ומזכרים על הצורך להזמין מומחים. במסמך אחד הוגדרו התחומים הזקוקים לעצת מומחים: השקיה, כדי להתמודד עם המדבר שכיסה את רוב שטח הארץ; חקלאות, כדי לייעל את עבודת האדמה ולגלות מה הם הגידולים המתאימים ביותר; מקורות אנרגיה; הנדסה אזרחית; בריאות וסניטציה; חוק וממשל; אדריכלות ותכנון.¹⁹

מומחים בעלי ניסיון מעשי, וכן גם חוקרים אקדמיים, הצטרפו למאמץ להכין את הארץ לקליטת העולים. היו אלה מהנדסים, גיאוגרפים, כלכלנים ומתכננים חברתיים, שהתעניינו בבעיות של פיתוח. רבים מהם היו זרים שראו את הסוגיות שבפיתוח ארץ-ישראל בראייה השוואתית. ניסיונם בא להם מן האדמות השחונות של המערב האמריקני, המזרח הרחוק, במיוחד סין, ומדבריות צפון אפריקה, ומאמצייהם הוקדשו לקידום כושר הקליטה הכלכלי של ארצות בכל מקום שהוזמנו אליו לחקור ולייעץ. הדעה ששררה ביניהם היתה שחברות אנושיות הן האחראיות להצלחה או לכישלון לפתח את סביבתן, ובכוח המדע לסייע בניסיונות לפיתוח. במקרה של ארץ-ישראל הם הוזמנו מטעם הארגונים הציוניים, ובאו לתרום ממומחיותם לפתרון בעיות רבות הנוגעות להפיכת הארץ למולדת הלאומית היהודית המובטחת. אין פלא שבנפרד ובמשותף הם מסרו נתונים שתמכו בהשקפה שהארץ רחוקה ממיצוי הפוטנציאל שלה, ויכולה להיות מולדת לאוכלוסייה גדולה בהרבה.

הזמנתו של האמריקני ה"ט קורי (Cory) מדגימה את התהליך של שימוש במומחים לחיזוק העמדות הציוניות. בפברואר 1920 האיץ השופט לואי ברנדייס (Brandeis) בחיים וייצמן להזמין לארץ-ישראל את קורי, אחד המהנדסים הגדולים באמריקה בתחום ההשקיה ואנרגיית המים. כפי שכתב ברנדייס: 'קורי הוא אחד ממהנדסי המים

החשובים בארצות־הברית. עבודתו הנוכחית במצרים תעמיד אותו בין הבכירים במקצועו בעולם.¹⁹ נוסף על עבודתו באזור אסואן שליד הנילוס הוא עסק גם בבלימת נהר הקולורדו ובהכנסת שיטות השקיה לעמק אימפריאל בדרום קליפורניה. מאחורי המלצותיו של ברנדייס היתה האמונה שגם ארץ־ישראל, כמו המערב האמריקני, תוכל לעבור שינוי מהותי באמצעות מפעלים הנדסיים גדולים. יתרה מזו, היה ברור שיש יתרון פוליטי בהבאת מומחים לא יהודים לארץ־ישראל. אחד מן המנהיגים הציוניים כתב לברנדייס ברוח זו כשבירך על הזמנתו של קורי:

... לכשישוב לארצות־הברית יהיה נכון לשתף פעולה אתכם בקידום עניינה של התנועה הציונית. זאת יעשה לא כיהודי, אלא כמהנדס בעל שם שחקר את בעיותיה של ארץ־ישראל בדיוק באותו אופן שהוא חוקר כעת את בעיות הנילוס. האם לא תהיה לו השפעה רבה בחיזוק העניין והתמיכה הציבורית במטרה המדוברת כל כך אל מוחו ואל לבו?²⁰

וולטר לאודרמילק (Lowdermilk) היה, אולי, המהנדס החשוב ביותר שלא רק תרם בגלוי להתפתחות הארץ, אלא, בהיותו לא־יהודי, תרם לעמדה הציונית שיש להטיל על החלוצים היהודים את המשימה של הפרחתה מחדש. הוא היה סגן מנהל שירות שימור הקרקע האמריקני ומומחה בעל ניסיון בינלאומי רחב שכלל עבודה בסין, באזור שהתאפיין באדמת לס הדומה לזו המאפיינת אזורים רבים בארץ־ישראל. הוא הגיע לפלסטינה לראשונה ב־1939 ויעץ איך לשפר את הפריון החקלאי. בדרך הטבע הוא הציע ליישם במקום את אחד מהמפעלים ההנדסיים, הפוליטיים והחברתיים הגדולים של ה'ניו דיל'. היה זה פרוייקט גדול של כיבוש קרקע, שהוענק לו השם JVA (Jordan Valley Authority – רשות עמק הירדן). כמו בפרוייקט האמריקני TVA (רשות עמק טנסי) הוא ציפה שהתכנית תגביר את תפוקת הקרקע, תגדיל את השטח המתאים לחקלאות ותספק אנרגיה הידרו־חשמלית. לאודרמילק טען שבאמצעות פרוייקט ה־JVA יהיה אפשר לקלוט עוד ארבעה מיליון עולים יהודים בקירוב, נוסף על האוכלוסייה הקיימת של מיליון וחצי. המסר הפוליטי הגלוי היה שכושר הקליטה הכלכלי של הארץ הוא דינמי ותלוי בהיערכות חברתית נכונה לקליטת טכנולוגיה מודרנית ויישומה. במהלך שנות הארבעים הפכו רעיונותיו לא רק לבסיס לתכניות התיישבות ציוניות אלא גם לקו מרכזי בטיעונים הציוניים בפורומים פוליטיים מסוגים שונים. נוסף על כך הוא לימד שנים רבות בטכניון והעמיד דור של מומחים מקומיים שהמשיכו את הבשורה הציבורית שלו גם את רעיונותיו הטכניים.²¹

מדען אחר שתרגם לצד הציוני בוויכוח היה ז'אן גוטמן (Gottmann), אחד מן הגיאוגרפים המובילים בדורנו. הוא נודע היום בעיקר בזכות עבודתו במערב־אירופה ובצפון־אמריקה, ובמיוחד בזכות מחקרו 'מגאלופוליס', אבל עבודתו המוקדמת ביותר התמקדה בפלסטינה, ומאז היה לגוטמן עניין מיוחד בארץ־ישראל. הוא נולד בחרקוב ב־1915 למשפחה מבוססת שאירחה בביתה לעתים תכופות את מנהיג הציונות הרוויזיוניסטית, זאב ז'בוטינסקי. כך נחשף לפוליטיקה הציונית מגיל צעיר. בעקבות סערות המהפכה הרוסית עזבה משפחתו את ברית־המועצות ועברה לפאריס, שם למד גיאוגרפיה בסורבון. את עבודת הדוקטור שלו כתב בתגובה לספר הלבן הבריטי של

1930, אשר ניסה לצמצם במידה רבה את העלייה היהודית, בהסתמך על הערכה מחמירה של כושר הקליטה הכלכלי של הארץ. כפעיל בפוליטיקה הציונית העמיד גוטמן את כישוריו המדעיים לרשות עמו בהרצאות, בכנסים ובפרסום מאמרים. טענתו היתה שעל ידי עיבוד והשקיה נכונים אפשר להפריח את השטחים השוממים והמוזנחים של ארץ-ישראל. קובץ המאמרים שלו *Etudes sur L'Etat d'Israël et le Moyen Orient (1935-1958)* הוא עדות לעשרים שנות מאמץ להוכיח שפלסטינה יכולה להיות מולדת פורייה לאוכלוסייה גדולה. ישירות וגם באמצעות עבודתם של גיאוגרפים מקומיים, שהשפעתו עליהם היתה רבה, סייע גוטמן בהכשרת קבוצה של מלומדים וחוקרים שהאמינו בתפיסה רחבה ודינמית של 'התפתחות'.²²

כיוון שהנושא שמדובר בו היה כושר הקליטה הכלכלי, היתה זו בהכרח הכלכלה שהפכה לדיסציפלינה המרכזית בין מדעי החברה שגויסו לצורך התמודדות עם הבעיה. המחקר החשוב והמקיף ביותר בנושא זה נערך בידי צוות כלכלנים אמריקנים: רוברט נתן (Nathan), אוסקר גאס (Gass) ודניאל קרמר (Creamer). ביחד הם פרסמו ב-1946 את פלסטינה: בעיה והבטחה, מחקר כלכלי (*Palestine: Problem and Promise, An Economic Study*). עבודתם הפכה במהרה למחקר 'מופת' בספרות, והוצגה בפורומים בינלאומיים בתקופה המכרעת שקדמה להצבעה באו"ם על החלוקה. נתן, המחבר הראשי, הביא את עיקר המוניטין לעבודה בזכות השם שיצא לו ככלכלן. הוא למד אצל הכלכלן סיימון קוזנץ (Kuznets), וכבר יצא שמו כאחד הצעירים המבריקים, שבהם נעזר רוזבלט ב'ניו דיל', בזכות עבודתו כמנהל מחלקת ההכנסה הלאומית של משרד המסחר האמריקני וכן בתור יושב-ראש מחלקת התכנון המרכזי של ועד הייצור המלחמתי.

הנקודה המרכזית של המחקר הובהרה כבר בתחילת העבודה. מטרתו היתה לענות 'על הצורך בהערכה בת-סמכא ואובייקטיבית של הפוטנציאל הכלכלי של פלסטינה'. את המחקר מימן 'מכון אמריקה-פלסטינה', ארגון מחקרי בלתי מפלגתי שאסף כ-100,000 דולר, אולי הסכום הגדול ביותר שהוקדש עד אז לחקר סוגיה של מדיניות ציבורית באמצעות מחקר במדעי החברה. בהתאם לגישה המדעית האובייקטיבית קבעו מארגני הפרויקט את המדיניות ש'בהוצאות המחקר יישאו פרטים וארגונים בעלי דעות שונות, אפילו סותרות, על הציונות'. הם קיבלו תרומות מתומכים ש'קשת תפיסותיהם השתרעה מציונות, דרך מה שאפשר לכנות נייטרליות, ועד עמדה של התנגדות לציונות המדינית'. מה שקשר בין כולם היתה ההסכמה על 'הצורך במחקר אובייקטיבי'.²³

פלסטינה: בעיה והבטחה בדק את משאבי הטבע, את הסיכויים החקלאיים, את אפשרויות הייצור בתעשיות שונות, את דרישות הבנייה בעיקר לצורך שיכון, את כמות ההון הנחוצה לפיתוח ואת המקורות האפשריים למימון כזה. לסיכום כתבו המומחים ניתוח מקיף של האפשרויות לפיתוח הארץ לשם קליטה של יותר ממיליון עולים שירצו או יאלצו לבוא בעשור הבא. הם טענו שלמרות המשאבים הטבעיים המוגבלים אפשר לפתח את פלסטינה בהצלחה, משום שיש לה הנכס העצום של הכשרון והדינמיות של האוכלוסייה היהודית. ממצאים אלה של הכלכלנים חיזקו את השקפת הארכיאולוגים והגיאוגרפים. נתן, שהיה האב-המייסד של אחת מחברות

הייעוץ האמריקניות הפעילות ביותר בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, טען מאוחר יותר, שתוצאות המחקר בארץ-ישראל אוששו בעקבות מחקר של שלושים שנה ביותר מחמישים מדינות ברחבי תבל. בשנים האחרונות, בדברו על מה שלמד מניסיונו, אמר נתן שמשאבי האנוש חשובים אף יותר ממשאבי הטבע, שכן אנשים מוכשרים הם המפתח להתפתחות. נקודת ראות זו, המבוססת מבחינה מדעית, הפכה לחלק חשוב ממאגר הנשק הפוליטי של התומכים ברעיון של מדינה יהודית כאשר שיטחו את עניינם לפני המעצמות והאומות המאוחדות.²⁴

מחקר ציוני ממוסד בארץ-ישראל

בעוד הוויכוח הפוליטי על כושר הקליטה הכלכלי של הארץ גובר, הפכה צבירת נתונים וניתוחם, בהכרח, לעיסוק מרכזי של יהודים, ערבים וגם בריטים. מחקר רשמי שיטתי על כלכלת ארץ-ישראל החל בשנות העשרים, בניסיונות ליצור סטטיסטיקה סדירה ותקנית של החברה והכלכלה. תרומות חשובות ראשונות הגיעו מצד הבריטים עם פרסום הנתונים ב-*Palestine Blue Book* שהחל ב-1926 וב-*Census of Industry* ב-1928. כמו כן היו משמעותיים הנתונים שנאספו למען ועדות שונות שהבריטים מינו, ויצאו לאור בדו"חות ובספרים לבנים.²⁵

האחראים להתיישבות הציונית היו ערים לערכו של המחקר להצלחת מאמצייהם עוד קודם למנדט, והמשיכו ליצור נתונים משלהם בלי כל קשר לבריטים. כבר ב-1907 שלח הארגון הציוני העולמי את הד"ר ארתור רופין מגרמניה כדי לחקור את התנאים בארץ ולפקח על תכניות פיתוח. לצורך המשימה בא רופין מצויד בהכשרה מדינית בסוציולוגיה, דמוגרפיה וסטטיסטיקה חברתית, במשפטים ובעסקים. כן הביא עמו גיבוי של הציונים העשירים ורבי ההשפעה ביותר בגרמניה. אחרי שפרסם ספר עטור פרסים על הסוציולוגיה של היהודים במשך ההיסטוריה (1904), הוא התמקד יותר ויותר בבעיות של יישובם מחדש של היהודים בארצם. מיד אחרי ייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים הוא התמנה שם למרצה הראשון לסוציולוגיה. במשך כל חייו בארץ-ישראל (מ-1907 ועד 1943) היה אחת מן הדמויות המרכזיות שעסקו בחקר החברה והכלכלה של ארץ-ישראל. במקביל היה גם אחד מן הפקידים הציונים המרכזיים שהתוו מדיניות של התיישבות ויישמו אותה. אחד הפרוייקטים הראשונים שלו עם הגיעו לארץ-ישראל היה ניסיון לערוך מפקד בירושלים, אולי המפקד הראשון זה אלפיים שנה.

לפני הספר הלבן של 1930 והשתלטות הנאצים על גרמניה לא לחץ רופין בכיוון של עלייה בהיקף גדול. להפך, במאמר שכתב ב-1919, למשל, 'בחירת המתאימים ביותר', הוא טען, שהרשויות הציוניות חייבות למיין בקפידה מועמדים לחלוציות ולהעדיף כאלה שרוצים ומסוגלים לעבוד את האדמה. במאמר זה ובמקומות אחרים הוא הטיף לרעיון שיש צורך בגישה הדרגתית על מנת לפתח ארץ מפגרת, מוזנחת וענייה במשאבים.²⁷ אפילו ב-1933, לנוכח האיום הנאצי, המשיך רופין לטעון, בנאום לפני הקונגרס הציוני בפראג שיש אפשרות לקלוט רק כמה עשרות אלפים יהודים מגרמניה. הניתוח שלו התבסס על הנחה של נוסחה 'מדעית', שלפיה על כל אדם שמתיישב על הקרקע יכולים רק שניים-שלושה אחרים להתיישב בעיר. לפי השקפה

זו היתה האוכלוסייה היהודית של ארץ-ישראל מוגבלת בהכרח, כיוון שבידי היהודים היו שטחי אדמה מעטים והיה קושי לרכוש עוד קרקעות. וכך רופין, אחד מאנשי המפתח האחרים להתיישבות הציונית בארץ-ישראל, הציע בתור פתרון ראשוני לסכנה המידית המאיימת על יהודי גרמניה לארגן העברה של יהודים לארצות-הברית, לאמריקה הלטינית ולמדינות אחרות. על פי התחזית שלו 'ארץ-ישראל יכולה לקלוט [לכל היותר] אוכלוסייה ניכרת ... רבע, שליש, אולי אפילו חצי ... מ-200,000 היהודים הגרמנים שיעזבו את ארצם בחמש, שמונה או עשר השנים הבאות.²⁸

לחצים פוליטיים שנבעו מבריתם של יהודי אירופה דרשו תכנית נמרצת יותר. ביומנו רשם רופין את רגע התפנית בשיחה עם בן-גוריון בפברואר 1941. בעקבות בקשתו של בן-גוריון שייסע לארצות-הברית לגייס תרומות, הסביר רופין שהוא חייב להישאר כדי לפעול ל'הכנת העובדות וההצעות לוועידת השלום העתידית'. הוא ציין: 'היהודים יותירו רושם רע מאוד בוועידה הזאת אם הם לא יביאו אתם מטען של חומר עובדתי ותכניות שקולות היטב. ואיש לא יעשה זאת במקומנו.' בן-גוריון, הממונה על רופין בתפקידו כיושב-ראש הסוכנות היהודית, קיבל בברכה את הרעיון של רופין, אך יחד עם זאת נתן לו מנדט: 'אני מקווה שתראה שיש דרך להביא לארץ-ישראל חמישה מיליון יהודים.' רופין סירב להתחייב למספר מסוים, והדגיש ש'הבדיקה תצטרך לגלות מהו המספר הגדול ביותר האפשרי'. הגישה הזהירה והתחזיות של רופין התבדו לנוכח המידע ההולך ומצטבר על השמדת יהודי אירופה והסירוב העקשני של הבריטים להתיר עלייה יהודית בממדים משמעותיים. לאחר מותו של רופין שנתיים אחר כך ב-1943, פנה בן-גוריון למומחים אחרים, שימציאו לו פתרון אחר ומתאים יותר לצורכי השעה. היה ברור שיש צורך לחרוג מנוסחת הקליטה הסטטית-יחסית של רופין, שהתבססה על היכולת המוגבלת להתרחבות חקלאית.²⁹

על פי הערכתו של רופין, תנאים מוקדמים להגדלת כושר הקליטה הם ביסוסה של כלכלה מקומית איתנה יותר, רכישת עוד קרקעות ופיתוח שווקים טובים יותר. השקפה זו תרמה להקמת המכון למחקר כלכלי של הסוכנות היהודית ב-1935. המכון מומן מתרומתם של יהודים עשירים בבריטניה ונתאספו בו 'כמה כלכלנים צעירים ובעלי שם' שהגיעו לארץ 'בעיקר בעקבות העלייה מגרמניה'. המנדט שניתן למכון היה איסוף 'חומר קיים ויצירת חומר חדש על ידי עבודת מחקר מקורית'. הצוות היה אמור לא רק לפתח תכניות לתגבור הכלכלה, אלא גם לספק נתונים לחברי הוועד הפועל של הסוכנות היהודית 'שעליהם יבסס את החלטותיו'.³⁰

אחד מן הכלכלנים הראשונים שהביא אתו רופין למחלקה, אלפרד בונה (Bonné), נעשה מנהל המכון אחרי מותו של רופין. במהלך כהונתו של בונה פיתח המכון את תפיסתו הרחבה על הכלכלה בארץ-ישראל, נוסחה שאינה מבוססת עוד על שניים-שלושה מתיישבים בעיר לכל מתיישב על הקרקע. הדגם של בונה היה דגם של כלכלה עירונית ותעשייתית מתפתחת. בעיצומה של המלחמה, במאמר שכתב בגנות מדינות הציר, הוא טען שהמתכננים הציוניים יכולים ללמוד רבות מהאופן שחברות אחרות, במיוחד היפנים, הצליחו לבצע את המעבר מכלכלה חקלאית מסורתית

לכלכלה תעשייתית מודרנית. יתרה מזאת, הוא טען שבלי רמת חיים גבוהה יותר, המשתווה לזו של אומות מערב־אירופה, היהודים שהגיעו לארץ־ישראל ינטשו אותה:

השלכות התפיסה החדשה הזאת אולי לא יתקבלו בעין יפה אצל אלה שרואים בחקלאות בסיס לחיי הכלכלה. אבל אין כל טעם לעצום את העיניים לנוכח המציאות. אפילו האידיאל של החזרת אנשים עירוניים אל האדמה אסור שישלה אותנו ויגרום לנו להתעלם מן העובדה שלעולים החדשים יהיה הרבה יותר קל למצוא להם פרנסה מכובדת בסביבה נוחה ובמקצועות עירוניים, יותר מאשר בחקלאות.³¹

בין השנים 1943–1948 עמד המכון של בונה במרכזה של מערכה שניהלו חוקרים מהסוכנות היהודית, בניסיון לפתח תכניות לארץ־ישראל יהודית רחבה יותר ולהתמודד עם הצעות בריטיות וטענות ערביות. חלק גדול מן העבודה נעשה בצנעה במסגרת תת־ועדה שנקראה ועדת תיכון (תכנון), שהקים וישב בראשה בן־גוריון. ההזדמנות להקמת הוועדה הזאת היתה הודעה מ־22 במארס 1943 מטעם הנציב העליון הבריטי, שממשלת המנדט ממנה ועדה לשיקום ארץ־ישראל אחרי המלחמה. כשלעצמו לא היה זה דבר יוצא דופן, שכן ועדות דומות הוקמו בכל רחבי האימפריה הבריטית, בבריטניה עצמה, ואפילו בקרב קבוצות פליטים מפולין, צרפת, בלגיה ונורבגיה. עם זאת, עם הקמתה של הוועדה בארץ־ישראל טען הנציב העליון שלמרות התפתחותה התעשייתית והעירונית המכובדת בשנות השלושים ובמלחמה 'ארץ־ישראל היא במהותה מדינה חקלאית'.³² השלכות הטענה הזאת היו מסוכנות מבחינתם של הציונים. בן־גוריון הבין מיד, שאם תישאר הקביעה הזאת ללא תגובה היא תביא לאיסור עלייתם של המוני יהודים. הרי אם ארץ־ישראל תישאר כפרית היא עלולה להיות ערבית. ועדת התכנון היתה תשובתו של בן־גוריון לאיום הזה על העלייה היהודית ועל צביונה של הארץ.

במהלך חמש השנים הבאות, עד כינון מדינת ישראל, התייצבו לפני הוועדה אדריכלים, מהנדסים, כלכלנים, סוציולוגים ואנשים בעלי ניסיון בממשל, בנקאות, תעשייה וחקלאות מקרב הקהילה היהודית בארץ־ישראל וגם מחו"ל. הם מסרו למומחים של הוועדה עדויות והגישו להם מחקרים. לא פעם ישב בן־גוריון בראש ישיבת הוועדה. הוועדה אספה תכניות, לפעמים רחבות ומפורטות למדי, לקליטת המוני העולים שיגיעו למדינה בעשור הראשון לקיומה, לפרוייקטים לאומיים של בנייה ולהקמת תעשיות שיספקו תעסוקה והון, למיקום יישובים חקלאיים, לסלילת כבישים ולהקמת מערכת תחבורה, למיקום גנים ציבוריים ומתקני פנאי ונופש אחרים ולבניית ערים. הרבה לפני תום מלחמת העולם השנייה כבר עסקו מחקרים אחדים במקורות המימון לפרוייקטים כאלה, כולל תכניות ראשוניות למסים שתטיל המדינה היהודית העתידית, להלוואות שתזדקק להן מן הקהילה הבינלאומית ואפילו לפיצויים שהגרמנים יידרשו לשלם. כאשר חיים וייצמן טען ב־1945 ש'ארץ־ישראל, ביחס לגודלה, היא ככל הנראה המדינה הכי נחקרת בעולם',³³ היה זה, בחלקו, בהסתמך על עבודת ועדה זו.

מסמכי הוועדה הופצו, לצורך ידיעה ותגובה, בין מדענים ופוליטיקאים שמילאו תפקידים מרכזיים בהקמת המדינה ובקביעת צורתה וסדרי העדיפויות שלה; ביניהם:

בן-גוריון; בונה, הדיקן הראשון של מדעי החברה באוניברסיטה העברית; דוד הורוביץ, המנהל הכללי הראשון של משרד האוצר והנגיד הראשון של בנק ישראל; אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון; אליעזר הופיין, מנהל הבנק הגדול במדינה והיושב-ראש הראשון של הוועדה המייעצת לבנק ישראל; ריצ'ארד קאופמן, אדריכל ומתכנן. למעשה, הפכה ועדת התכנון לקורס בהקמת המדינה למנהיגי העתיד של ישראל ולמתכנניה המקצועיים. אחת ההשלכות המידיות שלה היתה שסיפקה חומר לזיכרון הציבורי המתמשך בעניין עתידה של ארץ-ישראל.³⁴

חלק גדול מן המחקר התפרסם בצורת מסמכים פנימיים בתפוצה מוגבלת, אך מחקרים אחדים הגיעו לספרות ולעיתונות ההמונית והמדעית. אחרים שימשו בסיס לטיעונים שהועלו לפני ועדות בינלאומיות שונות שחקרו את האפשרות להקמת מדינה יהודית. דוגמה טובה להשפעה העקיפה של הוועדה היא המחקר האובייקטיבי של נתן, גאס וקרמר. נמסר בו דיווח, שבין מקורות המידע העיקריים שלו היו בונה, הורוביץ וקפלן. גם גאס וקרמר שאבו את המידע שלהם מן המקורות הטובים ביותר האפשריים; פירוש הדבר, למעשה, הכלכלנים והמתכננים של הסוכנות היהודית. ואמנם מקריאה קפדנית של העבודה שלהם, פלסטינה: בעיה והבטחה, לומדים עד כמה מתבסס הספר על הדו"חות והתיקים של הוועדה. בתקופה המכרעת שבין תום מלחמת העולם השנייה למלחמת העצמאות של ישראל פיתחו מדענים ממדעי החברה, בארץ ומחוצה לה, בסיס משותף של נתונים מדעיים, והגיעו למסקנות דומות באשר לאמצעים להגדיל במהירות את כושר הקליטה הכלכלי של הארץ.

סיכום

מאז הצהרת בלפור ועד הקמת מדינת ישראל ניכרה תזווה של ממש בגישות הציוניות כלפי 'כושר הקליטה הכלכלי' של ארץ-ישראל. בשנים הראשונות של המנדט, נמנעו ציונים רבים מלאמץ הגדרה בלתי מוגבלת באשר לשאלה כמה יהודים יכולים לחיות בארץ-ישראל. להפך, בעומדם מול ארץ מפגרת ומוזנחת חשו מנהיגים כארתור רופין שיהיה זה אסון לציונות אם יבואו חלוצים רבים מדי ויתאכזבו ממראה עיניהם. אמנם ציפו שהארץ תוכל לקלוט מיליונים, אך הניחו שהדבר יבוא כפרי של תהליך ממושך. ולכן התגובה הציונית הראשונית לנוסחה הבריטית היתה שיתוף פעולה בהגבלת מספר הבאים, בהתאם לגישה הדרגתית ליישוב ארץ-ישראל.

שינוי הנסיבות הפוליטיות הביא עמו גם שינוי בגישה. בשנות השלושים הופעל לחץ ערבי כבד על הבריטים להגביל את העלייה היהודית, והנאצים הפעילו לחץ על היהודים לעזוב את אירופה. לחצים אלה חייבו לחשוב מחדש על תכנית ההתיישבות הציונית. היה צורך לפתח דגמי פיתוח שיאפשרו קליטה מידית של פליטים רבים. הדבר הצריך מעבר מתפיסה של ארץ-ישראל כארץ חקלאית בעיקרה לתפיסה של חברה עירונית ומתועשת. היתה לדבר חשיבות פוליטית מן הדרגה העליונה, ולכן היה צורך לגייס את כל המשאבים האינטלקטואליים האפשריים ומכל הדיסציפלינות: ארכיאולוגיה, הנדסה, גיאוגרפיה, סוציולוגיה וכלכלה. בתהליך הזה השתלטו על הדמות העתידית של ארץ-ישראל סטטיסטיקות ומודלים של מדענים ממדעי החברה. עד קום המדינה פיתחה ועדת התכנון דגם של ישראל ש-80 אחוזים מאוכלוסייתה

עירונים ו-20 אחוזים מאוכלוסייתה חקלאים. תכנית זו של מחקר משותף נודעה בשם 'תכנית שרון מ-1950'. תמציתה הפכה בסיס לפיתוח הפיס, החברתי והכלכלי של ישראל בשנות השישים.³⁵ תפיסה זו של הארץ היתה מכרעת גם בדיונים בשאלה כמה יהודים יכולה ישראל לקלוט עם קבלת העצמאות. המדינה הצעירה היתה נתונה עדיין במלחמה ובלחץ כבד משכנותיה העוינות, ובאותה עת היה עליה להחליט אם לקלוט מספר גדול של עולים המבקשים להגיע מקפריסין, אירופה, תימן, עיראק והמזרח התיכון. בן-גוריון בחר בעלייה המונית על פני אפשרות של עלייה סלקטיבית, ומשך אחריו את הממשלה כולה. החלטה זו, שעיצבה את ההיסטוריה והחברה בישראל, לא היתה מבוססת רק על רגש או אידיאולוגיה. היה זה גם תוצר של דיון מדעי רחב שהתנהל בידי החוקרים הטובים ביותר בארץ ומומחים ידועים מחוץ לארץ. בעבודה משותפת הם הפיקו מאגר נתונים שאפשר הכנת תחזיות ותכניות מפורטות שעל פיהן תנסה המדינה החדשה לארגן את ענייניה. בעקבות זאת תתבסס ישראל על מדיניות של עידוד עלייה בכל עת ומכל מקום שהוא, גם אם פירוש הדבר קליטת אוכלוסייה מאזורים נחשלים מבחינה כלכלית, שתרומתם הראשונית להתפתחות הלאומית תהיה מצומצמת. כאשר חוקקה המדינה החדשה את חוק השבות ב-1950, היא סתמה את הגולל על הוויכוח בשאלת כושר הקליטה הכלכלי של הארץ וקיבלה עליה אחריות לתפיסה ליברלית ובלתי מוגבלת של התיישבות ציונית.

הערות

1. M. Mossek, *Palestine Immigration Policy under Sir Herbert Samuel: British, Zionist and Arab Attitudes*, London 1978, pp. 7, 157-161
2. שם, עמ' 58-60; British White Paper, Cmd. 1700, pp. 22-29
3. British White Paper, pp. 17-21. Royal Institute of International Affairs, *Great Britain and Palestine, 1915-1945*, London 1946, pp. 60-70
4. R. A. S. Macalister, *A Century of Excavation in Palestine*, London 1925; D. H. K. Amiran, 'The Pattern of Settlement in Palestine', *Israel Exploration Journal*, vol. III, no. 2 (1953), p. 68; *Statistical Abstract of Palestine*, 1944-45, p. 273
5. C. R. Conder, 'The Fertility of Ancient Palestine', *PEF Quarterly Statement*, July 1876, p. 32
6. Ch. Warren, *The Land of Promise*, London 1875, pp. 5-6
7. E. Huntington, *Palestine and its Transformation*, Boston 1911, pp. 4-5. הספר גם נועד להעביר מסר נוצרי. הנטינגטון רצה להציג איך הסיבה הטבעית 'סללה את הדרך למסר של המשיח'. מאחר שהיו מספיק מים לקיים חיים בתקופת הרומאים, היתה אוכלוסייה גדולה שיכלה לקבל את הבשורות של המשיח. אחת ההוכחות שמביא הנטינגטון היא שבשנת 30 לספירה, בעת שנטבל ישו 'פני הים [הכנרת] היו גבוהים'. יותר מאוחר, ב'333 לספירה פני ים המלח היו נמוכים כמו עכשיו. תקופה יבשה'. הנטינגטון קבע שהקטסטרופה שנבעה מהתמורות באקלים גרמה לפיזור האוכלוסייה מארץ-ישראל ועל ידי כך גם להפצת

- המסר הנוצרי. הנטינגטון גם כתב לפי אסכולה מדעית חדשה שניסתה לחקור את התמורות באקלים במשך ההיסטוריה ואת השפעת תמורות אלה על תמורות חברתיות. ראה: H. H. Lamb, *Climate: Present, Past and Future*, London 1972, pp. xxv-xxvi
8. Huntington, p. 39
9. שם, עמ' 281-282.
10. ד' בן-גוריון וי' בן-צבי, ארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים תש"ם. כ-25,000 עותקים נמכרו בשלוש השנים הראשונות. התמלוגים היו המקור העיקרי לקיום מפלגת פועלי-ציון באמריקה.
11. שם, עמ' 223. הנוסחה שאימצו לאמוד את האוכלוסייה היתה מעניינת אם כי תמימה. הם חקרו כמה התגוררו בארץ בראשית המאה העשרים והשוו את התוצאה למספר בתקופות קדומות לפי ממצאי הארכיאולוגיה או לפי קריאה במקורות ובעיקר בתנ"ך. כך יכלו להוכיח שבהרבה אתרים היתה האוכלוסייה, בזמן כתיבת הספר, כעשירית מזו שבתקופות קדומות. המסקנה היתה פשוטה: מאחר שמיליון איש התגוררו באזור שבדקו בהווה, אזי עשרה מיליונים יוכלו להתקיים באותו אזור בעתיד. ראה עמודים 214-222.
12. שם, עמ' 227.
13. W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*, Cambridge 1974
14. N. Glueck, *Rivers in the Desert: A History of the Negev*, New York 1968, pp. xii, 283; M. Evenari, 'Twenty-Five Years of Research on Runoff Desert Agriculture in the Middle East', in *Settling the Desert* (eds. L. Berkofsky, D. Faiman and J. Gale), Sede Boqer Campus 1981, pp. 3-28
15. A. Reifenberg, 'The Struggle between the "Desert and the Sown"', in *Desert Research: Proceedings, International Symposium Held in Jerusalem, May 7-14, 1952 sponsored by the Research Council of Israel and the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization*, Jerusalem 1953, pp. 378-391
16. M. Broshi, 'The Population of Western Palestine in the Roman-Byzantine Period', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 1980, pp. 1-10
17. A. Issar and H. Tsoar, "Who is to blame for the desertification of the Negev: The influence of climatic variability on the hydrologic regime and water resources", *Proc. Vancouver Symposium IAHS*, Publ. no. 168:577-583; A. Issar, 'Climatic Changes as the Critical Factor in the Settlement and Abandonment of the Desert Frontier in Israel', Blaustein Institute for Desert Research, Sede Boqer Campus, unpublished paper, November 1987
- 'שינוי אקלים כגורם ביישוב ונטישת ספר המדבר', פכיכות, 24 (מארס 1990), מדרשת שדה בוקר והוועדה הלאומית הישראלית לבעיות הסובב, עמ' 133-146. המאמר יופיע בעברית גם בקתדרה תחת השם: א' איסר וי' גוברין, 'שינוי אקלימי כגורם בתהליך מדבור הנגב בסוף התקופה הביזנטית'.
18. ראה, למשל: General Council (Vaad Leumi) of the Jewish Community of Palestine, *Historical Memoranda: submitted to the United Nations Special Committee on Palestine*, Jerusalem 1947

19. הארכיון הציוני המרכזי בירושלים [להלן: אצ"מ], תיק 8002 Z4/1741.
20. אצ"מ 8002.
21. W. C. Lowdermilk, *Palestine: Land of Promise*, London 1944.
22. J. Gottmann, *Etudes sur l'Etat d'Israël et le Moyen Orient (1935-1958)*, Paris 1959. השפעתו על הגיאוגרפיה הציונית היתה כה גדולה, שכאשר הוחלט להקים קתדרה לגיאוגרפיה של ארץ-ישראל לאחר קום המדינה התבקש גוטמן להיות בעל הקתדרה (מתוך ריאיון אישי עם פרופ' גוטמן באוקספורד ב־1986).
23. R. Nathan, O. Gas & D. Creamer, *Palestine: Problem and Promise - An Economic Study*, Washington 1946, pp. v-vi.
24. הערות אלה הן מתוך ריאיון אישי עם מר נתן.
25. A. Bonné, *Twenty Years of Economic Research in Palestine*, Jerusalem 1942. בארכיון בן-גוריון בקריית שדה בוקר, תיקי נושא, גופים, ועדת התיכון ה-1.
26. A. Ruppin, *Arthur Ruppin: Memoirs, Diaries, Letters* (A. Bein [ed.]), New York 1971.
27. A. Ruppin, 'The Selection of the Fittest', in *Three Decades of Palestine*, Jerusalem 1936, pp. 66-80.
28. Ibid, 'Settling German Jews in Palestine', p. 278.
29. לעיל הערה 26, עמ' 307-308. לדיון רחב יותר בנושא ראה: א' טרואן, 'המפנה במדיניות התכנון הציונית - מהתיישבות כפרית למערכת עירונית', יהדות זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 217-240.
30. Ruppin, 'The Record of Twenty-Five Years', loc. cit. note 27, pp. 283-316.
31. בונה, לעיל הערה 25, עמ' 8.
32. D. Ben-Gurion, *The Reconstruction Programme: An Address to the Joint Meeting of the Elected Assembly of Palestine and the Zionist General Council*, March 24, 1943, אצ"מ S25/1943.
33. Chaim Weizmann to Harry S. Truman, Dec. 12, 1945, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, 22, New Brunswick 1979, p. 78.
34. אב"ג, ועדת התיכון, תיקים iv, x, xi, xxxiv.
35. א' שרון, תכנון פיסי בישראל, ירושלים 1951; E. Spiegel, *New Towns in Israel*, Stuttgart 1966.

תפיסתו של ברנר את מושג הדקאדנס על רקע רעיון התחייה הלאומית

חמוטל בר-יוסף

1. הדקאדנס וספרות התחייה העברית

בין השנים 1880–1920, בתקופה שבה נוצרה ספרות התחייה העברית, היו הספרות האירופית ותרבות אירופה כולה נתונות בהתמודדות עם תפיסת העולם של תרבות הדקאדנס, אשר הנחות היסוד שלה עמדו בסתירה גמורה לאידיאולוגיה ולחוויה של תחייה לאומית. מושג הדקאדנס בגילוייו ההיסטוריוסופיים, המטאפיסיים, הפסיכולוגיים והאסתטיים נוצר בצרפת ובאנגליה במאה השמונה-עשרה, והתפשט בארצות אירופה המערבית במשך המאה התשע-עשרה. רק לקראת סוף המאה הפך לזרם באמנות ובספרות. בהדגשים שונים אפשר למצוא את השפעתו בזרמים אמנותיים שונים שפעלו בארצות אירופה המערבית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה: בנטורליזם, בסימבוליזם, באימפרסיוניזם, באסתטיציזם ובניאור-רומנטיזם. הקונוטציות השליליות של המונח 'דקאדנס' גרמו להעדפת מונחים אלה, המתארים תופעות חופפות-חלקית עם אמנות הדקאדנס.

לאחר תקופת השיא שלה בצרפת בסוף שנות השמונים הציפה תרבות הדקאדנס את אנגליה, גרמניה, אוסטריה, פולין וארצות סקנדינביה בשנות התשעים. מה שכוונה ברוסיה בשם 'דקאדנס' (בעיקר בפי מתנגדים, כמוכּן) החל להופיע בספרות, באמנות ובפילוסופיה בראשית שנות התשעים והגיע להתמסדות באמצען. מחשבת הדקאדנס חוללה ברוסיה משבר עמוק יותר מבארצות אחרות, משום שבמסורת התרבות הרוסית למוסר ולחברה היה ערך גבוה במיוחד. המחשבה הספרותית של הדקאדנס החלה שם כהתקפה על תפקידו החברתי והמוסרי של האמן, רעיון שאפיין את מחשבת הספרות הרוסיה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, והיה משותף למבקרי ספרות מרכזיים ומשפיעים כמו בלינסקי, צ'רנישבסקי, פיסארב, דוברוליובוב ומיכאילובסקי.

לקראת סוף העשור הראשון של המאה העשרים התגבשו ברוסיה שני זרמים מתנגשים, שכונו בין השאר בשם 'דקאדנס' ו'סימבוליזם'. המאבק ביניהם היה מלווה בפולמוס תיאורטי, שלא הצטמצם בשאלות אסתטיות אלא היה בעל אופי פילוסופי וחברתי. הפולמוס הזה החל באמצע העשור הראשון של המאה והגיע לשיאו בסביבות שנת 1910. הסימבוליזם ברוסיה היה שונה מהסימבוליזם המערב-אירופי בזיקתו החזקה לשאלות מוסריות ולחוויות קולקטיביות, וכן בעמדת ההתנגדות שלו לרפיון ולניהיליזם של הדקאדנס, שאותה ביסס בעיקר על רעיונות והלכי רוח ניטשאניים.¹ סופרי ספרות התחייה העברית, שהספרות הרוסית היתה לרובם שער הכניסה הראשי אל הספרות היפה הכללית, לא היו אטומים לתסיסה שהתרחשה סביבם.

סופרים שחיו בסביבה מערב־אירופית היו חשופים עוד יותר להשפעת המחשבה והאמנות של הדקאדנס. ספרות התחייה העברית עומדת כולה בסימן הקונפליקט שבין אמונה בסיסית באפשרות של תחיית העם היהודי לבין הפסימיזם והסובייקטיביזם של הדקאדנס.² את גילוייו של קונפליקט זה אפשר למצוא ביצירות של ברדיצ'בסקי, פיארברג, נומברג, ביאליק, גנסין, שופמן, שניאור, יעקב שטיינברג, דוד פוגל ואחרים.³

ברנר הוא שהביא לידי מיצוי את אותה התנוודות, שהיתה אופיינית לספרות העברית החל בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה ועד לשנות השלושים של המאה העשרים, בין השאיפה ליצור ספרות תחייה לאומית, ספרות 'בריאה' היונקת משורשיו המיוחדים של העם העברי, לבין הספיגה הבלתי־נמנעת של אוירת ה־Fin de Siècle הדקאדנטית.

2. יחסו של ברנר לדקאדנס במאמרים, במכתבים ובעבודתו כעורך⁴

במחקרים שהופיעו בשנים האחרונות אפשר למצוא תיאור וניתוח של דעות ברנר על הספרות האירופית בת־זמנו ושל יחסו לאסכולות ספרותיות כגון 'אימפרסיוניזם', 'אסתטיציזם', 'ריאליזם', 'ריאליזם פוטוגרפי' ו'ריאליזם סימבולי', כפי שהן משתקפות במאמריו, ברשימותיו, במכתביו ובהרצאותיו.⁴ אני מבקשת למלא את החסר ולבחון את יחסו של ברנר למושג 'דקאדנס' כפי שהוא בא לידי ביטוי בכתביו העיוניים ובעבודתו כעורך וכן בכתיבתו הבלטריסטית.

בכתביו של ברנר אפשר למצוא התייחסויות עקיפות לגילויים תרבותיים, רעיוניים וסגנוניים של מה שנחשב ל'דקאדנס' בזמנו, ובצדן גם שימוש מפורש במונחים 'דקאדנס', 'דקאדנט' ו'דקאדנטי'. מתקבל הרושם שהמונחים הללו היו שגורים על לשונו של ברנר ושל נמעניו, ותוכנם המושגי לא היה זקוק להבהרה. אך דווקא משום שלמונחים אלה – כמו למונחים אחרים של זרמים ספרותיים – יש ריבוי משמעויות שהצטבר תוך כדי ההתפתחות ההיסטורית של המונח, וביניהם מובנים מיוחדים לשימוש הפופולרי, נחוץ לנסות ולברר באיזה מובן ברנר משתמש בהם. ברנר משתמש במונח 'דקאדנס' בעיקר במובנו הפסיכולוגי, ועל כן רווח יותר בלשונו שימוש במונח 'דקאדנט' או 'דקאדנטי' מאשר במונח 'דקאדנס'. 'דקאדנטי' כשבילו הוא טיפוס אנושי, וכן ספרות הנכתבת בידי דקאדנטים ומבטאת הלך רוח דקאדנטי. לדקאדנט יכולות אמנם להיות השקפות פסימיות על החברה וההיסטוריה, אך ברנר עצמו אינו משתמש במונח 'דקאדנס' כדי לתאר מצבים חברתיים־היסטוריים, היינו כההליך דטרמיניסטי של התנוונות הגוף החברתי, שאינו ניתן לשינוי בין בדרך הקידמה ('פרוגרס') הפוזיטיביסטית ובין על ידי חזרה רומנטית אל מקורות התרבות. המונח אינו מופיע במאמריו ובמכתביו גם במובנו האפיסטמולוגי, שעיקרו בהבלטת הסובייקטיביות של קליטת המציאות ובטשטוש ההבחנה בין המציאות הממשית לבין אשליה והזיה, וגם לא במובן המטאפיסי, הכולל את ההנחה

* מראי המקום בסוגריים לכתבי ברנר על פי מהדורת תשל"ח (כגון: ג 755): למכתבים על פי מהדורת 1967, כרך ג (כגון: 1967:222).

שלפיה הטבע נשלט בידי הרוע והפרוורסיה. היבטים אלה של מושג הדקאדנס מתחילים לצוץ רק בסיפורי ברנר שנכתבו בעשור השני של המאה העשרים, ובעיקר ב'מכאן ומכאן' ו'מהתחלה'. ברנר קלט, כנראה, את מושג הדקאדנס באותו מובן שהיה נפוץ בתרבות הרוסית בתקופת מעבר המאות, כמלת גנאי לטיפוס, להתנהגות ולגילויים מסוימים באמנות, שנחשבו לא־מוסריים ומסוכנים. כך משתמש בה בשנות התשעים נורדאו בספרו רב־המכר התנוונות (*Entartung*, 1892). כך משתמש בה – אם כי ביתר סובלנות – המבקר הרוסי הנארוזניקי ניקולאי מיכאילובסקי, שברנר מזכיר אותו מספר פעמים ברשימותיו החל בשנת 1905. באופן שונה, מורכב הרבה יותר, מופיע המונח 'דקאדנס' בכתבי ניטשה, אשר שמו ודעותיו חוזרים ומופיעים ב'בחורף' וב'מסביב לנקודה'.⁵ התעניינותו הנמשכת של ברנר בספרות ובמחשבה האירופית בת־זמנו הביאה אותו בהדרגה להיכרות מעמיקה עם מובניו הפילוסופיים והאסתטיים של מושג הדקאדנס, וגם ליתר מורכבות בעמדת ההערכה שלו כלפי התופעות שעליהן הוא חל.

כשברנר כותב ברשימותיו על 'דקאדנס' כעל מגמה או זרם בספרות העברית והיידיית הוא מזהה אותו עם השאיפה לחקות את המודרניזם בספרות האירופית ובכך להתנתק מהשורשים הלאומיים והעממיים של התרבות היהודית (ג 755). שתי התכונות העיקריות שעליהן הוא מצביע כשהוא מדבר על הדקאדנס כזרם ספרותי הן: מצד התוכן פסימיות לגבי האפשרות של תחיית התרבות הלאומית; סגנון פיוטי מדי, ועל כן חסר ממשות, מבחינת הצורה. ב־1908 הוא כותב: "'ריניסאנס קולטורי' – היכן אתם רואים אותו? ... הלא הכל טרגדיה! ... מהלך דיקאדנטי־ריקני בספרות, מליצות בטלות ושאיפה, כביכול, שהכל ירד מצולה – ...' (ג 176–177).

כמייצגי הדקאדנס בספרות האירופית הוא מזכיר את בודלר וורלן, שאותם ספק אם קרא, וכן את אנדרייב הרוסי, ד'אנונציו האיטלקי ופשיבישבסקי הפולני, סופרים ממדרגה שנייה. אוסקר ויילד, המייצג העיקרי של הדקאדנס באנגליה, שאחדות מיצירותיו תורגמו בהמעורר, הוא בעיני ברנר 'בעל תכונה ריקה' (ג 540). ברוסיה (וכן בספרו הנזכר של מקס נורדאו) גם זולא, מופאסאן, פלובר ואיבסן נחשבו לסופרים דקאדנטיים. לזולא ברנר מייחס 'ריאליות מזויפת, מעושה, מכוונת, מלאכותית' (ג 541), תכונות שאותן ייחס גם לכתיבה הדקאדנטית. ברנר הכיר את מחזותיו של איבסן (ב'מסביב לנקודה' פרנקל מוצא אותם בדירתו של אברמזון), והוא מרבה להזכירו ברשימותיו, אך תמיד בנימה של ביקורת. המחזה 'נורה' הוא בעיניו 'צעצוע ישן' (ג 239), 'ברנד' הוא בעיניו פואמה דרמטית מעוררת הערצה (ג 581), ועם זאת הוא בעיניו הדוגמה ל'עיקר שחסר'. דמותו של ברנד מובאת כהיפוכו השלילי של א"ד גורדון, אשר 'פחות נאה ממנו דורש ויותר נאה ושקט ממנו הוא מקיים' (ג 587). מופאסאן, לעומת זאת, היה נערץ על ברנר (הוא קרא בו, כנראה, בתקופת שירותו בצבא הרוסי). ברנר אינו מזכיר כלל סופרים הנחשבים למורי הדרך של הדקאדנס המערב אירופי: יוריס קארל הויסמנס, ויליה דה ל'איל אדם, הוגו פון הופמנסטל, סטפן גיאורגה, וגם לא את מרז'קובסקי, גיפיוס, בריוסוב, באלמונט וסולוגוב, הסופרים שנחשבו למייצגים המובהקים של הדקאדנס ברוסיה (הדור הראשון של הסימבוליסטים).

כשברנר כותב במפורש על דקאדנס בספרות אין הוא מתייחס כמעט ברשימותיו למאפיינים צורניים. דקאדנס בספרות הוא בעיניו 'מליצות בטלות ושאיפה, כביכול, שהכל ירד מצולה' (ג 177), היינו עמדה נפשית נטולת כנות וחסרת אחריות של הסופר, יחס של סארקזם למושא התיאור (ג 295), 'אכססים דקאדנטיים', כלומר נטייה לרגשות קיצוניים, מוגזמים ולא־טבעיים (ג 620), 'התפנקות חלושת־עצבים' (ג 732) וכיוצא באלה תכונות שניתן לייחס לאישיותו המוסרית של הסופר ולרטוריקה שלו. במקום אחד ברנר מקשר כתיבה דקאדנטית עם יצירות של 'אינטליגנטיות פשיבישבסקית' שאותן הוא פוסל (ג 755), והכוונה כנראה לכתיבה מתוחכמת מדי בעיניו (אותה הוא מייחס בנשימה אחת לפשיבישבסקי ולסיפורו של עגנון 'תשרי'). רק ברמז מוזכרת הנטייה ל'שורות קצרות' של הפרוזה הדקאדנטית, היינו לפרוזה לירית או לצורת הפואמה בפרוזה. מרשימותיו של ברנר אין סימן לכך שהיה מודע לקישור בין כתיבה דקאדנטית לבין פרגמנטריות, רעיון המופיע במניפסט של פול בורז'ה, 'תיאוריה של הדקאדנס' (1881), וניטשה חוזר ומעלה אותו ב'פרשת וגנר' (1888, סעיף 7).⁶ ברנר קושר את הספרות הדקאדנטית לעמדתו הדקאדנטית של הסופר ביחס למציאות, אבל לא לעצם הנטייה לתאר את המציאות כמצויה במצב של דקאדנס. תיאור ביקורתי או סאטירי של מציאות כזו לא ייחשב בעיניו לכתיבה דקאדנטית, אך במקום שהעמדה היא פחות ברורה הוא נוטה לייחס לסופר דקאדנטיות, ולא תמיד הוא מבחין בין עמדה ביקורתית לעמדה מזדהה של הסופר עם התופעות הדקאדנטיות המתוארות ביצירה. הדוגמה הברורה ביותר לכך היא הדקאדנטיות שברנר מוצא בשירי האהבה של ביאליק, 'איך' ו'העיניים הרעבות' (ג 618).

ברנר קושר את הכתיבה הדקאדנטית עם אישיותו הדקאדנטית של הסופר ועם תפיסת עולמו. הסופר הדקאדנטי מנותק מרצון מהחברה ומהתרבות – כל חברה ותרבות – והוא שוקע במיסטיקה ובדמיונות, זאת בשל אופיו הנוירוטי, בשל 'דקות העצבים' שלו. ברנר אינו מתייחס לדקות העצבים של הסופר כאל מעלה, המאפשרת לו רגישות יוצאת דופן לתופעות פיסיות ופסיכולוגיות דקות (כך ראו את עצמם הסופרים הדקאדנטיים עצמם), אלא כאל חולשה ואל חולי, שאדם בן־המעלה חייב לנסות להתגבר עליהם. ספרות דקאדנטית היא בעיניו קודם כול ההפך מספרות בריאה, והיא נכתבת בידי סופר בעל מבנה אישיות לא בריא. מחלתו של האדם והסופר הדקאדנטי היא מחלת עצבים, נוירוזה, שהיא מסימני האדם המשכיל, בן החברה הגבוהה: 'לא כאינטליגנט מרוגז עצבים יקוץ טשרניחובסקי בקריה ... לטשרניחובסקי אין כל "אכססים דקאדנטיים"' (ג 620). בדבריו על ביאליק באותו הקשר נעשה ניסיון יוצא דופן להבחין בין 'כוח הכתיבה' של הסופר לבין תוכנה של היצירה, כלומר בין העמדה הנפשית והערכית לבין התופעות המתוארות, אך גם במקרה זה ההבחנה אינה נשמרת בעקביות: 'קלאסי הוא ביאליק בכוח־שירתו [הדגשה במקור], אבל לעתים קרובות דקאדנטי בתכנה. אין יחס בריא, שלם, סינתטי, ליסוד היסודות בחיי האדם', כלומר לאהבה ולמין (ג 618). לסופר הדקאדנטי אופיינית חולניות נפשית, המתבטאת ברגישות עצבים מוגזמת הגורמת לתגובות קיצוניות, בעודף השכלה ואינטלקטואליות, בנטייה לפסימיות, ברפיון וב'קור' רגשי. התגובות הרגשיות הקיצוניות של הסופר הדקאדנטי הן ההפך מהיחס הרגשי העז וה'חם' של הסופר ה'בריא'.

כאמור, ברנר משתמש ב'דקאדנט' בעיקר כמונח פסיכולוגי, המתאר טיפוס אנושי, אופנת התנהגות, דיבור ולבוש, ובעיקר קונסטיטוציה פיזית ונפשית רגישה, חולנית, לא־מוסרית, פרוורטית. את 'הדקאדנט הצרפתי, במובן הבודלרי־ורלני' הוא מגדיר במלים אלה: 'אדם שעצביו מחודדים ביותר, חושיו עיפים ביותר ורגשיו קהים ביותר, והוא מתנוונה והולך, ושוקע בתעותע־גופו ובנפתולי־נפשו הרקבה, הנוצצת והמעניינת – ...' (ג 296). את גיבורת הרומן של דוב קמחי, על בלימה, הוא מתאר כך: 'גיבורת הרומן היא עלמה יהודית דקדנטית, יפה, חלשה, עצבנית ובעלת־נפש, שאין לה כל מעמד' (ד 1948). מדבריו של ברנר על 'תחת צלילי המנדולינה' של שניאור עולה, שהדקאדנט הוא אדם מפונק, בעל עצבים חלשים, לא מוסרי ולא אותנטי. הוא חי בעולם של רומנטיקה מזויפת. לדעת ברנר הקונסטיטוציה הנפשית הזו היא טבעית ל'דקאדנט הצרפתי' אבל היא זרה למנטליות של האדם היהודי.

עמדת ההערכה המוצהרת של ברנר כלפי הדקאדנט במובנו הפסיכולוגי והאסתטי היא עמדה שלילית נחרצת. ברנר חזר והביע את סלידתו מהדקאדנט כטיפוס אנושי, ספרות הדקאדנט האירופי היתה זרה לרוחו, והניסיונות לחקות אותה בספרות העברית והיידיש נראו בעיניו כסכנה המאיימת על עתידן ועל עצם קיומן. אפשר לומר שרוב רובה של יצירתו מוקדש למלחמה בחוויה ובתפיסת העולם של הדקאדנט. עם זאת סימנים רבים ביצירותיו וגם ברשימותיו ובמכתביו מעידים, שהחוויות והלכי הרוח של הדקאדנט היו מוכרים לו היטב, ושהתפיסה הדקאדנטית של המציאות והטבע האנושי היו חלק מעולמו הרוחני.

בדבריו של ברנר בנושא הדקאדנט במכתבים ובמאמרים אפשר למצוא שלוש עמדות הערכה שונות: הראשונה והעיקרית היא, כאמור, עמדה של דחייה ושל התנגדות מוחלטות. עמדה שנייה מסתמנת מתוך שבחים שברנר קושר לכשרונם של סופרים, אף שהדקדנטיות ביצירתם נדרשת לגנאי. עמדה שלישית היא הצדקת הדקאדנט בנושא בלתי נמנע בספרות העברית, וזאת משום שהמציאות היהודית היא מציאות של דקאדנט. אפשר לראות בשלוש עמדות אלה מעין שלושה שלבים בהתפתחות יחסו של ברנר לדקאדנט, אם כי מבחינה כרונולוגית הן מקיימות ביניהן חפיפות חלקיות.

התנגדותו של ברנר לדקאדנט מבוססת על שלושה נימוקי יסוד: (א) הדקאדנט והדקאדנט האירופיים הם 'לא שלנו', כלומר זוהי תופעה זרה למציאות החיים היהודית ולאופי היהודי, שהוא חברתי ביסודו, ולכן אימוצם הספרותי מסכן את הקיום הייחודי של הספרות העברית והיידיש. (ב) הספרות הדקאדנטית – גם האירופית – היא ספרות בעלת ערך מפוקפק, משום שהיא נטולת כנות מוסרית ומשום שהיא אדישה לבעיות חברתיות ולקונפליקטים מוסריים. (ג) הספרות הדקאדנטית היא ספרות לא־בריאה הנכתבת בידי אנשים לא בריאים בנפשם ובאישיותם המוסרית.. שלוש טענות אלה מבליעות הנחות יסוד פואטיות של ברנר. הטענה הראשונה מבליעה את ההנחה, שתפקידה של הספרות הוא לשקף את מציאות החיים האקטואלית המיוחדת לתרבות שבה היא נוצרת, ובעיקר את התרבות הלאומית. יתר על כן, עצם קיומה, הישגיה ועתידה של הספרות תלוי במילוי תפקידה החברתי־הלאומי. הטענה השנייה מבוססת

על ההנחה שתפקידה של הספרות הוא להשתתף על פי דרכה בחינוך המוסרי של החברה (ודרכה של הספרות איננה דרשנות ריקה וצדקנית), ובכך לגרום לרענון כוחותיה הרוחניים. הטענה השלישית מניחה שספרות טובה היא ספרות בריאה ומוסרית. היא מקשרת את האיכויות המוסריות של המוצר הספרותי ואת השפעתו על הקורא ועל החברה עם תכונותיו הפסיכופיסיולוגיות והמוסריות של האמן. אלה הן הנחות פואטיות שהיו רווחות בזרם המרכזי של מחשבת הספרות ברוסיה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ולקראת סופה. בלי להיכנס כאן לבירור מפורט של המקורות אפשר לומר, שבשתיים הראשונות מהדהדות דעות שמקורן אצל בלינסקי, ואילו השלישית מזכירה את הדעות של טולסטוי גם בחיבורו המפורסם מהי אמנות? (1898) וגם בהקשרים שונים בגוף יצירותיו. ברנר בן השמונה-עשרה הביע התנגדות לחשיבות המיוחסת להשכלה ולידע תיאורטי ולתפקידם בהבנת יצירות ספרות.⁷ אך בגיל זה הוא קרא את כתבי בלינסקי⁸ ואימץ בהתלהבות את מערכת המושגים שלו.⁹ אין צורך לומר שברנר הכיר היטב את יצירתו ואת דעותיו של טולסטוי, ואם כי טולסטוי ה'נביא' נפל בעיניו מטולסטוי האמן (כך בנקרולוג מ-1911), דעותיו של טולסטוי על ספרות ואמנות היו מקובלות עליו, והוא מסתמך עליהן כשהוא בא לפסול ספרות 'לא-בריאה' (ג 529-530, 540).

ברנר מתייחס אל הדקאדנס בספרות העברית והיידיש כאל סכנה המאיימת על עצם קיומה של הספרות. ברשימה מ-1908, הסופדת למצבן העלוב של הספרות העברית וספרות היידיש הוא מעמיד את הדקאדנס כניגודה של תחייה לאומית בספרות, ורואה בו את אחת הסיבות ל'גויעת הרגשות היותר עדינים, אפיסת שתי ספרויותינו (הדגשה במקור) החולות והקרובות לנו – טרגדיה, אך טרגדיה... ואף-על-פי-כן!' (ג 177) ברנר מודע לכך, שלספרות ביידיש הדקאדנס חדר עמוק יותר מאשר לספרות העברית. תופעה זו בספרות היידיש נראית לו כהפסד משווע של מה שהספרות העברית כל כך זקוקה לו: מתוך רצון לחקות את המודרניזם האירופי, הספרות ביידיש (הכוונה, כמובן, לסופרים הכותבים ביידיש) 'חוצבת לה בורות נשברים' ועוזבת את 'מקור המים החיים' של המציאות היהודית הטיפוסית, על ייחודה המנטלי והלשוני. הסופרים הדקאדנטים ביידיש איבדו את יכולתם להגיב על בעיות החברה ועל עולמו של הזולת, יכולת שהיא, לא פחות מהמציאות הלאומית עצמה, מקור המים החיים של ספרות טובה. התוצאות הן מגוחכות: 'לד'אנונציו ביהודית שואפים אתם? לאינטליגנטיות פשיבישבסקאית על טהרת הז'ארגון?' (ג 755). ברנר חוזר וטען, שלחויית הדקאדנס ולדמות הדקאדנט במובנם האירופי אין מקום בספרות העברית והיידיש, משום שאין הם קיימים במציאות היהודית. אבל הוא היה סבור שקיים טיפוס מיוחד של דקאדנט יהודי:

בעיקר הדבר, 'דיקאדנט' במובן האירופי של המלה הזאת ... זה אינו לגמרי במציאות שלנו. הדיקאדנט שלנו, היהודי – אם נסמן בכינוי זה את הטיפוס הידוע מאותם ה'משוררים' הז'ארגוניים ש'חולדות שחורות עוברות בין מחשבותיהם' – הוא בחור ריק, 'תועה בחללו של עולם בים-באם', לפי מבטאו של ג' שופמן, שאין לו כל סבל של קולטורה על שכמו ואין לו כל

כשרון-מעשה וכשרון יצירה ספרותית, ודוקא משום זה הוא תוקע חוטמו לעולם-השירה, אשר שם לא יכירנו מקומו [ג 296].

ברנר מכיר אפוא בקיומו של 'טיפוס' (במובנו הבילינסקאי) של דקאדנט יהודי, אך כפי שאפשר לראות, אין התנגדותו מכוונת רק כלפי העיצוב הספרותי של הדמות, אלא גם ובעיקר כלפי הטיפוס כפי שהוא בחיים. שניהם נראו לו מזויפים, יומרניים ולא מוסריים. לפי דבריו יש מקום לשקף את הטיפוס הדקאדנטי היהודי בספרותנו, אבל רק בתנאי שהוא יוצג באור ביקורתי.

ההתנגדות של ברנר לדקאדנס בספרות לא היתה מבוססת רק על פואטיקה התובעת מהספרות לשקף ולעצב את המצב האקטואלי של החברה. הנחות היסוד הפילוסופיות והאסתטיות של הדקאדנס לא היו מקובלות עליו, ומשמעותן המוסרית עוררה בו התנגדות עמוקה. ב-1900 הוא כותב לגנסין: 'להתיאוריה שלך במכתבך ההוא על דבר "הספרות למען הספרות"', תכלית האדם וכו' אין אני מסכים כלל ... עלינו להקריב את נפשותינו ולהמעיט את הרע שבעולם ... ולהתרחק ממיסטיקות ומדמיונות; נחוץ להגביר את הריאליזם והקדושה [הדגשה במקור] בעולם' (1967:222). ספרות דקאדנטית נראתה לו כספרות המשקפת את המוסר המקולקל של כותביה ושל התרבות שבה הם חיים. כך התייחס גם לספרות הפולנית של תחילת המאה, ובעיקר לכתיבתו של פשיבישבסקי, שהיתה הדוגמה המובהקת והקיצונית ביותר של השפעת הדקאדנס הצרפתי והגרמני במזרח-אירופה (ד 1320-1326).

ההתנגדות המוסרית של ברנר לספרות דקאדנטית קשורה לניגוד בינה לבין 'ספרות בריאה', מושג בעל חשיבות מרכזית בפואטיקה שלו. לביאליק – המשורר הנערץ עליו ביותר – ייחס ברנר ב-1908 'קלאסיות ענקית ובריאות גמורה' (ג 246). ב-1912 כתב, ש'טשרניחובסקי לעומת ביאליק הוא "המשורר הבריא"' (ג 620). במושג זה הרבו להשתמש ברוסיה המתנגדים לספרות הדקאדנס, והוא בולט במיוחד גם בספרו הנזכר של מקס נורדאו, שזכה לתרגומים ולפופולריות רבה ברוסיה בשנות התשעים. ברנר, כמו נורדאו, תופס את ה'בריאות' וגם את ניגודה הדקאדנטי כתכונה פיסית ומוסרית גם יחד. תפיסה כזו, המקשרת תכונות פסיכולוגיות ומוסריות ורואה בהן תוצאה של תורשה גנטית, היתה אופיינית לאותן תפיסות פסיכולוגיות שבהקשרן נוצר מושג ה'דקאדנט' בצרפת ובארצות אחרות באירופה. הקישור בין בריאות ומוסריות והנגדתן לדקאדנס בולטים ברשימה מ-1910, שבה ברנר משבח את המחזה 'יענקל הנפח' של פינסקי על הבמה העברית: פינסקי הוא מספר ריאלי-חיובי שביקש ומצא את 'הגרעינים הבריאים של הפרולטריון היהודי'. ... על המחזה שורה שכינת המוסריות הבריאה. ד' פינסקי הראה לנו, כי אפשר ואפשר לכתוב חזיונות מחיינו בלי אפקטים זולים, אשיים [כלומר שאולים משלום אש] ובלי סימבוליקה שאולה מפשיבישבסקי ...' (ג 458).

הנימוקים של ברנר כנגד הדקאדנס קשורים אפוא בתפיסתו את הניגוד הבסיסי בין דקאדנס לתחיית התרבות הלאומית, שלא תיתכן ללא הבראה והתחיות מוסרית. הם מבוססים על הנחת העל, שהחיוניות של התרבות הלאומית תלויה במוסריות גבוהה, הנחה שרווחה במחשבה הפילוסופית-תיאולוגית ובמחשבת הספרות ברוסיה במאה התשע-עשרה.

את ההתנגדות של ברנר לדקאדנס אפשר להבין גם על הרקע הרחב יותר של נטיותיו הפילוסופיות. במרכזו של עולם המושגים הפילוסופי שהיה מוכר לאינטליגנציה ברוסיה בזמנו של ברנר עמד הניגוד בין 'מטריאליזם' לבין 'אידיאליזם'. השקפותיו של ברנר רחוקות, אמנם, ממטריאליזם מובהק ועקבי. למשל: ברנר אינו רואה את היצירה הרוחנית כפונקציה בלבדית של תנאים כלכליים. הוא מייחס חשיבות רבה ל'עבודה רוחנית' כגורם בתהליכים היסטוריים. אבל על רקע האידיאולוגיה של הציונות הרוחנית, שהיתה הזרם המרכזי בספרות זמנו, על רקע דעותיהם של אחד-העם ובעיקר של קלוזנר, בולטות התנגדותו של ברנר לגישות המזלזלות בחשיבותם של גורמים מטריאליסטיים וספקנותו ביכולתם של גורמים אידיאליסטיים לשנות את 'חוקי הברזל של ההיסטוריה'.¹⁰ בספרות הרוסית הדקאדנס היה בעיקרו 'מאבק למען האידיאליזם' (זוהי כותרת סדרת המאמרים של וולנסקי, עורך הסורני וסטניק, שהתפרסמה שם והופיעה כספר בשנת 1900), מהפכה רוחנית נגד השלטון הממושך של מגמות פוזיטיביסטריות ונגד פואטיקה שדרשה מהאמן לשרת את החברה. האידיאליזם של הדקאדנטים הרוסים שאב את השראתו מהאפיסטמולוגיה של שופנהאואר, שאותה פירשו ככפירה ביכולת האדם להכיר את מה שנמצא מחוץ לתודעתו הסובייקטיבית. לאידיאליזם כזה התנגד ברנר עמוקות.

כבר במכתב לגנסין מחורף 1898 אפשר לשמוע – אולי כהמשך לוויכוחים עם גנסין בתקופת הלימודים בישיבה – את הכחשת קיומם של גורמים 'אידיאליסטיים', גורמים שאינם חומריים, במציאות של מלחמת הקיום היהודית: 'ביאליס' [טוק] היא עיר מלאכה. הריאליזם הוא השורר פה. בחור! מה אתה? בעל מלאכה? תוכל לשכור? טוב! קרב הנה! אבל האידיאליזם – מאן זכר שמיה' (1967: 203). ברנר משתמש כאן במונחים (ספק ברצינות ספק בהיתול) לא במובנם המקובל, המציין השקפות פילוסופיות או מגמות פואטיות, אלא כהגדרות למהותו של הווי החיים והמנטליות בביאליסטוק. ההתבטאות המוקדמת הזו מבטאת משהו מאוד בסיסי בתפיסת העולם של ברנר: את הפרימאט של המציאות, של החיים, לעומת כל תיאוריה פילוסופית או אסתטית במציאות של מלחמת הקיום היהודית, של עוני חומרי ורגשי, מציאות שהיתה מוכרת לברנר יותר מאשר לגנסין. המכתב לגנסין מעיד, שההתנגדות של ברנר לרוחניות אינטלקטואלית המנותקת ממציאות ממשית היא יותר מהתנגדות מחשבתית או מוסרית: היא חלק ממערכת כללית של התנגדויות נפשיות ושל אינטואיציות אישיות, שהתעוררו בו עוד בתקופת לימודיו בישיבה, ושדרכן ביטא את זהותו, את מאבקו עם המתחים הבין-אישיים שעברו עליו בישיבה ואת חרדות מלחמת הקיום שלו.

במאמר 'רשמי שעה' שהתפרסם בשנת 1910 ברנר מביע את השקפתו האנטי-אידיאליסטית באריכות, וכאן כתגובה לדרישה לייסד את התחייה הלאומית על טיפוח 'הקולטורה' העברית. 'הקולטורה' הן היא רק אחד הדברים הממלאים תוכן את החיים – ולא החיים בעצמם! הוא כותב. קודם כול צריכים להיווצר חיים לאומיים מטריאליים, ורק אחר כך אפשר לצפות להיווצרות 'קולטורה' לאומית. חיים לאומיים פירושם '... לחיות על חשבוננו אנו כי חיים על חשבון אחרים אינם קרויים חיים, לחיות ככל האדם ולא בגיטו ...' (ג 399). ברנר כותב שלעמנו לא דרושה 'פואזיה' של

סעודת ליל שבת ולא 'התוכן הגדול' של 'הצורך המטאפיסי'. לא זה יחייה את העם, כי אם 'עבודה אנושית! עבודה חקלאית, עבודה חינוכית, עבודה אמנותית'. ברנר מחשיב אמנם עבודה חינוכית ואמנותית לא פחות מעבודה חקלאית, ובמובן זה אין הוא מטריאליסט מובהק. הוא מאמין גם, בהקשר זה, באפשרות החופש האנושי: החופש מצוי בעבודה, שכן 'האדם העובד אינו תלוי בדעת האחרים – והוא חופשי'. אבל ארץ-ישראל שעליה הוא חולם איננה 'מרכז רוחני' המשמר ומטפח את המסורת היהודית, אלא מקום של חקלאות, תעשייה ו'גני ילדים ובתי ספר חפשיים (בלי גמרא ודקדוק לשון ארמי)' (ג 402).

ההתנגדות הנחרצת של ברנר לנהייה אחר מסתורין דתי (להבדיל מהכבוד שהגה ל'רליגיוזיות') היא חלק משלילתו את המגמות הניאו-דתיות שפעלו בעיקר החל ב-1904 בספרות הרוסית שעברה מ'דקאדנס' ל'סימבוליזם'. ב-1909 ברנר מתקיף מאמר שהופיע בהשילוח, ה (1909), ובו קלוזנר מלגלג על המשכיל היהודי ה'כופר בעיקר', בה בשעה שהעולם כולו מלא 'מבקשים את ה'. ברנר מצדו עושה קריקטורה מהנטיות המיסטיות החדשות: 'ובין מערכה למערכה בתיאטרון מדברים על המסתורין הדתיים והגעגועים המוסריים – וגומר' (ג 369).

במקביל להתנגדותו של ברנר לאידיאליזם ולמיסטיקה של הדקאדנס, מנקודת מבט המדגישה את חשיבותם של גורמים מטריאליים, עומדת התנגדותו לדקאדנס מנקודת מבט של פואטיקה ריאליסטית, הדוחה את מה שנראה היה כהמשך של רומנטיזם. ברנר מערבב לעתים (והוא לא היה היחיד שעשה זאת) את הרומנטיקה עם הדקאדנס: הוא מייחס את 'הצעקה על "שיבה אל הכפר" לסופרים ומשוררים "מודרניסטים" עירונים, הנתלים באילנות כרוסו וכטולסטוי ומייללים כחתולים, ובאמת חביבה עליהם אופרה אחת ונעים עליהם "באנקט" אחד מכל רחבי תבל ...' (ג 620). מובן שלא עצם השאיפה 'לשוב אל הכפר' מקוממת אותו, אלא הניגוד בינה לבין האופי הדקאדנטי של האישיות (החתול הוא סימפטומטי) ושל אורח החיים האורבני-מלאכותי (האופרה נבחרה משום שהיא האמנות המלאכותית ביותר). במקום אחר (ובאותה שנה) ברנר מצביע דווקא על שנאת הרומנטיקה אצל 'העברים החדשים', אך ההסבר שלו לתופעה זו – שהיא מוזרה בעיניו – מעיד, שהוא לא היה מודע לעמדה האנטי-רומנטית של המודרניזם האירופי ולהשלכותיה של מגמה זו על הספרות העברית: הם כותבים 'על רקב הגלות ועוד פעם על רקב הגלות ושוב על רקב הגלות', ומכיוון שהגלות כל כך שנואה עליהם 'לפיכך נענשה איתה גם הרומנטיקה, עלובה זו, הנדרשת לכמה פנים ...' (ג 799).

ההתנגדות של ברנר לדקאדנס כוללת גם סלידה מגילוי הסגנוניים. 'ספרות של סלסלה ומלמלה' הוא קורא לכותבים המאוחרים של י"ל פרץ, שבהם גיבורים יוצאים מדעתם ומתאבדים ללא סיבה, חיקוי של חיבורים מודרניים-אינדיבידואליים-סימבוליים בלועזית (ד 1355). ברנר מתקיף בעקביות את ה'אימפרסיוניזם' בספרות העברית, לרוב תוך קישורו לעמדה מוסרית שיש בה מהשחיתות. במאמרו על יל"ג הוא משבח את ה'ריאליזם' שלו, ש'היתה, כמובן מאליו, ארסית-טנדנציוזית ולא נוחה-אימפרסיוניסטית' (ג 925). המגמתיות החריפה ביצירת יל"ג אינה נדרשת כאן לשבח, אך נראה שבין שתי המגבלות הצפויות לספרות ריאליסטית – ארס טנדנציוזי

מזה והתרשמות נהנתנית מזה – השנייה מעוררת בו יותר התנגדות. הגעגועים של ברנר לספרות שיש בה 'התמזגות נוחה עם צורות־חיים קופאות' (ד 1278) רחוקים מאימפרסיוניזם כרחוק מזרח ממערב (למרות שגם כאן הוא משתמש באותה מלה, 'נוחה'): כאן מדובר על פרספקטיבה אולימפית המאפשרת לסופר ולקורא ראייה מרוחקת, משוחררת ממעורבות רגשית, מצחוק ומבכי, מתמיהה ומרחמים. לכתיבה כזו ברנר היה קורא אולי 'ריאלית־קלאסית'. אבל יש לזכור גם, שהמגמה להחזיר לספרות את העולם הקלאסי ה'קפוא', ובכך לבטל את המתח בין ריאליזם לרומנטיזם שהיה קיים בספרות הרוסית לאורך כל המאה התשע־עשרה, אפיינה דווקא את סופרי הדקאדנס ברוסיה, ובעיקר את מרז'קובסקי. מכל מקום, ברנר עצמו התנוודד בין התביעה המסורתית להבעת 'רגש חם' לבין התביעה היותר מודרנית ל'ראייה קפואה'.

ברנר מבקש מדב קמחי שיכתוב משהו 'ריאלי־קלאסי ... ולא אימפרסיוניסטי' (416:1967). עיקר הביקורת שלו על סגנון כתיבתו של גנסין מבוססת על הקביעה, שגנסין 'אותו בעל הנפש ההומיה והקרה', הוא 'האימפרסיוניסטן האמיתי' של הספרות העברית, ועל כן הוא 'נטע זר'. 'האימפרסיוניות' של גנסין מתבטאת, לדברי ברנר, ב'משפטים ארוכים, ממושכים, נפתלים ונעוצים זה בזה, שמרבים ב"אותו" וב"אותה" ... עד – לפעמים – לידי מאניריות'. סגנונו של גנסין שואף לאי־פשטות ולכיסוי, סגנון המבטא את 'נפשו הקרה, הערומה והמתרשמת לרגעים' של הכותב (ג 747).

המונח 'ריאליזם־סימבולי', שבו השתמש ברנר לשם הגדרת הסגנון הרצוי בעיניו, מעיד על הקרבה בין הפואטיקה של ברנר לבין הסימבוליזם הרוסי של 'הדור השני'. ברנר כמו משוררי הסימבוליזם הרוסי היה נתון במתח בין הרצון להמשיך ולפתח את הכתיבה המודרניסטית, שהיתה אנטי־ריאליסטית במהותה, לבין הרצון להמשיך את מסורת הריאליזם הרוסי ובעיקר את הנחות היסוד החברתיות והמוסריות שלו. ברנר המבקר השתמש בדרך כלל ב'דקאדנס' ובתכונותיו כביטויי גנאי לכתיבה לא רצויה. ובכל זאת ברנר היה היחיד בדורו שהיה מוכן להודות במציאותם של יסודות דקאדנטיים בשירת ביאליק, וזאת בלי להפחית מערכו (ג 618). אבל ביאליק אינו הסופר היחיד שברנר מעריך אותו למרות קיומם של יסודות דקאדנטיים ביצירתו. שלושה סופרים אחרים – יעקב שטיינברג, ה"ד נומברג ודוד שמעונוביץ' (שמעוני) – מעוררים תגובה אמביוולנטית בברנר: הוא מעריך את כשרונם, אף שהוא מוצא ביצירתם מאפיינים דקאדנטיים ברורים.

יעקב שטיינברג הוא לדבריו 'אחד מבני הכשרון המצויינים של הפיוט העברי הצעיר', אך שירתו ניזונה גם מ'פנימיות רקובה' (ג 413). בשירתו של שטיינברג 'המוטיב היסודי – השממון – הולך ונשנה ונשנה' (ג 415), והוא מוליד מצבי נפש 'שונים, מגוונים, מהם גם יפים, פיוטיים ונאים, אך כולם, בתור בני־השממון, אינם יכולים, סוף־סוף, להגיע לידי איזה "הן", ותמיד, למרות הדקות וגם היופי שבפרפורם, אינם אלא שלילה אחת ארוכה ... וכמובן מאליו – משעממת' (ג 417). באותה רשימה ברנר מצרף את נומברג אל שטיינברג בבחינת 'מודע במשפחת הירוזאים שבספרותנו' (שם). אמנם אין הוא מכנה אותו במפורש בשם סופר דקאדנטי,

אך האפיונים שהוא מייחס ליצירתו דומים מאוד לאלה של שטיינברג. לדבריו גם המוטיב היסודי של נומברג הוא השיממון, והשיממון 'מוליד את הספקנות הקרה, הנומברגית – ספקנותו של איש עמקן, שנון, מתון ובעל חשבון, ספקנותם של אנשי הדורות האחרונים' (ג 418). לנומברג וליעקב שטיינברג משותף היחס הדקאדנטי לאישה: שניהם מתייחסים לאישה רק כאל אובייקט לרעבון הבשר, ולרעבון הזה כמו לשיממון יש לעתים גם צורה של איזה כוסף שמיימי, של איזו שאיפה נשגבה ...'. אך מכיוון שגם השיממון וגם הרעבון לאישה אינם אלא תולדה של רגש החסר 'הם נבראים בצלמו ובדמותו [של זה] וערכם רק שלילי' (ג 419). ברנר מביע רוגז על העמדה ה'קרירה' של המספר כלפי הדמויות: יחסו הקריר של נומברג לגיבוריו 'הוא פשוט מרעים' (ג 420). בכל זאת ברנר מעלה את נומברג מעל לאותם סופרים עברים שנדבקו, לדבריו, ב'ספקנות הפסימיות הפרימיטיבית והצעקנית – ולפיכך הבלתי-נעימה והאנטי-אמנותית' של אנדרייב (ג 419–420).¹¹ אפשר לראות כאן בבירור את ההתנוודות של ברנר בין רגישות מוסרית הפוסלת את הכתיבה הדקאדנטית לבין רגישות אמנותית, המאלצת אותו, כביכול, להודות באיכות היצירה.

תגובתו המעורבת של ברנר על ספר שיריו של דוד שמעונוביץ' הצעיר, 'שיממון' (1911) אינה משקפת את אותה מבוכה בין הערכה אמנותית להסתייגות אידיאולוגית שבה הגיב על יצירות שטיינברג ונומברג, אלא על 'מתן רשיון' למי שלא הרחיק לכת. הוא כותב שבספר יש שירים '... שריחם "רקבון אגמים נשמים" אבל ... לאשרו של משוררנו יש תמיד "אבל" אצלו, אפילו אפתחא דמערתא ...' (ג 692). ברנר מוצא את פולחן הייאוש, סימנו המובהק של הדקאדנס, גם אצל ברדיצ'בסקי, שהיה מורו ורבו. במאמר הגדול על ברדיצ'בסקי (1913) ברנר כותב, שאצל ברדיצ'בסקי אפשר למצוא 'מעין קולטוס-היאוש, פולחן היאוש, בעיטה בכל עבודה ... עיפות גדולה. אמונה אין ומוצא אין'. בטון של הסתייגות הוא מעיר: 'ולפעמים גם השיכחה, שאם קולטוס-היאוש מובן ומובן בתור מצב-נפש שליט, הנה אין מקום לזה ביחס לשאלות חברתיות: אין עומדין להתפלל ליאוש בציבור' (ג 854). ובכן, הייאוש עצמו הוא 'מובן ומובן' לברנר בתור מצב נפש, אך לא כפולחן ולא כעמדה אידיאולוגית ביחס לשאלות חברתיות. ברנר תובע מהסופר המיאוש, גם אם ייאושו עמוק ואותנטי, שלא ישליך את מצב הנפש הסובייקטיבי שלו על תפיסתו את המצב החברתי, ושלא יתמסר בקלות למחווה האופנתית של הפסימיזם. הוא אינו רואה בייאוש עצמו סימן של דקאדנס, להפך, ייאוש עמוק ורציני, אבל גם מאבק איתנים נגדו, הוא סימנו של האדם בן-המעלה.

אותה כפילות של הסתייגות מהאידיאולוגיה אך הבעת הזדהות רגשית מסתמנת מהשוואה בין שני מכתבים של ברנר. במכתב לו"י אנוכי (סוף 1902 תחילת 1903) הוא מסתייג מהכתיבה של שופמן: 'וספרו לא מצא חן בעיני ... – עוד פעם אותו דבר, מעט דקאדנטיות ... ומעט פרטנזיה להצטיין באורייגנליות בספרותנו העלובה' (1967: 226). ואילו שלוש שנים לאחר מכן, במכתב לברקוביץ' (3 בפברואר 1906), הוא כותב: 'הרי אני קרוב לך יותר מלשופמן. אלא שאת שופמן אני מבין. הרבה אני מבין' (1967: 241). ברנר מבחין כאן בין 'קרוב', שפירושו השתייכות לאותו מחנה רעיוני,

לבין 'מבין', שפירושו, כנראה, הזדהות רגשית. ברנר מציג אפילו את סמולנסקין, שאותו העריץ, כמי שבגלל רגישותו המופרזת קולט את הריקבון של החברה בעוצמות חזקות, ועל כן הוא מתריע על חוליים שהחברה עדיין אינה חשה בהם. בניגוד לתפיסה המקובלת של הדקאדנט כמי שאטום למצבה ולבעיותיה של החברה, ברנר מעמיד אפשרות אחרת: כאשר החברה נמצאת במצב של חולי דקאדנטי דווקא הסופר בעל האישיות הדקאדנטית מסוגל לחוש ולבטא את חולייה. התגובה הראויה – תגובה של זעזוע, צעקה ומחאה – היא המקנה ליצירתו את ערכה הלא-דקאדנטי.

[סמולנסקין] היה כולו כעין רגש השמירה העצמית של עם ישראל ... [ההדגשה במקור], כל כאב, כל מחלה, כל רקבון אשר איים לבוא על הגוף הלאומי פגע בו תחילה – והוא הזדעזע וצעק ... דקות הרגשתו היהודית, דקות-עצביו, שהיו מרוכזים תמיד לחוש את מצב האומה כמו שהוא – היא שנתנה לו את האפשרות לראות את הבאות מראש [ג 406].

הסתירה בין יחסו השלילי העקרוני של ברנר לספרות הדקאדנס לבין יחס ההערכה שלו לסופרים שיצירתם טבועה במידה זו או אחרת בחותם הדקאדנס מתבלטת כשמתבוננים ברשימת התרגומים מלועזית שאותם בחר ברנר לכלול בהמעורר שבעריכתו. הבולט ביותר בין הסופרים המתורגמים הוא אוסקר ויילד, הנציג הבולט ביותר של הדקאדנס בספרות האנגלית בתקופת ה-Yellow Nineties. אחרי *A Rebours* של הויסמנס הרומן של ויילד תמונתו של דוריאן גריי (1891) הוא הרומן הדקאדנטי המפורסם ביותר. ברנר לא ראה באוסקר ויילד סופר גדול, ודעותיו של ויילד על האמנות לא היו מקובלות עליו. בנקרולוג על טולסטוי (1991) כתב ברנר: 'האמנות אינה צעצוע ... לחשוב אחרת יכול היה רק בעל תכונה ריקה כמחברו של תמונת דוריאן גריי ...' (ג 540). בהמעורר מתפרסמים קטעי 'הגיונות' של ויילד על האמנות, שני 'שירים בפרוזה' (בנוסח הפואמות הקטנות בפרוזה של בודלר) והמחזה גדוש הארוטיקה 'שלומית' (Salome) שנאסר להצגה באנגליה אך הוצג בפאריס בשנת 1894 בכיכובה של שרה ברנאר.¹² האיורים של ברדסלי ליצירה זו נחשבים לדוגמה מובהקת של אמנות הדקאדנס. דבריו של אוסקר ויילד על האמנות המובאים בהמעורר מבטאים את השקפתו האסתטיציסטית-דקאדנטית, ובשל ניסוחם הקיצוני אי אפשר בשום אופן לראות בהם ביטוי להשקפות שהיו מקובלות על ברנר. ויילד הוא חדר-משמעי:

האמן – זה יוצרו של היפה ... המציאות אינה מבחנת בין ספרי-מוסר לספרי-מינות. היא יודעת אחת שהיא שתיים: ספר יפה, כלומר ספר שנכתב יפה, וספר פחות, לא יותר. ... היוצר בתור אדם – כלומר מדרגת מוסרו של היוצר בחיים – זה מהדברים השייכים רק לו ולנפשו; ואולם מוסרה של האמנות – לעולם אחד: כל חומר, אשר עפ"י תכנו אינו מושלם כלל וכלל, צריך שיהא מובא לידי שלמות. ... נטיות מוסריות באמנות הרי זה סכר סגנוני שאין לו כפרה. ... כל אמנות איננה דבר שבתועלת. לחלוטין [המעורר, שנה ב, חוברת ה, 1907, עמ' 215. הדגשות במקור].

ההגיונות והשירים בפרוזה של אוסקר ויילד מופיעים ללא שם המתרגם, והמתרגם של 'שלומית' הוא א' שפר, שם-עט של סופר שאינו ידוע לי. אין זה המקרה היחיד של השמטת שם המתרגם בהמעורר, אך ייתכן שההימנעות העקבית במקרה של אוסקר ויילד איננה מקרית, והיא מעידה על העדפת המתרגם שלא להיות מזוהה עם הסופר האנגלי הדקאדנטי. בהמעורר מתפרסמים גם אפוריזמים של מקס שטירנר, מחבר הספר *Die Einzige und Sein Eigentum* (1884), ספר המטיף לאגואיזם קיצוני, קטע מסיפור של יעקב וסרמן, המחזה הסימבוליסטי-דקאדנטי של מטרלינק 'המופת של אנטוניוס הקדוש' והמסה הפילוסופית 'תחילת דברים אחרונים' של לב שסטוב בתרגומו של א"נ גנסין.¹³ שסטוב ידוע כאבי האקזיסטנציאליזם ברוסיה, אך האקזיסטנציאליזם שלו התגבש בעשור השני של המאה, ואילו בטקסט המוקדם-יחסית של 'תחילת דברים אחרונים' בולטים יותר עמדתו הספקנית הקיצונית והחותם המובהק של הלך-הרוח ותפיסת-העולם האופייניים לדקאדנס. במסה עיל שסטוב מנוסחת הכפירה הדקאדנטית ברעיון הפרוגרס, הלא הוא הרעיון של התפתחות האנושות בתוך זמן'. מובע בה יחס פסימי ביותר כלפי 'העולם המוחש, זה הקבר הצר והמחניק'. שסטוב אינו מאמין ביכולת ובנטייה של האדם לקחת על עצמו חובות מוסריות, הוא מדבר שם על יחסיותן של 'אמיתות נצחיות' וכופר בעצם קיומו של המוסר והצדק, הן בחברה והן בטבע האנושי. על הנחות דקאדנטיות אלה שסטוב בונה מסקנות ניטשאניות: 'המלה האחרונה' היא לא של הפילוסופיה והמוסר אלא של אנשים אמיצים ועקשנים שאינם מוותרים על רצונם.¹⁴

מסקנותיו של שסטוב אינן רחוקות מדעותיו של ניטשה, אך הטיעון שלו כתוב בנימה ספקנית, קלילה ומתוחכמת, שונה מאוד מהפאתוס של ניטשה, נימה ועמדה שברנר נהג בצדק לראותן כביטוי של הקונבנציה הדקאדנטית. נשאלת השאלה: האם פרסם ברנר את הדברים בהמעורר מתוך עמדה של כבוד וסובלנות לדעות ולנימות מנוגדות, או שמא אפשר לראות כאן ביטוי למה שהיה 'מובן' לברנר (כלשונו), אך הוא לא היה מוכן לתמוך בו במפורש, משום שנראה לו מסוכן ולא מוסרי? מתקבל הרושם שביסוד המלחמה של ברנר בדקאדנס וההתראה על סכנותיו היתה מונחת ההכרה בקיומו והחרדה מפניו. ניסוחיה של חרדה זו מעידים על שורשיה החווייתיים האישיים. במכתב לגנסין מינואר 1900 ברנר זועק: 'היודע אתה, כי עמנו הולך למות? היודע אתה, כי העולם חולה? [ההדגשה במקור] היודע אתה כי היאוש מכלה נפשות? היש לך עיניים?! אורי ניסן!!' (222:1967); ולגרשון גינצבורג, כעבור חודשיים: 'חיים טובים הם אלה שיש בהם עבודה ומלחמה. רק בזה אנחנו ניצולים מהשיממון הנפשי' (שם). במכתב מ-1903 הוא חוזר ומביע התקוממות כנגד הכמיהה למוות ואמונה בכוחו של 'רצון החיים העיוור'.¹⁵ האם ברנר היה ער לכך שבעצם הביסוס של תכלית החיים על 'רצון החיים העיוור' יש הד לתפיסה, ששורשיה נעוצים בפילוסופיה של שופנהאואר והיתה אופנתית במחשבת הדקאדנס? במכתב לשמעוני מ-1910 הוא מספר על 'מחלת האפטיה' הפרטית שלו, שאינה פוסקת ואינה מניחה גם לכתוב (356:1967). אי אפשר להטיל ספק בכנותם של הדברים המעידים על מצבו הפרטי של ברנר, אך יש לזכור גם שהשימוש במונחים פסיכופיסיולוגיים כאלה הוא חלק ממערכת המונחים האופיינית לתרבות הדקאדנס.

לא רק מצב הנפש האישי הדקאדנטי היה 'מובן' לברנר, אלא גם תפיסת המציאות הדקאדנטית. למרות כל התנגדותו לדקאדנס בספרות, ברנר עצמו מרבה להתייחס למצב היהדות באירופה כאל מצב דקאדנטי, מצב של התנוונות וריקבון. כך הוא מתאר רשמים מביקור בספרייה רוסית בלונדון, שרוב מבקריה הם יהודים החיים עוד תחת רושם הפוגרומים של 1905:

ולנגד עיני יקום ויתייצב אותו ה'מורא' אשר שם במרתף; ולאפי יגיע ריח־הקטב, ריח הפחדים והאבק והרקבון העולה מחבית הקישואים, זו החבית שצדה משמש חסות לתולעה נרמסה. ... ושיוון־נפש עולה ומשתטח על הכל ונושם ברקבוננו הקריר [ג 18].

על היהדות במזרח־אירופה ברנר כותב במונחים של התנוונות, קיפאון, 'חתיכת עץ רקוב' (ג 131) וקורי עכביש – סמלים מובהקים של אמנות הדקאדנס. ברנר משתמש במטאפורות הללו שבמקורן הצרפתי ביטאו הלך נפש אישי והשקפה מטאפיסית, לשם תיאור מצב חברתי. שינוי פונקציה כזה היה אופייני לספרות הרוסית הדקאדנטית, ויש לו דוגמאות רבות בשירה ובפרוזה של מרז'קובסקי, גיפיוס וסולוגוב. משפט כמו '... בתוך החשיכה האיומה השרויה על חיי יהודי פולין – וגליציה ביחוד – בתוך קורי־העכביש הנאלחים אשר יפרשו על ההמון היהודי הרביים והצדיקים' ... (ג 662) משקף יפה את המיזוג של תמונות מעולם המחשבה של ההשכלה ('חשיכה') ושל הדקאדנס ('קורי עכביש נאלחים').

ברנר (וכמוהו סופרים אחרים בני תקופתו) הביא אתו לארץ־ישראל את דפוסי המחשבה והרגש שנוצרו במסגרת הדקאדנס האירופי ושאותם קלט בנעוריו, והם קבעו את תגובותיו על רשמי המציאות בארץ החדשה. ברנר מתרעם אמנם על הסופר היידי ל"ע מילר, שבספרו נייע און אלטע פאלסטינע הגדיר את ארץ ישראל כ'דעקאדענטקע' (ד 996), אך הוא עצמו מוצא בירושלים חיי כלכלה רקובים, חיי בטלה, מציאות המעוררת 'גועל אין קץ' (ד 1006). הגועל, תגובתו האופיינית של הדקאדנט ביחס למציאות החברתית, שונה בתכלית מהעמדה השלילית הביקורתית, שאותה תבע ברנר מהסופר.

ברנר חוזר ומגדיר את המציאות היהודית כמציאות מטושטשת, מציאות שאיבדה את צורתה, מציאות מעורפלת. תפיסה כזו של המציאות כעולם של צללים, חסר ממשות או בייקטיבית, מאפיינת את ההיבט האפיסטמולוגי של מחשבת הדקאדנס, ואין זה מקרה שהצללים הם מוטיב חוזר בספרות האירופית והעברית בתקופת מעבר המאות. מדבריו של ברנר אפשר להבין, שמצבה המטושטש של המציאות היהודית מהווה מכשול בדרכו של סופר עברי המבקש לכתוב ספרות ריאליסטית על פי הפואטיקה של בילינסקי, זו התובעת עיצוב של 'טיפוסים' המייצגים תופעות לאומיות קולקטיביות קבועות ו'בולטות'. ברנר מציין גם, שכיום כל אדם ואדם הוא עולם בפני עצמו, ולא חלק מקולקטיב בעל תכונות משותפות, ולכן כיום אין מקום בספרות העברית ליצירות עממיות המתארות את החיים המיוחדים לעם היהודי, שהרי אין יותר חיים כאלה 'בעלי צורה קבועה'. שיקופה הספרותי של המציאות הזו מהווה, לדבריו, הצדקה או לפחות הסבר ל'ספרות הצעירה' שיש בה הרבה 'סתומות', גיבוריה אינם טיפוסים אלא כל אחד עולם בפני עצמו (ג 315–316).

על בסיס תפיסה זו, שלפיה פיתח העם היהודי בשנים האחרונות נטייה לחיות חיים דקאדנטיים, יוצא ברנר נגד לחובר בדברים שיש בהם כדי להגן על הלגיטימיות של ספרות עברית דקאדנטית. לחובר פרסם בקובץ ספרות, ד (1910) מאמר בשם 'עם שקיעת החמה' ובו הוא קובל על כי 'הכל שרים לשקיעה, ואין מי שחלי ומרגיש באור החיים השופע ...'. ברנר מצדיק תחילה את עצם הזכות של האמנות לתת ביטוי גם למשבר, לייאוש ולהרגשת האין-מוצא. 'גם לשירת ... "הקרקע הנשמט מתחת כפות הרגליים" יש הזכות המלאה להתבטא.' על התביעה של לחובר לספרות עברית המשקפת את אור החיים השופע עונה ברנר: 'כלום יש שמי טוהר לספרות גיטואית? ...' (ג 410–411). הוא מפתח תיאוריה, שלפיה 'אמירת הן לחיים' היא אפשרית רק בספרות היונקת את חיותה מארץ מולדת. לדעתו אפילו בסיפורי מופאסאן ובמחזות של מטרלינק (שיש בהם גם יסודות דקאדנטיים) יש אותו ה'הן' התלוי בשמי המולדת. ואילו אצלנו – הדת היתה ארץ מולדת לספרות העברית הישנה, אך 'הספרות העברית החדשה, החילונית, חסרה ארץ מולדת לגמרי, ועד שיקום דור של בעלי עבודה יהודית טבעית בשובנו הקטן, הארץ-ישראלי ... [תהיה] ספרותנו הכואבה נזונה רק מן הגעגועים לאי-האפשרות, מן החסר ... מן הריקנות' (ג 410–411). מוכן שברנר אינו מתכוון כאן לספרות המטפחת את פולחן 'הגעגועים לאי-האפשרות', אלא לספרות הנמצאת על גבול הדקאדנס, אך אינה עוברת אותו.

באותו מקום הוא מצדיק גם את תכונותיה הצורניות המודרניות של ספרות שאינה מייצגת צורות חיים קבועות, 'אלא חתיכות צפות, שאינן ניתנות בשום אופן לעשות מהן תמונה ממושכת וכוללת'. אמת המציאות משתקפת ביצירות אלה 'בתמונות הקטנות, הניתנות קרעים-קרעים, נטפים-נטפים ...' (ג 411). אין ספק שברנר חושב כאן גם על יצירותיו שלו, שבהן אפשר למצוא התבטאויות רבות, המפתחות את אותה אפולוגטיקה שנעשתה לפואטיקה. אמונתו של ברנר באפשרות של ספרות לאומית 'בריא' היתה מבוססת על התקווה המשכילית, שהדקאדנס היהודי הוא תוצאה של נסיבות חיצוניות, של חיי הגטו, ואילו בארץ-ישראל ייווצרו, בעקבות שינוי התנאים החיצוניים, גם חיי רוח בריאים וספרות בריאה. אמונה זו עברה משבר עמוק בארץ-ישראל. מאלף הדבר, שההתבטאויות הפובליציסטיות הביקורתיות של ברנר בנושא הדקאדנס בספרות הולכות ופוחתות החל משנת עלייתו לארץ ב-1909, ונעלמות לגמרי בסביבות מלחמת העולם הראשונה. תפיסת המציאות כעולם של דקאדנס, שברנר קיווה להשתחרר ממנה בארץ-ישראל, לא רק שלא נעלמה ביצירות שנכתבו בארץ, אלא התעמקה וקיבלה ממדים יותר טוטאליים ויותר מפחידים.

3. תפיסת הדקאדנס ועיצובו ביצירתו הספרותית של ברנר שנכתבה בחוץ-לארץ

בסיפורים שנכתבו עד 1909, שנת עלייתו של ברנר לארץ, מצויות דמויות משנה אחדות של דקאדנטים או, ליתר דיוק, של אינטליגנטים יהודים שאימצו את ה'פזוה' הדקאדנטית, שמאפייניה הם חולניות, ספקנות, שעמום, התאכנות הרגש, פסימיזם, כידוד וריקנות, התייחסות צינית לרגשות רומנטיים ולאומיים. ברנר רואה בגילויים אלה לא יותר ממסכה אופנתית, המכסה על תכונות האופי האמיתיות של

תפיסתו של ברנר את מושג הדקאדנס

הדקאדנט, שהן אגואיזם ונרקיסזם, חוסר מוסריות, פחדנות, ציניות, קטנוניות, ולעתים – רומנטיזם חסר תקנה.

הסטודנט לרפואת שיניים פיסמן ב'בחורף' הוא 'בחור ... ידוע־חולי ומתהדר בחוליו, מקונן תמיד על החיים והסביבה שאכלוהו וחושב את עצמו לספקן גדול' (א 190–191). דבריו נשמעים כמו פרודיה על ספרות הדקאדנס: 'אח, השעמום, – זהו דבר נורא, איום מאד. אין כל מזור ותרופה. תופס אתה? אין רשמים, אין חיים; אין כל תחבולה להפיג ...' וכו' (א 191). וירמיה מעיר, שלמרות כל קובלנותיו פיסמן מרויח לא רע מעקירת שיניים (שם).

שניסר ב'מסביב לנקודה' חושב את עצמו לפסימיסטן, אך יודע שאינו יכול להפסיק להיות רומנטיקן. זהו משכיל עברי המופיע יום יום בספרייה. 'בא זה לשם וכולו אומר הכרת תודה לעצמו על בואו הלום... רואים אתם בחוש עד כמה הוא עומד למעלה מכל הזרמים והרוחות המנשבות... כל פניו עם חטמו העבה והמעוקם עומדים ומתלוננים: ריקה התבל ...' (א 495). מתברר, שמאחורי שניסר עומדת שערורייה קטנה: הוא הכניס להריון איזו נערה כפרית, נאלץ לשאת אותה ואחר כך היכה וגירש אותה, ועתה הוא גר בבית אמו האלמנה וכדי להימלט ממבטי עיניה הוא בורח לספרייה, כאן הוא מודיע לכול –

כי 'יש אנשים המתים ברומאנטיותם, והוא, שניסר, במעמקיו, סוף־סוף אחד מהם ...'.

ותדשה זו שניסר מגלה בקול של 'נגזרה הגזירה'. העולם הלא חושב אותו לפסימיסט שאין לו תקנה, ופסימיסט אשר אין לו תקנה הוא באמת, אלא מה יעשה – והעולם טועה על פי דרכו, מה יעשה וגזירה נגזרה עליו לבלתי היות פסימיסט מוחלט במעמקיו, מה יעשה והוא, שניסר האומלל, הנהו, סוף־סוף רומאנטיקן [הדגשה במקור] ... אסון הוא [א 495–496].

קיטין, העומד במרכז הסיפור 'בינו לבינו' (1907), חי בתוך 'ההמשך הארוך וה'בִּזְמַסְלִינִי' [חסר משמעות, חסר טעם] (קיטין ידע רק רוסית) (א 705), וכשהוא מאבד את משרתו 'הדלה והמשעממת' הוא מחליט להתאבד, אלא שאינו מוצא בתוכו כוח לבצע את המשימה.

גיבור הרשימה 'נכא רוח' (1906) חוזר מהקונגרס שאכזב¹⁶ ומציין בשביעות רצון: 'נבואתי נתקיימה.' הוא מצהיר בגאווה שהוא פסימיסט, מספר שהחליט להסתלק מחיי החברה ו'לשבוע "מר הבדידות"' (א 699–700), מתגאה בכך שהוא אגואיסט וממליץ על אגואיזם לכול. 'בתור בן אדם מודרני' הוא 'מתייחס בסקפטיציזם אבסולוטי אל כל מיני הרגשות הרומאנטיים' ('הלא על כך אינני ציוני־ציון, תה־תה־תה!'), ובאותה הזדמנות מדבר בציניות על האהבה ולועג לרעיון הפרוגרס (א 701). סימנו של הדקאדנט הוא הנפנוף הנהנתני בפסימיזם, שאיננו ייאוש אמיתי.

בדמויות אלה ניסה ברנר לממש את תביעתו שהופנתה כלפי ספרות זמנו, לעצב את דמות הדקאדנט או הפסוודו־דקאדנט היהודי מנקודת מבט ביקורתית־סאטירית. במרכז הביקורת של ברנר על הדקאדנט היהודי עומדת ההאשמה, שהפוזת האופנתית אינה אלא מסווה נוח לאגואיזם קטנוני האופייני לבורגני־הזעיר ולהשתמטות פחדנית מפעולה למען הכלל והחברה. האשמות כאלה הופנו ברוסיה כלפי הדקאדנטים מפי

סופרים ומבקרים שדגלו בריאליזם (טולסטוי, גורקי, ונגרוב), מפי מנהיגי המהפכה (לנין) וגם מפיהם של סופרים שנחשבו לדקאדנטים ולסימבוליסטים והיו ערים לסכנה שבהינתקות ממגע עם הזולת והחברה (גיפיוס, ויאצ'סלב איוונוב).

חיימוביץ' ב' בחורף' מנסח זאת כך: 'הפחדנים, המכסים את מורך-לבם במסווה של ספקנות ונקרנות, מה קטנים ושפלים הם! הם שוכחים את צער הרבים ומטפלים רק בהם בעצמם, בניתוח הרגשותיהם הפעוטות, מבלי שינסו להילחם בעד זכויותיהם' (א 186). הדקאדנט היהודי משתייך ל'בורז'אזיה' היהודית, הוא דואג לרוח ההמון ושוכח את צרותיו הכלכליות הממשיות, הוא 'אינדיבידואליסט' ועל כן 'אגואיסט' (א 184 – 185). בשיחות בין הצעירים היהודים המשכילים, שבהן עולים הנושאים והמושגים המעסיקים אותם, בולט השימוש במונח 'אגואיזם' כחלק מהז'רגון של האינטלקטואל(ית) המצוי(ה).¹⁷ האגואיזם היה יסוד מרכזי בחבילת המאפיינים של מושג הדקאדנס ברוסיה, וברנר אכן מציג אותו מפי גיבורו כנגזר מהפסימיזם של מי שחושב את עצמו לבן אדם מודרני: 'פסימיסט הנני יותר מדי להאמין באלטרואיזמוס ובשטותים כיוצא באלו' (א 701). נחוץ להעיר כאן, שברנר עצמו כתב ב־1910: 'האדם וכמו כן העם, דואג לצרכיו, צריך לדאוג לצרכיו, ובהכרח ידאג לצרכיו – רק לצרכיו' (ג 400), הכרזה הנשמעת כהכרה באגואיזם כדחף אנושי ראשוני.

ביצירותיו המוקדמות של ברנר לא רק דמויות משנה המוצגות באור ביקורתי ונלעג, אלא גם דמויות ראשיות, המעוצבות בנימת הזדהות ברורה, נושאות את חותם הדקאדנס: פסימיזם, אפאטיה, הסתגרות והתנתקות מהמציאות, התקררות הרגשות, עולם פנימי מטושטש, גועל מאחרים ומעצמו, מזוכיזם, נטיות לשיגעון ומשיכה להתאבדות. עם כל הביקורת שמעוררת החוויה הדקאדנטית, בעיקר בגיבור עצמו, דווקא היא מייצגת את הכוחות הסמויים השולטים במציאות שבה הוא חי. הסיפורים המוקדמים של ברנר עומדים בסימן ההתמודדות המחשבתית של המחבר ושל הגיבור עם אבדן האמונה ברעיון הפרוגרס, כלומר באפשרות השינוי החיובי במציאות החברתית או האנושית. הדקאדנס כמושג היסטוריוסופי צמח מתוך אותה הכפירה בתפיסה הפוזיטיביסטית הגורסת שהחברה והפרט מסוגלים לממש את הקידמה, כמו גם בתפיסה הרומנטית, שלפיה חזרה לשורשים היא דרך לרענון חיי הפרט והחברה. ב'בחורף' (1903), בשיחה בין פיסמן לקליינשטיין מובעת באוזני ירמיהו הדעה ש'... האדם לעולם אדם הוא... החיים שבים, סוף-סוף, לסדרם הקודם' (א 192). והוא ממשיך ומהרהר בפלצות: '... והחיים נמשכים, נמשכים, נמשכים – – – לעולם, עד אין קץ... נורא! לא – – –' (א 193). 'שמה', 'פעמיים' ו'הנדיל' (שלושתם נדפסו לראשונה בשנת תרס"ד) מסתיימים בהתפכחות מהאשליה, שהדברים ניתנים להשתנות ביסודם עם שינוי הזמן או המקום. במרכזם עומדת חוויית המונוטוניות המייאשת. 'פעמיים' פותח בתיאור השיממון ב'חדר' ומסיים בשיבתו של הילד-הגיבור ל'חדר', לאותו שעמום. גם סיום הרומן 'מסביב לנקודה' מדגיש את הנצחיות של חוסר השינוי: 'תמה הגסיסה... וככה לעולם, לעולם ועד, לנצח-נצחים' (א 540). הסיפור הקצר 'העשית העשנה' מוביל לרעיון שהמציאות מקולקלת ומבאישה מיסודה ואינה ניתנת לשיפור. האישה שנעזבה ברוסיה בידי בעלה מתייאשת מלתקן עשית עשנה, והיא מנסחת לעצמה את המצב במושגים ההולמים את דפוסי המחשבה של מי שגדל

בתרבות יהודית:

גזירה...

והיא מבינה, שהכל גזירה, גזר־דין, שהעששית גזר־דין, העשן המחניק גזר־דין, גזירה מן השמים. הכל היה טוב ועלול לתיקון אילמלא העששית, אילמלא הגזירה. ... אבל אין תיקון, אין תיקון למנורה. אין מנוס ממנה. היא תעמוד נצח על אדן־החלון, תעמוד ותעשן [ב 848].

בסיפוריו המוקדמים של ברנר הווי החיים היהודי מופיע כתמונת מציאות עכורה, מעורפלת מטושטשת ונוזלת. בתמונה מופיעים צללים, 'אור כהה', אבק ואד.¹⁸ במקביל מופיעים תיאורי נוף, מצבי נפש ואווירה חברתית מטושטשים ועכורים.¹⁹ הפתיחה של הסיפור 'בנשף' (1900) יכולה להדגים את נטייתו של ברנר המוקדם לייחס במקביל ערפל, קיפאון ושממה למזג האוויר, למצבו הנפשי של הגיבור ולמצב העם הגלות:

יום חורף מעונן לפנות ערב. השמש לא נראתה כל היום. היקום מכוסה בערפל אמוץ, קריר וכבד. אור היום הקצר הולך הלוך וחשוך, עוד מעט וייכחד כלה, ותחתיו יבוא ליל־שבת אפל, איום וארוך כגלות היהודים, קר כקרח הנורא, אשר בלבות בני האדם, ושם כשיממת העם הנודד בגויים [א 47].

תמונת המרחב בסיפורים אלה היא לרוב החדר הסגור, ובו מופיעים העכביש (שממית) והחתול, צמד הדיירים הסמליים הטיפוסיים של פנים החדר שיושביו שרויים באווירת דקאדנס,²⁰ ואליהם מצטרף הזכוכי קצוץ הכנפיים.²¹ ריקבון הוא מוטיב חוזר, המופיע בעיקר כמטאפורה לרגשות מכוערים²² או למצב העם בגלות.²³ מדובר לעתים בנשימה אחת על הריקבון ועל השיממון, השעמום והשממה השולטים בחיי הפרט ובחיי הכלל היהודיים.²⁴ שעמום וריקבון הם גם נושאי שיחה של אינטליגנטים יהודים צעירים (א 198). למוטיבים של הזוהמה והריקבון ושל השיממון מצטרפים המוטיבים של הקיפאון²⁵ ושל הביצה²⁶ המדגישים את ההילכדות במצב שאין סיכוי לשנותו. הגועל הוא מרכיב קבוע בהתייחסות של המספר למציאות המתוארת על ידו. אפילו מים חיים יכולים לעורר בגיבור המספר 'גועל נפש' (א 613). ההוויה היהודית המתוארת בסיפורים אלה היא לא רק חולה וגוססת, אלא גם מעוותת ופאתולוגית, והאי־נורמליות אינה רק תוצאה של תנאים כלכליים ירודים. היא מופיעה לא רק בשכבות הנמוכות אלא גם בשכבת המשכילים והאמידים יחסית, כפי שמגדיר זאת חיימוביץ' ב'בחורף': 'אינך יודע כראוי את כל אי־הנורמליות האכזריה שבסדר הבורג'ואזי ורוחו' (א 173). ברנר מתאר שנאת אם לתינוקה ורצונה להרוג אותו ('בליל קיץ'), מצב שעל גבול הטירוף ('נדודים'), שנאת אב לבנו ('בחורף', א 222), תשוקת עבודה חולנית (א 144) ו'זעזוע עצבים' (א 100, 170) של אנשים בעלי מערכת עצבים חולנית.

ברנר אף מציג את המשיכה הלא־רציונלית של בחורים צעירים ל'עונג לא־טבעי' (א 199). המוטיבציות של הגיבורים הן לעיתים פרדוקסליות, והפרדוקס הפסיכולוגי העיקרי הוא ההתענגות המזוכיסטית על היסורים (א 190, 210, 371). הגיבורים מגלים את הפנים הלא־רומנטיות, הביולוגיות גרידא, של האהבה ושל

האישה. רגש המשיכה של ירמיה פיארמן לעלמה אינו ראוי לדעתו להיקרא בשם אהבה: 'מפני מה משתמשים בכלל במלה הנאצלה והיקרה הזאת לאותו הרגש שגבר [ההדגשה במקור] מרגיש אל איזו עלמה, לו גם יהיה רגש המשיכה הזה חזק, יוצר, מורכב, ולא תאווה ערומה ומשעבדת בלבד?' (א 170). 'יתר על כן: מתגלים פניהן האכזריים והמרושעים של הנשים, ודווקא על סמך עדותה של אישה (רבקה לרנר, בדיבור משולב): '... אני, פיארמן, איני יודע כראוי מה טיבן של הנשים. איני יודע את רוב קנאתן, שנאתן, אכזריותן, שפלותן, קטנותן...' (א 264–265).

מאלף ביותר להבנת המפגש של ברנר עם הדקאדנס הוא הקטע מ'בחורף', שבו ירמיה מספר על ההתפכחות שלו מהשקפת העולם הטולסטויאנית מפרספקטיבה של מי שכבר התפכח ואימץ השקפות דקאדנטיות: באותם ימים אמנם ראה 'את אירופה החולה, המעוקשה, הרשעה, האומללה, הנמקה בעוונותיה...' אך האמין שטולסטוי מראה לחברה דרך 'לקנות את השלמות הגמורה'. זה היה לפני ש'התנגשתי עדיין עם אותן העובדות, העומדות וצועקות: "מעוות לא יוכל לתקון"'. כך אומר המספר ממרחק הזמן. באותה עת 'הרע המקורי [כך!] עוד היה, כאמור, זר לי. ... שמע מינה, שההויה בכלל היא דבר אכזרי מאד, דבר נבער ובהמי, והמכירים את אכזריותה ובהמיותה של ההויה הם החולים, בעלי-המום, שלהם אין באמת כל חשבון לחיות...' (א 174–175). המודעות החדשה של ירמיה כוללת את הנחות היסוד המטאפיזיות של הדקאדנס. הוא מודע גם לסתירה בין רעיון הדקאדנס לבין האמונה בסיכויי התחייה הלאומית, ומכאן הקונפליקט שבו הוא שרוי. דעתו נתונה בעת ובעונה אחת גם לשאלת ההיסטוריה הטראגית של עמו, 'התעוררותו לתחיה ואפשרות-גאולתו ופדות-נפשו' וסיכויי התחייה של הספרות העברית (א 176), והוא מתייסר בשל 'הניגודים הנסתרים' בין שתי ההשקפות הסותרות (א 177).

ב'בחורף' מנסח חיימוביץ את הקונפליקט הזה שבו היה נתון ברנר וספרות התחייה כולה: 'אה, הפסימיזמוס – זהו דבר מעניין: לכתוב עברית ולהיות פסימיסט' (א 187–188). המודעות לניגודים הללו מלווה את ברנר לאורך כל יצירתו, גם זו שנכתבה בארץ. הוא חוזר ומתאר בסיפוריו מצבים נפשיים של 'אוש שחור' (א 179) ושל 'פסימיזמוס' (א 183, 187), אך חשוב להדגיש שאין הוא רואה בהם את המצב הקיומי הבלבדי.

4. 'דקאדנס' ביצירות שנכתבו בארץ

'פה צריך לשכוח כל החכמות משם ולהתחיל הכל מחדש. פה הכל התחלה' (ב 1153), אומר משה-אהרון ב'בין מים למים'. ואולם אותה היווכחות בחוסר הסיכוי לרענן את החיים על ידי שינוי מקום ותנאים, שהיתה נושא סיפוריו המוקדמים של ברנר, והיא-היא הבסיס העמוק ביותר של תפיסת העולם הדקאדנטית, חוזרת ומופיעה בסיפורי ארץ-ישראל. ביצירות שנכתבו בארץ-ישראל ברנר ממשיך לתאר הרגשת עולם דקאדנטית ותפיסת מציאות חברתית דקאדנטית, הדקאדנס הארץ-ישראלי צומח מתוך אדמת הארץ, בקרב הנוער העברי הגדל על אדמתו. הוא המשך של הדקאדנס היהודי הגלותי, ולעתים גילויי האירופיים-המקוריים הם יותר מובהקים.

בסיפור בעל הכותרת האירונית 'מהתחלה'²⁷ נאמר על יעל: 'יעל הולכת ונעשית דקאדנטית, מבלי שתדע את מציאות המלה הזאת' (ב 1795). הנערה הגדלה בארץ מתנתקת מהמציאות, חיה וכותבת חלומות. '... אין לה חיים, רק חלומות, קטעים, שברים' (ב 1796). היא מאמצת 'צחוק בלתי טבעי' וגינונים תיאטראליים, נעשית עצבנית, משועממת ונרקסיסטית, היא מאבדת את משמעות החיים, נהנית להתחפש לגבר ונסחפת להוללות ולעגבנות, מתעניינת בהבדל המדויק בין המלים 'צער' ו'גון', תופסת כל מלה כסמל, וכיוצא באלו – סימנים מובהקים של דקאדנס. גם בני הנוער האחרים בסיפור זה נמשכים דווקא אחר ספרות 'חלאה' (ב 1779), המעוררת את הגירווי המיני, ובעיקר אחר 'פשיבישבסקי והמספרים הרוסים שלאחר שנת 1905' (שם), והם עצמם מאמצים את ה'פזזה' הדקאדנטית (כך דרורי, ב 1797), שוקעים ב'מרה שחורה' (כך בן-ציון, ב 1799) ומזדהים עם גיבורי 'הצללים' של פיארברג ו'עורבא פרח' של ברדיצ'בסקי (כך נחמה, ב 1783–1784, ויעל, ב 1792). ב'בין מים למים' אומר אהרון על הנוער הגדל בארץ: 'תמיד חולמים, תמיד מלאים געגועים על איזה גן-עדן התחתון בפריז או בברזיליה – ... עצובים... מתגעגעים... ריקים... כל דבר אינו ממלא את נפשם... שואפים, נמשכים לתענוגי עולם אחר, עולם רחוק... ובאמת אין להם צורך בשום דבר ואינם מוכשרים לשום דבר...' (ב 1151–1152). לדבריו החלוצים 'הביאו אתם הלום את הגלות, את הנפש הגלותית הרצוצה' (ב 1153). הוא עצמו, עם תנועותיו 'של חלוש עצבים המחזיק עצמו לגיבור', הוא קריקטורה של האשליה, שהתנאים בארץ ישנו את התכונות היהודיות הגנטיות. על הפועלים העברים במושבה אומר גיבור 'מכאן ומכאן': '... עבודה איתנית, פשוטה, טבעית, של אנשים חיים לא נלמד כבר. ציצים מלאכותיים [הדגשה במקור] לא יעשו פירות' (ב 1325). ועל הדור הגדל בארץ הוא מהרהר: 'הדור הגדל עושה רושם של גידול מלאכותי וחולני' (ב 1377).

בתיאורי דמויות הדקאדנטים בסיפורים שנכתבו בחוץ-לארץ מופיעה העמדת הפנים וה'פזזה', אך לדמויות הדקאדנטים בארץ-ישראל ברנר מייחס בפירוש את המלאכותיות. נראה שתוך כדי היכרות מתעמקת עם ספרות הדקאדנס האירופית ברנר הוסיף גם את יסוד המלאכותיות, שהיה יסוד ראשי באסתטיקה של הדקאדנס המערב-אירופי, בעיקר הצרפתי והאנגלי, ואילו בסיפורים שנכתבו בחוץ-לארץ נקט שימוש שהיה פופולרי במזרח-אירופה, שהדגיש יותר את היסודות של הניוון הפיסי והמוסרי.

בסיפורים שנכתבו בחוץ-לארץ לא נזכרת במפורש המלה 'דקאדנס'. היא מופיעה רק בסיפורי הארץ-ישראליים של ברנר. ב'מכאן ומכאן'²⁸ לפידות דורש מהגיבור-הכותב '... לכתוב דברים רעננים, בריאים ... בלי חולניות, בלי דיקאדנס' [ההדגשה אינה במקור]. הוא טוען כנגד הגיבור (ובמובלע – כלפי כל הספרות העברית הנוצרת בארץ), שאין להסתפק ב'פיליטונים', 'קטעים', אלא לשאוף ליצירות גדולות היכולות להתחרות עם ספרות העולם. הקשר בין כתיבה חולנית-דקאדנטית לבין 'הצורות הקטנות' של הפרוזה אינו מקרי: עקרון הפרגמנטריות והז'אנר של ה'רשימה' לסוגיה נחשבו לביטוייה הצורניים האופייניים של ספרות דקאדנטית.²⁹ מדבריו של לפידות באותו הקשר עולה, שבספרותנו, כמו

בחיינו, שולט אין־אונים חולני, שמקורו הוא השיממון, ו'התרופה היחידה היא העבודה, זו תצילני משיממון נפשי, ואז אוכל גם ליצור' (ב 1365–1366; הדברים מובאים בדיבור משולב).³⁰ לפידות עצמו נאבק בגבורה רבה כדי להגשים את חזונו. גם לאחר רצח בנו ומות נכדו – שני האסונות הם תוצאה של תנאי החיים בארץ – הוא 'נלחם באפאטיה החיצונית, אבל כל קרביו היו כמו הלומים; כל העניין היה כמו מטושטש, כמו לא מבורר כל צורכו לחושיו הפנימיים' (ב 1436–1437), והוא נכנע לבסוף לבדידות, לריקנות ולאי־מוצא, סימני החולי שנגדו נלחם כל חייו, ואשר שורשיו נעוצים באותה קרקע שממנה צמחה חוויית הדקאדנס האירופי.

תיאורי הדקאדנס ב'מכאן ומכאן' ו'מהתחלה', מצביעים על השבר העקרוני שעבר על תפיסתו הפואטית של ברנר בארץ־ישראל: לאחר שוויתר על הטענה שהדקאדנס בנוסחו האירופי אינו קיים בחיים היהודיים, עבר להשקפה שהדקאדנס בספרות העברית הוא תוצאה של תנאי החיים בגלות, וטיפח את התקווה, שחיים של עבודה בארץ־ישראל הם שיהפכו את ספרותנו לספרות בריאה, המבטאת את הוויית התחייה. והנה ההתנסויות בארץ העלו בו את ההתרשמות, שבמציאות הארץ־ישראלית, בירושלים, ביפו, במושבות ובקבוצות, מתקיים לא רק הריקבון החולני הגלוי אלא גם הדקאדנס בנוסחו האירופי – הקליל, המגונדר והמושחת. יתר על כן: הניוול וההתנוונות קיימים לא רק ביישוב היהודי אלא גם 'עם־הארץ', הערבים, הוא קולטורה עתיקה שהתנוולה ('מכאן ומכאן', ב 1412). ירושלים מתוארת ב'בין מים למים' כעיר '...השקועה, כקופת תולעים, באשפת הבטלה, בבאשת אי־החליפה ואי־התמורה ...' (ב 1196).

דווקא בארץ־ישראל ברנר מצייר תמונת מציאות הכוללת סממני דקאדנס מובהקים ומודעים, זאת לעומת החדירה החלקית, והפחות מודעת כנראה, של החוויה הדקאדנטית ליצירתו המוקדמת, בלי להפסיק את ההתקוממות האידיאולוגית שלו כנגד הכניעה לדקאדנס ובלי לוותר על אמונתו בחוויה הקיומית של רצון החיים. מכל דמויות הדקאדנטים שיצר ברנר הדמות הקרובה ביותר לדזסאנט של הויסמאנס, המודל של דמות הדקאדנט, היא זו של דוד יפה מ'בין מים למים', הסיפור הראשון של ברנר המתאר את המציאות בארץ. יפה מוצג כ'משורר בפרוזה', הז'אנר שטופח בידי הסימבוליזם בעקבות הפואמות הקטנות בפרוזה של בודלר. דיוקנו מטופח אך מעיד על ניוון החיוניות והגבריות: שפתיים דקות '... לא תאותניות ביותר. שפמו קלוש, אבל נאה' (ב 1161). יפה '... ידע נשים הרבה, עד כי כולן היו לו לזרא ...' (ב 1175). הוא מתייחס אל הנשים האוהבות אותו ב'יחס פסיבי' (ב 1204). על האהבה הוא אומר: 'בכלל אין אהבה... אצל אנשים כמוני אין אהבה... אצל אנשים כמוני יש משחק...', ולהלן: '– יש שהאוהב אוהב לענות, לגרום ייסורים מתוך אהבה...' (ב 1206). הוא לועג לאנשים מוסריים ואומר שהם 'מסתפקים במועט ...' (ב 1204).

על יפה אומרים שני המורים מהמושבה: 'משורר־התחיה איננו... הוא איננו אפילו משורר לאומי... הוא גלתי מכף־רגלו ועד ראשו...' (ב 1208). יפה הוא נטע זר בארץ־ישראל, כמוהו כדיאספורין מ'מכאן ומכאן' (כפי שמעיד עליו שמו). ואולם מ'מכאן ומכאן' ברנר מרחיק לכת ומעמיד תקבולת בין הוויית הדקאדנס היהודי

באירופה לבין ההוויה החלוצית בארץ־ישראל. הגיבור הכותב מגלה את הדמיון בין מצבו של דיאספורין על האנייה שבה הוא יורד מהארץ לבין עצמו, השוכב וקודח בבית החולים, בין מכתבו של דיאספורין לבין 'הרשימות' שהוא כותב, ובכלל: '... הוא, אני – למאי נפקא מינה?' (ב 1275).

ואמנם גיבור 'מכאן ומכאן', שהוא רק בן עשרים ותשע, מרגיש את עצמו, כמו גיבורי פיארברג, יהודי חולה וזקן גם יחד (ב 1268), וכמוהו בן־דמותו, אובד עצות, הסובל מזקנה שלפני זמנה (ב 1391–1392). זהו הסימן הפיסיוולוגי של התנוונות, המסמלת את מצבה הפגום־ללא־תקנה של ההוויה היהודית בכללה: 'גוף פגום. מחלה ממארת. הויה פגומה' (ב 1316). המחלה הסמלית של גיבור 'מכאן ומכאן' גם היא חסרת תקנה: 'ככה, חולה, אשכב עד עולם – – –!!', הוא כותב. הוא חי בייאוש, מלנכוליה, שעמום, אפאטיה וגועל.³¹ החיים בכלל היו לו לזרא. בפרוורסיה הטיפוסית לדקאדנט הוא מתעב במיוחד דווקא את הדברים שאליהם הוא נמשך: '... מתעב אני גם את זה שאני נכסף לו' (ב 1318). התנהגויות פתולוגיות תופסות מקום בולט יותר ויותר בסיפורי ארץ־ישראל של ברנר, ובייחוד ב'שכול וכישלון'. פרשת מותה של מרים בשל סיכה שהיא דוקרת בה את ידה, ללא כל סיבה נראית לעין, גם היא החרפה של תיאור נטיות מזוכיסטיות כפי שהופיעו בסיפורים קודמים.

הגיבור של 'מכאן ומכאן' חש כי 'בי ישנו המוות ...' (ב 1350), והכרתו בכלל אינה מסוגלת לגעת בחיים: 'כן, עלי להודות: הפרוצס הכללי של כל מה שאנו מכנים בשם "חיים" אינו מחוור לי, אינו נתפס בהכרתי, אינו מוקף ממני. עצם־המהות משתמט ממני, פורח ממני ...' (ב 1354).

בקטע ה'מוקדש להקורא בעצמו', שבו מנסה הגיבור לתת למצבו עיצוב אמנותי, החיים מצוירים בתמונה הסמלית של דרך סלעים ובוץ, שביל מלא נטיות 'אסורות וכעורות', שבה הגיבור נוהג בעגלה המידרדרת במורד, והוא 'מפקיר את עצמי ואותם'. בקטע הקצר חוזרת ונשנית המלה 'מורד', והוא מסתיים במשפט: 'כי בנוגע למורד כשהוא לעצמו – מפניו, דוקא, אין מה לירוא, אחא: בין כך וכך – אין ממנו מנוס' (ב 1355–1356). מצבה של ההוויה החלוצית בכללה כפי שהוא מתואר בסיום של 'מכאן ומכאן' הוא הוויה של רעננות תלויה על בלימה, הבלימה שבה עלולה הוויית הרעננות הזו לשקוע בכל רגע היא הוויית הדקאדנס במובנה הרחב של המלה (לא במובן היותר צר שבו השתמש ברנר עצמו במונח), וזו מתגלה לא רק בעיצוב הדמויות אלא גם בהיגדים על המצב בכללו.

ברנר חוזר כאן, לכאורה, על אותם מוטיבים של חוסר סיכוי לשנות את המציאות ושל הימשכות אל האבדון ואל המוות, מוטיבים המצויים ביצירותיו שנכתבו בגלות. אך העובדה שחוויות אלה מיוחסות לחלוץ העברי משווה להן ממדים חריפים יותר, פרדוקסליים יותר. ניתוקה של חוויית הדקאדנס מתנאים חיצוניים וחברתיים והצמדתה לתכונות פסיכופיסיות של האישיות הנוירוטית, שאינה מסוגלת להשתנות במקום החדש, מעמידים תמונה הרבה יותר פסימית ומייאשת של המצב הלאומי. גם המוטיב של האכזריות או של 'הרוע המקורי' מוחרף ביצירות הארץ־ישראליות, שכן הוא מועבר מיחסים אנושיים ומשפחתיים אל הטבע בעצמו. הטבע בסיפורים הקודמים הוא עכור, קודר, מטושטש, אך לא אכזרי. ברנר בוחר לסיים את

הסיפור 'בין מים למים' בתמונה של תרנגולת המטיילת עם אפרוחיה ועם 'תרנגול – בעלה'. אחד האפרוחים מוצא גרגיר גדול מדי ואינו יכול לבלוע אותו. האפרוחים האחרים מתנפלים ומנסים 'לשלוף את הטרף מפי אחיהם'. לבסוף ניגש התרנגול 'בגאון תרנגולים' ותוקע את חרטומו בגרגיר. התרנגולת רק מדברת אל עצמה. והמספר מעיר: 'בעלמא... בעלמא... אפילו לא מקצת סמל... אפילו לא סמל משהו...'. (ב 1225). 'ב'שכול וכישלון' יחזקאל אומר במפורש: 'הטבע אכזר הוא, שור בעטן הוא, ידרוס ולא יחמול...'. (ב 1622).

יצירתו של יפה, 'המנגינות הכחולות' מובאת ב'מכאן ומכאן' בצורת פארודיה על הכתיבה האימפרסיוניסטית, שברנר תיעב אותה (ב 1137–1138). הכותרת היא סינאסתזה, הפיגורה שהפכה ל'סמל המסחרי' של סגנון הדקאדנס. הטקסט עמוס לעייפה חזרות על המלה 'כחלחל', קריקטורה על השימוש בצבע כלייטמוטיב סמלי, שהיה מקובל בפרוזה שירית סימבוליסטית.³² הכחול, סמל הגעגועים הרומנטיים (גם ביצירות בתקופת מעבר המאות),³³ מופיע דווקא כ'כחלחל', הגוון המטושטש של הכחול, והופעותיו הצפופות יוצרות תקבולת מבטלת-ניגודים בין השמים, השמיכה, עיני היונים והאהובה. המשפט '... נחבא ממני ארג היער הנפלא – ויהיה רק מוחש לי, מוחש...'. (הדגשות במקור, ב 1138) רומז על המגמה האימפרסיוניסטית להתרכז בתיאור רשמי חושים תוך הימנעות מכוונת מהבנת משמעותם. הפואמה בפרוזה שאהודה קוראת מסתיימת באווירה של גירוי חושני-ארוטי מעורפל. ואולם ברנר עצמו מאמץ ב'מכאן ומכאן' טכניקות כתיבה השייכות לסוג מסוים של מודרניזם אירופי: אמנם לא טכניקה של האימפרסיוניזם המעודן, שממנו סלד, אבל טכניקה שהוא קורא לה 'קרעים קרעים' ומצדיק אותה באותן טענות שבהן הצדיק את הדקאדנס בספרות היהודית בגולה.

5. סיכום

אף שברנר המבקר והמסאי מגנה בדרך כלל את הדקאדנס בספרות העברית יצירתו מרבה לתאר את הדמות של הדקאדנט, את החוויה הדקאדנטית ואת תמונת המציאות כפי שנתפסה בדקאדנס. ביצירותיו מופיעים מוטיבים אופייניים לספרות הדקאדנס, וביצירות שנכתבו בארץ-ישראל, בעיקר ב'מכאן ומכאן', ניכרת הנטייה לאמץ צורות אמנותיות המשקפות את תפיסת העולם הדקאדנטית. גילויי הדקאדנס מוצגים תמיד כמצבים שליליים, אך בדרך כלל כמצבים שאינם ניתנים לשינוי. מכאן היסוד הטראגי שבמאבק האקזיסטנציאלי עם חוויית הדקאדנס.

יצירתו של ברנר עומדת בסימן של קונפליקט רעיוני וחווייתי, שהיה מקור של מורכבות ושל אנרגיה דרמטית ליצירתו: מצד אחד, שאיפה לכתוב ספרות 'בריאה', שתתרום לתהליך התחייה הלאומית ואף להבראה מוסרית של האנושות כולה, שאיפה שהיתה כרוכה בדחייה אגרסיבית, לעגנית לעתים, של גילויי הדקאדנס בחיים ובספרות, ומצד שני היצמדות קיבעונית לחוויות ולראיית מציאות הטבועות בחותם ברור של תרבות הדקאדנס. ברנר דחה, אמנם, את הסגנון ה'אימפרסיוניסטי' שאותו זיהה עם כתיבה היונקת מחוויות דקאדנטיות, וגם בעולמו הרגשי והרוחני לא היה מיסוד ה'דנדי'. כל מאמציו לכתוב 'בקרירות' (מאמצים שאותם חוזר ומבטא

הגיבור־הכותב ב'מכאן ומכאן') היו לשווא, ובמובן זה הוא היה רחוק מהעמדה הרגשית שאותה טיפחה ספרות הדקאדנס. העידון המפונק של אדם רווי תרבות אירופית גם הוא אינו מצוי ביצירתו. תכונות אלה אפשר למצוא בכתיבתו של גנסין, שסגנונו קלט וביטא את הדקאדנס הרבה יותר מסגנונו של ברנר. ברור שכתבתו של ברנר אינה הדוגמה המובהקת ביותר של הדקאדנס, בעיקר מבחינה סגנונית. אך עומדת בעינה הסתירה האידיאולוגית הגלויה בין ההתקפות של ברנר על הדקאדנס בחיים ובספרות לבין נטייתו ההולכת וגוברת, ודווקא בארץ־ישראל, לעצב את המציאות כשרויה במצב של דקאדנס, שרק מאמץ אישי הרואי שיש בו מהנס יכול לחלץ את האדם ממנו.

איך נסביר את הסתירה הזו? האם נייחס אותה לניגודים נפשיים באישיותו של ברנר? האם נאמר, שברנר נלחם בדקאדנס במרץ כה רב, דווקא משום שחש את נוכחותו המאיימת בתוכו? או שמא נאמר, שהוא לא הצליח להשתחרר מחוויות דקאדנטיות משום שהיה זקוק להן במישור ההתנסות הראשונית? ואולי נייחס את הסתירה הזו להשפעות פואטיות מנוגדות, ההשפעה המוקדמת של בילינסקי לעומת ההשפעה המתעצמת של אוירת הדקאדנס, שממנה לא הצליח, למרות רצונו, להתחמק? האם נאמר שברנר גילה תבונת יוצר בכך שלא התעלם מהאקלים התרבותי שבו כתב, אף שהתנגד להנחותיו? ואולי נאמר, שברנר חי באינטנסיביות את הבעייתיות המרכזית של התרבות היהודית ושל הספרות העברית והיידית בזמנו, ובמובן זה היה 'המשורר הלאומי' שירש את ביאליק?

לי נראה, שההסבר לכפילות הזו אינו יכול להסתפק באישיותו וביצירתו של ברנר. את הכפילות בין רעיון התחייה והשאיפה לטפח ספרות עברית־יהודית ייחודית לבין ספיגה אמנותית ואידיאית של יסודות מהדקאדנס האירופי אפשר למצוא, במידה זו או אחרת, אצל רוב הסופרים שכתבו בעברית החל בשנות התשעים של המאה התשע עשרה ועד לשנות השלושים של המאה העשרים. יצירתו של ברנר רק מביאה לידי חידוד תופעה מרכזית בתולדות הספרות העברית בתקופת מעבר המאות.

הערות

1. על דקאדנס וסימבוליזם ברוסיה ראה במיוחד: M. Gofman, *Poety simvolizma*, Moskva 1908; S. A. Vengerov (red.), *Russkaja literatura kontsa xix nachala xx veka (1890-1910)*, Moskva 1914-1918; N. Brodskii, *Literaturnyje Manifesty ot Simvolizma k Oktjabriu*, Moskva 1924; V. Asmus, 'Filosofia i estetika russkogo simvolizma', *Literaturnoje Nasledstvo*, 27-28 (Moskva 1937), pp. 1-57; J. Holthausen, *Studien zur Asthetik und Poetik des russischen Symbolismus*, Gottingen 1957; G. Donchin, *The Influence of French Symbolism on Russian Poetry*, The Hague 1958; V. Erlich, *The Double Image: Concepts of the Poet in Slavic Literatures*, Baltimore 1964; R. Poggioli, *Poets of Russia*, Cambridge, Mass. 1968; C. Carl & F. Proffer (eds.), *The Silver Age of Russian Culture*, Ann

Arbor 1971; B.G. Rosenthal, *Merezhkovsky and the Silver Age: The Development of a Revolutionary Mentality*, The Hague 1975; Idem, *Nietzsche in Russia*, New Jersey 1986, pp. 149-250; J. West, *Russian Symbolism: A Study of Viacheslav Ivanov and the Russian Symbolist Aesthetics*, London 1970; E. Bristol, 'Idealism and Decadence in Russian Symbolist Movement', *Slavic Review*, 39 (1980), pp. 269-280; Idem, 'Decadence', 'Symbolism', in: V. Terras (ed.), *Handbook of Russian Literature*, New Haven, Conn. 1985, pp. 94, 460-464; L. Dolgoplov, *Na rubezhe vekov*, Leningrad 1985, s. 5-56

2. תיאור כללי של המפגש בין ספרות התחייה לדקאדנס האירופי וניסיון להבהיר את הזיקה בין הדקאדנס לבין הרומנטיזם מזה והסימבוליזם מזה אפשר למצוא במאמרי 'רומנטיזם ודקאדנס בספרות התחייה', מחקרי ירושלים בספרות עברית (בדפוס). על הקשר בין שירת ביאליק לשירה הרוסית בכלל ולדקאדנס בפרט ראה מאמרי 'ביאליק והשירה הרוסית', מאזנים, ס"ד (אוגוסט 1990), עמ' 38-46.
3. על נטיות לדקאדנס ועל היחס לדקאדנס האירופי בספרות העברית בראשית המאה ראה בספרו של ד' מירון, בודדים במועדם, תל אביב 1987, מפתח העניינים, ערכים 'דקאדנס', 'צללים', 'שיממון', 'תלישות', עמ' 557, 583, 585.
4. ראה: א' פרוש, הקנון בביקורת הספרות של פרישמן בהשוואה לקלוזנר וברנר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 244-255, 286-305; פ' גינוסר, הספרות העברית ותנועת הפועלים הארץ-ישראלית בימי העלייה השלישית (תרע"ח-תרפ"ג), עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1987, עמ' 144-155; מנחם בריןקר בספרו עד הסמטה הטבריינית (תל אביב 1990) מתייחס בקצרה לעמדתו של ברנר כלפי הדקאדנס והסימבוליזם (ראה ערכים אלה באינדקס, עמ' 335, 337), בלי להיכנס להבחנה (הלא פשוטה, אך חשובה) בין שתי המגמות הללו במודרניזם הרוסי. ספרו של בריןקר הגיע אלי בשלב העריכה הסופית של מאמר זה, ולכן לא יכולתי להגיב עליו בפירוט שהוא ראוי לו.
5. על ניטשה, מקומו ומשמעותו בסיפורי ברנר ראה בספרו הנזכר של מנחם בריןקר, עמ' 139-149.
6. ניטשה כותב: 'במה התאפיין כל דקאדנס ספרותי? במה שאין החיים שוכנים עוד בכולות. המלה נעשית ריבונית ופורצת משורת המשפט, המשפט יוצא מגדרו ומערפל את משמעותו של העמוד, העמוד נמלא חיים על חשבון הכולות, הכולות אינה כולות עוד. אך זה משך הוא לכל סגנון של דקאדנס: תמיד-תמיד זו האנרכיה של האטומים' ('פרשת וגנר', שקיעת האלילים [תרגם י' אלדד], ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' 27). ובורז'ה כותב: סגנון של דקאדנס הוא זה שבו אחדות הספר מתפרקת ומפנה מקום לעצמאות הדף, שבו הדף מתפרק ומפנה מקום לעצמאות המשפט, והמשפט מפנה מקום לעצמאות המלה' (P. Bourget, 'Theorie de la Decadence, Essais de Psychologie Contemporaine', (La Nouvelle Revue, XIII, 15 Nov. 1881, p. 413
7. מדבריו אפשר להבין שאפילו פירושה של המלה 'תיאוריה' אינו נהיר לו, והוא מזהה אותה עם פרטי מידע טפלים בספרי לימוד על תולדות הספרות. במכתב לביכובסקי מה-20 ביוני 1899: 'כלל דבריהם הם כי קריאת רומנים בלי הכנה תיאורית (teoria) – לא כלום. אבל מהי

- הכנה תיאורית – האומנם תדמה, כי לו ידעת בבקיאות עצומה ובדיוק רב, מתי נולדה הקיסרית ההיא, באיזו שנה ובאיזה מקום, או כמה כלי תותח נשבו במלחמה פלונית, כי אז הבנת יותר היטב את ה"אשמה ועונש" לדוסטויבסקי?, כל כתבי, ג, 1967, עמ' 219.
8. במכתב הנ"ל לביכובסקי: 'עתה הנני קורא את בילינסקי ... אחי, הריני מייעצך לקרוא אותו. הוא מרחיב את הלב ומשפר את הטעם.' שם, עמ' 219–220.
9. למשל במכתב מה-3 בדצמבר 1899 ברנר מוחק את המלה 'גיבור' ומחליף אותה ב'טיפוס', המונח שטבע בילינסקי.
10. על יחסו של ברנר למטריאליזם ראה בספרו הנזכר של מנחם ברינקר, עמ' 187.
11. ראה: ל' אנדרייב, סיפורים (תרגום ק"א ברתיני), תל אביב 1984.
12. השירים בפרוזה של אוסקר ויילד התפרסמו בהמעורר, שנה א, קונטרס י, עמ' 24; המחזה 'שלומית' התפרסם בהמעורר, שנה ב, קונטרס ד (1907), עמ' 135–144; קונטרס ה, עמ' 201–214; ה'הגיונות' של ויילד (תרגום המבוא לתמונת דוריאן גריי), שם, עמ' 215.
13. האפוריזמים של שטירנר ושל ניטשה התפרסמו בהמעורר, שנה א, קונטרס ב (1906), עמ' 12; קטע מסיפור של וסרמן שם, חוברת י"ב, עמ' 32; 'המופת של אנטוניוס הקדוש' של פלובר שם, חוברת ו, עמ' 220–230, חוברת ז, עמ' 286–296; 'תחילת דברים אחרונים' של שסטוב שם, חוברת ח-ט, עמ' 312–353.
14. א"נ גנסין, כל כתביו, תל אביב 1982, עמ' 228–274.
15. במכתב מסוף 1902 או תחילת 1903: 'למות אין חפץ כלל. ודאי מפני שהחי חפץ לחיות – רצון עיוור', כל כתבי, מהדורת 1967, כרך ג (מהדורת 1967), עמ' 227. וב-27 באפריל 1903: 'ארורים החיים, אך גם ארור המוות ... קרא את הקריאה "ובכל זאת!", שם.
16. כנראה השביעי, 1905, לאחר מות הרצל.
17. 'בחורף', עמ' 184, 259. 'נכא רוח', עמ' 700–701.
18. 'פת לחם', עמ' 3, 8, 9, 11. 'חלל', עמ' 24. 'בנשף', עמ' 47, 49. 'בנדודים', עמ' 74, 92. 'בחורף', עמ' 106, 126, 253. 'בחצר', עמ' 308. 'בינו לבינו', עמ' 709.
19. 'פת לחם', עמ' 4, 7. 'בלילי קיץ', עמ' 18, 19. 'בחורף', עמ' 96, 104, 187, 192, 202, 284, 313–314.
20. עמ' 193, 221, 293, 286. וכן ב'שכול וכישלון', עמ' 1671.
21. עמ' 257.
22. עמ' 5, 129, 138, 147.
23. עמ' 141, 193, 338, 348–349, 350, 477, 495, 536.
24. עמ' 47, 49, 50, 167, 170, 190, 191.
25. עמ' 7, 47, 304, 322, 532, 652.
26. עמ' 24, 74.
27. נכתב ב-1921, נמצא בעיזבוננו של ברנר, בנוסחה לא מותקנת לדפוס. הושלם על פי נוסחה קודמת שנמצאה בין כתבי היד, נדפס לראשונה בהתקופה, ספר ט"ז, 1922.
28. נדפס לראשונה בספר מיוחד, הוצאת 'ספרות', ורשה תרע"א.
29. ראה: ח' בר-יוסף, הרשימה כז'אנר של מעבר מריאליזם לסימבוליזם בספרות העברית, אוניברסיטת תל אביב 1987.
30. על יחסו של ברנר לרעיון העבודה ראה גינוסר, לעיל הערה 4, עמ' 162–163.

31. עמ' 1270, 1272, 1274, 1281, 1344, 1347, 1428, 1429.
32. דוגמה לשימוש כזה אפשר למצוא ביצירתו של גנסין. ראה: ח' בר־יוסף, מטאפורות וסמלים ביצירתו של א"נ גנסין, הפרק 'צבעים סמליים', תל אביב 1987, עמ' 226–241.
33. ראה: ג' זך, 'מסע בכחול', איגרא, 2 (1985/6), עמ' 309–324.

אורי צבי גרינברג ועליית גראבסקי*

פנחס גינוסר

עלייתה, שקיעתה והשלכותיה הפוליטיות והאידיאולוגיות של העליה הרביעית

בשנת 1924 נקט ראש ממשלת פולין ו' גראבסקי צעדים כלכליים ששמטו את הקרקע מתחת רגליהם של רבים מ'המעמד הבינוני הנמוך' היהודי באותה ארץ, שהיה כבר מדולדל בלאו הכי ופרנסתו בלתי בטוחה. מעמד זה היה מורכב בעיקרו מסוחרים זעירים, מתווכים, בעלי מלאכה ותעשיינים זעירים. כלו בשבילם כל הקצין בפולין ונסתתמו אפשרויות ההגירה לארצות-הברית של אמריקה שהגבילה דווקא אז את ההגירה אליה, ההגבלה שנודעה בשם 'קוטה'. ארצות אחרות, רצויות למהגרים היהודים מפולין, היו חסומות ממילא.

אותם צעדים כלכליים פולניים, היו רק מרכיב אחד מסבלות יהודי מרכז אירופה ומזרחה: 'נחשול משטמה ומצוקה שעוד לא היה דוגמתן, עוברת היום על היהדות באירופה המרכזית והמזרחית ... ישנה גזרת גירוש כללית [הפיזור שלי – פ"ג] גם בלי גושפנקא ובלי פקודה מיוחדת'. [הסיפא מכוונת ללא ספק לגזרות גראבסקי – פ"ג].¹

מכוח אותם תנאים זרמה ארצה עלייה המונית (בממדים של אז). מיוני 1924 עד יוני 1926 באו לארץ חמישים וחמישה אלף עולים וירדו חמשת אלפים, ובשנת 1925 נוצר רושם 'כאילו העם היהודי זורם וימשיך לזרום ברבבותיו לארץ ישראל'.² מיולי 1926 היה מאזן ההגירה שלילי. בשנת 1928 'הגיע השפל בעלייה לעומק שלא היה כמותו בכל תקופת המנדט'.³ בשנות משבר העלייה הרביעית היתה פסיכוזה של ירידה מהארץ, מלווה בתופעות ציניות, כגון ייסוד 'אגודת חוזרים למולדת' (פולין).⁴ האווירה הכללית היתה של אכזבה וייאוש מסיכויי הגשמת הציונות.

לא עלה בדעתם של 'עולי גראבסקי' מן המעמד הבינוני – שהטביעו את חותמם על העלייה הרביעית – לשנות את אופני ההתפרנסות שלהם ואת אורח חייהם. הם באו כדי להימלט מקשיים ולא כדי להעמיס על עצמם קשיים הכרוכים בשינוי אורח החיים, ולו גם לשם הגאולה הלאומית. כאן הם התנגשו באתוס שיצרה תנועת הפועלים.

הגדולה במפלגות הפועלים, אחדות-העבודה, דגלה מאז שנוסדה ב-1919 ב'סוציאליזם קונסטרוקטיבי' והניחה, ש'א"י תיבנה מן היסוד כחברה סוציאליסטית, ע"י הון לאומי שיועמד ע"י התנועה הציונית לרשות מחנה הפועלים המאורגן'.⁵ דרך המלך של בניית ארץ-ישראל העברית היתה לדידה הקמת משק יצרני קולקטיבי

* מאמר זה הוא חלק ממחקר שנתמך ע"י הקרן למחקר בסיסי שליד האקדמיה הלאומית למדעים. אני מודה לפרופ' מאיר אביזוהר ולד"ר חנן חבר על הערותיהם המועילות ולמר יוחנן ארנון על המידע והמסמכים שסיפק לי.

ש'ספינת הדגל' שלו היא ההתיישבות החקלאית, ואותו משק ומקימיו נתכנו 'ארץ-ישראל העובדת'. מפלגת הפועלים השנייה בגודלה, הפועל-הצעיר, שהיתה שותפתה של אחדות-העבודה להנהגת ההסתדרות, החזיקה ביסודו של דבר באותן עמדות. היו בין שתי המפלגות הבדלים במינוח (הפועל-הצעיר סירב, למשל, להשתמש במונח 'סוציאליזם'), בדגשים ובמסקנות אופרטיביות, אך הן היו בחזית אחת בכל הנוגע לאופן בנייתה של ארץ-ישראל העברית.⁶

מתוך כל אלה נוצר ניגוד ובעקבותיו מתח רב בין אנשי 'ארץ-ישראל העובדת' – שהטביעו חותם על העלייה השנייה והשלישית – לבין אותו יסוד דומיננטי בעלייה הרביעית (ומייצגיו בתנועה הציונית, שהמפורסם בהם היה סיעת 'עת לבנות') שהיה מנוכר לשאיפותיהם, התרכז בכמה ערים ועסק במסחר, בבניית דירות והשכרתן ובתעשייה זעירה, וניהל אורח חיים הדומה לזה שהיה לו בפולין.⁷ בפובליציסטיקה הציונית הם כונו 'נאלבקים', על שם רחוב בווארשה שבו התרכז מסחר יהודי זעיר. הנציגים הפוליטיים והפובליציסטיים של אותו מעמד בינוני נאבקו נגד הדומיננטיות של תנועת הפועלים ושל ההתיישבות החקלאית, כלומר נגד הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. כבר בשלב הגאות של העלייה הרביעית התגלה היחס האמביוולנטי של תנועת הפועלים אליה. בוועידה השביעית של פועלי ציון (ימין) שנפתחה ב-5 באוגוסט 1925 נתקבלו בין השאר ההחלטות האלה:

[הוועידה] מציינת את החשיבות שבהתגברות העליה, המקבלת את האופי של עליה המונית. – – –

השתתפותו הגדלה של המעמד הבינוני בה הבליטה עוד יותר את הניגודים המעמדיים שבציונות וחדדה אותם. התרבותו של היסוד הבעל-ביתי בארץ-ישראל היתה לאות לכל הכוחות האויבים לפועלים לארגן את ההתקפה שהוכנה מזמן על עמדות הפועלים במשק הארץ-ישראלי, על מקומם בעליה, על הסתדרותם המעמדית ומוסדותיה העצמיים בארץ, על התיישבות הפועלים ועל צורותיה הקיבוציות בפרט.

וכך נטען: 'המערכה בין המחנות בתנועה הציונית היתה נטושה לאורך כל החזית. היא מצאה את ביטויה הממשי בקונגרסים הציונים, שקבעו את קו פעולתה של התנועה בעלייה ובהתיישבות, חרצו את גורל התקציב הציוני, גזרו את דין חלוקת הסרטיפיקטים'.⁸ כלומר: הוויכוח לא היה אידיאולוגי בלבד אלא גם קיומי.

ההתקפה על ערכי העלייה השלישית ודרכה, שהיתה פועל יוצא של התגברות היסוד של המעמד הבינוני בעלייה הרביעית, באה גם מצד שמאל, מן האופוזיציה השמאלית בהסתדרות. זו נהנתה מתגבורת בימי העלייה הרביעית⁹ וסברה כי מכאן ואילך תיבנה הארץ בדרך קפיטליסטית ויש לנהל ביישוב מלחמת מעמדות, כמקובל בכל הארצות הקפיטליסטיות המפותחות.¹⁰ ההסתדרות צריכה להסתלק מפעילות משקית ומתפקידים ציוניים ולהיות מסגרת על של איגודים מקצועיים לכל דבר. חלק מאלה שהגיעו לכפירה בתפיסת הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, כלומר בתפקידה הציוני של תנועת הפועלים, הגיעו לידי כפירה בציונות בכלל. בבחירות לוועידה השלישית של ההסתדרות, שנערכה בדצמבר 1926, זכו רשימות האופוזיציה

השמאלית ל-13% מקולות הבוחרים,¹¹ אבל היא היתה קולנית ביותר בריכוזי הפועלים בערים הגדולות.

אפילו באחדות-העבודה התערערה האמונה שאפשר יהיה לפסוח על השלב הקפיטליסטי בבניית המשק הציוני.¹² בעקבות אותה עלייה היא הכניסה תיקונים בקונספציה של 'הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי' ושילבה בו את הגברת המאבק המעמדי בעיר, אך היא הוסיפה להחזיק באותו 'סוציאליזם הקונסטרוקטיבי' בתור דרך המלך של ההגשמה הציונית ולחמה במערערים עליו.¹³

אורי צבי גרינברג עולה לארץ בכ"ו בכסלו תרפ"ד (4 בדצמבר 1923), ומאז ועד סוף ימי העלייה הרביעית הוא עצם מעצמה ובשר מבשרה של 'ארץ-ישראל העובדת'.¹⁴

סוגיית העלייה ההמונית היתה אז אתגר מרכזי לכתיבתו הפובליציסטית.¹⁵ גם בשירתו מאותן שנים¹⁶ יש רמזים לאותה סוגייה. ניתן להבחין בכתיבתו באותו עניין בשלושה שלבים: הראשון שקדם לאותו גל; השני – בתחילתו של הגל ובעיצומו; השלישי – מששקע הגל ונשתררו האכזבה והייאוש.

לפני גל העלייה הרביעית

בטקסטים הראשונים שהוא כותב בארץ אפשר לגלות שהוא ער לניגוד שיוחרף בעקבות העלייה הרביעית: הניגוד בין עולמו של המעמד הבינוני (ואלה הם ההמונים) לעולמו של הקומץ הפועלי-החלוצי.¹⁷

מאמרו הראשון בארץ 'עלי קרקע כאן',¹⁸ מוקדש להרס הקיום היהודי באירופה, לריקבון ולחוסר התוחלת שבו, לעומת 'יצירת העובדים העברים על האי המנוצר [הנתון במצור – פ"ג] שבין ים ומדבר' שהיא 'שירה וקסם'. הדיכוטומיה בין הגולה לארץ-ישראל היא גם דיכוטומיה בין עולם כלכלי, חברתי ותרבותי שמוטבע בו חותמו של המעמד הבינוני לבין עולם שמוטבע בו חותמו של ציבור הפועלים-החלוצים. באותו מאמר אין עדיין כל סימן לרושם ש'כאילו העם היהודי זורם וימשיך לזרום ברכבותיו לארץ ישראל'.

באדר א' תרפ"ד מופיע מאמרו 'רגב', שבו הוא מזהיר מפני האשליה שהציונות תתגשם באמצעות עלייה המונית סטיכית של מבקשי פרנסה, וקורא להסתמך רק על קומץ החלוצים, נאמני החזון הציוני שהם לא יהיו בין היורדים במשבר העלייה השלישית.¹⁹

לפי המאמר אפשר לחשוב שיורדים רק האלמנטים הלא-חלוציים, אולם בשיריו מאותה שנה: HEROICA ו'התנצלות' הוא מספר על פועלים חקלאיים 'חלוצים' שגם הם נטשו את הארץ וקורא לכל אחד מהם 'בוגד', אולם אין הוא מתייחס אליהם כשם שהוא מתייחס אל הלא חלוצים. עברם החלוצי מעניק להם הוד מיוחד: כְּמָה קְדוּשָׁה זו הִיָּד שֶׁפָּעַם אַחַת תִּפְסֶה מֵעֵדֶר וְהַקִּיצָה בְּצֶה שְׁלֹוּה [הפיזור במקור].²⁰

ב'התנצלות', שהתפרסם באפריל 1924,²¹ הוא מבליט את הניגוד בין בעלי הרכוש ('האחרים') הנהנים מעמלם של הפועלים ובין אנשי 'ארץ-ישראל העובדת' שהם

המשען לקיום היהודי ואין הוא מסתיר את כאבו על כך שלא הבונים נהנים מפרי עמלם, אלא ה'אחרים':

אתם נושאים על כתפיהם אי־ישראל בצרעתו ...
אתם בונים דבירים לבנים לאחרים, לאחרים, שיבואו לחג חג, במקום שהיה מדבר, תנים – –
אני יודע זאת וכואב עד צפירני הרגלים. ...

וב'ירושלים המנותחת' הוא מתייחס בגועל לחנוונות היהודית בירושלים: בתוך פצעייה החנויות למכלת ולנבלות.²²

אצ"ג בתחילתה של העלייה הרביעית ובעיצומה

יחסו לעלייה הרביעית היה מלכתחילה אמביוולנטי (ממש כאותן החלטות של ועידת פועלי־ציון שצוטטו לעיל): 'העליה האחרונה מקונסטנצה, זו שמשמחת אותנו מטעם ידוע ומאפילה עלינו מטעם אחר.'²³

ארבעת הגיליונות של סדן (כתב עת בעריכתו שכתב בו את הרוב המכריע של הטקסטים) שהופיעו בתרפ"ה רוויים ברגישות לסבלם המידי של יהודי מזרח־אירופה, הרבה יותר מאשר ביטאונים עבריים אחרים בארץ.²⁴ המשפט הפותח בגיליון הראשון הוא זה: 'היהדות המפוזרת, אשר יצאה מדמיה, לאחר כל הזוועות בעולם – מתנונת על אדמת הסלעים ושוקעת. כלו לה, ח"ו, כל הקצין.'²⁵ ... 'ואוי אוי אם הגיעה השעה החשכה, שנזכרו הרוכלים בפולניה סוף־כל־סוף בארץ ישראל! [הפיזור במקור] בפולין – סוף כל הגלויות. זהו סימן שכלו כבר כל הקצין.'²⁶

בשני הריכוזים היהודיים המרכזיים – הרפובליקה הפולנית וברית־המועצות – נעשו החיים היהודיים לבלתי אפשריים.²⁷ אין הוא רואה זאת כמצב בר חלוף.²⁸ מתוך ראייה זו הוא שם ללעג את המחפשים פתרונות כלשהם במסגרת הקיום היהודי בגלות: את אלה החותרים לאוטונומיה יהודית בגולה, את הבונד המאמין שצריך להיאבק על זכויות הפרולטריון היהודי ונלחם בציונות ואת האגף השמאלי של פועלי־ציון בגולה שמסייג את השתתפותו במפעל הציוני.²⁹

באמצע 1925 הוא תובע, על דרך התלונה והשלילה, לנצל את ההגירה הכפויה לשם חיזוקה של ארץ־ישראל היהודית.³⁰ ובתחילת 1926, למעשה לאחר שיא הגאות של אותה עלייה, הוא מצר על שזו לא היתה המונית די הצורך: '... שהמהלך יהיה אטי, כל כך אטי וכל כך מצומצם! (ארבעים שנות ציוניות זועקת עד הנה ואנו זקוקים כאן רק לשבע מאות אלף יהודים כדי להשיג את המולדת!)...'³¹

ההתייחסות הראשונה שלו לגזרות גראבסקי ותוצאותיהן מופיעה באחד משיריו החשובים ביותר: 'קפיצת הדרך'. זוהי פואמה פרוגרמטית החותמת את ספרו הראשון בעברית אימה גדולה וירח,³² שבה הוא דן גם בעלייה קטסטרופלית ממזרח אירופה ובאפשרות התממשותה.³³

בספרו זה ראה את כרטיס הביקור של שירתו העברית (הוא לא כלל בו את שיריו העבריים מתקופתו הקדם־אקספרסיוניסטית) ופריצת דרך חדשה לשירה העברית

בכלל.³⁴ מן החשיבות שייחס אורי צבי גרינברג לספרו זה אפשר להסיק על החשיבות שהוא ייחס לאותה פואמה,³⁵ שאותה צירף לספר לאחר שנקבעה מתכונתו בפעם השנייה.³⁶ הוא לא הסתפק בתגובותיו על סבל יהדות אירופה, שהופיעו פה ושם בפואמות האחרות שבספרו העברי הראשון, וחשוב היה לו לסיימו בהבלטה ששורשיו הם ביהדות אירופה וגם לכלול בו תגובה מרוכזת ומרשימה ביותר על החרפת סבלם של יהודי מזרח־אירופה, החרפה ש'גזרות גראבסקי' היו מרכיב בולט שלה.

אמנם הוא לא התייחס בה ישירות למה שהתרחש מ־1924 ואילך, אלא בעיקר לזוועות שהתחוללו במהלך מלחמת האזרחים בשטחי הממלכה הרוסית לשעבר. אך נראה לי שהדחף להזכיר דווקא אז את הזוועות שהתרחשו חמש־שש שנים קודם לכן נבע מהרדיפות הכלכליות החדשות שבהן הוא ראה המשך של הטבח שהתרחש כמה שנים קודם בדרכים אחרות. פולין 'ראתה שאי אפשר לשחוט מיליונים בבת אחת הניחה סייפה והחלה לערוך פוגרום בלי דם: פוגרום הענויים. פוגרום הדכוי.'³⁷ לא כאן המקום לדון בבחינותיה השונות של 'קפיצת הדרך'. אסתפק רק במה שמשתמע ממנה לגבי היחס ל'עליית גראבסקי'.

'כנסת ישראל לאן? משוגעת!'

הוא מתאר בפואמה את היהודים, במהלך מלחמת האזרחים ברוסיה ובפולניה ובעקבותיה, נטבעים ונמלטים על נפשם בהמוניהם ממקומות שחיו בהם דורות על דורות, ומתפלץ מכך שרק מתי מעט מהם פונים לארץ ישראל ואילו רובם המכריע פונים לאמריקה ('לים האטלנטי').

כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל לָאֵן? מְשׁוּגָעֵת!

הִי, מֵאָה אֱלָפִים לִים הָאֵטְלָנְטִי וּמֵאָה לָאָרֶץ יִשְׂרָאֵל – –

לפי אותו שיר הוא מתכוון להעביר לארץ חטיבות חברתיות־תרבותיות שלמות כפי שהן, בתפארת שהוא מייחס להן. הוא רוצה להעביר ארצה את וילנה היהודית:

וְאֲנֹכִי מְסִיעָה בְּיַד הָרוּטָט מֵאֲדַמַּת מִיִּצְקָבִיץ, מֵעֵבִירָה לְכִנְעָן, מֵעֲמִידָה לְבִטָח עַל שֵׁפֶת יָם כְּנָרֶת וְסִמּוֹן לְטִבְרִיה:

ויחד עם וילנה יש להעביר ארצה את העיירות היהודיות הטיפוסיות, שיש בהן 'אזירא דארץ ישראל', לפחות בשבתות?

וְאִם כָּכָה – מְדוּעַ לֹא אֶסַּע כָּל עִירוֹת יִשְׂרָאֵל מֵאֲדַמַּת הַסְּלֹוִים שֶׁהֵן יְרוּשָׁלַּיִם כֹּה בְּשִׁבְתוֹת!?

וגם חוכרי בתי מרזח ['קרצ'מס'] בכפרים ראויים לעליית הצלה:

אִם כֵּן יֵשׁ לְהַצִּיל ה'קֶרֶצ'מִי'ס בְּכַפְרִים וְאֵת הַיְּהוּדִים הַחֲמוּצִים [הפיזור במקור] שֶׁלָנוּ מִתְחַנְנִים:

אָנוּ נִהְיָה הַמוֹזְגִים בְּגָלִיל וּמִים לֹא נִיתַן בֵּינָן.

[כלומר הם מבטיחים לנהל בארץ מסחר הוגן]

מָה אִיכָפֶת לָךְ שְׂגָם תִּקַּח אוֹתָנוּ וְתַצִּיל יְהוּדִים מִפֶּחַד הָעַתִּים?!
ותשובתו למתחננים היא ולא אכפת באמת, יהודי!...

הוא מכריז איפוא בבירור על נכונותו להעלות לארץ את יהודי הגולה כפי שהם, על פרנסותיהם ועל עולמתם הנפשי ה'גלותי', אבל הוא חושש שהדבר, ככל שהוא רצוי והכרחי, אינו ריאלי:

אך זהו פרי דמיון של פיטון. זה חזון, אשר כזוכית משתבר לרגלי.

באותה שנה הוא טוען שערעור מעמדם של היהודים בארצות הגלות (כזה שגורם לו גראבסקי – פ"ג), הוא תנאי להצלחת הציונות (ומשתמע שיש לברך על הערעור הזה). 'הציוניות גורסת ערעור היסודות העממיים באשר הם, אפילו כשישנם, שיבת ציון תנאי קודם לה: לקעקע אוכלוסי הדורות לכל בניניהם.' [הפיזור שלי, פ"ג].³⁸ על הציונות לחשוף אמת זאת ואת הארעיות של חיינו בגולה: 'היא בעד גלוייהם של חיינו הארעיים שם.'³⁹

מתברר ששתי סיבות עיקריות חייבות להוליך אותו לתמיכה נלהבת בעלייה קטסטרופאלית המונית: הסבל החריף ומצב ההתנוונות המהיר והלא־הפיך של הגולה היהודית במזרח אירופה⁴⁰ והמאבק ליצור במהירות רוב יהודי בארץ־ישראל. אבל אין הוא מגיע למסקנה המתבקשת אלא להיפוכה: את המליונים שהוא חרד כל כך לגורלם בפולין הוא קורא להשאיר שם. לארץ יש להעלות רק חלוצים, שמספרם, מטבע העניין, הוא מצומצם. הלאה העלייה ההמונית, תחי העלייה הסלקטיבית:

אפשר היה להפחית את המספר משלשת המליונים ולהביא עשרות, עשרות אלפים בריאים לא"י, אבל לא לקעקע גם יתר החלקים...⁴¹

לא להרשות לקעקע

ומה יעשו אותם יהודים שאין להם תקווה בגולה? הם והעם היהודי כולו ייאבקו בתוקף נגד שלטונות פולין והתנהגותם כלפיהם. ואין מקום לטעות. הוא הרי לא האמין בעתיד היהודים בגולה ושם ללעג את כל הגורמים הנאבקים לשנות לטובה את מצב היהודים בגולה. ההבדל בינו ובין אלה שלעג להם הוא בכך שהם האמינו בעתיד יהודי בגולה והוא האמין בפתרון ציוני של קיבוץ גלויות, אלא שלדעתו אף עם אסור לו להשלים עם התעללות בשלוחה שלו בארץ אחרת (למשל הונגרים ברומניה, תורכים בבולגריה) וגם העם היהודי חייב להגן על שלוחותיו עד שתגיע שעתם לעלות למולדת.

... איזה עם גדול בעולם יכול היה להרשות לקעקע אוכלוסיו שהקים על טרטוריה [צ"ל טריטוריה – פ"ג] אחרת במשך דורות ולתתם במצב שכזה, שאיזה פולין, למשל, תעשה עמהם מעשים המכריחים לעזוב בחפזון מה שנבנה במשך דורות...⁴²

שמחת הציונים על הגירוש השולח המונים לארץ-ישראל שלא מרצונם היא ביטוי לאיוולת ולעורלת לב לסבלותיהם של אחינו בגלות פולין (ורוסיה):

ואוי לאלו, שאינם יודעים להתאבל, אלא רואים ע"י כן 'שהשמחה במעונם' – [הפיזור במקור] בא"י. שמחים ללא-בינה לבולמוס שאחז המונים לקעקע בבת אחת אוכלוסי עם כבירים, יסודות של מאות שנים התבצרות ושל התאמה טבעית לאקלים, לשפה ומנהגי מולדת סלוית...⁴³

אמנם, כפי שצינו, יש להבחין בין עמדותיו לעמדותיהם של המאמינים בגולה אבל הקושייה נשארת. עמדתו כאן, בניגוד למה שכתב במקומות אחרים, היא שעל העלייה להיות מודרגת ולא קטסטרופלית. שיש שורשים ליהודים ב'מולדת סלוית'. ואמנם היתה אז גישה של קבלת הדין על אותן גזרות, כנראה מתוך אי-אמון ביכולת לבטל אותן. דוגמה לכך היא מאמרו האחרון של שלמה שילר שפורסם בחייו; במאמר מעמיק זה, שטיפל בכל הבעיות הכרוכות בעלייה הרביעית, נתקבלו הרדיפות כתופעת טבע.⁴⁴ גם עורך הפועל הצעיר, יצחק לופבן, קיבל כך את הגזרות ואף ראה בהן סיוע לציונות: 'ואם גם השוט הוא המעורר – ברוכה תהיה לנו התעוררות זו...'⁴⁵

העליה 'הרחבה' היא הריאקציה נגד חזוננו הציוני

הנימוק השני נגד העלייה הקטסטרופלית הוא שבארץ-ישראל נוצרת כבר הוויה יהודית בעלת אופי חדש שאותו יש לטפח ולמנוע את היטמעותו באותה מסורת יהודית שהציונות ובעיקר 'ארץ-ישראל העובדת' נלחמת להיחלץ ממנה. נימוק זה סותר במפורש את מה שהביע ב'קפיצת הדרך', כשתבע להעביר ארצה את יהדות אירופה כפי שהיא, מתוך רחמים, לשם הצלתה. לרחמים יש מקום בשירה אך בהחלטות על העתיד הלאומי אין רחמים:

... לא רצינו כלל וכלל משום רחמנות להעביר את אותה ההווה היהודית כמו שהיא לטריטוריה יותר בטוחה כדי שהיא תוכל להמשיך את מסורת-הדכדוכים ולהתפתח בגלותיות ביתר גועל דווקא כאן [הפיזור שלי פ"ג]... העליה 'הרחבה' היא הריאקציה נגד חזוננו הציוני: המהפכני. היא השיבה לאותה המסורת שאנו החיים – והמתים באדמה זו – הרגשנוה כקללה עולמית. בתוך תנועת השחרור שלנו עלה הקושמר הגלותי בצביון ציוני: ה'מעמד הבינוני', שאינו גורס בשום אופן שנוי-ערכין שלמדנו, שרוצה להיות גם כאן כמו שהיה שם ובראשו עומדים מצדדי הנלבקים וכו' ומוצאים סיוע בתוך התנועה, באשר זהו רוב מנין ורוב בנין שלנו.⁴⁶

כל זה מחייב התאכזרות ומניעת מקלט בארץ מהמוני בני המעמד הבינוני המחזיקים במסורת הגלותית, שהם רוב מניין ורוב בניין של עם ישראל: 'גלות זו בחנונות הידועה, שאין לה אלהים בהחלט, בולעת את הכרך העברי הראשון, ההולך ונבנה בידי האונגרד של הפרולטריון היהודי...'⁴⁷ הניגוד בין שני סוגי הציונות הוא הניגוד בין דרכיהם של שני מעמדות: 'בדבריהם להרחבה, כביכול, עם התגברות העליה התל-אביבית יש ההתכחשות הגלויה בעבודת הקרבנות וההקדשה של הפועלים העברים עד עתה...'⁴⁸

יחסו הרגשי החיובי כלפי הפועלים מצד אחד והשלילי כלפי המעמד הבינוני מצד אחר מתגלה בביטויים שקשה למצוא חריפים כמוהם בעיתונות העברית. מצד אחד אין הוא יכול להביט בפניהם של פועלי הבניין בעיר מרוב השתתפות בסבלם,⁴⁹ ועל אחת כמה וכמה הוא מעריך את החקלאים בהתיישבות העובדת שהם 'אולי יותר מדי אלוהיים [הפיזור במקור]'.⁵⁰ ומצד אחר הוא מכנה את עולי המעמד הבינוני [וסוחרי ומתווכי הקרקעות שביניהם הם לדידו דגם המלמד על כולם]: '... יהודים מנוולים, שהפוגרומים לא דחפום לכאן ולא חלול נשותיהם ותורתם, אלא גרבסקי הרשע, יהודים מנוולים אלו, שכל קולקטיב בריא וכל ממלכה מקיאה אותם לאו דווקא מחמת יהדותם אלא מחמת נוולם היהודי...'⁵¹

הסלידה מאותם בני 'המעמד הבינוני' שומרי המסורת, ובעלי המנטליות הבורגנית, שהתכחשו לציונות ונלחמו בה כל עוד היתה להם פרנסה בגולה והרוצים לכפות את אורח חייהם הדתי על הפועלים, מוצאת ביטוי גם בשורות האלה:

את זה עלינו לזכור בעבור אלמנט זה לא"י, שמתחיל להביט גם כאן במבט קלריקאלי מעליב, מבטו של 'פרנס-העיר', על החלוצים ה'מופקרים' אוכלי-לחמו, הגם שמופקרים אלו יצקו לו את הכבישים למען יוכל ללכת בכל כבדו בשבתות, בא"י שלו, שלו – בלי חבלי לידה. שלו – משום ששנעשה צר במדינת פולין. שלו – משום ששכח, שפעם לא רצה לשמוע ע"ד אותה ארץ-ישראל. ושלו – משום שיש לו כל האפשרויות הכספיות להבנות כאן מתוך חרות ע"י עמלם האיום של אלו ה'חלוצים היחפים'...⁵²

בראייה שאי אפשר לקרוא לה אלא סוציאליסטית הוא מציג את 'המעמד הבינוני' לא כמי שמאפשר לפועלים להתקיים, אלא כמי שהפועלים מעשירים אותו בעמלם: '... ארץ-ישראל העובדת היא הלב הדופק ולא המעמד הבינוני "נותן-העבודה"'. המעמד הבינוני נבנה ומתכרס על-ידי הפועלים...⁵³

אותם גורמי הימין בציונות המבקרים את חוסר המשקיות של ההתיישבות הפועלית זוכים מעטו למנה אחת אפיים. יותר משהמשק החקלאי מתקיים בזכות ההשקעות של התנועה הציונית הוא מתקיים בזכות ההקרבה של הפועלים המתיישבים:

... בעמק סובלים. על קונטו של סבל זה, של מסירות נפש יוצאת מן הכלל, העמק מתקיים. לא מחמת חכמת ועד הפועל וכשרונותיה הפוליטיים של ההנה"צ. בקבוצות מבאר טוביה עד מתולה צומקים ומזקנים ללא עת – על קונטו זה יש קבוצות. א"י העובדת, קיימת אך ורק על אידיאליות, על כח

אלהי נורא שיש בידי אלפי בחורים ובחורות, המבקשים בחלודה זו אלהים עד מות – ולא זהב. בכספי התקציבים, משטיינס געזאגט, בלבד. הנגרים פרוטות-פרוטות, כידוע ליודעי חן, עד-עד-עד-עד לצריפים ואהלים העניים, ובלי אותו הרוח, שלועגים לו במשרדים, הרי לא היה בהחלט כלום ממה שיש היום בארץ עלובה זו [הפיזור במקור].⁵⁴

ואין הוא שוכח לאותת כלפי הכתובת השנואה של סיעת 'עת לבנות' בתוך הציונות הכללית בפולין שהיתה פעילה ביותר במאבק נגד 'ארץ-ישראל העובדת'.⁵⁵ במלת המפתח 'רוכלים' – כביטוי גנאי לכל המתנכרים לחזון הציוני והשקועים במ"ט שערי הטומאה של ניצולו לצורך האינטרס האישי – הוא משתמש כבר מן הגיליון הראשון של סדן ולאחר מכן גם בקונטרס ובכל מהלך העלייה הרביעית הוא מכוון אותו כלפי עולי גראבסקי: 'אכן מוטלת היא א"י שלנו בשפתיה אל הים ומחכה לבוא האניות ולעם מתרונן. אבל זקוקה היא לעם עובד ולא לעם רוכל. ורוב הבאים רוכלים, רוכלים נינהו. הם מצאו כאן כר נרחב להמשכת המסורה הספקולטיבית...'⁵⁶ אבל נזקה של העלייה הרביעית, לדידו של אצ"ג, איננו רק מן האלמנט הימני אלא גם מן האופוזיציה השמאלית. האופוזיציה השמאלית, כאמור, נעזרה בעלייה הסטיכית מוורשה (ומשאר ערי פולין) של פועלי-ציון-שמאל והקרובים להם שמקורב באו (הם, בהתאם לפרוגנוזה שלהם, לא השתתפו בעלייה החלוצית, אבל החלו להגיע עם העלייה הרביעית):

... וכאן התחילה ה'ורשאיות' לקשקש ברחבות על ריבולוציה בצלוחית מים במטבחי הפועלים ולפלג את הצבור הקטן העובד ל'מנינים' מקצועיים. וכאן מתחילה הורשאיות לספסר וללעוג לכל הקדוש וספסרים אלו גרועים לנו ממופס"ים [מפלגת פועלים סוציאליסטית – אחד השמות של המפלגה הקומוניסטית האנטי ציונית – פ"ג] הטמאים.⁵⁷

כמו הנהגת ההסתדרות הוא פוסל את תביעתם של אלה להפוך את הסתדרות העובדים לאיגוד מקצועי לכל דבר. הוא חושש שבגלל השפעתם של אלה –

הסתדרות העובדים הצריכה להיות הסתדרות מגשימי החזון הגדול הולכת לאט לאט ונעשית ההסתדרות של האגודות המקצועיות, זאת אומרת: המסגרת למקצועיות ותו לא. באטמוספירה כזו תגורש ירושלים שבחזון ותהא סו"ס נלעגת אם יזכירוה עוד.⁵⁸

את פעילותם בתל-אביב של המופס"ים ומה שהוא מכנה 'ערב היעווסעקים' [או שהוא מתכוון לערב רב של קומוניסטים שונאי ציון או שכוונתו לאלה העתידים להיות יבסקים מחר] הוא מתאר באופן פלסטי, סאטירי ומאיים בגיליון תמוז תרפ"ה של סדן.⁵⁹

עולה אצלו החשש שמא אותה ההנהגה אינה מתייצבת בתוקף מספיק מול הגל שמאלי והנאמנות לאינטרנציונל השני או השלישי תגבר על הנאמנות לציון:

ויהא שהמוני העובדים אצלנו קמים ושואלים בשפה יפה להנהגה: אל-אן

מובילה הדרך כאן? למקצועיות סתם, או לחזון? לירושלים, או לעירו של שפינוזה?⁶⁰ לציון או למוסקבה? ...

הוא חוזר ומדגיש שכאן יש למעמד הפועלים תפקיד לאומי בראש ובראשונה, שלא כבארצות אחרות, ולכן השיקולים שלו אינם צריכים להיות פרוליטריים גרידא (במובן של תנאי עבודה, שכר וסולידריות בינלאומית), אלא שיקולי התחייה הלאומית. את החזרת היהודי לעבודה יש לראות כמצווה לאומית:

אין להרפות לרגע קט מלאחוז בצבת המונים שהם לא המעמד הפרוליטרי בעלמא, אלא חילות־כבוש לאומי בעקב העבודה [הפיזור במקור].⁶¹

כל מה שפוגם בימי העלייה הרביעית ב'ארץ־ישראל העובדת' נוסח העלייה השלישית, מימין, משמאל ומתוך המחנה הנאמן לה מקומם ומדכא אותו:

ואם גם ארץ־ישראל וחבלי הלידה הנוראים והמאושרים של מעמד עובדים עברים עלי קרקע לא השפיעו עלינו ולא שנתה אותנו ... מצד אחד הרוכלות המנוולת, שאין קדש לה גם בא"י, ומצד שני הפלפוליסטיקה לקוסמופוליטיות. היפוטרופיה של בחורים הולכי־גלגלים, המחריבה אותנו יותר מכל הפוגרומים ועושה אותנו מכשול גם ביחס מעמדי למהפכה העולמית ... ובאמצע – אדמת א"י העניה מאד מאד, הכמהה לפדות; למליוני ידים של עם מסור לה עד מות, והחקלאות נחנקת, משום שאין לה לא כסף והשקאה ולא טפוס אדם קבוע, אלא הולך – מקבוצה־לקבוצה ע"פ מצב־רוח. גדוד העבודה משתגע לפתע ומונע עיניו להביט על המקום ועל המצב שבו הוא נמצא עם שמונה מאות חבריו ...⁶²

דומני שמעטים מאוד הביעו כמוהו דאגה שמא יבוא שינוי לרעה בחיים התרבותיים בעקבות העלייה הרביעית. הוא חושש מהתפשטות הלעז ומיבוא של תרבות דקדנטית ירודה מהכרך הפולני שתחליש אותנו גם מבחינה מדינית: 'תחת הדיקטטורה של הערב־רב היהודי המתפלג ללשונותיו ומתקשר לגועל האחד: הרוכלות, יבנה התיאטרון של חנקע־פינקע. אח"כ יבוא הקברט. ולאמנות לא יהא מקום, כי אינה "תכליתית" או־אינה סגולה נגד השעמום'.⁶³ וכן גם:

ויש גם 'מן הצד' ו'בבל־יראה' דאגת־שמירה על קניני התרבות העברית, השפה וערכיה, על רכוש־הבטויים המחודש, דאגת הגנה על צביונו העברי הרוחני על קרקע־הכבוש, שרק הוא בבליטתו לעיני השלטון יכול לשמש יסוד וגם מצע לעצמאות הלאומית.⁶⁴

יישוב הסתירה בין השאיפה לעלייה המונית לבין ההתנגדות לה

כפי שראינו, היו לאצ"ג דחפים ושיקולים למען עלייה רחבה, אך מולם עמדו דחפים ושיקולים נגד סוג כזה של עלייה ונימוקי הנגד הכריעו. במכלול זה יש לשים לב לכך שהוא רואה בזעזוע שהביא לעלייה הרביעית סיכוי גדול שהוחמץ. הוא מבחין בין העלייה ההמונית שהיתה יכולה להיות, לדעתו, ובין זו שהיתה בפועל. הוא

סבר שלו היתה הנהגה ראויה בראש הציונות, היתה זו יכולה לנצל את הזעזוע שעבר על יהודי גולת מזרח-אירופה, להקנות להם את שינוי הערכים הציוני ולהביאם להתאים את עצמם לצרכיה של בניית ארץ-ישראל, אך ההנהגה הציונית הכזיבה:

תקופת כל האפשרויות לגאולת בשרנו ודמנו משעבוד מצאתנו קטנים, נבוכים, אפוליטיים ודגנרטים. ... לא היה מנהיג אשר ידע להפוך את הפסיכוז, שתקף אוכלוסי כל העם וזעזעהו מרבצו כארי בשם ארץ-ישראל, כדי לעשותו לתנועה משיחית כבירה ולהביא המונים לעשות מעשים נועזים מתוך אכסטזה. תקופת זעזועים כזו לא היתה עוד בעם, אפילו בימי שבתאי צבי.⁶⁵

במשבר העלייה הרביעית ובסיומה

הגילויים הראשונים של משבר העלייה הרביעית התחילו להופיע כבר בספטמבר 1925, אלא שההבנה כי אמנם נכנס היישוב למשבר והגיעה 'השתררות אורה כללית של דכאון ויאוש' באו רק בתחילת 1926.⁶⁶ הפסקת העלייה והתגברות היציאה מן הארץ החלה בסביבות אמצע 1926 ונמשכה עד סוף 1928.⁶⁷ יחד עמה התערערה האמונה בסיכויי הגשמת הציונות בכלל.

המשבר התבטא, בין השאר, באובדן הכנסה של המתקיימים מהשכרת דירות, בהתמוטטות עסקים קטנים ובאבטלה המונית. הסבל והדיכאון היו מנת חלקם של הפועלים. 'לא פחות נורא, אם כי דובר על כך פחות, היה מצבם של בעלי מלאכה ובעלי עסקים זעירים שהמשבר הותירם ללא פרנסה.'⁶⁸ אין נתונים על ההרכב החברתי של עשרת אלפי היורדים, אך הם כללו גם פועלים וגם אנשי המעמד הבינוני.

אחת מתוצאות המשבר היתה התרחבות הפער בהכנסות בין הפועלים היומיים, שסבלו גם מאבטלה וגם משחיקת השכר לבין מקבלי משכורת חודשית,⁶⁹ כולל עובדי מוסדות שונים ועובדי ההסתדרות בתוכם, ששכרם לא נשחק ומקום עבודתם נשמר בדרך כלל. מה שניקר במיוחד את העיניים היו משכורות גבוהות של נושאי תפקידים בתנועה הציונית וחריגות בשכר של עובדי מוסדות ההסתדרות.⁷⁰ בתחתית רמת החיים היו, כמקודם, חברי הקיבוצים והמושבים.

בתנועת הפועלים פעלו שתי מגמות מנוגדות. מגמה אחת היתה חיזוק הסולידריות: פעולה עצמית לעזרת המובטלים, חלוקת עבודה בין הפועלים כדי למנוע תופעה של עובדים מצד אחד ומובטלים גמורים מצד אחר וגיוס כספים פנימי. זה היה אופן הפעולה של הקואליציה השלטת בהסתדרות. המגמה המנוגדת ניצלה את ההתמרמרות על דלות הסיוע למובטלים כדי לקוממם על ההסתדרות הציונית ועל הנהגת הסתדרות העובדים. 'כל נרגן, כל פרובוקטור, או שונא ציון ותנועת הפועלים הסית למעשי אלימות, להפגנות נגד הישוב ולעזיבת הארץ.'⁷¹

התופעה של האופוזיציה השמאלית החלה להתבלט כבר במשבר העלייה השלישית, אלא שהיא התחזקה, כאמור, עם העלייה הרביעית וקיבלה תנופת יתר במשבר העלייה הרביעית. החשש מפניה היה כה רב, עד שברל כצנלסון קרא

ל'ויכוח "לחיים ולמוות" ולהפוך את אספות ההסתדרות 'למלחמת אחים גדולה'.⁷² החריפו לא רק המתחים בין 'הקו הגנרלי' של תנועת הפועלים לבין האופוזיציה השמאלית, אלא בעיקר הניגודים בין תנועת הפועלים להנהגה הציונית בכלל ולמתנגדי מפעלה של תנועת הפועלים בתוכה בפרט. התנועה האשימה את ההנהגה הציונית באחריות לכישלון העלייה הרביעית. מזכיר ההסתדרות, דוד בן-גוריון אמר ב-א' בחשוון תרפ"ז (9 באוקטובר 1926), כלומר בשיא המשבר שלה: 'העליה הזאת נכשלה מפני שהרצון המתוכנן של התנועה הציונית ... לא התערב בשעתו ולא כיוון את המרץ של העליה ואת יכלתה לתוך אפיק היצירה הכלכלית הבריאה בארץ'.⁷³

ברל כצנלסון היה הרבה יותר חריף ותבע חילופי גברי בהנהגה הציונית. וכך אמר ב-ח' בחשוון תרפ"ז (27 באוקטובר 1926):

אין פשע גדול מזה של אותם האנשים, שהגורל מסר לידיהם את ההגה של המפעל הכלכלי של הציונות והם עמדו בחיבוק ידיים, שמחים לכל מפעל תלוש בזמן הגיאיות, ואובדי דרך בימי השפל, מבלי להניד יד לעזרה ומבלי להבין שגם הגיעה שעתם לפנות את מקומם, [הפיזור שלי - פ"ג] אם אין להם דרך.⁷⁴

כחודש לאחר מכן הוא מוקיע את מבנה ההסתדרות הציונית הבנוי על קוני 'שקלים' ולא על כוח מרוכז כמו, למשל, הסתדרות העובדים: 'ואילו הייתה הסתדרות הציונית כולה לא גוף רופף הבנוי על ה"שוקל", אלא על כוח יותר מרוכז ומלוכד, כי אז היה אולי מצב הציונות אחר כיום'.⁷⁵ כשנה לאחר מכן הוא תוהה אם לא עבר זמנה של ההסתדרות הציונית ואולי מוטב שהרעיון הציוני יחפש לעצמו מסגרת אחרת: '... הרי שגם על ההסתדרות הציונית עוברת מחלה של גיל ידוע, אשר אם לא תתגבר עליה, יהיה צורך למצוא כלי היסטורי חדש במקומה'. [הפיזור שלי - פ"ג].⁷⁶

אורי צבי והמשבר

בזמן המשבר יצא אורי צבי גרינברג, עוד לפני המנהיגים המוכרים, בהתקפה בשני הכיוונים: נגד האופוזיציה השמאלית ונגד ההנהגה הציונית. כבר במחצית השניה של 1925, כשהחלו הסימנים הראשונים של האבטלה ופעילי המופ"סים ואחרים עוררו תסיסה בבית ההסתדרות נגד הנהגתה, נחלץ אצ"ג נגד תסיסה זו והעלה את כבוד ההסתדרות (ובכך גם את כבוד הנהגתה) בביטוי סקראלי שאין למעלה ממנו: '... כבוד שם הסתדרות העובדים העברים הכללית בא"י צריך להיות כשם הויה [הפיזור שלי - פ"ג] ולא כל בחור מפולין רשאי לבוא להשמיע קול בכעסו, גם כשהוא חבר ההסתדרות ...'.⁷⁷ בכבוד האלוהי הזה שהוא ייחס להסתדרות יש כמובן גם משום התרסה נגד מבקרי ההסתדרות מימין. בתקופת המשבר הוא נאבק ביתר שאת נגד האופוזיציה השמאלית שאת תפיסותיה כינה 'כפירה החולה' שהיא מרכסיסטית כביכול - במליצתה המרה ופראזיטית -

גלותית ביסודה... "סוציאליזמוס הבוגדים והמאוכזבים" המתהווה אצלנו...⁷⁸ הוא שמח על שבבחירות לוועידה השלישית של ההסתדרות ניצחו אחדות-העבודה והפועל-הצעיר ונכשלה האופוזיציה השמאלית: '... וודאי יש לשמוח שבעקב הבחירות לוועידת ההסתדרות נראה, שכלל העובדים העברים בא"י עומד באור החזון העברי גם בחרפת רעבוננו ועניו.⁷⁹ עוד לפני שברל כצנלסון קרא לא פעם לחילופי גברי בהנהגה הציונית ובשנת תרפ"ז הקדים אותו אורי צבי גרינברג בלשון הרבה יותר חריפה:

... הכי אפשר שתנועת שחרור לאומית לא תוכל לקוות סו"ס לחילוף-משמרות בתוכה? ... כרוז התחדשות הציונות הרי יהא קודם-כל: כרוז לפעולת הטהור בכל ההיקף – והפעולה, – האכזרית כמעט, תמצא קודם-כל את אלו שהתאזרחו בכל סעיפי התנועה כסרטנים ותכריחם לצאת חפויי-ראש.⁸⁰

אם ברל כצנלסון ציין שחולשת התנועה הציונית נובעת מהיותה נשלטת בידי אלה שתומתם לציונות מסתכמת בקניית שקל, הרי אורי צבי גרינברג היה הרבה יותר חריף ומסקני. הוא דרש שינוי מבני בתנועה הציונית והענקת משקל מכריע בה לתנועת הפועלים, בלי להתחשב ביחסים המספריים בין המחנות השונים:

... את טמפו הקונגרס בקביעת חוקים למעשה בשטח הכבוש כאן ובאוכלוסי האומה בגולה, צריך להוות צבור החלוצים בא"י, שהוא הוא הנושא חזון הכבוש וגם היוצק את הכבישים והופך את החרול לשדה הלחם. להשתתף סתם בקונגרס לפי מכסת השקלים ששקל ולא עפ"י הכח המגשים האחד בציונות ... אי אפשר לנו מכאן ואילך.⁸¹

הוא היה שותף להנהגת ההסתדרות, וחרף ממנה, בהתקפתו על האלמנט הבעל-ביתי הזונח את הארץ:

כל זמן שהיה פסיכוז – יצאו ועלו ... נדמה היה: אתחלתא דגאולה ... אבל פסיכוז סופו לנדוף ... ומכיון שרפתה שם הנימה, התחילו יהודי העליה הרביעית לזכור מצרים ובצליה – התחילה האניה שהביאתם ברננה לכאן לנשוא אותם לסירוגין בחזרה – ל'מולדת' ... מכתבים אלה מסיחים בפשטות, בלי ליטרריזציה כלל, שהשבים אומרים, ש'צריך לנשק את הקרקע בגולה' – איזו פלשתינא! ... כאילו זוהי כמעט האמת האחת מארץ ישראל, ר"ל ...⁸²

ועוד:

... הדזירטירים שלנו, הבעלי בתים שברחו לחו"ל מן המערכה הנוחה, התל-אביבית תובעים רבית הנקם גם מרחוק [הם דורשים כיסוי הפסדיהם בגלל עלייתם ארצה וגם רבית על כך – פ"ג].⁸³

ראשי אחדות-העבודה היו שותפים לתחושת הדחיפות שלו להכרח בתנופה מידית.⁸⁴ אם כי היו פחות פסימיים ממנו. ב'א' חשוון תרפ"ז אמר בן-גוריון:

המצב בארץ והמצב בעם שוללים שניהם כאחד כל אפשרות וסכוי של עבודה אטית המחושבת ליובלות שנים. התנאים האוביקטיביים מחייבים הגשמה מהירה של הציונות. מבחינת הצרכים של העם היהודי הגשמה מהירה היא הכרח היסטורי, מבחינת המצב בארץ היא אפשרות היסטורית יחידה.⁸⁵

גם יוסף שפרינצק, המנהיג הבולט ביותר של הפועל-הצעיר, העלה בספטמבר 1926 את גורם הזמן כשיקול מכריע בעיצוב כל תכנית פעולה ציונית, שכן 'אם עשר השנים הקרובות לא תהיינה שנות בניין יהרס עמל שני דורות.⁸⁶ מנהיגי אחדות-העבודה יכלו אפוא לראות באצ"ג פובליציסט מצוין המבטא בדרכו שלו את תפיסותיהם הבסיסיות, הגלויות והסמויות, אף שייתכנו בהחלט חילוקי דעות טקטיים בינו לביניהם, וייתכן אף ששמחו שיהיה מי שיטען את הטענות שהם מנועים לטעון בגלל תפקידם.

כיוון שאחדות-העבודה תבעה מהפועל-הצעיר איחוד ושיתוף פעולה הדוק יותר, בוודאי הזדהו עם תלונתו של אצ"ג: '... אפילו ברגע נורא זה אין מצע לאחדות העבודה ברזולוציה אחת מעשית בין אחת-ע והפועל-צ.⁸⁷ עם זאת היו כבר בקיעים בין אצ"ג למנהיגי תנועת הפועלים. למשל: הוא רמז, אמנם בלשון זהירה, שאותה ההנהגה החייבת ללכת משום שנכשלה כוללת גם אותם:

... הבטתי באור דליקה ביתית זו בפי כל הצירים: שמא בכל זאת יקום מישהו, הוי! מישהו אחד, אשר ישאל לבן גוריון: האין חלק ההסתדרות שוה-בשוה באסון המשותף ולהנהיג צ' בירושלים? ... והרי "הנהלה ציונית" שבירושלים זו, יכולה ח"ו לענות לקטיגוריה הא' בן-גוריון: הסתלקות מאחריות, כך? הס ... וחתימת-ידכם ההסתדרותית על כל האקטים בשעתם – לאו שמיה אשור? ...⁸⁸

היתה זו, לדעתי, אחת המקדמות למלחמת חורמה בהנהגה (בניסוח המטשטש את ההבדל בין מנהיגות התנועה הציונית ומנהיגות תנועת הפועלים) שמצאה ביטוי בוטה כל כך בשלהי תרפ"ח בחזון אחד הלגיונות.⁸⁹

כבר הגיליון האחרון של סדרן⁹⁰ רצוף בביקורת הנוגעת ביסודות גם נגד אחדות-העבודה וגם נגד הפועל-הצעיר, אלא שאפשר למצוא שם גם שבחים לשתי המפלגות, או לפחות לאישים מתוכן.⁹¹

מכל מקום, באותו שלב יכלה הנהגת ההסתדרות ובעיקר הנהגת אחדות-העבודה לראות את מה שיתפתח אחר כך להתקפה מוחצת כביקורת מבפנים שאינה חורגת (אלא בכושר הביטוי וחריפותו) מזו שהם היו רגילים לה בתוך שורותיהם. בסך הכול הם נאבקו יחד נגד אותם מתנגדים. את ההבדלים בדגשים ובמינוח לא החשיבו כל כך, בייחוד שאחדות-העבודה סבלה בתוכה חילוקי דעות וביקורת על ההנהגה. לולא כן לא היה ברל כצנלסון משתדל כל כך שאצ"ג יוסיף להשתתף בדבר גם אחרי פרסום חזון אחד הלגיונות.⁹²

בבשרו ודמו ומוחו ל'העם המליוני', או ל'שבט החלוצים'?

העלייה הרביעית חשפה וחידדה פן מיוחד בכתיבתו של אצ"ג, פן שהוא מעבר

לפוליטיקה, פן של התחבטות בין נאמנויות בסיסיות. מצד אחד הוא ראה עצמו כמבטא את ההמונים היהודים בעיקר בגולת מזרח אירופה, על סבלם ועל חולשותיהם, מצד אחר הוא ראה את עצמו שייך למיעוט נבחר שיש הבדלים מכריעים בינו ובין ההמונים היהודים.

בתרפ"ה כתב: 'בשום אופן איני יכול להסתלק מן הגוש הכאוב לשני צלעיו: ארץ-ישראל – היהדות העולמית.⁹³ לכאורה יש כאן שלמות ברורה של נאמנות לעם ולארץ, אך אם נבין את הצלע 'ארץ-ישראל' ככינוי לבוני ארץ-ישראל והמקריבים את עצמם כדי להחיותה, למה שהוא קרא 'שבט החלוצים', נראה ששתי הצלעות הללו לא חיו תמיד בהרמוניה בכתיבתו של המשורר.

כבר הזכרנו לעיל שהוא ראה חובה לעצמו לסיים את אימה גדולה וירח בפואמה המוקדשת ל'העם המליוני' וזאת כהשלמה לשתי הפואמות שקדמו לה באותו ספר שירים – HEROICA ו'ירושלים של מטה' – המוקדשות בעיקרן ל'שבט החלוצים'. גם בספרו השני הגברות העולה אנו פוגשים בתופעה דומה. יש בו שני פרקים (השני – 'בארץ-הנביאים' והשלישי – 'אתערותא') המוקדשים בעיקר ל'שבט החלוצים' ואילו בסיומו של הפרק הרביעי באים שני שירים 'הימנון היהודים בעולם' ו'אחי, יהודי הפיאות' המוקדשים ל'העם המליוני', והפרק החמישי 'משא אל אירופה' גם הוא מוקדש ל'העם המליוני'.

אני רוצה להפנות, בנקודה זו, את תשומת הלב למחזור שיריו 'טור מלכא', שאמור היה להופיע כספר. גם הוא בנוי במתכונת דומה. תחילה שירים על החלוצים ואחר כך בא השיר האחרון 'אהבה ליהודי הנבזים'.⁹⁴ מוקדש ל'העם המליוני'. משום בהירות המסר שלו ומשום שאיננו כלול בשיריו המקובצים אביא כמה משורותיו:

אתם היהודים הגדולים, הקרואים בעולם: הנבזים מכלבים! אתם הגופים היקרים באימת העתים:

ישישים בבתי-מדרשים ורוכלים בשוקים עד לבחורים בצבא הבריונים האדם.

ועד לבנותיכם בחוצות, הקוראות למשכב;

אתם הסיוט המבעית בפי האמהות לילדי העכו"ם

על אדמת קרשצ'טק-נלוקיס-ויטשפיל-איסטאנד,

דוקא לכם אני רוצה לשיר את השיר הכי יפה בעולם.

...אני רוצה ללכת ולשיר שיר-הוד-ואהבה, לכם, המגודפים בעולם:

על אדמת-קרשצ'טק-נלוקיס-ויטשפיל-איסטאנד

אתם טור-מלכא שלי ביון שבעים מלכויות!

ועקב שוררתם מה? – פיס בקלון בשר חותך בפולין מרשעת וחייתם בלענה ההיא

את חייכם-לאולה

אנכי גם שר לעדתכם ברקוד-הכבוד:

מה יפית!מה יפית!!

גם בכתיבתו הפובליציסטית הוא מכריז על אותה נאמנות: 'וגם רחוק בזמן ובמקום מכנסת ישראל מדוקרת זו, בהסתכלות מכאן, מעבר לים, אני ממשיך עלי את אפלם של המיליונים המופקרים בכל עת [הפיזור במקור] (הכרה, ששום אידיליה בחיי הפרטים ושום אקלים ארץ יפה לא ישנו אותה) ...'⁹⁵

וכשם שבשיר 'אחי יהודי הפיאות' בתרפ"ו⁹⁶ התנצל על שזלזל בהמונים היהודיים המסורתיים במזרח-אירופה משום שספג את תרבות הגויים, כך גם בדבר בתרפ"ז הוא רואה באותו זלזול קבלת השקפותיהם של האנטישמים כלפי היהודים:

מחמת שאכלנו מ'לחמיהם' ומחמת ששתינו מ'מימיהם', היינו גם אנו, היהודים הצעירים, דומים כמעט לגויים: בשנאתנו ליהודים. ואמרתי לי: שומה עלי לעמוד, לפתוח פה ולתקוע אצבע בתוך הלוע, על מנת להקיא את זה הלחם ואת אלו המים שאכלתי ושתייתי על שולחניהם – כחח. ...⁹⁷

הוא שר את שיר הכבוד לא רק לאותם יהודי נאלווקים שאותם גידף בסדנא דארעא ובמקומות אחרים⁹⁸ אלא גם ליהודי האיסט-סייד בניו-יורק ש'בקפיצת הדרך' לעג להם וקרא לגעגועיהם לעיירות מולדתם' – זהו תלונת התן בניו-יורק הנפלאה!⁹⁹

יש לו הסבר לסתירה בין שתי ההתייחסויות. היהודים בגולה, גם הגרועים שבהם, יש בהם מרוח הקודש של הגעגועים לארץ-ישראל ולמלכות, אלא שבבואם ארצה הפכה זו מאידיאל למציאות ואז חדל האידיאל הארץ-ישראלי להלהיט אותם. יתר על כן, העמידה ברדיפות בגולה גרמה להם למידה של התעלות וחייבה אותם לריסון. העדר לחצים שכאלה בארץ-ישראל שחרר את האנרכיה והאגואיזם שבהם:

... צא ואמור להם לרוכלי הנלבקי"ס ע"ד א"י ומשמעת לאומית, ע"ד קולוריט של צבור עברי, ע"ד קדושת האידיאה: צא ואמור! והאסון הוא, שמכאן הלוא אין עוד כל פרספקטיבה על איזו ארץ ישראל שהיא מעבר לגבול הזה. אותה פרספקטיבה שיש לכה"פ בגולה וההופכה את החול היהודי לשבת של חזון נפלא... כאן מולכת בפרהסיא הכפירה הגדולה של היהדות הדגנרטית¹⁰⁰, שיצאה מכליה בפולניה. ... וכאן כפירה זו מסוכנת היא משום שאין אב ואין אמא. לית דין ולית דין. אין אל ואין מנהיג. משום שארץ ישראל כמו שהיא, אינה מחייבת את החי בה לכלום. שם אצל הגויים היה אגרוף והיה שוט, היה צלב, והיתה משמעת צבורית בהכרח. שם היתה אותה גלוריה של הסבל היהודי וזהר פרספקטיבה אשר לחזון גולים [הפיזור במקור].¹⁰¹

'המעמד הבינוני' מן העלייה הרביעית איבד את התכונות היפות של יהדות הגולה הנרדפת ולא רכש לעצמו את התכונות היפות של החלוצים וזו סיבת התכחשותו לכול:

... מתחת לשלט העברי על גבי חנות המכלת וכדומה עומד החנוני היהודי ... מתכחש לכל הנסיונות וההתלבטויות בשל מתן מסגרת ממלכתית לקולקטיביסמוס הלאומי. ועוד אדרבא: בהיותו כאן יש גם תוספת מגרעת: בגולה היה ניזון בעל-כורחו ממקור היגון העממי, היה אוכל בעל-כורחו את לחם-הכאב העממי והיה גם זורח ברגע פלא אחד ממשיחיות הנפשית; וכאן הריהו פטור מסביב לגבולין. נחתך מן הגוש הכאוב של היהדות

בגולה ולא נדחף לתוך הכור שבארץ ישראל העובדת [הפיזור שלי – פ"ג] הוא בשל עסקו כאן, כמו מלך עלי אייו...¹⁰²

אלא שבמקומות אחרים הוא מציג תמונה הפוכה על יהודי הגולה, גם בהיותם בגולה. בספר שיריו כלב בית מתרפ"ט מופיע השיר 'בני עמי'¹⁰³ שבו הוא סותר את מה שנאמר ב'אחי יהודי הפיאות', אבל גם בפרוזה עוד בתרפ"ה הוא מוקיע אותם כרודפי המיעוט האידאליסטי שביניהם:

... אלו מסרו למלכות את הראשונים-לציונות שבאו להטיף חיבת ציון בעיירות ואת המורים העניים לעברית. אלו העליבו בשעתם מגיני-דוד ואלו קדמו גויים בסבר פנים יפות ואחים ציונים בזו ואת הספרות העברית ואת העתונות החרימו. אלו הלוא ענו יוצאי-חלוציהם [צ"ל חלציהם – פ"ג] בשעה שעלה בדעתם ללכת ארצה-ישראל. אלו הלוא הפריעו לנו עד כמה שאפשר היה בעבודת התחיה.¹⁰⁴

ומתחילת 1927 הוא סבור שכל יחסו לעם בגולה אינו אלא אשליה של משורר (הכוונה כמובן להמוני העם ולא, למשל, לנוער המתארגן לעלייה חלוצית לארץ-ישראל):

העם, העם המדובר בשיר ובפרוזה איננו אתנו, כי אבדנוהו בזמן ובמקום. העם כמו שהוא כעת, בהיותו הגלותית המכופלת, בלי נחלי מרד בדם הבחרות שבו, אינו מוכשר ואינו נתון לפי שעה להגשמת חזון תכופה...¹⁰⁵

ועוד:

... בעם זה שאפיו מתנגד למהפכה וחזון ושכל אידיאליזם: לרבוץ על המקום שבו הקים חנות מכלת ושבו הקים בית-הכנסת לאלוהיו המגודף בגויים. כן, וגם קללת הגורל כאן: ארבעים שנה צופרת האניה הציונית בשם כל הפחדים בכל חופי הגולה: לארץ-ישראל, יהודים! לשם דחיפה ליציאה יש פוגרומים והתגבשות כל הגועל שבחיי גולים על אדמת גויים ואעפ"כ הלכו המוני היהודים לארבע רוחות העולם ורק אל אניה זו המובילה אל קרקע ישראל לבטח – לא שעו, מתי מספר עלו לא"י. ... הרי מתברר ח"ו, שאין אומה יהודית ראויה לשמה ולגורלה הטרגי באמצע העולם; שאין אומה יהודית המתגעגעת לציון – לחלק גיאוגרפי עברי בעולם!¹⁰⁶

ובתהליך ההתייאושות שלו מההמונים היהודים (ואני מפרש את התפרצויות השבח שלו כלפיה כביטוי למלחמה פנימית) נעשים יקרים לו יותר ויותר אותם 'מתי מספר' שבאו להיות חלוצים בארץ-ישראל, וכמו שהכה על חטא על יחסו ל'יהודי הפיאות', כך הוא מכה על חטא על ספקות שהיו לו לגבי הפועלים העברים הסובלים מן המשבר, עד כדי שיטען שהציונות אינה ראויה לקרבנות שהם מקריבים למענה:

גדול יום רעב כזה אצלנו פי-אלף מיום הגבורה של תל-חי. אני מכה כאן על חטא בפני קהל ועדה. אם פעם נסיתי להטיל ספק בגבורה הרוחנית הירושלמית, אשר בחברת א"י העובדת. ... להתגברות גרנדיוזית על כל המחסור המשגע של משפחת העובדים העברים בשל פרוסת לחם שרויה

במים להרץ בשביל התינוק. משום שאין חלב בשד – לגבורה זו אין ביטוי. ... אלא תמצית של יחידים, המעטים, שהם למדוויין וסיזיפים כאחד ... אבל אין ידיעה עמוקה וקדושה זו פוטרת אותנו מלהשיג, שאין לעשות חוקה מזה לאורך ימים בשטח המעשים שלנו בימי-הכיבוש. שאין להכניס בעבודתנו הארצית שיטת הרעב בתור יסוד לבנין הארץ, כי אין ארץ ישראל יקרה וקדושה יותר ממשפחת העובדים העברים המחיים אותה בדמם [הפיזור שלי – פ"ג].¹⁰⁷

ובאותו 'שבט החלוצים' הוא כולל גם האופוזיציה השמאלית, או לפחות חלקים ממנה, הקושרים את גורלם בארץ-ישראל (דומני שהוא מתכוון כאן במיוחד לשמאל של 'גדוד העבודה'):

... אילו היה הרצל חי בתוכנו ואנו, עניי א"י העובדת, עומדים לפניו כמו שהננו. יחד עם חברי ה'שמאל' הרעבים, ואפילו לשם קומוניזמוס עברי בא"י, והיינו אומרים לו להרצל: אנחנו, פועלי א"י, עזבנו בתי אבות, לימודים וקרירות, מקומות הלחם והמים הברוכים, בלי עבודת-פרך, ובאנו לכאן כדי להיות פועלים יוצרים-מולדת ודוברי עברית עתיקה לפתע. אנו איננו דורשים הבטחת חיינו הפרטיים על-הסלע-על-החול-ועל-הבצה הממיתים, איננו דורשים תכלית, מסכימים אנו להיות עניי עולם, אבל לכה"פ: שלושה ימי עבודה: א – שלשים ג"מ [גרוש מצרי] בא"י, – הכי חלמת, מנהיגנו הגדול, על ציונים טובים מאיתנו להגשמת חזוןך הנשגב? והיה הרצל מרכין את ראשו היפה ובוכה בהתרגשות. כי לא חזה החוזה בדמיונו צבאות-לציון עברים יפים מאלה – – כך. גם אני כותב הטורים בשעה תהומית זו קרוב לבכיה שכזו. בשום תנועת שחרור בעולם יש [צ"ל אין – פ"ג] תנאים ממיתים שכאלו וגבורה-בתפארת שכזו. ולנו המשוקעים בזה-בעלומינו בבצת הציונות, מטיף הליברליזמוס השאנן. בסביבתו האנטי-ציונית. תורה ציונית? – – [הפיזור במקור – פ"ג].¹⁰⁸

אמנם אהבה לפועלים העניים בישימון אפשר הלוא למצוא גם באימה גדולה וירח, ושם גם אפשר למצוא סלחנות ורחמים לפועלים היורדים מן הארץ במשבר העלייה השלישית, שלא כמו תיעוב שהוא מגלה כלפי היורדים מן 'המעמד הבינוני' במשבר העלייה הרביעית.¹⁰⁹ עם זאת יש שינוי – האידיאליסטים מוצגים מול הרוב המתנכר: 'והן אלה הם רוב האומה, הרוב הזה שבשבילו יצאו בחורים-יקרים בהגנה הקדושה בימי ניקולי קיסר ואשר בשבילו אנו פושטים כאן צוארות במדבר. ...'¹¹⁰

ספר השירים חזון אחד הלגיונות, שכבר הוזכר כהתקפה רבתי על ההנהגה הציונית ועל הנהגת תנועת הפועלים גם יחד, וחנן חבר מציג אותו כ'הביטוי הבשל הראשון ליצירה של שירה פוליטית בארץ-ישראל',¹¹¹ כולל גם התקפה על 'העם המליוני'. הוא חוזר בו על 'זה לעומת זה':

אנחנו מעטים מִיִּשְׂרָאֵל, שֶׁבֶט אֶחָד לְכַבּוּשִׁים,

— — —

חֲלֻמָּנוּ: עִם, הַבָּא מִיָּם, מִמַּעוֹן אֲרִיּוֹת – וְלֹא בָּא:

הוא חי למטה משקעון בשבעים מלכיות הגויים.
טומן פנים בטליתות לבל יראה עלות צלקיו ...
הוא נותן מס ונותן דם בזכות הזדקנות אצל מאזניו.¹¹²

הוא אמנם מתייאש מן העם כפי שעוצב בשנות הגלות, אך הוא תולה תקוות בגירסה מחודשת של 'החלוצ' (בנוסח הקומסומול) כדי 'להתמיד בהקמת רוזריבה ציונית מחודשת'.¹¹³ כלומר: 'העם המליוני' הוא לפי שעה רק חומר גלם להרחבת 'שבט החלוצים'.

כמה דברי סיכום

אורי צבי גרינברג היה המבטא הרגיש ביותר בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית ובשירה הארץ-ישראלית למצבה הנואש של יהדות מזרח-אירופה. הוא חי בתחושה חריפה של הצורך הדחוף להצילה בדרך של עלייה ארצה. יחד עם זאת, הוא היה המבטא הנמרץ ביותר של רוח העלייה השלישית בימי העלייה הרביעית. משום כך היה בר פלוגתא של אלה שרצו להחליף את ערכי העלייה השנייה והשלישית בערכים אחרים. הוא תקף בצורה הבוטה ביותר (דומני יותר מכל האחרים) את עולי גראבסקי, שבאו להמשיך בארץ-ישראל את המסורת הכלכלית חברתית של יהודי מזרח-אירופה וזאת למרות רגישותו הרבה לסבלות אותן שכבות חברתיות שעלייה זו באה מהן. הוא תקף בלא פחות להט את האופוזיציה השמאלית בתנועת הפועלים שערערה על הסוציאליזם הציוני הקונסטרוקטיבי. בעיניו היתה אופוזיציה זו אחד הביטויים של עליית גראבסקי. הנהגת תנועת הפועלים ראתה בו את אחד הפובליציסטים המזהירים שלה והתעלמה מביטויי אי ההסכמה שלו אתה. במהלך העלייה הרביעית, על הגאות ועל המשבר שלה, התפתח אצלו קונפליקט פנימי (שמצא ביטוי מרתק גם בשירתו וגם בכתיבתו הפובליציסטית), בין נאמנותו ל'שבט החלוצים' הבונה בסבל רב את מלכות ישראל בארץ-ישראל ובין נאמנותו ל'העם המליוני' 'המתנוון תחת הצלבים' ואינו פונה ציונה. במהלך העלייה השלישית הוא מתאכזב מן 'העם המליוני' ומגלה אהבה גדלה והולכת ל'שבט החלוצים' ומחפש דרכים להעצימו, גם בעזרת מילואים מן הגולה.

הערות

1. 'לופכן', 'העליה הרביעית', הפועל הצעיר, 33 (תרפ"ד, 20.6.1924), עמ' 4.
2. ד' גלעדי, הישוב בתקופת העליה הרביעית, תל-אביב 1973, עמ' 38–39 [להלן: גלעדי].
3. שם, עמ' 39.
4. צ' אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, ב, תל-אביב 1966, עמ' 123 [להלן: אבן שושן].
5. גלעדי, עמ' 121.

6. ראה: י' גבע, הפועל הצעיר בשנות העשרים: הדרך למפלגת פועלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 88-91, 215-225.
7. גלעדי, עמ' 41; וראה גם: ח' ארלוזורוב, 'להערכת העליה הרביעית', כתבים, ג, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 110-112.
8. קונטרס, כרך יא, גיליון רלב (כ"ב אלול תרפ"ה, 11.9.1925); מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 112; ראה גם גלעדי, עמ' 115-116.
9. ברסלבסקי, עמ' 126-127; אבן שושן, עמ' 102.
10. אבן שושן, עמ' 214-215, 227-228; גלעדי, עמ' 123-124; ראה גם דברי ב' כצנלסון בוועידה החמישית של אחדות-העבודה בי"ח בחשון תרפ"ז (26.10.1926) ובוועידה השלישית של ההסתדרות, בה' בתמוז תרפ"ז (5.7.1926). כתבי ב. כצנלסון, תל-אביב תש"ו, עמ' 29, 107-108.
11. אבן שושן, עמ' 209-210.
12. ד' בן-גוריון, 'לקראת הועידה', קונטרס, כרך 14, גיליון רעט (ד' בחשון תרפ"ז, 12.10.1926), עמ' 7.
13. גלעדי, עמ' 121-122.
14. עם בואו הוא מודיע מעל דפי קונטרס, שבועונה של אחדות-העבודה: 'למאהבי מעבר לים: באתי לארץ בשלום. כתבתי: מערכת ה'קונטרס' יפו, תל-אביב (א"י). אורי צבי גרינברג. עתוני חוץ לארץ מבוקשים להעתיקה'. קונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנג), ו' בטבת תרפ"ד (14.12.1923), עמ' 21.
15. זו הופיעה בביטאנו האיש סדן וגם בקונטרס ובדבר.
16. זו נאספה ברובה בספריו אימה גדולה וירח (תרפ"ה), הנברות העולה (תרפ"ו), חזון אחד הלגיונות ואנקריאון על קוטב העיצבון (תרפ"ח) וכן במחזור השירים 'מספרי טור מלכא' ושירי 'בשער בת רבים' שלא כונסו בספר.
17. נראה לי כי כמה מן הסימנים של העלייה הרביעית כבר ניכרו בשלב המאוחר של העלייה השלישית ומכאן שתגובתו של אצ"ג לעלייה הרביעית היתה מעודכנת עוד לפני שזו התחילה.
18. קונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנג), ו' בטבת תרפ"ד (14.12.1923), עמ' 4-5.
19. רגב, חוכרות לענייני הפועל במושבות, א' אדר א' תרפ"ד (פברואר-מארס 1924), עמ' 3.
20. א"צ גרינברג, אימה גדולה וירח, ספר פואמות, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 46. וראה גם שם, עמ' 51.
21. 'ירושלים של מטה', 'התנצלות', הפועל הצעיר, השנה השבע-עשרה, גיליון 26-27, עמ' 6-8.
22. שם, עמ' 9.
23. 'מניפסט לביטוי', סדן, א-ב (כסלו תרפ"ה, דצמבר 1924), עמ' ו.
24. הגיליון השני של סדן הוכתר בשם סדנא דארעא כדי לעקוף מכשולים חוקיים להוצאתו. בגיליון האחרון של סדן, שיצא בתרפ"ז, לא נמצא את אותה התרכזות בסבלם של יהודי מזרח אירופה.
25. 'מניפסט לביטוי', עמ' ב.
26. שם, עמ' ג.

27. 'בלי שדי', סדן, א-ב (כסלו תרפ"ה, דצמבר 1924), עמ' יב.
28. 'המומנט שנתגלה', סדנא דארעא, נכתב בטבת-שבט תרפ"ה (ינואר-פברואר 1925), עמ' ב-ד.
29. 'מניפסט לביטוי', עמ' ג.
30. 'לאחר כל ההכרחיות להגירה [הפיזור במקור] אין כיום בכל א"י סכום של 500,000 יהודים'. 'לדידי', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ט.
31. 'מספר הימים תקופה לאימה ולהגשמה משיחית', קונטרס, כרך יב, גיליון רנא (ה' באדר תרפ"ו, 19.2.1926), עמ' 8.
32. א"צ גרינברג, אימה גדולה וירח
33. שם, עמ' 4.
34. להערכת נכתבה, או הושלמה, הפואמה ממש בתחילת תרפ"ה. בשוליה כתב: (תרפ"ה) והיא נתפרסמה לראשונה בהפועל הצעיר, י"ד בתשרי תרפ"ה (12.10.1924).
35. שם, עמ' 59-64.
36. בקונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנט), כ"ו בשבט תרפ"ד (1.2.1924), עמ' 26 נתפרסמה מודעה המבשרת את הופעת הספר ואז אמורות היו להיכלל בו רק שתי פואמות. לפי המתכונת השנייה היו אמורות להיכלל בו תשע פואמות (אלה הרשומות בעטיפה הפנימית ו'קפיצת הדרך' אינה ביניהן). בסופו של דבר הופיע הספר באייר תרפ"ה, בהוצאת 'הדים' ונכללו בו עשר פואמות ש'קפיצת הדרך' היא האחרונה שבהן. ראה גם: ח' חבר, קטלוג התערוכה אורי צבי גרינברג במלאת לו שמונים, ירושלים תשל"ז, עמ' 61.
37. י' מולכו, 'ממפולת היהדות בפולין', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' כ [להלן: 'ממפולת היהדות בפולין'].
38. 'קרים תרפ"ה', קונטרס, כרך יב, גיליון רלד (ו' בתשרי תרפ"ו, 24.9.1925), עמ' 10.
39. שם, שם.
40. התחושה של הכרח בשינוי חד ומהיר של חיי יהודי מזרח אירופה מופיע אצלו גם בסיום עידן העלייה הרביעית: 'עיירותינו בגולה על אדמת הסלאווים עומדים [כך במקור] בדמדומי-הקץ: לגאולה זורחת או לשקיעה ח"ו', כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ז.
41. 'ממפולת היהדות בפולין', עמ' כא.
42. שם, שם.
43. 'מניפסט לביטוי', עמ' ג.
44. ש' שילר, 'המציאות החדשה', הפועל הצעיר, 34 (תרפ"ד, 4.7.1924), עמ' 3-5.
45. י' לופבן, 'העליה הרביעית' (לעיל, הערה 1). והלא אצ"ג עצמו סבר כך בוויכוחו עם רבינוביץ שהובא לעיל ('קרים תרפ"ה', לעיל הערה 38).
46. 'הסתכלות בתוכנו', קונטרס, כרך יא, גיליון רלא (ט"ו באלול תרפ"ה, 4.9.1925), עמ' 9.
47. 'אודיסה דפלשתינא ונאלעווקי"ס', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' יג. מאלף שגם לי"ח ברנר, ערב העלייה השלישית היו חששות דומים: '... היבוא מי שצריך לבוא? היוצר העובד העברי? ... האם לא יציפו את רחובותינו עכשיו פרצופים ידועים מכל הגיטאות, חלאת המין האנושי? האם לא יביאנו לכליה בעלי הדיסקוסיות שלנו, להבדיל?', 'משדה הספרות', הוצאת הפועל הצעיר, ט' אייר תרע"ט (יוסף חיים ברנר כתבים, ד, תל-אביב תשמ"ה, 1509-1510).

48. 'הסתכלות בתוכנו' (לעיל, הערה 46), עמ' 9.
49. שם, עמ' 11.
50. 'אודיסה דפלשתינא ונאלעווקי'ס' (לעיל, הערה 47), עמ' טו.
51. שם, שם.
52. 'המושג שאיננו', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' ו.
53. 'ה"יד' והעתונות הבוגדת', קונטרס, כרך יא, גיליון רל (ח' באלול תרפ"ה, 28.8.1925), עמ' 32.
54. 'בלי שדי' (לעיל, הערה 27), עמ' יא. גם חיים וייצמן, שמונה חודשים יותר מאוחר, בקונגרס הארבעה-עשר, השיב לדוברי 'עת לבנות' ודומיהם באותו נימוק של אורי צבי גרינברג: 'נכון, ישנם גרעונות במאזני הקבוצות ומושבי העובדים, אך אל תשכחו דבר אחד: ישנו הון בלתי נראה, אשר לא קרן היסוד משקיעתו, ישנה עבודה מעבר לגבולות היכולת, מרץ יתיר, רעב ומלריה – אלה הם סעיפים שאינם מופיעים בתקציב.' מובא אצל גלעדי, 168–169.
55. 'כאילו לא היה מאורע...', קונטרס, כרך יא, גיליון רכט (א' באלול תרפ"ה, 21.8.1925), עמ' 9.
56. 'ממפולת היהדות בפולין' (לעיל, הערה 37), עמ' כד.
57. 'עד משבר', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ה.
58. 'הסתכלות בתוכנו' (לעיל, הערה 46), עמ' 11.
59. 'יוסקציה' הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית הסובייטית. 'לסדר תל-אביב', סדן, תמוז תרפ"ה, עמ' יג.
60. הכוונה לאינטרנציונל המקצועי באמשטרדם, ליתר דיוק כוונתו לאינטרנציונל השני – פ"ג.
61. 'למתן דיקטטורה רוחנית', קונטרס, כרך יא, גיליון רלב (כ"ב באלול תרפ"ה, 11.9.1925), עמ' 9.
62. 'גלגל החוזר', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' יט.
63. 'אודיסה דפלשתינא ונאלעווקי'ס' (לעיל, הערה 47), עמ' טו.
64. 'י' מולכו, 'הדואט והפירמה', סדן, אב תרפ"ה (אוגוסט 1925), עמ' טו.
65. 'לדידי', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ט. וראה בהקשר זה גם את דברי בן-גוריון בא' בחשון תרפ"ז המובאים בהמשך.
66. גלעדי, עמ' 175.
67. שם, עמ' 180, 229.
68. שם, עמ' 180.
69. שם, עמ' 181.
70. 'תשובה לויכוח', כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 55–56. וכן שם, עמ' 393.
71. ט' קנטור, הזרוע המקצועית, תל-אביב תשכ"ו, מובא בגלעדי, עמ' 192.
72. 'ביום ההסתדרות הששי', כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 60.
73. 'לקראת הועידה' (לעיל, הערה 12), עמ' 5–6.
74. 'בועידה החמישית של "אחדות העבודה"', כתבי ב. כצנלסון, עמ' 34.
75. 'ביום ההסתדרות הששי', שם, עמ' 62.
76. 'הקונגרס ולאחריו', שם, עמ' 166.

77. 'לסדר תל-אביב', סדן, תמוז תרפ"ה, עמ' יג-יד.
78. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 25.2.1927.
79. שם, 7.1.1927.
80. '[ארבע חוברות סדן...]', סדן, ה' בחשון תרפ"ז, עמ' ב. וראה הערה 74.
81. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 6.5.1927.
82. 'מספר הימים' (לעיל, הערה 31), עמ' 10-11.
83. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 7.1.1927.
84. '... כאב הידיעה של אי-אפשרות ההגשמה הממלכתית במהירות הרצויה ושל קושי התחייה העברית ... הגיע כמעט לקצה-המשווה של הטירוף', כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ה.
85. 'לקראת הועידה' (לעיל, הערה 12), עמ' 5.
86. גבע (לעיל, הערה 6), עמ' 245.
87. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 4.2.1927.
88. שם, 11.2.1927.
89. חזון אחד הלגיונות, תל-אביב תרפ"ח. ראה גם: ח' חבר, ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ-ישראל, עבודת דוקטור, ירושלים 1984, עמ' 249.
90. סדן, ה', תל-אביב, חשון תרפ"ז.
91. תהליך התהוות הקרע בין אצ"ג לתנועת הפועלים המאורגנת ראוי לדיון מפורט. מה שנאמר בסוגיה זו במאמר זה אינו אלא 'על חשבון'. אני מקווה לפרסם בקרוב מאמר מיוחד בנושא זה. דומני שההערות הרלוונטיות ביותר לעניין זה שנכתבו עד עתה – במסגרת של מחקר ולא במסגרת של פולמוס – הן בדוקטורט של חנן חבר.
92. חבר (לעיל, הערה 89), עמ' 102.
93. 'לדידי' (לעיל, הערה 65), עמ' ט.
94. 'אהבה ליהודי הנבזים' (מספרי: טור מלכא), הפועל הצעיר, י"ג בסיון תרפ"ה (5.6.1925), עמ' 16-17.
95. 'אצלנו בעולם', סדן, אב תרפ"ה, עמ' ה.
96. 'אחי, יהודי הפיאות', הגברות העולה, תל-אביב תרפ"ו, עמ' כה.
97. 'עלי כספית זו', דבר, י"ג בכסלו תרפ"ז (19.11.1926).
98. 'נאלעווקיס בא"י! משמע שאי אפשר להיפטר מגלות, משום שבתוך תוכנו היא: חלק מן הגוף! גלות זו בחנונות הידועה, שאין לה אלהים בהחלט ...', 'אודיסה דפלשתינא ונאלעווקי"ס' (לעיל, הערה 47), עמ' יג.
99. 'קפיצת הדרך', אימה גדולה וירח, עמ' 62.
100. גם ברל כצנלסון משתמש במושג דומה לתיאור אותן תופעות: '... מלחמת המפלגות בימינו ברחוב היהודי קיבלה אופי דגנרטיבי ... מי שרואה את הנעשה עתה בורשה ... נתמוטטה ונחרבה תנועת פועלים יהודית כבירה בניו-יורק – זה יבין ... איזה חינוך רע, דגנרטיבי, נושאת בקרבה תנועת הפועלים היהודית ...', 'בויכוח על הדין-וחשבון של הועד הפועל' בוועידה השלישית של ההסתדרות (תל-אביב, ה' בתמוז תרפ"ז, 5.7.1927), כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 111.
101. 'מניפסט לביטוי' (לעיל, הערה 23), עמ' ה-ו.

102. 'מספר הימים' (לעיל, הערה 31), עמ' 12.
103. 'אחי, בני עמי', כלב בית, תל-אביב תרפ"ט, עמ' יד.
104. 'המושג שאיננו' (לעיל, הערה 52), עמ' ו.
105. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 21.1.1927.
106. שם, 7.1.1927.
107. 'לתפיסת המצב אצלנו (מתוך הרצאה בבית-העם בתל-אביב)', אורי צבי גרינברג, מוסף לדבר, לח, גיליון שמ (כ"ז בתמוז תרפ"ו, 9.7.1926), עמ' 4.
108. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 18.3.1927.
109. אימה גדולה וירח, עמ' 51.
110. 'ממגילת הימים ההם', 7.1.1927.
111. חבר (לעיל, הערה 89), עמ' 241.
112. חזון אחד הלגיונות, עמ' כג. וראה גם שם, עמ' ט.
113. 'ממגילת הימים ההם', 21.1.1927.

מן הארכיון

על הפרספקטיבות של המדע

(קטעים מתוך פרוטוקול סטנוגרפי של האספה הכללית של האקדמיה הלאומית למדעים, שנתקיימה בירושלים, ביום כ"ה בשבט תש"ך [23.2.60]*)

לאספה הכללית הראשונה של האקדמיה הלאומית למדעים הוזמנו עשרים ואחד מבכירי המדענים בישראל והשתתפו בה חמישה-עשר מתוכם, וכן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות. מתוך הדיונים באותה אספה בחרנו להביא את הדיון שהתפתח על נושא 'הפרספקטיבות של המדע', בהשתתפות (לפי סדר הדוברים) מרטין בובר, אהרון קציר, שמואל הוגו ברגמן, פרנץ אולנדורף ודוד בן-גוריון.

ראש-הממשלה ד' בן-גוריון: סופרי הקולות מודיעים לי, שבבחירת נשיא האקדמיה נבחר פרופסור בובר ב-13 קול, ו-2 נמנעו; בבחירת סגן-נשיא האקדמיה נבחר פרופסור קציר ב-12 קול, אחד נמנע ו-2 הצביעו בעד שני מועמדים אחרים. פרופסור בובר נבחר אפוא לנשיא האקדמיה, פרופסור קציר – לסגן נשיא האקדמיה. (מחיאות כפיים).

נשיא האקדמיה פרופ' מ' בובר: ... עד כמה שאני רואה, אקדמיה למדעים שנולדה בשעה זו, עשויה לשמש כלי למגע חדש, מגע ממין חדש, בין המדעים, ובייחוד בין 'מדעי הטבע' ובין 'מדעי הרוח'.

לפי דעתי ממשמש ובא מגע חדש כזה שלא היה כמותו עד כה. גרמה לכך במיוחד ההתפתחות של הפיסיקה המודרנית, התפתחות שעד כמה שביכולתי לדון לא הגיעה עדיין עד לאמצע דרכה. וטוב שנראה את משמעותו של החידוש הזה על רקע העבר. אתחיל באקדמיה האפלטונית עצמה. כידוע לכם, לאחר שאפלטון נתאכזב מהשפעת הפילוסופיה על הפוליטיקה, ייסד את האקדמיה על אותו עניין שהוא רומז עליו באגרתו השביעית בשם שיתוף-החיים, כלומר שעיקר עבודת האקדמיה מבוססת על מגע אישי. אבל כידוע לכם, הדבר לא האריך ימים.

כבר תלמיד תלמידו של אפלטון אינו מכנה עוד את תפקידה של האקדמיה בשם שיתוף-חיים אלא בשם שיתוף-חקירה בלבד.

ועוד לפני כן שומעים אנו מפי בן אחותו של אפלטון שהיה אחריו ראש האקדמיה,

* המערכת מודה למר טוביה פרילינג, מנהל ארכיון בן-גוריון, על שהפנה את תשומת לבנו למסמך זה והמציאו לידנו. למיטב ידיעתנו לא פורסמו הדברים עד כה.

תיקון טעות

לדאבונו נפלה טעות בספרור העמודים כאן. עמוד זה מספרו צ"ל 549 ויש לקרוא לאחר העמוד שמשמאל (צ"ל 548).

המצב. אני רואה את התפתחות המדעים בדאגה רבה מאוד. אני רואה איזה מין ריצת-אמוק של המדע לקראת כיליונו, אם לא ישתנו פני הדברים. והדברים ידועים, אין צורך לחזור עליהם: אנחנו איננו מבינים איש את שפת רעהו.

היתה לי הזדמנות לפני כחצי שנה להיות נוכח בדוקטורט של פיסיקאית אחת, והיושב ראש של הטקס היה פרופסור אלכסנדר, בעצמו פיסיקאי. אני, אף על פי שלמדתי פעם פיסיקה ונבחנו בה, לא הבינתי אף מלה, וכאשר שאלתי את הפרופסור אלכסנדר, האם הבינות מה שהמועמדת הרצתה לפנינו, הוא אמר לי: לא את הכול. והוא בעל מקצוע! איני רואה כיצד אנו יכולים לעמוד נגד המירוץ הפטאלי הזה של המדע לקראת סופו. אבל על כל פנים אנחנו צריכים לנסות את מה שנוכל. ולכן הייתי חפץ להדגיש ולחזור על הדברים שהפרופסור בובר אמר, ולבקש את המועצה לכוון עד כמה שאפשר את דרך עבודתנו לקראת אותה המטרה של ניסיון להביא לידי הבנה הדדית, קודם כל בינינו לבין עצמנו. - - -

נשיא האקדמיה פרופ' מ' בובר: ברצוני לברר במלים ספורות את עמדתי, שאינה דווקא עמדה של אופטימיות מופרזת. מה שאמרתי מבוסס הוא בעצם על ניסיונות שרכשתי, כשהקשבתי לדברי פיסיקאים מובהקים וכששוחחתי עמהם.

יש כיום לשני פיסיקאים חשובים שתי דעות המעניינות אותי עד מאוד. אחת היא דעתו של נילס בור, שהשאלות העיקריות משותפות הן לכל המדעים, והשנייה (שאמנם רחוקה היא מזו, אבל נימוק אחד לשתייהן) היא דעתו של הייזנברג, שהביע אותה בהרצאותיו בלונדון, לדעתו יש לפתח שפה מיוחדת למדעים המדויקים, שהרי הולכת ופוחתת האפשרות להביע כראוי את ענייניהם בלשון המדוברת. וברי שאיש מבחוץ לא יבין את מה שנאמר באותה שפה מיוחדת. אבל לדעתו של הייזנברג יתאפשר בדרך זו ללשון המשותפת לכולנו לפרוק מעליה את משא ההפשטה המופלגה. והלא מותר לקות, שעל ידי כך יתאפשר מגע חדש בין מדעי הרוח לבין מדעי הטבע. - - -

פרופ' פ' אולנדורף: רציתי במלים קצרות לומר, שאני תומך בדברים שאמר פרופסור ברגמן ואולי צריך עוד להדגיש אותם. [רה"מ ד' בן-גוריון: שהמדע מוליך לכיליון?] - - - ובנידון זה אני מרשה לי אולי לענות לפרופסור בובר בצורה מאוד מאוד נועזת, וייתכן שהוא יבין אותי, ואולי גם לא. פרופסור בובר אמר לנו על הרצאותיו של הייזנברג בלונדון ועל הסמלים המשונים שאנחנו מבקשים, אם נבין ואם לא נבין אותם. לי נראה שלא צריך לחפש את הסמלים אלא שהם ישנם. ואם אני נותן את התשובה, הרי נדמה לי שצריך להבין, שכל אחד מחברי האקדמיה הוא עצמו הסמל שאנחנו מבקשים, זאת אומרת אישיותו. כשהוא יעמוד לפנינו וידבר, הוא צריך אפוא על ידי אישיותו להסביר את אשר אולי השפה או המתמטיקה או הפיסיקה אינן יכולות להסביר. ונדמה לי אפוא שאם אולי בצורה זו או אחרת נגשים את ההיכרות שעליה דיברתי, ייתכן שנוכל להגשים את התעודה שאליה נשאף. - - -

ראש-הממשלה ד' בן-גוריון: - - - אני מבקש סליחתכם על היכנסי לא לתחום שלי. ...

איני מקבל הגדרת פרופ' ברגמן. כל נפשי מתקוממת נגד ההגדרה הפסימיסטית

אמנם לא על האקדמיה, אבל על מוסדות כאלה, שהעיקר הוא להגדיר את היחסים בין המדעים, בין מדע למדע – יחסים אובייקטיביים בהחלט. הרי זה שינוי יסודי. המוסד אינו מבוסס עוד על יחסים אישיים, אלא על יחסים אובייקטיביים בין המדעים בלבד. אולם אחר כמה וכמה מאות בשנים, גם בימי הביניים וגם בתקופת הרנסאנס, אין אנו שומעים ולא כלום על יחסים אובייקטיביים כאלה ועל אקדמיות המבוססות עליהם. לא אותה האקדמיה שייסד קרל הגדול ולא אותה שייסד קוסימו די מדיצ'י, לא היו עוד מבוססות על יחסים כאלה: היו מוסדות אפיגוניים, הראשונה מעין בית-מדרש לתיאולוגים והשנייה מעין בית-ועד למתפלספים ברוח של ניאו-אפלטוניות. ואחר כך באה אותה התקופה המגיעה כמעט עד לימינו – תקופת הפיצול ההולך וגדל של המתודות ושל המדעים, ואין אנו רואים אלא מאמצים להתגבר על הפיצול הזה בדרך ארגון אקדמיות. הדוגמה הבולטת ביותר היא כמובן האקדמיה של לייבניץ. כולן לא הצליחו להתגבר על הפיצול, וגם אין להצליח. דרך חזרה אינה ניתנת. והנה בימינו משהו חדש ממשמש ובא, ואנו רואים את סימניו. כמובן אין זה אותו מגע שלו התכוון אפלטון, אבל מגע אמיתי בין המדעים. אני מכרך את האקדמיה הלאומית למדעים שתצליח למלא לא אותו תפקיד בלבד שהתחילו למלאו במאה הי"ז, היינו ארגון העבודה המדעית, אלא גם אותו התפקיד החדש, שאין כעת אלא לרמוז עליו, הוא המגע הבין-מדעי. – – –

סגן הנשיא הפרופ' א' קציר: ... בדברי פתיחתו התווה פרופסור בובר כמה קווים יסודיים, מהעומדים ברומה של המחשבה המדעית. אכן מיטב הוגי הדעות והחוקרים מרגישים כיצד הפך המדע המודרני למגדל בבל שראשו בשמים ואילו שפת הבונים נבלה ואינם שומעים עוד איש את שפת רעהו. האקדמיות הנבונות בעולם עושות מאמץ להניח יסודות לשפה אחת, אשר תושתת על העקרונות המשותפים של מכלול המדעים. אולם מבחינה מסוימת עוברות האקדמיות רנסאנס, לא רק בגלל חיפושי שפה משותפת, אלא בגלל התרחבות תחום הפעילות הבין-מדעית. בכמה ארצות חוזרות האקדמיות ומקבלות תפקיד נכבד בפתרון של בעיות המצריכות תיאום בהיקף לאומי. ולא רק האקדמיה הסובייטית עושה זאת. היתה לי הזדמנות כעת להכיר את פעולתה של האקדמיה הלאומית למדעים בווינגטון. הסתבר, שהיא הגוף העליון בהכוונתם של מחקרים לטווח ארוך, במחקרים לאומיים המקיפים חוקרים מאוניברסיטאות רבות והתובעים שיתופם של אנשים ממקצועות שונים, כגון המחקר הידוע של המרחב אשר דורש שיתופם של פיסיקאים, כימאים, ביאולוגים ורופאים, מומחים טכניים ותיאורטיים בכפיפה אחת.

היתה תקופה קצרה בה היה חשש כי המועצות המדעיות תדחינה את האקדמיות למעמד של מוסדות לכיבודים ולהערכה הדדית ולא תטולנה חלק נכבד ביצירה הלאומית: החשש הזה נתבדה ברוב הארצות. המועצות המדעיות מצאו את מקומן, ואילו האקדמיות נשארו הגופים הרפרזנטאטיביים הראשיים, הקובעים את רמת המדע ומכוונים את דרך התפתחותו. – – –

פרופ' ש"ה ברגמן: ... אני חוזר על הדברים החשובים מאוד, שאמר הפרופסור בובר בדבריי הפתיחה שלו, אף על פי שאיני אופטימי כל כך כמוהו, שיש בכוחנו לשנות את

והפסקנית על המדע, שהוא כאילו מוליך לכיליון, שהוא ריצת־אמוק ושיש מהלך פטאלי. לא כאיש מדע, אלא כאדם שאינו יכול להסתפק רק בעבודה טכנית ובאכילה, אלא יש לו גם צרכים רוחניים, אני חושב שהמדע הוא הגילוי העליון של רוח אדם, ואני חושב שלא היתה תקופה גדולה בתולדות האנושיות מבחינת הרוח כבימינו אלה, שבה הצליח המדע מצד אחד להגיע לדברים הזעזעריים ביותר, שמהם מורכב החומר הטבעי, ומצד שני לעולמות הרחוקים ביותר, הממלאים חלל הטבע.

ואני רואה ברכה עצומה בפיצול הזה של ענפי המדע. הוא הכרחי, כי אין לנו עסק רק עם עצמנו. קצת קראתי דברי הקדמונים, ואני חסיד גדול של כמה מן הקדמונים האלה, וגדולתם היא בזאת שאף על פי שלא היה להם כמעט מושג נכון מן הטבע, לא מן הטבע האנושי, לא מן הטבע החי, לא מן הטבע הגולמי, לא מהקוסמוס, וידיעותיהם באופן יחסי היו מצומצמות ומוגבלות, הרי הם היו אנשי רוח גדולים, והם כתבו דברים חשובים שמן הראוי לקרוא אותם גם היום, אם כי קשה למצוא מאחוריהם את הממשות. ...

המדע לא ייתכן בלי הפיצול הזה. לא ייתכן באמת להכיר אותם הדברים שהפרופסור ברגמן לפי דבריו לא הבין אותם ושאינו בוודאי לא הייתי מבין מהם ולא כלום, לא ייתכן לדעת אותם, אם החוקר לא יקדיש כל חייו לדעת אותם הדברים הנסתרים בשביל פרופסור ברגמן, שלמד בצעירותו פסיקה, אבל אינו מבין, לפי דבריו, פסיקה כיום. זה מראה על התקדמות, התרחבות והתעמקות המדע. ומהו הדבר שגדול יותר מזה מחוץ למצפון ולמוסר האנושי. אני יודע שמדע בלי מצפון עלול גם להזיק, כי זה החלק השני ההכרחי לאנושיות. אבל כלום יש משהו גדול ממדע?

... המדע מוליך להתעלות האדם, הוא מוליך להבנת העולם ולהבנת עצמנו. אמנם לא נגיע אף פעם למלוא ההבנה ולקצה. כל מה שהמדע מגלה יותר דברים, הוא מגלה יותר חידות וסודות. בעניין זה הדברים שאמר פרופסור איינשטיין הם קלאסיים: כל מה שאנו לומדים יותר, אנו רואים שאנו יודעים רק טיפה מהאוקיינוס הבלתי ידוע. אבל פיצול המחקר הכרחי, יש צורך שלא איש אחד, אלא עשרות ומאות ואלפים אנשים יקדישו את עצמם לפינה קטנה אחת, להכיר את הצמח, המחלות שיכולות להיות בצמח, להכיר את הפרוטון והאלקטרון, מעשה מרכבה שבטבע הדומם והחי – את הגולמים בחלל העולם, את תהליכי ההתהוות וההוויה בטבע, באדם, בהיסטוריה. העולם גדול, אינסופי, עשיר, מרובה גוונים ומרובה תכונות. ואיך יכול אדם אחד להקיף ולהכיר הכול? האין זוהי יוהרה מצדנו להניח שאיש אחד יכול לדעת הכול – מה שניתן לדעת? כל השכלים האנושיים יחד לא יוכלו להקיף את הקוסמוס, חלקיו ותהליכיו, גם אם המדע יתקדם פי כמה. הלא לא יבין אדם ולא כלום אם לא יקדיש כל כושרו למחקר פינה אחת קטנה בטבע.

... במידה שמתרבים האנשים היודעים פרטי הפרטים, רוח האדם בכללו מתעשרת. מה הכיליון של המדע? מתי הביא המדע כיליון? מדוע זה פטאלי? מדוע זוהי ריצת־אמוק? אני חושב שפרופסור ברגמן אמר מה שאמר בדרך מליצה; האמנם לא הבין הפסיקה אם כי למד אותה? יכול להיות שבאמת לא הבין, אבל אם זה באמת ככה, והוא בילדותו למד פסיקה, ועכשיו בחורה בת עשרים, שהיא בחמישים שנה צעירה ממנו, יודעת יותר ממנו, זוהי הוכחה שהפסיקה התקדמה בחמישים שנים אלה. זהו חיזיון חיובי, ויש לשמוח על כך. ...

יש עוד דברים שאין אנו מעיזים לחלום עליהם. אין כל ספק שהמדע ילך ויתקדם. אבל הוא תמיד יעמוד לפני סודות וחידות. אבל בינתיים מתעשרים בני האדם בידיעות. ... אני חושש שאיננו יכול לחדור לכל פינה, כי שכלו של האדם מוגבל והחושים שלו מוגבלים. אני יודע אם לכתחילה נוצר האדם כדי להכיר כל מה שנעשה בעולם. ... אבל העובדה הזאת, שאנשי מדע כיום מכירים דברים, שבמאה התשע-עשרה לא עלה על דעת איש שפעם יכירו אותם, גם במיקרוקוסמוס וגם במקרוקוסמוס – כלום על כך יש להתאבל? יש לקבל זאת בשמחה זה מעיד על הגאון האנושי. – – –

אני יודע אם יש לפתור את הבעיה שהציג פרופסור ברגמן. צריך קודם להוכיח שיש שני דברים לחוד, גוף לחוד ונפש לחוד. אלה הן שתי מלים, אבל לא הוכח ששתי מלים אלה מעידות על קיום שתי הוויית שונות. יכול להיות שיש שתי מלים לעצם שהוא אחד. אין השאלה של יחסים ביניהם, אלא השאלה של הווייתם. האם ראינו פעם נפש בלי גוף?^{*}

ואם יצאתי מגדרי ונכנסתי לשטח שאיננו שייך לי, תסלחו לי. ... ה'פוליטישינס' יכולים להביא לידי אסון, לא איש המדע. האם אופנהיימר אשם, אם נאצר או אייזנהואר או חרושצ'וב ישתמשו לרעה בפצצה האטומית? האם זוהי אשמת איינשטיין? איינשטיין השאיר מתנה גדולה לאנושיות, אופנהיימר מעשיר את דעת האדם. משתמשים בזה לרעה? אפשר להשתמש בכל דבר לרעה. אפשר להשתמש לרע באהבה, בפטריוטיזם, בסוציאליזם, ובעוד ערכים כעין אלה, ואנחנו רואים זאת בימינו, אבל הערכים אינם אשמים בכך.

... ותבוא ברכה על אנשי המדע המקדישים את עצמם למה שקוראים פינה אחת. אבל כל פינה כזאת היא כשלעצמה עולם מלא. ... אני שותף לפרופסור בובר בנוגע לגדלותו של אפלטון, אבל מה הוא ידע על הטבע? מה הוא ידע על המדע וטבע העולם? מעט מאוד. אילו היה חי בימינו, היה אחד מאנשי הרוח הגדולים ביותר. ... והנערה הזאת, שפרופ' ברגמן שמע אותה מבלי להבינה, היא יודעת הרבה יותר ממנו. ואני מברך על כך. הנערה כמובן שאינה אפלטון, אם כי היא יודעת פי כמה על הפיסיקה ממה שידע אפלטון בזמנו. ועל זה יש לברך. ויש לקבל זאת באהבה וביקר. אהבה ויקר למדע, והמדע מוכרח להיות כמו שהוא בימינו, כי רק על ידי כך הוא מגיע להישגים הגדולים שלו, שעדיין אינם מספיקים. כעבור עוד חמישים שנה גם הנערה הזאת לא תבין מה שאנשי מדע צעירים בימים ההם יבינו.

נשיא האקדמיה פרופ' מ' בובר: אין ברצוני לענות אלא בעניין איינשטיין. כשביקרתי אצלו בפרינסטון כשלוש שנים לפני מותו, אחרי זמן רב שלא ראינו זה את זה, חשתי מיד ששקוע הוא בעצבות. לא קשה היה למצוא את סיבת הדבר: איינשטיין לא היה יכול להתגבר אף לשעה אחת על הזיכרון המכרסם של אותו מכתב שכתב בזמנו לרוזבלט – ועל תוצאותיו. [רה"מ ד' בן-גוריון: האם טוב היה אילו היטלר היה עושה את הפצצה?] אלא שאי אפשר היה לצמצם את השימוש בפצצה ולכתוב עליה: 'מותר להשתמש בה אך ורק נגד היטלר'. – – –

* בן-גוריון מתייחס כאן להצעתו של פרופ' ש"ה ברגמן להעניק פרס מטעם האקדמיה לחוקר או לצוות של חוקרים שיעסקו בבעיית היחס והגוף בזמננו (הפרוטוקול המלא בעמ' 13).

ביקורת ספרים

על ספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומסייתר**, עם עובד, תל אביב 1990

החיסרון המרכזי של מחקר מעמיק זה, פרי עטם של שניים מחשובי הסוציולוגים בישראל, הוא היצמדותו לתקופת היישוב וחוסר יכולתו לבחון את תקופת המדינה על כל משמעויותיה.

אין כוונתי להתעכב על היתרונות של מחקרם, המתאר את כל מטלותיה הרבות מספור של חברה חלוצית, אשר אוכלוסייתה גדלה פי שלושה וארבעה בבת אחת, ואשר עמדה במלחמות הרבה, והניפה דגלים רבים בעת ובעונה אחת, עד שלדעת המחברים נסתכסכו כולם זה בזה. מבחינה זו – עצם התיאור של עומס היתר שהטלנו על עצמנו – אין שני למחקר הזה. הקושי הוא בתשתית ההיסטורית של המחקר ובפרשנות שנתנו המחברים לעובדות, מהן שאין ניתן להשיג עליהן כשלעצמן ויש להתפעל על איסופן ובניינן למבנה מוצק ומרתק.

בריאיון שנתנו המחברים לביטאון יעד לחקר תנועת העבודה של השומר-הצעיר אמר דן הורוביץ, כי לדעתו 'אפשר שהרחיקו לכת לכיוון של ה"ממלכתיות" ופגעו שלא לצורך במורשה המוסדית והרעיונית של תנועת העבודה'. זהו משפט מפתח, הדורש קביעה יסודית אחת לגבי מורשת זו: לא היתה לה, לתנועת העבודה, שמעולם לא היתה עשויה מעור אחד, מראשיתה ועד להקמת המדינה, תיאוריית שלטון ברורה. כל המעיין במחקריהם של אלקנה מרגלית ושל ברוך כנרי על גופים שונים בתנועת העבודה, כמו גורדוניה מימין והקיבוץ-המאוחד שמשמאל, יגלה עד היכן היתה גורדוניה נוטה לאנרכיזם ועד כמה היה הקיבוץ-המאוחד בהנהגתו של טבנקין נוטה לבקש לעצמו כתר מנהיגות של מיעוט הכופה את רצונו על הרוב או כופה פשרה שאין הרוב במדינה דמוקרטית מחויב לקבלה. הסידור הזה היה הכרחי בתקופת היישוב, אולם כדי למסד אותו בתקופת המדינה בלי לאנוס את הרוב – ובייחוד כאשר פנה טבנקין לעברה של מוסקבה יחד עם יערי וחזן – צריך היה לדון בתיאוריה של שלטון במדינה ריבונית. היה צריך להקדיש מחשבה רבה לא 'לתזיסים' הסוציאליים דווקא או לבעיות החוץ והביטחון שהטרידו את סיעות המיעוט בתנועת העבודה, מתוך אי-הבנה מרובה של הנעשה סביבנו ובעולם של 'המלחמה הקרה', אלא לעשות מה שעשו 'האבות המייסדים' באמריקה בעיצומה של מלחמת השחרור שלהם – להגות במשמעותה של ריבונות ובמשמעותו של שלטון בתנאי ריבונות. שכן לתנועת העבודה היו תיאוריות חברתיות ותכנים תרבותיים ופרקסיס של פעולה הקרוי 'קונסטרוקטיביזם', שהורוביץ מכנה בשם 'התרומה המקורית של תנועת העבודה הישראלית למחשבה הסוציאליסטית והציונית'. אולם למחשבה הסוציאליסטית כולה היה על פי רוב קושי עם ה'מדינה', ועם תיאוריות

של שלטון במדינה. הסוציאליזם לא התעניין במדינה אלא ככלי או כקליפה או כתופעה של מעבר. הוא מיקד את תשומת לבו במעמד, בבעיה הסוציאלית וגם בבעיה הלאומית, שהיו בעיות היסוד של המאה התשע-עשרה שבה נולד והתבגר. הוא לא התעניין במה שהמאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ראו בו נושא למחשבה מעמיקה – שחרור הפרט והיחס לשלטון במדינה כאל ממד אוטונומי של החיים הציבוריים. תורת הפרדת הרשויות, שלטון החוק, 'כללי המשחק' – היחס למסורת או לתיאוריה מופשטת של זכויות האדם כמקורות ללגיטימציה של השלטון במדינה, ההתנגשות בין פרקסיס לתיאוריה, הצורך בפשרה ממוסדת או בהכרעת רוב חד-משמעית ובאילו מקרים, כל הסוגיות הללו העסיקו את גדולי ההוגים והמדינאים דווקא בשעת לידתה של אומה חדשה-ישנה כמו האומה האמריקנית. הן העסיקו את טובי ההוגים האנגלים בתקופה מכרעת לעתיד העולם – המהפכה הצרפתית – ולאור לקחיה. אישים בשיעור קומתם של אדמונד בורק ושל אלכסיס דה-טוקוויל, דור אחריו בצרפת, לא נמצאו במקומותינו, ואין הדבר צריך להפתיע אותנו, אלא להסביר את דלות המחשבה המדינית של תנועת העבודה הציונית.

שלטון ושינוי

דלות זו אינה באה להמעיט מהישגיה של תנועת העבודה, אלא לברר את קשייה האופייניים בתקופת המדינה ואת השאלה – שהעסיקה הרבה את המחברים – כיצד איבדה תנועת העבודה את השלטון ב-1977. באותו ריאיון טען הורוביץ כי מפא"י נקלעה לכמה דילמות, או סתירות פנימיות, שלא ידעה להתגבר עליהן: לפי האידיאולוגיה שלה היה עליה לשאוף לשינוי חברתי, אולם כמפלגת שלטון נקלעה למצב שבו היה עליה לשבח את הקיים ולטפח נטיות קונפורמיסטיות. היא חתרה ל'נורמליזציה' ולאימוץ דמות של עם 'ככל הגויים', כאשר מנהיגה דוד בן-גוריון הרים על נס דווקא את הסיסמה 'אור לגויים', 'אבל הוא עשה הכול כדי שנהיה ככל הגויים'. 'תוצאה חמורה היתה הוויתור על הבכורה הרעיונית'. הכלליות והממלכתיות – שתי סיסמותיו של בן-גוריון בתקופת היישוב ובתקופת המדינה – לא יכלו להתחרות במסורת היהודית, שאותה נשאו דווקא הדתיים. הללו הוציאו מקרבם 'תרבות לאומנית, פרטיקולריסטית ואתנוצנטרית', שהיא החצי האחד של תרבות ישראל, בעוד החצי האחר – תנועת העבודה – 'נראה כאילו הוא מרוקן מתכנים רוחניים'. הטיעון הזה הוא עקבי ומעניין, אך אינו עומד במבחן הביקורת. מבחן אחד הוא מבחנה של הסוציאל-דמוקרטיה בכלל, ולא רק במקומותינו. מבחן שני הוא מבחן מנהיגותו של בן-גוריון, שהתריע מפני הצפוי למפא"י, נלחם בו ופרש ממנה. מבחן שלישי, שגם המחברים מכירים בו, הוא פרשת הדרכים של ששת הימים.

מחקר משווה

מחקר משווה על מפלגות סוציאל-דמוקרטיות במערב היה מלמד אותנו, כי רובן אינן בשלטון כיום וכי תהליך זה החל בשנות השבעים. הדבר קשור, בין היתר, בהצלחתה של הסוציאל-דמוקרטיה בתחומים אחדים ובהפיכת כמה מערכיה למוסכמים על הכול. אצלנו הדבר היה קשור גם באלטיזם, בסיעתיות ובמאבקים הפנימיים בתוך תנועת

העבודה, שבהעדר 'כללי משחק' מוסכמים בתוכה, דחפו אותה ליצירת המערך הראשון וצאצאיו אחריו, וסייעו להקמת המערך הנגדי של חירות והליבראליזם. כאן מדובר באוטונומיה של הפוליטיקה ובתכניה של הפוליטיקה הסיעתית בתנועת העבודה. היה זה דווקא בן-גוריון אשר, במשא ומתן הקואליציוני עם מפלגות השמאל בשנת 1955, טען כלפי יערי וחזן, כי אין החלוציות יכולה להיעצר בשעריו של קיבוץ נירים. כלפי גלילי ואלון התריס, כי ענייני הביטחון מחייבים, בין היתר, לחתור לברית עם ארצות-הברית ולאחריות קולקטיבית בתוך הממשלה בעניין זה ובעניינים אחרים. אלון השיב עוד באמצע שנות החמישים: 'יחסנו לברית-המועצות ידוע'. לאחר מכן עשו אלון וסיעתו ככל שיכלו כדי לנגח את מפא"י, 'מפלגת הציר' (מפלגה שבלעדיה לא ניתן להקים ממשלה), בענייני החוץ והביטחון, אולי מתוך פחד מרוסיה ולא עוד מתוך הערצה, ובוודאי מתוך שיקולים פוליטיים פנימיים. שתי מפלגות השמאל התסיסו את העובדים ויצרו מצב שבו פריון העבודה לא מילא תפקיד בענייני שכר, ואילו ה'בוסים' של מפא"י חתרו מצדם לשתף אותן בשלטון כדי ליטול את עוקצה של מתקפתם. בכך נוצרה סתירה בין מדיניות החוץ והביטחון של בן-גוריון לבין הרכב הקואליציה שהוקמה במהלכה של 'פרשת לבון'. על הפרשה עצמה לא אתעכב כאן, אולם הנזקים שהסבה בציבור הפסיבי-עד-כה של העולים החדשים היו חמורים ביותר לדעתי. רובם הלכו אחרי בן-גוריון ומפא"י; מנהיגותו של בן-גוריון אמנם לא היתה דתית, אבל הדגישה את התנ"ך, את אהבת הארץ (ועם זאת את הצורך להשלים עם חלוקתה) וכן ערכים לאומיים ואנושיים-כלליים גם יחד; רק מיעוטם יכלו להמשיך להזדהות עם לוי אשכול, עם גולדה מאיר ועם משה דיין, גם כאשר הללו פתחו לרווחה את שערי ארץ-ישראל השלמה ב-1967 ועל אחת כמה וכמה כאשר נראו כאדריכלי המחדל של 1973. אולם אפילו נניח שלא ענייני החוץ הטו את לב עדות המזרח הרחק מתנועת העבודה, אלא ענייני פנים, לדעתי לא יכלה מפא"י להמשיך להיות מפלגתו של יורם אוברקוביץ מחברת החשמל, של נהגי 'דן' ו'אגד' ושל גורמים דומים במשק, ולהמשיך לדבר מפיו של בן השכונות, אפילו ניסתה לעשות למענו ככל יכולתה ממהומות ואדי סאליב ואילך. מטעם זה היה הכרח ליצור חלוקה ברורה בין שתי מפלגות ראשיות בדומה לשיטה הבריטית: לכונן מפלגת 'לייבור' מול מפלגה שמרנית-ליברלית, אשר, לולא מלחמת ששת הימים ושיתופה של גח"ל בממשלת אשכול, יכלה דווקא ליפול תחת השפעתו של הימין המתון. בגין שלפני 1967 לא היה בגין שלאחר מכן. חלוקה ברורה זו היתה מונעת פיצולים באזור הבחירה הטבעי של מפלגת הלייבור, הן משמאל והן מימין. שכן ד"ש, אשר העלתה תחילה את בגין לשלטון, לא היתה יכולה לפצל את מחוז הבחירה של המערך ולרוץ בנפרד, כפי שעשתה ב-1977, ורוב מצביעיה לא היו מסוגלים להצביע גח"ל. זו היתה הרפורמה שבן-גוריון נלחם עליה עוד לפני הקמת המדינה, אך מלחמתו נכשלה כמו שנכשל בניסיונותיו לכונן מינהל ציבורי-אוניברסלי וכלים למניעת פוליטיזציה גמורה של משרדי הממשלה הקואליציונית התמידית, שלא היה מנוס ממנה מאז מלחמת השחרור. כל אלו היו בעיות פוליטיות, קונסטיטוציוניות, מינהליות האופייניות למדינות חדשות ולא לחברות טרום-מדינתיות. ביישוב שלפני הקמת המדינה הושג קונסנזוס בתוך תנועת העבודה הודות לאתגרים מבחוץ, ובעיקר בעקבות השואה. יתר על כן, קונסנזוס זה היה כרוך בויתורים של הרוב למיעוט בתנועת העבודה, שאין

לישבם עם כללי שלטון תקינים ועם האתגרים מבחון, שהשמאל הצטיין באי־הבנתם. קיצורו של דבר, מפלגות השמאל – ולא רק הן – חתרו לחזור לימים שלפני הקמת המדינה, בעוד שבן־גוריון ניסה להחדיר לראשן שאכן קמה מדינה. מאבקיו על סדרי שלטון מתוקנים ועל רפורמה קונסטיטוציונית היו שזורים בענייני פנים ובענייני חוץ וביטחון בעיתוי היסטורי מסוים, ובכללם 'עיבוי' אוכלוסיית היישוב הקטן שזכה בעצמאות מדינית ב־1947 הודות לעלייה ההמונית.

חיסרון יסודי אחר, אופייני לבני הארץ שגדלו בה בתקופה שלפני הקמת המדינה, הוא העדר דיון רציני במחקר זה על השפעת השואה על החברה הישראלית, ובייחוד על הפוליטיזציה שלה בידי ימין ושמאל. בין הסיבות לירידת קרנה של מפא"י בעיני יוצאי אירופה, ולאחר מכן בעיני חלק מן הדור הצעיר – עד ל'פוסט־ציונות' הרדיקלית של ימינו – היה לדעתי משפט קסטנר באמצע שנות החמישים והקשר המסובך שבין משפט אייכמן בראשית שנות השישים לבין מדיניותו הגרמנית של בן־גוריון ולבין 'פרשת לבון', שהתרחשו על פני השטח. מתחת לפני השטח התנהל ויכוח פרוץ על האופציה הגרעינית של ישראל ומעליו ויכוח על המדענים הגרמנים במצרים, שבו שיתף השמאל פעולה עם הימין והוציא אותו לראשונה מן המדבר הפוליטי. השואה – או ה'הלם' המאוחר של השואה' שהופיע במהלך משפט אייכמן – יצרה כאן את הרקע החסר בעבודתם של הורוביץ וליסק להבנת הנזק שנגרם למנהיגותו של בן־גוריון דווקא בידי עיתונאים ופוליטיקאים ליברליים כמו עמוס אילון, שספרו שעת האפס הפך את מנהיגי מפא"י ל'אפסים', אשר לא התעלו לגובה השעה בימי השואה.

בעיות אלה לא הוצגו לפני הקורא באופן שיהלום את עומק הדיון בהשלכות השליליות של המעבר מיישוב למדינה במחקר מזהיר זה.

על ספרו של יגאל עילם, ממלאי הפקודות, כתר, ירושלים 1990

בניגוד למחקרם של הורוביץ וליסק, אין ספרו של עילם מחקר. זהו פמפלט 'פוסט־ציוני' במהותו, שנדגר במדגרתו של עמוס אילון ושל 'שעת האפסים'. פמפלט זה מבוסס בתחילתו על פרשנות שגויה של מקורות משניים, ויש ללמוד ממנו עד כמה אסור להפקיד את פרשנותה של ההיסטוריה בידי קנאים. עילם הוא דגם של חובב העוסק בהיסטוריה, שנדמה לו כי בידיו מפתח להיסטוריה, ולפחות לפרקיה המעוררים את קנאתו ואת זעמו, בלא שעשה את המחקר הנדרש בכלים המתחייבים כדי ללמוד אותה. יש לו חשד, או 'תיאוריה', כי רבים מן האירועים החמורים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית ושל ישראל – עצם האנלוגיה אופיינית לדרכי המחשבה של קנאים מן הסוג שהמציא את המונח 'יודונאציזם' – יש להם מכנה משותף. מהו אותו 'מכנה משותף'? פקודות נוראות, מן הסוג של 'הפתרון הסופי', של פרשת 'פאטריה', של פרשת כפר־קאסם ושל 'פרשת לבון', לא היו פקודות מפורשות, אלא תהליך של הסכמה הדדית

בין המפקדים לפיקודיהם. במידה רבה באה היוזמה מלמטה, ולעתים קרובות היו 'ממלאי הפקודות' הגורם אשר חולל מעשי פשע או מרכיב מרכזי בתהליך קבלת ההחלטות שהוביל למעשי פשע.

אנלוגיה משוקצת

הכלים הנדרשים למחקר בתחומים שהפמפלט של עילם עוסק בהם הם הכלים האלה: ידיעה מספקת בשפות שבהן ניתנו או לא ניתנו הפקודות הנפשעות שבהן הוא מעוניין; שליטה מוחלטת במקורות הראשוניים של החברות שבהן המדובר או לחילופין, אם מקורות אלה לא נפתחו כולם למחקר, מסירת מידע מדוקדק על כך לקורא וסיוג מסקנותיו של החוקר בהתאם למוגבלות המידע; הכרה מעמיקה של הנפשות הפועלות על בסיסם של מקורות אחרים, בהם משניים, המבטאים את 'רוח התקופה' ההיסטורית שבה מדובר ואת כללי הפעולה – או היעדרם – של האישים הבודדים ושל הארגונים שבהם עוסק החוקר; הכרה בהבדלים שבין החברות והאישים שבהם מדובר והימנעות מהשוואות שאין הדעת סובלת – בהעדר הכלים והאחריות המדעית הנדרשת – בין חברות שונות לחלוטין בתנאי מלחמה שהאחת פתחה בה ואילו האחרות נכפו במידה רבה על האחרת.

הפמפלט של עילם אינו עומד אף באחת מן הדרישות הללו, הנתבעות כמובנות מאליהן מתלמיד היסטוריה המסיים תואר ראשון.

אין אנו למדים מפיו שהוא יודע את השפה הגרמנית, ששליטה בה הכרחית לכל חוקר של 'הפתרון הסופי' של היטלר. להפך, מקורותיו, בדיונו ב'פתרון הסופי', הם משניים ברובם המכריע, תרגומים ופרשנויות של אחרים, מהם משנות החמישים, בעלי אופי פסיכולוגיסטי (פסיכולוג אמריקני), היסטורי ואחר, וחסרה היכרות מעמיקה עם המקור הראשי – היטלר עצמו. עילם אינו יודע כי הן בנאומים פומביים והן ב'שיחות השולחן' שלו אמר היטלר על 'הפתרון הסופי' שהיה התגשמותה של 'הנבואה' שניבא ב־30 בינואר 1939, ושבה איים בפירוש כי אם תפרוץ מלחמת עולם שנייה 'יושמד הגזע היהודי באירופה'. פירוש הדבר אינו פשוט, כפי שטוענים ההיסטוריונים המאמינים כי הוא התכוון להשמיד את היהודים כל ימיו, וכי הדברים נאמרו בפירוש במיין קמפף. להפך, כאן היה ההיסטוריון חייב להתחיל לחקור, מדוע עברו שנתיים של מלחמה עד להחלטה על 'הפתרון הסופי'. הפתרון מונח ב'נבואה' עצמה – בקשר שקשר היטלר בין מלחמה, כלומר מלחמת עולם שבה יהיו מעורבים גם האמריקנים, ובייחוד בין התנהגותן של מעצמות המערב כלפיו, לבין גורל היהודים. היהודים ימותו, אם תהיה מלחמה כזו. מלחמה שתסכן את הנאציזם ותאיים עליו בכליה, כפי שנראו הדברים עם נטייתה של ארצות־הברית כלפי בריטניה הגדולה במהלך 1941, תביא כליה על היהודים. בוודאי שמלחמת ניצחון גרמנית תביא עליהם כליה ברוסיה, אשר הכרחי לתקוף אותה גם בשל סירובה של בריטניה להיכנע, בגלל שלטון היהודים ו'זונת היהודים' צ'רצ'יל באימפריה הבריטית. אחר כך יושמדו היהודים ביתר חלקי אירופה. כל זה לא היה הכרחי לכאורה, לו התנער המערב מן היהודים וקיבל את תביעותיו של היטלר; או אז ניתן היה לסלק את היהודים מאירופה למדגסקאר. אולם היהודים עצמם עומדים מאחורי מלחמת המערב בהיטלר, ולכן יישאו אחיהם שבידיו בתוצאות, הרצויות לכשעצמן. גם תבוסה גרמנית

מאיימת לא תחלץ את היהודים מידי היטלר, אלא – אם בכלל – בתמורה לווייתורים של המערב בדומה לאלו שדרש אייכמן במסגרת שליחותו של יואל בראנד. השיקולים כאן היו פוליטיים ואידאולוגיים גם יחד, ונשמרו בוודאי לאיש היחיד ברייך השלישי שראה עצמו מוסמך לכך. זה היה מצב של מלכוד כפול, משולש ומרובע שהיהודים עצמם לא יכלו להיחלץ ממנו, וכל מה שיעשו בעת ההיא נדון מראש לכישלון. הפרשנות המשונה שנותן עילם למהלכי הגורמים השונים שהיו כפופים להיטלר – ובוודאי שהם יזמו 'שיפורים' משלהם ועודדו אותם ביוזעין ל'תחרות להרע' ביניהם על פרשנותה של האידאולוגיה ושל המדיניות הרשמית כלפי היהודים – אינה בנויה על לימוד יסודי של מקורות גרמניים ראשוניים, ובכללם עזת אייכמן, בשפתו, בחקירתו לפני משפטו בירושלים. אין המחבר מכיר כלל מקורות חדשים שנחשפו למחקר הודות לפתיחת ארכיוני המודיעין האמריקני בשנת 1985, ובהם מסמכי שלל גרמניים. אין הוא מכיר את המקורות הראשוניים הבריטיים ואף לא את האמריקניים. הוא מכיר באורח חד־צדדי את לבטיה של הנהלת הסוכנות היהודית באותה עת, ללא הקונטקסט הרחב יותר, והתרשם בשעתו כי הללו היו – ברוח משנתו הדמיונית למחצה של עמוס אילון – 'מחדלטורים' מעוררי שאט נפש. צדקנותו של הקנאי התעוררה בו בעשותו מחקר חלקי על השואה ממקורות ציוניים בלבד, ועתה קיבלה סימוכין 'מדעיים' כביכול שבאו להכפיש את אותה הנהגה ציונית עצמה כאילו היא ואנשיה המסונוורים נהגו בערבים וביהודים באורח דומה למה שעשו הנאצים ליהודים.

לא זה תופס, ולא זה עומד, שכן פרקיו של עילם העוסקים בהיסטוריה הישראלית הם אנקדוטיים, מגזימים בתיאור פרשיות לא חשובות יחסית, מעלימים את הקונטקסט ההיסטורי שלהן, ואינם מבוססים על תיעוד ארכיוני מלא מן הטעם הפשוט, שחלקו החשוב – ובכללו כל הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה וגופיה מאז הקמת המדינה – טרם נפתח למחקר. לסיכום, מומלץ להשתמש בפמפלט זה כספר יסוד לתלמידי היסטוריה, כיצד אסור לעשות מחקר.

שלמה אהרונסון

על ספרו של איסר הראל, **בטחון ודמוקרטיה**, עידנים, תל אביב 1989

זה כעשרים שנה מזכה איסר הראל, האיש שהיה ממונה על שירותי המודיעין והביטחון של ישראל בשנות החמישים ובראשית שנות השישים את הקהל הישראלי ואת ההיסטוריונים העוסקים בחקר תולדותיה של המדינה בשנותיה הראשונות, כחשיפה נרחבת של פרשיות נעלמות שבהן היה מעורב במשך שנות שירותו. יש מי שסבור שחשיפה זו מופרזת ובלתי מוצדקת, אולם אנו נשאיר שיקולים אלה לשלטונות הביטחון המוסמכים לכך, וכהיסטוריונים נוזה בחפץ לב על התרומה שהראל תורם מדי פעם למאגר המידע והמקורות העומדים לרשותנו, גם אם מעצם טבעה יש בכתיבתו יותר מקורטוב של סובייקטיביות ואפולוגטיקה.

לספרו החדש כטחון ודמוקרטיה יש שתי יומרות החורגות ממה שנטל על עצמו בספריו הקודמים: הספר האחרון אמור לגולל לפנינו בצורה כוללת את רוב ניסיונו המקצועי. נוספו בו גם קטעים אוטוביוגרפיים שאינם קשורים בבעיות המודיעין. כמו כן נועד הספר לעסוק ברמה עקרונית בפרובלמטיקה הכרוכה בקיומם ובתפעולם של מנגנונים חשאיים במדינה דמוקרטית.

החיבור סובל מעומס יתר. הראל היה מודע לכפילות שנוצרה בגין הרצון לשוב ולדון בפרשיות שלהן כבר הקדיש בעבר ספרים מיוחדים ונמנע מלספר פרשיות אלו בפרוטרוט. אף על פי כן חייב אותו הרצון לשרטט יריעה רחבה וכוללת לשוב ולטפל גם בפרשיות אלו, תוך שהוא מאזכר פרטים פיקנטיים אחדים אך משאיר את מי שקרא את יתר ספריו בהרגשת יתר ואת אלה שלא קראום בהרגשת חסר. גם הפרקים המספרים את קורותיו בימי ילדותו, בנעוריו ובבחרותו, טרם גויס לשירותי המודיעין של ההגנה, נראים מיותרים מכיוון שהם משורטטים בשטחיות, ללא כשרון ספרותי מיוחד, ואין בהם כל ייחוד. הקורא פרקים אלה מרגיש כאילו הוא קורא תיאור סטריאוטיפי שקרא כבר פעמים רבות בעבר על קורותיו של חלוץ אלמוני שרבות היו כמוהו: סבא תלמיד חכם ונערץ, אבא שירד מנכסיו, דוד שהפך לקומוניסט וסופו שכילה את ימיו בגלות באחת מארצות המערב, בן־דוד בונדיסט שמצא את גאולתו כמנהיג פועלים יהודים בניו יורק, ימי מצוקה בקיבוץ צעיר באחת ממושבות השרון, פעילות בהגנה כאיש השורה וכיוצא באלה.

גם ברצף הסיפור בכללותו יש חידושים מועטים בלבד. הקריאה בספר מחזקת את ההרגשה ששררה כבר קודם לכן, שספרו של מיכאל בר־זוהר הממונה נכתב בעיקר על סמך עדויות שאיסר הראל עצמו מסר למחבר ושעתה הוא חוזר ומספר אותן בגוף ראשון. אף על פי כן שופע הספר פרקים רבים השופכים אור על אותה בעיה מרכזית שמעמיד הראל במרכז חיבורו הפעם. הביקורת הקשה שהראל מטיח באיסר בארי על חריגותיו מגבולות המותר בהפעלת שירותי מודיעין, חדירותיו של שירות הביטחון הכללי לשירותיה של מפ"ם בראשית שנות החמישים, תפקודה של המערכת החשאית של ישראל בהגנה על תפוצות הגולה ובעלייה החשאית, יחסי המודיעין של ישראל עם שירותים זרים, פרשת ביטול הממשל הצבאי על ערביי ישראל, יחסי המופקד על שירותי המודיעין עם הממונים עליו ולבסוף פרשת תפקודו של יועץ ראש הממשלה לענייני מודיעין – כל אלה הן סוגיות שנשארו פתוחות גם היום, וניסיונו של הראל לקבוע עקרונות שינחו את פעילותה של ישראל בעתיד הוא תרומה חיונית להגותם של קובעי המדיניות בהווה כמו גם לכושר הבנתם של חוקרי פרשיות העבר.

הראל אינו מתיימר להיות היסטוריון אובייקטיבי ומנוכר, והספר רצוף פולמוסים לוהטים ואף מרים נגד יריבים משכבר ומבקרים מתמול שלשום. הראל אף אינו מסתיר את גאוותו, לעתים קרובות בצדק, על הישגים לא מבוטלים, אך אין הוא מסתיר גם את חרון אפו ואת מרירותו המחלחלת באותם עניינים שבהם ראה את עצמו נפגע. אולם דווקא אותה היסחפות, מופרזות לעתים, אל נבכי הפולמוסים משאירה אצל הקורא לעתים קרובות ספקות ותמיהות, גם אם יסתמך רק על מה שהראל עצמו מספר לנו ולא יזדקק לעימות עדותו עם עדותם של בני הפלוגתא שלו.

הראל מקדיש לפרשת העיקוב אחרי פעילות מחתרתית שפשתה לכאורה בקרב מפ"ם

בראשית שנות החמישים שני פרקים ארוכים. האחד מתאר את האירועים עצמם לפי סדר השתלשלותם, והאחר מוקדש לפולמוס מייגע ומפורט מדי בעקבות האשמות שהטיח בו מאיר יערי, מנהיג מפ"ם, קרוב לעשרים שנה מאוחר יותר. הפרשה עצמה מרתקת ותובעת עיון מעמיק, מכיוון שהיא נוגעת בשאלות יסוד של המשטר הדמוקרטי שלנו הן מצד גבולותיה של פעילות מפלגתית והן מצד גבולות פעולות השיטור שמותר לממשלה להפעיל נגד תנועות פוליטיות. זוהי אחת מאותן פרשיות השייכות לתקופת הדמדומים שבין ימי היישוב לימי המדינה הריבונית, תקופה שבה נדרשו הכול להסתגל במהירות לכללי משחק חדשים ולאימוצים וריסונים המתחייבים מן התקומה הממלכתית. גם הראל מביא פרשה זו כדוגמה לאותם דמדומים, אך הוא מנסה להטיל את כל האשמה על מנהיגי מפ"ם ולרחוץ בניקיון כפיו המוחלט. קשה שלא להתרשם שיש לטיעוניו של הראל משקל לא מבוטל, אך כמו בפרשות אחרות נראה שאין הוא מסוגל לאותה מידה של ביקורת עצמית או לפחות למידה של ספק, שניתן היה לצפות ממנו בבואו לספר את העניין לאחר שעברו שנים כה רבות. חרף כל טיעוניו של המחבר אין הקורא מצליח להשתכנע למעלה מכל ספק ששתילת המיקרופון תחת שולחנו של מאיר יערי היתה אמנם מוצדקת. במהלך הדברים הוכח, אחרי ככלות הכול, שלמפ"ם היתה מידה מספקת של חסינות ציונית ונאמנות לערכי הדמוקרטיה שאפשרו לה להתגבר על מחלות הילדות שלה מכוח עצמה ולא מכוחו של שיטור חיצוני. האם אמנם לא ניתן היה ללוות את לבטיה הפנימיים של מפ"ם מתוך אהדה ואמון במקום לראותה שלא בצדק כמפלגה המכילה בקרבה גורמים המסכנים את ביטחונה של ישראל?

הקריאה בספרו של הראל בעיצומם של מאבקי ה'פרסטריוקה' בברית-המועצות ולאחר שרוב החוקרים שוב אינם מוכנים לראות את ג'ון פוסטר דאלס כאביר הצדק והחירות, או לראות את המלחמה הקרה שהיתה נטושה בין מערב למזרח בשנות החמישים כמלחמת בני אור בבני חושך, מותירה אותנו עם התחושה שלממונה על שירותי הביטחון של ישראל באותם ימים היתה ראייה חד צדדית וקיצונית מדי בכל הנוגע ליחסי ישראל עם עולם המהפכה הקומוניסטית, ושמידה מופרזת של דמוניזציה הביאה אותו לידי חשדנות מופרזת באנשי מפ"ם, לא כל שכן באנשי משה סנה, שאף בנאמנותו הלאומית קשה להטיל היום דופי מטווח של שלושים שנה. אלמלא היה להראל צורך נפשי להצדיק בכל מחיר את פרשת המיקרופון על ידי השחרת פניה של מפלגה כה מרכזית במשפחת המפלגות הציוניות בישראל, ייתכן שהיה מצליח להבין את הפרשה הזו באורה הנכון, כפרשה של לבטים קשים, כנים ורבי ייסורים של מחנה ציוני-סוציאליסטי לנוכח בגידתה של המהפכה, שבה האמינו בתום לב שנים כה רבות. ייתכן גם שהיה מצליח לשרטט ביתר בהירות את הקו המפריד בין מעקב מודיעיני מוצדק אחר גופים חתרניים לבין מעקב בלתי מוצדק אחר גופים אופוזיציוניים אך נאמנים. גם תיאור יחסי המודיעין שישראל ניסתה לטפח עם השירותים האמריקניים מסגיר לקורא כישלון מובהק, שאילו היה הראל מסוגל להודות בו היה חוסך מן הקורא דברי פרשנות ופולפול מייגעים המשאירים רושם של צדקנות והתחסדות שאינן במקומן. הראל חוזר פעמים מספר על תפיסתו שיחסי המודיעין הישראלי עם האמריקנים חייבים היו להישאר חד-סטריים, מעין תרומה שלא על מנת לקבל פרס לטובת מאבקי העולם החופשי נגד רשעותו של העולם הקומוניסטי: 'שיתוף הפעולה המיוחד הזה' כותב הראל

'צריך להיות מבוסס על עקרונות מוסריים מובהקים, ללא פניות ואינטרסים אנוכיים'. גם בלי שהקורא יגלה במהרה שהאמריקנים עצמם מעולם לא גרסו גרסה כה תמימה והיו תמיד מוכנים לנצל את רצונה הטוב של ישראל, בלי שהם עצמם יאותו להושיט לה את ידם אפילו בעת מצוקתה, יישמעו דברים אלה מופרכים ביותר, מה גם כשהם באים מפיו של מי שהופקד על שמירת האינטרסים החיוניים ביותר של מדינתו. יחסים בין מדינות אינם נשענים אף פעם על אידיאות מופשטות אלא על אינטרסים. 'אינטרס אנוכי' ביחסים בינלאומיים אינו תואר גנאי אלא ציון לשבח. עד כמה שניתן לשפוט על פי עדותו הוא, אמנם ניהל הראל את יחסיו עם המודיעין האמריקני בדרך שגויה, ולהוציא בכמה מקרים שבהם נדחו בקשותיו מן האמריקנים אפילו בתחום המודיעין, הוא נמנע מלדרוש משותפיו כל תמורה עבור השירותים שהגיש ושהיו על פי דבריו חיוניים לאמריקנים. הראל תפס את קשריו עם אלן דאלס, ראש הסי.איי.אי בתקופה שבה היטה אחיו ג'ון פוסטר, מזכיר המדינה, כתף קרה להפצרותיה של ישראל לנשק, כאילו היו בחזקת יחסים פרטיים שאין להם קשר למתרחש במישורים אחרים. לטעון שהאח הצעיר היה 'בחור טוב' ואין להטיל עליו את אשמת מעילתו של אחיו הבכור בימי המשבר החמור שפקד את מערכות הביטחון של ישראל לאחר פרסום דבר העסקה הצ'כית-מצרית, פירושו להניח כאילו יחסי מודיעין בין מדינות הם מעין עניין משפחתי ולא עניין ממלכתי.

בין כה וכה באו העובדות וטפחו על פניו של הראל. אפילו כעסו, המוצדק כשהוא לעצמו, על חוסר ההגינות בניסוח ועל חוסר האחריות בתפוצה ובשמירה של מסמך של הסי.איי.אי המתאר את שירותי המודיעין הישראלי, שנחשף כאשר נתפס בידי המשמרות המהפכניים של חומייני בטהרן, אין בכוחו להביאו לכלל הודאה בכישלון גישתו העקרונית. ייתכן שלא היה זה מקרה שהראל לא שותף באותם קשרי מודיעין שטופחו בין משרד הביטחון וצה"ל לבין השירותים החשאיים הצרפתיים באביב 1956, שנוהלו מתוך שוויון מעמד ובדרך המכובדת והמקובלת של 'תן וקח' ונתנו לישראל פירות הילולים אשר שינו את מאזן הכוחות במזרח התיכון במשך שתי עשרות שנים, והשפעתם ניכרת עד עצם היום הזה.

בשאלת תפקודו של 'היועץ לראש הממשלה בענייני מודיעין' מצליח הראל לשכנע יותר. היעדרו של דרג נוסף במשפחת המודיעין בישראל, המסוגל לשמש תנא דמסייע לממשלה וכ'פרקליטו של השטן' לכלל המערכת, הוכח פעמים רבות כמגרעת חמורה וגרם נזקים לא מבוטלים. ייתכן שהראל מפריז בטענו שאת כל המחדלים והכישלונות ניתן היה למנוע אילו עמד לימינם של ראשי הממשלות יועץ מודיעין בכיר, שעה שהממשלה נקראה להעריך את הסכנות של מלחמת יום הכיפורים, את הסיכויים של מלחמת לבנון או פרשיות כגון 'אירנגייט' או הפעלתו של יונתן פולארד, שהרי גם יועץ בכיר אינו אלא בן תמותה וגם הוא עשוי לשגות. אך העובדה שראשי ממשלות ישראל נמנעו עד עצם היום הזה מליישם את המלצות ועדת 'שרף-ידין' אכן ראוייה לביקורתו של הראל. אלא שהסיפור כפי שמסופר בידי הראל עצמו מעלה בלב הקורא את החשד שמא לו עצמו יד בכך. פרשת התפטרותו השנייה של הראל, תשעה חודשים בלבד לאחר שהתמנה יועץ לאשכול, לא נהירה די הצורך משום שפרטי אותו 'עסק ביש' שהביא להתפטרותו אינם חשופים דיים, אולם ייתכן שהוא עצמו לא מצא דרכים ראויות לקיים

את המשרה שהוטלה עליו, ואין הוא נקי מן האחריות לכך שהניסיון הראשון והיחיד עד כה לקיימה לא עלה יפה.

בהקדמה לספרו כותב הראל: 'אסור בתכלית האיסור שהמודיעין במדינה דמוקרטית יקבע מדיניות.' אף על פי כן קשה להשתחרר מן הרושם שהתפטרותו הראשונה בשל חילוקי הדעות בינו לבין בן־גוריון בפרשת המדענים הגרמנים במצרים, בין אם במזיד ובין אם בשוגג, היתה התערבות בקביעת המדיניות. במקום אחר טוען הראל: 'ראיתי בהתפטרותי פעולה לגיטימית במשטר דמוקרטי ... התפטרות במקרה כזה אינה רק זכותו של עובד מדינה בכיר, היא גם חובתו.' אולם זוהי אינה אלא היתממות, שהרי גם מדבריו עולה בבהירות שלהתפטרותו היו ממדים אשר חרגו מעבר לשאלת המחלוקת על הערכת המודיעין. ברור לחלוטין שבן־גוריון עמד באותה עת מול קואליציה שביקשה להיפטר ממנו מטעמים שלא היה להם כל קשר עם פרשת המדענים הגרמנים. אין להניח שהראל לא היה מודע למשמעות התפטרותו ולפיכך אין מנוס מן המסקנה שחרף נאמנותו ללא סייג לבן־גוריון במשך כל שנות שירותו, העדיף הפעם להצטרף אל מבקשי נפשו דווקא בשעות הקשות ביותר בקריירה המדינית שלו. העובדה שהראל סבר שבן־גוריון הוטעה בידי כת יועצים־רועצים והעובדה שבן־גוריון לא זכר לו את עוונותיו אינה פוטרת את הקורא מן התמיהה מה מצא הראל להתפטר בדרך שהביאה גם לסוף הקריירה המפוארת של רבו. להתפטרותם של נושאי תפקידים רמים, כגון הרמטכ"ל, מפכ"ל המשטרה והממונה על שירותי המודיעין, לא יכולה להיות משמעות פשטנית של התנגשות בין המצפון האישי וחובת הנאמנות הציבורית, שכן תמיד יש לה השלכות מדיניות וציבוריות מרחיקות לכת. גם מבחינה זו אין לנושאי תפקידים אלה הזכות לשיקול פרטי טהור.

מדוע חזר בן־גוריון, למרות הכול, והפגין ידידות כה נוגעת ללב כלפי אדם אשר נטש אותו ברגעיו הקשים? הראל מספר שבשנת 1966 שלח לו בן־גוריון תצלום בליווי הקדשה: 'לאיסר הראל, נאמן ביטחון המדינה, כבודה וסודותיה'. ניתן להניח שלבן־גוריון היתה די גדלות נפש לשקול בראש ובראשונה את השירות ברוך הכשרון, הנאמן לעילא ולעילא ורב ההצלחות ששירת איסר הראל את מדינת ישראל במשך שנים כה רבות חרף אי ההבנה האחת שהעכירה את סוף עבודתם המשותפת, ולזכור לו רק את 'חסד נעוריו'. אפילו הקורא הביקורתי ביותר אינו יכול שלא להתרשם בצורה דומה. הראל מצטייר לעינינו כאיש אמביציוזי, נוקשה למדי, לעתים קיצוני ופשטני בדעותיו ולא פעם קנטרני בפולמוסיו, אך אמיץ, קר רוח בעתות משבר, ישר בדרכו, נאמן ללא סייג ליעודו ובעל מעוף היאה לתפקידו הרם והקשה.

עם תום הקריאה בספרו חייב הקורא להוסיף לשבחי האופי האלה דבר נוסף. טענתו של הראל שהשיקול המוסרי עמד תמיד לנגד עיניו נראית לנו אמינה. הראל מתאר כיצד נטעו בו מראות החרדה שלהם היה עד בימי המהפכה הבולשביקית ברוסיה 'רתיעה מגילויים של שרירות ואלימות' ועוררו בו התנגדות עמוקה 'לאי צדק ביחסים בין הממסד לבין האזרח ובין אדם לחברו' ויצרו אצלו 'מחסום גבוה מפני כל אפשרות של היסחפות מסוכנת'. מי שממונה על שירותים חשאיים עומד יום יום בפני פיתויים ואתגרים שבהם יש לשיקול המוסרי והאנושי חשיבות מרכזית. מכל הפרשיות שמגולל בפנינו הראל ניכרים דברי אמת. מי שעמד בראש הביון הישראלי בשנות החמישים אכן

הונחה בידי אותה הנחיה המהווה בחשבון אחרון את הביטחון העיקרי ששירותי הביטחון ישרתו נאמנה את המשטר הדמוקרטי ולא יסייעו לכרסומו. ייתכן שבסופו של דבר עושה איסר הראל עוול לעצמו במטר הפרסומים שהוא משפיע עלינו. שהרי מטעמי סודיות ניתן לו לתאר ולדון רק באותן פרשיות שכבר נחשפו לציבור בלאו הכי, והללו הן על פי רוב פרשיות הכרוכות בכישלונות או בעניינים שהיו שנויים במחלוקת או שהיו שוליים למדי במסכת פעולותיה של מערכת הביון והביטחון הפנימי של ישראל. נקל לשער כמה הצלחות נשארו עלומות גם לאחר חשיפותיו של הראל. העבודה העצומה ששירותי המודיעין הישראלי עשו ושבה יש לאיסר הראל חלק כה רב תישאר חסויה עוד שנים רבות. גם במבט לאחור תישאר פרשת הנער יוסל'ה שוכמאכר פרשה שולית בלבד, גם אם נקבל את הטיעון המוסרי והעקרוני בכל הנוגע לחובתה של מדינה להגן על זכויותיו וביטחונו של אחרון אזרחיה. לפרשת אייכמן היתה כמובן חשיבות ציבורית מפליגה, אך גם היא לא היתה שייכת לדרך המלך של שירותי ביון ממלכתיים. גם חשיבותה של 'פרשת לבון' אינה נובעת מאותו מחדל אווילי שאת סבלו נשאו באומץ כה רב קומץ נאשמי קאהיר. הפרשה הזו התחוללה בראשית שנות השישים ושייכת לתולדותיה של המערכה המפלגתית שאותה היא שינתה לבלי הכר. גם 'עסק הביש' שבגיננו התפטר הראל מתפקידו כיועץ ראש הממשלה לא היה פרשה מרכזית בתולדותיה של מדינת ישראל. אך דווקא עניינים אלה, המגרים את הדמיון, תופסים את רוב עמודיו של הספר. יש לקוות שההיסטוריונים של תולדות מדינת ישראל לא יתפתו לייחס לכל אלה משקל בלתי פרופורציוני ויעסקו באותם עניינים שעיצבו בפועל את הקורות וגיבשו את גורלה של המדינה. אף על פי כן לא נותר לנו אלא להודות לאיסר הראל על שריכוז לתשומת לבנו את אותם העניינים שחשיפתם התאפשרה והעמיד לפנינו כמה סוגיות עקרוניות שיש לשוב ולדון בהן בכל דור ודור. ייתכן שמן הראוי לחקוק על שולחנו של כל איש ציבור בישראל של ימינו את המשפט המוחץ של איסר הראל: 'אין כל צידוק להפרת החוק על מנת להגן על החוק.'

מרדכי בר־און

על ספרו של אברהם ב' יהושע, הקיר וההר: מציאותו הלא־ספרותית של הסופר בישראל, זמורה־ביתן, תל אביב 1989

א"ב יהושע אינו רק אחד מטובי הסופרים בישראל של דורנו, הוא גם הוגה דעות מקורי ונועז שלא נרתע מלגייס את קולמוסו למאבקים רעיוניים העומדים במרכז חיינו הציבוריים. הקיר וההר הוא אסופה מרתקת ומגרה מפירות אותם מאבקים שיהושע ניהל בשנים האחרונות. אלה הם מאמרים שהוגדרו בידי הסופר כנמצאים מחוץ למסגרת עבודתו הספרותית המובהקת. א"ב יהושע אף מדגיש שהוא רואה סתירה בין דרישותיה של פעילותו ה'חוץ ספרותית' לבין צורכי יצירתו האמנותית: 'המשכיר את עטו לעניינים שבאופן מובהק אינם ספרותיים מסכן את יצירתו.' אף על פי כן, יחד עם

הציבור כולו הוא מרגיש שאנו נמצאים 'על פי תהום, והאשליה המתוקה שתהום זו תתמלא מתוך עצמה ... התנפצה. יותר ויותר מתברר – או שניפול לתהום או שנקפוץ מעליה'. נוצרים בקרבנו מעין געגועים לנביא, ו'בתהליך הנבואי העובר היום על מדינת ישראל משתלב אם כן גם הסופר'. יהושע חש שהוא נקרא ואף מוכן להשתלב באותו 'תהליך' שבעיניו 'זוהי הליכה בעיניים פקוחות לקיפוחה של היצירה'.¹

חלק גדול מן האסופה נסב סביב שלוש מחלוקות מרכזיות שאליהן נקלע א"ב יהושע, או נכון יותר לומר קלע את עצמו בשנים האחרונות. הראשונה קשורה בשאלת מעמדה של הציונות ותקפותה של שלילת הגולה בימינו. השנייה קשורה ל'ריב' הרעיוני שפרץ בין יהושע לבין הסופר הישראלי-פלסטיני אנטון שמאס. והשלישית התעוררה בעקבות פנייה פומבית שהפנו הסופרים ס' יזהר, עמוס עוז וא"ב יהושע אל מפלגות השמאל הציוני להצטרף אל ממשלת האחדות הלאומית שהתגבשה לאחר הבחירות בקיץ 1984. אל שלוש המחלוקות הללו נחזור להלן ביתר פירוט, אולם באסופה אצור שפע של נושאים אחרים, מעניינים הקשורים בשאלות האתוס הלאומי שלנו כגון מיתוס מצדה, לקחי השואה או מצב הרוח הלאומי ששרר בישראל בעקבות מלחמת יום הכיפורים, דרך נושאים בעלי משמעות אוניברסלית כגון מעמדו של היחיד בעולם ועמדתו אל מול פני האלוהים, אחריותו של הסופר למלים הנאמרות והנכתבות ודברים הקשורים בדרכי כתיבת פרוזה, ועד לעניינים של מדיניות עכשווית. בספר יש גם ממד נוגע ללב של חשיפה עצמית כנה וגלוית לב. כך למשל כאשר הסופר מנסה לגלות טפח ולכסות טפחיים בכל הקשור לרגשי הוקרתו העמוקה לחלקה של רעייתו רבקה בתהליך יצירתו על ידי מטאפורה על אשתו של י"ח ברנר.

מבין דפי הספר נשקפת אלינו דמות יפה ומצודדת של אדם המקפל באישיותו, בדרך אורגנית שאין להפריד בין מרכיביה השונים, ערכי מוסר ותרבות כלליים ואיכות ישראלית מכאן ומעכשיו. הוא ניגש לבעיות מוסר מתוך עמדה חסרת פשרות וללא מריחות וויתורים שבחולשת הדעת. כך למשל אין הוא מוכן לוותר לאלו המנסים לתלות את השואה בדטרמיניזם הנובע מן האופי הגרמני והיה חבוי כביכול בתרבות הגרמנים מקדמותה. בגישה זו הוא רואה שתי פרכות: השואה אינה תקרית של ההיסטוריה הגרמנית הספציפית אלא 'פרי באושים של מחלה אנושית מאוד, שבמקרה היסטורי זה הגרמנים הם שחלו בה',² ואין לשחרר איש מן האחריות המחייבת כל עם וכל דור לעמוד על המשמר מפני התפרצות המחלה הזו; לא כל שכן את הגרמנים עצמם אין הוא מוכן לשחרר מן האחריות למעשיהם משום ש'מעשיהם לא נולדו מדחיפה של גורל סתום והכרחי, אלא בגלל בחירתם, שנעשתה מתוך רצונם ושיקול דעתם'.³

בדברים שנשא בשבחו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ אין הוא נזקק לקרבה שבהשקפותיהם בענייני מדינה, אלא דווקא לממד מוסרי עקרוני. 'הוכחת והאדרת את מושג האדם' הוא אומר למלומד הלוחמני. ולמרות הפער הנפער לעתים כה קרובות בין אדם מאמין מסוגו של פרופ' ליבוביץ לבין החילוניות המובהקת שלו עצמו, מוצא יהושע שדווקא בעל האמונה העזה והבלתי מותנית משרטט אדם ש'צריך לעמוד כל הזמן במבחן', אדם 'שבחר בין טוב לרע'. מתוך פרספקטיבה הומניסטית זו מגלה יהושע את 'תפקידו האמיתי של האלוהים' שאותו מגדיר הפרופסור הקשיש כאלוהים שאינו 'צריך להסביר את העולם, כלפיו צריכה להיות רק אהבה בלי סיכוי, משמעת בלי שכר או היענות'.⁴

בשביל א"ב יהושע תמיד יהיה 'המצב האנושי' שלו מצב ישראלי. בענייני דיומא כמו גם בהתנצחויות אידיאולוגיות הוא תמיד ניצב 'מבפנים', לעולם לא 'מבחוץ'. והפנים שאליו הוא שייך בלהט הוא הקהילה הציונית של ישראל. אך השתייכותו לאותה קהילה אינה גורעת מיכולתו לראות את מצבנו הלאומי, הן כלפי ערביי ישראל והן כלפי חוץ, מתוך ריאליזם נוקב, לעתים עד לכאב. הוא מביט הישר אל המראה גם בשעות הקשות של הדכדוך שלתוכו שקענו לאחר מלחמת יום הכיפורים, ואף שהשלום נראה כ'מטרה הלאומית מספר אחת' אין הוא מוכן להשלות איש: 'אין שלום אבסולוטי, אין שלום נצחי, יש רק שלום אנושי, עמוק פחות או יותר, שביר יותר או פחות, שבנוי גם על פיסת נייר וגם על מערכת יחסים ענפה פחות או יותר. אין שלום בלי סיכונים, אין שלום עם פוליסת ביטוח.'⁵ בפגישה כואבת עם סופרים פלסטינים אזרחי ישראל הוא מבחין ללא כחל ושרק בהעדר הסימטריה בין שני הצדדים: 'אנחנו היינו אלה שחזרנו לדבר על העיקרון והם שדיברו על הפרטים', הוא מספר. הוא גם מבחין היטב 'מה קשה השנאה הסובבת אותנו', ועם זאת הוא תובע להבחין בכך שיש 'דרגות של קיצוניות, לדעת שישנה אולי עמדה אחת של קיצוניות אשר ממנה תוכל לצמוח ההידברות. עמדה שיש בה מספיק גאווה לאומית לוחמת ערבית כדי לזכות באמון מצד הערבים, אבל שיש בה מספיק ריאליזם והכרה ממשית את מדינת ישראל כדי לוותר על שגיונות מסוכנים'.⁶

• • •

בקיץ 1984, לאחר ששמעון פרס הצליח להקים ממשלת אחדות לאומית ביחד עם הליכוד, יצא א"ב יהושע יחד עם ס' יזהר ועמוס עוז בקריאה למפלגות השמאל הציוני רצ ומפ"ם להצטרף לממשלה. קריאה פומבית זו העלתה על הסופרים את חמת ידידיהם בשמאל. התגובה הזו מילאה את יהושע מרירות על 'הסגנון שנוקט [השמאל] בוויכוחים הפנימיים' על 'העלבונות ששפכו' עליו ועל חבריו. 'נותנים לך הרגשה שאם אתה סוטה שני מילימטרים מאיזו מוסכמה מאובנת וכבר אתה נידון כמו פושע'. אף על פי כן מתעקש יהושע להגדיר את עצמו בדבקות כאיש השמאל: 'אני מרגיש את עצמי מחויל לקבוצת השמאל הישועית הזאת', הוא מתוודה בפני ירון לונדון שראיין אותו. אבל גם ככזה אין הוא מוכן להתייצב מנגד, אין הוא מוכן לצאת אל מחוץ למחנה. הוא מבקש להיות 'שמאל קונסטרוקטיבי' וזה אומר לדידו 'ליטול אחריות. השתתפות ברקמת החיים ולא עוד רק עמידה מן הצד וביקורת ארסית'.⁷

ניתן לשער שרבים מחבריו של א"ב יהושע בשמאל מסכימים עם דבריו במובנם העקרוני, כלומר יסכימו עם הצורך לפעול 'מבפנים' ובאורח קונסטרוקטיבי, אלא שאין זה פוטר אותנו מן הוויכוח שהתגלע, שהרי במדינה דמוקרטית גם אופוזיציה פרלמנטרית משתתפת ב'רקמת החיים' וממלאת תפקיד חיוני. היום נתונה לנו מידה מסוימת של פרספקטיבה, ונראה שניתן כבר לסכם ולומר שממשלת האחדות הלאומית של שנת 1984 היתה בלתי נמנעת ואולי היתה גם רע שאין לגנותו, משום שבדיעבד היא קצרה מספר הישגים מרשימים כגון הנסיגה מלבנון ועצירת האינפלציה הדוהרת. אך ניתן גם לומר, שדווקא הישגותן של רצ ומפ"ם באופוזיציה שמרה על הפונקציה ההכרחית של אופוזיציה 'קונסטרוקטיבית' ונשאה את דגלי האלטרנטיבות המדיניות

שבהן דבק גם יהושע כאשר מהמערך נמנעה האפשרות לומר דברים בצלילות מחמת שותפותו הכפויה עם הליכוד. אחרי הכול כדאי לזכור ששמעון פרס עצמו לא היה כה להוט לשתף את רצ ואת מפ"ם בממשלתו.

• • •

כותרת המשנה של הספר, כשמו של אחד המאמרים הכלולים בו, היא 'מציאותו הלא־ספרותית של הסופר בישראל'. כותרת זו באה ללמדנו לא רק שהסופר מבקש לסייג אסיף זה משאר יצירתו הספרותית, אלא גם לתבוע לעצמו זכות להביע את דעותיו בעניינים אחרים ובכלי ביטוי אחרים. אולם קריאה בדפי ספרו מגלה לנו עד מהרה, שגם כאשר מניח יהושע מידיו את קולמוס הפרוזאיקון ונוטל לידיו כלי נשק אחרים למאבק רעיוני או מדיני, הוא נשאר סופר בכל רמ"ח ביטויו ושס"ה נימוקיו. להשראה האמנותית ולתנופה הרגשית העזה המלוות את הסופר כאשר הוא יוצא לנהל קרבות בחזיתות אחרות נודעים יתרונות גדולים, אך לפתחם רובצות גם מהמורות שלא תמיד הוא מצליח להתחמק מהן. עוצמת הביטוי והמיית הלב הופכים את הגיגיו לעתים קרובות לחצי קרב חדים וחודרי בטן, אך גורמים לו לעתים להיסחף אחר מטאפורות העשויות לגרוע מחדות ההיגיון הנדרש בדיון עיוני שבו יש להעמיד לצדם של ערכים גם ראייה מפוכחת של תהליכים היסטוריים ותופעות מורכבות.

א"ב יהושע ניהל בשורה של מאמרים וראיונות מאבק נוקב עם עמיתו הסופר הפלסטיני־ישראלי אנטון שמאס. הוויכוח נסב סביב שאלת זהותה של מדינת ישראל. יהושע, כמו גם כותב שורות אלה, סבור שיש ליהודי ישראל הזכות להגדיר את המדינה כמדינה יהודית 'כשם שדנמרק היא דנית ונורווגיה היא נורווגית'. הגדרה זו מביאה את יהושע מתוך חיוב ההיגיון לומר לאנטון שמאס הפלסטיני 'אתה כאן מיעוט, ותישאר מיעוט', ולהגן בתוקף על זכותה של ישראל לדבוק בחוק השבות. אלא שבשלב זה נסחף יהושע אחר רגשותיו וחורג מתחומי ההיגיון שלו עצמו. הוא מתריס נגד שמאס ואומר לו 'אם אתה רוצה את הזהות המלאה שלך ... קום קח את מטלטליך ועקור מאה מטרים מזרחה, אל המדינה הפלסטינית העצמאית שתשכון לצד ישראל'.⁸ הביטוי הזה היה אומלל ולו רק בגלל האסוציאציה הבלתי נמנעת לתורת הטרנספר שהחלה פושה בקרבנו באותם הימים. אין ספק שא"ב יהושע נקי לחלוטין מתורת בלע זו, אך בוויכוחים ציבוריים אנו חייבים באחריות גם למה שמשתמע מתוך דברינו באקראי ועלול להתפרש מהם, גם כאשר אין אנו מתכוונים לכך כלל וכלל. אולם טעותו המהותית של יהושע קשורה באי הבנת משמעות זכותם של ערביי ישראל לזהותם הם. בדברי תגובתו מלגלג יהושע על הכותרת שנתן עיתון כל העיר תחת תמונתו של אנטון שמאס 'אין אני רוצה ללכת מארצי', וטוען ששמאס צריך היה לומר: 'אין אני רוצה ללכת ממדינתי האהובה, מדינת ישראל הגזענית עם חוק השבות'.⁹ תגובה זו פגומה מכול וכול, משום שלאנטון שמאס כמו לשאר הפלסטינים אזרחי ישראל עומדת הזכות לטעון שישראל היא ארצם גם אם אין הם מאושרים מן העובדה שזוהי מדינה יהודית. היהודים סבלו דיים מהגדרות סוחפות בדבר משמעותה של הנאמנות האזרחית. מותר לאזרח המקיים את כל הנדרש ממנו לפי החוק ומקבל ביסודה את עצם המסגרת המדינית שבה הוא חי לחוש נאמנות גם לעניינים אחרים ואפילו לקיבוצים דתיים, אתניים ואידיאולוגיים אחרים. זכותם של

מיעוטים אינה מתמצה בזכויות האזרח ואף לא רק בזכות האוטונומיה התרבותית שצריכה לעמוד להם. יש להם גם זכות מלאה להגדיר את נאמנותם למדינה גם אם לא יישבעו אמונים לעקרונות הציונות. אפילו בית הדין הגבוה לצדק כבר פסק, שהתנגדותה של התנועה המתקדמת לשלום לחוק השבות אינה פוסלת אותה מלהשתתף במשחק הפוליטי והפרלמנטרי. רק שני שופטים, שספק אם א"ב יהושע חפץ להיספח לעולמם הרוחני, חיוו דעת מיעוט נגד עיקרון בסיסי זה של כל דמוקרטיה מודרנית הראויה לשמה.

• • •

המחלוקת השלישית שאליה חוזר א"ב יהושע בספרו הקיר וההר אינה חדשה לנו. לפני כעשר שנים פרסם יהושע ספר קטן ממדים אך רחב יריעה בשם בזכות הנורמאליות שעורר בזמנו מחלוקת סוערת למדי.¹⁰ ספר זה עסק בנושאים אחדים, אך עיקרו היה אינטרפרטציה מקורית של מהלך ההיסטוריה היהודית, דיון מחודש במהותה של הציונות ובשאלת יחסנו אל הגולה. מאז המשיך יהושע להטיף את תורתו הציונית בלהט ובאמונה עזה באוזני כל מי שרצה לשמוע ואף באוזניהם של אלו שהדברים הרגילו אותם עד מאוד כגון יהודי הגולה. אך טבעי הוא שגם באסופה שלפנינו הוא חוזר לנושא החביב עליו ושהוא ללא ספק רואה לעצמו חובה קדושה להיאבק עליו. כבר נדרשתי לעניין זה מעל במות אחרות,¹¹ ויקצר כאן המצע מהכיל. נסתפק רק באזכור המחלוקת ובכמה הערות קצרות.

נדמה שהמניע הבולט של יהושע לפתוח במסעו לחידושה של הציונות הקלאסית בקרבנו קשור בכאב העמוק שהוא חש לנוכח תופעת הירידה. גם במאמר הנושא את שם ספרו הראשון¹² הוא חוזר ומזכיר לנו, 'כי העובדה שהישראלי מעמיד את זהותו רק על המרכיב היהודי המסורתי היא נוסחה טובה לירידה'. דא עקא שכל הסקרים והמחקרים שעסקו ביורדים אינם מאששים סברה זו. חוצות קווינס ולוס אנג'לס מלאים ישראלים לאומיים-חילוניים שזיקתם ליהדות המסורתית קלושה עד מאוד ואפילו בעת ישיבתם בגלות יכולים רובם ככולם להזדהות דווקא עם קריאתו של יהושע 'אני ישראלי!' ולחוש את אותה 'ישראליות' שלה מטיף יהושע. גם בהיות היורד 'מנותק מארצו, משפתו, מהמסגרת הטוטאלית של בני עמו' אין הוא 'הופך יהודי' כסברתו של יהושע¹³ אלא ההפך, הוא נשאר זר ומנוכר לא רק למסורת ישראל אלא גם לקהילות ישראל שבגולה. היכרותי עם תופעת הירידה הביאה אותי למסקנה הפוכה: החינוך הציוני הקלאסי, אשר שולט על מערכת החינוך החילוני במדינה, ניצר את הנוער שלנו מרוב שורשיו התרבותיים ויצר אדם דו-ממדי שכל רוח מצויה מטלטלת אותו. יתר על כן אין הוא מסוגל אף לחוש את ייסורי הגלות, הידועים רק למי שיודע מהי באמת מולדת, לא רק כמונחים של הרים וגבעות אלא בראש ובראשונה כמונחים של קהילה ורקמות של תרבות.

במאבקו נגד היהדות הגלותית חוזר יהושע לתיזה ההיסטוריוגרפית החביבה עליו בדבר ההלחמה המסוכנת שנעשתה במעמד הר סיני בין הדת ללאומיות. זוהי כמובן מטאפורה ספרותית, שהרי בסיני לא נעשתה שום הלחמה, והיהדות כפי שאנו מכירים אותה היום נוצרה בשלהי ימי הבית הראשון ובעיקר בתוככי גולת בבל. אך המטאפורה

הזו מדגימה גם את הסכנה של שימוש ספרותי מופרז בהיסטוריה. יהושע חוזר ומתאר את הגלות כגורל שהעם היהודי בחר בו לעצמו. הוא מזכיר לנו שעוד לפני חורבן הבית השני אפשר 'כוחה של הדת בשימור העם בגולה ... לשליש מן העם לחיות במצרים ובבבל, מחוץ לארץ ישראל', והוא חוזר וטוען ש'העם גלה מן הארץ בעצמו לפני שהגלו אותו'. אולם אין זו אלא הפיכת היוצרות. מה שהדת המונותיאיסטית היהודית אפשרה לעם בגלות בבל ולאחר מכן במשך כל הדורות לא היה קיום בגולה אלא פשוט קיום מעיקרו, בגולה או בכל מקום אחר. אלמלא 'מצאה [היהדות] את הנוסחה לקיום גלותי',¹⁴ היה גורל היהודים כגורל עשרות ואולי מאות עממי הזמן העתיק שעקבותיהם אבדו בין אם גלו מארצם ובין אם המשיכו לחיות על אדמתם ונכבשו בידי אחרים.

א"ב יהושע חוזר גם אל מוטיב אחר החביב עליו: 'הגדרתו של הישראלי כיהודי הטוטלי'.¹⁵ קשה לברר מדבריו מהי בדיוק משמעות אותה 'טוטליות'. אם הכוונה לכך שזהותו של הישראלי היא חד־ממדית ואילו יהודי התפוצות נושאים עליהם גם זהויות קיבוציות אחרות כגון 'אמריקנית' או 'צרפתית', מובן שהוא מתאר מצב עובדתי, אולם מה הרבותא. הרי תמיד האדם הוא סך של זהויות רבות ועובדה זו מעשירה את עולמו ולא מחלישה אותו. הישראלי של היום אינו רק 'יהודי' אלא גם ספרדי או אשכנזי, דתי או חילוני, חבר מפלגה זו או אחרת, אוהד בית"ר ירושלים או נאמן מכבי תל אביב וכיוצא באלה זהויות והזדהויות רבות פנים. אם כוונתו לכך שהישראלי ה'טוטלי' אינו נושא על גבו את כל סיבוכיה ופיתוליה של התפתחות התרבות היהודית וזהותו יכולה להיות יותר פשוטה ומונוליטית, גם אז יש לשאול מה הרבותא. תמהני מה מצא יהושע להתרפק על מלה שאני הייתי מנסה בכל כוחי לרחוק ממנה תק על תק פרסה.

בתורתו של יהושע טמונה אף סתירה פנימית עמוקה. באחת מהגדרות, שעמן אני מזדהה כליל, הוא אומר: 'ציוני הוא אדם המחייב את העיקרון שמדינת ישראל איננה רק מדינתם של תושביה אלא מדינתו של העם היהודי כולו'.¹⁶ דוק, אין הוא טוען שישראל היא מדינתם של כל היהודים שיבחרו לגור בה, אלא גם של אלו שאינם בוחרים בחירה זו. במציאות של סוף המאה העשרים פירושו של דבר שגם ליהודי המערב בכלל ושל ארצות־הברית בפרט יש זכות כלשהי על ישראל, ולו רק זכות סמלית ועקרונית. מן הבחינה המוסרית יכול יהושע להתאבל על בחירתם של היהודים להישאר בגולה, אך על פי עקרון החירות, אשר לו הוא עצמו מטיף השכם והערב, הוא חייב לתת גם להם לגיטימציה כיהודים השייכים בדרכם הם לעם שעמו הוא מזדהה במידה כה רבה של להט. אין זה מקרה שדבריו של יהושע אינם נקלטים באוזני יהודי המערב. הציונות הקלאסית נולדה בנתונים היסטוריים שבהם פולמוס מן הסוג שאותו מנסה יהושע לעורר היה פולמוס אמיתי משום שהוא זן באלטרנטיבות אמיתיות שעמדו להכרעה דחופה בפני כל צעיר יהודי. מצב 'ציוני' כזה קיים היום בברית־המועצות, אך אין לו כל שחר במציאות היהודית השוררת ברוב ארצות המערב. בארצות־הברית לא קיים ולא יכול להתקיים ויכוח ציוני מן הסוג שיהושע מנסה לעורר. מן הזווית של פרברי ניו יורק ולוס אנג'לס נראה ויכוח זה פשוט אנכרוניסטי עד מאוד.

• • •

אחד המאמרים היפים ביותר בקובץ שלפנינו מנסה לעמת את חויית הכותל המערבי

עם חווייתו של המבקר בהר הרצל. יופיו של המאמר נובע מן הסובייקטיביות שלו. בבואו לתאר ולפרש לנו את הדרך שבה פועלים שני האתרים הללו על תודעתו ודמיונו של א"ב יהושע כמטאפורות היסטוריות, הוא מגיע למיטבו כסופר. אלא שחוויית אינן עניין למחלוקת. לא נותר לי אלא להתוודות מצדי שהר הרצל אינו מעורר בלבי אף מקצתה של ההתרגשות שעוררה בי חוויית הכותל המערבי. אילו היה לי אותו כשרון שיש ליהושע הייתי מעז להעמיד מול המטאפורות שלו את אלה הצפות ועולות בי. אעז רק להעלות ברמז חלק משטף המשמעויות שעלו בלבי כאשר ניצבתי ליד הכותל ביום שלאחר הכיבוש, לפני שפרצו את הרחבה שלפניו ופגעו במידה רבה בטעמה המיוחדת. שאלתי את עצמי באותה שעה מדוע אני כה נרגש? האומנם נוגעת ללבי העובדה ששם, מעל לשורות האבנים הבלות הללו, ניצב בעבר מקדשנו ועתה הוא חרב וקרבותיו פסקו? רגשותי לא נגעו כלל למה שהיה ניצב שם בימי בית ראשון ובית שני, כאשר עם ישראל ישב על אדמתו לבטח כעם 'טוטלי'. הם נגעו דווקא לאותם דורות של יהודים שבאו הנה אחר החורבן לבכות ולהתגעגע געגוע שאין לו תכלית, געגוע לשמו. לא, ידידי יהושע, אין אני מבקש 'ללמוד מאופיו ומצורתו של הכותל משהו על בית המקדש שחרב' אלא רק על אופיו וצורתו של הכותל החרב עצמו. עם שאין חורבותיו יקרות ללבו, גם ארמונותיו החדשים לא יהיו יקרים לו. אכן, 'כל מהותו של הכותל היא חסימותו', אך שמא בעידן שבו פרצנו גבולות יתר על המידה, מוטב שנזכור את מידת חסימותו של עולמנו ואת גבולות יכולתנו? אכן, הכותל משדר לנו 'שהשינוי שחל בהיסטוריה היהודית עם הקמת המדינה הוא שינוי חלקי בלבד', לא במשמעות הזויותיהם של 'נאמני הר הבית' אלא במשמעות הרבה יותר עמוקה, משום שהקמתה של מדינה אינה אלא כלי ולא תכלית, משום שהקמתה של מדינת ישראל היתה פתרון רק לחלקה של ההיסטוריה היהודית שיש לה גם ממדים אחרים ופתרונות אחרים.

הערות

1. א"ב יהושע, 'מציאותו הלא-ספרותית של הסופר בישראל', הקיר וההר, עמ' 79.
2. א"ב יהושע, 'הנאציזם – מחלה גרמנית או אוניברסלית', שם, עמ' 15.
3. שם, שם.
4. א"ב יהושע, 'כתינוק שנשבה', שם, עמ' 183.
5. א"ב יהושע, 'תשושי קרב ורעבי שלום', שם, עמ' 26.
6. א"ב יהושע, 'מפגש ללא פגישה', שם, עמ' 12.
7. א"ב יהושע, 'הקווים האדומים של השמאל הציוני', שם, עמ' 185.
8. שם, עמ' 188.
9. א"ב יהושע, 'תשובה לאנטון', שם, עמ' 202.
10. א"ב יהושע, בזכות הנורמליות, תל אביב 1980.
11. מ' בר-און, 'לקחי הציונות מן השואה', כיוונים, 11 (1981): מ' בר-און, 'לשלילת השלילה', שם, 13 (1981): מ' בר-און, 'שוליות יהודית ובעית הזהות בגולה', גשר, 116 (קיץ תשמ"ז).

12. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', הקיר וההר, עמ' 35-64; 'ציונות תמיד: תשובה למבקרים', שם, עמ' 65-75; 'ממילכוד הזהות למלכודת הנורמאליות', שם, עמ' 142-146.
13. א"ב יהושע, 'אני ישראלי!', שם, עמ' 206-214.
14. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', שם, עמ' 51.
15. א"ב יהושע, 'ממילכוד הזהות למלכודת הנורמאליות', שם, עמ' 145.
16. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', שם, עמ' 46.

מרדכי בריאון

על ספרה של רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, זמורה-ביתן, תל אביב 1990

ספרה של רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, מגולל בהרחבה, ובצורה שוטפת, את פרשת חייו של פנחס רוזן, האיש שעמד משך שנים בראש המפלגה הפרוגרסיבית וכיהן כשר משפטים בכמה ממשלות ישראל.

דמותו של פנחס רוזן לא נחקקה עמוקות בתודעה הציבורית במדינת ישראל, אם משום שעמד בראש מפלגה קטנה יחסית, ששמרה בעקשנות על ייחודיותה, אם משום שדבק במשרד המשפטים (אשר 'בעיני בן-גוריון, כבעיני חבריו למפלגה, היה משרד לא חשוב במיוחד, שאפשר לתת אותו לאחת השותפות הזוטרות')¹ ואם משום שנמנע בדרך כלל ממאבק ציבורי עיקש על עמדותיו.

פנחס רוזן (שמו המקורי היה פליקס רוזנבליט, והוא עברת אותו ללא חדווה יתרה בלחצם של בן-גוריון ושרת) מקפל בתולדות חייו סיפור של נער יהודי שנולד בגרמניה בשלהי המאה שעברה וספג לתוכו את עושר התרבות הגרמנית ואת הלכות החיים השמרניות-משהו של חברה זו. במלחמת העולם הראשונה הצטרף לצבא הגרמני הלוחם בחזית המערבית, ואף זכה לאותות הצטיינות. עם עלייתו ארצה השתלב בחיים הפוליטיים במסגרת מפלגה קטנה יחסית בשם 'עליה חדשה', אשר זכתה לתמיכה בעיקר בין יוצאי גרמניה בארץ.

על רקע של אליטה פוליטית, הנשלטת רובה ככולה בידי אישים שעלו ארצה מארצות מזרח-אירופה או מברית-המועצות, ועל רקע המעמד הדומיננטי שהיה למפא"י במערכת הפוליטית בישראל, לא היה למנהיג של מפלגה קטנה יחסית סיכוי כלשהו להגיע לעמדות השפעה מכריעות בהנהגה הלאומית של מדינת ישראל (רוזן, כך מספרת המחברת, הודה בערוב ימיו כי 'בנעוריו חלם להיות אולי ראש ממשלה, אולי גנרל במדינה היהודית')².

יתר על כן, רמת הלכידות הגבוהה של הרוב המכריע בהנהגת המדינה, ומערכת היחסים הכמעט-אינטימית שנתגבשה בין חבריה משך שנים ארוכות של פעילות משותפת, לא נתנו, למעשה, סיכוי לאישים מסוגו של פנחס רוזן להיות 'אחד משלנו', אף שדעותיו המדיניות תאמו, במידה זו או אחרת, לאלה של חיים וייצמן ושל גלריה נכבדה למדי של אישים במפא"י, ביניהם משה שרת, אליעזר קפלן, זלמן ארן, פנחס ספיר ויוסף שפרינצק.

אמנם קבוצה זו של אישים לא היתה הומוגנית, אבל היו לה מאפיינים זהים רבים. כל חברי הקבוצה החלו דרכם באירופה בראשית המאה הנוכחית. כולם נשאו עמם ניסיון מצטבר של קהילות יהודיות, אשר נאבקו קשות על הישרדותן תחת משטרים עוינים. כולם חוו, בצורה זו או אחרת, את מוראותיה של מלחמת העולם הראשונה ומלחמת העולם השנייה וכן את השואה. אין ספק כי חוויות אלה השפיעו בצורה מכרעת על עיצוב תפיסות עולמם.

במערכת הפוליטית של מדינת ישראל ייצגה קבוצה זו מגמה מדינית מתונה ('יונית' בלשון ימינו). תפיסותיה ועמדותיה בתחום המדיני והביטחוני הושפעו במידה רבה מהערכתה את דלות כוחה של מדינת ישראל מול אויביה החיצוניים ואת מעמדה הרופס בזירה הבינלאומית.

חברי קבוצה זו האמינו, כי הכורח שלנו להילחם ללא לאות על עצם קיומנו והישרדותנו במערכת הכופה עלינו כללי משחק אכזריים מחייב אותנו לנהוג במתינות ובזהירות מופלגת במערכת יחסינו עם גורמים חיצוניים. על כף המאזניים עומדת שאלת קיומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, ואולי אף עתידו של העולם היהודי בכלל, וכל צעד בלתי זהיר ובלתי מחושב עלול להמיט עלינו כליה.

פנחס רוזן היה, ללא ספק, נציג נאמן, אם כי בדרך כלל רדיקלי יותר, של קבוצה זו. בתקופה שלפני קום המדינה הוא מביע ספקות קשים לגבי יכולתו של היישוב היהודי לעמוד מול המתקפה הערבית ('את הכרזת בן-גוריון שהיהודים יכולים להגן על עצמם בכוחות עצמם הגדיר פליקס כאחיזת עיניים שתיחשף עד מהרה').³ הוא אף מותח ביקורת על ארצות-הברית בגלל סירובה לשלוח לארץ-ישראל יחידות צבא אשר יפקחו על ביצוע החלטת האו"ם.⁴

על רקע הערכה מחמירה זו של יחסי הכוחות בינינו לבין אויבינו ומעמדנו החלש בזירה הבינלאומית סבר רוזן, כי נגזר על מדינת ישראל לנהוג באיפוק מרבי כלפי שכנותיה, להפגין נכונות מרבית לווייתורים למען הסדר כלשהו של הסכסוך. זמן קצר לאחר ההכרזה על הקמת המדינה מביע רוזן דעה בזכות 'ירושלים בינלאומית', ובאשר לנגב הוא קובע מפורשות: 'אין חלקי עם אלה המוכנים להיהרג על הנגב. מצדי הייתי מוכן לוותר על שמונה מתוך שנים-עשר מיליון הדונאם תמורת הגליל המערבי'.⁵ על רקע זה ביטא רוזן עמדה מסויגת כלפי התביעה להכריז לאלתר על הקמת מדינה יהודית עצמאית. עם זאת, המחברת מבקשת להזים את הטענה כאילו התנגד רוזן לעצם ההכרזה על הקמת המדינה; היא כותבת: 'בפולקלור הישראלי, שלעתים אין העובדות יכולות לו, השתרשה האגדה שרוזנבליט, באותו היום, "התנגד להקמת המדינה" – אגדה שניסה לשרש בחייו, אם כי בלי הצלחה יתרה'.⁶ המחברת קובעת, כי השאלה שעמדה, למעשה, על הפרק ערב הכרזת העצמאות היתה הצעת ארצות-הברית להסכם לשביתת נשק בחסותה, כאשר אחד התנאים שלה היה דחיית ההכרזה על הקמת המדינה. לכך הסכים רוזן, ויחד עמו – רמז, קפלן ושטרית.

לאחר שנתקבלה ההכרעה על הקמת המדינה, הצטרף רוזן לאלה שתבעו במפגיע את ציון מסגרת הגבולות של המדינה החדשה. על הפרק עמד אזכור תכנית החלוקה, מתוך הנחה כי אזכורה של תכנית זו יעניק להכרזה על הקמת המדינה לגיטימציה בינלאומית

נרחבת. בן-גוריון שלל עמדה זו מכול וכול. הוא הביא כראיה את הכרזת העצמאות של ארצות-הברית, שבה לא צוינה מערכת גבולות, והטיל ספק אם הדבר מתחייב מבחינת המשפט הבינלאומי. בן-גוריון העריך, ובצדק, כי מפת גבולותיה של המדינה החדשה תיקבע, בסופו של דבר, בהתאם להישגים הצבאיים שתשיג, ולפיכך אין כל צורך להביע מחויבות כה רשמית למפת גבולות, שישראל תתקשה להתקיים במסגרתה. בהערת שוליים מספרת המחברת כי 'בערוב ימיו הגדיר רוזן את עמדתו [בסוגיה זו] כמשגה, "כי היה מוקדם מדי לקבוע גבולות"'.⁷

מתוך שיקולים דומים למדי הצטרף רוזן לאלה בהנהגת המדינה, אשר שללו את הצעתו של בן-גוריון, בשלהי מלחמת העצמאות, ליזום מבצע לכיבוש הר חברון וסביבות ירושלים. הוא סבר שיש בפעולות אלה התגרות מיותרת באומות העולם וסכנה של חידוש המלחמה בכל החזיתות, תוך אבדות כבדות לישראל. בכך הפך רוזן, יחד עם שרת, שותף להחלטה שקיבלה מפי בן-גוריון את הכינוי 'בכייה לדורות'.

בשנים הראשונות לקום המדינה מנהל רוזן, יחד עם שרת, מאבק עיקש במדיניות התגמול, כפי שהוצאה אל הפועל בהנחייתו של משה דיין ובתמיכתו של דוד בן-גוריון, ונגד המגמה של מלחמת מנע. עמדתו זו גרמה לא פעם לשרת עצמו מבוכה לא קטנה, שכן נוצרה מעין ברית בינו לבין מנהיג של מפלגה יריבה, כאשר הרוב המכריע במפלגתו הוא שולל את דעותיו ותומך בעמדותיו של דוד בן-גוריון. רוזן היה מודע למבוכתו של שרת, ואף תיאר אותה במלים מתוך שירו של היינה: 'אל תביכי אותי ילדה, ואל תברכי אותי לשלום בשדרות אונטר דן לינדן'.⁸

רוזן, כמוהו כשרת, תובע לפעול בדרך כוחנית אך ורק כאשר מתברר כי כלו כל הקצין, ואין כל דרך אחרת להשגת המטרה. בכל מקרה, כך גרס, פעולותינו הכוחניות חייבות להיעשות במידה ההולמת את חומרת האירועים שקדמו להפעלת הכוח ותוך התחשבות מרבית בשיקולים מדיניים ובתגובות של דעת הקהל. עלינו להקפיד הקפדה מרבית גם על אמות מידה מוסריות (במלחמת העצמאות הוא מביע דאגה מן 'הפגיעה הבלתי הומאנית בערבים וברכושם ... עלה בו החשד', כך מוסיפה המחברת, 'ששוד הרכוש הערבי נעשה במכוון, כדי להביא להעברת אוכלוסין מאונס ... אולם הוא בטח בבן-גוריון, שהתעללות בערבים, כפי שאכן אירעה במלחמה, לא נעשתה על דעתו').⁹ יחד עם זאת, רוזן, כמוהו כשרת, היה מרוחק מתפיסת עולם פציפיסטית. הוא לא שלל דרך פעולה כוחנית, ובמהלך מלחמת העצמאות הוא מביע דעתו בזכות פעולות של 'ענישה קולקטיבית': 'מותר לפוצץ בתים המשמשים עמדה לצלפים ערבים; אם הערבים מנסים לשתק את התחבורה ליהודים, מוצדק להשיב להם בשיתוק התחבורה שלהם ... כאשר הערבים נלחמים מלחמה טוטאלית, בלי להבדיל בין גברים נשים וטף, אין להאשים את אלה המשתמשים באמצעים דומים'.¹⁰

מעניינת במיוחד לקריאה בספר זה היא פרשת יחסיו הדו-ערכית של רוזן עם דוד בן-גוריון. מערכת היחסים ביניהם מתנהלת בתקופה שבה יריבים פוליטיים, גם חריפים ביותר, שומרים, לפחות כלפי חוץ, על מידה רבה של איפוק בהתבטאויותיהם, והמחלוקת האידיאולוגית והעניינית אינה מאפילה על ביטויים של הערכה הדדית האחד כלפי רעהו. המחברת מספרת:

אף שחלק עליו לעתים, גם בדברים עקרוניים וגם בעניינים טאקטיים, העריך

רוזנבליט את חזונו ועוז רוחו של בן-גוריון ... ואת העובדה שיחסו אליו לא הושפע מן העבר – מדרישת רוזנבליט להתפטרותו [של בן-גוריון] בוועידת פאריס ב-1946 ... הוא למד להעריך את ראייתו לטווח ארוך, את כושר החלטתו, את נכונותו לקבל על עצמו אחריות בהכרעות גורליות ... בעיני אלה שלא היו שותפים להערכה העמוקה לראש הממשלה, נחשב רוזנבליט 'לאחד מחסידי בן-גוריון', כפי שכינה אותו פנחס לוביאניקר.¹¹

רוזן, כאמור, חלק על בן-גוריון כמעט בכל הנושאים המרכזיים שעמדו על הפרק בתחום המדיני-הביטחוני, אם כי ה'פער ההיררכי' בין שניהם והשתייכותם למערכות מפלגתיות שונות לא העמידו אותם, לעתים קרובות, בעימות חזיתי. מטבע הדברים התמקדה המחלוקת בסוגיות חוץ וביטחון בין בן-גוריון לבין משה שרת, בהיותו חבר מפלגתו ובעל השפעה בלתי מבוטלת בהנהגה.

בן-גוריון סבר כי הקבוצה הפוליטית, ששרת ורוזן נמנים עם חבריה, אינה קוראת נכון את מפת יחסי הכוחות שבין מדינת ישראל לבין הכוחות החיצוניים שקמו עליה. כמי שהיה אחראי משך שנים ארוכות על מדיניות הביטחון של ישראל, היה בן-גוריון מודע היטב ליחסי הכוחות הממשיים בין מדינת ישראל לבין אויבותיה. יחד עם זאת סבר, כי עוצמתה של אומה אינה נתון קבוע, אלא מותנית במידה רבה בשאלת המטרה שאליה היא חותרת.

ביישוב היהודי, כך האמין בן-גוריון, אצורים כוחות רבי עוצמה, שלא ניתן להעריכם מראש; אם תוצב לפניו מטרה להגשמה, יוכל הוא להוציא אל הפועל את הכוחות הטמונים בו, ולהפכם לעוצמה שיקשה לגבור עליה. באחד מנאומיו, בעיצומה של מלחמת העצמאות, אומר בן-גוריון דברים מפורשים בהקשר זה:

שום מומחה לא יגדיר מראש מהי יכולתנו המלחמתית. אין זו יכולת נתונה וקצובה מראש. יכולת זו, בלי ספק, מוגבלת, אבל גודלה תלוי הרבה במטרות המלחמה. הדבר שעליו אנו נלחמים קובע מידות היכולת – מטרה מצומצמת, מצמצמת יכולתנו, מטרה מורחבת – מרחיבה ... את המטרה יתווה רצוננו הציוני, ובגודל הרצון – תלוי גודל הכוח.¹²

בהתייחסויותיו למעמדה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית מבטא גם בן-גוריון מודעות עמוקה לחולשתה של ישראל אל מול המעצמות הגדולות. ואולם גם כאן האמין, כי אין עובדה זו חייבת להוביל אותנו לתחושה של נחיתות בהתייחסויותינו כלפי המערכת הבינלאומית ולהשלמה עם ניסיונות להכתיב לנו עמדות שאינן עולות בקנה אחד עם האינטרסים החיוניים שלנו.

ראייה זו של בן-גוריון את עוצמתה היחסית של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית נגזרת, בראש ובראשונה, מן ההכרה כי כאן, בארץ-ישראל, אנו נאבקים על עצם קיומנו; זאת, כאשר מבחינת המעצמות שאלת ארץ-ישראל מבטאת, למעשה, מאבק על אינטרסים מוגדרים ותו לא. מהות האינטרס שעליו היא נלחמת היא שמעמידה אפוא את מדינת ישראל כבעלת עוצמה עדיפה בחלק זה של העולם. באחד ממכתביו אומר בן-גוריון בהקשר זה:

אין, לדעתי, אשליה גדולה מזו מראות העם היהודי גורם פוליטי עולמי, המכריע

את דרכן של מדינות גדולות כמו אנגליה. אבל יש חוג עניינים, שכוחנו בהם הוא יותר גדול מפילוסוף מכותן של מדינות גדולות. אם העניין אינו שאלת חיים של אנגליה, ואינו שאלת חיים של עם אחר, אבל גורל קיומנו-אנו תלוי כולו בעניין זה, הרי כוחנו-אנו בעניין זה הוא גדול משל אחרים, ורצוננו ויכולתנו בעניין זה הם המכריעים.¹³

אין ספק כי המתיחות בין שני אישים אלה הגיעה לשיא עם פרסום מסקנות ועדת השבעה, שבראשה עמד פנחס רוזן, ובין חבריה נמנו לוי אשכול, יצחק בן-אהרון, ישראל ברזילי, בנימין מינץ, משה חיים שפירא ובכור שלום שטרית. ועדה זו נועדה לבחון את פרשת 'עסק הביש' שהסעירה את המדינה משך שנים ארוכות. דוד בן-גוריון סבר כי הוועדה חרגה מתחום סמכותה בכך ששמה עצמה כמוסד שיפוטי. הוא טען כי מסקנותיה נגועות ב'משוא פנים, עיוות דיון וחצאי אמת'.¹⁴

רוזן, מטבע הדברים, נפגע קשות מביקורתו של בן-גוריון. רוזן, כפי שמעידה המחברת, לא נפגע מכך שבן-גוריון חלק על מסקנות ועדת השבעה – כאדם סובלני וליברלי ראה בכך, בוודאי, תופעה טבעית, לגיטימית ואף רצויה. אולם הוא נפגע בשל העובדה שבן-גוריון העמיד בספק את יושרו וכנותו, והאשימו בפומבי בהטיית משפט: 'היתה זו הפעם היחידה', כותבת המחברת, 'שחיים כהן ראה אותו בוכה'.¹⁵

בעקבות תגובותיו של רוזן שיגר אליו בן-גוריון מכתב התנצלות, ובו הבהיר כי לא התכוון להטיל דופי ביושרו. עם זאת, לא חזר בו מהתקפותיו על מסקנות הוועדה שבראשה עמד רוזן. אולם, כך טען, רוזן הוטעה 'על-ידי בעלי האינטרסים האישיים והמפלגתיים שפעלו מאחורי הקלעים'.¹⁶

בסכמה סוגיה זו נוטה המחברת, ככל הנראה, לקבל, בהסתייגות אמנם, את ביקורתו של בן-גוריון על מסקנות ועדת השבעה. וכך היא כותבת:

אשר לרוזן, אני מוכנה לקבל את דעת חיים כהן, שפגיעת ביקורתו של בן-גוריון היתה עמוקה במיוחד, דווקא משום שהרגיש בגרעין אמת שבה; ואילמלא קיצוניות המאבק מצד בן-גוריון, והתבטאויותיו המעליבות הן, אולי, מודה בשלב כלשהו שקביעתה החד-משמעית של הוועדה היתה מוטעית.¹⁷

ספרה של רות בונדי מהווה נדבך חשוב ורב ערך לא רק להכרת אישיותו ופועלו של פנחס רוזן, אלא גם להכרת תקופה רבת עניין בתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל. בעבודה הושקע, ללא ספק, מאמץ איסופי ניכר, תוך התבססות, בין השאר, על ארכיון משפחת רוזנבליט.

בפרק האחרון בספרה, תחת הכותרת: 'אחרית דבר', מבהירה המחברת את מניעיה בכתיבת הספר:

תם הספר, ולא מצאתי את שחיפשתי, כאשר החלטתי לכתוב את הביוגרפיה של פנחס רוזן – בימי התחזקות הלאומנות היהודית המיליטנטית, הקשוחה, המשיחית: תשובה לשאלה מה קרה לציונות החילונית, ההומאנית, הסובלנית של הרצל, של וויצמן, כפי שהצטיירה בעיני יוצאי מרכז אירופה כמוני, לפני

עלייתם ארצה. ביקשתי לברר, באמצעות סיפור חייו של אחד מראשי העליה הגרמנית, למה הובסה ציונות זו.¹⁸

לטעמי, התוודות זו בספר מיותרת, ומוטב לה לולא נכתבה כלל. כתיבת ביוגרפיה צריכה להיות מטרה לעצמה, ולא על מנת למצוא תשובות לשאלות, חשובות ככל שתהיינה, שמציקות למחברת, ואולי גם לחלקים גדולים בחברה הישראלית של ימינו.

הערות

1. רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990, עמ' 386.
2. שם, עמ' 387.
3. שם, עמ' 374.
4. שם, עמ' 375.
5. שם, עמ' 399.
6. שם, עמ' 391.
7. שם, עמ' 392.
8. שם, עמ' 497.
9. שם, עמ' 399.
10. שם, עמ' 380.
11. שם, עמ' 404.
12. תיק נאומים, 3 בפברואר 1948, ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג].
13. תיק התכתבויות, 3 באפריל 1954, אב"ג.
14. בונדי, עמ' 551.
15. שם, עמ' 552.
16. שם, עמ' 569.
17. שם, עמ' 578.
18. שם, עמ' 588.

זכי שלום

על ספרה של ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 1951, כרך ו, גנוז המדינה, ירושלים 1991

שנת 1951 היתה ציון דרך בתהליך גיבוש מדיניות החוץ של מדינת ישראל במחצית הראשונה של שנות החמישים. מדיניות החוץ החלה להשתחרר מדפוסים שהיו תוצאה של כינון המדינה ומלחמת העצמאות. מדינת ישראל החלה להתמודד עם תהליכים חדשים אשר יעצבו את מדיניות החוץ שלה בזירה הבינלאומית, במיוחד בקביעת

האוריינטציה בין המעצמות, ואשר יקבעו את יחסיה עם מדינות ערב. כרך התעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל לשנת 1951 יעורר ודאי עניין רב בקרב ההיסטוריונים והחוקרים של שנות החמישים. מכאן האתגר שעמד לפני ימימה רוזנטל בבחירת התעודות.

הכרך של שנת 1951 הוא השישי בסדרת הכרכים של תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, אשר גנוז המדינה מוציא לאור. הכרך שלפנינו מכיל 536 תעודות העוסקות במדיניות החוץ והביטחון של המדינה. כפי שהעורכת מעידה, נכללו בקובץ גם תעודות בענייני כלכלה, התפוצות והעלייה, אשר להן השלכות ישירות על מדיניות החוץ, ואשר הדיון בהם הוא במסגרת ניהולה של מדיניות זו. כמו כן כולל הקובץ תעודות הקשורות לתכנון מדיניות החוץ והדיונים הפנימיים הקשורים בכך. התעודות הובאו בסדר כרונולוגי. מלבד ההקדמה מורכב הכרך ממבוא, רשימת ארכיונים וקיצורים, רשימה ביבליוגרפית וקיצורים, רשימת תעודות, הערות עורך נספחים ותוכנם, התעודות עצמן ומפתח השמות והעניינים.

השאלה המתעוררת בעת העיון בכרך היא באיזו מידה משקף מבחר התעודות נאמנה את הנושאים המרכזיים של מדיניות החוץ בשנה הנדונה, את הקשיים, הדילמות וחילוקי הדעות סביב קביעת קו מדיני זה או אחר. בחירת התעודות מחייבת חריש עמוק בתיקי משרד החוץ וידע כללי רחב לא רק של אירועי השנה אלא גם של האירועים בשנים שלאחר קום המדינה, כולל המצב הפנימי בישראל. מתוך היכרותנו את החומר הרב שבתיקי משרד החוץ בגנוז המדינה, ניתן לומר כי העורכת עמדה במבחן זה. ימימה רוזנטל נתנה ביטוי גם לחילוקי הדעות ולביקורת שנמתחה בתוך המשרד על מדיניותו, ועל הערכת המצב של המשרד כאשר ליחסים עם מדינות ערב, או למחלוקת בין משרד הביטחון וצה"ל לבין משרד החוץ.

תרומתה של ימימה רוזנטל ניכרת בשפע 'הערות שוליים' ו'הערות עורך' שהוסיפה לתעודות. מלבד בחירת התעודות, אלה הם עיקר עבודתו ומבחנו של העורך. שני סוגי הערות אלה הופכים את התעודה (או מספר תעודות בנושא מסוים) מטקסט 'יבש' לאירוע 'היסטורי', בעל משמעות מדינית. זוהי תרומה חשובה של העורכת, המשמשת מכשיר עזר לחוקרים או למתעניינים בנושא. 'הערות השוליים' הצמודות לתעודות עצמן כוללות מידע להבהרת התעודות והארתן, לרבות הערות ביוגרפיות על האישים המוזכרים בתעודה, מראי מקום לתעודות נוספות אם מתיקי משרד החוץ ואם מארכיונים אחרים. בולט השימוש בארכיון צה"ל, בתעודות מה-PRO (Public Record Office) הבריטי, בתיעוד האמריקני המופיע ב-*FRUS* (*Foreign Relations of the United States*), ביומני בן-גוריון ובחומר חסוי משיבות הממשלה. ראוי לציון היקפו הרחב של מפתח השמות והעניינים.

בנסותה לצמצם ככל האפשר את היקף התעודות, העדיפה ימימה רוזנטל לאזכר חלק מהתעודות בהערות. נראה לי שבכמה מקרים היא נטתה ליתר חומרה ועדיף היה לצרף נוסח מלא של התעודה לקובץ עצמו.

העורכת השקיעה עבודה רבה ב'הערות העורך', שהן סיכומי רקע להבנת אירועים חשובים אשר התייעד עצמו אינו מספיק להבהרתם, והן מעין עבודות מחקר בזעיר אנפין, אשר חוקר התקופה יכול להסתייע בהן. בסיכומים אלה נעזרה ימימה רוזנטל

בתעודות מה-PRO, ה-FRUS, מיומני בן-גוריון או מארכיון צה"ל. אין ספק שבהשוואה לכרכים של ה-FRUS, הדנים במזרח התיכון, הרי כרך התעודות שלפנינו הוא ברמה גבוהה יותר אם בהיקף התעודות ואם בטיב ההערות והערות העורך. העורכת הקדימה לתעודות מבוא הסוקר את הנושאים המרכזיים של מדיניות החוץ בשנת 1951. בסקירה זו ניסתה להיות צמודה ככל האפשר לתיעוד עצמו בלי להיכנס להערכה המחייבת מחקר מקיף של התקופה, שהוא מעבר לייעודו של הכרך. עם זאת, גישתה לא היתה 'צמחונית' לגמרי, והיא הרשתה לעצמה חריגות מסוימות מעיקרון בסיסי חשוב זה.

* * *

היחסים עם מדינות ערב תפסו מקום מרכזי בפעילות המדינית והעסיקו מאוד את מעצבי המדיניות. טבעי שהנושא יחרוג מעיסוקו הבלבדי של משרד החוץ מהיותו קשור קשר הדוק למדיניות הביטחון. ואמנם, זו היתה גישתה הנכונה של העורכת. עיון בתעודות מצביע לדעתי על כך שבשנה הנדונה ניכר ראשיתו של תהליך אשר יעמיד את יחסי ישראל-העולם הערבי על בסיס חדש, שיאפיין את היחסים בשנים הבאות. משמעותו של התהליך היא בהקצנת המדיניות הערבית כלפי ישראל, אם בעמדה המוצהרת ואם במעשים. שינוי ביחסים אלה בלט ב-1951 בעמדת סוריה, ירדן וגם מצרים. בעתיד ימצא תהליך זה ביטוי בהידרדרות המצב בגבולות של ארצות אלה עם ישראל.

בסוקרה את היחסים עם סוריה מציינת העורכת, ובצדק, כי –

השקט היחסי שידעה ישראל בגבולותיה בשנתיים הראשונות לעצמאותה הופר באביב 1951, עם פרוץ הסכסוך הצבאי עם סוריה על ייבוש החולה. התעודות שבכרך חושפות את שלבי התהוותו של הסכסוך מזוויות ראייה שונות. בתוך כך הן מגלות הבדלי גישות וריב סמכויות בין הזרוע המדינית והצבאית בשאלות בטחוניות ומדיניות שעתידות ללוות את ישראל שנים רבות.

הסכסוך התחיל ב-4 באפריל, כאשר צה"ל שיגר סיור לאל-חמה. המטרה היתה להפגין את ריבונות ישראל על האזור המפורז הדרומי. הסורים הגיבו בחריפות. נהרגו שבעה מאנשי הסיור. ימימה רוזנטל מסכמת את התעודות בנושא, בצינה כי –

משלוח הסיור עורר ביקורת פנימית נוקבת הן בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת והן במשרד החוץ. אנשי המשרד התרעמו על מפקדי צה"ל, שקיבלו החלטות בלא להיוועץ בהם ובלא לקחת בחשבון את התוצאות המדיניות של הכרעותיהם הצבאיות. הגיעו הדברים לידי כך ששר החוץ שרת כינה את משלוח הסיור לאל-חמה, 'מעשה נמהר ובלתי שקול' ואף האשים את מקבלי ההחלטות הצבאיות בשליחת 'האנשים ביוזעים למוות'. תקרית אל-חמה עולה מן המסמכים כפרשה עגומה שחשפה את המתיחות בין משרד החוץ וצה"ל כבר בשנותיה הראשונות של המדינה.

גם ביחסי ישראל-ירדן חל מפנה לאחר הירצחו של המלך עבדאללה ביולי 1951. רצח המלך שם קץ למגעים שנמשכו שנים בין הסוכנות היהודית ומדינת ישראל לבין המלך.

מתחילה תקופה חדשה ביחסים שבין שתי המדינות, שבה הדיאלוג המדיני כמעט נפסק והמצב בגבול הולך ומחריף. השיחות המדיניות הישירות אמנם נמשכו במחצית הראשונה של 1951, אך לא דובר בהן על הסכם שלום אשר השיחות לגביו הגיעו למבוי סתום כבר ב־1950. השיחות נסבו בעיקר על ביצוע סעיפים 6 ו־8 של הסכם שביתת הנשק. סמלי הדבר כי הכרך נחתם בתעודה (31 בדצמבר 1951) שתוכנה שיחה בין משה ששון לבין אחמד טוקאן, נציגה הראשי של ירדן בוועדת שביתת הנשק, ובה העביר האחרון מסר מפי ראש ממשלתו תופיק אבו אל־הודא לממשלת ישראל, לפיו 'מותו של עבדאללה ועליית טלאל לשלטון לא שינו את מדיניותה והערכתה של ממשלת ירדן לגבי ישראל'.

נראה לי שגם ביחסי ישראל־מצרים החל בשנת 1951 תהליך 'התפכחות' לגבי סיכויי התקרבות כלשהי בין מצרים לישראל. על בסיס התיעוד שבכרך מציינת העורכת כי –

בן־גוריון גרס כי המפתח להסדר נמצא בידי מצרים ואת עמדתו הביע בפני פקידי מחלקת המדינה של ארצות־הברית שבראשית 1951 ביקרו במזרח התיכון. התגובות שקיבל ... לא היו מעודדות, ותאמו את מציאות היחסים בין ישראל ומצרים בוועדת שביתת הנשק.

אחד הסימנים לעתיד היחסים בין מצרים לישראל יש לראות בתהליך שבו תיהפך בעיית המעבר של סחורות ואוניות ישראליות בתעלת סואץ למרכיב חשוב ביחסים בין מצרים לישראל. אמנם ישראל זכתה בספטמבר 1951 בניצחון דיפלומטי במועצת הביטחון כאשר זו קראה למצרים לבטל את ההגבלות, אך הישג זה נשאר על הנייר. המצרים טענו כי 'בינם לבין ישראל שורר מצב מלחמה, ובסגרה את התעלה משתמשת מצרים בזכותה כצד לוחם'. בכרך מספר תעודות על מגעים שקיים איש משרד החוץ שמואל דיבון עם אישים מצרים ממשפחת סראג' אל־דין (קרובי שר הפנים דאז פואד סראג' אל־דין) בפאריס, באוגוסט 1951. כמו כן נפגש עם אחמד עבוד, מגדולי אנשי הכספים במצרים. כולם הדגישו את 'גל הקיצוניות העובר על העולם הערבי' ואת 'הנטיות הקיצוניות האנטי־ישראליות במצרים'.

ביטוי נוסף לעתיד היחסים בין ישראל לארצות ערב ניתן למצוא, להערכתו, בתוצאות כינוסה של ועידת הפיוס בפאריס. הוועידה התכנסה ביוזמת ארצות־הברית בספטמבר־נובמבר 1951. וכך כותבת ימימה רוזנטל: 'סיכויי ההצלחה של הוועידה היו מעטים מלכתחילה'. לשני הצדדים, הישראלי והערבי, היו מטרות שונות. הערבים טענו כי נושא השלום אינו בתחום סמכותה של הוועידה, ועמדו על דיון בשאלת הפליטים. ישראל הגישה לוועידה נוסח לחוזה אי־התקפה. בסופו של דבר נכשלה הוועידה. תהליכים חדשים ניכרו בשנה זו ביחסיה של ישראל עם המערב. ישראל המשיכה אמנם להתלבט בשנה זו באשר לאוריינטציה שלה בין שני הגושים, אך בלטה הנטייה לעבר הגוש המערבי, תוך נקיטת מדיניות זהירה של אי הזדהות עם אף לא אחד משני הגושים. ישראל תמכה, בהסתייגות, בארצות־הברית במאבקה בקוריאה; היא גם הכירה בסין הקומוניסטית, אך נמנעה מהידוק היחסים אתה. אולם בשנה זו כבר הסתמן התהליך של התקשרות גדלה והולכת של ישראל אל מדיניותה של ארצות־הברית, כאשר ב־1951 גדל חלקה של ארצות־הברית בשיקומה הכלכלי של ישראל. וכך מסכמת ימימה רוזנטל סוגיה זו: 'בשלהי 1951 יכלה המדיניות הישראלית לזקוף לזכותה התחלה

טובה של ביסוס כלכלי ופריצת דרך לסיוע כלכלי מארצות הברית. טבעי היה כי וושינגטון וניו-יורק ישמשו מוקד לפעילות דיפלומטית ישראלית ענפה כמעט בכל נושאי מדיניות החוץ הישראלית, לרבות בסוגיית הסכסוך הערבי-ישראלי. התעודות שבכרך מצביעות על מרכזיותו של אבא אבן בפעילות זו.

רצונו של בן-גוריון כפי שהוצג לפני גנרל רוברטסון, המפקד העליון של כוחות היבשה הבריטיים במזרח התיכון, שביקר בארץ בפברואר 1951, כי 'יש לבנות את יחסי ישראל-בריטניה בעת חירום לפי מתכונת היחסים הבריטית עם מדינות חבר-העמים הבריטי', לא נענה בחיוב. ישראל גם גילתה התעניינות רבה בתכנית האנגלית-אמריקנית לכינון פיקוד המזרח התיכון ובפרט בחלקה שלה בה ובשילובה במערך ההגנה של הגוש המערבי באזור, אך המערב השליך יהבו על מצרים וטורקיה. מצרים הוזמנה להשתתף כמדינה מייסדת של הפיקוד המזרח-תיכוני, אך היא סירבה. ישראל הסתייגה מתכנית הפיקוד כפי שהוצגה לפניה. 'היא חששה מפני תגובה סובייטית עוינת ... ומפני חידוד המערכת הפנימית בישראל, כמו גם מפני דליפת מידע על צה"ל באמצעות הפיקוד ופגיעה בעצמאותה הצבאית'.

אין ספק שאחד האירועים ההיסטוריים והדרמטיים בשעת 1951 היא החלטת ממשלת ישראל לבקש פיצויים מגרמניה המערבית. ימימה רוזנטל כותבת במבוא כי 'שנת 1951 היתה שנת הכרעה בשאלת הפיצויים מגרמניה. בראשיתה קיבלה הממשלה החלטה גורלית לפנות אל שלטונות הכיבוש בבקשת פיצויים מגרמניה'. נראה לי שהתיאור 'החלטה גורלית' קצת מוגזם. אך כוונתה של העורכת היא, בוודאי, להביע את משמעותה המדינית והרגשית של החלטה זו. העורכת מציינת כי 'התעודות שלפנינו חושפות תהליך איטי, מורכב וטעון רגשות שסופו משא ומתן ישיר עם גרמניה על הסכם השילומים. ראשיתו של התהליך בהחלטת ממשלה מ-3 בינואר לפנות אל שלטונות הכיבוש'. בולטת דמותו של הקנצלר אדנאואר כמי שקידם את נושא השילומים. ב-19 באפריל הוא נפגש עם נציגים ישראלים לדון בנושא, וב-6 בדצמבר נערכה הפגישה ההיסטורית בינו לבין בן-גוריון בלונדון.

בסכמה את שנת 1951 עברה ימימה רוזנטל מתחום הסיכום התיעודי במבוא לתחום ההערכת. חריגה זו גרמה לניסוחים המחייבים מחקר מקיף הרבה מעבר לתיעוד הדיפלומטי אשר עמד לרשותה. בצדק היא מתרכזת בסיכום בסוגיית השלום בין ישראל למדינות ערב. הנושא תופס מקום חשוב לא רק בתעודות משרד החוץ אלא גם בתעודות ה-PRO וה-FRUS, וימימה רוזנטל מסתמכת גם על תיעוד זה בסכמה את הנושא. מסקנתה מהחומר היא כי 'בשנה זו לא דחק השלום לישראל ולערבים ושני הצדדים השלימו עם המצב הקיים'. קשה לקבל קביעה זו כלשונה. האם העולם הערבי השלים? הרי באותה שנה נשמעו הרבה הצהרות בדבר סיבוב שני נגד ישראל. האם בראייה היסטורית ומהכרת ההתפתחויות בסכסוך הערבי-ישראלי מאז 1951 אפשר לטעון כי מדינות ערב השלימו עם המצב הקיים?

העורכת היטיבה להדגיש את המחלוקת שנתגלעה במשרד החוץ סביב נושא השלום עם הערבים, כאשר במרכזה עמד הערביסט אליהו ששון (אז שגריר ישראל בטורקיה), שמתח ביקורת על הערכת המשרד ומדיניותו כלפי מדינות ערב ואף האשים את הנהלתו במחדלים ובמשגים. השאלה היא מדוע לא היה אליהו ששון האיש הנכון במקום הנכון

באותה תקופה. הביקורת שלו ושל אחרים במשרד החוץ מצביעה על הדילמה הקשה שבפניה עמד שר החוץ (וראשי המשרד) בבואו להתוות את המדיניות כלפי העולם הערבי בהתחשב כמובן באילוצים הפנימיים והביטחוניים.

לסיכום, פרסום כרכי תעודות למדיניות החוץ הוא מפעל חשוב של גנזך המדינה, והוא עומד בשורה אחת עם פרסומים דומים, נכבדים, של ארצות־הברית ושל צרפת, ומכמה בחינות הוא אף טוב מהם. עבודתה של ימימה רוזנטל ראויה להערכה. מורגשות היטב העבודה הרבה והמחשבה העמוקה שהושקעו בהכנת הכרך – בבחירת התעודות ובהערות השוליים והערות העורך. חבל רק שקיים פער גדול של 10 שנים בין חשיפת התעודות לציבור לבין הוצאת הכרך. אנו מקווים כי הנהלת גנזך המדינה תיתן דעתה לזרז את הוצאת הכרכים הבאים.

רשימת המשתתפים

המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר	אביזוהר מאיר
האוניברסיטה העברית בירושלים	אהרונסון שלמה
המרכז למורשת בן-גוריון	אורן מיכאל
המרכז למורשת בן-גוריון	בר-און מרדכי
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	בר-יוסף חמוטל
המרכז למורשת בן-גוריון	גבע ישי
המרכז למורשת בן-גוריון	גינוסר פנחס
המרכז למורשת בן-גוריון	גל אלון
אוניברסיטת חיפה	גלבר יואב
האוניברסיטה העברית בירושלים	גלינור יצחק
המכון לחקר המדבר, קריית שדה בוקר	גרינברג יצחק
המרכז למורשת בן-גוריון	היכל גבריאלה
המרכז למורשת בן-גוריון	הכהן דבורה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	טרואן אילן
האוניברסיטה העברית בירושלים	ליסק משה
אוניברסיטת תל-אביב	מינץ מתתיהו
האוניברסיטה העברית בירושלים	פורת יהושע
אוניברסיטת חיפה	פפה אילן
המרכז למורשת בן-גוריון	פרילינג טוביה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	צחור זאב
המרכז למורשת בן-גוריון	צמחוני דפנה
יד בן-צבי, ירושלים	צמרת צבי
אוניברסיטת תל-אביב	קינן עירית
ירושלים	רוגל נקדימון
האוניברסיטה העברית בירושלים	שביד אליעזר
המרכז למורשת בן-גוריון	שלום זכי
המרכז למורשת בן-גוריון	שמש משה

composition and style of these writings is an artistic realization of the decadent consciousness of the main hero, with whom the author sympathizes. Brenner repeatedly expresses his belief in the possibility of overcoming decadence by mystic and existentialist-Nietzschean reaction. The analysis of his writings reveal that decadence for him meant not only a threat against national revival but also a deep personal experience, one which he gradually absorbed as it was nurtured in a certain cultural atmosphere.

Uri Zvi Greenberg and the 'Grabski Aliya'

Pinhas Ginossar

Following economic actions imposed by Polish Prime Minister Stanisław Grabski in 1924, a vast majority of the Jewish lower middle class was left with no means of livelihood. Since emigration to the United States was blocked, fifty thousand people found their way to *Eretz-Israel*. In those days this was considered to be mass immigration and it became known as the Fourth *Aliya* or the *Grabski Aliya*.

These immigrants had no intention of changing their economic habits or life-styles in the new country, not even for the sake of national redemption. They very soon found themselves in conflict with the veteran settlers of the Second and Third *Aliyot*, known as 'Working *Eretz-Israel*' who believed in constructive socialism, who wished to change the mores of the Diaspora and whose goal was to settle in collective agricultural communities.

Uri Zvi Greenberg, the poet, immigrated to *Eretz-Israel* at the end of 1923. From then until the end of the Fourth *Aliya* (1928), he totally identified with 'Working *Eretz-Israel*'. Despite this, his attitude to the Fourth *Aliya* was ambivalent. On the one hand, he was the Hebrew poet who expressed most sensitively the plight of Eastern European Jews and called for the dire need to save them as they were by means of immigration to *Eretz-Israel*. On the other hand, he was the most emphatic writer to express the spirit of the Third *Aliya* in the days of the Fourth *Aliya*. He shared the labour movement's struggle on three fronts: against the mores of the middle-class, against the ultra-left which questioned Zionist constructive socialism, and against the leadership of the Zionist establishment.

war and under pressure from hostile neighbours, Ben-Gurion decided for mass, rather than selective immigration and carried the government with him. This historic decision, which has shaped Israeli history and society, was not based only on sentiment or ideology. It was also the product of an extended scientific discussion which had been carried out by the country's best researchers and by prominent analysts from abroad. Through the Law of Return of 1950, the debate over the economic absorptive capacity of the country was terminated as Israel accepted responsibility for a liberal and open-ended conception of Zionist settlement.

Brenner's Concept of 'Decadence' Against the Background of 'National Revival'

Hamutal Bar-Yosef

In Brenner's publicistic and belletristic writings one can find a constant reference to the term 'decadence' and its characteristics.

In his early essays and feuilletons Brenner uses the term 'decadent' in referring to the psychological and moral traits of an oversensitive and degenerated dandy.

Brenner is conscious of the Western-European sources of decadent literature and negatively treats its influence on Hebrew and Yiddish literatures. He considers both decadent behaviour and literature as unauthentic to Jewish reality. He also views decadent literature as 'unhealthy', thus threatening the efforts of national revival.

In his later publicistic writings Brenner expresses appreciation for the talent of several Hebrew poets (Bialik, Ya'akov Steinberg and Nomberg), although he finds decadence in their poetry. He also defends decadent writing in Hebrew, claiming that it is inevitable as long as Jewish reality in the diaspora is degenerated.

In Brenner's early stories and novels characters of decadent young Jews are satyrically depicted. Still, the influence of decadent ideas and attitudes on Brenner can be discerned in the deterministic and pessimistic concept of plot, in the descriptions of Jewish social reality and in the reactions of the characters.

Brenner's hope that Hebrew literature would become 'healthy' in *Eretz-Israel* did not come true in his own œuvre. On the contrary, the stories and novels which he wrote after his coming to the Land of Israel, in 1909, bear a stronger influence and a better knowledge of European decadence than those he wrote in the diaspora. The decadent behaviour of the characters, and the

ABSTRACTS

organizational implications of these images have changed in the development of the *Moshav* ideology. These references to exterior origins of influence are quite general. Genuinely the *Moshav* concept has to be explained in the historical framework of the Second *Aliya* and the growing aspirations of workers for an independent agricultural life. The *Moshav* social system was developed by the Israel labour movement by adapting unique norms and ideals to the Jews' revival in their homeland.

Scientific Research and the Issue of the 'Economic Absorptive Capacity' of *Eretz-Israel*

S. Ilan Troen

The White Paper of June 1922, introduced the concept of the 'economic absorptive capacity' of Palestine. Through an increasingly severe application of this formula, the British retreated from a commitment to an unlimited immigration of Jews to *Eretz-Israel*. As a consequence, the Zionists found that, in addition to appeals to history, justice and law, they had to create a scientific literature to combat those who opposed large-scale *Aliya*. This literature was based on the calculations of social scientists from disciplines as different as archaeology, economics, sociology, geography, as well as civil engineering, and became a central feature of the political debates concerning Palestine.

The article focuses first on the findings of archaeological research which provided the initial corpus of evidence used by advocates of large-scale immigration. Employing interpretations of the country's past, they drew conclusions concerning future possibilities. The writings of foreign experts, particularly in engineering, geography and economics, are then analyzed. The article also examines the efforts of Zionist social scientists who worked for the Economic Research Institute of the Jewish Agency, established in 1935. Building on the work of experts associated with this Institute, Ben-Gurion established the Planning Committee. From 1943 to 1948, this committee provided arguments justifying large-scale *Aliya*, and a new conception for the organization of Jewish society in Palestine in order to accommodate a large population. In so doing, the Committee's work reflects a shift from the perception of Palestine as an agricultural country to envisioning it as an urban and industrial society.

This new conception of the country proved decisive in the discussions on the number of immigrants Israel could absorb upon independence. While still at

hundred years of *Galut*. In this vein they expected the *Yishuv* to identify compassionately with the exilic past and to value the tenets of equal rights. This enlightened interest worked powerfully to sustain the historical continuity motif in American Zionism.

The Holocaust and the bold emergence of the State of Israel served to moderate the uniqueness of American Zionist ideology. A heroic nationalistic strain, with a decisive emphasis on the ancient independent periods, at times gained ascendancy.

Still, the unique American conditions did not change substantially. The characteristic factors of American civilization continued therefore to shape the American Zionist mind much along its traditional lines.

The Beginning of *Moshav Haovdim*

Yishai Geva

In the course of the second decade of the twentieth century, an ideological change occurred in the Israeli labour movement. The concept of hired workers' organization striving to strengthen the status of Jewish labour in the First *Aliya* colonies gradually transformed into a movement whose principal aim was to settle the country. At the social and institutional level this change was translated into the *Moshav* organization based on small family farms. Cooperative labour and possession of farm property was considered an obstacle in the realization of the ideal life of the Jewish farmer in *Eretz-Israel*. The ideological component derived from the experience gained from the Jewish capitalistic agricultural settlements and from the few experiments of labour settlements that began prior to World War I. M. Wilkanski provided the theoretical justification for the small family farm under the conditions of modern agriculture in *Eretz-Israel*. Historically, the *Kevutsa* preceded the *Moshav* by more than ten years. Its founders demanded priority for the communal social system in the settlement activity of the labour movement.

The opening of new horizons for the labourers' settlement by the end of World War I induced ideological generalizations of both the *Moshav* and the *Kevutsa* settlement systems. The cooperative aspect of the *Moshav* life was still inferior to the private and individual aspect; its full balance was to unfold in the years to come.

The cultural heritage of the *Moshav* founders held ideal images of the farmer and of the rural life adopted from *Hibbat Zion* literature and European social thought. However, the normative and spiritual content as well as

ABSTRACTS

worker, secular, modern. The Commission strongly attacked the efforts that had been made during the first two years of the State's existence, to have the immigrants from all countries conform to the 'New Israeli' experience. Efforts that totally denied the unique traits of the various groups and their traditional background.

B) Though the Commission was established with the aim of bridging the gap between the secular and the religious population, its conclusions only widened the gap. In fact, the findings supported the demand for two separate education systems: a secular framework and a religious one.

C) The conclusions adopted by the Commission assisted Ben-Gurion in his efforts to abolish the various trends of education. But the anti-religious coercion uncovered by the Commission was one of the reasons that these efforts came to fruition in an entirely different way than that which had been envisioned by Ben-Gurion. In fact, the religious circles were left with a decisive measure of influence and autonomy, even after the State Education Act was passed in the *Knesset* in 1953.

The Historical Continuity Motif in American Zionism

Allon Gal

The inherent ideological tendency of European Zionism in its general negation of the *Golah* (diaspora, exile), was to concentrate on and idealize the periods of Jewish sovereignty. Zionist leaders of European background gravitated particularly to the earlier Biblical period. As the thrust of European Zionism was to create an alternative to the exilic experience, European Zionists showed little interest in the long exilic period, other than as an example of the very experience the Zionist enterprise sought to shun.

In contrast to European Zionism, mainstream American Zionism rejected the 'negation of the Diaspora', at least as far as Jewish life in the United States was concerned. The critical challenge for American Zionism was not to respond to anti-Semitism, but rather to preserve Jewish civilization *vis-à-vis* the threat of assimilation. Consequently, American Zionism tended to develop a positive interest in the Jewish historical experience outside of *Eretz-Israel*. Modern Jewish life in America as well as in *Eretz-Israel*, claimed American Zionists – who were never anti-religious – could be enriched and ennobled by the heritage of Jewish Middle Ages.

As a striving minority group in the United States, American Zionists were empathetic to the Jewish people's experience as a minority during the eighteen

This article analyzes the reasons for this unprecedented mass immigration. The majority of the Jewish community in Iraq had cherished Zion for generations, but it was not only Zionist aspirations that uprooted this long-established community and transferred it to Israel.

The establishment of the State of Israel had a double effect on the Jews of Iraq. It aroused their identification with the Jewish state but at the same time confronted them with the dilemma of a dual national identity. The Iraqi government, and the majority of the Iraqi people identified all Jews with Zionism and the State of Israel. Accordingly, a series of discriminatory measures, including arrests, torture and heavy fines were inflicted on those suspected of Zionist activity. From 1942, a clandestine Zionist movement developed. Though it had a membership of 2000 and gained influence among the younger generation, its prominence within the community was limited. With the prohibition to leave Iraq, many Jews reached the conclusion that they had no future in Iraq and that Israel was the only refuge. What was formerly a strong Jewish identity, based on religion and community, now turned into a national feeling inclined towards Zionism.

The mass registration to leave Iraq created a momentum which accelerated the immigration process. The article discusses this process as it developed through the Jews' close family ties and their concentration in Baghdad. These, among other factors, caused the mass emigration of nearly a whole community, an occurrence which would otherwise appear to defy logic.

The Frumkin Commission – The Investigation of Allegations Concerning Education of New Immigrants

Zvi Zameret

In January 1950, the Government of Israel appointed a Commission of Inquiry in order to investigate allegations concerning education within the camps for new immigrants. The Committee was to supply answers to the claims brought forth by the religious circles to the effect that anti-religious coercion was prevalent in the immigrants' camps. It was also formed to support the government coalition which was based mainly on *Mapai* and *Hehazit Hadatit*. The conclusions that were finally drawn were totally unforeseen.

A) The Commission was unanimously and vigorously critical of the concept that had for many years prevailed among wide circles in the country – first and foremost amongst the labour movements – according to which the new immigrants had to hastily adapt to the ideal image of the 'New Israeli' –

ABSTRACTS

consciousness for the need for proper planning did exist in order to absorb the mass immigration. A serious effort was made, with the assistance of the best experts, to form the map for settlement in the country according to a state-wide physical, demographic and economic program, and to create a social and cultural integration between the *Yishuv* and the *Olim*. But, in reality, development did not match the planning. There were several reasons for this:

Planning principles – The planners based their program on the concept of the ‘dispersal of population’ all over the country, while each region made up a complete and autonomous economic, social and cultural unit. This concept was opposed to the typical centralist structure that had developed in the country during the days of the *Yishuv*. A system that was founded on ideological positions and defended by political and economic interests.

The gap was also the result of objective difficulties:

Aliya proportions – The huge waves of immigrants created enormous pressure for fast and immediate solutions for housing and employment for myriads of people. Thus, an immense gap was formed between the rate of planning and the constraints created by reality.

Financial crisis – Lack of financial sources brought about the neglect of the economic infrastructure on which planning had been based.

The policy of the ‘dispersal of population’ was only partially implemented. New settlements were established but they lacked the factors essential to their success: a basis for economic development and conditions for social and cultural integration were not created. The settlements of the *Olim* remained economically backward, isolated and alienated from those of the established old-timers.

Why the Majority of the Jews of Iraq Immigrated to Israel in ‘Operation Ezra and Nehemya’

Daphne Tsimhoni

The mass immigration of the Jews of Iraq to Israel took place following the promulgation of a law in March 1950, permitting the Jews to leave Iraq after several years of prohibition. However, exit was conditioned on surrendering Iraqi nationality, and leaving behind much of the capital. Subsequently, about 124,000, the vast majority of the community, left Iraq for Israel within a year and a half, in an operation organized by the State of Israel. No one anticipated this large scale immigration.

believes that despite certain difficulties, answers can be given. She discerns three stages concerning the survivors' attitude towards *Eretz-Israel*.

In the first phase, beginning in April 1945, with the liberation of Germany by the Allied Forces, a clear Zionist mood was established. This was influenced by the Zionist groups who began organizing the survivors in Germany.

The second phase started with the first waves of the *Bricha* [-escape], in the autumn of 1945. The population of the DP camps grew continuously and hardly changed. According to the poll taken by the Anglo-American Commission, 96.8% of the refugees chose *Eretz-Israel* as their destination of first priority. It is possible that some may have declared this without being really prepared for the actual *Aliya*. Nevertheless, the high percentage of those in favour of *Aliya*, amongst the survivors in Germany, is also reflected in data that were recorded at the same time by various non-Zionist, and even non-Jewish agencies.

The third phase, beginning in the summer of 1946, following the pogrom in Kielce, brought on a startling rush of Jews from Eastern Europe to Germany and the physical conditions in the camps only worsened. Morale in the camps was low and belief in *Aliya* began to ebb. At this point, there are different estimates, by various factors, as to the survivors' disposition towards *Aliya*.

It was generally accepted that the spontaneous Zionist feelings of the survivors were definitely in favour of *Eretz-Israel*. If they had to go to another country it would only be for lack of choice and despair of being able to reach *Eretz-Israel*, not otherwise. More than 70% of the displaced persons reached *Eretz-Israel*.

Having reviewed the historical facts, one reaches the conclusion that *She'erit Hapleita* was essentially Zionist. Theirs was a spontaneous Zionism that rose out of traumatic and tragic events of life that lead to the one and only result: the people of Israel to the Land of Israel.

The Plan for the 'Direct Absorption' of the Mass Immigration of the 1950s and its Results

Dvora Hachohen

In the process of absorbing the mass immigration in Israel in the 1950s an economic gap was formed between the *Olim* and the old-timers as well as social and cultural isolation and alienation.

This article examines the causes for this development. Was it a result of the lack of proper planning or other factors? The evolving picture shows that a

Ben-Gurion's First Encounter with *She'erit Hapleita* Bulgaria, December 1944

Tuvia Friling

This article describes and analyzes Ben-Gurion's first encounter with Holocaust survivors. The article is based mainly on the detailed diary which Ben-Gurion kept of his trip to Bulgaria, which has yet to be utilized by his biographers.

Ben-Gurion stressed the importance of meeting with survivors and clearly defined the goals of his trip: to become acquainted with *She'erit Hapleita*, their problems and their plans. He wished to gain first-hand knowledge of the lurking dangers for the Jews in liberated areas and to gather information as to the relief work required to assist the survivors regain control of their lives, as well as to organize *Aliya* and to prepare the people for the coming political struggle.

Ben-Gurion arrived in Bulgaria following the September 9, 1944, uprising. His hope was that the various forces active within this changing reality in Bulgaria would enable the Jews who so wished to emigrate, and he wanted to encourage the Jewish community against assimilation. During the visit he was extremely active in several areas: 1) Encouraged relief work for Bulgarian Jews who were under harsh economic strains. 2) Participated in releasing Jewish groups who tried to cross through Bulgaria *en route* to Palestine but were detained under difficult conditions. 3) Attempted to run the blockade against *Aliya* from Bulgaria. 4) Involved in the political struggle within the Jewish community between the traditional leadership and the Jewish communists.

The visit throws light on Ben-Gurion's traits as a leader, politician and statesman, as well as his ability to analyze and solve complex problems. He proved his ability to evade opposition, to maneuver and manipulate conflicting powers, and to appear before national leaders as an equal. Finally, he demonstrated his persistence in his attempts to achieve maximum results from the very scarce resources then available.

She'erit Hapleita – *Olim* or Immigrants

Irit Keinan

At the basis of this paper lies the fundamental question – were *She'erit Hapleita* essentially Zionists or was Zionism compelled upon them *ad hoc*? The author

soon became clear that the dispatch of troops to Jordan could only be implemented via air over Israel.

Prime Minister David Ben-Gurion sought to take advantage of the crisis to exact arms and defence guarantees from the British and the Americans. However, apart from vague assurances and limited weapon supplies these efforts brought few lasting results. Washington and London remained loath to jeopardize their interests in the Arab world by allying with Israel. On the other hand, Ben-Gurion's acquiescence in the overflights incurred Soviet anger and Moscow threatened to act militarily against Israel.

The episode served as another demonstration of Israel's fragile strategic position in the 1950s, despite the supposed gains of Suez, and the limited ability of a small nation to exact concessions from Great Powers.

The USSR and the Straits of Tiran, 1954-1967

Mordechai Bar-On

Since 1953, and increasingly since the conclusion of their large arms deal with Egypt, the Soviets gave unqualified support to the Arabs in their conflict with Israel, and consistently defended their course in different international fori.

Nevertheless, the Soviets' equivocation with regard to the closure of the Straits of Tiran in 1956 and 1967 stands in clear contrast to their total advocacy of the Arab position on other matters, including the denial of passage, in the Suez Canal, to Israeli ships and Israel-bound cargoes.

In this paper, the author tries to explain this discrepancy in the Soviet diplomatic record. He focuses on the gap between the Arabs' legal justification for the blockade in the Gulf of Aqaba, and the Soviets' position on the Law of the Seas in general and, in particular, their special interest in free navigation in international straits.

The paper analyzes the Soviet attitude towards international law in general and their record on the Law of the Seas, and puts these in contrast to the different legal arguments of the Arabs. The paper explains the ambivalent reaction of the Soviets to this problem in the deliberations of the UN Security Council and on other occasions.

ABSTRACTS

Ben-Gurion and Moshe Sharett towards the Lausanne Conference. The conference was convened by the UN Palestine Conciliation Commission in April 1949, to discuss the outstanding problems of the Arab-Israeli conflict. The Arab states, apart from Iraq, the Palestinians and the Israelis participated in the conference.

Whereas Ben-Gurion regarded the UN efforts in 1949 as threatening the achievements of the Jewish State in the 1948 War, Sharett viewed the conference as an opportunity to reach an understanding with the Arab world, and in particular with the Americans, on the basis of a comprehensive solution to the conflict. The basis for this understanding was an Israeli gesture regarding the refugee problem, namely a willingness to repatriate some of the Palestinian refugees, and also Israeli consent to a limited internationalization of Jerusalem and finally an Israeli reaffirmation of the validity of the 1947 Partition Plan. Ben-Gurion did not accept this attitude, and owing to his dominant position in the government, his views, and not Sharett's were eventually adopted by the Israeli leadership. This policy led to a temporary strain in Israel's relations with the United States, as the Americans held Israel responsible for the failure of the Lausanne accord.

These differences in approach are the background for the overt confrontation between the two men during the 1950s; a confrontation that would eventually lead to Sharett's removal from the Israeli political scene. Nevertheless, his concepts and ideas would be echoed and accepted by the Israeli 'Doves' in the post-1967 era.

Israel and the Question of Overflights to Jordan, 1958

Michael Oren

The Suez Crisis of 1956-1957 yielded Israel many apparent gains: free passage through the Straits of Tiran, UN buffer forces in Gaza and Sinai, and improved relations with the United States and Great Britain. In reality, Israel's strategic position remained unchanged, as in the aftermath of the crisis, the Western Powers continued to oppose security guarantees and military aid to Israel.

The predicament worsened considerably in 1958 with the rise of militant Nasserism and the escalation of Soviet hostility towards Israel. The situation reached a crisis level in July 1958, when nationalist forces overthrew the Iraqi government, and staged attempted coups in Lebanon and Jordan. The United States and Britain agreed to extend aid to the latter two countries, though it

Territorial Partition of Palestine: The 1937 Decision

Itzhak Galnoor

The article explores attitudes of nations and states to territory and boundaries. These attitudes are divided into two categories. First, expressive arguments for maintaining or acquiring territory invoke a higher principle of ideology, faith, history, nature, language, race, community, or culture to prove that this territory 'belongs'. For example, 'historical rights' are presented to prove that the state is entitled to a certain territory. Second, in instrumental arguments territory and boundaries are regarded as dependent variables, and invoke functional 'needs' such as strategy, defence, economic viability, social development, transportation and communication to prove that territory is required. The value of territory is thus determined as a means to other collective goals.

To investigate these attitudes, a concrete decision is presented: was the Zionist Movement willing to trade territory for other values when confronted with this dilemma in 1937? In that year, a British Royal Commission proposed that the territory of western Palestine be divided between Arabs and Jews and that an independent Jewish State be established on a territory of 5000 sq.km. The proposal resulted in a heated controversy within the Zionist Movement: should the Jews accept a State on merely one fifth of their homeland?

Five positions regarding this partition proposal are placed on a continuum: strong opposition, opposition, undecided, support, strong support. They are further examined according to their 'expressive' and 'instrumental' contents.

The resolution of the Zionist Congress in August 1937 was to adopt partition on principle and to negotiate with the British Government the precise terms for establishing a Jewish State. This decision is presented as a victory of the instrumentalist pragmatic approach, according to which territory was a means for accomplishing other goals. The choice parameters of the 1937 decision were typical to the dilemma that later confronted the State of Israel as well as other nation-states in similar situations.

The Lausanne Conference – An Early Indication of Different Approaches in Israeli Policy Towards the Arab-Israeli Conflict

Ilan Pappé

This article discerns a substantial difference in the approaches of David

The Civil Components of Israel's National Security Doctrine

Moshe Lissak

The paper has a dual purpose: to propose a conceptual framework for the discussion of the civilian components of the Israeli security doctrine and their implications on army-society relations, and to examine this framework in the Israeli case.

The paper commences with an analysis of the concept of 'security doctrine', with particular attention to the military and civilian components of the comprehensive security doctrine. In this context, both written and unwritten security doctrines are considered. Political and social conditions which encourage or discourage their formulation are also analyzed. Schematic analysis of the correlation between political culture (democratic and non-democratic) and the threat (major or minor) perceived by national leaders and the general public, are proposed.

Very few had questioned the effects of security doctrines on military-society-state relations. The author notes, however, that such effects do have many variations. In this context an assessment of the extent of the army's role expansion and the divergence or convergence between the two systems has been proposed. The author also sought to evaluate the boundaries and linkages between the defence system and civilian systems. The paper then attempts to demonstrate the applicability of the proposed conceptual framework to the Israeli case. Although Israeli leaders have never supplied an official security doctrine, one may indeed discern both military and civilian components in Israel's unwritten doctrine.

Subsequently, the paper investigates several of the changes which occurred in basic assumptions, or rather, the extent of erosion in various domains which nurtured and molded the civilian components, namely Zionist ideology, democratic political culture and the affinity for universal civilian values. Finally, several institutional linkages in the domains of education, culture and communications, which ostensibly reflect practical application of the civilian dimension of the Israeli security doctrine are examined.

form infiltration was effected for the purpose of sabotage raids and the killing of Israelis, soldiers as well as civilians.

Israel's official policy was that the Arab states were responsible for infiltration carried out from their territory. This gave Israel a moral, as well as legal, justification to implement an escalating retaliation policy.

This study reviews, *inter alia*, aspects of the Arab infiltration into Israel, and Israel's retaliation policy in the early 1950s. In particular, it concentrates on the differing views within the Israeli leadership regarding the responsibility of the Arab states for the infiltration, and the assessment of the deterrent effect of the retaliation policy.

National Security and Military Strength – Between Statesman and Military Commander

Yitzhak Greenberg

During the first years of the existence of the State of Israel, discussions were held on the optimal magnitude of defence expenses. In 1952, Lt. General Yigal Yadin resigned as Chief-of-General Staff of the IDF, because of differences with David Ben-Gurion, then Prime Minister and Defence Minister, over the defence budget, priorities in defence expenses and the build-up of military power. Ben-Gurion, the statesman, formulated his concept of national security around various factors: military strength, a stabilized and developed economy, absorption of immigrants, settlement and the education system. On the other hand, Yadin, the military commander, believed in forging military strength. To this was added the controversy over how to build military strength within economic and budgetary restraints. Ben-Gurion favoured a small regular army, equipped with sophisticated, advanced technology and weapons as well as with advanced intelligence and warning systems. Yadin, on the other hand, advocated the formation of a large regular army, even at the expense of better equipment.

The aim of this study is to examine these contrasting concepts of national security, and the establishment of military power during this formative period in Israel's history.

Operation *Horev* as a Final Stage of the IDF's Unification

Gabriella Heichal

In this paper the author compares two events which occurred in different historical settings. She defines one of the stages of the development of civil supremacy over the military as the revolutionary phase, with Operation *Horev* serving as an example. The paper stresses the importance which Prime Minister Ben-Gurion placed on the non-politization of the IDF, and the way in which his authority was exerted when he suspected that his instructions were not complied with. This instance is compared to the Frémont Declaration during the American Civil War. Similarities in the behaviour of Lincoln and Ben-Gurion are drawn, though it is shown that Lincoln's reverence for the legal process, as enacted by Congress, was more pronounced. However, both leaders refrained from immediately dismissing the commanders involved.

The paper is based on numerous previously unpublished quotes and original documents. It also partially questions the memoirs of Y. Rabin, then Chief-of-Operations, concerning this subject.

Strategy Debated – Arab Infiltration and Israeli Retaliation Policy in the Early 1950s

Zaki Shalom

Arab infiltration into Israel throughout the early 1950s and Israel's response to it undoubtedly constituted the main theme in Israel's relations with its Arab neighbours in the years after the War of 1948. However, throughout this period no clear definition of the term 'infiltration' was ever given.

The term infiltration was used to describe various types of activities against Israel, its installations, soldiers and citizens. Common to all these acts was the fact that they were carried out by Arabs from neighbouring states across the armistice lines.

In its most innocuous form infiltration involved the accidental entry of Arabs into Israeli territory. Such crossing of the armistice lines was due mainly to a lack of clarity in the demarcation of Israel's borders following the 1948 War.

In many other cases, however, the infiltrators were exploited by militant Arab organizations or official Arab government agencies for other activities such as smuggling, stealing, and the collection of intelligence data. In its worst

campaign would dictate its progress. Therefore, there were no clear directives regarding the crossing of the international border with Egypt.

The plan called for a general role to be carried out by the air force. The order for the operation was to carry out intelligence surveillance flights, to obstruct Egyptian supply lines, to provide close assistance to ground forces, to bomb airports and to defend Israel's skies, and even to fly in parachute commando forces. All these assignments were conveyed with no specific plans. Though it had been decided that a liaison office would coordinate between the staff of the operation and air force command, no real coordination took place. Moreover, no one took into account the fact that during the appointed days for the operation the air force was due to receive a relatively large number of fighter planes, which at that juncture, limited its capabilities.

Starting so complicated an operation with so little advance planning expresses the compelling forces under which the army had to act. An army which was formed in the midst of war and whose tradition was fostered in the elite units of the *Palmach*. This tradition gave resourcefulness and improvisation important roles in the fighting. These same qualities came into conflict with the needs of an advanced air force, one in which emphasis was placed on professionalism, prepared logistic systems and precise and strict planning.

This clash was expressed as the battle ensued. The command of Operation *Horev* decided, without political authorization, to penetrate deep into Egyptian territory. The consequence of this action was that *Zahal's* units were, in fact, laid bare to assaults by the Egyptian air force. This incident brought on international concern and caused fear of a British military intervention. The Israeli air force had to withstand contradictory demands and pressures that generated tension between the headquarters of the operation and the air force command.

This article deals with the relations between the commands, the functioning of the air force during Operation *Horev*, and the lessons derived by the air force at the end of the war. Particular stress is placed on the air battle of January 7, 1949, in which *Zahal* shot down five British fighter planes. This battle brought the operation to its end, and in fact turned out to be the last battle in the War of Independence.

Intelligence Assessments Towards the War of Independence

Yoav Gelber

The political and military leadership of the *Yishuv* in the 1940s expected the next Arab-Jewish clash to be a reinforced repetition of the 1936-1939 disturbances. Thus, the *Yishuv* was surprised by the timing, the character of the warfare, the methods and the rapid spreading of the fighting. Since the Bludan conference in June 1946, the contingency of the Arab states' intervention in the Palestine conflict could not be ruled out. Nonetheless, the *Yishuv* leadership, except for Ben-Gurion, did not believe it. The *Shai* and the Arab Section of the Jewish Agency's Political Department focused their efforts on the Mufti's preparations for disorders in the style of the 1930s' revolt. They were late in comprehending the role of the Arab states in the forthcoming war and neglected the Arab regular armies as a potential menace. This basic misconception, strengthened by warnings of imminent civil strife, served to distract their attention from the two major processes which preceded the war: the British withdrawal and the Arab states' provisions for the impending clash. Intelligence officials regarded these as separate events and did not perceive the linkage between them, or with news about the likely Arab reaction to the UN resolution and the anticipated evacuation. While they had several impressive successes in obtaining first-hand information on the Arabs, particularly in Palestine and Transjordan, their interpretations were often erroneous. Knowledge and estimation of British intentions and plans were more inaccurate, having been influenced by bitter reminiscences of recent years. Intelligence shortcomings had a substantial impact on the shaping of the *Yishuv's* strategy towards the beginning of the war.

The Israeli Air Force and Operation *Horev*

Ze'ev Tzahor

At the end of the first year of the War of Independence, in December 1948, *Zahal* initiated a large-scale offensive on the Egyptian front in order to remove the Egyptian army from Israeli territory. The operation was intended to be a quick and decisive strike, as it was clear that the US and Britain would not let the war continue. Operation *Horev*, as the offensive was named, was planned according to general guidelines. The assumption was that developments in the

The Three Hour-Glasses in the Preparations for the War of Independence

Meir Avizohar

At the core of this article lies the following question: to what extent should the success of the *Yishuv* forces to withstand the offensive of the Arab armies in May 1948, be credited, on the leadership level, to David Ben-Gurion? The author presents a case study of a foresight and authoritative ability to take advance action accordingly.

In this respect, the first relevant initiative was launched in the summer of 1945, whilst in the United States, Ben-Gurion instigated a special fund, separated from the Zionist establishment fund-raising activities for purchase of heavy arms and machines from the junkyards and surpluses of World War II for Israel's Military Industry. This was the first actual move towards the organization of a modern Jewish army. It was also the first action taken on high level that was based on the prediction of the imminent Arab invasion.

The second relevant initiative was that of a far-reaching *Hagana* reform based on the conception that the phase of resistance against the British was soon to come to an end with the pull-out of their forces from *Eretz-Israel*. The *Hagana* had to reorganize itself in order to fulfill a new task: preparations in anticipation for the struggle with the Arab regular armies. It was Ben-Gurion who introduced the concept of the new function and who brought about the change in the structure getting into harsh conflict with *Hagana* commanders whose concept was grounded in a passing reality. The endeavour itself was made possible due to the changes that took place in the top rank of the Zionist Movement towards the end of 1946 when both posts of Executive Head and the defence portfolio were entrusted to Ben-Gurion.

The third initiative took place in October 1947, when Ben-Gurion ordered the purchase of airplanes and artillery, as well as the start of the planning for the repulsion of the expected invasion and the conquering of the land 'wholly or partially, until an authoritative political arrangement be established.'

The article analyzes the circumstances that lead to the triple initiatives and dwells in particular upon the significance of the third point in time.

ABSTRACTS

Shomer in order to help achieve it. Considerations such as these were accepted by the Zionist leadership, and that of *Poalei Zion* (Shohat, Ben-Zvi and Ben-Gurion), and were specifically discussed during the Tripoli dispute (1911), and at the time of the Balkan War in January 1913. The Ottomanization plan at the beginning of the First World War was even aimed at promoting the enlistment of Jews on the Turkish side, once again on the basis of Zionist political considerations. Therefore, the opposition to Rotenberg's plans in 1914 concerning Jewish regiments on the Allied side, in return for a commitment to the setting up of a Jewish republic in Palestine, and/or to Jabotinsky's plans, did not derive from neutral ideological or pacifist positions, but rather from loyalty to Turkey due to a pragmatic evaluation of the situation concerning the chances of success of the sides at war and of the consequent desired Jewish orientation.

What did Ben-Gurion Know about Tel-Hai?

Nakdimon Rogel

D. Ben-Gurion referred to the Tel-Hai affair on many occasions and under various circumstances, especially whenever the *Yishuv* faced grave danger and seemingly hazardous struggles. He also used Ze'ev Jabotinsky's outspoken opposition to the hopeless defence of Upper Galilee in 1920 as an argument against Jabotinsky and his movement. However, Ben-Gurion's knowledge of what really happened in Upper Galilee was scant and erroneous. Biographers and historians who relied on Ben-Gurion's memoirs as a reliable source perpetuated these errors of chronology, geography and substance. The author quotes from E. Golomb's retrospective article on the lessons of the Tel-Hai affair, published five years after the event in *Kuntres*, as an example of a balanced analysis of the event and its outcome. Only in the early 1930s did Golomb adopt Ben-Gurion's virulent style in attacking the revisionists and their leader. The article also raises the question to what extent was the decision not to evacuate the Etzion settlements in 1948 inspired by the *Yishuv*'s repugnance to evacuate a Jewish agricultural outpost, in view of the norm and myth based on the Tel-Hai affair.

ABSTRACTS

Jewish-Israeli Identity

A Debate

Eliezer Schweid

The Jewish society in Israel faces in our era a critical decision between the new 'Israeli' national-political identity and the historical ethnical-cultural Jewish identity. In this essay the author examines and evaluates the two alternatives. Deciding against the first and for the second he recommends ways of educational and cultural confrontation with the crisis.

Yehoshua Porath

The Founding Fathers of Zionism realized that the only way for the Jews to continue to exist as a collective entity was to transform the Jewish people into a normal nation, in its own land and to renew its national culture. However, only a fraction of the Jews have chosen this solution. Another part of the people continues to live according to traditional religious values, while others prefer to assimilate, to various degrees among other nations. Due to these differences, the breach between the Jewish Israelis and the rest of the Jewish people is continuously growing. The author points out that one cannot evade this new reality and raises the question whether today the Jews are really one people.

Hashomer and Volunteering for Service in the Ottoman Army

Matityahu Minc

The author attempts to prove that the Ottoman orientation of the World Zionist Organization was necessarily tied to promoting Turkish patriotism, and took into account the possibility of organized Jewish volunteering for service in the Turkish army as part of the efforts to achieve favourable political concessions for Zionism in Palestine. The author also claims that the *Poalei Zion* party not only did not distance itself from this aim, but enthusiastically offered the

Irit Keinan	'She'erit Hapleita' - Olim or Immigrants?	343
Dvora Hacoheh	The Plan for the 'Direct Absorption' of the Mass Immigration of the 1950s and its Results	359
Daphne Tsimhoni	Why the Majority of the Jews of Iraq Immigrated to Israel in 'Operation Ezra and Nehemya'	379
Zvi Zameret	The Frumkin Commission - The Investigation of Allegations Concerning the Education of New Immigrants	405

Zionist Thought

Allon Gal	The Historical Continuity Motif in American Zionism	440
Yishai Geva	The Beginning of 'Moshav Haovdim'	462
S. Ilan Troen	Scientific Research and the Issue of the 'Economic Absorptive Capacity' of Eretz-Israel	481

Literature and National Revival

Hamutal Bar-Yosef	Brenner's Concept of 'Decadence' Against the Background of 'National Revival'	496
Pinhas Ginossar	Uri Zvi Greenberg and the Grabski Aliya	523

FROM THE ARCHIVES

'Perspectives on Science' (From the First Meeting of the Israel Academy of Science and Humanities)	547
--	-----

BOOK REVIEWS

Shlomo Aharonson	<i>Trouble in Utopia</i> by Dan Horowitz and Moshe Lissak	552
—	<i>The Executors</i> by Yigal Elam	555
Mordechai Bar-On	<i>The Wall and the Mountain</i> by Abraham B. Yehoshua	557
—	<i>Security and Democracy</i> by Isser Harel	562
Zaki Shalom	<i>Felix: Pinchas Rosen and His Time</i> by Ruth Bondy	569
Moshe Shemesh	<i>Documents on the Foreign Policy of Israel, vol. 6, 1951</i> , Edited by Yemima Rosenthal	574
List of Participants		580
English Abstracts		v

CONTENTS

ESSAY

Eliezer Schweid
and
Yehoshua Porat

Jewish-Israeli Identity 3

RESEARCH

Security

Matityahu Minc	'Hashomer' and Volunteering for Service in the Ottoman Army	15
Nakdimon Rogel	What did Ben-Gurion Know about Tel-Hai?	28
Meir Avizohar	The Three Hour-Glasses in the Preparations for the War of Independence	41
Yoav Gelber	Intelligence Assessments Towards the War of Independence	61
Ze'ev Tzahor	The Israeli Air Force and Operation 'Horev'	103
Gabriella Heichal	Operation 'Horev' as a Final Stage of the IDF's Unification	127
Zaki Shalom	Strategy Debated: Arab Infiltration and Israeli Retaliation Policy in the Early 1950s	141
Yitzhak Greenberg	National Security and Military Strength: Between Statesman and Military Commander	170
Moshe Lissak	The Civil Components of Israel's National Security Doctrine	191

Foreign Policy

Itzhak Galnoor	Territorial Partition of Palestine: The 1937 Decision	211
Ilan Pappé	The Lausanne Conference: An Early Indication of Different Approaches in Israeli Policy Towards the Arab-Israeli Conflict	241
Michael Oren	Israel and the Question of Overflights to Jordan, 1958	262
Mordechai Bar-On	The USSR and the Straits of Tiran, 1954-1967	276

Aliya and Absorption

Tuvia Friling	Ben-Gurion's First Encounter with 'She'erit Hapleita', Bulgaria, December 1944	308
---------------	--	-----

Editor: Pinhas Ginossar

Editorial Board: Meir Avizohar, Israel Oppenheim, Pinhas Ginossar

Advisory Board: Meir Avizohar, Ben-Gurion Center; Itamar Even-Zohar, Tel-Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Allon Gal, Ben-Gurion Research Center; Matityahu Minc, Tel-Aviv University; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion Research Center; Jonathan Frankel, Hebrew University; Moshe Shemesh, Ben-Gurion Research Center

Editorial Assistant: Shulamit Amir-Zarmi

Production Manager: Shaul Shragai

Style Editing: Chava Riman

Typesetting: Nili Hirt & TMA

Translations & English Editing: Shulamit Amir-Zarmi

Illustrations: Rachel Porat, Mani Salama

Cover Design: Pini

Cover Photo: Arye Bar-Lev

© 1991

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Center

Printed in Israel

Daf-Noy Press, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

A Research Annual
Volume 1

THE BEN-GURION RESEARCH CENTER
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV
SEDE BOQER CAMPUS

1991

**This annual is published
with the kind assistance of
Yad David Ben-Gurion
and
The Axel Springer Foundation**

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL
Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

KLIC: GIC: UAC: N 1661

